

[5. 1.]

I. NEDERLANDSCH (OOST-) INDIË.**II. SURINAME.****III. CURAÇAO.**

GELEIDENDE BRIEF.

Aan

den Heer Voorzitter van de Tweede Kamer
der Staten-Generaal.

's-Gravenhage, den 15den September 1896.

Ik heb de eer dezen ten geleide te doen strekken van het Koloniaal Verslag van 1896, tot welks aanbieding, overeenkomstig art. 62, 1ste lid, der Grondwet, door de Koningin-Weduwe, Regentes, machtiging is verleend. Afgedrukt zijn tot dusver de hoofdstukken **A** tot en met **K** van het Oost-Indisch Verslag, zoomede het Verslag betreffende Suriname en dat betreffende Curaçao. De overige hoofdstukken van het Oost-Indisch Verslag volgen zoo spoedig doenlijk.

De Minister van Koloniën,
BERGSMA.

[5. 2.]

I. NEDERLANDSCH (OOST-) INDIË.

VERSLAG.

A. Grondgebied en Bevolking.

Sedert het medegedeelde in 't vorig verslag onderging het grondgebied van Nederlandsch-Indië geen verandering.

De voor dit verslag ontvangen jaargaven aangaande het zielental der verschillende gewesten betreffen als naar gewoonte niet het jongst verloop, maar het voorlaatste jaar, ditmaal dus 1894. Hoofdzakelijk, namelijk wat de inlandsche bevolking op Java en Madura betreft, berusten de verzamelde gegevens op de met meer of minder zorg door de inlandsche hoofden bijgehouden mutatieregisters, voorgeschreven sub III van Indisch Staatsblad 1880 n°. 81. Met opzicht tot de residentie Preanger Regentschappen zijn echter, in stede van de door bijhouding dier registers verkregen cijfers over 1894, reeds medegedeeld de voorloopige uitkomsten van de in 1895 aldaar, evenals ook elders op Java en Madura (zoomede ter Sumatra's Westkust), plaats gehad hebbende vierde vijfjaarlijkse opnemings van het zielental, bedoeld bij voormeld Staatsblad, zooals dit gewijzigd is bij Indisch Staatsblad 1893 n°. 69.

De vraag is overwogen of het wel van belang kon zijn de ontvangen tabellen weder hierachter op te nemen, daar toch bij het volgende verslag de volledige uitkomsten der nieuwe opnemings van het zielental zullen worden gevoegd, die meer waarborgen van juistheid beloven dan de door bijhouding der mutatieregisters verkregen jaarcijfers, terwijl voor de gewesten buiten Java en Madura, waar de bevolkingscijfers — in algemeen zin gesproken — nog meer aan betrouwbaarheid te wenschen overlaten, aan de verschillen in toe- of afnemings, die de jaarlijks geleverde cijfers te aanschouwen geven, zeker geen grotere waarde is te hechten.

Nu echter de opgaven, welke zich aan de bij 't vorig verslag medegedeelde cijfers moeten aansluiten, toch eenmaal bijeengebracht en gedeeltelijk ook elders reeds gepubliceerd zijn (zie den Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië voor 1896, deel I, blz. 4 t/m 9), heeft men gemeend de reeks der jaarstatistieken betreffende het zielental niet te moeten verbreken zonder vooraf het oordeel van het Indisch Bestuur te hebben vernomen nopens de vraag, of de arbeid, die in elk der vier jaren volgende op dat van een opnemingsjaar van de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur gevorderd wordt voor het bijebrengen van de thans geleverde opgaven, inderdaad wel gerechtvaardigd wordt door het daarvan te trekken nut. Mocht

deze vraag, die onlangs in Indië is aanhangig gemaakt, ontkenkend beantwoord worden en daardoor de conclusie gewettigd worden dat zelfs voor Java en Madura — en dus met zooveel te meer recht ook voor de buitenbezittingen — het stelsel van eene jaarlijksche bevolkingsstatistiek behoort te worden verlaten, dan ware tot regel te stellen voortaan periodiek, bijv. eens om de vijf jaren, eene aan redelijke eischen beantwoordende bevolkingsstatistiek betreffende de verschillende gewesten van Nederlandsch-Indië het licht te doen zien.

In hoever de thans gebruikelijke tabellen in elk geval herziening zullen behoeven, zal mede te overwegen zijn. Dit geldt inzonderheid het overzicht der beroepen en bedrijven, uitgeoefend door inlanders en vreemde oosterlingen, omtrent welks vervanging door een doelmatiger model reeds vroeger met de Indische Regeering in overleg is getreden. In den tegenwoordigen vorm toch laat dit overzicht aan hen, die de opgaven hebben te leveren, maar al te veel ruimte voor afwijkende opvattingen, hetgeen er genoegzaam alle waarde aan beneemt. In afwachting van eene beslissing ook nopens dit punt, meent men beter te doen de bewuste beroepenstatistiek achterwege te laten. De overige tabellen betreffende de statistiek der bevolking over 1894 vindt men — voorshands nog in gelijken trant ingericht als vroeger — in bijlage A hierachter.

B. Opperbeheer.

Door het vertrek van het raadslid, den heer E. A. ROVERS, die door den Gouverneur-Generaal, bij besluit dd. 21 Juli 1895 n°. 16, onder nadere (sedert verleende) Koninklijke goedkeuring, met ingang van 2 September 1895 wegens ziekte eervol van zijne betrekking was ontheven, onder toekenning van wachtgeld, ontstond eene vacature in den Raad van Nederlandsch-Indië, welke bij Koninklijk besluit van 22 Augustus 1895 n°. 39 werd aangevuld door de benoeming tot lid van gemeld college van den met verlof in Europa aanwezigen Oost-Indischen hoofdambtenaar, den heer E. C. baron SWEERTS DE LANDAS WIJBOGH, laatstelijk algemeen secretaris van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië.

De onderzoekingen van het lid van den Raad, den heer J. MULLEMEISTER, in het belang van eene te ontwerpen reorganisatie van het binnenlandsch bestuur op Java en Madura, werden ook in 1895 plaatselijk voortgezet. Sedert is die arbeid beëindigd en werden daarop gebronde voorstellen aan den Gouverneur-Generaal ingediend. Bij Koninklijk besluit dd. 11 Juni 1896 n°. 34 is den heer MULLEMEISTER, op verzoek, een eervol ontslag uit 'slands dienst verleend, met ingang van den 7den Juli daaraanvolgende. In de daardoor ontstane vacature is voorzien door de benoeming, bij Koninklijk besluit van 29 Juni 1896 n°. 47, van den heer J. C. TH. KROESSEN, tot dusver resident van Soerabaja.

Met betrekking tot het streven om de bevoegdheid tot afdoening van minder belangrijke aangelegenheden over te dragen aan de hoofden der departementen van algemeen bestuur of aan andere autoriteiten (verg. vorig verslag, blz. 1 en 93) kan worden medegedeeld dat in deze richting wordt voortgegaan (verg. ook hoofdstuk II).

C. Mededeelingen van staatkundigen en algemeenen aard.**§ 1. Betrekkingen met het buitenland.**

Op verzoek van den Gouverneur-Generaal werden de sedert 1879 door de Besturen der Straits-Settlements en van Laboean (Britsch Noord-Borneo) periodiek uitgevaardigde verbodsbepalingen tegen den uitvoer van buskruit en vuurwapenen naar Nederlandsch-Indië wederom met de meeste bereidwilligheid tijdelijk bestendigd.

Tusschen het bestuur der Westerafdeeling van Borneo en dat van Serawak werden vriendschappelijke aanrakingen onderhouden. Van weerszijden werd steeds de meest mogelijke welwillendheid betracht zoowel in de afdoening van Dajakse moorden en snelzaken als in de uitlevering van misdadigers.

In het najaar van 1895 maakte de resident van Ternate en onderhoofden eene reis naar Duitsch Nieuw-Guinea en bracht aldaar o. a. een beleefdheidsbezoek aan den „Landeshauptmann“. Bij deze gelegenheid werd een onderzoek ingesteld naar de aanhouding, door de Deutsche autoriteiten, van een vaartuig, toebehoorende aan een te Ternate woonachtigen Chinees, die licentiën had gekocht tot het drijven van handel binnen het gebied van Duitsch Nieuw-Guinea en voor de tripangvangst aldaar.

Het bleek dat de opvarenden dier prauw betrupt waren op het schieten van paradijsvogels, zonder vergunning, en dat de aanhouding met het oog op de in Duitsch Nieuw-Guinea vigeerende bepalingen rechtmatig was geweest.

Toen in de tweede helft van 1895 in het Portugeesch gebied van het eiland Timor nabij onze grenzen onlusten plaats hadden en de opstandelingen Batoe Gedé, een zeepost der Portugeezen ten noordoosten van Atapoepoe, overvielen, vluchtte een gedeelte der Portugeesche strijdmacht en der bevolking naar ons gebied. Weldra verscheen ter reede Atapoepoe het Portugeesche oorlogsschip *Dilly* met een brief van den Portugeeschen gouverneur aan den posthouder, het verzoek bevattende om uitlevering van de gevluchte strijders en bevolking, zoomede van de eventueel medegebrachte wapenen. De resident van Timor en onderhoorigheden, die zich op het bericht van de uitgebroken onlusten naar Atapoepoe begeven had, stelde den commandeerenden officier in de gelegenheid zelf met de gevluchte bevolking te spreken, maar deze wenschte uit vrees niet naar hare woonplaats terug te keeren. Van de verloren geraakte wapenen werden intusschen 3 geweren benevens 50 patronen, die bij onzen posthouder waren ingeleverd, aan den commandant der *Dilly* ter hand gesteld.

Aan het bepaalde bij art. I en II van het in 1893 met Portugal gesloten tractaat (Nederlandsch Staatsblad 1893 n°. 233, Indisch Staatsblad 1894 n°. 81) is, ook ten gevolge van de bovengemelde gebeurtenissen in Portugeesch Timor, nog geen uitvoering gegeven kunnen worden.

Te Djeddah op de Arabische kust, de gewone aanlegplaats der Nederlandsch-Indische bedevaartgangers, werd van 13 tot 18 Maart jl. op de uitreis naar Batavia de vlag vertoond door het nieuwe flottieljevaartuig *Nias* der Indische militaire marine.

Voor het volbrengen alsnog van de in 't vorig verslag (blz. 2) besproken zending naar Siam, in het belang van de beantwoording der vraag of eene nadere regeling noodig is van de bescherming, onzerzijds te verlenen aan in Siam zich ophoudende Nederlandsch-Indische onderdanen van Chineeschen landaard, werd door de Regeering hier te lande in den aanvang van 1896 aangewezen een toen naar Indië van verlof terugkeerende rechterlijke hoofdamtenaar, mr. J. H. ABENDANON, laatstelijk raadshier in het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië. Nopens den uitslag van zijn onderzoek te Bangkok, waaromtrent mr. ABENDANON aan den Gouverneur-Generaal schriftelijk verslag zou hebben uit te brengen, is hier te lande nog geen bericht ontvangen.

Werd in het vorig verslag (blz. 2) reeds mededeeling gedaan van de tot stand gekomen en op de koloniën van toepassing zijnde verdragen tot wederzijdsche uitlevering van misdadigers, door Nederland en met Spanje en met België gesloten (Indisch Staatsblad 1895 n°. 82 en 112), bij eene additioneele overeenkomst met Denemarken, dd. 2 Juli 1895, werd het met dit rijk bestaande uitleveringsverdrag dd. 18 Januari 1894 alsnog uitgestrekt tot de wederzijdsche koloniën (Indisch Staatsblad 1895 n°. 286). Overigens zij nog verwezen naar het medegedeelde onder „Uitlevering” in hoofdstuk F § 4.

Ook kregen in Nederlandsch-Indië verbindende kracht, door afkondiging in gemeld Staatsblad (zie van den jaargang 1895 respectievelijk de n°. 220 221 en 223), de in hoofdstuk A van 't vorig verslag besproken overeenkomst met Groot-Britannië tot regeling van de grens tusschen het Britsch en het Nederlandsch gebied op Nieuw-Guinea, zoomede de op 10 Mei 1895 tusschen Nederland en Griekenland uitgewisselde, ook voor de koloniën geldende, verklaring tot regeling van de wederzijdsche bescherming van handels- en fabrieksmerken.

In verband met eene bij Koninklijk besluit dd. 6 December 1894 (Nederlandsch Staatsblad n°. 177) tot stand gekomen nieuwe regeling betreffende de assimilatie van de rangen der consulaire ambtenaren van Nederland in den vreemde met die der officieren bij de Nederlandsche zeemacht, werd het wenschelijk geacht over te gaan tot eene regeling, bij besluit, van de tot dusver op aanschrijvingen berustende assimilatie, voor officieele gelegenheden, van de in Nederlandsch-Indië toegelaten consulaire ambtenaren van vreemde Mogendheden. Na verkregen machtiging van het Opperbestuur werd daartoe door den Gouverneur-Generaal overgegaan bij besluit dd. 22 Juli 1895 n°. 3, waarbij tevens aanteekening werd gehouden van het aangehaald Koninklijk besluit van 6 December 1894; zie nopens een en ander Indisch Staatsblad 1895 n°. 153 en 152. In de regeling van Juli 1895 is sedert nog eene wijziging gebracht bij gouvernementsbesluit dd. 16 April 1896 n°. 14 (Indisch Staatsblad n°. 74).

In den aanvang van 1895 werden twee nieuwe vice-consulaten

in Nederlandsch-Indië gevestigd, een van Duitschland te Menado en een van Spanje te Soerabaja.

§ 2. Java en Madura.

Op politiek gebied valt ten aanzien van Java en Madura weinig bijzonders mede te deelen.

Enkele gevallen van geestdrijverij deden zich voor, welke in het belang van rust en orde de tusschenkomst des bestuurs noodzakelijk maakten. Werd reeds in 't vorig verslag (blz. 2) gewezen op een dergelijk geval, in Februari 1895 in de afdeling Buitenzorg (residentie Batavia) voorgekomen, waar zekere goeroe AMAN zich vereenzelvigd had met het in eene bijeenkomst van leerlingen en familieleden besproken denkbeeld dat hij geroepen was als alleenheerschend radja van Java op te treden, welke beweging echter door opvatting en daarop gevolgde interneering (gouvernementsbesluit dd. 3 October 1895 n°. 13) van de drie hoofdpersonen geenerlei schadelijk gevolg had, niet zoo kalm verliep het optreden des bestuurs (in December jl.) tegen zekeren KJAI SEMANTRI op Madura, die al sedert eenige maanden in de door hare druk bezochte priesterscholen bekende perdikan-dessa Pradjan (afdeeling Sampang) onder de lichtgelooovige menigte naam maakte, als zoude hij iemand zijn, die met bovennatuurlijke krachten was begaafd. Zijn aanhang nam van lieverlede zóo toe, dat de regent aanleiding vond zich in de zaak te mengen, ook ter overweging van de vraag of de toeloop naar Pradjan van lieden van elders tijdelijk niet zou behooren te worden gestuit. Naar aanleiding van 's regents rapport werd SEMANTRI opgeroepen om te Sampang bij den assistent-resident te verschijnen, hetgeen hij echter bleef weigeren, niettegenstaande van de zijde van het inlandsch bestuur, o. a. ook door den panghoeloe van Sampang, alle middelen in het werk werden gesteld om hem langs minnelijken weg op zijn besluit te doen terugkomen. Na die vergeefsche pogingen nam zelfs de toeloop naar Pradjan toe, en tot van den Java-wal kwamen bezoekers, terwijl KJAI SEMANTRI, naar vernomen werd, in zijne gesprekken ook begon te doelen op het aanbinden van den „heiligen oorlog”. Eindelijk werd door den resident last gegeven den geestdrijver, zoo hij niet goedschiks wilde meegaan, gevankelijk naar Sampang te brengen. Thans echter stuitte men op gewapend verzet, zoo van de zijde der leerlingen en familieleden van den kjai als van de te Pradjan verzamelde menigte. De inlandsche politie, onder aanvoering van het districtshoofd (die zelf gewond werd), zag zich genoopt terug te trekken. Den volgenden ochtend (10 December) begaf de resident zich naar Pradjan, vergezeld van den kapitein-instructeur der barissan van Pamakassan en den regent van Sampang, terwijl 96 barissans des nachts reeds vooruit waren gezonden. Op 1½ paal afstand van genoemde dessa had zich eene bende opgesteld van ongeveer 150 man, gewapend met lanssen, klewangs, krissen en knuppels, terwijl verder op, achter den dessapagger, veel volk zichtbaar was. Ongeveer een half uur lang werden de muiltelingen door de vertegenwoordigers van het gezag aangemaand om de wapens neer te leggen en rustig uiteen te gaan, doch niets baatte, terwijl pogingen om met een der personen uit de bende in gesprek te treden eveneens vruchteloos bleven. De bende met hare voorvechters drong steeds meer op, hoe langer zoo meer eene uittartende houding aannemende, terwijl zij links en rechts zich verspreidde met het kennelijk voornemen om de onzen te omsingelen en van terzijde aan te vallen. Aangezien langer dralen noodlottig zou zijn geweest, was men eindelijk genoodzaakt tot vuren. Eerst na het vierde salvo stooft de bende uiteen, 29 dooden en 12 gewonden achterlatende. Daarop werd, met inachtneming van de noodige veiligheidsmaatregelen, naar Pradjan doorgemarcheerd. De resident had reeds onderweg eene ontmoeting met het perdikan-hoofd, dat niet aan het verzet had medegedaan, en door wiens toedoen vervolgens verscheidene andere goedgezinde bewoners van Pradjan naar buiten kwamen. Men vernam nu dat de oproerlingen, waaronder ook bewoners van andere dessa's, uitsluitend lieden waren die zich bij KJAI SEMANTRI hadden aangesloten en gezworen hadden hem te helpen, doch waar deze zich ophield wist men niet te zeggen. Eenige lieden geleidden echter de onzen naar diens moeielijk te bereiken woning, waar het inderdaad gelukte hem met een 6-tal zijner gewapenden (een grooter aantal wist te ontkomen) te overvallen en niet zonder hevig verzet gevangen te nemen. De gevangenen werden aanstands onder barissan-geleide naar Pamakassan vervoerd, om voor de bevoegde rechtbank terecht te staan. De goedgezinde inwoners van Pradjan, die zich vrijwillig bij den resident gevoegd hadden, werden met eene strenge waarschuwing naar

hunne woningen teruggezonden. Na het vertrek van den resident bleef verder alles rustig.

Ook de leeringen van zekeren AGOES AMIR in de dessa Kangraksan (regentschap en residentie Cheribon) en van een niet genoemden goeroe in de dessa Kaliosso (afdeeling en residentie Soerakarta) trokken de aandacht der politie, welke de door hen gehouden bijeenkomsten verbood. Nopens den aard der leeringen te Kaliosso treden de ontvangen berichten niet in bijzonderheden, doch die, welke in Cheribon verkondigd werden, bleken, volgens verklaring van den regent, niet te strooken met den goeden gang van zaken. AGOES AMIR, ter zake in verhoor genomen, ontkende het hem ten laste gelegde, in strijd met de door zijne moerids afgelegde verklaringen, wier vertrouwen hij daardoor geheel verbeurde, zoodat een verder handelend optreden tegen den goeroe onnoodig werd. Hij vroeg en verkreeg vergiffenis van den resident en hield zich sedert rustig, doch staat nog onder streng politietoezicht.

Volgens berichten van het voorjaar van 1896 hield het gewestelijk bestuur der Preanger Regentschappen een wakend oog op de propaganda, die in de controle-afdeeling Trogong (afdeeling Tjitjalengka), naar beweerd werd, door zekeren goeroe HADJI SOLEMAN zou beproefd worden voor eene van de leerstellingen van den Islam afwijkende „tareqah”, waaromtrent een anoniem schrijven bij den resident was ontvangen, terwijl door het inlandsch bestuur ter zake niet was gerapporteerd. Het onderzoek of aan de verkondigde leer eene voor de rust en orde gevaarlijke strekking is toe te schrijven, was, tijdens de afsluiting in Indië van dit gedeelte van het verslag, nog niet afgevoerd.

In alle gewesten op Java en Madura zonder onderscheid nam het aantal personen, dat de bedevaart naar Mekka ondernam, in 1895 aanzienlijk toe. Voor een deel werkte hiertoe zeker weder mede de gemakkelijke en goedkoope wijze, waarop de zeereis tegenwoordig gemaakt kan worden, gepaard aan toegenomen welvaart in enkele streken, maar in hoofdzaak schijnt de grootere deelneming aan de bedevaart te moeten worden toegeschreven aan de omstandigheid dat de voor de Mekka-gangers zoo hoogst gewichtige Arafat-dag in 1896 op een Vrijdag viel (den 9den van de maand Dzoelhidjah) en de bedevaart dan van bijzondere beteekenis is.

Met de inlandsche hoven op Java bleef de verstandhouding naar wensch.

De sedert 1893 regeerende soesoehoenan van Soerakarta gaf steeds blijken van zijne goede gezindheid jegens het Gouvernement. Van eene in Juli 1895 met den vorst getroffen schikking om eene hem vanouds toekomende schadeloosstelling van gouvernementewege niet meer in zout, maar in geld te doen plaats hebben, is reeds gewag gemaakt in 't vorig verslag (blz. 280, noot 2). Onderhandelingen over de regeling der enclaves, als waarop gedoeld werd op blz. 3 van datzelfde verslag, werden nog niet geopend; de voorbereidende onderzoekingen waren nog niet geheel afgevoerd. Als een maatregel, die in Soerakarta algemeene tevredenheid heeft verwekt, wordt vermeld de beschikking des soesoehoenans, waarbij bepaald is dat voortaan de inlandsche politie- en justitie-ambtenaren aldaar hunne bezoldiging geheel in geld uitbetaald krijgen, uitgenomen de regenten, als zijnde deze op hun eigen verlangen in het bezit van apanages gelaten. De rijksbestierder was steeds vol ijver werkzaam. Aan zijne bemoeienis vooral is het te danken dat de zware „boekti's”, welke vroeger menige op huurlanden in Soerakarta gevestigde onderneming drukten, voor eene meer rationeel verhooging van de jaarlijkse pachtsommen hebben plaats gemaakt.

Het hoofd van het Mangkoe Negorosche Huis volgde de wenken en raadgevingen van den resident trouw op. De algemeene toestand van het Mangkoe Negorosche gebied was bevredigend te noemen. Dat het Europeesch bestuur zich het beheer der Mangkoe Negorosche bezittingen heeft aangetrokken (verg. o. a. het verslag van 1889, blz. 6) blijkt een goede maatregel te zijn geweest.¹⁾

Nadat door een geneeskundig onderzoek geconstateerd was dat de kroonprins van Djokjokarta, in 1893 als zoodanig aangevoerd (verg. het verslag van 1894, blz. 5), aan zielsziekte lijdende was, met luttel of geen kans op herstel, meende de Indische Regeering gehoor te moeten geven (gouvernementsbesluit dd. 19 October 1895 n°. 1 geheim) aan den reeds vroeger

door den sultan geopenbaarden en thans schriftelijk herhaalden wensch om dezen zijnen tweeden wettigen zoon van zijne aanspraken als opvolger in de sultanswaardigheid vervallen te verklaren, en bedoelde rechten te doen overgaan op diens jongeren vollen broeder, des sultans derden wettigen zoon, geboren in Maart 1879, van wien gunstige verwachtingen gekoesterd worden. De uitroeping als kroonprins van dezen laatste, wien inmiddels de titulaire rang was verleend van luitenant-kolonel bij den generalen staf buiten bezwaar van den lande, had plaats op 11 November 1895. Ten opzichte van een anderen zoon des sultans, wien in 1888 wegens misdragingen voor onbepaalden tijd het verder verblijf in Djokjokarta was ontzegd, en wien het Gouvernement toen Muntok op Banka tot verblijf had aangewezen, kwam de sultan op deze strafoplegging terug, in verband waarmede bij gouvernementsbesluit dd. 13 Augustus 1895, n°. 23, aan bedoelden pangeran de terugkeer naar Djokjokarta werd vergund.

Bleek reeds uit het vorig verslag (blz. 3) dat de in 1894 overleden regent van Sampang (Madura) in Februari 1895 werd opgevolgd door den patih van Pamakassan, en dat in de in 't laatst van 1894 ontstane vacature van regent van Banjoewangi (Bezoeki) was voorzien door de benoeming (in Mei 1895) tot die betrekking van den patih van de afdeeling Djember (Bezoeki), tot de vervanging van den in Januari 1895 overleden regent van Bezoeki (zie mede vorig verslag) werd nog niet overgegaan in verband met aanhangige plannen tot verandering van de bestuurs-indeeling van Java en Madura. Om gelijke reden werden mede nog niet definitief vervuld de regentszetels te Joana (Japara) en Poerbolinggo (Banjoemas), de eerste opengevallen in Juli 1895 door verplaatsing van den titularis naar Patti (zie lager), en de andere in Augustus d. a. v. door het aan den regent op verzoek verleend eervol ontslag uit 's lands dienst. Zowel te Bezoeki als te Joana en te Poerbolinggo werden de patih's dier regentschappen, tegelijk met hunne eigene functiën, tijdelijk met de waarneming van de regentsbetrekking belast. In Juni 1895 overleed de bejaarde regent van Patti (Japara) en werd opgevolgd door zijn enig zoon, tot dusver regent van Joana. Overigens viel in 1895 nog open de regentsplaats te Ngrowo (Kediri), doordien de titularis eervol ontslag uit 's lands dienst vroeg en verkreeg (December). Daar hij geen meerderjarigen zoon had en ook onder zijne nabestaanden niemand was aan te wijzen, geschikt om hem op te volgen, werd de patih van het regentschap tot regent benoemd.

Als een blijk van waardeering hunner goede en trouwe diensten werd aan de regenten van Japara en Demak (Samarang), tot dusver „raden toemenggoeng”, de titel van „raden adipati” verleend, terwijl de regent van Lebak (Bantam) met de kleine gouden ster voor trouw en verdienste werd begiftigd. Bovendien vielen aan vele tot het inlandsch bestuur behoorende verdienstelijke personen van lageren rang onderscheidingen van verschillende aard ten deel, doch moesten, zooals gewoonlijk, anderen wegens plichtverzuim of ongeoorloofde handelingen ontslagen of gerechtelijk vervolgd worden.

Met betrekking tot de veiligheid van personen en goederen viel in 1895 niet veel verschil op te merken met vorige jaren. Gevallen van moord en doodslag kwamen het veelvuldigst voor op Madura (117) en in mindere mate o. a. in Probolinggo (47), Bezoeki (35), Soerabaja (30), Kediri (25) en Japara (24). In Soerakarta nam het bestuur kennis van 8 ketjoepartijen (roof in gewapende bende), in Djokjokarta van 4, terwijl uit de gouvernementlanden aangaande 17 van zulke roofpartijen werd gerapporteerd (6 in elke der residentiën Rembang en Samarang, 4 in Soerabaja en 1 in Kediri). Voorts wordt in de gewestelijke verslagen melding gemaakt van 21 gevallen van roof op den publieken weg, namelijk 9 in Soerakarta, 7 in Rembang, 2 in Djokjokarta en 1 in elk der gewesten Japara, Banjoemas en Kadoe. Te oordeelen naar de gerapporteerde gevallen, werden veediefstallen het meest gepleegd in Bezoeki (780), Probolinggo (677), Madioen (630), Soerakarta (513) en op Madura (315); de resident van Kediri noemt geen cijfers, doch deelt mede dat in het gewest onder zijn beheer veediefstallen zeer dikwijls voorkwamen.²⁾ In Probolinggo en Bezoeki hoorde men veelvuldig van brandstichtingen in de riettuinen. In genoemde

²⁾ Tijdens dit blad ter perse ging, is van de Indische Regeering ontvangen — en zulks ter voldoening aan den in het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begroting voor 1896 op blz. 10 geuit wensch naar de verstrekking voortaan van statistische opgaven omtrent de veediefstallen op Java en Madura — eene statistiek over 1895 der in de verschillende gewesten aldaar door den rechter behandelde zaken wegens veediefstal. Dit nieuwe overzicht zal men aantreffen onder de bij hoofdstuk 2 van dit verslag behoorende bijlagen.

¹⁾ Over eene betere regeling van den inkoopsprijs der uit de Mangkoe Negaran (en ook uit het gebied van den soesoehoenan van Soerakarta en uit Djokjokarta) aan den lande te leveren koffie (Indisch Staatsblad 1896 n°. 99) is reeds gehandeld in 't vorig verslag (blz. 244).

gewesten werden in 1895 niet minder dan 347 en 325 rietbranden gerapporteerd. In andere gewesten kwamen rietbranden slechts bij uitzondering voor, en dan meestal ten gevolge van onvoorzichtigheid. De in een later gedeelte van dit verslag nader te vermelden ordonnantie van 10 Juni 1896 (Indisch Staatsblad n°. 104) zal gelegenheid geven om opzettelijke beschadiging ook van suikerrietaanplantingen in den vervolge meer te beperken.

Evenals vroeger werden ook in 1895 af en toe vaartuigen, bemand met verkleede, gewapende politieoppassers, uitgerust om in Straat Madura de aanranding van prauwen tegen te gaan. Toch hadden in 1895, volgens verkregen mededeelingen, 14 van zulke aanrandingen plaats, zonder dat het der politie mocht gelukken de bedrivers, die den schijn aannemen van handel te drijven, op heeterdaad te betrappen. In Bezoeki kwam aan het bestuur ter oore dat zich aan de zuidkust van Banjoewangi en Djember soms Chineesche vaartuigen ophielden met het doel om de vogelnestklippen te plunderen en zich van schildpadden en schildpadeieren meester te maken, en tevens om opium binnen te smokkelen. Eene bekruising van bedoeld kustgedeelte door het gouvernementsschipschip *Reiger* in Juli 1895 leidde tot geen ontdekkingen. In Augustus werd echter door het stoomschip *Tagal* der opiumrecherche beslag gelegd op twee Chineesche prauwen, die geen vlag voerden en niet in het bezit van scheepspapieren waren. De bemanning, bestaande uit ongeveer 15 Chineezers, was naar den wal gevlucht om in het bosch eene schuilplaats te zoeken; slechts 1 Chinees was nog in een der prauwen aanwezig en werd, met den inventaris, naar Banjoewangi gebracht. Laten werden nog 7 der gevluchten door de politie opgevat. Hoewel de verdachten bleken niet te kunnen worden gestraft, wordt het onderzoek gezegd toch afschrikkend te hebben gewerkt.

De gezondheidstoestand op Java en Madura gedurende 1895 was, te oordeelen naar de voor deze paragraaf ontvangen mededeelingen (zie overigens hoofdstuk K, afd. V), in algemeenen zin gunstig te noemen; epidemieën van ernstigen aard kwamen niet voor.

Onder den veestapel werd in vele gewesten het mond- en klauwzeer weder waargenomen; over het algemeen echter had de ziekte een goedaardig karakter. Andere veeziekten deden zich minder algemeen voor (verg. hoofdstuk J, afd. VIII).

De inzameling van voedingsgewassen door de inlandsche bevolking gaf over 't geheel reden tot tevredenheid. Nadere mededeelingen omtrent de uitkomsten zoowel van den inlandschen landbouw als van de groote cultures voor de Europeesche markt zal men aantreffen in hoofdstuk O, afd. I, hierachter.

Wat het handelsverkeer aangaat, wordt bericht dat de algemeene toestand op dit gebied weinig verschil opleverde met dien in het vorig verslag (blz. 4) geschetst.

Uit sommige gewesten had weder emigratie plaats naar de buitenbezittingen, vooral naar Deli en de Lampongsche Districten, en voorts naar sommige streken buiten Nederlandsch-Indië (verg. hoofdstuk J, afd. I, § 5).

In de afdeelingen Djember en Banjoewangi der residentie Bezoeki kwamen zich zoo vele lieden van Madura en ook van Midden- en West-Java vestigen dat de inlandsche bevolking gedurende 1895 in die afdeelingen respectievelijk met ruim 17 800 en ruim 3000 zielen toenam. Tal van personen uit Bagelen verhuisden naar de nog weinig ontgonnen gedeelten der districten Tjilatjap en Pegadingan (afdeeling Tjilatjap, residentie Banjoemas). Met betrekking tot de Javaansche nederzetting in Zuid-Soekapoera (Preanger Regentschappen) valt niets bijzonders te vermelden; het aantal dezer kolonisten ging slechts weinig voort: het steeg van 400 tot 407.

Van buitengewone natuurrampen bleven Java en Madura in 1895 verschoond, zij het ook dat deze of gene streek weder van overstromingen had te lijden; zoo o. a. een gedeelte der residentie Krawang, waar ten gevolge van verschillende dijkbreuken uitgestrekte padi-aanplantingen teloor gingen, en een deel der residentie Rembang, waar aan de tabaks- en andere aanplantingen belangrijke schade werd aangericht door de Solo-rivier, die eenige malen buiten hare oevers trad. In de afdeeling Modjokerto der residentie Soerabaja had, ten gevolge van de zware regens, in Januari 1895 eene overstroming plaats, die verscheidene dammen en waterwerken vernielde of beschadigde. Ook uit Probolinggo wordt gerapporteerd omtrent veelvuldige min of meer hevige overstromingen, veroorzaakt door aanhoudende zware regens.

Vulkanische verschijnselen van groote beteekenis werden niet waargenomen; de Smeroe gaf nu en dan teekenen van verhoogde werking en de Lamongan wierp dagelijks gloeiende lava en steenen uit.

§ 3. Atjeh en onderhoorigheden.

Groot-Atjeh. De toestand in Groot-Atjeh bleef gedurende het jaar 1895 onveranderd.

Binnen onze geconcentreerde stelling, en daarbuiten in de XIII Moekim Toengkoeb, keerden allengs verschillende personen, die vroeger naar de Noord-, Oost- en Westkust waren uitgezonden, met vrouwen en kinderen terug, terwijl het aantal uitgegeven kampongpassen voor het verkeer der bevolking buiten de linie met die in het daarbinnen gelegen gebied aanzienlijk toenam. Het aantal Atjehsche kinderen op de van Olehleh naar Kotta Radja verplaatste school vermeerde niet onbelangrijk.

De gezondheidstoestand der bevolking was over het algemeen gunstig.

Onder den veestapel kwamen minder ziekten voor dan in het voorafgegane jaar. De uitkomsten van den rijstoogst waren gunstig, al was de productie ook niet voldoende voor de behoefte, zoodat door invoer van Rangoon-rijst uit Pinang in het tekort moest worden voorzien. Het aantal bebouwde velden nam opnieuw toe; doch daar wegens gebrek aan ploegvee, waarmede de bevolking binnen het door ons bezette gebied te kampen had, vele geschikte gronden niet in cultuur konden worden gebracht, machtigde de Indische Regeering den gewestelijken gouverneur om over eene som van f 3300 te beschikken tot het verstrekken van voorschotten aan eenige Atjehsche hoofden om hen in staat te stellen voor hunne onderhoorigen ploegvee aan te koopen. Tot aanzuivering van die voorschotten strekten maandelijksche inhoudingen op de bezoldiging der betrokken hoofden.

De invoer van sommige artikelen, zooals petroleum, tabak en gedroogde visch, nam toe, maar manufacturen werden in geringere hoeveelheden dan in 1894 geïmporteerd, waarschijnlijk omdat velen zich te Segli van het noodige voorzagen, sedert (zie vorig verslag, blz. 6) aldaar voor den handel licentiën werden verstrekt.

Het door Atjehers bediende transport van de voor de tijdelijke posten bestemde dagelijkse vivres kon in 1895 steeds geregeld plaats hebben en ondervond slechts een paar malen last van het vuur der ons slecht gezinde elementen. Ook de Chineesche marskramers bewogen zich ongehinderd langs de wegen tusschen de verschillende posten.

Onder de dwangarbeiders was het aantal desertiën minder dan in 1894. Deserteerden toen 54 dwangarbeiders (waarvan er 7 werden teruggebracht), in 1895 was het aantal gedeserteerden slechts 13, waarvan er 9 weder werden gevat. Een tweetal vroeger gedeserteerde inlandsche militairen werd ons uitgeleverd door TENGKOE SJECH POETOS van de III Moekim Kerkoen en KETJIG LEHE van de III Moekim Kajoe Adang.

Op het eiland Weh kwam het kolen-etablisement (zie vorig verslag, blz. 274/275) met steigers en waterleiding in Maart 1896 geheel gereed, waarna bij ordonnantie van 11 April 1896 (Indisch Staatsblad n°. 64) de haven in de Sabang-baai voor den algemeenen handel werd opengesteld. In Februari werd de haven door een Engelsch en in Maart door een Russisch oorlogsschip bezocht.

Op politiek gebied valt het volgende te vermelden:

De houding van TOEKOE NJA MOHAMAD der IX Moekim en van PANGLIMA BINTANG der III Moekim Daroe gaf het bestuur reden tot ontevredenheid, daar zij, ondanks de hun verstrekte middelen, niet tot krachtige handhaving van hun gezag, noch tot bescherming van de bevolking binnen hun gebied waren te bewegen; waarom ten slotte hunne politiemacht werd ingekrompen. TOEKOE DJOHAN PAHALAWAN werd bij besluit van 19 Januari 1896 n°. 9 benoemd tot hoeloebalang van Lepong¹⁾, welk landschap, een der Zuidelijke nederzettingen van Groot-Atjeh en als zoodanig deel uitmakende van de Onderhoorigheden, tevens bij de afdeeling Groot-Atjeh werd gevoegd, waarvan het sedert een hoeloebalangschap uitmaakt.

De vijandelijke benden vonden tot voortzetting van het verzet onafgebroken steun in de sagi der XXII Moekim. Voornamelijk uit de vier zoogenaamde Lamkraksche moekims: Lamkrak, Kroeng Ma, Lamleuh en Ateuh der VII Moekim Baid en uit het door ons niet bezette gedeelte der V Moekim Montassik

¹⁾ Ingevolge machtiging van den Gouverneur-Generaal heeft de in April 1896 (zie verder) opgetreden regeeringscommissaris bij besluit van 26 April 1896 n°. 159/11 TOEKOE DJOHAN als panglima prang besar en tegelijkertijd als hoeloebalang van Lepong ontslagen, met bepaling dat hij in alle officieele bescheiden voortaan weder als TOEKOE OEMAR zal worden aangeduid.

bestookten zij het zuidoostelijk gedeelte onzer uiterste stelling en de daarbij gevestigde bevolking. Op onze versterkingen Lamkoenjit, Biloel, Anagaloeng, Senelop en Kroeng Gloempang werd in den loop van 1895 nu eens in meerdere, dan weder in mindere mate geschut- en geweevuur afgegeven. Het door de kwaadwilligen gebezigt geschut (ijzeren, licht verplaatsbare kanonnen, in kaliber ongeveer overeenkomende met dat onzer kanonnen van 8 c.M. veld) werd, naar men beweert, te Kolam Toemadjit (V Moekim Montassik) onder leiding van eenige goudsmeden en onder toezicht van T. BRAHIM MONTASSIK vervaardigd, terwijl als projectielen dienden de van ons afkomstige oude, niet gesprongen granaten. Hoewel de meeste dezer granaten sprongen, werd daardoor toch slechts zelden en dan nog luttele materiele schade aangericht. Sedert de laatste dagen van September zweeg dat geschutvuur.

In het meer oostelijk deel onzer uiterste postenlinie vestigden de kwaadwilligen zich nabij de grens der XXII en XXVI Moekim te Tengkoë di Lengkoeng en in laatstgemelde sagi te Tengkoë di Gendriëng en op den Gle Broeë, van waaruit enkele keeren kleine benden zich vertoonden, die op Tjot Rang, Toengkoeb, Pakan Kroeng Tjoet en Lamnjong enkele schoten afgaven.

Beschietingen van aanbelang onzer patrouilles, aflossingen, transporten en wegwerkers hadden overigens niet plaats. Alleen is te vermelden de overvalling, op 30 Maart 1895, van de rechterflankdekking der tot aflossing van de bezetting van het blokhuis Mata Ajer nabij Anagaloeng bestemde militairen, tijdens dat blokhuis, gedurende de viering van het Mohammedaansch nieuwjaar, tijdelijk door militairen werd bewaakt.

De door onze Atjehsche hulptroepen bezette blokhuisen en kotta's in de aan ons gezag onderworpen streek tusschen de beide liniën werden, inzonderheid in het zuidoostelijk deel, menigmaal bestookt met geweer- en geschutvuur en soms ook bekropen. Dit laatste had o. a. plaats met Blang Kiraj, dat, na door de kwaadwilligen in brand gestoken te zijn, door de bezetting overhaast verlaten werd, met achterlating van twee dooden en vier trompladgeweren. Maar elders (zoals op 2 Mei 1895 voor de inlandsche versterking Tjot Bak Tjoei) stootte de vijand weleens het hoofd en soms ook ging de Atjehsche bezetting zelf met goed gevolg tot den aanval over.

Vijandige invallen op eenigszins grootere schaal hadden in 1895 slechts plaats in de IX Moekim (van de sagi der XXV Moekim) en wel in Mei en Augustus. Bij den eersten inval werd de communicatie met Biloel en Lamkoenjit verbroken, en daar de waarnemende hoeloebalang der IX Moekim T. NJA MOHAMAD zich te zwak achtte om den vijand te verdrijven en de gemeenschap te herstellen, werd T. DJOHAN PAHALAWAN door het bestuur daarmede belast. Hij rukte den 9den en 10den Mei met zijn korps uit en zuiverde, gesteund door onze troepen (één compagnie infanterie, twee sectiën bergartillerie en een detachement genie-troepen), van Tjot Goë uit, den omtrek van Lamkoenjit en Biloel van kwaadwilligen, ten koste van slechts drie licht gewonden. Ter beveiliging van de grenskampongs in deze streek werd hem daarop tijdelijk de bezetting van een drietal kotta's (Gle Broeë, Kotta Toekoe Rajoet en Kotta Bakbi) en een tweetal blokhuisen opgedragen. Bij den tweeden inval moesten de drie bedoelde kotta's door de bezettingen worden ontruimd, nadat deze drie licht gewonden hadden bekomen. Op 5 en 6 Augustus werden die versterkingen door T. DJOHAN met den steun onzer troepen (één compagnie infanterie, een peloton cavalerie en twee sectiën bergartillerie) heroverd, doch daar zij, door hogere heuveltoppen beheerscht, niet aan het beoogde doel voldeden, werd tot hare slechting besloten. Daarentegen werden vier blokhuisen in de naar het gebergte gekeerde randen van de kampongs Grot, Manch, Lehong en Lam Tadoeh door de Atjehsche hulptroepen bezet, waardoor minder last van het vuur uit het gebergte ondervonden werd en de naaste omtrek beter bewaakt kon worden.

In de VI en IV Moekim (sagi der XXV Moekim) bleef de rust ongestoord. Wel drong het bendevoofd HABIB LHOENG tweemaal de Glitroem-pas binnen, maar hij keerde onverrichterzake terug.

In de overige hoeloebalangschappen der XXV Moekim werd éénmaal de rust verstoord, toen eenige vijandige benden uit de XXVI Moekim, in den nacht van 16 op 17 Januari jl., de kampong Berawé trachtten binnen te dringen, om te rooven. Zij werden echter door de bevolking verjaagd en lieten op hunnen terugtocht drie dooden achter.

In de XXVI Moekim hadden geen invallen van beteekenis plaats.

Binnen de geconcentreerde linie hadden slechts enkele dieverijen en rooverijen van geringe beteekenis plaats; maar de bewoners van de strook, begrepen tusschen de geconcentreerde en de buitenlinie, en inzonderheid het aan ons gezag onderworpen gedeelte der V Moekim Montassik en het zuidelijk deel der IX Moekim, hadden nogal eens van de kwaadwilligen te lijden.

Bestond de overlast die de bevolking door hunne handelingen ondervond aanvankelijk meest in veediefstallen, berooving van personen die koopwaren binnen het door ons bezette gebied brachten, pogingen om bruggen in brand te steken, zooals in Mei bij Mata Ajer en bij Anagaloeng, het weghalen van brugplanken, enz., in het laatst van 1895 kregen de handelingen der ons vijandige elementen een meer systematisch karakter, dat blijkbaar verband hield met eene waargenomen grootere bedrijvigheid en meerdere aansluiting bij de partij van verzet. Men streefde er blijkbaar naar om aan de ons goedgezinden door strafbepalingen vrees in te boezemen. Zoo werd in December de ons goedgezinde HADJI BINTANG, imam van Oleh Soesoeh (IX Moekim), door eene bende die zijne woning binnendrong vermoord, terwijl het ons eveneens welgezinde waarnemende hoofd der III Moekim Kerkoen, TENGKOE SJECH POEToes, het alleen aan zijne toevallige afwezigheid te danken had dat hem niet hetzelfde lot trof en dat de aanvallers, die onder bevel van HABIB LHOENG stonden, zich bepaalden tot het in brand steken van zijne woning. In den nacht van 15 op 16 Januari 1896 deed eene bende, onder aanvoering van TENGKOE BIN en TENGKOE SABEL, een aanval op kampong Berawé in de nabijheid van het kampement Kotta Alam op den rechteroever der Atjehrivier en in Februari werd wederom een ons genegen hoofd IMAN SAIDI van kampong Lambaroe in de XXVI Moekim vermoord.

Door al deze voorvallen trad de noodzakelijkheid eener betere afsluiting van het gebied buiten de geconcentreerde linie, waarvoor reeds geruimen tijd voorstellen in behandeling waren, te meer in het licht. De verwachting toch, die in 1893 gekeesterd werd, dat het bezet houden van posten buiten de geconcentreerde linie geen maatregel van zeer langen duur zou behoeven te zijn en dat na eenigen tijd het bewaken van de toegangen tot het bezette gebied aan de adat-hoofden zou kunnen overgelaten worden, verwezenlijkte zich niet zoo spoedig als men gehoopt had. De steun onzer troepen bleek nog eenszins gemist te kunnen worden, en wilde men de tijdelijke posten niet prijsgeven, dan moesten noodwendig verbeteringen worden aangebracht, die dan gepaard konden gaan met wijzigingen in de afsluitingslijn, waardoor de afsluiting van de aangrenzende vijandig gezinde streken meer zou worden verzekerd.

Over de wijze waarop een en ander zou moeten geschieden, liepen intusschen de meeningen der tot adviseeren geroepen autoriteiten zeer uiteen, en de Gouverneur-Generaal besloot daarom met het nemen van eene beslissing te wachten, totdat de nieuwbenoemde legercommandant, de luitenant-generaal J. A. VETTER, in de gelegenheid zou zijn geweest om de voorgestelde maatregelen ter plaatse met den civielen en militairen gouverneur te bespreken. De genoemde opperofficier begaf zich tot dit doel, ingevolge hem bij besluit van 4 November 1895 n. 1 gedane opdracht, den 8sten November, vergezeld van den majoor van den generalen staf J. F. BREMER, naar Atjeh, waar hij tot 8 December d. a. v. vertoefde.

De legercommandant kreeg van de stemming der bevolking en van de rust in het bezette gebied een vrij gunstigen indruk, maar achtte onze militaire positie bepaald zwak, omdat de bataljons ten behoeve van de bezetting der tijdelijke posten voortdurend te zeer uit hun verband werden gerukt, zoodat geen sterke mobiele macht beschikbaar was om aan eventuele moeielijkheden het hoofd te bieden. Daarin zou echter verbetering komen door de voorgestelde betere inrichting van de tijdelijke posten in de buitenlinie, waardoor de aflossing minder veelvuldig zou behoeven te zijn.

Het overleg tusschen de beide opperofficieren, later nog gevolgd door eene conferentie te Batavia, waartoe de gouverneur van Atjeh derwaarts ontboden werd¹⁾, leidde tot de gewenschte overeenstemming ten aanzien van de te nemen maatregelen, uitsluitend op de consolidatie van het verkregene gericht en waarbij elk agressief optreden, met het doel om ons gebied in de steeds vijandige XXII Moekim uit te breiden, was buiten-gegloten.

¹⁾ Gedurende de afwezigheid van den gouverneur werd het civiel bestuur gevoerd door den resident voor de Atjehsche zaken K. F. VAN LANGEN, terwijl de luitenant-kolonel van den generalen staf C. P. J. VAN VLIET met de afdoening der militaire aangelegenheden was belast.

Tot deze maatregelen werd bij besluit van den Gouverneur-Generaal van 8 Maart 1896 n°. 1 machtiging verleend, doch dit besluit is door den onverwachten ommekeer van zaken, die spoedig daarna intrad, zoo goed als niet tot uitvoering gekomen en bij besluit van 1 April 1896 n°. 1 buiten werking gesteld.

Den 7den Maart werd eene patrouille, die van onzen tijdelijken post Anagaloeng was uitgerukt, onverwacht door vijandelijke benden, die zich in de zoogenaamde Lamkraksche moekims verzameld hadden, aangevallen, waaruit zich een scherp gevecht ontspan, waaraan ook door uit Lamsoet, Lambarih en Senelop te hulp gesnelde troepen werd deelgenomen en dat ons 9 dooden en 29 gewonden kostte, terwijl aan 's vijands zijde, volgens ontvangen berichten, 6 panglima's sneuvelden en 37 andere strijders werden gewond. Drie gesneuvelden, die men niet had kunnen medevoeren, werden door volk van T. TJOET MACHMOED van Lamtengah teruggebracht. De eerste-luitenant K. H. WESTENDORP, die zwaar werd gewond, overleed eenige dagen later.

Naar aanleiding van deze gebeurtenis werd door den civielen en militairen gouverneur besloten uitvoering te geven aan een reeds vroeger opgevat plan tot eene krachtige tuchtiging der Lamkraksche moekims, waarbij T. DJOHAN met een 1000-tal strijders en evenveel dragers zoude medewerken. De datum voor deze operatie werd op 30 Maart bepaald en op last van den gouverneur werden aan T. DJOHAN op diens verzoek verstrekt 380 achterlaadgeweren — 120 stuks waren voor de bewapening van het legioen doorlopend onder zijne berusting — benevens 25 000 patronen, 500 trompladers, 500 KG. kruit, 12 000 slaghoedjes en 5000 KG. lood.

Den 26sten Maart echter begonnen 's avonds geruchten te loopen, dat T. DJOHAN voornemens was de zijde van het Gouvernement te verlaten. Volgens den berichtgever T. TJOET MACHMOED van Lamtengah (die na het uitbreken der vijandelijkheden de zijde van OEMAR KOOS, althans eene zeer dubbelzinnige houding aannam — zie verder —) wilde T. DJOHAN gedurende den veldtocht in het Lamkraksche overloopen, zoodra hij zich van ons berggeschut zou kunnen meester maken. Hij zou dit aan PANGLIMA POLIM en HABIB LHOENG geschreven hebben. Aan die berichten meende het bestuur echter weinig waarde te mogen toekennen, omdat het bekend was dat T. TJOET MACHMOED met T. DJOHAN op een slechten voet stond en hetgeen hij ten bewijze van T. DJOHAN's voornemens aanvoerde niet zeer waarschijnlijk was te achten.¹⁾

Den volgenden ochtend (27 Maart) werden echter door KETJIK OEMAR van Lampisang, een oude gids en spion van het Gouvernement, tijdingen gebracht, die de berichten van T. TJOET MACHMOED meer waarschijnlijk maakten. T. DJOHAN zou eenige dagen te voren alle tengkoe's van eenig aanzien uit de VI Moekim benevens vele oelama's uit Lepong en eenige van de eilanden Nasi en Bras en ook uit de IX Moekim naar Lampisang hebben opgeroepen en daar met de voornaamsten hunner eene lange samenkomst hebben gehouden. Wat daarin verhandeld was, werd geheim gehouden, maar de geestelijke leiders hadden de bijeenkomst zeer opgewonden en voldaan verlaten. Hoewel die berichten ook slechts vaag waren, gaven zij den civielen en militairen gouverneur toch aanleiding het reeds vastgestelde operatieplan in zoover te wijzigen dat een daarin opgenomen gemeenschappelijke opmarsch onzer troepen met het volk van T. DJOHAN van Anagaloeng, waar beide strijdmachten zich vereenigen zouden, door het Lamkraksche heen naar Biloel, zou komen te vervallen. Van die verandering werd door generaal DEYKERHOFF aan T. DJOHAN mededeeling gedaan, toen deze den volgenden dag (28 Maart) eene conferentie te Kotta Radja bijwoonde, waarin de laatste afspraken voor de te ondernemen gemeenschappelijke operatie werden gemaakt.

Den 29sten echter 's namiddags 2 uur werd, door het wegblijven der Atjehsche hulpstroepen, die naar het vastgestelde operatieplan als verkenners zouden dienst doen, zekerheid verkregen van T. DJOHAN's afval, en onverwijld werden nu verdere maatregelen genomen om aan de mogelijke gevolgen dezer gebeurtenis het hoofd te kunnen bieden. Den commandanten van de verschillende posten werd de uiterste voorzichtigheid aanbevolen; drie compagnieën infanterie, later nog versterkt met twee sectiën berg-artillerie, werden in de richting van onzen post Lamdjamoë gezonden, met opdracht den vijand eventueel te beletten van die zijde de geconcentreerde linie binnen te dringen; drie andere compagnieën infanterie werden tot observatie naar Tjot Goë gedirigeerd; versterking werd gezonden naar Ketapang Doea en naar de posten in de zuidwes-

telijke linie, terwijl des avonds drie brigades marechaussée tusschen Lamdjamoë en Lampeneroet in hinderlaag werden gelegd en verder maatregelen tot beveiliging onzer hoofdvesting werden genomen.

Inmiddels waren van verschillende posten berichten ingekomen, waaruit bleek dat de afval van T. DJOHAN, onmiddellijk gevolgd door dien van T. HOESSIN LONGBATTAH en verschillende andere hoofden, ver strekkende gevolgen had. Niet slechts alle blokhuisen door zijne troepen bezet (aanvankelijk nog met uitzondering van Mon Mantjang), maar ook die van T. NJA MOHAMAD, het hoofd der IX Moekim, en de blokhuisen in den omtrek van Lamkoenjit werden verlaten; de telephonische gemeenschap met verschillende posten der buitenlinie werd verbroken; talrijke vijandelijke benden werden in de kampongs gezien en belemmerden de communicatie met en tusschen de posten in de buitenlinie, weldra ook in de XXVI Moekim, waar aanvankelijk T. NJA BANTA nog eenigen invloed ten goede scheen uit te oefenen, maar waar na het afvallen van T. TJOET TOENKOEK en van de hoofden der III Moekim Lamrabo en der IV Moekim Ateuh de vijandige stemming de overhand kreeg. Nochtans werden de posten zelf weinig beschoten, en daar zij van vrees en oorlogsbehoeften ruim voorzien waren, konden alle beschikbare krachten worden geconcentreerd ter beveiliging van Kotta Radja en Olehleh, die het meest aan eene mogelijke agressieve beweging van de zijde van T. DJOHAN blootstonden. Van de zeemacht werden tot dit doel Hr. Ms. fregat *Tromp* en Hr. Ms. flottieljevaartuigen *Sumbawa* en *Flores* ter reede van Olehleh vereenigd.

Intusschen had de gouverneur van Atjeh den Gouverneur-Generaal bij telegram van 29 Maart versterking der troepenmacht verzocht, en naar aanleiding hiervan kwamen den 3den April per stoomschip *Japara* van Padang aan 14 officieren, 314 onderofficieren en mindere militairen en 30 dwangarbeiders, terwijl den 7den April de stoomschepen *Carpentier* en *Bantam*, aan boord hebbende den luitenant-generaal VETTER met het 9de bataljon infanterie, en den 8sten en 9den April de stoomers *Reael* en *Generaal Pel* met het 6de bataljon infanterie en eene bergbatterij, te Olehleh het anker lieten vallen.

De Gouverneur-Generaal had namelijk terstond na de ontvangst van het telegraphisch bericht van den gouverneur van Atjeh omtrent den afval van T. DJOHAN eene buitengewone vergadering van den Raad van Nederlandsch-Indië samengeroepen, ten einde met den Raad en de commandanten van land- en zeemacht de maatregelen te beramen, die in de gegeven omstandigheden werden vereischt. De vraag moest onder meer aanstonds onder de oogen gezien worden, of de leiding van zaken aan den civielen en militairen gouverneur, den generaal-majoor C. DEYKERHOFF, kon toevertrouwd blijven; eene vraag die de Indische Regeering gemeend heeft ontkennend te moeten beantwoorden. Waar de afval van T. DJOHAN aanstonds tot zoo ver strekkende gevolgen aanleiding gaf, dat al het sedert 1893 verkregene als het ware op losse schroeven werd gezet, moest wel ernstige twijfel rijzen of de civiele en militaire gouverneur den toestand te voren wel inderdaad juist beoordeeld had, en onder die omstandigheden meende de Indische Regeering, bekend als zij was met de optimistische opvattingen die bij generaal DEYKERHOFF in het bijzonder ten aanzien van T. DJOHAN voorzaten, de verantwoordelijkheid niet te mogen aanvaarden om den generaal op zijne plaats te handhaven.

De Gouverneur-Generaal droeg daarom, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch-Indië, aan den commandant van het leger en chef van het departement van oorlog, den luitenant-generaal VETTER, op, zich naar Atjeh te begeven en daar als regeeringscommissaris de leiding van zaken in handen te nemen. Deze opdracht geschiedde bij besluit van 31 Maart 1896 n°. 37, waarbij tegelijkertijd aan den regeeringscommissaris werden toegevoegd de kolonel der infanterie J. W. STEMFOORT en de reeds genoemde majoor van den generalen staf BREIJER. Generaal VETTER verliet met het 9de bataljon infanterie den 2den April Batavia en kwam, zooals reeds vermeld werd, den 7den d. a. v. te Olehleh aan.

De regeeringscommissaris vond, bij zijne aankomst op 7 April, den toestand nog zooals die hiervóór met enkele woorden is geschetst. De bevolking binnen de geconcentreerde linie had zich rustig gehouden en slechts enkele posten dier linie hadden aan eenige weinig beduidende vijandelijkheden blootgestaan. Een directe aanval had alleen, en wel in den nacht van 4 op 5 April, op den post Tjot Raug plaats gehad.²⁾

²⁾ De post Kroeng Gloempang werd den 3den April namens T. BRAHIM der V Moekim schriftelijk opgeëischt door den gedeserteerden Europeeschen sergeant CARLI.

¹⁾ Men zie wat hiervóór is medegedeeld omtrent vijandelijkheden door HABIB LHOENG gepleegd in T. DJOHAN's gebied.

T. DJOHAN was bij zijne afwachende houding gebleven, doch had zich in de VI Moekim aan de grenzen der open strook vóór onze linie en verder achterwaarts tot Lampisang belangrijk versterkt. Zijne macht werd op 2000 goed gewapende strijders geschat.

Over de ware reden van T. DJOHAN's handelwijze werden de meest uiteenlopende berichten vernomen. ¹⁾ Hij zelf had aan den civielen en militairen gouverneur een brief gericht, waarin de controleur K. W. GISOLF en de hoofddjaka MOHAMAD ARIF beschuldigd werden van krenkende handelingen jegens hem zelf en jegens andere personen; beschuldigingen echter die bij een ingesteld nauwkeurig onderzoek ongegrond werden bevonden en trouwens al spoedig, bij een tweeden brief, werden teruggenomen. In dien tweeden brief, gedagteekend 12 April, gewaagde T. DJOHAN van teleurstelling over het uitblijven van eene Koninklijke onderscheiding, als belooning voor zijne reeds bewezen diensten, en bood hij aan Atjeh in rust en vrede te houden, als hem f 150 000 's maands werd gegeven om zijne krijgsmacht te onderhouden; hij zou dan niet rusten vóórdat het land tot Selimoen verkregen was. Enkele dagen later herhaalde hij deze aanbieding in een brief aan den regeeringscommissaris, die er intusschen eerst den 25sten April een antwoord op gaf, toen met de volbrachte opheffing der buitenlinie de veldbataljons geheel beschikbaar waren gekomen en de voltooiing eener groote batterij, tegenover T. DJOHAN's versterkingen, hem in staat stelde aan dat antwoord, den eisch inhoudende tot onverwijld uitlevering van de verstrekte wapenen, slechting der in de VI Moekim aangelegde versterkingen, loopgraven en kuilen en vernieuwde onderwerping aan het Gouvernement, bij weigering terstond de noodige kracht bij te zetten.

Omtrent de gezindheid der bevolking in het gebied rondom de geconcentreerde linie waren bij de komst van den regeeringscommissaris nog geene betrouwbare gegevens verkregen kunnen worden. ²⁾ De korte berichten van de posten buiten de linie gaven geen licht omtrent de vraag of de vijanden, die de gemeenschapswegen bezet hielden, tot de sabil-benden, waarschijnlijk door volk van T. DJOHAN versterkt, behoorden, dan wel of de bevolking zelf zich bij dezen had aangesloten. En daar het van groot gewicht was hieromtrent zekerheid te bekomen, en met het oog op de tot het ontzetten der posten noodzakelijke krachtsontwikkeling, en voor de beantwoording der vraag, of de buitenposten, die immers werden opgericht om de bevolking tegen de invallen der sabil-benden te beschermen, in den nu ingetreden toestand hunne reden van bestaan behielden, deed de regeeringscommissaris reeds den 8sten April 's ochtends 2½ bataljon infanterie — later nog met een half bataljon versterkt — met afdeelingen der andere wapens uitrusten, om de gemeenschap met Biloel en Lamkoenjit te herstellen, de bezettingen dier posten af te lossen en ze van voldoende voorraden te voorzien. Bij deze operatie, die ons 33 dooden en gewonden kostte, bleek duidelijk dat een deel der bevolking tegen onze troepen streed en dat dit daarbij door volgelingen van T. DJOHAN werd ondersteund.

Den 9den April werd door een deel der bezetting van Tjot-Goë, op last van den regeeringscommissaris, eene patrouille gemaakt zuidwaarts tot Lege, waarbij geene vijandelijkheden werden ondervonden; den 10den volgde eene openlijke verkenning met één bataljon infanterie met afdeelingen der andere wapens naar Lamkoenjit en Biloel. Deze troepenafdeeling werd, zoowel op den heenweg als op den terugmarsch, vrij hevig beschoten — zij kreeg I doode en II gewonden — en het bleek dus dat het gevecht van den 8sten in het algemeen niet had bijgedragen tot verbetering van den toestand. Behoud

¹⁾ In een den 13den Juli jl. bij het Departement van Koloniën ontvangen rapport van den waarnemenden assistent-resident van Groot-Atjeh, gedagteekend 9 Mei 1896, verklaart deze: „Wat in werkelijkheid TOEKOE OEMAR tot den afval geleid heeft, is mij nog steeds onbekend”.

In bedoeld rapport wordt intusschen eene bijzonderheid vermeld, die als verklaring van T. OEMAR's raadselachtig gedrag niet zonder waarde schijnt. Aan OEMAR zou namelijk mededeeling zijn gedaan van eene uitspraak van den eenigen in Groot-Atjeh overgebleven hooft-oelama TENGKOE HOESIX TANAH ABEI uit de XXII Moekim, gedagteekend 1 Ramadan 1313 (15 Februari 1896), luidende dat het vermoeden van TOEKOE OEMAR een verdienstelijk werk zou zijn en gelijk zou staan met het dooden van 100 kafirs, indien hij den ongeloofigen hulp bood om verder in de XXII Moekim door te dringen.

²⁾ De regeeringscommissaris richtte den 11den April eene proclamatie aan de hoofden en bevolking van Atjeh, om hen tegen aansluiting bij de vijandigezinden te waarschuwen.

der buitenposten in de sagi der XXV Moekim — en het liet zich aanzien dat de toestand in het bezette deel der XXII Moekim en in de XXVI Moekim niet anders zou zijn — zou het dus noodzakelijk maken steeds sterke colonnes af te zenden om de gemeenschap open te houden en de bezettingen van het noodige te voorzien, ten nadeele van hetgeen als hoofddoel op den voorgrond moest staan: de tuchtiging van T. DJOHAN, welke met kans op succes niet dan met eene sterke macht mocht ondernomen worden. De regeeringscommissaris besloot daarom de posten der buitenlinie niet enkel te ontzetten, maar ze tegelijkertijd te slechten, met uitzondering nochtans van Tjot-Goë, dat, bijzonder gunstig vóór de geconcentreerde linie gelegen, eene groote waarde heeft.

Den 12den April werden, met betrekkelijk gering verlies, de tijdelijke posten Biloel en Lamkoenjit opgeheven en verbrand.

Om zich van den toestand in de XXVI Moekim te overtuigen, werd den 14den April eene demonstratie naar Tjot Rang ondernomen, waarbij de hoeloebalang dier sagi, de ons trouw gebleven T. NJA BANTA, de troepen vergezelde. Het vrij hevige geweervuur, waaraan deze colonne, na volbrachte aflossing en proviandering van Tjot Rang, op den terugmarsch blootstond, liet omtrent de gezindheid der bevolking in deze streek almede weinig twijfel over en deed den regeeringscommissaris besluiten ook hier en in het bezette gedeelte der XXII Moekim de tijdelijke posten op te heffen, waaraan den 17den April gevolg werd gegeven, wat Anagaloeng, Senelop, Lamsoet en Lambarih (sagi der XXII Moekim) betreft, terwijl Toengkoeb, Tjot Rang en Kroeng Gloempang den 21sten April volgden. Bij al deze operatiën werd een ernstige tegenstand ondervonden; in het voor onze troepen reeds ongunstige terrein in de XXVI Moekim waren allerwegen kleine versterkingen aangelegd en hindernissen op de wegen aangebracht, terwijl ook hier goed bewapende volgelingen van T. DJOHAN aan den strijd deelnamen. Onze verliezen waren dan ook zeer beduidend. ³⁾

Het schrijven dat, zooals hiervoor reeds vermeld werd, op 25 April door den regeeringscommissaris aan T. DJOHAN werd gezonden, werd nog dienzelfden dag door dezen beantwoord met een brief, waarin hij drie dagen uitstel verzocht. Had hij na verloop van dien tijd het geleende oorlogsmaterieel niet teruggebracht en de kuilen en loopgraven niet geslecht, dan was hij bereid het vonnis dat hem dreigde te ontvangen. Maar inmiddels ging hij voort aan zijne versterkingen te doen arbeiden, en den volgenden dag werd hem dan ook geantwoord, dat des avonds te 6 uur het geleende oorlogstuig, dat zich in handen van hem, van zijne ondergeschikten te Lampisang en in de VI Moekim bevond, moest ingeleverd zijn en met het slechten der versterkingen, loopgraven en kuilen in de VI Moekim moest zijn aangevangen. ⁴⁾ Toen aan dien eisch niet voldaan werd, vaardigde de regeeringscommissaris eene proclamatie aan de hoofden en het volk van de drie sagi's in Groot-Atjeh uit om aan dezen de reden van den strijd tegen T. OEMAR kenbaar te maken; een strijd die niet gevoerd zou worden tegen de bewoners der VI Moekim en der IV Moekim, als zij geen vijandelijkheden pleegden. Tegelijk, in den vroegen ochtend van den 27sten April, openden de groote batterij bij Lamdjamoë, de posten Belang en Lamtih en de marine het vuur op T. OEMAR's stellingen nabij Pakan Badak, pasar Oleh Gli en Lampisang.

Intusschen bleek uit de inkomende berichten, dat T. OEMAR's aanhang zich op zeer bedenkelijke wijze uitbreidde. T. TOET TOENGROEB, de imam van Siem, en NJA MAKAM trokken met benden gewapenden uit hun gebied naar de VI Moekim; PANGIMA POLIM sloot zich met een 400-tal strijders bij OEMAR aan; tal van hoofden uit de V Moekim Montassik en de XXVI Moekim volgden dat voorbeeld. OEMAR's eigen stellingen, uit bentings en loopgraven bestaande, strekten zich uit van het strand westwaarts van Olehleh langs den rand der open strook tot Pakan Badak en van hier over Lam Asan naar de grens der VI Moekim; verder achterwaarts aan beide zijden van den grooten weg tot Boekit Seboen en zijwaarts, zoowel op de noordelijke uitloopers der gebergten die de kloof van Beradin insluiten als op den heuvelrug ten oosten van deze kloof in de richting van den Glitaroem-pas, die, evenals de Blangkala-pas, duchtig versterkt was.

³⁾ In de gevechtsdagen tusschen 8 en 20 April verloren wij aan dooden 2 officieren en 23 militairen beneden dien rang, terwijl gewond werden 6 officieren en 184 mindere militairen.

⁴⁾ De hier en in een vorig gedeelte dezer blz. bedoelde brieven van en aan TOEKOE DJOHAN zijn opgenomen in een bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant van 17 Juli 1896.

Om den sterken aanhang van OEMAR te verzwakken, vonden in de eerstvolgende dagen verschillende kleine operatiën in het gebied der afvallige hoofden plaats. Zoo werd in den nacht van 28 op 29 April T. TJOET's versterking te Toengkoeb vermeersterd en met de zich daarbinnen bevindende gebouwen van T. TJOET vernield. Den 30sten had eene demonstratie in het Toengkoebse plaats, waarbij bleek dat de kampongs overal vijandig waren. Den 1sten Mei deed de marine eene demonstratie in de Kroeng Raba-baai, en den volgenden dag beschoot het daartoe aangewezen viertal oorlogsschepen eenige punten in de VI Moekim, waar zich strijders en voorraden van T. OEMAR bevonden, waarna de schepen des nachts naar Lepong stoomden en den 3den en 4den Mei dit landschap met geschutvuur tuchtigden. Te land werd den 2len Mei eene demonstratie gedaan in de V Moekim Montassik en het zuidelijkste deel der XXVI Moekim, terwijl den 4den de vijandelijke versterkingen nabij den weg naar Kroeng Kali genomen en de eigendommen van T. TJOET TOENGKOE en van den imam van Siëm in die kampong werden vernield. Door deze neven-operatiën werden de afvallige hoofden genoopt tot verdediging van hunne bezittingen naar hun eigen gebied terug te keeren en werd dus indirect de hoofdanval op T. OEMAR's positiën voorbereid, met het oog waarop de troepenmacht nog nader werd versterkt met het 5de en het 7de bataljon infanterie, 1 peloton cavalerie, 1 bergbatterij, twee sectiën genietroepen en het noodige personeel der militaire administratie en van den geneeskundigen dienst. De aanvang dezer operatie werd echter door een, in dezen tijd des jaars in Atjeh zeer ongewonen, zwaren regenval op ongewenschte wijze vertraagd.

Eerst den 18den Mei werd de weersgesteldheid gunstiger, maar de regens hadden het terrein zoodanig doorweekt dat de groote operatiën nog voorloopig moesten worden uitgesteld. Toch had reeds den 21sten eene operatie van eenige beteekenis plaats tot tuchtiging van Lamtengah (XXVI Moekim), welks hoofd T. TJOET MACHMOED zich wel uitputte in schriftelijke verzekeringen van goedgezindheid, maar in gebreke bleef met de van hem gevorderde teruggaaf van de hem vroeger verstrekte geweren, en inmiddels zich duchtig versterkte. De versterkingen werden den 21sten Mei genomen, de benden verdreven en het versterkte huis van T. TJOET MACHMOED vernield. Verder werden uit verschillende posten patronilles gemaakt in het voorterrein, om de vijandelijke benden te beletten zich daar ongestoord te nestelen.

Eindelijk den 23sten was het terrein genoegzaam opgedroogd en vingen met vier colonnes de operatiën tegen T. OEMAR's versterkingen aan.

De schriftelijke rapporten omtrent deze en de volgende operatiën zijn tot dusver niet bij het Departement van Koloniën ontvangen, zoodat men hier slechts volledigheidshalve doet volgen eene aan de Javasehe Courant en aan de hier te lande ontvangen regeeringstelegrammen ontleende korte vermelding van de verdere gebeurtenissen.

Zaterdag 23 Mei werden OEMAR's stellingen aangegrepen, terwijl de marine door vuur uit de Kroeng Raba-baai en beschieting van Lepong aan de operatiën melewerkte. Den volgenden dag werd de beweging voortgezet en Lampisang bezet, nadat de versterkingen in de kloof van Beradin tot zoover waren genomen. Van Lampisang uit, vervolgde men den 25sten de operatiën, en rakte, na een vrij hevigen tegenstand bij Boekit S-boen, waar TOEKOE OEMAR zelf aanwezig bleek te zijn, zuidwaarts voort tot de brug over de Kroeng Raba-rivier, oostwaarts tot Lam Ates en westwaarts tot en met Lam Lau. Nadat toen den 26sten nog de versterkingen in Lampisang en het huis aldaar van T. OEMAR in de asch waren gelegd, werden de colonnes, om aan de zeer vermoeide troepen rust te geven, in de geconcentreerde stelling teruggetrokken. Onze verliezen bij deze vierdaagsche operatiën bedroegen: aan gesneuvelden 1 officier, 12 Europeesche en 8 inlandsche militairen beneden den rang van officier; aan gewonden 8 officieren, 114 Europeesche en 51 inlandsche militairen beneden den officiersrang.

Na twee dagen rust werd den 29sten Mei in de IX Moekim en in de III Moekim Daroe geopereerd, tot tuchtiging van de hoofden die in gebreke waren gebleven aan den last tot teruggaaf van de hun verstrekte geweren te voldoen. Hier werd weinig tegenstand ondervonden. De huizen van onze verklaarde tegenstanders in de IX Moekim TOEKOE GIH en T. NJA GEDONG werden vernield.

De eerste dagen van Juni werden besteed aan het verder opruimen van de versterkingen en het doen van excursiën in de IV Moekim, waarbij de vijand weinig meer van zich liet bespeuren; doch den 9den en 10den Juni vond opnieuw eene

groote operatie plaats en keerde de regeeringscommissaris zijne strijdkrachten tegen Lamkrak, dat zonder belangrijk verzet werd getuchtigd. Bij deze operatie, gedurende welke de troepen te Gliëng overnachtten, kregen wij 3 dooden (Europeesche fuseliers) en 32 gewonden. Den 16den Juni werd andermaal met eene sterke macht uitgerukt, thans naar de V Moekim Montassik. Na te Panteh Karang gebivakkeerd te hebben, keerde een gedeelte der troepen rechtstreeks naar de geconcentreerde stelling terug, terwijl het andere deel zijnen terugweg door het oostelijke en noordelijke deel van de XXVI Moekim nam en eene benting beoosten Kroeng Kali vermeersterde. Bij deze operatie waren onze verliezen 5 dooden en 33 gewonden, onder welke laatsten 2 officieren.

Daar hiermede de tuchtiging der in verzet gekomen hoofden was volbracht, kon de taak van den regeeringscommissaris als geëindigd worden beschouwd. De Gouverneur-Generaal benoemde toen tot civiel en militair gouverneur den generaal-majoor J. J. K. DE MOULIN, die echter reeds zeer spoedig na zijn optreden aan de gevolgen van een zonnesteek is overleden.

De luitenant-generaal VETTER bleef nog tot 28 Juni te Kotta Radja, en gedurende deze laatste dagen van zijn verblijf vonden nog verschillende excursiën plaats, als: den 22sten in de IV Moekim, den 23sten met twee colonnes, waarvan de eene, op de Noordkust te Ladoeng in de Kroeng Raja-baai aan wal gezet, zich na een tocht over het gebergte, bij Kroeng Kali vereenigde met de andere colonne, die van den post Lamjung in de geconcentreerde stelling was uitgerukt, waarna de bentsingsbeoosten Kroeng Kali genomen en de bergen doorkruist werden. Eindelijk den 26sten door de IX Moekim naar Lamsoet en Senelop.

Daags na het vertrek van den regeeringscommissaris werd eene operatie ondernomen in de XXII Moekim naar Rahat Sibrew en Anagaloeng, waar de vijand, naar het blijkt, eene versterking had opgeworpen, die door onze troepen werd verrast, met het gevolg dat de Atjehers 112 dooden in de benting achterlieten. Ook te Sibrew werd eene versterking genomen en de streek getuchtigd. De verliezen aan onze zijde bedroegen 9 dooden, allen militairen beneden den rang van officier, en 39 gewonden, waaronder 4 officieren.

Eindelijk is nog bericht ontvangen van excursiën op 7 en 9 Juli in de IV en VI Moekim, waar zich weder vijandelijke benden hadden vertoond, en het is bij eerstbedoelden tocht dat generaal DE MOULIN het ongeluk trof dat zijnen dood ten gevolge heeft gehad. Tot waarnemend gouverneur is daarop kolonel STENFOORT benoemd.

Onderhoorigheden. Alvorens de voornaamste gebeurtenissen op politiek gebied in de onderhoorigheden te schetsen, laat men hier volgen hetgeen omtrent den algemeenen toestand aldaar over 1895 is gemeld.

Ter Westkust werd over de veiligheid op onze zeeposten niet geklaagd, maar ter Noord- en ter Oostkust was zij nog geenszins bevredigend. Onze vestiging te Segli, door de nabijheid van de benden der geestelijke partij voortdurend onveilig, werd herhaaldelijk beschoten, terwijl in het tolkantoor een diefstal door inklimming gepleegd werd en vier winkeltjes in de onmiddellijke nabijheid van het civiel etablissement door kwaadwilligen in brand gestoken werden. Te Telok Semawé werd de militaire commandant, bij gelegenheid van een militairen marsch, licht gewond door een klewanghouw van een uit het struikgewas te voorschijn springenden Atjeher, die echter op de plaats zelve werd afgemaakt. Hetzelfde lot trof een Atjeher, die het civiel etablissement ter laatstgenoemde plaatse wilde bekruijen, en twee kwaadwilligen, die gewapend met klewang en rentjong, tot voor onze versterking aldaar hadden weten te sluipen. In het vorig verslag (blz. 8) werd reeds medegedeeld dat de vijand te Edi in Januari en Maart 1895 eenige personen vermoord en gewond had en bij die gelegenheid enkele geweren met munitie had weten te rooven. In April d. a. v. werd de Europeesche klerk voor de scheepvaartregeling, toen hij in de visitatieloods aan het werk was, gewond door een Atjeher, die dadelijk door de toegeschoten gewapende politiedienaren werd afgemaakt. Eindelijk werd in Augustus het van eene marschoefening terugkeerend detachement op den grooten weg tusschen Edi en Pedawa Besar, op ongeveer een half uur afstands van onze versterking, door een Atjeher besprongen, die onmiddellijk gedood werd.

Terwijl in de Pedir-streek door de benden der geestelijke partij eenige keeren zee- en eene enkele maal rivierroof op inlandsche vaartuigen werd gepleegd, werden de visschersprauwen nabij het kustgebied van Blangme nu en dan door T. MOEDA

GANTI beroofd, die bij een dezer rooverijen door een jongeren broeder van den hoeloebalang van Blangme doodgeschoten werd. Ook in de kwala Bagoh had een geval van zeeroof plaats. Over zeerooverijen op de kust van Bakongan gepleegd, wordt lager gehandeld.

Te Segli deserteerde in November 1895 een inlandsch hoornblazer en te Melaboeh in Januari jl. een inlandsch fuselier, welke laatste evenwel den volgenden dag door de bevolking gevat en teruggebracht werd.

Ter Noordkust deden zich vele gevallen van koorts, niet zelden met doodelijken afloop voor, terwijl te Telok Semawé eenige personen door de pokziekte werden aangetast.

De handel in de onderhoorigheden was over het geheel genomen niet bijzonder levendig ten gevolge van den lagen dollarkoers en de gedrukte peperprijzen. De Chineesche handelaren worden er meer en meer door Atjehsche verdrongen. Pinang bleef bijna uitsluitend de haven van in- en uitvoer van dit gewest, en men treft daar ook Atjehsche handelaren aan, die als agenten van hunne landgenooten optreden.

Ten gevolge van den binnenlandschen krijg, waarvoor de hoofden steeds krijgsvolk beschikbaar moesten hebben, had men in de Pedir-streek, anders de rijstvoorraadschuur van Groot-Atjeh, weinig werk gemaakt van het bewerken der velden, en diensgevolge heerschte gebrek aan dat voedingsmiddel, zoodat te Segli ruim 30 000 pikol uit Pinang werd ingevoerd, tegen slechts 75 pikol in 1894. In de overige landschappen der Noordkust was de oogst bevredigend, doch niet voldoende voor de behoefte. In het zuidelijk deel der Westkust werd zulk een ruim beschoot verkregen dat van dááruit de noordelijke landschappen der Westkust voorzien konden worden. Op de Oostkust gaat de bevolking, onder den invloed der lage peperprijzen, zich meer en meer op de rijstteelt toelagen.

De pepercultuur, die in de onderhoorigheden om de hooger genoemde redenen niet veel opbracht, gaat merkbaar achteruit. Ter Oostkust bestond, tijdens den oogst, gebrek aan plukkers. De pinangcultuur, na die der rijst de hoofdcultuur van de bevolking ter Noordkust (ter Oostkust is zij alleen van belang in Simpang Olim en Edi Besar), viel niet onvoordeelig uit; het product behaalde echter op de markt almede lage prijzen, evenals de copra en de klapperolie, waarvan de uitvoeren te Telok Semawé aanzienlijk minder bedroegen dan in 1894.

Het inzamelen van boschproducten, voornamelijk rottan en getah, behoort evenwel in de onderhoorigheden nog tot de winstgevendende bedrijven. Uit Langsar, Madjapahit en Djolok Besar werd eenig hout voor stijlen van tabakschuren naar Deli verscheept.

Omtrent de voornaamste gebeurtenissen op politiek gebied in de Atjehsche onderhoorigheden valt verder het volgende mede te deelen.

Noordkust. De Pedir-streek bleef een brandpunt van verzet der geestelijke partij tegen ons gezag. De verdrijving der kwaadwilligen uit de wakf-kampongs in de moekim Pekan Baroe-Pekan Sot (zie vorig verslag, blz. 6) had nog steeds niet plaats. T. RADJA PAKEH, de vorst van Pedir, kwam in Juni 1895 te overlijden en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon T. MOHAMAD DAQED, een energiek man, die het Gouvernement goed gezind schijnt. Het liet zich aanzien, dat T. RADJA PEDIR, broeder van den overleden vorst, die met dezen op een zeer gespannen voet stond (verg. het verslag van 1894, blz. 10), zich eerlang met zijn neef, den nieuwen bestuurder, zou verzoenen, aangezien hem de middelen begonnen te ontbreken om het verzet vol te houden. Een andere oom, T. HOESIN DI GEDONG, verzoende zich reeds met den jeugdigen radja, waarna diens financieele positie door bemiddeling van het bestuur werd geregeld.

T. BINTARA KEMANGAN, radja van Gighen, hoewel schijnbaar goedgezind jegens het Gouvernement, bleef in gebreke eene met het bestuur gemaakte afspraak na te komen om de geestelijke partij uit Pekan Baroe-Pekan Sot te verdrijven, en stelde later daarvoor zoo overdreven voorwaarden, dat ze niet konden worden ingewilligd. Door het overlijden van T. DIDO werd hij van een gevaarlijken en invloedrijken tegenstander verlost. T. BINTARA PALEUH, het hoofd der III Moekim Gighen, die zich sedert 1885 bij de Pedir-federatie heeft aangesloten, was ons schijnbaar goedgezind, doch steunde feitelijk de geestelijke partij. Weder bood hij aan de vijandige benden uit Pekan Baroe-Pekan Sot te verdrijven, doch het bestuur ging daarop niet in en weigerde hem, met het oog op zijne onbetrouwbaarheid, den invoer van 500 geweren.

Na zijne vlucht uit Kemala (zie vorig verslag, blz. 7) vestigde

de pretendent-sultan zich met slechts weinige volgelingen in de kampong Tjaloeng (boven Kwala Batoe), steeds naar middelen uitzien om de hem door de Gighen-federatie aangedane schande te wreken. Toen dan ook T. BINTARA TJOEMBOEK, een der hoofden van de Pedir-federatie, die het meest geleden had van het optreden der Gighensche hoeloebalangs in 1894, zijne federatiegenooten in de tweede helft van 1895 tot een vereenigd optreden tegen de Gighen-federatie trachtte te bewegen, reisde de pretendent-sultan persoonlijk de kustlandschappen af om de hoofden voor dat plan te winnen. Het schijnt dat de meesten zich met uitvluchten en allerlei bezwaren van hem afmaakten; althans kon aan het plan geen uitvoering worden gegeven. Op aansporing van HABIB LHOENG en T. MAD AMIN heeft hij eindelijk de hulp der geestelijke partij ingeroepen, die hem met open armen heeft ontvangen. Zij stelde hem in staat aan het hoofd eener bende van ongeveer 500 gewapenden op 21 Januari jl. naar Kemala te trekken. Onderweg verbrandde hij alle kampongs en bereikte genoemde plaats zonder eenigen ernstigen tegenstand. Hij bleef er echter niet, maar was den 26sten Januari weder in het landschap Kwala Batoe, te Blang Pakeh, terug. Van de kust-hoeloebalangs had hem alleen de reeds genoemde T. BINTARA PALEUH gesteund door het zenden van hulptroepen onder zijn jongeren broeder T. ALI.

In Endjoeng moest T. POLIM, een der onverzoenlijkste vijanden van het Gouvernement, nog steeds op zijne hoede zijn tegen zijne beide stiefbroeders, van wie in het vorig verslag sprake was (blz. 7). Daar zijne gezondheid veel te wenschen overliet (hij lijdt aan lepra), en een dier stiefbroeders bij zijn overlijden niet zal nalaten te trachten zich van het bestuur meester te maken, ten koste van zijnen nog jeugdigen zoon, was hij bedacht op het nemen van maatregelen om in de voogdij van dien zoon te voorzien. Als voogd scheen hij te willen aanwijzen zijn schoonzoon T. OSMAN, een jongeren broeder van den in het vorig verslag (blz. 7) genoemden T. ISMAIL van Ajer Laboe.

Het mocht het bestuur niet gelukken eenige verbetering te brengen in de verhouding tussehen den bestuurder van Pantei Radja en diens zoon T. SOLEIMAN, wien hij het verblijf aldaar heeft verboden.

De regeling, welke in 1894 tussehen T. TJIHK, radja van Merdoe, en zijne tegenstanders T. BIN SECH en T. BINTARA PEKAN was getroffen (verg. vorig verslag, blz. 7), bleek nog niet afdoende te zijn om in den vervolge geschillen te voorkomen. Deze liepen voornamelijk over het aandeel in de invoerrechten en in den opiumverkoop, dat aan T. BIN SECH zal worden toegewezen. Daar deze verhinderd was te Telok Semawé te komen om met het bestuur daaromtrent in overleg te treden, konden de hangende geschillen niet beëindigd worden.

Sedert het huwelijk van den reeds in 't vorig verslag genoemden T. SECH KOBAT, een der vazallen van T. TJIHK MOHAMAD ALBASSA, radja van Samalanga, met de dochter van T. TJIHK SEMAEN van Pasangan, werden aan den eerste allerlei moeilijkheden in den weg gelegd en ontstond eene hatelijke briefwisseling tussehen hem en zijn opperheer. Toen eindelijk de radja van Samalanga zich met eene groote macht naar de bovenlanden wilde begeven om, zooals hij zeide, in het huwelijk te treden met eene nicht van T. SECH KOBAT, vond hij den weg door gewapend volk van dezen versperd en ontstond een strijd, die eindigde met het veroveren van de benting van T. SECH KOBAT, die daarop naar de bovenlanden van Merdoe trok, waar hij in den aanvang van 1896 nog verblijf hield. Door het bestuur uitgenoodigd om ter bespreking van zijne belangen te Telok Semawé te komen, antwoordde hij, dat hij door ziekte verhinderd was zelf te komen, doch de behandeling zijner zaak in handen stelde van de bestuurders van Pasangan en Merdoe en den broeder van den eerste, T. MAHARADJA DJEMPA. In afwachting van de komst van T. TJIHK van Samalanga, die zich sedert geruimen tijd te Olehleh bij zijn schoonvader, T. NEQ van Merassa, bevond, was ter zake nog geene beslissing genomen. Aan het verzoek van een anderen vazal van den radja van Samalanga, T. MOEDA PEDADA, om door de Regeering als onafhankelijk hoeloebalang te worden erkend, werd niet voldaan.

T. TJIHK SEMAEN, radja van Pasangan, gaf blijken van goede gezindheid, door zich steeds naar de inzichten van het bestuur te schikken. Den 22sten October 1895 maakte hij zijne opwachting bij den gewestelijken gouverneur te Kotta Radja en bracht toen eene oude quaestie, — die van zijn huwelijk met de zuster van den radja van Samalanga, — ter sprake, waarop hem te kennen werd gegeven, dat het bestuur zich hiermede slechts in zoover wenschte in te laten, dat het eenige invloedrijke hoeloebalangs zou aanwijzen om als scheidsrechters op te treden.

In het begin van het verslagjaar trokken zendelingen van den pretendent-sultan en van T. MAD AMIN door de Pascei-streken met brieven, die zoowel het verzoek om bijdragen in geld of oorlogsbehoefden als aansporing tot deelneming aan den „prang sabil“ bevatten, en weldra liep het gerucht dat in de bovenlanden van Gedong verscheidene personen zich in godsdienstige afzondering ophiielden en den heiligen oorlog predikten. Door deze godsdienstige beweging medegesleept, vatten verscheidene hoofden uit het landschap en uit de bovenlanden van Kerti het voornemen op om onze vestiging te Telok Semawé te bestoken; zekere T. BAHROEN, een zwager van den radja van Gedong, RADJA HITAM, was een der meest fanatieke aanvoorders der kwaadwilligen. Hoewel RADJA HITAM ontkende dat zijn zwager zich als bendevoofd had opgeworpen, en ook de maharadja van Telok Semawé elk bericht omtrent vijandelijke bewegingen in het algemeen tegensprak, kreeg het bestuur zekerheid van 's vijands bedoelingen, toen brieven van T. BAHROEN, waarin de ons goedgezinde hoeloebalangs tot den heiligen oorlog werden aangespoord, in onze handen vielen en niet lang daarna een 30-tal gewapenden onder T. PAJAH BAKOENG te Paloh verschenen. Aangezien hun daar echter de doortocht naar Telok Semawé geweigerd werd, keerde T. PAJAH BAKOENG terug en sloot hij zich aan bij de benden, die door de bovenlanden van het aan Tjoenda onderhoorige Boeloeh trokken. Intusschen had zekere PANGLIMA PRANG ATIP zich te Paloh als bendevoofd opgeworpen; hij kreeg daar ongeveer 30 volgelingen, niettegenstaande de tegenwerking van twee Palohsche hoofden, die echter niet sterk genoeg waren om hem te verjagen. De toestand in Gedong was zoo gespannen, dat de radja den assistent-resident niet durfde ontvangen, uit vrees voor aanslagen van fanatieke personen.

Onverwacht werd in den nacht van 7 op 8 Juli 1895 te Telok Semawé de Chineesche passar nabij het scheepvaart-etablisement aan de Poesoeng door eene bende van ongeveer 50 kwaadwilligen aangevallen en in brand gestoken. Klaarblijkelijk was het gemunt op genoemd etablisement, dat echter door den boomklerk met eenige gewapende politiedienaren met zooveel succes verdedigd werd, dat de bende aftrok met achterlating van 3 dooden. Deze aftocht had zoo goed als ongehinderd plaats. Slechts eenige schoten werden op den vijand door volk van den maharadja afgegeven. Wel zond deze op den 8sten Juli eene sterke macht naar Paloh om de bende in te halen, doch zonder succes. De hoofden van Bajoe, Tjoenda, Nisam en Sawang echter boden dadelijk aan om de kwaadwilligen in hun eigen gebied te bevechten. Door ons gesteund met wapens en munitie, werd eerst tegen Blang Ara (Boeloeh Toenoeng), waar zij zich versterkt hadden, geageerd, met het gevolg dat T. BIN BLANG ARA gevangen genomen en de sterke benting, die door zijn zoon NJA KEDJOEROEAN verdedigd werd, na eene belegering van acht dagen, 's nachts door de bezetting verlaten werd en op deze wijze in handen onzer bondgenooten viel. Deze trokken daarop naar Paloh, waar echter geen kwaadwilligen werden aangetroffen. Na er de kotta van PANGLIMA PRANG ATIP en de woningen van diens volgelingen verbrand te hebben, keerden zij naar hunne landschappen terug.

Het bleek echter weldra dat het verzet nog niet was gebroken. Steeds liepen er geruchten omtrent een vernieuwden aanval van de kwaadwilligen, die zich intusschen in Boeloeh Blang Ara versterkt hadden, onder aanvoering o. a. van NJA KEDJOEROEAN en T. BAHROEN, waarbij zich PANGLIMA PRANG ATIP aansloot. In afwachting van de komst der andere bondgenooten (Kloempang Doea, Nisam en Bajoe) trokken T. TJIHK van Tjoenda en T. PANG van Sawang alvast naar Boeloeh Toenoeng, waar het hun gelukte om eene bende op een uur afstands van Blang Ara te overvallen en met een gering verlies te verjagen en om te Glé Simpang, twee uren verder in het gebergte, de benden onder aanvoering van PANGLIMA PRANG ATIP en NJA KEDJOEROEAN te verdrijven en hunne benting in brand te steken. Later evenwel, toen door alle bondgenooten, te zamen met den maharadja van Telok Semawé, den strijd tegen den vijand begonnen werd, keerde de kans en werden de bondgenooten uit de Boeloehsche landschappen teruggedreven, waarop een gedeelte der kwaadwilligen zich onder aanvoering van T. BAHROEN in het direct gebied van Tjoenda langs den linkeroever van de Meraksa en de Alor Awi vestigde.

Energiek optreden van onzen kant werd daardoor noodzakelijk. Terwijl een klein gedeelte van de troepen der verbonden hoeloebalangs in Boeloeh den vijand bezighield, werden door T. TJIHK van Tjoenda te Boekit Panggoel een paar bentings gebouwd en bezet, om den weg naar Telok Semawé voor den vijand af te sluiten, waarna op 16 en 17 September een aanval op de vijandelijke stellingen aan de Alor Awi werd gedaan,

met het gevolg dat de kwaadwilligen uit het geheele directe gebied van Tjoenda verdreven werden.

Naar aanleiding van den overval te Telok Semawé bleek het noodzakelijk het scheepvaart-etablisement van de Poesoeng naar Aroen Toedjoeh nabij het civiel etablisement en de militaire versterking te verplaatsen. De kosten hiervan en van het oprichten van een nieuwen passar worden verhaald op de radja's van Gedong en Kerti, die niets gedaan hadden om den aanslag te voorkomen. Aan hen werd mede de vergoeding opgelegd van de schade, welke aan de passarbewoners door den brand was berokkend. Een en ander wordt geïnd door eene buitengewone heffing van de voornaamste uit die landschappen uitgevoerde en van alle daar ingevoerde artikelen.

In Kerti bleef de quaestie der opvolging nog onbeslist.

Oostkust. Van T. MOEDA OESOEF, die blijkens het vorig verslag (blz. 8) op 4 Februari 1895 te Kotta Radja als radja van Simpang Olim geïnstalleerd werd, ondervond het bestuur veel medewerking.

Onder het bestuur van T. MOEDA LATIF gaat het landschap Tandjoeng Semantoh hoe langer zoo meer achteruit. Hij heeft vele schulden en is niet bij machte zijne petoeahs met voorschotten, ter verkrijging van het noodige werkvolk, te steunen. Met de welvaart is het er treurig gesteld. De radja van Djolok Besar, TONGKOE BINTARA PEKEN, die een groot gedeelte van het jaar te Edi doorbracht, bewees het bestuur herhaaldelijk weder langrijke diensten bij het beslissen van geschillen. Hij is een slecht financier en zijne schulden maken het hem onmogelijk de productiviteit van zijn land te verhoogen. Met Bagoh en Oleh Gadjah, onderhoorigheden van Djolok Besar, is het al niet veel beter gesteld; de bestuurders van beide landschappen gaan onder schulden gebukt en laten zich al heel weinig aan de belangen van hun land gelegen liggen. Hoewel er gedurende het verslagjaar geen ernstige geschillen plaats hadden tusschen Djolok Besar aan de eene en Bagoh en Oleh Gadjah aan de andere zijde, liet de verhouding nog altijd veel te wenschen over, evenals tusschen laatstgenoemde twee landschappen en Edi Tjoet. Daarentegen bleef die tusschen T. RADJA NAGOER van Edi Tjoet en zijn opperheer T. BINTARA PEKEN zeer goed.

Ten gevolge van den slechten peperoogst kon van de vele schulden van den radja van Edi Besar, die, zooals reeds in het vorig verslag (blz. 8) is medegedeeld, den 4den Februari 1895 te Kotta Radja geïnstalleerd werd, niet alleen niets worden afbetaald, maar was er zelfs geen geld genoeg om de rente behoorlijk te voldoen.

De politieke toestand in Perlak was over het algemeen niet ongunstig. De in 1894 tot stand gekomen overeenkomst, waarbij de uitbetaling van het aan de hoofden toekomend aandeel in de hassil radja en het bedrag der jaarlijksche toelagen van de naaste familieleden van den radja, T. TJIHK, geregeld is, werd in Februari 1895 door hen die hunne handteekening nog niet op het stuk hadden gesteld, ondertekend. Alleen NJA BENOE was en bleef daarin weigerachtig en, aangemoedigd door de zwakke houding van T. TJIHK, ging hij zelfs zoover, dat hij de met peper beladen, voor Edi bestemde tongkangs aanhield. Op aandrang van het bestuur werd hij echter uit Djinki verjaagd en lieten de radja en rijks grooten hem weten dat aan het Europeesch bestuur zijne verbanning zou worden aangevraagd, indien hij zich nogmaals aan aanhouding van prauwen schuldig maakte. Deze bedreiging schijnt geholpen te hebben; na dien tijd werden ten minste geen klachten meer vernomen. In November overleed plotseling de „panglima prang“ van Perlak, waardoor T. TJIHK van zijn grootsten tegenstander werd bevrijd. Ook voor het bestuur was de overledene eene lastige persoonlijkheid.

De radja van het aan Perlak onderhoorige Soengei Rajja, SAID DJAFAR, kon niet nalaten zijn volk te knevelen. In Juni weigerde hij aan met peper beladen tongkangs passen naar Edi af te geven, indien hem niet eene extra hassil, zooals het heette voor het bouwen van een missigit, werd betaald. T. TJIHK van Perlak wist hieraan intusschen spoedig een einde te maken.

De radja van Langsar, T. TJIHK, kwam wegens zijn vergevorderden leeftijd gedurende 1895 niet te Edi. Ter afdoening

1) Aan den maharadja van Telok Semawé, die door den brand reeds een aanzienlijk financieel nadeel geleden had en door wiens zorg de veiligheid tijdens het verplaatsen van het scheepvaart-etablisement en de wederoprichting van den passar niets te wenschen overliet, is geene vergoeding opgelegd. Gedurende die verplaatsing werd het garnizoen te Telok Semawé tijdelijk versterkt.

van zaken zond hij steeds zijn broeder, T. MOEDA LAMKOTA. Hoewel Langsar en Madjapahit nog al eens geschillen hadden, werd door de bemiddeling van het bestuur steeds eene vreedzame oplossing verkregen.

Westkust. Sedert de in 't vorig verslag (blz. 6 en 8) besproken verzoening in Januari 1895 tusschen T. DJOHAN PAHALAWAN (thans — zie de noot op blz. 4 — T. OEMAR) en de hoofden der kustlandschappen ter Westkust, van en met Tenom noordwaarts, werden in die streken de rust en orde niet meer verstoord.

Ingevolge eene in December 1895 verleende machtiging zal het voormalig staatje Patih en onderhoorigheden gesplitst worden in drie hoeloebalansschappen, t. w. Patih, Lagen-Telok Gloempang en Ranoi.

In Mei 1895 begon de vijandige partij in het landschap Melaboeh, die in het naburige Boeboen steeds steun en eene schuilplaats vindt, het hoofd weder op te steken. Van Boeboen uit maakte zij zich achtereenvolgens schuldig aan: roof van een 23-tal slachtossen van de Atjeh-leverantie, die men op 1000 meter afstand van onze vestiging onbewaakt had laten grazen, het beschieten van den passar te Melaboeh en het dooden van een van den passar komende Atjeher. In de tweede helft van Juni werd daarom overgegaan tot tuchtiging van Boeboen door de marine. Intusschen bleef een krachtig optreden van den kedjoeroean van Melaboeh, T. TJIHK of T. ITAM TABOH, tot verdrijving van de kwaadwilligen achterwege, in de eerste plaats uit vrees voor geldelijk nadeel, en voorts omdat hij wegens zijne verregaande schraapzucht en inhalignheid den steun van de gezaghebbende hoofden miste. Een hunner, de reeds in het vorig verslag (blz. 9) genoemde T. BIN PAROEMBEI, sloot zich ten laatste, wegens eene hem door T. TJIHK aangedane grove belediging, bij den vijand aan waardoor het dezen, onder aanvoering van T. KALI mogelijk werd zich te Roending te vestigen en van daaruit Melaboeh te bedreigen en te verontrusten. Hoewel de vijandelijke beweging bepaald tegen T. TJIHK gericht was, poogde het bestuur meermalen eene verzoening tusschen partijen tot stand te brengen, welke pogingen echter alle mislukten. De haat van hoofden en bevolking van het landschap Melaboeh tegen T. TJIHK had eindelijk zoodanige afmetingen aangenomen, dat er van een vergelijk tusschen hem en de voornaamste hoofden geen sprake meer kon zijn, weshalve het bestuur, dat inmiddels de bezetting tijdelijk met een detachement infanterie en eenige artillerie versterkt had, den kedjoeroean den 5den Juli van zijne waardigheid ontzette, waarna in overleg met de kiesgerechtigde hoofden en oudsten der bevolking tot zijn vervanger gekozen werd de minderjarige RADJA NAGOER (verg. vorig verslag, blz. 9), over wien als voogden en bestuurders van Melaboeh, tot zijne meerderjarigheid, werden aangewezen zijn oom PANGLIMA DALAM, zijn stiefvader T. BIN PAROEMBEI en drie neven. Het gelukte den voogden van den jeugdigen kedjoeroean niet dadelijk de omstreken van Melaboeh van kwaadwilligen te zuiveren; eerst sedert September werd omtrent vijandelijkheden niet meer gerapporteerd.

T. TJOET SABIL, kedjoeroean van Senangan, Trang en Tadoe, deed aan het bestuur het verzoek om, wegens hoogen ouderdom en veelvuldige ziekte, van het bestuur over die landschappen te worden ontheven. In September is hiertoe machtiging verleend en tevens om de door de stemgerechtigden als zijn opvolger gekozen T. MARAH POETHI, zoon van zijn sedert overleden ouderen broeder, onder nadere goedkeuring en bekrachtiging der Regeering, als kedjoeroean te erkennen en te bevestigen, nadat door dezen de vereischte verklaring betreffende zijne verplichtingen jegens het Gouvernement zou zijn afgelegd.

Ook in Senaäm ging het bestuur in andere handen over. Na het overlijden van den hoeloebalang van dat landschap TOEANKOE RADJA KETJIL, werd zijn zoon TOEANKOE RADJA TJOET, die meermalen zijne opwachting bij het bestuur maakte, door de kiesgerechtigden tot bestuurder in de plaats zijns vaders gekozen.

T. BIN BLANG PEDIR, die zich gekrenkt gevoelde, omdat de datoe's van het landschap Tampat Toean, uit vrees voor rustverstoring, hem den doortocht door hun land geweigerd hadden, toen hij zich, vergezeld van een vrij talrijk gewapend gevolg, naar Terbangan Besar wilde begeven om zijn huwelijk te voltrekken, viel in November in Tampat Toean, verbrandde er 19 huisjes in de kampong Batoe Hitam en bedreigde daarop de plaats Tampat Toean van de zuidzijde, terwijl eene andere bende, onder T. Bin's onderbevelhebber T. DJAMBOE AWIH, haar van den noordkant bestookte. Hoewel de hoofden van Tampat Toean aanvankelijk onze hulp hadden ingeroepen, verklaarden zij, nadat de datoe's van Soesoeh een wapenstilstand hadden weten

tot stand te brengen en hun eenige munitie verstrekt was, die hulp wel te kunnen ontberen en in het begin van December deelden zij het bestuur mede dat de oneenigheden bijgelegd waren en T. BIN BLANG PEDIR afgetrokken was.

Kort daarop, in Januari jl., viel deze echter in het landschap Kwala Batoe, wegens een gerezen geschil tusschen voornoemden T. DJAMBOE AWIH en den radja van Kwala Batoe, T. RADJA SOLEIMAN. Hij wierp er een dertigtal kotta's op en maakte op de helft van het landschap aanspraak. Ook hier trachtten de datoe's van Soesoeh bemiddelend op te treden, doch T. BIN BLANG PEDIR wilde daarvan niets weten, waarop aan de datoe's van bestuurswege munitie werd verstrekt, om hem met geweld tot rede te kunnen brengen. De door hem opgeworpen versterkingen werden toen door de datoe's genomen en hij zelf naar Blang Pedir teruggedreven.

In Laboehan Hadji, eene vestiging van twee Maleische volksplantingen, waarvan de eene, van Priaman afkomstig, in de kampongs Kotta Tinggi en Apa, en de andere, van Rau afkomstig, in de kampong Laboehan Hadji gezag voert, kon men het, na den dood van de beide hoofddatoe's, reeds sedert langen tijd niet eens worden over hunne vervanging. Eindelijk zijn de twisten beëindigd en de gewestelijke gouverneur is nu gemachtigd om, onder nadere goedkeuring van de Regeering, DATOE MOHAMAD ALI als bestuurder van de kampongs Kotta Tinggi en Apa, en T. ANGOEL en T. MOEDA DALAN als bestuurders van de kampong Laboehan Hadji te erkennen en te bevestigen.

In Bakongan en aangrenzende kuststreken ondervond men veel last van TOEANKOE ABDUL MAJID en zijn zoon BRAHIM, telgen van het sultansgeslacht, die met eenige gewapende volgelingen de kust alliepen en zich aan afpersingen van de bevolking en ten slotte aan zeeroof op de kust van Bakongan schuldig maakten. De door hen bemachtigde prauwen werden echter door het flottieljevaartuig *Madura* weder vermeersterd, terwijl de prauw waarmee zij den zeeroof gepleegd hadden, door dien oorlogsbodem werd stukgeschoten. Den besturende ambtenaar ter Westkust gelukte het daarenboven hen respectievelijk in Troemon en Terbangan in handen te krijgen: zij werden naar Kotta Radja overgevoerd en daar onder toezicht van het bestuur gesteld.

§ 4. Midden-Sumatra.

Aanrakingen met hoofden uit de Gajoe-landen vonden in 1895 plaats zoowel te Telok Semawé (Atjeh's Noordkust), waar een jongere broeder van den kedjoeroean van Boekit, in gezelschap van den maharadja van Telok Semawé, zijne opwachting bij ons bestuur kwam maken, als te Seroewajj (residentie Oostkust van Sumatra), waar verschillende Patiambangsche hoofden den controleur van Tamiang vriendschappelijke bezoeken brachten. Het aantal Gajoe's, dat gedurende 1895 op onze posten in Tamiang (te Kwala Simpang en te Seroewajj) ter markt kwam, nam aanmerkelijk toe. Zij brachten er vee, boschproducten, tabak, gambier en rhinoceroshoorn ten verkoop, en kochten voornamelijk zout, lijnwaden en opium in. In de Tjikem-pas (Boven-Deli) werden rooverijen gepleegd door eene bende Gajoe's, die door de Battaksche bevolking in eene hinderlaag gelokt en uiteengejaagd werd (September 1895).

Uit de aan de Gajoe-landen grenzende Allas-streken kwam in Augustus 1895 een zekere RADJA BAHARAN, die beweerde een zoon te zijn van den Allas-radja BATOE BOELAN, eveneens naar de residentie Oostkust van Sumatra, om zijne opwachting te maken, eerst bij den controleur van Boven-Langkat en vervolgens bij den resident. Hij zeide door zijn vader gezonden te zijn om met het Gouvernement een contract van vriendschap te sluiten. Hem werd te kennen gegeven, dat vriendschappelijke aanrakingen met Allas-hoofden welkom waren, doch dat van het sluiten van een contract slechts sprake kon zijn, indien de gezamenlijke hoofden dit wenschten en daarvan duidelijk blijk gaven, en nadat het Gouvernement omtrent de toestanden in zijn land beter ingelicht zou zijn. RADJA BAHARAN bracht dit antwoord aan zijn vader over en keerde spoedig terug, doch slechts met een brief, waarin deze kennis gaf van zijn voornemen om den brenger, zijn zoon, spoedig te laten huwen, en overigens verzocht hem geld, opium en kruut mede te geven voor de bij die gelegenheid te geven feesten. Zooals zich begrijpen laat, werd onzerzijds hieraan niet voldaan. Overigens vonden met de Allas-landen geen aanrakingen plaats: overlast werd van daar evenmin ondervonden.

Onze betrekkingen met de Karau-Battaks bleven in 1895 van vriendschappelijken aard. Wel liep in Mei en Juni het geruch

dat de hoofden van Telok Koeroe, in vereeniging met de Delische Doesoen-Battaks, wraak zouden nemen wegens de uitgesproken verbanning tegen een drietal Delische hoofden, die de hand hadden gehad in brandstichtingen ten nadeele van tabaksondernemingen (verg. vorig verslag, blz. 16), doch het bleek een los gerucht te zijn, dat vermoedelijk door eenige Delische grooten verspreid was in de verwachting daardoor den terugkeer van de verbannten te kunnen bewerken. Zelfs begaf zich het voornaamste hoofd van Telok Koeroe, de sibajak van Lingga, PA KEROENG, in Januari 1896 naar Medan, waar hij den resident een vriendschappelijk bezoek bracht. Over een in April jl. door eene bende uit Telok Koeroe in het Delische gedanen inval wordt lager in § 9 gehandeld.

Tusschen den ons niet gunstig gestemden sibajak van Kebon Djahe, PA MELGAH (over wien ook lager in § 9 wordt gehandeld), en zijn ons goedgezinden broeder PA PALITA (zie vorig verslag, blz. 9) kwam het niet meer tot vijandelijkheden. Wel maakte eerstgenoemde, wien in Lingga eene schuilplaats verleend was, plannen om Kebon Djahe te heroveren, doch toen het op de uitvoering daarvan zou aankomen, gevoelde hij zich niet sterk genoeg. Volgens de laatste berichten deed hij pogingen om met het Gouvernement op goeden voet te komen. Het bestuur ter Oostkust van Sumatra verklaarde hem alleen dan vergiffenis te kunnen schenken, wanneer hij zich met PA PALITA zou verzoend hebben.

Met het in vorige verslagen meermalen genoemde Battaksche hoofd TOEAN DOLOK PEMATANG, wiens gebied aan Boven-Serdang grenst, bleef ons bestuur in goede verstandhouding.

Blijkens het vorig verslag (blz. 9/10) was de vorst der Rajja-Battaks, TOEAN KAPOELTAHAN, vergezeld van een gemachtigde van den bestuurder van Poerba, te Dama Djamboe (Boven-Serdang) verschenen, om bij den aldaar gevestigden controleur voor de Battaksche aangelegenheden onze bemiddeling in te roepen in zijne oneenigheden met verschillende Rajja-hoofden, doch had het bestuur, om zeker te zijn dat onze tuschenkomst door de Rajja-hoofden algemeen gewenscht werd, als voorwaarde gesteld dat KAPOELTAHAN'S broeder, SI POESI, mede te Dama Djamboe zou komen om den controleur naar het Rajja-gebied en Poerba te geleiden. SI POESI nu kwam in December 1895 zijne opwachting maken, en daar bovendien SOBRAIN, een der voornaamste tegenstanders van TOEAN KAPOELTAHAN, eveneens onze bemiddeling had ingeroepen, werd bepaald dat op een nader vast te stellen datum eene commissie van ambtenaren de grieven van partijen zou komen onderzoeken. Voor bedoelde zending, welke in Januari/Februari jl. met het beste gevolg volbracht werd, waren, behalve voormelde controleur¹⁾, ook aangewezen de controleur van Batoe Bara en diens onmiddellijke voorganger (kort te voren naar Assahan verplaatst), zoomede een kapitein der infanterie, deze laatste voor het doen van militaire verkenningen en topographische opnemingen. Te Pamatang Rajja (hoofdplaats van het gebied der Rajja's), waar de controleur voor de Battaksche aangelegenheden zijne twee medegecommitteerde ambtgenooten ontmoette, werden in gezamenlijk overleg met de aanwezige Battaksche hoofden de Rajjasche aangelegenheden op zeer bevredigende wijze en zonder al te veel moeilijkheden geregeld. Tot basis van het getroffen vergelijk werd aangenomen dat het Rajja-gebied weder uit dezelfde streken zou bestaan als op het tijdstip toen wijlen TOEAN RONDAHAIN, de vorige vorst, aan het bestuur was gekomen. Als waarborg dat de tegenwoordige bestuurder, TOEAN KAPOELTAHAN, de hoofden der vroeger tot Rajja behoord hebbende en nu weder aan hem toegekende onderhoorigheden in hunne waardigheden, enz. zou handhaven, legden hij, zijn broeder TOEAN ANGGI, zoomede zijne voornaamste rijks grooten en doesoen-hoofden een plechtigen eed van trouw aan het Gouvernement af. Op verzoek van de controleurs werd door KAPOELTAHAN (en ook door TOEAN POERBA) aan een aantal lieden, die reeds jaren lang wegens schulden in het blok waren gesloten, de vrijheid geschonken.

Aangaande de niet onder geregeld bestuur staande streken van Sumatra, waaruit af en toe berichten inkwamen bij onze ambtenaren ter Sumatra's Westkust, is het volgende gemeld.

In het gebied der Simpang Kanan (Singkelsche bovenlanden) geraakte de panghoeloe van Tanah Merah in oorlog met den

radja van Oedjoeng Li-noes. De eerste was genoodzaakt zijn land te verlaten, waarop het gezag er in handen kwam van NJA ADJAT, die geregeld hassil hief van alle voorbijvarende prauwen. De radja's van Tjemindang verzetten zich hiertegen en vielen zelfs met ongeveer 150 man in Tanah Merah, doch zonder eenig voordeel te behalen. De bevolking verliep intusschen meer en meer naar Singkel en Pajja Boemboeng, terwijl de verdreven panghoeloe zijn land tot „tanah mati" verklaarde, waardoor een ieder er als het ware straffeloos misdrijven kon plegen. In het gebied der Simpang Kiri was het rustiger. Door het tot Nai Pospos behorende landschap Aik Bontar (in het binnenland achter Baros) werd alsnog de verschuldigde boete afgedragen, aan dit landschap opgelegd wegens een indertijd in het gouvernementengebied gedanen inval (verg. vorig verslag, blz. 10).

Behoudens eene door zekeren OMPOE op de hoogvlakte van Habinsaran nabij de noordoostelijke grens van Toba tegen het Gouvernement gaande gemaakte, doch onzerzijds gewapenderhand onderdrukte beweging, waarop reeds in 't vorig verslag werd bedoeld en waarover nader in § 5 hieronder, waren onze aanrakingen met de aan de afdeeling Toba en Silindong (residentie Tapanoli) grenzende landschappen van vriendschappelijken aard. Telkens openbaart er zich de neiging om onder ons direct bestuur te komen, waartoe na afloop der militaire excursie naar Habinsaran ook door verschillende landschappen op die hoogvlakte aanzoek werd gedaan. Onderling waren de hoofden der ons gebied omringende Battaksche landschappen voortdurend aan het oorlogvoeren, zonder dat wij daarvan echter nadeel ondervonden. Het bekende Battaksche priesterhoofd SINGA MANGARADJA, die reeds zoo vaak zich als onze tegenstander deed kennen, maar steeds uit onze handen wist te blijven, hield zich in 1895 rustig en deed zelfs eene poging om met ons bestuur op goeden voet te komen. Den controleur van Toba liet hij namelijk een paar ten geschenke aanbieden en om een geweer als tegengeschenk vragen. Hem werd te kennen gegeven dat hij zijne bedoelingen duidelijk in geschrift moest kenbaar maken en dat anders van het aannemen van een geschenk en het geven van een tegengeschenk geen sprake kon zijn. Sedert werd niets meer van hem vernomen.

Omtrent de eenerzijds aan Tapanoli, anderzijds aan Siak grenzende Rokkan-staatjes (van welke er sommige in vroegeren en lateren tijd ons gezag hebben erkend), met namen Ramba, Tamboesei, Kapenoean, Kotta Intan en Loeboe Bandhara, werden zelden en dan nog weinig vertrouwbare berichten ontvangen; op één punt echter stemmen die berichten overeen, namelijk dat in gemelde landschappen de grootste wanorde heerscht. Ook wordt vrij algemeen beweerd dat geen daarvan door een volgens de adat aangestelden radja wordt bestuurd en overal twee of meer kandidaten voor het radjaschap zijn, die hun best doen om verwarring te stichten. Een aantal lieden uit Kapenoean, blijkbaar de wanorde moede, vestigden zich onder hun adathoofd, den panglima besar, te Roemba (in de bovenstreken van Tanah Poeth onder Siak). In het gebied van Tamboesei geraakten de bewoners van Daloe Daloe in oorlog met die van Mondang, welke strijd bij het einde des jaars nog niet was geëindigd. In Maart 1895 wendde een hoofd van Daloe Daloe, SOETAN DJOEMALA ALAM, zich tot den Gouverneur-Generaal met het verzoek om een 700-tal uit het gouvernementengebied afkomstige in Tamboesei gevestigde personen, welke zich niet aan de adat hielden, uit het landschap te doen verwijderen. Naar aanleiding daarvan werd den resident van Tapanoli opgedragen aan genoemd hoofd mede te deelen dat hij, verzoeken bij de Indische Regeering wenshende voor te brengen, deze door tuschenkomst van zijn radja zou hebben te richten tot hem, resident, dan wel tot den gouverneur van Sumatra's Westkust, en dat, zoo hij meende reden te hebben om de tuschenkomst van den radja van Tamboesei te vermijden, hij daarvan in zijn verzoekschrift diende gewag te maken. In October kwam SOETAN DJOEMALA ALAM naar de Oostkust af en verscheen te Medan. Hij gaf voor radja van Tamboesei te zijn en verzocht zich onder onze suprematie te mogen stellen. Voorts beweerde hij door den radja van Kotta Intan gemachtigd te zijn om namens dezen hetzelfde verzoek over te brengen. Aan deze verzoeken werd echter niet voldaan, doch het bestuur gaf hem te kennen dat het zou medewerken tot het verkrijgen van eene minnelijke oplossing der hangende geschillen en tot het herstellen van orde en rust, indien de gezamenlijke radja's van de Boven-Rokkan daartoe het verzoek deden en beloofden zich aan de te nemen beslissing te zullen onderwerpen. SOETAN DJOEMALA ALAM keerde naar zijn land terug, zooals hij zeide, om met de radja's van Loeboe Bandhara,

¹⁾ Op zijnen tocht naar Rajja mocht deze ambtenaar er ook in een paar Karausche landschappen in slagen van zijne medewerking gebruik te doen maken tot oplossing van onderlinge geschillen en tot het treffen van regelingen omtrent de verdeling van gezag en inkomsten tusschen de voornaamste hoofden.

Ramba, Kotta Intan en Kapenoean te confedereeren; hij liet echter niets meer van zich hooren.

Twee personen uit het tot de afdeeling Loeboe Sikaping (Padangsche Bovenlanden) behorende landschap Moeara Thais, die in het onafhankelijk landschap Tanah Poetih handel gedreven hadden, werden op hunne terugreis in het landschap Kotta Intan aangevallen en van hunne goederen beroofd; zij wisten zich door de vlucht te redden en keerden langs groote omwegen in hun land terug. De klacht hierover bij het bestuur ter Sumatra's Westkust ingediend, opdat Kotta Intan voor de geleden schade aansprakelijk zou worden gesteld, is ter kennis gebracht van den resident der Oostkust van Sumatra.

Overigens wordt uit de Padangsche Bovenlanden bericht dat het handelsverkeer tusschen het gouvernementengebied en de verschillende onafhankelijke of niet onder geregeld bestuur gebrachte grensstaatjes vrij levendig bleef. Verscheidene passars binnen het gouvernementengebied werden door de bewoners dier staatjes bezocht om hunne producten te verkoopen en zich van lijnwaden, suiker en andere artikelen te voorzien.

De hoofden van de V Kotta, die blijkens het vorig verslag (blz. 10/11) namens den resident der Oostkust van Sumatra waren uitgenoodigd om hunne bezwaren tegen Siak te Bengkalis te komen bespreken, zijn niet verschenen, vermoedelijk omdat tusschen de hoofden onderling vijandelijkheden zijn ontstaan. Volgens berichten van het voorjaar van 1896 zouden Bangkinang en Salo met elkaar aan het oorlogvoeren zijn. Van plannen van de zijde der V Kotta tot het doen van een inval in Siak werd weinig of niets meer vernomen.

In de zoogenaamde Kwantan-districten, vooral in de benedenlanden, schijnen de hoofden zich nauwer aan het Gouvernement te willen aansluiten. Eenigen hunner brachten den controleur te Ringat (afdeeling Indragiri, residentie Riouw en onderhoorigheden) een bezoek, dat door dezen, op hun verzoek, met een tegenbezoek te Tjerenti werd beantwoord. Zij verzoekten den controleur om aan den resident van Riouw en onderhoorigheden mede te deelen dat zij verlangend waren om met het Gouvernement een contract te sluiten in den geest van dat met Indragiri.

Uit het gebied zuidwaarts van de Kwantan-districten werd in Februari 1895 bij het bestuur ter Sumatra's Westkust eene kennisgeving van den radja van Kotta Besar ontvangen, meldende zijn voornemen om, in vereeniging met de radja's van Si Goentoer, Si Tioeng en Padang Lawas, den radja van Poelou Poendjoeng (Batang Hari-districten) den oorlog aan te doen, en tevens het verzoek behelzende dat het Gouvernement zich onzijdig zou houden. In antwoord daarop werd hem schriftelijk te kennen gegeven, dat het Gouvernement zich niet inlaat met oneenigheden buiten zijne grenzen, zoolang op het gouvernementengebied geen ongeregeligheden worden gepleegd. Toen dan ook de radja van Poelou Poendjoeng zijne opwachting kwam maken bij den resident der Padangsche Bovenlanden en bij die gelegenheid zinspeelde op een bondgenootschap met, zelfs op een afstand van zijn land aan het Gouvernement, werd hem medegedeeld dat het bestuur veel prijsstelde op eene vriendschappelijke verstandhouding, welke er toe moest leiden dat de wederzijdsche onderdanen zich vrij op elkanders gebied zouden mogen bewegen, en de misdadigers, die er heen gevluht waren, zonden worden opgevat en uitgeleverd, doch dat het strikte onzijdigheid wenschte in acht te nemen bij eventueele vijandelijkheden tusschen Poelou Poendjoeng en andere landschappen in het onafhankelijk gebied. De oorlog, die kort daarop uitbrak, is geëindigd met de inneming van Poelou Poendjoeng door de verbonden radja's en de vlucht van den radja van dat landschap naar ons gebied. Hij hield zich geruimen tijd te Loeboe Tarab (afdeeling Tanah Datar, residentie Padangsche Bovenlanden) op en meende het bestuur te moeten waarschuwen tegen de verbonden radja's van Si Goentoer en Kotta Besar, die voornemens zouden zijn ons den oorlog aan te doen, voorwendende dat hun de „bangoen” moest worden nitbetaald voor het dooden indertijd, op last van ons bestuur, van den vogelvrij verklaarden radja van Oelang Aling (verg. het verslag van 1891, blz. 10). Zelfs werden er, van de onafhankelijke grensstreken uit, eenige geweerschoten op het tot ons rechtstreeks gebied behoorend gehucht Poelou Poendjoeng gelost, waarmede het bewijs geleverd zou zijn dat de oorlog was verklaard. Het bestuur heeft zich echter door dien schijn-aanval niet laten misleiden en zich bepaald tot het doen bewaken van de grenzen. Men vermoedt dat de radja van Poelou Poendjoeng in het doen lossen van deze schoten de hand heeft gehad. Hij is sedert weder naar zijn land teruggekeerd.

In hoever Kotta Besar eenige suprematie kan doen gelden over het landschap Soengei Koenik of Soengei Koenjit (zie vorig verslag, blz. 11) was nog niet met zekerheid uit te maken. In verband daarmede werd het denkbeeld om onze verhouding tot Soengei Koenik nauwer te regelen voorshands in beraad gehouden.

Met de onafhankelijke landschappen Korintji, Serampas en Soengei Tenang hadden geene aanrakingen plaats.

§ 5. *Sumatra's Westkust.*

Op den algemeen rustigen staat van zaken in dit gouvernement deden zich in 1895 een paar uitzonderingen voor, die echter niet van veel betekenis waren. Kort na den afloop der militaire excursie, in Maart April 1895 in het noordoosten van Toba (residentie Tapanoli) ondernomen tegen het Battaksche pseudo-priesterhoofd Ompoe, die verschillende landschappen op de hoogvlakte van Habinsaran (Oeloe Hoewaloe) tegen het Gouvernement opgeruid en met hulp van daar reeds een inval in het gouvernementengebied gedaan had (verg. vorig verslag, blz. 12), liet het voornaamste hoofd van het getuchtigde landschap Lintoeng, GOEROE SINDANG, met wien de onzen geene aanraking hadden kunnen verkrijgen, weder van zich hooren. Door eene gewapende bende liet hij geweld plegen tegen gouvernementsonderdanen en hunne eigendommen, doch deze strooptochten hielden spoedig op nadat de bevolking onzer grenskampongs, inmiddels van geweren en munitie voorzien, de noodige waakzaamheid aan den dag legde. Ook het bestuur had overlast van de kwaadwilligen uit Lintoeng, die nu de bosschen gingen onveilig maken, waardoor de werkzaamheden der triangulatie tijdelijk gestaakt moesten worden. Langzamerhand begon GOEROE SINDANG echter toenadering te toonen, en in Juli ontving de controleur van Toba een schrijven van hem, waarin hij o. a. verklaarde zich onder zekere voorwaarden te willen onderwerpen en de door hem gevangen gehouden personen te willen uitleveren. Hem werd geantwoord, dat hij zich bij het bestuur vrij kon komen aanmelden om te onderhandelen. Kort daarop liet hij de gevangenen vrij, en meldde zich te Lagoeboti bij ons bestuur aan. Daar Lintoeng reeds tijdens de excursie zwaar gestraft was door de verbranding der voornaamste kampongs, en de gevangenen waren vrijgelaten zonder losgeld te vorderen, terwijl de bevolking binnen ons rechtstreeks gebied sterk verlangde naar het ophouden van den oorlogstoestand, werd aan GOEROE SINDANG op voor hem niet te bezwarenden voet vergiffenis toegezegd, waarna hij met 9 andere Lintoengsche hoofden te Baligé den eed van onderwerping aflegde. Aan de hoofden van de landschappen, die zich nog tijdens de excursie onderworpen hadden, waren mede zwaardere of lichtere boeten opgelegd. Wat den gefluchten Ompoe betreft (die slechts een werktuig schijnt te zijn geweest in handen van anderen, die nog wrok koesterden over de opofferingen welke hun ons militair optreden in November 1890 had gekost), deze werd, nadat op zijne uitlevering eene premie was gesteld, in Januari jl. opgespoord in het onafhankelijk Battaksch gebied achter Koealoe (residentie Oostkust van Sumatra), waar eenige hoofden hem in eene hinderlaag lokten en afmaakten, en zijn voornaamsten panglima gevangen namen, die sedert aan ons bestuur is uitgeleverd.

In de residentie Padangsche Bovenlanden gaven quaestiën tusschen het larashoofd van Magéh (onderafdeeling Oud-Agam) en de bevolking aanleiding tot een volksoptocht naar de hoofdplaats Fort de Kock. Voórdat de controleur van Oud-Agam, wien het larashoofd was komen rapporteeren dat sommige volkshoofden weigerden hem te gehoorzamen, de zaak plaatselijk had onderzocht, kwam een groot aantal personen, vermoedelijk door vijanden van het larashoofd daartoe aangezet, naar Fort de Kock. Zij hielden zich daar rustig, doch aan eene aanneming om naar huis te gaan, wilden zij aanvankelijk niet voldoen. Toen zij echter bemerkten dat de militaire macht zich gereed maakte om de politie zoo noodig te steunen, trokken allen kalm af. Bij een den volgenden dag door den resident te Magéh gehouden onderzoek bleek de geheele quaestie op een misverstand te berusten, en was zij spoedig uit den weg geruimd.

De stand van zaken in het administratief tot de residentie Tapanoli behorende Atjehsche landschap Troemon begint te verbeteren. TOEKOE DIAFAR, de waarnemende bestuurder, gaf zich veel moeite voor de uitbreiding van landbouw en handel. Zijne beëdiging en installatie als waarnemend bestuurder (zie het verslag van 1894, blz. 14) kon, luidens het gewestelijk verslag, weldra worden verwacht, nu zooveel mogelijk tegemoet was gekomen aan de bedenkingen, die hem tot nogtoe weerhielden de gevorderde akte van verband te ondertekenen. Voor

de goede diensten, bewezen bij de onderwerping van een aanzienlijken Atjeher uit Bakongan (Atjeh's Westkust), die zich aan roof van prauwen had schuldig gemaakt en naar Troemon was gevlucht (verg. blz 11 hiervóór), werd aan TOEKOE DJAFAR de tevredenheid van het bestuur betuigd.

Omtrent Boeloesama, een kustlandchap tusschen Troemon en de Simpang-streken, valt te vermelden het overlijden in November 1895 van RADJA BAHAROE. In afwachting van eene definitieve regeling was diens zoon, TOEKOE BRAHIM, voorloopig met het bestuur belast.

Toen aan het bestuur ter oore was gekomen, dat op Siberoot (een der Mentawai-eilanden) eene aldaar ten handel gekomen prauw van Padang door de bewoners van de kampongs Si Katarik en Sare Bere afgehoopen, en de bemanning, op één na, gedood of gewond was, begaf zich de controleur der Ommelanden van Padang, met het gouvernementsschipschip *Falk*, derwaarts om een plaatselijk onderzoek in te stellen (Maart 1895), hetwelk aan het licht bracht, dat de overval eene bloedige wraakneming was wegens een nu meer dan 25 jaar geleden door Maleiers, in vereeniging met inboorlingen van Mentawai, gepleegden moord op bewoners van genoemde kampong Si Katarik. Daar een eisch om de schuldigen uit te leveren, in verband met de bestaande toestanden, vermoedelijk geen succes gehad zou hebben, daargelaten nog dat nagenoeg de geheele mannelijke bevolking van beide kampongs aan den overval deelgenomen had, werd besloten haar naar 'slands gebruik eene boete, bestaande in eenige goederen en dieren, op te leggen. Die boete werd spoedig voldaan. Bedoelde goederen en dieren werden publiek verkocht, en de opbrengst werd aan de naaste bloedverwanten der vermoorde personen uitgekeerd.

In Augustus 1895 bezocht de controleur van Singkel met de *Falk* verschillende eilanden van de Banjak-groep.

Omtrent de inwendige gesteldheid op het eiland Nias bevat het gewestelijk verslag geen bijzonderheden. Geruchten, reeds in 1894 vernomen, dat een bekend rooverhoofd, TAGOH, den in het midden des eilands, te Lahagoe, sedert kort opgerichten zendingspost zou bedreigen, werden niet bewaarheid. Ofschoon van dezen TAGOH sedert niet meer werd gehoord, werd toch de commandant van onzen militairen post op Nias (te Goenoeng Sitoli aan de oostkust van het eiland) van instructiën voorzien ten aanzien van het verleen van bescherming, ingeval van nood.

Namen de op Nias bestaande zendingsgemeenten in 1895 niet onbelangrijk in omvang toe, en won ook weder op Sumatra's vasten wal in de meeste ressorten der in de residentie Tapanoli arbeidende zendelingen het Christendom bij voortdoring veld, op de Batoe-eilanden maakte de evangelisatie nog weinig vooruitgang.

Onder de heidenen in genoemde residentie schreed echter ook de Mohammedaansche propaganda voort, in de afdeeling Siboga vooral in den omtrek der kustplaatsen, zoomede in het landschap Si Mengoeman (afdeeling Mandheling en Angkola), terwijl ook, zooals uit Sipirok (Siboga) wordt gemeld, hier en daar inlandsche Christenen tot den Islam overgingen. Van toeneming van het aantal Mohammedanen werd voorts bericht uit Pahai (Silindong) in het zuiden der afdeeling Toba en Silindong, waar een der hoofden, zekere RADJA IBOE, reeds jaren geleden (nog vóór onze vestiging in Silindong) tot den Islam was overgegaan. Bedoelde toeneming (van p. m. 250 op ult. 1893 was, in October 1895, het getal Mohammedanen in Pahai gestegen tot 318) was echter grootendeels toe te schrijven aan vermeerdering door geboorte en aan het terugkeeren van lieden, die zich tot het drijven van handel of om andere redenen korteren of langeren tijd in andere gedeelten van Tapanoli hadden opgehouden en daar tot den Islam waren overgegaan. In de vallei van Silindong zijn niet meer dan 44 Mohammedaansche huisgezinnen. De elders tot het Mohammedanisme overgegangene Silindonger Si AMIR, die aanvankelijk aanstoot had gegeven (verg. het verslag van 1894, blz. 15), hield zich ook in 1895 rustig.

Door een Battakschen goeroe, met name SOMALAING, die bij het uitbreken van de hooger besproken woelingen op de hoogvlakte van Habinsaran zich bij de kwaadwilligen in Lintoeng had opgehouden, en sedert in onze handen was gevallen (reeds in 1883 tijdens de toen door SINGA MANGARADJA veroorzaakte verwickelingen in Toba had hij zich bij dezen aangesloten), was eene leer gepredikt, bestaande uit eene mengeling van Mohammedaansche, Christelijke en heidensehe stellingen, die blijkens een door de plaatselijke ambtenaren gehouden onderzoek vooral ingang vond in de in Februari 1893 (zie het verslag van dat jaar, blz. 10) ingelijfde oostelijke Battaksche landschappen, waar een 400-tal

huisgezinnen de nieuwe leer waren toegedaan. De aanhangers dier leer, „permalin" geheeten, erkennen SINGA MANGARADJA als hun gebieder, en genoemden SOMALAING als hun leermeester. Sedert is SOMALAING, met toepassing van art. 47 van het Regeeringsreglement, in het belang van de openbare rust en orde in de afdeeling Toba en Silindong, van daar verwijderd en naar de afdeelingshoofdplaats Banjoewangi (residentie Bezoeki) gerelegeerd (gouvernementsbesluit dd. 22 Mei 1896 n. 2).

In het district Loeboe Kilangan der onderafdeeling Ommelanden van Padang (Padangsche Benedenlanden) trachtte hadji MOHAMMAD JOENoes het denkbeeld ingang te doen vinden, dat de besnijdenis niet volgens de rituele voorschriften plaats had gehad, en dat zij opnieuw geschied moest. Hoewel enkele personen, en daaronder 2 panghoeloe's, zich ten tweeden male lieten besnijden, vond de opvatting van JOENoes bij de geestelijkheid in het algemeen geen steun, en door de tusschenkomst van het bestuur werd bedoelde nieuwigheid spoedig te keer gegaan.

In eene andere streek der Padangsche Benedenlanden, namelijk in Moedji en Boenga Pasang (afdeeling Painan), had zekere JAKOEP een groot aantal leerlingen weten te verkrijgen, die hij tegen betaling zou onderwijzen in de zogenaamde onoverwinnelijkheid. Aan deze bijeenkomsten, die in het geheim gehouden werden, en waaraan door sommigen een godsdienstig karakter werd toegeschreven, werd mede spoedig een einde gemaakt. Het bestuur beschouwde JAKOEP's handelingen meer als een middel om van de lichtgeloofige bevolking geld te trekken.

Het aantal personen, dat de bedevaart naar Mekka ondernam (568), was kleiner dan in 1894 (1194), hetgeen voornamelijk wordt toegeschreven aan geldgebrek onder de bevolking.

De rijstcultuur leverde in 1895 vrij algemeen bevredigende uitkomsten op, zij het ook dat in enkele streken het gewas door overstromingen vernield werd. De koffieproductie was minder ongunstig dan in 1894, terwijl ook in sommige der door de bevolking voor eigen rekening verhandelde producten, zooals rottan, gomodamar, benzoën, getah, tabak, gambier en copra, meer omging dan in laatstgenoemd jaar. Desniettemin bleef de omzet van importartikelen gedrukt. Ten gevolge van de scherpe concurrentie tusschen de opkoopters konden voor sommige uitvoerartikelen door de inlandsche producenten hogere prijzen worden bedongen.

Uit de in 't vorig verslag (blz. 13) genoemde streken van dit gewest verhuisden weder velen naar de Oostkust van Sumatra, om daar door handel of landbouw den kost te verdienen. Uit Mandheling was die emigratie ditmaal van minder omvang dan in 1894. Niet zelden blijven de afwezigen den band met hunne familie aanhouden, en keeren in de vastenmaand terug of vestigen zich, na een paar jaren te zijn weg geweest, weder in hunne oude woonplaatsen. De verhuizing van Niassers naar den vasten wal van Sumatra, om er op landbouwondernemingen te gaan arbeiden, nam gedurende 1895 toe.

Omtrent de veiligheid van personen en goederen vindt men aangeteekend dat veediefstallen meer dan gewoonlijk werden geconstateerd, voornamelijk in de residentie Padangsche Bovenlanden. Op de afdeelingshoofdplaats Padang Pandjang in dat gewest werd door een brand, die vermoedelijk was aangestoken, voor eene waarde van ruim 2½ ton vernield, waarvan slechts een klein gedeelte door verzekering was gedekt. Het aantal moorden, waarvan het bestuur kennis kreeg, bedroeg 19. Behalve het hiervóór vermelde voorval op de Mentawai-eilanden, kwamen zee- en strandroof niet voor, evenmin als ketjoepartijen.

Terwijl in de Padangsche Boven- en Benedenlanden, op enkele streken na, weinig van ziekten vernomen werd, was in Tapanoli de staat der volksgezondheid minder gunstig. Aldaar en eveneens in de afdeeling L. Kotta (Padangsche Bovenlanden), zoomede in de onderafdeeling Ommelanden van Padang (Padangsche Benedenlanden), kwamen vele gevallen van pokziekte voor, echter zelden met doodelijken afloop. Ten einde op groote schaal te kunnen vaccineeren, werd tijdelijk personeel voor de vaccine aangesteld. Met betrekking tot Tapanoli wordt voorts nog gemeld, dat in Padang Lawas vele kinderen aan koorts en buik-ziekten stierven, in Toba en Silindong de lepra zich uitbreidde, in Baros veelvuldig waterpokken werden waargenomen, in de gevangenis te Padang Sidempoean en in Siboga beriberri voorkwam, en te Singkel, vermoedelijk ten gevolge van grondverzet ten behoeve van de uitvoering van eenige waterstaatswerken en het vergrooten van den passag. kwaadaardige koorts en heerschten, waaraan velen bezweken. De grondwerkzaamheden werden daarom tijdelijk gestaakt, en voor ophooging van het terrein werd zand van een naburig eiland gebruikt.

Onder den veestapel van de Padangsche Bovenlanden en van de afdeeling Painan der Padangsche Benedenlanden kwam eene besmettelijke ziekte voor, waaraan vooral in eerstgenoemde residentie vele beesten stierven. Gevallen van droes werden waargenomen, behalve in Oud-Agam en L Kotta (Padangsche Bovenlanden), inzonderheid te Indrapoera (Painan), ter laatstgemelde plaatse verscheidene met doodelyken afloop.

§ 6. *Benkoelen.*

De politieke rust bleef in dit gewest gedurende 1895 ongestoord en de veiligheid van personen en goederen liet weinig te wenschen over.

Ten aanzien van het godsdienstig leven der inlandse bevolking behelzen de ontvangen berichten geen andere bijzonderheden dan die in vorige verslagen vermeld. Het aantal vertrokken bedevaartgangers (92) was minder dan in 1894 (151). Ook was de toeloop tot de zekere vermaardheid bezittende geestelijke school te Soengei Ipoe in de afdeeling Mokko Mokko minder groot dan in 1894, daar deze toen 45, doch in 1895 slechts 29 leerlingen telde. Door de in het berglandschap Pasoemah Oeloe Mauna (afdeeling Manna) gevestigde Rooms-katholieke missie werden gedurende 1895 25 personen tot het Christendom bekeerd, terwijl hare school door een 25-tal leerlingen bezocht werd.

Over den staat der volksgezondheid viel over het algemeen niet te klagen; koortsen en buikaandoeningen waren de meest voorkomende ziekten. Onder de inlandse bevolking ter hoofdplaats kwam menig geval van beriberri voor.

De veestapel bleef van ernstige ziekten verschoond.

Uit den aard der zaak liepen de met de volkscultures behaalde voordeelen zeer uiteen, naar gelang van oogst en marktprijzen. Uitgenomen voor de bezitters van peper- en kruidnageltoenen waren de uitkomsten over het algemeen bevredigend te noemen. Bijzonder voordeelig, vergeleken met de productie van 1894, viel in de afdeelingen Manna en Kroë de koffieoogst uit. De in laatstgenoemde afdeeling gelegen hoogvlakte van Wajj Tenang is volgens het gewestelijk verslag bij uitstek geschikt voor deze cultuur. Aldaar werden de aanplantingen uitgebreid en velen uit Makakau en Semendo (residentie Palembang) verhuisden daarheen, hetgeen van bestuurswege in de hand gewerkt werd, door verbetering van den derwaarts leidenden weg.

Met de verharding en verlegging van andere wegen werd overigens geleidelijk voortgegaan.

In den handel viel meer levendigheid te bespeuren dan in 1894; vooral de invoer van manufacturen en katoenen goederen ter hoofdplaats en de uitvoer van copra van het eiland Engano waren van belang.

In Maart richtte een hevige bandjir in de Loeas-rivier (afdeeling Kauer) vrij belangrijke schade aan door vernieling van pepertuinen en sawahs.

§ 7. *Lampongsche Districten.*

De gang van zaken in de Lampongsche Districten kenmerkte zich in 1895 door niets bijzonders. Feiten van politieke beteekenis vielen niet voor en de veiligheid van personen en goederen liet weinig te wenschen over.

Evenals in 1894 was ten gevolge van de zeer lage peperprijzen de koopkracht van een groot deel der bevolking gering, waardoor de importhandel weinig bloeide en verscheidene handelaren naar elders vertrokken.

De rijsttoogst was in het algemeen voldoende voor de behoefte. Slechts in de afdeeling Sekampong moest rijst van elders aangevoerd worden. Het inzamelen van boschproducten leverde aan velen voldoende verdiensten op.

Van epidemieën bleef de bevolking verschoond en ook onder het vee deden zich geene ziekten van belang voor.

§ 8. *Palembang.*

Terwijl in het onder rechtstreeksch bestuur staand gedeelte van dit gewest geene feiten van politieke beteekenis voorvielen en de rust en orde er niet verstoord werden, liet ook de houding van onzen vazal, den sultan van Djambi, niets te wenschen over. Na aanvankelijk, om de in 't vorig verslag (blz. 14) vermelde reden, van April tot Juni 1895 verdaagd te zijn geworden, moest, in verband met eene langdurige ziekte van den aangevoerde troonopvolger (pangeran ratoe), den jeugdigen pangeran ANOM KESOEMA YOEDA, diens voorstelling aan den resident nader uitgesteld worden. Sedert ontstonden er twisten tusschen ver-

wanten van den pangeran ratoe, namelijk tusschen zijn vader, den ex-sultan TAHA, en zijn oom, pangeran DITO NEGARA (SINGA), welke laatste zich tegen de voorgenomen plechtigheid verklaarde zoolang eene geldquaestie tusschen hem en het Djambisch bestuur niet zou zijn vereënd. Daar de hierover gevoerde onderhandelingen niet dadelijk tot eene bevredigende oplossing leidden, ontzag pangeran SINGA zich niet om eigenmachtig de Batang Hari beneden de Tambesi-monding af te sluiten, waardoor eene groote stremming in het handelsverkeer en de scheepvaart ontstond. Op aandrang van ons bestuur liet het sultansbestuur die afsluiting echter spoedig verbreken. Intusschen ontving de controleur, politiek agent ter hoofdplaats Djambi, herhaaldelijk brieven van TAHA, waarin telkenmale gewag gemaakt werd van de aanstaande plechtigheid, doch tevens uitstel werd verzocht om nog bestaande beletselen uit den weg te ruimen. Eindelijk, in de laatste helft van December, lieten de sultan en de pangeran ratoe schriftelijk weten, dat zij in den loop van Februari naar de hoofdplaats Djambi zouden afkomen. Nadat de resident, vergezeld van een der controleurs uit het gewest en van den hoofdjaksa bij den landraad te Palembang, den 9den dier maand te Djambi was aangekomen, waar hij bij zijne ontschepping door eenige rijks-grooten uit de bovenlanden werd verwelkomd, werd reeds den volgenden morgen in de woning van den controleur-politiek agent (gelegen in het vereëgd militair en civiel etablissement) eene vergadering met de rijks-grooten belegd om het noodige ter voorbereiding te bespreken. Op den vastgestelden dag (den 13den Februari) had de zoo lang verschoven persoonlijke aaraking tusschen het hoofd van gewestelijk bestuur en den toekomstigen sultan in de beste orde plaats. Deze bleek jeugdiger te zijn dan tot dusver vermeend was (volgens de thans verkregen inlichtingen zou hij niet in 1880, maar in 1883 zijn geboren). Bij het Djambische volk moet hij in hooge vereering staan. In het gevolg van den sultan werden tal van pangerans uit de bovenstreken van Djambi opgemerkt, o. a. vijf zoons van den ex-sultan TAHA, maar deze zelf hield zich achteraf, evenals zijne broeders, vermoedelijk naar de resident meent, omdat het aan de bekende hooghartigheid van den bejaarden TAHA te veel zou gekost hebben, door aan de plechtigheid deel te nemen, een openlijk blijk te geven dat hij zijne jarenlang gevolgde terughouding liet varen. Tot slot van de bijeenkomst werd, op verzoek van den resident, bij monde van den politiek agent een welkomstgroet tot den sultan en den pangeran ratoe gericht en den sultan dank gezegd voor de voorstelling van den pangeran ratoe, beiden daarbij geluk wenschende met dit heugelijk feit in de geschiedenis van Djambi. Eenigen tijd onderhield de resident zich nog met den sultan en den pangeran ratoe (aan welken laatste een jachtgeweer met toebehooren als geschenk werd vereerd), waarna de resident de vergadering ontbond en de beide vorstelijke personen naar hunne vaartuigen terugkeerden met hetzelfde ceremonieel waarmee zij gekomen waren.

Uit den loop, dien de zaken genomen hadden, meende de resident te mogen opmaken, dat TAHA en zijne broeders van hun lang volgehouden streven om eene ontmoeting van den pangeran ratoe met het hoofd van gewestelijk bestuur tegen te houden, eindelijk waren teruggekomen, terwijl als bewijs van onzen invloed ook gelden mag, dat de politieke agent er in slaagde eene verzoening tot stand te brengen tusschen den eersten voogd van den pangeran ratoe, den regent PANGERAN ARIA DIAJA KESOEMA, enerzijds en den sultan en den ex-sultan TAHA anderzijds, tusschen welke partijen gedurende geruimen tijd eene veete had bestaan.

Viel over de veiligheid van personen en goederen in ons rechtstreeksch gebied niet te klagen, in het Djambische liet zij nog veel te wenschen over.

In de marga Pasoemah Aijer Kroh (onderafdeeling Anpat Lawang der afdeeling Tebing Tinggi), waar nog heidenen zijn, breidde de Islam zich uit, en daar tot de bekeerden ook de pasirah dier marga behoort, en door de geloovigen een begin is gemaakt met den bouw van eene missie, zal vermoedelijk binnen een niet lang tijdsverloop de geheele marga Mohammedaansch zijn geworden. Overigens kwamen hier en daar in het binnenland nog eenige op zich zelf staande gevallen van bekeering tot den Islam voor, bewerkt door Mohammedaansche handelaren. Zoowel uit het rechtstreeksch gebied als uit Djambi ondernamen meer lieden de bedevaart dan in 1894, hetgeen wordt toegeschreven aan de vermeerde volkswelvaart.

De oeconomische toestand van het gewest was dan ook vooruitgaande. Uitgenomen in enkele streken, waar overstromingen herhaaldelijk schade aanrichtten aan de te veld staande padi,

kon men zich in de gouvernementsafdeelingen in een goeden rijstooft verheugen. Hier en daar werden nieuwe sawahs aangelegd, ten deele op aanmoediging der besturende ambtenaren.

In Djambi viel de rijstooft zeer ongunstig uit, vooral in de benedinstreken, waar de jonge aanplantingen bijna geheel door overstromingen vernield werden. Het tekort aan rijst in Djambi werd voornamelijk aangevuld door invoer uit Singapore. Andere cultures dan rijst leverden in de gouvernementsafdeelingen mede zeer bevredigende uitkomsten op, o. a. koffie, kapas, kapok en benzoïn. In de onderafdeeling Rawas (afdeeling Tebing Tinggi) trachtten eenige inlandsche ondernemers de sedert eenige jaren achteruitgegangene gambierteelt, door toepassing van eene andere bereidingswijze, weder op te beuren. De inzameling van boschproducten, hoewel afnemende ten gevolge van de uitbreiding der meer winstgevendende koffiecultuur, leverde aan velen nog goede voordeelen op.

De handel bleef levendig.

Hier en daar had de bevolking in meer of minder mate van koorts en buikziekten te lijden en in de afdeeling Kommering, Ogan Oeloe, Enim en de Ranaudistricten stierven nogal velen aan de pokziekte. Over 't geheel was de staat der volksgezondheid echter bevredigend te noemen. In Djambi blijft de vaccine steeds toepassing vinden.

Onder den veestapel deden zich geene ziekten van belang voor.

§ 9. Oostkust van Sumatra.

In de verschillende zelfbesturende landschappen, waaruit dit gewest schier uitsluitend bestaat, nam de invloed van het Europeesch gezag langs vredelievenden weg meer en meer toe. De aan Atjeh grenzende Tamiang-streken, waar vooral in 1893 ernstige beroeringen hadden plaatsgegrepen, kwamen in 1895 geheel tot rust, ofschoon het voorbarig zou zijn aan te nemen dat wij den toestand aldaar reeds zoodanig beheerschten dat geen rekening meer zou behoeven te worden gehouden met de mogelijkheid van aanslagen van Atjehsche of Tamiangsche tegenstanders. Blijkens berichten van Maart j.l. zag de Indische Regeering er dan ook voorshands bezwaar in reeds hare toestemming te geven tot het toelaten in Tamiang van de Europeesche landbouwrijverheid.

In de onderstaande mededeelingen, die in de eerste plaats handelen over den politieken toestand in de verschillende streken van het gewest, beginnende met het zuidelijkste, aan de residentie Riouw grenzende, landschap Pelalawan, wordt nader op Tamiang teruggekomen.

De tongkoe besar en de rijks-grooten van Pelalawan werden bereid gevonden om, ter vervanging van het in Mei 1894 aangegaan politiek contract, tegen welks bekrachtiging bij de Indische Regeering bezwaar was gerezen (verg. vorig verslag, blz. 14), toe te treden tot eene hun voorgelegde nieuwe overeenkomst, welke op 9 April 1895 door den resident met genoemd inlandsch bestuur gesloten en sedert goedgekeurd en bekrachtigd werd bij gouvernementsbesluit dd. 14 Juni d. a. v. n°. 8. Het recht op het heffen van belasting op de balkenkapperijen en hontzagerijen in Pelalawan, — reeds vroeger, voor zooveel de eilanden betreft, door het inlandsch bestuur overgedragen, — kwam nu ook op den vasten wal van Pelalawan in handen van het Gouvernement (verg. het verslag van 1894, blz. 241, noot, zoomede Indisch Staatsblad 1895 n°. 161).

In Siak viel op politiek gebied niets belangrijks voor. In de vroeger geschetste verhouding van den sultan tot zijne halfbroeders TONGKOE MOEDA en TONGKOE BAGOES kwam geen verandering ten goede, niettegenstaande aan hen en aan andere uitgeweken familieleden weder vrij hooge maandelijksche toelagen namens den sultan werden aangeboden. Daarentegen viel tusschen dezen en zijn vollen ouderen broeder TONGKOE SOELJONG MOEDA eenige toenadering te bespeuren, zonder dat het nochtans tot eene algeheele verzoening kwam. De verhouding van den sultan tot den karapatan van het landschap, zoomede tot de overige rijks-grooten en mindere hoofden, liet niets te wenschen over, evenmin als de samenwerking van het Europeesch en het inlandsch bestuur.

In Panei bleef de verhouding tusschen den soetan en zijn radja moeda nog altijd gespannen, zonder dat zulks echter stoornis bracht in den gang der bestuurszaken.

Was het in Bila tot dusver voor vele hoofden eene grief tegen den soetan dat hij zich in verschillende beslissingen niet aan de adat hield, sedert de soetan den hem dienaangaande van be-

stuurswege gegeven wenk ter harte nam, kwamen oneenigheden van eenige beteekenis met zijne ondergeschikte hoofden niet meer voor. De instelling van een karapatan voor Boven-Bila, geregeld zitting houdende te Rantan Prapat, bevorderde de spoedige afdoening van kleine geschillen, welke zoo dikwijls tot wanverhoudingen tusschen de hoofden aanleiding hebben gegeven. Des soetans oudste wettige zoon, TONGKOE ADIL, werd bij gouvernementsbesluit dd. 31 Mei 1895 n°. 11 als eventueel opvolger in het bestuur over Bila erkend, en in November als zoodanig plechtig door hoofden en bevolking gehuldigd.

De berichten omtrent het landschap Kotta Pinang luiden gunstig. Daar de karapatan geregeld zitting hield, had eene ordelijke afdoening van zaken plaats. De verhouding tusschen den jang di pertoean en het hoofd van Kampong Radja werd definitief geregeld, zoodat geschillen, als waarvan in 't vorig verslag (blz. 15) sprake was, niet meer voorvielen. De poesaka's van den vorigen jang di pertoean werden voor het grootste gedeelte onder de rechthebbenden verdeeld.

Eene regeling betreffende de tusschen Panei en Kotta Pinang gelegen neutrale strook Laboean Batoe (zie vorig verslag, blz. 15) kwam nog niet tot stand. De radja's van Bila, Panei en Kotta Pinang waren geen van allen genegen om die strook gronds geheel of gedeeltelijk bij hun gebied te voegen, uit vrees daarvoor met de bureu in geschil te komen.

In Koeloe bestond tusschen den jang di pertoean en zijne rijks-grooten de noodige samenwerking. Een der rijks-grooten, RADJA ONGAH LAMSAH, die blijkens het verslag van 1893 (blz. 13) uit Koeloe verwijderd was, kreeg vergunning terug te keeren, daar het bleek dat kuiperijen van Assahansche grooten in het spel waren geweest. Onder de leiding van den controleur van Assahan liet de jeugdige bestuurder zich veel aan de belangen van zijn land gelegen liggen.

Waren vroeger de Battaksche hoofden in de bovenlanden van Koeloe ons bestuur slecht gezind, in den laatsten tijd hadden drie hunder, de radja's van Meranti, Na Dollok en Soenan, bij den controleur en den jang di pertoean hunne opwachting gemaakt en van hunne goede gezindheid blijk gegeven door het opsporen van een door het Gouvernement gezocht onruststoker, die eenige landschappen op de hoogvlakte van Habinsaran (Toba-landen) had in opschudding gebracht (verg. blz. 13 hiervóór).

Ook in Assahan viel over het algemeen verbetering waar te nemen. Zoowel civiele als crimineele zaken werden door den karapatan veel vlugger afgedaan dan vroeger. De sultan stoorde zich minder aan de raadgevingen van zijne zeer uitgebreide familie en werd meer toegankelijk voor zijne hoofden en bevolking, hetgeen o. a. veel bijgedragen heeft tot het verkrijgen van eene betere verstandhouding met de Assahansche Battakhoofden. De hoofden van Bonto Panei, aanvankelijk niet gunstig voor hem gestemd, toonden in den loop van 1895, door bemiddeling van het Europeesch bestuur, meer toenadering, en daar hun leider TOEAN MANA PANEI, de voogd van den minderjarigen radja van Bonto Panei, in Januari j.l. overleden is en de sultan tot toegewendheid geneigd is, ziet het gewestelijk bestuur eene spoedige oplossing van de geschillen, zoomede eene definitieve regeling van de verhouding van Bonto Panei tot den sultan van Assahan tegemoet. De hoofden van de Battaksche landschappen Silau Djawa, Oedjoeng Si Pinggang, Hoeta Padang, Si Ardjang en Mengantar, die vroeger den sultan van Assahan als hun opperbeer erkend hadden, doch sedert eenige jaren zich gedroegen alsof zij geheel zelfstandig waren (zie wat omtrent Silau Djawa in 't vorig verslag, blz. 10, werd gezegd), kwamen in October bijna allen naar de Assahansche grensplaats Bandar Poelo om hunne opwachting bij den sultan en den controleur te maken, welke beiden, met de meeste der Assahansche rijks-grooten, zich toen aldaar ophielden ter afdoening van verschillende aangelegenheden. De oude betrekkingen met genoemde bovenstreken werden nu weder aangeknoopt. Ook werd te Bandar Poelo, door een aldaar gegeven verzoeningsfeest, een einde gemaakt aan de gespannen verhouding, welke, om de in 't vorig verslag (blz. 15) vermelde redenen, bestaan had tusschen de Battaksche onderhoorigheid Bombongan en het aangrenzende Tobasche landschap Toetoeapan.

In de vijf soekoe's van Batoe Bara en in de tot die confederatie mede gerekend wordende datoeschappen Tandjong, Si Pare Pare en Pagoerawan viel op politiek gebied niets bijzonders voor. Onze verhouding tot de hoofden aldaar, die vroeger onder Siaksche suprematie stonden, heeft in de practijk gaandeweg in verschillende opzichten het karakter van rechtstreeksch

bestuur gekregen. Met inachtneming van de adat worden zij door den resident benoemd en ontslagen. In alle zaken van eenig belang, hetzij in of buiten den karapatan behandeld wordende, en ook in verschillende van minder beteekenis, wordt de plaatselijk besturende ambtenaar betrokken. De gewezen datoe van Pagoerawan, die in 1893 wegens lastgeving tot moord door den karapatan was veroordeeld tot wegzending in ballingschap naar Bengkalis voor den tijd van vijf jaren, deed het verzoek om gratie van het nog te ondergaan gedeelte zijner straf en vergunning tot terugkeer naar zijn geboorteland, zoodat om in de waardigheid van hoofd van Pagoerawan te worden hersteld. Dit verzoek werd afgewezen.

De in de laatste jaren in onzen gezagskring opgenomen Battaksche landschappen Tandjong Kasan, Siantar en Tanah Djawa (bovenstreken van Batoe Bara) vorderden onzerzijds slechts eene beperkte bemoeienis. ¹⁾ De kleine geschillen, die er af en toe rezen, werden door den controleur telkens zonder veel moeite opgelost. De bevolking kwam menigvuldiger naar de kustplaatsen om hare benodigdheden in te koopen en hare boschproducten te verkoopen, terwijl vele Chineesche en inlandsche handelaren de bedoelde landschappen bezochten, zonder overlast te ondervinden. De voogden van den jeugdigen radja van het aan Tanah Djawa onderhoorige Dollok Periboean (zie vorig verslag, blz. 15) kwamen hunne verplichtingen naar behooren na.

In de aan den sultan van Deli onderhoorige, maar onder eigen bestuur staande landschappen Padang en Bedagei hadden de zaken haar gewoon beloop. Het Europeesch en het inlandsch bestuur bleven met de Battaksche bevolking op goeden voet. Op eene reis in de bovenstreken van Bedagei, door den te Dama Djamboe (Boven-Serdang) gevestigden controleur voor de Battaksche aangelegenheden in Maart 1895 ondernomen, in gezelschap van den gemachtigde des pangerans van Bedagei voor de bovenstreken, werden o. a. onderzocht eenige klachten tegen het hoofd van Negri Dollok, wien van verschillende zijden ten laste werd gelegd, dat hij een veel te hoogen toon tegenover zijne doesoenhoofden aansloeg en zijne onderdanen onderdrukte. De controleur wist door een kalm en bemiddelend optreden TOEAN NEGRI DOLLOK tot erkenning van schuld te brengen en den grondslag te vinden voor een vergelijk, waarmede alle verzamelde hoofden genoegen namen.

Aan de weinige samenwerking tusschen den jeugdigen sultan van Serdang en zijn karapatan, waarop in 't vorig verslag (blz. 15) gewezen werd, bleken, bij nauwkeurig onderzoek, beide partijen schuld te hebben. De sultan eenerzijds toch had, door zijne zucht tot het invoeren van veranderingen, meermalen aanleiding gegeven tot oneenigheid, terwijl anderzijds bij de leden van den karapatan het streven niet viel te miskennen om zich te verheffen, ten koste van de rechten des sultans. Het Europeesch bestuur bracht den leden hunne verkeerde handelingen onder het oog, doch wees er tevens den sultan op, dat hij in den bestaanden toestand geen wijziging moest brengen zonder overleg met den karapatan en den vertegenwoordiger van het Gouvernement. De goede gevolgen bleven niet uit. Allengs trad een ordelijker toestand in en werd de verhouding tusschen den sultan en zijn karapatan veel beter. Een der leden echter, die reeds vroeger wegens knevelarij gestraft was, met name DATOE PADOEKA SETYA MAHARADJA, bleef den sultan slecht gezind en maakte zich ook aan misbruiken schuldig ten nadeele van zijne onderhoorigen. Zoo onderwierp hij de visschersspranwen in zijn gebied wederrechtelijk aan eene belasting, welke hij met geweld liet innen; ook schiep hij eigenmachtig ambten of verdrong daaruit anderen, een en ander ten behoeve van zijne zonen. Te Rantau Pandjang, waar de sultan verblijf houdt, ontstond een

oploop onder de ontevreden, doch de te Loeboe Pakam gevestigde controleur, die spoedig ter plaatse verscheen (de sultan was ziek), wist de orde te herstellen. PADOEKA SETYA MAHARADJA werd in overleg met den sultan naar Medan opgeroepen en daar, in afwachting van het in te stellen onderzoek, aangehouden. Dit onderzoek leidde er toe dat hij door den karapatan veroordeeld werd tot ontzetting uit zijn ambt en wegzending naar een oord van ballingschap voor den tijd van vijf jaren. Bij gouvernementsbesluit van 7 November 1895 n. 12 werd als zoodanig aangewezen Bengkalis, alwaar de veroordeelde in Januari jl. overleed.

In de Serdangsche Battak-Doesoën ontstond een twist tusschen den radja van de kampong Liang, PA LANAN, en het hoofd van de kampong Baqbaq. In stede van de door het Europeesch en het inlandsch bestuur aangeboden bemiddeling aan te nemen, trok PA LANAN met eene gewapende bende, bijgestaan door den ons slecht gezinden (op blz. 12 hiervóór reeds genoemden) PA MELGAH van Kebon Djahe met eenige volgelingen tegen Baqbaq op en dwong het hoofd dier kampong met zijne onderhoorigen te vluchten. Hij versterkte zich daarop te Tandjong Moeda en verzette zich weldra openlijk tegen des sultans bevelen. Deze, daartoe door het Europeesch bestuur aangespoord, trok hierop zelf met gewapend volk, en vergezeld van den controleur voor de Battaksche zaken te Dama Djamboe, met eenige gewapende politiedienaren, naar Liang (Juli 1895). Het gelukte hem PA LANAN en PA MELGAH uit Baqbaq en Liang te verdrijven, die daarop naar het onafhankelijk gebied vluchtten, waar de eerstgenoemde door eenige met ons bevriende radja's gevat en aan het Europeesch bestuur uitgeleverd werd (Augustus 1895). De karapatan te Serdang veroordeelde hem tot zeven jaar dwangarbeid in den ketting; doch hij stierf vóórdat hij naar zijne strafplaats was opgezonden. Het flink optreden van den sultan, die al zijne helpers ruim beloofd en gedurende den tocht op onbekrompen wijze voor het onderhoud van zijne volgelingen gezorgd heeft, zoomede de daarna door hem geheel op eigen kosten gegeven volksfeesten hebben den vorst onder de hoofden en bevolking vele vrienden bezorgd.

Betreffende het rijk Deli, voor zooveel eigenlijk Deli betreft (van de onder eigen bestuur staande Delische onderhoorigheden Padang en Bedagei was reeds hiervóór sprake), kwamen in 1895, na overleg en verkregen overeenstemming tusschen den resident en den sultan, weder eenige nieuwe regelingen tot stand, o. a. ten aanzien van de rechtspraak, het verstrekken van reispassen en de verdeeling der afgeplante tabaksvelden. De in 't vorig verslag vermelde regeling betreffende de behandeling der zaken van de Delische Battak-Doesoën bleef gunstig werken en gaf tot geen enkele moeielijkheid aanleiding. De als „radja moeda” met het dagelijksch bestuur van het eigenlijke sultansgebied, het landschap Laboean (Beneden-Deli), belaste oom des sultans TONGKOE SOLEMAN, overleed in de laatste dagen van Juni 1895. Was het ambt van radja moeda — echter niet in de beteekenis van rijksbestierder, zooals er elders algemeen aan gehecht wordt, — indertijd in het leven geroepen ten behoeve van bedoelden titularis en deelde hij als zoodanig voor eene som van f 10 000 's jaars in de uit 's lands kas aan het Delisch bestuur uitgekeerd wordende schadeloosstellingen ter zake van de door het Gouvernement overgenomen pachten en rechten, nu de waardigheid was opgevallen liet de sultan zich vinden voor het denkbeeld om voorshands geen radja moeda aan te stellen, mits het noodige geregeld werd omtrent de bestemming van de jaarlijksche uitkeering van f 10 000. Bij gouvernementsbesluit van 17 December 1895 n. 17 is de resident gemachtigd om in dezen zin de noodige regelingen te treffen.

In Soenggal (Delische Battak-Doesoën), waar in Januari 1895 (verg. vorig verslag, blz. 16) de datoe en een van diens broeders bij politieke maatregel naar Java waren verbannen (de laatste stierf aldaar in September d. a. v.), hadden de zaken onder leiding van het waarnemend hoofd, datoe HADJI, een rustig verloop. Met goedvinden van datoe HADJI werd bepaald dat hij gedurende vijf jaar waarnemend bestuurder zou blijven, om daarna het bestuur over te geven aan den oudsten zoon van den verbannen datoe, indien deze dan zou blijken geschikt te zijn om als datoe op te treden. De vroeger in Soenggal zoo talrijke brandstichtingen ten nadeele der tabaksondernemers, waarin de verbannen hoofden de hand hadden gehad, kwamen niet meer voor. In 1895 hoorde men in Soenggal slechts van één schuurbrand. In geheel Deli waren er slechts 9 geconstateerd, waarvan kon worden vermoed dat zij aan boes opzet te wijten waren.

¹⁾ De suprematie over Tanah Djawa, verreweg het grootste van de drie landschappen, werd onzerzijds eerst in 1891 aanvaard. Ofschoon het landschap toen reeds aanstonds werd beschouwd als tot het ressort van den controleur van Batoe Bara te behooren (verg. het verslag van 1891, blz. 12), was eene formeele regeling betreffende de toevoeging aan de afdeling Batoe Bara, ook wat het landschap Tandjong Kasan aangaat, nog altijd achterwege gebleven. Ten vervolge op hetgeen door de Indische Regeering reeds in October 1889 (verg. het verslag van 1890, blz. 8) met opzicht tot Siantar was bepaald, is nu bij gouvernementsbesluit dd. 17 Juli 1895 n. 3 verklaard dat ook Tanah Djawa en Tandjong Kasan gerekend worden te behooren tot de afdeling Batoe Bara. In beginsel is toen tevens uitgemaakt, dat geregeld eenige fondsen ter beschikking van den resident zullen worden gesteld om den hoofden der drie landschappen jaarlijks, bij wijze van geschenk, eene geldelijke beloning te geven, voor zoover zij, door zich rustig te gedragen en zich verdienstelijk te hebben getoond, daarvoor zullen blijken in aanmerking te komen.

In April jl. is in de Delische Battakstreken eenig militair machtsvertoon noodig geweest ter verjaging van onafhankelijke Battaks van Telok Koeroe, die, ten getale van 300 à 400, de op Delisch gebied in de buurt van tabaksondernemingen gelegen kampong Tandoek Benoea, wegens beweerde schending van de adat, hadden overvallen en, na den panghoeloe te hebben gedood, weigerden genoegdoening te geven, de bewuste kampong bezet houdende. Den 22sten begaf de resident zich er heen, nog denzelfden dag gevolgd door eene colonne van 100 bajonetten onder 2 officieren. Bij de komst der militairen te Tandoek Benoea waren echter de Battaks afgetrokken. Een marsch in de richting van hun aftochtsweg door de colonne ondernomen leidde niet tot hunne ontdekking. Na eene afwezigheid van vijf dagen waren de militairen weder in het kwartier terug. Voorloopig zijn echter nog eenige gewapende politiedienaren te Tandoek Benoea achtergebleven.

De jonge sultan van Langkat gaf steeds blijken van zijne aanhankelijkheid aan het Gouvernement. Hij verkeerde met zijne landsgrootten op goeden voet en heeft de beste bedoelingen met zijn land en volk. Van Atjehers werd in dit landschap niet de minste overlast ondervonden. Een vertrouwd gemachtigde des sultans hield zich met eenige volgelingen nog altijd te Poeloe Kompei op om een oog te houden zoowel op de Atjehsche vaartuigen, welke van tijd tot tijd in deze streken ten handel komen, als op de Atjehers in de Aijer Masin- en de Serang Djajja-streken. Deze streken werden meermalen door den controleur van Tamiang en dien van Beneden-Langkat bezocht en ook eenmaal een deel der Serang Djajja-streken door eene militaire patrouille van Seroewaj. Telkens was de ontvangst vriendschappelijk. De bevolking behaalde er met de door haar gedreven cultures (rijst voor eigen gebruik en peper voor den uitvoer) goede oogsten, doch wegens de lage peperprijzen waren de verdiensten gering en dientengevolge zijn vele Atjehers naar hun geboorteland teruggekeerd, terwijl anderen aanplantingen van muskaatroten zijn gaan aanleggen.

In de Tamiangsche landschappen, waar de door Atjehers veroorzaakte woelingen bij het einde van 1894 zoogoed als bedwongen waren, keerde in 1895, gelijk reeds in den aanhef dezer paragraaf is vermeld, de rust van lieverlede geheel terug. Na het op 7 Februari 1895 te Pajja Kloebi geleverd gevecht, waarbij het Atjehsche bendehoofd PANG DJARING sneuvelde (zie vorig verslag, blz. 18), traden de kwaadwilligen slechts éénmaal vijandelijk op, namelijk op 22 Juli d. a. v., toen eene bende, waarbij volgens ingekomen berichten zich o. a. de ook in 't vorig verslag (blz. 17) genoemde Atjehsche aanvoerder AMAT KAPOL bevond, van den linkeroever der Tamiang-rivier beneden Oepah geweervuur richtte op eene van Kwala Simpang komende sampan, waarin een Chinees en vier inlanders gezeten waren. Niemand werd getroffen, doch de Chinees, die in de rivier gesprongen was, verdronk. Aan de stipte uitvoering van het stelsel van voortdurend patrouilleeren, in het bijzonder wanneer vernomen werd dat zich vijanden op Tamiangsch gebied bevonden of plan hadden te komen, wordt het toegeschreven, dat overigens geen enkele vijandelijke daad werd gepleegd en dat de veiligheid van personen en goederen, zoowel ten noorden als ten zuiden van de Tamiang-rivier, weinig te wenschen overliet. Met dit stelsel zal voorloopig nog niet gebroken kunnen worden, omdat onze tegenstanders steeds steun vinden in de Atjehsche staatjes Madjapahit, Langsar en Perlak, van waaruit de vijandelijkheden mogelijk spoedig weer zouden beginnen, indien onze waakzaamheid verminderde.¹⁾

In het verslag van 1894 (blz. 19/20) werd gewag gemaakt van de in het najaar van 1893 door den resident getroffen voorloopige regelingen tot voorziening in het bestuur over de twee landschappen van Boven-Tamiang, waar in het eene (het benoorden de Tamiang-rivier gelegen Karang) de kedjoe-

roean TONGKOE BIN RADJA was afgezet, met uitsluiting van zijne afstammelingen van de opvolging, en in het andere, bezuiden genoemde rivier gelegen, de bestuurder, KEDJOEROEAN MOEDA, was vermoord. Met het bestuur over Karang werd toen voorloopig belast de voornaamste landsgroote KEDJOEROEAN TANDIL, terwijl in het gebied van wijlen KEDJOEROEAN MOEDA, die een eenjarigen zoon, RADJA ADIL, had, in afwachting van de meerderjarigheid van dezen ADIL, met de waarneming van het bestuur belast werden diens oom en voogd RADJA HOESIN en de mangkoe boemi NJA MOED. Bij ontstentenis vooralsnog van een geschikten definitieven vervanger van TONGKOE BIN RADJA is het bevel over Karang voorloopig nog verbleven bij KEDJOEROEAN TANDIL (gouvernementsbesluit dd. 24 November 1895 n°. 20). De minderjarige RADJA ADIL kwam in 't laatst van Februari 1895 te overlijden. In zijne plaats werd kort daarop door de stemgerechtigde hoofden gekozen zijn jongere halfbroeder RADJA HABASA, eenig overgebleven zoon van wijlen KEDJOEROEAN MOEDA. De voogdij en de waarneming van het bestuur bleven in dezelfde handen als tot hiertoe. De samenwerking van het Europeesch en het inlandsch bestuur, ook in de twee landschappen van Beneden-Tamiang, respectievelijk onder bestuur van RADJA BANDAARA en SOETAN MOEDA, liet, naar gemeld wordt, niets te wenschen over.

Van de leden der Karangsche kedjoeroean-familie, die zich in 't laatst van 1894 aan ons bestuur overgegeven hadden en voorloopig te Medan onder politietoezicht waren gesteld (zie vorig verslag, blz. 18), kon niet aan den afgezetten kedjoeroean (een bejaard, wankelmoedig man, die zich bij de Tamiangsche troebelen steeds op den achtergrond had gehouden), doch wel aan zijne zonen RADJA SILANG en RADJA OEMAR samenspanning tegen ons gezag worden ten laste gelegd. Hun werd bij gouvernementsbesluit dd. 12 October 1895 n°. 2, met toepassing van art. 47 van het Regeeringsreglement, de hoofdplaats Bengkalis als verblijf aangewezen, waar hunne vrouwen en kinderen zich bij hen voegden. TONGKOE BIN RADJA zelf vestigde zich vrijwillig te Bengkalis met nog twee andere zonen.

Bijna overal in Tamiang was de uitgeweken bevolking teruggekeerd. Van hen, die in de onlusten eene voorname rol hadden gespeeld, waren DATOE LAKSAMANA en TOEAN KADLI (zie vorig verslag, blz. 18) nog voortvluchtig. Twee gewezen aanvoerders van benden vielen ons echter in handen, de panglima van RADJA SILANG, met name HOESIN, en IMAM SAAT, panglima van NJA MAKAM. De eerste werd in Augustus met zeven volgelingen nabij Pajja Kloebi door eene militaire patrouille omsingeld en gevangen genomen. De andere werd gevat, toen hij zich te Batoe Bara voor handelszaken ophield. Door den karapatan van Tamiang werden zij veroordeeld tot respectievelijk zeven en zes jaren dwangarbeid in den ketting. De volgelingen van HOESIN zagen zich tot lichtere straffen verwezen.

Het afgelopen jaar leverde aan de bevolking in Tamiang, welke overal hare gewone werkzaamheden had hervat, een goeden rijsttoogst op en naar het zich liet aanzien zou van het in den aanvang van 1896 te veld staand gewas een nog ruimer beschoot verkregen worden. Aan de aanplantingen van muskaatnoten en pinang werd uitbreiding gegeven, terwijl eenige verlaten pepertuinen opnieuw in exploitatie werden gebracht. Ook de handel werd levendiger, voornamelijk ten gevolge van veelvuldiger aanrakingen met de Gajoo-landen, waarop reeds in § 4 van dit hoofdstuk is gewezen.

Omtrent den oeconomischen toestand in de overige gedeelten van het gewest is het volgende gemeld.

In verband met de in 1895 op de Europeesche markt behaalde goede tabaksprijzen en de uitbreiding der tabaksondernemingen namen handel en vertier in de onderafdeelingen Medan, Laboean Deli, Boven-Langkat, Beneden-Langkat, Serdang en Padang-Bedagei der afdeling Deli belangrijk toe; voor zooveel Boven- en Beneden-Langkat betreft droeg daartoe ook bij de vermeerdeerde petroleumwinning. In de afdeling Laboean Batoe, waartoe o. a. behooren de landschappen Kotta Pinang, Panei en Bila, was de handel gedrukt; de eenige daar (in Bila) nog bestaande tabaksonderneming werd gesloten. Op aandringen van het bestuur deed de soetan van Bila ernstige pogingen om zijne onderhoorigen te bewegen tot het aanplanten van nuttige gewassen, als klappers, Liberia-koffie, muskaatnoten en peper, evenwel nog met weinig succes. In de afdeling Assahan, waar wel is waar, zoowel in Assahan als in Koeloe, de tabaksindustrie niet meer denzelfden omvang had als vroeger, was mettemin het vertier vrij levendig, ten gevolge van de door de bestuurders dier landschappen met eenigen goeden uitslag be-

¹⁾ Ten einde de beweegbaarheid van de in Tamiang gelegerde of nog te legeren militaire macht te bevorderen, zou de bij gedeelten reeds tot stand gekomen hoofdweg door Tamiang verder worden verlengd. In Augustus 1895 werden namelijk de noodige fondsen toegestaan (f 21 939) om Boekit Kramat aan de Salahadji-rivier, niet ver van de Langkatsche grens (welke plaats met de gewestelijke stoomvaartuigen te allen tijde is te bereiken), door middel van een p. m. 15 K.M. langen karreweg te verbinden met onze post te Kwala Simpang aan de Tamiang-rivier, van welke laatste plaats reeds vroeger een weg naar Seroewaj is gemaakt, ter lengte van p. m. 21 K.M. Van Seroewaj zal voorts een weg loopen naar Soengi Ijoe en Telaga Moekoe, die door de bevolking is of wordt aangelegd.

Voor tochten te water beschikt onze macht in Tamiang sedert April jl. over het voor die bestemming speciaal gebouwde hekwieltstoomschip, bedoeld in 't vorig verslag, blz. 17, noot 2.

kroonde pogingen om hunne onderhoorigen tot den landbouw en de inzameling van boschproducten aan te zetten. De sultan van Assahan wijdde zich in het bijzonder aan de uitbreiding en verbetering van de rijstcultuur, welke vroeger in zijn land bleide, doch in de laatste jaren merkbaar was achteruitgegaan. In 1895 slaagde in de afdeeling Assahan de rijstogst bijzonder goed, zoodat een gedeelte van het product kon worden uitgevoerd. Ofschoon ook elders in het gewest over 't algemeen een redelijk beschoot werd verkregen, moest toch, als altijd, vooral in die afdeelingen waar veel werk gemaakt wordt van de tabakscultuur, rijst in belangrijke hoeveelheden van de Straits-Settlements en van Java worden ingevoerd. Uitbreiding van de muskaatnotenecultuur had, behalve in Tamiang en de Serang Djajastreek (zie hooger), ook plaats in Batoe Bara en Assahan. Onder den invloed der lage marktprijzen van het product werden de bestaande pepertuinen niet uitgebreid. Uit Assahan en Batoe Bara werden niet onbelangrijke hoeveelheden copra uitgevoerd. In Batoe Bara had ook een toenemend verkeer met de Battakstreek plaats, waartoe veel bijdroeg de verbeterde gemeenschap, nu de in 't vorig verslag (blz. 19) bedoelde rijweg van Laboean Roekoe (hoofdplaats der afdeeling Batoe Bara) naar het Toba-meer zoover gereed kwam, dat hij over een afstand van ongeveer 60 Sumatra-palen reeds per as berijdbaar was. De Battaksche bevolking maakt van dien weg druk gebruik voor den afvoer van hare producten. Volgens het gewestelijk verslag gaat de koffieteelt, vooral in die streken waar de tabakscultuur weinig kans van slagen heeft, eene goede toekomst tegemoet. Te Boekit Batoe (Siak) zijn uitgestrekte aanplantingen van Liberia-koffie aangelegd, die langzamerhand vruchten beginnen af te werpen. In Koeloe en Assahan neemt de door de inlandsche bevolking gedreven cultuur van Liberia koffie zeer toe; het product is er op de binnenlandsche passars een gewild handelsartikel geworden. Voorts wordt door Europeesche ondernemers, vooral in Serdang, meer en meer Liberia-koffie aangeplant en laten ook de sultan van evengenoemd landschap en eenige rijks-grooten dit gewas voor eigen rekening telen. Balam- en soentepitten werden weder in groote hoeveelheden naar Singapore uitgevoerd. Wat het vertier in de afdeeling Bengkalis betreft, luiden de berichten, althans ten opzichte van het eiland van dien naam, minder gunstig. De handel op dat eiland is in de laatste jaren afnemende, voornamelijk ten gevolge van den achteruitgang van de troeboekvangst. Als oorzaak hiervan wordt opgegeven het zich geleidelijk naar elders verplaatsen van die vischsoort. De Chineesche bevolking op genoemd eiland is diensgevolge belangrijk afgenomen, zooals o. a. ter hoofdplaats Bengkalis blijkt uit de ledige erven en de bouwvallige woningen in de Chineesche kamp aldaar. In de onderafdeelingen Siak en Tanah Poetih, voornamelijk te Bagan Api Api (aan de monding der Rokkan-rivier), neemt daarentegen het handelsverkeer gaandeweg toe. Werd die plaats vroeger geregeld door twee stoombootjes van Singapore bezocht, gedurende 1895 kwam er nog één bij. Ook het handelsverkeer tusschen Bagan Api Api en de onafhankelijke of niet onder geregeld bestuur gebrachte landschappen aan de Boyen-Rokkan breidt zich uit.

Terwijl de gezondheidstoestand gedurende de eerste vijf maanden van 1895 weinig te wenschen overliet, werden in Juni en Juli velen door zware koortsen aangetast en brak tegen het eind van Augustus de cholera in de onderafdeelingen Laboean Deli en Medan der afdeeling Deli in vrij hevige en in de onderafdeeling Boven-Langkat van dezelfde afdeeling in mindere mate uit; gaandeweg is die ziekte echter geweken. De in de gevangenis te Medan door beriberri aangetast werden naar Loeboe Pakam geëvacueerd. Voor geneeskundige verpleging van de werklieden op de cultuurondernemingen wordt geleidelijk meer zorg gedragen.

Ter hoofdplaats Medan en op enkele ondernemingen werd onder den veestapel af en toe mond- en klauwzeer waargenomen. Herhaaldelijk kwam die ziekte voor onder het uit Pinang en Singapore aangevoerd slacht- en trekvee. Door isoleering en behandeling in de quarantaine-kralen, zoodeme ten gevolge van het op last van het bestuur der Straits Settlements te Pinang en te Singapore verscherpt toezicht, was de ziekte echter in het laatst van het jaar geheel geweken.

Noemenswaardige uitbreiding van den Islam vond alleen plaats in de afdeeling Assahan, waar de Maleiers trachtten de Battaks te bekeeren. Vermeeandering van den invloed der hadji's op de bevolking werd niet waargenomen. Een grooter getal personen dan in 1894, en onder hen ook een oom van den sultan van Deli, vertrokken in 1895 ter bedevaart naar Mekka.

De evangelisatie onder de Karau-Battaks door den te Boeloe Hawar gevestigden zendeling-leeraar en zijne vijf inlandsche

helpers maakte nog geen groote vorderingen. In 1895 werden door hen 10 personen (9 mannen en 1 vrouw) tot het Christendom gebracht. Hunne scholen werden vrijwel bezocht en met de bevolking verkeerden zij op vriendschappelijken voet.

Ondanks de talrijkeheid der Chinezen in dit gewest werd niets vernomen van woelingen van geheime Chineesche genootschappen. De statistiek voor 1895 van de ter kennis van het bestuur gekomen misdrijven steekt niet ongunstig af bij de cijfers van 1894, in 't vorig verslag vermeld. In 1895 werden namelijk gerapporteerd 45 gevallen van moord, 13 van doodslag, 49 van verwonding, 47 van diefstal en 2 van zeeroof, en voorts 22 schuurbranden en 1 ketjoepartij. Op de landbouwendernemingen kwamen slechts rustverstoringen van geringe beteekenis voor, aan welke door de komst der politie dadelijk een einde gemaakt werd.

Verscheidene rivieren traden gedurende 1895 buiten hare oevers, waardoor aan de aanplantingen en wegen, zoodeme aan den spoorweg tusschen Medan en Laboean Deli schade werd veroorzaakt.

§ 10. Rionw en onderhoorigheden.

Luidens de voor dit verslag ontvangen berichten was de onzijdige invloed om dit meer tot behartiging der bestuurs-aangelegenheden te brengen in sommige opzichten niet zonder gunstig gevolg gebleven. Meer bijzonder bleek dit van den kant van den te Penjingat (dicht bij de gewestelijke hoofdplaats Tandjong Pinang) gevestigden onderkoning (rijksbestierder), terwijl zich eveneens gunstig deed kennen zijn zoon en aangevoerde opvolger, radja Ali KILANA, met wien, wegens den minder goeden gezondheidstoestand van zijn reeds zeer bejaarden vader, vele zaken werden afgedaan. Nopens den te Dai op Lingga, en dus niet zoo binnen 's residents bereik, verblijfhoudenden sultan moest daarentegen nog getuigd worden dat hij in zijne verspillende levenswijze te zeer bleef volharden om zich veel aan de belangen van land en volk te kunnen wijden. Intusschen werd voor de verbetering van vele verkeerde toestanden een grondslag gelegd in eene op 10 Juli 1895 te Penjingat gehouden vergadering, waaraan de sultan, de onderkoning, de rijks-grooten en de wakils der verschillende afdeelingen van het Lingga-Rionwsch gebied deelnamen, en welke vergadering, op verzoek van sultan en onderkoning, werd voorgezeten door den resident. In die vergadering, welke ook werd bijgewoond door den waarnemenden gewestelijken secretaris en den controleur der afdeeling Tandjong Pinang, werden de beginselen besproken en vastgesteld om te geraken tot eene ordelijker regeling van de geldmiddelen en van het geheele landsbestuur. Als gevolg van dien — zoo meldt het gewestelijk verslag — is reeds eene goede boekhouding in het leven geroepen, is de bestuurs- en rechts-bevoegdheid van de verschillende inlandsche ambtenaren bepaald, wordt meer toezicht uitgeoefend op de ondergeschikte hooften en vertegenwoordigers van het zelfbestuur, aan wie thans vaste bezoldigingen zijn toegekend, en geeft het zelfbestuur zich meer moeite voor de bevordering van veiligheid van personen en goederen, in welk laatste opzicht de toestand echter nog veel te wenschen bleef overlaten, althans in de afgelegen Chineesche nederzettingen der afdeelingen Tandjong Pinang, Battam en Lingga. Van de bij Indisch Staatsblad 1896 n. 9 bevolen reorganisatie der gouvernements politiemiddelen (de vervanging der gewone politie-oppassers door een op militairen voet ingericht korps politiedienaren onder een Europeeschen instructeur) worden voor het vervolg mede goede vruchten verwacht. Aan het in Rionw-Lingga voor vele inlanders zoo belangrijke sagobedrijf kwam ten goede dat het zelfbestuur op afdoende wijze optrad tegen den onwettigen alleenhandel in dat artikel (verg. vorig verslag, blz. 256). Het vaardigde een plakkaat uit, houdende bekendmaking aan de bevolking dat zij voortaan in den afzet van hare sago geheel vrij was.

Het vertier wordt gezegd in algemeenen zin levendiger te zijn geweest dan in 1894, zij het ook dat de eigenaren (Chinezen) der hier zoo talrijke gambier- en peperplantages nog niet op terugkeerenden bloei hunner ondernemingen konden wijzen; het aantal werkkrachten op die plantages nam zelfs weder eenigszins af. De klapperteelt wierp in vele streken weder goede voordeelen af en ook van andere cultures en van de vruchtenteelt waren de uitkomsten gunstig. De vischvangst viel over het geheel bevredigend uit. In de onmiddellijke nabijheid der Karimon-eilanden schijnt echter de vischrijkdom af te

nemen. Een 50-tal Chineesche visschers waren uit dien hoofde van genoemde eilanden naar Sumatra's vasten wal verhuisd.

Op het tot stand komen van eene dok- en scheepsbouwinrichting op het eiland Battam, waartoe in 1893 door het Lingga-Riouwsch bestuur eene door de Indische Regeering goedgekeurde concessie was uitgegeven (verg. o. a. het verslag van 1894, blz. 23), scheen weinig uitzicht te bestaan. Bij het einde van 1895 althans had, naar gemeld wordt, het plan nog tot geen resultaten geleid.

De niet door een Europeeschen ambtenaar bestuurde afdeling Poeloe Toedjoe, bestaande uit de tot Lingga-Riouw behorende in de Chineesche Zee gelegen eilanden, werd in April-Mei 1895 door den resident en in Februari-Maart jl. door den controleur van Tandjong Pinang bezocht. Bijzonderheden leverden deze reizen niet op.

In het soetanaat Indragiri (op Sumatra's vasten wal) neemt, door meer aanraking met hoofden en bevolking, onze invloed toe. De soetan, een man van meegaand karakter, laat zich echter te veel beheerschen door zijn schrijver MADJALELA, afkomstig van Sumatra's Westkust, die geen zeer gunstig verleden heeft. De verhouding tusschen de in 't vorig verslag (blz. 20) genoemde partijen liet nog altijd te wenschen over. Slechts noode toch schikken zich de hoofden der benedenstroken in de erkenning, in 1890 (zie het verslag van 1891, blz. 13), van een afzonderlijken rijksbestierder voor de bovenlanden, omdat zij zich daardoor in hunne aloude rechten ¹⁾ als de oorspronkelijke, door de adat aangewezen, hoofden des lands zeer besnoeid zien. Daarbij komt dat bedoelde rijksbestierder SOETAN MOEDA IBRAHIM (eene flinke, doch eerezuchtige persoonlijkheid) en zijne grooten dikwerf niet de noodige gematigdheid weten in acht te nemen. Nopens den zeer bejaarden radja moeda (rijksbestierder) der benedenlanden wordt overigens gezegd, dat hij, evenals de soetan, zeer aan opium is verslaafd. Omtrent de aanwijzing van een opvolger voor den radja moeda werd nog geen beslissing genomen. Overeenkomstig de in 't vorig verslag (blz. 19/20) vermelde regeling zou hem achtereenvolgens een zijner drie voor het ambt in aanmerking komende zonen worden ter zijde gesteld, als proef wie hunner 't best zou voldoen; de 't eerst toegevoegde oudste zoon werd vooralsnog in die positie gehandhaafd. In Januari jl. bezocht de gewestelijke bestuurder dat gedeelte der binnenlanden van Indragiri, hetwelk gelegen is tusschen de Indragiri- en de Tjinako-rivieren, welke reis werd medegemaakt door den soetan, die in deze streken nog nimmer was geweest. Ook vergezelde de soetan den resident naar de Boven-Indragiri, waar hij zich in tien jaren niet had opgehouden; de rijksbestierder der bovenlanden maakte deze reis, van zijne standplaats af, eveneens mede.

Wegens hoogen waterstand van de Batang Kwantan was in Boven-Indragiri de rijstooft gedeeltelijk mislukt. In de lager gelegen landen was de opbrengst naar wensch en hier en daar zelfs ruim te noemen. Ten gevolge van een en ander was de rijsthandel in Indragiri zeer levendig. In het algemeen nam het vertier tusschen Beneden- en Boven-Indragiri en ook met de onafhankelijke Kwantan-districten toe. De aanvoer van boschproducten, voornamelijk van getah en rottan, was zeer groot; belangrijke hoeveelheden lagen nog ter verzending gereed. Van dammar en rottingstokken daarentegen nam de uitvoer af. Het is te voorzien dat de rottanproductie zal toenemen, daar de bevolking, door de goede prijzen aangemoedigd, zich met ijver op bijplanting toelegt.

Tot het ressort van den te Ringat (Indragiri) gevestigden controleur behooren nog de overige Lingga-Riouwsche kustlandschappen op Sumatra's vasten wal, met namen Reteh, Gaoeng, Igal, Mandah en Kateman. Reeds eenige jaren geleden heeft het Gouvernement in deze landschappen de pachten aan zich getrokken, en het wordt wenschelijk geacht er ook de tolheffing in handen van het Gouvernement te doen komen, ter afronding van ons tolgebied op de oostkust van Sumatra, waardoor de reeds in Indragiri werkende gouvernement-tolrechten met meer klem zullen kunnen worden gehandhaafd. De onderhandelingen met het Lingga-Riouwsch bestuur over de geldelijke voorwaarden der bewuste overneming hebben echter nog niet tot overeenstemming geleid. Gedurende 1895 viel in genoemde landschappen weinig bijzonders voor. Alleen wordt bericht, dat in Reteh nadjer heerschte en dat de wakil van den onderkoning van Riouw zich grondbezit en inkomsten langs de Gangsal trachtte toe te eigenen.

¹⁾ Door eene misstelling werd in 't vorig verslag gesproken van „aangematigde” rechten.

Werd in 't vorig verslag (blz. 20) met betrekking tot de afdeling Indragiri gewezen op verschijnselen van meer opgewektheid op Mohammedaansch godsdienstig gebied, thans wordt bericht, dat ook het Mohammedaansche deel der bevolking van eigenlijk Lingga-Riouw, daarin door het inlandsch zelfbestuur voorgestaan, hare godsdienstplichten streng waarneemt. Op nakoming van die plichten wordt door genoemd zelfbestuur aangedrongen door het uitvaardigen van plakaten en het geven van steun bij het bouwen van bedehuizen. Van propaganda onder het heidensche deel der bevolking werd echter weinig bespeurd.

De gezondheidstoestand in het gewest was in 1895 niet zeer bevredigend. Wel bleef men van epidemisch heerschende ziekten verschoond, doch er deden zich vele koortsgevallen voor, ook van kwaadaardig karakter (op de Doerei- en Sanglo-groep der afdeling Battam dermate, dat vele aangetasten stierven en de achtergeblevenen naar andere eilanden verhuisden). Ook aandoeningen der ademhalingsorganen waren menigvuldig, en in April en Mei 1895 heerschte in het Lingga'sche in hevige mate de influenza. Tegen de pokziekte, die hier en daar slachtoffers eischte, werd, in overleg met het zelfbestuur van Lingga-Riouw, krachtig opgetreden, terwijl ter voorkoming van het overbrengen van de cholera uit Singapore quarantaine-maatregelen op van daar komende schepen streng werden toegepast.

Ziekten onder het vee kwamen niet voor.

§ 11. *Banka.*

Zowel op politiek als op godsdienstig gebied viel in dit gewest gedurende 1895 niets bijzonders voor. De veiligheid van personen en goederen liet zeer weinig te wenschen over.

Daargelaten de lage peperprijzen, deden zich geen omstandigheden voor, die storend inwerkten op de gewone bestaansmiddelen der bevolking. De omzet, zoo in artikelen van inheemschen als in die van buitenlandschen oorsprong, was dan ook niet minder levendig dan in 1894.

De staat der volksgezondheid was in algemeenen zin vrij bevredigend te noemen. Berriherri kwam voornamelijk voor onder de Chineesche mijnwerkers; tegen het einde des jaars kon die ziekte echter zoo goed als geweken worden beschouwd.

§ 12. *Billiton.*

Feiten van politieke beteekenis vielen gedurende 1895 in dit gewest niet voor; rust en orde werden op geenerlei wijze verstoord; van geheime genootschappen onder de Chineezzen werd niets bijzonders vernomen, en de veiligheid van personen en goederen mocht zeer voldoende heeten.

Behalve in de maanden Mei tot Augustus kon de algemeene gezondheidstoestand gunstig genoemd worden. De meest voorkomende ziekten waren koortsen, buikaandoeningen en berriherri. Niettegenstaande het in omloop zijnde valseh geld eenigszins storend werkte, bleef toch de handel, vooral die met Singapore Banka en Palembang, levendig.

In het afgelopen jaar viel de rijstooft in de meeste districten tegen; daarentegen werden van de teelt van obi manggalala goede uitkomsten verkregen, zoodat een gedeelte van het product, tot tapiocameel bereid, naar Singapore uitgevoerd kon worden. Overigens namen klappers in verschen en gedroogden staat, zoodat zee- en boschproducten, onder de uitvoerartikelen eene voorname plaats in. Op verscheidene plaatsen, inzonderheid op het eiland Mendanau, zijn de blijkens het vorig verslag met de gambierecultuur genomen proeven geslaagd, terwijl op dat eiland, zoodat in het district Dindang, de beste verwachtingen gekeesterd worden van de jonge aanplantingen van Liberia-koffie.

§ 13. *Westerafdeeling van Borneo.*

Het in 't vorig verslag (blz. 20) aangekondigde plan om in de streken der Boven-Kapoens, voor zoover zij vallen buiten de grenzen der zelfbesturende landschappen, eene eenvoudige bestuursorganisatie in het leven te roepen, door onder de aldaar wonende Batang Loepar- en andere Dajaksche stammen een vijftal van gouvernementen bezoldigde districtshoofden aan te stellen, is in den aanvang van 1896 (Indisch Staatsblad n. 34) tot uitvoering gekomen.

Ook is reeds met 1 Januari 1896 (zie Indisch Staatsblad 1895 n. 295) overgegaan tot de invoering onder de bedoelde gouvernementen-Dajaks — nadat zij daarop waren voorbereid — van eene matige hoofdelijke belasting, welke heffing tegelijkertijd

tot het geheele rechtstreeksche gouvernementengebied in het gewest is uitgestrekt, niet enkel tot de in het rechtstreeksch gouvernementengebied wonende, dan wel aldaar geheel of ten deele haar bestaan vindende, Dajaksche en overige inlandsche bevolking, maar ook tot de in een dezer beide termen vallende Arabieren, welke laatsten (als hoedanig zich ook beschouwen de nakomelingen van de eerste sultans van Pontianak en van de volgelingen van deze vorsten) in dit gewest voor een zeer groot deel niet te onderscheiden zijn van de inheemsche niet-Dajaksche bevolking, waarmede zij zich vermengd hebben.

De omstreeks medio 1895 tot stand gekomen splitsing van de vroegere onderafdeeling Boven-Kapoeas in twee onderafdeelingen (verg. vorig verslag, blz. 96) en de daarmede samenhangende plaatsing van een controleur te Poetoës Sibau, meer in de nabijheid van de nog dieper in Centraal-Borneo gelegen streken der Boven-Mahakkam (residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo), hebben reeds gunstige gevolgen gehad. Niet alleen leidden zij tot den aanbouw te Poetoës Sibau van een zoogenaamden Chineeschen passar, aanvankelijk reeds uit 16 woningen bestaande, maar ook tot het verkrijgen van meer aanraking met de in den omtrek tehuis behoorende Dajaks, onder andere met de hoofden der in de Boven-Mendalem zwerfende Boekats, bij wie door den controleur aangedrongen werd op vestiging en samenwoning aan de rivieren. Van deze Boekats wordt gezegd dat zij een goed volk zijn, in tegenstelling met de insgelijks als Boekat-Dajaks bekend staande stammen, die zich in de Boven-Mahakkam ophouden en wegens het ondernemen van sneltochten als anderszins minder gunstig worden beoordeeld.

In de tot het stroomgebied der Boven-Pinoh behoorende landschappen, die in 1894 onder direct gouvernementbestuur en tot het ressort gebracht zijn van den controleur der Melawi (zie vorig verslag, blz. 21), bleef het rustig. De hoofden gaven blijk van eene goede gezindheid jegens ons bestuur. De door den resident gedane voorstellen tot regeling van het bestuur in dit gebied en wat daarmede in verband staat waren in April jl. te Batavia nog in overweging.

Ook gedurende het tijdvak, waarover dit verslag loopt, kwam het nu en dan voor, dat geschillen ontstonden tusschen Dajaks van ons gebied en Serawak-Dajaks. Zoo werden omstreeks medio 1895 drie Serawak-Dajaks door een vijftal Kajan-Dajaks van de Mendalem gewond. Na onderzoek werden laatstgenoemden, die zonder voorkennis van hunne ondsten bleken gehandeld te hebben, gestraft met eene boete van 8 500, boven en behalve het door hen te betalen smartegeld. Ook enkele moordzaken werden over en weer berecht en van de zijde van Serawak werd bij de oplossing van die geschillen veel medewerking ondervonden.

Aangaande de Songkong-Dajaks werd sedert de in het vorig verslag vermelde gebeurtenissen niet anders vernomen dan dat vijf hunner hoofden te Sambas waren gekomen om hun leedwezen over het voorgevallene te betuigen.

Door den controleur van Sanggau en Sekadau werd eene reis ondernomen naar de Moealangs aan de Boven-Blitang-rivier en naar de Dajaks aan de Boven-Sekadau. Overgeplaatst naar Poetoës Sibau (zie hooger), bezocht dezelfde ambtenaar de Palin-rivier. Door den tot dusver te Poetoës Sibau geplaatst geweest zijnden inlandschen „gemachtigde” werd in Augustus en September eene reis ondernomen naar de Boven-Mahakkam. Hij keerde van daar terug met een der hoofden, genaamd KAM IGAN, doch het in het vorig verslag (blz. 20) reeds genoemde Kajan-hoofd KWING IRANG was ook ditmaal verhinderd naar Poetoës Sibau af te komen, thans ten gevolge zoowel van familieomstandigheden als van rijstgebrek.

Tegenover deze berichten, welke over het algemeen van een gunstigen politieken toestand getuigen, moet melding gemaakt worden van de door zekeren RADEN PAKOE DJAJA tweegebrachte gisting en daarop gevolgd verzet in een weinig toegankelijk uithoek van het landschap Sintang, namelijk in het stroomgebied der Boven-Melawi, tot beperking en betengeling van welke verwickelingen een snel ingrijpen van het Europeesch bestuur geacht werd de voorkeur te verdienen boven een rechtstreeksch optreden van den panembahan van Sintang, ook om de heilzame gevolgen niet verloren te doen gaan van de tuchtiging, in 1891 (verg. het verslag van 1892, blz. 15/17), der in een naburig gedeelte van de Sintangsche binnenlanden (in de Kajan-streek) gevestigde Tebidah-Dajaks.

Zooals uit de volgende mededeelingen blijken zal, zijn de bedoelde in November 1895 ontstane troebelen, zij het ook niet zoo spoedig als aanvankelijk verwacht was, in Maart jl. bedwongen. Al was de naar het tooneel der woelingen gezonden militaire macht slechts weinige malen in de gelegenheid den verspreiden Dajakschen vijand in deze schaars bevolkte streken

te ontmoeten, hare aanwezigheid gaf toch grooten steun voor de, met toevoeging van gewapende politiedienaren (pradjoeirts), zoo veelvuldig ondernomen patrouilletechten van Maleiers en bevriende Dajaks, voornamelijk toen deze later in de streek moesten ageeren (de kleine Serawei- en Tekoengei-rivieren), waar RADEN PAKOE en de zijnen zich teruggetrokken hadden.

Bedoelde RADEN PAKOE¹⁾ was een Dajaksch hoofd van de Serawei (linker-zijrivier van de Boven-Melawi), die, na zich langen tijd eene van den panembahan van Sintang onafhankelijke houding te hebben veroorloofd, in 1888, door bemiddeling van het Europeesch bestuur, er toe gebracht was om met de andere hoofden der Boven-Melawi het gezag van den panembahan weder te erkennen, maar reeds in het voorjaar van 1889 zijne woonplaats Nanga Serawei (Boven-Melawi) verliet en naar de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo uitweek, van waar hij in 't laatst van 1893 in de Serawei terugkeerde. Zich in de veranderde toestanden niet willende schikken, trachtte hij reeds toen zijne stamgenooten in gisting te brengen. Althans zijn optreden werkte storend op den goeden gang van zaken en bezorgde het bestuur herhaaldelijk moeielijkheden. Hij werd dan ook spoedig aangehouden en naar Sintang gezonden en, toen hij van daaruit zijn kwaden invloed bleef doen gelden, naar de gewestelijke hoofdplaats Pontianak. Het ingestelde onderzoek leverde echter geen voldoende bewijzen tegen hem op en het werd moeielijk hem langer te Pontianak aan te houden, toen RADEN PAKOE zelf den wensch te kennen gaf om zich met zijne voorloopig te Sintang achtergebleven familie in het landschap Pontianak te vestigen, onder belofte nimmer meer het Melawi-gebied te zullen betreden. Om hem in de gelegenheid te stellen de zijnen af te halen, nam de resident, toen deze zich in 't laatst van October 1895 voor dienstzaken naar Sintang begaf, RADEN PAKOE mede, maar het bleek dat de familie (voor wier onderhoud de panembahan niet voldoende scheen gezorgd te hebben) eenige weken te voren naar de Boven-Melawi was teruggekeerd. Eene poging om PAKOE's familieleden naar Sintang te doen afkomen bleef zonder gevolg, daar te Nanga Serawei, waar zij zich ophielden, geen aanraking met hen kon verregen worden, en vóórdat de gezonden vertrouwd liepen terug waren, week in den avond van 10 November ook RADEN PAKOE heimelijk naar het Seraweische uit, om met behulp van zijnen zonen en talrijke verdere familieleden een daadwerkelijk verzet te organiseren, dat, naar het heette, alleen gericht was tegen het Sintangsch gezag, maar feitelijk — zooals reeds aanstonds bleek bij de van uit Sintang aangewende pogingen om hem langs minnelijken weg tot andere gedachten te brengen — ook jegens gouvernementdienaren werd aan den dag gelegd.

Toen van een en ander te Pontianak bericht werd ontvangen, begaf zich de resident, den 12den December, met eene militaire colonne²⁾ via Sintang en Nanga Pinoh (onze uiterste post aan de Melawi, waar voorloopig de colonne achterbleef), naar Nanga Serawei, waarheen eenige dagen te voren de djaksa van Sintang was gezonden om de Dajaksche hoofden op te roepen. Onderweg was reeds vernomen dat vijandige Dajaks het door den djaksa met eenige Maleiers en pradjoeirts bezette huis van RADEN PAKOE te Nanga Serawei hadden beschoten en gepoogd hadden het in brand te steken, en dat nabij Mentatei (een paar uren stroomens beneden Nanga Serawei) eenige Maleische vrouwen en kinderen door Dajaks waren aangevallen terwijl de mannen afwezig waren.

Den 18den per stoomjacht *Poeman* te Nanga Serawei aangekomen, na eenig oponthoud te hebben ondervonden door bandjirs, vond de resident er o. a. eenige Sintangsche hoofden van de Melawi met een 80-tal Maleische volgelingen, aan wie van bestuurswege vuurwapenen waren verstrekt. Daar de bewoners der plaats (Maleiers) gebleken waren geen betrouwbaar element te zijn, werd hun aangezegd nog denzelfden dag naar Nanga Pinoh te verhuizen, en werd het noodige ter verdediging in gereedheid gebracht, terwijl een eerste gedeelte der colonne in door stoombootjes gesleepte roei- en laadvaartuigen den 21sten, en het overig deel met den gewestelijken militairen commandant, vergezeld van den panembahan van Sintang en den te Nanga Pinoh gevestigden controleur der onderafdeeling Melawi,

¹⁾ Vroeger REGAM geheeten en onder dien naam reeds bekend uit de geschiedenis der krijgsverrichtingen in het Sintangsche in de jaren 1863-1867.

²⁾ Een detachement infanterie van 2 officieren en 75 man, een houwitsers van 12 c.M. met bediening, en voorts eenig personeel van den geneeskundigen dienst en der militaire administratie. Ook de gewestelijke militaire commandant, de majoor der infanterie D. LA FERBER, begaf zich naar de Boven-Melawi.

den 29sten te Nanga Serawai aankwam, den 1sten Januari 1896 gevolgd door eene aanvankelijk voor reserve bestemde colonne van Sintang (sterk 1 officier en 50 man der infanterie, benevens 1 mortier met bediening en munitie), terwijl inmiddels, met behulp van overplaatsingen uit Sambas en Singkawang, te Sintang eene nieuwe reserve gevormd zou worden, ook door ontbieding uit Pontianak van een luitenant der artillerie met nog 1 mortier, bediening en munitie.

RADEN PAKOE en zijne aanhangers bleken zich op te houden eenige uren roeiens ten zuiden van Nanga Serawai, nabij de kleine Serawai- en Tekoengei-rivieren, waar het moeielijk was met militairen tegen hen te ageeren. Tot tweemaal toe had PAKOE aan een door den resident tot hem gezonden bemiddelaar doen blijken van zijne ongeezindheid om in onderwerping te komen. Als dwangmaatregel om de Dajaks er van af te houden PAKOE's zijde te kiezen (onderscheidene der opgeroepen Dajaksche hoofden hadden reeds verklaard niet met hem te willen mededoen en den onzen steun beloofd) ging de resident er toe over allen handel langs de Melawi te verbieden, en zond hij den djaksa naar de p. m. 6 en 12 uur roeiens bovenstrooms van Nanga Serawai gelegen vestigingen Pager Lebata en Kemangei (laatstgenoemde plaats ligt in de nabijheid van de uitwatering der Ambalau in de Boven-Melawi), om alle handelaren te gelasten naar Nanga Pinoh af te zakken. Niettegenstaande het vaartuig van dien inlandschen ambtenaar o. a. door pradjoerits werd begeleid, werd het op de terugreis, nadat ongeveer 3/4 van den afstand tusschen beide plaatsen was afgelegd, beschoten door twee groepen Dajaks, vermoedelijk 40 en 20 man sterk, die zich hadden opgesteld boven- en benedenstrooms van een versterkt huis, de woning van zekeren RADEN PATIH BOENDOENG, hoofd der Njangei-Dajaks, wiens houding ook tegenover de Maleische hoofden, die hem opgeroepen hadden, zeer overmoedig was geweest.

Had de resident, in verband hiermede, reeds voorloopig Pager Lebata door 25 pradjoerits onder bevel van den djaksa doen bezetten (25 December), eerst den 2den Januari gedoogde de waterstand om een deel der te Nanga Serawai vereenigde militairen, waarbij zich de controleur der Melawi aansloot, stroomopwaarts te doen gaan om te Pager Lebata een bivouak in gereedheid te brengen en RADEN PATIH's stelling te verkennen. Denzelfden dag werden door eene van Nanga Serawai uitgezonden patrouille in den omtrek van die plaats drie met lans en gewapende personen overvallen, waarvan één herkend werd als een familielid van RADEN PAKOE. Inmiddels was vernomen dat ook de Ambalau-Dajaks met PAKOE gemeene zaak hadden gemaakt en reeds handelend waren opgetreden door de Maleiers te Mentoemei (eene kleine vestiging aan de Ambalau-rivier tegenover de woning van het voornaamste Ambalau-hoofd, RADEN DEMANG BEHE) te beschieten en tevens het reeds genoemde Kemangei te omsingelen, in vereeniging met Dajaks van de Lekawei (evensals de Ambalau een linker-zijtak van de Boven-Melawi).

Toen de resident den 3den Januari bericht kreeg, dat de toestand te Kemangei kritiek werd, vermits de bewoners het nog slechts enkele dagen tegen den vijand zouden kunnen uithouden, werd den volgenden dag, met achterlating van 25 man in het bivouak te Nanga Serawai, van daar met de rest der colonne naar Pager Lebata opgerukt, ten einde den 5den Januari, versterkt met het detachement van Pager Lebata, naar Kemangei door te gaan. In den namiddag van den 4den kwam de troep, waarbij ook de resident en de gewestelijke militaire commandant zich bevonden, te Pager Lebata aan, alwaar in den loop van den dag RADEN PATIH's huis en twee versterkingen, zonder tegenstand, door eene patrouille van 25 militairen en 25 pradjoerits vernield waren, terwijl door eene bevolkingspatrouille en pradjoerits hetzelfde was geschied met een ander huis, waaruit het bivouak den vorigen dag was beschoten.

Pager Lebata werd nu den 5den Januari verlaten, en in den laten namiddag van dien dag, na door stroomversnellingen veel bezwaren te hebben ondervonden in hare opvaart, bereikte de geheele colonne, 100 man sterk, met al de pradjoerits (50 man) en een groot aantal goedgezinde Dajaks, Kemangei, dat tot groote vreugde der ingesloten bevolking ontzet werd. De eerste salvo's der onzen waren voldoende om de belegeraars, ten getale van 350 à 400 man, met 4 lilla's, te verjagen; zij vluchtten overhaast, de vlag van het Ambalau-hoofd RADEN SINGA RADJA TAROI, welke van een versterkt vlothuis wapperde, achterlatende. ¹⁾

¹⁾ Door de colonne, die ook onderweg bestookt was geworden, waren 340 patronen en door de pradjoerits 302 patronen verschoten. Verliezen werden onzerzijds niet geleden.

Te Kemangei vond de resident het hem reeds van elders ter oore gekomen gerucht bevestigd, dat het vijandelijk optreden der Ambalau- en Lekawei-Dajaks een gevolg was van misleiding van RADEN PAKOE, die had bekend gemaakt, dat men op last van den resident en den sultan van Pontianak de Sintangers moest aanvallen, terwijl de „compagnie" daarbij hulp zou verlenen, en hij, RADEN PAKOE, voorts gesteund zoude worden door 600 der in de Melawi zeer gevreesde Tebidah's.

Met het oog hierop, en uit aanmerking van de groote bezwaren, verbonden aan een ageeren tegen RADEN PAKOE en de bij hem in de Boven-Tekoengei schuilende kern der opstandelingen, wanneer daarbij niet gerekend zou kunnen worden op de hulp van de hoofden van de beide genoemde (Ot-Danomsehe) stammen, werd het noodzakelijk geacht te trachten aanrakingen met die hoofden te verkrijgen, bepaaldelijk met RADEN DEMANG BEHE, dezelfde die nog zoo kort geleden zich jegens ons bestuur verdienstelijk had gemaakt door zijn aandeel in het doen slagen der groote bijeenkomst van hoofden te Toembang Anoei (zie vorig verslag, blz. 21/22), en RADEN SINGA BOEBOE, het voornaamste hoofd der Lekawei-Dajaks, die in 1894 mede naar Toembang Anoei was opgekomen en het toen aan den controleur van Nanga Pinoh en de Maleische Melawi-hoofden had te danken gehad dat hij de vergrijpen, die hem wegens zijne deelneming aan sneltochten tegen de mede op de voormelde bijeenkomst vertegenwoordigde Kahajan-Dajaks uit de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo ten laste konden worden gelegd, niet met het leven had geboet, maar dat de Kahajan-hoofden genoeg hadden genomen met betaling zijnerzijds van boeten.

Voor eene zending naar het Ambalau-hoofd RADEN DEMANG BEHE te Mentoemei was te Kemangei niemand te vinden, daar men op de reis naar diens woonplaats Nanga Sangkei zou moeten passeeren, de verblijfplaats van het reeds genoemde zeer vijandige hoofd RADEN SINGA RADJA TAROI. Wel gelukte het tegen hooge belooning het hoofd van Nanga Lekawei als bemiddelaar te winnen om het andere hoofd, RADEN SINGA BOEBOE, te doen afkomen. Deze verscheen inderdaad te Kemangei (10 Januari). Hij verklaarde, ten gevolge van misleiding en dwang van de zijde van RADEN PAKOE, aan het verzet te hebben deelgenomen, vroeg vergiffenis en bood aan om RADEN DEMANG BEHE te gaan halen, waartoe hij nog denzelfden dag vertrok, terwijl zijn zwager ADANG tevens op weg ging om de verschillende Lekawei-hoofden op te roepen; geen van beiden keerde op den afgesproken tijd terug.

Daar alzoo voor de onderdrukking van het verzet niet op de Ambalau- en Lekawei-hoofden gerekend kon worden, terwijl de goedgezinde Limbei- en Serawai-Dajaks, evenmin als de Maleische bevolking der Melawi, krachtig genoeg waren om de opstandelingen aan te tasten (de noodzakelijkheid om de te Mentoemei bedreigde Maleiers te ontzetten, kwam te vervallen, daar deze, ten getale van 44, in den nacht van 13 Januari zich door de vlucht hadden weten te redden), ging de resident er, hoewel noode, toe over om de hulp in te roepen van de, gelijk boven reeds gezegd, zeer geduchte Tebidah-Dajaks, in het bijzonder om te ageeren in de voor de colonne moeielijke of niet bereikbare streken.

Terwijl de te Kemangei verbleven colonne ²⁾ door het uitzenden van patrouilles in den omtrek de partij van RADEN PAKOE trachtte te verzwakken, door het vernielen van huizen en te veld staand gewas als anderszins, werd nogmaals beproefd om RADEN DEMANG BEHE naar Kemangei te doen afkomen. Met eene flinke macht van pradjoerits, Maleiers en Dajaks, versterkt door een militair detachement (1 officier en 29 man), was de controleur der Melawi daartoe den 15den Januari naar de Ambalau vertrokken, met opdracht om, wanneer geen toenadering van de vijandelijke bevolking werd verkregen, voornamelijk als een waarschuwend voorbeeld, althans Nanga Sangkei zooveel mogelijk te tuchtigen. (De militairen hadden reeds de noodige oefening verkregen om zich, evenals de bevolkingspatrouilles, in kleine platboomsvaartuigen — sampans — te bewegen.)

Deze tocht had niet het gewenschte gevolg. Wel kwamen te Nanga-Sangkei, waar het huis van TAROI verlaten werd bevon-

²⁾ Een op 31 December door den gewestelijken militairen commandant ontboden eerste gedeelte van de nieuwe reserve, tot welke vorming een achtal dagen te voren door hem last was gegeven, was op 7 Januari 1896 van Sintang te Nanga Serawai aangekomen, namelijk de van Pontianak ontboden luitenant der artillerie (om op te treden als commandant over de bij de expeditie ingedeelde minderen van dat wapen), met nog een mortier en bedieningsmanschappen, benevens 25 man infanterie. Bedoeld troepengedeelte kreeg order om voorloopig niet verder door te gaan dan tot Pager Lebata, ten einde deze plaats vast te houden totdat de colonne daar zou zijn teruggekeerd.

den, enkele Ambalau-hoofden, o. a. genoemde TAROI, in onderwerping, doch aanraking met RADEN DEMANG BEHE werd niet verkregen en evenmin met RADEN SINGA BOEBOE. Deze hoofden schenen zich bij RADEN PAKOE te bevinden; allerwaarschijnlijkst onder diens invloed, berichtte RADEN SINGA BOEBOE schriftelijk dat geen van beiden te Kemangei zouden komen, zoolang daar nog lieden van Sintang waren (17 Januari).

Nadat nog eene laatste poging van het boven reeds genoemd hoofd van Nanga Lekawei, om RADEN SINGA BOEBOE tot onderwerping te brengen, mislukt was, vertrok de controleur der Melawi den 20sten Januari met dezelfde macht die hem naar de Ambalau vergezeld had naar de Lekawei, om de Teboengei (rechter-zijtak van de Lekawei), de woonplaats van RADEN SINGA BOEBOE, en omtrek te tuchtigen. De woning werd verlaten gevonden, doch aan genoemd hoofd werd eene aanzienlijke schade berokkend door het verbranden van zijn huis en het vernielen van de ladangs. Van den vijand was niets bespeurd.

Van dezen tocht teruggekeerd, begaf de controleur zich den 23sten Januari met 50 pradjoerits, een detachement militairen, sterk 1 officier en 25 man, benevens een zeker aantal Limbei-Dajaks naar de Boven-Serawei, welke macht, in de eerste dagen van Februari nog versterkt met 1 officier en 52 militairen en 1 mortier, op eenige verbindingpunten in die streek postvatte¹⁾ deels om aan RADEN PAKOE en zijnen naasten aanhangers, die men vermoedde dat zich in die streek ophielden, zooveel mogelijk hun aftochtswegen af te snijden, deels om tot steun te dienen aan de goedgezinden onder de Serawei-Dajaks, die PAKOE door valsche voorstellingen aan het wankelen trachtte te brengen.

Den 23sten Januari, toen besloten was om in de Boven-Serawei te gaan ageeren, werd Kemangei door de militairen geheel ontruimd. Echter werd een detachement van 1 officier en 25 man aangewezen om te Nanga Lekawei, een weinig benedenstrooms van Kemangei gelegen, met behulp van de bevolking en de roeiers, eene tijdelijke versterking op te richten en te bezetten tot het houden van toezicht op het gedeelte der Melawi-rivier tusschen de Ambalau- en de Lekawei-monding. De rest der van Kemangei gekomen troepen, met den resident en den gewestelijken militairen commandant, gingen naar Pager Lebata terug, waar het kort te voren van Sintang gekomen detachement (zie noot 2 op de voorgaande blz.) bij de colonne werd aangetrokken.²⁾

Nabij Pager Lebata bleek de toestand nog weinig ten goede veranderd; de Njangei- en andere Dajaks uit den omtrek hadden zich nog niet aangemeld en nu en dan vielen van de rivieroeveren nog schoten. In verband daarmede en ook ter opsporing van het Njangei-hoofd RADEN PATHI BOENDOENG, die gezegd werd zich mede nabij Pager Lebata schuil te houden, werden ook hier bevolkingspatrouilles van Maleiers en Dajaks georganiseerd en in den omtrek uitgezonden. Sommige van deze tochten bleven niet geheel zonder succes.

Terwijl de controleur der Melawi met de bovenvermelde macht in de Teboengei-streek de verblijfplaats van RADEN SINGA BOEBOE opzocht om dit hoofd te tuchtigen, kwamen het hoofd van Prangis en eenige mindere hoofden der voor een deel door Lekawei-Dajaks bewoonde Toendoek-streek (de Toendoek is een zijtak van de Lekawei) te Nanga Lekawei hunne onderwerping aanbieden, en spoedig daarop (25 Januari) meldde ook RADEN SINGA BOEBOE zich aan, evenals zijn zwager ADANG, die hem ook vergezeld had toen hij voor de eerste maal voor den resident verschenen was. RADEN SINGA BOEBOE verbond zich onder eede om bij den resident te blijven zoolang deze dit zou verlangen, en RADEN PAKOE te zullen bevechten als dit van hem gevorderd werd. Aan zijn zwager, evenals ook aan de Toendoek-hoofden, werd vergund naar hunne woonplaatsen terug te gaan, doch eerst nadat zij gezworen hadden RADEN PAKOE en de zijnen niet in de Lekawei of in de Toendoek toe te laten.

De resident meende nu nog eene poging te moeten beproeven om ook het Ambalau-hoofd van Mentoemei, RADEN DEMANG BEHE, tot onderwerping te bewegen, waartoe een bij dezen in gunst staand Ot-Danomsch hoofd der Boven-Melawi werd uitgezonden; doch deze zending had geen ander gevolg dan dat

een drietal andere Ambalau-hoofden afkwamen. RADEN DEMANG BEHE zelf verscheen niet.

Met het grootste gedeelte der troepenmacht verliet de gewestelijke militaire commandant den 31sten Januari Pager Lebata, om naar Nanga Serawei terug te keeren. Voornamelijk om te beletten dat eventueel afkomende Dajaksche hoofden door de hun uit den aard der zaak vijandige Maleiers mochten beleedigd worden, meende de resident, gesteund door een detachement van 1 onderofficier en 25 man, voorschands te Pager Lebata te moeten blijven zoolang nog hoofden uit de bovenstrooms gelegen streken in onderwerping moesten komen.

In de eerste dagen van Februari boden nu ook de overige Lekawei-hoofden, zoomede de hoofden en bevolking van de Tempoh (rechter-zijrivier van de Melawi) hunne onderwerping aan en vielen ook de straks genoemde RADEN PATHI BOENDOENG van Njangei, zijn zoon en een zijner schoonzons in onze handen, terwijl eindelijk den 14den dier maand RADEN DEMANG BEHE zich kwam onderwerpen.

Was in verband met een en ander het verzet teruggebracht binnen aanmerkelijk engere grenzen, omtrent den hoofdpersoon van het verzet en zijne verblijfplaats was niets met zekerheid bekend; de berichten dienaangaande liepen uiteen en waren vaak tegenstrijdig, doch kwamen in zoover overeen dat het stroomgebied der Serawei-, Ipah- en Mentatei-rivieren vrij algemeen als de streek werd beschouwd, waar RADEN PAKOE e. s. zich ophielden.

In dit gebied, waar — zooals hooger gezegd — inmiddels gezorgd was enkele militaire steunpunten vast te houden (den 17den verplaatste zich ook de resident meer in die richting, door van Pager Lebata — waar toen ook het detachement militairen inrukte — naar Nanga Serawei af te zakken) werd nu geageerd ten einde te trachten RADEN PAKOE e. s. in handen te krijgen en zooveel mogelijk te beletten dat de opstandelingen naar elders uitweken. Deels werd daartoe gebruik gemaakt van Dajaks, onder hunne eigene hoofden, o. a. eene Lekaweische bala (patrouille) onder RADEN SINGA BOEBOE³⁾; maar het voornaamste werd verricht door twee krachtige patrouilles, bestaande uit Dajaks, Maleiers en pradjoerits, en aangevoerd de eene door den controleur der Melawi, de andere door den controleur der Boven-Kapoeras, welke laatste in de tweede helft van Januari door den resident naar de Melawi was ontboden, opdat van twee kanten onder leiding van een besturend ambtenaar zou kunnen worden opgetreden. Bij laatstgenoemde patrouille bevonden zich ook Tebidah-Dajaks, ten getale van p. m. 120. De aan de Serawei-gelegerde militairen werden gereed gehouden, om de patrouilles te hulp te komen, wanneer zij in het nauw mochten geraken of op voor hen onoverkomelijke bezwaren mochten stuiten.

Het schijnt overbodig een gedetailleerd overzicht te geven van de tochten, welke door de genoemde patrouilles werden gemaakt en van hetgeen door de troepen werd verricht in het belang der opvatting van RADEN PAKOE. Over het algemeen waren die tochten op zich zelf weinig belangrijk en slechts eene enkele maal kwam het tot een kortstondig treffen (waarbij één Tebidah gewond werd), toen namelijk op 21 Februari een deel der patrouille van den controleur der Boven-Kapoeras stuitte op een zwaar versterkt huis aan de Tekoengei-rivier (rechter-zijtak van de Serawei) nabij de uitmonding der Bihei (Nanga Bihei), welks bewoners, nadat de onzen zich door de versperringen hadden heengewerkt en het huis waren binnengedrongen, ijlings ontsnapten. Is een later ingekomen bericht juist, dan was het huis bezet door RADEN PAKOE en zijne zonen, en hadden deze toen met een kleinen aanhang de wijk genomen naar de Boven-Mentatei-rivier.

De gevolgde wijze van ageeren tegen de kern van het verzet beantwoordde in zoover aan de verwachting dat RADEN PAKOE en zijne aanhangers zonder veel bloedvergieten (de meeste verliezen — o. a. vijf gesneuvelden — waren aan de zijde des vijands) van alle kanten in het nauw gebracht en gevoelig in hunne bezittingen getroffen werden, ook doordien de Tebidahs belangrijken buit maakten. Onder de vijf gesneuvelde opstandelingen telde men o. a. een zoon van PAKOE, met name TANDOEK. Een groot aantal Tekoengei-Dajaks werden gevat; anderen onderwierpen zich; BOEDJANG APOI, een der hoofdpersonen van den opstand, gaf zich te Nanga Serawei vrijwillig over. Terwijl nog voortgegaan werd om te trachten het spoor van RADEN PAKOE e. s. te vinden, waartoe ook de panembahan van

¹⁾ In verband hiermede had de gewestelijke militaire commandant het raadzaam geacht ook de rest der in de voorgaande noot bedoelde reserve van Sintang te ontbieden. Dientengevolge werd de te Nanga Serawei nog voorhanden gebleven militaire macht den 9den Februari aangevuld met 1 officier en 25 minderen der infanterie.

²⁾ De panembahan van Sintang, die kort vóór het oprukken (op 4 Januari) van de colonne van Nanga Serawei, naar Mentatei was afgezakt, waar hij goede diensten zou kunnen bewijzen bij den bezwaarlijken opvoer van het benodigde voor de troepen, toonde overigens niet veel ijver om mede te helpen tot het bedwingen van het verzet.

³⁾ Tot onderpaad van zijne goede trouw liet hij zijn zoon bij den resident achter.

Sintang in beweging werd gesteld, achtte de resident den toestand thans genoegzaam verbeterd om den gewestelijken militairen commandant in overweging te geven de militaire posten langs de Serawei-rivier te doen inrukken.

In verband daarmee keerde den 7den Maart een deel der colonne terug, terwijl ook de gewestelijke militaire commandant de Melawi verliet en den 12den dier maand te Pontianak aankwam. Slechts op twee plaatsen werden tijdelijk militairen achtergelaten, namelijk te Nanga Lekawei 1 officier en 30 minderen, en te Nanga Serawei, waar zich ook de resident nog bevond, 2 officieren en 75 minderen der infanterie, 1 mortier met bediening en 1 houwtser, mitsgaders 1 officier van gezondheid met 2 minderen. Voorts bleef nog te Sintang eene reserve gereed van 1 officier en 50 man.

Het voortgezet optreden der patrouilles in het boven aangeduid gebied leidde er wel toe dat langzamerhand bijna alle hoofdpersonen van het verzet ons in handen kwamen, doch ondanks alle inspanning en niettegenstaande bedoeld gebied tot aan de grens der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo in alle richtingen werd onderzocht en afgepatrouilleerd, slaagde men er niet in om eenige stellige aanwijzing te verkrijgen omtrent RADEN PAKOE's verblijf, veel minder om hem gevangen te nemen. Een der bedoelde patrouilles, bestaande uit Maleiers en Dajaks, stuitte nog eenmaal op ernstig verzet, en wel den 10den Maart, toen zij uit een huis aan de Kotoi (rechter-zijtak van de Tekoengei), dat men reeds verscheidene malen ledig bevonden had, plotseling beschoten werd. De woning werd daarop genomen, ten koste van 2 gesneuvelden (een Maleier en een hoofd der Tebidahs) en 4 gewonden ¹⁾, terwijl de vijand 7 dooden kreeg. Dit verzet zou zijn uitgegaan van OSANG, een schoonzoon van RADEN PATHI BOENDOENG, en TINGGIL, een Maleier van Nanga Serawei en voornaam aanhanger van PAKOE, welke beide personen een paar dagen later gevat werden.

Verwonderlijk was het dat, terwijl bijna iedereen, die met RADEN PAKOE had medegedaan, gevat was of, door hongergedreven, zich had moeten overgeven, en op het verstrekken van inlichtingen omtrent het verblijf van PAKOE en zijne familie eene premie was uitgelooft, niet het minste licht opging waar zij te vinden zouden zijn. Scheen dan ook van verdere nasporingen geenerlei heil verwaacht te mogen worden, zoodat de resident het geraden achtte de vervolging op te geven, een vaag gerucht dat RADEN PAKOE de Melawi zoude zijn overgestoken en naar het ten noorden dier rivier gelegen Njangei-stroomgebied zich zoude hebben begeven, gaf aanleiding, dat besloten werd nog eene laatste poging aan te wenden om het doel te bereiken. Te dien einde werd den hiervóór reeds betoelden controleur der Boven-Kapoeas, L. C. WESTENENK, opgedragen om het terrein in de aangegeven richting met eene sterke bevolkingspatrouille goed te doorzoeken.

Deze poging werd met gunstigen uitslag bekroond. Na de onder hem staande macht onderweg gesplitst en in verschillende richtingen uitgezonden te hebben, kwam van een dier kleinere patrouilles, onder den korporaal-pradjoerit SOEKA (sterk 35 man, waaronder 5 pradjoerits en 13 andere geweerdragenden), bericht in, dat zij RADEN PAKOE's spoor meende gevonden te hebben, en daarom op weg was naar de Lemasan (linker-zijtak van de Kajau-rivier), waar, volgens zeggen van Tebidah-Dajaks, PAKOE eene schuilplaats zou hebben gevonden in een groot huis op den heuvel Natei Ripoet, welks bewoners (Tebidah-Dajaks) hem niet hadden durven weerstaan, en waar hij zich versterkte. De controleur zond nu aan de elders patrouilleerende lieden aanstonds last om mede derwaarts op te rukken, en begaf zich den volgende morgen (20 Maart) zelf daarheen met degenen die nog bij hem waren (6 geweerdragenden). Na ruim een halven dag-marsch te hebben afgelegd, ontmoette de controleur 2 Dajaks, die afgezonden waren om hem mede te deelen dat de patrouille SOEKA voor en om de benting Natei Ripoet lag, maar dat de patronen bijna verschoten waren, terwijl intusschen RADEN PAKOE en de zijnen uitdagend op gong's, enz. geslagen hadden. De controleur besloot nu te beproeven nog dien nacht de Lemasan te bereiken om den volgende morgen op te trekken tegen PAKOE's stelling. „Een buitengewoon moeilijke terrein” — zoo schrijft de controleur in zijn journaal — „hadden we te overwinnen; het was 5 uur 's namiddags toen we het hoogste punt der waterscheiding tusschen Boven-Ara en Lemasan bereikten; het begon te regenen en te stormen; zware doode takken vielen naar beneden, die één onzer bijna verpletterden. De af-

daling op het glibberige pad en in een stortregen duurde ongeveer een uur en toen daalden we in de Indoe (tak der Mentali) neer. Te 6.30 uur overvielen ons duisternis en zwaar onweer; de koelies, die petroleum en lampen droegen, waren ver achtergebleven; toortsen waren door den regen niet te maken en zoo zaten we doornat op den modderigen grond in de donkere rimboe, zoekend naar een middel om nog verder te kunnen gaan. Eindelijk herinnerde zich een der Dajaks dat hij een stukje harsachtig hout (kajoe bajan) bij zich had en werd daarmee het reeds zoo onzekere en gevaarlijke pad gezocht, zoo goed en zoo kwaad dat in regen en onweer ging. Slechts de hoop — zoo gaat de controleur voort — zich eindelijk met RADEN PAKOE c. s. te kunnen meten, hield de manschappen ter been; bijna alle Dajaks legden het af. Toen plaagden ons mieren en springbloedzuigers in zoo hooge mate als ik nimmer te voren had ondervonden. Stroompjes en modder werden in het donker doorwaad, heuvels overgetrokken; eindelijk te 8.30 uur zagen we enkele lichte vlekken en naderden den boschrand, begin van een ladang, en ging er een kreet van vreugde op, toen we door den regen heen een zwak licht zagen schemeren in een hoog huis (Nanga Mentali aan de Lemasan), waar we te 8.50 zeer vermoeid aankwamen en Tebidah-Dajaks vonden, die, opgeroepen door LANG LAOET NATA (een Tebidah behorende tot de patrouille SOEKA), juist waren opgekomen om — ofschoon niet met geweren gewapend — te helpen RADEN PAKOE c. s. te ontsingelen”.

Van hier zond nu de controleur aanstonds orders aan SOEKA, benevens patronen en kruit. Een wakkere Demoe-Dajak kweet zich van de overbrenging en reeds eenige uren later (in den vroegen ochtend van den 21sten) kwam SOEKA zelf te Nanga Mentali om den controleur mondeling in te lichten nopens hetgeen tot dusver te Natei Ripoet was voorgevallen en nopens de door hem met goed gevolg beproefde poging om, toen de patronen der patrouille oprakten, in afwachting van de komst van den controleur, de verdedigers op te houden.

De benting was dan ook nog bezet, toen de controleur met zijne lieden haar weinige uren later bereikte en aanstonds de noodige maatregelen nam om wat er aan de insluiting ontbrak, nog zooveel mogelijk aan te vullen. Toen de aan RADEN PAKOE gedane sommatie om zich op genade of ongenade over te geven door dezen was afgeslagen en de Tebidah's, die door hem in het huis werden aangehouden, onzerzijds tot ontvluchting waren aangemaand, lieten — op een afgesproken sein — onze verschillende wachten een eerste salvo vallen, spoedig gevolgd door een tweede, waarop dichterbij werd opgerukt en de vijand nader werd bestookt, die slechts met een zwak vuur antwoordde. Daar de controleur zijne geheele macht nog niet bijeen had (de in den avond van den 19den naar de Lemasan opgeroepen patrouilles, die hare tochten in andere richting hadden aangevangen, waren nog niet aangekomen), scheen eene bestorming van het uit negen groote lawangs bestaande huis voorhands ongeraden. Vele der in het huis aanwezige Tebidah's wisten af te komen en voegden zich bij de onzen. Toen het vuren over en weer omstreeks een uur geduurd had, werd eene soort van witte vlag door de belegerden uitgestoken en eene stem uit het huis vernomen, die uit naam van RADEN PAKOE vergiffenis vroeg en verzocht dat de onzen naar de Melawi zouden terugkeeren. De controleur eischte nu dat PAKOE dadelijk zou afkomen, maar deze zocht telkens uitvluchten, totdat hij ten laatste — door een luidkeels toeroepen onzerzijds er aan herinnerd dat nog slechts vijf minuten van den hem toegestane bedenktijd overbleven — zich met allen die bij hem waren (familieleden en Melawi-Dajaks, in 't geheel 58 personen) in handen van den controleur stelde, die daarop nog dienzelfden dag den terugtocht aannam en de opstandelingen den 23sten als gevangenen te Nanga Serawei aan den controleur der Melawi overgaf.

Hiermede was het verzet gebroken en waren de verwikkelingen volkomen beëindigd. De tijdelijke posten te Nanga Lekawei en Nanga Serawei werden den 25sten en den 30sten Maart opgeheven; de troepen keerden onmiddellijk terug, evenals de opgeroepen Tebidah's en de Maleiers, en de Melawi werd voor den op- en afvoer weder opengesteld. De resident zelf was reeds kort te voren van de Melawi vertrokken en den 22sten Maart te Pontianak teruggekeerd.

Aan de hoofden, die zich aanvankelijk bij het verzet hadden aangesloten, zoals die der Ambalau- en Lekawei-Dajaks, werden van bestuurswege zware boeten opgelegd. Het totaal bedrag dier boeten bedroeg \$ 27 500, waarvan op 30 Maart reeds eene som van \$ 20 000 voldaan was, voornamelijk in tempajans (zekere soort van potten, op wier bezit de Dajaks zeer gesteld zijn en die voor hen eene groote waarde vertegenwoordigen).

¹⁾ Hierdoor klom het getal der gedurende den geheelen loop van het verzet aan onze zijde geleden verliezen (met inbegrip ook van eenige door moord ongekomenen) tot 22 dooden en 14 gewonden.

Het nog ontbrekende kwam grootendeels voor rekening van RADEN DEMANG BEHE en RADEN SINGA RADJA TAROI, die daarom nog werden aangehouden totdat ook zij de hun opgelegde boete, hetzij in tempajans, enz., hetzij in contanten zouden voldaan hebben.

Omtrent RADEN PAKOE en de zijnen, die sedert naar Pontianak overgebracht en aldaar in hechtenis gesteld waren, was, tijdens de afsluiting in Indië van deze paragraaf, nog geen beslissing genomen.

Behalve de hier medegedeelde verwickelingen zijn omtrent het landschap Sintang geen belangrijke bijzonderheden te vermelden. Slechts zij aangeteekend, dat de beide mantri's, tegen wie blijkt het vorig verslag klachten wegens knevelarij waren ingebracht, gedurende verscheidene maanden ter hoofdplaats Pontianak werden aangehouden, doch daarna met eene ernstige vermaning van den resident naar Sintang zijn teruggezonden, aangezien van het instellen eener strafrechterlijke vervolging moest worden afgezien.

Ter vervanging van den in Maart 1895 overleden sultan van Pontianak trad eenige dagen later, onder nadere goedkeuring der Regeering, als bestuurder op de in 1880 (Koloniaal Verslag van 1881, blz. 15) als opvolger aangewezen oudste wettige zoon van den overledene. De bij deze bestuursverwisseling verleden akte van verband en akte van bevestiging werden goedgekeurd en bekrachtigd bij gouvernementsbesluit dd. 6 Augustus 1895 n°. 12. Daar de overleden sultan wegens verschillende goede hoedanigheden bij het Gouvernement hoog stond aangeschreven, werd door den Gouverneur-Generaal, tegelijk met de voormelde goedkeuring, tot den opgetreden sultan een brief van deelneming wegens bedoeld overlijden gericht, tevens de opwekking bevattende om de voetsporen zijns vaders te drukken, wat rechtschapenheid en trouw aan het Gouvernement betreft. Reeds deed de nieuwe (23-jarige) sultan, ook door nauwe aansluiting bij het Europeesch bestuur, zich van zeer gunstige zijde kennen. Ten einde eenig denkbeeld van de binnenlanden te verkrijgen, vergezeld hij den resident op eene reis naar Sintang en de Boven-Kapoeas.

Toen in Januari 1895 in het kleine landschap Piasa de hoogbejaarde pangeran kwam te overlijden, werd al dadelijk tijdelijk in het bestuur voorzien en sedert werd in eene volksvergadering de zoon van den overledene, ABANG SANTOEK, tot opvolger verkozen, tot wiens erkenning als radja van Piasa de resident reeds gemachtigd is.

Van den radja van Silat meldt het gewestelijk verslag, dat hij zich weinig meegaande betoonde, en van dien van Boenoet dat hij handelingen pleegde, weinig overeenkomende met zijne waardigheid als bestuurder. Ook de panembahan van Sekadau, naar de hoofdplaats opgeroepen, werd wegens dergelijke handelingen door den resident ernstig terechtgewezen.

De panembahan van Matan vertoefde in Mei 1895 eenigen tijd ter hoofdplaats Pontianak.

Bewegingen op godsdienstig gebied deden zich niet voor. Van uitbreiding van den Islam onder de heidensche bevolking werd weinig bespeurd. Bij het Rooms-katholieke missiewerk te Nanga Sedjiram (Boven-Kapoeas) was meer vooruitgang merkbaar, doch onder de Chineezzen in de zoogenaamde Chinesehe districten won het Christendom weinig veld.

De veiligheid van personen en goederen liet over het algemeen weinig te wenschen over. Ook de gezondheidstoestand was bevredigend.

Daarentegen was de algemeene toestand van den handel minder gunstig. Wezen de door het bestuur verstrekte waardecijfers van den in- en uitvoer over 1894 een niet onbelangrijken vooruitgang aan tegenover 1893, in 1895 ging die toeneming geheel teloor en daalde de handelsomzet beneden dien van 1893. Voor een deel echter was dit toe te schrijven aan mindere behoefte aan rijst van buiten het gewest, daar de plaatselijke oogsten van dit voedingsmiddel over het algemeen zeer gunstig uitvielen. Ook de binnenlandsche handel was weinig levendig.

Had het landbouwende deel der bevolking over de verkregen oogsten, ook aan andere artikelen dan rijst, niet te klagen, voor de inzamelaars van boschproducten waren de in 1895 verkregen uitkomsten minder gunstig; althans de uitvoeren daarvan vertegenwoordigden eene geringere waarde dan in 1894.

§ 14. Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

Omtrent den politieken toestand in de rechtstreeks bestuurde gedeelten van dit gewest luiden de berichten over het algemeen niet onbevredigend.

In de streken der Boven-Barito (afdeeling Doesoelanden), waar de nog overgebleven hoofdpersonen van de sultanspartij uit het voormalige Bandjermasinsche rijk hunne woonplaats hebben, hadden nu en dan sneltochten plaats, o. a. door de Taloen Njaring-Dajaks, en liet ook overigens de veiligheid te wenschen over, maar het bleek niet, dat de pretendent-sultan GOESTI MOHAMAD SEMAN of op den voorgroend tredende leden zijner familie (o. a. zijne schoonzoons TOMMONGGONG DJIDAN en GOESTI MOHAMAD ARSAT) onrustige bewegingen gaande maakten. In Februari 1896 werden bij het districtshoofd van Amoenthai brieven bezorgd, welke heetten afkomstig te zijn van den pretendent-sultan en van ARSAT, houdende dat laatstgenoemde zich gaarne te Amoenthai wilde nederzetten, waarom verzocht werd dat het districtshoofd hem mocht komen afhalen. De resident besloot door het districtshoofd te doen antwoorden, dat het verzoek om te Amoenthai ter vestiging te worden toegelaten niet kon worden ingewilligd, maar dat aan de beide personen werd aangeraden den resident hunne onderwerping aan te bieden en met vertrouwen de beslissing af te wachten welke de Regeering alsdan te hunnen opzichte zou nemen. Dit antwoord werd opgezonden aan den assistent-resident der afdeeling Doesoelanden te Moeara Teweh, die met de overbrenging belastte het pas opgetreden districtshoofd van Laoeng, tot dusver districtshoofd van Moeara Teweh¹⁾, die volkomen op de hoogte was van de toestanden aan de Boven-Barito. Deze vond gelegenheid zich van zijne opdracht te kwijten, maar vernam tot zijne verbazing dat de brieven valsch waren; immers MOHAMAD SEMAN verklaarde dat hij, noch ARSAT de bewuste brieven gezonden had; bovendien — zoo gaf de pretendent-sultan verder te kennen — was hij oud en begeerde geen verplaatsing; zijn liefste wensch was met rust gelaten te worden ter plaatse waar hij zich nu eenmaal bevond, en hij voegde er bij, dat hij voor zich van allen verderen tegenstand tegen het Gouvernement²⁾ afzag. De schuld van het vroeger gebeurde wierpen hij en TOMMONGGONG DJIDAN beiden op PANGERAN PERBATA SARI (een anderen behuwdzoon van MOHAMAD SEMAN, die indertijd met de wapenen tegen ons gezag opgetreden en toen in onze handen gevallen en naar de residentie Menado verbannen was; verg. het verslag van 1886, blz. 11). Met het oog op beider verklaringen, welke, naar het inzien van den resident, hoewel nog geene feitelijke onderwerping doende verwachten, toch van zekere zucht tot toenadering getuigen, meent bedoelde hoofdbtenaar, dat de beste gedragslijn onzerzijds zal zijn door tusschenkomst van gemeld districtshoofd (van wien verwacht werd dat hij meer dan zijn voorganger overwicht op de sultanspartij zal weten te krijgen) met de hoofden der sultanspartij in voeling te blijven, hun steeds de goede bedoelingen van het Gouvernement voor oogen te doen horden, zoodoende te trachten hun vertrouwen te winnen en daardoor in de gelegenheid te zijn de voor ons kwade elementen²⁾, niet bevorderlijk voor eene pacificatie, uit hunne omgeving te verwijderen.

Ook had het districtshoofd eene ontmoeting gehad met ARSAT, die insgelijks ontkende iets van de bewuste brieven te weten, zijne vredelievende gezindheid betuigde, verklaarde zich van de houding van MOHAMAD SEMAN niets meer aan te trekken en zich met niets anders te willen ophouden dan zijn levensonderhoud in de bosschen te zoeken.

Ten gevolge van het niet verschijnen van een invloedrijk Dajaksch hoofd uit de Boven-Barito, TOMMONGGONG SILAM van Siang-Moeroeng, op de in 't vorig verslag (blz. 21/22) uitvoerig besproken samenkomst te Toembang Anoei (Boven-Kahajan) in Mei 1894, waren toen onafgedaan gebleven de geschillen, die er bestonden tusschen de Dajaks der Siang- en Moeroeng-streek en die van de Boven-Kahajan en Boven-Kapoeas. Ook eene in 1895 van bestuurswege aangewende poging om deze zaken tot oplossing te brengen mocht niet tot het gewenschte resultaat

¹⁾ Tot districtshoofd van Moeara Teweh bestemde de resident den oudsten zoon van het gewezen districtshoofd TOMMONGGONG MANGKOR SARI, die zijne opvoeding had genoten aan de kweekschool te Bandjermasin.

²⁾ Als zoodanig had zich doen kennen zekere MATSEH BIN MATSALEH, een inlander afkomstig uit Amoenthai, die zich eenige jaren bij de sultanspartij had opgehouden, doch in 1894 in Amoenthai was teruggekeerd, waar hij — zooals sedert aan het licht was gekomen, toen hij op grond van andere tegen hem gerezen aanklachten was in hechtenis gesteld — getracht had eene beweging ten gunste van MOHAMAD SEMAN in het leven te roepen. Daar te vreezen stond dat MATSEH, wanneer hij op vrije voeten werd gesteld, opnieuw een werktuig in handen der sultanspartij zou worden, gebood het politiek belang dat hij van Borneo verwijderd werd. Bij gouvernementsbesluit dd. 19 April 1896 no. 2, is hij, met toepassing van art. 47 van het Regeeringsreglement, naar de hoofdplaats Koepang op Timor gerelegeerd.

leiden. Het districtshoofd der Kleine Dajak, wien was opgedragen zich naar de Siang-streek te begeven, moest, niettegenstaande de verschillende Dajaksche hoofden, waaronder genoemde SILAM, hunne medewerking toegezegd hadden, onverrichterzake terugkeeren, omdat hij, bij de grens van bedoeld gebied gekomen, met vijandelijkheden bedreigd werd indien hij die grens overschreed. Het bestuur koestert echter de hoop dat eene volgende poging met beteren uitslag zal worden bekroond, ook omdat alsdan zal kunnen worden gerekend op de medewerking van het hiervóór reeds genoemde districtshoofd van Laoeng, wiens in 1895 wegens ongeschiktheid ontslagen voorganger zich voor deze zaak niets goede moeite had gegeven.

Eene poging, in het werk gesteld om de Ot-Dajaks, die de streek tusschen de Boven-Barito en de Boven-Kapoeas bewonen, te bewegen hunne geschillen met de Dajaks der afdeeling Dajaklanden te Kwala Kapoeas door den controleur te doen uitmaken, mocht evenmin slagen, en zelfs werd het gerucht verspreid dat zij voornemens waren om door middel van een sneltocht naar de Boven-Kahajan zich zelf recht te verschaffen. Ten einde hier tegen te waken, werd in October het districtshoofd der Grootte Dajak naar de bovenstreken der Kahajan-rivier gedirigeerd, vanwaar hij in Maart jl. terugkeerde. Dit langdurig verblijf in de Boven-Kahajan hield ook verband met de veronderstelde mogelijkheid dat van de zijde van RADEN PAKOE e. s. (zie de vorige paragraaf) pogingen zouden worden aangewend om het verzet in de aangrenzende Melawi-streken naar dit gewest over te brengen. Met hetzelfde doel had ook het districtshoofd van Katingan (afdeeling Sampit) met eene bevolkingspatrouille eene poos in de Boven-Katingan post gevat.

Met betrekking tot de bovenbedoelde bijeenkomst te Toembang Anoei valt nog te vermelden, dat het grootste gedeelte der bij die gelegenheid opgelegde boeten is voldaan. Een paar personen echter, die aanzienlijke boeten moesten betalen en daartoe niet bij machte waren, onttrokken zich aan hunne verplichtingen door te vlucht te nemen naar de Boven-Barito.

In den loop van Maart jl. verscheen een gewezen districtshoofd van Moeara Teweh, RADEN DJAJA KASOEMA, een man van veel invloed in de Oeloe Mahakkam, waar hij in den laatsten tijd wegens handelszaken verblijf hield, bij den assistent-resident te Moeara Teweh, vergezeld door twee hoofden uit de Kedjin-streek (Boh Kedjin), behoorende tot de bovenlanden van Boeloengan. Bij monde van genoemd districtshoofd lichtten deze hoofden het doel hunner komst op de volgende wijze toe: De Kedjin-Dajaks bestaan uit 16 stammen, te zamen sterk p. m. 85.000 zielen, en zijn gevestigd aan de Soengei Lajjah (eene zijrivier van de Kedjin-rivier, die zich op hare beurt in de Boeloengan-rivier uitstort), waar zij zich bezig houden met het verzamelen van boschproducten en het vervaardigen van mandau's, die zij, uithoofde van de zeer veel inspanning kostende reis, slechts eens in de vier of vijf jaar naar Boeloengan plachten af te voeren om ze aldaar in te ruilen tegen verschillende levensbehoeften als zout, tabak, enz. In dezen ruilhandel waren zij nu verhinderd doordien enkele jaren geleden Heban-Dajaks uit Noord-Borneo, — beter gewapend dan zij, namelijk van vuurwapenen voorzien, — hun land waren binnengetrokken, de uitgangen hadden bezet en hen in tal van gevechten hadden verslagen. Na eerst, doch zonder beter gevolg, de Poenan-Dajaks te hulp te hebben geroepen, die het ook tegen de Hebans hadden moeten afleggen, had hun vorst, TAMOEN KADING, besloten elders steun te zoeken. Hij had zich te dien einde in verbinding gesteld met de aan hem eenigszins vermaagschapte hoofden der Baban-Dajaks in de Mahakkam, met namen SINDIEN en BANG DJOK, die hem geraden hadden zich tot ons bestuur te wenden. Vandaar de komst der beide Kedjin-hoofden, die namens hun vorst eene strook grond verzochten om er zich te kunnen vestigen en landbouw en handel te drijven. TAMOEN KADING zelf zoude in zijn land blijven, doch wenschte alleen voor een deel zijner onderdanen eene veilige schuilplaats binnen het gouvernementengebied. Eene beslissing was omtrent dit verzoek nog niet genomen, in afwachting van de uitgelokte komst der beide Kedjin-hoofden naar Bandjermasin, opdat de resident persoonlijk de nader gewenschte inlichtingen zou kunnen vernemen. Sedert evenwel berichtte genoemde assistent-resident dat de beide Kedjin-hoofden naar hun land waren teruggekeerd, na in zijne handen op Dajaksche wijze vrijwillig den eed van trouw en gehoorzaamheid aan het Gouvernement te hebben afgelegd. Zij hadden er tegen op gezien naar Bandjermasin af te komen, doch het voornemen te kennen gegeven over vier à vijf maanden terug te komen met hun vorst zelf, omdat zij liever aan dezen de besprekingen met den „Grooten Heer" der Barito-rivier wilden overlaten. Omtrent de Kedjin-Dajaks zij overigens nog

aangeteekend, dat zij verklaarden onafhankelijk te zijn en nimmer aan iemand schatting te hebben opgebracht. De sultan van Boeloengan, binnen wiens gebied zij eigenlijk te huis behooren, verklaarde niets van hen te weten en geenerlei gezag over hen uit te oefenen.

Door het in dit gewest gestationeerde oorlogsstoomschip *Soembing* werden, wanneer het niet voor zendingen naar de kustlandschappen moest gebezigd worden, tochten op de rivieren gedaan. In Januari en Februari 1895 vertoefde het op de Barito- of Doesoer-rivier, welke tot Moeara Teweh werd opgevaren, waar het schip door plotseling ingetreden lagen waterstand noodzaak was ongeveer drie weken te verblijven. In October en de eerste helft van November werd eene reis langs de Poeloe Petak- en Kapoeas-rivieren gemaakt en werden Marabahan, Kwala Kapoeas en Mandoemai aangedaan: verder opstroomen werd door den lagen waterstand belet.

Aangaande de tot dit gewest behoorende zelfbesturende inlandsche landschappen ¹⁾ valt het volgende mede te deelen.

Met het zelfbestuur van Koetei was onze verhouding naar wensch, in het bijzonder nadat twee rijksgrooten, de pangeran's BANDAHARA en SOKMAWIRIO, Arabieren van geboorte, die op den gang van zaken in het landschap een zeer overwegenden, doch schadelijken invloed uitoefenden, door den sultan van alle macht en gezag ontheven waren (Juni 1895). De rechtstreeksche aanleiding daartoe was hierin gelegen, dat zij met opzet nalatig waren geweest in het regelen van de ontvangst van den assistent-resident van Koetei, toen deze op 8 Mei den sultan op diens geboortedag, tevens kroondag, in groote statie kwam gelukwenschen. Ter gelegenheid van dit feest, dat in Koetei steeds met luister gevierd wordt, vaardigde de sultan twee regelingen uit, die alleszins toejuiching verdienen. De eene betrof de geleidelijke afschaffing der slavernij, op den voet van soortgelijke regeling, in 1892 (zie het verslag van 1893, blz. 65) in het sultanaat Boeloengan tot stand gekomen, en de andere hield voorschriften in tegen het willekeurig vorderen van heerendiensten. Ook in andere opzichten moeten de vexatiën, waaraan de kleine man in Koetei placht bloot te staan, reeds veel verminderd zijn, doordien in de laatstverloopen maanden aan verschillende ingeslopen onwettige heffingen door den sultan een einde was gemaakt. ²⁾

In Augustus 1895 kwam de sultan te Bandjermasin, waar hij sedert 1884 niet was geweest, ten einde zijne opwachting bij het hoofd van het gewest te maken. Ouderdomsgebreken beletten hem om, gelijk hij gaarne zoude gedaan hebben, zich persoonlijk naar Batavia te begeven, ten einde den Gouverneur-Generaal hulde te brengen: doch in zijne plaats vaardigde hij tot dit doel een gezantschap af, bestaande uit zijn zoon (den kroonprins pangeran ADIPATI), twee jongere zoons (de pangeran's MANGKOE en SOSRO) en nog eenige grooten, verwanten en volgelingen. Dit gezantschap werd den 25sten September door den Gouverneur-Generaal in plechtig gehoor ontvangen ten paleize te Buitenzorg. Voorts werden de voornaamste leden van het gezantschap uitgenoodigd een bal ten paleize te komen bijwonen en maakte de Landvoogd van die gelegenheid gebruik om zich persoonlijk met hen te onderhouden.

Kort nadat de sultan in zijn land was teruggekeerd, werd van het Koeteisch bestuur de uitlevering verkregen van den uit het vorig verslag (blz. 23) bekenden MARTA SOETA en diens zoon OMAR, de voornaamste schuldigen aan den in 1895 te Kotta Bangoen gepleegden moord, tot wier opvatting de sultan vroeger verklaard had niet in staat te zijn.

Met de Dajaksche hoofden der bovenstreken van Koetei (Oeloe Mahakkam) werden door den assistent-resident aanrakingen on-

¹⁾ Omtrent de aan inlandsche hoofden, krachtens eene instructie, ter besturing gegeven landschappen, gelegen in het zuidelijk deel van Borneo's Oostkust en behoorende tot het ressort der afdeeling Pasir-Tanah Boemboelanden (zie vorig verslag, blz. 22), zijn ditmaal geen bijzonderheden gemeld.

²⁾ Daar de als basisl tanah of onder eenige andere benaming in andere landschappen van het gewest gebruikelijke heffing van een recht van 10 pct. van alle ingezamelde boschproducten ook in Koetei bestond, maar (door een verzuim niet was genoemd in de bij het vigerende politiek contract dd. 17 Juli 1863 behoorende opzave der aldaar werkende belastingen, werd bij gouvernement-besluit dd. 6 December 1895 n°. 5 het noodige geregeld om dat verzuim te herstellen.

Tevens werd bij het aangebaald besluit, naar aanleiding van het verzoek van den sultan om eene met betrekking tot de dzakat-belasting van lieverlede ontstane afwijking van het politiek contract door de Regeering gewettigd te zien, er in toegestemd dat bedoelde belasting, naar keuze van den sultan, doch behoudens de dienaangaande telkenmale door den resident te verleenen voorafgaande goedkeuring, worde geïnd in natura op den in voormelde opgave omschreven voet, dan wel in geld, als „oewang kapala", ten bedrage van f 2,50 per jaar voor elken ongehuwden man boven de 16 jaar en van f 3,50 per jaar voor elken gehuwden man.

derhouden door middel van den in 't vorig verslag (blz. 23) genoemden *Siding* van kampong Ana (p. m. 445 K.M. stroomopwaarts van Samarinda) en de verschillende in die streken te midden der Dajaksche bevolking gevestigde Bandjareesche handelaren. Een der invloedrijkste Dajaks uit Boven-Koetei, het hier vóór reeds genoemde Bahan-Dajaksche hoofd *BANG DJOK*, koesterde reeds sedert geruimen tijd het voornemen naar Samarinda af te komen, ten einde den assistent-resident van Koetei te ontmoeten, en volgens in April jl. ontvangen berichten had hij zich werkelijk uit de bovenstreken derwaarts begeven, doch de reis halverwege gestaakt op het vernemen van de tijding dat in de benedenlanden de pokziekte heerschte.

Van de zijde van het in 't vorig verslag (blz. 23) reeds genoemde hoofd der Kajan-Dajaks, *KWE NGIRANG* of *KWING IRANG* (ook wel genaamd *KWA NGIRANG*) werd de bemiddeling van genoemden assistent-resident ingeroepen, ten einde weerwraak te voorkomen van Dajaks uit de aangrenzende residentie Westerafdeeling van Borneo voor een door zijne onderhoorigen ondernomen sneltocht.

Door Poenans (Dajaks die een zwervend leven leiden) werden verschillende sneltochten gemaakt op de grenzen van ons gebied. Op een dier tochten werden vijf Bandjareezen gedood en twee kinderen geroofd, die aan den bovengenoemden *BANG DJOK* zouden zijn afgestaan als bloedprijs voor een vroeger op een zijner onderhoorigen gepleegden moord. Volgens ingekomen berichten zoude deze *BANG DJOK*, aan wien de invrijheidstelling der geroofde kinderen zou worden gevraagd, aan de gesnelde hebbende stammen reeds boeten hebben opgelegd, met aanzegging zich niet meer aan dat wanbedrijf schuldig te maken.

Over het algemeen kan gezegd worden dat de Dajaksche hoofden uit de bovenstreken blijk geven nadere aanraking met ons bestuur te wenschen.

In de noordelijk aan Koetei grenzende Berouwsche landschappen Sambalioeng en Goenoeng Taboer doet zich, naar de resident meldt, behoefte gevoelen aan een krachtiger toezicht onzerzijds dan de te Goenoeng Taboer geplaatste inlandsche posthouder kan uitoefenen. Wel vertoef er eens in de twee maanden, gedurende een paar weken, de op onzen uitersten bestuurspost ter Borneo's noordoostkust (te Boeloengan) gevestigde controleur, maar diens bezoeken stichtten, naar gemeld wordt, geen blijvend nut. Gedurende zijne aanwezigheid gaan de zaken vrij ordelijk toe, doch zoodra hij vertrokken is, keert alles tot het oude terug.

De goede verstandhouding met het bestuur van Sambalioeng dreigde in 1895 een oogenblik verbroken te worden, ten gevolge van zijne weigering om eenige misdadigers uit te leveren, die voor den Nederlandsch-Indischen rechter moesten terechtstaan; doch een schrijven van den resident bleek voldoende om het zelfbestuur in het rechte spoor terug te brengen. Daar de door de bevolking algemeen als eventueele opvolger van den reeds zeer bejaarden sultan aangewezen persoon was overleden, gaf dit aanleiding tot kuiperijen betreffende de opvolging, welke in het landschap verdeeldheid deden ontstaan. De toestand in Goenoeng Taboer bleef onveranderd. Tot gewelddadige botsingen tusschen de partij van den sultan en die van *HADJI ADJI KOENING*, den voormaligen waarnemenden bestuurder, kwam het niet.

In Boeloengan vielen geen politieke gebeurtenissen van belang voor. Voor het eerst sedert zijn optreden (in 1889) kwam in den aanvang van 1896 de sultan naar Bandjermasin, ten einde, vergezeld van zijn zoon en een broeder, bij het hoofd van het gewest zijne opwachting te maken. De verstandhouding tusschen den controleur en het zelfbestuur was naar wensch. In Juli 1895 bezocht genoemde ambtenaar de Tidoengsche landen, hetgeen in vele jaren niet was geschied, en vond er den toestand vrij bevredigend. De panembahan van Malino, wiens gebied geacht wordt te behoren tot dat van den sultan van Boeloengan, doch die weigerde dezen te gehoorzamen, liet — op raad van den controleur — die houding varen en bracht in Augustus te Boeloengan een bezoek bij den sultan. Het tusschen hen bestaand geschil over de hassilheffing werd tot beider tevredenheid geregeld. Daar sinds geruimen tijd de wateren van Boeloengan niet door een oorlogsschip waren bezocht, ondernam in Augustus 1895 de *Soembing* een reis derwaarts en vertoonde de vlag, behalve ter hoofdplaats Boeloengan (waar bezoeken gewisseld werden met den sultan), op de Sesajab-rivier en bij het eiland Sebittik in de St. Lucia-baai, over hetwelk de grenscheidung tusschen Nederlandsch- en Britsch-Borneo loopt. Toen bij het Nederlandsch gedeelte van Sebittik geankerd werd, zag men aldaar geen spoor van bewoning. Ten einde te onderzoeken of het eiland geheel onbewoond was, maakte de controleur, vergezeld van een paar officieren, met zijn stoomjacht *Jeanne*, hetwelk van Boeloengan de reis medegemaakt had, een tocht

rondom Sebittik. Op het aan Engeland toebehoorend gedeelte van het eiland trof men een 70-tal van Boeloengan afkomstige lieden aan, die er zich klaarblijkelijk weinig om bekommerden of zij zich op Nederlandsch dan wel op Britsch gebied bevonden.

Blijkens het vorig verslag (blz. 23 en 24) was van de zelfbesturen van Koetei, Sambalioeng (met Goenoeng Taboer) en Boeloengan reeds instemming verkregen omtrent eene eventueele overdracht aan het Gouvernement, tegen nader vast te stellen schadeloosstelling, van de in- en uitvoerrechten en van de pachten. Deze aangelegenheid is sedert nader voorbereid door het nog zooveel doenlijk en noodig verzamelen van gegevens voor eene billijke regeling van de geldelijke voorwaarden. De van den resident ontvangen voorstellen dienaangaande en tevens omtrent de bevestiging van regeeringswege van het voorloopig aan het Koeteisch bestuur reeds gedane bod waren in Mei jl., met de adviezen der betrokken directeuren van algemeen bestuur, bij de Indische Regeering voorgebracht. Nadat deze hare beslissing zal hebben doen kennen, zal derhalve bij de genoemde inlandsche besturen op de zaak zijn terug te komen, ten einde binnen de door de Regeering aan te geven grenzen, tot overeenstemming te geraken aangaande de jaarlijksche afkoopsommen, die vereischt zouden worden om te zijner tijd (nadat daarop bij de Indische begrooting zal zijn gerekend) den maatregel te verwezenlijken (Wat Koetei betreft zullen de reeds besproken geldelijke voorwaarden nog aanvulling behoeven om, tegen schadeloosstelling, e. q. ook de afschaffing te verkrijgen van de aldaar geheven doorvoer-rechten.)

Aangaande de leenrijken, niet behorende tot de afdeeling Koetei en Noordoostkust van Borneo, — in de afdeeling Sampit: het landschap Kotta Waringin, en in de afdeeling Pasir-Tanah Boemboelanden: de landschappen Pegatan-Koesan en Pasir, — zijn ditmaal, althans omtrent het eerste, geen bijzondere mededeelingen te doen. Wat Pegatan-Koesan betreft, kwam het aan eene vaardige afdoening der bestuursaangelegenheden zeer ten goede dat, wegens ziekte van den jeugdigen in 1893 opgetreden radja, de leiding der zaken gedurende bijna het geheele jaar 1895 weder tijdelijk in handen was van diens gewezen voogd, die zich reeds vroeger, als waarnemend radja, van eene gunstige zijde had doen kennen. In den aanvang van 1896 was de radja genoegzaam hersteld om naar Bandjermasin te komen, waar hij den resident zijne opwachting maakte.

Het landschap Pasir vorderde weder herhaaldelijk de bemoeiingen van ons bestuur, zonder dat de pogingen om aldaar ordelijker toestanden in het leven te roepen iets ten goede uitwerkten, al scheen men af en toe op weg om daartoe te geraken. Dit laatste liet zich bijv. aanzien in Mei 1895, toen de resident zich naar Pasir begeven had, hoofdzakelijk om de oneenigheden tusschen den sultan en de landsgrooten bij te leggen, waarin ons bestuur in 1894 slechts ten deele geslaagd was (verg. vorig verslag, blz. 23). Dit doel toch werd nu bereikt, en er werd eene regeling getroffen omtrent de wijze van aanstellingen en ontslag der landsgrooten en het aantal dier dignitarissen, alsmede omtrent de verdeling der landsinkomsten. Toen echter de controleur der afdeeling (die zijne standplaats heeft op Poeloe Laut) zich in November 1895 weder in Pasir bevond tot het onderzoeken en bespreken van zaken, moest hij ervaren dat het wanbestuur in Pasir niets verminderd was: slechte en brutale sujetten hadden er vrij spel; zij bleven, ofchoon verdacht van moord en diefstal, buiten vervolging, en werden zelfs in de omgeving van den sultan geduld, zonder dat deze hunne opvatting durfde of wilde gelasten, terwijl daarvan ook niets of zoo goed als niets geen werk werd gemaakt, waar het lieden gold, die voor de rechtbanken of rechters van het Gouvernement zouden moeten terechtstaan. Zelfs nog tijdens de aanwezigheid van den controleur, nadat eerst de gewone beleeftheidsbezoeken gewisseld waren, verwijderde de sultan zich heimelijk van de hoofdplaats, in stede van orde te stellen op de uitlevering van de personen, die de controleur kwam opeischen, en zonder dien ambtenaar daaromtrent enig bescheid te doen geven. Door den resident ter verantwoording geroepen, met aanzegging om de uit te leveren personen binnen zekeren termijn te Kotta Baroe (Poeloe Laut) ter beschikking te stellen van den controleur, antwoordde de sultan slechts met uitvluchten, terwijl zijn brief ook geen woord van verontschuldiging inhield. Over gemis aan medewerking van de zijde zijner landsgrooten kon hij zich niet meer beklagen, sedert in Mei 1895 allen zich met hem verzoend hadden, en de twee invloedrijkste, die zich anders veel in de bovenlanden ophiielden, namelijk de radja moeda (aangewezen bestuursopvolger) en pangeran NATA (ook wel, zooals in 't vorig verslag, pangeran SJARIF genoemd), op verzoek van den resident steeds ter hoofdplaats Pasir vertoef-

den, ten einde zich ter beschikking van den sultan te houden. De rijksbestierder, pangeran MANGKOE, blijkbaar ontstemd over des sultans onverschilligheid voor land en volk en over diens houding tegenover het Gouvernement, verzocht in December, toen hij zich voor eenige dagen bij den controleur te Kotta Baroe ophield, om uit zijn ambt ontheven te worden, ten einde de reis naar Mekka te ondernemen, doch in de gegeven omstandigheden werd het ontslag van dezen landsgroote, die met de zoeven genoemde twee anderen bovendien op goeden voet stond, niet gewenscht geacht, waarom de resident hem overhaalde zijn plan nog uit te stellen. Het maakt nog een punt van overweging uit hoe de Pasirsche zaken in een beter spoor zullen zijn te brengen.

Met betrekking tot den algemeenen toestand van het gewest behelst 's residents jaarverslag over 1895 nog het volgende.

De rijsttoogst viel over 't geheel zeer gunstig uit. De teelt van Liberia-koffie blijkt meer en meer bij de bevolking bijval te vinden en neemt dan ook toe, evenals de cultuur van tabak (voor de inlandsche markt) en van klappernoten. In Amandit en Sampit vindt de bevolking voor een deel haar bestaan in de bereiding van copra.

De handel bleef tamelijk wel stationnair; alleen deed eene tijdelijke rijzing der prijzen van rottan en getah den uitvoer van die artikelen toenemen. Ter oostkust van het gewest schijnt het handels- en scheepvaartverkeer zich uit te breiden.

Van epidemieën bleef het gewest verschoond. De meest voorkomende ziekten waren koortsen, buikziekten en beriberri, doch daarvan werd slechts hier en daar gehoord, evenals van sporadische gevallen van pokziekte.

De Christelijke propaganda onder het heidensche deel der bewoners kon in 1895 niet op veel bekeerlingen wijzen. Evenmin de Mohammedaansche.

§ 15. Celebes en onderhoorigheden.

In de onder ons rechtstreeksch bestuur staande gedeelten van dit gewest kon de politieke toestand gunstig genoemd worden. Bij een paar gelegenheden had echter het openbaar gezag, ten einde zich te doen gehoorzamen, een min of meer georganiseerd tegenstand te breken, en wel in de afdeeling Takalar (op den vasten wal van Celebes), zoomede in het regentschap Bonea op het eiland Saleijer. Toen namelijk den 12den November 1895 een drietal verdachte onderhoorigen van den regent van Sanraboni door dezen in persoon tot den controleur te Takalar werden gebracht, was eene menigte gewapende lieden hem derwaarts gevolgd. Op het erf des controleurs gekomen, verzetten zij zich tegen de aanhouding der aangebrachten. De demonstratie nam dusdanige verhouding aan, dat slechts één van de drie delinquenten in verzekerde bewaring kon worden genomen en de politiedienaren er toe moesten overgaan van hunne wapenen gebruik te maken. De kwaadwilligen met hun hoofdaanvoerder DAENG PALOPO (die later werd gevat) namen hierop ijlings de vlucht, met achterlating van één doode, die gevonden werd met eene ontbloote badik in de hand. Van het gebeurde onderrecht, vertrok de gewestelijke gouverneur den volgende morgen, vergezeld van een detachement infanterie, per gouvernementsschipschip naar Takalar. Bij het door hem ingesteld onderzoek bleek dat de houding van den regent van Sanraboni veel te wenschen had overgelaten, zoodat hij door den gouverneur in de uitoefening van zijne functiën geschorst en een invloedrijk man met de waarneming daarvan belast werd. Eenige dagen later keerde de gouverneur met de militaire dekking terug. De rust werd sedert niet meer verstoord.

Op Saleijer had men te doen met eene onder de bewoners van Mare Mare door eenige raddraaiers op het getouw gezette beweging om het bestuur te dwingen bedoeld landschap, dat in 1880 met algemeen goedvinden van hoofden en kiesgerechtigden bij het regentschap Bonea was ingesmolten, weder tot een zelfstandig regentschap te verheffen. Nadat in 1894 een met eenparige stemmen gekozen nieuwe regent was opgetreden (zwager van den vorigen en tot dusver onderregent van Bonea) bleek alras dat een groot deel der bevolking van Mare Mare zich door eenige raddraaiers (waaronder districtshoofden en andere aan de vroegere regentfamilie van het landschap verwante personen) liet bewerken om den nieuwen titularis niet als regent te erkennen. Scheen in 't laatst van 1894 de terechtstelling voor den landraad van de hoofdopruiers eene gewenschte uitwerking te zullen hebben, daar de overige onwilligen van houding veranderden, — toen het ingestelde strafgeding op vrijpraak uitliep, begon het lijdelijk verzet van lieverlede te herleven: de partij toch, die weer een eigen regent over Mare Mare wenschte, ging meer en meer tewerk, alsof het landschap niet onder den regent van Bonea

stond. Zonder daartoe last te hebben ontvangen, lieten de belhamels dier partij eene brug bouwen in heerendienst, den opgekomen diets makende dat zij een eigen regent zouden krijgen zoodra de brug gereed zou zijn. De door het bestuur tijdelijk aangestelde hoofden, ter vervanging van hen die (op enkele den regent trouw geblevenen na) wegens hun verzet waren ontslagen, hadden niets te zeggen, daar de ontslagen hoofden het gezag bleven uitoefenen. De gewestelijke gouverneur, die zich in November 1895 naar Saleijer begeven had, liet de erkende leiders der beweging, ten getale van 14, voor zich komen en wees hen op de onmogelijkheid om in den gegeven stand van zaken Mare Mare weer tot een zelfstandig regentschap te verheffen, en op de gevolgen, die het verzet voor hen moest na zich slepen. Zij bleven halsstarrig weigeren den regent te erkennen en te gehoorzamen. De gouverneur ging er nu toe over hen bij deurwaarders-exploit te doen oproepen om, ingevolge art. 48 van het Regeeringsreglement, in hunne verdediging te worden gehoord. Bij die verhooren, gedeeltelijk door den gouverneur zelf en voor het overige, na zijn vertrek van Saleijer, door den controleur der afdeeling afgenomen, ontkenen zij alle schuld aan de hun ten laste gelegde opruiing, doch bleven, op één na, hardnekkig weigeren den regent van Bonea te erkennen en te gehoorzamen. Ook op grond van de overmoedige houding, door de in verhoor geweest zijnde personen aangenomen nadat zij in hunne kampongs waren teruggekeerd — en dit terwijl zij bewust waren van hetgeen hun boven het hoofd hing — kwam de gouverneur en met hem de Indische Regeering tot de overtuiging dat eene verwijdering van Celebes van de 13 halsstarrig in verzet gebleven opruiers het eenige middel was om het onwillige deel der bevolking van Mare Mare tot inkeer te brengen en in het landschap weer een geregeld toestand te doen ontstaan. Bij gouvernementbesluit dd. 14 Maart 1896 n°. 24 werd gelast dat de 13 hoofdschuldigen deels naar Medan (residentie Oostkust van Sumatra), deels naar de hoofdplaats der residentie Menado verbannen en, in afwachting van hunne overbrenging derwaarts, in hechtenis gesteld zouden worden. In het belang van de tenuitvoerlegging van dien maatregel en om in Bonea den terugkeer van eene geregelde orde van zaken te helpen verzekeren, heeft de gouverneur zich den 16den April jl. met de gouvernementsschipschepen *Glatik* en *Zwaan* en eene militaire dekking van 1 officier en 50 bajonetten en een officier van gezondheid naar Saleijer begeven. Verzet bij de gevangenneming van de verbannen werd niet ondervonden; zij werden allen — op één na, die overleden was, — daags na aankomst van den gouverneur naar Makasser ingescheept. De bevolking van Mare Mare bleef echter hardnekkig weigeren den regent van Bonea te gehoorzamen, waarop besloten werd met het detachement militairen naar Baroegajaja, de hoofdplaats van het voormalig regentschap Mare Mare, op te rukken om van daar uit excursies te maken naar de kwaadwilligste kampongs in het binnenland. Achtereenvolgens werden nu een drietal kampongs bezocht, en wel met dit gevolg dat de geheele bevolking zich aan den regent onderwierp, met uitzondering van een 50-tal, die wegens feitelijk verzet werden gearresteerd en wier zaak door den controleur (magistraat) van Saleijer in onderzoek is genomen. De regent achtte nu zijn invloed in Mare Mare in zoover hersteld, dat hij de hulp van de militairen niet meer noodig had, weshalve de gouverneur met de door hem medegenomen dekking den 25sten naar Makasser terugkeerde.

Een woelziek persoon, die vroeger het bestuur meermalen moeilijkheden had veroorzaakt, de in het verslag van 1894 (blz. 27) genoemde TAROLLONG uit de afdeeling Noorderdistricten, kwam in Januari 1896 uit eigen beweging bij het bestuur te Makasser vergiffenis vragen, met de verzekering dat hij zich voortaan als rustig burger wenschte te gedragen, welke onderwerping werd aangenomen.

Nopens de niet onder rechtstreeksch bestuur gebrachte streken valt het volgende mede te deelen.

In het leenstaatie Tanette bleef de rust ongestoord. De leenvorstin gaf voortdurend blijken van hare goede gezindheid jegens het Gouvernement.

Wat Boni betreft, waar wijlen de met den Gowaschen prins KRAENG POPO gehuwd geweest zijnde leenvorstin in het voorjaar van 1895 was opgevolgd door haren broeder, den toenmaligen rijksbestierder, onderging de inwendige staat van zaken sedert KRAENG POPO's invloed een einde had genomen (verg. vorig verslag, blz. 25-26) eene gunstige verandering. Alle betrekkingen, welke door dien prins onvervuld gelaten waren, om zich de daaraan verbonden inkomsten te kunnen toeëigenen, werden weder vervuld; de door hem benoemde hoofden van Gowaresche geboorte werden ontslagen en hadden, evenals de door hem

aangestelde tolgaarders, het land verlaten, terwijl de door hem ingevoerde belastingen werden afgeschaft. Ook werd, om verdere verwaarloozing der koffiecultuur te verhoeden, opgeheven het door den eersten leenvorst met betrekking tot die cultuur indertijd ingevoerde monopolie-stelsel. Om reeds bij voorbaat eene met onze politieke belangen in Boni strijdige uithuwelijking van de door KRAENG POPO bij wijlen de leenvorstin verwekte dochter te ontgaan, werd aan bedoelde, in Boni verbleven minderjarige prinses, en ook aan haren vader, namens den Gouverneur-Generaal te kennen gegeven, dat zij, op straffe van hare rechten op den Bonischen troon te verbeuren, alvorens in den echt te treden de toestemming van het Gouvernement behoeft. Met den nieuwen leenvorst, wiens erkenning als zoodanig de door den gewestelijken gouverneur voorbehouden gouvernementsbekahtiging erlangde bij besluit van den Gouverneur-Generaal dd. 1 Augustus 1895 n°. 22 ¹⁾, kwam op 16 Februari 1896 een meer aan de eischen beantwoordend politiek contract tot stand. In verband met hetgeen ter zake in 't vorig verslag is gezegd, zij aangeteekend, dat deze overeenkomst in hoofdzaak geschoeid is op het voor de leenstaten van Zuid-Celebes in 1891 als norm aangenomen model, behoudens de overneming nog van ettelijke bepalingen die in het met Boni reeds bestaande contract voorkwamen.

Van de in de eerste helft van 1895 door overlijden ook in het rijk Gowa plaats gehad hebbende troonsverwisseling werd reeds in 't vorig verslag (blz. 25) melding gemaakt. In 't laatst van September kwam de opgetreden bestuurder met zijne rijks-grooten te Makasser om het door het Gouvernement met zijn voorganger gesloten politiek contract dd. 26 October 1894 ook zijnerzijds te aanvaarden, waarna de vorst door den gouverneur, onder nadere en sedert — den 5den December 1895 — verleende goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, in zijne waardigheid bevestigd werd. Ook onder het nieuwe bewind bleef onze verstandhouding met Gowa naar wensch.

In Soppeng, waar de lands-grooten, zoomede de vele vazallen en prinszen voortdurend onderling overhoop lagen, en elkaar zooveel mogelijk afbreuk trachtten te doen, ontstond, na het overlijden in October 1895 van den bestuurder van dat landschap, groote verdeeldheid omtrent de keuze van een opvolger. Er vormden zich twee machtige partijen, waarvan de eene eene Soppengsche prinses, de andere eene nicht van den vorst van Sidenreng met geweld op den troon trachtte te plaatsen. De assistent-resident ter besiening, die zich in November naar Soppeng begaf en er den toestand zeer gespannen vond, wees de lands-grooten op de wenschelijkheid om iemand van het Soppengsche vorstengeslacht aan het bewind te brengen, daar hun land anders allicht onder den invloed van het grootere en machtige Sidenreng zou komen. Op den 5den December werd in eene vergadering der lands-grooten de hooger bedoelde Soppengsche prinses tot bestuurster verkozen; als zoodanig werd zij den volgenden dag aan den assistent-resident voorgesteld, bij welke gelegenheid de verkozene de in het vigeerend contract voorgeschreven verklaring aflegde.

Daar de hoofdvorst (aroe matoewa) van Wadjo zich meer dan vroeger in zijn land ophield, en zich meer met den gang van zaken bemoeide, nam in 1895 zijn invloed in het Wadjosch gebied toe en heerschte er eene te voren ongekende rust.

In de landschappen, uitmakende het bondgenootschap Adja Tapparang, waartoe in de eerste plaats Sidenreng en verder Sawietto, Soeppa, Rappang en Alietta behooren, viel in 1895 niets meldenswaardigs voor; de rust en orde werden er niet gestoord.

Met de ten noorden van de Adja Tapparang-streken gelegen, onder den gemeenschappelijken naam van Masenrempoeloe bekende landschappen Batoelappa, Doeri, Maiwa en Kassa, welke verhouding tot het Gouvernement eerst in 1890 op vasten voet geschoeid is, hebben slechts weinig bestuursaanrakingen plaats. In 1895 zou zich wellicht de gelegenheid hebben aangeboden om nopens de daar heerschende toestanden nadere kennis op te doen, indien eene onder officieel geleide (zie lager) ondernomen wetenschappelijke reis door dit gebied geheel volbracht had

kunnen worden. De twee reeds in 't vorig verslag (blz. 26 en 133) bedoelde Zwitsersche natuuronderzoekers, aan wie door den gouverneur de aan zijn bureau verbonden inlandsche hoofd-zending was toegevoegd, hadden ditmaal tot onderzoekingsveld gekozen de streek, waar het zuidwestelijk schiereiland aan Centraal-Celebes aansluit. In 't laatst van Juli 1895 van Pare Pare aan de westkust (bezuiden de Golf van Mandhar) vertrokken, bereikten zij Boenging (Batoelappa) en wenschten van daar uit het meer Kariangang te bezoeken en verder via Doeri en de Toradja-landen naar de Loewoesche kustplaats Palopo (in de Golf van Boni) te reizen. In Doeri werden zij echter door den ons kwalijk gezinden jongeren broeder van den vorst van Sidenreng, die met de vorstin van het nog niet op vasten voet met het Gouvernement in betrekking staande landschap Eurekang gehuwd is en daar veel macht schijnt te hebben, op beleefde wijze teruggewezen. Van bestuurszijde is de houding van Eurekang kort daarop bij den vorst van Sidenreng ter sprake gebracht. De assistent-resident ter beschikking te Makasser had te Tanette, waar zich toen genoemde vorst bevond, met hem een onderhoud over het gebeurde. Sidenreng's bestuurder bood zijne bemiddeling aan bij een eventueelen tweeden tocht en gaf de verzekering van het welslagen daarvan.

Bleek reeds uit het vorig verslag dat een tocht, die onder geleide van een Europeesch ambtenaar van Makasser door dezelfde reizigers door het gebied van Loewoe noordwaarts was ondernomen, ongehinderd was volbracht, ook bij eene onderzoekingsreis in den aanvang van 1896 van dezelfde zijde, weder in bijzijn van genoemden ambtenaar en bovendien van den hooger bedoelden hoofdzending, door een ander gedeelte van Loewoe georganiseerd, viel andermaal de medewerking van het Loewoesch bestuur te roemen. Bedoelde reis, waarmee de gebroeders drs. SARASIN hunne onderzoekingen op Celebes besloten, strekte zich uit van Oesoe (aan de oostzijde der Golf van Boni) dwars door de zuidoostelijke landtong naar de op de oostkust van Celebes gelegen Ternataansche onderhoorigheid Tobaengkoë (of Tomboëkoë). Overigens is met betrekking tot Loewoe nog gemeld dat de Sidenrengsche prins AROE PENEKIE, die in het landschap een ongewenscht element uitmaakte (verg. vorig verslag, blz. 26), op aanzoek onzerzijds, door zijn oom, den vorst van Sidenreng, uit Loewoe werd teruggeroepen, waaraan hij gevolg gaf.

Bij een bezoek, in den loop van 1895, ter opneming van den stand van zaken, door den assistent-resident ter beschikking aan de Mandhar-staatjes (westkust van Celebes) gebracht, vond hij er over 't al gemeen den toestand onveranderd; bij voortdurend scheen het in de meeste dier landschappen den bestuurders aan den wil of de kracht te ontbreken om de inwendige rust en veiligheid voldoende te verzekeren. Echter was de vorst van Balangnipa thans krachtig opgetreden tegen zekerem I-PAMASE (een zoon van den vorigen bestuurder, den in 1873 naar Java gerelegeerden maradia KARE), die sedert jaren tegen het wettig gezag in Balangnipa in verzet was. De kampong van PAMASE was namelijk getuchtigd en hij met zijne aanhangers verdraven. Toen PAMASE kort daarop te Makasser de vergiffenis van ons bestuur kwam inroepen, werd hem te kennen gegeven, dat hij niet bij den gouverneur kon worden toegelaten voor en aler hij zijne onderwerping aan den bestuurder van Balangnipa zou hebben aangeboden. In Balangnipa en Madjene achterhaalde de ter inspectie gekomen assistent-resident eene groote hoeveelheid uit Lombok clandestien ingevoerde wapenen en munitie. De schuldigen werden tot geldboeten veroordeeld en de wapenen en munitie, zoomede de prauw, waarmee zij aangebracht waren, verbeurd verklaard. Aan den zoon van den vorst van Mamoejoe, die zich had schuldig gemaakt aan roof en moord op gouvernements-onderdanen, werd door voornoemden assistent-resident eene schadevergoeding opgelegd, waarvan het bedrag, gedeeltelijk in lijnwaden, onmiddellijk werd voldaan. Toen kort daarop (in Augustus 1895) de vorst van Mamoejoe kwam te overlijden, werd door de leden van den hadat een neef en schoonzoon van den overledene in diens plaats gekozen.

Nopens de landschappen, die zich benoorden de Mandhar-staatjes langs de westkust van Celebes uitstrekken en oostelijk begrensd worden door de tot de residentie Menado (zie lager) behoorende staatjes aan de Tomini-bocht, is voor dit verslag weinig bijzonder gemeld. Over bedoelde landschappen, Donggala, Towaëli, Palos, Sigi, Dolo, Belomaroe en Tontoli, wordt toezicht gehouden door twee civiele gezaghebbers, respectievelijk gevestigd te Donggala en te Tontoli. Van den gezaghebber te Donggala, wiens ressort de zes eerstgenoemde (Kaïlische) landschappen omvat, kwamen nopens de inlandsche bestuurders aldaar geen klachten in (zie lager omtrent Sigi § 16). De

¹⁾ Bij datzelfde besluit werd goedkeuring verleend op 's gouverneurs beschikking dd. 20 April 1895, houdende voorziening in de opgevallen betrekking van rijksbestierder. Volgens het vorig verslag zou als zoodanig 's vorsten oudste zoon zijn opgetreden; dit is echter minder juist, zooals de sedert ontvangen schriftelijke berichten hebben doen zien. Wel was aanvankelijk van dien prins als candidaat voor de betrekking sprake geweest, maar op voordracht van den leenvorst, die zijn zoon voor rijksbestierder te jong achtte, is als zoodanig aangesteld een andere Bonische groote, die als een zelfstandig en zeer geschikt man bekend stond.

gezaghebber te Tontoli meldde dat handel en welvaart in zijn ressort toenamen.

Omtrent den staat van zaken in de niet onder ons rechtstreeksch bestuur staande gedeelten van het gewest, buiten den vasten wal van Celebes, o. a. op Boeton, Soembawa en westelijk Flores of Mangerai, vindt men niets bericht. In Mei 1895 begaf de gouverneur zich naar het eiland Soembawa, ten einde in het landschap van dien naam een onderzoek in te stellen naar de omstandigheden waarin de zich daar ophoudende Saksaks van Lombok verkeerden (verg. lager § 20), en in November nogmaals, ten einde een tusschen de landschappen Dompö en Sanggar gerezen grensgeschil te onderzoeken.

Aan het gewestelijk verslag over 1895 ontleent men nog de volgende mededeelingen van algemeenen aard, die voor het meerendeel de onder ons rechtstreeksch bestuur staande streken betreffen.

Over de veiligheid van personen en goederen aldaar viel doorgaans weinig te klagen. De algemeene gezondheidstoestand was bevredigend te noemen; slechts in enkele afdeelingen deden zich nogal veel koortsgevallen voor. De pokziekte, waarvan in het vorig verslag (blz. 26) sprake was, kon als geweken beschouwd worden. Behalve eene in Augustus en September in de onderafdeeling Kadjang (afdeeling Oosterdistricten) geheerscht hebbende besmettelijke ziekte onder de karbouwen, heerschten onder den veestapel geene ziekten van aanbelang.

In doorslag gaven de voedingsgewassen en andere cultures, uitgenomen de koffieplantsoenen, een vrij goed beslot. Dat in de koffiestreken minder geld onder de bevolking kwam, werkte aldaar nadeelig op hare koopkracht en dus ook op den afzet van invoerartikelen. De uitvoer van boschproducten uit verschillende vorstenrijken, zooals Loewoe, Laiwoei, de Mandharsche en Kailische landschappen en Soembawa, naar Makasser en Singapore bleef belangrijk.

Bewegingen van het Mohammedanisme deden zich niet voor. Langzaam schrijdt echter de Islam voort onder de Alfoersche stammen, welke Centraal-Celebes en het zuidoostelijk schiereiland bewonen, evenals onder de To Donggo op Soembawa. Nadat de Indische Regeering verklaard had geen bezwaar te zien in de — blijkens blz. 53 van het verslag van 1859 geweigerde — toelating van het evangeliesatiewerk onder de Makassaren in de gouvernementlanden van Zuid-Celebes (zie vorig verslag, blz. 139), is in April jl. op eene aanvraag van die strekking van een zendeling van de Utrechtsche Zendingseveniging gunstig beschikt.

§ 16. Menado.

In het onder ons rechtstreeksch bestuur staand gedeelte van dit gewest viel op politiek gebied niets bijzonders voor. Aan het eerste districtshoofd van Tombariri (afdeeling Menado) werd bij gelegenheid van zijn op verzoek verkregen eervol ontslag uit 's lands dienst, uit aanmerking van zijne langdurige goede diensten, door het Gouvernement de kleine gouden ster voor trouw en verdienste verleend.

Met de zes radja's op de Sangi-eilanden werd door den resident eene nieuwe regeling getroffen (in overeenstemming waarmede de met hen bestaande politieke contracten bij de eerst voorkomende gelegenheid gewijzigd zullen worden) om de door hen ten behoeve van het Gouvernement van hunne „werkbare” mannelijke onderhoorigen op genoemde eilanden geheven jaarlijksche schatting, te rekenen van 1 Januari 1895 af, f 2.50, in stede van f 1, te doen bedragen, echter met dien verstande, dat de schattingplichtigheid niet langer reeds op 16-, maar eerst op 18-jarigen leeftijd zal aanvangen; voorts hebben bedoelde radja's, tot wier gebied ook de Talaut- of Talauer-eilanden behooren (alleen de radja van Kandhar heeft aldaar geen onderhoorigheid), zich bereid verklaard dergelijke schatting, op denzelfden voet, doch tot een bedrag van f 1 's jaars, ook te doen opbrengen door de Talauereezen, onder wie de toestanden zich in de laatste jaren voldoende geconsolideerd hebben en onze invloed, vooral na de tuchtiging van Arangkaä in Juli 1893 (zie het verslag van 1894, blz. 28/29), voldoende gevestigd is, om de heffing geen bezwaar te doen ondervinden.

Beide eilandengroepen, zoomede de nabijgelegen Nanoesa-eilanden, werden in 1895 eenige malen door den resident bezocht met het in het gewest gestationeerde gouvernementstoomschip. De jongste dier dienstreizen (in November), welke door den predikant van Menado voor eene kerkelijke inspectie werd medegemaakt, strekte zich ook uit tot het ten noordwesten van de

Nanoesa-groep gelegen eiland Miangis of Melangis, waar tot hiertoe nimmer een Europeesch ambtenaar was geweest.

Het in 't vorig verslag (blz. 27) bedoeld plaatselijk onderzoek op Groot-Sangi nopens de grensgeschillen tusschen Mangantoe en Taboekan had eene nieuwe grensregeling ten gevolge, waardoor, naar men zich vleit, dergelijke geschillen tusschen beide landschappen in den eersten tijd niet meer zullen voorkomen.

Wat de tot het gewest behorende staatjes betreft, die zich westwaarts van de Minahassa langs de noordkust van Celebes uitstrekken, met namen Bolang Mongondo, Bolang Oeki, Bintaena, Bolang Itang, Kaidipan en Bwool, slaagde het Europeesch bestuur er in de medewerking dier zelfbesturen te verkrijgen om, overeenkomstig het verleden jaar medegedeelde voornemen, hunne verhouding tot het Gouvernement op den gewenschten meer volledigen voet te regelen. Met al deze landschappen kwamen dan ook in 1895 nieuwe politieke contracten tot stand. Het nieuwe contract met Bintaena werd ter hoofdplaats Menado gesloten, nadat de aldaar, tot het verlijden van de gebruikelijke akte van verband, aangekomen waarnemende bestuurder door den resident als radja was bevestigd (Juli 1895). Deze nieuwe titularis, laatstelijk president-radja van het landschap, was door de mantri's aangewezen als de wettige opvolger van den in November 1894 overleden radja van Bintaena.

De aan den assistent-resident van Gorontalo ondergeschikte controleur voor de aanrakingen met de landschappen aan de Tomini-bocht, die blijkens het vorig verslag (blz. 27), in afwachting dat te Posso in het landschap van dien naam een geschikt onderkomen voor hem in gereedheid zou zijn gebracht, de plaats Mapane in het landschap Saesoe tot standplaats gekozen had, verhuiste met het aan hem ondergeschikte personeel in Maart 1895 naar Posso, waar eenige maanden later ook te zijner beschikking kwam het te Menado aangeworven korps gewapende politiedienaren, tot welks toevoeging aan bedoelden ambtenaar in October 1894 besloten was ¹⁾. Posso, Todjo en Mapane werden in Juli en de eerste twee plaatsen nog eens in September door den assistent-resident van Gorontalo bezocht, terwijl in December ook de resident te Posso en te Todjo vertoefde. Schijnt aldaar de bevinding niets bijzonders te hebben opgeleverd (althans in de voor dit verslag ontvangen berichten is dienaangaande niets gemeld), ten opzichte van het toen mede bezochte Tominische landschap Parigi, tegen hetwelk ernstige grieven bestonden wegens gepleegde rooverijen in naburig gebied, droeg de komst van het hoofd van gewestelijk bestuur in December 1895 goede vruchten, daar de schuldige Parigische rijksgrooten vergiffenis verzochten en beloofden voortaan de bevelen van het Gouvernement te zullen opvolgen. De strijd om het gezag tusschen den rechtmatig opgetreden magaoe BAPA-I-HENTA (zoon van den in December 1893 overleden bestuurder van Parigi) en zijn oom, den indertijd afgezetten rijkbestierder BAPA-I-LATJADO, was in den loop van het jaar gekeerd ten gunste van eerstgenoemde, die sedert het bestuur voerde onder den naam van RADJA MALOLO. Tegen LATJADO had zich namelijk eene sterke partij gevormd, zoodat hij het land verlaten en zich gevestigd had in de kampong Laboean in het Kailische landschap Palos (gouvernement Celebes en onderhoorigheden). Uit weerwraak moet hij den radja van Sigi (mede een der Kailische landschappen), die zekere suprematie uitoefent over de landstreek Mapane (verg. het verslag van 1893, blz. 22), hebben overgehaald om de Alfoeren uit de omstreken van Mapane te gelasten een inval in Parigi te doen, welke last, in verband met de sedert jaren tusschen Mapane en Parigi bestaande veete, in goede aarde schijnt te zijn gevallen. Bovendien ontzag LATJADO zich niet om zijne volgelingen steeds kleine invallen in Parigi te laten doen, die veelal met menschen- en paardenroof gepaard gingen.

Over de veiligheid van personen en goederen in de gedeelten van het gewest, onder ons rechtstreeksch bestuur gebracht, viel niet te klagen. Groote misdrijven kwamen er zelden voor.

Was in de Minahassa de gezondheidstoestand over het algemeen bevredigend, in de afdeeling Gorontalo en op de Sangi- en Talaut-eilanden kwamen koortsen en buikziekten van een kwaadaardig karakter voor, waaraan velen bezweken.

Daargelaten de belangrijke uitvoeren, via Gorontalo, van

¹⁾ In verband met het plan om ter afdeelingshoofdplaats Gorontalo het garnizoen op te heffen, is in December 1895 besloten om ook daar een korps gewapende politiedienaren in dienst te stellen. In afwachting dat daarop bij de begroting gerekend zal zijn, is deze politiemacht bij wijze van tijdelijken maatregel toegestaan.

dammar en rottan uit de landschappen aan de Tomini-bocht, heerschte in den handel eene gedrukte stemming. De afzet van import-artikelen op de Sangi- en Talau-eilanden leed in 1895 vooral door de geringe opbrengst der klapperaanplantingen aldaar. De rijstbouw, die op gemelde eilanden toch al niet op groote schaal wordt gedreven, werd weder erg door de muizenplaag benadeeld. Er moest dan ook weder veel rijst van elders worden betrokken.

In de Minahassa was de koffiëproductie weder gering, doch de oogst der voedingsgewassen viel er over 't algemeen bevredigend, hier en daar zelfs zeer overvloedig uit. De twee Menadosche districtshoofden, die in het voorjaar van 1895 eenige weken op Java hebben verwoefd, ten einde, meer bepaaldelijk in de Preanger Regentschappen, zich door persoonlijke aanschouwing op de hoogte te stellen van de wijze waarop daar verschillende cultures worden gedreven (zie vorig verslag, blz. 26), hebben hunne bevindingen nopens het navolgenswaardige daarvan in de Minahassa nog tijdens hun verblijf te Buitenzorg op schrift gesteld. Hunne verslagen zijn door de Regeering in handen gesteld van den resident van Menado, met opdracht om te zijner tijd mede te deelen wat naar aanleiding daarvan in de Minahassa zal worden verricht.

Op de Sangi- en Talau-eilanden gaat de evangelisatie gestadig vooruit en ook in de Minahassa maakte zij weder eenige vorderingen onder het nog heidensehe deel der bevolking (in de afdeeling Belang en het district Bantik der afdeeling Menado). In de afdeeling Gorontalo, waar twee zendeling-leeraren werkzaam zijn — één te Limbotto (rechtstreeks gebied) en één in het landschap Posso aan de Tomini-bocht — leverde het eigenlijke bekeeringswerk nog weinig op. Intusschen meldt het gewestelijk verslag dat laatstbedoelde zendeling veel invloed verkreeg onder de Alfoeren, en dat de door hem opgerichte scholen druk, doch ongeregeld, bezocht werden. De radja van Todjo had den zendeling verzocht om ook in zijn landschap eene school te openen.

§ 17. Amboina.

De politieke toestand van dit gewest kon over het algemeen vrij bevredigend genoemd worden.

Op Ceram werd in September 1895 door de berg-Alfoeren van Roembia een sneltocht ondernomen tegen de bergnegorij Hoenitotoe, waaraan, naar beweerd wordt, ook eenige Christenen der strandnegorij Kamarian zouden hebben deelgenomen. Daar verwacht kon worden, dat de bevolking van Hoenitotoe wraak zou nemen, en het wenschelijk was den posthouder van Kairatoe niet onbeschermd te laten, werden hem 40 geweren met munitie verstrekt. Tot dusver hield Hoenitotoe zich echter rustig. Overigens gelukte het ons bestuur soms om berg-Alfoeren en strandbewoners op Ceram hunne geschillen te doen bijleggen. Bij enkele stammen uit het binnenland was de neiging merkbaar zich aan het strand in geregelde kampongs neder te zetten en het Christendom aan te nemen.

Op Wetter snelden de bewoners van Abidai, in November, twee lieden van de strandnegorij Derikoen. In afwachting van nadere berichten, die omtrent deze aangelegenheid van den posthouder op Wetter (afdeeling Aroe-, Key-, Tenimber- en Zuidwester-eilanden) werden tegemoet gezien, had het gewestelijk bestuur den resident van Timor en onderhoorigheden verzocht zoo mogelijk toezicht te doen houden op de van Allor naar Wetter vertrekkende prauwen, daar vermoed wordt dat Abidai door prauwen, van Allor afkomstig, van kruit en geweren wordt voorzien.

In het ressort van den posthouder op Dammer (afdeeling als voren) hadden op de onbewoonde Lucipara- en Schildpad-eilanden, die op gezette tijden van het jaar door Binongkoreezen en andere bewoners der tot het gouvernement Celebes en onderhoorigheden behorende Boeton-eilanden bezocht worden, om er schildpadden te vangen en schildpadeieren in te zamelen en deze artikelen te Banda of Amboina van de hand te doen, ongeregelde plaatsen tusschen de inzamelaars onderling. Daar gedurende de maanden dat bedoeld bedrijf wordt uitgeoefend dergelijke vijandelijkheden aldaar meermalen plaats hebben, en soms ook misdrijven worden gepleegd, waartegen uit Dammer weinig kan worden uitgericht, zijn bedoelde onbewoonde eilanden, in 't belang van een beter toezicht op de zich daar tijdelijk ophoudende lieden, in 't laatst van 1895 (Indisch Staatsblad n°. 230) irgedeeld bij de afdeeling Amboina.

Nu sedert 1890 het toezicht op de Key-eilanden aan een aldaar — te Toeal op Klein-Key — gevestigden controleur is opgedragen

beginnen hoofden en bevolking, naar gemeld wordt, meer en meer aan eene geregelde orde van zaken te gewennen. Onderlinge oorlogen hadden er niet meer plaats.

Door den resident werden in het afgelopen jaar weder, met het te zijner beschikking staande stoomschip der gouvernementsmarine, herhaaldelijk reizen gedaan naar verschillende eilanden van het gewest, zoowel ter controle van de besturende ambtenaren als om op de hoogte te blijven van de heersche toestanden en om hangende geschillen plaatselijk te onderzoeken en te beslechten. Ook het met het toezicht op de parelvisserij belaste oorlogsstoomschip *Borneo* deed gedurende een gedeelte van het jaar eenige kruistochten in de wateren van dit gewest en liet op verschillende plaatsen, ter inwinning van informatiën en tot vertoon van de vlag, het anker vallen. Van Engelsch-Australische parelvischers werd geen overlast meer ondervonden.

Over de veiligheid van personen en goederen op Amboina, de Oeliassers, Boeroe en Oost-Ceram viel niet te klagen en op de Banda-eilanden stak zij gunstig af bij het jaar 1894. Op de Zuidwester-eilanden en voornamelijk op de Babber- en Tenimbergroepen bleef het echter in dit opzicht minder gunstig gesteld, blijkens de nu en dan, o. a. in de twee posthoudersressorten der Tenimber-groep, vernomen geruchten nopens het berooven, enz. van inlandse handelsvaartuigen. Ofschoon de aanwezigheid van de *Borneo* in die streken door de posthouders werd dienstbaar gemaakt om te trachten de bij hen ingekomen beschuldigingen tot klaarheid te brengen, was het resultaat doorgaans gering. Te Ridoel en Ritabel (eiland Larat), waar twee Makassaren, naar beweerd werd, om het leven gebracht waren, hield de bevolking zich buiten aanraking, door de kampong te verlaten; doch te Watidel (mede op Larat), aan welke kampong eveneens aanrandingen waren ten laste te leggen, kwam de bevolking tot bekentenis en vroeg aan den posthouder vergiffenis. Te Olilit en Kandar (eiland Jamdena) meenden de bewoners recht te hebben op het zich toegeëigende uit eene gestrande prauw, omdat zij de opvarenden gered hadden.

Uitbreiding van den Islam viel nagenoeg niet op te merken, niettegenstaande op Noord-Boeroe weder gehoord werd van Mohammedaansche propaganda onder de Alfoeren. De hadji's hebben in dit gewest weinig invloed op de bevolking.

Het evangelisatiewerk in de Zuid-Molukken droeg over het algemeen goede vruchten. Vooral was dit het geval op de eilandengroep van Dammer, waar o. a. in de meeste gemeenten de tot dusver nog behouden gebleven afgodsbeelden verdwenen. Nieuwe gemeenten werden gesticht op de eilanden Roma, Babber en Nafar. Daarentegen viel achteruitgang van het Christendom te bespeuren op Letti, Moa en Loelang. Op de Aroe-eilanden had de, op verzoek der bewoners, te Watolei werkzaam gestelde inlandse godsdienstleeraar (zie vorig verslag, blz. 28) geen succes; hij tracht thans op Trangan bekeerlingen te maken. In de verschillende Christengemeenten op Ceram werd door de inlandse leeraars, en door andere inlanders die als voorgangers bij de godsdienstoefeningen optreden, met lust gewerkt; hier en daar verzeen nieuwe kerken en de vraag naar bijbels was zeer groot. De ijver en standvastigheid van de leden der Christengemeente te Waipoetih op de noordkust van Boeroe worden zeer geprezen, doch het gehalte der weinige Christenen te Kajeli op de westkust van dat eiland liet veel te wenschen over.

De Roomsche-katholieke missie op het eiland Kesewooi (onderafdeeling Ceramlaut en Goram der afdeeling Banda) werd in het begin van 1895 opgeheven. Daarentegen was die te Bomphia op Oost-Ceram (onderafdeeling Waroe van dezelfde afdeeling Banda) met vrucht werkzaam. Ook de zendingsarbeid der Roomsche-katholieken te Langgoer op Klein-Key droeg goede vruchten.

Over het algemeen kon in 1895 de gezondheidstoestand der bevolking in dit gewest gunstig genoemd worden. Van epidemieën bleef men verschoond en de beriberri eischte betrekkelijk weinig offers. In de eerste helft van het jaar deden zich op de Ambonsche- en Banda-eilanden vele ernstige gevallen van bronchitis voor, soms met doodelijken afloop.

Ten gevolge van de lage marktprijzen was de handel in noten en kruidnagelen nog gedrukker dan in 1894. Ook in copra ging weder weinig om. Ter hoofdplaats Amboina beliep, volgens het gewestelijk verslag, de waarde van den invoer ruim f 937 000 en die van den uitvoer ruim f 478 000, zijnde vooral het laatste cijfer geringer dan in 1893 en 1894. Voor Banda ontbreken voor ditmaal de gegevens.

§ 18. Ternate.

De uit dit gewest, bijna geheel bestaande uit de sultanaten

Ternate, Tidore en Batjan, ontvangen berichten gewagen van geen voorvallen van aanbelang. Van bewegingen van politieken aard werd nergens iets vernomen.

In het niet onder gezag van een posthouder staande gedeelte van Tidoreesch Halmahera moest in Januari jl. de in het binnenland gelegen nederzetting Tosoro der Tobaro-Alfoeren gestraft worden, wegens het brutaal optreden van eenigen hunner tegen Tidoreezen, die door den sultan onder een „alferes” (soort van hoofd) naar den tegenoverliggenden Halmahera-wal waren afgezonden, — terwijl de resident den cipier van 's lands gevangenis te Ternate met een paar gouvernementspolitiedienaren had doen medegaan, — om twee reeds sedert medio 1895 voortvluchtige gevangenen, wier schuilplaats sedert ontdekt was geworden, weder in handen te krijgen. Te Gorapien, op Halmahera's westkust bezuiden Dodinga, — waar de kleine macht zich ophield om in het binnenland hare nasporingen te gaan voortzetten (een der voortvluchtige gevangenen, een Tobaro-Alfoer, had zij door list reeds weten te vatten), — werden onverhoeds door van Tosoro afgekomen Alfoeren op de Tidoreezen eenige geweerschoten gelost, ten gevolge waarvan de alferes en twee zijner manschappen doodelijk getroffen werden. In de daardoor ontstane verwarring gelukte het den gevangene weder te ontkomen, terwijl de cipier en zijne volgelingen moesten vluchten. Daar het toch reeds zwakke sultansgezag over de onbeschaafde Alfoersehe stammen van Halmahera zeker zou geschokt worden als op het gebeurde geen vrijwillige onderwerping, dan wel de bestraffing der schuldigen volgde, stak de resident een paar dagen later, met eenige militaire macht en eene sectie gewapende politiedienaren, per gouvernementstoomschip *Zeeleeuw* van Ternate naar Gorapien over, ten einde zoo mogelijk aanraking met de Tobaro-Alfoeren te krijgen of anders hunne nederzetting te Tosoro te vernielen. Tot dit laatste werd overgegaan, nadat naar het binnenland uitgezonden Alfoeren van een anderen stam Tosoro verlaten hadden bevonden en van de bewoners geen spoor hadden kunnen ontdekken. Daags daarop werd een verkenningstocht langs het strand gemaakt en tevens Koesoe, eene andere nederzetting van Tobaro-Alfoeren, bezocht, waar de hand werd gelegd op geweren en op een aanzienlijken voorraad kruit en lood, welk een en ander clandestien was ingevoerd. Ook werd hier vernomen wie de schoten op de Tidoreezen hadden gelost, doch eene poging om door lieden van Koesoe de voortvluchtige gevangenen en hunne vermoedelijke helpers in handen te krijgen leverde niets op. Daar echter de Tobaro-Alfoeren gevoelig genoeg in hunne bezittingen waren getroffen om te mogen verwachten dat zij zich verder niet aan ongeregelheden zouden durven schuldig maken, besloot de resident met de militairen naar Ternate terug te keeren. Zoowel tot geruststelling van de goedgezinde Tidoreesche strandbevolking, als om toe te zien dat door de sultans van Tidore en Ternate, in opvolging van de tot hen te richten aanschrijving, het mogelijke beproefd werd tot opsporing van de schuldigen (voor wier opvatting premieën werden uitgelooft), bleef de djaksa met de gewapende politiedienaren nog eenigen tijd te Gorapien achter, doch zij keerden omstreeks medio Februari te Ternate terug, daar de rust inmiddels niet was verstoord. Vermits in het gedeelte van Halmahera, waartoe de kampong Gorapien behoort, het gezag van den sultan van Tidore slechts wordt gehandhaafd door enkele kampong-hoofden, die, evenals hunne onderhoorigen, voor de Alfoeren van het binnenland bevreemd zijn, is genoemde sultan door den resident uitgenoodigd ook voor die streek een paar sengadji's of districtshoofden aan te wijzen.

Het blijktens het vorig verslag (blz. 29) op 22 October 1894 met den weinige maanden te voren opgetreden jeugdigen sultan van Tidore en zijne landsgrooten gesloten politiek contract, zoomede eene op 10 December d. a. v. met het inlandsch bestuur van Ternate gesloten suppletoire overeenkomst, strekkende om de contractueele bepalingen nopens de rechtspraak in laatstgenoemd sultanaat te herzien in verband met het ter zake bepaalde in het nieuwe Tidore-contract¹⁾, zijn sedert door den Gouverneur-Generaal goedgekeurd en bekrachtigd, echter onder voorbehoud (gouvernementsbesluit dd. 14 Maart 1896 n°. 6) dat de besturen van beide sultanaten schriftelijk instemmen met de door de Indische Regeering in die contracten aangebrachte wijzigingen en dat ter vervanging van de in het Tidore-contract be-

doelde gebiedsomschrijving, in overleg met den sultan en zijne landsgrooten, eene verbeterde opgaaft worde opgemaakt, waarbij tevens rekening zou moeten worden gehouden met de inmiddels tot stand gekomen overeenkomst van 16 Mei 1895 tusschen Nederland en Groot-Britannië, tot regeling van de grens tusschen het Nederlandsch en het Britsch gebied op Nieuw-Guinea (Indisch Staatsblad 1895 n°. 220 en 221).

De verhouding van den sultan van Tidore tot zijn oom, den kapitein-laut, die mede candidaat voor de sultanswaardigheid was geweest, was ook nog gedurende een gedeelte van 1895 zeer gespannen, doch door bemiddeling van het Europeesch bestuur viel daarin langzamerhand verbetering te bespeuren.

Omtrent de onderhoorigheden der beide sultanaten is het volgende te melden.

Aan de bevolking der aan Ternate onderhoorige Soela-eilanden schonk de sultan, ten gevolge van 's residents bemoeiingen, de achterstallige hassil kwijt, welke achterstand van lieverlede tot een vrij hoog bedrag was geklommen.

Werd in het vorig verslag (blz. 29) medegedeeld, dat bij de radja's van Tomboekoe en Banggai (op en nabij de oostkust van Celebes) een streven viel waar te nemen om zich aan het gezag van den sultan van Ternate te onttrekken, hierin kwam gedurende 1895, ten gevolge van herhaalde bezoeken aan die streken, verandering ten goede. Het kleine aan Tomboekoe schatplichtige landschap Tomori, mede op de oostkust van Celebes, moet sinds lang niet meer aan zijne verplichtingen voldaan hebben en eene houding aannemen, alsof het onafhankelijk is. De resident had nog geen gelegenheid dit landschap te bezoeken.

In het op den vasten wal van Celebes gelegen schaars bevolkte gedeelte van Banggai zijn aan de kust tal van kleine nederzettingen, waar Chineezen van Gorontalo zich met den opkoop van boschproducten (voornamelijk dammar en rottan) onledig houden, welke artikelen zij naar Gorontalo uitvoeren. Een dergelijke handel wordt uit Tomboekoe, waar het Makassaarsch en Boegineesch element op de kustplaatsen de overhand heeft, voornamelijk met Makasser gedreven. Daar de inlandsche bestuurders te Ternate van oordeel waren, dat de Chineesche opkoopters door hun optreden in Banggai, buiten het Ternataansch bestuur om, ook waar er één tot aankap en uitvoer van hout, en een ander tot het in cultuur nemen van gronden was overgegaan, inbreuk maakten op het gezag van den sultan, besloot deze laatste in den aanvang van 1895 om in te gaan op de aanbiedingen, hem namens eene Europeesche handelsvennootschap te Gorontalo gedaan, tot het afstaan aan haar zoowel van het uitsluitend recht tot aankap en uitvoer van hout (met vrijlating evenwel van aankap, door de bevolking, van het benodigde voor haren huis- en scheepsbouw en ter voorziening in de behoefte des sultans) als van het recht tot het inzamelen van boschproducten, welk laatste contract wel is waar den opkoop en de inzameling door anderen niet uitsloot, maar onder deze beperking dat ieder opkoopt een evenredig en met de concessionaris overeen te komen deel zou hebben te betalen in den bij het contract bedongen cijns aan den sultan, ad f 1000 'sjaars. Van dezen cijns en van dien bij het houtcontract bepaald, ad f 500 'sjaars, zouden 2) pct. ten goede komen aan den radja van Banggai en diens ondergeschikte hoofden, welke uitkeering echter niet of slechts gedeeltelijk zou plaats hebben, bijaldien hunnerzijds aan de goede werking van het betrokken concessiecontract moeijelikheden werden in den weg gelegd. De contracten werden gesloten voor de jaren 1895 t/m 1899, met beding van stilzwijgende verlenging, telkens voor een nieuw tijdvak van vijf jaren, bij niet tijdige opzegging (zes maanden vooruit) van de zijde van een der partijen. Echter had de concessionaris zich het recht bedongen, voor het geval hetzij de houtexploitatie, hetzij de inzameling van boschproducten haar geen voordeel zou blijken op te leveren of daarbij van de zijde der plaatselijke hoofden tegenwerking mocht worden ondervonden, het desbetreffende contract ook binnen een loopend vijfjarig tijdvak te doen eindigen. Zouden dus voortaan door de uitgifte der beide concessies — zoo meende het sultansbestuur — de Chineezen in Banggai den opkoop van boschproducten niet langer geheel onbelast mogen voortzetten, en zou ook de buiten het Ternataansch gezag om begonnen boschexploitatie een einde moeten nemen, een ander doel, met de uitgifte der bedoelde contracten beoogd, was het voornemen van het sultansbestuur om een deel van den cijns te bestemmen tot betere bewaking van de kust van Banggai en Tomboekoe tegen strandroof, waaraan de nederzettingen op die kust af en toe blootstonden, en waartoe eene groote kruisprauw zou worden uitgerust. Toen de gesloten contracten,

¹⁾ Uit de voor 't vorig verslag ontvangen Indische mededeelingen moest worden afgeleid (waarschijnlijk door het in de pen blijven van eenige woorden) dat de suppletoire akte van 10 December 1894 Tidore betrof. Het blijkt thans dat de overeenkomst van genoemden datum het sultanaat Ternate gold.

waarbij partijen voor sommige gevallen de tusschenkomst van het hoofd van gewestelijk bestuur hadden gestipuleerd, den toenmaligen resident ter goedkeuring werden aangeboden, ging deze er toe over daaraan zijn zegel te hechten. Al spoedig echter rezen bij den handel te Gorontalo bezwaren tegen de wijze waarop de concessie betreffende de inzameling van boschproducten werd uitgevoerd, waarom de resident van Ternate zich in den loop des jaars naar Gorontalo en Banggai begaf om de gegrondheid dezer bezwaren te onderzoeken. Toen hem daarbij bleek dat er weinig kans bestond dat de concessies zonder bezwaar zouden kunnen werken, besloot hij in 't laatst van Juli 1895 hare uitvoering, onder nadere goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, voorloopig te schorsen, waarvan door hem aan partijen al aanstonds kennis werd gegeven. De Indische Regering heeft dien maatregel sedert goedgekeurd (April 1896), en den resident van instructiën voorzien om te bewerken dat de concessies ook verder buiten gevolg blijven¹⁾.

De Radja-Ampat-eilanden en de noordkust van Nieuw-Guinea werden in Juni 1895 per pakketboot *Camphuis* bezocht door den posthouder van Tidoreesch Halmahera, terwijl in September naar bedoeld gedeelte van Nieuw-Guinea ook eene dien-treis werd ondernomen met het gouvernementsstoomschip *Pelikaan*, welke reis, die door een der prins van Tidore met gevolg werd medegemaakt, tot Duitsch Nieuw-Guinea werd uitgestrekt. Met den „Landeshauptmann“ aan boord werd aldaar o. a. een bezoek gebracht aan de Astrolabe-baai, tot het bezichtigen van eene onderneming, werkende o. m. met een 700-tal Javanen. Op verschillende door den posthouder en later door den resident bezochte plaatsen in en bij de Geelvink-baai hadden weder gevallen van roof en moord plaats gehad, terwijl ook hier en daar de houding der bevolking niet van veel ontzag getuigde. De behoefte aan eene doorgaande gezagsuitoefening onzerzijds in die streken schijnt dan ook niet lang meer onvervuld te zullen kunnen blijven. Op eene afdoening eerlang van de ter zake in Indië in behandeling zijnde voorstellen is dezerzijds in het voorjaar van 1896 bij het Indisch Bestuur aangebrongen.

Aan de in de Papoea-streken geheerscht hebbende pokziekte overleden, in September 1895, o. a. de radja van Waigoe en zijn zoon, waardoor het radja-geslacht in de rechte lijn is uitgestorven. In overleg met den sultan van Tidore werd de sengadji van Saonek als tijdelijk bestuurder aangewezen.

Gedurende een groot deel van November en December 1895, zoomede gedurende de eerste week van Januari 1896, vertoefde het flottieljevaartuig *Borneo* op de zuidkust van Nieuw-Guinea, tot het doen van hydrographische opnemingen, welke arbeid echter herhaaldelijk belemmerd werd door ongunstig weer. Het bij deze gelegenheid ingestelde nader onderzoek van de in 't vorig verslag (blz. 30) vermelde Dewinka-rivier bracht aan het licht, dat deze stroom, hoewel voldoende diep en breed om te worden bevaren, geen gelegenheid aanbiedt tot eene vestiging aan de oevers; bij het opstoomen bleek namelijk dat de oevers geheel met risophoren begroeid zijn en, met uitzondering van een zeer klein gedeelte, bij gewoon hoog water onderloopen. Aanrakingen met de bevolking aan den wal schijnen bij deze gelegenheid nergens op de zuidkust te zijn verkregen. Op de terugreis werden door de *Borneo*, ter hoogte van Frederik-Hendrik-eiland, drie vrouwelijke inboorlingen, die met hare

prauw van den wal waren afgedreven en ten gevolge van het slechte weder zeker zouden zijn omgekomen, aan boord genomen en, daar het ondoenlijk was hen ergens aan land te zetten, mede naar Ternate overgevoerd, waar hun verblijf wellicht zal kunnen dienen om meer bekendheid op te doen van de taal der zuidkust-Papoea's.

In het kleine sultanaat Batjan bleef het bestuur nog gevoerd door de in 1889 ingestelde commissie van landsgrooten, voorzeten door een controleur. Eene nieuwe bestuursregeling wordt intusschen voorbereid, deels door opleiding van den voor de sultanswaardigheid te bestemmen prins voor zijne toekomstige taak, deels door het verzamelen van gegevens, opdat in het bij diens verheffing met hem en de landsgrooten te sluiten nieuwe politiek contract tevens het noodige kunne worden opgenomen omtrent de voorwaarden waarop het Gouvernement bevoegd zal zijn de belastingen in Batjan aan zich te trekken.

Op oeconomisch gebied komen de berichten betreffende dit gewest vrij wel overeen met die in 't vorig verslag (blz. 31).

De gezondheidstoestand was minder gunstig dan in 1894, daar zich in verschillende gedeelten van het gewest pokziekte vertoonde.

§ 19. Timor en onderhoorigheden.

De over 1895 ontvangen berichten nopens de toestanden in de verschillende zelfbesturende landschappen in het Nederlandsch gedeelte van het eiland Timor verschillen weinig met die in vorige verslagen opgenomen. Terwijl van de talrijke tusschen die landschappen of de daartoe behorende kampongs hangende geschillen, welke veelal voortspuiten uit schending van grenzen of diefstallen van vee, er enkele werden bijgelegd, ontstonden elders weder nieuwe verwikkelingen. Zoo wordt o. a. gewag gemaakt van een grensgeschil tusschen den radja van Amarassi (onderafdeeling Babauw) en de radja's en hoofden van Tabenoë, Amaïbi en Klein-Sonnebait (onderafdeeling Koepang), dat op het einde des jaars nog niet was beëindigd, en van oneenigheden in de onderafdeeling Amfoang tusschen den radja van Ambenoë en den fettor van Takaip, ten gevolge waarvan drie personen door lieden van Ambenoë waren vermoord²⁾. Voorts maakt het gewestelijk verslag nog melding van een inval in het landschap Insana (onderafdeeling Beloe), gepleegd door een 50-tal bewoners van de Portugeesche enclave Noimoeti, waarbij 9 personen gedood werden. De reden van dien inval was tijdens de afsluiting van bedoeld verslag aan het bestuur nog niet bekend.

Wat de eilanden Rotti en Savoe betreft, beide onder beheer van een civielen gezaghebber op Rotti, is slechts gemeld, dat genoemde ambtenaar er in slaagde eenige tusschen Rottineesche radja's hangende of nieuw gerezen geschillen uit den weg te ruimen. De kiesgerechtigden van het kleine landschap Keka op Rotti besloten, toen in Juni 1895 hun radja ontslag nam, geen nieuwen bestuurder te kiezen, doch die waardigheid op te dragen aan den bestuurder van het landschap Lole.

Op het tot dit gewest behorende gedeelte van Flores — het westelijk deel (Mangerai) behoort tot het gouvernement Celebes en onderhoorigheden — komen kleine oorlogen niet minder veelvuldig voor dan op Timor, doch met die onderlinge oneenigheden, waarin bijv. op Zuid-Flores de verschillende stammen der berg-Endehneezen niet zelden gewikkeld zijn, heeft het bestuur weinig bemoeienis. Wegens beweerde onheuse bejegening, door een aanzienlijken berg-Endehneez ondervonden van de zijde van een Chineschen fokhouder, ontstond in de strandkampong Ambonga eene botsing, niettegenstaande de ter plaatse verschenen posthouder van Endeh bemiddelend was opgetreden door aan den Chinees ten bate van de beleedigde partij eene boete op te leggen. Die boete werd aanstonds betaald en aan het naar Ambonga afgekomen berghoofd afgedragen, doch nauwelijks was deze vertrokken, of eene in aantocht zijnde bende gewapenden, van de verstrekte genoegdoening naar het schijnt niet onderricht, loste een zevental geweerschoten op het huis van den Chinees. Nadat de posthouder de kwaadwilligen te vergeefs gesommeerd had om af te trekken, welke sommatie door nieuwe schoten beantwoord werd, gingen genoemde ambtenaar en de hem vergezellende twee Europeanen er toe over om haanerzijds van de wapenen gebruik te maken. Door hun goed gericht geweervuur werd de ongeveer 300 man sterke bende

¹⁾ Bij deze gelegenheid achtte de Indische Regering het nuttig om, ter verzekering van het betrachten van eene eenvormige getragshin in de verschillende gewesten der buitenbezittingen, waar zelfbesturende inlandsehe staten worden aangetroffen, aan de betrokken gewestelijke bestuurders de beweegredenen duidelijk te maken, op grond waarvan zij wensch vastgehouden te zien aan het bij tal van gelegenheden uitgesproken en toegepaste beginsel, dat ook die concessies in inlandsehe staten, welke betrekking hebben op onderwerpen, niet uitdrukkelijk genoemd in de vigerende politieke contracten, en in het algemeen alle overeenkomsten van niet strikt privaten aard door inlandsehe zelfbestuurders met particulieren gesloten, de goedkeuring der Regering of die harer vertegenwoordigers vereischen. Bij die circulaire (dd. 4 April 1896) is in dit opzicht vooral een preventief toezicht aanbevolen, in dier voege dat van de inlandsehe zelfbestuurders worde gevorderd dat door hen geenerlei overeenkomst met particulieren worde gesloten, wanneer niet het Gouvernement of diens gemachtigde te voren van den inhoud kennis genomen en daartegen geen bezwaar gemaakt heeft. In het licht werd gesteld dat zoodanige inmenging niet alleen geboden wordt uit een oogpunt van algemeene regeeringszorg en om een deugdelijk toezicht te kunnen uitoefenen op de behoorlijke naleving door de inlandsehe zelfbestuurders van de door hen als leemmen aanvaarde verplichtingen, maar ook aan het zelfbestuur moet ten goede komen. Immers ligt het voor de hand — zoo besluit de circulaire — dat bij de beoordeeling der onderwerpelijk bedoelde overeenkomsten, waar noodig en wenschelijk, van de gelegenheid zal worden gebruik gemaakt om de zelfbesturen van goeden raad te dienen, ten einde te voorkomen dat zij de in hun gebied aanwezige rijkdommen tegen een onevenredig equivalent of op voor hen oneerige voorwaarden aan vreemdelingen afstaan, of, ter wille van oogenblikkelijke voordeelen voor langen tijd aanzienlijke inkomsten prijsgeven.

²⁾ Bleek uit berichten van April jl. dat de controleur der afdeeling Timor, die zich naar Paritti (Amfoang) had begeven, er in was geslaagd de oneenigheden te doen bijleggen, volgens een telegram van den resident dd. 17 Juni waren in Amfoang nieuwe ongeregheden uitgebroken, welke het bestuur met de aanwezige middelen (gewapende politiedienaren en gewapende adviesboten) trachtte te bedwingen.

genoopt terug te trekken en van de voorgenomen plundering af te zien. Ten einde de gemoederen der strandbewoners weder tot kalmte te brengen en hen zoo noodig tegenover de berg-Endehneezen te beschermen, werden 13 gewapende politiedienaren naar Endeh gezonden, terwijl er ook tijdelijk eene gewapende adviesboot werd gestationneerd. Omtrent Noord-Flores wordt medegedeeld, dat eene bende van 40 man uit het landschap Nita, om zich voldoening te verschaffen wegens gepleegde veediefstallen en aanrandingen van vrouwen, zeven personen uit het landschap Tilang gevangen nam. Van dezen werden er vier gedood; van het lot der anderen werd niets met zekerheid bekend.

De Solor- en Allor-eilanden waren insgelijks vaak het tooneel van onderlinge oorlogen. Niettegenstaande het bestuur herhaaldelijk pogingen aanwendde om aan dien onrustigen toestand een einde te maken, was het daartoe niet bij machte. Te Kolana en Erana (Allor), waar uit een gestrand en verlaten niet-inlandsch handelsvaartuig goederen waren geroofd, wist de posthouder, die zich met het gouvernementsstoomschip *Zee-meew* ¹⁾ derwaarts had begeven, te bewerken dat het nog voorhandene aan hem werd afgegeven.

Van Soemba wordt in zoover gunstig bericht, dat in verschillende landschappen, vooral in Midden-Soemba, de invloed der Endehneezen, die er veelal schadelijke elementen zijn (verg. het verslag van 1893, blz. 31), sterk afneemt, en dat de vrees der Soembaneezen voor hen vermindert. In het landschap Lewa (Midden-Soemba), welks in 1892 overleden radja zich tegenover ons gezag steeds weinig onderworpen had getoond, bleef ook in 1895 de verkiezing van een opvolger nog achterwege. Van botsingen tusschen de twee pretendentes voor het radjashap werd echter niet gehoord en volgens het gewestelijk verslag betoonden beiden meer toenadering tot ons bestuur. In West-Soemba, waar aan de Rooms-katholieke missionarissen te Laoera eenige paarden waren onstolen door onderhoorigen van den radja van Karende, had de tusschenkomst van den posthouder ten gevolge dat de paarden werden teruggegeven.

Nopens de Christelijke propaganda in dit gewest, ook daar waar Protestantische zendelingen werkzaam zijn, is in de voor dit hoofdstuk ontvangen mededeelingen niets bijzonders aange troffen. Op Timor en Rotti gingen eenige jonge vrouwen, die met Mohammedanen in den echt traden, tot den Islam over.

Waar onze bestuursbemoeienis zich voldoende kon doen gelden, liet de veiligheid van personen en goederen weinig, elders veel te wenschen over. In laatstbedoelde streken kwamen moorden, veediefstallen en brandstichtingen veel voor, en bijna overal heerscht nog de gewoonte dat men, ten einde zich recht te verschaffen, strooptochten onderneemt, waarbij het voornamelijk te doen is om zooveel mogelijk koppen te snellen.

Voor zooveel vernomen werd, was de gezondheidstoestand der bevolking over het algemeen bevredigend; van epidemieën bleef het gewest verschoond. Evenmin werd gehoord van besmettelijke ziekten of buitengewone sterfte onder paarden of vee, uitgenomen op Timor, waar gedurende een paar maanden in verschillende kampongs van de onderafdeelingen Koepang en Babau eene epizootie heerschte onder de paarden en buffels, doch de sterfte geen groote verhoudingen aannam.

De oogst der voornaamste voedingsgewassen (djagong en rijst) liep in de verschillende streken van het gewest nogal uiteen, maar van groot misgewas vindt men geen gewag gemaakt. Wat betreft de voordeelen door de bevolking met andere cultures of met de inzameling van boschproducten behaald, blijkt uit de voor dit hoofdstuk ontvangen mededeelingen alleen, dat op Noord-Flores de vrij belangrijke teelt van tabak voor de inlandsche markt, door ontijdige regens, minder goed slaagde dan in 1894, dat op Zuid-Flores de bevolking voortging hare koffieaanplantingen uit te breiden, en dat de afvoer van sandelhout afnam, omdat wel gekapt, maar niet bijgeplant wordt.

Op de verschillende handelsplaatsen van het gewest, uitgenomen te Maumeri (Noord-Flores) was in 1895 het vertier minder levendig dan in vorige jaren. Wordt dit, voor zooveel Timor en Rotti betreft, toegeschreven aan de mindere koopkracht der bevolking, veroorzaakt deels door minder voordeelige oogsten van voedingsgewassen in de laatste jaren, deels door de, vooral in 1891 t/m 1893, geleden zware verliezen aan paarden en vee, op de andere plaatsen schijnen binnenlandsche verwickelingen

den afvoer van handelsproducten belemmerd te hebben.

§ 20. Bali en Lombok.

In het rechtstreeksch gouvernementsgebied op het eiland Bali deden zich op politiek gebied geene meldenswaardige feiten voor. 's Residents mededeelingen omtrent den politieken toestand aldaar luiden ook ditmaal alleszins gunstig en getuigen van eene voortdurende tevredenheid. Ten aanzien van het opbrengen der belastingen en het opvolgen van bevelen en beslissingen van het bestuur werd dezelfde bereidwilligheid als in vorige jaren onder vonden.

Eene belangrijke uitbreiding onderging ons direct gebied in dit gewest door de invoering van rechtstreeksch bestuur over het eiland Lombok (of Selaparang) met de daarbij behorende kleinere eilanden, als een gevolg van de in het vorig verslag vermelde gewichtige gebeurtenissen, waarvan Lombok, voornamelijk in de tweede helft van 1894, het tooneel is geweest.

Van de overwegingen, welke er toe hebben doen besluiten voorgoed een einde aan het vorstebestuur op Lombok te maken, is reeds bij eene vorige gelegenheid aan de Staten-Generaal mededeeling gedaan. ²⁾ Omtrent den maatregel zelf zij hier het volgende aange teekend. Bij het Indisch besluit van 31 Augustus 1895 n°. 1 werden in de eerste plaats de afstammelingen van den in Mei te voren te Batavia in gevangenschap overleden gewezen radja van Selaparang, RATOE AGOENG AGOENG G'DE NGOERAH KARANG ASEM, vervallen verklaard van alle rechten en aanspraken op het bestuur over Selaparang, bestaande uit het eiland Lombok met de daartoe behorende kleinere eilanden en uit het landschap Karang Asem op het eiland Bali, terwijl aan deze vervallenverklaring bekendheid werd gegeven door eene proclamatie van den Gouverneur-Generaal. Een exemplaar daarvan en van de Maleische vertaling werd uitgereikt aan de toenmaals te Batavia en te Buitenzorg zich bevindende afstammelingen van wijlen den gewezen radja, terwijl aan den resident van Bali en Lombok werd opgedragen bedoelde proclamatie (enkel de Maleische vertaling) te doen toekomen aan elk der zelfbesturende radja's van Bali en aan het tijdelijk bestuur over Karang Asem, en om verder voor de verspreiding op Lombok zelf zorg te dragen.

Bij het aangehaald besluit van 31 Augustus 1895 werd voorts de invoering van 's Gouvernements rechtstreeksch bestuur over Lombok e. a. afgekondigd, met handhaving van de inheemsche bevolking in het genot van hare eigen rechtspleging, godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken, en met voorloopige bestendiging van de bestaande landrente en andere grondlasten en belastingen, voor zoover deze niet te drukkend en niet in strijd met de beginselen van direct bestuur moesten geacht worden. Eene opsomming van al hetgeen, met deze hoofdbeginzelen als basis, terzelfder tijd werd bepaald en verordend tot organisatie van het bestuur over het nieuw verkregen gebied schijnt in dit hoofdstuk niet op hare plaats. Elders in dit verslag zal beter gelegenheid zijn de noodige bijzonderheden op te nemen. Slechts zij hier aange teekend dat, ofschoon reeds bij de vaststelling der organisatie werd voorzien dat zij slechts als voorloopig zou kunnen worden aangemerkt, de behoefte aan wijziging zich voorshands nog slechts op enkele punten had doen gevoelen, waarin, blijkens berichten van het voorjaar van 1896, reeds ten deele was voorzien hetzij zonder verhooging van de toegestane fondsen, hetzij bij wijze van tijdelijken maatregel.

Omtrent de leden van het Lomboksche vorstengeslacht werd reeds in het vorig verslag vermeld (blz. 38), dat te hunnen aanzien in beginsel beslist was, dat, vermits het belang der openbare rust en orde hun terugkeer naar Lombok in geen geval gedoogde, hun, met toepassing van art. 47 van het Regeeringsreglement, eene bepaalde plaats elders in Nederlandsch-Indië tot verblijf zoude worden aangewezen. Tot dezen maatregel werd overgegaan bij gouvernementsbesluit dd. 31 Augustus 1895 n°. 2, en wel ten aanzien van de vijf op Java onder toezicht verblijvende mannelijke meerderjarige familieleden van den aldaar overleden ex-radja, allen genoemd in 't vorig verslag (blz. 37 en 38). Aan vier hunner werd de hoofdplaats Benkoelen tot verblijfplaats aangewezen, namelijk aan zijn zoon GOESTI MADE DJILANTIK, aan zijne kleinzoon (zoon van den bekenden te Mataram gesneuvelden troonopvolger en medebestuurder ANAK

²⁾ Zie de Memorie van Toelichting betreffende het in Mei 1895 ingediende wetsontwerp — sedert onder dagteekening van 20 Juli d. a. v. tot wet verheven (Nederlandsch Staatsblad 1895 n°. 131; Indisch Staatsblad n°. 162) — tot verhooging van de Indische begroting voor het jaar 1895 ten behoeve van het op Lombok in te voeren direct bestuur (Gedrukte stukken, Zitting 1894—1895 — 177).

¹⁾ In 1895 was slechts gedurende de laatste vijf maanden een gouvernementsstoomschip in het gewest beschikbaar. In October beschikte de resident daarover tot het doen van eene dienstreis naar Rotti, Savoe, Soemba en Flores.

AGOENG K'TOET) GOESTI G'DE OKA en GOESTI G'DE RAI, en aan zijn achterneef GOESTI K'TOET DJILANTIK KANJINAN. De Moham-medaansche kleinzoon DATOE PANGERAN (mede een zoon van wijlen K'TOET) werd op de afdelings-hoofdplaats Buitenzorg geïnterneerd, waar hij ook tot dusver reeds verblijf hield. De naar Benkoelen gerelegeerden vertrokken den 6den September derwaarts, vergezeld van de zich bij hen bevindende vrouwelijke en minderjarige verwanten en een aantal volgelingen. Nevens de beschikbaarstelling van eene som ineens, tot aanschaffing van kleederen, huisraad en verdere benodigdheden, legde de Indische Regeering aan ieder der vijf gerelegeerden eene maandelijksche uitkeering toe tot zoodanig bedrag (ook voor elk der vier naar Benkoelen mede te nemen kinderen uit het Lomboksche vorstengeslacht), dat zij als inlanders van goeden stand, echter zonder statie te voeren, behoorlijk konden leven. Een viertal volgelingen, die het verlangen hadden te kennen gegeven naar Lombok terug te keeren, werden hiertoe in de gelegenheid gesteld.

De tot dusver van het gewestelijk bestuur ontvangen mededeelingen omtrent de invoering en de werking van ons rechtstreeksch bestuur op Lombok kunnen bevredigend genoemd worden. In het algemeen mag toch gezegd worden dat de nieuwe bestuursregeling zonder overwegende bezwaren is tot stand gekomen en dat zoowel de Sassaksche als de Balische bevolking zich gewillig onder die regeling heeft geschikt. Minder wellicht nog uit sympathie voor ons gezag, dan wel uit overtuiging dat zij geen staatkundig element van beteekenis vormen en dat in de hun vijandige gezindheid der Sassaks een voortdurend gevaar voor hen schuilt, zoeken de Lombok-Baliërs steun bij ons bestuur en, wanneer hun die steun naar billijkheid verleend wordt, houden de in het gewest bescheiden autoriteiten zich verzekerd dat van de zijde van dit deel der Lomboksche bevolking (volgens de in Juni 1895 door de hoofden verstrekte opgaven zou het zielental der Lombok-Baliërs op p.m. 25 000 zijn te stellen) geenerlei gevaar, direct of indirect, voor ons gezag is te duchten, doch dat zij dit integendeel zouden steunen tegen Sassaks, die het mochten willen aanranden. Van de Sassaks, die het overgrote meerendeel der bevolking uitmaken (volgens recente opgaven wordt hun aantal voor het oostelijk deel van het eiland op p. m. 240 000 en voor het westelijk deel op p. m. 80 000 geschat), kan getuigd worden dat ook van hen de gewenschte medewerking werd ondervonden bij de voorbereiding tot — en de invoering van het rechtstreeksch bestuur op Lombok, zij het ook dat tegen sommige elementen onder hen, die belang hadden bij den toestand van regeeringloosheid en wanorde der laatste jaren en die daarom de bedoelingen van het Gouvernement tegenwerkten en in verdenking trachtten te brengen, krachtdadig moest worden opgetreden. Nadat intusschen door de hulp der Sassaksche hoofden op de voornaamste onruststokers de hand was gelegd, werd ten slotte niets meer vernomen van de in de eerste tijden ten nadeele van het Gouvernement verspreide sensatieberichten. Ook in de houding van het uit het vorig verslag bekende hoofd van Praja, GOEROE BANGKOL, welke aanvankelijk te wenschen overliet, kwam gaandeweg verbetering¹⁾. Nochtans zal op hem en op anderen die, als hij, vermoedelijk zijn teleurgesteld in hunne verwachting om op Lombok, na den val der Baliërs, een Mohammedaansch rijk te stichten, bij voortdurend een wakend oog moeten worden gehouden, ook ter voorkoming van geestdrijverij.

Van de Sassaksche hoofden in West-Lombok wordt medegedeeld dat zij nog weinig geschikt voor hunne taak zijn, hetgeen hieraan wordt toegeschreven dat vroeger de Sassaksche bevolking van West-Lombok, veel meer dan die van het oostelijk deel des eilands, stond onder het dadelijk gezag der Balische poenggawa's, zoodat in West-Lombok niet over voornamen Sassaks kan worden beschikt, die gewoon waren gezag uit te oefenen.

De verhouding tusschen de Baliërs en de Sassaks (in West-Lombok) kan niet gunstig genoemd worden, hetgeen voornamelijk voortkomt uit de buitengewoon talrijke geschillen van agrarischen aard, die er tusschen hen bestaan. Tijdens het vorstenbestuur en vooral in de laatste jaren, toen zij gedurig werden opgeroepen ter bestrijding van de Sassaksche opstandelingen, lieten de Baliërs

hunne bouwgronden ter bewerking over aan Sassaks van West-Lombok, tegen afstand van een gedeelte der opbrengst in natura, en hiervan hebben de Sassaksche occupanten nu gebruik gemaakt om de oorspronkelijke rechten der Baliërs te betwisten, hetgeen te gemakkelijker viel, wijl schriftelijke bewijzen ontbreken. Dientengevolge weigerden de Sassaks om aan de Baliërs het hun toekomend deel van den oogst af te dragen, en onthielden hun op die wijze de middelen om in hun levensonderhoud te voorzien. Werden in het afgelopen jaar de ernstige verwickelingen, welke hieruit dreigden voort te komen, door het krachtig en beleidvol optreden onzer ambtenaren zooveel mogelijk voorkomen, de door het bestuur aangewende pogingen om de gerezen geschillen langs minnelijken weg tot oplossing te brengen hadden geen bevredigend resultaat, en daar die geschillen om meer dan één reden ook niet vatbaar zijn om door rechterlijke uitspraken te worden beslecht, zullen tot regeling van deze aangelegenheid wellicht van bestuurswege ingrijpende maatregelen moeten worden genomen. De bestaande toestand toch schijnt, zonder groot gevaar voor verstoring van rust en orde, niet bestendig te kunnen worden en door doeltreffende middelen zal derhalve getracht moeten worden het daarheen te leiden dat het gros der Baliërs door landbouw in zijn levensonderhoud kan voorzien. Op welke wijze dat doel het best is te bereiken, kan niet worden beslist zonder eene voorafgaande kadastrale opneming van den bouwgrond der onderafdeeling West-Lombok en van het onmiddellijk daaraan grenzend terrein, dat voor bouwgrond zou kunnen worden gebezigd, en zonder dat vooraf is onderzocht welke bezitreechten thans feitelijk op den grond worden uitgeoefend. Ten einde een en ander te verrichten, is in het najaar van 1895 eenig personeel van den kadastralen dienst naar Lombok gedirigeerd, en men stelde zich voor dat de onderwerpelijke aangelegenheid bij eene voortvarende behandeling wellicht nog vóór den westmoesson 1896/97 zou kunnen zijn afgedaan. Is deze zaak — zoo wordt voor dit verslag bericht — eenmaal tot oplossing gebracht, dan wordt de toekomst op politiek gebied door het bestuur met vertrouwen tegemoet gezien, omdat de gezindheid der Sassaks jegens het Gouvernement goed kan genoemd worden en zij meer en meer inzien en waardeeren hoe gunstig ons bestuur bij dat der vroegere Balische overheerschers afsteekt.

Omtrent de politieke aangelegenheden op Bali (buiten de gouvernementen-afdeelingen Boeleleng en Djembrana) kan het volgende worden medegedeeld.

Werden in de eerste helft van 1895 nog nu en dan geruchten vernomen, dat de ons gezag vijandige partij in de aan het Gouvernement vervallen Lomboksche onderhoorigheid Karang Asem²⁾ uitvoering zoude geven aan haar voornemen om gewapenderhand tegen de gouvernementen-afdeeling Boeleleng op te treden, gedurende de tweede helft van het jaar werd daarvan al minder en minder gehoord en ten slotte hielden die geruchten geheel op. Het bleek dan ook in November, toen een onzer ambtenaren in Karang Asem vertoefde (zie lager), dat de van Lombok teruggekeerde GOESTI G'DE DJILANTIK (de eenig overgeblevene van de indertijd door den Lombokschen vorst over Karang Asem aangestelde twee regeerders)³⁾ er in geslaagd was zich behoorlijk te kwijten van de hem door den resident opgedragen taak om, in afwachting dat de Gouverneur-Generaal over het toekomstig bestuur over Karang Asem zou hebben beslist, de rust in dat landschap te handhaven. Aan enkele poenggawa's, die hem in dat streven hadden gedwarsboomd, had hij geheel of gedeeltelijk het gezag ontnomen. En al had hij een paar andere poenggawa's van hooge geboorte, die kort na zijn terugkeer tegen hem hadden samengespannen, ongemoeid gelaten, uit aanmerking van hun grooten invloed, — ook tegenover hen was DJILANTIK's standpunt versterkt, sedert zij en alle overige poenggawa's en pedanda's, benevens een paar van DJILANTIK's familieleden, die op de hand der partij van verzet geweest waren, hem den grooten eed van trouw en gehoorzaamheid gezworen hadden. De ambtenaar, die tot het inwinnen van inlichtingen nopens den in het landschap heerschenden staat van zaken zich naar Karang Asem begeven had (de den resident toegevoegde controleur voor de politieke aanrakingen met de inlandsche bestuurders op Bali, die bij deze zending — waarop hij overal behoorlijk ontvangen werd — vergezeld werd van een met de voornaamste Karang Asemische

¹⁾ Naast GOEROE BANGKOL, die eigenlijk meer in zaken van godsdienstigen aard op den voorgrond treedt, is zijn neef en medebestuurder, de ook in 't vorig verslag reeds genoemde MAMY SAPIAN, het eigenlijke districtshoofd van Praja.

²⁾ Omstreeks medio 1896 is het Europeesch bestuur moeten optreden tegen eenige onruststokers, die tegen het inlandsch gezag in Praja waren in verzet gekomen. Volgens telegrafische berichten van Juli jl. waren namelijk te hunner opvatting militaire patrouilles uitgezonden, ook in het naburige district Batoe Klijan, en was bij eene poging daartoe een Europeesch fuselier gedood.

³⁾ Karang Asem is grooter en sterker bevolkt dan een der andere onder inlandsch bestuur staande landschappen op Bali; de indertijd (in het verslag van 1882) bekend gestelde raming van p. m. 80 000 zielen schijnt veel te laag te zijn.

⁴⁾ De andere medebestuurder, DJILANTIK's oudere broeder GOESTI G'DE POETOE, is in 1893 overleden.

hoofden bekend Boeilelengsch hoofd) had tevens in last een brief van den resident over te brengen, ten geleide van de hooger besproken proclamatie van den Gouverneur-Generaal dd. 31 Augustus 1895, verkondigende de beslissing der Regeering met betrekking tot het voormalig rijk Selaparang e. a. Aan GOESTI DJILANTIK werd nu de veranderde verhouding tot het Gouvernement, waarin Karang Asem gekomen was, duidelijk gemaakt en hem tevens medegedeeld wat de Indische Regeering van hem vorderde (zie vorig verslag, blz. 10), wilde hij zijne positie voorgoed geregeld zien, m. a. w. eene aanstelling ontvangen als 's Gouvernements stedehouder of gemachtigde (wakil) over Karang Asem. DJILANTIK toonde zich bereid om, als de Regeering aan haar voornemen, om hem aan het hoofd der zaken in Karang Asem te laten, mocht gevolg geven, de verklaring af te leggen zich in het bestuur over het landschap als een goed en getrouw stedehouder van het Gouvernement te zullen gedragen. Nu DJILANTIK sedert — bij eene ten overstaan van voormelden controleur afgelegde schriftelijke verklaring dd. Karang Asem 22 Maart 1896 — aan het van hem gevorderde heeft voldaan, is hij bij Indisch besluit dd. 10 Juni jl. n. 19 aangesteld tot 's Gouvernements stedehouder (wakil) in Karang Asem, van welke aanstelling hem eene in den gebruikelijken vorm opgemaakte, door den Gouverneur-Generaal onderteekende akte zou worden uitgereikt.

In November/December 1895 bezocht de naar Karang Asem vertrokken controleur, met het hem toegevoegde Balische hoofd uit de gouvernementsafdeeling Boeileleng, tevens de Balische rijken Kloengkoeng en Bangli, waar hij den bestuurders de brieven van den resident uitreikte ten geleide van de hooger bedoelde proclamatie, terwijl door den resident te gelijker tijd een Boeilelengsche poenggawa met die overbrenging naar de rijken Tabanan, Badoeng en Gianjar belast werd. Was overal de ontvangst der gouvernementsgezanten naar wensch, van al de Balische vorsten werden binnen korteren of langeren tijd, in antwoord op de ontvangen kennisgeving, brieven in passende vorm ontvangen.

De twee radja's van Badoeng — de radja van Den Pasar en die van Pamotjoetan — vaardigden in Juli 1895, na daartoe verkregen vergunning, ten blijke tevens van onderdanigheid en vriendschap, een gezantschap van twee familieleden en een tolk naar Buitenzorg af, ten einde den Gouverneur-Generaal, onder aanbidding van eenige huldegescenken, mededeeling te doen van het voorgenomen verbrandingsfeest van de lijken van den vader van eerstgenoemde (den in 1890 overleden mederegeerder van Badoeng) en van één hunner neven. Na door den Landvoogd ten paleize te Buitenzorg in plechtig gehoor te zijn ontvangen, keerden de Badoengsche gezanten in het begin van Augustus, naar hun land terug, ten zeerste voldaan over de op Java genoten ontvangst en getroffen door al hetgeen zij daar gezien en ervaren hadden. Volgens de meening van het gewestelijk bestuur moet het door ons op Lombok behaald succes aan dezen stap der Badoengsche radja's niet vreemd geweest zijn, gelijk dat succes trouwens in het algemeen in de Balische landschappen een goeden indruk heeft gemaakt. Vanwege den Gouverneur-Generaal werd later aan genoemde radja's een tegen-geschenk gezonden.

De verhouding tusschen de landschappen Kloengkoeng en Karang Asem bleef ook in 1895 gespannen, doch uitte zich niet in feitelijkheden. Daarentegen kwam het in November 1895 weder tot vijandelijkheden tusschen Bangli en Gianjar. Lieden van eerstgenoemd rijkje maakten zich op het onverwachtst meester van een zevental onder Gianjar ressorterende dessa's, doch moesten twee daarvan spoedig weder ontruimen, waarbij zij belangrijke verliezen leden. Het vermoeden bestond dat deze aanval voor een deel was toe te schrijven aan invloeden van den radja (dewa-agoeng) van Kloengkoeng, wien de door Gianjar herkegen zelfstandigheid (verg. het verslag van 1894, blz. 33) nog steeds een doorn in het oog is. In het gebeurde werd door den resident aanleiding gevonden om een verzoek van den radja van Bangli tot invoer van een paar honderd voorlaadgeweren af te wijzen. In Kloengkoeng was een in de poeri voorgekomen familie-schandaal, waarin een zoon van den dewa-agoeng de hoofdpersoon was, oorzaak dat enkele personen op wreede wijze werden ter dood gebracht. Den dewa-agoeng werden te dier zake ophelderingen gevraagd, met ernstige aanbeveling tevens om tegen herhaling van dergelijke exeentie's te waken.

Voor het overige zijn omtrent de zelfbesturende rijkjes op Bali geene bijzonderheden van politieke aard te melden. In het algemeen kan gezegd worden — zoo luiden de Indische mededeelingen — dat de verschillende bestuurders blijc gaven van

hunne goede gezindheid jegens het Gouvernement.

Voor zooveel de gouvernementsafdeelingen Boeileleng en Djembrana op Bali, en ook de nieuwe gouvernementsafdeeling Lombok betreft, wordt de veiligheid van personen in het gewestelijk verslag als zeer bevredigend geschetst. In eerstgenoemde twee afdeelingen liet, dank zij het toenemend plichtbesef der hoogere en lagere hoofden, de veiligheid van goederen mede weinig te wenschen over. Van Lombok evenwel kon dit nog niet gezegd worden: doch, naar het oordeel van den resident, bestond er toch, de omstandigheden in aanmerking genomen, reden tot tevredenheid, terwijl het zich liet aanzien, dat de toestand geleidelijk zou verbeteren. In West-Lombok, en vooral in den naasten omtrek van de hoofdplaats Ampenan — waar, in verband met de in uitvoering genomen bouwwerken, tijdelijk veel veroordeelden tot dwangarbeid vereenigd waren, — schijnen vele der aldaar gepleegd wordende diefstallen op rekening te moeten worden gesteld van gedroste dwangarbeiders.

Vele Sassaks zijn gedurende de laatste jaren van Oost-Lombok naar het nabijgelegen eiland Soembawa (gouvernement Celebes en onderhoorigheden) uitgeweken. Vooral in 1894 moeten derwaarts uit de door den opstand verwoeste streken van Midden-Lombok o. a. onderlooze kinderen en behoeftigen zijn overgebracht. Vanwege het bestuur te Makasser is nopens de omstandigheden, waarin die Sassaksche immigranten verkeerden, in Mei 1895 een plaatselijk onderzoek ingesteld, waaruit bleek dat zij op hunne nieuwe verblijfplaatsen voldoende levensonderhoud gevonden hadden, zoodat zij dan ook niet wenschten naar Lombok te worden teruggezonden. Daar die terugkeer, gelet op den oeconomischen toestand waarin Lombok voornog verkeert, ook niet kon geacht worden in hun belang te zijn, is besloten voorshands slechts zooveel mogelijk er tegen te doen waken, dat Sassaks tegen hun wil naar Soembawa worden overgevoerd. Eene poging van dien aard, waarin Endehmeezen, geholpen door Sassaks, de hand hadden, werd nog in December jl. vrijdeld. In 't algemeen kan volgens het gewestelijk verslag getuigd worden, dat de uitvoer van slaven uit de strandplaatsen ter Oostkust van Lombok zoogoed als geheel heeft opgehouden. ⁴⁾

Aangaande den gezondheidstoestand in het gouvernementsgebied dezer residentie kan worden aangetekend, dat in de afdeelingen Boeileleng en Djembrana gedurende 1895 doorgaans weinig van volksziekten werd gehoord, uitgenomen in November en December, toen op de strandplaatsen der eerstgenoemde afdeeling vele gevallen van koorts voorkwamen, waarvan enkele met doodelijken afloop. Op Lombok was in 1895 de gezondheidstoestand verre van gunstig. In den aanvang van het jaar heerschte in Oost-Lombok overal de pokziekte en overigens werd bijna het geheele eiland in meerdere of mindere mate geteisterd door koorts en, buikziekten en venerische en syphilitische kwalen, welke laatste zeer algemeen en onder kwaadaardige vormen voorkomen. Met de verstreking van geneesmiddelen aan de zieke bevolking werd op vrijgevege wijze tewerkgegaan, terwijl in een door het bestuur opgericht asyl te Ampenan tal van Sassaks, die in West-Lombok werk kwamen zoeken, doch door ziekte en ellende zoodanig uitgeput waren dat zij onmogelijk arbeid konden verrichten, gevoed en geneeskundig verpleegd werden.

Besmettelijke ziekten onder het vee kwamen niet voor. In West- en vooral in Midden-Lombok is ten gevolge van de gebeurtenissen der laatste jaren de veestapel zeer afgenomen, zoodat gebrek bestond aan ploegvee. In verband daarmede is het uitvoeren of slachten van runderen, zonder consent, door het bestuur tijdelijk verboden en was voorts het denkbeeld in overweging om de uit de verwoeste streken van Midden-Lombok afkomstige bevolking (die van West-Lombok had zich geleidelijk weder van runderen voorzien door aankoop in Oost-Lombok) van bestuurswege op goedkoope en gemakkelijke wijze aan ploegvee te helpen.

De verwoeste streek van Midden-Lombok wordt langzamerhand, door Sassaks zoo wel uit het westen als uit het oosten des eilands, weder bevolkt en bebouwd. Ook Baliërs kwamen zich daar vestigen. Nochtans moesten in Midden-Lombok groote uitgetrektheden sawah onbeplant blijven, niet alleen uithoofde van te weinig ploegvee of gemis aan landbouwgereedschappen, maar ook doordien er vele dammen en waterleidingen vernield of in slechten staat geraakt waren. In Februari jl. is f 2000 uit 's lands kas toegestaan voor de aanschaffing van patjols, ter kostelooze verstreking aan behoeftige Sassaks, die anders, bij gebrek aan ploegvee, niet in staat zouden zijn de sawah's te bewerken.

⁴⁾ Over de slavernij op Lombok zie hoofdst. F, § 8.

Voorts is de aandacht van den resident gevestigd op het denkbeeld om de wederontginners van woest geworden bouwgronden te steunen door hun gedurende een bepaalden tijd vrijstelling van landrente te verleenen.

Dank zij den over het algemeen vrij goed geslaagden oogst van verschillende gewassen was zoowel in Boeileng en Djembrana als op Lombok het passarverkeer tamelijk belangrijk.

Op de havenplaats, tevens gewestelijke hoofdplaats, Singaradja (Boeileng) was de in- en uitvoerhandel, vooral het verkeer met Singapore, van niet minder omvang dan in 1894. Te Negara (Djembrana) is de in- en uitvoer van veel minder beteekenis. Omtrent de handelsbeweging naar en van Lombok meldt het gewestelijk verslag dat te Ampenan op de west- en te Laboean Hadji op de oostkust reeds spoedig na afloop van de militaire expeditie het vertier snel toenam. Echter ging er nog niet zoo veel om als vóór het uitbreken van den opstand der Sassaks.

D. Landmacht.

Nadat de nieuwe legercommandant, de luitenant-generaal J.

A. VETTER (zie vorig verslag, blz. 40), den 24sten October 1895 als zoodanig en als chef van het departement van oorlog was opgetreden, en de generaal-majoor M. SEGOV van de tijdelijke waarneming ontheven was geworden, begaf eerstgenoemde zich een paar weken later naar Atjeh (zie blz. 5 hiervóór), doch was omstreeks medio December weder te Batavia terug. Tijdens deze afwezigheid was met de leiding der zaken bij het departement van oorlog belast de oudste generaal-majoor bij het hoofdkwartier (genoemde generaal-majoor SEGOV). Ook was dit weder het geval gedurende het tijdvak (April/Juni 1896) dat de legercommandant zich in Atjeh bevond, in hoedanigheid van regeeringscommissaris.

§ 1. *Levende strijdkrachten.*

Samenstelling en sterkte van het leger. Het ouder gewoonte hieronder volgende, uit bijlage B samengestelde, korte overzicht van sterkte en formatie des legers respectievelijk op ultimo December 1894 en 1895 geeft zeer bevredigende cijfers.

OMSCHRIJVING.				OFFICIEREN en als zoodanig dienstdoende adjudant-onderofficieren (allen Europeanen of met dezen gelijkgestelden).				ONDEROFFICIEREN EN MINDEREN.				Bovendien behoorden tot het leger, maar telden niet in de formatie (en zijn daarom in de voorgaande kolommen van dit overzicht niet begrepen) eenige in bijlage B nader gespecificeerde categorieën van officieren en militairen beneden dien rang, wier aantal bedroeg:	
	Officieren.	Adjt.-onder-offic. d.d. 2de luitenant.	Te zamen.	Euro-peanen.	Afri-kanen.	Amboi-neezen.	Inlan-ders.	Totaal.	Officieren.	Onderofficieren en minderen.			
Ult. 1894 telde de	a)	b)	c)	d)	e)	f)	g)	h)	i)	j)			
"normale" formatie	1396	17	1413	13 797	"	2257	17 616	33 670			
"tegenwoordige" (feitelijk geldende) formatie	1441	17	1458	14 363	"	2344	17 867	34 574			
sterkte	1360	42	1402	15 812	55	2593	18 145	36 605	f) 296	f) 434			
Ult. 1895 telde de	a)	b)	c)	d)	e)	f)	g)	h)	i)	j)			
"normale" formatie	1396	17	1413	13 788	"	2257	17 620	33 665			
"tegenwoordige" (feitelijk geldende) formatie	1425	17	1442	14 059	"	2349	17 854	34 262			
sterkte	1359	37	1376	16 339	56	2777	19 421	38 593	f) 312	f) 410			
Ult. 1895 méér of minder:													
"normale" formatie	"	"	"	9	"	"	4	5			
"tegenwoordige" (feitelijk geldende) formatie	— 16	"	— 16	— 304	"	— 5	— 13	— 312			
sterkte	— 21	5	— 26	+ 527	+ 1	+ 184	+ 1276	+ 1988	+ 16	— 24			

- a) Op ult. 1894 dienden in Indië 66 en op ult. 1895 67 aldaar van het Nederlandsche leger gedetacheerde officieren. Deze zijn in de opgegeven sterkte-cijfers medegerekend.
- b) Allen bij de artillerie.
- c) Hiervan 16 bij de artillerie en 1 bij de cavalerie, zijnde deze laatste toegestaan zoolang in Bantam cavalerie gedetacheerd blijft.
- d) Hieronder ook die adjudant-onderofficieren, dienstdoend 2de-luitenant, niet als zoodanig in de formatie-cijfers begrepen, omdat zij slechts tot wederopzeggens als officier fungeeren.
- e) Bovendien werden op ult. 1894 588 plaatsen van in de formatie begrepen *militairen* door burgerpersonen vervuld. Dit was het geval bij den hospitaal- en den topographischen dienst en bij de militaire bureaux.
- (Met het verder nog gebezigde civiel personeel ter vervulling van de in de legerformatie opgenomen en daarbij bepaaldelijk voor *niet-militairen* bestemde em-plooiën wordt in het voorafgaande overzicht geen rekening gehouden. Behalve dit burgerpersoneel — gespecificeerd op blz. 7 van bijlage B — behooren overigens nog een aantal burgerpersonen tot het leger — uitsluitend inlanders — als werklieden, handlangers, magazijnsknechts, enz. De samenstelling van dit laatste, niet in de legerformatie geregeld, inlandsch burgerpersoneel is vastgesteld bij gouvernementsbesluit van 2 Mei 1893 n°. 9, sedert gewijzigd bij gouvernementsbesluiten dd. 3 Januari en 9 Augustus 1894 nos. 16 en 1.)
- f) Hier worden bedoeld, wat de officieren betreft: zij, die zich met verlof buiten Nederlandsch-Indië bevonden; die, welke non-actief waren of voor memorie werden gevoerd, en de gedetacheerden in Nederland (deze laatsten op ult. 1894 en ult. 1895 achtereenvolgens ten getale van 62 en 65), — en wat de onderofficieren en minderen aangaat: de voor memorie gevoerden, de gedetineerden, de gestraften bij het strafdetachment en de militairen die bij de subsistentekaders op scheepsgelegenheid naar Nederland wachtende waren.
- g) Bovendien 497 burgerpersonen, in dienst ter vervanging van ontbrekende *militairen* (verg. noot e).

Weder nam de legersterkte aanzienlijk toe, namelijk met bijna 2000 man (527 Europeanen, 184 Amboineezen, 1276 inlanders). een resultaat, dat voor zooveel de Europeanen aangaat te merkwaardiger is, omdat de Regeering, zooals hierna zal blijken (blz. 40-41), in September 1895 de handgelden bij dienstneming te Harderwijk belangrijk had verminderd (met ruim 30%); maar bij de beoordeeling van het sterktecijfer mag niet voorbijgezien worden, dat onder de Europeanen een groot aantal militieplichtigen telden, die in 1894 waren uitgezonden als gedetacheerd voor twee jaren ¹⁾. Wel heeft een deel daarvan later in Indië eene vrijwillige verbintenis voor zes jaren aangegaan, maar het laat zich aanzien, dat het meerendeel in den loop van 1896 naar Nederland zal terugkeeren.

Tijdelijke afwijkingen van de normale formatie bleken ook in

1895 noodig. Terwijl van de reeds sedert langeren of korteren tijd toegestane wijzigingen van dien aard, welke dus enkel op de "tegenwoordige" formatie van invloed waren, er sommige konden worden ingetrokken, onderging laatstbedoelde formatie ook weder eenige nieuwe wijzigingen, waarvan de voornaamste was het in 't leven roepen van een garnizoensbataljon voor Lombok, tegen opheffing — mede nog als voorloopige maatregel, dus zonder dit reeds uit de normale formatie te doen verdwijnen, — van het garnizoensbataljon der 2de militaire afdeling van Java, van gelijke samenstelling en sterkte. ²⁾ Men vindt deze en de andere, voorshands mede buiten de normale formatie tot stand gekomen, wijzigingen gedetailleerd vermeld in de hiervóór reeds aangehaalde bijlage B.

Ook de enkele wijzigingen van gering belang, welke de nor-

¹⁾ Blijkens blz. 43 van het vorig verslag werden in 1894 niet minder dan 880 miliciens voor twee jaren gedetacheerd bij het leger in Nederlandsch-Indië.

²⁾ Het tot laatstgenoemd bataljon behorende detachment ter bezetting van Patjitan bleef echter voorshands behouden, doch werd nu tijdelijk een boven de formatie gevoerd onderdeel van het subsistenten-kader te Samarang.

male formatie in 1895 onderging, ingevolge de Koninklijke besluiten, afgekondigd in het Indisch Staatsblad 1895 n°. 87 en 123, worden in genoemde bijlage besproken.

Op de bij het volgend verslag mede te deelen cijfers der normale formatie zullen van invloed zijn de wijzigingen in eenige onderdeelen van het leger gebracht bij het Koninklijk besluit dd. 4 Februari 1896 n°. 11 (Indisch Staatsblad n°. 81), voornamelijk in de organisatie van den topographischen dienst, van de genie en van de militaire administratie. Voor zooveel betreft de genie en de militaire administratie zullen de bedoelde, tot bezuiniging leidende, reorganisatiën — waarover reeds gehandeld is bij de stukken der Indische begroting voor 1896 — geleidelijk zijn in te voeren. Ook de bij het aangehaald besluit bevolen reorganisatie van den topographischen dienst, waarop lager (in § 3) wordt teruggekomen, leidt tot eenige bezuiniging. Overigens heeft het Koninklijk besluit van 4 Februari jl. nog betrekking tot eene reeds in 1895, doch toen als tijdelijke maatregel, plaats gehad hebbende inkrimping van het personeel bij het strafdetachment, met 2 officieren en eenig minder personeel, zoomede tot de opheffing, waartoe in 1895 mede reeds voorloopig was overgegaan, van één ritmeestersplaats bij de cavalerie, die van den instructeur bij het legioen van MANGKOE NEGORO; tijdelijk werd nu een kapitein der infanterie als instructeur bij dat legioen aangewezen.

Tot berging van het aanzienlijke overcompleet, dat vooral bij het wapen der infanterie bestond, moesten de beide in 1894 tijdelijk opgerichte recruten-bataljons gehandhaafd blijven; maar het verdient de aandacht, dat allengs het aantal recruten bij die afdeelingen derwijze afnam, dat de legercommandant den 7den November 1895 kon rapporteeren, dat zij op dat tijdstip voor verreweg het grootste gedeelte uit afgeëxerceerde manschappen bestonden en voortaan hoofdzakelijk zouden moeten dienen om van het bestaande overcompleet dat deel in zich op te nemen, dat zonder nadeel voor de oefening van den troep en met het oog op de beschikbare logiesruimte niet bij andere korpsen kon worden ingedeeld ¹⁾.

De verwachting, in het vorig verslag (blz. 42) uitgesproken, dat in den loop van 1895 het aantal voor werkelijken dienst geschikte en beschikbare onderofficieren en minderen geleidelijk zou toenemen, is dan ook niet beschaamd, zooals nader blijkt uit de volgende vergelijking van den toestand, in dat opzicht, bij het wapen der infanterie op het einde van 1894 en 1895.

Tijdelijk niet beschikbaar waren bij gemeld wapen:

	Ult. 1894.				Ult. 1895.			
	Eur. Afrik.	Am-boineezen.	Inlanders.	Te samen.	Eur. Afrik.	Am-boineezen.	Inlanders.	Te samen.
recruten	1261	165	2195	3621	699	196	2381	3276
verpleegden in de ziekeninrichtingen en kwartierzieken-geevacuueerden	1198	190	780	2168	883	121	672	1676
leerlingen der kaderscholen	819	207	262	1288	250	11	277	538
krijgsraad-arrestanten	176	48	137	361	301	69	227	597
in afwachting van ontslag naar elders vertrokkenen	52	2	40	94	69	5	47	112
om andere redenen niet beschikbaren (vermisten die nog niet uit de sterkte afgevoerd waren; voor den veld-dienst ongeschikten; zoomede militairen tijdelijk ter beschikking van andere autoriteiten).	34	16	175	225	38	40	180	258
	147	15	158	320	142	39	173	354
	3687	643	3747	8077	2473	481	3957	6811

Voor al sedert 1893 is de toestand van het leger merkbaar verbeterd, wat duidelijk blijkt uit het volgende overzicht betreffende de bij de verschillende onderdeelen der infanterie voor werkelijke diensten beschikbare onderofficieren en minderen.

Onderdeelen der infanterie.	Ult. Dec. 1893.	Ult. Juni 1894.	Ult. Dec. 1894.	Ult. Juni 1895.	Ult. Dec. 1895.
1 ^o . VELDBATALJONS.					
Europeanen en Afrikanen	4 020	4 259	4 100	4 729	4 848
Amboineezen	1 661	1 624	1 542	1 631	1 669
Inlanders	4 116	4 182	4 110	4 673	5 102
Totaal	9 797	10 065	9 752	11 033	11 619

¹⁾ In verband hiermede bleek het wenschelijk bij het 2de recruten-bataljon de Amboineesche door eene inlandsche compagnie te vervangen, welke wijziging in de tweede helft van December 1895 tot uitvoering kwam. Bij het einde des jaars was de sterkte der beide tijdelijke bataljons (welke ook nog in 1896 gehandhaafd dienen te blijven) 614 Europeanen en 653 inlanders of te zamen 1267 man.

Onderdeelen der infanterie.	Ult. Dec. 1893.	Ult. Juni 1894.	Ult. Dec. 1894.	Ult. Juni 1895.	Ult. Dec. 1895.
2 ^o . DEPÔT- EN RECRUTEN-BATALJONS.					
Europeanen en Afrikanen	612	509	928	944	1 305
Amboineezen	47	49	116	135	149
Inlanders	658	583	791	725	852
Totaal	1317	1141	1835	1804	2306
3 ^o . GARNIZOENS-INFANTERIE EN OVERIGE INFANTERIE-AFDEELINGEN.					
Europeanen en Afrikanen	2 615	2 715	2 415	2 659	2 696
Amboineezen	6	6	8	12	7
Inlanders	6 411	6 605	6 666	6 689	6 711
Totaal	9 032	9 326	9 089	9 362	9 414
4 ^o . OP REIS TER BEREIKING VAN HUNNE BESTEMMING.					
Europeanen en Afrikanen	212	211	2	250	435
Amboineezen	147	68	11	164	158
Inlanders	603	301	515	424	476
Totaal	962	580	528	838	1 069
TOTALEN DER VOOR WERKELIJKEN DIENST BESCHIKBAREN BIJ DE INFANTERIE.					
Europeanen en Afrikanen	7 459	7 694	7 445	8 582	9 284
Amboineezen	1 861	1 747	1 677	1 944	1 983
Inlanders	11 788	11 671	12 082	12 511	13 141
Totaal-generaal (ongerekend de officieren)	21 108	21 112	21 204	23 037	24 408

Op 1 Januari 1896 waren naar Indië op weg 132 man supplementtroepen en in het eerste halfjaar 1896 kwamen aldaar aan 1434 man, waaronder 277 man van de Koloniale Reserve.

De totaalsterkte van het actief dienend officierskorps liep gedurende 1895 eenigermate terug, namelijk van 1360 tot 1339, wat voor een deel het gevolg was van eene kleine vermeerdering van het aantal officieren met verlof in Europa, welk aantal krom van 224 tot 234. Overigens verdient het opmerking, dat nog altijd een niet onbelangrijk aantal officiersplaatsen in Indië bezet bleven door derwaarts gedetacheerde officieren van het leger hier te lande (67, tegen 66 op ult. 1894) en door boven de formatie gevoerde adjudant-onderofficieren dienstdoende officieren (20 tegen 25 een jaar te voren).

Bij sommige wapens en dienstvakken bestond op ult. 1895 of een onbeduidend incompleet, of wel eenig overcompleet, dit laatste het sterkst bij den geneeskundigen dienst, die 10 officieren van gezondheid boven de formatie telde, terwijl tegenover 7 onbezet gebleven plaatsen bij de militaire apothekers 16 apothekersbedienden (met den graad van adjudant-onderofficier) in functie waren; er ontbrak echter 1 paardenarts. Bij de cavalerie waren 2 officieren overcompleet, maar bij de infanterie, de artillerie en de genie bleven respectievelijk 43, 9 en 10 officiersplaatsen onbezet, wat voor laatstbedoeld wapen geen bezwaar opleverde, met het oog op de hierboven in herinnering gebrachte inkrimping der formatie ²⁾. Voor zooveel het wapen der infanterie aangaat, dient er echter op gelet te worden, dat eerst in den aanvang van 1896 een begin van uitvoering werd gegeven aan de op blz. 42 van het vorig verslag medegedeelde regeling betreffende het instituut der onderluitnants. Aan het eerste examen voor onderluitnant namen 8 onderofficieren deel, waarvan er 7 slaagden, namelijk 6 adjudant-onderofficieren — één hunner was reeds dienstdoend officier — en 1 sergeant. Voor het geheele jaar 1896 zijn 30 plaatsen als onderluitnant opengesteld.

Plaatselijke indeeling. Daar de stand van zaken op Lombok gedoogde de bezetting aldaar in te krimpen, werd deze herzien en nader geregeld, zooals in bijlage C is aangegeven. Eene mobiele colonne van 3 compagnieën infanterie is ontleend aan het 11de veldbataljon, en 2 compagnieën, die als vaste bezetting

²⁾ Op 1 Januari 1896 waren op weg naar Indië, of hier te lande beschikbaar ter uitzending, 29 2de-luitnants der infanterie, 6 2de-luitnants-kwartiermeester, 8 officieren van gezondheid 2de klasse en 1 militair apotheker 2de klasse.

Bovendien woonden 15 reeds voor den Indischen dienst benoemde 2de-luitnants (12 der artillerie en 3 der genie), ter voltooiing hunner opleiding, de lessen in de eerste afdeling der krijgsschool te Breda bij.

dienen, vormen het garnizoensbataljon, waarvan hooger sprake was (blz. 37). Ook de geniebezetting en de dienst der militaire administratie zijn ingekrompen, nadat eene veldcompagnie genietroepen, ter sterkte van 4 officieren en 134 minderen, het garnizoen van Lombok gedurende eenige maanden tijdelijk versterkt had, om behulpzaam te zijn bij den bouw van het in de tweede helft van Februari j.l. gereed gekomen defensief kampement te Kapitan.

In verband met het vorenstaande keerde het 2de veldbataljon in Februari 1896 naar Java terug.

Eene compagnie van het 11de bataljon, die op Lombok gemist kon worden, nam op Bali de taak over van eene compagnie van het 8ste bataljon, bij het voorhands aldaar nog bijeengehouden observatiekorps, waardoor dus ook laatstbedoeld bataljon weer in zijn geheel op Java werd samengebracht.

Het 2de bataljon, op zijne organieke standplaats Magelang teruggekeerd, betrok aldaar zijn vroeger kampement, inmiddels bestemd geweest tot logies voor het (tijdelijke) 2de recrutenbataljon, dat nu naar Willem I werd verplaatst, waar het in zijn geheel onder dak kon worden gebracht, doordien van daar weggenomen werden zoowel het linkerhalf 4de bataljon (dat tijdelijk naar Kedong Kebo overging) als de sedert hare aankomst uit Nederland — in October 1894 — te Willem I bijeengehouden compagnie der Koloniale Reserve, die intusschen sedert het laatst van December 1895 in Atjeh wordt benuttigd ¹⁾. Kon te Kedong Kebo voor genoemd half bataljon plaats gevonden worden in het kampement van het opgeheven garnizoensbataljon van Java's 2de militaire afdeling, de bewuste compagnie der Koloniale Reserve kreeg in Atjeh, waar zij werd ingedeeld bij het 12de bataljon, tot verblijfplaats Kotta Alam, in verband waarmee eene compagnie van het 15de bataljon naar Olehleh overging.

De onderhanden bouwarbeid, ter verkrijging van de voor de volledige uitvoering van het in 1893 (Indisch Staatsblad n. 91) aangenomen nieuwe dislocatieplan der veld- en depôtbataljons nog benodigde logiesruimte, kwam, voor zooveel betreft het kampement te Fort de Kock (Padangsehe Bovenlanden), in den aanvang van 1896 gereed, zoodat op 1 Februari j.l. het toen tevens op den nieuwen voet georganiseerde 4de depôtbataljon, tot dusver voor de helft nog te Padang gelegd, in zijn geheel (met de daartoe behoorende, mede tot hertoe te Padang gevestigde kaderscholen) op zijne organieke standplaats, Fort de Kock, werd samengetrokken. De ter laatstgemelde plaats tijdelijk verblijf houdende (organiek te Padang Pandjang te legeren) compagnie van het 15de bataljon moest nu echter tijdelijk naar Padang overgaan.

Het bewuste dislocatieplan zal wellicht in enkele opzichten nog wijziging behoeven. Zoo is reeds gebleken dat het uit een technisch en financieel oogpunt aanbeveling zal verdienen Kedong Kebo, waar ingevolge het aangehaalde Staatsblad te zijner tijd het linkerhalf 1ste bataljon zou moeten worden gelegd, niet in het dislocatieplan te behouden, maar aan bedoeld troepengedeelte Magelang als organieke standplaats aan te wijzen, zoodat op die plaats niet 2, maar voortaan 2½ veldbataljons gehuisvest zullen zijn. Opdat hiermede bij de voortzetting der geniewerkzaamheden te Magelang kunne worden rekening gehouden, is reeds in beginsel aangenomen, dat Kedong Kebo in de toekomst van troepen zal ontbloot worden, evenwel met machtiging om te dier plaatse tijdelijk troepen te legeren, zoolang en zoo dikwijls, bijv. bij een eenigszins belangrijk overcompleet, gebrek aan logies elders het noodig maakt van de aldaar bestaande kazerneruimte partij te trekken.

Met verwijzing naar de wapens- en landaardsgewijze ingerichte tabel, aanwijzende de distributie van het leger op ult. 1895 over de verschillende militaire commandementen (zie tabel II van bijlage D), laat men hieronder een verkort overzicht volgen, aanwijzende de sterkte aan militairen op Java en in eenige groote groepen der buitenbezittingen, waarbij, ter vergelijking, de gelijksoortige opgaaf van ult. 1894, in 't vorig verslag opgenomen ²⁾.

¹⁾ De twee in 1895 (in October en November) vertrokken detachementen der Koloniale Reserve, elk ter sterkte, buiten de officieren, van 103 man, zullen in Indië mede zoolang mogelijk worden bijeengehouden. Zij zijn namelijk op 1 Januari 1896 te Malang verenigd tot eene afzonderlijke compagnie, welke bij het 3de depôtbataljon aldaar tijdelijk boven de formatie wordt gevoerd (gouvernementsbesluit dd. 17 December 1895 n. 16). Bij dezelfde compagnie zijn ook ingedeeld diegenen der van de compagnie te Willem I afkomstige onderofficieren en manschappen, die, als oogenblikkelijk voor den dienst te velde ongeschikt, niet naar Atjeh medegingen: bij haar vertrek naar Atjeh was de compagnie sterk 1 officier en 146 man beneden dien rang.

²⁾ Bij vergissing is toen het personeel der militaire provoosthuizen in de

wordt herhaald (de cijfers tusschen () geplaatst wijzen aan hoeveel Europeanen en Afrikanen onder het totaal der onderofficieren en minderen begrepen zijn).

	Ult. 1894.		Ult. 1895.	
	Offic. en dd offic.	Onderofficieren en minderen.	Offic. en dd offic.	Onderofficieren en minderen.
Java	625	17 189 (8 855)	672	18 627 (8 851)
Atjeh en onderh. a)	226	5 399 (2 252)	224	5 814 (2 336)
Elders op Sumatra	219	7 475 (2 369)	235	7 633 (2 669)
Banka, Billiton en Riouw	15	583 (148)	15	615 (200)
Borneo	70	1 878 (553)	68	1 899 (650)
Celebes, Molukken en Timor	79	1 834 (565)	85	2 051 (713)
Bali en Lombok	98	1 203 (968)	8	1 654 (923)
Op reis ter bereiking van hunne bestemming (ongerekend de binnen hun commandement op reis zijnde militairen).	60	344 (57)		305 (53)
Totaal	1402	36 605 (15 867)	1376	38 593 (16 395)

a) De opgegeven troepensterkte in Atjeh was op ult. 1894 verdeeld als volgt: Groot-Atjeh 4888 officieren en minderen (daaronder p. m. 700 man voor eenige tijdelijk door militairen bezette posten buiten de geconcentreerde linie) en op de posten elders, dat is op Poeloe Bras en Poeloe Weh en in de onderhoorigheden gezamenlijk 737 man. Op ult. 1895 was die verdeling: Groot-Atjeh 5234 (daar onder tijdelijk buiten de geconcentreerde linie 803, buiten Groot-Atjeh 804).

Aanvulling van het korps officieren. De veranderingen, hetzij definitief, hetzij tijdelijk gedurende 1895 in de actieve sterkte van het korps officieren voorgekomen, wijzen in totaal op een verlies van 249, tegenover eene aanwinst van 228 (hiervan 17 door detachering van het leger in Nederland), dus op eene vermindering met 21 officieren. Eene specificatie van deze verliezen ³⁾ en winsten is opgenomen in tabel III van bijlage D hierachter, waar men tevens vermeld vindt de overeenkomstige cijfers over de vier voorafgegane jaren (die gemiddeld per jaar een verlies van p. m. 214 en eene winst van p. m. 213 officieren aanwezen).

Onder de 228 officieren, die in 1895 voor het eerst of opnieuw in de sterkte werden gebracht, waren 86 nieuw benoemden en 2 die van het Nederlandsche leger bij het Indische leger waren overgeplaatst. Deze 88 nieuw verkregen Indische officieren waren over de verschillende wapens en diensten verdeeld als volgt:

WAPEN OF DIENSTVAK.	Aantal officieren gedurende 1895:					Totaal
	in Indië benoemd.		in Nederland benoemd en in Indië in dienst gesteld.			
	Afkomstig van de Militaire school te Meester Cornelis.	Opgeleid bij de korpssen of elders.	Speciaal opgeleid.	Opgeleid bij de korpssen of bij het instructiebataljon.	Overgeplaatst van het leger in Nederland.	
Infanterie	29	..	12	14	b) 1	56
Cavalerie	3	3
Artillerie	4	..	c) 1	5
Genie	2	2
Geneeskundige dienst	15	15
officiëren van gezondheid	4	4
apothekers
paardenartsen
Militaire administratie	d) 2	..	4	..	6
Totaal	29	2	37	18	2	88

a) Van de in deze kolom vermelde officieren waren die van de infanterie cavalerie, artillerie en genie opgeleid aan de Koninklijke Militaire Academie, die van den geneeskundigen dienst aan eene Nederlandsche universiteit.

b) Opgeleid bij het regiment.

c) Afkomstig van de Koninklijke Militaire Academie.

d) Magazijnmeesters 3de klasse.

buitenbezittingen (8 Europeesche provoostgeweldigers en stokkeknichts: 3 in Atjeh, 1 te Padang, 2 te Palembang en 2 te Bandjermasin) onder de cijfers betreffende Java gerekend. Van daar dat de nu medegedeelde cijfers eenigszins verschillen met die in 't vorig verslag.

³⁾ Van de met verlof buiten Nederlandsch-Indië aanwezige, dus niet tot de actieve sterkte behoorende officieren ontvielen er — voor zooveel de mutatiën gedurende 1895 in Indië bekend werden — 28, namelijk 8 door overlijden en 20 door pensionneering.

Het aantal voor den Indischen dienst bestemde cadetten der Koninklijke Militaire Academie te Breda, hetzij aldaar, hetzij — bij wijze van overgangsmaatregel — bij andere inrichtingen van militair onderwijs hier te lande op ult. 1895 in opleiding, bedroeg 5 minder dan op ult. 1894, namelijk 81 (infanterie 51, cavalerie 4, artillerie 19 en genie 7), en daarvan behoorden er 37 (respectievelijk 25, 1, 8 en 3) tot het hoogste studiejaar.

Met bestemming om later voor den Indischen dienst bij gemelde Academie over te gaan, waren bij de cadettenschool te Alkmaar op ult. 1895 in opleiding 61 jongelieden (14 meer dan op ult. 1894), en wel in het tweede of hoogste studiejaar 26 en in het eerste 35, onder welke laatsten de 4 die blijkens het vorig verslag (blz. 46) in Juni 1895 het toelatingsexamen te Batavia hadden afgelegd ¹⁾.

Voor den Indischen militairen geneeskundigen dienst waren bij het einde van 1895 nog slechts 9 medische studenten in opleiding, en voorts 8 pharmaceutische (op ult. 1894 respectievelijk 20 en 6), welke laatsten den cursus te Utrecht volgden; van de 9 aanstaande officieren van gezondheid studeerden er 7 aldaar, 1 te Leiden en 1 te Amsterdam.

Bij den hoofdcursus te Kampen ²⁾ bekwaamden zich op ult. 1895 voor den officiersrang bij het Indische leger 54 onderofficieren, namelijk 48 voor 2de-luitenant der infanterie (6 meer dan op ult. 1894) en 6 voor 2de-luitenant-kwartiermeester (4 minder dan op ult. 1894), daaronder 11 (9 voor de infanterie en 2 voor de militaire administratie), die uit Indië waren herwaarts gekomen na aldaar aan het toelatingsexamen te hebben voldaan (6 in 1894 en 5 in 1895). Van de 48 aanstaande infanterie-officieren bevonden zich in het tweede of hoogste studiejaar 23, onder wie 3 uit Indië, en van de 6 aanstaande 2de-luitnants-kwartiermeester was dit met 3 het geval, onder wie 1 uit Indië.

In 1896 is voor 18 in Indië aanwezige jongelieden de gelegenheid opengesteld om, na aflegging aldaar van het vereischte toelatingsexamen, zich op 's lands kosten voor den officiersrang bij het Indische leger te komen bekwaamen bij militaire inrichtingen van onderwijs hier te lande, en wel voor 6 reeds in de geleerden dienenden (aan den hoofdcursus te Kampen toe te laten onderofficieren: 5 om voor 2de-luitenant der infanterie en 1 om voor 2de-luitenant-kwartiermeester te worden opgeleid) en voor 12 buiten het leger (6 voor plaatsing aan de Koninklijke Militaire Academie, uitsluitend ter opleiding voor de infanterie ³⁾, en 6 voor plaatsing aan de cadettenschool).

Voor het afleggen in Indië reeds dit jaar van het toelatingsexamen voor Breda heeft zich intusschen niemand aangemeld. Ter deelneming aan het in Indië af te nemen toelatingsexamen voor de cadettenschool werden ditmaal 8 aanvragen ontvangen.

¹⁾ Het verslag der examencommissie is gedrukt als bijvoegsel tot de Javasehe Courant van 22 October 1895. Bepalingen betreffende de toelating tot het in Indië af te nemen admmissie-examen voor de cadettenschool zijn vastgesteld bij het Koninklijk besluit dd. 6 April 1894 n°. 36 (Nederlandsch Staatsblad n°. 53, Indisch Staatsblad n°. 141) en, voor zooveel verder noodig, bij gouvernementsbesluit dd. 18 December 1894 n°. 24 (Indisch Staatsblad n°. 274). Dit laatste besluit, waaruit was af te leiden dat het Indische admmissie-examen voor de cadettenschool ook toegang kon verschaffen tot den officiersrang bij het leger hier te lande, is echter in Maart 1895 (Indisch Staatsblad n°. 57) gewijzigd om duidelijk te maken dat de in Indië ter plaatsing te Alkmaar aangewezen cadetten enkel worden aangenomen ter latere bestemming voor den dienst in Indië. Sedert is ook in het reglement zelf betreffende de cadettenschool alle onduidelijkheid ten deze weggenomen: zie het tot deze en andere wijzigingen in bedoeld reglement betrekking hebbende Koninklijk besluit dd. 11 Februari 1896 n°. 23 (Nederlandsch Staatsblad n°. 26; Javasehe Courant dd. 9 Juni 1896). Onder dagteekening van 18/25 Februari 1896 werd voorts ook gewijzigd het Ministerieel Voorschrift voor genoemde inrichting: zie mede genoemde Javasehe Courant.

²⁾ Het reglement voor deze inrichting (zie het verslag van 1893, blz. 39) heeft bij Koninklijk besluit van 7 December 1895 n°. 25 (Nederlandsch Staatsblad n°. 221) op enkele punten wijziging ondergaan, terwijl — gedeeltelijk in verband daarmee — onder dagteekening van 20/30 December 1895 ook gewijzigd is het Ministerieel Voorschrift voor den hoofdcursus; zie nopens een en ander de bekendmaking van het legerbestuur te Batavia in de Javasehe Courant van 24 April 1896. Het aangehaalde Koninklijk besluit heeft o. a. betrekking tot de wijze van atneming van het toelatingsexamen en tot het programma van het eindexamen, echter met bepaling dat het eindexamen volgens het gewijzigd programma voor de eerste maal in 1897 wordt afgenomen.

³⁾ De gelegenheid om op deze wijze de Academie te Breda te bereiken, werd thans voor 't eerst opengesteld. Het noodige hieromtrent, als uitvloeisel van het reeds in 't vorig verslag (blz. 46) ter sprake gebrachte nieuwe reglement voor die inrichting, werd geregeld bij Koninklijk besluit dd. 2 December 1895 n°. 35 (Nederlandsch Staatsblad n°. 185, Indisch Staatsblad 1896 n°. 11) en bij gouvernementsbesluit dd. 21 Februari 1896 n°. 3 (Indisch Staatsblad n°. 32).

Slechts 4 jongelieden zijn geslaagd. Over de candidaten, die zich in 1896 in Indië hebben aangemeld voor plaatsing bij den hoofdcursus te Kampen, wordt lager behandeld onder „Militair onderwijs”.

Voorziening in de behoefte aan militairen beneden den rang van officier. Uit onderstaand verkort overzicht, ontleend aan de uitvoeriger gegevens in tabel III van bijlage D hierachter, blijkt nader in welke mate de sterkte van het Indisch leger ook in 1895 toenam, doordien het cijfer der militairen beneden den rang van officier, die om verschillende redenen uit de sterkte werden afgevoerd, belangrijk kleiner was dan het aantal dergenen die, hetzij uit het moederland uitgezonden, hetzij in Indië geworden, bij het leger konden worden ingelijfd.

Jaren.	Winsten.			Verliezen.			Meer aan winsten dan aan verliezen.			
	Europeanen (hieron-der ook enkele Afrika-nen).	Am-boinee-zen en inlan-ders.	To-taal	Europeanen (hieron-der ook enkele Afrika-nen).	Am-boinee-zen en inlan-ders.	To-taal	Europeanen (hieron-der ook enkele Afrika-nen).	Am-boinee-zen en inlan-ders.	To-taal.	
1891. . .	1831	3054	4885	1893	2101	3994	—	62	+ 953	+ 891
1892. . .	2143	1704	3847	1899	2002	3901	+	244	— 298	— 54
1893. . .	1875	2197	4072	1816	2309	4125	+	59	— 142	— 53
1894. . .	a { 4013	3952	7965	2087	2533	4620	+	1926	+1419	+3345
1895. . .	2598	3819	6417	2090	2356	4446	+	508	+1463	+1974

a) In de jaren 1893, 1894 en 1895 zijn achtereenvolgens 130, 503 en 218 man van de Koloniale Reserve in Indië aangekomen.

Op blz. 43 en 44 van het vorig verslag werd er reeds op gewezen, dat de koloniale werving hier te lande ook in het 1ste semester 1895 zeer gunstige resultaten bleef opleveren — gedetailleerde cijfers volgen hieronder — en toen nu de Gouverneur-Generaal, op voorstel van het legerbestuur, bij brief van 8 Mei 1895 te kennen gaf, dat — ofschoon rekening werd gehouden met de omstandigheid, dat de verliezen in den eersten tijd betrekkelijk groot zouden zijn — toch voor het geheele jaar 1895 met de aanbrenging in Indië van een suppletiecontingent sterk 1200 man zou kunnen worden volstaan, scheen het oogenblik gekomen om de werving eenigermate te temperen, vermits van 1 Januari tot ult. Juli daaraanvolgende reeds 1373 man in Indië ontscheept werden, en tot matiger werving kon te gereeder worden overgegaan, omdat de Regeering in de geleidelijk aangroeiende Koloniale Reserve het middel bezat om — wanneer dit onverhoopt plotseling noodig mocht worden — een paar sterke detachementen uit te zenden, in afwachting dat dan weer eventueel nieuw te nemen maatregelen tot bevordering der werving uitwerking zouden hebben.

De handgelden te Harderwijk ⁴⁾, reeds vroeger voor vreemdeelingen van f 300 tot f 200 teruggebracht, ondergingen nu ook voor Nederlanders dezelfde vermindering; de kostbare driejarige verbintenissen voor gewezen onderofficieren (zie Koloniaal Verslag van 1876, blz. 37) en de niet minder kostbare detacheringen van miliciens voor den tijd van twee jaren (zie Koloniaal Verslag van 1873, blz. 33, noot 1) werden tevens gestaakt; dit laatste, in het bijzonder door den Minister van Oorlog verlangd, ten einde de verhooging van den pensioenlast voor zulke miliciens, wanneer zij door ziekte ongeschikt worden voor verdere dienst, te stuiten. Ondanks deze wijzigingen, — bij Koninklijk besluit van 21 Augustus 1895 n°. 26 ⁵⁾ tot stand gekomen, met ingang op 16 September d. a. v., — die den

⁴⁾ Bij de Koloniale Reserve, welke militairen bij 't verlaten van den dienst niet deelen in het genot van gratificatiën, — die den te Harderwijk geworvenen toekomen ingevolge Koninklijk besluit van 5 Maart 1888 n°. 17 (Indisch Staatsblad n°. 81) en in 1895 werden uitbetaald ten gezamenlijke bedrage van f 331 705. — is het handgeld op f 300 per hoofd behouden, vermits dit, bij het in dienst treden voor $\frac{1}{6}$ belegd wordende in 's Rijks postspaarbank, den in de burgermaatschappij terugtrekkenden reservist alsdan het middel moet zijn om de eerste groote uitgaven, aan dien terugtrek verbonden, te bestrijden. Op ult. December 1895 was op deze wijze van de bij de Koloniale Reserve betaalde handgelden een bedrag van f 218 274 voor de geworvenen in bewaring gehouden.

⁵⁾ Bij hetzelfde besluit werd de gelegenheid tot het aangaan van eene vierjarige verbintenis met een verminderd handgeld ingetrokken, omdat de ondervinding leerde dat van die gelegenheid zoo goed als geen gebruik werd gemaakt. In de jaren 1893 en 1894 te zamen werden niet meer dan 9 zulke verbintenissen gesloten.

toeloop te Harderwijk, vooral voor zooveel den overgang van militairen uit het leger hier te lande betreft, zeer merkbaar deden verminderen, konden toch in de laatste vier maanden des jaars nog uitgezonden worden 691 man, waaronder 208 van de Koloniale Reserve. In het belang van de geregelde aanvulling der onderofficierskaders bleef voorloopig de sinds 1887 bestaande gelegenheid nog geopend voor onderofficieren om vier jaren gedetacheerd te worden bij het Indische leger (zie Koloniaal Verslag van 1887, blz. 27).

Behoudens eenige verandering in den vorm volgt hieronder het gebruikelijke gedetailleerde overzicht van de resultaten der werving te Harderwijk, gedurende de op 1 Juli jl. laatst verlopen drie semesters.

MAANDEN.	NEDERLANDERS			Te zamen.	VREEMDELINGEN.	Totaal.
	overgenomen van het leger hier te lande a)		buiten het leger gewonnen. b)			
	als voorgoed overgegaan.	als gedetacheerd.				
1895.						
Jan.	30	42 (6)	57	129	51	180
Febr.	28	26 (6)	63	117	46	163
Maart	54	45 (2)	66	165	49	d) 214
April	51	60 (7)	51	162	42	d) 204
Mei	42	68 (7)	55	165	51	216
Juni	39	62 (10)	40	141	37	178
	244	e) 303 (38)				
	547		332	879	276	d) 1155
Juli	23	47 (1)	44	114	45	159
Aug.	26	40 (3)	59	125	47	172
Sept.	3	13 (2)	47	63	45	108
Oct.	12	"	43	55	43	98
Nov.	9	"	32	41	45	86
Dec.	8	4 (4)	33	42	38	80
	81	f) 101 (5)				
	182		258	440	263	703
18						
Jan.	2	4 (1)	31	34	32	66
Febr.	32	4 (4)	35	71	24	95
Maart	22	1 (1)	36	59	39	98
April	100	85 (10)	43	228	37	265
Mei	228	254 (23)	56	535	17	552
Juni	73	121 (16)	38	232	31	263
	457	g) 463 (55)				
	920		239	1159	180	1339

a) Hieronder thans ook gerekend de miliciens, die zich met groot verlof bevonden, vroeger in de gelijksoortige opgaven verantwoord onder de „buiten het leger gewonnen“ Nederlanders.

In verband met deze veranderde inrichting van de tabel laat men hier volgen een in den nieuwen trant ingericht recapitulerend overzicht over het tienjarig tijdvak 1885 t/m 1895, waarin tevens enkele misstellingen zijn verbeterd.

JAREN.	Nederlanders			Te zamen.	Vreemdelingen.	Totaal.
	overgenomen van het leger hier te lande		buiten het leger gewonnen.			
	als voorgoed overgegaan.	als gedetacheerd.				
1886.	668	51 (2)	926	1645	451	2096
1887.	558	180 (41)	741	1479	404	1883
1888.	436	198 (30)	585	1219	667	1886
1889.	373	119 (5)	426	918	402	1320
1890.	561	207 (12)	459	1227	332	1559
1891.	582	289 (36)	606	1477	417	1894
1892.	447	283 (33)	748	1478	527	2005
1893.	405	261 (30)	844	1510	386	1896
1894.	633	969 (89)	1231	2833	445	3278
1895.	325	404 (43)	590	1319	539	1858

Onder de miliciens, die bij het Indische leger gedetacheerd werden, waren er

met groot verlof: in 1886 t/m 1890 achtereenvolgens 17, 85, 127, 76 en 139, e in 1891 t/m 1895 achtereenvolgens 166, 175, 191, 528 en 155.

Van het groot aantal in 1894 ter detachering aangenomen miliciens (880) verbonden er zich onder de werking der tijdelijk van f 200 tot f 300 verhoogde premie, dat is gedurende de maanden September t/m December 1894, alleen 698 (296 in werkelijken dienst en 402 met groot verlof).

b) Zie het eerste lid der voorgaande noot.

c) De cijfers tusschen () vermeld, wijzen het aantal gedetacheerde onderofficieren aan; hun aantal is in het daarnaven vermeld totaal der gedetacheerden begrepen.

d) De opgaven over Maart en April 1895, zooals zij in 't vorig verslag (blz. 43) voorkwamen, zijn gebleken verbetering te behoeven.

e) Van de in 't eerste halfjaar 1895 als gedetacheerd aangenomen miliciens waren er 157 in werkelijken dienst en 108 met groot verlof.

f) Als voren, wat het tweede halfjaar 1895 betreft, 49 en 47.

g) Als voren, wat het eerste halfjaar 1896 betreft, 317 en 91.

Uit de voorgaande maandcijfers blijkt o. a. dat de verlaging der handgelden, in September 1895, veel minder invloed uitoefende op den toeloop van Nederlanders, die niet uit het leger hier te lande overkwamen, dan op den overgang uit dit leger naar de koloniale troepen, maar het is daarbij zeer opmerkelijk, dat sedert April 1896 — toen de berichten uit Atjeh het raadzaam maakten tot ruimere uitzending van suppletie over te gaan, — de toevloed van militairen uit het leger hier te lande zeer aanzienlijk steeg, zonder dat eenige verhooging van handgelden noodig was. De gelegenheid tot tweejarige detachering van bij de militie ingelijfd werd toen heropend, doch zonder de in 1894 (zie hooger het slot van noot a) noodig geoordeelde tijdelijke vermeerdering van het handgeld van f 200 tot f 300, en toch werd in drie maanden tijds, April tot Juni, door ruim 400 militieplichtigen de tweejarige verbintenis ter detachering naar Oost-Indië gesloten. Ook de resultaten der koloniale werving buiten het leger verhieven zich weder nagenoeg tot op het peil, dat vóór de verlaging der handgelden bereikt was.

De loop der werving bij de Koloniale Reserve bleef mede zeer bevredigend. Bij het valide gedeelte, te Nijmegen, werden aangenomen: in het tweede halfjaar 1895 141, en in het eerste halfjaar 1896 147 man, terwijl de sterkte der reconvallescenten-compagnie te Zutphen, door terugkeer van zieke militairen uit Indië, bleef toenemen. Vermits daardoor ook het aantal artilleristen bij dit gedeelte van het korps aangroeide, scheen het oogenblik gekomen om uitvoering te geven aan het van den aanvang der oprichting af bestaan hebbende denkbeeld, om bij de Koloniale Reserve ook eene artillerie-afdeeling te vormen. Bij Koninklijk besluit van 9 Januari 1896 n°. 17, dat in 't belang der werving tevens strekte om tot oprichting van een klein muziekkorps bij het valide gedeelte te geraken, zijn eenige wijzigingen in het beheer en de samenstelling van het korps gebracht, terwijl tevens voormelde reconvallescenten-compagnie werd hervormd tot reconvallescenten-afdeeling. Daartoe behoort nu sedert 1 April jl. ook een klein artillerie-detachement, dat op 1 Juli d. a. v. sterk was 1 eerste-luitenant, 1 sergeant, 2 korporaa's en 31 kanonniers.

Op laatstgenoemden datum telde het geheele korps der Koloniale Reserve:

	Officie- ren.	Onderoff. en minderen.
10. bij de reconvallescenten-afdeeling	6	332
20. bij het valide gedeelte	11	296
Te zamen.	17	628
Komt bij: aanwezig in Indië.	4	1072
Totaal.	21	1700

Onder de 332 onderofficieren en minderen der reconvallescenten-afdeeling tellen 30 man vast personeel. In Indië was het personeel der Reserve over het leger verspreid, uitgenomen de in noot 1 op blz. 39 hiervóór bedoelde gedeelten, zijnde de in 1894 van hier uitgezonden georganiseerde compagnie, welke — tot iets mindere sterkte dan zij oorspronkelijk bezat — sedert 't laatst van 1895 aan de bezetting van Atjeh is toegevoegd, zoodaer het bij het 3de depôtbataljon bijeengehouden personeel der meerbedoelde Reserve.

In navolging van het op blz. 44 van het vorig verslag gegeven overzicht volgt hierachter eene gedetailleerde opgave omtrent de mutatiën bij de reconvallescenten-afdeeling. Daarbij werden opgenomen:

	A. Militairen, verbonden om te dienen zoowel in als buiten Europa, niet afkomstig van de Koloniale Reserve.		B. Militairen, afkomstig van de Koloniale Reserve.	
	reeds vroeger verpleegd bij de reconvalescenten-compagnie.	hier te lande nog alleen gediend hebbende bij het valide gedeelte van het korps.		
in 1893	3	2
in 1894	53	7	19	..
in 1895	183	13	19	..
in 1896 (1ste halfjaar)	141	9	14	..
Samen	380	31	52	..
op 1 Juli 1896 nog bij de reconvalescenten-afdeeling aanwezig	222	10	27	..
dus minder	158	12	25	..
waarvan :				
overleden	5	..	2	..
in het genot gesteld van voortdurend gagement wegens nadergebleken voortdurende ongeschiktheid voor alle militaire diensten	85	6	5	..
gedeserteerd	19	2
gepasporteerd wegens diensteindiging	13	2
weder overgegaan bij het valide gedeelte	36	2	18	..
	158	12	25	..

Ook met de werving in Indië ging het in 1895 voorspoedig, derwijze dat zelfs de reeds hoge cijfers van 1894, wat Europeanen en Amboineezen betreft, nog in de schaduw gesteld werden, terwijl de toenmalige cijfers, voor zooveel de inlanders aangaat, op weinig na weder bereikt werden. Er verbonden zich 256 Europeanen (en Afrikanen), tegen 187 in 1894, en tegen 182

gemiddeld in elk der drie voorafgegane jaren, terwijl het cijfer der geworven Amboineezen, in 1891 t m 1893 gemiddeld 238 per jaar, in 1894 305 bedroeg en in 1895 tot 373 klom. De werving van inlanders, meerendeels Javanen en Soendaneezen, leverde in 1895 3331 man op, tegen 3557 in 1894, terwijl in elk der drie voorafgegane jaren gemiddeld slechts 1987 man waren verkregen. Per kwartaal waren de cijfers van 1895 aldus:

	Europeanen (en Afrikanen).	Amboineezen.	Inlanders.	Te zamen.
1ste kwartaal	63	73	1271	1407
2de "	65	157	545	767
3de "	59	71	566	696
4de "	69	72	949	1090
	256	a) 373	b) 3331	3960

En in het 1ste kwartaal van 1896 was het cijfer (volgens voorloopige opgaven) 62, 102, 735, 899

a) Hieronder 110 Menadoneezen en 31 Alfoeren.
b) Namelijk 2904 Javanen, 197 Soendaneezen, 59 Madureezen, 46 Boegineezen, 121 Timoreezen en Rottineezen en 4 andere Maleiers.

De bepalingen ten gunste van de Amboineesche en de inlandsche werving, welke in 1894 van kracht waren, bleven ook in 1895 gehandhaafd.

Was bij het Europeesch element het aantal reëngagementen, onder hen wier eerste of volgende dienstverbintenis in 1895 kwam te verstrijken, in verhouding iets kleiner dan in de laatste jaren (67.4 pct., tegen 71.6 pct. in 1894 en 68.3 pct. in 1893), van de Aziaten (Amboineezen en inlanders), die in 1895 het leger hadden kunnen verlaten, bleven er in verhouding weder nagenoeg evenveel als in de twee voorafgegane jaren doordienen, namelijk 94.6 pct. Uit het volgende vijfjarig overzicht der reëngagementen blijkt tevens hoeveel van hen die niet bleven doordienen al of niet aanspraak op gagement hadden.

JAREN.	Europeanen en Afrikanen					Amboineezen en inlanders.					Totalen.				
	Aantal wier verbintenis kwam te verstrijken. a)	van de in de voorgaande kolom bedoelden werden:				Aantal wier verbintenis kwam te verstrijken.	van de in de voorgaande kolom bedoelden werden:				Aantal wier verbintenis kwam te verstrijken.	van de in de voorgaande kolom bedoelden werden:			
		tot een reëngagement toegelaten.	gega-geerd.	gepas-ported.	Te zamen als voren.		tot een reëngagement toegelaten.	gega-geerd.	gepas-ported.	Te zamen als voren.		tot een reëngagement toegelaten.	gega-geerd.	gepas-ported.	Te zamen als voren.
1891	2338	b) Pct. 1617 = 69.1				2025	b) Pct. 1935 = 95.6				4363	b) Pct. 3552 = 81.4			
1892	2504	1759 = 70.2				2471	2358 = 95.4				4975	4117 = 82.8			
1893	2616	1788 = 68.3				3444	3257 = 94.6				6060	5045 = 83.3			
1894	2534	1815 = 71.6				3361	3177 = 94.5				5895	4992 = 84.7			
1895	2242	1510 = 67.4				3693	3494 = 94.6				5935	5004 = 84.3			

a) Hieronder achtereenvolgens 12, 5, 8, 10 en 5 Afrikanen, van wie er zich reëngageerden 8, 3, 7, 9 en 4. Zij die niet bleven doordienen, hadden allen aanspraak op gagement, uitgenomen 1 in 1895.

b) Verhouding tot het aantal in de voorgaande kolom vermeld.

Naar hun duur waren de in 1895 aangegane reëngagementen verdeeld als volgt:

	Voor 1/2 jaar.	Voor 1 jaar.	Voor 2 jaren.	Voor 3 jaren.	Voor 4 jaren.	Voor 6 jaren.	Totaal.
Gereëngageerden	12	244	696	1 a)	201	352	1506
Afrikanen	3	1	4
Aziaten	508	1732	..	334	920	3494
Te zamen	12	752	2431	1	535	1273	5004
In 1894 was de verdeling aldus	8	722	2254	..	461	1547	4992

a) Van de Koloniale Reserve.

Kadervoorziening. Bij de infanterie ging het aantal onderofficieren niet onbelangrijk vooruit, terwijl het aantal korporaals nagenoeg in gelijke mate verminderde (alleen bij de Amboineesche compagnieën waren de winsten aan korporaals grooter dan de verliezen). Bij de overige wapens bleef de sterkte aan kader vrij wel behouden; alleen ging bij de artillerie het aantal inlandsche onderofficieren wat terug, doch nam de sterkte aan inlandsche korporaals in ruime mate toe. Bij de genie deed zich een noemenswaardige achteruitgang voor alleen in het aantal Europeesche korporaals. Een en ander blijkt nader uit het volgende overzicht

der winsten en verliezen aan kader gedurende 1895 (voor eene specificatie dier winsten en verliezen zie tabel IV van bijlage D).

	Sterkte op ult. 1894.	Verliezen.	Winsten.	Sterkte op ult. 1895.
Infanterie. a)				
Europeanen. { Onderoffic.	1506	338	378	1546
{ Korporaals	1171	357	277	1091
Afrikanen. { Onderoffic.	11 b)	2	3	12
{ Korporaals	5	3	..	2
Amboineezen. { Onderoffic.	82	14	28	96
{ Korporaals	120	41	48	127
Inlanders. { Onderoffic.	578	51	106	633
{ Korporaals	715	151	116	680
Cavalerie.				
Europeanen. { Onderoffic.	59	20	19	58
{ Korporaals	59	19	22	62
Inlanders { Onderoffic.	14	2	2	14
{ Korporaals	37	3	3	37
Artillerie.				
Europeanen. { Onderoffic.	336	65	64	335
{ Korporaals	192	61	63	194
Inlanders. { Onderoffic.	48	6	1	43
{ Korporaals	54	4	12	62

Genie.		Sterkte op ult. 1894.	Verliezen.	Winsten.	Sterkte op ult. 1895.
Europeanen.	Onderoffic.	135	27	28	136
	Korporaals	88	25	18	81
Inlanders.	Onderoffic.	19	1	3	21
	Korporaals	26	7	6	25

a) Ongerekend het kader bij het militair huis van arrest en bij het korps pupillen.

b) In het vorig verslag (blz. 45) werden hier ook vermeld 2 onderofficieren behorende tot het korps marechaussee.

Militair onderwijs. Terwijl omtrent het gebruik dat voor opleiding tot den officiersrang bij het Indische leger gemaakt wordt van de inrichtingen van militair onderwijs hier te lande ¹⁾ reeds gehandeld is op blz. 40 hiervóór (zie ook het tweede lid van noot 2 op blz. 38), laat men hier eenige mededeelingen volgen omtrent de Indische militaire inrichtingen van onderwijs.

Was reeds in 1894 het 1ste studiejaar van de ingevolge Indisch Staatsblad 1894 n°. 143 te hervormen militaire school te Meester-Cornelis opgeheven, na afluop in Juli 1895 van het door de 29 élèves van het 2de studiejaar (door allen met goed gevolg) afgelegd officiersexamen ²⁾, konden de noodige maatregelen worden getroffen (gouvernementsbesluit dd. 24 September 1895 n°. 45) om de school geheel op den nieuwen voet in werking te brengen ³⁾, die haar niet langer doet dienen tot voltooiing van de geheele opleiding voor den officiersrang bij de infanterie of de militaire administratie, maar enkel als voorbereidingsklasse voor den hoofdcursus te Kampen. Ingevolge het aangehaald gouvernementsbesluit van September 1895 gingen nu bij de op nieuwen voet ingerichte school over, en wel al aanstonds in het 2de studiejaar, de nog overgebleven 6 leerlingen van den, ter vervanging van de vroegere „voorbereidende cursussen” bij de korpsen (het 1ste en 2de depôtbataljon), te Meester-Cornelis tijdelijk ingestelden nevenkursus (zie verslag van 1894, blz. 41), en wel de beide leerlingen uit het hoogste studiejaar van dien nevenkursus, die in het voorjaar van 1895 niet hadden voldaan aan de eischen van het toelatingsexamen voor den hoofdcursus te Kampen ⁴⁾, en 4 uit het laagste studiejaar van den nevenkursus, die in het overgangsexamen van het 1ste naar het 2de studiejaar geslaagd waren. Aan dit laatste

examen, dat gevoelig geacht kon worden te gelden als toelatingsexamen voor het 2de studiejaar der gereorganiseerde school met nieuwe bestemming, nam tevens met goed gevolg deel een sergeant van een der korpsen. Bedoeld studiejaar begon dus met 7 leerlingen, waarvan 6 bestemd zijn voor de infanterie, en 1 (de laatstbedoelde sergeant) voor de militaire administratie ⁵⁾, terwijl het 1ste studiejaar van de nieuwe school een aanvang nam met 4 leerlingen (3 sergeanten en 1 korporaal), waarvan 3 bestemd voor de infanterie en 1 voor de militaire administratie. (Er hadden zich 5 kandidaten aangemeld, doch één hunner — sergeant — voldeed niet aan de eischen.) De nieuwe militaire school te Meester-Cornelis telde dus bij den aanvang van den cursus 1895/96 (en ook bij het einde van 1895) in 't geheel, d. i. verdeeld over twee studiejaar, 11 aspiranten voor den hoofdcursus te Kampen, zijnde 9 voor de infanterie en 2 voor de militaire administratie.

Bij het in werking brengen op nieuwen voet van meergemelde militaire school moest voorts, bij wijze van overgangsmaatregel, nog voorzien worden in de verdere opleiding tot officier van eenige onderofficieren, die aan de vroeger geldende bepalingen het recht ontleenden om, als zij dit wenschten, in Indië hunne studiën ter verkrijging van den officiersrang voort te zetten. Dit waren de beide nog overgebleven „aspirant-officieren” ⁶⁾ en 4 gewone élèves der (oude) militaire school, die in 1894 niet geslaagd waren in het overgangsexamen tot het tweede studiejaar der oude school en dus bij den hooger bedoelden nevenkursus nader het leerplan van het vroeger opgeheven 1ste studiejaar hadden moeten volgen. Deze 6 leerlingen (5 voor de infanterie en 1 voor de militaire administratie) werden nu, ingevolge het hooger reeds genoemde gouvernementsbesluit van 24 September 1895, gedurende den cursus 1895/96 nog gedetacheerd gelaten bij de militaire school met nieuwe bestemming, ten einde zich te bekwamen voor het in 1896 voor 't laatst in Indië te houden officiersexamen.

Omtrent de opleiding aan de kaderescholen in Indië, van welke er twee van de vier der infanterie (die bij het 1ste en die bij het 2de depôtbataljon) in Januari en Februari 1896 overeenkomstig de nieuwe lezing van § 36 der legerformatie (Indisch Staatsblad 1893 n°. 91) werden gereorganiseerd, vindt men opgaven over 1895 in het volgende overzicht.

KADER-SCHOLEN.	AANTAL LEEBLINGEN:																															
	aanwezig op ult. 1894.					in den loop van 1895 bijgekomen.					in den loop van 1895 afgeschreven:										derhalve aanwezig op ult. 1895.											
											na met gunstig gevolg het examen te hebben afgelegd.					om andere redenen.																
	Sergeant-majours.	Fouriers.	Sergeanten.	Korporaals.	Minderen.	Te zamen.	Sergeant-majours.	Fouriers.	Sergeanten.	Korporaals.	Minderen.	Te zamen.	Sergeant-majours.	Fouriers.	Sergeanten.	Korporaals.	Minderen.	Te zamen.	Sergeant-majours.	Fouriers.	Sergeanten.	Korporaals.	Minderen.	Te zamen.	Sergeant-majours.	Fouriers.	Sergeanten.	Korporaals.	Minderen.	Te zamen.		
Infanterie (4 scholen).	European.	..	3	19	42	90	154	7	7	46	243	329	631	4	9	50	194	262	519	1	1	8	44	79	133	2	..	7	46	78	133	
	Afrikanen.	1	..	1	1	..	1	
	Amboin.	44	82	126	31	50	81	16	49	65
	Inlanders.	17	86	103	125	280	405	112	157	269	6	70	163	24	139	163	
Totaal.	..	3	19	64	194	280	7	7	46	412	691	1163	4	9	50	337	469	869	1	1	8	52	150	212	2	..	7	87	266	362		
Vesting- en garnizoens-artillerie (1 school).	European.	4	8	12	15	48	63	11	13	24	4	38	42	4	5	9	
	Inlanders.	1	3	4	1	8	9	1	7	8	3	3	1	1	2	
	Totaal.	5	11	16	16	56	72	12	20	32	4	41	45	5	6	11	

¹⁾ De lessen aan de hoogere krijgsschool in Nederland werden bij het einde van 1895 gevolgd door 27 officieren van het Indische leger (1 kapitein en 26 eerste-luitenants), van wie er 2 het toelatingsexamen hier te lande hadden afgelegd. (Een van dit tweetal werd bij Koninklijk besluit van 3 October 1895 n°. 38 toegelaten boven het jaarlijks opengestelde aantal plaatsen.) Van deze 27 officieren volgden er 19 den cursus voor algemeene krijgskundige studiën (6 in het 3de, 6 in het 2de en 7 in het 1ste studiejaar), en wel 14 der infanterie, 3 der cavalerie en 2 der artillerie, terwijl aan de intendantestudiën deelnamen 8 officieren (3 in het 3de, 2 in het 2de en 3 in het 1ste studiejaar), namelijk 1 kapitein der infanterie en 7 eerste-luitenants-kwartiermeester.

²⁾ Namelijk door 2 „aspirant-officieren” en door 27 andere onderofficieren. Al deze élèves waren opgeleid voor het wapen der infanterie.

³⁾ Een reglement voor het inwendig beheer van- en den inwendigen dienst bij- de school, alsmede voorschriften nopens de afneming der examens waren reeds vastgesteld bij beschikking van het legerbestuur dd. 4 Maart 1895, gewijzigd bij beschikking dd. 3 Augustus d. a. v. (Algemeene Orders 1895 nos. 10 en 38).

⁴⁾ Behalve 7 élèves van meerbedoelden nevenkursus (daaronder de 5 geslaagden) nam aan het bewuste toelatingsexamen ook deel (echter zonder gunstig gevolg) een onderofficier van een der korpsen. Vandaar dat in 't vorig verslag (blz. 46) sprake was van 8 aspiranten voor bedoeld toelatingsexamen. Onder de 5 geslaagden was de eenige aspirant voor de militaire administratie; de 4 andere bekwamen zich voor infanterie-officier.

Het verslag der examen-commissie van 1895 is gedrukt als bijvoegsel tot de Javasche Courant van 22 October 1895.

⁵⁾ Van de eerstbedoelde 6 élèves zijn er bij het in Mei 1896 te Meester-Cornelis gehouden toelatingsexamen voor de 6 plaatsen (5 voor de infanterie en 1 voor de militaire administratie) bij den hoofdcursus te Kampen ten behoeve van Indische onderofficieren opgesteld, 4 geslaagd en bovendien 1 sergeant van een der korpsen, die mede voor de infanterie wenschte in aanmerking te komen. De laatstbedoelde 7de élève der militaire school te Meester-Cornelis (aspirant voor de militaire administratie) nam niet aan het toelatingsexamen deel.

⁶⁾ In 't vorig verslag (blz. 46) was sprake van 3 „aspirant-officieren”, maar één hunner werd sedert voor verderen militairen dienst afgekeurd.

KADER-SCHOLEN.	AANTAL LEERLINGEN:																														
	aanwezig op ult. 1894.						in den loop van 1895 bijgekomen.						in den loop van 1895 afgeschreven:								derhalve aanwezig op ult. 1895.										
													na met gunstig gevolg het examen te hebben afgelegd.				om andere redenen.														
	Sergeant-majours.	Fouriers.	Ser-greanten.	Kor-poraals.	Minderen.	Te zamen.	Sergeant-majours.	Fouriers.	Ser-greanten.	Kor-poraals.	Minderen.	Te zamen.	Sergeant-majours.	Fouriers.	Ser-greanten.	Kor-poraals.	Minderen.	Te zamen.	Sergeant-majours.	Fouriers.	Ser-greanten.	Kor-poraals.	Minderen.	Te zamen.							
Veld- en berg-artillerie (1 school).	European.	9	9	21	51	72	13	22	35	7	33	40	4	5	6
	Inlanders.	1	3	2	12	14	3	10	13	1	2	3	1	1	1
	Totaal.	10	12	23	63	86	16	32	48	8	35	43	5	6	7
Cavalerie (1 school).	European.	5	5	9	25	34	7	15	22	1	4	5	1	11	12
	Inlanders.	3	3	5	5	10	3	6	9	1	4	4	2	1	3
	Totaal.	8	8	14	30	44	10	21	31	2	8	9	3	12	15
Genie (1 school).	European.	3	7	4	5	9	1	2	3	6	7	13
	Inlanders.	2	3	2	2	4	4	5	9
	Totaal.	5	10	6	7	13	5	7	12	6	7	13

a) Door het vertrek in September 1895 van één compagnie genietroepen naar Lombok voor den kampementsbouw te Kapitan moest de school gesloten worden.

Het gebruik, dat bij het einde der jaren 1894 en 1895 van de korpsscholen werd gemaakt, blijkt uit den volgenden staat.

KORPSSCHOLEN.	Aantal leerlingen.						
	Ult. 1894.			Ult. 1895.			
	Onder-officieren en korporaals.	Min-deren.	Te zamen.	Onder-officieren en korporaals.	Min-deren.	Te zamen.	
Infanterie (31 scholen).	Europeanen	53	431	484	36	408	444
	Afrikanen	3	3	..	2	2
	Amboineezen	4	75	79	2	75	77
	Inlanders	31	421	452	28	571	599
	Totaal	88	930	1018	66	1056	1122
Cavalerie (1 school).	Europeanen	4	3	7	4	15	19
	Inlanders	7	7	..	9	9
	Totaal	4	10	14	4	24	28
Artillerie (2 scholen).	Europeanen	c)	c)	c)	..	16	16
	Inlanders	c)	c)	c)	..	11	11
	Totaal	27	27
Genie (1 school).	Europeanen	5	3	8	d)	d)	d)
	Inlanders	2	17	19	d)	d)	d)
	Totaal	7	20	e) 27

a) Hieronder 14 zoons van inlandsche militairen.

b) Hieronder 68 zoons van inlandsche militairen.

c) Ten gevolge van de expeditie naar Lombok moesten beide scholen in September 1894 worden gesloten en konden zij eerst in 1895 worden heropend (zie vorig verslag, blz. 47).

d) Sedert September 1895 was de school tijdelijk gesloten wegens vertrek van één compagnie genietroepen naar Lombok.

e) Dit gering aantal leerlingen was een gevolg van het verblijf van een betrekkelijk groot aantal militairen van het korps op Lombok (zie vorig verslag, blz. 47).

Over de voorgenomen hervorming van het korps pupillen te Gombong wordt gehandeld bij de stukken betreffende de ontwerp-Indische begroting voor 1897. Gedurende 1895 ging de sterkte van het korps eenigszins terug: van 337 tot 330. Er werden namelijk 49 knapen als pupil aangenomen, doch 56 uit de sterkte afgevoerd, allen, op 3 na, door overgang bij een der wapens of dienstvakken van het leger. In 1894 waren in de sterkte van het pupillenkorp opgenomen 51 en daaruit afgevoerd 43 jongelieden. Naar den stand der ouders waren de 330 op ult. 1895

aanwezige pupillen (waaronder 76 betalenden) verdeeld als volgt: 9 zoons van officieren, 248 " " onderofficieren en soldaten (Europeanen ¹⁾), 16 " " ambtenaren, 55 " " particulieren: van 2 pupillen was de vader niet bekend. Zij waren allen, op 1 na, in Indië geboren.

Militaire spoorwegcommissie. In het belang eener spoedige troepenconcentratie bij opkomend oorlogsgevaar is eene commissie bijeengeroepen om het gebruik, dat in tijd van oorlog voor militaire doeleinden van de spoorwegen zal moeten worden gemaakt, in zijn vollen omvang te regelen, en voorts om ook ten aanzien van het militair spoorwegvervoer in tijd van vrede de nog noodige voorschriften en regelingen te ontwerpen. Zij is voorloopig samengesteld uit den chef van den generalen staf als president, een daartoe (in Februari 1896) tijdelijk ter beschikking van het legerbestuur gestelden hoofdamtenaar op non-activiteit (laatstelijk chef der exploitatie van de Oosterlijnen der staatsspoorwegen op Java) en een kapitein van den generalen staf, als leden, mitsgaders een luitenant als secretaris.

Bewapening. Omtrent de achterlaadgeweren (stelsel „de Beaumont”) en de achterlaadkarabijnen (stelsel „Remington”), welke de tegenwoordige bewapening van infanterie en cavalerie uitmaken, valt aan te teekenen, dat gedurende 1895 het aantal der bedoelde geweren, voor zooveel nog onder militaire verantwoordelijkheid (dus ongerekend die vanwege het departement van oorlog aan andere departementen, enz., verstrekt), verminderde van 46 544 tot 46 051 stuks. Daarvan waren er 35 793 (30 meer dan op ult. 1894) in gebruik bij leger, schutterijen, barissans en Mangkoe Negoro'sch legioen of bij de wapenmagazijnen voorhanden, en 10 258 (523 minder dan op ult. 1894) opgelegd als reservevoorraad. In 1895 werden 98 „de Beaumont”-geweren door het legerbestuur aan andere departementen, enz., verstrekt en werden 395 stuks afgekeurd. Vermissing kwam in 1895 niet voor. Het aantal Remington-karabijnen vermeerde (door aankoop van eene kleine partij bij de gewerkschool te Meester-Cornelis tot oefening van de élèves-geweremaker) van 1206 tot 1245 stuks (930 in gebruik en 315 voorhanden in de magazijnen van oorlog). Ten dienste van het korps marechaussee in Atjeh beschikte men bovendien over 286 stuks (1 minder dan op ult. 1894) zoogenaamde marechaussee-karabijnen. Daarvan

¹⁾ Voor de zoons van Afrikaansche, Amboineesche en inlandsche militairen bestaat bij de gewone korpsen van het leger gelegenheid om als pupil te worden opgeleid. Op ult. 1895 werd hiervan gebruik gemaakt door 13 jongelingen.

In aansluiting aan vroegere opgaven teekent men hier nog aan, dat de op ult. 1895 bij het leger dienende Europeesche militairen beneden den rang van officier op dat tijdstip te zamen 1270 kinderen hadden, waarvan 627 jongens, namelijk 494 beneden den leeftijd van 8 jaren, 123 tusschen 8 en 15 jaren, en 10 van 15 tot 20 jaren. (Met betrekking tot deze laatste categorie werd in de verleden jaar ontvangen opgaven de leeftijdsgrens genoemd als loopende tot 17 jaren; men leze daarvoor 19 jaren.)

waren er 240 bij het korps in gebruik (evenals op ult. 1894). De indienststelling van de nieuw model revolvers (zie vorig verslag, blz. 48) werd in 1895 ten einde gebracht, zoodat sedert alle korpsen van het leger van dit nieuwe vuurwapen waren voorzien.

De invoering van de nieuwe handvuurwapenen, kaliber 6.5 m.M., is nader voorbereid door het afsluiten van een contract tot levering van 9500 geweren en 500 karabijnen, die — naar men zich vleit — in de eerste helft van 1897 in Indië in gebruik genomen zullen kunnen worden. De berichten uit Indië omtrent de voor die vuurwapenen uitgezonden munitie bleven gunstig luiden; de beide partijen patronen, waarover gehandeld wordt op blz. 48 van het vorig verslag, vertoonden 2 à 2½ jaar nadat zij in Indië waren aangebracht, nog geen spoor van zelfontleding, en eene later uitgezonden partij van 40 000 stuks, gevuld met Troisdorf-kruit, bleef mede goed voldoen.

In Februari 1896 werden in Indië ontscheept de 60 000, mede in het vorig verslag genoemde patronen, gevuld met rookzwak kruit uit de fabriek „de Krijgsman” te Muiden, en ook deze soort heeft aanvankelijk zoo goed voldaan, dat het legerbestuur, met het oog op de gebeurtenissen in Atjeh aanvulling van den voorraad noodig achtende, de telegrafisch gedane vraag of patronen der laatste soort gewenscht werden, bevestigend deed beantwoorden; in de eerste dagen van Juli zijn daarop weder 250 000 stuks van deze patronen uitgezonden, rechtstreeks naar Atjeh.

Vermits het onderhoud van het voor kamerschietschietoefeningen hier te lande gebezigde materieel nader is gebleken te veel zorg te vereischen om in Indië op den duur gebruikt te kunnen worden, is aldaar in 1895 algemeen het materieel „de Gaupillat” ingevoerd, bedoeld op blz. 48 van 't vorig verslag, dat goed blijft voldoen.

Aan munitie voor achterlaadgeweren (de Beaumont) en achterlaadkarabijnen (Remington) leverde de patroonfabriek te Soerabaja in 1895 4½ miljoen stuks scherpe patronen af, tegen 5 miljoen stuks in 1894; bovendien 6 406 000 stuks hulzen, zijnde 432 000 minder dan in 1894, doch 2 077 800 meer dan in 1893. Voorts leverde de inrichting in 1895 af 344 624 stuks scherpe patronen tot revolvers, tegen achtereenvolgens 167 688 en 231 948 stuks in 1893 en 1894.

Bij de korpsen en in de oorlogsmagazijnen waren op ult. 1895 aan geweer- en karabijn-patronen (scherpe) voorhanden 18 378 586 stuks (op ult. 1894 was dit cijfer 18 035 249).

De geschutbewapening van het Indische leger wordt verbeterd door de thans tot positiegeschut dienende voormalige 8 c.M. kanonnen der veldartillerie gaandeweg te vervangen door de nieuw model 7 c.M. achterlaadkanonnen, waarmede de Indische veldartillerie nu bewapend is (zie verslag van 1893, blz. 40); van deze soort vuurmonden worden er in 1896 weder 10 in Indië aangevoerd, terwijl nog eene bestelling van 16 stuks bij de firma KRUPP onderhanden is.

Maar bovendien is de noodzakelijkheid gebleken om eenig zwaarder artillerie-materieel van nieuwere constructie uit te zenden, en een daartoe in 't laatst van 1895 uit Indië ontvangen voorstel hield het verzoek in hier te lande te doen nagaan welke vuurmonden het best zouden voldoen aan de ballistische en technische eischen, die de Indische artillerie in dit opzicht meende te moeten stellen. Met behulp van een gepensionneerd hoofdofficier der Indische artillerie, hier te lande aanwezig, werd dit vraagstuk nader uitgewerkt, waarop twee proefvuurmonden bij de firma KRUPP zijn besteld tot voorbereiding van eene levering van geschut, — namelijk 12 kanonnen en 12 mortieren van 12 c.M., waartoe op de Indische ontwerp-begroting voor 1897 de noodige gelden worden uitgetrokken.

Kleding en uitrusting. Bij Koninklijke besluiten van 15 Februari en 2 Maart 1896 n°s. 18 en 17 (Javasche Courant van 1 Mei d. a. v.) zijn eenige nieuwe bepalingen vastgesteld betreffende de uniform der officieren, adjudant-onderofficieren en gepensionneerde officieren van het leger in Nederlandsch-Indië. Daarbij is, om een einde te maken aan de onzekerheid die er bestond omtrent het juiste model van de kwartiermuts der officieren, voor dat hoofddekseel een nader model aangegeven; de halssnoeren en schouderkwasten, die bij Koninklijk besluit van 17 Februari 1894 n°. 21 (zie verslag van dat jaar blz. 43) reeds waren afgeschafte voor de militairen beneden den graad van adjudant-onderofficier, zijn nu ook voor dezen en voor de officieren vervallen, terwijl in verband daarmede voor beide categorieën eene andere groote-tenue is vastgesteld, derwijze dat de atilla die voor groote-tenue gediend heeft, door verandering van de oplegfels, gewijzigd kan worden tot klein-tenue, ten einde zóó te

kunnen worden afgedragen. Tevens is overeenstemming gebracht tusschen de onderscheidingsteekenen voor langdurigen dienst en die welke eene bijzondere dienstbetrekking aangeven (scherpschutters, werklieden, enz.) voor het leger hier te lande en het Indische leger.

Van de aanwezigheid hier te lande van den in 1894 benoemen legercommandant werd destijds gebruik gemaakt om door bespreking eene nieuwe poging voor te bereiden ter oplossing van het sedert jaren aanhangige vraagstuk op welke wijze de inlandsche militairen, zonder dat de uitgaven voor het leger onevenredig hoog zouden worden opgevoerd, van een doelmatig schoeisel zouden zijn te voorzien. Dientengevolge zijn verschillende soorten van linnen schoenen uitgezonden, waarvan de zolen uit touw gevlochten zijn, een schoeisel, dat elders goed voldoet, bijv. bij de Britsche en Italiaansche troepen, en — naar men zich vleit — zal blijken ook voor onze Europeesche troepen eene geschikte voetbekleding op te leveren. Door dan het schoeisel dezer laatste voor een deel te vervangen door de weinig kostbare en naar het schijnt toch duurzame linnen schoenen, zou het hooger aangeduide vraagstuk tot gereede oplossing kunnen komen.

Huisvesting. Met de werkzaamheden tot verkrijging van de voor de verdere invoering der nieuwe infanterie-formatie gevorderde grootere logiesruimte werd voortgegaan.

Te Fort de Kock (Padangsche Bovenlanden) kwamen in 1895 de daartoe noodige verbouwingen gereed, terwijl voorts een aanvang werd gemaakt met den bouw van een nieuw kampement voor het subsistentenkader te Soerabaja en met de redistributie en uitbreiding van de troepen-kampementen te Meester-Cornelis. Met het oog op den bouwvalligen toestand van het tijdelijk kampement aldaar wordt dit tevens in semi-permanenten bouwtrant vernieuwd. Met den project-arbeid voor Samarang en Soerabaja werd voortgegaan. Ten behoeve van den in 1894 onderhanden genomen kampementsbouw in West-Java — te Tjimahi in de Preanger Regentschappen — werd de bouw van de militaire gevangenis en van het kampement voor een half bataljon infanterie voortgezet. Ter bespoediging van de werkzaamheden is eene fabriek voor machinale houtbewerking opgericht. De voor de schietoefeningen van het infanterie-garnizoen en voor den bouw van officierswoningen benodigde terreinen werden onteigend. Ter voorziening in de eerste behoefte aan officierslogies werd de in beginsel aangenomen bouw van 10 gouvernementswoningen in uitvoering genomen.

Te Panteh Perak (Atjeh) en te Sintang (Westerafdeeling van Borneo) werden, evenals in 1894, nieuwe officierswoningen gebouwd. Het nieuwe etablissement te Siboga (Tapanoli) werd voltooid, evenals de geen uitstel gedoogende vernieuwing van eenige militaire gebouwen te Padang Pandjang (Padangsche Bovenlanden). Overigens werd ter laatstgenoemde plaats een aanvang gemaakt met verbetering en redistributie van het militair hospitaal.

Bij dat te Panteh Perak (Atjeh) werd overgegaan tot het bouwen van eene operatiezaal, terwijl te Bandjermasin (Zuidere Oosterafdeeling van Borneo) paviljoens voor de verpleging van lijdens aan besmettelijke ziekten werden opgericht.

Verder kwam in 1895 gereed de verbetering van het grachten-, privaat- en rioolstelsel van het fort Vredenburg te Djokjokarta.

Ten behoeve van het gymnastiek-onderwijs werden nieuwe gymnastiek- en schermloosden opgericht te Serang, Soerabaja, Benkoelen, Telok Betong (Lampongsche Districten), Muntok (Banka) en Medan (Oostkust van Sumatra) en de bestaande loosden te Meester-Cornelis en Buitenzorg verbeterd.

Toen de ijsleverancier in Atjeh het voornemen te kennen gaf het fabriceren van dit voor de troepen en vooral voor de zieken in het hospitaal zoo onontbeerlijk artikel te staken, en zich voor die leverantie bij uitbesteding geen andere gegadigde voordeed, moest er toe worden overgegaan te Kotta Radja eene gouvernementen-ijsfabriek op te richten; zij wordt voorloopig beheerd door het personeel van de staatsstoomtram.

De watervoorziening in de militaire kampementen en in het groot militair hospitaal te Weltevreden werd verbeterd, waartoe in het laatstgenoemde etablissement door de genie met goeden uitslag eene artesische boring werd verricht. Ook eene door de genie ondernomen artesische boring te Kapitan (Lombok) slaagde naar wensch (October 1895). Te Fort de Kock (Padangsche Bovenlanden) en te Amoenthai (Zuidere Oosterafdeeling van Borneo) werd de boring voortgezet; het resultaat was nog onzeker. Met het verbeteren van de watervoorziening te Padang (Sumatra's Westkust), te Telok Betong (Lampongsche Districten)

en te Moeara Teweh (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo) werd voortgegaan.

Voeding. De voor de voeding der troepen in Atjeh geldende bijzondere regelingen bleven in 1895 gehandhaafd, terwijl de bijslag op de soldij, die bij wijze van uitzondering tijdelijk voor de beide garnizoenen op Billiton werd toegestaan (verg. het verslag van 1893, blz. 41), ook voor 1895 werd bestendigd.

De in het vorig verslag (blz. 49) vermelde tijdelijke maatregelen voor de verpleging van de officieren en mindere militairen van de voorloopige bezetting op Lombok werden bij gouvernementsbesluit dd. 27 Maart 1895 n°. 4 ook getroffen ten behoeve van de op Bali gelegerde observatietroepen. Bij de gouvernementsbesluiten van 10 December 1895 n°s. 7 en 8 werden deze tijdelijke voorzieningen, respectievelijk ten behoeve van de troepen op Lombok en Bali, ook voor 1896 bestendigd.

Algemeene gezondheidstoestand en ziekenverpleging. Hoofdzakelijk

doordien zich vele zieken voordeden onder de na afloop der expeditie tegen Lombok van daar teruggekeerde militairen, en ook doordien de in 1894 waargenomen vermindering van berriberri-gevallen bij de troepenmacht in Atjeh geen stand hield, was het aantal der gedurende 1895 in de militaire ziekeninrichtingen behandelde militairen (ongerekend dus de kwartierzieken) grooter dan in de laatst voorafgegane jaren, maar, gelet op de grootere legersterkte, geven de cijfers over 1895 toch geen zooveel ongunstiger beeld van den algemeenen gezondheidstoestand, en dit geldt niet alleen met betrekking tot de Europeanen, maar ook met opzicht tot de Aziaten. Wat de eerstbedoelden aangaat was de toestand betrekkelijk dezelfde als in 1893, doch ongunstiger dan in 1891 en 1892 en vooral ongunstiger dan in 1894.

Het volgende driejarig overzicht verdeelt de lijdens, en ook diegenen onder hen, die uit de hospitaallijsten werden afgevoerd wegens afkeuring voor verderen dienst en wegens overlijden, naar gelang van de voornaamste ziektevormen. (Voor uitvoeriger gegevens zij verwezen naar de bijlagen E en F hierachter.)

OMSCHRIJVING. (Het overzicht omvat ook de officieren.)	BEHANDELDEN a) (zonder de kwartierzieke militairen beneden den rang van officier).			VOOR VERDEREN DIENST AFGEKEURDEN (namelijk zij die als zoodanig de militaire ziekeninrichtingen verlieten).			In de militaire ziekeninrichtingen (of tijdens de evacuatie van Atjeh naar Padang en Batavia, enz.) OVERLEDENEN.		
	1893.	1894.	1895.	1893.	1894.	1895.	1893.	1894.	1895.
<i>Voornaamste ziektevormen b)</i>	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.
Malaria-ziekten	13 332 = 24.34	11 631 = 21.61	14 706 = 24.70	148 = 7.68	152 = 6.96	293 = 13.53	95 = 17.15	112 = 17.92	193 = 26.01
Cholera	63 = 0.12	2 = "	1 = "	1 = 0.05	" "	" "	41 = 7.4	4 = 0.16	1 = 0.13
Berriberri	6 170 = 11.26	4 908 = 9.12	5 652 = 9.52	573 = 29.73	796 = 36.46	516 = 23.83	218 = 39.35	231 = 36.96	236 = 31.81
Syphilis	766 = 1.40	790 = 1.47	863 = 1.46	19 = 0.99	27 = 1.24	25 = 1.15	3 = 0.54	1 = 0.16	3 = 0.40
Venerische ziekten	8 978 = 16.39	10 131 = 18.83	10 478 = 17.64	32 = 1.66	82 = 3.76	67 = 3.10	7 = 1.26	11 = 1.76	20 = 2.70
Ziekten der spijsverteringsorganen	5 817 = 10.62	5 384 = 10.00	6 125 = 10.31	100 = 5.19	112 = 5.13	121 = 5.60	56 = 10.11	99 = 15.84	124 = 16.71
Ziekten der huid	4 271 = 7.80	4 555 = 8.46	4 604 = 7.75	23 = 1.20	28 = 1.28	20 = 0.92	2 = 0.36	4 = 0.64	7 = 0.94
Overige ziekten	15 378 = 28.07	16 418 = 30.51	16 962 = 28.56	1 031 = 53.50	986 = 45.17	1 123 = 51.87	132 = 23.83	166 = 26.56	158 = 21.30
Totaal	54 775 = 100	53 819 = 100	59 391 = 100	1 927 = 100	2 183 = 100	2 165 = 100	554 = 100	625 = 100	742 = 100
<i>Verdeeling van het totaal zieken naar den landaard.</i>	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.	pet.
Europeanen	27 980 = 51.08	27 122 = 50.39	31 841 = 53.61	598 = 31.03	678 = 31.06	819 = 37.83	170 = 30.69	191 = 30.56	257 = 34.64
Afrikanen	108 = 0.20	112 = 0.21	97 = 0.16	" "	1 = 0.05	2 = 0.09	1 = 0.18	1 = 0.16	" "
Amboineezen en inlanders	26 687 = 48.72	26 585 = 49.40	27 453 = 46.23	1 329 = 68.97	1 504 = 68.89	1 344 = 62.08	383 = 69.13	433 = 69.28	485 = 65.36
Totaal	54 775 = 100	53 819 = 100	59 391 = 100	1 927 = 100c	2 183 = 100c	2 165 = 100c	554 = 100d	625 = 100d	742 = 100d

a) Het getal der van het voorafgegane jaar in behandeling gebleven lijdens (onder de hier uitgetrokken cijfers begrepen) bedroeg als volgt:

	1 Jan. 1893.	1 Jan. 1894.	1 Jan. 1895.	1 Jan. 1896.
Europeanen	1800	1658	2600	2027
Afrikanen	6	10	4	8
Aziaten	1777	1520	1644	1523
Totaal	3583	3188	4248	3558

De gemiddelde legersterkte beliep:

over 1893: 34 186 man (15 126 Europeanen, 67 Afrikanen en 18 993 Aziaten).
" 1894: 37 532 " (16 631 " 69 " " 20 832 " ").
" 1895: 38 568 " (17 216 " 68 " " 21 284 " ").

b) Zoowel de behandelde als de afgekeurde en de overledenen zijn in dit overzicht verantwoord naar gelang van de ziekte, waarvoor zij in behandeling waren genomen, onderschillig of eene andere ziekte de oorzaak van hunne afkeuring of van hun overlijden is geweest.

c) In verhouding tot de behandelde werden afgekeurd: in 1893 3.52, in 1894 4.06 en in 1895 3.65 pct., en in verhouding tot de gemiddelde legersterkte achtereenvolgens 5.64, 5.82 en 5.61 pct.

d) De verhouding van het aantal overledenen tot dat der behandelde bedroeg in 1893 1.01 pct., in 1894 1.16 en in 1895 1.25 pct. In verhouding tot de gemiddelde legersterkte was het percentage achtereenvolgens 1.62, 1.66 en 1.92 pct.

Malaria-ziekten leverden in 1895 een grooter contingent lijdens dan in de twee voorafgegane jaren en ook het verloop der ziekte was ongunstiger dan in een der jaren. Berriberri-lijdens kwamen er meer dan in 1894, doch minder dan in 1893 onder behandeling. In verhouding tot hun totaal stak echter de sterfte onder de berriberri-lijdens, en evenzeer het getal afgekeurde onder hen, gunstig af bij de uitkomsten van 1894.

Bij de in het voorgaande overzicht opgenomen cijfers heeft men te doen met de als berriberri-lijdens geboekten tijdens hunne opneming in het hospitaal. Soms echter bleken deze ook aan eenige andere ziekte te lijden, en omgekeerd werden verschijnselen van berriberri waargenomen bij patiënten, die ter zake van eene andere ziekte in behandeling waren genomen. Met inachtneming van dit een en ander is opgemaakt de in bijlage

F hierachter voorkomende afzonderlijke statistiek van berriberri-gevallen. Over 1895 leidt die statistiek tot de volgende uitkomsten, waarbij ter vergelijking tevens worden opgenomen de gelijksoortige gegevens over 1893 en 1894.

	1893.	1894.	1895.
Aantal nieuw bijgekomen lijdens aan berriberri.			
{ Java en Madura (met Billiton, Bali en Lombok) a)	1012	1197	890
{ Atjeh en onderhoorigheden	3070	1643	3329
{ Sumatra's Westkust	359	205	150
{ Overige commandementen in de buitenbezittingen	1431	1384	752
Te zamen	5872	4429	5121
Van het voorafgegane jaar in behandeling gebleven	571	655	586
Totaal	6443	5084	5707
of in verhouding tot de gemiddelde legersterkte	18.84pct.	13.54pct.	14.79pct.

	1893.	1894.	1895.
Aan beriberri stierven			
Europeanen	24	14	23
Aziaten	213	238	231
In 't geheel	237	252	254
of in verhouding tot het getal aan de ziekte behandelden.	3.67 pct.	4.95 pct.	4.45 pct.
en wegens die ziekte werden afgekeurd			
Europeanen	63	76	35
Aziaten	569	768	493
In 't geheel	632	844	528
of in verhouding tot het getal aan de ziekte behandelden.	9.80 pct.	16.60 pct.	9.25 pct.

a) Bali en Lombok tellen alleen in de opgraven over 1894 en 1895 uithoofde van de in Juni 1894 bevolen expeditie tegen Lombok en de daarop gevolgde legering van bezetting aldaar, zoomede van eenige observatie-troepen op Bali. Tot ult. 1894 hadden zich onder deze expeditie- en observatie-troepen (allen afkomstig van de op Java en Madura aanwezige krijgsmacht) 80 beriberri-ijders voorgedaan en in 1895, enkel onder de troepen op Lombok, 55.

b) Hieronder 1 Afrikaan.

De uit Brazilië ontboden nieuwe voorraad van een daár tegen beriberri gebezigd geneesmiddel (zie vorig verslag, blz. 50) was bij het einde van 1895 nog niet ontvangen.

Manoeuvres. Evenals in vorige jaren werden ook weder in 1895, zoowel op Java als in het gouvernement Sumatra's Westkust, door de beschikbare veldbataljons, in vereeniging met de andere plaatselijk aanwezige wapens, veldoefeningen op kleine schaal gehouden.

Remonte. Ofschoon het remontedepôt te Poerabaja (residentie Preanger Regentschappen) in 1895 nog niet meer paarden dan vroeger voor den dienst kon afleveren (slechts 39, tegen 43 in 1894 en 40 in 1893), kon de aanschaffing elders zich in het afgeloopen jaar bepalen tot 163 stuks (101 voor de cavalerie en 62 voor de artillerie), zijnde 112 stuks minder dan in 1894. De meeste dezer 163 paarden werden van Soemba (residentie Timor) verkregen, door bemiddeling van den civielen gezaghebber aldaar (gewezen cavalerie-officier). Diens aankopen klonnen, van 79 paarden (waaronder 10 jonge) in 1894, tot 102 (waaronder 47 jonge) in 1895. Ook de aanschaffing in de omstreken van Makassar slaagde vrij wel. Overigens verkreeg men in de Preanger Regentschappen eenige aldaar inheemsche trekpaarden. De aankoop op vendutie leverde over het algemeen minder op dan in 1894.

Ter opkweeking bij het hooger genoemde remontedepôt werden in 1895 door het legerbestuur aangekocht 85 jonge paarden, tegen 42 in 1893 en 38 in 1894. In verband met den groei van de jonge paarden tijdens hun verblijf te Poerabaja, kon de minimum-hoogte voor de voor die inrichting aan te schaffen paarden, bij wijze van proef, worden verlaagd. De in 1895 door dit depôt aan de korpsen afgeleverde paarden verkeerden in veel beteren voedingstoestand dan de vorige. Bovendien muntten zij uit door gewicht en hoogte en hadden reeds een gedeelte der dressuur doorlopen.

Kwade droes kwam in 1895 slechts sporadisch onder de troepenpaarden voor. De proeven, ter onderkenning van gemelde ziekte met de zoogenaamde „malleïne” genomen, leverden nog geen afdoende uitkomsten op.

Postduiven. Om de in 't vorig verslag (blz. 50) vermelde reden werden de proeven met het africhten van postduiven gestaakt en werden de tijdelijke militaire postduivendienst in Atjeh, laatstelijk nog tusschen Olehleh en Segli in werking gebleven, en in verband daarmee ook het station voor de dressuur van duiven te Malang (Java), opgeheven (gouvernementsbesluit dd. 11 October 1895 n° 23).

Dienstreglementen, enz. Ten behoeve van het wapen der infanterie werd in October 1895 ingevoerd een nieuw „Voorschrift voor het onderricht in het bajonetschermen bij de infanterie”.

Voor het wapen der artillerie werden in 1895 o. a. van de pers ontvangen, — behalve vier serieën (betreffende de jaren 1886 t/m 1894) van de „Beknopte overzichten van proeven en oefeningen” bij het wapen, — het 2de en het 3de gedeelte van het „Reglement op de exercitiën der vestingartillerie”, namelijk „het mobiel onbespannen uitvalgeschut” en „beweging van lasten”, zoomede het „Voorschrift betreffende de wapening der artillerie”.

Van den „Instructie-inventaris” voor gemeld wapen verscheen in Juli 1895 weder een vervolg-gedeelte (op hoofdstuk X).

Voorts werden in Mei 1895 nieuwe „Administratieve voorschriften ingevoerd voor den dienst van het wapen der genie” (zie vorig verslag, blz. 50).

In overleg met het Indisch legerbestuur werd aan twee praktisch ervaren officieren van het Indische leger het lidmaatschap opgedragen van de hier te lande door den Minister van Oorlog bijeengeroepen commissie, die — tot voorbereiding van de invoering van het nieuwe geweer (6.5 m.M.) — ten taak had de exercitiereglementen der infanterie van het leger hier te lande te herzien. Waar het handvuurwapen voor beide legers eerlang geheel hetzelfde zal zijn, — behoudens de door het Indisch klimaat geboden wijziging van de vizierinrichting en een gering verschil in de bajonet, — zal daardoor de zoozeer gewenschte eenheid verkregen worden in de oefening van den rekrut voor beide legers, wat van te grooter betekenis is nu het gaandeweg duidelijker wordt, dat plotselinge buitengewone aanvulling van het Europeesche element bij de Indische infanterie, wanneer die in de toekomst noodig is, voor een niet onbelangrijk deel zal moeten verkregen worden door tweejarige detachering van Nederlandsche militieplichtigen (verg. blz. 41 hiervóór), die, bijaldien zij na aankomst in Indië weer geheel als rekrut zijn te beschouwen, natuurlijk slechts gedurende zeer korten tijd de weerkracht van het Indische leger zouden verhoogen.

De infanterie-exercitiereglementen, die nu eerlang op proef zullen worden ingevoerd, moeten intusschen verschillende voorschriften bevatten, die speciaal voor den dienst hier te lande of voor dien in Indië gelden, wat daarin duidelijk zal worden aangegeven, derwijze dat het gebruik dier reglementen voor beide legers gelijkzijdig mogelijk wordt.

Belooningen en straffen. Gedurende het tijdvak van 1 Juli 1895 tot 30 Juni 1896 werden, deels bij Koninklijk besluit, deels bij besluit van den Gouverneur-Generaal¹⁾, wegens hunne verrichtingen tegenover den vijand weder verschillende militair eerbewooningen toegekend aan officieren en minderen der landmacht.

Ter zake van ontmoetingen met den vijand in Atjeh beliep het aantal aldus beloonden 21, namelijk 2 hoofd- en 4 subalterne officieren (onder welke laatsten 1 van het Nederlandsche leger, in Indië gedetacheerd geweest), zoomede 12 Europeesche en 3 inlandsche militairen beneden den rang van officier (onder welk 12-tal een der manschappen van de Koloniale Reserve). Van die 21 belooningen hadden er 12 betrekking tot het tijdvak van 15 April 1894 tot 12 Januari 1895 (bevordering van een sergeant der infanterie — F. ZEIG — van ridder 4de tot ridder 3de klasse der Militaire Willemsorde, toekening van het ridderkruis 4de klasse dier orde aan 2 officieren, waaronder de bovenbedoelde van het Nederlandsche leger, en van de bronzen medaille voor moed en trouw aan 2 inlandsche soldaten, benevens eervolle melding van 1 officier en 6 militairen beneden dien rang, zijnde 5 Europeanen en 1 inlander). 6 van de hooger bedoelde 21 belooningen werden op telegrafische voordracht van den Gouverneur-Generaal verleend wegens de krijgsverrichtingen van April en Mei jl. (toekening van het ridderkruis 4de klasse aan 2 hoofd-officieren, 1 subaltern officier en 3 Europeesche militairen beneden dien rang, onder welke laatsten de hooger bedoelde van de Koloniale Reserve). De drie overige belooningen werden toegekend ter zake van feiten voorgevallen op 4 Juli 1893 en op 30 Maart 1895. Op laatstgenoemden datum onderscheidten zich 2 Europeesche fuseliers, die te dier zake benoemd werden tot ridder 4de klasse der Militaire Willemsorde, terwijl wegens zijne houding op eerstgenoemden datum (4 Juli 1893) een Europeesche sergeant met eene eervolle melding werd beloond.

Wegens buitengewone diensten bij de expeditie tegen Lombok in 1894 werd alsnog de gesneuvelde kapitein der infanterie W. N. SCHEER in de registers van de Kanselarij der Nederlandsche Orden ingeschreven als ridder 4de klasse der Militaire Willemsorde; terwijl te dier zake voorts met dat ridderkruis werden begiftigd 1 officier en 1 Europeesch fuselier, en eindelijk (met intrekking van de aan bedoeld 4-tal aanvankelijk ten deel gevallen eervolle melding) 2 officieren, 1 inmiddels tot onderluitenant bevorderde onderofficier en 1 Amboeische fuselier. Terzelfder zake werd ook nog de eeresabel aan 1 hoofdofficier geschonken en zijn nader 3 officieren, zoomede 1 Europeesche en 1 Amboeische fuselier eervol vermeld.

Een inlandsch sergeant, die zich bij de excursie in Toba (Sumatra's Westkust) in het voorjaar van 1895 had onderscheiden, werd met de bronzen medaille voor moed en trouw beloond.

¹⁾ Koninklijke besluiten van 1895 dd. 30 Augustus nos. 27 en 28, 10 October n° 24, 11 October n° 24, en 2 en 18 December nos. 31 en 8; van 1896: 8 Februari n° 10, 12 en 25 Maart nos. 29 en 15, 25 April n° 13, 27 Mei n° 30, en 8 en 17 Juni nos. 29 en 57, mitsgaders Indische besluiten dd. 4 en 17 September 1895 nos. 9 en 36 en 4 December 1895 n° 12.

Het aantal militairen beneden den rang van officier, die in 1895 aanspraak verkregen op de gouden, zilveren of bronzen medaille voor langdurigen trouwen dienst ¹⁾, beliep 2231, tegen 1894 in 1894.

De gebruikelijke opgaven omtrent het aantal onderofficieren en minderen, die om niet-eervolle redenen uit het leger of tijdelijk uit hun korps werden afgevoerd, vindt men over de drie laatst verlopen jaren in het volgende staatje.

JAREN.	Aantal militairen beneden den rang van officier,											
	die in den loop van het jaar, op grond van het tegen hen geslagen vonnis, uit het leger verwijderd werden.		die in den loop van het jaar met een briefje van ontslag werden weggezonden.		die op 31 December gedefinieerd waren in het militair huis van arrest te Samarang (nog tot het leger behorende). a)		die op 31 December als gestraitten bij het strafdetachment waren geplaatst.		die in den loop van het jaar als vermiste of als gedeserteerd uit de sterkte werden afgevoerd. b)		die zich op 31 December als arrestanten in de provoosthuizen bevonden. c)	
	Euro-peanen.	Amb. en inlanders.	Euro-peanen.	Amb. en inlanders.	Euro-peanen.	Amb. en inlanders.	Euro-peanen.	Amb. en inlanders.	Euro-peanen.	Amb. en inlanders.	Euro-peanen.	Amb. en inlanders.
1893	10	25	15	17	108	66	59	29	14	203	64	39
	35		32		174		88		217		103	
1894	6	14	26	16	131	82	34	29	24	231	61	42
	20		42		213		63		255		103	
1895	2	18	12	14	117	83	23	31	13	269	65	63
	20		26		200		54		282		128	

a) Overigens bevonden zich in gemeld arresthuis enkele van den militairen stand vervallen verklaarde veroordeelden (allen Europeanen), en wel bij het einde der behandelde drie jaren achtereenvolgens 4, 3 en 3.

b) Van de vroeger of later gedeserteerde of vermiste militairen werden weder in de sterkte teruggebracht, als vrijwillig of gedwongen teruggekeerd: in 1893 8 Europeanen en 82 inlanders, in 1894 respectievelijk 3 en 87 en in 1895 5 en 111. Als van de bezetting in Atjeh gedeserteerd, zijn onder de in het staatje opgegeven getallen begrepen: over 1893 1 Europeesche kanonnier, over 1894 2 Europeesche sergeanten en 1 inlandsch fuselier en over 1895 1 inlandsch hoornblazer.

c) Meerendeels waren deze militairen in preventief arrest. Slechts telde men onder hen: in 1893 27 veroordeelden (15 Europeanen en 12 inlanders), in 1894 29 veroordeelden (16 Europeanen en 4 inlanders) en in 1895 21 veroordeelden (7 Europeanen en 14 inlanders).

In de 2de klasse van militaire discipline waren bij het einde van 1895 geplaatst 333 militairen, en wel 196 Europeanen, 5 Amboineezen en 132 inlanders, tegen 303 (190 Europeanen, 1 Afrikaan, 13 Amboineezen en 99 inlanders) op ult. 1894.

Gedegradeerd of teruggesteld werden in 1895 53 onderofficieren (daaronder 1 Amboinees en 4 inlanders) en 38 korporaa's (daaronder 3 inlanders). In 1894 was zulks het geval geweest met 22 Europeesche onderofficieren en met 27 Europeesche, 2 Amboineesche en 7 inlandsche korporaa's.

Maatregelen en instellingen in het belang van het zedelijk en stof-felijk welzijn van den soldaat. Ten vervolge op het medegedeelde op blz. 52 van het vorig verslag omtrent de betere inrichting op 's lands kosten van de zogenaamde dagverblijven, wordt aangeteekend dat bij het einde van 1895 het aantal der aldus ingerichte ontspanningslokalen met 1 vermeerderd en dus tot 30 geklommen was, waarvan 7 in Atjeh. Bovendien werden bij gouvernementsbesluit dd. 15 Februari 1896 n°. 33 gelden beschikbaar gesteld voor de inrichting van nog een dagverblijf (te Gombong), ten dienste van de surveillantanten bij het korps pupillen.

De aandacht van het legerbestuur blijft bij voortdoring gevestigd op middelen, welke tot beperking van het gebruik van sterken drank kunnen leiden, en aan de militaire autoriteiten werd in het bijzonder opgedragen ook maatregelen te treffen, waardoor het clandestien gebruik van spiritualiën gestrenger kan worden tegengegaan.

In aansluiting aan dergelijke opgaven in vorige verslagen teekent men hier aan dat de laatst bekende verantwoordingen der cantine-administratiën (over 1894) in totaal een voordeelig saldo aanwijzen van f 119 883, tegen f 117 404 over 1893. De waarde aan gebouwen, meubilair en bibliotheken der cantines werd op ult. 1894 getaxeerd op f 596 117.

Van het militaire spaarfonds werd gedurende 1894 (het laatste jaar waarover de tot nog toe ingekomen verantwoordingen loopen) een toenemend gebruik gemaakt. In gemeld jaar steeg namelijk het aantal deelhebbers van 4069 (met een tegoed van f 259 340) tot 4291 (met een tegoed van f 284 953).

De vereeniging „Het Roode Kruis” in Nederlandsch-Indië had in 1895 eene minder omvattende taak dan in 1894, daar

hare werkzaamheden zich ditmaal bijna uitsluitend konden bepalen tot de gebruikelijke verzendingen naar hospitalen en andere ziekeninrichtingen. Voor een en ander werd uitgegeven f 16 470, en daar de ontvangsten beliepen f 6341, namelijk f 1182 wegens gekweekte rente, f 3039 aan bijdragen uit Nederland (waaronder f 1560 van het Nederlandsche Hoofdcmité ²⁾ en f 2120 aan bijdragen uit Nederlandsch-Indië, ging het kapitaal terug van f 34 143 tot f 24 014.

Werd in het vorig verslag (blz. 53) gewezen op de stichting van „Het Lombokfonds” te Soerabaja, hoofdzakelijk ter verlichting van de materiele zorgen zoo van hen die wegens verminking of verwonding in den strijd op Lombok het leger hebben moeten verlaten als van de naaste betrekkingen van aldaar gesneuvelde, zoomede op het tot stand komen hier te lande — met een blijvend en meer algemeen doel — van het te 's-Gravenhage gevestigde „Nationaal fonds tot ondersteuning van de nagelaten betrekkingen der in Nederlandsch-Indië gevallen militairen”, welks werkkring zich bovendien uitstrekt tot het ondersteunen van diegenen der uit Indië teruggekeerde, die na een eervollen dienst leger of vloot wegens ziekte of verwonding hebben moeten verlaten en niet genoegzaam in het onderhoud van hun gezin kunnen voorzien, — thans is nog gewag te maken van eene te Batavia in het leven geroepen zustervereeniging, — „Het Militair Ondersteuningsfonds”, welke zich voorstelt op gelijksoortige wijze als het Nationaal fonds werkzaam te zijn, doch meer bijzonder ten bate van in Indië verblijvende, onverschillig tot welken landaard zij behooren. Terwijl schier al de comités, die na de overvalling van onze troepen op Lombok zich op verschillende plaatsen in Indië gevormd hadden tot inzameling van giften, zich oplossen in- of althans rekenplichtig bleven aan het Lombokfonds, bestemde het comité te Batavia de aldaar ingekomen sommen tot het vormen van het zoeven vermelde „Militair Ondersteuningsfonds”. Blijkens het verslag over 1895 van dit door de Indische Regeering als rechtspersoon erkend fonds (zie Javasche Courant dd. 10 December 1895) beschikte het over een kapitaal van f 46 354, waaruit echter nog niet geput was, omdat tot dusver enkel uitgaven noodig waren ten behoeve van strijders op Lombok, waarin door het Lombokfonds kon worden voorzien.

Dit laatste fonds had tot bij het einde van zijn eerste boekjaar (ult. Augustus 1895) in 't geheel ontvangen f 222 898 (f 169 362

¹⁾ Behalve de aan enkele hoofd- en subalterne officieren van het Indische leger verleende onderscheidingen door hunne opening in de Orde van den Nederlandschen Leeuw of in die van Oranje-Nassau werd de eremedaille der laatstbedoelde Orde ook verleend aan 11 militairen (Europeanen) beneden den rang van officier, als: in goud aan 1 onderofficier, in zilver aan 9 onderofficieren, en in brons aan 1 korporaal.

²⁾ In verband met de jongste gebeurtenissen in Atjeh werd van dezelfde zijde in April en Mei jl. achtereenvolgens f 4000 en f 3000 ten behoeve van het Indische Roode Kruis overgemaakt.

aan giften, f 49 118 als netto bate eener geldloterij en f 4418 aan gekweekte rente), waarvan werd uitgegeven aan drukloonen, administratiekosten, enz. f 983 en aan onderstand f 73 536. In dit laatste bedrag deelden 19 officieren en 13 officiersweduwen (met hare kinderen) te zamen voor f 40 038, 160 onderofficieren en minderen zoo van Europeeschen als Aziatischen landaard voor f 20 414, terwijl aan een niet opgegeven aantal ondersteunden in verschillenden vorm nog ten goede kwam, f 13 084. Op ult. Augustus 1895 bleef dus nog een saldo beschikbaar van f 148 379. Volgens latere berichten (van Januari 1896) had het bestuur van het Lombokfonds toen besloten aan de daarvoor in aanmerking komende kinderen (ten getale van 45) van de op Lombok gesneuvelde militairen, zoo van officieren als van militairen beneden dien rang, in den vorm eener lijfrente, jaarlijksche uitkeeringen te verzekeren tot zoolang zij geacht moeten worden op eenigerlei voor hun stand passende wijze zelf voor hun onderhoud te kunnen zorgen, een maatregel die voor het fonds eene uitgaaf van p.m. f 75 000 zou eischen. Op welke wijze de overschietende gelden, die alsdan nog p.m. f 50 000 zouden bedragen, 't best zouden zijn te besteden, voornamelijk in het belang der in den krijg op Lombok verminkten, zou nader een punt van overweging uitmaken.

De reeds genoemde vereeniging „Nationaal Fonds”, welke op 1 April 1895 hare werkzaamheden aanving (de voorbereiding was uitgegaan van een Centraal Comité, gesteund door talrijke plaatselijke sub-comité's), bezat blijkens haar eerste, op 1 April 1896 afgesloten, jaarverslag een belegd kapitaal van f 304 437 (f 283 486 ¹⁾) door het Centraal Comité ontvangen, f 14 005 aan nagekomen giften en f 6946 aan gekweekte rente), terwijl bovendien de vereeniging nog eene gift van f 10 000 ontving, met de uitdrukkelijke bestemming om voornamelijk voor verminkten te dienen „tot aankweeking van moed en doodsverachting”, en welke som, ten einde daaruit onderstand te kunnen verleen in den geest van den schenker, dan ook afzonderlijk is belegd. Ingevolge hare statuten mag de vereeniging, tenzij in buitengewone omstandigheden en krachtens besluit van de vergadering van leden, voor onderstand alleen bezigen de renten van het fonds en de bijdragen van betalende leden en begunstigers (respectievelijk f 9575 en f 1666 's jaars).

Van 1 April 1895—1 April 1896 was door de vereeniging op 55 aanvragen om ondersteuning gunstig beschikt, welke ondersteuning, waren zij over het geheele jaar toegekend geweest, eene uitgaaf zouden gevorderd hebben van f 7112. Een groot aantal verzoeken van tijdelijk of voortdurend gegageerden, zonder gezin, moesten op grond van de bepalingen van het reglement van onderstand door de vereeniging worden afgewezen.

Het aantal particuliere vereenigingen, die zich de zedelijke en godsdienstige belangen der Indische militairen aantrekken (verg. o. a. laatstelijk het verslag van 1894, blz. 120, noot), werd in 1895 vermeerdert met eene van de Christelijk Gereformeerde Kerk te Batavia uitgaande vereeniging tot het stichten en instandhouden van Christelijke logementen voor zeevarenden en militairen in Nederlandsch-Indië. Hare door de Indische Regeering goedgekeurde statuten vindt men in de Javasche Courant van 15 Februari 1895.

§ 2. Fortificatiën.

Het op Poeloe Weh (Atjeh en onderhoorigheden) op ult. 1894 nog onderhanden gebleven etablissement ten behoeve van de scheepvaartregeling werd sedert voltooid.

Met het zooveel noodig vernieuwen van de palissadeeringen, bastions en banketten van verschillende posten in de geconcentreerde linie in Groot-Atjeh werd voortgegaan. Overigens werden in 1895 de zeer tijdelijke buitenposten, die toen bestonden (zie blz. 7 hiervóór), door de bezetting in zoo goed mogelijken staat gehouden, waartoe de materialen door de genie werden verstrekt.

Aan de nieuwe etablissementen te Lahat in Palembang en te Bengkajang in de Westerafdeeling van Borneo werd, voor zooveel de plaatselijke middelen dit toelieten, met kracht voortgewerkt. In Mei 1896 (Indisch Staatsblad n°. 87) is de nieuwe versterking ter laatstgemelde plaats en in Juni d. a. v. (Indisch Staatsblad n°. 108) is het nieuwe etablissement te Lahat gerangschikt onder de permanente versterkingen van den vierden rang, met vaststelling van den vereischten verboden kring en met

intrekking van de vroegere redoute op elke dier plaatsen ²⁾.

Op grond van de ongunstige hygiënische toestanden te Ampenan op Lombok werd in Juli 1895 besloten het logies der hoofdmacht van Ampenan naar Kapitan over te brengen, nadat ter laatstgenoemde plaats een defensief kampement zou zijn opgericht, welk kampement sedert (in Februarij.) is betrokken. Te Ampenan zou echter een blokhuis voor eene kleine bezetting worden gebouwd, ter bescherming van het opgerichte zeehoofd. De tijdens de expeditie opgerichte versterking te Mataram werd verkleind en verbeterd.

§ 3. Topographische dienst.

De herziening der organisatie van den topographischen dienst, waarop hooger bedoeld werd en die — binnen de perken der tot dusver voor dezen diensttak bij de begroting toegestane fondsen — tot stand kwam bij Koninklijk besluit dd. 4 Februari 1896 n°. 11 (Indisch Staatsblad n°. 81), heeft voornamelijk ten doel om de, na afloop harer werkzaamheden in de residentie Westerafdeeling van Borneo, in October 1895 naar Java gedirigeerde en aldaar, tot voltooiing van haar teekenwerk, enz., voorloopig bijeengehouden *opnemingsbrigade* te hervormen in eene *opleidingsbrigade*, ten einde de drie overige opnemingsbrigades, die — evenals de triangulatiebrigade — op Sumatra werkzaam zijn, te ontlasten van de taak der oefening en opleiding van het jongere personeel. Tot dit personeel zullen voortaan ook kunnen behooren een 12-tal genoegzaam ontwikkelde inlanders, die men wil trachten tot topograaf op te leiden, een maatregel, die, als hij het gewenschte resultaat oplevert, in de toekomst tot niet onbelangrijke bezuiniging zal kunnen leiden. Verder is aan die opleidingsbrigade, welke samenstelling ook overigens van die der opnemingsbrigades afwijkt, opgedragen de herziening en bijhouding van de topographische kaarten van Java en Madura. Met dit laatste werk heeft zij in Aprilj. reeds voorloopig een aanvang gemaakt voor zooveel betreft de residentien Banjoemas en Bagelen. Overigens ligt het in de bedoeling bij de opleidingsbrigade in te deelen de uit Nederland teruggekeerde officieren, die, na den cursus aan de hoogere krijgsschool te hebben volbracht, ter voltooiing van hunne studiën gedurende zes maanden bij den topographischen dienst worden gedetacheerd. Aan de besproken reorganisatie is tevens vastgeknoopt eene uitbreiding met eenig inlandsch personeel bij het topographisch bureau, het photographisch atelier en het lithographisch etablissement, tegen eene kleine inkrimping van het personeel der triangulatiebrigade, zoomede, — een en ander in het belang van den dienst, — eene verandering in de samenstelling van het militair personeel, dat bij de verschillende onderdeelen van den topographischen dienst in den graad van militair-opzichter werkzaam is, in dier voege dat deze opzichters voortaan in twee, in plaats van in drie klassen worden verdeeld, en dat eenigen hunner, alsmede de steendrukkers bij het lithographisch etablissement, tot burgerambtenaren bij hun tak van dienst kunnen worden aangesteld.

Omtrent de verrichtingen van den topographischen dienst gedurende 1895 is het volgende te melden.

Werd ter Westerafdeeling van Borneo, waar men met opmetingen op de schaal van 1:200 000 heeft kunnen volstaan (behoudens het aannemen van eene grootere schaal voor eene afzonderlijke weg- en rivierkaart), gedurende het gedeelte des jaars dat de opnemingsbrigade er nog werkzaam was, 10 434 K.M² terrein opgenomen, makende, met de vroeger opgenomen oppervlakte, een totaal van 147 661 K.M², de drie in het gouvernement Sumatra's Westkust gebezigde opnemingsbrigades werkten in 1895 3269 K.M² terrein af, namelijk op de schaal van 1:20 000, van 1:40 000 en van 1:80 000 respectievelijk 319, 2664 en 286 K.M², waardoor bij het einde van 1895 de topographische opnemingen van genoemd gouvernement zich had uitgestrekt over 21 756 K.M².

Wat het triangulatiwerk ter Sumatra's Westkust betreft, is aan te teekenen, dat het driehoeksnet voltooid werd door uitbreiding met 5 secundaire en 142 tertiaire punten. Het totaal

²⁾ In December 1895 (Indisch Staatsblad nos. 258 en 259) werd ook de verboden kring bepaald van het achtereenvolgens reeds in 1891 en 1892 gereed gekomen militaire etablissement te Faroetoeng in de residentie Tapanoli (gouvernement Sumatra's Westkust) en van het vereenigd civiel en militair etablissement te Djambi (residentie Palembang). Beide etablissementen werden mede onder de permanente versterkingen van den vierden rang opgenomen.

Ten einde tegemoet te komen aan de bezwaren van den handel en de ingezetenen te Ternate werd bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 147 de verboden kring om het fort aldaar verkleind.

¹⁾ Hieronder eene gift van f 50 000 van d'rente ren en commissarissen der Deli-Maatschappij te Amsterdam.

Evenmin zijn medegerekend de tamboers of hoornblazers (inlanders der bedoelde drie schutterijen, op ult. 1894 ten getale van respectievelijk 16, 6 en 10, en op ult. 1895 ten getale van 19, 6 en 10.

b) Niet opgericht.

c) Hieronder ook artillerie-schutterij, namelijk op ult. 1894 3 officieren en 79 minderen, en op ult. 1895 3 officieren en 70 minderen. Een groot aantal der ingedeelden bij de infanterie-schutterij te Amboma is niet met geweren, maar met pieken gewapend (op genoemde tijdstippen achtereenvolgens 258 en 256 man).

d) Ook de schutterij te Saparoea bestaat gedeeltelijk uit piekeniers, wier aantal op ult. 1894 en op ult. 1895 telkens 42 bedroeg.

e) Gedetacheerd van Neira en niet in de voor die plaats opgegeven sterkte begrepen.

In verband met eene nadere regeling der verstrekking en verantwoording van de wapening der schutterijen op en buiten Java, werden in April 1896 in de voor die korpsen geldende reglementen eenige wijzigingen gebracht; (zie voor een en ander Indisch Staatsblad 1896 n°s. 62 en 63).

Aanteekening verdient nog dat bij gouvernementsbesluit dd. 17 November 1894 n°. 37 krachtens Koninklijke machtiging bepaald werd, dat het korps schutterij te Samarang van regeeringswege een nieuw vaandel zou ontvangen (omtrent welks versiersel gemeld besluit tevens een voorschrift bevatte), en dat het oude vaandel ten geschenke zou worden aangeboden aan het Koninklijk koloniaal militair invalidenhuis op Bronbeek. De plechtige uitreiking van het nieuwe vaandel had plaats op 18 Juli 1895.

Pradjoerits. In de tweede helft van 1895 werd het detachement te Gendingan (residentie Madioen) opgeheven. Dientengevolge telde men bij het einde van 1895 (in 15 gewesten) 54 detachementen pradjoerits, compleet moettende tellen, buiten de 54 Europeesche onderofficieren-instructeurs, 1995 inlanders (65 sergeanten, 159 korporals, 54 tamboers en 1717 manschappen). Bijna overal waren op ult. 1895 deze detachementen voltallig. Te Magelang had men toen 2 man overcompleet; doch te Tjilatjap waren er 9 te weinig en bij 7 detachementen elders bedroeg het incompleet gezamenlijk mede 9 man.

Lijfwachten-dragonders ter beschikking van de hoven te Soerakarta en Djokjokarta, en legioen van Pangeran MANGKOE NEGORO in Soerakarta. Het detachement dragonders te Soerakarta telde op ult. 1895, op eene formatie van 1 officier, 49 onderofficieren en minderen (allen Europeanen) en 40 troepenpaarden, een incompleet van 3 manschappen en 5 paarden, terwijl bij het detachement te Djokjokarta op datzelfde tijdstip aan de organieke sterkte van 1 officier, 53 (Europeesche) onderofficieren en minderen en 44 paarden, slechts 1 man ontbrak.

Het uitsluitend uit inlanders bestaande legioen van MANGKOE NEGORO, organiek samengesteld uit 19 officieren en 816 onderofficieren en minderen, benevens 110 troepenpaarden, was, wat het personeel betreft, zoogoed als compleet (slechts 1 man ontbrak), doch het aantal paarden, op ult. 1894 (volgens eene verbeterde opgave) 88, beliep op ult. 1895 slechts 57. De 815 onderofficieren en minderen waren verdeeld als volgt: 641 man infanterie, 72 man cavalerie en 67 man artillerie; de overige 35 man behoorden tot een klein africhtingsdepôt of tot de stafmuziek. Als een eerste stap om het Mangkoe Negoroseh legioen, dat thans weinig militaire waarde bezit, zonder grootere offers voor 's lands kas tot een slagvaardig korps te reorganiseeren, is in Augustus 1895 door de Indische Regeering besloten een (tijdelijk boven de formatie van het leger te voeren) kapitein der infanterie daarbij te detacheeren als instructeur, en als zoodanig staande onder de onmiddellijke bevelen van den resident, van wien, na overleg met genoemden officier, nadere voorstellen worden ingewacht betreffende de reorganisatie welke bedoelde inlandsche macht zou behooren te ondergaan om haar hoofdzakelijk een ook voor oorlogsdiensten geschikt infanteriekorps te doen uitmaken. Met het oog hierop werd het groot incompleet aan paarden, waarvan hiervóór sprake was, niet aangevuld. Voor den kapitein-instructeur is bij gouvernementsbesluit eene instructie vastgesteld, die hem rechtstreeksche bemoeienis geeft met de verschillende aangelegenheden van het korps. Ter compenseering van de onkosten zijner detachering kwam de plaats van ritmeester-instructeur bij de cavalerie van het legioen te vervallen (verg. blz. 38 hiervóór), in wiens plaats als hulpinstructeur voor dit onderdeel van den troep, onder de rechtstreeksche bevelen van den kapitein-instructeur, voorloopig is opgetreden, onder genot van eene kleine toelage, de commandant van de lijfwacht-dragonders te Soerakarta.

Barissans op Madura. Het uit 4 compagnieën bestaande korps barissans van Bangkallan, organiek sterk — met den staf — 18 officieren en 684 onderofficieren en minderen (allen inlanders), had op ult. 1895 een incompleet van slechts 1 officier en 1 mindere. De elk uit 2 compagnieën bestaande barissan-korpsen te Pamakassan en Sumanap, elk korps organiek sterk 10 officieren en 345 onderofficieren en minderen, waren op genoemden datum, op 2 man te Pamakassan na, compleet. Voor de leiding en oefening zijn aan elk der drie korpsen toegevoegd één kapitein en eenige onderofficieren der infanterie van het leger, welke instructeurs bij het leger gevoerd worden „voor memorie”.

In December 1895 zag het korps te Pamakassan zich tot een actief optreden geroepen (verg. blz. 2 hiervóór).

Het reglement voor de Madureesche barissan-korpsen (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4755) onderging bij gouvernementsbesluit dd. 23 September 1895 n°. 5 eenige in de practijk wensche-lijk gebleken aanvullingen en wijzigingen.

§ 6. Koninklijk koloniaal militair invalidenhuis op Bronbeek.

In den loop van 1895 werden in het invalidenhuis opgenomen 60 oud-militairen van het Indisch leger, terwijl uit de sterkte werden afgevoerd 59 man, te weten 37 op verzoek, 18 wegens overlijden en 4 die wegens wangedrag moesten worden ontslagen. Op ult. 1895 bevonden zich dientengevolge in het gesticht 173 verpleegden (36 gegraduateerden en 137 minderen), tegen 172 (37 gegraduateerden en 135 minderen) op ult. 1894. Van deze 173 invaliden hadden er 164 bij het leger in Oost-Indië, 8 bij de landmacht in West-Indië en 1 bij de Koninklijke Nederlandsche marine gediend. In 1894 waren deze cijfers respectievelijk 162, 9 en 1.

Gerekend over het geheele jaar huisvestte het gesticht gemiddeld in 1895 171 man per dag, tegen 169 in 1894. In de infirmerie waren bij het einde van elk kwartaal van 1895 in verpleging achtereenvolgens 21, 20, 18 en 24 man.

Evenals in 1894 bedroeg het aantal bij het gesticht in functie zijnde invaliden 23, waaronder 7 gegraduateerden.

De uitgaven voor het invalidenhuis beliepen in 1895 f 66 147, tegen f 69 531 in 1894. Aan gagementen, ten bate van het gesticht ingehouden, werd geïnd respectievelijk f 23 877 en f 22 696, zoodat de kosten bedroegen f 42 270 in 1895 en f 46 835 in 1894.

E. Zeemacht.

Eene nieuwe regeling der grondslagen van de verdeling der kosten van de oorlogsvloot in den Indischen Archipel over de Staats- en de Indische begrooting, in den geest van het ontwerp der in het verslag van 1891 (blz. 59) bedoelde Staatscommissie, kwam tot stand bij Koninklijk besluit van 27 Juli 1896 n°. 22 (Nederlandsch Staatsblad n°. 141). Eerst nadat de daaraan verbonden financiële gevolgen door den begrotingswetgever zullen zijn goedgekeurd, zal uitvoering kunnen worden gegeven aan art. 1 van de nieuwe regeling: vaststelling namelijk bij algemeenen maatregel van bestuur van de samenstelling en sterkte der bewuste oorlogsmarine.

Betreffende eene reorganisatie der gouvernementsmarine en van eenige daarmee in verband staande zaken zijn sedert het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 71, noot 1) de voorstellen van den daartoe in commissie geweest zijnde hoofdambtenaar bij de Indische Regeering ingekomen. Volgens recente berichten maakte het in Indië nog een punt van overweging uit of die voorstellen en bloc zouden worden behandeld, waardoor de beoogde verbeteringen wellicht nog lang op zich zouden moeten laten wachten, dan wel partieel, naarmate van de urgentie.

§ 1. Algemeen beheer.

Overeenkomstig het in 't vorig verslag (blz. 72) vermelde plan is in 't laatst van 1895 (Indisch Staatsblad n°. 282) uit de formatie van het personeel bij het departement der marine te Batavia afgevoerd de bij de 2de afdeling („Materieel”) te werk gestelde ingenieur voor het vak van scheepsbouw, in wiens plaats bij genoemde afdeling een tweede zeeofficier is gedetacheerd. Is dientengevolge de formatie van het korps scheepsbouwkundige ingenieurs met één kunnen worden ingekrompen, daarentegen zal er voortaan, nu daarop bij het Iste hoofdstuk der Indische begrooting voor 1896 gerekend is, één hier te lande boven de formatie kunnen worden gevoerd, en zulks ter ver-

wezenlijking van het in 't verslag van 1894 (blz. 56) aangekondigde voornemen om de bedoelde ingenieurs, zooveel mogelijk beurtelings, voor een telkens te bepalen tijd, hier te lande te doen vertoeven, ten einde volgens aanwijzingen van den Minister van Koloniën hunne praktische kennis en ervaring te vermeerderen. Eene organieke regeling betreffende bedoelde detacheringen is tot stand gekomen bij Koninklijk besluit dd. 20 Mei 1896 n°. 34.

De vroegere 9de afdeling („Hydrographie”) van het reeds genoemde departement der marine te Batavia werd met 1 Januari 1895 (Indisch Staatsblad 1894 n°. 254) opgeheven. Het beheer van het bij die afdeling behoord hebbende „depôt van zeekaarten en gidsen”, dat uit den aard der zaak moest in stand blijven, zoomede de werkzaamheden, verbonden aan het opstellen en bekend maken van de „Berichten aan zeevarenden”, zijn overgegaan bij de 8ste afdeling („Bebakening, kustverlichting, loodswezen en haveninrichtingen”). Moest, om den geregelden gang van zaken bij die afdeling, tijdens de inspectiereizen van haren chef, niet in gevaar te brengen, worden afgezien van het denkbeeld om de betrekking van sous-chef (onder-inspecteur der bebakening, enz.) op te heffen, in de aan de afdeling nieuw opgedragen werkzaamheden zal met het bestaande personeel worden voorzien.

Het streven om den Gouverneur-Generaal te ontheffen van bemoeienissen, die zonder bezwaar aan de departements-chefs of aan andere autoriteiten kunnen worden overgelaten, vond met betrekking tot den chef van het departement der marine toepassing (gouvernementsbesluit dd. 18 December 1895 n°. 5)

voor zooveel betreft een paar onderwerpen van vormelijken aard, die tot hertoe periodiek plachten te worden geregeld bij gouvernementsbesluit, namelijk de vaststelling van 1°. de prijzen, waarnaar het equivalent in geld voor het gemis van de reglementair bepaalde victualie is te berekenen, uit te keeren aan personeel van de militaire en gouvernementsmarine en van sommige kustlichten, 2°. de voedingskosten, in rekening te brengen voor niet tot de marine behorende personen, die met oorlogs- of gouvernementsstoomschepen worden vervoerd. Hiermede hield verband de bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 283 gebrachte wijziging in art. 15 van het reglement op den dienst der levensmiddelen, enz. aan boord van de gouvernementsstoomschepen.

§ 2. Oorlogsmarine.

a. Personeel.

De formatie en de sterkte der bemanningen van de tot de Indische militaire marine en tot het auxiliair eskader behorende bodems, welke bij het einde van 1895 in dienst waren (daaronder ook begrepen die welke in reparatie lagen, maar niet uit de sterkte waren afgevoerd) vindt men vermeld in bijlage G. In het volgende staatje is aangegeven hoe de totale bemanningssterkte, voor officieren en voor onderofficieren en minderen afzonderlijk, zich bij het begin en het einde van 1895 voordeed, tegenover de „Bepaalde sterkte”, en wel gesplitst in eigenlijk marinepersoneel, in personeel voor den stoomvaartdienst en in personeel behorende tot het korps mariniers.

OMSCHRIJVING.		Personeel der eigenlijke marine (Indisch en auxiliair eskader).			Stoomvaartdienst.			Mariniers.		Totalen.			
		Officieren.	Onderofficieren en minderen.		Officieren-machinist.	Onderofficieren en minderen.		Officieren.	Onderofficieren en minderen (Europeanen).	Officieren.	Onderofficieren en minderen.		
			Europeanen.	Inlanders.		Europeanen.	Inlanders.				Europeanen.	Inlanders.	Te samen.
Ult. 1894	Bepaalde sterkte a)	266	1719	544	7	346	459	7	523	280	2588	1003	3591
	Aanwezige sterkte b)	262	1797	c) 713	5	381	496	7	535	274	2713	1209	3922
Ult. 1895	Bepaalde sterkte a)	264	1729	530	6	337	439	7	515	277	2581	969	3550
	Aanwezige sterkte b)	257	1687	c) 718	8	381	480	5	517	270	2588	1198	3786

a) Zonder de verhooging, die onder de benaming van „bovenrol” is toegestaan (sedert September 1890, wat de inland-sche pelingen betreft, tijdelijk — zie lager — van 10 op 20 pet. gebracht), doch met inbegrip van het personeel dat *rust* was aangewezen voor het vervullen van betrekkingen aan wal, bestaande op ult. 1894 uit 12 officieren en 1 schrijver en op ult. 1895 uit 12 officieren en 2 schrijvers.

b) Onder de aanwezige sterkte zijn ook de van boord geëvacueerden begrepen, ten getale van 7 officieren en 89 minderen op ult. 1894 en van 7 officieren en 99 minderen op ult. 1895. Behalve het vast personeel aan wal werden nog gebezigt in functiën of voor doeleinden, waarop bij de „Bepaalde sterkte” niet was gerekend: op ult. 1894 9 officieren en 25 minderen en op ult. 1895 9 officieren en 24 minderen (daaronder op elk der beide tijdstippen 5 officieren en 22 minderen als Europeesche bemanning van de oorlogsstoomjachten *Koerier* en *Satelliët*).

c) Hieronder 32 inlanders die dienst deden als hofmeester, kajuits- of officierskok, voor welke „qualiteiten” bij de „Bepaalde sterkte” op Europeanen is gerekend.

De gemiddelde sterkte van het personeel der oorlogsvloot over 1895 bedroeg 251 officieren, benevens 2452 Europeesche en 1172 inland-sche onderofficieren en minderen, in het geheel derhalve 3875 koppen, tegen 3917 over 1894.

Van de op ult. 1895 aanwezige sterkte van 4042 koppen (ongerekend het personeel, vast aangewezen voor het vervullen van betrekkingen aan wal, ten getale van 12 officieren en 2 schrijvers), waren in de rol der twee wachtschepen ingeschreven 589 koppen, zoodat er voor de overige schepen, tegenover eene „Bepaalde sterkte” van 3489 koppen (Indisch eskader 1822 en auxiliair eskader 1667), ongerekend de als „bovenrol” toegestane verhooging, overbleven 3453 (Indisch eskader 1809, auxiliair eskader 1641).

De verschillende graden van Europeesch en van inland-sch matroos waren bij het einde van 1895 bezet als volgt:

GRADE N.	Europeanen.		Inlanders.	
	Bepaalde sterkte.	Aanwezige sterkte.	Bepaalde sterkte.	Aanwezige sterkte.
Matrozen 1ste Klasse	204	274	24	15
„ 2de „	279	261	24	26
„ 3de „ a)	422	515	200	296
Lichtmatrozen	148	b) 82	198	293
Te samen	1053	1132	446	630
Ult. 1894 waren deze totalen	1147	c) 1187	476	622

a) De inland-sche matrozen van een minderen graad dan de 1ste of 2de klasse worden enkel matrozen genoemd (zonder bijvoeging 3de klasse).

b) Hieronder 7 „jongens”.

c) Onder de lichtmatrozen (Europeanen) op ult. 1894, ten getale van 146, telde men 1 „jongen”.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

Met de in 't vorig verslag (blz. 66) bedoelde proef om bij het marine-etablisement te Soerabaja inlandsche vuurstokers in het smeden, bankwerken, enz., op te leiden, werden in 1895 iets betere uitkomsten verkregen, nu men aan dit onderricht niet meer nieuw aangeworven vuurstokers liet deelnemen, maar slechts de zoodanigen, die reeds een paar jaar aan boord van actieve oorlogsschepen gediend en bewijzen gegeven hebben van bijzonderen aanleg om zich in een of ander handwerk te bekwamen.

In 1895 waren de verliezen, zoowel onder Europeanen als onder inlanders, grooter dan de aanvulling, hetgeen eene vermindering der sterkte teweegbracht van 4 officieren, 125 Europeesche benevens 11 inlandsche onderofficieren en mindere schepelingen. Het volgende staatje bevat daaromtrent de gewone opgaven.

AARD DER MUTATIËN.	EUROPEANEN.		INLANDERS (onderofficieren en minderen).
	Officieren.	Onderofficieren en minderen.	
Aanvulling.			
Aangebracht uit Nederland:			
per oorlogsschepen van <i>Speijk</i> , <i>Johan Willem Friso</i> en <i>Atjeh</i>	77	861
„ gouvernementsstoomschip <i>Glatik</i>	50	114
„ mail
Te zamen	127	978
Aangenomen in Indië	„	„	342
Teruggekeerde gedeserteerden of vermisten	„	3	39
Bijgekomen door terugkomst van „verlof buiten bezwaar van den lande”	1	„	„
Bijgekomen door bevordering	4	„	„
	132	981	381
Totalen	1113		
Verliezen.			
Teruggekeerd naar Nederland:			
per oorlogsschepen van <i>Speijk</i> en <i>Johan Willem Friso</i>	51	541
„ mail	78	523
Te zamen a)	129	1064
Ontslagen	1	6	b) 231
Overleden	2	19	56
Gedeserteerd of vermist	1	13	105
Afgevoerd ter zake van verleend verlof buiten bezwaar van den lande	3	„	„
Afgevoerd ter zake van bevordering	„	4	„
	136	1106	392
Totalen	1242		

a) Onder deze teruggekeerden zijn ook begrepen zij die voor verderen dienst in Indië werden afgekeurd. Dit laatste was in 1895 het geval met 306 Europeanen (zie het slot van bijlage G hierachter), van welke afgekeurden er echter 2 in het voorafgaande staatje niet zijn medegemeld, omdat zij op ult. 1895 nog niet herwaarts waren vertrokken.

b) Hieronder ook de afgekeurden. Blijkens evenvermelde bijlage G werden in 1895 in 't geheel 212 inlandsche schepelingen afgekeurd.

De werving van het inlandsch personeel leverde geen moeilijkheden op. Daar echter afkeuring van inlandsche schepelingen wegens beriberri nog veel voorkomt, bleef het noodig, ten einde geregeld aan de eischen van den dienst te kunnen voldoen, vooreerst nog den maatregel van September 1890 te handhaven om als „bovenrol”, tijdelijk 20 pct. in plaats van 10 pct. van

de „bepaalde sterkte”, beschikbaar te hebben. Omtrent het denkbeeld om ook in de buitenbezittingen de werving van inlanders voor de vloot open te stellen, ten einde krachtiger individuen dan die van Javaansche afkomst te verkrijgen, wordt het oordeel der Indische autoriteiten nog ingewacht.

Gedurende 1895 werden 212 inlandsche schepelingen afgekeurd, en daarvan 196 wegens beriberri. Verschillen deze cijfers weinig met die van 1894 (respectievelijk 207 en 190), onder het Europeesch personeel waren de afkeuringen talrijker dan het reeds hooge cijfer van 1894 (241), namelijk 306, waarvan o. a. 221 wegens malaria- en sporadische ziekten en 72 wegens beriberri, zijnde dit laatste getal 6 minder dan in 1894. Het getal overledenen was niet aanzienlijker dan in 1894; het bedroeg 21 Europeanen en 56 inlanders, tegen respectievelijk 19 en 57 in 1894. Omtrent het aantal ziektegevallen gedurende 1895 onder het personeel der oorlogsmarine voorgekomen, waren op 1 April 1896 te Batavia nog geen volledige gegevens voorhanden. Eene statistiek dienaangaande over 1894 en de vier voorafgegane jaren vindt men in tabel IV van bijlage G.

b. Materieel.

Sterkte en toestand. De zooeven bedoelde bijlage G bevat in tabel I een uitgewerkt overzicht van de samenstelling der oorlogsvloot in Nederlandsch-Indië gedurende 1895. Was dat over 1894, bij het vorig verslag gevoegd, reeds vollediger dan de vroeger medegedeelde staten, thans is het overzicht nog nader met verschillende gegevens aangevuld, in overeenstemming met den nieuwen vorm, welke in de stukken der Staatsbegroting voor 1896 aangenomen werd voor het gelijksoortig overzicht betreffende 's Rijks zeemacht. Voorts zal men met betrekking tot de Indische militaire marine in diezelfde bijlage G aantreffen (zie tabel II) eene opgaaf van den kostenden prijs der schepen, nieuw, en de uitgaven daaraan gedurende hun diensttijd besteed. Deze opgaaf, waarop bij de behandeling der Indische begroting voor 1896 in de Tweede Kamer van de Staten-Generaal bleek te worden prijsgesteld (zie blz. 22 van het Voorloopig Verslag betreffende die begroting), omvat echter alleen de na 1885 in dienst gestelde schepen. De verstreking van dergelijke gegevens met betrekking tot de andere schepen meende het departement der marine te Batavia te mogen achterwege laten, uit overweging dat de daartoe gevorderde arbeid, waartoe voor sommige bodems zou moeten worden teruggegaan tot 1873 en 1874, niet beloofde op te wegen tegen het nut, waar toch over enkele jaren al die oude schepen uit de lijst zullen zijn verdwenen. Als tabel III vindt nu in dezelfde bijlage zijne plaats het vervolgoverzicht, thans loopende over het tijdvak 1 April 1895—1 April 1896, betreffende het gebruik door de in de wateren van Atjeh dienstdoende oorlogsschepen en de in de bij Straat Malakka gebezigde opnemingsvaartuigen, hoofdzakelijk voor hun gewoon onderhoud, gemaakt van de dokinrichtingen te Singapore en Pinang.

Sedert 1 April 1895 (datum waarop de mededeelingen in 't vorig verslag waren afgesloten) tot 1 April 1896 kwamen in de samenstelling der oorlogsvloot slechts deze veranderingen, dat bij het uit 4 bodems bestaande auxiliair eskader in December 1895 het sedert naar Nederland teruggekeerde fregat *Koningin Emma der Nederlanden* vervangen werd door het van daar aangekomen fregat *Atjeh*, terwijl het aantal bodems der Indische militaire marine, ongerekend de twee stoomjachten voor advies- en communicatiediensten en de verdere kleine vaartuigen, terugging van 25 tot 23, als een gevolg van de afkeuring in het eerste kwartaal 1896, van de flottieljevaartuigen *Sambas* en *Benkoelen*, die bevonden werden, in verband tot hun ouderdom, de hooge kosten van herstelling niet meer waard te zijn. Waren zoowel op 1 April 1895 als op 1 April 1896 de 4 schepen van het auxiliair eskader allen in dienst, bij de Indische militaire marine waren op eerstgenoemden datum 22 van de 25 bodems in dienst en op laatstgenoemden datum 21 van de 23, zooals nader blijkt uit het volgende overzicht, dat tevens doet kennen de voor elk der jaren 1895 en 1896 bepaalde actieve sterkte.

SOORT DER SCHEPEN EN VAARTUIGEN.	Bepaalde actieve		Aanwezige oorlogsbodems, enz.							
	sterkte voor:		op 1 April 1895.				op 1 April 1896.			
	1895.	1896.	In dienst.		Tijdelijk uit de sterkte afgevoerd.		In dienst.		Tijdelijk uit de sterkte afgevoerd.	
			Voor stations-of andere diensten ge-bezigd	Bij het marine-etablis-sement vertoe-vende.	In conser-vatie.	In herstel-ling.	Voor stations-of andere diensten ge-bezigd.	Bij het marine-etablis-sement vertoe-vende.	In conser-vatie.	In herstel-ling.
INDISCHE MILITAIRE MARINE.										
Panterschep	"	"	"	"	1	"	"	"	1	"
Pantserdekkorvet	1	1	"	1	"	"	1	"	"	"
Flottieljevaartuigen	11	11	12	"	"	2	11	1	"	"
Raderschepen 1ste klasse	1	1	1	"	"	"	1	"	"	"
Idem 2de "	2	2	2	"	"	"	1	"	1	"
Torpedoboot	1	1	1	"	"	"	1	"	"	"
Wachtschepen	2	2	2	"	"	"	2	"	"	"
Opnemingsvaartuigen	3	3	3	"	"	"	3	"	"	"
	21	21	21	1	1	2	20	1	2	"
AUXILIAIR ESKADER.										
Pantserdekschip	1	1	1	"	"	"	1	"	"	"
Panterschep	1	1	1	"	"	"	1	"	"	"
Fregatten	2	2	2	"	"	"	2	"	"	"

Kort na de afsluiting van bovenstaand overzicht werd de Indische militaire marine nog versterkt met het op 11 April uit Nederland te Batavia aangekomen nieuwe flottieljevaartuig *Nias*, in de tweede helft van 1894 hier te lande op stapel gezet, waardoor gelegenheid zou ontstaan het flottieljevaartuig *Pudang* buiten dienst te stellen, welke bodem in de eerste helft van Mei naar Soerabaja zou opkomen om gekeurd te worden.¹⁾

De in de vorenstaande opgaven niet begrepen kleinere vaartuigen, tot de oorlogsvloot behorende, waren op 1 April jl. vooreerst de twee hooger bedoelde voor advies- en communicatiediensten in Atjeh gebezigde stoomjachten (*Satelliet* en *Koerier*), benevens 23 stoomsloepen (daaronder 4 van het auxiliair eskader) en 5 stoombarkassen. Onder deze 23 stoomsloepen (1 meer dan op 1 April 1895, toen er echter bovendien 2 in conservatie waren) was begrepen 1, welke reeds voor den actieven dienst was afgekeurd, doch tijdelijk nog, door het stationschip te Olehleh (Atjeh), het fregat *Tromp*, voor enkele diensten daar ter reede gebezigd werd. Met inbegrip van laatstbedoelde stoomsloop waren er sedert 1 April 1895 4 afgekeurd. Bij het marine-etablisement te Soerabaja waren op 1 April jl. in aanbouw 1 stoomsloop van 30 en 2 van 25 voet.

Uitgezonderd die van de opnemingsvaartuigen, worden alle stoomsloepen geleidelijk ingericht tot het voeren van het kanon van 3.7 c.M.

Aan boord van de *Makasser* werd het kanon van 18 c.M. vervangen door een kanon van 16 c.M. De reeds in het verslag

¹⁾ Het in het najaar van 1895 bij dezelfde particuliere werf te Amsterdam waar ook de *Nias* gebouwd is (zie vorig verslag, blz 69, noot 1) bestelde tweede flottieljevaartuig van hetzelfde type, de *Malacam*, moet tegen het einde van October 1896 voor den proeftocht gereed zijn.

Ter verdere vernieuwing van het materieel der Indische militaire marine is bij de Indische begroting voor 1896 gerekend op het doen onderhanden nemen in dat jaar van nog twee dergelijke flottieljevaartuigen, die de namen *Edi* en *Serdang* zullen dragen en waarvan de levering, tegen f 385 000 per schip, is toegewezen aan de minste inschrijfter, de Koninklijke Maatschappij „de Schelde” te Vlissingen. De *Edi* zal moeten kunnen proefstoomen in Februari 1897, de *Serdang* zes maanden later.

Ten einde tegen den tijd dat één of meer der opnemingsvaartuigen komt te ontvallen, over materieel kunne beschikt worden waarmede de hydrographische arbeid vlugger kan vorderen dan thans o. a. met de beide zeilvaartuigen het geval is, zijn bij de Indische begroting voor 1896 gelden toegestaan om in den loop van het jaar alvast met den aanbouw van één stoomopnemingsvaartuig te kunnen beginnen. In verband met een in het najaar van 1895 ontvangen aanbod van de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij te Amsterdam tot overneming door het Gouvernement (behoudens bewilliging der vereischte fondsen door de Wetgevende Macht) van tot hare vloot behorende, tot opnemingsvaartuigen te transformeeren stoomschepen (type VAN RIEBECK), over welk aanbod o. a. de Indische Regeering is gehoord (doch waaromtrent de onderhandelingen nog niet zijn afgelopen) is de voorbereiding der aanschaffing van een nieuw opnemingsvaartuig voor den Indischen dienst voorsnog niet ter hand genomen.

van 1892 (blz. 43) aangekondigde verwisseling van de revolverpistolen A tegen de revolvers, laatstelijk — vóór de invoering van het tegenwoordig model — bij het leger in gebruik geweest, vond geleidelijk plaats, naarmate deze wapens vooraf bij de gewerkmakersschool nauwkeurig onderzocht en, voor zooveel noodig, in goeden staat gebracht waren.

Omtrent den toestand op 1 April jl. van de verschillende bodems, behorende tot de Indische militaire marine, valt het volgende te vermelden.

Panterschep. De *Koning der Nederlanden*, in November 1894 door de Indische militaire marine van het auxiliair eskader overgenomen zonder betaling, is, na 1 April 1895 te zijn buiten dienst gesteld, aan het marine-etablisement te Soerabaja onderzocht en in conservatie opgenomen.

Pantserdekkorvet. De *Sumatra* onderging te Soerabaja belangrijke herstellingen, die langer duurden dan aanvankelijk werd vermoed, daar zij eerst in Januari 1896 afliepen.

Flottieljevaartuigen. Aanwezig 12 (die alle in dienst waren). Van deze verkeerden de *Makasser*, *Borneo*, *Lombok*, *Sumbawa* en *Java* in zeer goeden staat, de *Bali*, *Madura*, *Ceram* in goeden staat, de *Flores* in vrij goeden staat, de *Batavia* en *Pontianak* in bruikbaren staat. De *Pudang* was nog in slechts even bruikbaren staat en zou, zooals reeds gezegd, in Mei 1896 naar Soerabaja ter keuring opkomen. Zeer waarschijnlijk zal het vaartuig geen belangrijke herstelling, welke gepaard zou moeten gaan met ketelvernieuwing, meer waard zijn. Omtrent de *Makasser* en de *Java*, welke laatstelijk te Soerabaja belangrijke herstellingen hadden ondergaan, waartoe zij respectievelijk sedert September en Juni 1893 tijdelijk buiten dienst waren geweest, valt aan te teekenen dat de werkzaamheden aan de *Makasser* (waartoe ook behoorde het aanbrenge van een „overdekten bak”) in Juni 1895 afliepen; sedert in conservatie genomen, werd het schip in Februari 1896 weder in dienst gesteld, tegen afvoering uit de sterkte van de kort daarop afgekeurde *Sambas*. De *Java* kwam in Januari 1896 weder voor den dienst gereed en werd toen in de sterkte opgenomen, waaruit de *Benkoelen* werd afgevoerd (sedert mede afgekeurd). Gedurende 1895 werden de ketels van de *Java* voorzien van de uit Nederland ontvangen Purves-vuren, eenige voorzieningen werden nog aan werktuigen en ketels verricht. Het schip werd in October in het dok opgenomen tot het onderzoeken van de huid en dubbeling die beiden in zeer goeden toestand werden bevonden. (Het schip lag toen, na de herstelling van huid, enz., 13 maanden te water.) De *Bali* onderging in April, October en November 1895 aan het marine-etablisement eenige kleine voorzieningen, evenals de *Borneo*, in Februari en Maart 1896, welke laatste herstellingen einde Maart nog niet afgelopen waren.

Raderschepen. Het raderschip 1ste klasse *Merapi* verkeerde in bruikbaren staat. In Juni en Juli 1895 dokte het schip te

Singapore, bij welke gelegenheid het de noodige voorzieningen onderging. In verband met den toestand der ketels zal op de *Merapi* vermoedelijk niet langer te rekenen zijn dan tot omstreeks einde 1896 of begin 1897. Het raderschip 2de klasse *Sindoro* kwam, na te Singapore te zijn gedokt, in April 1895 te Soerabaja, waar het sedert werd buiten dienst gesteld, onderzocht en in conservatie opgenomen, in afwachting van latere beslissing, omtrent het eventueel inzetten van nieuwe ketels.

Spartorpedoboot. De *Cerberus* verbleef het grootste deel van den verslagtijd op de helling te Soerabaja, ter conservatie, werd periodiek voor de oefeningstochten te water gelaten, onderging eenige kleine voorzieningen, terwijl ook de dynamo en het zoeklicht werden hersteld. De boot wordt getransformeerd in eene vischtorpedoboot, in verband waarmee op het marine-etablisement een klein atelier voor torpedo's werd ingericht, ten einde bij eventuele uitbreiding van het torpedowezen niet genoodzaakt te zijn dadelijk tot vergrooing van het etablisement over te gaan.

Wachtschepen. De *Bromo* verkeerde in goeden staat. In de *Gedeh* vertoonden zich voortdurend witte mieren, zonder dat dit evenwel tot groote bezwaren aanleiding gaf.

Opnemingsvaartuigen. Het stoomschip *Banda* verkeerde in vrij goeden staat, de ketels echter zouden nog slechts één jaar dienst kunnen doen. Het schip werd het geheele jaar niet gedokt, om welke reden het in December met eigen middelen „gehogd” werd. De zeilschoeners *Blommendal* en *Melville van Carnbee* verkeerden in goeden staat. Beide vaartuigen dokten en repareerden te Singapore, de *Melville van Carnbee* in April 1895 en Maart 1896, de *Blommendal* in Mei 1895 en Maart 1896.

Stationneering, enz. In het station Noordelijk Sumatra deden dienst van 1 tot 7 April 1895 13, daarna (door het vertrek van het raderschip 2de klasse *Sindoro*) tot 19 December 12, en sedert (door het vertrek van het flottieljevaartuig *Benkoelen*) 11 oorlogsbodems ¹⁾. Op 1 April 1896 waren het de volgende: fregat *Tromp* van het auxiliair eskader, stationschip te Olehleh, en verder 10 schepen der Indische militaire marine, namelijk het raderschip 1ste klasse *Merapi*, en de flottieljevaartuigen *Batavia*, *Pontianak*, *Madura*, *Ceram*, *Flores* (dit laatste van 3 April tot 10 Mei 1895 uit het station afwezig geweest wegens eene reis naar Palembang), *Lombok*, *Sumbawa*, *Bali* en *Makasser* (deze beide laatsten in het station aangekomen achtereenvolgens medio Januari en 25 Maart 1896, waartegenover stond het vertrek van de *Sambas* en de *Padang*).

In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo hield één bodem, het raderschip 2de klasse *Soembing*, station.

De scheepsmacht in de wateren beoosten Java en Borneo bestond van 1 April 1895 t/m 31 Maart 1896, bij afwisseling, uit 3 à 6 bodems, waaronder 1 à 3 behorende tot het auxiliair eskader. Van 5 April tot 12 October was tijdelijk aan deze divisie onttrokken, tot het volbrengen van eene reis naar Delagoa-baai (Zuid-Afrika), het pantserdekschip *Koningin Wilhelmina*. Overigens hielden op deel uit te maken van bedoelde scheepsmacht: op 1 October het fregat *Koningin Emma der Nederlanden*, dat voor terugkeer naar Nederland in aanmerking kwam, en op 1 Januari d. a. v. het naar de Atjehsche wateren gedirigeerde flottieljevaartuig *Bali*. Op laatstgenoemden datum bleven dientengevolge bij de divisie over: het pantserschip *Prins Hendrik der Nederlanden* en het pantserdekschip *Koningin Wilhelmina*, beiden van het auxiliair eskader, zoomede het flottieljevaartuig *Borneo*. Moest deze laatste bodem einde Januari 1896 naar Soerabaja opkomen om herstellingen te ondergaan, in den loop dier maand werden aan meergenoemde scheepsmacht toegevoegd de flottieljevaartuigen *Java* en *Sumatra*, die beiden te Soerabaja belangrijke herstellingen hadden ondergaan, terwijl in de plaats van de *Koningin Emma* medio Januari 1896 tot de divisie ook ging behoreen het kort te voren uit Nederland aangekomen fregat *Atjeh* van het auxiliair eskader.

De spartorpedoboot *Cerberus* hield als vroeger station te Soerabaja.

De oorlogsstoomjachten *Satelliet* en *Koerier* bleven bij de in Atjeh aanwezige scheepsmacht als advies- en communicatie-

vaartuigen dienst doen. Van de stoombarkassen deden er 3 dienst in de wateren van Atjeh; de beide andere waren toegevoegd aan het wachtschip te Tandjong Priok (Batavia) en aan het opnemingsvaartuig *Banda*. De stoomsloepen maakten deel uit van den inventaris der verschillende schepen.

Steenkolen. De aanvulling der verschillende kolendepôts geschiedde van 1 Januari 1895 tot 31 Maart 1896 ²⁾ hoofdzakelijk met Ombilien-kolen, en verder deels met Borneo-kolen, geleverd door de Oost-Borneo Maatschappij, deels met uit Europa aangevoerde Cardiff-kolen.

De aanvoeren van Ombilien-kolen bedroegen p. m. 21 592 ton, waarvan 2902 te Tandjong Priok, 6632 te Soerabaja (hieronder 2079 ton der voor aanwending bij het marine-etablisement alleszins bruikbare Förderkolen), 2328 te Makasser, 7264 te Olehleh en 2465 te Sabang op Poeloe-Weh (tijdens de afsluiting van deze opgaven te Batavia kon deze laatste opgave zich alleen uitstrekken tot de, te Emmahaven, ingeladen hoeveelheid). In den laatsten tijd werden alleen zoogenaamde gewone kolen aangevoerd in stede van de tot nu toe speciaal voor de zeemacht geleverde marine-kolen. Proeven zullen moeten uitmaken of levering van eerstbedoelde (gewone) soort van blijvenden aard kan zijn.

Daar voor de aanvulling van de depôts in de laatste maanden van 1895 en het begin van 1896 slechts gedeeltelijk op de Ombilien-ontginning te rekenen viel, werden de depôts in het oostelijk deel van den Archipel hetzij met Borneo-, hetzij met Cardiff-kolen aangevuld. Aan Borneo-kolen werden bij een zestal depôts ontvangen 4109 ton, als: te Soerabaja 1124 à f 12 per ton, te Bandjermasin en Makasser respectievelijk 635 en 750 ton à f 14, te Kema 561 à f 18, te Amboina 539 à f 16 en te Dobo (Aroe-eilanden) 500 ton à f 22,66. Voor de levering te Soerabaja, Makasser en Amboina van respectievelijk 4492, 1931 en 2073 of in 't geheel 8496 ton Cardiff-kolen, werden contracten gesloten tegen f 13,64 per ton voor Soerabaja en tegen f 15,94 voor de beide andere plaatsen. Al deze leveringen waren vóór 1 April 1896 afgeloopen.

De meest nabij Singapore gelegen depôts werden telkenmale bij kleinere hoeveelheden, tot een totaal van 1885 ton, aangevuld met Cardiff-kolen, waarvoor gemiddeld f 21,41 per ton betaald werd in de depôts.

Voorts voorzagen de marineschepen, die te Pinang of te Singapore dokten of ververschten, zich, gedurende de behandelde vijftien maanden, op gemelde plaatsen van respectievelijk 3031 en 996 ton, waarvoor gemiddeld betaald werd f 21,20 en f 15,56 per ton.

Het flottieljevaartuig *Borneo*, dat een tijdlang met hydrographischen arbeid ter zuidkust van Nieuw-Guinea belast was, laadde te Port Kennedy (Thursday-eiland) op twee reizen 266 ton kolen tegen f 27,01 per ton, terwijl het gouvernementsstoomschip *Pelikaan*, tijdens het zich ter noordkust van Nieuw-Guinea bevond, te Friedrich Wilhelmshafen 33 ton innam tegen f 30 per ton.

Door de schepen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werden 437 ton kolen geladen, afkomstig van plaatselijke ondernemingen, waaronder ook de Oost-Borneo Maatschappij, voor welke kolen gemiddeld per ton betaald werd f 11,28 vrij langs boord.

Te Soerabaja werden nog aangevoerd in Maart 1895 657 ton Engelsche smeedkolen tegen f 13,95 per ton (geleverd te Soerabaja), en in Augustus 662 ton Duitsche smeedkolen, zoomede 211 ton Duitsche cokes, welke te Soerabaja op respectievelijk f 18,25 en f 25,70 per ton kwamen te staan, daaronder aan vracht voor de kolen f 10 en voor de cokes f 15 per ton. De Duitsche smeedkolen en cokes werden ter beproeving tegen Engelsche uitgezonden, welke beproeving niet ten gunste van de Duitsche uitviel.

Door de in 't vorig verslag vermelde middelen, namelijk het verkleinen der vuren en het brengen van lucht in de vlamkasten, werden bij de voortgezette beproeving der Ombilien-kolen gunstige uitkomsten verkregen. Het kolenverbruik verminderde daardoor merkbaar; het meerdere verbruik van Ombilien- boven Cardiff-kolen, blijkens het vorig verslag in 1894-95 nog wel 20 à 25 pct. bedragen hebbende, was in 1895/96 op enkele schepen in ketels van hoogen druk verminderd tot 13%, terwijl aan boord van de *Banda* (ketels met lagen druk) het verbruik zelfs daalde

¹⁾ In verband met de jongste gebeurtenissen zijn in April jl. nog 2 oorlogsbodems naar Atjeh gedirigeerd namelijk het pantserdekschip *Koningin Wilhelmina* van het auxiliair eskader, en de pantserdekkorvet *Sumatra* van de Indische militaire marine, beiden daartoe onttrokken aan de scheepsmacht in de wateren beoosten Java en Borneo. Ter vervanging van het naar Java opgekomen flottieljevaartuig *Lombok* doet sedert April jl. de *Nous* in Atjeh dienst.

²⁾ Voor 't eerst omvatten de opgaven onder deze rubriek mede reeds de eerste drie maanden van het loopende jaar; bij wijze van overgang wordt dus thans een tijdvak van vijftien maanden behandeld.

beneden dat van Cardiff-kolen, tot 7 %. Het stoomhouden gaat goed; de rook- en roetvorming verminderden sterk en gaven geene aanleiding meer tot groote bezwaren. Tot eene proef met zoogenaamde „retarders” was nog niet kunnen worden overgegaan.

De beproeving van Borneo-kolen leerde aanvankelijk dat het verbruik meer is dan dat van Ombilien-kolen, terwijl veel last werd ondervonden van het vliegen van vonken uit den schoorsteen. Vermoedelijk zullen ook met betrekking tot deze kolensoort de uitkomsten beter worden naarmate in het gebruik daarvan meer ondervinding wordt opgedaan, gelijk op enkele schepen reeds het geval is. De proeven worden dan ook voortgezet. Voor werfgebruik voldoen deze kolen goed, zoodat in verband met den lageren prijs — volgens het laatstelijk gesloten contract f 11,25 per ton — aan het marine-etablissement te Soerabaja een geregeld gebruik van deze soort kolen plaats heeft.

Vermelding verdient nog dat het tijdstip van voltooiing van het kolen-etablissement op Poeloe Weh tot ult. Maart 1896 verdaagd, en in verband daarmee het met de firma DE LANGE EN C^o. loopende contract voor de levering van steenkolen te Olehleh tot gelijken datum verlengd werd.

De kolendepôts te Tandjong Pinang (Riouw) en Bengkalis (Oostkust van Sumatra) werden, na verbruik van den voorraad, opgeheven, en dat op Poeloe Baijan (binnenbaai van Tandjong Pinang) werd in gebruik gesteld, zoodat nu de depôts zijn verdeeld overeenkomstig de in 't vorig verslag (blz. 69) besproken regeling van April 1894.

§ 3. Gouvernementsmarine.

a. Personeel.

In de formatie der bemanning van de stoomschepen en de kleine zeilvaartuigen (adviesbooten) werd ook gedurende 1895 geene verandering gebracht, doch ten gevolge van het in dienst zijn van een kleiner aantal stoomschepen dan het jaar te voren, werden 4 Europeanen en 23 inlanders minder vereischt. Op ult. 1895 waren in dienst 120 Europeanen en 562 inlanders voor de stoomschepen, terwijl volgens de formatie op dat tijdstip aanwezig moesten zijn 123 Europeanen en 571 inlanders. Het incompleet beliep derhalve 3 Europeanen (er ontbraken 4 leerling-machinist, doch daarentegen was 1 stuurman overcompleet) en 9 inlanders. Op de kleine zeilvaartuigen was de gevorderde sterkte van 121 inlanders bij het einde van 1895, op 4 man na, aanwezig. Nadere opgaven nopens de gevorderde en de aanwezige bemanning van de verschillende vaartuigen der gouvernementsmarine vindt men in bijlage H.

Het korps Europeesche stuurlieden werd van 1 April 1895 tot 31 Maart 1896 aangevuld met 5 van hier uitgezonden jongelingen, afkomstig van de kweekschool voor de zeevaart te Amsterdam, die allen voor gouvernementsrekening waren opgeleid. In 1895 werden 2 derde-stuurlieden, afkomstig van gemelde kweekschool, binnen den tijd van het door hen aangegaan verband ontslagen, waarvan één wegens ongeschiktheid. Ter voorkoming van later overcompleet zijn dit jaar geen kweekelingen voor de gouvernementsmarine in opleiding genomen, terwijl het in de bedoeling ligt om in 1897 en daarna jaarlijks, totdat eene andere regeling getroffen wordt, 2 jongelingen als kweekeling aan te nemen. Voor de vervulling van de openvallende plaatsen van leerling-machinist boden zich in Indië voldoende kandidaten aan. De hiervóór vermelde vacatures van leerling-machinist werden opzettelijk onvervuld gelaten, ten einde te beproeven of met een minder aantal dan de bepaalde sterkte aangeeft, zou kunnen worden volstaan.

Onder het inlandsch personeel der stoomschepen konden de verschillende graden nog steeds niet naar eisch worden vervuld. Er ontbraken bij het einde van 1895 8 eerste-mandors, 1 hofmeester, 1 kok, 4 timmerlieden, 9 roergangers, 54 matrozen 1ste klasse en 13 vuurstokers 1ste klasse, te zamen 90 koppen, terwijl in de graden van tweede-mandoor, matroos 2de klasse, licht matroos en vuurstoker 2de klasse een overcompleet bestond van 5, 42, 10 en 24 (of te zamen 81) koppen.

Gedurende 1895 overleden 28 en werden 109 inlandsche schepelingen voor verdere diensten afgekeurd, hoofdzakelijk ten gevolge van beriberri. In 1894 waren deze getallen 30 en 150.

b. Materieel.

Sterkte en toestand. Waren, blijktens het vorig verslag (blz. 70), op 31 Maart 1895 aanwezig 18 gouvernementsstoomschepen (15

zee- en 3 rivierstoomschepen), in de sedert verlopen twaalf maanden ontvielen wegens afkeuring het zeestoomschip *Falk* en het rivierstoomschip *Djambi*, terwijl er slechts één bijkwam, namelijk het in Juli 1895 nieuw uit Nederland aangekomen zeestoomschip *Glatik*. Hierdoor bestond de gouvernementsstoomvloot op 31 Maart 1896 uit 17 schepen, waarvan 16 in dienst waren en 1, het zeestoomschip *Gier*, sedert 't laatst van Februari 1896 tijdelijk uit de sterkte was afgevoerd, tot het ondergaan van herstellingen. Echter werd op 1 April 1896 in dienst gesteld en bij de gouvernementsmarine ingedeeld het hier te lande gebouwde en te Pinang ineengezette hekwielschipschip *Tamiang*, over welks bijzondere constructie is gehandeld in 't vorig verslag (blz. 17, noot 2). Deze stoomer, welks bemanning uit 2 Europeanen en 16 inlanders bestaat (zie Indisch Staatsblad 1896 n°. 16), doch logies aanbiedt voor eene vrij sterke militaire colonne, is meer bijzonder bestemd voor tochten op de Tamiangrivier, waar het schip als drijvende benting zal kunnen gebezigd worden.

Ten aanzien van elk der 17 stoomschepen (15 zee- en 2 rivierstoomschepen), die op 31 Maart 1896 tot de gouvernementsmarine behoorden, zijn in bijlage H opgaven verstrekt in denzelfden trant als met betrekking tot de oorlogsvloot voorkomen in tabel I van bijlage G.

Omtrent den toestand der zeestoomschepen is het volgende gemeld.

De twee oudste, *Havik* en *Zoemeeuw*, sedert 1878 in dienst, hebben respectievelijk van December 1894 tot October 1895 en van November 1894 tot Juli 1895 te Soerabaja belangrijke herstellingen ondergaan. Laatstgenoemd schip vertoefde in Maart jl. nog een paar weken te Soerabaja, ten einde eenige voorzieningen aan het roer te ondergaan. De twee jaren jongere *Arend*, in 1894 in herstelling geweest, verkeert nog in goeden staat. De *Zwahw* in 1882 gebouwd en het laatst in 1893 gerepareerd en van een nieuwen ketel voorzien, kan mede geacht worden nog in goeden staat te verkeer, terwijl de *Condor*, van 1885 dagteekende, nog in goeden staat verkeert, uitgezonderd de stoomketel, die sporen van ouderdom vertoont. Van de sedert 9 à 10 jaren tot gouvernementsstoomschepen vertimmerde voormalige hopperbarges *Gier*, *Albatros* en *Sperwer* is het eerste — zoals hooger gezegd — sedert 't laatst van Februari jl. tijdelijk buiten dienst om herstellingen te ondergaan, verkeert de *Albatros*, die in het afgelopen jaar in herstelling is geweest, in goeden staat, terwijl de *Sperwer*, na bij het marine-etablissement te Soerabaja te zijn onderzocht, van December 1895 tot Februari 1896 voorzieningen heeft ondergaan, waardoor het schip nog een jaar dienst zal kunnen doen, om eerst daarna afdoende voorzien te worden. Tot de schepen, die eerst sedert korten tijd in dienst zijn, behooren — behalve de nieuwe *Glatik* — de *Reiger*, de *Raaf*, de *Zeeduif*, de *Zwaan*, de *Flamingo* en de *Pelikaan*. Van deze schepen hebben de *Reiger* in December 1895 en in Maart 1896, de *Zwaan* van October 1895 t'm Februari 1896, de *Pelikaan* van Mei tot Juni 1895, te Soerabaja, en de *Flamingo* in Januari 1896, te Pinang, gedokt en eenige voorzieningen ondergaan, bij welke gelegenheid de *Reiger* nieuwe vlampijpen en een nieuwen binnenschroeven en de *Pelikaan* eene nieuwe schroef verkreeg, terwijl de *Zeeduif*, die op een rif bezuiden Halmaheira gestrand was, van Mei 1895 tot Januari 1896 herstellingen heeft ondergaan.

Aangaande den toestand der 2 nog overgebleven rivierstoomschepen valt aan te teekenen, dat de *Singkawang*, in 1876 gebouwd, in Maart jl. te Singapore voorzieningen aan het huidkoper en het roer onderging en vermoedelijk tot 1897 bruikbaar zal blijven, terwijl de eerst sedert kort in dienst zijnde *Barito* in December 1895 te Soerabaja gedokt, schoongemaakt, geschilderd en van een standaard-peilkompas voorzien werd.

De 11 adviesbooten, welke de formatie aanwees, waren allen in dienst, en wel 1 ter Sumatra's Westkust, 1 in de Westerafdeeling van Borneo, 2 in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, 2 in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, 2 in de residentie Menado en 3 in de residentie Timor. Een der booten in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werd voor verdere dienst afgekeurd en ter plaatse verkocht, waarvoor een ander vaartuig in de plaats kwam, ontleend aan de 4 die te Soerabaja in conservatie waren.

Stationneering. In de Westerafdeeling van Borneo werd, nadat in October 1895 de (sedert afgekeurde) *Djambi* naar Soerabaja was opgekomen, de stationneering van een gouvernementsstoomschip opgeheven, bij wijze van proef. Overigens vonden tusschen 1 April 1895 en 31 Maart 1896 in de verdeling van

de gouvernementstoomschepen over de verschillende gewesten de volgende veranderingen plaats.

In de wateren van Atjeh, waar in de eerste helft van April 1895 zich bevonden de *Zwaluw*, de *Condor* en de *Flamingo*, verliet de laatste, in October 1895, het station om ter Oostkust van Sumatra, waar het schip ook in Mei en Juni 1895 had vertoefd, dienst te doen, en werd vervangen door de te Soerabaja weler in goeden staat gebrachte *Havik*. In April jl. verliet ook de *Zwaluw* de wateren van Atjeh, daar zij was aangewezen om in het gouvernement Sumatra's Westkust dienst te doen; in hare plaats kwam de *Albatros* uit de wateren van Banka.

Voor de Oostkust van Sumatra, met Banka, was de *Gier* in dienst, die echter in April en Mei 1895 voor eene reis naar de, in de Chineesche zee gelegen, onder Riouw ressorteerende eilanden moest worden gebezigd, en in October 1895, toen de *Flamingo* voor eerstgemeld gewest¹⁾ beschikbaar kwam, werd aangewezen om speciaal voor Banka dienst te doen, waar het schip echter slechts tot Februari jl. vertoefde, toen het naar Soerabaja moest opkomen om, ter herstelling, tijdelijk buiten dienst gesteld te worden. Voor Banka werd toen aangewezen de *Albatros* uit de wateren van Bali en Lombok, die echter reeds in April jl. naar Atjeh werd gedirigeerd (zie hooger).

Voor den dienst in de — sedert Januari 1895 van een gouvernementstoomschip ontbloote — wateren van Billiton, d. i. voor het affossen van het kustlichtpersoneel aldaar, werd een gehuurd stoomvaartuig gebezigd.

In de residentie Riouw bleef de *Singkawang* aangewezen, die echter in Maart 1896 het station voor korten tijd verliet om te Singapore voorzieningen te ondergaan.

Ter Sumatra's Westkust was de *Falk* in dienst tot in de eerste dagen van Januari 1895, toen zij naar Soerabaja opgeroepen en sedert aldaar voor verderen dienst afgekeurd werd, en den 6den Februari jl. vervangen door de voor den dienst weder geschikt gemaakte (in Januari 1895 gestrande) *Zeeduif*. In Mei zou echter de *Zeeduif* naar Tandjong Priok (Batavia) opkomen, terwijl zij ter Sumatra's Westkust inmiddels vervangen werd door de *Zwaluw*, uit de wateren van Atjeh.

In de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo deed alleen het rivierstoomschip *Barito* dienst. Wel werd in September 1895 een tweede gouvernementstoomschip aangewezen om, in plaats van het zeestoomschip *Raaf* (sedert Februari 1895 aan dit gewest onttrokken ten behoeve van het station Menado), dienst te doen; doch vóórdat het deze bestemming gevolgd had, werd het aangewezen zeestoomschip, de nieuwe *Glatik*, naar Makasser gedirigeerd om aldaar tijdelijk de *Zwaan* te vervangen, die, in September 1895, naar Soerabaja moest opkomen om herstellingen te ondergaan. En toen op 1 Maart jl. die timmering afliep, moest de *Zwaan* invallen om in de wateren van Oost-Java de *Reiger* te vervangen, die op hare beurt voorzieningen noodig had. In Mei zou echter de *Glatik* voor de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo beschikbaar komen, daar de *Zwaan* in verband met het beëindigen van de werkzaamheden aan de *Reiger* alsdan weder het station Makasser zou kunnen betrekken.

In de residentie Ternate, werwaarts in Januari 1895 de *Pelikaan* uit de residentie Oostkust van Sumatra was opgeroepen, deed dit stoomschip dienst tot tegen het einde van November, behoudens eene afwezigheid van medio April tot medio Juni, in welk tijdsverloop het de *Zeeduif* naar Soerabaja convoieerde, en toen aldaar voorzieningen onderging. Na het vertrek van de *Pelikaan* deed, als vroeger, in de wateren van Ternate weder dienst de te Soerabaja opnieuw in goeden staat gebrachte *Zee-meenuw*. Vooraf was echter laatstgenoemd schip nog gedurende ruim drie maanden (tot begin November) gebezigd in de residentie Timor.

In dit laatste station verbleef vervolgens (sedert het laatst van November) de *Pelikaan*, behoudens eene korte afwezigheid (in Maart 1896) naar Ternate, toen de *Zee-meenuw* voor eenige niet tijdroovende voorzieningen nogmaals naar Soerabaja moest opkomen.

In de residentie Amboina bleef de *Arend* gestationneerd. Voor diensten in de wateren van Bali en Lombok werd beschikt over de *Sperwer*, tot 1 November 1895, toen dit schip tijdelijk buiten dienst moest worden gesteld en vervangen werd door de *Albatros*, die in Maart 1896, na de wederindienststelling van de *Sperwer*, naar Banka is gedirigeerd om aldaar in de plaats

van de *Gier* dienst te doen, doch haar nieuwe station al spoedig met den dienst in de Atjehsche wateren verwisselde.

Over de stationneering van de 11 in dienst zijnde adviesbooten is hiervóór reeds gehandeld.

§ 4. Marine-etablisement te Soerabaja.

Sedert het medegedeelde in het vorig verslag kwam in de voorschriften omtrent het beheer en het bestuur van het marine-etablisement geene verandering.

Aan het voornemen om de ruimte in de bankwerkerij en draaijerij te vergrooten, waarmede eenige andere veranderingen gepaard gaan, wordt uitvoering gegeven, nu de in 't vorig verslag (blz. 72) aangekondigde reorganisatie van het ondergeschikt personeel bij de inrichting in Maart 1896 (Indisch Staatsblad n. 43) is tot stand gekomen. Deze reorganisatie omvat in hoofdzaak het volgende. Aan het hoofd van het vak van stoomwezen werd een hoofdopziener geplaatst, waardoor de tot nu toe ontbrekende eenheid van leiding bij dat vak, zoo noodig voor eene goede samenwerking der verschillende werkplaatsen, zal worden verkregen. Met hetzelfde doel — nauwere samenwerking — werden alsnu de bankwerkerij, draaijerij en stelwinklerij onder één hoofd, een baas-bankwerker, tevens draaijer, verenigd, en onder dezen werkzaam gesteld twee-onderbazen-bankwerker, tevens draaijer. Het aantal machinestellers werd vermeerderd met 3, terwijl, door eene onderverdeling in opzieners, machinestellers en vice-machinestellers, eene opklimming, welke verband houdt met bekwaamheid en geschiktheid, beter wordt gewaarborgd. De baas-smid, tot nu toe ressorteerende onder het vak van stoomwezen, behoort voortaan tot het vak van scheepsbouw. De betrekking van onderbaas-smid werd opgeheven, evenals die van baas-modelmaker en van onderbaas-ijzergieter, tevens baas-kopergieter. Bij het vak van scheepsbouw werd de betrekking van eerste-opziener omgezet in die van hoofdopziener, terwijl voor de betrekkingen van baas-ketelscheepmaker, onderbaas-ketelscheepmaker, baas-timmerman tevens modelmaker, baas-sloepenmaker tevens kuiper en mastenmaker, vaste titularissen werden benoemd. Het personeel van de baggervartaalgen, ressorteerende onder het vak van uitrusting, werd verminderd, terwijl verschillende betrekkingen van inlandsche beambten in den vervolge door „daggelders” zullen worden vervuld.

De werk- en bergplaatsen voldoen in het algemeen goed aan hare bestemming, en ook omtrent den algemeenen toestand van gebouwen en werktuigen kon in gunstigen zin worden gerapporteerd. Wegens den ruimen voorraad van gezaagd hout²⁾ behoeft de stoomzagerij gedurende bijna 3½ maand geen dienst te doen.

De gieterij en wel bepaaldelijk de inrichting voor het koper-smelten wordt uitgebreid door de opstelling van een nieuwen Piats-oven. In de ketelscheepmakerij werden in den loop van 1895 opgesteld twee boutmachines, eene hydraulische kielplaatbuigmachine en een pneumatische kookinrichting; eene „Zweimachine” was ontvangen, doch nog niet geplaatst.

De dokken, werfvaartuigen en ander drijvend materieel van het etablissement verkeerden in goeden staat. Het 5000 tons-dok werd in Februari en Maart 1896 plaatselijk hersteld door het vernieuwen van eenige platen, waarvan de dikte zeer afgenomen was, welke herstelling noodig gebleken was bij het dokken van het pantserdekship *Koningin Wilhelmina der Nederlanden*.

Het aantal waterreservoirs op het etablissement, dienende voor het verzamelen van regenwater voor ketelvoeding, enz., werd door toevoeging van afgekeurde stoomketels uitgebreid, waardoor de gezamenlijke capaciteit tot p. m. 364 000 L. klom.

Hoewel evenals vroeger een groot deel van de oorlogsvloot zich in de wateren van Atjeh ophield en in verband daarmede te Pinang of Singapore werd gedokt en dringend noodige voorzieningen onderging (verg. tabel III in bijlage G), was er toch te Soerabaja gedurende 1895 druk werk, hetgeen in het eerste kwartaal van 1895 eenigszins minder werd.

Bij het vak van scheepsbouw werd geen last van te weinig werkvolk ondervonden. Wel was dit het geval bij het vak van

²⁾ In verband met het verstriken in den aanvang van 1895 van het contract betreffende de exploitatie ten behoeve van de marine van het boschperceel Ngleboer (Rembang) zal voortaan het bij het etablissement benodigde hout door aankoop moeten worden verkregen. Bij den in den aanvang van 1896 nog in bewerking zijnde voorwaarden van aanbesteding voor de toekomstige aanschaffing van bedoeld artikel zou worden gestreefd naar eene beperking van den voorraad bij het etablissement. Nog zij opgemerkt, dat, wegens den gunstigen uitslag der daartoe genomen proef, de rompen der stoomsloepen in den vervolge van djatihout zullen worden vervaardigd.

¹⁾ Het hooger bedoelde hekwieltstoomschip *Tamiang* werd met 1 April 1896 in het noordelijk deel van Sumatra's Oostkust — te Serowaj (Tamiang) — gestationneerd.

stoomwezen, waar het verkrijgen van geoefende en geschikte werklieden, speciaal in de draaijerij, dikwijls moeielijk was. Het opleiden van jonge werklieden had tot nog toe weinig opgeleverd. Bij het vak van uitrusting was het benoogde werkvolk meestal in voldoende mate te verkrijgen.

Evenals in het voorafgegane jaar ontbrak gedurende 1895 aan de formatie één ingenieur van het vak van stoomwezen, waarin door detachering van een officier-machinist van 's Rijks zee-macht werd voorzien (op den voet der regeling in Indisch Staatsblad 1895 n°. 91). Sedert in Maart jl. een der twee overgebleven ingenieurs voor bedoeld vak, eervol uit 's lands dienst werd ontslagen, wordt in diens plaats beschikt over de diensten van nog een tweeden officier-machinist, die alsnu, na verkrepen instemming van den Minister van Marine, van 1 Juni 1896 af, mede op den voet van voormelde regeling voor den tijd van vijf jaren bij het etablissement is gedetacheerd.

Onder het aan het etablissement verbonden ingenieurs-personeel voor het vak van scheepsbouw, ontstond in Mei 1895 eene vacature, door het aan een der titularissen verleend buitenlandsch verlof voor den tijd van een jaar (welk verlof bij ommeekomst verlengd is tot herstel van gezondheid). Diens plaats moest tot ult. 1895 onvervuld blijven, maar kon van toen af worden ingenomen, doordien, om de in § 1 hiervóór vermelde reden, beschikbaar kwam de tot dusver te Batavia (bij het departement der marine) gedetacheerde scheepsbouwkundige ingenieur.

Aan de op ult. 1895 geldende formatie van het vaste beambtenpersoneel ontbraken destijds 1 onderbaas-zeilmaker, 2 commandeurs voor het vak van scheepsbouw, 1 onderbaas-ijzergieter tevens baas-kopergieter en 1 machinesteller.

Met den gezondheidstoestand van het personeel van het etablissement was het in het afgelopen jaar gunstig gesteld. Malaria vertoonde zich slechts in lichten graad; cholera kwam in het geheel niet voor; influenza enkele malen. Het aantal bij het werk verkregen verwondingen bedroeg 38 bij Europeanen en 157 bij inlanders, waaronder echter geene van ernstigen aard.

In 1895 zijn bij het vak van scheepsbouw 86 werken en bij het vak van stoomwezen 61 werken onderhanden geweest, en wel voor het auxiliair eskader respectievelijk bij elk dier vakken 6 en 6, voor de Indische militaire marine 13 en 17, voor de gouvernementsmarine 23 en 15 en voor andere diensttakken 44 en 23.

Tot de bedoelde werken behoorden o. a. de volgende: de belangrijke voorzieningen aan de stoomleiding, werktuigen en ketels van de *Sumatra*; de voorzieningen aan de werktuigen van de *Tromp*; het beëindigen van de herstellingen, enz. van de *Makasser*; het gereed maken van de *Koningin Emma der Nederlanden* voor de reis naar Nederland; de voorzieningen aan werktuigen en ketels van de *Java*; kleine voorzieningen aan de *Bali*; de ketelverwisseling en herstelling der werktuigen van de *Albatros* en de *Zeemeeuw*; de omvangrijke werkzaamheden aan romp, ketel en werktuigen van de *Zeeduif*, noodig geworden door de stranding van dat vaartuig op 2 Januari 1895 en daarop gevolgde afbrenging op 25 Maart d. a. v.; de herstellingen aan werktuigen en ketel van de *Havik*; de aanmaak van stoomketels voor een gouvernementsstoomer type *Condor*, voor het stoombebakingsvaartuig *Cheribon*, voor het stoomschip *Tagal* der opiumrecherche en voor eenige stoomsloepen; de voorzieningen aan romp, werktuigen en ketels van de gouvernementsstoomschepen *Sperwer*, *Reiger* en *Zwaan*; het herstellen van een „oor-

logsdrijvervlot" en aanmaken van houten barakken, een en ander voor het departement van oorlog; de aanmaak van corpmorts en van ijzeren persbuizen, zoomede voorzieningen aan een baggermolen en aan een stoombarkas, alles voor het departement der burgerlijke openbare werken; de herstellingen aan een Portugeesch oorlogsschip en een Portugeesch adviesjaecht; de voorzieningen aan de reeds genoemde *Tagal* en aan eenige andere schepen van den dienst der opiumrecherche, enz.

Van de beide ijzeren drijvende dokken (5000 tons en 1400 tons) werd druk gebruik gemaakt. Het groote dok telde 467, het andere 370 dokdagen, dus te zamen 837 dagen, waarvan 38 voor het auxiliair eskader, 183 voor de Indische militaire marine, 291 voor de gouvernementsmarine en 325 voor andere vaartuigen. Waarschijnlijk zou in de eerste helft van 1896 het 3000 tonsdok, tot dusver in gebruik bij de Droogdok Maatschappij Tandjong Priok, wegens het gereed komen van haar eigen dok, weder voor de marine beschikbaar komen en dan naar Soerabaja worden vervoerd.

Van het baggermaterieel van het marine-etablissement werd in 1895 alleen dienst gedaan door den baggermolen *Tandjong Priok* en de hopperbarge *Japara*. Behoudens eenigen tijd, in het dok doorgebracht tot het ondergaan van herstellingen, deden beide vaartuigen het geheele jaar dienst om het bassin op diepte te houden. Eenige malen werd dit onderbroken, doordat van de *Japara* andere diensten gevorderd werden, als het sleepen van schepen en ketelpont, het verwisselen en bijvullen van gasboeien in de vaarwaters van Soerabaja, het verlenen van assistentie bij het driftig raken van het particuliere houten dok op de reede. De baggermolen *Soerabaja* deed in 1895 geen dienst en werd in conservatie genomen, waartoe het vaartuig ook vier dagen in het droge dok verbleef om onder de waterlijn te worden schoongemaakt, enz. In het geheel werden 189 410 M³. specie uitgebaggerd.

De algemeene kosten van het marine-etablissement — in 1894 f 616 944 of, na aftrekking van diverse ontvangsten, hoofdzakelijk wegens werkzaamheden voor particulieren, en van kleine contra-posten, f 585 942 — beliepen over 1895 ongeveer f 552 838 of zuiver f 518 829. Tot gemelde sommen van f 616 944 en f 552 838 droegen de kosten van toezicht op de werkzaamheden (traktamenten, toelagen, premien, enz. van het vast personeel) respectievelijk f 321 729 en f 324 244 bij; voorts de kosten voor onderhoud van het werfmaterieel en den inventaris der werf, bewaking en verlichting respectievelijk f 123 568 en f 103 148; die van onderhoud en herstelling van gebouwen, enz., voor zoover de werkzaamheden zijn uitgevoerd door den dienst der burgerlijke openbare werken, respectievelijk f 50 812 en f 28 694; die van werkzaamheden aan materieel en gebouwen, niet vallende onder het gewoon onderhoud, in 1894 f 58 926 en in 1895 f 40 695; die wegens aanschaffing van werktuigen en gebruik van gereedschappen in 1894 f 52 235 en in 1895 f 46 164, en eindelijk bureel- en lokaalbehoefden, drukwerk, enz., in 1894 f 9674 en in 1895 f 9893.

De productie, met andere woorden het totaal verwerkt bedrag (dus ook met inbegrip van het verwerkte voor de inrichting zelve en voor den magazijnvoorraad) vertegenwoordigde aan materialen en arbeidsloon te zamen een totaal bedrag van f 1 180 660 in 1894 en van f 1 177 048 in 1895. Eene specificatie dier bedragen vindt men in het volgende overzicht.

1894.			1895.		
Materialen.	Arbeidsloonen.	Totaal.	Materialen.	Arbeidsloonen.	Totaal.
f 63 007	f 115 849	f 178 856	f 51 468	f 92 326	f 143 794
47 464	83 537	131 001	50 839	86 388	137 227
30 499	25 119	55 618	51 520	62 856	114 376
190 424	228 433	418 857	147 650	178 939	326 589
116 847	136 669	253 516	113 636	149 996	263 632
1 117	16 107	17 224	808	18 221	19 029
31 042	38 878	69 920	24 386	37 797	62 183
22 662	23 447	46 109	65 100	32 521	97 621
1 641	5 341	6 982	6 635	5 962	12 597
1 153	1 424	2 577	"	"	"
f 505 856 a)	f 674 804	f 1 180 660	f 512 042 a)	f 665 006	f 1 177 048

a) Hierbij niet gerekend de waarde der uitrustingartikelen, die uit de magazijnen aan de schepen verstrekt worden.

Oulangs is door den Gouverneur-Generaal bepaald, dat het door den directeur der inrichting in te dienen jaarlijksche overzicht van het financieel beheer van het etablissement, in zijn geheel omvang beschouwd, voortaan in handen zal worden

gesteld van eene uit technische en financieele elementen bestaande commissie, die over de verstrekte gegevens, na zich des gewenscht plaatselijk op de hoogte te hebben gesteld van alles wat op de exploitatie en het beheer van het etablissement betrekking heeft, aan den commandant der zeemacht en chef van het departement der marine, een rapport zal indienen, waarin zoo noodig de vereischte voorstellen worden gedaan, welke tot verbetering van de exploitatie kunnen leiden. Voor het onderzoek van die zoogenaamde „balans" over 1895 zijn in commissie gesteld: als voorzitter een der hoofdingenieurs van de burgerlijke openbare werken, als leden: een der inspecteurs van financiën (bij diens ontstentenis te vervangen door een adjunct-inspecteur), de chef der derde afdeling (tractie en en materieel) van de exploitatie der Oosterlijnen van de staatspoorwegen op Java, een te Soerabaja gevestigde civiel-inge-

nieur, en een luitenant-ter-zee 1ste klasse, zoomede als secretaris een der ingenieurs 1ste klasse voor het vak van scheepsbouw.

In aansluiting aan de gelijksoortige opgaven in vorige verslagen laat men hier ten slotte nog eenige andere gegevens volgen betreffende den omvang van het bedrijf der inrichting, en wel over 1895 en elk der vier voorafgegane jaren. Daar vroeger het eigenlijke marine-etablissement en de sedert medio 1893 daarbij ingesmolten „fabriek voor de marine en het stoomwezen" twee afzonderlijke inrichtingen uitmaakten, hielden de overzichten in vorige verslagen de cijfers voor elke dier inrichtingen (tot medio 1893) uiteen. In de hieronder medegedeelde cijfers over 1891, 1892 en eerste helft 1893 zijn nu echter de cijfers voor de beide inrichtingen saamgetrokken.

JAREN.	Aantal verrichte dag-diensten.		Uitbetaalde arbeidsloo- nen:			Gelds- waarde der verwerkte materialen.	Verbruikte hoeveelheden (in K.G.).		Aantal arbeiders gemiddeld dagelijks te werk (buiten hen die op taak werken).	Gemiddeld dagloon:	
	door ambachts- lieden.	door koelies. a)	aan taakwerk.	aan daggeld. b)	Te zamen c).		IJzer (bewerkt en onbewerkt).	Steenkolen (waaronder ook smeedkolen en cokes). d)		voor ambachts- lieden.	voor koelies.
1891 . . .	439 609	180 609	f 185 177	f 476 686	f 661 863	f e) * 454 439	* 771 026	* 2 766 624	2153	f 0,83	f 0,47 ⁵
1892 . . .	471 539	177 087	127 673	505 648	633 321	476 135	368 676	2 625 493	2096	f 0,82 ⁵	f 0,47
1893 . . .	490 817	198 878	146 163	527 361	673 524	499 736	533 959	2 819 203	2306	f 0,82 ⁵	f 0,43
1894 . . .	470 887	189 089	172 405	502 399	674 804	505 856	646 717	3 101 008	2207	0,82 ⁵	0,42
1895 . . .	440 674	172 722	167 575	497 431	665 006	512 042	482 303	3 059 475	2058	0,83	0,42

a) Ook de koelies (waaronder in deze opgaven tevens de politieoppassers en magazijnknechts zijn medegemeld) zijn vrije lieden.

b) Onder de in deze kolom genoemde sommen zijn over de jaren 1892 t/m 1895 wegens aankoop van materialen, enz., begrepen de volgende sommen: f 6152 f 10 805, f 8826 en f 16 395.

c) Onder de uitbetaalde arbeidsloo-
nen was ter zake van overwerk achtereenvolgens begrepen f 11 206, f 21 996, f 22 522, f 25 503 en f 41 742. Sedert zijn maat-
regelen genomen om het overwerk tot een minimum terug te brengen.

d) Hieronder is niet begrepen het steenkolenverbruik der baggervloot.

e) Omtrent de volledigheid der met een * gemerkte opgaven bestaat eenige twijfel.

f) Deze gemiddelden betreffen de dagloonen bij het marine-etablissement in zijn toenmaligen omvang; bij de (voormalige) marinefabriek werd gemiddeld genoten in 1891 door ambachtslieden f 0,94 en door koelies f 0,55 per dag, in 1892 respectievelijk f 0,96 en f 0,51 en in de eerste helft van 1893 respectievelijk f 1,09 en f 0,54.

§ 5. Speciale diensten onder beheer van het departement der marine.

Kustverlichting, bebakening en loodswezen. Omtrent de verschillende kust- en havenlichten in den Nederlandsch-Indischen Archipel, de gasboeien in de vaarwaters leidende naar de reede van Soerabaja en het gaslichtschip vóór den ingang der Deli-rivier werden weinig klachten vernomen.

Te Tapa Padri (Benkoelen) werd het hijschlicht vervangen door een vast rood licht der 6de orde op ijzeren opstand. Op het eiland Kelas aan den ingang der Sabang-baai (Poeloe Weh) werd een kustlicht der 5de orde, en aan de Z. W. punt dier baai een bakenlicht opgericht. Beide lichten werden in het derde kwartaal van dit jaar ontstoken. Het hijschlicht op den kop van den zeebreker in de Emmahaven werd vervangen door een vast licht op ijzeren opstand. Door het aanbrengen van een rooden sector in dit licht en in dat op Poeloe Pisang is het aandoen bij nacht van de Koninginnebaai gemakkelijker gemaakt. Wegens eene herstelling van den rotatietoestel werd het kustlicht der 4de orde op Oedjoeng Soengei Bramei in genoemde baai in de eerste dagen van Februari jl. gedurende eene week gebluscht.

De oprichting van een schitterlicht der 4de orde op de Z. O. punt van Lingga (Lingga-Riouw Archipel), de transformatie van het vaste licht der 4de orde op Poeloe Mandalika (residentie Japara) in een schitterlicht van dezelfde orde en het plaatsen van een gaslichtschip op de bank van Tanah (residentie Cheribon) waren in overweging.

Met de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen in Nederlandsch-Indië werd eene overeenkomst aangegaan voor de levering van minerale olie voor den dienst der kustverlichting.

Bij de kleine kustlichten in den Archipel is uitsluitend inlandsch personeel (lichtwachters) geplaatst, en daar de ondervinding leert dat dit personeel bij goede contrôle, op den duur zeer goed voldoet, ligt het in de bedoeling op dien weg verder te gaan, door ook bij de overige kustlichten, uitgenomen die der 1ste en 2de orde, zoomede een drietal kleinere, welke in bijzondere omstandigheden verkeerden, de Europeesche lichtopzichters te vervangen door inlanders, waartoe echter de nieuwe betrekking van hoofdlichtwachter zou verdienen te worden in het leven

geroepen. Tot deze verandering, welke zich zowel uit een gel-
delijk oogpunt als in andere opzichten aanbeval, is in April jl.
door het Opperbestuur machtiging verleend.

De dienstvervulling ook van het Europeesch personeel der
kustverlichting gaf geen stof tot klachten. Bij de verschillende
kustlicht-etablissemten liet de gezondheidstoestand in 1895
weinig te wenschen over.

Met de geleidelijke invoering van het stelsel van bebakening
volgens de regelen, daarvoor aangenomen bij de internationale
maritieme conferentie in 1889 te Washington gehouden, werd
voortgegaan; zoo kwam in 1895 volgens die regelen de bebake-
ning van het Westervaarwater van Soerabaja tot stand. De be-
bakening werd uitgebreid met een vast ijzeren baken op de Aroe-
bank (oostkust van Borneo) en vóór de monding der Kleine
Koeboe-rivier, Padang Tikar-baai (westkust van Borneo) en met
twee van die bakens in het vaarwater naar Benoa (oostkust van
Bali). De Babalan-geul (Sumatra's Oostkust) werd bebakend met
vier kleine spitse tonnen, terwijl van dit soort drijf bakens er verder
nog één geplaatst werd op elke der reeden Panaroekan (residentie
Bezoeki), Boender (residentie Madura) en Tapa, eiland Babber
(residentie Amboina). Eene witte spitse ton werd gelegd bewes-
ten het Tereë-rif (westkust van Billiton) ter vervanging van
het vaste baken op dat gevaarlijke punt en eene groene spitse
ton (wrahton) op de reede van Soerabaja, ter aanduiding van
de ligging van het aldaar gezonken dok. Elders werden een zestal
bakentonnen weggenomen. De oprichting van een vast ijzeren
baken op het Bajam-rif (residentie Tapanoli) werd, ten gevolge
van de groote bezwaren daarbij ondervonden, gestaakt en sedert
wordt dit gevaar aangeduid door eene spitse ton.

Omtrent den dienst van het loodswezen werden weinig klachten
vernomen; het personeel kon zonder moeite voltallig worden
gehouden. In verband met de verminderde vaart in Straat Bali
werd het loodspersoneel en materieel te Banjoewangi ingekrompen
(November 1895), hetgeen in het reglement voor bedoeld vaar-
water eenige wijzigingen noodig maakte; zie voor een en ander
Indisch Staatsblad 1896 nos. 255 en 256. Het bepaalde omtrent

de premien der loodsen te Tandjong Priok (Batavia) onderging eenige wijziging, ten einde sedert medio 1895 daarin ook te doen deelen den onderhavenmeester tevens loodscmissaris (Indisch Staatsblad 1895 n. 203).

Ten behoeve van den loodsdienst te Soerabaja werd een stoomvaartuig aangekocht, bestemd tot reserve-communicatievaartuig.

Aan loodsgelden werden in de laatst verloopen drie jaren de volgende sommen ontvangen, waarbij op te merken valt dat met 1 Januari 1895 (zie vorig verslag, blz. 74) het tarief voor Tjilatjap niet onbelangrijk is verlaagd.

	1893.	1894.	1895.
Tandjong Priok (Batavia)	f 25 289	f 27 217	f 27 480
Soerabaja (met Grissee)	172 629	193 796	174 065
Banjoewangi (voor Straat Bali)	4 410	1 824	1 706
Tjilatjap	15 469	18 725	11 734

In beginsel is besloten om ook te Emmahaven (de nieuwe haven van Padang) tot de heffing van loods- (en steiger-) gelden over te gaan. In April 1896 is daartoe door het Opperbestuur machtiging verleend. De jaarlijksche opbrengst wordt voorloopig geraamd op f 19 000 (waaronder f 13 500 aan steigergelden).

Haveninrichtingen. Volgens voorloopige opgaven brachten in 1895 de heffing van kaaigelden in de haven Tandjong Priok (Batavia) f 68 766 en die van steigergelden en van huur voor het opslaan van steenkolen aan het oosterboord dier haven f 41 003 op, welke sommen, volgens de thans verkregen nadere gegevens, in 1894 hadden bedragen f 68 798 en f 39 288.

Omtrent de voorziening in het havenmeesterschap te Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) en omtrent de aan dat ambt te Tandjong Pandan (Billiton) en Makasser (Celebes) verbonden inkomsten werd eene nadere regeling getroffen; zie voor een en ander Indisch Staatsblad 1895 n. 240 en 284. Bij Staatsblad 1895 n. 190 werden de titularissen aangewezen, die in de drie voor den algemeenen handel opengestelde havens op Lombok het havenmeesterschap als bijbetrekking zullen hebben waar te nemen.

Het bleek wenschelijk wijziging te brengen in de voorschriften omtrent den diepgang der schepen, welke te Tjilatjap (Java's zuidkust) in de haven aldaar kunnen worden toegelaten (zie Indisch Staatsblad 1895 n. 226).

Hydrographische dienst. Terwijl verschillende partieele opnemingen verricht werden, door oorlogsschepen en gouvernementsschepen, waren in 1895 de drie opnemingsvaartuigen ¹⁾ met de volgende geregelde opnemingen bezig.

Het opnemingsstoomschip *Banda* voltooide de in 1894 begonen opnemings van de Oostgroep der Kleine Paternoster-eilanden, ten westen van Celebes in Straat Makasser. Van deze groep werd eene hydrographische beschrijving uitgegeven. Verder werden opnemingen gedaan tot het herzien van de kaart „n. 139, Zuidwestkust van Celebes”, waarbij tevens een vaarwater is gezocht, voor van om de Noord komende schepen, om langs korten weg langs de eilanden Langkai en Lanjoekaan naar Makasser te komen. Overigens werd de tijd besteed aan het onderzoek van de Bank van Borneo, bezuiden de Kleine Paternoster-eilanden, en naar de gerapporteerde gevaren aldaar, alsmede aan het trianguleeren van de Lima-groep in Straat Makasser, terwijl de omliggende gevaren werden onderzocht. Over het algemeen werd bij de opnemingen op de onbeschutte terreinen veel hinder van harde winden en lastige zeeën ondervonden, waardoor, zelfs onder den wal van Celebes, meermalen slechts langzaam kon worden doorgewerkt. Gedurende het laatste kwartaal was het stuurmanspersoneel, door ziekte als anderszins, steeds onvoltallig, hetgeen een nadeeligen invloed had op den voortgang van het werk. Tweemaal moest het terrein worden verlaten, om de stoombarkas te doen herstellen. In het geheel werd gedurende 221 dagen gewerkt.

Het zeilopnemingsvaartuig *Blommendal* zette de opnemings voort van de Oostkust van Sumatra. Het weder werkte daartoe bijzonder mede. Het laatste gedeelte der maand April en de geheele maand Mei werden te Singapore doorgebracht, tot het uitvoeren van noodzakelijke herstellingen. Het heen en weder zeilen van en naar de ververschingsplaats ging met bijzonder ongunstige omstandigheden gepaard, waardoor belangrijke ver-

traging in het opnemingswerk ontstond. In het geheel kon gedurende 169 dagen op het terrein worden gewerkt.

Het zeilopnemingsvaartuig *Merrill van Carnbee* zette de opnemings van Straat Riouw voort en ving tegelijkertijd aan met de vervaardiging van eene afzonderlijke kaart van Straat Boelan, waarvan het Oostelijk gedeelte gereed kwam. In het geheel kon gedurende 195 dagen op het terrein worden gewerkt.

Door het Hydrographisch Bureau te 's Gravenhage (zie vorig verslag, blz. 75) werd gedurende 1895 het volgende verricht.

Ter aanvulling van den voorraad in het depôt te Batavia ²⁾ werden 3305 stuks kaarten uitgezonden. Op deze kaarten waren alvorens zij werden afgedrukt, 9 groote en 2688 kleine correcties aangebracht. Van de belangrijke partieele opnemingen, door oorlogsschepen en gouvernementsschepen verricht, werden autographien vervaardigd, mede ter verzending naar Batavia.

De in 1895 uitgegeven nieuwe kaarten waren de volgende: n. 14, Oostkust Sumatra, blad VII; n. 44, Reede Riouw, naar eene nieuwere opnemings dan waarnaar de oude kaart was vervaardigd, — en n. 161, Oostkust Sumatra, Mond der Rokkanrivier. Van de opnemings van het Oostervaarwater van Soerabaja (zie vorig verslag, blz. 75) werd eene kopergravure gemaakt en de kaart daarvan uitgegeven.

In gravure werden gegeven de teekeningen van een twaalfalft kaarten, waarvan er in de eerste vijf maanden van 1896 vier het licht zagen: n. 151, Baai van Amboina met plans (ter vervanging van de bestaande kaart); — n. 162, Key- of Ewaf-eilanden; — n. 163, Oostkust der Aroe-eilanden, — en n. 164, Vaarwaters en ankerplaatsen op de Oostkust der Aroe-eilanden. Bovendien verschenen de bladen nos. 1—8 der schetskaarten van Nederlandsch-Indië.

De aanstaande commandanten van twee opnemingsvaartuigen werden, alvorens hunne bestemming naar Oost-Indië op te volgen, gedurende eenigen tijd gedetacheerd te Utrecht om zich onder leiding van den hoogleeraar dr. J. A. C. OUDEMANS te oefenen in het doen van astronomische plaatsbepalingen (zie vorig verslag, blz. 75).

§ 6. *Verrichtingen der zeemacht.*

Omtrent het aandeel der marine in de jongste krijgsbedrijven in Groot-Atjeh moet men zich voor dit verslag nog bepalen tot het medegedeelde in hoofdstuk C, § 3. Van de vermeerdering, in verband met de gebeurtenissen aldaar, van onze maritieme middelen in het station Noordelijk Sumatra is reeds gewag gemaakt in noot 1 op blz. 55 hiervóór.

De taak dier scheepsmacht bestond gedurende het tijdvak 1 April 1895 tot 31 Maart 1896, in het verrichten van den stationsdienst ter reede van Olehleh, de handhaving van de bepalingen der scheepvaartregeling, en het tegengaan van visscherij, en van in- en uitvoer op die plaatsen, die alsnog daarvoor gesloten werden gehouden. Ter Oostkust van Atjeh, waar 3 oorlogsbodems gestationneerd waren, viel voor de marine weinig belangrijks voor; zooveel mogelijk werden aldaar met gewapende sloepen de rivieren onderzocht, en de bewakingsdienst streng uitgeoefend. Geruchten omtrent voorgenomen smokkelarijen, en betreffende zeeroof, die ter hoogte van de Aroe-baai (Tamiang) eene enkele maal gepleegd zou zijn, werden niet bewaarheid; het meest nauwgezette onderzoek van de in- en uitgaande vaartuigen bracht geen enkele overtreding van dien aard aan het licht. Op de Noordkust, waar de bewakingsdienst, sedert 29 Maart 1895, door de samenvoeging van de stations III en IV, over drie stations verdeeld was en door 4 oorlogsschepen uitgeoefend werd, bleef het — vooral in het gedeelte Pedirpunt tot Kwala Beratjan — nog steeds onrustig. Vooral ter hoogte van de kwala Boeraboh, welke voortdurend door een oorlogsschip geblokkeerd bleef, moest dikwijls van het scheepsgeschut gebruik gemaakt worden om de kwaadgezinde kampongs Pekan Baroe en Pekan Sot, welke bewoners het der benting te Segli, zoowel als het oorlogsschip en de gewapende sloepen voor de kwala lastig maakten, te tuchtigen. Van het lilla- en geweevuur dier kwaadwilligen werd door de marine evenwel geen letsel bekomen. Eenige handels- en visschersvaartuigen, welke zonder of met ongeldige passen voeren, werden opgebracht en aan de bevoegde autoriteit overgegeven. Meestal bleek, dat de opvarenden zich niet opzettelijk, doch uit onwetendheid aan

¹⁾ In beginsel is besloten de twee zeilopnemingsvaartuigen, tegen den tijd dat zij komen te ontvallen, door materieel te vervangen, waarmede de hydrographische arbeid vlugger zal kunnen vorderen; verg. het slot van de noot op blz. 54 hiervóór.

²⁾ Bij dit depôt en bij de 13 onderdepôts elders in den Archipel, waar zeekaarten en gidsen verkrijgbaar zijn gesteld, bracht de verkoop daarvan, volgens voorloopige opgaven, in 1895 f 2816 op, tegen f 3310 (volgens nadere gegevens) in 1894.

deze overtreding van de scheepvaartregeling schuldig hadden gemaakt. Ter Westkust was de bewakingsdienst aan één schip opgedragen; slechts van 2-12 Juli 1895, toen met het oog op de troebelen in het Melaboehsche de aanwezigheid van een oorlogsbodem ter reede aldaar gewenscht was, werd een tweede bodem met de bekruising der kust belast. In de laatste dagen van Juni tuchtigde het ter kuste kruisende oorlogsschip, op verzoek van het civiel bestuur, de vijandiggezinde kampongs in het landschap Boeboen, welks bewoners den onzen te Melaboeh, alsmede den ons goedgezinden Atjehers van Roending, in den laatsten tijd zeer veel last veroorzaakten. Ook buiten het eigenlijke Atjehsche gebied was de aanwezigheid van het ter Westkust gestationeerde oorlogsschip eenige malen noodig, namelijk in September op de kust van Bakongan en aangrenzende streken, in verband met den door een paar sultanstegen (zie blz. 11 hiervóór) gepleegden roof van prauwen, tot het hernemen waarvan het flottieljevaartuig *Madura* op een paar plaatsen eene landingsdivisie ontscheepte, die — zonder veel tegenstand te ondervinden — het doel, althans gedeeltelijk, bereikte, zoodat in November, toen hetzelfde oorlogsschip gedurende eenige dagen voor Tompat Toean vertoefde, om de ons bevriende hoofden aldaar, des verlangd, bij te staan tegen de vijandelijkheden van zekeren TOKOË BIN van Blang Pedir. De oneenigheden werden echter buiten onze tusschenkomst bijgelegd, zoodat de hulp van de *Madura* ontbeerd kon worden. Toen dezelfde T. Bix vervolgens (in Januari jl.) het landschap Kwala Batoe bestookte (verg. mede blz. 11 hiervóór), begaf het flottieljevaartuig *Sumbawa* zich daarheen om, zoo noodig, den ons goedgezinden radja van dat landschap in zijne pogingen, om T. Bix te verjagen, te steunen, welke hulp echter niet noodig bleek, daar het aan de datoe's van Soesoeh gelukte dien indringer te verdrijven.

Van de 3 à 6 schepen, behoorende tot de divisie in de wateren beoosten Java en Borneo, deden er tot in October 1895 steeds 2 dienst in de wateren van Lombok, voornamelijk om contróle uit te oefenen op den in- en uitvoer, doch toen in de eerste dagen van genoemde maand te Ampenan een kantoor voor de in- en uitvoerrechten, tevens havenkantoor, geopend werd, kon er toe worden overgegaan om voortaan in de Lomboksche wateren slechts één oorlogsbodem beschikbaar te hebben¹⁾. Verder verbleef doorgaans één bodem te Makasser, en was een ander schip meer bijzonder belast met het tegengaan van onwettige visscherij naar zeeproducten in onze territoriale wateren in het oostelijk deel van den Archipel. Nog is te vermelden, dat het flottieljevaartuig *Borneo* zich van 25 October 1895 tot 6 Januari 1896 ter zuidkust van Nieuw-Guinea ophield, om de opneming tusschen Straat Marianne en den 141sten lengtegraad, in het voorjaar van 1894 door dien bodem begonnen, te voltooien. Gedurende deze werkzaamheden, waarover gehandeld is op blz. 33 hiervóór, werd twee malen Thursday-eiland aangedaan, om den kolenvoorraad aan te vullen. Den 6den Januari vertrok de *Borneo* via Ternate, Amboina en Makasser naar Soerabaja, om bij het marine-etablisement aldaar eenige voorzieningen te ondergaan. Het fregat *Atjeh* ving in de tweede helft van Maart 1896 eene reis langs de west- en noordkust van Celebes aan, en verder naar Ternate, Amboina en de Bandagroep, om van daar naar Makasser terug te keeren. Het doel dier reis was vlagvertoon, en wat betreft de plaatsen, die weinig door een oorlogsschip bezocht worden, het inwinnen van berichten op politiek en handelsgebied. Tegen het einde van April was de *Atjeh* weder te Makasser beschikbaar. Het pantserschip *Koningin Wilhelmina der Nederlanden*, dat, zooals in § 2 hiervóór reeds is gezegd, ruim zes maanden aan de divisie onttrokken was tijdens eene reis naar Delagoabaai (Zuid-Afrika), ten einde het Nederlandsche Gouvernement te vertegenwoordigen bij de plechtige opening van den spoorweg naar Pretoria (Zuid-Afrikaansche Republiek), en bij terugkeer van daar gedurende bijna eene maand (tot 7 November) dienst deed in de wateren van Lombok, werd toen naar Makasser gedirigeerd, om op het in de nabijheid gelegen Loerée-rif de torpedo's te regelen. Na het doorkomen van den westmoesson kon echter met dit werk niet worden voortgegaan, waarom het schip in Januari 1896 naar Amboina stoomde, om in de binnenbaai aldaar met het inschieten der torpedo's voor te gaan.

¹⁾ Het na de ontbinding van de expeditionaire macht (December 1894) op Lombok voor koerierdiensten nog voorloopig aangehouden stoomschip *Cycloop* van de opium-recherche kon in het voorjaar van 1895 gemist worden; het moest toen echter te Soerabaja dokken en eenige voorzieningen, ook aan de werktuigen ondergaan, zoodat het eerst in Januari 1896 weder beschikbaar kwam voor den dienst der opiumrecherche.

Tegen het einde van Maart was de *Koningin Wilhelmina* weder te Makasser terug.

Het in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo gestationeerde raderschip 2de klasse *Soembing* maakte verscheidene reizen langs de Oostkust van Borneo en op de bovenrivieren in dit gewest.

Over de verrichtingen der opnemingsvaartuigen is reeds gehandeld op de vorige bladzijde. In Maart jl. verliet één dier schepen, de *Banda*, voor eenigen tijd het opnemingssterrein in Straat Makasser om de vereischte loodgingen te doen tot bepaling van de beste richting voor een eventueel uit te leggen telegraafkabel van Ampenan (Lombok) naar Singaradja (Bali).

F. Rechtswezen.

§ 1. Rechterlijke macht.

Verbeteringen in de rechtsbedeeling. De voorstellen betreffende eene herziening van het reglement op de rechterlijke organisatie en het beleid der justitie in Nederlandsch-Indië en daarmede samenhangende onderwerpen (zie daaromtrent laatstelijk blz. 78 van het vorig verslag) werden onlangs (in Juni jl.) van den Gouverneur-Generaal ontvangen en zijn thans hier te lande in behandeling.

Raden van justitie. De omstandigheid dat de president van den raad van justitie te Batavia tot dusver eene hoogere bezoldiging genoot dan de leden van het Hooggerechts-hof, had herhaaldelijk ten gevolge dat de genoemde betrekking slechts kort in dezelfde handen verbleef, omdat de titularis, als hoedanig meestal gekozen werd 's Hofs oudste raadsheer, gemeenlijk al spoedig tot het ambt van vice-president van het opperrechterlijk college werd geroepen. Ten einde die herhaalde mutatiën voor het vervolg te voorkomen, is bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 10 de bedoelde bezoldiging (zonder de periodieke verhoogingen), met ingang van 1 Januari 1896, van f 1100 tot f 1000 's maands teruggebracht, en mitsdien vastgesteld op hetzelfde bedrag van die der leden van het Hooggerechts-hof. De thans in functie zijnde titularis is op de nieuwe bezoldiging benoemd.

De samenstelling van bedoelden raad van justitie, laatstelijk geregeld bij Koninklijk besluit van 3 Februari 1867 n°. 35 (Indisch Staatsblad n°. 46), werd ingekrompen bij Koninklijk besluit van 10 October 1895 n°. 26 (Indisch Staatsblad n°. 287), door opheffing van de in 1867 ingestelde, doch in de laatste jaren onvervuld gelaten betrekking van derde-substituut-griffier, daar de ondervinding geleerd had dat zonder nadeel voor den dienst de bestaande voorloopige toestand kon worden bestendigd, om namelijk het werk van den titularis te doen verrichten door een beëdigden eerste-klerk. Tevens werd nu echter het ter behoeve van de griffie toegestaan bedrag voor klerkengelden eenigermate verhoogd.

Bij den raad van justitie te Soerabaja maakten de behoorlijke behandeling van eenige omvangrijke en gewichtige strafzaken, alsmede de Lomboksche aangelegenheden, het dringend noodig het personeel voor den tijd van zes maanden te vermeerderen respectievelijk met een lid en met een substituut-officier van justitie. Daartoe werd, onder nadere en sedert verleende Koninklijke goedkeuring, de gelegenheid geopend door de ordonnanties van 5 October en 17 December 1895 (Indisch Staatsblad n°. 218 en 277). Voor zooveel den tijdelijken substituut-officier van justitie betreft, is bedoelde maatregel in Juni 1896 (Indisch Staatsblad n°. 106) met zes maanden verlengd. Overigens werd blijvend toegestaan eene vermeerdering van bedienend personeel (Indisch Staatsblad 1895 n°. 288), en zulks in verband met het betrekken door het college van het voor hetzelfde bestemde nieuwe gebouw.

Inlandsche rechtbanken. Ook gedurende 1895 (verg. vorig verslag, blz. 78) bleek bij sommige landraden, zoowel op Java en Madura als in de buitenbezittingen, ter opruiming van achterstand buitengewone hulp noodig, waaraan door aanstelling van buitengewone voorzitters, zoodat door tijdelijke versterking van het griffiepersoneel en verhooging van het organiek toegestaan bedrag van schrijffloonen werd tegemoet gekomen.

Toen in het najaar van 1895 de betrekking van landraadvoorzitter te Joana (Japara) openviel, werd de waarneming van dat ambt, tegelijk met zijne eigene functiën, tijdelijk opgedragen aan den voorzitter van den landraad te Patti in dezelfde residentie (gouvernementsbesluit dd. 31 October 1895 n°. 1).

Bij de onder één voorzitter vereenigde landraden te Medan en Bindjei (residentie Oostkust van Sumatra) en bij den landraad

te Menado (residentie van dien naam), bij welke rechtbanken ingevolge de reglementen op het rechtswezen voor die gewesten, de griffier den graad van doctor in de rechtswetenschap moest bezitten, bleek het mogelijk en zelfs wenschelijk dat vereischte te doen vervallen en het griffierschap in handen te brengen of — zooals met dispensatie van bedoeld voorschrift reeds het geval was te Menado — in handen te laten van een practisch ervaren ongegradueerde. In dien zin werd, na verkregen Koninklijke machtiging, bij ordonnantie van 6 September 1895 (Indisch Staatsblad n°. 195) het betrokken artikel van het reglement op het rechtswezen in eerstgenoemde residentie gewijzigd, terwijl bij ordonnantie van 22 Augustus 1895 (Indisch Staatsblad n°. 177) hetzelfde plaats had met opzicht tot het reglement voor de residentie Menado. Bij gouvernementsbesluiten van genoemde data (Indisch Staatsblad 1895 n°. 196 en 178) werd, in verband hiermede, voor den ongegradueerden griffier eene lagere bezoldiging vastgesteld, welke maatregel, wat Menado betreft, echter eerst zal worden toegepast bij de aftreding van den laatstelijk benoemden titularis.

Het in het verslag van 1894 (blz. 197) vermelde Koninklijk besluit dd. 3 September 1894 n°. 41, waardoor de gelegenheid is geopend om onder de daartoe door den Gouverneur-Generaal aan te wijzen categorieën van landsdienaren de overplaatsingen te beperken, zal, ingevolge gouvernementsbesluit dd. 31 Mei 1896 n°. 24, ook toepassing vinden ten aanzien van de ongegradueerde griffiers bij de landraden. In verband daarmede is de directeur van justitie uitgenoodigd om, waar overplaatsingen van voormelde ambtenaren alleen ten doel zouden hebben het toekennen van eene geringe traktementsverhooging en niet wegens andere redenen vereischt worden, de noodige voorstellen te doen om, met afwijking van de vastgestelde formatiën, de traktementen van bedoelde landraadgriffiers, binnen de grenzen der daarvoor bij de begroting toegestane fondsen, in dien zin te regelen dat zoodanige overplaatsingen niet noodig worden.

Presentiegeld aan leden van inlandsche rechtbanken. De toekenning voor een bepaalden termijn aan een drietal bij den landraad en de rechtbank van omgang te Poerwakarta (Krawang) aangestelde leden van eene geldelijke schadeloosstelling voor het bijwonen van elke zitting van genoemde rechtbanken (zie vorig verslag, blz. 78) werd bij gouvernementsbesluiten van 20 April en 20 September 1895 nos. 3 en 39 nader verlengd.

Opdracht van politierechtspraak aan controleurs bij het binnenlandsch bestuur op Java en Madura. Aan de toepassing van het in Indisch Staatsblad 1894 n°. 216 afgekondigd Koninklijk besluit van 10 December 1892 n°. 48 (zie vorig verslag, blz. 79) werd bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 222 uitbreiding gegeven door ook in de controle-afdeeling Noord-Sumanap der residentie Madura de politierechtspraak aan den aldaar geplaatsten controleur bij het binnenlandsch bestuur op te dragen. Zoodanige opdracht werd bij gouvernementsbesluit van 2 September 1895 n°. 2 eveneens verstrekt aan den controleur, belast met het beheer der toen, bij wijze van tijdelijken maatregel (zie hoofdst. J, afd. I, § 4 hierna) in het leven geroepen controle-afdeeling Salatiga (Samarang).

§ 2. Rechtswezen in het algemeen.

Rechtswezen in de residenties Oostkust van Samatra en Menado. Over de wijziging bij Indisch Staatsblad 1895 nos. 195 en 177 gebracht in art. 13 van het reglement op het rechtswezen in eerstgenoemd gewest en in art. 19 van dat betreffende laatstgenoemd gewest is reeds gehandeld in § 1.

Rechtswezen in de residentie Amboina. De overweging dat handhaving van het bepaalde bij art. 2 van het op de invoering van een nieuw reglement op het rechtswezen in dit gewest betrekking hebbende Koninklijk besluit van 24 Juli 1881 n°. 84 (Indisch Staatsblad 1882 n°. 20), volgens welk artikel alle regenten en inlandsche gezaghebbers in de residentie Amboina zoowel in burgerlijke als in strafzaken in den eersten aanleg voor de voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden aangewezen rechtbanken of rechters terechtstaan, voor een aantal dier hoofden, om hun geringen graad van ontwikkeling en hunne leefwijze overbodig, en zoowel voor eene spoedige rechtsbedeeling als uit een financieel oogpunt niet gewenscht kon worden geacht, heeft er toe geleid om bij Koninklijk besluit van 29 November 1895 n°. 12 (Indisch Staatsblad 1896 n°. 41) bedoeld artikel in dien zin te wijzigen dat het forum privilegiatum

voortaan alleen wordt behouden voor de regenten en inlandsche gezaghebbers op het eiland Amboina, de Oeliasers en de Bandagroep, zoomeer voor de met den gouden rottanknop (bedoeld bij art. 91 van het reglement in Indisch Staatsblad 1824 n°. 19a) bevestigde regenten in het overig gedeelte der residentie, terwijl aan meergemeld artikel eene alinea is toegevoegd, bepalende dat op de hoofden die nu een forum privilegiatum niet meer zullen kunnen doen gelden, het Koninklijk besluit van 3 November 1866 n°. 73 (Indisch Staatsblad 1867 n°. 10) niet van toepassing is, en dit om te voorkomen dat die hoofden zouden worden teruggebracht onder de bepaling van art. 1 van laatstvermeld Koninklijk besluit, en derhalve ook in kleine zaken in eersten aanleg zouden moeten terechtstaan voor den raad van justitie te Makasser.

Rechtswezen in de residentie Bali en Lombok. Als een nitvloeiisel van de krachtens Koninklijke machtiging vastgestelde ordonnantie dd. 31 Augustus 1895 (Indisch Staatsblad n°. 181), waarbij het eiland Lombok met de daartoe behoorende kleinere eilanden onder het rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement werd gebracht, met dien verstande dat, waar het tegendeel niet uitdrukkelijk bepaald wordt, de inheemsche bevolking zoowel voor zoover zij den Mohammedaanschen godsdienst belijdt (Sassaks), als voor zoover zij den Hindoe-godsdienst belijdt (Baliërs), onder het toezicht en de leiding der over haar gestelde Europeesche ambtenaren, wordt gelaten in het genot harer eigen rechtspleging, godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken, en zooveel mogelijk gesteld blijft onder de hoofden die volgens de landsinstellingen daarvoor in aanmerking komen — werden door de Indische Regeering bij een drietal ordonnanties, mede dd. 31 Augustus 1895 (Indisch Staatsblad n°. 184, 185 en 186) de noodige regelingen vastgesteld betreffende het rechtswezen in de nieuwe afdeeling Lombok. Vermits die regelingen aanstonds moesten in werking treden, werden zij uitgevaardigd onder nadere goedkeuring van het Opperbestuur, welke goedkeuring gevolgd is bij Koninklijk besluit dd. 17 April 1896 n°. 26. Waren, ten gevolge van de invoering van ons rechtstreeksch bestuur, de ingezetenen van Lombok e. a., voor zoover zij bij het hiervoór aangehaald voorschrift niet uitdrukkelijk waren uitgezonderd, van zelf onder de werking gekomen van het reglement op het rechtswezen in de residentie Bali en Lombok dd. 21 Mei 1882 (Indisch Staatsblad n°. 142), ten behoeve van de werking van bedoeld reglement in de nieuwe afdeeling Lombok moesten sommige zijner bepalingen gewijzigd worden, omdat het reglement indertijd was samengesteld met het oog uitsluitend op de toenmalige politieke verhoudingen en op de behoeften van het toenmalige gouvernementsgebied. Tot deze wijzigingen nu had betrekking de eerste der drie laatstbedoelde ordonnanties. De beide andere strekten tot regeling van de eigen rechtspleging bij de Sassaks en bij de Baliërs, onder de hooger aangeduide reserves, en zulks met navolging, althans in hoofdzaak, van elders werkende regelingen. Wat de Baliërs betreft, kon vrij wel als model dienen de regeling bij Indisch Staatsblad 1882 n°. 143 gemaakt voor de eveneens in het genot hunner eigen rechtspleging gelaten Hindoe-Baliërs in de gouvernementsafdeelingen Boeleng en Djembrana op Bali, behoudens eene afwijking met opzicht tot de rechtsmacht van den sedahan agoeng (ondercollecteur) en de hem ondergeschikte beambten, waarvoor op Lombok in de plaats traden „sedahans” en „djedjenangs”, ieder met eene eigene competentie. En voor de Sassaks kon de regeling van de rechtspleging onder de inheemsche bevolking van Groot-Atjeh (Indisch Staatsblad 1881 n°. 83) in vele opzichten worden nagevolgd, behoudens, onder meer, verschil in de tot rechtspraak bevoegde rechtbanken of gerechten, vermits het raadzaam voorkwam onder de Sassaks slechts één soort van rechtbanken: „rechtbank van Sassaksche hoofden en oudsten” in te voeren.

Met gebruikmaking van de bevoegdheid, den Gouverneur-Generaal voorbehouden bij art. 20 van het reglement van 1882, voor zooveel dit artikel bij het aangehaalde Indisch Staatsblad 1895 n°. 184 met betrekking tot Lombok was aangevuld, werd bij gouvernementsbesluit van 5 November 1895 n°. 17 er in toegestemd, dat het residentiegerecht, welks vaste zetel is de gewestelijke hoofdplaats Boeleng (thans Singradja geheeten), in de afdeeling Lombok mede zitting houdt op de afdeelingshoofdplaats Ampenan en op de onderafdeelingshoofdplaats Sisi. Ingeval van afwezigheid, belet of ontstentenis van den resident is de assistent-resident van Lombok bevoegd op beide plaatsen het residentiegerecht te houden.

Toepasselijkverklaring van de Europeesche wetgeving op de vreemde oosterlingen. Aan de bewerking van het laatstelijk op blz. 80 van het vorig verslag bedoelde amptiatie van de ordonnantie van 8 December 1855 (Indisch Staatsblad n°. 79) werd, tijdens de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor dit hoofdstuk, door den daarmede belasten rechterlijken ambtenaar op non-activiteit de laatste hand gelegd.

Rechtspersoonlijkheid van vereenigingen. In 1895 werden in Indië op den voet van het Koninklijk besluit van 28 Maart 1870 n°. 2 (Indisch Staatsblad n°. 64) als rechtspersoon erkend 5 voor onbepaalde tijd, 1 voor 100 jaar, 1 voor 30 jaar en 18 voor minder dan 30 jaar aangegane vereenigingen. Van deze 25 vereenigingen waren er 8 door Chineezzen opgericht, deels van godsdienstigen, deels van liefdadigen aard, deels ook voor gezellig verkeer, terwijl één de Handelsvereeniging „Ek Ho Goan” te Batavia ten doel heeft de behartiging van de belangen van de te dier plaatse en in de omstreken gevestigde importeurs van buiten Nederlandsch-Indië afkomstige handelsgoederen¹⁾. Onder de 17 andere nieuwe vereenigingen verdienen afzonderlijk te worden genoemd (zie de statuten respectievelijk in de nummers 13, 13, 22, 34, 69, 90 en 98 der Javasche Courant 1895) eene reeds op blz. 49 hiervóór bedoelde vereeniging te Batavia voor het stichten en instandhouden van Christelijke logementen voor zeevaarders en militairen in Nederlandsch-Indië; eene spaar- en hulpbank van het personeel der Algemeene Secretarie te Buitenzorg; eene vereeniging voor de oprichting van eene Fröbelschool te Probolinggo; het „Nederlandsch-Indisch onderwijzersgenootschap te Batavia”, beoogende de voortgaande verbetering van het schoolwezen en de behartiging der belangen van het onderwijzend personeel in Nederlandsch-Indië; eene vereeniging die zich de behoorlijke verlichting van de straten der hoofdplaats Buitenzorg ten doel stelt; de „Anti-lepra-bond”, Soerabajasche vereeniging tegen de verbreiding der lepra, zoodaer het op blz. 48 hiervóór bedoelde „Militair ondersteuningsfonds” te Batavia. De overige 10 vereenigingen waren: 3 leesgezelschappen, 1 volksbibliotheek (te Samarang), eene vrijmetselaarsvereeniging (te Magelang), eene schietvereeniging, eene raceclub, en 3 sociëteiten voor gezellig verkeer.

Aan 5 vereenigingen werd rechtspersoonlijkheid geweigerd, en wel aan 4 op grond van de overweging dat zij moesten worden aangemerkt als wederkerige waarborgmaatschappijen in den zin van art. 10 van het hiervóór genoemde Koninklijk besluit van 28 Maart 1870, en aan de vijfde, eene sociëteit, omdat de grondslagen der vereeniging in de statuten niet voldoende geregeld waren.

Eindelijk werden nog van 9 reeds vroeger erkende vereenigingen nieuwe of gewijzigde statuten goedgekeurd. Op grond van de zoeven in de eerste plaats vermelde overweging werd in één geval die goedkeuring niet verleend.

Naamlooze vennootschappen. De bewilliging van den Gouverneur-Generaal, die volgens het Indisch Wetboek van Koophandel vereischt wordt, alvorens in Indië naamlooze vennootschappen wettig kunnen tot stand komen, werd in 1895 verleend voor 49 dergelijke maatschappijen, waarvan respectievelijk 20, 10 en 6 gevestigd waren te Batavia, Samarang en Soerabaja, 10 op andere plaatsen van Java, 2 te Padang (Sumatra's Westkust) en 1 te Medan (Sumatra's Oostkust). Van die 49 vennootschappen (waaronder 13 door Chineezzen opgericht) waren er 30, die het in cultuur brengen of verder exploiteeren van gronden voor den landbouw beoogden. Daarvan hadden er 11 (door Chineezzen opgericht) betrekking tot in de residentie Batavia gelegen particuliere landgoederen, 12 tot erfpachtgronden op Java (waaronder 1 vennootschap, die tevens de exploitatie van een huurland in Soerakarta betrof), 4 tot erfpachtgronden in eenig gewest der buitenbezittingen, met name Sumatra's Westkust, Lampongsche Districten en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, en 3 tot van de inlandse bevolking gehuurde gronden (ter verdere exploitatie van 1 suikerfabriek in Kediri, van 2 in één hand zijnde indigo-ondernemingen aldaar en van 1 indigo-onderneming in Pasoeroean). Van de 19 andere der bedoelde 49 Indische vennootschappen beoogden er 7 de overneming van tot dusver voor eigen rekening gedreven zaken, als: drukkerij en boekhandel te Batavia (2 vennootschappen); rijtuigfabriek te Samarang; mijnontginning (jodiumwinning) in de afdeeling Soerabaja; hôtélzaak te Soerabaja; industriële werkplaatsen te Kediri, en

prauwenveer te Padang (Sumatra's Westkust), terwijl een 12-tal strekten tot het in het leven roepen van nieuwe nijverheids- of handelsondernemingen, zoodaer de aanleg en exploitatie van telephoonverbindingen in verschillende deelen van Java (4 vennootschappen, waaronder één intercommunale telephoonmaatschappij) de oprichting van een dagblad te Batavia; eene spaar- en depositobank aldaar; eene bouwmaatschappij te Samarang; eene handelmaatschappij te Tagal²⁾; een petroleumhandel en een boekhandel en drukkerij, beiden te Magelang (residentie Kadoe) en door Chineezzen opgericht; eene hôtélzaak te Kediri, zoodaer eene drukkerij te Medan (Sumatra's Oostkust).

Hier te lande werd in 1895 bewilliging verleend op de oprichting van 39 naamlooze vennootschappen, die haren werkring uitsluitend of ten deele in Nederlandsch-Indië vonden. Het meerendeel daarvan (28) had uitsluitend betrekking tot landbouwzaken, namelijk 18 tot erfpachtsondernemingen (16 op Java, en één in elk der gewesten Lampongsche Districten en Palembang), 2 tot huurlanden in Soerakarta, 2 tot ondernemingen uitsluitend werkende op overeenkomsten met de bevolking op Java, 5 tot landbouwconcessies in de inlandse rijken Deli, Langkat en Serdang ter Oostkust van Sumatra, en 1 tot eene dergelijke concessie in het rijk Batjan (residentie Ternate). Van de 11 andere der bedoelde 39 vennootschappen betroffen er 4 de overneming van tot dusver voor eigen rekening gedreven handelszaken of fabrieken (waaronder één, welke beoogt het drijven van handel in houtwerken, te verkrijgen door exploitatie van djati- en wildhoutbosschen op Java); 1 het bevorderen van deelneming van Nederlandsch kapitaal in Indische cultuur- en nijverheidsondernemingen; 1 het drijven van handel in het algemeen in Nederlandsch-Indië; 1 het leveren van electrischen stroom voor verlichting en voor andere doeleinden, en 4 het aanleggen en exploiteeren van stoomtramwegen op Java.

Nopens elk der hiervóór bedoelde lichamen vindt men nadere opgaven in bijlage J van dit verslag.

Bewilliging op wijzigingen in de statuten werd in 1895 in 49 gevallen verleend.

Gelijkstelling met Europeanen, rechtstoestand van personen. Art. 109, laatste alinea, van het Regeeringsreglement werd in 1895 toegepast ten aanzien van 42 inlanders en 10 Chineezzen, welke 52 personen, op de Chineezzen na, allen den Christelijken godsdienst beleden. Overigens kon in 12 gevallen de gevraagde gelijkstelling niet aanstands worden verleend, omdat de verzoekers nog niet op de voorgeschreven wijze (Indisch Staatsblad 1883 n°. 192) in het wettig bezit van een geslachtsnaam waren gekomen. Op 4 ten behoeve van eenige minderjarige kinderen gedane verzoeken om gelijkstelling met Europeanen werd beslist, dat de kinderen, na voltooiing van hunne opvoeding, zelve op het verzoek konden terugkomen, terwijl ten opzichte van een Afrikaanschen militair werd vastgehouden aan het beginsel, dat zijn verzoek eerst voor definitieve beschikking zou kunnen in aanmerking komen na afloop van zijne dienstverbintenis bij het leger. Aan 8 personen werd de gevraagde gelijkstelling geweigerd, op grond dat de betrokkenen niet geacht kon worden aan de gestelde vereischten³⁾ te voldoen. Een Christen-inlander werd onwaardig bevonden de gunst der gelijkstelling deelachtig te worden, terwijl aan twee personen werd te kennen gegeven, dat zij, blijkens de door hen overgelegde geboorte-akten, in verband met de ten tijde van de inschrijving dier akten wettelijke kracht bezittende laatste alinea van art. 61 der Bepalingen omtrent de invoering van en den overgang tot de nieuwe wetgeving (Indisch Staatsblad 1848 n°. 10), moesten worden geacht reeds tot de Europeesche bevolking te behooren. Dit laatste gold ook ten aanzien van twee andere personen, maar in deze gevallen op grond dat zij als natuurlijke, door een Europeeschen vader erkende kinderen, den staat huns vaders volgen.

§ 3. Burgerlijk recht, handelsrecht en burgerlijke rechtsvordering.

Staatscommissie tot herziening van de Indische wetgeving op privaatrechtelijk gebied. In aansluiting aan hetgeen omtrent de door genoemde Staatscommissie aan de Regeering ingediende ontwerpverordeningen voorkomt op blz. 9 van de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Commissie van Rapporteurs uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal betreffende de

²⁾ Van deze vennootschap is echter tot dusver de akte van oprichting nog niet door middel van de Javasche Courant openbaar gemaakt.

³⁾ Zie daaromtrent de circulaires in nos. 4029 en 4998 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad.

¹⁾ De statuten dezer Chineseche vereenigingen zijn gepubliceerd in de Javasche Courant 1895 nos. 13, 20, 43, 90 en 98 en 1896 n°. 3.

ontwerp-begroting van Nederlandsch-Indië voor 1896, kan thans worden medegedeeld dat de voorstellen met betrekking tot de wettiging van natuurlijke erkende kinderen en de erkenning van natuurlijke kinderen, geleid hebben tot regelingen bij Koninklijk besluit, waaromtrent nader wordt gehandeld in de volgende rubriek dezer paragraaf, terwijl het van de Staatscommissie ontvangen nader advies in zake de ontworpen regeling op het stuk van huwelijken tusschen personen die in Nederlandsch-Indië aan een verschillend recht zijn onderworpen, nog hier te lande in behandeling is. Wat de overige voorstellen der Staatscommissie betreft, zijn de adviezen der Indische Regeering omtrent die met betrekking tot de tenuitvoerlegging van vonnissen van landraden en residentiegerechten, in burgerlijke zaken geweest, en tot de regeling van de rechtspraak der priesterraden nog niet ontvangen, terwijl omtrent de regeling van den toestand der inlandsche Christenen op privaatrechtelijk gebied in nader overleg is getreden met den Gouverneur-Generaal, in wiens handen tevens werd gesteld eene van de Staatscommissie ontvangen, door haar lid mr. T. H. DER KINDEREN samengestelde, ontwerp-ordonnantie tot regeling van de rechtsbedeeling in burgerlijke zaken onder de inlandsche Christenen in de buitenbezittingen. Voorts is aan den Landvoogd in overweging gegeven om in zake de extinctieve verjaring met betrekking tot inlanders, indien zulks noodig wordt geacht, eene regeling te treffen als door de Staatscommissie werd voorgedragen. Het door de Staatscommissie uitgebracht advies nopens het uit Indië ontvangen voorstel omtrent eene herziening van de bepalingen op het stuk van voogdij en toezienende voogdij is aan de Indische Regeering medegedeeld, terwijl aangaande een onlangs door de Staatscommissie ingediend ontwerp van wet, regelende de wederkeerige uitvoerbaarheid van vonnissen, rechterlijke bevelschriften en akten, gewezen, uitgevaardigd of verleden in het rijk in Europa en in zijne koloniën en bezittingen in andere werldeelen, in overleg is getreden met de Koloniale Besturen en met den Minister van Justitie. Een door meergemelde commissie uitgebracht advies met betrekking tot de uit Indië ontvangen voorstellen tot herziening van de ordonnantie van 23 April 1834 (Indisch Staatsblad n. 27) op de overschrijving van den eigendom van vaste goederen en het inschrijven van hypotheeken daarop (zie het Koloniaal verslag van 1894, blz. 61.62 en de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begroting voor 1895, blz. 15) is thans hier te lande in behandeling, terwijl eindelijk nog zij gemeld dat geen aanleiding is gevonden om gevolg te geven aan de voorstellen der Staatscommissie betreffende de meerderjarigheid van inlanders en met dezen gelijkgestelden, de daarmede verband houdende administratie van erfenissen van onmondige pupillen en de beschikking van hetgeen uit de door boedelkamers beredderde sterfboedels van Mohammedanen aan de armen toekomt.

Aanvulling en wijziging van het Indisch Burgerlijk Wetboek op het stuk van wettiging en erkenning van natuurlijke kinderen. Bij de Koninklijke besluiten van 25 Maart 1896 n. 39 en 38 (Indisch Staatsblad n. 115 en 108) zijn, naar aanleiding van de voorstellen der voormelde Staatscommissie, de tot dusver voor Indië geldende bepalingen op het stuk van wettiging en erkenning van natuurlijke kinderen aangevuld en gewijzigd. De aanvulling betreft art. 275 van het Indisch Burgerlijk Wetboek, en strekt om aan Europeanen, die bij eene tot de inlandsche of met deze gelijkgestelde bevolking behoorende vrouw buiten huwelijk kinderen verwekt hebben, en die of door het overlijden der moeder, of ten gevolge van gewichtige ter beoordeeling van den Gouverneur-Generaal staande redenen, die moeder niet kunnen of niet hebben kunnen huwen, de gelegenheid te geven om voor die kinderen, door tusschenkomst der overheid, den staat en een gedeelte der voorrechten te verwerven, die bij de wet zijn toegekend aan kinderen uit een wettig huwelijk gesproten, terwijl door de wijziging, en wel van art. 284 van gemeld wetboek, overeenkomstig de reeds sedert 1877 door het Hooggerechtshof gevolgde jurisprudentie ¹⁾ wordt uitgemaakt, dat de toestemming ook van eene inlandsche moeder bij haar leven in de erkenning van een natuurlijk kind door een Europeeschen vader noodzakelijk is, in welk geval de burgerlijke betrekkingen, aan de natuurlijke afstamming ontleend, tusschen het kind en de moeder worden opgeheven, onverminderd de gevolgen, verbonden aan eene erkenning door de moeder bij op-

volgend huwelijk met den vader. De aan deze wijziging verbonden bepaling (art. 2 van het Koninklijk besluit) strekt om de rechtsgeldigheid te verzekeren van erkenningen, gedaan vóór de afkondiging van het besluit, bij welke de toestemming der inlandsche moeder ontbroken heeft.

Met de invoering der ruimere legitimatio per rescriptum principis wordt mede verbetering beoogd in den maatschappelijken toestand van de talrijke klasse der Indo-Europeanen, terwijl door den hierboven in de tweede plaats bedoelden maatregel, behalve dat het onderwerp afdoende en overeenkomstig de behoeften der Indische maatschappij wordt geregeld, doordat een einde wordt gemaakt aan de tweeslachtige positie waarin uit inlandsche of met deze gelijkgestelde moeders geboren natuurlijke erkende kinderen thans verkeerden, tevens wordt tegemoet gekomen aan de anomalie dat, als niet rechtsgeldig waren te beschouwen, zoo niet alle, dan toch een groot deel van de erkenningen van natuurlijke kinderen welke hadden plaats gevonden in het tijdsverloop sedert de inwerkingtreding van Indisch Staatsblad 1867 n. 3 ²⁾ tot in 1877, toen, als gevolg van de hiervóór bedoelde uitspraak van het Hooggerechtshof, gebroken werd met de tot dusver gegolden hebbende opvatting dat bij erkenningen de toestemming van de inlandsche moeder niet noodzakelijk was.

Huwelijken tusschen personen die in Nederlandsch-Indië aan een verschillend recht zijn onderworpen. Van den stand der overwegingen met betrekking tot het voorstel der meergenoemde Staatscommissie omtrent het hiergenoemde onderwerp (zie vorig verslag, blz. 81) is hierboven reeds mededeeling gedaan.

In 1895 beliep het aantal zoogenaamde gemengde huwelijken 91, tegen 85 in 1894 en 89 in 1893. Onderstaand overzicht omtrent de bedoelde 91 huwelijken strekt ten vervolge op vroegere gelijksoortige opgaven.

RESSORT VAN DEN RAAD VAN JUSTITIE TE:	HUWELIJKEN TUSSEN					Totaal.
	Europeesche mannen en				Europeesche vrouwen en inlandsche (of daarmede gelijkgestelde) mannen	
	inlandsche (niet Christen-) vrouwen.	inlandsche (Christen-) vrouwen.	Chineesche (niet Christen-) vrouwen.	Chineesche (Christen-) vrouwen.		
Batavia	11	7	6	3	"	27
Samarang	10	6	2	2	"	20
Soerabaja	12	7	1	"	"	20
Padang	"	"	"	"	"	"
Makassar	8	16	"	"	"	24
Totaal	41	36	9	5	"	91

Registers van den burgerlijken stand. In verband met de intrekking der afdeling Montrado en hare insmelting bij de afdeling Sambas der residentie Westerafdeling van Borneo (zie vorig verslag, blz. 96) was eene voorziening noodzakelijk met betrekking tot de afsluiting en bewaring van de in de opgeheven afdeling aangehouden registers van den burgerlijken stand, welke voorziening bij ordonnantie van 26 October 1895 (Indisch Staatsblad n. 229) in dien geest plaats vond dat de bedoelde registers, voor zoover zij niet reeds krachtens de artt. 17 en 18 van het reglement op het houden der registers van den burgerlijken stand (Indisch Staatsblad 1849 n. 25) ³⁾, waren gedeponereerd ter griffie van den raad van justitie te Batavia, werden overgebracht ten kantore van den ambtenaar van den burgerlijken stand te Sambas. Door den resident van Bali en Lombok werden, krachtens het bepaalde bij art. 1 van het zooveen vermelde reglement, bij besluit van 12 Mei 1895 belast met de functiën van ambte-

²⁾ Door gemeld Staatsblad werd namelijk van kracht art. 42 van het reglement op het houden van registers van den burgerlijken stand (Indisch Staatsblad 1849 n. 25) en daardoor de erkenning, zooals die tot dusver bestond, voor het eerst geregeld. Bij de ordonnantie van 13 Juni 1896 (Indisch Staatsblad n. 109) onderging bedoeld artikel eene door de hierboven besproken wijziging van art. 284 van het Indisch Burgerlijk Wetboek noodig geworden aanvulling.

³⁾ Zie het slot van de voorgaande noot.

¹⁾ Zie 's Hof's arrest dd. 5 Juli 1877, opgenomen onder n. 3216 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad.

naar van den burgerlijken stand voor de onderafdeeling West-Lombok der nieuwe afdeeling Lombok de waarnemende assistent-resident dier afdeeling en voor de onderafdeeling Oost-Lombok de aldaar bescheiden controleur der 2de klasse bij het binnenlandsch bestuur. Blijkens Indisch Staatsblad 1895 n. 160 werd bedoelde maatregel sedert van regeeringswege goedgekeurd.

Huwelijken en verstootingen onder Mohammedanen. Ter voorkoming van de misbruiken en de verwarring, voortspuitende uit het sluiten door onbevoegde personen van huwelijken tusschen Mohammedanen volgens de leer van den Islam, en het kennismaken door hen van verstootingen van aldus gehuwde vrouwen, welke handelingen gevaar kunnen opleveren voor de rechtszekerheid ten aanzien van het familieleven, zijn te dier zake voor Java en Madura, met uitzondering van de Vorstenlanden, bij ordonnantie van 8 September 1895 (Indisch Staatsblad n. 198) regelen gesteld en op 1 Januari 1896 in werking getreden. Dientengevolge zijn nu tot gemelde handelingen alleen bevoegd de daartoe door het hoofd van gewestelijk bestuur, in overleg met het inlandsch bestuur en lettende op de plaatselijke gewoonten en gebruiken, aangewezen personen¹⁾. Tevens zijn bij gouvernementsbesluit van 8 September 1895 n. 4 (Javasche Courant van 13 September n. 73) voorschriften gegeven, bestemd om aan de bepalingen dier ordonnantie eene richtige uitvoering te verzekeren, terwijl het advies is gevraagd van den adviseur voor oostersche talen en Mohammedaansch recht dr. C. SNOEK HURGRONJE met betrekking tot de vraag of, en zoo ja, in hoeverre toepasselijkverklaring der bedoelde ordonnantie voor de buitenbezittingen wenschelijk en mogelijk is te achten.

Eigendomsverdracht van onroerende zaken; regeling van het hypotheekwezen. In afwachting van de geheele herziening der overschrijvingsordonnantie van 1834 (Indisch Staatsblad n. 27), waaromtrent laatstelijk gehoord is de Staatcommissie tot herziening van de Indische wetgeving op privaatrechtelijk gebied (verg. blz. 64 hiervóór), werd bij Indisch Staatsblad 1895 n. 179, ter voorziening in eene noodzakelijk gebleken verduidelijking, eene gewijzigde lezing van art. 2 dier ordonnantie vastgesteld, terwijl bij n. 299 van datzelfde Staatsblad het noofige werd bepaald om ook op Lombok gelegenheid te geven tot het verlijden van eigendoms- en hypotheek-akten.

Naamsverandering. Bij gouvernementsbesluit dd. 11 Juli 1895 n. 25 is, met intrekking van art. 1 van dat van 15 Mei 1870 n. 10 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n. 2320), het nemen van voorloopige beschikkingen op niet dadelijk voor afwijzing in aanmerking komende verzoeken betreffende aanneming, verandering of bijvoeging van geslachtsnamen, van den Gouverneur-Generaal overgebracht op den directeur van justitie.

Oogstverband. Van deze wijze van krediet hulp, geregeld bij Koninklijk besluit dd. 24 Januari 1886 n. 22 (Indisch Staatsblad n. 57), werd in 1895 met betrekking tot 159 landbouwondernemingen gebruik gemaakt. In elk der negen voorafgegaane jaren (1886 t/m 1894) worden gemiddeld voor 129 ondernemingen akten van oogstverband verleden. Uit den als bijlage K hierachter gevoegden staat blijkt tot welke soorten van oogsten en ondernemingen de in 1895 verleden akten betrekking hadden en in welke gewesten de betrokken ondernemingen waren gelegen.

Faillissementen. Omtrent den tegenwoordigen stand der in Indië aanhangige herziening van de Indische wetgeving op het faillissement en de surseance van betaling (zie vorig verslag, blz. 82) zijn aan den Gouverneur-Generaal inlichtingen gevraagd, bij welke gelegenheid 's Landvoogds aandacht is gevestigd op de wijzigingen, welke de nieuwe Nederlandsche wet omtrent die onderwerpen dd. 30 September 1893 (Nederlandsch Staatsblad n. 140) heeft ondergaan bij de wet van 6 September 1895 (Nederlandsch Staatsblad n. 155), zoomede op de regeling harer invoering bij de wet van 20 Januari 1896 (Nederlandsch Staatsblad n. 9). Van het stadium van behandeling dezer aangelegenheid in Indië zal het afhangen of de Staatcommissie tot herziening der Indische wetgeving op privaatrechtelijk gebied zal worden uitgenoodigd om thans het ontwerpen van eene nieuwe faillissementswetgeving voor Nederlandsch-Indië in den geest van de nieuwe Nederlandsche bepalingen ter hand te nemen, met de bedoeling om dan later over hare voorstellen het advies der Indische Regeering in te winnen.

Terwijl in het jaar 1894 115 personen of vennootschappen in Nederlandsch-Indië failliet werden verklaard, bepaalde het aantal

¹⁾ Van de ter uitvoering van de ordonnantie door de residenten gedane aanwijzingen is voor een aantal gewesten melding gemaakt in de Javasche Courant.

in 1895 aangebrachte faillissementen zich tot 78, namelijk 6 van Europeanen, 66 van vreemde oosterlingen, 1 van eene vennootschap onder eene Europeesche firma, 4 van vennootschappen, welke firmanten tot de vreemde oosterlingen behoorden, en 1 van eene naamlooze vennootschap. Van deze 78 faillissementen werden er in hetzelfde jaar beëindigd 13, en bovendien werden in 1895 afgedaan 105 van de 234, welke op ult. 1894 aanhangig waren gebleven. Uit het overzicht in bijlage K hierachter blijkt dat de afloop van deze 118 faillissementen (9 van Europeanen, 107 van vreemde oosterlingen en 2 van naamlooze vennootschappen) zoodanig was, dat slechts in 66 gevallen sprake kon zijn van uitkeering aan de concurrente crediteuren (in al welke gevallen, op één na, de uitkeeringen slechts tot hoogstens 10, 25 of 50 pct. beliepen), namelijk in 7 faillissementen van Europeanen, 58 van vreemde oosterlingen en 1 van eene naamlooze vennootschap.

De 78 in 1895 uitgesproken faillissementen betroffen 8 groot-handelaren, 1 naamlooze vennootschap tot exploitatie van eene lucifers-fabriek, 1 ijsfabrikant, 1 meubelmaker, 6 kooplieden, 15 handelaren in diverse artikelen, 15 tokohouders, 2 pachters tot het houden van pandhuizen en 29 kleinhandelaren, waaronder 2 rondventers.

§ 4. Strafrecht en strafvordering.

Samenstelling van nieuwe strafwetboeken. Omtrent het ontwerp van een nieuw strafwetboek voor Europeanen is in Maart jl. advies uitgebracht door den Raad van Indië, zoodat de betrekkelijke Indische voorstellen eerlang mogen worden tegemoet gezien. Wat betreft de voortzetting der taak betreffende het ontwerpen van eene nieuwe codificatie van het strafrecht voor inlanders, en van de wijzigingen die ten gevolge van een en ander in andere reglementen en verordeningen zullen worden vereischt, zijn sedert het te dier zake medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 82) van de Indische Regeering tot nog toe geen nadere berichten ontvangen.

Strafbaarstelling van valsche getuigenis onder eede afgelegd vóór de terechtzitting. De noodzakelijkheid heeft zich doen gevoelen²⁾ om, in afwachting van de invoering van nieuwe strafwetboeken, reeds thans te voorzien in eene in de vigerende strafbepalingen bestaande leemte, dat namelijk valsche getuigenis onder eede afgelegd vóór de terechtzitting niet strafbaar was. Bij Koninklijk besluit van 18 Februari 1896 n. 31 (Indisch Staatsblad n. 78) zijn dienovereenkomstig, in navolging van art. 207 van het Nederlandsch Wetboek van strafrecht, in het Wetboek van strafrecht voor de Europeanen in Nederlandsch-Indië zoodanige wijzigingen gebracht dat voortaan elke valsche verklaring onder eede afgelegd, in de gevallen waarin een wettelijk voorschrift eene verklaring onder eede vordert of daaraan rechtsgevolgen verbindt, strafbaar is gesteld, terwijl — met het oog op de omstandigheid dat het reglement op de strafvordering voor de raden van justitie op Java en het Hooggerichtshof in Nederlandsch-Indië, mitsgaders voor de residenten op Java en Madura, rechtsprekende in zaken van overtreding tegen Europeanen en met hen gelijkgestelde personen, slechts voor het geval dat de valsche getuigenis ter terechtzitting werd afgelegd, de rechtspleging afzonderlijk regelde, — aan dat reglement een nieuw artikel is toegevoegd, waarbij de bevoegdheid van den rechter-commissaris in strafzaken de noodige uitbreiding heeft ondergaan. Bij ordonnantie van 22 April 1896 (Indisch Staatsblad n. 79) is het Wetboek van strafrecht voor inlanders met de zoeven besproken wijzigingen in dat voor Europeanen in overeenstemming gebracht.

Uitlevering. Van de toepasselijkverklaring, bij eene additioenele overeenkomst, van het bestaande uitleveringsverdrag met Denemarken dd. 18 Januari 1894, op de wederzijdsche koloniën (Indisch Staatsblad 1895 n. 266) is reeds melding gemaakt in hoofdstuk C, § 1 hiervóór.

Nadat in Juni jl. de uitwisseling der akten van bekrachtiging had plaats gehad, is o. a. ook aan den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië de afkondiging opgedragen van het op 2 Februari 1895 tusschen Nederland en Liberia gesloten uitleveringsverdrag, hetwelk, blijkens art. 15, ook voor de Nederlandsche koloniën geldt, „voor zoover als de wetten, op dat oogenblik in die koloniën van kracht, het zullen toelaten”.

²⁾ Hierop werd o. a. gewezen in het verslag van de commissie van rapporteurs uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal betreffende het request van C. F. DOX GRIOU. Zie de gedrukte stukken der zitting 1893—1894 — 61, n. 1.

Aan dit algemeene voorbehoud is eene zoodanige beteekenis te hechten, dat dientenvolge de Koloniale Regeering voor misdrijven, analoog aan de in het verdrag omschrevene, doch volgens de koloniale wetboeken eenigszins anders omschreven, tot uitlevering bevoegd is.

Gedurende 1895 werd door den Gouverneur-Generaal, nadat aan de voorgescreven formaliteiten voldaan was, gevolg gegeven aan een door consulaire tusschenkomst van het Bestuur der Straits-Settlements ontvangen verzoek om uitlevering van twee van diefstal beschuldigde Europeanen (gouvernementsbesluit dd. 20 Augustus 1895 n°. 58).

Aan twee mede langs consulairen weg ontvangen aanvragen van gemeld Bestuur om uitlevering van een Europeaan en van eene Chineesche vrouw, beiden beschuldigd van misbruik van vertrouwen, kon niet worden voldaan, omdat in het eerste geval het ten laste gelegde misdrijf, indien het inderdaad gepleegd was, op Java bedreven zou zijn, en volgens art. 2 van het Koninklijk besluit van 8 Mei 1883 n°. 26 (Indisch Staatsblad n°. 188) vreemdelingen niet uitgeleverd worden dan wegens de in dat artikel genoemde misdrijven, welke *buiten* Nederland of zijne koloniën en bezittingen zijn gepleegd, terwijl in het andere geval het aan de vrouw ten laste gelegde feit niet viel in de omschrijving van een der in het zoeven aangehaald artikel vermelde misdrijven.

Onzerzijds werd, mede door consulaire tusschenkomst, van genoemd Britsch Koloniaal Bestuur de uitlevering verkregen van een inlander, beschuldigd van misbruik van vertrouwen, te Soerabaja gepleegd, zoodaer van een naar Singapore gevluchten, wegens het desbewust invoeren in Nederlandsch-Indië van valsche bankbiljetten tot dwangarbeid veroordeelden Chinees.

Gratie en remissie van straffen. Gedurende 1895 had de Gouverneur-Generaal nopens 87 verzoeken om gratie van de doodstraf te beslissen. Aan 41 veroordeelden, waarvan 39 inlanders (waaronder 1 militair) en 2 Chineezzen werd lijfs-genade geschonken (zie lager de noten *a* en *b* onder het staatje), aan de 46 overigen, zijnde 44 inlanders (niet-militairen) en 2 Chineezzen, werd de doodstraf voltrokken. Door 4 ter dood veroordeelde inlanders (waaronder 1 militair) werd geen verzoek om gratie gedaan.

Ter gelegenheid van de viering van den geboortedag van H. M. de Koningin werd in 1895 aan 51 Europeesche en aan 1443 inlandsche en met dezen gelijkgestelde veroordeelden geheele of gedeeltelijke kwijtschelding van straf verleend.

Aan 9 tot dwangarbeid veroordeelde inlanders (waaronder 1 militair) werd wegens in en door den dienst bekomen verwondingen gratie geschonken, terwijl gunstig werd beschikt op de verzoeken om kwijtschelding van straf van 5 eveneens tot dwangarbeid veroordeelde inlanders, waarvan er één aan melaatsheid en de vier andere aan beriberri lijdende waren. Bij wijze van belooning werd gratie of remissie van straf verleend aan 205 veroordeelden tot dwangarbeid (196 inlanders en 9 Chineezzen), die tijdens het ondergaan van hunne straf door het een of ander feit zich bijzonder verdienstelijk hadden gemaakt. Dit was het geval met 194 op Lombok en 11 in Atjeh.

In het geheel werd door den Gouverneur-Generaal in 1895 gratie of remissie van straf verleend aan 1831 burgerlijke en 46 militaire veroordeelden. De 1831 burgerlijke gegratieerden bestonden uit 36 Europeanen, 67 vreemde oosterlingen en 1728 inlanders; de 46 militaire gegratieerden uit 37 Europeanen en 9 inlanders.

Het volgende staatje geeft daarvan een nader overzicht:

Aard der straffen, waarvan gratie of remissie werd verleend.	Europeanen	Chineezzen	Vreemden	Inlanders	Totaal
Doodstraf	"	<i>a</i>) 2	"	<i>b</i>) 39	41
Tuchthuisstraf	11	"	"	"	11
Detentie	<i>c</i>) 1	"	"	<i>e</i>) 1	2
Gevangenis	<i>d</i>) 43	"	"	<i>f</i>) 5	48
Dwangarbeid in en buiten den ketting	"	48	3	<i>e</i>) 152	1703
Bannissement	"	"	"	<i>f</i>) 6	6
Wegzending naar een oord van ballingschap	"	"	"	"	1
Ten arbeidstelling aan de publieke werken	"	6	"	10	16
Geldboete	11	7	"	20	38
Verbeurdverklaring van goederen	"	1	"	3	4
Plaatsing bij een stradetachment	<i>c</i>) 2	"	"	"	2
Provoost	<i>g</i>) 5	"	"	"	5
Totaal	73	64	3	1737	1877

a) Van deze 2 gegratieerden was 1 veroordeeld ter zake van woord, en

1 ter zake van diefstal bij nacht door meer dan één gewapend persoon in een bewoond huis met buitenbraak en geweld, gevolgd door doodslag.

b) Hieronder 1 militair (veroordeeld ter zake van het moedwillig toebrengen van eene doodelijke kwetsuur aan een ingezetene, belast met eenigen openbaren dienst in de waarneming van die bediening; voorts 12 Bahiers, die zich aan verscheidene feiten hadden schuldig gemaakt, waartegen de Balische instellingen de doodstraf bedreigen. Van de 26 overige gegratieerden hadden zich 10 schuldig gemaakt aan moord, en 16 aan diefstal bij nacht, in de meeste gevallen onder verzwarende omstandigheden.

c) Militairen der landmacht.

d) Hieronder 34 militairen der landmacht.

e) Als voren 2.

f) Bahiers.

g) Leden der schutterij.

Veediefstallen. Ter voldoening aan een van de zijde der Tweede Kamer der Staten-Generaal geuiten wensch (zie noot 2 op blz. 3 hiervóór) wordt thans voor 't eerst overgelegd (zie bijlage L hierachter) eene gewestelijk ingerichte statistiek, aanwijzende zowol het aantal zaken wegens veediefstal gedurende 1895 op Java en Madura door den rechter behandeld, als het aantal in die zaken betrokken beklagden, een en ander afzonderlijk wat betreft de gevallen waarin veroordeeling volgde en die welke tot vrijpraak leidden.

§ 5. *Gevangeniswezen.*

Gedurende 1895 werden op Java en Madura gebouwd en reeds opgeleverd 6 en in de buitenbezittingen 15 nieuwe gevangenissen (onder de eerstbedoelde bevonden zich 5 districtsgevangenissen). Op Java waren het de landsgevangenissen te Blora (Rembang) en de districtsgevangenissen te Laboean (Bantam), Indihiang (Preanger Regentschappen), Dringoe (Probolinggo) en Wonoredjo (Banjoemas); op Madura de districtsgevangenis te Kedoengdong. De 15 landsgevangenissen in de buitenbezittingen waren die te Kepahiang (Palembang), Laboean Bilik (Oostkust van Sumatra), Soengai Kakap (Westerafdeeling van Borneo), Boeloengan en Sampit (beide in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo), Tanawangko (Menado), Amahei, Gisser, Waroe, Elat, Kairatoe en Serwaroe (alle in het gewest Amboina) en Ampenan, Mataram en Sisi (alle drie op Lombok).

Te Loeboe Sikaping (Sumatra's Westkust) werd ter vervanging van de oude afgekeurde gevangenis de gymnastiekzaal van het vroegere militair etablissement in gebruik genomen. Ook de gevangenis te Loeboe Basoeng in laatstgemeld gewest werd afgekeurd en werden de gevangenissen, in afwachting van het gereedkomen van een nieuw gebouw, gehuisvest in het ledigstaand koffiepakhuis. Door uitbouw of gewijzigde indeeling werd op een 8-tal plaatsen de bestaande (lands-)gevangenis voor een grooter aantal personen ingericht (daaronder 1 in de buitenbezittingen), terwijl bij de landsgevangenis te Bondowosso (Bezoeki) een vroeger voor de verpleging van zieke prostituées bestemd blok voor de opnemings van gevangenen beschikbaar kwam. Enkel herstellingen of verbeteringen ondergingen 4 (lands-)gevangenissen op Java en 12 in de buitenbezittingen. De gevangenis te Ampel (Soerakarta) werd, in verband met de opheffing van het regentschap van dien naam, buiten gebruik gesteld; de gevangenis werden naar de gevangenis te Bojolali overgebracht.

De op blz. 83 van het vorig verslag vermelde maatregel, om twee tot plaatsing in een verbeterhuis verwezen Europeesche jongelieden bij kolonisten van de landbouwkolonie te Poespo (Pasoeroean) uit te besteden, werkte — blijkens de rapporten van den met het toezicht belaste controleur bij het binnenlandsch bestuur — zeer bevredigend. Over het gedrag der jongelieden, die de kolonisten bij den veldarbeid behulpzaam waren, viel niet te klagen.

Omtrent de mutatiën onder de gevangenen zijn volledige opgaven nog alleen ontvangen over 1894 (verg. bijlage M hierachter). Daaruit blijkt dat er bij het einde van 1893 in hechtenis waren (volgens verbeterde opgaven) 31 039 en bij het einde van 1894 27 784 personen, waaronder respectievelijk 6384 en 5712 preventief of daarmede gelijk te stellen gevangenen. Derhalve was het getal definitief veroordeelden, dat is van hen wier vonnis in kracht van gewijsde was gegaan, van 24 655 op ult. 1893 (waaronder 9345 politioneel gestraften) verminderd tot 22 072 (daaronder 9545 politioneel gestraften) bij het einde van 1894¹⁾. Naar

¹⁾ Bij deze totalen zijn niet mede geteld de gevangenen, die in de statistiek (verg. rubriek II van bedoelde bijlage M) afzonderlijk verantwoord zijn als „doortrekkende gevangenen” op den laatsten dag van het jaar, en wier aantal — zonder dat het blijkt tot welke categorie van gevangenen zij behoorden — op ult. 1893 bedroeg 338 en op ult. 1894 547.

landaard en kunne waren de hoogerbedoelde totalen van 31 039 | gaven zij verwezen naar blz. 8 en 9 van voormelde bijlage).
en 27 784 gevangenen verdeeld als volgt (voor gewestelijke op-

LANDAARD.	31 December 1893 (verbeterde opgaven).							31 December 1894.						
	Burgerlijke en militaire veroordeelden en preventief in hechtenis gestelden.			Kunne der burgerlijke gevangenen.			Militaire gevangenen (landen zee-macht). b)	Burgerlijke en militaire veroordeelden en preventief in hechtenis gestelden.			Kunne der burgerlijke gevangenen.			Militaire gevangenen (landen zee-macht). b)
	Veroordeelden wier vonnis reeds in kracht van gewijsde was gegaan.	Veroordeelden wier vonnis nog niet in kracht van gewijsde was gegaan en preventief in hechtenis gestelden.	Totaal gevangenen.	Man-nen. a)	Vrou-wen.	Te zamen.		Veroordeelden wier vonnis reeds in kracht van gewijsde was gegaan.	Veroordeelden wier vonnis nog niet in kracht van gewijsde was gegaan en preventief in hechtenis gestelden.	Totaal gevangenen.	Man-nen. a)	Vrou-wen.	Te zamen.	
Europeanen c)	214	67	281	154	3	157	124	251	64	315	190	3	193	122
Inlanders	22 899	5 971	28 870	27 483	1 313	28 796	74	20 372	5 303	25 675	24 330	1 246	25 576	99
Vreemde oosterlingen	1 542	346	1 888	1 857	31	1 888	"	1 449	345	1 794	1 755	39	1 794	"
Te zamen (ongerekend de gegijzelden) d)	e) 24 655	g) 6 384	31 039	29 494	1 347	30 841	198	f) 22 072	h) 5 712	27 784	26 275	1 288	27 563	221
Van hen bevonden zich:														
op Java en Madura	15 191	5 003	20 194	18 833	1 231	20 064	130	14 932	4 557	19 489	18 137	1 175	19 312	177
in de buitenbezittingen	9 464	1 381	10 845	10 661	116	10 777	68	7 140	1 155	8 295	8 138	113	8 251	44
Te zamen als boven	24 655	6 384	31 039	29 494	1 347	30 841	198	22 072	5 712	27 784	26 275	1 288	27 563	221

a) Nu, ingevolge Indisch Staatsblad 1890 n°. 58, de straf van militaire gevangenis, indien zij wordt opgelegd voor minder dan 5 jaren, niet altijd met vervallenverklaring van den militair stand behoeft gepaard te gaan, en uit de ontvangen opgaven niet blijkt hoeveel dienengevolge uit het leger zijn afgevoerd, zijn in deze kolom al de veroordeelden tot militaire gevangenis medegegeld, bedragende op ult. 1893 99 Europeanen en 59 inlanders, en op ult. 1894 respectievelijk 118 en 48.

Uit den aard der zaak zijn onder de burgerlijke gevangenen tevens medegegeld de gewezen militairen of schepelingen, veroordeeld tot straffen die steeds met vervallenverklaring of ontzegging gepaard gaan. Ten aanzien van de inlanders is dit aantal echter niet afzonderlijk bekend.

b) In deze kolom zijn uitsluitend vermeld die militaire gevangenen van wie met zekerheid bekend is dat zij tot het leger of tot de marine zijn blijven behooren.

c) Onder de opgaven van 1894, die betrekking hebben tot de militairen of tot de van den militairen stand tijdelijk of voorgoed ontzette personen, is één Afrikaner begrepen.

d) Het aantal gegijzelden beliep op ult. 1893 185 en op ult. 1894 234, waaronder respectievelijk 58 en 93 wegens niet-betaling van geldboeten, waartoe zij veroordeeld waren.

e) Hiervan 579 burgerlijke veroordeelden, die nog niet op hunne definitieve strafplaatsen waren aangebracht, namelijk 547 inlanders en 32 vreemde oosterlingen.

f) Hieronder 650 als voren, namelijk 626 inlanders en 24 vreemde oosterlingen.

g) Hieronder 87 preventief in hechtenis gestelde militairen (57 Europeanen of met hen gelijkgestelden en 30 inlanders). Onder de 6297 niet-militairen (10 Europeanen, 5941 inlanders en 346 vreemde oosterlingen) telde men 2011 reeds gevonnisd, maar wier zaak nog in behandeling was of nog aangebracht kon worden bij den hooger en rechter (4 Europeanen, 1902 inlanders en 105 vreemde oosterlingen).

h) Hieronder 88 preventief in hechtenis gestelde militairen (46 Europeanen of met hen gelijkgestelden en 42 inlanders). Onder de 5624 niet-militairen (18 Europeanen, 5261 inlanders en 345 vreemde oosterlingen) telde men 1743 reeds gevonnisd als bedoeld aan het slot der voorgaande noot (6 Europeanen 1614 inlanders en 123 vreemde oosterlingen).

De gehouden aantekeningen omtrent de mutatiën onder de gevangenen wijzen over 1894 2376 sterfgevallen aan, namelijk 600 (of 9.9 pct.) ¹⁾ onder de preventief in hechtenis gestelden en die veroordeelden wier vonnis nog niet in kracht van gewijsde was gegaan, en 1776 (of 7.6 pct.) onder de veroordeelden die reeds hunne straf ondergingen. Over 1893 waren de cijfers 559 en 1796 of respectievelijk 8.9 en 7.2 pct.

Wat het jaar 1895 betreft, bevat bijlage N hierachter voorloopige gegevens betreffende het aantal gevangenen bij het einde van dat jaar aanwezig, en wel voor elke gevangenis (niet uitsluitend zijnde een enkel voor doortrekkende gevangenen bestemde zoogenaamde districtsgevangenis) in het bijzonder, zoodat mede betreffende het aantal gedurende het geheele jaar onder de gevangenen voorgekomen ziekte- en sterfgevallen. Op grond van die gegevens meent de directeur van justitie in zijne verslagbijdrage te kunnen constateeren dat, evenals dit in 1894

het geval was, de gezondheidstoestand onder de gevangenen in hoofdzaak alleen ten opzichte van de beriberri te wenschen overliet; van andere epidemieën toch, welke in vroegere jaren in de gevangenis menigmaal vele slachtoffers eischten, was geen sprake, terwijl ook de overige voorgekomen ziektegevallen meerendeels niet van ernstigen aard waren. Genoemde departementschef wijst er intusschen op dat, bij de beoordeeling van het vrij hooge percentage van ziekte- en sterfgevallen bij enkele gevangenis, met name bij die te Samarang en te Soerabaja, niet uit het oog mag worden verleren dat dit voor een deel moet worden toegeschreven aan de gevolgen van de militaire expeditie naar Lombok, van waar vele gezond vertrokken dwangarbeiders ziek naar hunne oorspronkelijke strafplaats terugkeerden.

Terwijl in de landsgevangenis te Batavia de verhouding tusschen de gemiddelde dagelijkse sterkte en het aantal ziekte- en sterfgevallen niet noemenswaardig verschilde met die van het voorafgegane jaar, was de toestand in het dwangarbeiderskwartier aldaar minder gunstig. Op eene gemiddelde dagelijkse sterkte van 527 man telde men toch 1444 ziekte- en 153 sterf-

¹⁾ De pereentsgewijze verhouding is berekend naar de gemiddelde sterkte der betrokken categorieën van gevangenen, als zoodanig aanneemende de middensom van hun aantal op 1 Januari en op 31 December.

gevallen, tegen 1493 en 141 op eene gemiddelde dagelijksche terkte van 651 man in 1894. Ook de uitkomsten verkregen met evacuatie van berriberri-lidders naar het uitsluitend voor hen bestemde gesticht te Buitenzorg¹⁾ waren minder bevredigend. Er werden in het geheel in 1895 1212 personen daarheen overgebracht (daaronder ook begrepen de aan de ziekte lijdende veroordeelden, die van andere plaatsen in den Archipel naar Batavia werden opgezonden, uitsluitend met het doel om van daar naar het bedoelde gesticht te worden geëvacueerd), terwijl als genezen konden worden ontslagen 131 lidders, tegen 167 in 1894. Het sterftecijfer is in genoemd gesticht echter doorgaand beduidend lager dan elders, zoodat de gunstige invloed van het klimaat althans in dat opzicht niet te miskennen valt. In de centrale gevangenis voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden te Samarang liet de gezondheidstoestand niets te wenschen over, doch in het dwangarbeiderskwartier aldaar (te Mlaten) telde men op eene gemiddelde dagelijksche sterkte van 624 man, gemiddeld 85 zieken per dag, en in het geheele jaar 62 dooden, terwijl deze cijfers in 1894 respectievelijk 632, 52 en 53 bedroegen. De gunstige wending, welke het verloop der berriberri te Toebang (Rembang) in 1894, na het betrekken van de nieuwe lokalen had genomen (zie vorig verslag, blz. 85), bleef ook in 1895 aanhouden, in die mate zelfs dat er zich geen enkel sterfgeval aan deze ziekte voorded. In de gevangenis voor manren te Soerabaja bleef de berriberri afwisselend meer of minder hevig gedurende het geheele jaar heerschen, terwijl ook vele gevallen van koorts en buikziekten, voornamelijk onder de van Lombok geëvacueerden, voorkwamen. Hoewel het aantal ziektegevallen naar verhouding lager was dan in het voorafgegane jaar (2034, tegen 3597 in 1894, op eene gemiddelde dagelijksche sterkte van respectievelijk 674 en 908 man), beliep het aantal sterfgevallen niet minder dan 451 tegen (164 in 1894). Deze hoogst ongunstige toestand heeft, op advies van den chef over den geneeskundigen dienst, er toe geleid om eenige lokalen van een ledig staand koffiepakhuis (wat het terrein betreft, oogenschijnlijk gunstig gelegen) in te richten tot opnemng van gevangenen, waardoor men hoopt in den gezondheidstoestand eenige verbetering te kunnen aanbrengen. De bedoelde maatregel was echter, bij de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor deze paragraaf nog te kort in werking om over de uitkomsten er van reeds een oordeel te kunnen uitspreken. Ook overigens wordt steeds met de niterste zorg alles, wat door de wetenschap in het belang der hygiëne wenschelijk of noodig wordt geacht, in toepassing gebracht, evenwel tot dusver zonder merkbaar resultaat. Ook in de te Soerabaja gevestigde centrale strafinrichting voor tot dwangarbeid veroordeelde vrouwen bleef de gezondheidstoestand ongunstig. Op eene gemiddelde dagelijksche sterkte van 118 vrouwen waren gemiddeld per dag 28 zieken, terwijl in het geheele jaar 45 sterfgevallen voorkwamen. In 1894 bedroegen deze cijfers, op eene gemiddelde dagelijksche sterkte van 136 vrouwen, respectievelijk 29 en 55. De in October 1894 in de gevangenis te Malang (Pasoeroean) uitgebroken berriberri-epidemie (zie blz. 85 van het vorig verslag) bleef gedurende het geheele jaar 1895 heerschen. Van de 176 aldaar voorgekomen ziektegevallen waren 109 gevallen van berriberri, terwijl aan die ziekte 77 lidders bezweken. Intusschen viel, ook door strenge toepassing van de reeds ten vorigen jare genomen maatregelen, gaandeweg verbetering waar te nemen en bleven op ult. 1895 nog slechts 9 lidders in behandeling, terwijl in den laatsten tijd zich geen nieuwe gevallen meer voordeden. Maatregelen van gelijken aard als de zoeven bedoelde werden ook getroffen in de residentie Probolinggo, waar in de drie landsgevangnissen mede talrijke gevallen van berriberri voorkwamen. Eene kleine verbetering in den gezondheidstoestand viel waar te nemen in de residentie Bezoeki. Kwamen in 1894 in de vijf landsgevangnissen aldaar gezamenlijk 521 ziekte- en 124 sterfgevallen voor, in 1895 bedroegen deze cijfers 419 en 90 (hiervan respectievelijk 235 en 70 wegens berriberri). De vermindering van het aantal ziekte- en sterfgevallen schijnt verband te houden met de sedert Mei 1895 — door de splitsing der landraden te Bondowosso en Djember — mogelijk geworden spoediger berechting, waardoor de duur der preventieve hechtenis aanmerkelijk werd bekort.

Zoals gewoonlijk was de gezondheidstoestand ter Sumatra's Westkust bevredigend onder de plaatselijk veroordeelden, doch

ongunstig onder de van elders afkomstige dwangarbeiders, vooral onder de geëvacueerden van Atjeh en van het mijn-etablisement te Sawah Loento. Omtrent de bij dit etablissement tewerkgestelde dwangarbeiders wordt gemeld, dat in de eerste helft des jaars de toestand niet ongunstig was; op ult. Mei telde men op de 2025 veroordeelden, welke toen bij de kolonontginning werkzaam waren, slechts 283 zieken. Van dat tijdstip af echter begon het ziektecijfer gaandeweg te stijgen en bereikte einde September zijn hoogsten stand, namelijk 537 op de toen aanwezige 1922 man. Deze ongunstige verhouding was voor een deel het gevolg van het heerschen van eene influenza-epidemie onder de veroordeelden, deels was zij te wijten aan een tijdelijk gebrek aan voldoende water tot behoorlijke reiniging, hetgeen aan eene goede genezing der betrekkelijk veelvuldig voorkomende beenwonden in den weg stond. In het bedoelde gebrek is sedert voorzien door den aanleg van eene buisleiding van uit de Soempahan-rivier. In enkele gevangnissen in de residentie Tapanoli (vooral in die te Padang Sidempoean en Siboga) kwamen vrij talrijke gevallen van berriberri voor. De in Maart 1894 ontruimde gevangenis ter hoofdplaats Muntok op Banka (zie blz. 85 van het vorig verslag) kon op 1 Augustus 1895 weder worden betrokken, sedert welk tijdstip geen nieuwe gevallen van berriberri meer zijn voorgekomen. Naar de residentie Westerafdeeling van Borneo, waar de toestand, behalve ter hoofdplaats Pontianak, gunstig genoemd kon worden, werden een 20-tal berriberri-lidders van Batavia geëvacueerd, aangezien de resident meende opgemerkt te hebben, dat het klimaat in sommige gedeelten van zijn gewest (o. a. te Singkawang en Bengkayang) van gunstigen invloed was op de lidders, welke nog niet in al te hevigen graad door berriberri waren aangetast. Hoewel niet geheel onbevredigend, zijn de resultaten, met deze proef verkregen, toch niet van dien aard, dat van de genoemde plaatsen als herstellingsoorden veel voor de toekomst te wachten is. In de residentie Menado bleef men de berriberri met alle ten dienste staande middelen bestrijden, zonder dat het mocht gelukken de ziekte te beperken. Daar verder ook alle aan de ter hoofdplaats bestaande gevangenis aangebrachte verbeteringen nutteloos bleken, bestaat het voornemen om het gebouw voorgoed te ontruimen. Ter hoofdplaats Makasser (gouvernement Celebes en onderhoorigheden) kwamen mede vele gevallen van berriberri voor, waarom op het ruime binnenplein der gevangenis een 16-tal paviljoens van lichte materialen werden gebouwd ter opnemng van preventief gevangenen. Overigens werden hier de lidders zooveel mogelijk geëvacueerd naar een te Samboeng Djawa, op 3 paal afstand van Makasser, opgericht reconvallescenten-gesticht.

De arbeid der Europeesche veroordeelden te Weltevreden, Samarang en Soerabaja, wederom van gelijken aard als vroeger, wordt berekend, na aftrekking van de kosten van deskundig toezicht en van de inkoopsprijzen der verbruikte materialen, in het geheel eene besparing boven bestelling of aanmaak bij particulieren te hebben opgeleverd van f 13 937, tegen f 17 720 in 1894. Dat thans de berekening f 3783 minder aanwijst dan in 1894 is nagenoeg geheel het gevolg van de mindere opbrengst van het boekbindersatelier in de Europeesche gevangnissen te Weltevreden, waar, wegens gebrek aan werk, die arbeid niet altijd geregeld kon worden voortgezet. Op gelijke wijze berekend, wordt de winst, behaald met den arbeid verricht door de tot dwangarbeid veroordeelde inlandsche vrouwen in de voor haar bestemde centrale strafinrichting te Soerabaja, geschat op f 10 220, tegen f 8 158 in 1894. De nog steeds voortgezette proef met de tewerkstelling van inlandsche veroordeelden in het kleermakersatelier der centrale gevangenis te Samarang bleef gunstige uitkomsten opleveren. De door gemiddeld 49 dezer veroordeelden verrichte arbeid wordt berekend, na aftrekking van alle kosten, eene winst te hebben opgeleverd van f 10 766, tegen f 14 382 in 1894.

Voor arbeid buiten de gevangnissen; voor zooveel de veroordeelden tot dwangarbeid (inlanders en met dezen gelijkgestelden) betreft, werden steeds belangrijke contingenten gevorderd ten behoeve van het departement van oorlog (zoowel voor hospitaaldienst — op ult. 1895 891 man — als voor toevoeging aan de bezettingen in Atjeh en op Lombok: in 1895 gemiddeld per dag respectievelijk 570 en 530)²⁾, maar vooral ook ten

¹⁾ De verpleegsterkte in dit hospitaal liep bij het einde van elke maand van 1895 uiteen tusschen 1204 en 1418. In het mede ter opnemng van geëvacueerde berriberri-lidders bestemde hospitaal te Oeloc Limau Manis nabij Padang, waren die getallen 184 en 215.

²⁾ Velen hiervan werden gebezigd voor aflopende werkzaamheden, namelijk voor koeliediensten bij den bouw van een zeehoofd te Ampenan en van troepenlogies. De normale sterkte der dwangarbeiders, waarover ten dienste der bezetting mocht beschikt worden, bleef tot omstreeks medio 1896 bepaald op 400 man, zijnde toen, ook in verband met het inmiddels gereed komen

behoefte van de gouvernementen-kolenontginning ter Sumatra's Westkust. Over het geheele jaar genomen, waren voor den arbeid aldaar gemiddeld dagelijks ruim 1800 dwangarbeiders afgezonderd ¹⁾, welk aantal echter in de verschillende maanden van het jaar niet onbelangrijk uiteenliep. Het laagste cijfer wijst de maand Januari aan, op het einde waarvan 1403 veroordeelden aanwezig waren, terwijl het hoogste cijfer werd bereikt in de maand Juli, toen hun aantal 2036 bedroeg. Op ult. 1895 waren 1883 veroordeelden op het Ombilien-kolenveld gedetacheerd. De eischen door het legerbestuur in het begin van het jaar 1896 gesteld, aanvankelijk ten gevolge van de militaire excursie van December/Maart jl. in de streken der Boven-Melawi (residentie Westerafdeeling van Borneo), en vervolgens uithoofde van de wending van zaken in Atjeh, hadden echter, bij het in den laatsten tijd afnemend aantal veroordeelden tot dwangarbeid voor langer dan één jaar, op de beschikbaarstelling van dwangarbeiders ten behoeve van de kolenontginning wederom een nadeeligen invloed, zoodat volgens opgaven over April jl. de sterkte bij bedoelde ontginning reeds weder tot p. m. 1500 man was gedaald.

Overigens werden de veroordeelden weder, als gewoonlijk, gebezigd voor waterstaatswerken, aanleg en onderhoud van wegen en bruggen, koeliediensten (ook bij de kustlichten), enz.

De overweging dat de uitgaven ten behoeve van de in de residentie Timor en onderhoorigheden tewerkgestelde dwangarbeiders op den duur niet in verhouding stonden tot den door hen gepresteerd arbeid, waarvan elders meer nut kon worden getrokken, heeft er toe geleid de aanwijzing van de bedoelde residentie als strafplaats voor nieuwe veroordeelden te doen staken. In verband daarmee zijn bij gouvernementenbesluit van 19 September 1895 n°. 26 fondsen aangewezen voor de betaling van de voortaan, ter vervanging van veroordeelden, door vrije koelies te verrichten diensten ten behoeve van het Gouvernement.

De veroordeelden, die wegens den aard van hunne straf, of wel als ongeschikt voor koeliearbeid niet buiten de gevangnissen konden worden tewerkgesteld, werden, zooals gewoonlijk, met het verrichten van huiselijke diensten in de gevangenis belast, terwijl ook weder, waar de omstandigheden zulks toelieten, inlandsch vlechtwerk en dergelijke artikelen werden vervaardigd. De pogingen om ook de preventief gevangenen aan den arbeid te doen deelnemen (in de residentie Probolinggo werd zelfs tijdelijk bijzonder personeel in dienst gesteld om op den arbeid van deze categorie van gevangenen toezicht te houden), stuitten gewoonlijk af op den onwil hunnerzijds om zich met eenigen arbeid in te laten.

De indiening der concept-ordonnantie tot invoering van eene nieuwe regeling voor de toepassing van de straf van dwangarbeid welke in het vorig verslag (blz. 86) als aanstaande werd gemeld, kon nog niet plaats hebben, daar de bewerking daarvan aan het departement van justitie, ten gevolge van andere dringende werkzaamheden vertraging ondervond.

Terwijl in 1895 orde en tucht over het algemeen niet te wenschen overlieten, kwam ontvluchting van veroordeelden van de plaatsen, waar zij waren tewerkgesteld weder veelvuldig voor. Daaromtrent komen eenige opgaven voor in de reeds vermelde bijlage N hierachter, waaruit tevens blijkt, dat een groot deel der gedrosten weder vrijwillig of gedwongen terugkeerde. Ten opzichte van 36 plaatsen (11 op Java en Madura en 25 in de buitenbezittingen) vindt men vermeld, dat er 108 inlandsche veroordeelden of preventief in hechtenis gestelden uit de gevangenis wisten te ontsnappen. Van dezen waren er bij het einde des jaars 71 weder gevat.

Ten aanzien van de voeding der gevangenen valt melding te maken van de in de residentie Oostkust van Sumatra, voorshands op kleine schaal (in één gevangenis), genomen proef met bereiding van de voeding in eigen beheer, waarmede de vorige resident van dat gewest, behalve verbetering van de kwaliteit der voeding, tevens eene niet onbelangrijke besparing voor het Gouvernement meende te kunnen verkrijgen. Inderdaad was de

van de bedoelde bouwwerken, het totaal aantal dwangarbeiders, waarover het departement van oorlog ten behoeve van Lombok heet te beschikken, teruggebracht tot 284. Voor het observatiekorps op Bili, waarbij tot dusver 127 veroordeelden tot dwangarbeid waren ingedeeld, is dit aantal tegelijkertijd (gouvernementbesluit dd. 19 Juni 1896 n°. 3) vermindert tot 52.

¹⁾ Ongerekend de zieken en de voor andere werkzaamheden gebezigde dwangarbeiders werden voor de eigenlijke kolenwinning in 1895 gemiddeld per maand 1373 man gebezigd (verg. de maandelijksche opgaven in noot 5 op blz. 272/273 van 't vorig verslag).

verkregen uitkomst, vergeleken met de prijzen bedongen in de thans aldaar vigeerende, voor een vijfjarig tijdvak gesloten, contracten voor de levering der voeding, bevredigend te noemen. Daar echter de bedoelde contractsprijzen thans niet meer in overeenstemming schijnen te zijn met de in genoemd gewest geldende marktprijzen der voornaamste levensmiddelen, scheen het wenschelijk om, alvorens de proef op uitgebreider schaal te herhalen, de uitkomsten af te wachten van de in 1896 te houden nieuwe aanbestedingen, ten einde te kunnen beoordeelen of, met het oog op de daarbij door de aannemers gevorderde prijzen, de verwachte besparing nog van genoegzame beteekenis zal zijn, om een maatregel te rechtvaardigen, die in elk geval, bij de onbetrouwbaarheid en onbekwaamheid van het inlandsch gevangenispersoneel, een grooten last op de besturende ambtenaren legt.

Terwijl het Europeesch personeel in 1895 weder reden tot tevredenheid gaf, werd over het inlandsch personeel minder geklaagd dan gewoonlijk. Onder de gevangenis-beambten die wegens onachtzaamheid of ongeschiktheid uit hunne betrekking moesten worden ontslagen, bevonden zich, wat de inlandsche cipiers betreft, niet meer dan 2 uit dien hoofde ontslagenen.

Aangezien het in den laatsten tijd meer en meer voorkwam dat, wanneer niet over politieoppassers kon worden beschikt, met het vervoer van gevangenen ook justitie-oppassers en gevangenis-beambten moesten worden belast, is bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 59 de noodige voorziening getroffen om ook dit geleide aanspraak te geven op marschvoeding, zooals politiedienaren genieten. Tevens is het nuttig geacht — ook ten einde het geleide tot een minimum te kunnen beperken — de vervoerders van gevangenen van landswege van eene bewapening en, voor zooveel zij dit niet reeds uit anderen hoofde bezaten, van een distinctief te voorzien. Daaromtrent werd bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 64 een algemeene regel gesteld.

Volgens de boekingen bij het departement van justitie beliepen de kosten van het gevangeniswezen, ongerekend hetgeen voor gebouwen werd uitgegeven, over het laatst bekende jaar (1894) f 2 016 100 (tegen f 2 188 711 over 1893), waarvan wegens traktementen en toelagen aan ambtelijk personeel bij de gevangnissen en kettingkwartieren f 205 903 (in 1893 f 207 542) en wegens bezoldiging van mandours, belast met het toezicht over de veroordeelden tot dwangarbeid of ten arbeidstelling aan de publieke werken f 110 581 (in 1893 f 117 963). Verder vindt men nog aangeteekend dat voor de Europeesche gevangenen te Weltevreden en te Samarang, bij eene gemiddelde dagelijksche sterkte van 77 man in 1894 en 88 man in 1895, werd uitgegeven (daar- onder ook de kosten van onderhoud der gebouwen) in eerstgemeld jaar f 57 608 en in 1895 f 61 819, dat is achtereenvolgens gemiddeld f 2,05 en f 1,95 per hoofd en per dag.

§ 6. Militair recht en militaire rechtspraak.

Omtrent deze onderwerpen zijn ditmaal geen nieuwe regelingen te vermelden.

§ 7. Gewestelijke en plaatselijke verordeningen.

Zooals gewoonlijk had ook onder de in 1895 door verschillende gewestelijke bestuurders afgekondigde gewestelijke en plaatselijke verordeningen een groot deel betrekking op de gewone onderwerpen van politiezorg, als: gebruik van de openbare wegen voor rij- en voertuigen, gering van brandgevaar, bouwen en sloopen van huizen, toezicht op de Europeesche begraafplaatsen, enz. Wat het aantal betreft, nemen de verordeningen met betrekking tot eerstbedoeld onderwerp eene eerste plaats in, en wel hoofdzakelijk als een gevolg van de in 1894 door den directeur der burgerlijke openbare werken tot de residenten op Java gericht uitnoodiging om in de regelingen ten deze voor aangrenzende gewesten zooveel mogelijk overeenstemming te brengen (verg. vorig verslag, blz. 87). De meeste residenten — die van Tagal, Pekalongan, Samarang, Pasoeroean, Bezoeki en Bagehen — gaven de voorkeur aan eene geheel nieuwe verordening (Javasche Courant nos. 2, 5, 16, 26, 67 en 86); die van Soerabaja, Japara en Kadoe meenden met eene wijziging der bestaande regelingen te kunnen volstaan (Javasche Courant nos. 24, 28 en 65—66), terwijl de residenten van Probolinggo en van de Preanger Regentschappen omtrent bedoeld onderwerp mede geheel nieuwe verordeningen uitvaardigden, waarbij tevens het verhuren van paarden, rij- en voertuigen, en door eerst-

genoemde bovendien het afmaken van aan kwade droes lijdende paarden werd geregeld (Javasche Courant n°. 14 en 36).

Wat betreft de in het belang der volksgezondheid uitgevaardigde keuren verdient gewezen te worden op die van de residenten van Samarang en Soerabaja, waarbij nieuwe bepalingen werden vastgesteld tot wering van de schadelijke gevolgen, welke uit de prostitutie voortvloeien (Javasche Courant n°. 48 en 59), — van de residenten van Kadoe, Japara, Samarang en Probolinggo en van den gouverneur van Sumatra's Westkust, waarbij voor 't eerst of op beteren voet geregeld werd het toezicht, wat de beide eerste gewesten betreft, op de broodbakkerijen (Javasche Courant n°. 7 en 66); — en wat de drie andere gewesten aangaat op het slachten van vee, voor het gewest Samarang alleen met opzicht tot varkens en voor Sumatra's Westkust alleen wat betreft de hoofdplaatsen Padang en Fort de Kock, voor welke plaatsen de verordening zich ook tot den verkoop van vleesch uitstrekt (Javasche Courant n°. 30, 53 en 34), en eindelijk de verordening van den resident der Oostkust van Sumatra, waarbij de in 1877 voor de afdeeling Deli uitgevaardigde keur „tot handhaving der rust en orde”, en die van 1883 betreffende reinheids- en veiligheidsbelangen op de hoofdplaatsen Medan en Laboan Deli van gemelde afdeeling van toepassing werden verklaard op de havenplaats Belawan (Javasche Courant n°. 15).

Verder verdienen de aandacht: de voor de gewesten Samarang, Tagal, Kadoe, Cheribon en Pasoeroean vastgestelde keuren tot tegengang van boschdiefstallen in en beschadiging van 's lands bosschen (Javasche Courant n°. 1, 41, 72, 76 en 102); — de verordeningen voor de gewesten Japara en Soerabaja ter voorkoming van beschadiging van 's lands werken (Javasche Courant n°. 6 en 50); — de reglementen op het gebruik van velocipedes (rijwielen) voor de residenties Samarang en Batavia (Javasche Courant n°. 28 en 56); — de op blz. 95 van het vorig verslag reeds vermelde verordening betreffende het presteeren van gemeentendiensten door de Chineezen op de afdeelingshoofdplaatsen Klatten en Boijolali van de residentie Soerakarta (Javasche Courant n°. 26); — die op het opstapelen langs de kaaimuren van het nieuwe havenkanaal te Samarang van ter inlading bestemde of geloste materialen, producten, enz. (Javasche Courant n°. 30); — de voor de residentie Soerabaja — tot wering en bestrijding van zich voordoende misbruiken bij het sluiten en uitvoeren van vervoercontracten tusschen de inlandsche bevolking enerzijds en eigenaren of beheerders van landbouwondernemingen anderzijds — vastgestelde verordening op de registratie van voertuigen, bestemd voor het transport van goederen en producten (Javasche Courant n°. 30); en die tot regeling van den overgang van vee en paarden van den eenen bezitter op den anderen in dezelfde residentie (Javasche Courant n°. 33); — de verordening op het gebruik van water uit de Soesoan- of Joana-waterleiding in de residentie Japara (Javasche Courant n°. 66); — die ter voorkoming van beschadiging van het plantsoen in den stadstuin ter hoofdplaats Tagal, en tegen het snoeien en plukken van vruchten van de boomen langs de openbare wegen in het geheele gewest van dien naam (Javasche Courant n°. 87); — de verordening van den resident der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, houdende wijziging, voor zooveel betreft schepen en vaartuigen met de gele vlag in top, van de in 1879 afgekondigde bepalingen omtrent de ligplaatsen, enz. van schepen in genoemd gewest (Javasche Courant n°. 99), — en eindelijk de door den resident van Riouw en onderhoorigheden voor zijn gewest uitgevaardigde keur op het gebruik van vaartuigen, die ingevolge Indisch Staatsblad 1874 n°. 113 niet als zeeschepen zijn aan te merken (Javasche Courant n°. 51).¹⁾ Door laatstgenoemden gewestelijken bestuurder werd voorts in Juni 1895 ingetrokken de in 1871 voor de hoofdplaats Tandjong Pinang uitgevaardigde keur op het dobbelen („main djoedi”) onder inlanders en met hen gelijkgestelden, en zulks in verband met de gebleken wenschelijkheid om openbare dobbelpartijen onder genoemde klasse van ingezetenen op gemelde hoofdplaats niet meer te dulden.

§ 8. Bijzondere rechten.

Recht van verblijf. Gedurende 1895 werd vergunning tot vestiging in Nederlandsch-Indië verleend aan het in het volgende staatje vermelde aantal Nederlanders en Westersche en Oostersche vreemdelingen.

¹⁾ Op deze keur werd reeds gedoeld in noot 1 op blz. 283 van 't vorig verslag.

LANDAARD.	Aantal personen die in 1895 in Nederlandsch-Indië vergunning tot vestiging kregen:	
	bij besluit van den Gouverneur-Generaal.	bij besluit van den hoogsten gewestelijken gezaghebber in eenig gewest buiten Java en Madura.
Nederlanders	90	33
Belgen	1	„
Franschen	3	„
Duitschers	11	25
Oostenrijkers	1	„
Hongaren	„	1
Engelschen	7	4
Europeesche Britsche onderdanen uit Britsche kolonien	3	„
Denen	1	„
Zweden	„	1
Zwitser	3	1
Turken	1	1
Rumeniers	„	1
Armeniërs	„	2
Perzen	4	2
Australiers	1	„
Chineezen	b) 855	1095
Arabieren	180	65
Andere vreemde oosterlingen	43	31
	1078	1191
Totaal	1203	1264

a) Van deze Europeanen en met hen gelijkgestelden werden er alleen in de residentie Oostkust van Sumatra 40 toegeleten (20 Nederlanders, 15 Duitschers, 1 Zwitsers, 2 Engelschen, 1 Turk en 1 Rumenier).

b) Ten aanzien van 18 Chineezen strekte de vergunning (zie art. 2 van Indisch Staatsblad 1891 n°. 214) zich ook uit tot de residentie Soerakarta en ten aanzien van 5 andere tot de residentie Djokjokarta.

Slechts in 28 gevallen (in 1894 in 78 gevallen) werd het verleenen van eene akte van vestiging in Nederlandsch-Indië, in beraad gehouden, omdat de verzoekers (5 Europeanen, 10 Chineezen, 12 Arabieren en 1 Bengalees), ofschoon voor het oogenblik in hun onderhoud kunende voorzien, nog te korten tijd in Indië waren om te kunnen doen blijken dat zij op den duur genoegzame middelen van bestaan zouden bezitten of door werkzaamheid kunnen verkrijgen; de termijn, waarvoor aan deze personen toelatingskaarten waren uitgereikt, werd daarom voorloopig verlengd. Op een 15-tal aanvragen (14 van Chineezen en 1 van een Arabier) bleek al aanstonds afwijzend te moeten worden beschikt, daar de aanvragers elk bestaanmiddel misten.

Als in de termen vallende van art. 4 van Indisch Staatsblad 1872 n°. 40 werden door het openbaar gezag uit Nederlandsch-Indië verwijderd 333 vreemde oosterlingen (niet-ingezetenen), namelijk 326 Chineezen (hiervan 256 uit Soerabaja, 40 uit Batavia, 13 uit Samarang, 7 uit Djokjokarta, 8 uit Soerakarta, 1 uit Tagal en 1 uit Timor), 5 Arabieren en 2 andere vreemde oosterlingen. Bovendien verlieten Nederlandsch-Indië op eerste aanzegging, zonder dat tot hunne verwijdering door het openbaar gezag behoefde te worden overgegaan, 495 Chineezen (niet-ingezetenen), waarvan 482 uit Soerabaja en 13 uit Billiton, en 2 Arabieren. Voorts werden 5 Nederlanders en 1 Oostenrijker, die zonder middelen van bestaan in Nederlandsch-Indië werden aangetroffen, op 's lands kosten naar Nederland opgezonden. Overigens werden 68 gewezen Chineesche mijnwerkers uit Banka (niet-ingezetenen), die niet hadden aangetoond voldoende middelen van bestaan te bezitten of die door arbeid te te kunnen verkrijgen — zie art. 20 van het reglement voor de tinwinning op Banka, Indisch Staatsblad 1891 n°. 134 — naar hun laatste woonplaats (Singapore) teruggezonden.

Vergunningen tot reizen in Nederlandsch-Indië werden in 1895 verleend (zie Indisch Staatsblad 1881 n°. 226): door den Gouverneur-Generaal aan 47, en door hoofden van gewestelijk bestuur in de buitenbezittingen aan 23 Europeanen. Van de eerstbedoelde vergunningen werden er verleend 21 zonder aanduiding van bepaalde streken en 26 voor Java alleen, terwijl van de 23 door gewestelijke bestuurders verleend, er 15 het vorstengebied in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden en 4 de residentie Oostkust van Sumatra betroffen, terwijl de 4 andere betrekking hadden respectievelijk tot de gewesten Sumatra's Westkust, Palembang (met uitzondering van de bovenlanden van Djambi), Zuider en Oosterafdeeling van Borneo en Amboina.

Omtrent de toepassing, sedert Juni van het afgelopen jaar (zie vorig verslag, blz. 88), van den bij art. 47 van het regeeringsreglement bedoelden politieken maatregel van verwijdering ten aanzien van 25 in Nederlandsch-Indië geboren personen, namelijk 7 voorname inlanders (5 familieleden van wijlen den laatsten vorst van Lombok en 2 behorende tot de familie van den afgezetten kedjoeroean uit het Tamiangsche landschap Karang ter Oostkust van Sumatra), en van 18 inlanders van gewone afkomst (3 inlanders uit de residentie Batavia, 1 uit de afdeeling Toba en Silindong op Sumatra, 1 uit de afdeeling Amoenhal der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en 13 uit de afdeeling Saleijer van het gouvernement Celebes en onderhoorigheden) is reeds het noodige medegedeeld in verschillende §§ van hoofdst. C hiervóór.

Termen tot wijziging van de verbanningsbesluiten vond de Indische Regeering ten opzichte van een in het begin van 1894 (zie het verslag van dat jaar, blz. 5), wegens zijne deelneming aan pogingen tot verstoren van de openbare rust en orde, naar de hoofdplaats Tandjong Pinang der residentie Riouw en onderhoorigheden gerelegeerden aanzienlijken inlander uit de Preanger Regentschappen, zoomede van twee der in 1881 (zie het Koloniaal Verslag van 1882, blz. 11), wegens deelneming aan eene samenzwering tegen de gevestigde orde van zaken, naar verschillende deelen van den Indischen Archipel verbannen afstammelingen van de vroegere sultans van Palembang. Eerstbedoelden inlander werd (gouvernementsbesluit van 24 Mei 1895 n. 9), op zijn verzoek, met ontzegging van het verblijf in Nederlandsch-Indië uitgezonderd gemelde hoofdplaats, de vrijheid gelaten Nederlandsch-Indië te verlaten, van welke vrijheid door hem werd gebruik gemaakt door naar Singapore te vertrekken. Maatregelen werden genomen om, wanneer hij te eeniger tijd in Nederlandsch-Indië mocht terugkeeren, hem te doen aanhouden. Aan de twee Palembangers werden (gouvernementsbesluiten van 21 October en 24 November 1895 n. 39 en 3), ten einde hen in staat te stellen om beter in hun onderhoud te voorzien, andere verblijfplaatsen aangewezen, in stede van respectievelijk de hoofdplaatsen Amboina en Ternate, de kampong Galata bij eerstgenoemde hoofdplaats en de afdeelingshoofdplaats Batjan.

Van de opheffing der verbanning van een in 1888 naar Banka gerelegeerden zoon van den sultan van Djokjokarta werd reeds melding gemaakt op blz. 3 hiervóór.

Drukpers. In 1895 werden berecht 10 drukpersdelicten (1 te Samarang, 4 te Soerabaja, 4 te Padang en 1 te Makasser). In één geval (dat te Makasser) leidde de ingestelde vervolging tot vrijspraak, terwijl in de overige 9 gevallen de einduitspraak eene veroordeeling inhield. Tot twee geldboeten werd veroordeeld de delinquent te Samarang, als schrijver van een courantenartikel, dat verklaard werd smaad en hoon tegen twee openbare ambtenaren in te houden; de veroordeelingen ter zake van de 4 te Soerabaja aanhangig gemaakte drukpersdelicten (van welke veroordeelingen er twee inhielden gevangenisstraf met geldboete en twee geldboete alleen) betroffen laster door middel van een verspreid drukwerk gepleegd, terwijl de 4 vervolgingen te Padang, alle ter zake van laster tegen een openbaar ambtenaar, gepleegd door middel van een verkocht en verspreid drukwerk, in één geval (ten aanzien van twee aanzienlijke inlanders) eindigden met wegzending naar een oord van ballingschap, in een ander met veroordeeling tot gevangenisstraf en in twee met het opleggen van eene geldboete.

Bij het einde van 1895 waren nog aanhangig 2 drukpersvervolgingen, waarvan één in revisie bij het Hooggerichtshof.

In verband met de daling van den rentestandaard, is bij Koninklijk besluit van 23 Juli 1896 n. 27 art. 4 van dat van 8 April 1856 n. 54 (Indisch Staatsblad n. 74), houdende vaststelling van het reglement op de drukwerken in Nederlandsch-Indië, in dier voege gewijzigd, dat voortaan door den lande, in stede van 5, zal worden uitgekeerd 3 pet. van de door drukkers, uitgevers, enz., ingevolge bedoeld reglement te deponeeren waarborgsommen, voor zooveel die borgtochten, zooals regel was, door hen in gereed geld zijn of worden gestort.

Slavernij. Uit hetgeen door sommige gewestelijke bestuurders buiten Java en Madura nopens dit onderwerp over 1895 werd medegedeeld, voor zooveel hunne berichten niet gelijkkluidend zijn met die in vorige verslagen opgenomen, blijkt in hoofdzaak het volgende.

Terwijl het aantal slaven in de afdeeling Padang Lawas der residentie Tapanoli (gouvernement Sumatra's Westkust) in het voorafgegane jaar slechts met 4 verminderde (verg. vorig ver-

slag, blz. 88), valt over 1895 eene daling van het totaalcijfer met 23 te constateeren, zoodat er bij het einde van 1895 nog 943 aanwezig waren. Ook in de Tobasche landschappen der afdeeling Toba en Silindong verminderde gedurende laatstgenoemd jaar het totaal aantal bij het bestuur bekende slaven, en wel van 289 tot 278 (198 volwassenen en 80 kinderen), onder welk getal echter ook thans weder niet begrepen is het vooralsnog niet met juistheid op te geven aantal slaven in de in Augustus 1894 bij die afdeeling ingelijfde landschappen. Slavenhandel in den eigenlijken zin kwam weinig voor, doch wel werden nu en dan uit het Tobasche afkomstige meisjes verkocht, die evenwel later door uithuwelijking de vrijheid erlangden.

Hoewel in de zelfbesturende landschappen der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo de slavenhandel, ten gevolge van strenger toezicht, afneemt, wordt die in het geheim, vooral in de noordelijk gelegen landschappen Boeloengan, Goenoeng Taboer en Sambalioeng nog gedreven. Als oorzaken van dit verschijnsel worden opgegeven het gemis aan werkkrachten, in het bijzonder voor de inzameling van boschproducten, en in verband daarmee de geringe medewerking van de zijde der hoofden en der bevolking bij het tegengaan van den slavenhandel, en voorts de gesteldheid der kust, die voor kleine vaartuigen tal van veilige schuilplaatsen aanbiedt, zoomede de nabijheid der Soeloe-eilanden en van den vasten wal van Celebes, vanwaar het meerendeel der slaven, voornamelijk door de zwerfende Badjo's, wordt aangevoerd. De meeste slaven schijnen aanvankelijk naar de tot de zelfbesturende rijkjes behorende eilanden te worden gebracht, om vervolgens bij eene gunstige gelegenheid naar den vasten wal te worden overgevoerd. Over de werking der in 1892 in het landschap Boeloengan getroffen regeling tot geleidelijke emancipatie der slaven door hunne conversie in pandelingen (zie het verslag van 1893, blz. 65), werd gunstig gerapporteerd. Een aantal der bedoelde lieden wachtten echter den tijd hunner emancipatie niet af, maar ontvluchtten uit Boeloengan, en moeten er in geslaagd zijn in Tawas een middel van bestaan te vinden. In den geest van de voor Boeloengan getroffen voorziening is onder dagteekening van 7 Mei 1895 ook door den sultan van Koetei eene regeling uitgevaardigd tot registratie en geleidelijke vrijmaking der slaven, welke maatregel over 't algemeen geene tegenkanting schijnt te hebben ondervonden. De termijn voor de inschrijving der slaven (door welke registratie zij als pandelingen worden beschouwd) werd voor Koetei bepaald op uiterlijk één jaar. Het hoogste bedrag, dat den geregistreerde als schuld mag worden toegerekend, is, in verband met den gewoonlijk voor een slaaf betaalden koopprijs, op f 160 gesteld, en die schuld vermindert met f 16 voor elk jaar, gedurende hetwelk de pandeling voor zijn meester dienst heeft gedaan, zoodat uiterlijk over 10 jaar de slavernij in Koetei zal hebben opgehouden te bestaan. Van Mei t/m December 1895 werden ingeschreven 215 slaven (95 mannen, 91 vrouwen en 29 kinderen).

In de gouvernementalsafdeelingen van het gewest Celebes en onderhoorigheden, waar na afloop van de registratie, bedoeld bij Indisch Staatsblad 1875 n. 140, het aantal wettig erkende slaven, namelijk voor zoover in de registratie begrepen (verg. het Koloniaal Verslag van 1878, blz. 74), 8548 bedroeg, neemt hun aantal geleidelijk af, hoofdzakelijk door overlijden en vrijkoop, maar ten deele ook ten gevolge van de omstandigheid dat, bij overlijden der meesters, de erfgenamen den bij Indisch Staatsblad 1875 n. 287 bedoelden termijn van zes maanden voor de overschrijving lieten verlopen. Was op ult. 1884, dus in de eerste negen jaren na de registratie, bedoeld getal van 8548 gedaald tot 4188, op ult. 1894 (eene latere opgaaft is niet ontvangen) telde men nog 2888 ¹⁾ geregistreerde slaven, zoodat eene geheele afschaffing van de gewettigde slavernij in 's Gouvernements rechtstreeksch gebied op Zuid-Celebes binnen een niet te lang tijdsverloop kan worden tegemoetgezien. Het lot der slaven is alleszins dragelijk.

Van één geval van slavenhandel in het gouvernementgebied werd bij het bestuur van de onderafdeeling Tello Parang Loë (afdeeling Makasser) bericht ontvangen, welke zaak, bij de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor dit hoofdstuk nog in onderzoek was.

¹⁾ In de betrokken afdeelingen van het gewest (in de afdeeling Makasser werd indertijd geen enkele slaaf ingeschreven) liep de afnemende van het aantal geregistreerden gedurende de jaren 1875 t/m 1894 uiteen als volgt: in de Noorderdistricten van 522 tot 134, in Takalar van 1771 tot 682, in de Zuiderdistricten van 577 tot 227, in de Oosterdistricten van 2585 tot 1207 en in de afdeeling Saleijer van 3093 tot 638.

Niet zelden kwam het op Zuid-Celebes voor dat slaven uit het naburig vorstengebied, vooral uit de naastbijliggende rijken Gowa en Boni, naar de gouvernementlanden de wijk namen, en soms ook, wanneer deze lieden werden opgeëischt, werd aan die aanvragen, voor zoover zij gegrond bleken, voldaan, namelijk als het mogelijk was en het uit een politiek oogpunt raadzaam bleek, bijv. ter voorkoming van represailles van de zijde der zelfbesturen, o. a. met betrekking tot de onzerzijds gevraagde uitlevering van beklagden of opzending van getuigen. Van de zijde van het gewestelijk bestuur werd hierbij tot dusver van de opvatting uitgegaan dat deze door de practijk geijkte gewoonte niet in strijd was met de bij art. 2 van het gouvernementsbesluit dd. 22 Juli 1874 n°. 37 (zie het Koloniaal Verslag van 1875, blz. 72) toegelaten uitzondering op het bij art. 1 van dat besluit aangenomen algemeen beginsel van niet-uitlevering van slaven, die uit aangrenzende zelfbesturende rijken naar het gouvernementsgebied in de buitenbezittingen zijn gevlucht. Daar echter aan de juistheid dezer opvatting viel te twijfelen, terwijl ons politiek belang scheen mede te brengen aanvragen van de zijde der zelfbestuurders voortaan niet eenvoudig te weigeren, is, als *modus vivendi*, waarbij de zelf besturen vermoedelijk zich wel zouden neerleggen (door middel van het nieuwe politiek contract met Gowa dd. 26 October 1894 was van die zijde reeds instemming verkregen) tot beginsel aangenomen (gouvernementsbesluit dd. 13 Mei 1895 n°. 1) om, naar de bedoeling van het aangehaald besluit van 1874, verder de uitlevering van gevluchte slaven te staken, maar daarvoor vergoeding toe te kennen, en wel door het voorschieten uit 's lands kas aan de opgeëischte personen (indien zij werkelijk blijken slaven te zijn, zonder bijv. ten gevolge van oorlog in dien staat te zijn geraakt) van het noodige losgeld om zich vrij te koopen, wanneer zij zelf daartoe niet in staat zijn. Als maatstaf voor zoodanig losgeld is aangenomen gemiddeld f 60 voor een man, f 80 voor eene vrouw en de helft voor een kind. Bij eene omzichtige toepassing van den maatregel, zóó dat hij niet tot misbruik aanleiding geve, rekende men dat voor bedoelden vrijkoop jaarlijks met f 1500 zou kunnen worden volstaan. Sedert is die post toegestaan bij de Indische begrooting voor 1896. Gedurende de laatste zeven maanden van 1895 was intusschen op tijdelijken voet in den geest van het besluit van 13 Mei 1895 gehandeld door het voorschieten van een losprijs aan twee slavinnen.

Ten opzichte van de slavernij in sommige gedeelten der residentie Timor en onderhoorigheden wordt bericht dat op de eilanden Rotti en Savoe slavenhandel niet meer voorkomt. Tegen eenige van slavenhandel beschuldigde, op het eiland Soemba gevestigde, Endehneezen was bij het begin van 1896 een strafrechtelijk onderzoek aanhangig bij den raad van justitie te Makasser. Ook was door den magistraat van Membow (West-Soemba) tegen twee andere van slavenhandel verdachte personen eene instructie geopend.

In het belang der voor te stellen maatregelen om, nu het eiland Lombok (residentie Bali en Lombok) onder ons rechtstreeksch bestuur is gebracht, ook daar aan de slavernij een einde te maken, zijn in het najaar van 1895 aan den resident de noodige onderzoekingen nopens den feitelijken toestand opgedragen. Voorloopig kan reeds worden bericht dat met betrekking tot de Baliërs op Lombok het in 't vorig verslag (blz. 89) medegedeelde cijfer omtrent het vermoedelijk onder hen aanwezige aantal „sapangan” (onder welke benaming zoowel slaven als pandelingen worden aangeduid) geen basis meer behoeft op te leveren. De raming toch van 20 000 slaven en pandelingen bij de Lombok-Baliërs had betrekking op het laatste tijdperk van het Balische vorstenbestuur, vóór den opstand der Sassaksche bevolking, maar sedert is het aantal zeer belangrijk verminderd. Reeds tijdens den opstand hebben namelijk de meeste slaven en pandelingen der Baliërs zich zelf vrijgemaakt, welk voorbeeld gedurende de militaire expeditie in 1894, en vooral na den val der Balische vestigingen te Pagasangan, Pagoetan, Mataram en Tjakra Negara gevolgd is geworden door de duizenden Sassaksche slaven en pandelingen, die aldaar te midden der Baliërs woonden. Feitelijk is dan ook de toestand deze, dat de Baliërs nog slechts in het bezit zijn van enkele Sassaksche slaven en pandelingen, die vrijwillig bij hunne meesters gebleven zijn. Ook onder de Sassaksche bevolking van West-Lombok worden thans nagenoeg geen houders van slaven en pandelingen meer aangetroffen. Daarentegen zouden, volgens wellicht niet geheel betrouwbare opgaven van September 1895, in de onderafdeeling Oost-Lombok, d. i. in het eigenlijke Sassaksche gebied, omstreeks 3800 slaven aanwezig zijn, verdeeld onder 50 meesters. De Sassaksche benaming voor een slaaf is

„pandjak”, ofschoon ook het Balineesche „sapangan” gebruikt wordt. De in slavernij geboren en of erfslaven („pandjak temoan”) zijn voor het meerendeel afstammelingen van personen die in vroegere tijden door roof of krijgsgevangenschap in slavernij waren geraakt, of wel uit gebrek zich zelf als slaven verkochten, zomede van weduwen, die bij den dood van den (vrijen) echtgenoot, hetzij alléén overbleven zonder kinderen, hetzij wel kinderen hadden, maar daaronder geen zoons, hoedanige weduwen, evenals ook ongehuwde vrouwen zonder vrouwelijke bloedverwanten, krachtens een oorspronkelijk Balisch gebruik (bekend onder den naam „tjampoet”) dienstbaar werden aan haar Sassaksch of Balisch hoofd. Niet zelden is slavernij ook het gevolg van pandelingschap door den vader aangegaan, ingeval namelijk deze zijne schuld niet vóór zijn dood had afbetaald. Eigenlijk gezegde pandelingen („noengoe oetang”) schijnen evenwel slechts onder de kustbevolking voor te komen. Huwelijken van slaven met vrije niet-adellijke vrouwen zijn geoorloofd wanneer de familie der vrouw en het betrokken hoofd der bevolking zulks vergunnen. Door zoodanig huwelijk vervalt de vrouw tot slavernij. Omgekeerd kan eene slavinn met een vrijen man huwen indien haar meester daarin toestemt; zij wordt dan eene vrije vrouw („kaola”). Gewoonlijk heeft men in zoodanige gevallen te doen met schaking tegen betaling van den losprijs („adjigama”). Kinderen, bij eene door haar huwelijk vrij geworden slavinn („kaola”) verwekt, zijn vrij; daarentegen zijn de kinderen bij eene slavinn verwekt slaven, ook al is de vader een vrije. Is echter de vader de meester zelf, dan hangt het van hem af, of hij die kinderen als de zijnen erkennen wil en zodoende uit den slavenstand verheffen tot vrijen. Meer dan „kaola” kunnen die kinderen echter niet zijn. Vrijverklaringen van slaven door hunne meesters („mardikaang”) behooren tot de zeldzaamheden. Onder het Balisch bestuur werden echter meermalen slaven vrijgekocht door den vorst, die daarin een middel vond het aantal zijner onderdanen en belastingplichtigen te vermeerderen.

Pandelingschap. Gedurende 1895 kwamen geene overtredingen van de verbodsbepalingen tegen het nemen van pandelingen (Indisch Staatsblad 1872 n°. 114) ter kennis van het bestuur. Enkele mededeelingen omtrent het pandelingschap onder de bevolking van Lombok zijn reeds opgenomen in de voorafgaande rubriek.

§ 9. Personen en instellingen met het rechtswezen in verband.

Praktizijns. In 1895 werden bij het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië 3 rechtsgeleerde praktizijns aangesteld en bij den raad van justitie te Soerabaja 2, terwijl bij dien te Samarang 1 niet-rechtsgeleerd praktizijn werd benoemd. De landsadvocaat te Batavia werd op verzoek eervol ontslagen en door een ander vervangen; voorts werd de opdracht aan den substituutgriffier bij den raad van justitie te Padang tot waarneming van de functiën van advocaat en procureur bij dien raad, bij de benoeming van een nieuwen titularis weder bestemdigd (verg. vorig verslag, blz. 89).

Deurwaarders. Nadat, zooals reeds op blz. 89 van het vorig verslag werd vermeld, bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 106 de bevoegdheid om de zoogenaamde gewone deurwaarders te benoemen en te ontslaan van den Gouverneur-Generaal was overgebracht op den directeur van justitie (de buitengewone deurwaarders worden door de residenten benoemd en ontslagen), is bij gouvernementsbesluit van 14 September 1895 n°. 11 (Indisch Staatsblad n°. 204) bepaald, dat genoemde departementschef die bevoegdheid ook bezit ten aanzien van de deurwaarders bij de inlandsche rechtbanken en de residentiegerechten, waar zoodanige ambtenaren bescheiden zijn of waar hunne aanstelling noodig mocht blijken.

Notariaat. Ten einde den omgaanden rechter te Batavia, wegens drukke werkzaamheden, tijdelijk te ontlasten, werd, speciaal voor de inspectie van de protocollen der notarissen aldaar, bij gouvernementsbesluit dd. 1 Augustus 1895 n°. 23 een rechterlijk hoofdambtenaar op nonactiviteit voor den tijd van drie maanden als buitengewoon omgaand rechter aangewezen.

Voor de gewestelijke hoofdplaats Tandjong Pandan op Billiton werd in September 1895, ter uitvoering van Indisch Staatsblad 1891 n°. 151, een afzonderlijke notaris, tevens vendumeester, aangesteld, met welken maatregel tot hiertoe verwijld was, in afwachting van het aftreden van den titularis (den commies op

het gewestelijk kantoor), aan wiens ambt het notariaat en vendumeesterschap tot hiertoe wettelijk waren verbonden. Op de gewestelijke hoofdplaats Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) zal, bij het openvallen van het ambt van gewestelijk secretaris, ingevolge Indisch Staatsblad 1890 n°. 101 mede een afzonderlijk notaris, tevens vendumeester, worden aangesteld. Op Java werd onder de plaatsen in de residentie Japara waar een afzonderlijke notaris is gevestigd, in stede van de afdeelingshoofdplaats Japara, de afdeelingshoofdplaats Koedoes aangewezen (Indisch Staatsblad 1895 n°. 252); te Japara werd nu de assistent-resident fungeerend notaris, doch het vendumeesterschap in dat ressort werd vereenigd met dat in het ressort Koedoes, voor welke beide afdeelingen de van Japara naar Koedoes overgeplaatste notaris als vendumeester optrad. In verband met een en ander werd de assistent-resident van Koedoes van de waarneming der betrekking van notaris tevens vendumeester ontheven.

Van de 6 notarissen die bij het einde van 1894 tijdelijk uit Nederlandsch-Indië afwezig waren, keerden in 1895 3 terug en overleed er 1, terwijl 5 anderen met buitenlandsch verlof vertrokken, waarvan er eveneens één overleed en een ander eervol uit 's lands dienst werd ontslagen.

Twee candidaat-notarissen werden in 1895 tot notaris benoemd, waarvan de een het diploma verworven had in 1883 en de ander in 1894.

Tot het afleggen in 1895 van één of meer gedeelten van het notaris-examen op den voet der in 't vorig verslag (blz. 90) besproken nieuwe bepalingen (Indisch Staatsblad 1894 n°. 214) meldden zich 13 adspiranten aan. Daarvan gaven zich op: *a.* ter aflegging van het 1ste gedeelte 3; *b.* voor het 1ste en 2de gedeelte 4; *c.* voor het 2de en 3de gedeelte 1, en *d.* voor het examen in zijn geheel 5. Deze laatste 5 candidaten werden al dadelijk voor het 1ste gedeelte afgewezen, en van de 8 anderen slaagde er 1 van elke der categorieën *a* en *b*, zoomede de sub *c* bedoelde adspirant (doctor in de rechtswetenschap). Aan dezen laatste kon alzoo het getuigschrift, bedoeld bij art. 16/ van genoemd Staatsblad worden uitgereikt. Voor verdere bijzonderheden nopens het examen zij verwezen naar het verslag der examencommissie, opgenomen in de Javache Courant dd. 29 October 1895.

Op een paar punten, hoofdzakelijk betreffende de regeling van het examen, is in Mei 1896 (Indisch Staatsblad n°. 101) in de aangehaalde bepalingen van 1894 nog eenige wijziging en verduidelijking gebracht.

Met intrekking van hetgeen tot dusver te dier zake als beginsel was voorgeschreven (zie n°. 3761 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) werden bij gouvernementsbesluit dd. 13 Augustus 1895 n°. 24 (Javache Courant van den 16den dier maand) nieuwe regelen aangenomen nopens de volgorde van plaatsing op de lijst der candidaat-notarissen, zowel van hen die in Indië het diploma behaalden, als van hen die zich krachtens een hier te lande verworven diploma aanmelden.

Tolken. In het aantal en de standplaatsen van de 10 in 1894 in functie geweest zijnde tolken voor de Chineesche taal kwam in 1895 geen verandering. Aan den in 1893 (zie het verslag van dat jaar, blz. 178/179) tijdelijk aan den hoofdinspecteur voor de opium-aangelegenheden toegevoegden tolk werden bij gouvernementsbesluit van 24 September 1895 rang en titel toegekend van „inspecteur bij den dienst der opiumaangelegenheden”. De drie op blz. 90 van het vorig verslag bedoelde personen werden, na voltooiing van hunne Chineesche taalstudien hier te lande, in November jl. ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld om, na een tweejarig verblijf in China (waar zij in Januari jl. aankwamen), te worden benoemd tot ambtenaren voor Chineesche zaken, overeenkomstig de bepalingen van het Koninklijk besluit van 26 April 1895 n°. 16 (Indisch Staatsblad n°. 135).

Aan het zoo even bedoelde, op blz. 90 van het vorig verslag besproken Koninklijk besluit werd tot dusver geen uitvoering gegeven, aangezien het wenschelijk voorkwam daaraan te doen voorafgaan de bij al. 2 van art. 2 bedoelde regeling van de standplaatsen en van den werkkring der toekomstige ambtenaren voor Chineesche zaken. Die regeling, welke eene zorgvuldige en tijdroovende voorbereiding vereischte, kwam selert tot stand bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 96. Krachtens die regeling is Nederlandsch-Indië verdeeld in vijf ressorten, met Batavia, Soerabaja, Tandjong Pinang (Riouw), Medan (Oostkust van Sumatra) en Makasser als standplaatsen, onder bepaling dat, wanneer het getal der actief dienende ambtenaren tijdelijk grooter of kleiner is dan het normale getal van vijf (art. 5, al. 1, van meergemeld Koninklijk besluit), de directeur van justitie het getal en den omvang der ressorten naar gelang der omstandigheden wijzigt. Voorts is de nieuwe werkkring der bedoelde ambtenaren, welke uitgebreider is dan de functien die zij als Chineesche tolken hadden te vervullen, nauwkeurig omschreven, en tevens bepaald dat zij hunne diensten kunnen verleen op verzoek van particulieren, tegen berekening van salaris volgens een bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 97 vastgesteld tarief. Aan den reeds genoemden departements-chef is opgedragen zoo spoedig mogelijk het noodige te verrichten voor de benoeming van de Chineesche tolken tot ambtenaren voor Chineesche zaken, waarbij zal zijn te overwegen of niet reeds dadelijk vermindering behoort te worden gebracht in het aantal dier ambtenaren, door eenige van de in dienst zijnde tolken bij andere dienststukken over te plaatsen.

Wees- en boedelkamers. Blijkens de ten behoeve van deze rubriek ontvangen opgaven werd voor de vijf wees- en boedelkamers en hare agenten over 1895 uitgegeven (volgens voorloopige opgaven) f 359 255, tegen f 357 108 (verbeterde opgaven) over 1894, terwijl volgens onderstaand overzicht aan beheerloon en leges ontvangen werd f 96 222. De uitkomsten van het beheer over 1895 bij elke wees- en boedelkamer in het bijzonder vindt men vermeld in het volgende staatje.

WEES- EN BOEDELKAMER TE	WEESKAMERS.					BOEDELKAMERS.					Totaal der inkomsten (som der kolommen 4 en 9).
	Inkomsten voor den lande.			Rente gedurende het beheerjaar aan gekweekt. <i>a)</i>	Rente over het beheerjaar aan gen. in- nistrerden tegen b. gekam. <i>b)</i>	Inkomsten voor den lande.			Rente gedurende het beheerjaar gekweekt.	Rente over het beheerjaar aan gen. in- nistrerden tegen b. gekam.	
	Beheer- loon.	Leges.	Te- zamen.			Beheer- loon.	Leges.	Te- zamen.			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Batavia	f 17 788	f 4 935	f 22 724	f 122 915	f 9 030	f 20 491	f 1 886	f 22 385	f 76 210	f 75 206	f 45 168
Samarang	9 468	4 041	13 509	54 353	78 268	3 185	647	3 832	33 938	24 629	17 341
Soerabaja	17 376	3 728	21 104	74 002	71 562	3 342	722	4 064	48 310	47 935	25 168
Padang	1 374	1 041	2 412	15 675	19 169	1 849	289	2 138	7 505	5 209	4 530
Makasser	2 187	919	3 106	15 175	5 444	698	331	969	4 556	3 744	4 075
Te zamen	f 48 190	f 14 654	f 62 844	f 282 259	f 264 505	f 29 473	f 3 905	f 33 378	f 170 579	f 126 804	f 96 222

a) Hierbij is op te merken dat elke weeskamer, die van een zustercollege kapitaal ter uitzetting ontvangt, de daarmede gekweekte rente verantwoordt alsof die verkregen was van eigen kapitaal.

b) De kapitalen, waarvoor bij elke weeskamer over 1895 rente was uit te heeren voor dat jaar weder bepaald op 4½ per cent, vindt men opgegeven in de Javache Courant van 31 Maart 1896.

De regeling, omschrijvende het ressort en de bezoldiging van de agenten der wees- en boedelkamers (Indisch Staatsblad 1891 n°. 183), werd, in verband met veranderde omstandigheden, bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 28 gewijzigd met betrekking tot de

agentschappen der kamers te Batavia en Soerabaja. Voorts zij nog vermeld dat bij gouvernementsbesluit van 15 November 1895 n°. 22 werd bepaald dat ook ten aanzien van het personeel bij de wees- en boedelkamers uitvoering zal worden gegeven aan

de in 1894 door het Opperbestuur verleende machtiging (zie o. a. blz. 62 hiervóór) om, ter voorkoming van verplaatsingen welke alleen ten doel hebben het toekennen van eene geringe traktementsverhooging en niet wegens andere redenen vereischt worden, bij de regeling van de traktementen van het personeel binnen de grenzen der voor dat personeel bij de begroting toegestane fondsen, af te wijken van de vastgestelde formatiën.

G. Algemeene Rekenkamer en Comptabiliteit.

§ 1. *Algemeene Rekenkamer.*

Dit college bleef, sedert het medegedeelde in 't vorig verslag, uit dezelfde titularissen bestaan, behoudens dat het lid, de heer H. VAN ALPHEN J.R.Z.N., wien bij gouvernementsbesluit van 27 September 1895 n°. 20, met ingang van 2 October d. a. v., wegens langdurigen dienst een jaar verlof naar Europa was verleend (inmiddels voor den tijd van zes maanden verlengd buiten bezwaar van den lande), tijdelijk werd vervangen (gouvernementsbesluit van 9 October 1895 n°. 21 en Koninklijk besluit van 26 November 1895 n°. 34) door den heer G. P. H. H. GONGGRIJF, tot dusver algemeen ontvanger van 's lands kas te Batavia, die den 28sten October in zijne nieuwe hoedanigheid optrad. Tot zoolang had, na het vertrek van het lid VAN ALPHEN, de voorzitter bij een der tafels van het college zitting genomen. Dit was kort daarop ook het geval toen een ander lid voor den tijd van twee maanden wegens ziekte met binnenlandsch verlof afwezig was.

De gelegenheid tot eene kleine versterking van het bureau personeel der Kamer werd gevonden door opheffing met 1 Januari 1896 van één der plaatsen van 3de-commies en toevoeging van de daardoor vrijkomende gelden aan de fondsen voor minder personeel en schrijffoonen (gouvernementsbesluit van 17 December 1895 n°. 32).

Omtrent de werkzaamheden bij de verschillende bureaux van het college gedurende het afgelopen jaar is het volgende mede te deelen.

De examinate van de bewijzen van uitgaaf der algemeene ontvangers van 's lands kassen vond weder plaats over een tijdvak van twaalf maanden, namelijk over de laatste vijf maanden van 1894 en over de eerste zeven maanden van 1895.

Van de duplicaat-ordonnanties en mandaten en de overige verantwoordingstukken, betrekking hebbende op de *uitgaven* ten laste van het dienstjaar 1894, liep het onderzoek op ult. Juli 1895 af, behoudens van enkele geldelijke afrekeningen betreffende het departement van oorlog, waarvan de examinate eerst onder ult. October 1895 was beëindigd. Die later afgedane stukken hadden hoofdzakelijk betrekking op de Lombok-expeditie en waren voor een deel eerst in Augustus 1895 aan de Kamer ingediend.

Het onderzoek van de verantwoordingen der *ontvangsten* over het dienstjaar 1894 was bij het einde van 1895 nagenoeg afgelopen; de geheele beëindiging moest afhankelijk worden gemaakt van de beantwoording der uit de examinate voortgevloeide nota's van bedenkingen.

Op laatstgenoemd tijdstip waren, op een zestal na, ook alle verantwoordingen ter zake van materieel beheer van dienst 1894 onderzocht.

De examinate van de stukken betreffende de vendukantoren ging geregeld voort. De verantwoordingen over de eerste twee kwartalen van 1895 werden, op weinige na, alle geëxamineerd. Van de zogenaamde oude vendu-administratie werden nog enkele rekeningen ingewacht.

De werkzaamheden betreffende de rekeningen van de weesen boedelkamers, de weduwen- en weezenfondsen, de schutterijen en van andere rekeningen met derden werden zonder stoornis voortgezet. Bijna alle verantwoordingen over 1894 werden nagegaan. De inzending van een drietal verantwoordingen van schutterijkorpsen over dat jaar liet zich nog wachten.

Met betrekking tot de inzending aan de Algemeene Rekenkamer van de verantwoordingstukken van militaire rekenplichtige administratiën, enz., in verband met den in 1895 nog als proef gewerkt hebbenden, doch sedert bestendigden regel om die stukken niet eerst door de gewestelijke intendanten, maar aanstonds bij de betrokken afdeling van het departement van oorlog te doen nazien, kan hier worden vermeld, dat onder ult. 1895 bij de Rekenkamer de verantwoordingen niet verder waren ontvangen dan tot en met die over het eerste kwartaal van dat jaar, en dat onder ult. Maart 1896 de verantwoordingen over het 3de kwartaal 1895 nog niet alle waren ingekomen. Deze

achteruitgang, in vergelijking met de spoediger ontvangst door het college van de bewuste stukken in 1894 (verg. vorig verslag, blz. 92), moet voor een groot deel worden toegeschreven aan de vele werkzaamheden, verbonden aan het behandelen en — voor zoover de oorspronkelijke stukken waren verloren gegaan — opnieuw opmaken bij genoemd departement van de verantwoordingstukken betreffende de expeditie tegen Lombok. Bij de Rekenkamer werd al het in 1895 ontvangene ook in dat jaar, op enkele uitzonderingen na, nog afgedaan.

De begrotingsrekening over 1893, bij de Kamer bij gedeelten en wel op 30 September, 5 October en 20 December 1895 overgebracht, werd door haar op den 27sten van laatstgenoemde maand aan de Regeering ingediend. Nagenoeg gelijktijdig, en wel op 28 December 1895, werden de staten van op ult. 1893 nog voortloopende restant-ontvangsten en oaaangezuiverde vorderingen doorgezonden.

§ 2. *Comptabiliteit.*

Over de in 1895 tot stand gekomen herziening van sommige bepalingen der Indische comptabiliteitswet van 1864, hoofdzakelijk met de bedoeling om hare goede werking verder te bevorderen, is reeds gehandeld in 't vorig verslag (blz. 91 en 92), terwijl toen ook reeds er aan herinnerd is dat de tekst der wet van 1864, zooals die tekst, met inachtneming van de vóór en in 1895 daarin gebrachte wijzigingen en aanvullingen, van 1 Januari 1896 af luidt, in zijn geheel is bekend gemaakt bij het Koninklijk besluit dd. 30 Juli 1895 n°. 30 (Nederlandsch Staatsblad n°. 145), sedert — in October 1895 — ook in Indië afgekondigd (Indisch Staatsblad 1895 n°. 225).

Daar het overleg met den raad van directeuren en met de Algemeene Rekenkamer betreffende de regelingen of nadere regelingen, die als gevolg van de met 1 Januari 1896 in werking te treden nieuwe bepalingen zouden gevorderd worden, niet tijdig zijn volledig beslag kon erlangen, werd aangenomen dat de bestaande regelen, met de comptabiliteitswet verband houdende, van kracht blijven zoolang niet anders is bepaald. Ten aanzien van de modellen en tijdstippen van inzending der rekeningen van comptabelen aan de Rekenkamer (zie het laatste lid van art. 85 van de comptabiliteitswet) werd het bedoelde beginsel speciaal uitgesproken bij gouvernementsbesluit dd. 1 Januari 1896 n°. 1, hetwelk verder bepaalt dat de rekeningen, voor welke opmaking op den voet van art. 92 of art. 94 der wet een ambtenaar is aangewezen (m. a. w. de rekeningen van nalatige comptabelen of van comptabelen die onder curateele gesteld, voortvluchtig of overleden zijn), aan de Rekenkamer moeten worden ingezonden binnen denzelfden termijn als voor den comptabele zelf gesteld, te rekenen van den dag, waarop de voor de opmaking benodigde stukken in het bezit van den aangewezen ambtenaar zijn gekomen. Overigens schrijft het aangehaalde besluit, in verband met de artt. 89 en 91 der meerbedoelde wet, nog voor zooveel noodig voor, dat, zoolang niet anders is bepaald, tot borgstelling verplicht blijven alle comptabelen, eene betrekking bekleedende, waaraan tot dusver borgstelling verbonden is geweest, en dat alle tot dusver gegolden hebbende voorschriften betreffende het stellen van borgtochten door de landcomptabelen voorloopig van kracht blijven.

Voor zooveel de uitvoering der herziene comptabiliteitswet hier te lande betreft, is bij Koninklijk besluit van 6 Juni 1896 n°. 52 de bij art. 49 bedoelde machtiging verleend om ten laste van het Iste hoofdstuk der begroting van Nederlandsch-Indië voorschotten te verlenen: 1°. op traktementen (verlofs- en nonactiviteitstraktementen daaronder begrepen), wachtgeld, gagementen, pensioenen en vaste uitkeeringen, bij vertrek van de titularissen naar Nederlandsch-Indië, tot een bedrag gelijkstaande aan die inkomsten over twee maanden, en 2°. op declaratiën wegens reis- en verblijfkosten, ingeval belanghebbenden zulks verlangen en wel tot hoogstens twee derde gedeelten van het geraamd bedrag hunner vordering.

De in 1880 (Koninklijk besluit dd. 27 Augustus 1880 n°. 19; Nederlandsch Staatsblad n°. 166; Indisch Staatsblad n°. 198), ter uitvoering van art. 82 der comptabiliteitswet — en met intrekking van de minder volledige regeling welke ter zake was vervat in art. 2 van het Koninklijk besluit dd. 4 Augustus 1874 n°. 4 (Indisch Staatsblad 1875 n°. 23) — in het leven geroepen nieuwe bepalingen betreffende de vervolging van en het verhaal op ambtenaren in Indië die den lande door plichtverzuim schade hebben toegebracht, bleken in de practijk eene leemte te bevatten, doordien zij, in afwijking van de regeling van 1874, welke daaromtrent wel eene voorziening inhield, niets statu-

erden omtrent het door den met schadevergoeding belasten ambtenaar, althans in sommige gevallen, uit te oefenen verhaal op degenen die door de aan den lande toegebrachte schade bevoordeeld is. In die leemte werd voorzien door de opening in de voormelde bepalingen van 1880 van een nieuw artikel, betrekking hebbende tot de cessie door de Regeering aan den ambtenaar of diens erfgenamen of rechtverkrijgenden van haar vorderingsrecht tegen den derde (Koninklijk besluit dd. 13 Maart 1896 n°. 46, Nederlandsch Staatsblad n°. 34, Indisch Staatsblad n°. 100).

Was vroeger voor de afschrijving van verloren, gebroken of op andere wijze onbruikbaar geworden goederen in materieel beheer, de machtiging noodig van den Gouverneur-Generaal, in Februari 1896 (Indisch Staatsblad n°. 20 en 21) is de bevoegdheid daartoe, met intrekking van de vroegere bepalingen ter zake, overgedragen aan de hoofden der departementen van algemeen bestuur, in de gevallen dat het verlies, het bederf of in het algemeen de onbruikbaarheid niet te wijten is aan schuld, verzuim of onachtzaamheid der met de bewaring belaste rekenplichtigen en de boekwaarde der af te schrijven goederen niet hooger is dan f 5000. Wanneer de boekwaarde dat bedrag overtreft, wordt de machtiging van den Gouverneur-Generaal vereischt.

De in 't vorig verslag (blz. 92) vermelde overdracht door den Gouverneur-Generaal op de chefs der departementen van algemeen bestuur van de bevoegdheid om te beschikken op verzoeken om vergunning tot voldoening bij termijnen van aan den lande verschuldigde gelden, onverschillig het bedrag der vordering en ook dan wanneer zoodanig verzoek meer het verlenen van eene gunst beoogt, is door de Indische Regeering nader uitgelegd in dien zin, dat die maatregel zich niet uitstrekt over vorderingen, welke uit aannemings- en andere contracten voortvloeien.

Ten einde de hoofden van gewestelijk bestuur te ontlasten van den tijdroovenden arbeid, verbonden aan de op hen, ingevolge vroegere voorschriften, persoonlijk rustende verplichting tot het folieeren en parafereeren van de registers, memorialen en kasboeken der rekenplichtige Europeesche en inlandse ambtenaren, is, met intrekking van die voorschriften, in November 1895 (Indisch Staatsblad n°. 239) bepaald, dat met die verrichting voortaan zijn belast het hoofd van gewestelijk bestuur, dan wel de daartoe door hem aan te wijzen ambtenaar of ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, waartoe bij voorkeur zullen moeten worden gekozen de controleurs bij dien tak van dienst, met dien verstande evenwel dat in geen geval het folieeren en parafereeren geschiedt door de betrokken comptabelen zelve of door de hun ondergeschikte ambtenaren.

In aansluiting aan de over vorige jaren steeds gedane opgaven van dezen aard wordt hier ten slotte nog aangeteekend, dat in 1895 ten aanzien van 41 beboetingen door den Gouverneur-Generaal werd gebruik gemaakt van de hem bij Koninklijk besluit dd. 3 Februari 1878 n°. 3 (Indisch Staatsblad n°. 169) verleende bevoegdheid om administratief opgelegde boeten, voor zooveel zij het bedrag van f 2000 niet te boven gaan, geheel of gedeeltelijk kwijt te schelden. In 24 gevallen werden de boeten ten volle kwijtgescholden, en wel tot een gezamenlijk bedrag van f 5351,14. Van de 17 overige beboetingen, in 't geheel beloopende f 1484, werd f 1346,80 kwijtgescholden. De boeten waren hoofdzakelijk opgelegd wegens verzuimde aangifte voor het recht van successie en overgang of voor het overschrijvingsrecht van vaste goederen, en overigens meestal wegens overtreding van de eene of andere verordening.

H. Algemeen burgerlijk beheer.

Ook gedurende het tijdvak waarover dit verslag loopt werd, waar dit zonder de belangen van den dienst te schaden mogelijk bleek, door de Regeering voortgegaan in de richting van bezuiniging. De voornaamste maatregelen van dien aard werden genomen met betrekking tot het personeel van de rechterlijke macht en het bestuur in sommige gewesten, waaromtrent respectievelijk in hoofdstuk F hiervóór en in het volgende hoofdstuk nader is en zal worden behandeld.

Ten opzichte van de getroffen regelingen ten doel hebbende het hoogste centraal gezag te ontheffen van bemoeiing met detailzaken, die ter afloening konden worden overgelaten aan de hoofden der departementen van algemeen bestuur of aan andere autoriteiten, zij hier kortheidshalve verwezen naar die welke blijken uit de n°. 201 en 204 van het Indisch Staatsblad van 1895 en n°. 21 en 84 van dat van 1896, komende deze en

andere beschikkingen van dien aard nader ter sprake bij de behandeling van de onderwerpen waartoe zij betrekking hebben.

Het beheer van het departement van justitie ging, in verband met de benoeming van den directeur, den heer mr. A. STIBBE LZA., tot president van het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië, in Augustus 1895 over in handen van den heer mr. J. C. MULOEK HOUWER, tot dusver procureur-generaal bij genoemd Hof, tevens advocaat-fiscaal voor de land- en zee-macht, terwijl in September d. a. v. de waarnemende directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid, de heer jhr. O. VAN DER WIECK (zie blz. 93 van het vorig verslag), definitief tot die betrekking werd benoemd in plaats van den heer P. H. VAN DER KEMP, aan wien gedurende zijn verlof in Europa op zijn verzoek eervol ontslag uit den dienst werd verleend.

Het personeel van het departement van justitie werd uitgebreid met een 2de-commies (Indisch Staatsblad 1895 n°. 270), ten behoeve van de werkzaamheden verbonden aan den dienst van den industrieelen eigendom. Overigens was het ook in 1895 weder noodig aan de verschillende departementen van algemeen burgerlijk bestuur, met uitzondering van dat van financiën, extra-fondsen toe te staan voor te verrichten buitengewone werkzaamheden. Aangezien dergelijke aanvragen reeds sedert geruimen tijd jaarlijks worden herhaald, wordt thans overwogen of het niet wenschelijk zou zijn de tot dusver voor de betrokken departementen uitgetrokken vaste bedragen te verhoogen.

Van het landsarchief te Batavia werd in 1895 weder een ruim gebruik gemaakt, terwijl de bestaande verzamelingen met een groot aantal archivalia, van de hoofden van gewestelijk bestuur ontvangen, werden aangevuld. Met het bijwerken van den inventaris werd geregeld voortgegaan. De publicatie van het te Batavia uitgegeven wordende Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek vorderde tot en met het 14de deel, loopende over de jaren 1804—1808. Voorts verscheen aldaar weder een deel van het „Dagregister gehouden in 't Casteel Batavia“, behandelende de jaren 1666 en 1667. Met het drukken van de in 's Rijks Archief te 's-Gravenhage voorhanden jaargangen, welke door de zorg van den algemeen rijks-archivaris hier te lande in het licht zullen worden gegeven (verg. het verslag van 1894, blz. 72), is een aanvang gemaakt.

J. Departement van binnenlandsch bestuur.

I. GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR: POLITIE.

Van de indiening door het gewezen lid in den raad van Indië, den heer J. MULLEMEISTER, van voorstellen met betrekking tot eene reorganisatie van het binnenlandsch bestuur in de gouvernementsresidentiën van Java en Madura, is reeds melding gemaakt op blz. 1 hiervóór. Intusschen kwamen reeds ten opzichte van een paar gewesten van Java gedeeltelijke bestuursreorganisatiën tot stand, hetgeen eveneens het geval was met betrekking tot enkele gewesten der buitenbezittingen, in afwachting van de nadere, nog bij den directeur van binnenlandsch bestuur in overweging zijnde plannen (verg. vorig verslag, blz. 93). Omtrent een en ander vergelijkte men de mededeelingen in § 4 hierna.

§ 1. Europeesch bestuur.

Aan het op blz. 93 van het vorig verslag aangekondigde voornemen der Regeering om de tijdroovende bemoeienis der hoofden van gewestelijk bestuur met het parafereeren der boeken van comptabelen zooveel mogelijk over te dragen op de hun ondergeschikte ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, werd, zooals reeds werd medegedeeld in hoofdstuk G, § 2, hiervóór, in 't laatst van 1895 uitvoering gegeven. Voorstellen om ook op andere punten de werkzaamheden der gewestelijke bestuurders te vereenvoudigen zijn in overweging.

In de formatie van het Europeesch personeel bij het binnenlandsch bestuur op Java en Madura kwam in 1895 geen verandering. Wat de buitenbezittingen betreft, onderging dat personeel, behalve de reeds op blz. 93 van het vorig verslag vermelde wijzigingen, voortvloeiende uit de reorganisatie van het bestuur in de residentie Westerafdeeling van Borneo en uit de opheffing van de controle-afdeeling Bima in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, in gemeld jaar eene vermeerdering met één assistent-resident, één controleur der 1ste en twee controleurs der 2de klasse (Indisch Staatsblad 1895 n°. 190), en zulks in verband met de invoering van ons rechtstreeksch bestuur op het eiland Lombok (zie § 4 hierna).

Het gebruikelijke overzicht, aanwijzende hoe de binnen de perken der formatie in dienst zijnde controleurs en aspirant-

controleurs bij het einde van het jongst verlopen jaar over de verschillende gewesten waren verdeeld, volgt hieronder.

G E W E S T E N.	Contro- leurs 1ste klasse.	Contro- leurs 2de klasse.	Adspi- rant- contro- leurs.	Te zamen.
JAVA EN MADURA.				
Bantam	4	2	6
Batavia	1	1
Krawang	1	2
Preanger Regentschappen	1	10	8	19
Cheribon	5	2	2	9
Tagal	5	2	..	7
Pekalongan	1	3	2	6
Samarang	2	6	a) 5	13
Japara	1	2	2	5
Rembang	2	2	2	6
Soerabaja	b) 5	5	5	15
Paseroean	4	6	3	13
Probolinggo	3	2	3	8
Bezoeki	2	3	1	6
Banjoemas	1	2	4	7
Bagelen	1	4	2	7
Kadoe	1	2	c) 3	6
Madioen	2	d) 4	3	9
Kediri	3	3	2	8
Madura	3	e) 5	f) 1	9
Op ult. 1895 in dienst (overeenkomende met de normale formatie)	44	68	50	162
BUITENBEZITTINGEN.				
Sumatra's Westkust	15	19	3	37
Benkoelen	4	4	3	11
Lampongsche Districten	3	3	2	8
Palembang	3	13	4	20
Oostkust van Sumatra	g) 7	6	1	14
Atjeh en onderhoorigheden	2	2
Riouw en onderhoorigheden	1	3	1	5
Westerafdeeling van Borneo	4	7	1	12
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	5	7	..	12
Celebes en onderhoorigheden	4	7	3	14
Menado	4	4	3	11
Termate	1	1
Transporteeren	53	73	24	147

G E W E S T E N.	Contro- leurs 1ste klasse.	Contro- leurs 2de klasse.	Adspi- rant- contro- leurs.	Te zamen.
Per transport	53	73	24	147
Amboina	3	3
Timor	1	..	1
Bali en Lombok	3	h) 3	..	6
Op ult. 1895 in dienst (overeenkomende met de normale formatie)	59	77	24	157

a) Hiervan was één eerst tijdelijk werkzaam gesteld in de residentie Madioen, ten einde tegemoet te komen aan het gemis van een controleur der 2de klasse, van daar weggenomen ter versterking van het kader controleerende ambtenaren in de residentie Bezoeki. Later werd bedoelde aspirant-controleur gedetacheerd in de residentie Kediri, ten behoeve van de afdeling Blitar.

b) Hiervan één aan de formatie onttrokken in verband met zijne tewerkstelling ter Algemeene Secretarie te Buitenzorg.

c) Hiervan was één tijdelijk werkzaam gesteld in de residentie Bantam om den aspirant-controleur te vervangen die van daar naar de residentie Soerabaja was verplaatst om tegemoet te komen aan het gemis van een controleur der 1ste klasse, ten gevolge van de in noot b bedoelde detachering van zoodanig ambtenaar ter Algemeene Secretarie.

d) Hiervan één naar Bezoeki, in de plaats van den in noot a bedoelden aspirant-controleur.

e) Hiervan één aan de formatie onttrokken in verband met zijne tewerkstelling bij het departement van binnenlandsch bestuur.

f) Deze aspirant-controleur was geplaatst in de residentie Bezoeki ten behoeve van de afdeling Djember.

g) Twee van deze controleurs waren aan de formatie onttrokken. De één was tijdelijk ter beschikking gesteld van den directeur van binnenlandsch bestuur; de ander was tijdelijk werkzaam gesteld in de Battaksche Doessoen van Serdang, terwijl zijne plaats in de formatie werd waargenomen door een tijdelijk boven de formatie beschikbaar gestelden aspirant-controleur (te cordeelen naar de opgaaf in het staatje hieronder schijnt hier voor „aspirant-controleur” gelezen te moeten worden „controleur 2de klasse”).

h) Hiervan twee à la suite van hun korps gevoerde controleurs van het kader op Java en Madura.

Voor welke doeleinden op ult. 1895 controleurs en aspirant-controleurs à la suite van hun kader waren gevoerd, blijkt uit onderstaande opgaaf.

OMSCHRIJVING DER TEWERKSTELLING.	Afkomstig van het kader voor Java en Madura.				Afkomstig van het kader der buitenbezittingen.			
	Contro- leurs 1ste klasse.	Contro- leurs 2de klasse.	Adspi- rant- contro- leurs.	Te zamen.	Contro- leurs 1ste klasse.	Contro- leurs 2de klasse.	Adspi- rant- contro- leurs.	Te zamen.
In de residentie Batavia, in het belang der politie in de afdeling Stad en Voorsteden van Batavia.	1	1
In hetzelfde gewest, als zijnde tijdelijk belast met de waarneming der betrekking van leeraar in de Javaansche taal en van de geschiedenis, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië bij afd. B van het gymnasium Willem III ter hoofdplaats.	..	2	..	2	2
In de residentie Preanger Regentschappen voor het onderzoek nopens eene landrente-regeling op kadastralen grondslag.	..	4	1	5	5
Tijdelijk toegevoegd aan den wetenschappelijken adviseur voor de koffie-cultuur.	1	1	1
In de residentie Djokjokarta voor bijzondere werkzaamheden	1	1	1
In de residentie Madura voor het verzamelen van gegevens om tot een vast stelsel voor de Madureesche taal te geraken	1	1	1
Toegevoegd aan den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden	3	1	..	4	4
In het belang van de politie te Soerabaja	1	1	1
In het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden ten behoeve van de politieke aanrakingen met de bevolking	1	..	1
In hetzelfde gewest ten dienste van de aldaar ingevoerde scheepvaart-regeling	1	8	..	9
In het gouvernement Sumatra's Westkust voor het heerendienst-onderzoek	1	1
In de residentie Riouw voor de nieuwe afdeling Indragiri	1	1
In de residentie Oostkust van Sumatra ten behoeve van de Delische Battak-streek	1	..	1
In hetzelfde gewest ter vervanging van den tijdelijk in de Serdangsche Battak-streek werkzaam gestelden controleur (zie noot g hiervóór)	1	..	1
In de residentie Banka, belast met de waarneming der betrekking van administrateur bij de timijnen	3	1	..	4
In de residentie Menado ten behoeve van de aanrakingen met de zelfbesturende landschappen aan de Tomini-bocht, zoome de met die gelegen ter noordkust van Celebes	2	2
Op het eiland Lombok	2	..	2	2
Totale	6	9	2	17	8	12	1	21

In April jl. is de directeur van binnenlandsch bestuur gemachtigd om bij wijze van tijdelijken maatregel een controleur der 1ste klasse bij het binnenlandsch bestuur op Java en Madura op de aan zijn rang verbonden inkomsten ter beschikking van den resident van Samarang te stellen, ten einde onder den assistent-resident voor de politie ter hoofdplaats van dat gewest te worden belast met zoodanige werkzaamheden als hem door dat bestuurshoofd in het belang der politie zullen worden opgedragen.

Zooals werd medegedeeld op blz. 80 van het Koloniaal Verslag van 1889, bleef bij het optreden in Mei van dat jaar van den toenmaligen hoofdinspecteur voor de suiker- en de rijstcultuur, het landelijk stelsel en wat daarmee in verband staat, mr. H. KUNEMAN, als directeur van binnenlandsch bestuur, eerstbedoeld ambt voorloopig onvervuld, en werden, bij wijze van tijdelijken maatregel aan bedoelden departements-chef toegevoegd twee controleurs, die, met den titel van inspecteur, respectievelijk aan het hoofd werden geplaatst van de heerendienst- en van de landrente-onderzoekingen. Bij het aftreden van mr. KUNEMAN, in Augustus 1892, werd de in 1889 genomen maatregel voorloopig bestendig, omdat de Indische Regeering het raadzaam achtte eerst de gewestelijke heerendienstregelingen voor Java en Madura tot uitvoering te doen komen. Nadat echter de in de eerste plaats bedoelde inspecteur in October 1894 wegens langdurigen dienst met buitenlandsch verlof was vertrokken, achtte de Indische Regeering het wenschelijk het ambt van hoofdinspecteur weder in te stellen, waartoe werd overgegaan bij gouvernementsbesluit van 11 Januari jl. n°. 6, met opdracht van de waarneming dier betrekking eerst aan den inspecteur voor de landrente-onderzoekingen, den heer F. A. LIEFRICK, en, na diens benoeming tot resident van Bali en Lombok, aan den heer H. J. W. VAN LAWICK VAN PABST, tot dusver secretaris van het departement van binnenlandsch bestuur. In het belang van het toezicht op de uitvoering der regelingen betreffende de heeren- en gemeentendiensten is bij gouvernementsbesluit dd. 26 Juli jl. n°. 5 een controleur der 2de klasse tijdelijk aan den waarnemenden hoofdinspecteur toegevoegd.

In verband met vooral in den laatsten tijd veelvuldig ingekomen verzoeken om intrekking van besluiten waarbij controleurs waren overgeplaatst, zoowel van de zijde van belanghebbenden als van de hoofden van gewestelijk bestuur onder wier bevelen zij waren gesteld, is door den directeur van binnenlandsch bestuur in November 1895 aan bedoelde bestuurshoofden te kennen gegeven, dat voortaan bij overplaatsingen van controleurs, welke het gevolg zijn van bevordering der eventueel in een gewest tewerk gestelde adspirant-controleurs tot den hooger rang, als regel moet worden aangenomen om niet den nieuw benoemde, maar dien controleur over te plaatsen, die het langst in het gewest werkzaam is, en dat de over te plaatsen controleur van de 1ste of 2de klasse moet zijn naar gelang van de behoefte in het betrokken of in andere gewesten aan oudere of jongere ambtenaren.

Voorts werd door genoemden departements-chef, met het oog op de omstandigheid dat door sommige hoofden van gewestelijk bestuur niet altijd de hand bleek te worden gehouden aan het onder n°. 1799 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad opgenomen voorschrift, om aan de onder hen dienende ambtenaren zoo spoedig mogelijk mededeeling te doen van eventueel in de conduite-staten dier ambtenaren voorkomende ongunstige aantekeningen omtrent hun gedrag en dienstijver, welke op hunne ambtelijke loopbaan een nadeeligen invloed zouden kunnen uitoefenen, bij circulaire van 5 Februari jl. op het bedoelde voorschrift uitdrukkelijk de aandacht gevestigd, met bepaling tevens dat uit de conduite-staten moet blijken, dat aan dat voorschrift behoorlijk is voldaan.

Over de verdere toepassing van het beginsel om in telkens daartoe aan te wijzen ressorten de controleurs op Java en Madura met politierechtspraak te belasten, zie men blz. 62 hiervóór.

In verband met de uitbreiding der proef met de exploitatie van het opiummiddel in eigen beheer over de residentien Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki (verg. vorig verslag, blz. 196, en hoofdstuk M, afd. I, § 4, sub B hierna) werden ook de in die gewesten bescheiden controleurs bij het binnenlandsch bestuur belast met het opsporen van opium-overtredingen (Indisch Staatsblad 1895 n°. 242).

§ 2. Inlandsch bestuur.

In de volgende gewesten van Java en Madura had in 1895 samenvoeging en splitsing van dessa's plaats.

GEWESTEN.	Aantal gevallen waarin in 1895 werd overgegaan tot:	
	samenvoeging van dessa's.	splitsing van dessa's.
Bantam	2	..
Praanger Regentschappen	6	5
Cieribon	2	1
Pekalongan	a) 7	..
Samarang	b) 6	b)
Japara	1	..
Rembang	2	..
Soerabaja	c) 7	1
Pasoeroean	5	..
Probolinggo	1
Bezoeki	6
Banjoemas	d) 1	1
Kadoe	e) 29	..
Madioen	1	f) 1
Kediri	4
Madura	g) 1

a) In drie dezer gevallen werd door den Gouverneur-Generaal eene beslissing genomen. Voorts hadden splitsing en samenvoeging plaats van een aantal gehuchten, behorende tot 24 dessa's.

b) In het gewestelijk verslag van Samarang zijn de gevallen van samenvoeging en splitsing niet uiteengehouden. Het aantal gevallen beliep in het geheel 4, in twee waarvan door den Gouverneur-Generaal eene beslissing werd genomen.

c) Voorts werden één kampong en één dessa nieuw gevormd.

d) Verder werd een gedeelte van eene dessa gevoegd bij eene andere dessa, en het overige gedeelte gesplitst in 2 dessa's.

e) In 13 dezer gevallen werd door den Gouverneur-Generaal eene beslissing genomen. Bovendien hadden er 13 gevallen van samenvoeging en splitsing plaats.

f) Bovendien werd een gehucht van eene dessa afgescheiden en gevoegd bij eene andere dessa.

g) Bovendien ondergingen ten gevolge van samenvoeging en splitsing de grenzen van 3 dessa's wijziging.

Bij gouvernementsbesluit van 2 October 1895 n°. 43 werden, met buitenwerkingstelling van de ter zake bestaande bepalingen (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3398 en 4013), nieuwe regelen vastgesteld omtrent de splitsing en samenvoeging van dessa's op Java en Madura met uitzondering van de Vorstenlanden, en wel met het doel om een eind te maken aan den tot dusver geldenden regel om alleen dan, wanneer in eene kleine dessa de betrekking van hoofd openviel, te onderzoeken of het niet wenschelijk moest worden geacht het gebied van die dessa met dat van één of meer omliggende dessa's te vereenigen. Wegens den spoed waarmee in eene vacature van dorps hoofd moet worden voorzien (art. 1 der ordonnantie in Indisch Staatsblad 1878 n°. 47) had de bedoelde regel het nadeelig gevolg dat eene aangelegenheid van zóo ingrijpenden aard als het zelfstandig voortbestaan eener gemeente, niet met de noodige zorg kon worden overwogen. De nieuwe regelen nu brengen mede dat het denkbeeld eener samenvoeging als hierbedoeld aan de orde wordt gesteld wanneer het wenschelijk voorkomt, en dat, bijaldien tot samenvoeging besloten wordt, de verandering hetzij dadelijk, hetzij eerst later bij de eerst te ontstane vacature van hoofd van eene der betrokken dessa's in werking treedt, al naarmate de meerderheid der stemgerechtigden zich voor de eene of voor de andere oplossing heeft verklaard. Dit alternatief wordt ook inachtgenomen waar de maatregel berust op eene beslissing van den Gouverneur-Generaal. De circulaires van den directeur van binnenlandsch bestuur van 29 Juli 1884 (voor zoover deze niet is ingetrokken door het op blz. 95 van het vorig verslag vermelde rondschrijven van dien departements-chef van 6 April 1895) en 12 Februari 1887 (beide opgenomen onder n°. 4436 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) blijven onder de werking der nieuwe regelen van kracht.

Eene regeling ter wegneming van de bezwaren, verbonden aan de overstorting van door dessahoofden geïnde belastingpenningen in handen van op te groote afstanden gevestigde ondercollecteurs (verg. voor dergelijke regelingen laatstelijk blz. 95 van het vorig verslag), had bij gouvernementsbesluit van 2 April 1896 n°. 7 plaats ten behoeve van de dessahoofden in de onderdistricten Pisangsambo en Rengasdengklok, Krawang en Klari, en Dawoan en Parakanroes der residentie Krawang, waar respectievelijk de zoutverkoopkhuismeesters te Rengasdengklok en Krawang en de wedono van Adiarsa als hulpondercollecteurs werden aangewezen, een en ander met intrekking der betrekking van ondercollecteur van de districten Krawang en Adiarsa. Een dergelijke maatregel werd bij gouvernementsbesluit van 22 Fe-

bruari 1896 n°. 9 genomen ten gerieve van de hoofden der door splitsing van de dessa Bantarkalong (afdeeling Soekaboemi der residentie Preanger Regentschappen) gevormde dessa's Tjiboentoe en Bantarkalong, die voortaan hunne storting kunnen doen bij den koffie-inkooppakhuismeester, tevens hulpondercollecteur, te Plaboean, in stede van bij dien te Tjitjoeroeg.

§ 3. Bestuur over vreemde oosterlingen.

Het door den gewezen inspecteur voor de heerendienstonderzoekingen F. FOKKENS uitgebracht rapport nopens het onderzoek naar den economischen toestand der vreemde oosterlingen op Java en Madura (verg. vorig verslag, blz. 95) was, nadat daarentrent advies was uitgebracht door de directeuren van binnenlandsch bestuur, burgerlijke openbare werken en justitie, in Juli jl. in behandeling bij den Raad van Indië. Het rapport van den heer FOKKENS nopens de vraag in hoever de inrichting van het bestuur over de Chinezen op Java en Madura onder de tegenwoordige omstandigheden nog voldoet, werd, overeenkomstig het daarentrent door den Raad van Indië uitgebracht advies (zie vorig verslag, t. a. p.), in Januari jl. in handen gesteld van eerstgenoemden departementschef.

Gedurende het tijdvak waarover dit verslag loopt hadden, voor zooveel Java en Madura betreft, de ten opzichte van de vreemde oosterlingen genomen bestuursmaatregelen meerendeels betrekking op grensbepalingen van voor die categorie van ingezetenen aangewezen wijken. Vastgesteld werden de grenzen der Chineesche wijken te Goeboeng en Kedoengdjati in de residentie Samarang (Javasche Courant van 12 November 1895), uitgebreid die der wijk voor Chinezen te Soerabaja (Javasche Courant van 9 Juli 1895) en gewijzigd die der wijken voor Chinezen en Arabieren in de afdeelingen Tagal en Brebes der residentie Tagal (Javasche Courant van 7 Januari 1896). Te Banjoewangi (residentie Bezoeki), waar de Arabieren laatstelijk (zie blz. 67 van het Koloniaal Verslag van 1882) onder een wijkmeester stonden, werd ingevolge Indisch Staatsblad 1896 n°. 92 weder een hoofd met den titel van luitenant over hen aangesteld.

Wat de buitenbezittingen aangaat kwam, behalve eene reorganisatie van het Chineesch bestuur in de residentie Banka en onderhoorigheden, waaromtrent, als verband houdende met eene reorganisatie van het inlandsch bestuur in dat gewest, nadere bijzonderheden worden vermeld in § 4 hierna, eene wijziging van ondergeschikt belang tot stand in de formatie van de mindere leden van het Chineesch bestuur in de residentie Westerafdeeling van Borneo (Indisch Staatsblad 1896 n°. 53). Wijken voor Chinezen en voor vreemde oosterlingen, geen Chinezen zijnde, werden bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 189 aangewezen te Ampenan en Laboean Hadji (afdeeling Lombok der residentie Bali en Lombok). Ten opzichte van laatstgenoemde categorie van personen geschiedde hetzelfde voor de hoofdplaats Koepang der residentie Timor en onderhoorigheden (Indisch Staatsblad 1896 n°. 51), terwijl de Arabieren in dat gewest werden gesteld onder het toezicht van een te Koepang gevestigd hoofd van hun landaard, met den titel van „hoofd der Arabieren in de residentie Timor en onderhoorigheden” (Indisch Staatsblad 1896 n°. 52).

Ten slotte zij nog vermeld dat bij gouvernementsbesluit van 1 Januari 1896 n°. 6 de bevoegdheid tot het toekennen van titels aan inlandsche hoofden in de residentie Benkoelen, zoowel bij hunne aanstelling als bij wijze van belooning voor goede diensten, ijver en trouw, waarvoor tot dusver geene vaste regels bestonden, in navolging van hetgeen bij gouvernementsbesluit van 7 April 1860 n°. 24 voor de residentie Palembang is geschied, uitdrukkelijk is opgedragen aan het hoofd van gewestelijk bestuur, terwijl bij besluit van denzelfden datum n°. 7 eenige door de practijk als wenschelijk erkende wijzigingen werden gebracht in de bij dat van 8 October 1878 n°. 32 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3310) gearresteerde bepalingen voor costumes van erkende, doch onbezoldigde hoofden en van districtsambtenaren in bedoeld gewest.

§ 4. Verdere aantekeningen betreffende het bestuur en de politie in sommige gewesten.

De laatstelijk op blz. 95 van het vorig verslag bedeelde voorstellen van de Indische Regeering met betrekking tot eene reorganisatie van de politie in de gouvernementslanden van Java en Madura werden in het voorjaar van 1896 bij het Opperbestuur voorgebracht. De totstandkoming dier reorganisatie zal afhankelijk zijn van de beschikbaarstelling van de daartoe benodigde fondsen, waarop bij de ontwerp-begrooing voor 1897 wordt gerekend.

Met het oog op de, hoofdzakelijk in Oost-Java, veelvuldig

voorkomende opzettelijke beschadiging van cultuurgewassen, voornamelijk van brandstichtingen in suikerrietaanplantingen, zijn bij ordonnantie van 10 Juni jl. (Indisch Staatsblad 1896 n°. 104) de hoofden van gewestelijk bestuur (ook die in de buitenbezittingen) bevoegd verklaard om, op verzoek van eigenaren of beheerders van cultuurondernemingen, door belanghebbenden te bezoldigen tijdelijk politiepersoneel aan te stellen en aan door bedoelde bestuurshoofden aan te wijzen ambtenaren toe te voegen, tot bewaking en beveiliging van den aanplant en het product. Desnoodig kunnen die beambten door de gewestelijke bestuurders weder worden ontslagen.

Met betrekking tot de kosten van het politiepersoneel werden, waar dit doenlijk bleek zonder dat de dienst of andere belangen daaronder kwamen te lijden, kleine bezuinigingen ingevoerd. Zoo werd het detachement pradjoerits te Gendingan (afdeeling Ngawi der residentie Madioen), waaraan geen behoefte meer bleek te bestaan, opgeheven, tegen uitbreiding, voorloopig bij wijze van tijdelijken maatregel, van het oppasserspersoneel voor het district Gendingan met twee man (gouvernementsbesluit dd. 4 November 1895 n°. 4); werd het uit een Europeeschen waterschout en 6 oppassers bestaande politiepersoneel voor de Emmahaven (gouvernement Sumatra's Westkust) ingetrokken, doch daarentegen het politiepersoneel ter hoofdplaats Padang vermeerderd met een Europeeschen opziener bij de politie, op eene lagere bezoldiging dan de bedoelde waterschout genoot, en 6 oppassers (Indisch Staatsblad 1895 n°. 237); werd de bezoldiging van den schout van het eiland Groot-Banda op een lager bedrag vastgesteld (Indisch Staatsblad 1895 n°. 251), en onderging het in 1862 ten behoeve van den wachtdienst in de stad Batavia opgericht korps politiesoldaten eene vermindering met één kapitein en twee luitenants (gouvernementsbesluit dd. 6 April 1895 n°. 32).

Tot tegengang van de aanranding van prauwen in de vaarwaters nabij Madura werden weder gelden ter beschikking gesteld van den resident van dat gewest.

Maatregelen ten behoeve van eene verbeterde inrichting of versterking der politiemacht werden voorts genomen ten opzichte van sommige gewesten der buitenbezittingen. Behalve op de reeds in hoofdstuk C (blz. 19 en 30, noot 1) vermelde reorganisatie van het gouvernements-politiepersoneel in de residentie Riouw en onderhoorigheden en de tijdelijke indienststelling van een korps gewapende politiedienaren te Gorontalo (residentie Menado), zij hier gewezen: op de bij gouvernementsbesluit van 30 Juli 1895 n°. 28 vastgestelde gunstiger bepalingen voor de dienstneming bij het in 1894 (zie vorig verslag, blz. 27) opgericht korps gewapende politiedienaren ter beschikking van den tijdelijken controleur voor de aanrakingen met de zelfbesturende landschappen aan de bocht van Tomini (residentie Menado); op de toevoeging aan den thans definitief aangestelden posthonder op de tot de zoeven genoemde residentie behorende Talaut-eilanden (zie § 4 hierna) van het sedert 1888 tijdelijk in dienst zijnde politiepersoneel, zoomede op de besteding van het in Februari 1895 (zie vorig verslag, blz. 96), mede op tijdelijken voet, aangesteld korps gewapende politiedienaren in de afdeeling Lombok der residentie Bali en Lombok (Indisch Staatsblad 1895 n°. 190). Voorts zij nog vermeld dat de bij de korpsen gewapende politiedienaren in de residentien Benkoelen, Lampongsche Districten, Palembang, Riouw en onderhoorigheden en Ternate en onderhoorigheden in gebruik zijnde voorlaadgeweren door „de Beaumont”-geweren worden vervangen (gouvernementsbesluit dd. 30 October 1895 n°. 9), terwijl aan de Europeesche instructeurs van de gewapende politiedienaren de sedert kort bij het leger ingevoerde nieuw-model revolvers zullen worden verstrekt.

Gebruik makende van de hem verleende bevoegdheid om in die buitenbezittingen, welke daarvoor in aanmerking komen, in bepaald aangewezen gevallen aan de politiedienaren marschvoeding of indemniteit daarvoor toe te kennen (zie vorig verslag, blz. 96), werd deze aangelegenheid door den Gouverneur-Generaal ook geregeld voor de residentie Ternate en onderhoorigheden (Indisch Staatsblad 1896 n°. 58).

Hieronder volgt nog het een en ander met betrekking tot enkele gewesten in het bijzonder, hoofdzakelijk betreffende wijzigingen in de administratieve indeeling, bestuursreorganisatiën, enz.

Samarang. In verband met de in overweging zijnde plannen tot reorganisatie van het binnenlandsch bestuur op Java en Madura is, ten einde de mogelijkheid te kunnen beoordeelen van eene eventueele samenvoeging van de afdeelingen Ambarawa en Salatiga, elke bestaande uit twee districten, bij gouvernementsbesluit van 2 September 1895 n°. 2 (Javasche Courant

van den 3den dier maand), de assistent-resident van eerstgenoemde afdeling tijdelijk tevens belast met het bestuur over de laatstgenoemde. Daar te Salatiga de assistent-resident tot dusver rechtstreeks met het beheer der contrôle-afdeling van dien naam was belast, bestaande uit de beide districten der bij wijze van proef opgeheven afdeling, werd thans tijdelijk een controleur voor bedoelde contrôle-afdeling aangewezen, te verkrijgen door den aspirant-controleur, die tot hiertoe te Salatiga den assistent-resident was toegevoegd, van standplaats te doen verwisselen met een der controleurs, bij voorkeur een der 1ste klasse, elders in het gewest. Aan bedoelden controleur werd alsnu, zooals reeds in hoofdstuk F (blz. 62) hiervóór is medegedeeld, ook de politierechtsmacht in zijne afdeling opgedragen.

Bezoeki In dit gewest bleek het inlandsch bestuur in de vroeger door de gouvernementen-koffie- en suikercultuur belangrijke, doch sedert in betekenissen achteruitgegangene afdeling Bezoeki te kunnen worden vereenvoudigd; daarentegen diende te worden voorzien in de dringende behoefte aan versterking der bestuursmiddelen in de afdeling Djember, waarin ondanks de snelle en krachtige ontwikkeling van de particuliere landbouw-industrie en de daarmee gepaard gegane belangrijke toeneming van de inlandsche bevolking, sedert 1882 geen verandering was gebracht. In verband daarmee kwam bij Indisch Staatsblad 1896 n. 26 eene nieuwe indeeling van de genoemde afdelingen in districten en onderdistricten tot stand, volgens welke de districten Binor en Boengatan van eerstgemelde afdeling respectievelijk werden samengesmolten met de districten Bezoeki en Mlandingan, terwijl, wat de afdeling Djember betreft, uit het noordelijk deel van het district van dien naam twee nieuwe districten, Djember en Rambipoedji, en uit het overig gedeelte, vereenigd met het zuidelijk deel van het district Soekokerto, het nieuwe district Majang werden gevormd. Terwijl dus in het aantal districten van de beide afdelingen te zamen geene verandering kwam, kon door eene oordeelkundige splitsing en vereeniging het aantal onderdistricten met één worden verminderd (verg. de lijst gevoegd bij het aangehaald staatsbladnummer), en dientengevolge de formatie van de onderdistrictshoofden (assistent-wedono's) voor de residentie Bezoeki van 29 tot 28 worden teruggebracht (Indisch Staatsblad 1896 n. 27).

Kediri. Ook in dit gewest moest (Indisch Staatsblad 1896 n. 54), om dezelfde reden als voor de afdeling Djember der residentie Bezoeki, en wel ten behoeve van de afdeling Blitar, worden besloten tot versterking van de bestuursinrichting. In de behoefte werd voorzien door splitsing van het district Wlingi in twee nieuwe districten Wlingi en Gandoesari, en vermeerdering van het aantal onderdistricten der afdeling met drie. De formatie van het voor het gewest toegestaan personeel bij het districtsbestuur behoefde intusschen niet te worden gewijzigd, daar het inlandsch bestuur in de afdeling Berbek kon worden ingekrompen door samensmelting van het district Siwalan met het district Berbek (van welk laatste een klein gedeelte gevoegd werd bij het district Waroelajeng) en de daarmee gepaard gaande vermindering van het aantal onderdistricten dier afdeling van 13 tot 10.

Oostkust van Sumatra. Te rekenen van 1 September 1895 werden bij Indisch Staatsblad 1895 n. 149 sommige onderdeelen der bestuursmiddelen in dit gewest, in overeenstemming met gewijzigde toestanden, deels vereenvoudigd, deels uitgebreid. Voornamelijk gold het eerste de weinig belangrijke afdeling Bengkalis en het andere de in betekenissen toegenomen afdeling Assahan. De reorganisatie, welke, bij volledige uitvoering (op één punt zou zij eerst bij de vervanging van den in functie zijnden titularis in werking treden), eene besparing van f 8640 'sjaars oplevert, betrof in de eerste plaats het bureau-personeel in de beide genoemde afdelingen en bij sommige elders in het gewest geplaatste Europeesche ambtenaren, en overigens de opheffing van enkele inlandsche en Chineesche betrekkingen.

Van de toevoeging der landschappen Tanah Djawa en Tandjong Kasan aan de afdeling Batoe Bara werd reeds melding gemaakt in hoofdst. C (blz. 17, noot 1) hiervóór.

Atjeh en onderhoorigheden. Omtrent de toevoeging (Indisch Staatsblad 1896 n. 12) van het landschap Lepong als hoeloe-balangschap (district) aan de afdeling Groot-Atjeh, zij verwezen naar blz. 4 hiervóór.

Banka en onderhoorigheden. Bij Indisch Staatsblad 1896 n. 2 en 3 werd de formatie van het uit 'slands kas bezoldigd inlandsch personeel, zoowel dat der batins (onderdistrictshoofden) als dat der kamponghoofden, niet onbelangrijk ingekrompen,

tegen aanstelling van eenige bezoldigde Chineesche kamponghoofden (wijkmeesters), en in verband daarmee het aantal onderdistricten verminderd met acht (waarvan één op de onderhoorige Lepar-eilanden), een en ander met bepaling dat de reorganisatie (welke, als zij te zijner tijd volledig zal zijn tot stand gekomen, eene bezuiniging van omstreeks f 12 000 'sjaars zal opleveren) geleidelijk zal worden ingevoerd, maar gelang daartoe gelegenheid bestaat door het overlijden, de overplaatsing of het ontslag van het voor het oogenblik in dienst zijnde personeel. Tevens werd het ambt van (Europeeschen) posthouder op genoemde Lepar-eilanden opgeheven en de daar bescheiden demang (district-hoofd) met het bestuur belast, tegen eene verhoogde bezoldiging, welke werd gelijkgesteld aan die van het meerendeel der demangs op Banka zelf.

Westerafdeling van Borneo. Over de aanstelling in den aanvang van 1896 (Indisch Staatsblad n. 34) van eenig bezoldigd inlandsch personeel in de door zoogenaamde gouvernementen-Dajaks bewoonde streken der Boyen-Kapoeas is reeds gehandeld in hoofdstuk C (blz. 20) hiervóór.

Celebes en onderhoorigheden. Bij gouvernementenbesluit dd. 22 Juni 1896 n. 11 werd bepaald dat de tusschen Borneo en Celebes gelegen Noesa-lima- (ten rechte Masa-lima-)eilanden deel uitmaken van de onderafdeling Tello Parangloë derafdeling Makassar.

Menado. Bij Indisch Staatsblad 1896 n. 56 is de tijdelijke indienststelling (sedert October 1888; zie het Koloniaal Verslag van 1889, blz. 19) van een posthouder op de Takaut-eilanden met Lirong op het eiland Salibaboe als standplaats, bestendigd.

Bij dezelfde beschikking werd, zonder vermeerdering van uitgaven, het districtsbestuur in de Minabassa meer overeenkomstig de behoefte geregeld. Een der beide betrekkingen van tweede-districtshoofd in de districten Tomohon-Sarongsong (afdeling Tondano) en Pasan-Ratahan-Ponosakan (afdeling Belang) werd namelijk opgeheven, doch daarentegen een tweede-districtshoofd in dienst gesteld in elk der districten Langowan (afdeling Tondano) en Tonsawang (afdeling Belang).

Ambonia. De indeeling van de Lucipara- en Schildpad-eilanden, tot dusver behoord hebbende bij de afdeling Aroe-, Key-, Tenimber- en Zuidwester-eilanden, bij de afdeling Amböina (Indisch Staatsblad 1895 n. 230) werd reeds vermeld in hoofdstuk C (blz. 31) hiervóór.

Ternate en onderhoorigheden. Voor een van de vier tijdelijke Europeesche posthouders in dit gewest, dien voor het toezicht in het aan den sultan van Ternate onderhoorige rijk Banggai (Oostkust van Celebes), welke beaamte aanvankelijk te Mendono in het op den vasten wal van Celebes gelegen gedeelte van Banggai gevestigd was, doch sedert naar het eiland Banggai was verplaatst, werd eene beter gelegen standplaats gekozen, namelijk de op genoemden vasten wal (bezuiden Mendono) gelegen Banggaische kampong Kientong, en zulks met loslating van het voornemen (zie vorig verslag, blz. 20) om Sakita in de aan Banggai grenzende Ternataansche onderhoorigheid Tomboekoe tot standplaats van bedoelden posthouder te bestemmen. De verplaatsing naar Kientong, waartoe in December 1895 werd overgegaan, werd door de Indische Regeering goedgekeurd bij besluit dd. 10 Juli 1896 n. 9.

Bali en Lombok. Tot de invoering, krachtens de wet van 20 Juli 1895 (Nederlandsch Staatsblad n. 131), van ons rechtstreeksch bestuur op het eiland Lombok en de daartoe behoorende kleinere eilanden werd, zooals reeds werd aangegeekend in hoofdstuk C (blz. 34) hiervóór, door de Indische Regeering overgegaan bij de ordonnantie van 31 Augustus 1895 (Indisch Staatsblad n. 181), terwijl bij Indisch Staatsblad 1895 n. 183 werd bepaald, dat gemeld eiland eene door een assistent-resident bestuurde afdeling vormt van de residentie Bali en Lombok, met Ampenan als hoofdplaats, en verdeeld in de onderafdelingen Oost-Lombok en West-Lombok, respectievelijk met de hoofdplaatsen Sisi en Mataram¹⁾, en elk bestuurd door een controleur bij het binnenlandsch bestuur. Eerstgenoemde, uitsluitend door Saksaks bewoonde onderafdeling, bestaat uit de districten Pringgabaya, Masbage, Rarang, Kopang, Sakra, Praja en Batoe Kliang, terwijl West-Lombok bestaat uit het Balisch gebied — begrensd ten noorden door de rivier Meninting, ten zuiden door de rivier Babak, ten westen door de zee en ten oosten door eene lijn, ongeveer in de richting noord-zuid over

¹⁾ De grenzen der afdelingshoofdplaats en der hoofdplaats van de onderafdeling Oost-Lombok werden geregeld bij Indisch Staatsblad 1896 n. 8.

Narmada getrokken —, en uit de ten noorden en ten zuiden van bedoeld gebied gelegen streken, gedeeltelijk door Sassaks bewoond, doch niet behoorende tot de Sassaksche districten der onderafdeeling Oost-Lombok. Bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 190 werd vervolgens ten behoeve van het bestuur over de afdeeling Lombok, behalve het noodige ondergeschikt personeel van klerken, tolken en oppassers en het korps gewapende politiedienaren waarvan op blz. 78 hiervóór reeds werd melding gemaakt, in dienst gesteld een assistent-resident, en de formatie der controleurs bij het binnenlandsch bestuur op de buitenbezittingen vermeerderd met drie controleurs (één der 1ste en twee der 2de klasse), waarvan één speciaal aangewezen voor de agrarische aangelegenheden en de landelijke inkomsten in de nieuwe afdeeling. Aan de gezamenlijke Sassaksche districtshoofden van Oost-Lombok werd voorts eene voorloopige bezoldiging van f 530 's maands toegekend, ter compensatie van de inkomsten, welke die hoofden sedert den opstand der Sassaks tegen het Balisch bestuur (1890) genoten uit de aldaar geheven in- en uitvoerrechten. Aan het groot aantal hoofden (poenggawa's) van West-Lombok zijn voorschands geene andere inkomsten toegelegd dan de hun vroeger door het vorstenbestuur toegekende apanages, voor zoover deze met den nieuwen stand van zaken bestaandbaar zijn en niet ten nadeele strekken van de eene of andere klasse van ingezetenen.

In verband met den korten tijd, die ter voorbereiding van de besproken bestuursorganisatie beschikbaar was, draagt deze slechts een voorloopig karakter. Zoo zullen zowel de administratieve indeeling van Lombok als de organisatie van het districtbestuur, de bezoldiging van de hoofden en wat verder daarmede in verband staat, nader dienen te worden vastgesteld, waartoe door den resident in November 1895 voorstellen werden ingediend, welke in Juni jl. bij den Raad van Indië in behandeling waren. Ook heeft de ondervinding reeds geleerd dat de formatie van het ondergeschikt personeel, zooals die oorspronkelijk werd geregeld, niet aan de eischen voldeed. Terwijl de totstandkoming van de vereischte wijzigingen voor een deel afhankelijk is van de beschikbaarstelling van fondsen bij de begroting, zijn door den Gouverneur-Generaal, voor zoover in de behoefte kon worden voorzien door een voorloopigen maatregel, dan wel zonder verhooging der vaste uitgaven, reeds de noodige beschikkingen genomen bij besluiten van 7 en 14 April jl. n°. 24 en 14 (zie voor laatstbedoeld besluit Indisch Staatsblad n°. 71).

Met betrekking tot de residentie Bali en Lombok verdient hier nog vermelding, dat bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 175 een einde is gemaakt aan de gewoonte om de hoofdplaatsen der afdeelingen Boelaleng en Djembrana nu eens met dezelfde namen als die afdeelingen en dan weder respectievelijk met de namen Singardja en Negara aan te duiden. Voortaan zullen alleen laatstbedoelde namen worden gebruikt.

§ 5. Gewestelijke communicatie- en politievaartuigen.

Van de drie stoomjachten waarmede, blijkens blz. 97 van het vorig verslag, het aantal gewestelijke communicatie- en politievaartuigen zou worden vermeerderd, kwam dat voor de afdeeling Tandjong Pinang van de residentie Riouw en onderhoorigheden in 1895 gereed en werd nog in hetzelfde jaar onder den naam van *Riouw* in gebruik genomen. De beide andere, respectievelijk bestemd voor de controleering van de scheepvaart ter Oostkust van Atjeh en het daarbij aansluitende kustgebied der residentie Oostkust van Sumatra, en om als tweede stoomvaartuig te worden benuttigd in de afdeeling Koetei en de Noord-oostkust der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, werden in April jl. afgeleverd en zouden eerlang worden in dienst gesteld. In het aantal en de stationneering van de gewestelijke vaartuigen, zooals een en ander t. a. p. werd vermeld (verg. ook de opgaven voorkomende op blz. 129/130 van deel I van den Indischen Regeeringsalmanak voor 1896), kwam overigens nog alleen in zoover verandering, dat het in de residentie Lampoungsche Districten gestationeerde stoomjacht *Adrienne*, aangezien het geen herstelling meer waard werd gekeurd, buiten dienst werd gesteld, terwijl een voorstel tot de vervanging daarvan door een nieuw jacht in behandeling was.

§ 6. Bijzondere onderwerpen.

Emigratie van inboorlingen naar buiten Nederlandsch-Indië. De bijzondere bepalingen voor het vervoer van Nederlandsch-Indische koelies naar Suriname, waarvan sprake was op blz. 97 van het vorig verslag, kwamen tot stand bij de ordonnantie van 16 April 1896 (Indisch Staatsblad n°. 72), terwijl bij gouvernementsbesluit van dien datum n°. 10 (Indisch Staatsblad n°. 73)

de noodige voorschriften zijn vastgesteld ter uitvoering van de bedoelde bepalingen, en tevens aan de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij te Batavia, gerekend van 1 Juli jl., zijnde de datum van inwerkingtreding der verordening, tot wederopzeggens vergunning is verleend tot het werven van inlanders voor het verrichten van arbeid in genoemde kolonie op den voet der nieuwe voorschriften. Bij de samenstelling van de getroffen regeling, die gelegenheid geeft om het vervoer van emigranten niet slechts via de Kaap de Goede Hoop, maar ook met Nederlandsche stoomschepen via Nederland te doen plaats hebben, is rekening gehouden met de door den agent-generaal voor de emigratie te Paramaribo gemaakte opmerkingen en met de in zake de emigratie naar West-Indië in Britsch-Indië geldende voorschriften. Behoudens de mogelijkheid dat de op te doene ondervinding bij de toepassing der bepalingen kan aantoonen dat zij op het een of ander punt voor verbetering vatbaar zijn, mag worden aangenomen dat zij allen waarborg bieden voor eene behoorlijke behandeling der emigranten en dat eene herhaling van wat in 1894 met het transport per *Voorwaarts* is voorgevallen niet meer zal zijn te vreezen.

Ten opzichte van de emigratie van inboorlingen van Nederlandsch-Indië naar vreemde koloniën werd sedert April 1895 — tot dat tijdstip liepen de mededeelingen in het vorig verslag (blz. 98) — door den Gouverneur-Generaal herhaalde malen gebruik gemaakt van de hem bij art. 5 der ordonnantie van 9 Januari 1887 (Indisch Staatsblad n°. 8) verleende bevoegdheid om in bijzondere gevallen de werving van inlanders voor het verrichten van arbeid buiten Nederlandsch-Indië toe te staan. Voor Duitsch Nieuw-Guinea werd een vijftal vergunningen verleend, en wel aan den consul-generaal van het Deutsche Rijk te Batavia voor de werving van hoogstens 400 Javanen voor het verrichten van plantage-arbeid (gouvernementsbesluiten dd. 6 Augustus 1895 n°. 14 en 11 Juni 1896 n°. 10), en van 15 Javanen bestemd om als schepelingen dienst te doen (gouvernementsbesluit dd. 18 April 1896 n°. 7), zoomede aan de firma HEINEKEN & Co. te Soerabaja voor het aanwerven van 12 Madureezen met hunne gezinnen voor het verrichten van arbeid op de onderneming der Astrolabe-compagnie te Stephansort (gouvernementsbesluit dd. 5 October 1895 n°. 11), en van één Javaan bestemd om als veehoeder te worden gebruikt (gouvernementsbesluit dd. 5 Februari 1896 n°. 21). Al deze vergunningen werden verleend op de bijzondere voorwaarden, waarvan melding werd gemaakt op blz. 98 van het vorig verslag, welke voorwaarden, in verband met het feit dat in Augustus 1895 eene pokken-epidemie in Duitsch Nieuw-Guinea was geconstateerd, nog zijn aangevuld met de bepaling, dat de koelies vóór hun vertrek uit Nederlandsch-Indië moeten worden gevaccineerd of gerevaccineerd, terwijl voorts de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura, bij circulaire van 6 Augustus 1895, zijn uitgenoodigd om zorg te dragen dat de aangeworvenen tijdig gewezen worden op het ongunstig klimaat der bedoelde kolonie. Door bovenbedoelden consul-generaal is sedert, in overeenstemming met de inzichten der Indische Regeering (zie vorig verslag, blz. 98) eene regeling vastgesteld voor de verdeeling der nalatenschappen van in Duitsch Nieuw-Guinea overleden Nederlandsch-Indische immigranten (waaromtrent geregeld opgaven zullen worden ingediend), en eene voorziening getroffen om de zoodanigen, die met spaarpenningen terugkeeren, te onttrekken aan het gevaar dat zij die op de terugreis verbod-belen. Vanwege de Indische Regeering zijn tevens de noodige maatregelen genomen ten einde den kolonialen autoriteiten van Kaiser Wilhelmsland, ten behoeve van de boedelbereddering van aldaar overleden Nederlandsch-Indische immigranten, steeds alle vereischte inlichtingen te kunnen verstrekken omtrent de in Indië door die overledenen nagelaten betrekkingen. Ten aanzien van de werving ten behoeve van Duitsch Nieuw-Guinea kan voorts nog worden medegedeeld, dat de Neu-Guinea Compagnie te Berlijn verzocht heeft de op hare ondernemingen in die landstreek werkzame Nederlandsch-Indische koelies, die door beriberri worden aangetast, onmiddellijk naar de plaats van herkomst te mogen terugzenden, waartegen het Indisch Bestuur geen bezwaar heeft gemaakt, onder voorwaarde echter dat de terugzending kosteloos geschiede.

De overige hiervóór bedoelde vergunningen werden respectievelijk verleend aan een te Batavia gevestigden agent van Australische suikerfabrikanten voor de werving van hoogstens 300 Javanen tot het verrichten van arbeid op suikerplantages in Queensland (gouvernementsbesluit dd. 17 Juli 1895 n°. 11), aan den waarnemenden consul van Frankrijk te Batavia voor de werving van hoogstens 200 voor Nieuw-Caledonië bestemde Javaansche koelies (gouvernementsbesluit dd. 1 October 1895 n°. 9),

aan de firma Houghton & Co., mede te Batavia, voor de werving van ten hoogste 30 Javanen om als arbeiders dienst te doen op de onder de Straits-Settlements ressorteerende Cocos-eilanden (gouvernementsbesluit van 3 Januari 1896 n°. 20) en aan den consul van Portugal te Soerabaja voor het werven van 5 Javaansche timmerlieden ten behoeve van het gouvernement van Timor-Dilly (gouvernementsbesluit van 11 Juni 1896 n. 1). Aan al deze, op den voet van het in 1894 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n. 4964) vastgesteld model-werkcontract verleende vergunningen werd o. a. weder de bijzondere voorwaarde verbonden dat de geworvenen, vóór hun vertrek, op de plaats van inscheeping door een in Nederlandsch Indië gevestigden geneesheer moesten worden gekeurd en, bij eventueele afkeuring, kosteloos naar de plaats van herkomst moesten worden teruggevoerd, terwijl tevens minima werden bepaald van de aan de koelies uit te keeren loonen. De vergunning voor Nieuw-Caledonië werd eerst verleend nadat bevredigende inlichtingen waren verkregen zoowel omtrent de soort van arbeid waarvoor de koelies waren bestemd, als omtrent den gezondheidstoestand in de genoemde kolonie, speciaal onder de aldaar geïmporteerde werklieden, en na uitdrukkelijke verklaring dat, wanneer de Nederlandsch-Indische Regeering het te eeniger tijd mocht noodig oordeelen een ambtenaar naar Nieuw-Caledonië te zenden ten einde een onderzoek in te stellen naar de omstandigheden waarin de Indische koelies aldaar verkeerden, de kosten van zoodanige zending door het bestuur van die kolonie zullen moeten worden gedragen.

Naar aanleiding van een door tusschenkomst van ons consulaat-generaal te Singapore gedaan verzoek om inlichtingen of er bezwaren bestonden tegen de werving in Nederlandsch-Indië van Maleische of Javaansche werklieden voor het verrichten van arbeid in de Britsche kolonie der Goudkust (West-Afrika), heeft de Indische Regeering te kennen gegeven (October 1895) dat harerzijds tot zoodanige werving niet zou kunnen worden medegewerkt, in het bijzonder omdat het klimaat ter genoemde kust in de hoogste mate ongezond moet worden geacht.

Ten opzichte van de emigratie van inlanders uit Nederlandsch-Indië naar Singapore, met het doel om zich aldaar te verbinden elders werk te verrichten, blijkt uit de daaromtrent van ons consulaat-generaal aldaar ontvangen opgaven, dat ten overstaan van den „protector of emigrants”, tegen 1160 in 1894, in 1895 778 inboorlingen van onze bezittingen (440 Javanen, 197 Bandjareezen, 78 afkomstig van het eiland Bawean en 63 uit andere streken) werkcontracten aangingen, namelijk 181 voor Nederlandsch-Indië (146 voor Sumatra's Oostkust, 3 voor Indragiri en 32 voor Pontianak en Sambas), 50 voor Malakka (waarvan 30 voor Djohor), 57 voor Laboean, 488 voor Britsch Noord-Borneo en 2 voor West-Australië.

Begraafplaatsen. Met het oog op de omstandigheid dat door de hoofden van gewestelijk bestuur somtijds, met name waar het de begrafenis gold van wettig met Europeanen gehuwde inlandsche vrouwen, wegens redenen van piëteit vergunning werd verleend om af te wijken van het bij Indisch Staatsblad 1864 n°. 196 gegeven voorschrift, dat overledenen op de voor hun landaard bestemde begraafplaats moeten worden ter aarde besteld, is aan die practijk eene wettelijke basis gegeven door de bij gemeld Staatsblad vastgestelde bepalingen omtrent het begraven van lijken van Europeanen en van inlanders en met hen gelijkgestelde personen aan te vullen in dien zin, dat bedoelde bestuurshoofden ook bevoegd zijn verklaard om in bijzondere gevallen het ter aarde bestellen van een lijk op eene andere algemeene begraafplaats dan de voor den landaard van den overledene bestemde toe te staan (Indisch Staatsblad 1896 n°. 46).

Brandgevaar. Bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 176 zijn de tot wering van brandgevaar voor de hoofdplaatsen van gewesten in Nederlandsch-Indië, zoomede voor Padang Sidempoean en Fort de Kock uitgevaardigde beperkende bepalingen betreffende het bedekken van gebouwen met atap of andere licht ontvlambare materialen (Indisch Staatsblad 1875 n°. 288) en de verschillende ten gevolge daarop vastgestelde ordonnantiën gewijzigd, in hare toepassing uitgebreid en in één verordening samengevat.

Ontploffbare stoffen. In verband met het nieuw algemeen reglement op de spoorwagendiensten in Nederlandsch-Indië (Indisch Staatsblad 1895 n°. 300) zijn tegelijkertijd (zie n°. 301 van genoemd Staatsblad) bepalingen vastgesteld voor het vervoer over spoorwegen, ten behoeve van 's lands burgerlijken dienst, van buskruit tot eene hoeveelheid van meer dan 25 kilogram en van sommige andere ontploffbare stoffen, terwijl bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 302 eenige wijziging werd gebracht in de bij Staatsblad 1887 n°. 58 uitgevaardigde voorschriften voor het

Handelingen der Staten-Generaal. Bijlagen 1896—1897.

vervoer over spoorwegen van groote hoeveelheden buskruit en ammunitie ten behoeve van 's lands militairen dienst.

Straatverlichting. Nadat daartoe bij de Indische begrooting voor 1896 de noodige fondsen waren beschikbaar gesteld, is bij gouvernementsbesluit van 27 December 1895 n°. 2 het aantal publieke gaslantaarns op de hoofdplaatsen Batavia en Soerabaja respectievelijk met 8 en 87 uitgebreid en derhalve op respectievelijk 1034 en 608 gebracht. Daardoor is bereikt het totaal van 1642 lichten, vereischt voor de inwerkingtreding van de met de concessionaris voor de gasverlichting op die hoofdplaatsen, de Nederlandsch-Indische Gasmaatschappij te Rotterdam, overeengekomen verlaging van de verlichtingskosten voor elken straatlantaarn van f 70 op f 69 (zie het verslag van 1894, blz. 77).

II. PERSOONLIJKE DIENSTEN.

§ 1. Java en Madura.

Aan de werking van de algemeene heeren dienstregeling voor Java en Madura (Indisch Staatsblad 1890 n°. 248), welke, na de invoering van gewestelijke regelingen (verg. vorig verslag, blz. 98), alleen nog gold voor de onderdistricten Pledang en Bendoengan, uitmakende het onder den naam van Bloeboer bekende gouvernementgebied in de afdeling Buitenzorg der residentie Batavia, kwam in het begin van 1896 definitief een eind door de uitvaardiging, bij ordonnantie van 20 Januari 1896 (Indisch Staatsblad n°. 15), ook voor bedoeld gebied van eene afzonderlijke heeren dienstregeling in den geest van de overige gewestelijke verordeningen. Volgens deze, met 1 Maart jl. in werking getreden regeling kunnen van de bevolking alleen heeren diensten gevorderd worden voor het aanleggen, herstellen en onderhouden van wegen, het bezetten van wachthuizen, het herstellen en onderhouden van dammen en waterleidingen, zoomede voor het vervoeren van personen en troepen op marsch en van hunne goederen op den voet van de ordonnantie van 3 Mei 1875 (Indisch Staatsblad n°. 110), welke laatste diensten evenwel alleen dan kunnen worden gevorderd indien tegen de vastgestelde tarieven geen vrije koelies te bekomen zijn. Ongerekend laatstbedoelde diensten, en behalve wanneer zulks bij rampen van hooger hand dan wel tot afwending van algemeen gevaar tijdelijk noodig mocht zijn, kunnen per heeren dienstplichtige niet meer worden gevorderd dan 20 dagen arbeid 's jaars. Bij de voorschriften ter uitvoering van de ordonnantie, vastgesteld bij gouvernementsbesluit van 20 Januari 1896 n°. 8, is intusschen bepaald dat de diensten voor het herstellen en onderhouden van dammen en waterleidingen, zoomede die voor het herstellen en onderhouden van eenige wegen ter hoofdplaats Buitenzorg, voorloopig niet gevorderd zullen worden, terwijl het in de bedoeling ligt deze diensten definitief af te schaffen, zoodra de voor de uitvoering daarvan in vrijen arbeid benodigde fondsen bij de begrooting zullen zijn toegestaan.

Nadat in 1894 (Indisch Staatsblad n°. 282), in opvolging van het voorschrift, vervat in art. 57 (2de lid) van het Regeeringsreglement, de eerste vijfjaarlijksche herziening van eene gewestelijke heeren dienstregeling, en wel van die voor de residentie Kadoe had plaats gehad (zie vorig verslag, blz. 99), kwam bij ordonnantie van 29 Augustus 1895 (Indisch Staatsblad n°. 180) de herziening van de regeling voor Bagelen tot stand, terwijl bij gouvernementsbesluit van denzelfden datum n°. 6 de noodige voorschriften tot uitvoering dier ordonnantie zijn vastgesteld. De belangrijkste wijziging van de tot dusver gewerkt hebbende regeling (zie het Koloniaal Verslag van 1891, blz. 79-80) bestaat hierin, dat de diensten voor het bewaken van waterwerken definitief zijn afgeschaft, nadat gebleken was dat die opheffing zonder verhooging van het hoofdgeld kon geschieden. De overige wijzigingen, van denzelfden aard als het meerendeel der veranderingen aangebracht in de heeren dienstregeling voor Kadoe, bepalen zich tot punten van ondergeschikt belang. Voorstellen tot herziening der heeren dienstregeling voor de residentie Banjoemas waren, bij de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor dit hoofdstuk, nog bij de Indische Regeering in onderzoek.

In de voorschriften tot uitvoering der gewestelijke heeren dienstregelingen ontbrak tot dusver eene bepaling, die den aard van den heeren dienstarbeid omschreef en voorts de autoriteit aanwees, die bevoegd was tot het tewerkstellen van heeren dienstplichtigen, hetzij voor de uitvoering van nieuwe, hetzij voor zware herstelling of vernieuwing van reeds bestaande werken. Zoodanige bepaling was wel opgenomen in de voorschriften tot uitvoering der vroegere algemeene heeren dienstregeling (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4571), doch werd bij de vaststelling van de gewestelijke voorschriften weggelaten, omdat

de opnemings daarvan overbodig werd geacht. Intusschen is gebleken dat die weglating tot misverstand aanleiding heeft gegeven, waarom bij de jongste vaststelling van de uitvoeringsvoorschriften voor Kadoe en Bagelen, door toevoeging van een afzonderlijk artikel, alsnog in de bedoelde leemte is voorzien, en bij gouvernementsbesluit van 5 November 1895 n°. 45 de voor de overige gewesten bestaande voorschriften van uitvoering met een gelijkkluidend artikel zijn aangevuld¹⁾. Voorts werd, naar aanleiding van een daaromtrent gerezen geschil, door de Indische Regeering nog beslist dat heerendienstplichtigen niet te werk mogen worden gesteld buiten het gewest waarin zij wonen.

Hoewel door de hoofden van gewestelijk bestuur, overeenkomstig de daartoe ontvangen opdracht (zie blz. 98-99 van het vorig verslag), alles werd aangewend om door eene doeltreffende regeling van den heerendienstarbeid het aantal te presteeren dagdiensten tot het hoogst noodige terug te brengen, bleek in de residentieën Tagal en Bezoeki het aantal beschikbare dagdiensten niet voldoende om in de behoefte te voorzien. In verband daarmee moesten voor Tagal fondsen worden beschikbaar gesteld voor den aankoop van verhardingsmateriaal ten behoeve van het gewoon onderhoud van een gedeelte der heerendienstwegen in de districten Tandjong en Maribajja (gouvernementsbesluit van 6 September 1895 n°. 58), terwijl in Bezoeki de bevolking van het onderhoud van een gedeelte van den heerendienstweg van Djember naar Poeger moest worden ontheven, met opdracht van bedoeld onderhoud aan den waterstaat, ten behoeve waarvan de voor 1895 toegestane fondsen voor het gewoon onderhoud van bruggen, wegen en andere waterstaatswerken bij gouvernementsbesluit van 17 November 1895 n°. 11 werden verhoogd.

Bij de toepassing van het sedert Juni 1894 door de Indische Regeering aangenomen beginsel om voortaan ook bij het toestand brengen van de prise d'eau en de hoofdleidingen van irrigatiewerken zooveel mogelijk van den kosteloozen arbeid van heerendienstplichtigen gebruik te maken (zie vorig verslag, blz. 156), deed zich al spoedig het bezwaar voor dat heerendienstplichtigen in den regel minder arbeid presteeren dan vrije koelies, omdat onder de 12 uren arbeid, welke van hen gevorderd mogen worden, behalve de rusttijd, ook begrepen is de tijd, dien zij noodig hebben om van hunne woning naar het werk te gaan en om van daar weder naar huis terug te keeren, waarmede vooral voor hen die van 5 tot den maximum-afstand van 8 palen van het werk afwonen veel arbeid verloren gaat. Ten einde aan dit bezwaar tegemoet te komen en dus een meer nuttig effect van den arbeid der heerendienstplichtigen te verkrijgen, heeft de Indische Regeering besloten eene proef te doen nemen met eene door de directeuren van binnenlandsch bestuur en der burgerlijke openbare werken aanbevolen regeling, welke hierin bestaat, dat de arbeid der heerendienstplichtigen in taakwerk wordt verricht en dat aan hen, die op aanmerkelijken af-

stand van het werk wonen en verkiezen eenige dagen achtereenvolgend te blijven arbeiden, tegen eene geldelijke tegemoetkoming grootere taken worden aangewezen dan aan degenen die slechts één dag op het werk vertoeven.

Aan de ten vorigen jare door den Gouverneur-Generaal aan sommige hoofden van gewestelijk bestuur gedane opdracht om mede te deelen of, in verband met den economischen toestand der bevolking in hunne gewesten — en, zoo ja, tot welk bedrag — het hoofdgeld tot verdere afschaffing van heerendiensten zou kunnen worden verhoogd (zie vorig verslag, blz. 99), werd tegen het einde van 1895 voldaan. De naar aanleiding van de ter zake ontvangen rapporten door den Landvoogd in Juni jl. gedane voorstellen met betrekking tot de gewesten ten aanzien waarvan de bedoelde vraag in bevestigenden zin kan worden beantwoord, zijn thans hier te lande in overweging.

Volgens de gehouden aantekeningen, gespecificeerd in bijlage O hierachter, zijn gedurende 1895, in de gewesten die hunne eigen heerendienstregeling hadden, 19 184 278 dagdiensten gepresteerd, en in het toen nog onder de algemeene heerendienstregeling van 1890 (Indisch Staatsblad n°. 248) vallende gouvernementsgebied der residentie Batavia 1 460 038, of te zamen 20 644 316 dagdiensten, tegen 19 691 527 in 1894. Hoewel dus in 1895 952 789 dagdiensten meer werden verricht dan in het voorafgegane jaar (of 712 394 wanneer de diensten voor den aanleg van irrigatiewerken, welke in 1895 een totaal bereikten van 375 574, tegen 135 179 in 1894, buiten rekening worden gelaten), was het gemiddeld aantal dagdiensten, hetwelk per heerendienstplichtige werd gevorderd, omgeslagen over alle gewesten, in beide jaren vrij wel gelijk, namelijk 6 à 7.

Ongerekend het aantal dagdiensten ten behoeve van den aanleg van irrigatiewerken, blijkt bij eene residentiesgewijze vergelijking van de opgaven over beide jaren, dat in 1895 meer heerendiensten werden verricht in Bantam, Krawang, Cheribon, Samarang, Rembang, Zuid-Soerabaja, Pasoeroean, Bagelen en Madura. Over het algemeen wordt dit toegeschreven aan den langdurigen westmoesson, waardoor aan verschillende wegen, dammen en leidingen meer arbeid moest besteed worden, ook ter herstelling van door bandjirs toegebrachte schade. In Zuid-Soerabaja werden sommige wegen en leidingen sedert de invoering van de gewestelijke regeling voor het eerst in de heerendienst-leggers opgenomen, terwijl ook ten gevolge van het vermeerderd suikerriet- en houttransport het onderhoud der wegen steeds meer werk vordert. Voorts verkreeg men, inzonderheid in de afdeelingen Djombang (Soerabaja) en Malang (Pasoeroean), door scherper controle ook meer betrouwbare cijfers omtrent het aantal werkelijk gepresteerde dagdiensten. In Cheribon was de vermeerdering van het aantal dagdiensten ook te wijten aan de omstandigheid dat enkele binnenwegen, die ten gevolge van de veelvuldige suikerriettransporten geleden hadden en sedert een paar jaren niet begrind waren geworden, in 1895 opnieuw moesten worden verhard.

Wat de gewesten betreft, waar voor de in heerendienst te verrichten werkzaamheden minder dagdiensten noodig waren dan in 1894, wordt alleen met betrekking tot de Preanger Regentschappen melding, dat die vermindering moet worden beschouwd als een gevolg van de in genoemde residentie ingevoerde werkregeling (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4656), waarvan de uitvoering in 1894 (zie blz. 99 van het vorig verslag) nog te wenschen overliet, doch in het verslagjaar, na de door het hoofd van gewestelijk bestuur gegeven toelichtingen, beter aan haar doel beantwoordde, hoewel hier en daar nog op richtiger toepassing der voorschriften moest worden aangedrongen. Ook in de afdeeling Tjiringin der residentie Bantam werd eene proef genomen met de toepassing van het in de Preanger Regentschappen werkende stelsel, doch omtrent de resultaten kon nog niet worden gerapporteerd.

Voor het bezetten van wachthuizen werden in 1895 in alle gewesten (met uitzondering van Batavia) te zamen 3 367 299 dagdiensten gevorderd, tegen 3 522 318 in het voorafgegane jaar, of 155 019 minder, waaruit dus opnieuw van het streven blijkt om den bedoelden dienst tot het hoogst noodige te beperken.

In 1895 werd eene som van f 332 besteed als tegemoetkoming aan de heerendienstplichtigen, die tewerk waren gesteld tot bescherming van de kunstwerken te Soengapan (afdeeling Pama-lang, residentie Tagal), toen deze door een in den nacht van 29 op 30 Januari 1895 opgekomen bandjir werden bedreigd. Overigens had in dat jaar geen tewerkstelling van heerendienstplichtigen tegen tegemoetkoming plaats.

Tot verlichting van de heerendiensten werden ook in 1895 op de hoofdplaatsen voor het onderhoud en de begrinding van

¹⁾ Dit artikel luidt:

„De arbeid der heerendienstplichtigen bepaalt zich uitsluitend tot koelie-arbeid, waaronder in geen geval verstaan worden die werkzaamheden, waarvoor de bijzondere ervaring van den ambachtsman wordt vereischt.”

„Het bakken van metselstenen, het branden van kalk, het stampen van metselstenen tot cement en het aanbrengen van rivierstenen, grind en zand, kunnen, voor zooveel de plaatselijke omstandigheden dit toelaten, voor de hierbedoelde werken in heerendienst geschieden.”

„De bevolking mag niet gedwongen worden karren of trekvee te leveren voor het transport van de materialen, of zulke gereedschappen ter verwerking daarvan als zij zich opzettelijk daartoe zou moeten aanschaffen.”

„De diensten, waarbij overnachten onvermijdelijk is, worden per etmaal als een dubbele dagdienst in rekening gebracht.”

„Geene nieuwe werken worden in heerendienst ondernomen zonder verkregen machtiging van den Gouverneur-Generaal, wiens autorisatie of nadere goedkeuring tevens noodig is voor het geval dat moet worden of is afge-weken van het bij de machtiging tot het werk toegestaan aantal dagdiensten van heerendienstplichtigen.”

„Die machtiging of nadere goedkeuring wordt niet verleend, zoo niet is aangetoond dat, door onvoorzien tegenspoed, overschrijding van het toegestaan aantal dagdiensten bij het werk onvermijdelijk is of geweest is.”

„Voor de vordering van diensten ten behoeve van zware reparatiën aan en vernieuwingen van reeds bestaande werken wordt de machtiging vereischt van het hoofd van gewestelijk of plaatselijk bestuur.”

Ten einde volledig te kunnen voldoen aan het voorschrift, vervat in de 54e alinea van het aangehaald artikel, heeft de Indische Regeering in Maart jl. bepaald, dat voortaan in de besluiten tot autorisatie van enig werk, behalve het te verwerken geldswaardig bedrag, ook het noodig geraamd aantal dagdiensten van heerendienstplichtigen moet worden opgenomen.

Ten opzichte van de voorschriften ter uitvoering van de heerendienstregelingen zij hier nog vermeld, dat bij gouvernementsbesluit van 27 October 1895 n°. 3 eenige fouten zijn hersteld voorkomende in bij de voorschriften voor de residentieën Bantam en Madioen (Bijblad op het Indisch Staatsblad nos. 4782 en 4867) behoorende modellen van de registers voor de verdeling en van de staten betreffende de verrichte heerendiensten.

wegen dwangarbeiders of politieel gestraften gebezigd.

Zooals gewoonlijk kwamen ook in 1895 plaatsvervangende voor het verrichten van heerediensten en afkoop van die diensten veelvuldig voor.

Slechts enkele gevallen van onwettige vordering of vrijstelling van heerediensten door dessahoofden werden ontdekt (in Cheribon, Tagal, Pekalongan, Japara, Pasoeroean, Probolinggo en Bagelen); de schuldigen werden administratief gestraft of uit hunne betrekking ontslagen.

Omtrent de werking van de (bij residentsbesluit vastgestelde) op ongeregelde tijden door de besturende ambtenaren gecontroleerde regelingen betreffende de dessapolitie- en pantjendiensten werden rapporten ontvangen van de residenten van Kadoe en Bagelen, uit welke rapporten blijkt dat de respectievelijk in 1888 en 1889 voor die gewesten uitgevaardigde regelingen (zie het Koloniaal Verslag van 1890, blz. 71/72) over het algemeen goed blijven voldoen en de bevolking er mede tevreden is, daar zij thans weet op welke vaste dagen zij moet uitkomen en dus niet meer, zooals eertijds het geval was, aan de willekeur der dessa-bestuurders is overgelaten. In Bagelen is men er in kunnen slagen om in de meeste dessa's de dienstplichtigen voor het doen van politiediensten slechts eens in de 10, 14 of 15 nachten te doen uitkomen, terwijl in het meerendeel der overige het maximum van te presteeren diensten op eens in de 7 nachten is kunnen worden gesteld, en alleen in enkele bergdessa's het oorspronkelijk vastgesteld maximum van eens in de 5 nachten is moeten worden behouden. Wat Kadoe betreft wordt, in alle dessa's waar dit slechts eenigszins mogelijk is, dagelijks over niet meer dan 1/- der dienstplichtigen beschikt, doch in het groot aantal kleine dessa's met een gering aantal dienstplichtigen kan, zonder de veiligheid van persoon en goed in de waagschaal te stellen, van het op 1/3 gestelde maximum voorschots niet worden afgeweken. Grootere beperking zal eerst kunnen worden verkregen naarmate het zal gelukken een aantal kleine dessa's onderling tot één dessa te vereenigen, een doel waarnaar steeds wordt gestreefd.

Een van de vele onderwerpen, welke aan de zorg der betrokken gemeenten zijn overgelaten, is het onderhoud van dessa-wegen. De daaraan verbonden arbeid is in den regel niet zwaar, doch in de suikerstreken, waar men doorgaans te doen heeft met gras- of kleiwegen, die ten gevolge van de zware riettransporten meestal in slechten staat verkeerden, veroorzaakt hij aan de bevolking veel moeite en last. In verband daarmee werden van bestuurswege reeds in Mei 1894 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4917), en nu laatstelijk weder in Maart 1896, eenige wenken gegeven omtrent het onderhoud van de bedoelde wegen.

De aanslag van de heeredienstplichtige bevolking in de gouvernementsgewesten op Java (Batavia uitgezonderd) en op Madura in het hoofdgeld, bedoeld bij Indisch Staatsblad 1893 n°s. 68 en 186, bedroeg in 1895 f 3 037 425, welk bedrag in dat jaar zoo goed als geheel werd aangezuiverd, zoodat na aftrekking van de 8 pct. collecteloon zuiver beschikbaar was f 2 794 431, waarvan werd uitgegeven (of toegestaan), nagenoeg uitsluitend voor het doen verrichten in vrijen arbeid van de in 1882 en later definitief afgeschafte diensten ¹⁾ (verg. de uitvoerige specificatie in bijlage P hierachter), f 2 317 590, en dus overbleef f 476 841. Laatstbedoeld bedrag en de bij de begroting voor 1895 (art. 118), uit de overschotten van het hoofdgeld van vroegere jaren, beschikbaar gestelde som van f 400 000 werden in de eerste plaats weder aangewend, evenals reeds sedert 1886 gebruikelijk was, voor het doen verrichten in vrijen arbeid, daar waar de bedoelde verplichte diensten nog niet formeel afgeschafte waren ²⁾, van den koelie-arbeid aan bruggen en duikers in zogenaamde heeredienstwegen buiten hoofdplaatsen van gewesten en afdelingen.

¹⁾ De hierbedoelde gelden worden in den regel in beheer gegeven aan de controleurs en aspirant-controleurs, terwijl in enkele gewesten ook wel kleine sommen aan de districts- en onderdistrictshoofden worden toevertrouwd, hetgeen, waar men met groote controle-afdeelingen en een uitgebreid vegenet te doen heeft, niet altijd te vermijden is. Op de handelingen dier inlandse hoofden wordt echter nauwkeurig gelet, zoodat geen vrees behoeft te bestaan dat de gelden misbruikt worden. De administratieve verantwoording der fondsen heeft, ingevolge de daaromtrent in 1893 door den directeur van binnenlandsch bestuur gegeven voorschriften, plaats op de wijze aangegeven in de met 1 Januari 1879 in werking getreden bepalingen voor de geldelijke administratie van waterstaatswerken van eenvoudige constructie (zie Koloniaal Verslag van 1879, blz. 126, noot 1), en voldoet, blijkens de van verschillende hoofden van gewestelijk bestuur ontvangen berichten, in de praktijk goed.

²⁾ Dit was gedurende 1895 nog enkel het geval in de residentieën Bantam, Preanger Regentschappen, Bezoecki en Madioen en in de afdeling Bawean der residentie Soerabaja (verg. tabel III in bijlage N van het verslag van 1894, benevens blz. 99 van dat van 1895).

Voor dat doel werd toegestaan f 153 012 (zie de kolommen 24 en 25 van bijlage P), terwijl voorts uit het samengevat bedrag van f 476 841 en f 400 000 nog werden gekweten de koelielooenen, welke betaald moesten worden tot voortzetting gedurende 1895 van eenige in 1893 en 1894 geautoriseerde werken (f 45 464 ³⁾, benevens die voor werken, tot welke uitvoering in vrijen arbeid de machtiging in 1895 werd verleend (f 312 681). De laatstbedoelde machtigingen hadden o. m. betrekking op: het verzamelen en transporteren van verhardingsmateriaal ten behoeve van het gewoon onderhoud van een gedeelte der heeredienstwegen in de districten Maribaja en Tandjong der residentie Tagal, waarvan hiervoor reeds melding werd gemaakt (f 9233); den aankoop van grind ten behoeve van de verbetering in heeredienst van den weg Pilang Toelangan in de afdeling Sidhoardjo der residentie Soerabaja (f 5938); het doen van herstellingen aan de taluds van de spuiskuis, het treffen van voorzieningen aan het spuikanaal en het bouwen van een ijzeren buis-duiker te Kloewan in de afdeling Demak der residentie Samarang (f 5043), zoodat de voortzetting en voltooiing in vrijen arbeid van de verbetering van den loop der Bezoek-rivier in de afdeling Loe-maljang der residentie Probolinggo (f 14 665). ⁴⁾

Ook in 1895 werd geen gebruik gemaakt van de bij de ordonnantie in Indisch Staatsblad 1893 n°. 68 geopende gelegenheid om van den totaalaanslag in het hoofdgeld voor de districten, onderdistricten of dessa's van een gewest of gedeelte van een gewest, waar eene afzonderlijke heeredienstregeling werkt, een naderen omslag tot stand te brengen. Wel vond hier en daar eene nadere repartitie van den dessa-aanslag onder de hoofdgeldplichtigen in de dessa plaats (zie art. 7 van de aangehaalde ordonnantie), o. a. in vier dessa's van het district Soebah (Pekalongan), in de afdeling Kendal met uitzondering van het district Bodja (Samarang) en in een aantal dessa's van de gewesten Japara en Pasoeroean, van het district Batoer der afdeling Bandjarnegara (Banjoemas) en van de afdeling Magelang der residentie Kadoe.

Een paar dessahoofden, één in Cheribon en één in Pasoeroean, die een deel van het door hen geïnde hoofdgeld, echter tot een luttel bedrag, verduisterd hadden, werden te dier zake respectievelijk met zes maanden en een jaar dwangarbeid gestraft.

§ 2. Buitenbezittingen.

Voor zoover tabellarische opgaven betreffende het aantal der heeredienstplichtigen in sommige der buitenbezittingen en omtrent den aard en den omvang van den door hen gepresteeren arbeid zijn ontvangen, zijn deze opgenomen in bijlage Q hierachter; met betrekking tot de gewesten Billiton en Zuider- en Oosterafdeling van Borneo schenen echter de ontvangen cijferopgaven meer geschikt om te dezer plaats te worden opgenomen. Ten overvloede zij weder herinnerd dat in sommige buitenbezittingen het vorderen van heerediensten van gouvernementswege slechts in zeer buitengewone gevallen geoorloofd is, namelijk tot wering van rampen van hoogerhand of tot afwendiging van algemeen gevaar. Over bedoelde gewesten, genoemd in het verslag van 1894 (blz. 80), wordt dan ook in deze paragraaf niet gehandeld, terwijl uit een paar andere gewesten de opgaven ontbreken of niets nieuws behelzen.

Sumatra's Westkust. Zooals uit de zoeven bedoelde bijlage Q blijkt werden in 1895 in dit gewest voor algemeene diensten gevorderd 4728 037 dagdiensten (1 044 653 in de Padangsche Benedenlanden, 3 021 328 in de Padangsche Bovenlanden en 662 056 in Tapanoli), tegen 4 058 420 in 1894 (in de drie genoemde onderdeelen van het gewest respectievelijk 983 315, 2 479 128 en 595 977).

Ondanks het doorlopend streven om eenige verlichting in den druk der heerediensten te brengen, o. a. door het onderhoud van wegen en bruggen te doen geschieden door politieel gestraften, dwangarbeiders en vrije koelies, moesten dus niettemin van de bevolking voor algemeene doeleinden 669 617 dagdiensten meer gevorderd worden dan in het voorafgegane jaar, en wel ten gevolge van den buitengewonen arbeid die moest worden aangewend tot het herstellen van de belangrijke schade door de vele bandjirs aan wegen en bruggen toegebracht.

Voor de — in bovenstaande opgaven niet begrepen — bijzondere diensten, voornamelijk voor wachtdiensten, werd weder

³⁾ Hieronder eene som van f 41 000 tot voortzetting gedurende 1895 van de reeds in 1893 aangevangen werken tot vernieuwing van de Tjokrojasanen Wawar-kanalen in Bagelen, welke werken sedert zijn voltooid.

⁴⁾ Bij eene vergelijking met kolom 27 van bijlage P houde men in het oog dat hier uitsluitend de *toegestane* bedragen zijn opgegeven.

veelvuldig gebruik gemaakt van plaatsvervangings, en wel tegen een dagloon, dat in de hiervóór genoemde drie onderdeelen van het gewest respectievelijk varieerde tusschen f 0,45 en f 0,80, f 0,40 en f 0,60 en f 0,80 en f 0,90.

De onderzoekingen ter voorbereiding van eene definitieve heerendienstregeling, waarmede laatstelijk nog twee controleurs belast waren, werden beëindigd, behalve in de afdelingen Agam, L Kotta en Loeboe Sikaping der Padangsche Bovenlanden, waar het onderzoek moest worden gestaakt ten gevolge van de bevordering van een der bedoelde controleurs tot assistent-resident. De andere controleur zou nu echter het onderzoek aldaar voortzetten zoodra hij met de bewerking der voorstellen betreffende het door hem onderzochte gedeelte zou zijn gereed gekomen.

Benkoelen. Gedurende 1895 zijn, volgens de gehouden aantekeningen, van de dienstplichtige bevolking buiten de hoofdplaats gemiddeld 24 à 25 dagdiensten per dienstplichtige gevorderd, tegen 27 à 28 in 1894.

Evenals in 1894 werd voor het onderhoud der wegen op de hoofdplaats Benkoelen en voor de verbetering en verharding van den bergweg naar Kepahiang, zoomede voor den bouw van eenige bruggen in de afdeling Mokko Mokko, gebruik gemaakt van den arbeid van veroordeelden, wier aantal echter onvoldoende was om die werken naar eisch voort te zetten, waarom voor eerstbedoelde twee werken ook vrije koelies werden in dienst genomen, terwijl aan de heerendienstplichtigen, wier arbeidskrachten werden benuttigd voor de voltooiing van de wegverbetering tusschen Tabah Penandjoeng en Kepahiang, eene tegemoetkoming van f 0,15 per man en per dag werd uitbetaald.

In de afdeling Ommelanden van Benkoelen werd van de hoofden weinig medewerking ondervonden bij de van be-tuurswege aangewende pogingen om door scherpe controle het geregeld uitkomen van heerendienstplichtigen te bevorderen. De aanhangige quaestie omtrent de werking, opbrengst en aanwending van de belasting van f 2 per hoofd en per jaar, waaraan de bevolking ter hoofdplaats Benkoelen ingevolge Indisch Staatsblad 1874 n°. 276, juncto 1876 n°. 58, onderworpen is (verg. vorig verslag, blz. 101), was, tijdens de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor deze paragraaf, nog niet tot eene bevredigende oplossing gebracht.

Lampongsche Districten. Blijkens de gehouden aantekeningen werden in 1895 668 343 dagdiensten gevorderd, tegen 364 924 in 1894, dus 303 419 meer, hetgeen een gevolg was van de omstandigheid dat, ten gevolge van de beperkte eischen welke in 1894 aan de heerendienstplichtigen waren gesteld (zie vorig verslag, blz. 101) de wegen en bruggen in 1895 meer arbeid aan onderhoud en zware herstellingen vorderden. Toch werden per dienstplichtige gemiddeld niet meer gepresteerd dan 20 à 21 dagdiensten, tegen 11½ in 1894 en 24 à 25 in 1893. Voor het vervoeren van gouvernementsgoederen en gelden werden in 1895 2327 dagdiensten minder gevorderd dan in het voorafgegane jaar. Bij de toepassing van het bij de voorschriften tot uitvoering der heerendienstregeling (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4661) bepaalde, dat voor de bedoelde transporten aan de dienstplichtigen moet worden betaald hetgeen bij de reglementen is vastgesteld, trok het de aandacht dat ter zake van het vervoer van gouvernementsgoederen dergelijke reglementen niet bestaan (voor het vervoer van gelden kon worden toegepast de algemeene regeling in Indisch Staatsblad 1861 n°. 35). In afwachting van de thans spoedig te verwachten vaststelling van een reglement, waardoor speciaal voor de residentie Lampongsche Districten in het onderwerp volledig wordt voorzien, worden aldaar voorshands geen diensten voor het vervoer van gouvernementsgoederen meer geëischt.

Van plaatsvervangings werd weder gebruik gemaakt door handelaren en andere goeude lieden, die meenden dit aan hun stand verschuldigd te zijn. Verzuim in het verrichten van heerendiensten werd nu én dan gepleegd, doch meestal slechts door lieden die hunne woonplaatsen tijdelijk verlieten zonder vervangers aan te stellen.

Palembang. Opgaven nopens het aantal heerendienstplichtigen in dit gewest en den door hen gepresteerd arbeid ontbreken ook over 1895. De uitkomsten van de inning van de ter hoofdplaats geheven belasting van f 3 per hoofd 's jaars, als equivalent voor de vrijstelling van heerendiensten ten behoeve van den aanleg en het onderhoud van wegen en bruggen (zie Indisch Staatsblad 1877 n°. 198), in welke belasting 12 694 personen (inlanders en vreemde oosterlingen) werden aangeslagen, waren in 1895 zeer gunstig. Van den aanslag, ad f 38 082, was op het

einde des jaars geïnd f 33 570, terwijl in Januari 1896 nog f 315 betaald werd, dus te zamen f 33 885. De achterstand der jaren 1889 en 1890 werd afgeschreven, terwijl van dien over 1891-1894 gedurende 1895 nog een bedrag van f 7959 werd ontvangen.

De heerendiensten oefenden over het algemeen weinig druk op de bevolking uit.

Tot de vervanging van de voorloopige heerendienstregeling voor dit gewest (Indisch Staatsblad 1878 n°. 33) door eene definitieve kon nog niet worden overgegaan, aangezien bij het onderzoek van de betrekkelijke voorstellen van den resident (zie vorig verslag, blz. 101), waartegen zich overigens nog bezwaren van anderen aard voordeden, bleek dat de aan die voorstellen ten grondslag liggende plaatselijke onderzoekingen verre van volledig waren geweest, waarom een nader onderzoek ter zake is bevolen.

Banka en onderhoorigheden. In dit gewest werden, blijkens de gehouden aantekeningen, in 1895 gemiddeld 27 à 28 dagdiensten per dienstplichtige gepresteerd, tegen 28 à 29 in 1894. Hoewel ten behoeve van de tewerkstelling van heerendienstplichtigen tegen eene geldelijke tegemoetkoming voor de verbetering van den weg tusschen Muntok en Pangkalpinang in 1895 eene som van f 3750 beschikbaar werd gesteld, had zoodanige tewerkstelling evenmin plaats als in het voorafgegane jaar, en werd slechts een bedrag van f 1763 besteed voor aankoop van gereedschappen, voor beloningen aan personen die zich verdienstelijk hadden gemaakt bij het zoeken van betere wegtracés, enz.

Billiton. Gedurende 1895 werden onder de werking der nieuwe heerendienstregeling (Indisch Staatsblad 1894 n°. 186) in dit gewest door 6831 dienstplichtigen (tegen 6860 in 1894, in welk jaar de bedoelde nieuwe regeling slechts gedurende het laatste kwartaal van kracht was) gepresteerd 31 591 dagdiensten voor het onderhoud van wegen, bruggen en districtsgevangenissen, benevens 78 719 dagdiensten voor het overbrengen van brieven en het doen van wachtdiensten (dit laatste in gemeentelijken dienst), welke cijfers in 1894 hadden bedragen 31 574 en 79 577. Voor het bedienen van de brandspuiten ter hoofdplaats Tandjong Pandan werden weder 75 personen aangewezen, die van andere diensten werden vrijgesteld. Voor het overbrengen van gouvernementstreizigers en goederen waren, evenals in vorige jaren, genoeg vrije koelies te verkrijgen, zoodat voor dit doel geene heerendiensten behoeften te worden verricht.

Nalatigheid of onwil in het verrichten van heerendiensten komt op Billiton uiterst zelden voor. Op de districts-hoofdplaatsen namen, zooals gewoonlijk, de meergegoeden, tegen betaling van een daggeld van f 0,50, meestal plaatsvervangers.

Zuider- en Oosterafdeling van Borneo. Omtrent de in 1895 in dit gewest gepresteerde heerendiensten zijn de volgende opgaven ontvangen.

AFDEELINGEN.	Beschikbaar aantal heeren- dienst- plichtigen.	Aantal heeren- dienstplichtigen in 1895 gemiddeld dagelijks opgekomen.	Gemiddeld presteerde dus elke heeren- dienstplichtige in 1895 het navolgend aantal dagdiensten.
Bandjermasin en Ommelanden	8 199	221	9 à 10
Amoenthai	81 009	1 521	6 .. 7
Doesoelanden	4 663	39	ruim 3
Dajaklanden	2 715	38	.. 5
Martapoera	23 601	509	7 à 8
Sampit	2 724	5	½ .. 1
Totalen	123 511	a) 2 333	6 à 7

a) Hiervan kwamen er in betaalden dienst gemiddeld dagelijks 60 op.

De voorstellen tot herziening van de voor dit gewest geldende regeling der heerendiensten, waarvan laatstelijk sprake was op blz. 102 van het vorig verslag, zijn nog bij de Indische Regeering in behandeling.

Celebes en onderhoorigheden. Volgens de gehouden aantekeningen nopens de in dit gewest gepresteerde heerendiensten zijn, in doorslag over de verschillende afdelingen, in 1895 ruim 7 dagdiensten per dienstplichtige gevorderd geworden, zijnde ongeveer even veel als in 1894.

Een door het hoofd van gewestelijk bestuur ingediend voorstel

tot herziening van de bestaande heeren dienstregeling (Indisch Staatsblad 1891 n°. 113) meende de Indische Regeering niet in behandeling te moeten nemen alvorens door een nader plaatselijk onderzoek meer gegevens zouden zijn verkregen omtrent de werking dier regeling, meer bepaaldelijk ten aanzien van de vraag of, in verband tot het in art. 57 al. 2 van het Regeeringsreglement opgenomen voorschrift omtrent trapsgewijze vermindering, geen afschaffing of beperking mogelijk is van één of meer van de thans gevorderd wordende diensten. In verband daarmee werd ook het van den directeur van binnenlandsch bestuur ontvangen voorstel tot aanvulling der bestaande regeling (zie vorig verslag, blz. 102) voorloopig aangehouden.

Menado. Terwijl, voor zooveel de Minahassa betreft, de regeling van de persoonlijke diensten gedurende het geheele jaar 1895 werd beheerscht door de nieuwe, op blz. 102 van het vorig verslag besproken regeling in Indisch Staatsblad 1894 n°. 168, gold de t. a. p. eveneens behandelde nieuwe regeling voor de gouvernementdistricten der afdeeling Gorontalo (Indisch Staatsblad 1895 n°. 95) slechts gedurende de tweede helft van genoemd jaar en werkte gedurende de eerste zes maanden nog de regeling van 1889 (Indisch Staatsblad n°. 250).

Volgens de gehouden aantekeningen werden in het afgelopen jaar gepresteerd in de Minahassa 532 817, en in de afdeeling Gorontalo 72 554 dagdiensten, tegen respectievelijk 432 402 en 55 007 in 1894. In doorslag kwam de diensteprestatie over het geheele jaar in de genoemde gewesten respectievelijk neer op 25 en 4 dagdiensten per heeren dienstplichtige.

Bali en Lombok. De onderzoeken ter voorbereiding van eene definitieve regeling der heeren diensten in de gouvernementafdeelingen Boeleleng en Djembrana op Bali, welke in 1894 ten gevolge van de Lomboksche verwikkelingen moesten worden gestaakt (zie vorig verslag, blz. 103), konden ook in 1895, door het vertrek met buitenlandsch verlof van den daarmede belasten controleur, niet worden voortgezet. Cijfers nopens den in heeren dienst verrichten arbeid werden niet ontvangen.

In de nieuwe gouvernementafdeeling Lombok, waar de heeren diensten door den resident voorloopig werden geregeld, in afwachting van eene definitieve regeling waartoe de noodige gegevens worden verzameld, werden in 1895 slechts diensten geëischt ten behoeve van de herstelling en verbetering van wegen, kleine bruggen en duikers, zoomede van sawah-dammen, voor welke diensten in doorslag niet meer dan één dag arbeid in de maand per heeren dienstplichtige werd gevorderd. Van de op Lombok gevestigde vreemde oosterlingen werden alleen wachtdiensten op de plaats hunner inwoning (Ampenan) gevorderd. Eene regeling van de door hen te verrichten gemeentediensten werd door den resident bij keur vastgesteld (Javasehe Courant dd. 17 Januari 1896).

III. LANDELIJKE INKOMSTEN.

§ 1. Java en Madura.

Landrente. Blijkens het vorig verslag (blz. 85) was, na afloop op ult. 1893 van het eerste vijfjarig tijdvak van fixatie der landrente van de niet-wisselvallig beplante gronden, voor 1894 op Java en Madura tot een nieuwen aanslag in die belasting overgegaan, welke nieuwe aanslag echter geoordeeld werd voor de geregeld beplante velden en de andere voor vast aangeslagen gronden in de meeste gewesten niet als basis voor de volgende jaren te kunnen worden gehandhaafd. Voor 1895 is dan ook de aanslag herzien en, wat de gewesten betreft waar het bleek dat daartegen geen plaatselijke bezwaren bestonden, met opzicht tot de bedoelde vast aangeslagen gronden voor het op ult. 1899 eindigende tijdvak opnieuw gefixeerd, met dien verstande dat jaarlijks zal worden rekening gehouden met het belastbaar worden van nieuw ontgonnen gronden en het ophouden der belastingplichtigheid van andere. Voor de overige residentien werd het wenschelijk geacht eene dergelijke fixatie tot 1896 uit te stellen. De herziening van 1895 had ten gevolge, dat het onzuiver bedrag van de landrente der voor vast aangeslagen gronden werd bepaald op f 17 560 020, en dat der wisselvallig bebouwde gronden op f 335 429, zijnde respectievelijk f 147 804¹⁾ meer en f 12 238 minder dan in 1894, zoodat het brutoaanslagcijfer dat van 1894 in het geheel met f 135 566 overtrof. Tegenover dezen hooger en aanslag stond echter eene afschrijving wegens mis-

gewas van f 338 149 (f 97 688 meer dan in 1894), een verlies voor den lande, dat slechts ten deele werd gecompenseerd door het betrekkelijk lage cijfer der vrijstellingen wegens het onbeplant blijven van gronden, ad f 185 750, uit welken hoofde in 1894 f 43 578 meer moest worden afgevoerd. Om buitengewone en gewichtige redenen moest verder nog eene ontheffing ten bedrage van f 1206 (f 659 minder dan in 1894) worden verleend, zoodat de zuivere aanslag voor 1895 f 17 370 344 heeft bedragen, tegen f 17 288 229 over 1894, dus in 1895 f 82 115 méér.

Door de hoofden van gewestelijk bestuur werd zonder uitzondering de meening gedeeld, dat ook in 1895 het bedrag van den aanslag in de landrente aan de draagkracht der bevolking geene te zware eischen heeft gesteld. De aanzuivering had weder zeer volledig plaats. Terwijl van den aanslag over 1894 bij het einde van dat jaar nog verschuldigd was gebleven f 30 239, bedroeg op ult. 1895 de achterstand over 1895 niet meer dan f 19 476, onder welk bedrag nog eene som van f 4503 begrepen is wegens landrente van de sawahvelden in de zoogenaamde Bengawandjero-streek in de afdeelingen Sidajoe en Lamongan der residentie Soerabaja, waar de rijstaanplant op gemeld tijdstip nog te velde stond en de inning der belasting derhalve moest worden uitgesteld. Ook in sommige andere streken deden zich omstandigheden voor, welke, onafhankelijk van den druk der belasting, tot vertraging in de afbetaling aanleiding moesten geven.

Niettegenstaande van bestuurswege voortdurend naar een streng toezicht op de invordering der landrente-gelden en de geregelde storting daarvan in 's lands kas werd gestreefd, kwam verduistering door met de inning belaste dessahoofden weder herhaaldelijk voor. Hoewel in vele gevallen het tekort door den schuldige of diens bloedverwanten intijds werd bijgepast, bleef niettemin op het einde des jaars uit dezen hoofde nog eene som van f 10 030 te verhalen, tegen f 3875 op ult. 1894 en f 1481 op het einde van 1893. Bovendien werd in de afdeeling Berbek der residentie Kediri nog een tekort aan ginde landrente van ongeveer f 4000 in de kas van den onder-collecteur te Kertosono geconstateerd.

De opmeting der bouwgronden in de Preanger Regentschappen ten behoeve van eene proefneming met eene regeling der landrente op kadastralen grondslag kon in 1895 niet zoo krachtig worden voortgezet als in de voorafgegane jaren, uithoofde van den toemendenden omvang der werkzaamheden van anderen aard, welke aan hetzelfde personeel dat de landrente-metingen uitvoerde moesten worden opgedragen, o. a. in verband met de talrijke, op groote uitgestrektheden betrekking hebbende aanvragen tot het verkrijgen van erfpachtsperceelen in de genoemde residentie.²⁾ In de meereendeels in het zuiden van meergemeld gewest gelegen districten, waar de bouwgronden veelal slechts verspreid tusschen aanzienlijke uitgestrektheden onbebouwde grond voorkomen, had de opmeting plaats zonder verband aan te brengen tusschen de bebouwde complexen, hetgeen kon geschieden zonder tekort te doen aan de vereischte nauwkeurigheid en tot besparing van tijd en kosten leidde³⁾.

De in 't vorig verslag (blz. 104) aangekondigde regeling van de wijze waarop van de in de Preanger Regentschappen verzamelde gegevens gebruik zal worden gemaakt ter berekening van den landrente-aanslag in dat gewest, kwam na verkregen machtiging van het Opperbestuur tot stand bij de ordonnantie van 6 Juli 1896 (Indisch Staatsblad n°. 126), houdende nieuwe bepalingen nopens den aanslag en de inning der landrente in genoemd gewest, terwijl tegelijk bij gouvernementbesluit de noodige voorschriften ter uitvoering werden vastgesteld, welke voorschriften gedrukt zijn als bijvoegsel van de Javasehe Courant van den 14den der genoemde maand. De nieuwe bepalingen zijn bestemd om met den aanvang van een nader door den Gouverneur-Generaal te bepalen jaar in werking te treden in die nader aan te wijzen districten van het gewest waar de gegevens, noodig voor de toepassing der ordonnantie, voorhanden zijn, voor welke districten dan te gelijk ophoudt van kracht te zijn de tot dusver voor de Preanger Regentschappen geldende landrente-ordonnantie van 11 December 1872 (Indisch Staatsblad n°. 2196) met de sedert daarin aangebrachte wijzigingen en aanvullingen.

²⁾ Bovendien werden in het laatste kwartaal van 1895 eerst 2 mantri's en in het voorjaar van 1896 1 adjunct-landmeter en 13 mantri's tijdelijk aan de werkzaamheden in de Preanger Regentschappen onttrokken om op het eiland Lombok metingen uit te voeren: verg. afd. V, § 1, van dit hooftstuk.

³⁾ Door den directeur van binnenlandsch bestuur werd in Juli 1895 advies uitgebracht nopens de vraag in hoeverre bij de hierbedoelde kadastrale opmeting vereenvoudigingen zouden kunnen worden ingevoerd zie de noot op blz. 104 van het vorig verslag. Bij de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor deze paragraaf was dit advies nog bij de Indische Regeering in overweging.

¹⁾ De cijfers over 1894, die aan deze en de volgende berekeningen ten grondslag liggen, berusten op verbeterde opgaven (zie bijl. R hierachter).

Volgens de nieuwe regeling wordt de landrente voor een tijdvak van tien jaren vastgesteld voor elk „perceel”, daaronder te verstaan een complex landrenteplichtige gronden van dezelfde soort en van nagenoeg dezelfde productiviteit ¹⁾. Als landrente zal geheven worden: voor sawahs ten minste 8 en ten hoogste 20 pet. van de belastbare opbrengst, waaronder wordt verstaan het naar de gemiddelde marktwaarde der padi berekend geldswaardig bedrag der ingevolge de voorschriften van de ordonnantie geschatte bruto opbrengst van een paddoogst, na aftrekking van 10 pikol padi per bouw, alles berekend na indroging; — voor droge gronden, vischvijvers en nipabosschen minstens f 0,25 en hoogstens f 20 per bouw, naar gelang van de klasse waarin de bedoelde gronden zullen worden gerangschikt. Het juiste percentage der heffing van de sawahs wordt voor elke dessa bepaald door den Gouverneur-Generaal, op voorstel van den resident, die daarbij rekening houdt met den economischen toestand der dessa ²⁾ en, voor zooveel noodig is voor een geleidelijken overgang tot den nieuwen aanslag, met het tot dusver als landrente betaald bedrag, welk bedrag bij den nieuwen aanslag voor elke dessa met niet meer dan 25 pet. mag klimmen, tenzij de Gouverneur-Generaal in buitengewone gevallen anders bepale. Door den Landvoogd wordt tevens, mede op voorstel van het hoofd van gewestelijk bestuur, voor elk district het aantal klassen bepaald, waarin de droge gronden, vischvijvers en nipabosschen worden verdeeld, zoomede het juiste bedrag per bouw in iedere klasse te betalen. De voorstellen van den resident betreffende deze punten zullen verband moeten houden met de belasting per bouw sawah in dezelfde streek en met de waardeverhouding van de droge gronden, vischvijvers en nipabosschen tot sawahs en van de eersten onderling. De klasseering wordt overgelaten aan de betrokken Europeesche ambtenaren van het binnenlandsch bestuur, in overleg met de inlandsche bestuursambtenaren, de dessabestuurders en de landbouwers. Na den aanslag van elk „perceel” en van elk niet bij een perceel ingedeeld grondstuk (het bedrag van welken aanslag voor elke dessa afzonderlijk is op te nemen in door den resident vast te stellen kohieren) en na bekendmaking van het bedrag aan de rechthebbenden op de tot die „perceelen” behorende gronden, heeft eene repartitie der belasting plaats, zooveel mogelijk door de belastingschuldigen zelve, voorgelicht door daartoe door den resident aangewezen commissiën van ambtenaren en beambten van het binnenlandsch bestuur en zoo noodig van het kadaster. Van deze repartitie wordt aanteekening gehouden in een kohier, waaruit aan elken belastingschuldige een uittreksel wordt verleend, houdende opgaaf van het bedrag door hem individueel verschuldigd. Het eenmaal vastgesteld bedrag ondergaat in het tijdvak waarvoor het geldt slechts wijziging bij gebleken onjuistheden in de metingen en berekeningen waarvan is uitgegaan, bij duurzame vermindering van de belastbare opbrengst en verder bijaldien de grond ophoudt landrenteplichtig te zijn. De ordonnantie bepaalt voorts in welke gevallen vrijstelling, ontheffing of vermindering van landrente wordt of kan worden verleend, zoomede wat geschieden moet ter voorbereiding van een nieuwen landrente-aanslag na afloop van het tienjarig tijdvak, waarvoor de eerste aanslag volgens de nieuwe bepalingen zal gelden. Eindelijk is nog bepaald dat de vrijwillig met koffie beplante gronden waarop ook andere gewassen worden geteeld, geheel of gedeeltelijk, overeenkomstig door den resident te geven voorschriften, onderworpen kunnen worden aan de heffing van landrente ³⁾. Hoewel deze bepaling niet geheel in overeenstemming is met het reeds sedert eenigen tijd aangenomen beginsel om, ter bevordering

¹⁾ Als resultaat der bij het landrente-onderzoek speciaal daartoe verrichte onderzoekingen en metingen heeft voor elke in het onderzoek begrepen dessa eene zoodanige splitsing van hare gezamenlijke gronden reeds plaats gehad. Ter bepaling van de gemiddelde padi-productie zijn voorts in elk complex sawahs jaarlijks proefoogsten gehouden.

Daar er in districten, waar het landrente-onderzoek al sedert eenigen tijd is atgevoerd, gronden zullen zijn die niet bij enig „perceel” zijn ingedeeld, omdat zij eerst na de voltooiing van het landrente-kadaster in ontginning zijn gebracht, behelst de ordonnantie het noodige nopens den voet waarop dergelijke landrenteplichtige grondstukken voor de belasting behooren in aanmerking te komen. Ook bepaalt de ordonnantie hoe gehandeld moet worden met gronden, die tijdens hare werking landrenteplichtig worden.

²⁾ Daartoe beschikt men over monographiën, voor ieder district afzonderlijk opgemaakt.

³⁾ Behoudens deze bepaling zijn de gronden, die vrijwillig met koffie zijn beplant, vallende in de omschrijving van art. 1 der ordonnantie, niet aan landrente onderworpen, evenmin als de gronden op hoog gezag met koffie beplant; zie het slot-artikel der ordonnantie, tevens alsnog bepalende dat de op de hiervoor bedoelde gronden verkregen koffie aan de verplichte levering aan den lande onderworpen blijft.

van de vrijwillige koffiecultuur der bevolking, in de vrijwillig aangelegde tuinen tusschenbeplanting met eenjarige gewassen toe te staan, zonder daarvan landrente te heffen, is hare opneming in de ordonnantie nuttig geacht ten einde eventuele ontduiking van de landrente te kunnen tegengaan. De resident der Preanger Regentschappen is intusschen uitgenoodigd om te rapporteeren in hoever de bedoelde bepaling in de praktijk tot bezwaren aanleiding mocht geven.

Belasting op de vischvijvers. Zoowel ten gevolge van het uitblijven van overstromingen als die welke in 1894 in enkele gewesten de vischvijvers geteisterd hadden, als door het opnieuw in gebruik nemen van in vorige jaren vrijgestelde vijvers, de vermeerdering van het aantal belastbare vijvers en het beschikbaar over betere gegevens omtrent de uitgestrektheid van eenige andere, bracht deze belasting in 1895, in 8 van de 10 gewesten waar zij geheven wordt, iets meer op dan in het voorafgegane jaar. Ofschoon in een der beide overige gewesten (Bezoeki) de aanslag mede hooger was dan in 1894, moest echter later, tot een betrekkelijk aanzienlijk bedrag, daarvan vrijstelling worden verleend uithoofde vele vijvers in de afdeling Panaroekan door zware watervloeden verloren gingen. Ook in Krawang, waar onder de hierbedoelde belasting tevens de huursommen van eenige aan het Gouvernement toebehoorende vischvijvers (rawa's) worden verantwoord, was over 1895 de geldelijke opbrengst voor 's lands kas minder dan in 1894, uitsluitend ten gevolge van lagere biedingen bij de openbare verhuering, naar het schijnt doordien de gegadigden vreesden dat ten gevolge van de vele regens de rawa's weinig visch zouden bevatten.

Het volgende staatje wijst voor elk der 10 gewesten den aanslag over 1894 en 1895 aan, met afzonderlijke vermelding van de bedoelde huursommen in Krawang.

GEWESTEN.	1894.	1895.	Aanmerkingen.
Bantam	f 3 027	f 3 042	a) De cijfers voor Krawang tegenwoordigen bijna uitsluitend (namelijk in 1894 en 1895 achtereenvolgens voor een bedrag van f 19 364 en f 18 291) huursommen, bedongen voor de aan het Gouvernement toebehoorende vischvijvers (eigenlijk rawa's of moerassen). b) Op den aanslag in Bezoeki werd in 1895 vrijstelling verleend tot een bedrag van f 1376,14. c) Op ult. 1895 was nog onaangetuurd een bedrag van f 202,57 (in Probolinggo). Het grootste gedeelte van den achterstand is echter in Januari 1896 aangezuiverd.
Krawang a)	19 773	18 722	
Samarang	2 630	2 754	
Japara	38 927	39 922	
Rembang	5 580	6 129	
Soerabaija	194 050	196 132	
Paseroean	25 098	25 104	
Probolinggo	6 837	6 878	
Bezoeki	7 717	b) 8 777	
Madura	11 623	11 651	
Totalen	f 315 262	c) f 319 111	

Vogelnest- en andere grotten; vindplaatsen van schildpadeieren. Nopens de met particulieren gesloten huurovereenkomsten tot exploitatie van gouvernementsgrotten in de residentien Preanger Regentschappen, Bagelen, Soerakarta, Djokjokarta, Madioen en Kediri voor de winning van vogelnestjes of meststoffen, zoomede omtrent de geldelijke opbrengst van de telken jare aan de bevolking verhuurde grotten van dien aard in de residentien Samarang en Japara, vindt men eenige opgaven in het volgend overzicht.

Waar de verhuurde grotten gelegen zijn:	Huur over		Aanmerkingen.
	1894.	1895.	
in de regentschappen Bandung en Tjandjoer der Preanger Regentschappen	f 1 610	f 1 610	Verhuurd voor het tijdvak 1872 t/m 1896.
in het regentschap Soekapoera der Preanger Regentschappen	577	577	Idem.
in de afdeling Grobogan der residentie Samarang	30	„	Deze gewoonlijk door de bevolking geëxploiteerde grotten werden in 1895 niet verhuurd wegens de achteruitgaande productie
in de afdeling Patti der residentie Japara		47	Voor 1896 aan de bevolking verhuurd voor f 46,70.
op het eiland Goendoel der Karimon-Djawagroep (residentie Japara) te Karang Bollong in Bagelen	70	10	Als voren voor f 12,71.
in de residentien Soera-	37 100	37 100	Verhuurd v/h tijdvak 1872 t/m 1896.

Waar de verhuurde grotten gelegen zijn:	Huur over		Aanmerkingen.
	1894.	1895.	
karta en Djokjokarta .	f 17 940	f 17 940	Het driejarig huurcontract liep ult. 1895 af. Voor 1896 t/m 1898 verhuurd voor f 5100 's jaars.
in de residentie Madioen.	800	800	Als voren. Voor 1896 t/m 1898 verhuurd voor f 600 's jaars.
in de residentie Kediri .	333	333	Als voren. Wegens het zeer ongunstig resultaat der voor 1896 gehouden verhuuring blijven de grotten in dat jaar onverhuurd.

Door de erfgenamen van den overleden huurder der in Bagelen gelegen grotten is, nog vóór de beëindiging van de tegen haar gevoerde procedure (zie vorig verslag, blz. 104), het voorstel gedaan om de tusschen haar en den lande bestaande geschillen te beëindigen door het aangaan van eene dading, op welk voorstel de Gouverneur-Generaal, met het oog op 's lands financieel belang, gemeend heeft te moeten ingaan. De betreffende akte van dading, dd. 23 September 1895, zal aan de goedkeuring der Wetgevende Macht worden onderworpen. Volgens ontvangenen opgaven hebben de bedoelde grotten in 1895 opgeleverd 3532³/₄ Amst. ponden vogelnestjes (waarvan 1253¹/₄ 1ste soort, 764¹/₄ 2de soort en 1515¹/₄ 3de soort), tegen 3591¹/₄ Amst. ponden in 1894.

Als huur voor de vindplaatsen van schildpadeieren aan het zuiderzeestrand in de afdeeling Soekaboemi der residentie Preanger Regentschappen viel, krachtens het op ult. 1895 aflopend driejarig contract, over dat jaar te rekenen op een bedrag van f 1540.

§ 2. Buitenbezittingen.

Vogelnestgrotten. Zooals reeds op blz. 104 van het vorig verslag werd medegedeeld, zijn de grotten in de afdeeling Kroë der residentie Benkoelen voor het tienjarig tijdvak 1895 tot en met 1904 tegen f 3400 's jaars verhuurd, terwijl voor de minder belangrijke grotten elders in genoemd gewest f 300 's jaars als huurprijs wordt betaald.

Landelijke inkomsten en verhuur van vischvijvers in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden. De aanslag van de vertieningsbelasting in dit gewest bedroeg in 1895 f 211 914,47, tegen f 190 527,72⁵ (volgens verbeterde opgaven) in 1894.

Het aandeel van het Gouvernement in de opbrengst der aan inlanders in gebruik afgestane gouvernementen-padvelden (de zoo-genaamde tesangheffing) werd in 1895 bepaald op f 10 191,30, tegen f 7 629,90 (volgens verbeterde opgaven) in het voorafgegane jaar.

De verhuur van gouvernementen-vischvijvers (te Tello) bracht weder f 1020 op, evenals in 1894.

Cijns uit onderhoorigheden der residentie Menado. In de laatste jaren bedroeg de door de verschillende landschappen op de Sangi-eilanden aan het Gouvernement op te brengen cijns gezamenlijk f 18 326 's jaars. Als een gevolg van de met de betrokken radja's getroffen regeling, waarvan sprake is op blz. 30 hiervóór en waardoor ook de onderhoorige Talaut-eilanden schattingplichtig zijn geworden, is gemeld bedrag van 1 Januari 1895 af bepaald geworden op f 50 371,50 's jaars. Voor de insgelijks schattingplichtige landschappen op de Noordkust van Celebes onderging het verschuldigde (f 6365 's jaars) geen verandering.

Het volgend overzicht bevat eene specificatie der bedoelde sommen per landschap, tevens aanwijzende het op ult. 1894 en op ult. 1895 nog onaangezuiverd gebleven bedrag.

LANDSCHAPPEN.	Achterstand van 1894 en vroeger.		Over 1895:		Nog verschul- digd op ult. 1895.
	Nog ver- schul- digd op 1 Januari 1895.	Afge- taald in 1895.	ver- schul- digd.	afge- taald.	
Noord- kust van Cele- bes.	Bolang Mongondo	f 12 495	f 4 000	f 4 000	f 12 495
	Bolang Oeki	545	250	250	545
	Biu noema	250	250	250	250
	Bolang Itam	465	465
	Kanlijang	400	400	400	260
	Bwoel	1 000	1 000
	Siauw	18 497,50	18 497,50
Sangi- en Ta- laut- eilan- den	Tagoelandang	3 478	3 478
	Taroekan	14 987,50	14 987,50
	Manganitoe	6 262	6 262
	Kandbar	100	100	1 737,50	1 737,50
	Taroena	5 499	5 499
	Totaal.	f 13 700	f 5 000	f 56 739,50	f 52 346,50

a) Van dit bedrag is, ten gevolge van een op 22 Januari 1895 in de kampong Tororani gewoed hebbenden brand, eene som van f 530 verloren geraakt.

Landelijke inkomsten in de afdeelingen Boeleleng, Djembrana en Lombok van de residentie Bali en Lombok. De in de eerstgenoemde twee afdeelingen geheven wordende sawahbelasting bracht, uitgetrokken in geld, over het belastingjaar 1894/95 respectievelijk op f 87 200 en f 19 638, tegen f 89 038,42 en f 18 608,75 (volgens verbeterde opgaven) over 1893/94, terwijl aan belasting op de tegalvelden en tuinen in de bedoelde afdeelingen in 1894 werd geïnd — bij een aanslag voor Boeleleng van 23 414 327 en voor Djembrana van 2 404 429 Chineseche duiten (kepengs) — respectievelijk f 36 261,35 en f 4 113,20, tegen f 45 122,50 (volgens verbeterde opgave) en f 5 015,45 in 1893. Over 1895 is, wat laatstbedoelde belasting betreft, vooralsnog enkel de aanslag bekend, ad 23 432 373 en 2 404 301 Chineseche duiten, hetgeen tegen het door den resident vastgestelde equivalent van f 2,50 per 1600 Chineseche duiten, zou nêrkomen op f 36 613 en f 3757.

Omtrent de landelijke inkomsten in de nieuwe afdeeling Lombok valt het volgende aan te teekenen.

Bij de voorloopige regeling van zaken op dat eiland werd er onzerzijds al aanstonds toe overgegaan om, in afwachting van de nader te treffen voorzieningen op het stuk van landrente en andere grondlasten, de tijdens het vorstenbestuur onder de namen „padjeg“ en „oepeti“ van de domeingronden (sawahs, tuinen en tegalvelden) geheven wordende belastingen, te rekenen van 1 Januari 1895, ten bate van 's lands kas voorloopig te bestendigen, in welken zin ook besloten werd bij de invoering van ons rechtstreeksch bestuur op Lombok: zie sub II van de ordonnantie dd. 31 Augustus 1895 (Indisch Staatsblad n°. 181). Voorshands wordt de heffing beheerscht door regelingen, bij besluit van den resident vastgesteld afzonderlijk voor de onderafdeeling West-Lombok en voor de onderafdeeling Oost-Lombok, waarbij zooveel mogelijk naar gestreefd is de heffing niet te drukkend te doen zijn. Behoudens zekere vrijstellingen wordt in West-Lombok de padjeg geheven van alle sawahs, en de oepeti van alle tuinen en tegalvelden, aan welke laatste belasting in Oost-Lombok zooveel mogelijk ook de niet-bewaterbare sawahs zijn onderworpen, terwijl aldaar de padjeg zooveel mogelijk gevorderd wordt van bewaterbare sawahs. De eenheid van aanslag is, wat de padjeg betreft, een tenah (zijnde, waar het bewaterbare sawahs geldt, 800, en, waar het andere sawahs geldt, 1600 petjeraken's elk van 1¹/₂ vadem in het vierkant), en wat de oepeti betreft, een tjoetak (grondmaat overeenkomende met een tenah van 800 petjeraken's). Als padjeg moet jaarlijks per tenah opgebracht worden, naar gelang van de omstandigheden waarin uit verschillende oogpunten de sawahs verkeerden, ook wat aangaat de gelegenheid tot afvoer van het product en tot het telen van tweede gewassen, 100, 75 of 50 tjekel's (bossen) padi, elk ter zwaarte van 1200 kepengs (in West-Lombok ook wel 200 en 150 tjekel's). Al naar gelang de gronden waarvan oepeti wordt geheven ten opzichte van zekere factoren in de voordeeligste dan wel in minder gunstige omstandigheden verkeerden, bedraagt deze belasting 2000 of 1000 kepengs per tjoetak. Was het onder het voormalig vorstenbestuur regel dat de padjeg in natura werd opgebracht, bij de thans geldende (voorloopige) regelingen is er, op het voetspoor van hetgeen in de hiervóór genoemde afdeelingen Boeleleng en Djembrana op Bali geschiedt, zooveel mogelijk naar gestreefd om deze belasting in geld te doen opbrengen. De betaling der padjeg in geld is namelijk facultatief gesteld tegen het, in verband met den marktprijs der padi, voor 1895 betrekkelijk lage equivalent voor West-Lombok van 60 en voor Oost-Lombok van 66 kepengs per bos padi van bovenbedoelde zwaarte. Verder is, ten einde het betalen van beide belastingen in wettig gangbare zilveren munt aan te moedigen, bepaald dat voor elke verschuldigde hoeveelheid van 1600 kepengs een rijksdaalder kan worden afgedragen. Van de aan de belastingverschuldigen gelaten keuze om de padjeg niet in natura te voldoen, wordt vrij algemeen door hen gebruik gemaakt: van die om de padjeg en de oepeti in wettig gangbare zilveren munt te betalen, slechts zeer weinig, omdat zilveren munt op Lombok uitermate schaarsch is. De aanslag, zooals die in Juni 1895 door den resident werd vastgesteld voor West- en in November d. a. v. voor Oost-Lombok, bedroeg: aan padjeg respectievelijk 853 806 en 484 109 tjekel's padi (waarbij voor West-Lombok nog kwam een aanslag in kepengs ad 445 882 stuks van die muntsoort), en aan oepeti respectievelijk 4 607 923 en 5 691 712 kepengs. In wettig gangbare munt uitgedrukt, kon naar de bovenstaande herleidingscijfers de aanslag van de padjeg dus berekend worden op f 80 741 voor West- en op f 50 427 voor Oost-Lombok, terwijl de aanslag der oepeti voor genoemde onderafdeelingen kwam te staan op respectievelijk f 7200 en f 8893, een en ander uitmakende een totaal van f 147 261. In Maart jl. is echter, uit

aanmerking van de aan dammen en waterleidingen toegebrachte schade en van volksverloop, waardoor groote uitgestrektheden sawah onbeplant zijn gebleven, zoomede als gevolg van bij den aanslag der oepeti begane fouten, het cijfer van aanslag voor West-Lombok verminderd met 281 525 tjekel's padi en 5 816 922 kepengs aan padjeg en met 956 000 kepengs aan oepeti, vertegenwoordigende een berekend geldelijk bedrag van respectievelijk f 35 482 aan padjeg en f 1494 aan oepeti. Bij het einde van 1895 was op den aanslag in West-Lombok (na de zooeven bedoelde vermindering bedragende f 50 965) geïnd f 45 475, en op dien in Oost-Lombok (ad f 59 320) f 32 807. Als belooning voor hunne bemoeienis met deze belastingen genieten de inlandsche hoofden 10 pct. van het geïnde bedrag als collecteloon, namelijk de dessahoofden 5, de districtshoofden 3 en de sedahans 2 pct. (aan de districtshoofden werd het collecteloon slechts toegelegd zoolang zij geen vaste bezoldiging uit 's lands kas zouden genieten).

IV. AGRARISCHE AANGELEGENHEDEN; UITGIFTE VAN GROND.

§ 1. Java en Madura.

Conversie van communaal in erfelijk individueel grondbezit. Het Koninklijk besluit van 11 April 1885 n°. 22 (Indisch Staatsblad n°. 102), houdende regeling van de wijze waarop de hierbedoelde verandering in den vorm van het grondbezit kan worden tot stand gebracht, vond in 1895 alleen toepassing in het district Joana (afdeeling van dien naam der residentie Japara), waar, zooals reeds in noot 1 op blz. 105 van het vorig verslag werd aangeteekend, eene dessa, genaamd Bakaran-koelon, 8 bouws harer communale velden, welke uitgestrektheid nog niet lang geleden uitgedroogde vischvijvers uitmaakte, onder 332 deelgerechtigden erfelijk verdeelde. Aanleiding tot deze conversie gaf

de omstandigheid dat de bedoelde gronden, welke toch reeds veel onderhoud behoeften, steeds in productiviteit achteruitgingen, daar bij eene jaarlijksche verdeling de deelhebbers zich uit den aard der zaak weinig gelegen lieten liggen aan de bebouwing en bemesting daarvan, terwijl de een zich niet voor den ander meer moeite en kosten wilde getroosten, ten einde de gronden in productieve sawah's te herscheppen, waartoe men nu wenschte over te gaan¹⁾.

Vervanging van de periodieke verdeling der communale bouwgronden door het stelsel van vaste aandelen kwam in 1895, behalve in de op blz. 105 van het vorig verslag bedoelde dessa's (ten getale van 9) in de afdeeling Koedoes der residentie Japara, ook voor in de residentie Soerabaja, waar een 30-tal dessa's (5 in het district Modjoredjo en 25 in het district Modjoagoeng der afdeeling Djombang) bedoelde verandering van bezitsvorm aannamen. Terwijl in Koedoes neiging viel waar te nemen om ook in andere dessa's met de periodieke verwisseling der bouwvelden op te houden, en uit Cheribon wordt bericht, dat de bevolking hier en daar, wanneer geen nieuwe personen moeten worden ingedeeld, dezelfde richting wenscht uit te gaan, meldt men uit Djombang, dat in het district Modjoredjo niet minder dan 54 dessa's, welke vroeger het stelsel van vaste aandelen hadden aangenomen, gedurende 1895 weder tot den ouden bezitsvorm zijn teruggekeerd.

Vervanging van erfelijk individueel grondbezit door agrarischen eigendom. De volgende staat geeft een gewestelijk overzicht van al de in 1895 en vroeger aanhangig gemaakte aanvragen tot verkrijging van agrarischen eigendom op den voet van het Koninklijk besluit dd. 16 April 1872 n°. 29 (Indisch Staatsblad n°. 117), met vermelding hoeveel daarvan waren toegewezen, afgewezen, vervallen of ingetrokken en op ult. 1895 nog onafgedaan.

GEWESTEN.

Gedurende het tijdvak 1872 t/m 1895 werd het onderstaand aantal aanvragen om agrarischen eigendom (betrekking hebbende op de daarnevens vermelde uitgestrektheid):														Op ult. 1895 nog in behandeling gebleven.	
aanhangig gemaakt.						afgedaan of ingetrokken.									
1872 t/m 1894.		1895.		Te zamen.		Toegewezen.		Afgewezen.		Vervallen door intrekking als anderszins.					
Aantal aanvragen.	Uitgestrektheid (in bouws). a)	Aantal aanvragen.	Uitgestrektheid (in bouws). a)	Aantal aanvragen.	Uitgestrektheid (in bouws). a)	Aantal aanvragen.	Uitgestrektheid (in bouws). a)	Aantal aanvragen.	Uitgestrektheid (in bouws). a)	Aantal aanvragen.	Uitgestrektheid (in bouws). a)	Aantal aanvragen.	Uitgestrektheid (in bouws). a)		
Bantam	6	23483	6	23483	4	19374	2	4109	
Krawang	6	10	6	10	4	7127	2	2373	
Preanger Regentschappen	18	b) 65242	2	11432	20	77174	c) 16	c) 62 18	2	3224	4	9310	1	11122	
Cheribon	321	872 69	27	66455	348	940 24	128	190 2	109	423220	88	263382	23	62420	
Tagal	12	631220	12	631220	d) 12	d) 314220	e) 1	e) 317	
Pekalongan	219	2 059181	219	2 059181	74	875321	85	816300	60	367 60	
Sam-arang	235	2 975171	73	196490	308	3 172163	123	339149	79	865478	81	1 891428	25	75408	
Japara	17	107 56	17	107 56	10	67 99	6	8394	1	31 63	
Rembang	108	202229	108	202229	74	92193	5	75347	29	3 189	
Soerabaja	202	671299	202	671299	131	387373	51	201361	8	21380	12	60185	
Paseroean	5	f) 7159	5	7159	4	4 12	1	3147	
Probolinggo	18	4400	1	289422	19	294322	17	2156	1	1244	1	289422	
Bezoeki	73	667219	73	667219	66	256134	3	9538	4	1227	
Banjoemas	3	31	3	31	3	31	
Bagelen	1	5	1	5	1	5	
Kadoe	163	2 898445	163	2 898445	9	113105	63	1 296178	91	1 489 62	
Madioen	511	3 285301	9	18225	520	3 304 26	g) 351	g) 1 431217	h) 136	h) 1 740436	31	1 17245	6	14128	
Kediri	494	2 275251	36	222318	530	2 498 49	i) 306	i) 1 517166	j) 167	j) 706434	28	77146	32	196303	
Totalen	2412	16 395207	148	806342	2560	17 202 49	k) 1320	k) 5 681186	l) 708	l) 6 469 57	430	4 309255	101	742 51	

a) De met kleine cijfers aangeduide onderdeelen van bouws zijn vierk. Rijnl. roeden van 1/500 bouw.
 b) Nader is gemeld dat de in 1894 aanhangig gemaakte aanvraag betrekking gehad heeft op 38453/500 bouws, d. i. 38453/500 bouws meer dan aanvankelijk was opgegeven. Vandaar dat nu de opgaaf zooveel hooger is dan het cijfer in het vorig verslag (blz. 106) uitgetrokken.
 c) Hieronder 6 aanvragen te zamen betrekking hebbende op 1494/500 bouws, welke reeds in 1894 waren toegewezen, van welke toewijzingen echter tot dusver geen opgaaf was ontvangen.
 d) Hieronder één aanvraag welke slechts gedeeltelijk werd toegewezen.
 e) D. afwijzing betreft een deel der gronden bedoeld in noot d.
 f) Nader is gemeld dat de in 1894 aanhangig gemaakte aanvragen betrekking gehad hebben op 3470/500 bouws, d. i. 1204/500 bouws meer dan aanvankelijk was opgegeven. Vandaar dat nu de opgaaf zooveel hooger is dan het cijfer op blz. 106 van het vorig verslag uitgetrokken.
 g) Hieronder vier aanvragen, welke slechts gedeeltelijk werden toegewezen.
 h) Hieronder ook de vier aanvragen, bedoeld in noot g, voor zooveel namelijk betreft die gedeelten der gronden welke niet in agrarischen eigendom konden worden afgestaan.
 i) Hieronder drie aanvragen, welke slechts gedeeltelijk werden toegewezen.
 j) Hieronder ook de drie in de voorgaande noot bedoelde aanvragen, voor zooveel namelijk betreft die gedeelten der gronden welke niet in agrarischen eigendom konden worden afgestaan.
 k) Hieronder 8 aanvragen, welke slechts gedeeltelijk werden toegewezen.
 l) Hieronder ook de in de voorgaande noot bedoelde 8 aanvragen.

Uit het overzicht blijkt dat in 1895 148 aanvragen om agrarischen eigendom aanhangig werden gemaakt, gezamenlijk be-
 Joana haar verlangen te kennen om 16111/500 bouws harer communale bouwgronden in erfelijk individueel bezit te converteren en onder 260 deelgerechtigden te verdeelen. Deze conversie kwam echter eerst in Maart 1896 volledig tot uitvoering.

waartoe intusschen slechts in bijzondere gevallen vergunning behoort te worden gegeven, verlenging zal worden verleend van den inschrijvingstermijn, in welk geval de hoofden van gewestelijk bestuur, in verband met Indisch Staatsblad 1894 n°. 276 (zie vorig verslag, blz. 110), het geheel in hunne macht hebben om die verlenging afhankelijk te stellen van de betaling der paymenten. Overigens zij nog gemeld dat, in verband met de op blz. 112 van het vorig verslag besproken maatregelen tegen het onwettig grondbezit op Java en Madura, de hoofden van gewestelijk bestuur in October 1895 zijn uitgenoodigd (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 5039) om in de door hen in te dienen halfjaarlijksche verslagen en statistieken uitvoerig te rapporteeren wat gedaan is om onrechtmatige occupanten tot het aanvragen van een bezitstitel over te halen, op welke bezwaren men daarbij gestuit is, dan wel in hoever men daarin is geslaagd, met vermelding tevens van het aantal der tegen bedoelde occupanten ingestelde vervolgingen.

Uitgifte van grond met recht van opstal. Onder dezen titel werden in 1895 de volgende uitgestrektheden afgestaan.

GEWESTEN.	Uitgestrektheid (in M ²).	Verschuldigde betaling.
Krawang	5 022	f 127,45
Preanger Regentschappen	41 330	109,20
Cheribon	20 382	240,00
Pekalongan	155	12,40
Samarang	282	56,40
Rembang	42 025	704,10
Soerabaja	12 074	449,44
Pasoeroean	78 897	1 186,55
Probolinggo	145 590	1 560,20
Bezoeki	506 490	10 011,95
Banjoemas	1 525	25,45
Kediri	94 479	2 025,40
Totalen	948 251	f 16 508,54

Beschikking door het Gouvernement over grond in het bezit van derden. Voor de uitvoering van 'slands werken werd ook in 1895 in verschillende gewesten nu en dan beschikt over grond bij de inlandsche bevolking in gebruik, en zulks door ontegening bij

minnelijke schikking op den voet van de dienaangaande bestaande administratieve voorschriften. Uit dien hoofde werd o. a. betaald: f 18 908 voor gronden benoodigd voor den bouw van militaire etablissementen te Tjimahi (Preanger Regentschappen); f 34 846 ten behoeve van waterwerken in de afdeelingen Samarang en Demak der residentie Samarang; f 21 278 voor gronden in Japara, ten behoeve van den aanleg van een afvoerkanaal voor de Moeria-riviertjes en de bedijking van de Giles- en Serang-rivieren; f 24 652 en f 37 494 voor gronden in de residentie Soerabaja, respectievelijk benoodigd voor den aanleg van den spoorweg Tarik-Soerabaja en de verbreeding van de Porrong-rivier; f 2 389 voor gronden in Pasoeroean, ten behoeve van de werken tot verdeling van het water uit de Bekatjak-leiding, zoomede f 50 951 ¹⁾ en f 5 940 voor gronden in Bezoeki, respectievelijk voor den aanleg van de spoorwegverbinding Probolinggo-Djember-Panaroekan en voor het tweede gedeelte der werken tot verbetering en uitbreiding van de bevoeiing uit de Kapongan- en Sitoebondo-leidingen.

Afstand van grond met recht van gebruik. Onder dezen titel werden in 1895 afgestaan twee stukken gouvernementgrond, waarvan het eene gelegen ter afdeelingshoofdplaats Meester-Cornelis (residentie Batavia) voor de oprichting van eene slachterij en het andere ter hoofdplaats Soerabaja voor de oprichting van eene steenkolenloods.

§ 2. Buitenbezittingen.

1°. Gouvernementslanden.

Vervanging van erfelijk individueel bezit door eigendom. Omtrent de op blz. 113 van het vorig verslag bedoelde, sedert door den resident van Menado ingediende, voorstellen nopens eene regeling van het hier genoemde onderwerp met betrekking tot de Minahassa zijn door de Indische Regeering van dien gewestelijken bestuurder nadere inlichtingen gevraagd, welke bij de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor deze paragraaf nog niet waren ontvangen.

Verhuur van grond door inlanders aan niet-inlanders. Een overzicht van de in 1895 gesloten overeenkomsten van den hierbedoelden aard, voor zoo veel daaromtrent meer of minder volledige opgaven werden ontvangen, vindt men in het volgend staatje.

GEWESTEN.	Distriet of afdeeling.	Aantal in 1895 gesloten huurovereenkomsten. a)	Huurtijd.	Huurprijs (per bouw 'sjaars).	Uitgestrektheid van den gehuurden grond (in bouws).	De gronden waren bestemd voor:
Lampongsche Districten.	Ommelanden van Telok Betong.	42	20 jaar.	niet opgegeven.	ruim 111½	cultuur van Liberia koffie.
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	Laboean Amas. Batang Alai. Balangan.	11	20 jaar voor 10 van de overeenkomsten; één jaar voor de 11de.	f 1,00	niet opgegeven.	tabakscultuur.
Id.	Amandit.	17	niet opgegeven.	1,00	id.	id.
Id.	Tabalong.	6	20 jaar.	niet opgegeven.	id.	oprichting van tabaksloodsen.

a) Al de contracten werden geregistreerd.

Klachten over niet-nakoming van de contracten kwamen in 1895 niet voor. De laatstelijk op blz. 113 van het vorig verslag bedoelde voorstellen tot wijziging van de verhuurordonnantie in de Minahassa (Indisch Staatsblad 1877 n°. 127) maken, in verband met de bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 247 vastgestelde nieuwe regelen voor den grondverhuur op Java en Madura, bij de Indische Regeering nog een punt van overweging uit.

Ontginning door inlanders van domeingrond. In de streken, alwaar voor de gouvernementlanden het ontginningsrecht der inlandsche bevolking bij ordonnantie is geregeld, namelijk de residentie Menado (Indisch Staatsblad 1879 n°. 89) en het eiland Bengkalis der residentie Oostkust van Sumatra (Indisch Staatsblad 1889 n°. 63), werd in 1895 slechts in de afdeeling Kema van eerstgenoemd gewest domeingrond ontgonnen, en wel door 21 personen eene uitgestrektheid van 27½ bouws.

Overeenkomstig het in 't verslag van 1894 (blz. 93) vermelde voornemen is, onder dagteekening van 9 Juni 1896 (Indisch Staatsblad n°. 107), voor de gouvernementlanden van eerstgenoemd gewest eene nieuwe ontginnings-ordonnantie tot stand gekomen, welke mutatis mutandis eene zoo getrouw mogelijke navolging is van de op blz. 90 hiervóór besproken herziene ordonnantie voor Java en Madura. De nieuwe regeling trad in werking op 1 September 1896, terwijl de noodige voorschriften ter

uitvoering zijn vastgesteld bij gouvernementbesluit van 9 Juni 1896 n°. 18.

Uitgifte van grond in erfpacht. Terwijl in 1895 van de ter afdoening voorgebrachte erfpachtsaanvragen betreffende gouvernementgronden in de buitenbezittingen 12 aanvragen werden afgewezen (waaronder 4 uit politieke overwegingen; verg. bijlage T hierachter), werden er 7 ingewilligd, betrekking hebbende op een gelijk aantal perceelen van eene bij schatting berekende gezamenlijke uitgestrektheid van 53 041 bouws, en wel 1 voor 100 bouws ter Sumatra's Westkust ²⁾, 1 voor 11 500 bouws in de Lampongsche Districten, 2 voor 15 041 bouws in Palembang, 1 voor 400 bouws in de afdeeling Gorontalo der residentie Menado en 2 voor 26 000 bouws (namelijk de eilanden Obi Bisa of Selilé en Tapat) in de residentie Ternate. De inwilliging geschiedde ook nu weder onder beding dat zij als vervallen zou worden beschouwd, indien de belanghebbende zich niet binnen één jaar

¹⁾ Deze schadeloosstelling werd betaald voor gronden in de afdeelingen Panaroekan en Bondowosso; hoeveel die bedroeg voor grond in de afdeeling Djember, waar eveneens ontegening plaats had ten behoeve van bovenbedoelden spoorweg, is niet opgegeven.

²⁾ Ook in 1895 werden in dit gewest geene voor de uitbreiding van de volkskoffiecultuur geschikte gronden in erfpacht uitgegeven (verg. noot 2 op blz. 113 van 't vorig verslag).

Recht tot boschexploitatie. De bij gouvernementsbesluit van 6 December 1892 n°. 31 aan de Toengkal-Sumatra-Tabakmaatschappij toegezegde concessie tot boschexploitatie in de residentie Palembang is bij gouvernementsbesluit van 15 Augustus 1895 n°. 10 ingetrokken, omdat de belanghebbenden ter zake niets meer van zich hadden laten hooren.

Verhuur van grond. De huurschat over 1895 voor eenige onder Sumatra's Westkust ressorteerende, met klapperboomen begroeide eilanden, ten bedrage van f 450, werd tijdig in 's lands kas gestort. Daarentegen bleef de huursom over dat jaar, ad f 731,44⁵, voor de in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden verhuurde landen, bekend onder de namen Lajiang en Totaka, onaangezuiverd, terwijl voor de tegen een bedrag van f 3430 per jaar verhuurde zogenaamde sagodoessoens op het eiland Ceram op ult. 1895 de huurpenningen over dat jaar en over 1894 in haar geheel, zoodaende die over 1893 voor de helft onbetaald bleven. Voorts deed de verhuur van eenige als domein-sawah's en tuinen bekende gronden op Bali, bij verkoop van de bij wijze van huurschat opgebrachte padi en klappers, eene som van f 72,39 in 's lands kas vloeien, terwijl sommige domeintuinen op Lombok, waarvan eertijds de vorst de opbrengst in natura genoot, aan de bevolking werden verhuurd tegen een bedrag van 1377 400 kepengs (Chineesche duiten), hetgeen, tegen het door den resident vastgestelde equivalent van f 2,50 per 1600 kepengs, neerkomt op f 2152,19.

Verkoop van grond. De in 1895 in de buitenbezittingen aan particulieren in eigendom afgestane stukken domeingrond besloegen gezamenlijk eene uitgestrektheid van 116 749 M² (ruim 16 bouws), waarvoor aan koopsom werd bedongen f 10 804,05, over de verschillende gewesten verdeeld als volgt:

GEWESTEN.	Uitgestrektheid (in M ²).	Bedongen koopprijs.
ONDERSHANDS VERKOCHT TEGEN TAXATIEPRIJS.		
Lamongsche Districten	8 037	f 160,75
Palembang	703	193,10
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	12 193	2 325,10
Celebes en onderhoorigheden	1 037	327,40
Menado	76 689	5 618,35
Amboina	9 793	1 058,45
Timor	103	30,00
Bali en Lombok	7 529	339,90
Totalen	116 684	f 10 053,05
PUBLIEK VERKOCHT BIJ OPBOD (Indisch Staatsblad 1876 n°. 117).		
Benkoelen	65	751,00
Totaal-generaal	116 749	f 10 804,05

Bovendien werden in de afdeelingen Boeieleng en Djembrana der residentie Bali en Lombok twee perceelen, te zamen groot 3468 M², kosteloos in eigendom afgestaan, aangezien de rechten, welke de occupanten op bedoelde perceelen konden doen gelden, dateerden van vóór de invoering (met 1 Juli 1882) van 's Gouvernements recht-streeksch bestuur in die afdeelingen.

Maatregelen tot tegengang van het onwettig grondbezit in die bezittingen buiten Java en Madura, waar ter zake nog geene regeling bestaat, zijn bij de Indische Regeering in overweging.

Uitgifte van grond met recht van opstal. Onder dezen titel werd in 1895 in de buitenbezittingen geen grond afgestaan.

Afstand van grond met recht van gebruik. In 1895 werden twee stukken grond, respectievelijk gelegen te Kotta Radja (gouvernement Atjeh en onderhoorigheden) en te Wahaai op Ceram (residentie Amboina), met het hierbedoeld recht afgestaan.

2. Inlandsche staten.

Ter Sumatra's Oostkust werden in 1895 door den resident 7 nieuwe landbouwovereenkomsten goedgekeurd, waarvan 6 in de afdeeling Deli (3 betreffende respectievelijk 1409, 4700 en 500 bouws in Serdang, 2 voor 5636 en 400 bouws in Langkat en 1 voor 916 bouws in Padang en Bedagei) en 1 voor 1409 bouws

in de afdeeling Batoe Bara. Daarentegen werden met onderling goedvinden van partijen, of wegens niet nakoming door de ondernemers van hunne verplichtingen, ontbonden verklaard of vervielen door verstrijking van de concessie 15 contracten, betrekking hebbende op eene uitgestrektheid van 28 250 bouws, namelijk 11 in de afdeeling Deli (1 in Deli, 5 in Langkat en 5 in Serdang), 2 in de afdeeling Assahan en 1 in elke der afdeelingen Batoe Bara en Bengkalis¹⁾. Tengevolge van een en ander bedroeg op ult. 1895 het aantal in genoemd gewest nog van kracht zijnde landbouwovereenkomsten 252, tegen 260 op het einde van 1894. Voorts hadden er in 1895 nog wijzigingen plaats in de grensomschrijving van eenige in de nog bestaande contracten begrepen perceelen, waardoor de oppervlakte daarvan nauwkeuriger werd bepaald.

In het landschap Indragiri (residentie Riouw en onderhoorigheden) daalde het aantal nog van kracht zijnde landbouwcontracten van 14, gezamenlijk betreffende 96 030 bouws op ult. 1894, tot 13, betrekking hebbende op eene uitgestrektheid van 91 030 bouws op ult. 1895. Het meerendeel dezer contracten bleef ook in 1895 ongebruikt.

In het landschap Sambas (residentie Westerafdeeling van Borneo) werden in 1895 niet minder dan 28 contracten wegens wanbetaling van den eijns ontbonden, zoodat er bij het einde des jaars nog slechts 9, met een contractsgebied van 151 125 bouws van kracht bleven.

Nopens andere buitenbezittingen zijn voor deze rubriek geene mededeelingen verstrekt.

V. AGRARISCHE EN KADASTRALE OPNEMINGEN.

§ 1. Agrarische opnemingen.

Het hier te lande (door den gepensionneerden Oost-Indischen hoofdambtenaar mr. W. B. BERGMA) bewerkte derde of laatste deel van het „Eindresumé van het onderzoek naar de rechten van den inlander op den grond op Java en Madura” zag in het voorjaar van 1896 bij de landsdrukkerij te Batavia het licht en is ook hier te lande voor het publiek verkrijgbaar gesteld.

Zoodaende werd medegedeeld op blz. 114/115 van het vorig verslag was de gouverneur van Sumatra's Westkust bij gouvernementsbesluit van 27 Mei 1895 n°. 2 gemachtigd om aan eene door hem te benoemen commissie een voorbereidend onderzoek op te dragen naar de wijzigingen welke in de regelingen van het grondbezit in zijn gewest en in de daarop betrekking hebbende bepalingen zullen behooren te worden aangebracht. Aan die machtiging werd sedert door gemeld bestuurshoofd gevolg gegeven; tot leden der commissie zijn aangewezen de resident van Tapanoli W. C. HOOEKAMER, de advocaat en procureur bij den raad van justitie te Padang mr. J. VAN BOSSE en de assistent-resident van Painan J. B. NEUMANN. Door ziekte van den heer HOOEKAMER kon de commissie hare werkzaamheden echter eerst op 24 Maart jl. aanvangen²⁾.

Voor het instellen van onderzoekingen naar den toestand van het grondbezit op Lombok en voor de agrarische aangelegenheden en de landelijke inkomsten op dat eiland werd bij gouvernementsbesluit dd. 21 September 1895 n°. 5 tijdelijk ter beschikking gesteld van den resident van Bali en Lombok een bij het landrente-onderzoek in de Preanger Regentschappen werkzaam geweest zijnde aspirant-controleur, aan welken ambtenaar (die weinige weken na die aanwijzing aan de beurt kwam om tot controleur 2de klasse te worden bevorderd) twee mantri's van het kadaster werden toegevoegd. Later (gouvernementsbesluit van 14 Maart 1896 n°. 4) werd nog afzonderlijk eenig kadasterpersoneel naar Lombok gedirigeerd (een adjunct-landmeter der 2de klasse en 13 mantri's) speciaal voor het kadastraal opnemen van de bouwgronden in de onderafdeeling West-Lombok en van het onmiddellijk daaraan grenzend terrein, hetwelk voor bouwgrond zou kunnen worden gebezigd, welke opnemings wenschelijk werd geacht in het belang van eene betere verdeling van den grond onder de Baliërs in genoemde onderafdeeling (verg. blz. 35 hiervóór).

¹⁾ In de opgaaf op blz. 115 van het vorig verslag is verzuimd melding te maken van de ontbinding in 1894 van een tweetal contracten in de afdeeling Bengkalis.

²⁾ Van het in 1872 verschenen „Resumé van het onderzoek naar de rechten, welke in de gouvernementslanden op Sumatra op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend”, welk werk is uitverkocht, zal te Batavia eene nieuwe oplage worden gedrukt.

§ 2. Kadaster.

Hoewel, zooals reeds uit het medegedeelde op blz. 85 hiervóór is gebleken, de werkzaamheden ten dienste van het opmaken van een landrente-kadaster der Preanger Regentschappen in 1895 nogal vertraging ondervonden, konden toch de metingen in de afdeelingen Soekaboemi, Tjiandjoer, Bandung, Tjitjalengka en Soemedang worden voortgezet, en aangevangen in de afdeeling Tassikmalaja, met dat gevolg dat op het einde des jaars, met inbegrip van de 4 in 1894 afgewerkte districten der afdeeling Limbangan, de kadastrering van 27 districten geheel was afgeloopen.

In de gewesten Krawang, Bezoeki en Riouw en onderhoorigheden ging het kadaster-personeel voort met de opmaking van het eigendomskadaster, terwijl met de in December 1894 bevolen kadastrale opmeting van de hoofdplaats Padang in de tweede helft van April 1895 een aanvang werd gemaakt ¹⁾. Nadat in Augustus 1895 het eigendomskadaster in Krawang gereed was gekomen, werd bij gouvernementsbesluit dd. 9 September 1895 n°. 14 (Javasche Courant van den 13den dier maand), met ingang van 1 October d. a. v., voor een vijftal kadastrale afdeelingen van dat gewest van kracht verklaard het bepaalde bij Indisch Staatsblad 1880 n°. 147 en 1890 n°. 130 betreffende het verplicht gebruik dat van de uitkomsten der kadastrale metingen is te maken in de gerechtelijke akten betrekkelijk den eigendom en andere zakelijke rechten op onroerend goed. Het in Krawang vrijgekomen personeel werd, in opvolging van het bepaalde bij gouvernementsbesluit dd. 26 Juli 1895 n°. 49, naar de residentie Soerakarta gedirigeerd, ten einde de hoofdplaats Soerakarta (uitgenomen den kraton met aanhoorigheden en de Mangkoe Negaran), zoomede de afdeelingshoofdplaatsen kadastraal op te meten, in verband waarmede genoemd gewest met 1 September 1895 (Indisch Staatsblad n°. 159) tevens werd gerangschikt onder die gedeelten van Java en Madura, waar de functiën van gouvernements-landmeter tot de werkzaamheden der ambtenaren van het kadaster zijn gebracht. De kadastrering in de residentie Bezoeki vorderde slechts weinig ten gevolge van de vele aanvragen om opmeting van voorloopig in erfpacht toegezegde woeste gronden. Wat de taak van het kadaster in de residentie Riouw en onderhoorigheden betreft, met de uitvoering waarvan in November 1894 een begin was gemaakt (zie vorig verslag, blz. 115), deze werd bij gouvernementsbesluit dd. 5 September 1895 n°. 5 in dien zin uitgebreid dat, behalve de hoofdplaats Tandjong Pinang, ook het rechtstreeksch gouvernementsgebied in de afdeeling van dien naam, buiten gemelde hoofdplaats, zoomede dat ter hoofdplaats Ringat en omstreken (afdeeling Indragiri) kadastraal zullen opgenomen worden.

Overigens werden in 1895 vanwege het kadaster nog opgemeten in de residentie Bantam 167 en op Madura 5529 blokken ambtsvelden (respectievelijk 195 en 5026 bouws), zoomede eenige voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerde terreinen in de gewesten Probolinggo en Bezoeki (gezamenlijk groot 6410 en

24 135 bouws). Voorts valt nog te vermelden dat in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden tijdelijk 5 mantri's werden geplaatst (gouvernementsbesluit van 13 September 1895 n°. 1) ten einde, onder de leiding van een ambtenaar van het kadaster op wachtgeld, de zoogenaamde kasoewiang-velden in de onderafdeelingen Pangkadjene, Maros en Segeri (afdeeling Noorder-districten) kadastraal op te meten. Op ult. 1895 was die meting reeds verricht ten opzichte van 1171 petaks en 225 bibietvelden, met eene gezamenlijke oppervlakte van 563 bouws. Gedurende den tijd dat door overstroming of drassigheid van het terrein de opnemng der kasoewiang-velden geen voortgang kon hebben, zal het met die opnemng belaste personeel zich onledig houden met de kadastrering van de hoofdplaats Makasser en omstreken (gouvernementsbesluit dd. 29 Februari 1896 no. 23).

Op ult. 1895 bestond de actieve sterkte van het Europeesch personeel van het kadaster uit 54 ambtenaren, waaronder 3, in 1893 en 1894 van verlof uit Europa teruggekeerd, die op eene toelage boven hun wachtgeld werkzaam waren gesteld. Hiervan waren o. a. aangewezen voor de inspectie en het hoofdbureau 4 ingenieurs en 1 landmeter, voor de opmaking van het landrente-kadaster in de Preanger Regentschappen (en tevens voor de uitoefening aldaar van de functiën van gouvernements-landmeter) 6 landmeters en 10 adjunct-landmeters, en voor de opmaking van het eigendomskadaster in Bezoeki, Soerakarta, Riouw en onderhoorigheden, zoomede op de hoofdplaatsen Padang en Makasser 4 landmeters en 5 adjunct-landmeters. De overige 24 ambtenaren (3 bewaarders, 9 landmeters en 12 adjunct-landmeters) waren bestemd voor de bijhouding van het kadaster en de uitoefening van de functiën van gouvernements-landmeter in de overige gewesten van Java en Madura, zoomede voor het toezicht op de bijhouding van de kaarten en registers van de voormalige kadastraal-statistieke opnemng in tien gewesten van Java.

Het inlandsch personeel bleef op dezelfde sterkte als in 1894 (390 hoofdmantri's, mantri's en élèves-mantri). De weinige vacatures in dit korps werden meestal aangevuld door herplaatsing van zich op wachtgeld bevindende personen.

De in Indië voor het kadaster en voor de bijhouding van de vroegere kadastraal-statistieke opnemng, zoomede voor het onderhoud van alle triangulatie-pilaren in Nederlandsch-Indië, in 1895 gedane uitgaven, waarvoor bij onderafdeeling 46 van de IVde afdeeling der begrooting voor gemeld jaar was toegestaan f 602 180, hebben volgens voorloopige opgaven bedragen f 616 824, tegen f 601 712, volgens verbeterde opgaven, in 1894. Aan ten bate van den lande geïnde salarissen voor verrieh-tingen vanwege het kadaster ten gerieve van het publiek werd in 's lands kas gestort een bedrag van f 78 942, tegen f 57 765 in 1894 en f 105 030 in 1893.

Hieronder volgt het gebruikelijke globaal overzicht van de gedurende 1895 door het personeel van het kadaster verrichte werkzaamheden, waarbij is op te merken dat de opgaven alleen betrekking hebben tot nieuwe kadastrale metingen, zoodat de metingen voor bijhouding, enz., er niet onder zijn begrepen.

GEWESTEN waar kadastrale opnemingen plaats hadden of waar het kadaster is in gebruik gesteld.	Aantal bouws (en perceelen a) gedurende 1895 opgemeten.			Aantal bouws (en per- ceelen a) waar- van het land- rente-kadaster in 1895 geheel voltooid werd.	Gedurende 1895							
	Eigen- doms- kadas- ter.	Landrente-metingep.			Woeste gronden en particuliere landerijen.	werden afgegeven onderstaand aantal					werd in onderstaand aantal gevallen inzage van plans of registers verstrekt b)	werd aan salarissen ontvangen.
		In loco herzien van het vroeger gemetene.	Nieuwe metingen			meet- brie- ven b)	land- meters- kennis- sen b)	certifi- caten b)	kopieën en extrac- ten van meet- brieven. b)	andere stukken. b)		
Bantam	"	"	"	4 064 (11)	"	21	20	7	3	1	"	f 4 948,66
Batavia	"	"	"	207 (2)	"	132	865	384	21	362	295	10 351,63
Krawang	189 (372)	"	"	706 (3)	"	95	12	7	3	"	"	864,59
Transporteeren . .	189 (372)	"	"	4 977 (16)	"	248	897	398	27	363	295	f 16 164,88

¹⁾ De in 't vorig verslag (blz. 115) bedoelde tijdelijke maatregel, om op gemelde hoofdplaats de functiën van gouvernements-landmeter door ambtenaren van het kadaster te doen uitoefenen, werd bij gouvernementsbesluit dd. 24

October 1895 n°. 22, te rekenen van dien dag, uitgestrekt tot het geheele gouvernement Sumatra's Westkust.

GEWESTEN waar kadastrale opnemingen plaats hadden, of waar het kadaster is in gebruik gesteld.	Aantal bouws (en perceelen) a) gedurende 1895 opgemeten.				Aantal bouws (en per- ceelen) a) waar- van het land- rente-kadaster in 1895 geheel voltooid werl	Gedurende 1895						werl in onderstaand aantal gevallen inzage van plans of registers verstrekkt b)	werd aan salarissen ontvangen.
	Eigen- doms- kadas- ter.	Landrente-metingen.		Woeste gronden en particuliere landerijen.		werden afgegeven onderstaand aantal				certifi- caten. b)	kopies en extrac- ten van		
		In loco herzien van het vroeger gemetene.	Nieuwe metingen.			meet- brie- ven. b)	land- meters- kennis- sen. b)	meet- brieven. b)	andere stukken. b)				
Per transport.	189 (372)	"	"	4 977 (16)	"	248	897	398	27	363	295	f 16 164,88	
Preanger Regentschappen.													
Soekaboemi	"	"	11 776 (5429)	2 452 (10)	16 013 (5729)	91	28	2	7	4	16	3 258,64 ⁵	
Tjiandjoer	"	"	15 872 (4799)	603 (3)	14 275 (3935)	25	17	3	8	2	"	1 381,20 ⁵	
Bandong	"	10 022 (1043)	7 347 (1193)	2 151 (15)	21 411 (3201)	90	28	3	5	1	3	3 023,27 ⁵	
Tjitjalengka	"	"	27 633 (6681)	"	27 633 (5816)	"	"	"	"	"	"	"	
Soemedang	"	"	15 041 (2204)	"	27 166 (4220)	"	"	"	"	"	"	"	
Tassikmalaija	"	"	9 540 (5970)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	
Cheribon	"	"	"	"	"	217	129	17	21	11	36	2 366,50	
Tngal	"	"	"	"	"	135	123	18	45	"	17	1 281,00	
Pekalongan	"	"	"	173 (2)	"	50	101	29	21	1	47	1 029,75	
Samarang	"	"	"	8 (1)	"	100	189	108	44	20	40	2 917,30	
Japara	"	"	"	249 (1)	"	57	55	16	15	"	30	893,17	
Rembang	"	"	"	"	"	63	44	11	12	2	2	665,50	
Soerabaja	"	"	"	"	"	328	508	55	52	28	210	9 028,00	
Pasoeroean	"	"	"	"	"	95	170	31	37	10	14	3 239,00	
Probohuggo	"	"	"	"	"	64	79	8	19	3	7	1 816,50	
Bezeeki	"	"	"	6 293 (16)	"	181	87	4	127	1	2	18 262,18	
Banjoemas	"	"	"	"	"	84	19	4	9	9	"	345,00	
Bagelen	"	"	"	"	"	28	24	8	5	"	"	218,50	
Kadoe	"	"	"	"	"	44	70	8	6	"	4	461,50	
Soerakarta	23 (216)	"	"	"	"	9	11	1	"	"	"	124,50	
Madioen	"	"	"	"	"	33	27	25	5	3	11	382,00	
Kediri	"	"	"	5 161 (14)	"	101	118	68	70	7	51	11 083,31 ⁵	
Madura	"	"	"	"	"	24	57	4	20	"	1	380,00	
Totale voor Java en Madura	212 (588)	10 022 (1043)	87 209 (26276)	22 067 (78)	106 498 (22931)	2067	2781	821	555	465	786	f 78 271,72	
Sumatra's Westkust	813 (832)	"	"	"	"	47	24	66	9	1	1	549,50	
Riouw en onderhoorigh	246 (455)	"	"	"	"	3	26	"	"	"	"	121,00	
Algemeen totaal.	1271 (1875)	10 022 (1043)	87 209 (26276)	22 067 (78)	106 498 (22931)	2117	2831	887	564	466	787	f 78 942,22	

a) De getallen die tusschen () zijn vermeld wijzen het aantal perceelen aan.

b) Hierbij zijn niet in aanmerking genomen de stukken en inlichtingen die ten behoeve van 's lands dienst verstrekt werden.

Omtrent het verrichte in 1895 door het voor de bijhouding inlandsch personeel (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3557, van de voormalige kadastraal-statistieke opneming aangewezen 4042 en 4357) bevat het volgende overzicht eenige opgaven.

GEWESTEN.	Aantal kan- toren.	Meetwerk.										
		Aantal gerap- porteerde grond- verande- ringen. (Blokken.)	Aantal ver- zwegen grond- verande- ringen. (Blok- ken.)	Aantal gecon- stateerd- ontgin- ningen. (Blok- ken.)	Aantal dessa's die gesplitst of samen- getrokken zijn.	Aantal dessa's die hermeten werden ten gevolge van vroegere foutieve metingen.	Aantal opge- meten jasa's of poesaka- velden. (Blokken.)	Aantal opge- meten ambts- velden. (Blokken.)	Aantal afzonder- lijk gemeten tegal- velden. (Blokken.)	Aantal grond- veran- deringen waarvan de inhouden be- rekenl werden.	Aantal veran- deringen die op de kaarten over- gebracht werden.	Aantal dessa- kaarten die ver- nieuwd werden
Cheribon	2	1 460	5 663	709	"	29	787	132	123	8 283	8 283	"
Tngal	3	1 320	610	462	"	219	1 533	1 059	"	20 546	19 897	180
Pekalongan	2	1 429	502	184	27	377	617	"	"	8 827	8 827	48
Samarang	6	1 831	2 017	1756	2	488	355	3 601	334	16 115	14 821	271
Japara	4	1 204	3 495	667	2	169	2 976	"	216	17 856	18 218	70
Rembang	1	23	191	"	"	9	743	"	20	1 602	1 602	7
Banjoemas	4	1 215	4 329	158	"	105	1 762	1 549	"	14 927	14 767	54
Bagelen	5	748	6 240	85	"	218	4 874	5 836	294	21 905	20 789	99
Kadoe	2	415	3 638	93	32	79	665	190	261	6 413	6 413	27
Madioen	5	2 263	180	299	2	530	"	3 083	"	9 222	5 825	31
Totale	34	11 908	26 868	4413	65	2223	14 312	15 450	1248	125 696	119 442	787

VI. TRANSPORTEN.

Van de transportcontracten, waarbij het departement van binnenlandsch bestuur betrokken is, liep op ult. 1895 er één ten einde, en wel dat voor het vervoer van gouvernementsreizigers, paarden, muil dieren, vee en goederen van de hoofdplaats Samarang naar de reede en buitenreede aldaar, en omgekeerd, en tusschen de op die reede liggende vaartuigen onderling. Dit transport werd opnieuw voor een vijfjarig tijdvak uitbesteed, doch moest, daar er weinig of geen mededinging bestond, tegen hoogere transportloonen worden afgestaan (verg. de opgaven in bijlage U hierachter).

Wat het transport van koffie, zout, gelden, materialen en goederen in de residentie Cheribon, zoomede de zoogenaamde Preanger- en Bandjar-Tjilatjap-transporten betreft, waarvoor de betrekkelijke contracten reeds vroeger waren afgelopen, doch om de op blz. 118 van het vorig verslag vermelde reden ondershands tot ult. 1895 waren verlengd of nader verlengd, is aan het voornemen om laatstbedoelde twee transporten te combineeren met een deel van het Cheribon-transport gevolg gegeven in dien geest, dat voor het vijfjarig tijdvak 1896 t m 1900 twee nieuwe contracten zijn gesloten voor het vervoer van koffie, zout, gelden, materialen en andere goederen, en wel het eene voor bedoeld vervoer van, naar en in de residentie Preanger Regentschappen en de afdeeling Galoeh der residentie Cheribon, met welke aanneming het thans als afzonderlijk transport vervallen Bandjar-Tjilatjap-transport is samengesmolten, en het andere voor hetzelfde vervoer in het overig deel der residentie Cheribon. Bij eerstbedoeld contract is de halte Tjipadalarang van den spoorweg Preanger-Tjilatjap aangewezen als het scheidingspunt voor het transport van koffie naar Batavia eenerzijds en Tjilatjap anderzijds, in dier voege, dat over dat punt eene lijn is gedacht van Noord naar Zuid, en het vervoer ten westen van die lijn zich richt naar Batavia en ten oosten daarvan naar Tjilatjap. Voor het transport van het zout is in gelijken zin het meer westelijk gelegen station Soekaboemi als scheidingspunt aangenomen. Voor het geval dat, ten gevolge van een buitengewoon grooten koffieoogst, te Tjilatjap pakhuisruimte tekort mocht komen, is in het contract tevens eene bepaling opgenomen, welke der Regeering de bevoegdheid geeft om de te Bandong, Tjimahi en Tjipadalarang aangebrachte koffie geheel of gedeeltelijk naar Batavia te doen afvoeren. De bedongen transportloonen voor beide transporten blijken uit de reeds aangehaalde bijlage U hierachter.

Moeielijkheden met de aannemers ter zake van de uitvoering van hunne contracten werden in 1895 niet ondervonden.

De nu reeds sedert een viertal jaren ten aanzien van het transport ter reede Soerabaja getroffen regeling, volgens welke door het bestuur met eigen of gehuurde middelen in dat transport wordt voorzien, werd weder bestendigd, terwijl ook het gewestelijk bestuur van Riouw op die wijze bleef voorzien in het vervoer ter reede Tandjong Pinang.

VII. PAKETVAART EN ANDERE STOOMVAARTDIENSTEN.

Ook gedurende 1895 (het vijfde contractjaar) werd door de Koninklijke Paketvaartmaatschappij te Amsterdam de overeenkomst met de Indische Regeering voor de bediening van de pakketvaart in den Nederlandsch-Indischen Archipel (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4569) behoorlijk nagekomen, terwijl buiten contract weder dezelfde activiteit werd betoond als vroeger. Slechts eene enkele maal werd door de Maatschappij van de overeenkomst afgeweken, toen zij voor de vaartbeurt van April 1895 tusschen Batavia-Billiton-Westerafdeeling van Borneo en terug (contractuele dienst n°. VI) het stoomschip *Ophir* bestemde, terwijl dit niet voldeed aan de bij art. V, al. 1 § b, der voorwaarden gestelde eischen. Met het oog echter op de omstandigheid dat de Maatschappij zich in zekeren zin tot die overtreding gedwongen zag, aangezien de zware diensten, welke van hare vloot tijdens de militaire expeditie naar Lombok waren gevegd, een aantal van hare stoomschepen, ten gevolge van noodzakelijke herstellingen, tijdelijk aan den dienst hadden onttrokken, werd haar slechts eene geringe boete opgelegd.

Het aantal geographische mijlen, door de schepen der Maatschappij afgelegd, bedroeg in :

	1895.	1894.	1893.
op lijnen voor welke subsidie werd genoten	94 658	94 168	94 987
op regelmatige diensten buiten contract	124 895	114 723	108 753
op extra-reizen	16 335	22 183	14 973

ter uitvoering van met de Indische Regeering respectievelijk voor de jaren 1892 t m 1894 en voor het tijdvak van 1 April 1895 t m ult. 1899 gesloten aannemingscontracten voor het afhalen van zout van Madura ten vervoer (in 1892 t m

Transporteeren	235 899	231 074	218 713
----------------	---------	---------	---------

1894) enkel naar Java's zuidkust en Banjoewangi en (van 1 April 1895 af) tevens naar Java's noordkust en de buitenbezittingen	3 267	1 925	1 280
door de stoomschepen welke van regeeringswege waren gehuurd ten behoeve van de militaire expeditie naar Lombok	2 691	7 768	"
in 't geheel derhalve (geographische mijlen) terwijl op de verschillende lijnen nevenstaand aantal reizigers werd vervoerd :	211 847	240 767	219 993
gouvernementsreizigers	69 181	71 002	67 739
particuliere reizigers	110 632	107 570	107 735
Te zamen	119 813	178 572	175 474

Ongevallen van eenigszins ernstigen aard met hare stoomschepen had de Maatschappij ook in het afgelopen jaar niet te betreuren.

De vloot der Maatschappij werd (in de eerste maanden van 1896) vermeerderd met de hier te lande gebouwde nieuwe stoomschepen *Reijnst*, groot 1275 ton, en van *Outhoorn*, groot 1598 ton ¹⁾, waarvan het eerstgenoemde meer bepaaldelijk bestemd is voor de vaart op ondiepe wateren. Daarentegen werd het kleine stoomschip *Karang* (337 ton) van de hand gedaan door verkoop aan de Billiton-Maatschappij.

Met inbegrip van de bedoelde nieuwe schepen was laatstelijk de vloot der Maatschappij samengesteld uit de volgende 32 stoomers.

STOOMSCHEPEN.	Ton.	STOOMSCHEPEN.	Ton.
<i>Bantam</i>	2 314	<i>Sindoro</i>	23 058
<i>Gouv.-Gen. 's Jacob</i>	2 176	<i>Van Goens</i>	1 114
<i>Van Outhoorn</i>	1 598	<i>Sneelman</i>	1 085
<i>Maetsuycker</i>	1 389	<i>Prins Alexander</i>	1 083
<i>Coca</i>	1 386	<i>Bascan</i>	1 066
<i>Both</i>	1 383	<i>Baccan</i>	935
<i>Reael</i>	1 382	<i>Gouv.-Gen. van Lansberge</i>	894
<i>Tambora</i>	1 336	<i>Gouv.-Gen. Mijer</i>	842
<i>Graaf van Bijlandt</i>	1 321	<i>Ambona</i>	759
<i>Generaal Pel</i>	1 301	<i>Camphuys</i>	711
<i>Van Diemen</i>	1 284	<i>Medan</i>	663
<i>De Carpentier</i>	1 283	<i>J. Nienhuys</i>	663
<i>Reijnst</i>	1 275	<i>Van Riebeeck</i>	663
<i>Japara</i>	1 248	<i>Reyniersz</i>	660
<i>Gouv.-Gen. Loudon</i>	1 206	<i>Swaerdecroon</i>	660
<i>Maha Vajirahis</i>	1 176	<i>Siak</i>	396
		<i>Ophir</i>	306
Transporteeren	23 058	Totaal in bruto register-tonnen	35 558

Van de drie stoomschepen, welke door de Indische Regeering van de Paketvaartmaatschappij waren gehuurd ten einde op de reede van Ampenan (Lombok) als ziekschepen en voor tijdelijke opberging van gouvernementsgoederen te worden benutigd (zie vorig verslag, blz. 119), werden er twee op 8 Januari 1895 en het derde op 23 Juni d. a. v. weder ter beschikking van de Maatschappij gesteld. In verband daarmee werd echter de militaire commandant van Lombok bij gouvernementsbesluit van 11 Juni 1895 n°. 21 gemachtigd om, bij verbreking van de gemeenschap ter genoemde reede, de in gewonen dienst varende stoomschepen der Paketvaartmaatschappij, ten behoeve van het ontschepen van aanvullingstroepen of het inschepen van te evacueeren zieke militairen, boven den gewonen tijd van oponthoud aan te houden, in welke gevallen aan de Maatschappij voor elken dag of gedeelte daarvan waarmede het verblijf te Ampenan wordt verlengd, een volle dag huur zal zijn uit te betalen, berekend volgens art. XXIII van de met haar bestaande overeenkomst. Bij gouvernementsbesluit dd. 13 September 1895 n°. 9 werd de bedoelde maatregel ook toepasselijk verklaard voor het geval dat, met het oog op de voorhanden zijnde debarquementsmiddelen en de hoeveelheid te lossen gouvernementsgoederen, die lossing niet tijdig, dat is niet vóór het gewone tijdstip van vertrek der schepen, kan zijn beëindigd.

In de bediening der contractuele lijnen werd, behalve dat aan de Maatschappij werd toegestaan het contractueel op 9 uur 's ochtends bepaalde vertrek van Batavia van de stoomschepen bestemd voor het onderhouden van sommige diensten te vervroegen, en wel voor zooveel dienst n°. V betreft met één uur (gouvernementsbesluit dd. 10 September 1895 n°. 23), en met betrekking tot de diensten n°. I, III, IV, VI en VII met een half uur (gouvernementsbesluit dd. 11 Januari 1896 n°. 27), in 1895 slechts in zoover wijziging gebracht, dat bij gouver-

¹⁾ In afwachting van het gereed komen van de van *Outhoorn* zag de Maatschappij, in verband met het steeds toenemend vervoer van en naar de Molukken, zich genoodzaakt om de bediening van den niet-contractueelen Molukken-dienst tijdelijk te doen geschieden door het voor dat doel gehuurde, onder Nederlandsche vlag varende, stoomschip *Smi*.

nemensbesluit dd. 2 Juli 1895 n°. 11 aan de Maatschappij tot wederopzeggens werd vergund het aandoen van Priaman, Ajer Bangies, Natal en Goenoeng Sitoli uit dienst n°. 11 (Padang—Westkustplaatsen—Olehleh en terug) te doen vervallen, met opnemng van die plaatsen in den niet-contractueelen dienst n°. 11 a, met dien verstande evenwel dat, voor zooveel dienst n°. 11 niet-contractueel wordt onderhouden, alle op dien dienst betrekking hebbende bepalingen van toepassing blijven, en dat geene verandering wordt gebracht in het bedrag der voor den geheelen dienst uit te keeren subsidie ¹⁾. In den zoeven vermelden niet-contractueelen dienst n°. 11 a werd voorts nog opgenomen het aandoen van het tot de nabij Padang gelegen Batoe-eilanden behoorende Poeloe Tello ¹⁾. Daarentegen werd eene op de niet-contractueele lijn n°. Va (Batavia—Sumatra's Oostkust—Singapore) genomen, doch niet loonend gebleken proef met het aandoen van Tandjong Poera (Langkat) bij het einde des jaars gestaakt.

Van hare bevoegdheid ingevolge art. XXIII der pakketvaart-overeenkomst, om te allen tijde één of meer aan de Maatschappij toebehoorende stoomschepen te huren, maakte de Indische Regeering sedert het begin van April jl. eenige malen gebruik voor het transport van troepen en materieel ter versterking van onze militaire macht in Atjeh (verg. hoofdstuk C, § 3). Omtrent de in overweging zijnde overneming van een tweetal stoomschepen der Maatschappij ten behoeve van den hydrographischen dienst zij verwezen naar de noot op blz. 54 hiervóór.

Overigens kan nog met betrekking tot de Paketvaartmaatschappij worden medegedeeld dat onder hare directie in April jl. eene recht-trecksche stoomvaart is geopend van Nederlandsch-Indië op China en Japan, waartoe door haar en andere belanghebbenden een waarborgfonds is gevormd.

Een overzicht van de aan anderen dan de Koninklijke Paketvaartmaatschappij toebehoorende Nederlandsch-Indische particuliere stoomschepen vindt men in bijlage V hierachter.

De wekelijkse dienst tussehen Nederland en Indië door de stoomvaartmaatschappijen „Nederland” en „Rotterdamsche Lloyd” (elke om de veertien dagen), door de booten der eene Maatschappij via Southampton en Genua, en door die der andere via Marseille, werd gedurende 1895, wat eerstgenoemde Maatschappij betreft, geregeld volbracht. De „Rotterdamsche Lloyd” zag zich echter, ten gevolge van een aan één harer stoomschepen in Mei 1895 kort na de uitreis (bij het eiland Wight) overkomen ernstig ongeval, genoodzaakt om één mailreis uit en thuis minder te doen. Buiten den contractueelen maildienst werden overigens door schepen van de „Nederland” 10 extra-reizen naar Nederlandsch-Indië volbracht, terwijl de eargabooten der „Rotterdamsche Lloyd” 6 reizen deden. In de samenstelling van de vloeten der twee Maatschappijen (zie de opgaven op blz. 119 van het vorig verslag) kwam in 1895 geen verandering.

Overigens wordt op ongeregelde tijdstippen een stoomvaartdienst tussehen Nederland en Indië (via Liverpool) onderhouden door de te Amsterdam gevestigde Nederlandsche Stoomvaartmaatschappij „Oceaan”, welke reederij een 10-tal stoomschepen in de vaart heeft, die in 1895 27 uitreizen naar Java ondernamen.

Met betrekking tot andere meer of min geregelde stoomvaartdiensten op Nederlandsch-Indië zijn geen andere opgaven ontvallen dan die opgenomen in de reeds vermelde bijlage V, welke diensten voor het meerendeel van uit Pinang en Singapore worden onderhouden.

In die lijst vindt men geen gewag gemaakt van de nu en dan Batavia, Samarang en Soerabaja aandoende booten der Eastern & Australian Steamship Company (limited), welke een dienst onderhoudt tussehen Australië en China, noch ook van de volgende geregelde maildiensten van andere vreemde stoomvaartmaatschappijen, waarvan gewag gemaakt wordt op blz. 191/192 van den Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië voor 1896 (deel I), namelijk de veertiendaagsche dienst tussehen Batavia en Singapore van de „Compagnie des Messageries maritimes”, zoomede de maandelijksche maildienst van Batavia, o. a. via Napels, naar Londen, en van Batavia naar Brisbane en andere havens van Queensland („Queensland Royal Mail Line” en „British India Steam Navigation Company, limited”).

Ten slotte zij nog vermeld dat bij de ordonnantie van 29 April 1896 (Indisch Staatsblad n°. 85) de hoofdplaats Menado is opgenomen onder de plaatsen waar eene commissie tot keuring van stoomschepen is gevestigd; zie art. 4 der in 't vorig verslag (blz. 119/120) besproken nieuwe Indische bepalingen betreffende het

toezicht op het vervoer van personen door middel van stoomschepen (Indisch Staatsblad 1894 n°. 278).

VIII. VEEARTSENIJDIENT.

Gedurende 1895 bleef de veestapel in Nederlandsch-Indië van veetyphus verschoond. Miltvuur heerschte slechts in geringe mate; sporadisch in de residentieën Batavia, Cheribon, Samarang en Japara en epizootisch in Bantam, Krawang, de Preanger Regentschappen, Soerabaja, Kadoe en Madura, waar respectievelijk 14, 8, 45, 34, 11 en 50 of te zamen 162 gevallen werden geconstateerd, waarvan 123 met doodelijken afloop; verder in de afdeelingen Loebie Sikaping (residentie Padangsche Bovenlanden) en Manna (residentie Benkoelen), zoomede in de residentie Timor en onderhoorigheden, alwaar respectievelijk, voor zooveel bekend werd, werden aangetast en bijna allen stierven 19, 6 en 58 of te zamen 83 stuks vee.

Hoewel niet in die mate als gedurende het voorafgegane jaar, werden gevallen van mond- en klauwzeer op Java en Madura waargenomen in alle gewesten, met uitzondering van Krawang, de Preanger Regentschappen, Cheribon en Djokjokarta, en in zes gewesten der buitenbezittingen. Met inbegrip van de op ult. 1894 aanwezige zieke beesten telde men in 1895 op Java en Madura p. m. 20 744 gevallen, en daarvan 802 met doodelijken afloop (o. a. in Probolinggo 158, in Soerabaja 152 en in Soerakarta 106), terwijl het aantal gestorven beesten in de gewesten Benkoelen, Lampongsche Districten, Palembang, Oostkust van Sumatra en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo kan geschat worden op 75. In het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden kwamen omstreeks 376 gevallen van mond- en klauwzeer voor, doch het aantal gestorven dieren aldaar kon niet worden opgegeven.

Septichaema haemorrhagiae werd geconstateerd in de residentieën Batavia, Preanger Regentschappen, Tagal en Cheribon. In laatstgenoemd gewest hadden van de 2357 gevallen 2082 een doodelijken afloop; in de drie overige bezweken 762 van de 906 aangetaste beesten.

Kwade en goedaardige droes kwamen min of meer algemeen voor; scalmia (influenza) werd alleen in de residentie Bantam geconstateerd en dan nog in zeer geringe mate.

In de afdeeling Sampang der residentie Madura stierven aan opzwellng van hals en buik 48 van de 70 aangetaste dieren.

Zooals gewoonlijk vertoonden zich in sommige gewesten onder het vee ook tot dusver onbekende ziekten, of ziekten welke aard niet voldoende kon worden geconstateerd. Aan zoodanige ziekten stierven in de afdeeling Demak der residentie Samarang 118 en in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden 80 beesten. Uit de gewesten Palembang en Atjeh en onderhoorigheden werd eene onbekende ziekte onder de varkens gerapporteerd (in laatstgenoemd gewest herstelden van de 31 aangetaste dieren slechts 2), terwijl men bij eene in Juli 1895 op de eilanden Timor en Rotti (residentie Timor en onderhoorigheden) uitgebroken besmettelijke ziekte onder de paarden en buffels waarschijnlijk te doen had met influenza. In verschillende afdeelingen der residentie Padangsche Bovenlanden eindelijk heerschte gedurende de laatste twee maanden van 1895 eene ziekte onder de paarden, welke zich kenmerkte door eene aandoening van maag en darmen, doch overigens een goedaardig verloop had.

Waren bij het einde van 1894 14 Europeesche gouvernementseveartsen in Indië in functie (1 minder dan waarop de formatie is berekend) en 3 afwezig met buitenlandsch verlof, in de eerste helft van 1895 vertrokken er nog 2 met verlof naar Europa, in verband waarmede, met ingang van 1 Juli 1895, een in Indië aanwezige particuliere veearts tijdelijk werd belast met de waarneming van den dienst in een der vacante ressorten. Dientengevolge waren op ult. 1895 van de in 1890 organiek aangewezen 15 ressorten (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4785) 2 onbezet; er ontbrak namelijk een gouvernementsevearts voor de residentieën Madioen en Kediri en een voor de residentie Palembang ²⁾. De veearts, wiens ressort de residentie Preanger Regentschappen omvat, kreeg in het begin van het loopende jaar (Bijblad n°. 5018), in stede van Soekaboemi, de meer in het centrum van het gewest gelegen hoofdplaats Bandong tot standplaats. Het aantal inlandsche veeartsen bedroeg, evenals in 1894, 17. Nadat al in de laatste jaren, hangende een onderzoek nopens de wenschelijkheid eener te kiezen betere wijze van opleiding, geen inlanders meer waren aangenomen om op den voet van Indisch Staatsblad 1876 n°. 348 tot veearts te worden bekwaamd,

¹⁾ Met deze wijzigingen is reeds rekening gehouden bij de samenstelling van den bij het vorig verslag (sub I van bijlage W) opgenomen staat der stoomvaartdiensten van de Paketvaartmaatschappij.

²⁾ In Maart jl. is aan nog een gouvernementsevearts buitenlandsch verlof verleend, doch zowel diens plaats als de beide hiervóór vermelde vacante ressorten zijn sedert kunnen worden bezet, daar 3 van de 5 reeds vroeger met verlof vertrokken titularissen in de eerste helft van 1896 naar Indië zijn teruggekeerd. Op 1 Juli jl. bleven derhalve hier te lande nog 3 gouvernementseveartsen met verlof.

is de Indische Regeering bij nadere overweging tot de conclusie gekomen (September 1895) dat van bedoelde opleiding geheel zou behooren te worden afgezien (vacatures in het korps inlandsche veeartsen zullen dan ook niet meer worden aangevuld), aangezien het, naar het oordeel van deskundigen, gewaagd zou zijn inlandsche veeartsen, hoe goed ook opgeleid, bij het uitbreken of heerschen van besmettelijke veeziekten en vooral bij eenigszins twijfelachtige gevallen zelfstandig te doen optreden, terwijl bij ziektegevallen van niet-besmettelijken aard hunne hulp door de inlandsche bevolking zelden of nooit wordt ingeroepen, aangezien de inlander bij voorkeur eigen geneesmiddelen toepast of wel den raad inwint van een zoogenaamden vee-doekoer. In het wezen der zaak bepaalt zich dan ook de taak der inlandsche veeartsen in hoofdzaak tot het uitvoeren van controle op hygiënische maatregelen, voorgeschreven in het belang van den veestapel, en het nagaan of zich al dan niet ziekten van verdachten aard onder het vee voordoen, eene taak, welke even goed kan worden opgedragen aan met zorg gekozen inlanders, aan wie, al hebben zij geen specialen cursus doorlopen, de noodige kennis voor het houden van toezicht op de vétérinaire politie gemakkelijk en in korten tijd is bij te brengen. In stede van in toekomstige vergrooing van het aantal inlandsche veeartsen, wordt dan ook tot verbetering van het veeartsenij kundig staatstoezicht meer heil gezien in andere maatregelen, en wel in vermeerdering van het aantal Europeesche veeartsen tot 20 (eene uitbreiding, welke ook ten goede zal komen aan meer afdoende pogingen tot verbetering van het paardenras), en in de toevoeging aan sommige dezer deskundigen, in wier ressorten daaraan de meeste behoefte blijkt te bestaan, van niet-geneeskundige inlandsche helpers (mantri's), in hoofdzaak bestemd om, door een doorlopend toezicht op den veestapel, het tijdig rapporteeren van verdachte ziektegevallen, enz., het ontstaan en de uitbreiding van epizootiën zooveel doenlijk te helpen voorkomen. Het ligt in de bedoeling om, wanneer daarop bij de Indische begrooing zal zijn gerekend, tot bedoelde maatregelen in 1897 over te gaan, wat de mantri's betreft voorloopig door aanstelling van een 10-tal. Het denkbeeld der aanstelling van Europeesche (of Indo-Europeesche) vee-opzichters — zie vorig verslag, blz. 120 — is losgelaten, omdat mantri's als de bedoelde om verschillende redenen geoordeeld worden de voorkeur te verdienen. Aan de gebleken wenschelijkheid om de Europeesche veeartsen aan een strenger toezicht van de zijde der hoofden van gewestelijk bestuur te onderwerpen, zal worden tegemoetgekomen bij eene voorgenomen wijziging van de voor bedoelde veeartsen geldende instructie (Indisch Staatsblad 1892 n°. 242).

Ter verdere uitvoering van het slotartikel der in Indisch Staatsblad 1892 n°. 240 opgenomen herziene vétérinaire wetgeving voor Nederlandsch-Indië (verg. het verslag van 1892, blz. 228), voor zooveel betreft het verstrekken aan de besturende ambtenaren van speciale instructiën omtrent de door hen te nemen maatregelen bij het zich voordoen van andere besmette-

lijke veeziekten dan veepest, zijn voorstellen in behandeling, en wel met betrekking tot miltvuur, tot mond- en klauwzeer en tot kwaden droes.

De voorgenomen aanvulling en verduidelijking van eenige bepalingen der ordonnantie van 20 April 1893 (Indisch Staatsblad n°. 110), houdende regeling van de verplichte quarantaine van uit het buitenland aangevoerd vee (verg. het verslag van 1894, blz. 102), kwam sedert tot stand bij de ordonnantie van 17 December 1895 (Indisch Staatsblad n°. 279), terwijl tegelijkertijd eene nieuwe handleiding werd vastgesteld voor het desinfecteeren van schepen, waarmede vee is vervoerd, hetwelk door eene besmettelijke ziekte was aangetast of verdacht werd daardoor aangetast te zijn, zoomede van zaken van zulk vee afkomstig of daarmede in aanraking geweest.

Ten behoeve van den veeartsenij kundig dienst werd in 1895 uitgegeven f 74 234 (tegen f 75 580 in 1894), daaronder f 9739 (tegen f 10 149 in 1894) wegens maatregelen ter voorkoming of beteugeling van besmettelijke ziekten onder het vee.

Particuliere veeartsen (Europeanen) zijn bij uitzondering alleen in de residentie Oostkust van Sumatra gevestigd, waar er een te Medan en een te Bindjei een werkring vond. Bij gouvernementsbesluit dd. 17 Maart 1896 n°. 19 is eene regeling getroffen nopens de belooningen aan deze deskundigen toe te kennen, wanneer zij belast worden met de keuring van over zee aangevoerd vee en met andere vétérinaire diensten ten behoeve van den lande.

K. Departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid.

I. ONDERWIJS.

§ 1. Onderwijs voor Europeanen en met hen gelijkgestellten.

Middelbaar onderwijs.

Vermits toch geregeld een afzonderlijk jaarverslag betreffende het middelbaar en lager onderwijs voor Europeanen en met dezen gelijkgestellten in Nederlandsch-Indië te Batavia het licht ziet, waarvan ook aan de Staten-Generaal een exemplaar wordt aangeboden (laatstelijk — in November 1895 — de jaargang 1894), kan kortheidshalve worden volstaan met eene beknopte mededeeling van hetgeen meerendeels in 1895 meldenswaardig is voorgevallen, voor het overige verwijzende naar de Indische ontwerp-begrooing voor 1897, voor zooveel betreft de ten aanzien van een paar gouvernements-inrichtingen van middelbaar onderwijs voorgenomen maatregelen met betrekking tot de (vaste) uitbreiding of de reorganisatie van het onderwijzend personeel en tot de verlaging van het schoolgeld bij één der beide inrichtingen (de hogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes te Batavia).

Over 1895 waren de kosten van het openbaar middelbaar onderwijs weder hooger dan in 1894, doch ook de ontvangsten wegens schoolgelden namen toe. Een en ander blijkt nader uit het volgende overzicht.

INRICHTINGEN.	Uitgaven (behalve voor de gebouwen. ^{a)})		Ontvangen wegens schoolgelden (voor zooveel bij het einde van het jaar reeds overgebracht bij 's lands kas).	
	1894.	1895.	1894.	1895.
Gymnasium (afd. A. (Hogere burgerschool met vijfjarigen cursus)	f 170 605	f 182 461	f 30 093	f 31 060
Willem III (afd. B. (Inrichting voor de Indische taal-, land- en volkenkunde).	39 400	38 300	b) 7 060	13 700
Hoogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes te Batavia	30 267	30 270	7 533	6 297
Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus te Samarang	b) 126 673	120 792	b) 18 455	17 105
Idem te Soerabaja	b) 134 699	139 488	20 025	22 192
Burgeravondschool te Soerabaja	b) 20 834	24 417	c)	c)
Totalen	f 522 478	f 535 728	f 83 166	f 90 354

a) Aan lokaalhuur, onderhoud en herstelling van gebouwen werd in 1895 f 4480 besteed, tegen f 10 645 in 1894.

b) Verbeterde opgaaf.

c) Aan deze inrichting wordt kosteloos onderwijs gegeven.

1°. Inrichting voor de Indische taal-, land- en volkenkunde te Batavia (afd. B van het Gymnasium Willem III).

Het aantal leerlingen dezer inrichting, hetwelk op ult. 1894 in het geheel 47 bedroeg, werd in den loop van den cursus 1894 95 met 1 vermeerderd, zoodat deze cursus sloot met een totaal van 48 leerlingen, waaronder 12 die niet voor een bepaald studiejaar waren ingeschreven (waarvan slechts één het Handelingen der Staten-Generaal. Bijlagen 1896—1897.

onderwijs in alle vakken, en de overigen alleen dat in de talen volgden), benevens 2 behoorders alleen voor het Javaansch (de in 't vorig verslag bedoelde 2 eerste-luitenants der infanterie).

Tot het afleggen van het groot-ambtenaarsexamen, dat in 1895 nog op den ouden voet werd afgenomen, werden 11 leerlingen en 2 oud-leerlingen toegelaten, die allen slaagden en bij den burgerlijken dienst konden worden geplaatst. Aan het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen volgens de nieuwe

bepalingen, hetwelk in 1895 voor de tweede maal te Batavia werd afgenomen, onderwierpen zich 20 leerlingen, waarvan 16 slaagden.

De nieuwe cursus (1895/96) begon met 54 leerlingen (daaronder 1 voor enkele vakken), welk aantal, door de latere inschrijving van nog 1 leerling, bij het einde van 1895 geklommen was tot 55. Op 12 na, die eene hogere burgerschool in Nederland hadden bezocht, waren al de anderen afkomstig van hogere burgerscholen in Indië, en wel 25 van die te Batavia, 9 van die te Samarang en 9 van die te Soerabaja. Een hunner genoot ten behoeve van zijne studiën den financieelen steun van het „Studiefonds voor onbemiddelde leerlingen” te Batavia.

2°. Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus te Batavia (afd. A van het Gymnasium Willem III), Samarang en Soerabaja.

Het aantal bij de hogere burgerscholen met vijfjarigen cursus in dienst zijnde leeraren beliep, met inbegrip voor elke der drie inrichtingen van den directeur, doch ongerekend de onderwijzers in gymnastiek en wapenhandel, op ult. 1895 als volgt: te Batavia (met 11 klassen-afdeelingen) 24 leeraren, waaronder 1 militair apotheker en de waarnemende directeur van de fabriek der opiumregie, beiden tijdelijk belast met het geven van lessen in de natuurlijke historie; — te Samarang (met 7 klassen-afdeelingen) 15 leeraren, — en te Soerabaja (waar door splitsing in den loop van 1895 van het tot dusver uit 2 parallel-afdeelingen bestaande 1ste studiejaar in 3 en van het 4de in 2 parallel-afdeelingen, de leerlingen in 10 klassen-afdeelingen waren verdeeld) 21 leeraren.

Omtrent den loop van het aantal leerlingen sedert het begin van den in 1895 geëindigden cursus tot het einde van dat jaar vindt men de gebruikelijke opgaven in het volgende staatje, waarbij nog aangeteekend wordt dat op laatstgenoemd tijdstip zich onder de leerlingen bevonden 3 inlanders en 3 Chineezzen, tegen op ult. 1894 enkel 3 inlanders.

Verdeeling der leerlingen.	Aantal leerlingen a)				
	waarmede de cursus 1894/95		bij het begin van den cursus 1895/96 aanwezig.	in 1895	
	begon.	eindigde.		op 1 Januari.	op 31 December.
<i>Batavia.</i>					
1ste studiejaar	b) 81 (1)	69	73 (1)	79 (1)	68 (1)
2de id.	69 (1)	49	66 (1)	66 (1)	68 (1)
3de id.	37 (3)	22	51 (1)	35 (2)	50 (1)
4de id.	31	22	27 (1)	29	28 (1)
5de id.	23	3	23	22	23
Leerlingen voor enkele vakken	"	"	3	"	3
Te zamen	241 (5)	165	243 (4)	231 (4)	240 (4)

Verdeeling der leerlingen.	Aantal leerlingen a)				
	waarmede de cursus 1894/95		bij het begin van den cursus 1895/96 aanwezig.	in 1895	
	begon.	eindigde.		op 1 Januari.	op 31 December.
<i>Samarang.</i>					
1ste studiejaar	41 (5)	38	29 (6)	42 (5)	29 (5)
2de id.	47 (5)	29	43 (5)	43 (3)	39 (5)
3de id.	26 (6)	15	28	22 (4)	26 (1)
4de id.	14 (1)	12	13 (2)	13 (2)	11 (2)
5de id.	15	"	12 (1)	17	12 (1)
Leerlingen voor enkele vakken	1 (1)	2	6 (3)	3	4
Te zamen	144 (18)	96	131 (17)	140 (14)	121 (14)
<i>Soerabaja.</i>					
1ste studiejaar	57 (5)	55 (5)	58	58 (5)	57
2de id.	43 (2)	38 (2)	42 (5)	40 (2)	38 (5)
3de id.	34	30	30	32	25
4de id.	16	18	29	18	26
5de id.	11	11	18	11	16
Leerlingen voor enkele vakken	1	"	"	1	"
Te zamen	162 (7)	152 (7)	177 (5)	160 (7)	162 (5)
zijnde voor de drie inrichtingen gezamenlijk	547 (30)	413 (7)	551 (26)	531 (25)	c) 523 (23)
Totalen betreffende het jaar tevoren	508 (23)	474 (19)	547 (30)	494 (?)	531 (25)

a) Ongerekend de toehoorders, wier aantal op ult. 1894 11 en op ult. 1895 14 bedroeg.

b) De tusschen () geplaatste cijfers duiden het aantal meisjes aan, dat in het nevenstaand getal leerlingen begrepen is.

c) Van buiten het gewest, waar de school gevestigd is, waren op ult. 1895 ingeschreven: te Batavia 65, te Samarang 51 en te Soerabaja 45, en daaronder respectievelijk 31, 1 en 10, wier ouders of voogden in de buitenbezittingen woonden.

Het aantal aanvragen om toelating tot de hogere burgerscholen was in 1895 iets minder groot dan in 1894. Tegen 246 jongens en 21 meisjes in 1894, meldden zich in 1895 223 jongens en 15 meisjes aan, doch terwijl in eerstgenoemd jaar nog geen 60 pct. der aspirant-leerlingen aan de eischen voldeden (in 1892 en 1893 telkens slechts ruim 56 pct.), slaagden in 1895 64.7 pct. Wat de overgangs-examens betreft, waren de uitkomsten mede gunstiger dan in de laatste jaren, daar 340 van de 447 geëxamineerden, d. i. 76 pct., tot eene hogere klasse bevorderd konden worden, welke verhouding in de jaren 1892, 1893 en 1894 achtereenvolgens bedragen had 73.52, 72.17 en 72.73 pct. Het percentage van hen, die aan het eind-examen voldeden, was daarentegen beduidend lager dan in de laatste drie jaren, namelijk slechts 56.86 pct. (29 van de 51), tegen in 1892 65.8 pct. (25 van de 38), in 1893 75 pct. (24 van de 32) en in 1894 60.87 pct. (28 van de 46). Wat de toelatings-, overgangs- en eind-examens van 1895 betreft, vindt men de uitkomsten voor elke der drie hogere burgerscholen afzonderlijk in het volgende overzicht vermeld, terwijl over het eindexamen nader gehandeld wordt in het verslag der examen-commissie, opgenomen in de Javasche Courant van 12 Juli 1895.

HOOGERE BURGERSCHOOL TE:	Eind-examen van den cursus 1894/95.		Overgangs-examens tot den cursus 1895/96.		Toelatings-examens tot den cursus 1895/96				Vande in het toelatings-examen geslaagden lieten zich als leerling inschrijven:		Bij het begin van den cursus 1895/96 waren als gewone leerlingen ingeschreven:		Te zamen.
	Ge-examineerd.	Ge-slaagd.	Ge-examineerd.	Ge-slaagd.	voor de laagste klasse.		voor eene hogere klasse.		van hen die voor de laagste klasse geslaagd waren.	van hen die voor eene hogere klasse geslaagd waren.	leerlingen van den vorigen cursus.	in het toelatings-examen geslaagden, oud-leerlingen die zich op nieuw lieten inschrijven en leerlingen van andere hogere burgerscholen.	
					Ge-examineerd.	Ge-slaagd.	Ge-examineerd.	Ge-slaagd.					
Batavia	a) 23	14	c) 191	152	d) 99 (4)	64 (4)	e) 8	e) 6	55 (1)	e) 5	165	75	240 (4)
Samarang	17	12	f) 116	g) 87	47 (10)	35 (9)	2	1	27 (6)	1	91	34	125 (14)
Soerabaja	11	3	140	101	82 (1)	48 (1)	"	"	h) 43	"	130	47	177 (5)
Totalen	51	29	447	340	228 (15)	147 (14)	10	7	125 (7)	6	386	156	542 (23)

a) Waaronder 3 gewezen toehoorders en 2 oud-leerlingen.

- b) Waaronder 1 gewezen toehoorder.
 c) Waaronder 3 voorwaardelijk bevorderde leerlingen, die de school verbeterden zonder het herexamen te hebben afgelegd (2 wegens vertrek naar Nederland en 1 wegens ziekte).
 d) De tusschen () geplaatste cijfers duiden het aantal meisjes aan, onder de leerlingen begrepen.
 e) Waaronder 1 leerling voor enkele vakken.
 f) Waaronder 2 leerlingen voor enkele vakken; 2 leerlingen, die voorwaardelijk werden bevorderd, verlieten tusschentijds de school.
 g) Waaronder 2 leerlingen voor enkele vakken.
 h) Waaronder 1 leerling die te Batavia, en 1 die hier te lande in het toelatings-examen waren geslaagd.

Gedurende den cursus 1894/95 werden als leerling afgeschreven zonder examen te hebben afgelegd 149 jongelieden (te Batavia 74, te Samarang 40 en te Soerabaja 35), doch 9 hunner lieten zich later bij eene der Indische hogere burgerscholen weder inschrijven, hetzij als gewone leerlingen, hetzij om de lessen als leerling voor enkele vakken dan wel als toehoorder te volgen, terwijl een 7-tal op eigen gelegenheid de studie wenschten voort te zetten en 24 zich in andere richting gingen bekwalen; 26 anderen traden in militairen dienst of aanvaardden eene particuliere betrekking, en van de 83 overigen (waaronder 2 overledenen) golden voor het tusschentijds verlaten van de hogere burgerschool verschillende redenen van anderen aard, als vertrek naar Nederland, verhuizing in Indië zelf, ziekte, onvoldoende aanleg of ijver, financiële omstandigheden, enz.

Het schoolverzuim bedroeg te Batavia 5.3, te Samarang 5.8 en te Soerabaja 4.87 pct.

Uit het „Siam-fonds” en het „Studiefonds voor onbemiddelde leerlingen” genoten te Batavia respectievelijk 2 en 6 leerlingen ondersteuning in de kosten hunner studie; te Samarang verleende het „Studiefonds Midden-Java” zulken steun aan 8 leerlingen.

3°. Hogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes te Batavia

Op ultimo 1895 waren aan deze inrichting, met inbegrip van de directrice, verbonden 4 leerzusters, terwijl overigens nog met het geven van onderwijs belast waren 3 der aan de hogere burgerschool voor jongens verbonden leerzusters en 1 onderwijzeres met bevoegdheid tot het geven van middelbaar onderwijs.

Waren bij het einde van 1894 38 meisjes als gewone leerlingen ingeschreven, benevens 7 toehoorderessen, bij het eindigen van den cursus in den loop van 1895 bedroeg haar aantal 25 (14 in het 1ste, 4 in het 2de en 7 in het 3de studiejaar).

Bij de overgangs-examens tot den cursus 1895/96, waaraan al de leerlingen der twee laagste studiejaar deelen namen, werden 11 leerlingen van het 1ste en al de leerlingen van het 2de studiejaar tot eene hogere klasse bevorderd, terwijl de 7 leerlingen van het 3de studiejaar met goed gevolg het eind-examen aflegden. De uitslag der toelatings-examens was, dat van de 37 candidaten, allen voor het 1ste studiejaar, 32 slaagden, waarvan 21 zich als leerling voor den nieuwen cursus lieten inschrijven. Met inbegrip van 9 der in het overgangs-examen voor het 2de en van 4 voor het 3de studiejaar geslaagde leerlingen, zoomede van de 3 leerlingen van het 1ste studiejaar van den vorigen cursus, die niet waren geslaagd in het overgangs-examen, begon het schooljaar 1895/96 met 37 gewone leerlingen (24 in het 1ste, 9 in het 2de en 4 in het 3de studiejaar), terwijl zich ook lieten inschrijven 4 toehoorderessen voor het 3de studiejaar. Ult. 1895 telde de school 34 gewone leerlingen en 5 toehoorderessen.

Het schoolverzuim bedroeg gemiddeld 3.7 pct., tegen 2.3 pct. in 1894.

4°. Burgeravondschoole te Soerabaja.

Op ult. 1895 waren aan deze inrichting (onder het genot van toelagen) verbonden 16 leerzusters, met inbegrip van den directeur, en 2 assistenten.

Met betrekking tot het in 1895 van de burgeravondschoole gebruik is het volgende aan te teekenen.

Van de 83 leerlingen (44 in het 1ste, 21 in het 2de, 12 in het 3de en 6 in het 4de studiejaar) en 5 toehoorders, die op het einde van 1894 de school bezochten, werden vóór het einde van den cursus 1894/95 2 leerlingen en 4 toehoorders afgeschreven, terwijl 9 nieuwe leerlingen werden toegelaten.

Het schooljaar 1895/96 begon met 117 leerlingen (55 in het 1ste, 45 in het 2de, 9 in het 3de en 8 in het 4de studiejaar) en 1 toehoorder. Onder dat totaal van 117 leerlingen waren er in het geheel 75 van den vorigen cursus, voorts 3 oud-leerlingen (2 hunner bezaten reeds het eindexamen der school) en verder 39 voor het eerst toegelatenen.

In verband met de sedert voorgekomen mutatiën telde de school bij het einde van 1895 119 leerlingen en 4 toehoorders; 68 hunner wenschten zich te bekwalen voor bouwkundige en 55 voor machinist; 111 van hen vonden gelegenheid tot practische oefening in eenig handwerk, en wel 101 bij gouvernements- en 10 bij particuliere werkplaatsen.

De leeftijd der ingeschrevenen liep van 14 tot boven 23 jaar. Hun gedrag, zoowel tijdens de schoollessen als in de ateliers, gaf alle reden tot tevredenheid, terwijl over gebrek aan ijver geen klacht werd vernomen.

Met aanvulling van de bepalingen omtrent het afnemen van het examen voor opzichter bij den waterstaat en de burgerlijke openbare werken (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4905) werd bij gouvernementsbesluit dd. 19 Februari 1896 n°. 31 eene voorziening getroffen, waardoor leerlingen van het laatste studiejaar der burgeravondschoole zich op de lijst der candidaten voor bedoeld examen kunnen doen brengen, al hebben zij op het tijdstip van afsluiting dier lijst, door het later afloopen van den cursus der avondschoole, tijdens hunne inschrijving nog niet het vereischte diploma van goed volbrachten cursus kunnen verwerven.

5°. Bataviasche ambachtschoole.

De aan deze particuliere inrichting toegekende vaste gouvernementssubsidie van f 250 's maands, welke gedurende de jaren 1892 t/m 1895 op verzoek van de directie tijdelijk was gesuppleerd tot f 1000 's maands, om aan de lessen zoodanige uitbreiding te geven dat zij eene volledige opleiding zouden verschaffen aan aspirant-machinisten, is, te rekenen van 1896, veranderd in eene vaste subsidie van f 500 's maands, nadat de daarvoor vereischte fondsen bij de Indische begrooting voor dat jaar waren toegestaan.

Van het vroeger bestaande voornemen om den theoretischen cursus van deze ambachtschoole tot een vierjarigen cursus uit te breiden, is voorloopig afgezien; de inrichting telt thans drie studiejaar, welke voldoende zijn gebleken, ook ter bereiking van de hiervóór bedoelde volledige opleiding van aspirant-machinisten.

Het leerjaar 1894/95 begon met 78 leerlingen (59 in den smeed- en 19 in den timmercursus) en eindigde met 51 leerlingen (33 en 18). Uit den smeedcursus lieten zich 30, uit den timmercursus 11 leerlingen afschrijven; van de bedoelde 30 slaagden er 7 in het examen voor machinist-leerling bij de gouvernementsmarine en werden er 7 bij particuliere industriele inrichtingen geplaatst; van de 11 afgeschreven leerlingen van den timmercursus onderwierpen zich 3 aan het examen voor opzichter bij den waterstaat, waarbij 2 hunner slaagden.

Door aanneming van nieuwe leerlingen waren bij het begin van den cursus 1895/96 ingeschreven 88 leerlingen, die allen de practische lessen bijwoonden. Alleen de ingeschrevenen bij den smeedcursus, ten getale van 63 (32 in het 1ste, 16 in het 2de en 15 in het 3de studiejaar), maakten van de theoretische lessen gebruik.

Gedrag en ijver der leerlingen gaven over het algemeen reden tot tevredenheid en ook over hunne houding buiten de schooluren werden geen klachten vernomen. Hun gehalte bleef vooruitgaan: onder hen bevonden zich velen, wier ouders tot den welopgevoeden stand behoorden, doch die door minder gunstige omstandigheden genoodzaakt waren naar eene weinig kostbare opleiding voor hunne zoons om te zien.

De leerlingen, wier ouders of familiebetrekkingen buiten Batavia woonden, vonden tegen zeer billijke voorwaarden en zonder moeite geschikte gelegenheden voor kost en inwoning.

De sterkte van het onderwijzend personeel onderging geen verandering.

Omtrent de financiële uitkomsten der inrichting zijn over het jaar 1895 geen gegevens verstrekt: wel over het tijdvak 1 Juli 1894 t/m 30 Juni 1895, toen de uitgaven — ongerekend eene aflossing op hypotheekschuld ad f 8900 — bedroegen f 22 723,

waaronder f 14982 wegens salarissen van de onderwijzers, terwijl de ontvangsten, ongerekend een op hypotheek opgenomen (doch in hetzelfde tijdvak weder afgelost) bedrag van f 7000, beliepen f 25 530, daaronder wegens gewone en suppletoire gouvernementssubsidie (deze suppletie ook alsnog over de 1ste helft van 1894) f 16 500. Aan contributies en giften ineens was onder de ontvangsten begrepen f 3931, aan geïnde schoolgelden f 3605.

6. Samarangse ambachtsschool.

Nadat de benodigde fondsen bij de Indische begrooting voor 1895 waren toegestaan, werd de aan deze particuliere inrichting sinds 1893 jaarlijks toegekende subsidie van f 250 's maands tot f 500 per maand verhoogd.

Bij den aanvang van den cursus 1894/95 bestond voor het eerst een 3de studiejaar, zooals dat reeds van de stichting der school af in het leerplan was opgenomen. In deze hoogste klasse werd het onderwijs, in het 2de studiejaar gegeven, herhaald en uitgebreid. Alleen met het onderwijs in kennis van bouwmaterialen wordt in het 3de studiejaar niet voortgegaan. Gemelde cursus, begonnen met 38 leerlingen (zie vorig verslag, blz. 124), eindigde met 34 leerlingen, waarvan 17 in het 1ste, 9 in het 2de en 8 in het 3de studiejaar.

Bij de overgangs-examens voor den cursus 1895/96 werden 16 leerlingen van het 1ste en al de leerlingen van het 2de studiejaar tot eene hoogere klasse bevorderd. Op één leerling van het 1ste studiejaar na, lieten zij zich allen voor den cursus 1895/96 inschrijven, terwijl van de 8 leerlingen van het 3de studiejaar, die allen een eindexamen verwierven, 1 met goed gevolg examen deed voor machinist-leerling bij de gouvernementssmarine en ook de 7 andere de school verlieten om in eene met hunne opleiding overeenkomende betrekking te gaan. Daarin slaagden er 6: 4 traden in gouvernementss-, 2 in particulieren dienst.

De cursus 1895/96 begon met 44 leerlingen, daaronder 20 nieuwe, die allen het 1ste studiejaar uitmaakten, terwijl van de 24 uit den vorigen cursus 15 in het 2de en 9 in het 3de studiejaar plaats namen.

Gedrag en ijver der leerlingen gaven geen aanleiding tot klachten.

Met inbegrip van f 4500 aan gouvernementssubsidie en f 6319 aan contributies en donaties, bedroegen de ontvangsten over het cursusjaar 1894/95 (van 1 Juli 1894 tot ult. Juni 1895) f 12 906, tegen f 14 319 aan uitgaven.

Lager onderwijs.

Reglementen op het lager onderwijs, enz. Gedurende het verslagjaar ondergingen de reglementen geen verandering.

Nu bij de in 't vorig verslag (blz. 124) vermelde nieuwe regeling van de akte-examens voor het geven van lager onderwijs in Nederlandsch-Indië (Indisch Staatsblad 1894 n°. 194) de eischen ter verkrijging van akten van bekwaamheid als onderwijzer (onderwijzeres) en als hoofdonderwijzer (hoofdonderwijzeres) geheel in overeenstemming zijn gebracht met die hier te lande volgens de Nederlandsche wet op het lager onderwijs voor de gelijksoortige akten van bekwaamheid gesteld, en ook de Indische examen-reglementen zooveel mogelijk met de Nederlandsche overeenkomen, is door de Indische Regeering de wenschelijkheid betoogd dat de bedoelde onder de werking van aangehaald Staatsblad in Indië verkregen akten ook hier te lande zouden worden van kracht verklaard. Bij de Staten-Generaal is thans een wetsontwerp aanhangig (Gedrukte stukken Zitting 1895—1896 124), waarbij, nevens andere wijzigingen in de hooger bedoelde Nederlandsche wet, ook de gewenschte gelijkstelling is voorgedragen.

De bepalingen tot regeling van de klassen en de bezoldigingen der Indische onderwijzers (Indisch Staatsblad 1875 n°. 76a) werden gedeeltelijk herzien en gewijzigd, o. a. voor zooveel betreft de verhoogingen door onderwijzers der 3de klasse en hulponderwijzeressen verkregen na het behalen van de akte van bekwaamheid als hoofdonderwijzer (hoofdonderwijzeres). Door te bepalen dat die verhoogingen van f 25 's maands, bij bevordering, worden omgezet in evenveel verhoogingen van f 50 's maands, is bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 297 tegemoet gekomen aan het bezwaar dat, tengevolge van ongelijkmatige bevordering, onderwijzers en onderwijzeressen der 2de en 1ste klasse met denzelfden dienstdag in bezoldiging konden verschillen. Bij hetzelfde Staatsblad zijn voorts

de schadeloosstellingen, welke bij gemis van vrije woning worden toegekend, vroeger f 100, f 80 of f 60 's maands bedragende naar gelang van de standplaats, onverschillig of de belanghebbende onderwijzer (onderwijzeres) van de 1ste of 2de klasse, of onderwijzer 3de klasse (hulponderwijzeres) was, vastgesteld op f 70, f 60 en f 50 's maands respectievelijk naar den rang, doch onafhankelijk van de standplaats. Beide voornoemde maatregelen traden den 1sten Januari 1896 in werking; de eerste met toepassing ook op de door reeds in dienst zijnde onderwijzers en onderwijzeressen der 1ste en 2de klasse na het verwerven van de hoofdkte verkregen verhoogingen van f 25 's maands; de laatste bij herplaatsing of verplaatsing buiten de standplaats.

Met betrekking tot de toepassing der voorschriften op het lager onderwijs had zich te Magelang (Kadoe) de vraag voorgedaan, in hoever aan een aldaar gevestigden evangelist van het kerkgenootschap „Gemeente der zevenden-dags-Baptisten” zou kunnen worden toegestaan de door hem opgenomen verwaarloosde kinderen een der openbare lagere scholen ter plaatse te doen bezoeken met vrijstelling van het schoolgaan op Zaterdag. Nadat aanvankelijk van de zijde van het schooltoezicht bezwaren waren gerezen om onder deze voorwaarde de bedoelde kinderen aan het openbaar onderwijs te doen deelnemen, zijn later aan de betrokken schoolautoriteiten zoodanige instructiën gegeven, dat het den voormelden evangelist mogelijk zal zijn de onder zijne leiding staande kinderen ter school te zenden zonder dat zij voor hun geregeld verzuim op den laatsten dag der week aan verwijdering van de school zullen blootstaan.

Normaalscholen en akte-examens. De gouvernementssnormaalscholen te Batavia en Soerabaja, waar onderwijzers en onderwijzeressen, zoowel van het openbaar als van het particulier onderwijs, gelegenheid vinden om zich voor het examen ter verkrijging van de hoofdkte te bekwaamen, werden op ult. 1894 bezocht door 60 personen (te Batavia door 22 onderwijzers en 13 onderwijzeressen en te Soerabaja door respectievelijk 10 en 15). In den loop van 1895 werden bij de normaalschool te Batavia afgeschreven 9 onderwijzers (allen van het openbaar onderwijs na de hoofdkte te hebben verworven) en 7 onderwijzeressen (waarvan 4 van het openbaar en 1 van het particulier onderwijs na het verkrijgen van de hoofdkte, 1 wegens overplaatsing, terwijl 1 de inrichting verliet zonder opgaaf van redenen); daarentegen werden 4 onderwijzers en 6 onderwijzeressen toegelaten, zoodat bij het einde van 1895 de lessen gevolgd werden door 29 personen, zijnde 17 onderwijzers en 12 onderwijzeressen, waarvan 7 en 2 in particuliere betrekkingen. Gedurende hetzelfde tijdvak werden bij de school te Soerabaja 7 onderwijzers (waarvan 4 van het openbaar en 1 van het particulier onderwijs de hoofdkte behaalden) en 5 onderwijzeressen (waarvan 1 van het openbaar onderwijs de hoofdkte verkreeg) afgeschreven en respectievelijk 2 en 6 toegelaten, zoodat op ult. 1895 bij deze normaalschool nog bleven ingeschreven 5 onderwijzers en 16 onderwijzeressen, van welke 21 personen er 7 tot het particulier onderwijs behoorden.

Particuliere inrichtingen, waar meisjes gelegenheid vonden zich voor te bereiden voor het examen ter verkrijging van de akte van onderwijzeres, waren: te Batavia de „Bataviasche normaalschool tot opleiding van onderwijzeressen”, welke school op ult. 1895 bezocht werd door 15 leerlingen, van welke 2 gebruik maakten van de gelegenheid om zich in de Fransche taal te bekwaamen, zoomede een in 1894 opgerichte cursus te Samarang, waaraan op ult. 1895 door 17 meisjes werd deelgenomen. Overigens bestonden normaalklassen voor aanstaande onderwijzeressen nog bij vier gewone particuliere meisjesscholen: twee te Batavia en twee te Soerabaja. Hoevele der leerlingen deze lessen volgden, is niet opgegeven.

Te Samarang werd in den loop van 1895 van particuliere zijde opgericht een cursus ter verkrijging van eene akte voor de vrije en orde-oefeningen der gymnastiek, zoomede een cursus voor het handteekenen. De eerstgenoemde cursus telde 10, de laatstgenoemde 7 leerlingen.

Aan de in 1895 te Batavia, Samarang en Soerabaja gehouden akte-examens werd deelgenomen door 172 van de 192 zich aangemeld hebbende aspiranten en wel door 36 mannelijke en 136 vrouwelijke, van wie er respectievelijk 25 en 90 slaagden (van deze laatsten 5 elke voor twee akten). In 1894 werden 104 aspiranten geëxamineerd, namelijk 23 mannelijke en 81 vrouwelijke, van wie er respectievelijk 6 en 53 slaagden (onder welke laatsten 1 voor twee akten). Uit de volgende opgaaf blijkt welke akten aangevraagd en verkregen werden.

Particuliere scholen. Een der particuliere scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs, namelijk die te Temanggoeng (Kadoe), werd in 1895 gesloten, terwijl in Mei 1895 eene dergelijke school te Tjitjalengka (Preanger Regentschappen) en in Augustus van dat jaar eene voor gewoon lager onderwijs te Ponorogo (Madioen) werden geopend. Dientengevolge bleef het aantal particuliere scholen voor meer uitgebreid lager onderwijs 13 bedragen, terwijl het aantal voor gewoon lager onderwijs van 5 tot 6 klom. Onder deze 19 scholen telde men, evenals op ult. 1894 (verg. vorig verslag, blz. 126), 6 Rooms-katholieke scholen en 2 scholen „met den Bijbel”. Van de gelegenheid om vanwege het Gouvernement subsidie te ontvangen (art. 4 van Indisch Staatsblad 1894 n° 192) werd alleen ten behoeve van de beide laatste scholen door de betrokken vereeniging gebruik gemaakt. Het onder zekere voorwaarden voor 1895 toegelegd bedrag beliep f 4915, tegen f 4400 voor 1894.

Als onderwijzend personeel waren aan de gezamenlijke particuliere scholen verbonden 32 onderwijzers en 108 onderwijzeressen, ongerekend 1 vrouwelijke kweekeling. Het aantal leerlingen klom in 1895 van 2817 tot 2898 (789 jongens en 2109 meisjes). Over hunne verdeeling in klassen zie bijlage W hierachter. Op ult. 1895 bevonden zich onder de leerlingen 35 kinderen van inlandschen of Chineeschen landaard, zijnde 8 meer dan het jaar te voren.

Behalve de twee op blz. 104 hiervóór vermelde, niet aan meisjes-scholen verbonden, cursussen tot opleiding van onderwijzeressen (de eene te Batavia, de andere te Samarang) werden op ult. 1895 nog op 10 plaatsen 14 namiddagscholen of avondcursussen gehouden, namelijk: te Batavia een zangcursus tot uitbreiding van het op de scholen genoten zangonderwijs (opgericht in 1895) met 77 leerlingen, te Buitenzorg een herhalingscursus voor de kinderen in het Vincentius-gesticht (deze cursus bestaat reeds eenige jaren, doch werd tot dusver niet vermeld) met 28 leerlingen, te Samarang eene herhalings-school in het Protestantse weeshuis met 24 leerlingen, te Klatten (Soerakarta) een cursus voor vrouwelijke handwerken met 5 leerlingen, te Koetoerdjo (Bagelen) eene door het hoofd der Europeesche openbare lagere school aldaar gehouden namiddagschool, uitsluitend voor onderwijs in de Nederlandsche taal met 9 Javaansche leerlingen, die niet tot de gemelde openbare school waren toegelaten, te Madioen eene herhalings-school met 15 leerlingen en twee namiddagscholen respectievelijk met 6 en 4 leerlingen (deze twee cursussen kwamen in de plaats van de in het vorig verslag vermelde namiddagschool), te Tagal eene namiddagschool voor Fransch met 9 leerlingen (opgericht in 1895), te Modjokerto (Soerabaja) twee namiddagscholen, de eene met 5 leerlingen voor Nederlandsch, rekenen en Engelsch, de tweede met 4 leerlingen voor Nederlandsch en rekenen, te Pamakassan (Madura) een cursus voor het Fransch met 4 leerlingen, te Neira (Banda) twee namiddagscholen, respectievelijk met 17 en 3 leerlingen in de vakken van het lager onderwijs.

Te Samarang werden 3 teekencursussen geopend, die op ult. 1895 respectievelijk 5, 16 en 9 leerlingen telden. De te Magelang (Kadoe) bestaande particuliere teekencursus met 11 leerlingen zou in den loop van 1896 gestaakt worden.

De 3 op ult. 1894 bestaande gymnastiekscholen werden vermeerderd met de heropende school te Djokjokarta, eene te Batavia en eene te Malang (Pasoeroean). Onder ult. 1895 maakten 262 leerlingen van deze 6 scholen gebruik.

De blijkens het vorig verslag (blz. 127) meerendeels op Java bestaande 26 scholen voor voorbereidend onderwijs aan jonge kinderen werden in 1895 vermeerderd met de heropende school te Magelang en eene nieuwe te Amboina, terwijl die te Neira (Banda) gesloten werd. Het totaal dezer scholen bedroeg op ult. 1895 alzoo 27. Zij werden bezocht, voor zoover als daarvan opgave werd gedaan (van de Fröbelschool te Amboina ontbreken de gegevens), door 1611 leerlingen (791 jongens en 820 meisjes), dat is 111 meer dan bij het einde van 1894. Onder de bedoelde 1611 leerlingen bevonden zich te Djokjokarta 11 kinderen van Javaansche afkomst.

§ 2. Onderwijs voor inlanders.

Openbaar onderwijs.

Reorganisatie van het inlandsch onderwijs. De verdere indeeling der bestaande gouvernementsscholen in scholen der 1ste en der

2de klasse (verg. vorig verslag blz. 127) ondervond vertraging doordien de van verscheidene hoofden van gewestelijk bestuur ontvangen voorstellen zoo verschillend van aard en strekking waren en voor een groot deel zoo veelomvattend bleken, dat zij afstuitten op de bedenking, dat op die wijze het verband tusschen de reorganisatie van het inlandsch onderwijs en de beschikbare middelen in geld en personeel zou worden verbroken en in verschillende gewesten reeds dadelijk zooveel zou worden gegeven, dat voor wellicht nog dringender behoeften elders niet genoeg zou overblijven. Met het oog hierop werden de bedoelde hoofden van gewestelijk bestuur bij eene circulaire van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid uitgenoodigd om nadere voorstellen in te dienen en daarbij in het oog te houden dat eene rationeele doorvoering der reorganisatie medebrengt zich aanvankelijk tot het strikt noodzakelijke te bepalen, ten einde vervolgens geleidelijk tot uitbreiding over te gaan, waar de ervaring de wenschelijkheid daarvan zou aantoonen. Overigens werden de noodige aanwijzingen gegeven om het ontvangen van voor eene gereede behandeling vatbare voorstellen zooveel mogelijk te verzekeren. Tijdens de afsluiting van de bijdragen voor dit gedeelte van het verslag waren nog niet van alle der aangeschreven bestuurschouffden de nadere voorstellen ontvangen.

Ten aanzien van de uitbreiding, die krachtens de 2de alinea van art. 5 van het schoolreglement in Indisch Staatsblad 1893 n°. 128 kan gegeven worden aan het onderwijs aan de scholen der 2de klasse, valt te vermelden dat, na overleg met de inspecteurs van het inlandsch onderwijs, besloten werd om aan de openbare lagere inlandsche scholen der 2de klasse, aan welke na gehouden inspectie bleek dat de vorderingen in het schrijfonderwijs van dien aard waren dat met het schrijven op papier een aanvang kon worden gemaakt, ten behoeve van de leerlingen der hoogste klasse de daartoe noodige schrijfmateriaal toe te staan.

Inrichting voor de opleiding van aanstaande inlandsche ambtenaren. De reorganisatie van de scholen voor zonen van inlandsche hoofden en andere aanzienlijke inlanders, in dien zin dat zij eene betere voorbereiding verschaffen voor de functiën, welke de leerlingen later geroepen zullen zijn in 's lands dienst te vervullen, bleef ook tot dusver voorloopig nog beperkt tot de school te Magelang (Midden-Java). Aan deze inrichting werden in het begin van 1896 voor het eerst het overgangsexamen van de 1ste naar de 2de afdeeling — deze laatste speciaal bestemd voor de voortgezette opleiding van aanstaande inlandsche ambtenaren — en het eindexamen afgenomen. De uitslag van het eerstbedoelde examen was niet gunstig: van de 10 kandidaten werden slechts 5 geschikt bevonden om naar de 2de afdeeling over te gaan. De uitslag van het eindexamen, waaraan door 7 kandidaten werd deelgenomen, was veel gunstiger. De examen-commissie kreeg van de uitkomsten van het onderwijs in de rechtswetenschap en de daarmede verwante vakken een zeer goeden indruk. De leerlingen hadden blijkbaar van de lessen partij getrokken. Ook het onderwijs in het landmeten, het waterpassen en het lijntekenen leverde bevredigende resultaten op. Aan alle kandidaten kon het diploma worden uitgereikt.

De twee jongelieden, die krachtens speciale vergunning tot het bijwonen van de lessen der 2de afdeeling waren toegelaten (verg. vorig verslag blz. 127), werden in den loop van den cursus op verzoek ontslagen. Het verzoek om toegelaten te worden tot het bijwonen van bedoelden cursus heeft zich intusschen herhaald: twee jongelieden, die den cursus aan de hoofdschool te Probolinggo hadden doorlopen, hebben nl. daartoe het verlangen te kennen gegeven. In eene dusdanige toelating voorzien de voor de Magelangsche inrichting geldende voorschriften niet, zoodat te dien aanzien eene aanvulling van die voorschriften in overweging is genomen.

Kweekscholen. Op ult. 1895 bestond het onderwijzend personeel bij de vier kweekscholen — de kweekschool te Makassar werd in het begin van genoemd jaar tijdelijk gesloten; verg. vorig verslag (blz. 128) — uit 9 Europeesche en 14 inlandsche onderwijzers (zie bijlage X hierachter). Op gemeld tijdstip waren bij de twee kweekscholen op Java 107 van de 150, en bij de twee kweekscholen in de buitenbezittingen 76 van de 100 plaatsen bezet, zijnde respectievelijk 1 en 13 minder dan op ult. 1894. In het volgende staatje vindt men de cijfers voor elke kweekschool opgegeven, ook wat betreft den uitslag der in 1895 afgenomen eind- en toelatingsexamens.

K W E E K S C H O L E N	Nominaal aantal kweekelingen.	Ingeschreven op 1 Jan. 1895.	Afgeschreven in 1895:			Bijgekomen in 1895:			Ingeschreven op ult. 1895.		Bij het eindexamen van 1895:		Bij het toelatings-examen van 1895:	
			wegens in 1895 of vroeger afgelegd eind-examen.	wegens andere redenen.	Te samen.	na goed afgelegd toelatings-examen.	met certificaat.	Te samen.	Totaal aantal kweekelingen.	Aantal kweekelingen der hoogste klasse.	ge-slaagd.	afge-wezen.	ge-slaagd.	afge-wezen.
Bandong	75	52	a) 10	b) 11	21	19	n	19	50	9	6	1	19	82
Probolinggo	75	56	12	c) 7	19	20	n	20	57	11	12	1	d) 30	66
Fort de Kock	e) 50	45	12	f) 5	17	12	n	12	40	10	12	n	g) 87	30
Amboina	50	44	8	3	11	n	3	3	36	13	8	n	h) n	n
Totalen	250	197	42	26	68	51	3	54	183	43	38	2	136	178

- i) Hieronder 4 kweekelingen, die reeds in 1894 het eindexamen hadden afgelegd, doch nog niet geplaatst waren.
- b) Ontslagen wegens gebrek aan aanleg of ijver.
- c) 6 kweekelingen werden ontslagen wegens gebrek aan aanleg of ijver, terwijl 1 kweekeling overleed.
- d) Otschoon 30 candidaten aan de eischen voldeden, werden, met het oog op de aanstaande inkrimping van het aantal kweekelingen (verg. het verslag van 1894, blz. 110), slechts 20 als leerling aangenomen.
- e) In verband met het in overweging genomen denkbeeld om het aantal kweekelingen geleidelijk te verminderen tot 25 (verg. vorig verslag, blz. 128), is het aantal te bezetten plaatsen voorloopig feitelijk beperkt tot 40.
- f) Waarvan 4 in verband met de in de voorgaande noot bedoelde inkrimping van het aantal kweekelingen.
- g) Om het getal van 40 plaatsen niet te overschrijden (verg. noot c) werden slechts 12 van deze geslaagden toegelaten.
- h) In verband met het in overweging genomen denkbeeld om ook aan de kweekeschool te Amboina het aantal kweekelingen van 50 tot 25 terug te brengen, werd in 1895 aan die inrichting geen toelatingsexamen afgenomen.

Ten aanzien van de op te richten kweekeschool te Djokjokarta valt te vermelden dat de gebouwen vermoedelijk in 't laatst van 1896 gereed zullen zijn.

Omtrent gedrag en ijver der kweekelingen werden over 't algemeen gunstige berichten ontvangen en de gezondheidstoestand liet gedurende 1895 weinig te wenschen over. Te Probolinggo deden zich drie acute gevallen van beriberri voor. Te Fort de Kock kwam die ziekte eene enkele maal in lichten graad voor. Te Amboina, waar zij zich in 1894 in hevige mate voerde (verg. vorig verslag, blz. 128), werd gedurende 1895 slechts één kweekeling wegens beriberri naar zijn geboorteland geëvacueerd.

De aan de kweekescholen te Bandong, Fort de Kock en Amboina verbonden externen-scholen werden in 1895 bezocht door 293 leerlingen. Aan de kweekeschool te Probolinggo is geen externen-school verbonden (zie vorig verslag, blz. 128).

In opvolging van de laatste alinea van art. 5 van het reglement op de inrichting der onderwijzers-kweekescholen (Indisch Staatsblad 1894 n°. 100) werden door den betrokken departements-chef bij eene beschikking van 20 Februari 1896 de leerplannen voor die inrichtingen vastgesteld. Voor het aan de kweekescholen te geven onderwijs in het landmeten bestaat behoefte aan eene handleiding. Daar de vervaardiging van zoodanig werk het best kan geschieden door een deskundige, in overleg met eene specialiteit op het gebied van het inlandsch onderwijs, is een ambtenaar van het kadaster aangezocht om de samenstelling op zich te nemen en zulks in overleg met een der inspecteerende ambtenaren van het inlandsch onderwijs.

Onderwijzers-examens buiten de kweekescholen. Voor deze examens meldden zich in 1895 op Java en Madura 61 candidaten aan en in de buitenbezittingen 9. Daarvan slaagden voor den rang van hulponderwijzer respectievelijk 11 en 7 candidaten en voor dien van kweekeling 13 en 1. Het groote verschil met de in het vorig verslag (zie blz. 128) opgegeven cijfers moet hoofdzakelijk gezocht worden in de beperkende bepalingen die op de toelating tot deze examens zijn in 't leven geroepen. Algemeen is namelijk de klacht vernomen dat het meerendeel der candidaten voor de bewuste examens zich nagenoeg geheel onvoorbereid daaraan onderwerpt. Daarom is door den directeur van onderwijs, enz., eene circulaire gericht aan de inspecteerende ambtenaren van het inlandsch onderwijs, waarbij in hoofdzaak de volgende regelen zijn gesteld. Tot de examens voor kweekeling behooren in den regel slechts te worden toegelaten zij, die gedurende minstens één jaar als onbezoldigd kweekeling aan eene open-

bare lagere inlandsche school dan wel als onderwijzer of kweekeling aan eene particuliere school zijn werkzaam geweest. De examens voor hulponderwijzer behooren in den regel slechts te worden afgenomen van hen, die reeds het diploma van kweekeling verkregen hebben en daarna nog gedurende minstens twee jaren aan eene openbare lagere of particuliere inlandsche school zijn werkzaam geweest. Bij de toelating tot de meergenoemde examens moet verder zooveel mogelijk ook gelet worden op leeftijd en lichaamsgestel der candidaten; te jeugdige, bejaarde, ziekelijke of gebrekkige personen moeten zoo noodig worden geweerd. Eindelijk kan ook de gelegenheid tot het afleggen van examen tijdelijk worden beperkt of gestaakt, indien in eenig inspectie-ressort of gewest nog vele op plaatsing wachtende kweekelingen of hulponderwijzers zich bevinden.

Scholen voor zonen van inlandsche hoofden en andere aanzientlijke inlanders. Het volgende staatje geeft een overzicht van het gebruik dat van deze inrichtingen — waaronder ook voorkomt de op de voorgaande bladzijde reeds besproken school te Magelang — in de jaren 1893, 1894 en 1895 is gemaakt.

Scholen voor zonen van inlandsche hoofden, enz., te:	Nominaal aantal leerlingen.	Aantal ingeschreven leerlingen bij het einde van:						Aantal leerlingen die aan het eindexamen voldeden in:		
		1893.		1894.		1895.		1893	1894	1895
		Ex-teren.	Inter-nen.	Ex-teren.	Inter-nen.	Ex-teren.	Inter-nen.			
Bandong	60	..	62	..	60	..	60	12	13	10
Magelang	60	2	57	4	59	..	60	12	15	a) ..
Probolinggo	60	40	18	19	40	14	44	7	11	8
Tondano	40	40	b) ..	39	b) ..	39	b) ..	7	11	7
Totalen	220	82	137	59	159	53	164	38	50	25
		219		218		217				

a) In 1895 werd te Magelang geen eindexamen afgenomen, omdat in dat jaar voor het eerst eene 5de klasse was gevormd

b) Sedert ten gevolge van den in 't laatst van 1890 gewoed hebbenden brand bij de kweekeschool te Tondano de noodige localiteit ontbrak, bleef het internaat aldaar opgeheven.

Ook in 1895 overtrof het aantal kandidaten, dat zich om toelating tot de hoofdscholen aanmeldde, dat der beschikbare plaatsen.

De school te Tondano, ofschoon bestemd voor jongelieden uit de residentieën Menado, Ternate en Amboina, wordt slechts door leerlingen uit eerstgenoemde residentie bezocht en wel grootdeels door jongelieden uit de Minahassa van Menado. Een leerling, uit het landschap Bolang Itam afkomstig, bezocht gedurende de cursusjaren 1893/94 en 1894/95 de school, maar moest verwijderd worden, o. d. dat hij, na twee jaren in de laagste klasse te hebben gezeten, nog niet kon overgaan.

Omtrent gedrag en ijver van de leerlingen luiden de berichten over het algemeen gunstig. Te Bandung moesten twee leerlingen wegens gebrek aan ijver worden ontslagen. Te Probolinggo werden twee leerlingen wegens hooglopende oneenigheid verwijderd.

De gezondheidstoestand op de hoofdscholen op de laatstgenoemde plaatsen liet niet te wenschen over. Onder de leerlingen te Tondano was de gezondheidstoestand minder gunstig, daar nogal vele aan koorts, beriberri of borstziekte lijdende waren.

Wegens schoolgeld werd in 1895 ontvangen f 6743, tegen f 6783 in 1894 en f 7112 in 1893.

Aan de hoofdscholen te Bandung en Probolinggo (aan die te Magelang werd in 1895 geen eindexamen afgenomen) werd door 18 jongelieden het eindexamen behaald; aan de hoofdschool te Tondano door 7. In 't geheel bedraagt het aantal jongelieden die tot dusver het eindexamen verwierven 339 op Java en 68 te Tondano.

Speciale scholen. Om de in vorige verslagen vermelde redenen zijn als speciale scholen voor inlanders aan te merken de „Depoksche school” in de residentie Batavia en de „Ambonsche burgerschool” ter hoofdplaats Amboina. De eerste telde op ult. 1895 115 leerlingen (waaronder 53 meisjes), tegen 112 (waar-

onder 48 meisjes) op ult. 1894. Van die 115 leerlingen waren 108 kinderen van Christen-inlanders, 4 van Mohammedaansche en 3 van Chineesche ouders. De Ambonsche burgerschool telde op ult. 1895 271 leerlingen (waaronder 49 meisjes), tegen 254 (waaronder 40 meisjes) op ult. 1894. Onder die 271 leerlingen waren 161 kinderen van inlanders, behoorende tot den stand der ambtenaren en aanzienlijken, en 14 Chineezzen. Gedurende 1895 werd de school bezocht door 36 zoons van regenten, die bijna allen gratis onderwijs genoten.

Aan schoolgeld werd in 1895 ontvangen op de Depoksche school f 490 en op de Ambonsche burgerschool f 4089, tegen respectievelijk f 540 en f 3935 in 1894.

Gewone lagere scholen. Omtrent den stand der indeeling van de lagere scholen voor inlanders in scholen der 1ste en der 2de klasse is reeds gehandeld op blz. 106 hiervóór.

Het getal scholen op Java en Madura nam gedurende 1895 met één toe, door de opening ter hoofdplaats Rembang van eene openbare lagere school der 1ste klasse. Het aantal scholen in de buitenbezittingen daalde in 1895 van 298 tot 296. Twee scholen werden nl. opgeheven: die te Manipa en die te Leahari, beide in de residentie Amboina. Overigens bedraagt het aantal tijdelijk gesloten scholen 9, evenals in 1894. Op welke plaatsen de verschillende scholen gevestigd waren, blijkt uit den Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië voor 1896, deel I, bijlage HH, terwijl bijlage Y hierachter opgaven bevat omtrent het cijfer der leerlingen per gewest of per eiland, wat de buitenbezittingen betreft echter alleen nog over 1894. Totaal-opgaven over de laatstverloopen vijf jaren, ook wat de samenstelling van het onderwijzend personeel betreft, vindt men in de volgende tabel, die echter geen rekening houdt met de drie externenscholen bij de kweekscholen te Bandung, Fort de Kock en Amboina, noch ook met de speciale scholen voor inlanders te Depok en Amboina.

JAREN.	Aantal openbare lagere inlandse scholen bij het einde des jaars		Samenstelling van het onderwijzend personeel.							Totaal.	Aantal leerlingen gedurende het behandelde jaar ingeschreven geweest. <i>b)</i>
			Aantal aan het hoofd van scholen geplaatst:				Hulppersoneel.				
			onderwijzers.		tijdelijk waarnemende onderwijzers.		Aantal hulponderwijzers (behalve zij die tijdelijk aan het hoofd eener school waren geplaatst). <i>a)</i>	Aantal kweekelingen (behalve zij die tijdelijk aan het hoofd eener school waren geplaatst).			
			Van eene gouvernements-kweek-school afkomstig.	Niet aan eene gouvernements-kweek-school opgeleid.	Hulp-onderwijzers.	Kweekelingen.					
in werking.	tijdelijk gesloten.										

JAVA EN MADURA.

1891	203	..	188	14	1	..	297	201	701	34 607 (waaronder 211 meisjes).
1892	203	..	189	13	1	..	319	190	712	35 495 (.. 292 ..).
1893	204	..	195	8	1	..	355	182	741	36 392 (.. 332 ..).
1894	204	..	195	8	1	..	379	165	748	36 819 (.. 389 ..).
1895	<i>c)</i> 205	..	194	8	1	..	412	156	771	36 763 (.. 377 ..).

BUITENBEZITTINGEN.

1891	303	11	194	68	36	5	413	79	795	39 856 (.. 10 087 ..).
1892	<i>d)</i> 301	11	199	71	25	5	450	77	827	40 900 (.. 9 565 ..).
1893	300	11	211	68	16	5	501	71	872	41 363 (.. 9 651 ..).
1894	<i>d)</i> 298	9	209	65	17	4	507	68	870	36 763 (.. 9 580 ..).
1895	<i>d)</i> 296	9	217	58	16	3	521	68	883	(nog niet bekend te Batavia).

a) Hieronder eenige teruggestelde onderwijzers en enkele niet aan eene kweekschool opgeleide onderwijzers, die tijdelijk als hulponderwijzer werkzaam waren. Tevens zijn hieronder begrepen de van eene kweekschool afkomstige candidaat-onderwijzers, die als hulponderwijzer fungeerden, in afwachting van plaatsing aan het hoofd eener school. Op ult. 1895 waren op deze wijze werkzaam: op Java en Madura 136 en in de buitenbezittingen 120 candidaat-onderwijzers, tegen 118 en 136 op ult. 1894. Gewestelijke opgaven betreffende de samenstelling van het inlandsch onderwijzend personeel der openbare lagere inlandse scholen op ult. 1895 vindt men in bijlage X hierachter.

b) Omtrent het aantal der *bij het einde* van eenig jaar ingeschreven leerlingen zijn geen volledige mededeelingen verstrekt.

c) Het aantal scholen bedraagt 2 meer dan het aantal onderwijzers, omdat op ult. 1895 twee plaatsen onbezet waren.

d) Bij het einde der jaren 1892, 1894 en 1895 was bij respectievelijk 1, 3 en 2 scholen de plaats van onderwijzer, hoofd der school, onbezet.

Ook gedurende 1895 nam het aantal leerlingen toe. Evenals in het voorafgegane jaar werd in Midden- en Oost-Java in de behoefte aan onderwijs voor diegenen, die wegens plaatsgebrek niet op de scholen konden worden toegelaten, voorzien door particuliere namiddagscholen (zie vorig verslag blz. 130). Het onderwijs aan

deze scholen bleef meestal beperkt tot de beginselen van lezen, schrijven en rekenen. Het schoolverzuim bleef aanzienlijk. Het verschijnsel dat vele leerlingen de school verlaten, na haar slechts gedurende enkele maanden te hebben bezocht, deed zich ook in 1895 veelvuldig voor, zoodat ook thans weder de laagste

klassen het sterkst bevolkt waren.¹⁾ De berichten omtrent gedrag en ijver van het onderwijzend personeel luiden over het algemeen gunstig. Toch werden twee onderwijzers en twee hulponderwijzers wegens wangedrag uit 's lands dienst ontslagen; een onderwijzer werd wegens plichtverzuim, een hulponderwijzer wegens ongeschiktheid uit zijne betrekking ontslagen. Bestrafing door inhouding van een gedeelte der bezoldiging gedurende een zeker tijd en terugstelling kwamen mede eene enkele maal voor.

De toestand van de schoolgebouwen was bevredigend. Op enkele plaatsen werden de schoolgebouwen geheel vernieuwd, op andere plaatsen verbeterd; de gehuurde localiteiten voldeden over het geheel slecht aan de eischen voor eene school. Vele bouwvoorstellen moesten worden aangehouden in verband met de reorganisatie van het inlandsch onderwijs (zie blz. 130 van het vorig verslag en blz. 106 hiervóór).

Geldelijk overzicht. De kosten van het openbaar onderwijs voor inlanders (met inbegrip van de subsidiën aan particuliere inlandsche scholen), en de daartegenover staande ontvangsten wegens schoolgelden en verkoop van leermiddelen aan particulieren, bedroegen over 1894 (volgens verbeterde opgaven) en over 1895 (volgens voorloopige opgaven) als volgt:

	1894.	1895.
Traktementen, leermiddelen, enz.	f 1 186 296	f 1 178 059
Gebouwen en huishuur	87 539	130 922
Subsidiën aan particuliere inlandsche scholen	39 525	43 488
Te zamen.	f 1 313 360	f 1 352 469
Geïnde schoolgelden	f 97 720	f 99 749
Verkoop aan particulieren van inlandsche boekwerken en andere leermiddelen a)	5 753	4 275
Te zamen.	f 103 473	f 104 024
Blijft alzoo ten laste van den lande	f 1 209 887	f 1 248 445

a) Nagenoeg uitsluitend verstrekt uit het depôt te Batavia. Bij de debittanten buiten Batavia werd slechts ontvangen f 246 (volgens verbeterde opgaven) in 1894 en f 159 in 1895.

Particulier onderwijs.

Kweekscholen en opleidingsklassen. Het seminarie te Depok (Batavia), waar Christen-inlanders uit verschillende deelen van den Indischen Archipel tot inlandsche onderwijzers en zendelinghelpers worden opgeleid, telde bij het einde van 1895 40 leerlingen, zijnde 1 minder dan het jaar te voren. Laatstelijk waren het: 1 van Depok, 1 Soendanees, 3 Javanen, 1 Madurees, 13 Battaks, 7 Niassers, 1 van de Batoe-eilanden bij Padang, 6 Dajaks, 5 Sangireezen en 2 Papoea's. In het afgelopen jaar verlieten 13 leerlingen de inrichting, waarvan 11 met certificaat van goed volbrachten leertijd. Twee kweekelingen werden wegens wangedrag ontslagen.

Het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam heeft in Oost-Java, namelijk te Modjowarno (Soerabaja) en te Kendalpajak (Pasoeroean), twee opleidingsklassen voor aanstaande inlandsche onderwijzers aan zendingsscholen. Op ult. 1895 telde eerstgenoemde inrichting 11 leerlingen, d. i. 3 minder dan op ult. 1894, en de andere op beide tijdstippen 12. Vijf te Modjowarno voltooiden hunne opleiding en werden geplaatst aan zendingsscholen in de residentiën Soerabaja en Japara, terwijl twee van de leerlingen te Kendalpajak met goed gevolg het examen voor kweekeling aan eene openbare inlandsche school aflegden. Volgens ontvangen mededeeling komt het nog al eens voor dat de tot bedoelde opleidingsklassen toegelatenen hunne eigenlijke bestemming niet volgen, maar op landbouwondernemingen in dienst treden tegen hoogere betaling en met betere geldelijke vooruitzichten dan de zending kan aanbieden. In 1895 bijv. was dit het geval met een der te Modjowarno opgeleiden.

Ter verkrijging van inlandsche onderwijzers en zendelinghelpers voor het arbeidsveld van de „Zending der Gereformeerde Kerken in Nederland onder Mohammedanen en heidenen (afd. Nederlandsch Oost-Indië)” bezit bedoeld zendingsschool eene opleidingschool te Poerworedjo (Bagelen). Aangaande die inrichting zijn slechts opgaven voorhanden van 'tlaatst van 1894. Zij telde toen 52 kostleerlingen, wier leeftijd uiteenliep tusschen 9 en 25 jaar; 23 hunner waren gedoopt, en 8 jongelingen, waaronder 2 ongedoopten, waren „kweekelingen”, d. i. leerden om opgeleid te worden tot „helpers”. Onderwijs werd gegeven „in Javaansch lezen, schrijven, rekenen, aardrijkskunde des Bijbels, zingen, Nederlandsche taal en, in de hoogste klasse, in exegese.”

¹⁾ Nadat het staatje op de voorgaande blz. was afgedrukt, is gebleken dat — in de laatste kolom — eenige getallen betreffende de Buitenbezi-tingen bij vergissing verschoven zijn, enz. In plaats van de achter de jaren 1891 t/m 1894 genoemde totalen moeten de volgende gelezen worden: 38 495, 39 856, 40 900 en 41 363.

Bij het te Pansoer na Pitoe (Tapanoli) bestaande seminarie van het Rijsche Zendelinggenootschap te Barmen worden Battaks tot onderwijzer en zendeling-helper opgeleid. Op ult. 1895 bedroeg het aantal leerlingen 58, zijnde 9 meer dan het jaar te voren, afkomstig van Silindong, Toba en Angkola; hun leeftijd was 16 à 20 jaren. Terwijl in 1895 22 leerlingen werden afgeschreven, daaronder 18 wegens goed afgelegd eind-examen, werden er, na gehouden toelatingsexamen, waaraan door 105 leerlingen der verschillende zendingsscholen werd deelgenomen, 31 als nieuwe leerlingen aangenomen. De cursus duurt vier jaren en is verdeeld in twee afdelingen. Het onderwijs omvat de Bijbelsche geschiedenis, kerk- en algemeene geschiedenis, preekoefeningen, bijbelkennis, muziek en zang, rekenen, vormleer, aardrijkskunde, natuurkennis, schoon-schrijven, handteekenen en de Battaksche taal, van welke vakken de vier eerstgenoemde hoofdvakken zijn. De geslaagden in het eind-examen worden aanvankelijk als onderwijzer geplaatst en komen na zes jaren dienst in aanmerking voor godsdienstvoorganger, waartoe zij echter vooraf nog een cursus van twee jaren moeten doorloopen. In 1894 was voor de inrichting een nieuw ruim gebouw opgericht, waarin plaats is voor 60 internen.

Te Tomohon (Menado), waar het reeds genoemde Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam eene soortgelijke inrichting onderhoudt, ter opleiding van inlandsche onderwijzersvoorgangers in de Minahassa, waren op ult. 1895 34 leerlingen ingeschreven, zijnde 6 meer dan het jaar te voren. Er werden namelijk aangenomen 21 nieuwe leerlingen (16 van de 24 aspiranten, die aan het toelatings-examen hadden deelgenomen, en 5 nog zonder toelatings-examen), terwijl 15 leerlingen werden afgeschreven, die allen in het eind-examen waren geslaagd. De bedoelde 34 leerlingen, waaronder 4 Savoeneezen, waren in twee klassen verdeeld; hun leeftijd liep uiteen van 15 tot 29 jaren. Zij ontvangen onderricht in het Maleisch (welke taal het voornoodig is bij het onderwijs), in lezen, schrijven, rekenen, vormleer, aardrijkskunde, natuurkennis, teekenen, zingen, Bijbelsche geschiedenis, exegese en geloofs- en zedeleer.

Ten behoeve van de onderleiding der zendeling-leeraren staande negorijsscholen op de Sangi- en Talaut-eilanden (residentie Menado) is in Januari 1891 door een der aldaar gevestigde zendelingen, dien te Oeloe op Siau, mede de opleiding van inlanders tot onderwijzer tevens godsdienstvoorganger ter hand genomen en wel aanvankelijk met een klein aantal jongelieden, die de zending op eigen kosten te zijner huisvestte. Achtereenvolgens kwamen 13 jongelieden (8 van Siau en 5 van Groot-Sangi) in opleiding, van wie er in Mei 1893, toen de lessen om voorbijgaande redenen tijdelijk werden gestaakt, reeds eenigen voor hunne bestemming bekwaamd waren. Sedert Januari 1895 is, met de beperkte middelen waarover te beschikken viel, deze opleidingschool weder in gang gebracht (eene uit Nederland ontvangen gift had gelegenheid geschonken om een schoolgebouw met lokalen voor de huisvesting der leerlingen op te richten). Andere opgaven betreffende de school over 1895 waren, tijdens de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor dit hoofdstuk, aldaar nog niet bekend. Daar de middelen, waarover de zending op de Sangi- en Talaut-eilanden beschikt, niet toereikend zijn om op den duur te voorzien in de voeding en kleeding der leerlingen en de aanschaffing van leermiddelen, terwijl ook bij eenige uitbreiding van het aantal leerlingen de toevoeging van een inlandschen onderwijzer tot bijstand van den zendeling-directeur niet zal kunnen worden ontbeerd, is door het comité voor de belangen van de bedoelde zending aanzoek gedaan om toekenning van eene jaarlijksche gouvernementssubsidie ten behoeve van de hierbedoelde kweekschool. Daar de inrichting voor de negorijsscholen op de Sangi- en Talaut-eilanden, die anders moeielijk van geschikte onderwijzers zullen zijn te voorzien, van wezenlijk nut is te achten, is in beginsel besloten om, wanneer de vereischte fondsen bij de Indische begrooting voor 1897 worden toegestaan, aan de opleidingschool op Siau, onder de noodige waarborgen voor de doeltreffende aanwending, eene jaarlijksche gouvernementssubsidie toe te kennen, berekend naar verhouding van het aantal ingeschreven leerlingen, doch het maximum van f 3000 'sjaars niet te boven gaande.

Kost- en dagschool te Tomohon (voor dochters van hoofden en aanzienlijken in de Minahassa). Deze in 1895 — met f 3000 'sjaars — voor 't eerst van regeeringswege gesubsidieerde school nam in bloei toe. Gedurende dat jaar krom het aantal leerlingen van 45 tot 52, voor het meerendeel kostleerlingen; namelijk op ult. 1894 25 en op ult. 1895 36. Onder de dagscholieren bevonden zich ook eenige knaapjes (achtereenvolgens 8 en 11) beneden de 10 jaren, wier zusters de school bezoeken. De omvang van het onderwijs (verg. vorig verslag blz. 130) is ongeveer

gelijk aan dien op de Europeesche scholen. De uitkomsten waren over het algemeen voldoende. Onder de bijzondere leiding van de echtgenoot van den hoofdonderwijzer-directeur der school worden de meisjes ook voor de huishouding opgeleid. Aan het door den resident van Menado uitgebracht rapport (verg. vorig verslag blz. 130) zijn nog de volgende mededeelingen ontleend. Op 5 Europeesche kinderen na, waren alle leerlingen kinderen van inlandsche ouders, namelijk van 1ste en 2de-districtshoofden, dokters-djawa, onderwijzers en kooplieden. Twee waren afkomstig van Batjan, één van Taroena op Sangi en de overigen uit de Minahassa. Hun leeftijd liep tusschen 6 en 17 jaren. Het schoolgeld bedraagt voor de kostleerlingen, wanneer het kinderen geldt van Europeanen en 1ste-districtshoofden, f 25 's maands; in andere gevallen f 15 's maands. Dagscholieren betalen f 8 à f 10 's maands. Blijkens het jaarverslag over 1895 der hier te lande gevestigde vereeniging voor de belangen dezer school sloot de jaarrekening, ondanks de gouvernementssubsidie van f 3000, met een klein tekort. De ontvangsten (waaronder f 7796 aan schoolgeld) beliepen namelijk f 13 106 en de uitgaven f 13 165.

Ambachtsschool voor inlanders te Modjowarno (Soerabaja). Aan deze school waren bij het begin van 1895 11 leerlingen in opleiding. Eén leerling vertrok en 4 nieuwe leerlingen werden aangenomen, zoodat er op ult 1895 14 leerlingen aanwezig waren. De practische lessen werden, evenals vroeger, van 6—10 uur 's morgens gegeven. Overigens werden (van 11 tot 2 uur) de lessen in de hoogste klasse van de gewone zendingsschool ter plaatse gevolgd. De leerlingen maakten onder de leiding van een inlandschen timmermansbaas en een inlandschen onderwijzer goede vorderingen in het timmervak. De oudsten zijn in staat om zonder hulp goed timmerwerk te leveren. Over het algemeen kunnen de door de leerlingen der ambachtsschool vervaardigde houtwerken, wat den prijs betreft, niet in concurrentie treden met meubelen en dergelijke voorwerpen van raw maaksel, welke op de inlandsche markten te verkrijgen zijn. Blijkbaar weet ook de gegoede inlander nog niet de betere en smaakvoller bewerking van een meubelstuk te waardeeren. De school gaat intusschen voort hare leerlingen tot bekwaame ambachtslieden te vormen, die, zoolang hun werk nog niet in de dessa op prijs wordt gesteld, op fabrieken een goed bestaan kunnen vinden. Ook in 1895 genoot de school eene gouvernementssubsidie van f 100 's maands.

Lagere scholen (zendings- en andere). Zooals blijkt uit de gewestelijke opgaven in bijlage Y hierachter, nam in het laatste jaar waaromtrent ten deze opgaven zijn ontvangen (1895 voor Java en Madura en 1894 voor de buitenbezittingen) het aantal particuliere scholen op de eerstgenoemde eilanden toe van 175 (verbeterde opgave) tot 186 en in de bezittingen buiten Java en Madura (zonder de tijdelijk geslotene mede te rekenen) van 440 (verbeterde opgave) tot 446. De tijdelijke maatregelen ter voorziening in de behoefte aan onderwijzend personeel aan de vanwege den sultan van Djokjokarta gestichte „srimenganti-school" aldaar en aan de particuliere inlandsche school in Soerakarta, opgericht vanwege het hoofd van het Mangkoe Negoro-sche Huis (verg. vorig verslag blz. 131), bleven in 1895 gehandhaafd.

Subsidie werd voor 1895 verleend: op Java en Madura aan 24 zendings- en 100 andere particuliere scholen, te zamen 124 (over welke gewesten de 124 gesubsidieerde scholen op ult 1895 verdeeld waren, kan blijken uit bijlage Y), en in de buitenbezittingen aan 85 zendingsscholen (84 in de residentie Tapanoli en 1 op Timor) en 1 andere particuliere school¹⁾

Wat het cijfer der schoolbevolking betreft, welke in 1895 van het particulier onderwijs gebruik maakte, blijkt uit de opgaven in bijlage Y, dat dit op Java en Madura eenigszins grooter was dan in 1894. Bij de 186 particuliere scholen aldaar waren namelijk in gemeld jaar ingeschreven geweest 20 753 leerlingen (19 777 jongens en 976 meisjes) of gemiddeld 111 leerlingen per school, terwijl (volgens verbeterde opgaven) in 1894 het schoolbezoek bedroeg 18 009 leerlingen (17 171 jongens en 838 meisjes), verdeeld over 175 scholen, of gemiddeld 103 leerlingen per school. De omtrent de buitenbezittingen ontvangen opgaven zijn een jaar ten achteren. Volgens die opgaven werden

de 446 particuliere scholen in 1894 bezocht door 24 838 leerlingen (18 893 jongens en 5945 meisjes), of dooreengenomen per school 55 leerlingen. In 1893 bedroeg dit gemiddelde, volgens de voor dat jaar ontvangen onvolledige opgaven (zie vorig verslag, blz. 131), 54 per school.

Scholen voor vreemde oosterlingen. Ten aanzien van de speciaal voor Chineezen bestaande particuliere scholen zijn over 1895 slechts de volgende cijfer-opgaven ontvangen.

GEWESTEN.	Aantal Chi-neesche scholen.	Aantal leerlingen.	Aanmerkingen.
Java en Madura.			
Bantam	1	13	a) De opgaven van ult. 1894 wezen voor Java en Madura 24 Chineseche scholen aan, met 5027 leerlingen. b) Bij vergelijking met de cijfers over vorige jaren is er reden om aan de juistheid van het hooge cijfer der leerlingen voor de scholen op Timor te twijfelen. c) Volgens opgaven van ult. 1894 waren er op de buitenbezittingen 149 Chineseche scholen, met 2036 leerlingen
Batavia	29	419	
Krawang	1	6	
Preanger Regentschappen	7	146	
Cheribon	25	472	
Tagal	13	212	
Pekalongan	4	137	
Samarang	26	595	
Japara	10	273	
Rembang	36	842	
Soerabaja	27	577	
Pasoeroean	11	336	
Prabolinggo	2	65	
Beoeki	3	36	
Banjoemas	12	165	
Bagelen	2	32	
Kadoe	14	288	
Djokjokarta	6	158	
Soerakarta	5	107	
Madioen	2	43	
Kediri	10	181	
Madura	6	176	
Totaal	a) 251	a) 5266	
Buitenbezittingen.			
Sumatra's Westkust	7	186	
Benkoelen	2	49	
Palembang	3	60	
Oostkust van Sumatra	6	80	
Riouw en onderhoorigheden	4	63	
Banka en onderhoorigheden	45	667	
Billiton	4	58	
Westerafdeeling van Borneo	79	964	
Celebes en onderhoorigheden	5	90	
Menado	2	31	
Timor	2	b) 419	
Totaal voor de buitenbezittingen	c) 159	c) 2367	
„ „ Java en Madura	251	5266	
Totaal-generaal	410	7633	

Volgens de voor dit verslag ontvangen opgaven werden scholen voor Arabieren aangetroffen in de volgende gewesten: Batavia 5 met 107 leerlingen, Cheribon 3 met 92, Tagal 2 met 24, Pekalongan 2 met 35, Samarang 2 met 23, Rembang 1 met 61, Soerabaja 15 met 218, Pasoeroean 3 met 82, Beoeki 2 met 66, Kadoe 1 met 3, Madura 6 met 156, Celebes en onderhoorigheden 5 met 60 leerlingen. Scholen voor Mooren werden aangetroffen: in Pekalongan 1 met 15 leerlingen, Samarang 10 met 132, Oostkust van Sumatra 2 met 16 leerlingen.

II. KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

§ 1. Studie van Oostersche talen en van de instellingen van den Islam.

De krachten op het gebied van Indische taalkunde (de heeren drs. J. L. A. BRANDES te Batavia en J. C. G. JONKER te Makassar), waarover de Indische Regeering bij het begin van 1895 nog beschikte (zie vorig verslag, blz. 131)²⁾, werden tegen het einde van dat jaar (gouvernementsbesluit dd. 21 November 1895 n°. 5) versterkt door de benoeming tot tijdelijk taalkundig ambtenaar van dr. PH. S. VAN RONKEL, die zich op eigen kosten naar Indië begeven had.

²⁾ De sedert 1893 met verlof hier te lande aanwezige ambtenaar dr. J. G. H. GUNNING werd, nadat zijn verlof in December 1895 opnieuw met zes maanden was verlengd (zie noot 3 op blz. 131 van het vorig verslag), in Augustus jl. werkzaam gesteld, voor zoolang als zijne diensten noodig zullen blijken, tot het verleenen van hulp bij de bewerking van eene nieuwe uitgave van professor VREDE'S Javaansch-Nederlandsch woordenboek.

¹⁾ Voor 13 scholen bedroeg de subsidie over 1895 f 250 per school, voor 14 f 225, voor 40 f 200, voor 29 f 175, voor 39 f 150, voor 62 f 125, voor 11 f 100 en voor 2 f 75. Aan 14 d-r bedoelde scholen op Java en Madura en aan 14 van die in de buitenbezittingen werd bovendien eene tegemoetkoming in de kosten van eerste inrichting verleend.

Dr. BRANDES zette het in 1894 (verg. vorig verslag t. a. p.) aangevangen onderzoek voort van de aan de Regeering toebehoorende stukken en papieren uit de nalatenschap van wijlen dr. H. N. VAN DER TUUK. Tot de verzameling handschriften en gedrukte werken, door dr. VAN DER TUUK aan de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden vermaakt (en sedert — voor zooveel noodig vergezeld van toelichtende inventarissen — aan bedoelde instelling toegezonden), behoorden verschillende Javaansche, Balineesche en Sassaksche handschriften, welke o. a. tot basis hebben gediend van het Balineesch-Oud-Javaansch woordenboek, door wijlen genoemde geleerde bewerkt. Van die handschriften is eene beschrijving vervaardigd, welke aan de verdere uitgave van bedoeld woordenboek, onder leiding van dr. BRANDES, zeer ten goede zal komen. Met betrekking tot de door dr. BRANDES van Lombok medegebrachte manuscripten (zie vorig verslag, blz. 132) is door de Indische Regeering in December jl. beslist, dat zij, zoolang genoemde ambtenaar ze voor zijne studiën noodig heeft, zullen blijven berusten bij het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, waarna ze, voor zoover daarvan niet reeds duplicaten in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden aanwezig zijn, aan die instelling zullen worden afgestaan.

Dr. JONKER hield zich in 1895 voornamelijk bezig met de beoefening der Savoeneesche taal.

De controleur der 1ste klasse bij het binnenlandsch bestuur op Java en Madura H. N. KILIAAN, die ook gedurende 1895 met de tijdelijke opdracht in het belang der Madureesche taal belast bleef (verg. vorig verslag, blz. 132), kwam in de tweede helft van 1895 gereed met zijn werk over de klankleer („uitspraak en spelling” der taal. De Leidsche hoogleeraren KERS en VREDE, in wier handen het manuscript werd gesteld, hebben over den geleverden arbeid een zeer gunstig oordeel uitgesproken. In Juli jl. is door de Indische Regeering machtiging verleend bedoelde „Madureesche klankleer”, met inleiding en daarbij behoorend register, voor gouvernementsrekening ter landsdrukkerij te Batavia te doen drukken, in verband waarmee den schrijver genoemde hoofdplaats tot standplaats is aangewezen. Omtrent de werkzaamheden van den heer KILIAAN gedurende 1895 is overigens nog gemeld dat hij zich bezig hield met het verzamelen van bouwstoffen voor een Madureesch-Nederlandsch woordenboek, zoomede met het bewerken van eene Madureesche spraakkunst, welke de woordleer en de syntaxis zal omvatten. Bij het einde des jaars was reeds een groot gedeelte der woordleer afgewerkt.

De adviseur voor Oostersche talen en Mohammedaansch recht dr. C. SNOECK HURGRONJE besteedde den tijd, dien zijne gewone ambtsbezigheden hem overlieten, aan verdere onderzoekingen op het gebied van de taal- en letterkunde der Atjehers, terwijl hij voortging gegevens te verzamelen betreffende leer en practijk van het Mohammedanisme op Java. Ook de onder zijne leiding werkzame tijdelijke ambtenaar dr. VAN RONKEL legde zich op laatstbedoelden tak van studie toe, terwijl deze overigens voortzette zijne in Europa aangevangen onderzoekingen op het gebied van de populair-godsdiensstige litteratuur der Mohammedanen in Nederlandsch-Indië.

Van particuliere zijde, niet het minst door zendelingen en missionarissen, wordt steeds voortgegaan de kennis van weinig of nog niet beoefende Indische talen verder te brengen. Afzonderlijke vermelding verdient nog, dat zich in het voorjaar van 1895 in Posso (Oostelijk Celebes) vestigde dr. N. ADRIANI, ten einde, in opdracht van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, de landstaal te bestudeeren ter latere overbrenging van den Bijbel in die taal.

§ 2. Oudheidkunde.

De vanwege de Archaeologische Vereeniging te Djokjokarta ondernomen ontgraving van de tjandi-groep van Parambanan werd gedurende 1895 geregeld voortgezet en was op het einde van dat jaar reeds zoover gevorderd, dat zij nagenoeg als beëindigd kon worden beschouwd. Het verlagen en nivelleeren van de ruimte tusschen de tjandi's kwam in de eerste helft van het jaar gereed. Hoewel het onderzoek van het aan de groep grenzende onteigende terrein van de Solosche dessa Karang geen nieuwe ruïnen aan het licht bracht, was bedoeld terrein toch als eene aanwinst te beschouwen, daar niet alleen het plateau waarop zich de tjandi's bevinden nu ook aan die zijde kon worden blootgelegd, maar tevens een uitweg werd verkregen voor de groote massa uitgegraven stenen. De aangevangen overbrenging van de gevonden beelden en bas-reliefs

naar het museum der Vereeniging ter hoofdplaats Djokjokarta werd gestaakt in afwachting van het gereedkomen van nog noodig gebleken voorzieningen aan het museumgebouw.

De in 1895 ten behoeve van de ontgraving gemaakte kosten konden nog worden bestreden uit de voor 1894 aan de Vereeniging toegekende gouvernementssubsidie van f 3000. Ter voortzetting van de werkzaamheden in 1896 werd haar echter eene nieuwe subsidie van gelijk bedrag toegekend. Voorts bleef de Vereeniging in het genot van de gouvernementsbijdrage van f 70 's maands in het belang van het onderhoud van en het toezicht op de van harentwege ontgraven monumenten.

§ 3. Natuurwetenschappen.

Magnetische en meteorologische waarnemingen. De zelfregistreerende instrumenten bij het observatorium te Batavia bleven ook gedurende 1895 in volle werking, terwijl de geregistreeerde observatiën en die, welke door uurwaarnemingen verkregen waren, volgens het aangenomen plan werden bewerkt. De uitkomsten der verschillende waarnemingen over 1894 werden gepubliceerd in den in 1895 verschenen 16den jaargang van de „Regenwaarnemingen” en in het 17de deel van de „Observations”. Laatstgenoemd werk bevat tevens de uitkomsten eener studie van den onderdirecteur van het observatorium, dr. S. FIGER, over den invloed van de maan op de elementen van het aardmagnetisme.

Op grond van de meteorologische gegevens over 1895 bij het observatorium verkregen, meldt de directeur dier inrichting dr. J. P. VAN DER STOK het volgende: „De barometerstand was gedurende het geheele jaar zeer nabij aan het normale. De temperatuur was in Juli buitengewoon laag ten gevolge van den grooten regenval gedurende die maand: in de najaarskentering daarentegen was de temperatuur hooger dan gewoonlijk. In verband met den bijzonder regenrijken oostmoesson werden gedurende de maanden Mei, Juni, Juli en Augustus groote waarden voor den vochtigheidstoestand geconstateerd, terwijl over het algemeen, behalve in Juli, de bewolking geringer was dan de normale. De in 1895 waargenomen hoeveelheid regen was, over het geheele jaar genomen, op Java aanmerkelijk grooter dan de gemiddelde, welke overmaat het grootst was in West-, minder in Midden- en het kleinst in Oost-Java. Daarentegen viel in het oostelijk deel van den Archipel iets minder dan de normale hoeveelheid. Op Sumatra's Oost- en Westkust week de regenval niet aanmerkelijk van den normalen af.”

Van de 215 plaatsen (waarvan 106 op Java en Madura), waar in 1895 geregeld regenwaarnemingen plaats hadden, werd de grootste regenval gemeten te Tedja-Madjalengka (West-Java) en te Singkel (Westkust van Sumatra), zijnde voor het geheele jaar respectievelijk 5414 en 4935 millimeter, en de kleinste te Toeban (Oost-Java) en te Bonthain (Zuid-Celebes), zijnde op die plaatsen in 1895 respectievelijk slechts 1272 en 1140 millimeter regen gevallen.”

De zelfregistreerende getijmeters te Amboina en in de Emma-haven nabij Padang leverden weder geregeld aantekeningen van getijhoogten, die volgens de methode der harmonische analyse werden bewerkt. Een derde soortgelijk instrument werd opgesteld in de Golf van Amoerang (Menado), terwijl, nu daarvoor bij de Indische begroting voor 1895 voor 't eerst gelden zijn toegestaan, het net van getij-stations overeenkomstig het in 't verslag van 1894 (blz. 115) bedoelde plan aanmerkelijk werd uitgebreid. In verband met deze uitbreiding werden, op last van de Regeering van Britsch Noord-Borneo, een viertal stations aan de kusten van Noord- en Noordwest-Borneo opgericht, terwijl uit Manilla (Philippijnen) toezegging tot aansluiting werd verkregen. Een overzicht van de tot dusver verkregen uitkomsten, toegelicht door graphische voorstellingen, werd gepubliceerd in den jaargang 1894-1895 van het tijdschrift der „Afdeling Nederlandsch-Indië” van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, terwijl ter perse werd gelegd eene studie betreffende de stroomen in Straat Sembilangian (vaarwaters van Soerabaja).

Met het drukken van den tekst en het lithographeeren van de platen van dr. VAN DER STOK's werk over wind- en zeestroom-

¹⁾ Voor al de plaatsen waar sedert vijf of meer jaren de waarnemingen hebben plaats gehad, vindt men den gemiddelden regenval per maand en per jaar opgegeven op blz. 15-20 van deel II van den Indischen Regeeringsalmanak voor 1896.

mingen, getijden en getij-stroomen in den Indischen Archipel (zie vorig verslag, blz. 132) werd een aanvang gemaakt.

De proefnemingen met de instrumenten, benoodigd voor het deelnemen door het observatorium aan het internationaal onderzoek betreffende hoogte en richting der verschillende wolkenvormen (zie vorig verslag t. a. p.), leidden tot gunstige resultaten. Reeds werden photographieën verkregen van een vijftigtal typen (waaronder verscheidene welke in hoogere breedten zelden of nooit voorkomen), waarvan afdrukken werden toegezonden aan enkele wetenschappelijke instellingen buiten Nederlandsch-Indië.

Door het observatorium werd in 1895 deelgenomen aan eene internationale studie met betrekking tot de kleine aardmagnetische bewegingen door middel van termijn-waarnemingen volgens de methode van prof. ESCHENBACH te Potsdam. Gedurende enkele weken van het jaar was bij de genoemde instelling eene door de Fransche Regeering uitgezonden uit twee zecofficiëren bestaande commissie werkzaam, ten einde gevevens te verzamelen voor eene kaart der aardmagnetische elementen over de geheele aarde.

Zooals gewoonlijk werden photographische afdrukken van magnetische storingen gewisseld met verscheidene buitenlandsche observatoria, die voortgingen hunne publicatiën aan de bibliotheek van het observatorium ten geschenke aan te bieden.

Op verzoek van den directeur van het observatorium te Adelaide (Zuid-Australië) werd gedurende 1895 aan die instelling volgens een codex geregeld telegraphisch mededeeling gedaan van de dagelijksche weersgesteldheid te Batavia, waartoe de directie van de „Eastern Extension”-telegraafmaatschappij kosteloos hare medewerking verleende.

Natuurkundige, ethnographische en geographische mededeelingen. Aan het op blz. 133 van het vorig verslag bedoelde voornemen van de Maatschappij ter bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën om de in 1894 tijdelijk gestaakte wetenschappelijke exploratie van Midden-Borneo in 1895 voort te zetten, kon geen gevolg worden gegeven, aangezien eerst tegen het einde van dat jaar een welbepaald plan van den tocht was vastgesteld en de expeditie kon worden georganiseerd. Besloten werd dat de expeditie alsnog zou trachten het plan te volbrengen, dat in 1894 niet geheel was kunnen worden doorgezet, om namelijk van uit de Boven-Kapoeas (Westerafdeeling van Borneo) over het centraal gebergte van Borneo en door het stroomgebied der Mahakkam naar Samarinda (Koetei) op de oostkust van het eiland af te zakken, en zodoende het onbekende Centraal-Borneo wetenschappelijk te onderzoeken. De expeditie, waarvan de leider (de door de Indische Regeering ook thans weder ter beschikking van het Indisch Comité gestelde officier van gezondheid der 2de klasse dr. A. W. NIEUWENHUIS) het geologisch en ethnographische gedeelte op zich genomen heeft, bestaat verder uit een zoöloog, een opnemer tevens fotograaf, een mantri van 's lands plantentuin en een planten-zoeker. Een bestuursambtenaar is er ditmaal niet aan toegevoegd. Nadat eenige maanden met het maken van de noodige voorbereidselen waren verlopen, terwijl intusschen op verschillend gebied verzamelingen in de streken der Boven-Kapoeas waren gemaakt, is, volgens recente berichten, de eigenlijke tocht den 3den Juli jl. van Poetoës Sibou uit (zie vorig verslag, blz. 133), aanvaard.

Ten einde de voortzetting en beëindiging mogelijk te maken van het zeer kostbaar gebleken onderzoek van het in de jaren 1890 en 1891 door den hoogleeraar dr. A. A. W. HUBRECHT in Indië verzamelde materiaal voor een vergelijkend embryologisch onderzoek van eenige zeldzame, voor de phylogenese van den mensch gewichtige diersoorten (zie het verslag van 1892, blz. 105-106), is aan genoemden geleerde voor het jaar 1896 eene regeeringssubsidie toegekend van f 1000.

In 1895 werd Nederlandsch-Indië met een wetenschappelijk doel weder door een aantal buitenlandsche geleerden bezocht, waaronder sommige alleen ten behoeve van botanische studiën in 's lands plantentuin te Buitenzorg (zie lager). Onder de overige behoorden de gebroeders P. en F. SARASIN uit Zwitserland, die hunne in 1893 aangevangen en in het volgende jaar voortgezette reizen in Celebes (zie vorig verslag, blz. 133), zooals op blz. 29 hiervóór reeds werd medegedeeld, in 1895 beëindigden; — voorts de heer C. HOSE, een Serawaksch ambtenaar, tevens natuuronderzoeker, die de zoölogie van Noord-Celebes, meer bijzonder die der Minahassa, bestudeerde; — de heer EVERETT, die de fauna en flora onderzocht van de omstreken van den Bawo Kroeng in de afdeeling Oosterdistricten van het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, — en de heer H. FRÜNSTORFER, die in de afdeeling Tontoli van genoemd gewest insecten

verzamelde ¹⁾

Wetenschappelijke onderzoeken van landswege ingesteld. De officier van gezondheid der 2de klasse M. E. F. T. DUBOIS kon in den eersten tijd na zijne aankomst hier te lande (in Augustus 1895) slechts op beperkte schaal gevolg geven aan de hem bij gouvernementsbesluit van 19 Juni 1895 n°. 8 verstrekte opdracht tot het maken van vergelijkende studiën in het Museum van natuurlijke historie te Leiden en in andere Europeesche musea van dergelijken aard, ten behoeve van de samenstelling van eene beschrijving van de door hem op Java en Sumatra verzamelde fossielen (zie vorig verslag, blz. 134) ²⁾. Het bleek namelijk dat de te zijner beschikking gestelde lokalen van 's Rijks geologisch mineralogisch Museum te Leiden, wat de ruimte betreft, niet aan het doel beantwoordden, terwijl tevens de noodige hulpmiddelen voor het onderzoek ontbraken. Intusschen kon reeds een klein gedeelte der collectie worden bewerkt, dat het materiaal vormde voor vergelijkende studiën in de musea hier te lande en in het buitenland. In Juli jl. was in de behoefte aan localiteit en hulpmiddelen op doelmatige wijze voorzien, zoodat het verdere onderzoek met kracht kon worden aangevat.

's Lands plantentuin te Buitenzorg en daarbij behoorende inrichtingen. ³⁾ Dr. M. TREUB, die blijkens het vorig verslag (blz. 134) in April 1895 wegens ziekte met een éénjarig verlof naar Europa was vertrokken, keerde in April jl. in Indië terug en trad weder als directeur van den plantentuin op.

Omtrent de werkzaamheden in de acht afdelingen (waarvan drie tijdelijke), waaruit de plantentuin in 1895 bestond ⁴⁾, kan het volgende worden medegedeeld.

De in 1893 opengevallen betrekking van adjunct-directeur der inrichting, tevens chef der 1ste afdeling („Herbarium en museum”) kon eerst in Maart jl. worden vervuld door de benoeming van dr. J. G. BOERLAGE, tot dusver onderdirecteur van 's Rijks herbarium te Leiden, in verband waarmede dr. J. G. HALLIER van zijne werkzaamstelling als tijdelijk assistent eervol werd ontheven. Laatstgenoemde had zich inmiddels, behalve met de bewerking der „Kleine flora van Buitenzorg”, bezig gehouden met de bestudeering van de in 1893 door dr. TREUB uit de Molukken (verg. het verslag van 1894, blz. 117) en van de door hem zelven in 1894 van Borneo medegebrachte planten. Ook werd de determinatie der gramineeën uit het algemeen herbarium aan eene herziening onderworpen, terwijl tal van tot de Buitenzorgsche flora behoorende grassen, alsmede ongeveer de helft van de door den houtvester KOORDERS in de Minahassa

¹⁾ Eenige buitenlandsche geleerden, die in vroegere jaren den Indischen Archipel met een wetenschappelijk doel hadden bezocht, publiceerden de resultaten van hunne reizen in de volgende, in het begin van 1896 verschenen werken, als: „Reise in die Inselwelt des Banda-Meerer”, door J. A. JACOBSEN (zie het verslag van 1889, blz. 123); — „Forschungsreisen in den Molukken und Borneo”, door dr. W. KÜCKENTHAL (zie het verslag van 1895, blz. 133/134); — „Sonnige Welten, Ostasiatische Reise-Skizzen”, door EMIL en LEONORE SELENKA (zie t. a. p.), — en „Im australischen Busch und an den Küsten des Korallenmeeres”, door dr. R. SEMON (zie het verslag van 1893, blz. 113). Ook verscheen in den loop van 1895 eene door de leden der expeditie samengestelde beschrijving van den in 1891 onder leiding van den hoofd-ingénieur J. W. IJZERMAN ondernomen verkenningstocht door Midden-Sumatra (zie het verslag van 1891, blz. 9/10 en 118), getiteld: „Dwars door Sumatra; tocht van Padang naar Siak”.

²⁾ In Januari jl. werd hier te lande nog eene collectie fossielen ontvangen, gevonden tijdens de ontgravingen ten behoeve van de irrigatiewerken in de Solo-vallei (zie vorig verslag, blz. 265), welke collectie eveneens in handen werd gesteld van den heer DUBOIS.

³⁾ Het uitvoerig jaarverslag dezer inrichting over 1894 verscheen in brochure-vorm als bijvoegsel tot de Javasche Courant van 11 October 1895.

⁴⁾ Op gelijken voet als één der hierbedoelde tijdelijke afdelingen in 1894 voor rekening van de „Deli-planter-vereeninging” is tot stand gekomen (verg. vorig verslag, blz. 135/136), is bij gouvernementsbesluit dd. 29 Juli 1896 n°. 6 nog eene door particulieren te bekostigen tijdelijke afdeling bij 's lands plantentuin in het leven geroepen, onder den naam van „Proefstation voor koffie”, als chef waarvan zal optreden een natuuronderzoeker, dien de directeur, krachtens de hem indertijd verstrekte algemeene regeeringsmachtiging (zie het verslag van 1894, blz. 117), zich zal toevoegen. Het doel is om in een op het terrein van den tuin te stichten laboratorium door een chemicus en een botanist op deugdelijken wetenschappelijken grondslag, doch geheel in practische richting, onderzoeken te laten doen, de particuliere koffiecultuur in Nederlandsch-Indië betreffend. De benoodigde fondsen zijn voor den tijd van vijf jaren, ingegaan 1 Juli 1896, beschikbaar gesteld door de onlangs opgerichte „Vereeninging tot verbetering van de koffiecultuur”, gevestigd te Amsterdam, welker statuten (te vinden in de Staatscourant van 9/10 Augustus jl.) zijn goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 16 Juni 1896 n°. 40.

(zie lager) ingezamelde grassen gedetermineerd werden. De werkzaamheden van den conservator, welke betrekking, tijdens het afwezen van verlof van den titularis, gedurende eenige maanden van 1895 door een ander werd waargenomen, bestonden in het bijeenbrengen en catalogiseeren van herbariummateriaal uit den plantentuin ter completeering van het tuinerbarium, alsmede in het verzorgen van het door dr. HALLER op het nieuwe terrein van den plantentuin verzamelde materiaal.

De verzamelingen in het (gerestaureerde) museum-gebouw ondergingen wederom uitbreiding door belangrijke schenkingen, hoofdzakelijk uit Leiden en Calcutta, terwijl aan verschillende personen en botanische instellingen herbarium-materiaal ter bewerking en dubletten van herbarium-specimina werden afgestaan.

Het tot de 2de afdeling („Botanische laboratoria”) behorende botanische station werd in het jaar 1895 bezocht door een viertal natuuronderzoekers, namelijk prof. dr. V. A. PAULSEN uit Kopenhagen, dr. I. MASSART uit Brussel, dr. C. HOLTERMANN uit Christiania en dr. E. GILTAY uit Wageningen, van wie de laatste twee bij het einde des jaars nog in Indië vertoefden.

De chef der afdeling, dr. J. M. JANSE, zette zijne onderzoekingen voort met betrekking tot de ziekte der in de koffietuinen voor schaduw geplaat wordende dadapboomen en over de „symbiose” van een schimmel met de wortels van verschillende hogere planten, o. a. met die van koffie. Met het oog op de groote waarschijnlijkheid dat bacteriën de oorzaak der dadapziekte zijn, werden infectie-proeven genomen, waarvan de resultaten echter tijdens de afsluiting in Indië van de hier bedoelde mededeelingen nog niet bekend waren. Het, wat het anatomisch gedeelte betreft, reeds afgesloten onderzoek omtrent de symbiotische schimmel zal worden behandeld in de „Annales” van den plantentuin. Dr. JANSE komt in zijn daarover handelend opstel tot de conclusie dat, naar alle waarschijnlijkheid, de in bedoelde wortels levende schimmel in staat is de vrije stikstof om te zetten in verbindingen, welke aan de voedsterplant ten goede komen. Met het experimenteel onderzoek over dit vraagstuk werd een begin gemaakt. Voorts werd door genoemden afdelingschef de studie ter hand genomen van de zoogenaamde „omo mentek”, eene der belangrijkste ziekten van de padi. Ten einde een onderzoek in loco naar die ziekte te kunnen instellen, werd aan dr. JANSE in Juni 1895 opgedragen eene reis te maken naar de residentie Madioen. In zijn daaromtrent ingediend voorloopig rapport (gepubliceerd in deel VI van het tijdschrift „Teysmannia”) wordt door genoemden geleerde, na een historisch overzicht, waaruit blijkt dat sedert 1840 de „omo mentek”, hoewel niet altijd even sterk heerschend, toch steeds groote verwoestingen in de padi aanrichtte, als oorzaak der ziekte een schimmel beschreven, die uitsluitend in de bladeren der padi en misschien ook in die van bamboe en van op de sawah's veelvuldig voorkomend onkruid leeft. De groote uitbreiding der ziekte in sommige jaren moet vooral worden toegeschreven aan het in vele streken, in verband met klimaat en gebrek aan irrigatie, te laat planten van de padi en in het herhaaldelijk telen van dit gewas in hetzelfde jaar (padi gadoe), in streken waar in den oostmoesson weinig regen valt. Het zoo vroeg mogelijk planten van de padi en het zoo mogelijk tegengaan van het herhaaldelijk telen in hetzelfde jaar zouden z. i. de uitbreiding der kwaal kunnen tegengaan. Overigens werden door dr. JANSE nog enkele korte reizen gemaakt, welke een onderzoek ten doel hadden naar het voorkomen van sereh in te veld staand suikerriet.

De sedert Augustus 1894 voor particuliere rekening bij de 2de afdeling aangestelde landbouw-zoöloog dr. J. C. KONINGSBERGER bleef daarbij ook in 1895 werkzaam en hield zich bezig met het verzamelen van materiaal van verschillende doordieren veroorzaakte ziekten in cultuurplanten en het voorloopig onderzoek daarvan, doch vestigde zijne aandacht meer bepaald op de verschillende soorten van luizen van den koffieboom, op den boorder van de padi, de keverlarven en wantsen van den dadap en de rupsen op de indigo en de albizzia. Twee reizen, de eene naar Malang en Kediri, de andere naar Madioen, alsmede eenige kleinere tochten in de Preanger Regentschappen stelden dr. KONINGSBERGER in staat om enkele dezer ziekten meer van nabij te leeren kennen.

Met betrekking tot de 3de afdeling („Cultuurtuin en agricultuur-chemisch laboratorium”) kan, wat de aanplantingen betreft, worden medegedeeld dat in een der oude, ter rooijing opgeschreven, tuinen van Java-koffie een 100-tal enten werden uitgeplant van eene zoogenaamde hybride koffiesoort (Java-Liberia op Liberia-onderstam). De geheele uit den cultuurtuin verkregen oogst van Liberia-koffie werd als zaadkoffie aan de bestuurders ambtenaren verstrekt. Op verzoek van den wetenschappelijken

adviseur voor de gouvernement-koffiecultuur werd van het door het Gouvernement ten dienste dier cultuur aangekochte Liberia-koffiezaad de kiemkracht bepaald volgens twee methoden, waarbij bleek dat er soms partijen geleverd waren die niet of slechts voor een klein gedeelte kiemkrachtig waren. Nadat in 1895 aan alle aanvragen om planten van Manilla-hennep voldaan was, werd de helft van het reeds zeer oude plantsoen gerooid en de tuin terdege bewerkt om 100 stuks van onzen consul te Manilla ten geschenke ontvangen jonge planten op te nemen. De suikerriet-aanplanting onderging eene uitbreiding, terwijl eenige kleinere nieuwe plantsoenen werden aangelegd. De vanille-planten gaven een goeden oogst.

Ten gevolge van de waarneming van het directeurschap van 's lands plantentuin gedurende de afwezigheid met buitenlandseh verlof van dr. TREUB kon de chef der 3de afdeling, dr. P. VAN ROMBURGH, niet met zooveel kracht als anders het geval zou zijn geweest de onderzoekingen aanvangen, hem blijkens blz. 221 van het vorig verslag opgedragen in het belang der oplossing van voor de koffiecultuur belangrijke vraagpunten aangaande bodemgeschiktheid en bodemverbetering. Niettemin heeft genoemde landbouwscheikundige zich in 1895 eenige malen begeven naar terreinen in de Preanger Regentschappen, door den resident aangewezen als geschikt om er grondmonsters te nemen. De dientengevolge — op den Boerangrang — verzamelde monsters werden sedert in het laboratorium aan chemisch onderzoek onderworpen. Voor het onderzoek van de reeds vroeger elders op Java verzamelde grondmonsters heeft dr. VAN ROMBURGH in April jl. de beschikking gekregen over een uit Nederland gezonden deskundige, dr. W. B. TROMP DE HAAS, tot dusver assistent bij het rijkslandbouwproefstation te Wageningen, doch thans speciaal voor de hooger bedoelde werkzaamheden (waarvoor het niet gelukt was een geschikt en bekwaam persoon in Indië te vinden) als assistent tijdelijk aan 's lands plantentuin verbonden.

Overigens wijdde in 1895 de chef der afdeling zich ook aan het onderzoek van in den cultuurtuin gekweekte gewassen. De verdere resultaten van de onderzoekingen over thee, weder verricht met assistentie van den voor particuliere rekening bij de afdeling aangestelden heer C. J. LOHMANN (zie vorig verslag, blz. 135), werden in een als bijlage bij het verslag van 's lands plantentuin over 1894 gevoegd rapport gepubliceerd. Met onderzoekingen naar de quantitatieve samenstelling van gronden, waarop thee wordt gecultiveerd, werd een begin gemaakt.

Bij de 4de (tijdelijke) afdeling („Pharmacologisch laboratorium”) werd door den chef, dr. W. G. BOORSMA, het onderzoek voortgezet naar de plantestoffen in Nederlandsch-Indië, meer bepaaldelijk van bignoniaceeën, oleaceeën en loganiaceeën. Vermelding verdient voornamelijk het vinden van een uiterst vergiftig alkaloid in de loganiacea spigelia anthelmia, een uit Amerika afkomstig plantje, dat in Indië op enkele plaatsen vrij menigvuldig voorkomt. Voorts werd het onderzoek aangevangen van twee nieuwe plantenfamilieën, namelijk die der scrophulariaceeën en die der acanthaceeën, terwijl ook enkele planten, tot geheel andere familieën behorende, werden onderzocht. De uitkomsten van al deze onderzoekingen zullen in de „Mededeelingen uit 's lands plantentuin” uitvoerig worden beschreven. Over de in het laboratorium afgezonderde kleurstoffen uit de zoogenaamde „ang khak” (een uit rijstkorrels bestaand Chineesch preparaat) verscheen eene kleine verhandeling in deel XXXV (1895) van het Geneeskundig tijdschrift voor Nederlandsch-Indië.

In de 5de afdeling („Botanische tuin en bergtuin”) werd door het graven van nog eenige vijvers eene groote uitbreiding aan de onderafdeeling voor moeras- en waterplanten gegeven. Een aantal planten werd naar het nieuwe klimplanten-kwartier overgebracht, terwijl de aanplanting van eenjarige gewassen met verschillende soorten werd verrijkt. Groote schade werd aan den „botanischen tuin” toegebracht door een buitengewoon zwaren bandjir in den nacht van 2 op 3 Juli 1895, toen de Tjilijong op verschillende plaatsen buiten hare oevers trad, ten gevolge waarvan in het voor eenjarige gewassen bestemde gedeelte van den tuin vele planten wegspoelden. De schade aan de oevers werd zooveel mogelijk hersteld, terwijl een hooger gelegen stuk grond op het nieuwe terrein in orde werd gebracht om er de eenjarige gewassen op over te brengen. Door al deze buitengewone werkzaamheden kostte het de grootste inspanning om het gewone onderhoud van het oudere gedeelte van den tuin zoo weinig mogelijk te doen lijden. In den bergtuin te Tjibodas, waar eveneens een vijver voor water- en moerasplanten gereed kwam, werden de proeven met de cultuur van Japansche gewassen voortgezet. Hoewel het reeds bleek dat sommige van die gewassen daar minder goed slagen, zijn er andere, o. a. de

meeste Japansche bamboesoorten, welke zeer goed groeien.

Wat de 6de afdeling („Bureau, bibliotheek en photographisch atelier”) betreft, valt te vermelden dat zoowel de correspondentie als het aantal verzendingen van planten en zaden zich nog steeds uitbreiden, terwijl de bibliotheek en door schenking en door aankoop wederom zeer werd verrijkt. In het photographisch atelier werd, nadat door den teekenaar het nieuwe terrein was opgemeten, in aansluiting aan de bestaande kaart van den botanischen tuin eene nieuwe kaart vervaardigd op de schaal van 1:1000, en bovendien nog eene in 12 bladen op de schaal van 1:250, op welke laatste eene nauwkeurige aanwijzing voorkomt van alle in den tuin aanwezige boomen met de nummers onder welke zij in den catalogus geboekt staan. Aan een bij bedoeld atelier geplaatsten Javaanschen teekenaar werd gelegenheid gegeven om zich gedurende eenige maanden, naar de aanwijzingen van den toenmaals tijdelijk in Nederland vertoevend directeur van 's lands plantentuin, voor gouvernementen-rekening hier te lande te bekwaamen in het lithographieren.

De chef van de in 1894 aan 's lands plantentuin toegevoegde 7de (tijdelijke) afdeling („Onderzoek der boschboomflora op Java”), de houtvester der 2de klasse S. H. KOORDERS, was gedurende de eerste vijf maanden van 1895 afwezig door zijne reis voor het instellen van een botanisch boschbouwkundig onderzoek in de Minabassa (zie vorig verslag, blz. 135), waar ruim 3000 herbarium-specimina werden verzameld met talrijke aantekeningen over nut, inlandsche namen, enz., terwijl ook bloemen en vruchten op alkohol van daar werden medegebracht. Eene voorloopige determinering leerde dat de collectie rijk is aan nieuwe of zeer weinig bekende soorten. Van een 700-tal dier soorten ontving de plantentuin zaden of levende planten. In het laatst van het jaar maakte de afdeeling- en chef gedurende een tweetal maanden een tocht in Midden- en Oost-Java. De derde aflevering van de door den heer KOORDERS en den tijdelijk aangestelden kruidkundige, dr. TH. VALETON, bewerkte „Bijdragen tot de kennis der boomsoorten van Java” zag het licht als n°. XVI van de „Mededeelingen uit 's lands plantentuin” (de eerste twee afleveringen verschenen als n°. XI en XIV van de genoemde verzameling).

Met den bouw van het botanisch-chemisch laboratorium ten behoeve van de in 1894, geheel voor rekening van de Deli-plantersvereniging te Medan, opgerichte 8ste (tijdelijke) afdeling („Laboratorium voor botanische en chemische onderzoekingen betreffende de tabakscultuur in Deli”) kwam men in 1895 gereed. De afdeling- en chef, dr. J. VAN BREDA DE HAAN, keerde in Maart 1895 van zijne naar Europa ondernomen reis in Indië terug in gezelschap van dr. A. VAN BIJLERT, vroeger directeur van het rijkslandbouwproefstation te Groningen (verg. vorig verslag, blz. 136 en 25°), die door den directeur van 's lands plantentuin werd aangesteld als scheikundige aan deze afdeling. In April 1895 vertrokken beide heeren naar Medan, waar intusschen ook een gebouw was opgericht om als laboratorium en tijdelijke verblijfplaats dienst te doen. In Deli werd materiaal verzameld ter bestudeering van de bibiet- en andere ziekten van de tabak, welk materiaal reeds dadelijk aan een voorloopig onderzoek werd onderworpen. De werkzaamheden van dr. VAN BREDA DE HAAN bepaalden zich overigens tot het aangeven van de wijze waarop de bibietziekte het best kon worden bestreden op grond van de tot dusver met de door hem genomen infectie-proeven verkregen resultaten (eerst gepubliceerd in deel V van het tijdschrift „Teysmannia”, en vervolgens meer uitgebreid als n°. XV van de „Mededeelingen uit 's lands plantentuin”). Dat de aangegeven bestrijdingsmaatregelen doel treffen, meende men te mogen afleiden uit het min ernstige karakter dat deze ziekte schijnt aan te nemen. De chemicus dr. VAN BIJLERT stelde zich op de hoogte van de formatie en samenstelling van den bodem in Deli, en nam de noodige grondmonsters mede naar Buitenzorg, waarheen hij en de afdeling- en chef medio September 1895 terugkeerden. Ten einde te Buitenzorg ook aan levende planten sommige verschijnselen nader te kunnen bestudeeren, werd, voorloopig voor den tijd van vijf jaren, een terrein in de nabijheid van den plantentuin gehuurd, waarvan beplanting en onderhoud onder toezicht van de 8ste afdeling geschieden.

Van de „Annales du jardin botanique de Buitenzorg” verscheen laatste het XIIIde deel, bevattende een zevental verhandelingen, waarvan één van de hand van den directeur dr. TREUB en één van die van den reeds genoemden dr. HALLER. Van de „Mededeelingen uit 's lands plantentuin” zagen (in 1896) een tweetal nummers (XV en XVI) het licht, welke inhoud reeds hiervóór werd besproken. In de rubriek „Korte berichten uit 's lands plantentuin” van het tijdschrift „Teysmannia” kwamen weder verschillende voor de practijk belangrijke rapporten

voor, waaronder het reeds vermelde van dr. JANSE over de „omommentek”, zoomede een van de hand van dr. VAN BREDA DE HAAN over eene door „het zoogenaamde tabaks-aaltje” veroorzaakte ziekte in de Deli-tabak.

In verband met de toevoeging aan de rijkslandbouwschool te Wageningen van eene speciale afdeling ten behoeve van de opleiding van landbouwkundigen voor Indië (wet van 4 December 1895; Nederlandsch Staatsblad n°. 211), is met den Gouverneur-Generaal in overleg getreden omtrent het denkbeeld om voor hen, die bij de bedoelde inrichting hunne theoretische studiën hebben voltooid, bij 's lands plantentuin te Buitenzorg de gelegenheid te openen ook practisch onderwijs in de beoefening van den Indischen landbouw te ontvangen.

§ 4. *Genootschappen ter bevordering van wetenschappen en nijverheid; wetenschappelijke werken van verschillende aard; tijdschriften en nieuwsbladen.*

De aanwinsten van de verzamelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen waren in 1895 van zeer belangrijken aard. Aan het ethnographisch museum werden namelijk door de Regeering onder meer ter bewaring afgestaan de rijks-ieraden van het voormalige sultanaat Atjeh, terwijl voorts fraaie verzamelingen ethnografica werden verkregen, afkomstig van de eilanden Nias en Nieuw-Guinea, van Boeleleng en Karang Asem op Bali, van Lombok, van de Victoria-eilanden (Duitsch Nieuw-Guinea) en uit Hadhramaut (Arabië). Onder de vele handschriften, waarmede de boekerij werd verrijkt, bevonden zich een groot aantal van Lombok afkomstige Balineesche. Van 's Genootschaps tijdschrift werd, sedert de opgaaf in het vorig verslag (blz. 136), deel XXXVIII voltooid, terwijl twee afleveringen verschenen van het XXXIXste, bevattende o. a. eene geographische en ethnographische beschrijving van de landschappen Korintji, Serampas en Soengei Tenang (op Sumatra) door den controleur der 1ste klasse E. A. KLEKKS. In de „Verhandelingen” verscheen als 1ste stuk van deel L eene bijdrage tot de kennis van het dialect van Sikka (Flores) door L. F. CALON, terwijl de reeks der „Notulen” van het Genootschap de 4de aflevering van deel XXXIII bereikte. Voorts verscheen een vierde druk van den door mr. J. A. VAN DER CHUIS bewerkten catalogus der numismatische verzameling van het Genootschap, en zagen verder als afzonderlijke uitgaven het licht de reeds op blz. 75 hiervóór vermelde vervolgdeelen van het „Nederlandsch-Indisch Plakkaatboek” en van het „Daghregister van 't Casteel Batavia”.

Het ledental van de Koninklijke Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch-Indië ging ook in 1895 weder achteruit. De verwachting, dat de publicatie van een onder ieders bereik vallend en toch wetenschappelijk werk, als dr. VAN BEMMEL'S „Indische huisdieren” (verg. vorig verslag, blz. 136), de belangstelling in het streven der Vereeniging zou doen toenemen, werd dus niet verwezenlijkt. De Vereeniging heeft zich niettemin bereid verklaard om, overeenkomstig een daartoe door dr. VAN BEMMEL'S gedaan aanbod, ook diens verdere studies op populair-wetenschappelijk gebied op te nemen in haar tijdschrift, waarvan de reeks aangevuld werd met het LVste deel, bevattende o. a. het verslag van de gouvernementen-kina-onderneming over 1894.

De Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw ging geregeld voort met de uitgave van haar tijdschrift, waarvan laatste het 3de aflevering van deel LII het licht zag.

De maandelijksche vergaderingen van de Vereeniging tot bevordering der geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch-Indië werden, zooals gewoonlijk, steeds druk bezocht. Van het op die bijeenkomsten verhandelde is een verslag te vinden in het tijdschrift der Vereeniging, waarvan de uitgave tot en met de 2de aflevering van het XXXVIste deel vorderde.

De „Afdeling Nederlandsch-Indië” van het Koninklijk Instituut van ingenieurs ging voort de belangen van bouwkunde en industrie en de beoefening der technische wetenschappen te bevorderen. Van het afdelingstijdschrift zag de jaargang 1894-1895 het licht, waarin o. a. is opgenomen het in § 3 hiervóór reeds vermelde, door den directeur van het observatorium te Batavia bewerkte overzicht van de tot dusver verkregen resultaten met de geregelde getij-waarnemingen in Nederlandsch-Indië.

Omtrent de werkzaamheden der Vereeniging voor onthoud-, taal-, land- en volkenkunde te Djokjokarta werd reeds het een en ander medegedeeld in § 2 hiervóór.

Van de „Veeartsenijkundige bladen”, uitgegeven door de Vereeniging tot bevordering van veeartsenijkunde in Nederlandsch-Indië, werd het IXde deel voltooid en verschenen twee afleveringen van het Xde deel.

Van de overige, hiervóór niet reeds genoemde, in Nederlandsch-Indië verschijnende periodieke geschriften vorderden in 1895 96

de uitgaaf van het „Tijdschrift voor het binnenlandsch bestuur” tot en met de 2de aflevering van het 13de deel, die van het „Indisch Militair Tijdschrift” tot de 6de aflevering van den XXVIIsten jaargang, en die van het „Recht in Nederlandsch-Indië” tot de 2de aflevering van het XLVIste deel, terwijl „Teysmannia” de 4de aflevering van den VIIden jaargang, het „Archief voor de Java-suikerindustrie” de 13de aflevering van den IVden jaargang, en het „Tijdschrift voor inlandse geneeskundigen” de 1ste aflevering mede van den IVden jaargang bereikten. Het aantal periodieken vermeerderde met een jaarboekje voor de schutterijen in Nederlandsch-Indië, met een geïllustreerd maandblad van litterarischen en populair-wetenschappelijken aard, getiteld „Matahari terbit”, zoomede met een vijftal couranten: het dagblad „Samarang-Courant”, „Prange’s advertentieblad”, de tweemaal ’s weeks te Medan verschijnende courant „de Oostkust”, het weekblad „de Preangerbode”, benevens het Maleische blad „Pertambahan”. Daarentegen werd de uitgave van de couranten, getiteld „Malangsche drukkerij” en „Nieuws- en advertentieblad voor Probolinggo en omstreken” gestaakt.

Ten aanzien van de hier te lande gevestigde particuliere instellingen, die zich de verspreiding van kennis aangaande de Nederlandsche koloniën in het algemeen, dan wel uitsluitend aangaande Nederlandsch-Indië ten doel stellen, valt het volgende te melden.

Door het Koloniaal Museum te Haarlem werd gevolg gegeven aan het bestaande voornemen om een eigen laboratorium in te richten ten behoeve van het onderzoek van koloniale producten (zie vorig verslag, blz. 137), aan het hoofd van welke inrichting, met ingang van 1 Augustus 1895, geplaatst werd de gepensioneerde militaire apotheker bij het leger in Nederlandsch-Indië dr. M. GRESHOFF. Onder het groot aantal geschenken, waarmee de verzamelingen weder werden verrijkt, verdienen afzonderlijke vermelding: eene door den inspecteur van den civiel geneeskundigen dienst voor Java en Madura, den heer A. G. VORDERMAN, bijeengebrachte standaard-collectie Javaansche geneesmiddelen; voorts verschillende op de koffieteelt betrekking hebbende collecties, eene verzameling van voor de kinaacultuur schadelijke insecten, benevens eene fraaie mineralogische collectie met betrekking tot de tinwinning op Billiton. Zooals gewoonlijk werden in het Museum zelf weder verschillende tijdelijke tentoonstellingen gehouden van ten geschenke ontvangen voorwerpen. Met de versterking aan scholen hier te lande van verzamelingen van koloniale producten ten dienste van het aanschouwelijk onderwijs kon weder worden begonnen, doch het beschikbare materiaal was niet voldoende om aan het groot aantal aanvragen te voldoen. Met de publicering van het „Bulletin” van het Museum — waarvan het Juli-nummer van 1896 het jaarverslag over 1895 bevat — werd voortgegaan, terwijl eene tweede aflevering verscheen zowel van het „Extra-nummer” van bedoeld Bulletin, bevattende eene beschrijving met platen van nuttige Indische gewassen door den reeds genoemden dr. GRESHOFF, als van de reeks afbeeldingen in lichtdruk van nuttige gewassen en cultures in de koloniën ten dienste van het onderwijs.

Het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië bleef alle zorg wijden aan de geregelde uitgaaf van de „Bijdragen”, waarvan laatstelijk de 2de aflevering van deel XLVI het licht zag. Door genoemde wetenschappelijke instelling werd in 1894 gewezen op de wenselijkheid om, na verkregen vergunning van de Britsche Regeering, afschrift te doen nemen van een aantal voor onze koloniale geschiedenis belangrijke archiefstukken over het tijdvak van 1603-1830, welke zich in het India Office te Londen bevinden. Nadat de gevraagde vergunning van Engelsche zijde welwillend was verleend, is omstreeks medio 1895, onder de belangeloze leiding van een namens het Instituut opgetreden bevoegd persoon (een destijds tijdelijk aan het India Office werkzame Nederlander), met het bewuste onderzoek, enz. een aanvang gemaakt. Ter tegemoetkoming in de onkosten aan het afschrijven verbonden, is aan het Instituut, ten laste der Indische geldmiddelen eene over drie jaren te verdeelen regeeringssubsidie van f 4500 verleend, onder voorwaarde dat de afschriften in ’s Rijks archief zullen worden gedeponereerd. In den aanvang van 1896 waren reeds van een aantal der bewuste stukken uit het tijdvak 1815-1830 copieën vervaardigd. Een nader onderzoek zal moeten uitmaken in hoever die stukken voor openbaarmaking in aanmerking kunnen komen.

Het Indisch Genootschap ging voort met het publiceren van zijne „Verslagen der algemeene vergaderingen”.

Het tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam, dat de 3de aflevering van het XIIIde deel der 2de serie bereikte, bevatte, behalve een uitgebreid artikel van den hoogleraar dr. C. M. KAN over het geographisch onderzoek van den Nederlandsch-Indischen archipel

gedurende de laatste twee jaren, slechts enkele korte mededeelingen met betrekking tot bedoeld gebied.

Van de overige hier te lande verschijnende periodieken, die aan de Indogische wetenschap zijn gewijd, bereikte de „Indische Gids” den 18den jaargang, en het „Tijdschrift van Nederlandsch-Indië” den 25sten jaargang der nieuwe serie, terwijl de publicatie van de „Mededeelingen vanwege het Nederlandsche Zendinggenootschap” tot het XLste deel, en de van regeeringswege gesubsidieerde uitgaaf van het „Internationales Archiv für Ethnographie” tot den IXden jaargang vorderden. Voorts zij nog gemeld dat in Januari jl., onder den titel „Insulinde”, een nieuw aan koloniale belangen gewijd weekblad verscheen, bestemd om de plaats te vervullen van het weekblad „De Indische tolk”, dat in Juni 1894 ophield te bestaan.

Van de hier te lande met financieelen steun der Regeering (zie het verslag van 1893, blz. 117) uitgegeven „Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië” verscheen laatstelijk de 8ste aflevering.

§ 5. Landsdrukkerij, enz.

Door de landsdrukkerij te Batavia werden — tegen vergoeding van zet- en drukloon — in 1895 afgeleverd 25 357 395 afdrucken van 3494 modellen ten dienste van verschillende land-administratiën, benevens 3 172 276 afdrucken van 116 verschillende boekwerken, terwijl op last van het Gouvernement — dat is zonder het in rekening brengen van zet- en drukloon — bij gemelde inrichting de pers verlieten 13 boekwerken tot een totaal van 158 250 afdrucken. Onder de 25 357 395 afdrucken van diverse modellen zijn ook begrepen 84 517 afdrucken in inlandse talen of in het Chineesch van in het Indisch-Staatsblad opgenomen verordeningen. Hiervan werden er gedrukt 51 in het Maleisch, 11 in het Javaansch, 9 in het Soendaesch, 7 in het Madureesch, 4 in het Boegineesch, 4 in het Makassarsch en 30 in het Chineesch. Het totaal aantal afdrucken in 1895 geleverd bedraagt dus 28 687 921, welk totaal in 1894 bedroeg 28 115 406.

Volgens voorloopige opgaven bedroegen over 1895 de ontvangsten der landsdrukkerij f 213 126 en de uitgaven (met inbegrip van die hier te lande gedaan — ad f 78 548 — voor aankoop van drukletters, papier en andere benodigdheden) f 176 332. Over 1894 werd, volgens definitieve gegevens, ten voordeele der inrichting ontvangen f 218 293 en daarvoor uitgegeven f 201 997 (onder welk laatste bedrag f 111 270 in Nederland). Aan overwerkelden werd in 1895 f 293 meer betaald dan in 1894.

De opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur ontvangen omtrent de in Indië bestaande particuliere drukkerijen (p. m. een 40-tal) zijn, als naar gewoonte, bijeengebracht in eene bij hoofdstuk O, afd. V, van dit verslag behoorende lijst van fabrieken en andere industriële inrichtingen.

III. EEREDIENST.

Onder de bijlagen van dit verslag zal men aantreffen eene in Indië samengestelde kaart, aantoonende de godsdiensten welke in de verschillende streken van den Nederlandsch-Indischen Archipel door de inlandse bevolking worden beleden. Deze zoogenoemde „godsdienstkaart” doet tevens zien waar onder inlandse Christenen of voor het zendingwerk onder Mohammedanen en heidenen hetzij Protestantsche hulppredikers, Europeesche zendelingen (Protestanten) en inlandse hulpzendelingen (Protestanten), hetzij Rooms-katholieke geestelijken (pastors of missionarissen) en Rooms-katholieke inlandse leeraars werkzaam waren. ¹⁾

§ 1. Christelijke godsdienst.

a. Protestantsche eeredienst.

Alvorens het in ’t vorig verslag (blz. 138) bedoelde overleg met het „Bestuur over de Protestantsche Kerken in Nederlandsch-Indië” over wederzijds wenschelijk voorkomende wijzigingen in de organisatie, enz. der Indische Protestantische Kerk weder op te vatten, heeft de Indische Regeering in Mei jl. het gevoelen gevraagd van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid zowel nopens de laatstelijk (in April 1893) door gemeld Kerkbestuur gedane voorstellen als nopens de vraag omtrent welke andere punten z. i. al-nog nader overleg met dit college raadzaam zou wezen.

¹⁾ Onder de „inlandse hulpzendelingen” (Protestanten) rangschikt de kaart ook, echter niet volledig (bijv. niet voor de residentie Amboina), de bij *gewestelijke* inlandse Christengemeenten geplaatste „inlandse leeraars”, van wie op de volgende bladzijde sprake is. Vermits bij de samenstelling van de kaart niet dezelfde bronnen zijn gevolgd als welke voor d. (latere) opneming van de bij dit hoofdstuk tevens behoorende bijlage Z ten dienste stonden, doen zich overigens hier en daar tusschen de kaart en bedoelde bijlage Z verschillen in de cijfers of standplaatsen voor.

Een algemeen overzicht van de Europeesche Protestantse gemeenten, behoorende tot de „Protestantsche Kerk in Nederlandsch-Indië”, en van de bij die Kerk aangesloten gevestigde inlandsche Christengemeenten, alsmede van haar zielental, is vervat in de als bijlage Z aan dit verslag toegevoegde statistiek, meerendeels opgemaakt naar de over 1895 ingekomen gegevens¹⁾. Daar de cijfers over 't geheel niet aanmerkelijk verschillen met die over 1894, in 't vorig verslag (blz. 138) vermeld, en bovendien voor sommige ressorten, bij gemis aan nieuwere gegevens, geheel of ten deele nog met opgaven over laatstgenoemd jaar moet worden volstaan, meent men zich korthedshalve tot eene verwijzing naar de aangehaalde bijlage te mogen bepalen.

Predikanten, enz. Van de organiek toegestane 39 predikanten waren er op ult. 1895, evenals het jaar te voren, 33 in functie. Wel vertrokken er 2 met verlof (één voor twee jaren wegens ziekte en de andere voor één jaar wegens langdurigen dienst) en werd één op verzoek eervol uit 's lands dienst ontslagen²⁾, terwijl nog een ander, overeenkomstig zijne aanvraag, voor den tijd van één jaar, met behoud van bezoldiging, enz., van zijn dienstwerk werd ontheven (November 1895) om zich zoolang onverdeeld aan een ander nuttig doel te kunnen wijden (de verwezenlijking van het denkbeeld tot stichting van een landbouwdorp voor Indo-Europeanen), maar daarentegen trad één der 3 predikanten, die op ult. 1894 met buitenlandsch verlof afwezig waren, in Indië weder in functie³⁾, terwijl 3 voor den Indischen dienst nieuw uitgezonden predikanten hun dienstwerk aanvaardden.

De op ult. 1894 onvervulde standplaatsen Rembang en Madioen werden in 1895 weder bezet, doch daarentegen geraakten vacant en waren bij het eind van het jaar nog onbezet Tandjong Pinang (Riouw) en Bandjermasin (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Ook werd weder voorzien in de vacature van tweedepredikant te Samarang. Daarentegen kon de in 1895 opengevallen plaats van een der twee predikanten te Amboina niet worden vervuld; den aldaar overgebleven predikant werd een hulpprediker der inlandsche Christengemeenten ter zijde gesteld. De drie sedert lang onbezette predikantsplaatsen te Bonthain (Celebes), Ternate en Koepang (Timor) werden mede tijdelijk door een hulpprediker bediend. Te Bandjermasin werd de waarneming van den dienst van predikant voorloopig aan den ter plaatse gevestigden zendeling-leeraar opgedragen.

Aan den predikant te Bandong (Preanger Regentschappen) werd, met het oog op het toenemend aantal Protestanten te Garoet, opgedragen (gouvernementsbesluit dd. 8 Augustus 1895 n°. 9) die gemeente voortaan, in plaats van vier malen, zes malen 's jaars kerkelijk te bezoeken, terwijl dien leeraar tevens vergund werd zijne kerkelijke dienstreisen naar de gemeente te Tjandjoer uit te strekken tot de controle-afdeeling Tjipoetri (daarouder begrepen het bezoeken van het van gouvernementswege gesubsidieerde gezondheids-etablisement te Sindanglaja).

Ter voorziening, onder de leiding van den naastbij gevestigden predikant, in de godsdienstige behoeften der tot de Protestantse gemeente op enkele garnizoensplaatsen behorende mindere militairen en minder gegoede andere gemeenteleden waren bij het einde van 1895 3 (Europeesche) godsdienstleeraars werkzaam, en wel te Malang (Pasoeroean), Gombong (Bagelen) en op Lombok. Ter vervulling van de in Juli 1895 opengevallen vierde plaats — te Willem I (Samarang) — werd in het voorjaar van 1896 van hier uitgezonden een door de Nederlandsche Zendingsvereniging te Rotterdam opgeleid persoon, die echter, bij aankomst in Indië, bestemd werd voor Malang, waar kort te voren (in April jl.) de bewuste werkring door eervolle ontheffing van den titularis mede was opengevallen.

Van de 26 aan 's lands dienst verbonden hulppredikers ten

1) Omtrent de niet onder het Protestantisch Kerkbestuur ressorteerende gemeenten te Batavia en Soerabaja: de „Britsche Protestantse Gemeente” te Batavia, de „Christelijk Gereformeerde Kerk” aldaar en de „Gereformeerde Kerk” te Soerabaja zijn weder geen mededeelingen ontvangen; zie echter, wat de twee laatstbedoelde kerkelijke vereenigingen betreft, het slot van noot a in bijlage Z hierachter.

2) Zowel in deze vacature als in die, ontstaan door het nog in 1895 verleende eervol ontslag uit 's lands dienst aan een der drie predikanten, die zich op ult. 1894 met verlof in Europa bevonden, is sedert voorzien door de uitzending in de eerste helft van 1896 van twee nieuwe predikanten.

3) Van de beide anderen hield met 1 October 1895 één op tot den Indischen dienst te behoorren (verg. de voorgaande noot), terwijl de andere in Mei jl. naar Indië terugkeerde.

In de eerste helft van 1896 zijn nog drie predikanten ontvallen: 2 in Indië dienstdoende titularissen (door overlijden en door eervol ontslag uit 's lands dienst) en 1 van de in 1895 met verlof herwaarts gekomenen, wien hier te lande eervol ontslag uit 's lands dienst werd verleend. Ter voorziening in twee dezer vacatures zijn reeds de noodige stappen gedaan.

dienste van inlandsche Christengemeenten waren er bij het einde van 1895, evenals op ult. 1894, 24 in Indië werkzaam en 2 met verlof in Europa⁴⁾. Echter waren 2 van de bedoelde 24 in functie zijnde titularissen tijdelijk elders werkzaam dan in de hun aangewezen ressorten Kisser e. a. en Letti e. a. (beide in de residentie Amboina). De een bleef namelijk belast met den dienst van den ontbrekende predikant bij de Europeesche gemeente te Bonthain (Celebes), terwijl de ander alleen gedurende de eerste maanden des jaars nog ter hoofdplaats Amboina werkzaam bleef om behulpzaam te zijn in de opleiding van kweekelingen voor het inlandsch leeraarsambt (verg. vorig verslag, blz. 138), doch in Mei 1895 optrad als tijdelijke vervanger van den toen met eenjarig verlof naar Europa vertrokken hulpprediker⁵⁾ van Allang, mede op het eiland Amboina. In het ressort Letti e. a. was tijdelijk een inlandsch leeraar geplaatst, en het dienstwerk in het ressort Kisser e. a. werd waargenomen door den hulpprediker van Haroekoe (residentie Amboina), wien te dien einde bij gouvernementsbesluit dd. 22 Juni 1895 n. 9 is opgedragen zich viermalen 's jaars derwaarts te begeven. Daar ook het ressort Wammer e. a. (Aroe-eilanden) een hulpprediker miste (ook daar is tijdelijk een inlandsche leeraar geplaatst) waren er dus bij het einde van 1895 van de tot dusver organiek aangewezen 25 standplaatsen van hulppredikers 22 bezet (verg. de hiervóór aangehaalde bijlage Z). Buiten de bedoelde 25 ressorten treft men nog verscheidene plaatsen aan, waar mede inlandsche Christengemeenten of afdeelingen daarvan gevestigd zijn: aldaar behoort het dienstwerk onder bedoelde gemeenteleden tevens tot de taak van den predikant of de predikanten in de betrokken kerkelijke afdeeling. Voorts zijn eenige, ten deele in den laatsten tijd gestichte, inlandsche Christengemeenten op de Dammer-, Babber- en Tenimber-eilanden (residentie Amboina) nog niet bij eenig hulppredikers-ressort ingedeeld, maar voorloopig toevertrouwd aan de zorg van eenige derwaarts gezonden Amboineesche godsdienstonderwijzers. Bedoelde gemeenten worden jaarlijks door een der predikanten van Amboina bezocht. Het vorenstaande geldt ook voor gemeenten op de noordwaarts van de Babber-groep gelegen eilanden Teon, Nila en Saroea.

Het aantal der bij Indisch Staatsblad 1870 n°. 125 bedoelde inlandsche leeraars daalde in 1895 van 132 tot 130, daar geen nieuwe tot die bediening werden toegelaten en, door overlijden en ontslag, twee plaatsen openvielen. Van hen waren er 2 op Java werkzaam (één onder de inlandsche Christen-militairen te Magelang in Kadoe, en één, tot wiens plaatsing in 1895 werd overgegaan, in de residentie Bantam, ten einde, ter standplaats Rangkas Betoeng, te voorzien in de godsdienstige behoeften der in de afdeelingen Lebak en Tjiringin als politiedienaren geplaatste Amboineesche Christenen). Van de overige 128 waren er respectievelijk 77, 45 en 4 bescheiden in de residentien Manado, Amboina en Timor en onderhoorigheden; voorts 1 op Batjan (residentie Ternate) en 1 te Kotta Radja (gouvernement Atjeh en onderhoorigheden).

Ter opleiding voor bedoeld ambt werden in 1895 9 inlandsche jongelieden aangenomen, terwijl een gelijk aantal zoodanige kweekelingen moest worden afgeschreven (2 door overlijden en 7 door ontslag), zoodat op het eind van 1895 het totaal van 70 behouden bleef, die zich, ten getale van 27, 34, 5 en 4, voor hunne bestemming bekwaamden onder de leiding van den hulpprediker respectievelijk te Amboina, Tomohon (Manado), Babauw (Timor) en Baii (Rotti). Bij gouvernementsbesluit dd. 2 Maart 1896 n°. 14 werd machtiging verleend om, zoolang zulks met de behoefte aan dergelijke kweekelingen in de overige hulppredikers-ressorten is overeen te brengen, het aantal kweekelingen van laatstbedoelden hulpprediker, met het oog op het groot aantal inlandsche Christenen in zijn ressort, tijdelijk met één te vermeerderen en dus op 5 te brengen.

Openbare eeredienst; godsdienstonderwijs. De over 1894 aan de gemeenten te Salatiga en Ambarawa (Samarang) als tegemoetkoming in de kosten van den openbaren eeredienst toegestane bedragen van f 25 en f 20 's maands werden ook in 1895 ten behoeve van die gemeenten beschikbaar gesteld. Tevens werd voor de bezoldiging van een koster en een bediende bij de gemeente te Kotta Radja (Atjeh en onderhoorigheden) tijdelijk f 40 's maands toegestaan.

Gedurende 1895 werden op 36 plaatsen op Java en Madura

4) Één die in 1894 en één die in 1895 herwaarts was gekomen. In Mei en Juli jl. zijn beiden naar Indië teruggekeerd. In de eerste helft van 1896 hebben daarentegen weder 2 hulppredikers, na bekomen eenjarig verlof wegens langdurigen dienst, tijdelijk hunne betrekking nedergelegd.

5) Tegenover diens vertrek stond in 1895 de herplaatsing van een van verlof teruggekeerden hulpprediker, in 1894 herwaarts gekomen.

(4 meer dan in 1894) en 2 in de buitenbezittingen (hetzelfde getal als in 1894), waar geen predikanten bescheiden waren, aan daartoe door het Kerkbestuur aangewezen personen en overigens op de bekende voorwaarden (zie het verslag van 1893, blz. 119) toelagen van f 30 's maands uit 's lands kas toegekend voor het geven van godsdienstonderwijs aan de Europeesche jeugd.

Voor het godsdienstonderwijs bij inlandse Christengemeenten (op 1 na, alle in de residentie Amboina) werd ook voor 1895 f 848 's maands uitgekeerd.

Zendingsgemeenten. De hiervóór reeds vermelde bijlage Z bevat de voor zooveel doenlijk verzamelde gegevens nopens den omvang der verschillende zendingssorten in Indië bij het einde van het jaar 1895, met aanduiding van het aantal voor rekening der verschillende genootschappen of vereenigingen daarbij werkzame zendingen. Uit die bijlage blijkt tevens, in aansluiting aan de reeds verleden jaar gedane opgaven over de eerste zeven maanden van 1895, dat in het tijdvak van 1 Augustus 1895 tot ult. Juli 1896 aan een 13-tal zending-leeraren, sedert kort in Indië aangekomen of zich daartoe niet vroeger aangemeld hebbende, dan wel die tot dusver — voor zooveel noodig met voorkennis van de Indische Regeering — waren werkzaam geweest in aan het gouvernementgebied grenzende landschappen, de bij art. 123 van het Regeeringsreglement bedoelde bijzondere toelating tot uitoefening van hun dienstwerk werd verleend, terwijl voorts aan een 4-tal, die reeds vroeger waren toegelaten, de admisse werd verleend in eene andere streek of voor een minder beperkt gebied in de streek hunner vroegere toelating. Schier al deze vergunningen betroffen bestaande zendingssorten. Alleen werd een nieuw arbeidsveld voor de zending geopend (verg. ook blz. 30 hiervóór) door de in April jl. verleende toelating aan een door de Utrechtsche Zendingvereeniging in Juli 1895 naar het gouvernement Celebes en onderhoorigheden afgevaardigden zending-leeraar, om zijn dienstwerk uit te oefenen in de gouvernementlanden van genoemd gewest. Bedoelde zending heeft zich voorloopig gevestigd te Bonthain (afdeeling Zuiderdistricten), met het doel om van uit die standplaats, waar hij zich intusschen verder oefent in de Makassaarsche taal, tochten te maken naar plaatsen, die voor het stichten van een zending post in aanmerking zouden kunnen komen. (In de eerste helft van 1896 is door dezelfde Vereeniging nog een tweede zending naar Zuid-Celebes afgevaardigd.) Overigens was ook nieuw de in Januari jl. aan een zending van de Ermelose Zendingvereeniging verleende vergunning (dezelfde die als evangelist aan de militaire expeditie naar Lombok was verbonden geweest), uitsluitend om werkzaam te zijn onder de te Sawah Loento (Padangsche Bovenlanden) bij de gouvernementen-kolonontginning tewerkgestelde veroordeelden tot dwangarbeid.

Omtrent de vraag of het raadzaam kan worden geacht zendingen in de residentie Soerakarta toe te laten (blz. 139 van het vorig verslag) is, op last van de Indische Regeering, door den resident nader in overleg getreden met den soesoehoeman, die tegen zoodanige toelating gekant blijft. In 1892 was van twee zijden voor zoodanige toelating vergunning gevraagd (verg. het verslag van 1893, blz. 120). Vermits een dier aanvragen, waarop sedert niet was teruggekomen, geoordeeld werd buiten beschikking te kunnen blijven, werd op de andere (nog in 1894 herlaalde) aanvraag, die van den toenmaals te Madioen, thans te Samarang, gevestigden zending-leeraar, in dienst van het Nederlandsche Zendinggenootschap te Rotterdam, bij gouvernementbesluit dd 24 Mei 1896 n. 36 afwijzend beslist.¹⁾

Sedert de opgaaf in 't vorig verslag tot ult. Juli 1896 werd de bij art. 123 van het Regeeringsreglement bedoelde bijzondere toelating ook verleend aan eenige inlandse hulpzendingen, en wel aan 1 voor de afdeeling Japara der residentie van dien naam, en aan 10 voor verschillende ressorten van de afdeelingen Toba en Silindong, Padang Lawas, Mandheling en Angkola en Siboga (residentie Tapanoli).

Blijkens voormelde bijlage Z telde men op ult. 1895 in de verschillende zendingssorten van Nederlandsch-Indië 103 zendingen, daaronder begrepen enkele in dat jaar aangekomen nieuwe zendingen, wien nog geen eigen dienstkring was aangewezen, doch ongerekend de met verlof naar Europa tijdelijk

¹⁾ In de residentie Djokjokarta telde men, volgens de bestuursopgaven van 1895, 1037 Javaansche Christenen, verdeeld over 84 dessa's met 13 kerken. Gegevens omtrent die Christengemeenten werden van den kant der zending niet ontvangen. Een der voor de residentie Djokjokarta toegelaten zendingen van de „Zending der Gereformeerde Kerken in Nederland onder Mohammedanen en heidenen” maakte in October 1895 voor het eerst met dit arbeidsveld kennis, welk kort bezock in November werd herhaald. Het voornemen, om nog in 1895 meer gemeenten in Djokjokarta te bezoeken, moest door ziekte van den zending uitgesteld worden.

afwezigen en ongerekend ook 2 (in de Minahassa), die geen eigenlijken zendingarbeid verrichtten, maar met een bijzonderen werkkring ten dienste der zending waren belast: één te Tanawangko voor de zendingpers en één te Tomohon voor de opleiding van inlandse onderwijzers-godsdienstvoorgangers. Overigens waren op Java gevestigd twee „zending-artsen”, waarvan de een verbonden was aan den zendingspost te Modjowarno (residentie Soerabaja) en de andere, na zich eerst op den zendingspost Poerwodjoe (residentie Bagelen) te hebben opgehouden, laatste-lijk, ter voortzetting zijner taalstudien, te Soerakarta verblijf hield. De hoogerbedoelde 103 zendingen, die allen uitsluitend komen ten laste van particuliere vereenigingen, uitgenomen de 7 op de Sangi- en Talaut-eilanden, welke eene toelage uit 's lands kas genieten, waren verdeeld als volgt: Java 32, Sumatra (met Nias en de Batoe-eilanden) 40 (hieronder 2 die in Toba in niet tot ons gebied behoorende landschappen werkzaam waren), Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 10, Zuid-Celebes 1, Gorontalo en Sangi- en Talaut-eilanden (residentie Menado) 9, Boeroe (residentie Amboina) 1, Halmahera en Nieuw-Guinea (residentie Ternate) 7, en Soemba en Savoe (residentie Timor) 3.

Statistische opgaven omtrent de zending op Java zijn weder niet volledig bijeen te brengen. Het volledigst zijn de opgaven betreffende het zielental: 1. der zendingsposten, welke het Nederlandsch Zendinggenootschap te Rotterdam op genoemd eiland onderhoudt, welke zendingssorten, hoofdzakelijk die te Modjowarno (Soerabaja), Kendalpajak (Pasoeoan) en Kediri, op ult. 1895 (in rond cijfer) ruim 6800 gedoopten telden, en 2. der door de zendingen van de Nederlandsche Zendingvereeniging te Rotterdam bediende zendingsgemeenten in West-Java, welke uit ruim 1100 gemeenteleden zouden bestaan. Aangaande het arbeidsveld van het Rijsche Zendinggenootschap te Barmen (onder Battaks, Niassers en Dajaks) wordt in de jaaropgaven van gemeld Genootschap vermeld dat gedurende 1895 het zielental der zendingsgemeenten in de Battaklanden e. a. op Sumatra steeg (in ronde cijfers) van 31 000 tot 33 000, op Nias van 1800 tot 2100 en op Borneo van 1600 tot 1650. Voor de Sangi- en Talaut-eilanden kwam men blijkens het vorig verslag (blz. 140) tot een totaal (alleen voor eerstgenoemde eilanden) van p. m. 37 000 inlandse Christenen. Indien de voor dit verslag nopens de vijf zendingssorten op de Sangi-eilanden ingekomen vollediger gegevens ook als juist mogen aangemerkt worden, dan zou het zielental der Christengemeenten aldaar op p. m. 59 000 zijn te stellen, welk verschil uitsluitend hierdoor veroorzaakt wordt dat de 20 gemeenten in het ressort Taboekan op Groot-Sangi, waaromtrent men zich tot dusver met verouderde gegevens moest behelpen, thans gezegd worden niet ruim 5500, maar ruim 26 000 zielen te tellen. Omtrent de Talaut-eilanden zijn thans mede opgaven ingekomen, volgens welke het zielental der Christengemeenten in de twee zendingssorten aldaar 3677 bedraagt (indertijd — zie het verslag van 1893, blz. 119, — werd daarvoor bij raming opgegeven p. m. 4000). Opmerking verdient dat, terwijl onder de bedoelde totalen van 59 000 en 3677 zich respectievelijk 26 183 en 1957 volwassenen zouden bevinden, van dezen slechts 4981 en 162 als „lidmaten” worden vermeld. De zendingssorten in andere gedeelten der buitenbezittingen zijn veelal nog van geringen omvang. Eene uitzondering maken de 7 zendingsgemeenten op Savoe (residentie Timor), gezamenlijk tellende ruim 4500 zielen.

Wat in de bestuursberichten over 1895 omtrent de zending voorkwam, heeft reeds zijne plaats gevonden in hoofdstuk C van dit verslag (verg. blz. 14, 19, 28 en 31).

b. Rooms-katholieke eeredienst.

Gedurende 1895 ging het aantal dienstdoende Rooms-katholieke geestelijken in Nederlandsch-Indië terug van 50 tot 49, doordien er 1 overleed (behoorende tot de 25 uit 's lands kas bezoldigden) en 3 met verlof naar Europa vertrokken (waaronder 1 als voren), terwijl 3 nieuwe in Indië aankwamen, die door de Indische Regeering erkend werden als geestelijken buiten bezwaar van den lande²⁾. In verband met de twee voormelde vaatures onder de 25 van landwege bezoldigde geestelijken traden 2 anderen, die tot dusver buiten bezwaar van den lande in Indië dienst deden, in het genot van landstraktement. Van de bedoelde 25 geestelijken werden op ult. 1895 bezoldigd: de Apostolische Vicaris als geestelijke van den 1sten rang; 2 pastoors en onderpastoors als geestelijken van den 2den rang; en 2 geestelijken (1 pastoor — die te Singkawang in de Westerafdeeling van

²⁾ Tot aanvulling van het personeel der Rooms-katholieke missie in Nederlandsch-Indië zijn ze r onlangs een viertal geestelijken van hier vertrokken, tot wier erkenning, met het oog op hunne mogelijke latere opening onder de van landwege bezoldigde geestelijken, aan de Indische Regeering de noodige machtiging is verleend.

Borneo — zoomede 1 der hulppriesters) als geestelijken van den 3den rang. ¹⁾ Tot de 24 geestelijken buiten bezwaar van den lande behoorden op ult. 1895 1 pastoor, 16 hulppriesters en 7 missionarissen. Volgens eene opgave van ult. 1894 werden de toen in het Vicariaat dienstdoende 50 geestelijken „voor het missiewerk en het onderwijs” bijgestaan door 27 broeders en 220 zusters van verschillende congregatiën.

Van de 14 „statiën” of kerkelijke afdeelingen, meer bepaaldelijk Europeesche gemeenten omvattende, en tellende, met inbegrip van de militairen, eene Rooms-katholieke bevolking van 22 717 Europeanen en 1279 Christen-inlanders en Christen-Chineezen, bleef de statie Soengeislan op Banka ook gedurende 1895 onbezet (zij wordt echter eens of tweemaal per jaar door een der geestelijken van Batavia bezocht). In de overige 13 Europeesche „statiën” waren 30 geestelijken bescheiden, daaronder gerekend de tijdelijk te Tandjong Sakti (residentie Benkoelen) werkzame hulppriester, wien aanvankelijk de hoofdplaats Padang als standplaats was aangewezen. Voor de drie kerkelijke afdeelingen (Menado, Larantoka en Maumeri), omvattende de tot de Rooms-katholieke Kerk behorende gevestigde inlandsche Christengemeenten in de residentieën Menado, Amboina, Ternate en Timor, waren 11 geestelijken aangewezen, doch 1 daarvan, een der onderpastoors van Maumeri op Flores, bevond zich tijdelijk op den zendingspost te Bompfia in Oost-Ceram. Op andere zendingsposten waren de 8 overige geestelijken als missionarissen bescheiden. De gevestigde inlandsche gemeenten tellen gezamenlijk 24 678 en de zendingsposten gezamenlijk 3105 Rooms-katholieke inlanders, terwijl zich in die ressorten nog bovendien bevonden respectievelijk 169 en 36 Europeesche Rooms-katholieken. Bij samentrekking van de opgaven omtrent het zielental komt men tot een totaal van 51 984 Rooms-katholieken (22 922 Europeanen en 29 062 inlanders en Chineezen), tegen 48 873 op ult. 1894.

De in Augustus 1893 geautoriseerde missie te Kesewooi of Kessoewi (onderafdeeling Ceramlant en Goram der residentie Amboina) werd in den loop van 1895 opgeheven.

De verschillende statiën en zendingsposten vindt men gedetailleerd opgegeven aan het slot van bijlage Z hierachter, waarin tevens worden vermeld het aantal geestelijken, het zielental en, ten deele, ook het aantal in 1895 gedoopten en dat der in dat jaar ingezegende huwelijken.

Van de indertijd verleende vergunning tot voorbereiding van eene missie op Bali werd ook gedurende 1895 geen gebruik gemaakt. Daarentegen werd uitvoering gegeven aan het plan om in Zuidwestelijk Nieuw-Guinea eene missie te beproeven, en wel te Kapaur (Skroë) nabij den zuidelijken ingang der Mac Cluer-golf. Met goedkeuring van de Indische Regeering (gouvernementsbesluit dd. 28 November 1895 n. 4) werd voorloopig met de bediening van die proefmissie tevens belast de hooger bedoelde onderpastoor van Maumeri, die tijdelijk op Oost-Ceram, ter standplaats Bompfia, was werkzaam gesteld. Over sommige der Rooms-katholieke zendingsposten is reeds het een en ander gezegd in hoofdstuk C (verg. blz. 15, 25 en 31 hiervóór).

Op verschillende aanvragen van de zijde van het Vicariaat, om op 's lands kosten kerkelijke dienstbezoeken te doen plaats vinden buiten de vaste dienstreezen, werd door de Indische Regeering weder gunstig beschikt. Om door den Bisschop zelf te worden ondernomen, werden de volgende dienstbezoeken toegestaan: een naar de statie Cheribon, een naar de gewesten Samarang, Soerabaja, Pasoeroean, Probolinggo, Kediri, Celebes en onderhoorigheden en Timor en onderhoorigheden, en een naar de Padangsche Benedenlanden en de Padangsche Bovenlanden

(gouvernement Sumatra's Westkust), Banka en Oostkust van Sumatra. Wijders werden in 1895, met speciale machtiging der Regeering, nog de volgende kerkelijke reizen ondernomen: 1. door den geestelijke te Kotta Radja (Atjeh) naar de Noordelijke havens van Sumatra's Westkust, ressorteerende onder de statie Padang, namelijk Goenoeng Sitoli (eiland Nias), Singkel, Baros, Siboga, Natal, Aijer Bangies en Priaman; 2. door een der geestelijken ter hoofdplaats Menado tweemaal naar andere streken in het gewest van dien naam en eens naar de residentie Ternate; 3. door den missionaris op het eiland Kesewooi (sedert naar de Key-eilanden verplaatst) tweemaal naar andere gedeelten der residentie Amboina; 4. door een der geestelijken te Soerabaja naar Bali, en 5. door een der geestelijken te Batavia naar de residentie Lampongsche Districten. Overigens werd bij gouvernementsbesluit dd. 11 Mei 1895 n. 3 nog machtiging verleend (zonder dat evenwel blijkt in hoever daarvan is gebruik gemaakt) om in den verderen loop van dat jaar het eiland Lombok zoo noodig acht malen voor rekening van den lande kerkelijk te doen bezoeken door een der geestelijken te Soerabaja. Ten aanzien van de Rooms-katholieke gemeenten in de gewesten Westerafdeeling van Borneo en Billiton, uitmakende de „statie” Singkawang, werd bij gouvernementsbesluit dd. 2 Maart 1896 n. 18 eene regeling getroffen in dien zin, dat zij twee malen 's jaars op 's lands kosten door den dienstdoenden geestelijke van Singkawang (afdeeling Sambas van eerstgenoemd gewest) kunnen worden bezocht, met vrijlating om die kerkelijke bezoeken, voor zooveel de afdeeling Sintang derzelfde residentie betreft, op te dragen aan een in die afdeeling gevestigden Rooms-katholieken geestelijke. Met opzicht tot de vaste dienstbezoeken aan de gemeenten in het tot de „statie” Buitenzorg behorende regentschap Tjiandjoer (residentie Preanger Regentschappen) werd voorts machtiging verleend (Indisch Staatsblad 1895 n. 128) deze ook te doen geschieden door een der geestelijken uit de „statie” Batavia.

In 1895 werden, op de bekende voorwaarden, voor het geven van Christelijk onderwijs aan de Rooms-katholieke jeugd toegelagen ad f 30 's maands toegekend ten behoeve van 34 gemeenten. Ook werd in 1895 wederom, tot gelijk bedrag als vroeger, eene kleine tegemoetkoming in de kosten van den openbaren Rooms-katholieken eerdienst verleend aan de gemeente te Soerabaja.

§ 2. Mohammedaansche godsdienst.

Voor zooveel met betrekking tot eenig gewest op of buiten Java in 1895 op Mohammedaansche gebied het een of ander de aandacht trok, is daarvan reeds gewag gemaakt in de mededeelingen, voorkomende in hoofdstuk C van dit verslag. Met het oog op hetgeen in 't vorig verslag (blz. 141) is gezegd omtrent de geringe waarde der gebruikelijke statistische opgaven betreffende het aantal en het bezoek der Mohammedaansche godsdienstscolen, is er ook thans geen nut in gezien de ingekomen opgaven dienaangaande op te nemen.

Terwijl, voor zoover aan het bestuur bleek, het aantal belijders van den Islam die in 1895 uit de buitenbezittingen ter bedevaart naar Mekka gingen, over 't geheel genomen, stationnair bleef (tegenover toeneming in sommige gewesten stond vermindering in andere), was op Java en Madura algemeen de deelneming aan de bedevaart veel grooter dan in vorige jaren, over de vermoedelijke redenen van welk verschijnsel reeds met een enkel woord gehandeld is op blz. 3 hiervóór.

Het volgende driejarig overzicht bevat gewestelijke opgaven nopens het aantal uit Nederlandsch-Indië vertrokken en aldaar teruggekeerde Mekkagangers.

GEWESTEN.	Aantal uit Nederlandsch-Indië vertrokken bedevaartgangers (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).			Aantal voor de bedevaart der onderstaande jaren zich te Djeddah (Arabie) bij ons consulaat aangemeld hebbende en als Nederlandsch-Indische onderdanen erkende bedevaartgangers.			Aantal in Nederlandsch-Indië teruggekeerde bedevaartgangers (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).		
	1893.	1894.	1895.	1893.	1894.	1895.	1893.	1894.	1895.
JAVA EN MADURA.									
Bantam	607	579	931	570	446	363	441	582	257
Batavia	126	154	229	206	252	263	102	201	142
Krawang	41	20	52	38	8	19	27	11	12
Preanger Regentschappen	747	440	1090	761	427	318	617	396	216
Transporteeren	1521	1193	2302	1575	1133	963	1187	1190	627

¹⁾ Het voornemen bestaat om, wanneer de daarvoor bij de Indische ontwerp-begroting voor 1897 aangevraagde fondsen worden toegestaan, voortaan lands-

bezoldiging in de 3de klasse toe te leggen, in stede van aan 2, aan 10 geestelijken. Overigens komen sedert 1 Januari 1892 nog ten laste van 's lands kas 3 inlandsche of met hen gelijkgestelde Rooms-katholieke hulpleeraars.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

GEWESTEN.	Aantal uit Nederlandsch-Indië vertrokken bedevaartgangers (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).			Aantal voor de bedevaart der onderstaande jaren zich te Djeddah (Arabië bij ons consulaat aangemeld hebbende en als Nederlandsch- Indische onderdanen erkende bedevaartgangers.			Aantal in Nederlandsch-Indië teruggekeerde bedevaartgangers (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).		
	1893.	1894.	1895.	1893.	1894.	1895.	1893.	1894.	1895.
Per transport.	1521	1193	2302	1575	1133	963	1187	1190	627
Cheribon	184	134	367	163	129	103	119	105	104
Tagal	128	83	109	114	62	81	88	52	39
Pekalongan	112	46	71	47	103	40	39	94	30
Samarang	168	171	293	117	152	157	88	500	a) 267
Japara	44	84	101	37	54	54	47	53	56
Rembang	82	49	259	42	55	43	40	52	32
Soerabaija.	687	829	1220	453	648	834	377	531	725
Pasoeroean	144	197	259	75	115	187	128	114	151
Probolinggo	64	66	100	28	54	54	21	49	49
Bezoeki.	108	124	165	107	112	111	80	107	88
Banjoemas.	45	64	172	59	38	56	56	46	39
Bagelen	144	133	473	178	56	127	136	52	92
Kadoe	39	84	149	43	39	71	31	39	51
Djokjokarta	27	28	95	35	25	38	30	28	22
Soerakarta.	27	5	60	34	11	11	35	5	11
Madioen	29	61	b) 121	25	35	38	41	62	47
Kediri	72	70	169	72	48	47	57	45	39
Madura.	272	354	603	273	259	374	220	204	302
Totalen	3897	3835	7088	3577	3128	3409	2820	3328	2771
BUITENBEZITTINGEN.									
Sumatra's Westkust	1564	1194	568	1612	1128	559	850	726	387
Benkoelen.	105	151	92	73	137	75	59	90	46
Lampongsche Districten	114	66	128	124	39	37	92	25	28
Palembang	1100	1008	1177	819	797	975	621	554	804
Sumatra's Oostkust	322	316	609	251	277	289	208	235	231
Atjeh en onderhoorigheden.	c) 17	c) 121	c) 199	43	80	165	8	54	78
Riouw	218	150	44	"	"	3	58	117	106
Banka	68	27	99	58	14	96	38	13	67
Billiton	5	13	8	"	"	13	4	"	5
Westerafdeeling van Borneo.	260	239	231	243	216	171	178	176	109
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	644	526	848	735	401	519	537	356	400
Celebes en onderhoorigheden.	230	456	333	260	366	453	117	202	143
Menado.	8	"	15	8	"	"	4	"	"
Amboina	58	61	30	32	59	46	22	46	22
Ternate.	3	7	14	2	5	6	"	2	5
Timor	"	"	24	"	"	5	"	"	4
Bali en Lombok	50	11	63	41	15	37	30	13	16
Totalen voor de Buitenbezittingen	4766	4346	4482	4303	3534	3455	2826	2609	2451
Totalen voor Java en Madura	3897	3835	7088	3577	3128	3409	2820	3328	2771
Totalen voor geheel Nederlandsch-Indië	8663	8181	11 570	7880	6662	6864	5646	5937	5222
Bovendien meldden zich bij het consulaat te Djeddah nog aan zonder passen				205	206	d) 260			
en met passen die buiten Nederlandsch-Indië waren afgegeven (Singapore, Pinang, enz.)				7	6	4			
Totaal-generaal				8092	6874	7128			

a) Bij uitzondering is alleen uit de residentie Samarang gemeld hoeveren van de teruggekeerde pelgrims zich vóór hun vertrek niet van den vereischten pas hadden voorzien. Dit aantal beliep 138. Wegens verjaring van den vervolgingstermijn kon echter op het grootte meerendeel de strafbepaling van Indisch Staatsblad 1859 n°. 42 (art. 5, al. 3) niet worden toegepast.

b) Bovendien ontvingen nog 41 inlanders passen naar Singapore, vermoedelijk om zich van daar naar Mekka te begeven.

c) Zeer vele Atjehers gaan via Pinang ter bedevaart zonder zich bij het bestuur van een Mekka-pas te voorzien; de opgegeven cijfers zijn derhalve niet volledig.

d) De hierbedoelde 260 personen, aan wie te Djeddah nieuwe passen werden uitgereikt, meldden zich voor het overgrootte meerendeel bij ons consulaat eerst aan voor de terugreis naar Indië. Het aantal dergenen die zich bij aankomst zonder pas aanmeldden, wegens verzuimde aanvraag daarvan in Indië of verlies onderweg, bedroeg 56. Onder de bedoelde 260 pelgrims waren er 61, die voor de bedevaart van 1895 uit Indië waren vertrokken (13 van Java en Madura en 48 van de buitenbezittingen).

Blijkens opgaven van onzen consul te Djeddah werden, zooals bovenstaand overzicht aanwijst, in het pelgrim-register betreffende de bedevaart van 1895 ingeschreven 7128 Nederlandsch-Indische inboorlingen, tegen achtereenvolgens 8092 en 6874

wat de bedevaarten der twee voorafgegane jaren aangaat. Onder eerstgenoemd totaal van 7128 telde men p. m. 1100 vrouwen en 490 knapen en meisjes. Voor zoover op de medegebrachte passen het bedrag aan geld was aangeteekend, dat de pelgrim heet ter bedevaart

mede te nemen — de zogenaamde reispenning — bleek dat 1503 Mekkgangers bij vertrek uit Indië hadden medegenomen f 658 220, d. i. gemiddeld f 438 per hoofd. Van de voor de bedevaart in 1895 aangekomenen (waaronder 246 met retourbiljetten, zijnde 34 minder dan het voorafgegane jaar) hadden er 4068 (voor de bedevaart van 1893 was dit cijfer geweest 3204 en voor die van 1894 3532) de reis gemaakt onder Nederlandsche vlag met stoomschepen van de maatschappijen „Oceaan”, „Nederland” en „Rotterdamsche Lloyd” (respectievelijk 2192 in 7 reizen, 1049 in 8 reizen en 827 in 4 reizen), en wel 2607 rechtstreeks uit Nederlandsch-Indische havens en 1461 (met 3 stoomschepen van eerstgenoemde Maatschappij) uit Singapore.

De terugreis uit den Hedjaz werd aanvaard door 624 pelgrims van vorige jaren en door 4642 van de 6925 die bij het consulaat waren of werden ingeschreven ¹⁾ als voor de bedevaart van 1895 aangekomen. Derhalve bleef van 2283 der bedoelde 6925 ingeschrevenen het lot onbekend, hetgeen in 1894, op een totaal van 6874 ingeschrevenen, het geval was geweest met 1591 ter bedevaart gekomenen. Evenals altijd wordt het onafgemaakt blijven van zoovele ingeleverde passen toegeschreven voor het grootste deel aan het overlijden der houders en voor het overige aan een voortgezetz verblijf in den Hedjaz. Was tijdens het bedevaartseizoen van 1894 de gezondheidstoestand in den Hedjaz betrekkelijk gunstig geweest, daar slechts goedaardige koortsen zich vertoond hadden, zonder groote sterfte te hebben aangericht, in 1895 bezweken onder de aanwezige pelgrims nogal velen aan pokziekte en bovendien heerschte van 21 April tot 30 Juni eene cholera-epidemie, welke wel is waar over 't algemeen geen ernstig karakter had, maar toch niet onbelangrijk bijdroeg tot verhooging van het sterftecijfer.

Zooals gezegd, meldden zich in 1895 5266 Nederlandsch-Indische bedevaartgangers voor de terugreis aan (in 1893 6540 en in 1894 5809). Van deze 5266 terugkeerenden vertrokken er 4389 met stoomschepen onder Nederlandsche vlag, namelijk 1743 met 3 stoomschepen (1 van elke der drie hooger genoemde stoomvaartmaatschappijen) rechtstreeks naar Nederlandsch-Indische havens, en 2646 met 8 stoomschepen van de Maatschappij „Oceaan” naar Singapore en Pinang. Aan den terugvoer der Nederlandsch-Indische pelgrims hadden in 1893 (volgens verbeterde opgaven) 8 en in 1894 10 stoomschepen onder Nederlandsche vlag deelgenomen, respectievelijk met 2146 (verbeterde opgaaf) en 3638 pelgrims, waarvan rechtstreeks naar Nederlandsch-Indië in 1893 374 (met 3 stoomschepen) en in 1894 1410 ²⁾ (met 2 stoomschepen). Met vreemde schepen ondernamen in 1895 de terugreis 877 Nederlandsch-Indische pelgrims, meerendeels via Singapore en Pinang, terwijl enkelen — daartoe door de lage vracht aangelekt — passage namen naar Bombay en Calcutta om van daar via Singapore verder te reizen.

Het door onzen consul te Djeddah opnieuw voorgebrachte denkbeeld om voor de uit Nederlandsch-Indië vertrekkende Mekkgangers het bespreken van overtocht voor de heen- en terugreis verplicht te stellen, is door de Indische Regeering onlangs weder overwogen, maar, evenals vroeger (verg. het verslag van 1893, blz. 123), is zij tot de slotsom gekomen dat dit stelsel geen aanbeveling verdient. Nu den bedevaartgangers reeds zooveel mogelijk op de voordeelen van het nemen van retourbiljetten wordt gewezen — hiertoe behoort ook wat laatstelijk omtrent het bedrag van den reispenning voor de houders van zoodanige biljetten is bepaald (zie het verslag van 1894, blz. 126, zoomede n°. 4924 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) — wordt het in Indië raadzaam geacht dat het bestuur zich voorshands onthoude van verderen invloed om den geregelden terugkeer uit Arabië van Nederlandsch-Indische pelgrims te verzekeren.

IV. INSTELLINGEN VAN LIEFDADIGHEID; UITKEERINGS- EN SPAARFONDSEN.

Zooals gewoonlijk zijn de mededeelingen omtrent de hierbedoelde instellingen, voor zooveel die voor dit verslag inkwamen, voor een deel opgenomen in bijlage AA hierachter, voor een deel volgen zij hieronder.

Het Protestantische weeshuis te Samarang, het Parapattanweezengesticht te Batavia en de Jongensweezeninrichting te

Soerabaja bleven ook gedurende 1895 beschikken over de gewone gouvernementssubsidiën (respectievelijk ad f 38 780, f 6000 en f 6000), terwijl het Rooms-katholieke weeshuis te Samarang eene tot f 45 140 verhoogde subsidie ontving (verg. vorig verslag, blz. 142). Met betrekking tot de te Padang bestaande vereeniging, welke zich de verpleging van weezen in het huisgezin ten doel stelt, kan, bij gebrek aan vollediger opgaven, slechts worden gemeld, dat zij gedurende 1895 10 kinderen ter verpleging en opvoeding afstond aan zeven huisgezinnen, die daarvoor eene billijke vergoeding ontvingen.

Van de hulp- of voorschotbank te Batavia zijn over 1895 geen berichten ingekomen. ³⁾ Omtrent de te Buitenzorg, Samarang en Soerabaja gevestigde instellingen van dien aard kan het volgende worden medegedeeld. De Buitenzorgsche hulpbank, wier oorspronkelijk kapitaal van f 10 000 in den loop van 1895 werd verhoogd tot f 12 100, leende aan 101 personen sommen van f 25 à f 500 uit, waarvan het totaal bedrag (in 1894 voor 102 personen vertegenwoordigd hebbende f 15 015) ditmaal niet is opgegeven. Het reservefonds bedroeg, volgens de laatst bekende opgaaf van ult. 1894, f 461. De hulpbank te Samarang verschafte gedurende 1895 aan 164 personen f 76 893 (in sommen van f 100 tot f 3000), ter terugbetaling in 6 à 24 maandelijksche termijnen. Op 1 Januari 1895 waren de geldopnemers nog schuldig gebleven f 46 742 (verbeterde opgaaf), terwijl gedurende dat jaar werd terugontvangen f 51 131, zoodat op ult. 1895 in te vorderen bleef f 72 504. Hoeveel over 1895 op het reservefonds, hetwelk op 1 Januari van dat jaar f 5795 bedroeg, kon worden overgeschreven, was nog niet op te geven. Bij de Soerabajasche hulpbank kwamen in 1895 900 aanvragen in, waarvan er 666 tot een gezamenlijk bedrag van f 238 090 werden toegestaan, makende met de op ult. 1894 nog niet terugbetaalde voorschotten, ad f 173 629, een totaal bedrag van f 411 719. In mindering hiervan werd in den loop van 1895 terugontvangen f 236 127, waardoor het saldo der diverse debiteuren bij het einde van het jaar f 175 592 beliep. Onder de toegestane aanvragen waren er 281 beneden de f 200, 280 van f 200 tot f 500, 48 van f 501 tot f 900, 39 van f 1000 tot f 1500, 12 van f 1501 tot f 2000, 3 van f 2001 tot f 2500 en 3 van f 2501 tot f 3000. De reserve-rekening klom van f 13 312 tot f 16 394.

Met betrekking tot het Indische „Roode Kruis”, het „Lombokfonds” te Soerabaja, het te 's-Gravenhage gevestigde „Nationaal fonds tot ondersteuning van de nagelaten betrekkingen der in Nederlandsch-Indië gevallen militairen” en het in 1895 te Batavia opgerichte „Militair ondersteuningsfonds” zijn reeds de noodige mededeelingen gedaan op blz. 48/49 hiervóór.

Het Hulpfonds ter ondersteuning van noodlijdenden door brand te Batavia, welks werkkring zich uitsluitend tot die hoofdplaats bepaalt, keerde in 1895 aan 17 inlanders een gezamenlijk bedrag van f 255 uit. Het kapitaal van het fonds bedroeg op het einde van gemeld jaar f 24 564.

De opgaven, welke van de kerkelijke Protestantische arbesturen werden ontvangen, zijn in den volgenden staat samengevat.

	Kassaldo op ult. 1894. a)	Ont- vangsten in 1895.	Te zamen	Uit- gegeven in 1895.	Enkel de uitgaven aan bedeelingen bedroegen:
Diakenen der Evangelische gemeente te Batavia	b) +	f c) 12 027	+	f d) 15 777	f 7 151 (aan 71 gezinnen)
Pekalongan	+ 433		+	424	413 („ 7 personen)
Samarang	f 385	7 345	f 7 730	7 307	7 307 („ 73 „)
Salatiga	+ 484		+	307	307 (57 uitkeeringen)
Soerabaja	+ 5 160		+	e 5 322	4 775
Probolinggo	231	1 315	1 546	1 180	1 180 (aan 13 personen)
Soerakarta	+ 200		+	1 391	1 391
Sumanap (Madura)	360	200	560	320	320
Bandjermasin	f) 1 443	348	1 786	467	467
Makassar	g) +	1 954	+	1 966	1 966 (aan 23 personen)
Menado	h) +	+	+	457	457 („ 11 „)
Amboina	i) +	+	+	+	+
Neira (Banda)	+ 190		+	190	190 („ 24 „)
Ternate	j) +	1 715	+	886	886
Koepang (Timor)	k) +	1 957	+	895	895 („ 12 „)
Babauw (Timor)	l) +	581	+	232	232 („ 2 „)

a) Slechts van enkele fondsen is opgegeven het kapitaal dat zij bezaten.

³⁾ Volgens de over 1894 ontvangen berichten, welke niet tijdig genoeg hier te lande ontvangen werden om nog in het vorig verslag te worden opgenomen, werd in gemeld jaar door de hulpbank te Batavia aan 137 personen een totaal bedrag van f 39 252 in leen gegeven. Het kapitaal der bank bedroeg op ult. 1894 f 30 000 en het reservefonds f 8107.

¹⁾ Namelijk 6864, die reeds bij aankomst, en 61 (zie noot d van het staate) die eerst bij vertrek zich bij het consulaat hadden aangemeld.

²⁾ De overige 2228 maakten de reis met 8 stoomschepen van de Maatschappij „Oceaan”, welke stoomschepen ook de Straits-Settlements aandeden; hoeveel pelgrims met deze booten tot Java doorgingen, blijkt niet.

- b) Waar een † is ingevuld, ontbreken de gegevens.
 c) Hieronder f 1607 aan kerkcollekten en f 3721 aan contributien.
 d) Hieronder f 8539 ten behoeve van het in bijlage AA genoemde disconie wees- en armenhuis te Batavia.
 e) Hieronder f 295 aan losse giften.
 f) De bezittingen van het fonds gingen in 1895 van f 1138 tot f 1319 terug.
 g) Het saldo in kas, op ult. 1894 ad f 6732, ging in 1895 tot f 3213 terug.
 h) Volgens eene opgaaft van ult. 1891 bezat het fonds toen een kapitaal van f 7920.
 i) Bij het einde van 1893 bezat het fonds een kapitaal van circa f 90 000.
 j) Blijkens het vorig verslag (blz. 113) bezat het fonds bij het einde van 1894, behalve f 8700 aan uitstaande kapitalen, een verhuurd tuinland.
 k) Blijkens eene opgaaft over 1893 bezat het fonds toen een kapitaal van f 26 731.
 l) Als voren f 6105.

Door „Het vrije fonds” te Indramajoe (Cheribon), tot ondersteuning van behoeftige Europeanen, werd in 1895 ontvangen f 325 en uitgegeven f 133. Bij het einde des jaars had het fonds een kassaldo van f 254, terwijl f 700 was uitgezet. Door den predikant te Bandong (Preanger Regentschappen) werd in 1895 aan 2 personen vaste bedeefting en aan 11 anderen af en toe eene gift verstrekt, een en ander tot een gezamenlijk bedrag van f 385. Aan schenkingen en contributiën werd door hem f 583 ontvangen, terwijl op ult. 1895 een saldo van f 286 in kas bleef. Door het kerkfonds der Protestantische gemeente te Kotta Radja (Atjeh en onderhoorigheden) werd, hoewel geene bedeeftingen werden gedaan, voor verschillende doeleinden f 684 uitgegeven. Aangezien in den loop van 1895 f 1411 werd ontvangen, sloot het fonds op het einde van het jaar met een voordeelig saldo van f 727.

Aangaande de Rooms-katholieke armbesturen zijn ditmaal slechts van een viertal mededeelingen ontvangen. Terwijl dat te Salatiga (Samarang) in 1895 te beschikken had over f 323, en daarvan, ten behoeve van 20 personen, uitgaf f 221, besteedden de armbesturen te Kotta Radja (Atjeh) en Larantoea (Flores)¹⁾ hetzelfde bedrag dat zij ontvingen, zijnde f 163 en f 33. Gemeld bedrag van f 163 kwam ten goede aan 13 personen. Te Singkawang (Westerafdeeling van Borneo) werden vanwege het Rooms-katholiek armbestuur 13 behoeftige Chineezzen onderhouden.

In het volgende staatje vindt men een overzicht van hetgeen in 1895 van bestuurswege werd tegeroedgedaan aan behoeftige Christenen, die niet of niet voldoende door de kerkelijke armbesturen of op andere wijze kunnen worden ondersteund, en waartoe aangewend worden de onder beheer van speciale commissiën staande fondsen, gevormd uit de heffing van 1 per mille bij openbare verkooping, openbare verhuringen en loterijen, en uit de armengiften, door ambtevan den burgerlijken stand bij huwelijken gecollecteerd.

Ressort-n der van gouvernementswege ingestelde commissiën tot ondersteuning van behoeftige Christenen.	Aantal bedeelden in 1895.	Bedrag in 1895 uitgekeerd.	Saldo waarover de commissiën op ult. 1895 nog te beschikken hadden.
Ressort der commissie te Batavia . .	168 gezinnen.	f 11 397	f 47 661
„ „ „ „ Samarang . .	136 personen.	8 457	20 364
„ „ „ „ Soerabaja . .	niet opgeg.	9 208	32 662
„ „ „ „ Padang . .	id.	4 248	21 570
Totalen		f 33 310	f 122 257
Over 1894 waren de totalen . .	niet volledig opgegeven.	37 484	124 240

De te Samarang bestaande vereeniging „Soerja Soemirat”, die zich ten doel stelt het pauperisme in de Indo-Europeesche maatschappij tegen te gaan, hield gedurende 1895 in hare werkplaatsen 81 meestal jeugdige personen bezig. Het geldswaardig bedrag van het door hen vervaardigde beliep f 39 474. Hoeveel hiervoor was uitgegeven, is uit de ontvangen mededeelingen niet af te leiden; alleen blijkt dat aan loonen f 11 533 en aan salarissen f 4159 werd uitbetaald. Opgeven omtrent de financieele

¹⁾ De te Larantoea en op eenige andere plaatsen in de buitenbezittingen door de Rooms-katholieke missie bekostigde „opvoedingsgestichten voor inlanders” zijn vermeld in de hooger aangehaalde bijlage AA hierachter.

omstandigheden der Vereeniging werden niet ontvangen. Het denkbeeld der oprichting vanwege „Soerja Soemirat” van eene landbouwkolonie (verg. vorig verslag, blz. 144) bleef nog in studie. Dank zij de medewerking der Indische Regeering (zie blz. 116 hiervóór) verkreeg de president der Vereeniging, ds. W. VAN LINGEN, predikant te Samarang, in November 1895 gelegenheid om gedurende den tijd van één jaar zich onverdeeld te wijden aan de voorbereiding van het plan, in de eerste plaats wat betreft het zoeken van een geschikt terrein.

Omtrent den toestand over 1895 van de door het Gouvernement in het leven geroepen proef-landbouwkolonie te Poespo in de controle-afdeeling Tengger der residentie Pasoeroean blijkt uit het door den betrokken controleur in Januari jl. ter zake uitgebracht verslag, dat, hoewel nog te kampen viel met moeielijkheden van denzelfden aard als die welke zich in de voorafgegane jaren hadden voorgedaan, de verkregen resultaten bevredigend kunnen worden geacht. Van de 16 in Maart 1895 aanwezige kolonisten (verg. vorig verslag, blz. 144) verlieten er in den loop van het jaar 6 (waaronder 2 die eerst in den aanvang des jaars, en de overigen in 1891, 1893 of 1894 waren opgenomen) de kolonie, terwijl er één, die sedert 1892 te Poespo had vertoeft, overleed. Behalve van één, die van 1893 af tot de kolonisten had behoord, doch er nu in slaagde een middel van bestaan te Batavia te vinden, kon van de 5 andere vertrokkenen niet gezegd worden dat zij te Poespo ijver of geschiktheid aan den dag hadden gelegd. Aangezien de opengevallen plaatsen weder werden aangevuld door de vestiging van een zevental nieuwelingen (een achtste nieuw aangekomene verliet de kolonie weder na een verblijf van slechts ruim twee maanden) bleef het totaal der kolonisten op ult. 1895 16 bedragen²⁾, terwijl het aantal kinderen van 22 tot 18 was verminderd. Van de 20 beschikbare perceelen waren er 2 niet geoccupeerd (één daarvan werd evenwel als weideplaats voor het vee gebruikt), 2 andere waren nog niet in ontginning geweest, 9 hadden dezelfde occupanten als in het begin van het jaar, en de 7 overige waren in handen van de nieuwelingen, van wie kon worden verwacht dat zij zich met ijver op het landbouwbedrijf zouden toelleggen. De verhouding van de kolonisten tot de inlandsche bevolking bleef steeds goed, terwijl op hun gedrag weinig viel aan te merken. Afgezien van de nogal voorkomende voet- en beenwonden, was de gezondheidstoestand zeer voldoende.³⁾

De vruchtbaarheid van het terrein laat, naar de meening van den controleur, niets te wenschen over, terwijl het produceerend vermogen van de verschillende perceelen vrij wel gelijk is. Het grootste gedeelte van het terrein is nog beplant⁴⁾ met eenjarige gewassen, waarvan de opbrengst uitsluitend diende voor huishoudelijk gebruik. Wat de overjarige gewassen betreft, werden vooral de aanplantingen van klappers en randoe (kapok) uitgebreid. Laatstgenoemd product vond tot elke hoeveelheid gretig koopers, en de boom zelf kan later dienst doen als leiboom voor peper en siri. Voorts werden vruchtboomen aangekweekt, terwijl de pisang-cultuur zeer loonend bleek, omdat de bewoners van den Boven-Tengger, waar de pisang niet groeit, die vrucht steeds noodig hebben voor voeding van jonge kinderen. Twee der kolonisten legden zich toe op de teelt van de door de inlanders van den Beneden-Tengger zeer gewilde ananas.⁵⁾ Ten behoeve van de koffiecultuur, die te Poespo veel kans van slagen schijnt te hebben, werden een paar duizend Liberia- en Maragogypekoffieplantjes in den grond gebracht, terwijl in het laatst van December eene voor de geheele kolonie voldoende hoeveelheid Liberia-koffiezaad uit 's lands plantentuin te Buitenzorg werd ontvangen, hetwelk in 1896 zou worden uitgezaaid. De veestapel bestond op ult. 1895 uit 13 paarden en 49 runderen, waarvan 9 van Europeesch ras. Een der kolonisten deed ook aan varkensfokkerij.

In 1895 werd van vertrokken kolonisten terug ontvangen

²⁾ Bij twee hunner vertoeften nog altijd de beide Europeesche jongens, die in Augustus 1894, bij wijze van plaatsing in een verbeterhuis, aan hunne zorg waren toevertrouwd (verg. noot 1 op blz. 144 van het vorig verslag).

³⁾ Bij gouvernementsbesluit van 26 September 1895 n°. 14 is de geneeskundige behandeling van de kolonisten opgedragen aan een te Tosari gevestigden geneesheer, die daarvoor f 50 's maands geniet. Tenzij dringende ziektegevallen zijne komst veelvuldiger noodig maken, brengt bedoelde geneesheer geregeld tweemaal 's maands een bezoek aan Poespo.

⁴⁾ Van de 16 in exploitatie zijnde perceelen, elk groot 5 bouws, was op ult. 1895 eene totale uitgestrektheid van 45½ bouw beplant.

⁵⁾ Door elf van de kolonisten werd in 1895 aan verschillende producten (voornamelijk pisang) voor een bedrag van bijna f 700 verkocht.

wegens genoten voorschotten en misbruikte gelden f 186, makende met het op 1 Januari van dat jaar nog aanwezige restant, ad f 1668,90, van het in Juni 1892 tot f 14 000 gesuppleerde krediet ten behoeve van de landbouwkolonie (verg. vorig verslag, blz. 145) een totaal bedrag van f 1854,90, waarvan werd uitgegeven f 899,72^s, zoodat op 1 Januari 1896 beschikbaar bleef f 955,17^s.

Op grond van de in 1895 opgedane ondervinding meent de controleur aan het slot van zijn rapport te kunnen constateeren dat de genomen proef tot dusver vrijwel geslaagd mag heeten, terwijl hij als zijne overtuiging uitspreekt dat, nu onder de kolonisten de lust voor het telen van overjarige gewassen meer en meer op den voorgrond treedt, men zich ook over het verdere lot der kolonie niet ongerust behoeft te maken.

Aan de ingekomen berichten omtrent een aantal andere liefdadigheidsinstellingen kan het volgende worden ontleend.

De „Vereeniging tot uitoefening van Christelijke liefdadigheid” te Batavia, welke zich de ondersteuning ten doel stelt van behoeftige Christenen, die niet of niet voldoende door andere instellingen kunnen worden geholpen, deelde in het op ult. September 1895 geëindigde 16de boekjaar aan 48 personen of hoofden van gezinnen (vaste en tijdelijke bedeeden) 217 pikol rijst uit, ter waarde van f 916, benevens een bedrag van f 800 in geld. Aan 39 personen of hoofden van gezinnen werden, als tegemoetkoming in oogenblikkelijke nood, giften in rijst (9 pikol) en in geld (f 135) verstrekt. Zooals gewoonlijk werden noodlijdende zieken weder met medicijnen en versterkende middelen bijgestaan. Aan contributiën werd f 2234 en aan donatiën f 362 ontvangen, zoodat met het kassaldo op ult. September 1894, ad f 364, de Vereeniging te beschikken had over eene som van f 2960, waarvan zij f 2271 besteedde.

Door het Hulpfonds van den H. Vincentius à Paulo te Samarang, welks kas op ult. 1894 geheel was uitgeput, werd in 1895 f 4627 ontvangen, welk bedrag ook thans weder geheel werd uitgegeven, en wel ten behoeve van 163 bedeeden. De St. Elisabeth-Vereeniging te zelfder plaatse had op ult. 1894 een kassaldo van f 330, ontving in den loop van 1895 f 1869, keerde f 2132 uit en sloot dus met een saldo van f 67. Omtrent het Hulpfonds van den H. Vincentius à Paulo te Soerabaja wordt gemeld, dat in 1895 36 personen werden bedeed met een totaal bedrag van f 5144, welke som grootendeels gevonden werd uit giften, aangezien het fonds slechts te beschikken had over het saldo van het voorafgegane jaar, ad f 134, en over f 1034 wegens gekweekte rente. De eveneens te Soerabaja gevestigde St. Anna-Vereeniging behoeft voor de bedeeing van 21 huisgezinnen eene som van f 920, en daar slechts f 840 ontvangen werd, sloot de rekening op ult. 1895 met een nadeelig saldo van f 80.

Het te Medan gevestigde „Hulpfonds ter Oostkust van Sumatra” ter ondersteuning van hulpbehoevende Europeanen verleende gedurende 1895 aan 14 personen hulp, waarvoor werd uitgegeven \$ 431.73 en f 170.

Omtrent den geldelijken toestand der te Batavia en te Samarang gevestigde „Studiefondsen”, strekkende om onbemiddelde jongelieden van goeden aanleg in de kosten hunner studiën bij inrichtingen van middelbaar onderwijs tegemoet te komen (verg. blz. 102 en 103 hiervóór), werden alleen van het eerstbedeelde opgaven ontvangen. Het kapitaal van het fonds bedroeg op ult. September 1895 f 3100; aan intrest en bijdragen werd ontvangen f 1451, terwijl de uitgaven beliepen f 990, waaronder aan ondersteuning f 818. (In 1894 was ontvangen f 1386 en uitgegeven f 1522.) Het te Tandjong Pinang (Riouw) door de plaatselijke schoolcommissie beheerde, uit een legaat aan de Christengemeente aldaar gevormde „Schoolfonds Cornets de Groot” schonk, evenals in 1894, bijdragen voor het vieren van het Kerstfeest en voor den aankoop van leermiddelen voor minvermogene leerlingen.

Ten aanzien van de zogenaamde schoolkleeren-fondsen, welker aantal in 1895 werd vermeerderd door een dergelijk fonds te Poerbolinggo (Banjoemas), zijn slechts met betrekking tot een zevental dier instellingen meer of minder uitvoerige opgaven verstrekt. Het fonds te Samarang verstrekte in 1895 2248 stuks kleeren, waarvan de onkosten circa f 1700 beliepen, terwijl voor 39 200 porties eten ongeveer f 1200 werd besteed. Op het einde van het jaar bezat het een saldo van f 344. Het fonds te Salatiga schonk aan 61 kinderen kleding en aan 52 schoeisel. Met het saldo op ult. 1894, ad f 243, en eene som van f 395 aan in-

komsten had dit fonds in 1895 te beschikken over f 638, waarvan f 400 werd besteed. Dat te Soerakarta, hetwelk 177 paar schoenen en 170 schoolpakken verstrekte, kon in 1895 beschikken over f 728, waarvan f 606 werd uitgegeven. Het fonds te Probolinggo, met f 436 als inkomsten over 1895 en een kassaldo op ult. 1894 van f 312, gaf ten behoeve van 42 kinderen f 379 uit. Door het fonds te Bandjermasin, hetwelk f 830 in kas had (f 278 aan saldo over 1894 en f 552 aan bijdragen), werd daarvan f 353 uitgegeven voor de verstrekking van kleederen aan 42 kinderen. Omtrent het fonds te Makassar wordt gemeld, dat aan 115 kinderen uitdeelingen plaats hadden, waarvan de kosten f 288 beliepen, welke som door vrijwillige bijdragen gedekt werd. De inkomsten van het nieuw opgerichte schoolkleeren-fonds te Poerbolinggo bedroegen f 59, welk bedrag werd besteed ten behoeve van 9 kinderen, die kleeren en schoenen ontvingen.

Met betrekking tot de instellingen van voorzorg bij overlijden kan het volgende worden medegedeeld.

De onderwijzers-vereeniging „Onderling Hulpbetoon” te Batavia had op ult. 1895 229 leden, zijnde 4 minder dan het jaar te voren. In 1895 overleden 10 leden, wier weduwen elke eene uitkeering van f 2000 ontvingen. In 1896 zouden 57 weduwen-gezinnen en 7 (volle) weezen op een pensioen van f 67 per hoofd kunnen rekenen. Ten gevolge van de betrekkelijk groote sterfte onder de leden onderging het kapitaal der Vereeniging geen noemenswaardige vermeerdering; het ging van f 189 369 tot f 189 847 vooruit.

Het mede te Batavia gevestigde Uitkeerings-, tevens weduwen- en weezenfonds voor Europeesche burgerlijke landsdienaren in Nederlandsch-Indië „Help u zelf”, laatstelijk met 348 leden, tegen 349 op ult. 1894, had onder ult. 1895 een kapitaal van f 152 511, tegen f 135 473 op denzelfden datum van het voorafgegane jaar. In den loop van 1895 werd aan uitkeeringen besteed f 8000 (in 1894 f 10 000), terwijl aan weduwenpensioenen werd uitgegeven f 852, tegen f 694 in 1894. De in 1894 door het fonds, met een kapitaal van f 7000, opgerichte „Hulpbank”, welke gesticht werd met het doel om aan de deelgerechtigden van het weduwen- en weezenfonds een enigszins hooger pensioen te verzekeren dan hun uit dat fonds kan worden toegelegd, had op ult. 1894 een saldo van f 20 464. Gedurende 1895 werd ontvangen f 9337 en uitgegeven f 5267, zoodat het saldo bij het einde van dat jaar f 24 534 bedroeg.

Van de door Europeesche ambtenaren en beambten bij de staatsspoorwegen op Java en Sumatra gestichte vereeniging „Voorzorg” te Soerabaja was, tijdens de afsluiting in Indië van de mededeelingen voor dit hoofdstuk, nog geen verslag over 1895 ontvangen. Omtrent den toestand van de Vereeniging in 1894 (waaromtrent de betrekkelijke opgaven niet tijdig genoeg werden ontvangen om in het vorig Koloniaal Verslag te worden opgenomen) zij hier nog vermeld dat het ledental bij het einde van dat jaar 287 bedroeg. Aan de nagelaten betrekkingen van overleden deelnemers werd toen f 4000 uitgekeerd, terwijl aan contributiën f 12 854, aan entréegelden f 169 en aan rente f 2372 werd ontvangen. Het kapitaal van het fonds klom van f 68 414 op ult. 1893 tot f 79 032.

Van het ledental van het „Onderling ondersteuningsfonds” te Samarang, hetwelk op ult. 1894 1298 (verbeterde opgaaf) bedroeg, werden er in 1895 23 afgeschreven wegens overlijden en 38 wegens ontslag. Daarentegen traden 137 nieuwe leden toe, zoodat bij het einde van 1895 het aantal deelnemers in het fonds geklommen was tot 1374 (12 voor eene uitkeering bij overlijden van f 500, 520 voor eene uitkeering van f 1000 en 842 voor eene uitkeering van f 2000). Gedurende 1895 werd ontvangen f 60 546, makende met het kassaldo op ult. 1894, ad f 29 388, een totaal van f 89 934. Hiervan werd aan uitkeeringen f 42 000 en aan toelagen, schrijfbeloften, administratiekosten, enz., f 3566 uitgegeven, zoodat het fonds onder ult. 1895 een kapitaal bezat van f 44 368.

Het uitkeeringsfonds der vrijmetselaarsloge te Samarang zag zijn ledental in 1895 van 279 tot 286 stijgen. Wegens overlijden vonden 8 uitkeeringen plaats tot een totaal bedrag van f 14 000, terwijl aan pensioenen f 2800 werd uitbetaald. Het kapitaal van het fonds bedroeg op ult. 1895 f 253 424, tegen f 226 523 op het einde van 1894.

De van sommige begrafenisfondsen ontvangen gegevens zijn in het volgende staatje opgenomen.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

Table with columns: Naam van het fonds, Ledental op ult. 1895, Kapitaal op ult. 1894, Bijdragen en verdere inkomsten gedurende 1895, Uitgegeven gedurende 1895, Kapitaal op ult. 1895.

De gebruikelijke opgaven omtrent de vijf voornaamste spaarbanken in Indië zijn in de volgende tabellen bijeengebracht.

1°. Aan de inleggers toebehoorende kapitalen, benevens reservefondsen.

Table showing capital and reserves for five banks: Batavia, Samarang, Soerabaja, Padang, Makasser, and Te Zamen.

- a) Verbeterde opgaaf.
b) Voorloopige opgaaf.
c) Extra-reservefondsen op ult. 1895 f 3000.

2°. Aantal inleggers, gesplitst naar landaard.

Table showing the number of depositors by land (European, Inlanders, Foreigners) for five banks.

a) Waar een + wordt aangetroffen, ontbreken de gegevens.

3°. Aantal inleggers, gerangschikt naar het bedrag van hun inleg.

Table showing the number of depositors categorized by their contribution amount (minder dan f100, f100 tot f500, etc.) for five banks.

Bij de afdeling „Spaarbank” van de Incasso- spaar- en hulpbank te Soerabaja klom het aan de inleggers toekomende in 1895 van f 158 768 tot f 288 969 (ingelegd en aan rente bijgeschreven werd f 271 566 en teruggenomen f 141 365).

Ook bij de „Delische spaarbank” te Medan (Oostkust van Sumatra) viel op eene geleidelijke ontwikkeling te wijzen. Gedurende het op ult. Juni 1895 afgesloten derde boekjaar steeg het kapitaal der bank van \$ 4609 tot \$ 8333; laatstgenoemd bedrag behoorde aan 70 inleggers, waaronder 35 Europeanen, 20 inlanders, 9 Japannezen, 1 Chinees, 1 Siamees en 4 instellingen. Aan de inleggers kon 5 pct. worden uitgekeerd.

Aangaande de voorgenomen oprichting van eene spaarbank in de Minahassa in de residentie Menado (zie vorig verslag, blz. 147) is sedert niets naders vernomen.

De in 1888 door den zendeling-leeraar te Modjowarno (afdeeling Djombang der residentie Soerabaja) uitsluitend voor inlanders in 't leven geroepen spaarbank zag haar kapitaal in 1895 teruggaan van f 27 626 tot f 26 078 (hieronder begrepen f 754 aan bijgeschreven rente en „bonus”), ondanks het aantal inleggers klom van 276 tot 299. De opbragingen (f 6671) bedroegen namelijk f 2302 meer dan de inbreng (f 4369), hetgeen in het jaarverslag der instelling wordt toegeschreven aan de lage padi-prijzen in 1895. De inleggers, voor een groot deel padi-handelaars, verkochten daarom hun gewas niet, maar kwamen voor grootere of kleinere bedragen hunne gelden uit de spaarbank terugvorderen, ten einde in hunne levensbehoeften te voorzien en aan hunne verplichtingen te voldoen. Daardoor vloeide er veel geld uit de spaarbank en kwam er om dezelfde reden weinig in.

Ten aanzien van de in 1894 door den zendeling-leeraar te Kendalpajak (afdeeling Malang der residentie Pasoeroean) opgerichte spaarbank voor inlanders zijn over 1895 geen opgaven ontvangen.

Bij de in het laatst van 1893, hoofdzakelijk ten dienste van nog in functie zijnde of gewezen inlandse amtenaren, opgerichte spaar- tevens beleenbank „Reksa wibowo” te Patjitan (residentie Madioen), welke op ult. 1894 82 leden telde, werden in den loop van 1895 8 leden afgeschreven. doch kwamen er 14 bij, zoodat het ledental bij het einde van 1895 tot 88 was geklommen. Het inlegkapitaal bedroeg op 1 Januari 1895 f 13 622; in den loop van 1895 werd teruggenomen f 889, uitgeleend

f 15 614 en terugontvangen f 11 389.

Ten slotte zij nog melding gemaakt van een tweetal nieuwe tot het Indische spaarbankwezen te rekenen instellingen, namelijk de in 1895 te Batavia opgerichte naamlooze vennootschap „Algemeene spaar- en depositobank”, welke zich belast met het beheer van spaar- en deposito-gelden (zie de door het Gouvernement goedgekeurde akte van oprichting in een extra-bijvoersel van de Javasehe Courant van 21 Juni 1895), en de in 1894 te Buitenzorg opgerichte — sedert als rechtspersoon erkende — vereeniging „Spaar- en hulpbank van het personeel der Algemeene Secretarie”. Deze laatste vereeniging (waarvan de statuten werden gepubliceerd in de Javasehe Courant van 15 Februari 1895) opent den leden eenerzijds de gelegenheid tot het besparen van kleine bedragen en maakt het hun anderzijds mogelijk kleine geldsommen in leen te ontvangen. Op ult. 1895 bedroeg het saldo van de bij eerstbedoelde instelling ingebrachte spaargelden reeds f 54 431. Bij de in de tweede plaats genoemde „Spaar- en hulpbank” liep de administratie in 1895 over een totaal bedrag van f 36 846; in de spaarbank, die de reglementaire rente van 4 pct. zonder bezwaar kon uitkeeren, werd ingelegd f 7176 en daaruit werd teruggenomen f 3168, terwijl door de hulpbank in leen werd verstrekt f 14 394, waarvan f 9298 werd afgelost.

V. BURGERLIJKE GENEESKUNDIGE DIENST.

Geneeskundig bestuurstoezicht. De in 1894 door den inspecteur van den burgerlijken geneeskundigen dienst voor Java en Madura aangevangen conferentiën met de hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur over eene reorganisatie der bestaande vaccine-regeling (zie vorig verslag, blz. 147) werden in den loop van 1895 voortgezet, en wel in de residentieën Batavia, Krawang, Cheribon, Tagal, Pekalongan, Rembang, Pasoeroean, Probolinggo, Bezoeki, Banjoemas, Bagelen, Kadoe, Madioen en Kediri, zoomede in de afdeeling Wonogiri der residentie Soerakarta. De daartoe gedane reizen werden weder dienstbaar gemaakt aan de inspectie (in 't geheel in 79 gevallen) van spoortreinen en stations met het oog op het voorhanden zijn van de voorgeschreven verband- en vervoermiddelen voor gekwetsten.

In het bezochte gedeelte van Java en Madura liep het in 1895 uitgeoefende toezicht voorts over 13 gevangnissen, 25 scholen, 1 pradjoeritskazerne, 2 liefdadigheidsgestichten, 10 logementen, 4 publieke badplaatsen, 4 begraafplaatsen, 6 ziekgestichten, 7 apotheken, 4 melkinrichtingen, 3 mineraalwater-fabrieken, 4 stroopfabrieken, 1 soya-fabriek, 10 brood- en koekbakkerijen, 7 slachterijen, 7 stapelplaatsen van afval en vuilnis, 17 warongs voor voedingsmiddelen en 2 vischdrogerijen. Bovendien werden 8 vaccine-districten geïnspecteerd, in één waarvan de inspectie tevens diende om de in het eindexamen geslaagde leerlingen der dokters-djawa-school practisch in de regeling van het kringstelsel te onderrichten, terwijl van 5 bestuursafdeelingen de volksgezondheid en van 4 afdelingen de civiel geneeskundige dienst en de werking der maatregelen tot wering van de schadelijke gevolgen der prostitutie werden nagegaan. Als gevolg der inspectiën werd 19 maal proces-verbaal opgemaakt wegens het te koop stellen van bedorven of vervalschte eetwaren, 7 maal tegen den aannemer voor het wegruimen van straatvuil te Batavia, 1 maal wegens overtreding van het reglement op den burgerlijken geneeskundigen dienst, 5 maal wegens overtreding van plaatselijke keuren op broodbakkerijen en 6 maal wegens overtreding van dergelijke verordeningen op slachterijen.

Algemeene gezondheidstoestand. Evenals in het voorafgegane jaar was de volksgezondheid gedurende 1895 in de verschillende gewesten op en buiten Java over 't algemeen zeer gunstig te noemen, en waren koorts en pokken weder de meest voorkomende ziekten. *Moeraskoorts* openbaarden zich in vrij hevige mate — doch niet epidemisch — in de volgende gewesten of (daarbij tusschen haakjes aangeduide) gedeelten van gewesten, namelijk: Batavia (Stad en voorsteden), Preanger Regentschappen (het zuidelijk gedeelte van Soekaboemi), Cheribon, Japara, Rembang (Rembang), Pasoeroean (Pasoeroean en Bangil), Bezoeki (Djember), Banjoemas (Poerbolinggo en Tjilatjap), Bagelen (Koetoardjo, Keboemen en Karang-anjar), Kadoe, Soerakarta (Wonogiri), Sumatra's Westkust (Singkel), Benkoelen (Manna en Kauer), Palembang, Sumatra's Oostkust, Atjeh's Noordkust, Riouw (Doerei- en Sanglo-groep, afdeeling Battam), Celebes (Makassar, Zuiderdistricten en Takalar), Menado (Gorontalo en Sangi- en Talaut-eilanden) en Bali en Lombok. De *pokziekte* vertoonde zich slechts sporadisch. Op Java werden de meeste gevallen waargenomen in de residentieën Cheribon, Samarang (Demak) en Rembang (district Binangoen der afdeeling Rembang), en in de buitenbezittingen ter Sumatra's Westkust (afdeeling L Kotta der Padangsche Bovenlanden en onderafdeeling Ommelanden van Padang der Padangsche Benedenlanden), in Palembang (Kommering - Ogan Oeloe - Enim en de Ranaudistricten), in Riouw, de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (Bandjermasin, Bekompai, Amoenthai en Dajaklanden), in Celebes (Kadjang en Salejjer), in sommige streken van Ternate en op Lombok. *Cholera*¹⁾ trad nergens epidemisch op, hoewel de ziekte in de onderafdeelingen Laboean Deli, Medan en Boven-Langkot der afdeeling Deli (Sumatra's Oostkust), echter slechts gedurende betrekkelijk korten tijd, in vrij hevige mate heerschte. Een aantal gewesten bleven geheel vrij, terwijl in andere slechts enkele gevallen werden geconstateerd. De *influenza* vertoonde zich in de afdeelingen Buitenzorg (residentie Batavia) en Loemadjang (residentie Probolinggo) en hier en daar ter Sumatra's Westkust en op de Lingga-groep (Riouw). De *beriberri* kwam, behalve in een aantal gevangnissen (zie daaromtrent blz. 67/68 hiervóór, zoomede bijlage N hierachter), voor onder de inlandsche bevolking der residentieën Bezoeki en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en onder die der hoofdplaats Benkoelen. Voorts werd de ziekte geconstateerd in Atjeh, onder de Chineesche mijnwerkers op Banka, Billiton en Singkep (Riouw) en onder de Chineesche koelies der onderneming Djapoera (afdeeling Indragiri der residentie Riouw). In Kadoe en Madioen waren weder een groot aantal lijdens aan *beenzweren*. De verbreiding der *lepra* schijnt stationnair te zijn gebleven, behalve in Toba en Silindong (Tapanoli), waar op toeneming van het aantal gevallen viel te wijzen.

De ontvangen jaarrapporten over 1895 van de met de civiele gouvernements-praktijk belaste Europeesche en inlandsche geneeskundigen maken melding van 317 001 behandelde patiënten (in den regel alleen verpleegden in zieken- of liefdadigheidsinrichtingen, gevangenen en lijdens die krachtens bestaande voorschriften in de termen vallen van kostelooze geneeskundige behandeling), tegen 346 293 in 1894 en 366 182 in 1893. Uit bijlage BB hierachter blijkt hoeveel patiënten in 1895 in elk ressort werden behandeld, terwijl bijlage CC eene ziektekundige verdeling van het totaal aanwijst. Aan laatstbedoelde bijlage is de volgende recapitulatie ontleend, die, ter vergelijking, zich ook uitstrekt over de jaren 1893 en 1894.

VOORNAAMSTE ZIEKTEN.	Aantal behandelde.			Aantal overleden behandelde.		
	1893.	1894.	1895.	1893.	1894.	1895.
Tusschenpoozende koorts	223 523	199 605	162 482	11 440	13 696	8 338
Andere koorts	5 678	5 094	8 318	450	396	362
Cholera	1 763	454	135	1 025	85	54
Pokken	2 732	4 003	2 930	363	422	231
Beriberri	9 983	10 929	11 566	1 454	1 907	1 623
Syphilis en venerische ziekten	18 373	20 828	20 653	59	64	43
Andere ziekten	104 130	105 380	110 917	3 593	3 120	3 904
Totale	366 182	346 293	317 001	18 384	19 690	14 555

¹⁾ Bij gouvernementsbesluit van 4 Augustus 1895 n°. 4 werd de chef over den geneeskundigen dienst gemachtigd om het in September 1894 bevolen onderzoek naar de waarde der creoline-therapie bij cholera (zie noot 1 op blz. 117 van het vorig verslag), behalve in het militair hospitaal te Soerabaya, ook

te doen geschieden in het stadsverband op die hoofdplaats en in het hospitaal voor lijdens aan besmettelijke ziekten aan de Oedjong aldaar. Omtrent de resultaten van dit onderzoek — zoo dit reeds volledig tot uitvoering mocht zijn gekomen, h-tgeen met het oog op het slechts zeer sporadisch voorkomen van cholera op Java te betwijfelen is, — werden tot dusver geen mededeelingen ontvangen.

	Aantal behandelden.			Aantal overleden behandelden.		
	1893.	1894.	1895.	1893.	1894.	1895.
Van de hiervóór vermelde behandelden op Java en Madura	278 397	272 108	232 252	15 451	17 403	13 136
en overledenen telde men er in de Buitenbezittingen	87 785	74 185	84 749	2 933	2 287	1 419
Totalen	366 182	346 293	317 001	18 384	19 690	14 555
Hiervan telden in de opgaven der						
Europesche gouvernementsgeneesheeren	203 551	171 771	147 574	9 892	8 854	6 177
dokters-djawa	162 631	174 522	169 427	8 492	10 836	8 378
Totalen	366 182	346 293	317 001	18 384	19 690	14 555

Eene gewestelijke statistiek van de bij het bestuur in 1895 bekend geworden ongelukken, waarbij menschenlevens te betreuren waren, vindt men in bijlage DD. Volgens de gerapporteerde gevallen zouden in gemeld jaar 86 personen op Java en Madura en 215 in de buitenbezittingen omgekomen zijn als prooi van wilde dieren. Ter vermindering van de tijgerplaag in het district Bandjaran der residentie Tagal werd in het afgeloopen jaar aldaar, ingevolge gouvernementsbesluit dd. 8 April 1895 n°. 9, als premie voor het vangen of dooden van tijgers (gestreepte of andere), met afwijking van Indisch Staatsblad 1862 n°. 84, juncto 1874 n°. 124, tegoedgedaan f 100 en f 30 (anders f 30 en f 10) ¹⁾.

Laboratorium voor pathologische anatomie en bacteriologie te Weltevreden (Batavia) ²⁾. Ter erlanging van materiaal voor pathologisch-anatomische en bacteriologische onderzoekingen werden 34 lijkopeningen verricht (tegen 38 in 1894), terwijl door een groot aantal geneesheeren pathologisch materiaal tot onderzoek aan het laboratorium werd opgezonden. Eene door den chef over den geneeskundigen dienst aan alle civiele en militaire geneesheeren op Java en Madura gerichte circulaire, waarin, op verzoek van den directeur van het laboratorium, medewerking werd gevraagd tot het verzamelen van gegevens betreffende het voorkomen van diphtherie in Nederlandsch-Indië, had ten gevolge dat van enkele geneesheeren materiaal werd ontvangen, ontleend aan gevallen van keelziekte, bij welke met meer of minder waarschijnlijkheid de diagnose van diphtherie was te stellen. Zoolwel het blijkbaar geringe aantal dier gevallen als het bacteriologisch onderzoek van het ontvangen materiaal leidde tot de overtuiging, dat diphtherie in Nederlandsch-Indië niet veelvuldig genoeg voorkomt om de moeite en kosten te loonen, verbonden aan de bereiding van het serum tegen die ziekte. Deze conclusie werd bevestigd door het feit, dat eene bekende apothekersfirma te Batavia, welke eene belangrijke hoeveelheid van het serum uit Europa had outboden, ondanks de hieraan gegeven groote publiciteit, slechts één aanvraag tot levering ten behoeve van een keellijder ontving.

In het belang der oplossing van het vraagstuk betreffende de aannemelijkste wijze om de hoofdplaats Soerabaja van goed drinkwater te voorzien (zie lager hoofdstuk L afd. II), werd het aldaar door oppomping verkregen, langs natuurlijke weg gefiltreerd, rivierwater bij het laboratorium opnieuw aan een bacteriologisch onderzoek onderworpen, hetgeen ook het geval was met het water der bronnen te Kasri (afdeeling Bangil der residentie Pasoeroean) en Patjet (afdeeling Modjokerto der residentie Soerabaja), hetwelk mede voor de bedoelde watervoorziening in aanmerking wordt gebracht. De bevindingen waren gunstig.

De sedert eene reeks van jaren in het laboratorium ingestelde onderzoekingen over de stofwisseling bij de bewoners der tropen werden in 1895 in zekeren zin afgesloten met die over de respiratorische gaswisseling. Het eindresultaat komt, luidens de ontvangen mededeelingen, in het kort hierop neder, dat, in strijd met de daaromtrent heerschende meeningen, de stofwisseling door den rechtstreekschen invloed van het tropische strandklimaat niet verminderd wordt, en dat mitsdien van eene zoogenaamde chemische warmte-regeling geen sprake is. Uit eene, mede in aansluiting met vroegere onderzoekingen, gemaakte studie over de regeneratie van het bloed na belangrijk bloedverlies,

bleek opnieuw — zoo wordt verder bericht — de onhoudbaarheid van de leer, dat het verblijf van den European in het tropische klimaat per se de bloedbereiding moet benadeelen en alzoo noodzakelijk bloedarmoede na zich sleept.

Met betrekking tot de bacteriologische verrichtingen op veterinair gebied valt mede te deelen, dat bij het onderzoek van materiaal, afkomstig van eene in de afdeeling Buitenzorg geheerscht hebbende runderziekte, het bloed van de aan die ziekte gestorven dieren, bij bewaring zonder aanwending van ijs, nog na 22 dagen virulent bleek te zijn, hetgeen van veel gewicht is met het oog op de bruikbaarheid van materiaal dat afkomstig is uit ver van het laboratorium verwijderde plaatsen. De directeur van het laboratorium werd gemachtigd om, zoo dikwijls als dit door hem wordt noodig geacht in het belang van zijne veeartsenijkundige studiën, dienstreizen te doen, dan wel die aan den onderdirecteur der inrichting op te dragen, in de residentieën Bantam, Batavia, Krawang, Preanger Regentschappen en Cheribon, met vergunning om die dienstreizen, zoo noodig, te doen medemaken door den in 1895 definitief bij het laboratorium in dienst gestelden amanuensis.

Bij de voortgezette onderzoekingen over polyneuritis bij hoenderen werden, op nog uitgebreider schaal dan vroeger, de invloed van het voedsel op het ontstaan der ziekte, alsmede de middelen om haar tot staan te brengen, nagegaan. Hoewel de tot dusver verkregen resultaten het bewijs nog niet hadden geleverd dat de bedoelde hoenderziekte op één lijn kan worden gesteld met beriberri, bestond er toch voldoende aanleiding om te beproeven in hoever van die uitkomsten partij viel te trekken voor de bestrijding van laatstgenoemde ziekte. In overleg met den chef over den geneeskundigen dienst is daarmede, voorloopig op bescheidene schaal, een aanvang gemaakt.

Aan den directeur van het laboratorium, dr. C. EIJKMAN, werd, met ingang van 4 Maart jl., wegens ziekte een tweejarig verlof naar Europa verleend, met bepaling dat voor den duur van dat verlof zijne betrekking zal worden waargenomen door den onderdirecteur der inrichting (als zoodanig was — na het overlijden van den vorigen onderdirecteur — in Mei jl. benoemd de toen eervol uit den Indischen militairen dienst ontslagen officier van gezondheid der 2de klasse H. F. ROLL). In verband daarmede werden de functiën van onderdirecteur tijdelijk opgedragen aan den directeur van het parc vaccinogène ter plaatse (zie lager), die echter in deze laatste betrekking tevens gehandhaafd bleef, voor de uitoefening waarvan hem zoolang een bij het leger voor memorie te voeren officier van gezondheid is toegevoegd.

Europeesche geneeskundigen. Met inbegrip van de drie hoofdplaatsen Batavia, Samarang en Soerabaja, waar stadsgeneesheeren bescheiden zijn (te Soerabaja nog bovendien een afzonderlijke civiele geneesheer bij het marine-etablisement), wijst bijlage BB hierachter voor Java en Madura op ult. 1895 62 standplaatsen aan, waar de zoogenaamde civiele gouvernementspraktijk is uit te oefenen door Europeesche geneeskundigen, zijnde dus hetzelfde aantal als op ult. 1894. Op 17 der bedoelde 62 standplaatsen werd de plaatselijke civiele dienst uitgeoefend door officieren van gezondheid van het garnizoen of van het militair hospitaal. De 17 standplaatsen, waaronder ook Tjilatjap (verg. noot 2 op blz. 148 van het vorig verslag), waren bij het einde van 1895, op één na (Madjalengka met Palimanang in Cheribon), alle bezet. Van de 45 overige waren er 38 op de voorgeschreven wijze, d. i. door civiele doctoren, bezet. Onder de 7 standplaatsen, waar een zoodanige geneeskundige ontbrak, waren er 2 (Pamakassan en Bangkallan op Madura), waar en de plaatselijke geneeskundige dienst en de geneeskundige behandeling bij de korpsen barissans (zie art. 62 van het reglement

¹⁾ Aan premiën en andere uitgaven voor het vangen of dooden van schadelijk gedierde werd in 1895 uitgegeven f 25 950 (in 1894 f 28 910).

²⁾ Voor zooveel hier te lande blijkt, is het jaarverslag van het laboratorium over 1895 nog niet verschenen; dat over 1894 is te vinden in deel XXXV van het Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië.

voor deze korpsen, opgenomen in n°. 4755 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) tijdelijk was opgedragen aan op genoemde plaatsen gedetacheerde officieren van gezondheid van het leger. Ten opzichte van drie andere — Pandeglang (Bantam), Tassikmalaja (Preanger Regentschappen) en Bezoeki — werd door tijdelijke maatregelen in den dienst voorzien, wat de laatstgenoemde twee betreft door middel van dokters-djawa, terwijl Pandeglang nog steeds (tijdelijk) behoorde onder het ressort van den militairen geneesheer van het garnizoen te Serang (verg. vorig verslag, blz. 149).

Onder de 38 door civiele doctoren bezette ressorten waren de drie hoofdplaatsen begrepen met 9 geneesheeren (daaronder ook de geneesheer voor het marine-etablisement te Soerabaja), terwijl voor de 35 overige ressorten beschikt werd over een gelijk getal civiele geneesheeren.

Met de geneeskundige behandeling van de ambtenaren, beampten en werklieden (en van hunne gezinnen), gebezigd bij de in uitvoering zijnde groote waterstaatswerken in de Solovallei (Rembang) en bij den staatsspoorweg-aanleg in de residentien Probolinggo en Bezoeki bleven in 1895, onder genot van eene extra-toelage ten laste van de kosten dier werken, belast respectievelijk de plaatselijke geneesheer te Bodjonegoro (Rembang) en twee van de plaatselijke geneesheeren in de beide andere gewesten (die te Probolinggo en die te Panaroekan). Bij gouvernementsbesluit dd. 8 Februari 1896 n. 33 werd dit laatste aantal op vijf gebracht, doordien ook de geneesheeren te Loe-madjang, Djember en Bondowosso in opdracht kregen hun dienst tot bedoeld personeel uit te strekken.

In de buitenbezittingen vermeerderde het aantal ressorten voor Europeesche plaatselijke geneesheeren van 59 tot 61. In de beide nieuwe ressorten — Singaradja (Bali) en Ampenan (Lombok) — werd de civiel geneeskundige dienst opgedragen aan de aldaar geplaatste officieren van gezondheid (in eerstgenoemd ressort tijdelijk). Van de 5 organiek voor civiele geneesheeren bestemde ressorten, zijnde Padang (Sumatra's Westkust), Laboean Deli (Sumatra's Oostkust), Tandjong Pandan (Billiton), Bonthain en Saleijer (Celebes en onderhoorigheden) was er, evenals in vorige jaren, slechts één door een civiel geneesheer bezet, namelijk Tandjong Pandan. De dienst te Padang en te Bonthain bleef opgedragen aan een officier van gezondheid en te Laboean Deli en op Saleijer aan een dokter-djawa. Van de 56 voor officieren van gezondheid bestemde ressorten bleven ook in 1895 Kepahiang (Palembang) en Toboali (Banka) onbezet, hetgeen op ult. 1894 ook het geval was met Seroewaj (Oostkust van Sumatra).

Gedurende den loop van 1895 verkregen twee stadsgeneesheeren buitenlandsch verlof. Hunne betrekking werd tijdelijk waargenomen door een op wachtgeld zijnden stadsgeneesheer en een gewezen civiel-geneesheer, die laatstelijk een tijdlang in Europa had vertoefd. In verband met mutatiën onder de plaatselijke geneesheeren (één hunner overleed en andere legden hunne betrekking neder) werden overigens in 1895 met de civiele gouvernements-praktijk belast 8 particuliere geneesheeren, namelijk 4 die hier te lande kort te voren het arts-diploma hadden behaald, 2 die in Indië praktijk uitoefenden en 2 gewezen plaatselijke geneesheeren die uit Europa waren teruggekeerd.

Tot de uitoefening der praktijk werden gedurende 1895 in Nederlandsch-Indië toegelaten 5 medici, die hier te lande het diploma hadden behaald¹⁾, terwijl 2 tot het leger behorende officieren van gezondheid zich als particulier geneesheer vestigden, na te dien einde op hunne aanvraag op non-activiteit te zijn gesteld²⁾. Van het aantal der op ult. 1895 uitsluitend particuliere praktijk uitoefenende geneesheeren is ditmaal geen opgaaf ontvangen.

Voor het practisch arts-examen meldden zich twee kandidaten aan, waarvan er echter één niet opkwam en de ander werd afgewezen.

Het aantal tandartsen vermeerderde met twee. Een tandarts keerde naar Europa terug, doch daarentegen werden er 3 waarvan twee hier te lande het diploma hadden behaald en één in Indië examen aflegde, tot de uitoefening der praktijk toegelaten. Een ander, die zich aan het tandheelkundig examen onderwierp, werd afgewezen. Tot het afleggen van het theoretisch tandheelkundig examen meldde zich een militair apotheker aan, wien het diploma werd uitgereikt.

¹⁾ Hieronder één van de twee aan de zending op Java verbonden zending-artsen; de ander was reeds in 't laatst van 1893 ter uitoefening van de geneeskundige praktijk toegelaten.

²⁾ Een dezer officieren van gezondheid werd in het begin van 1896 weder in activiteit hersteld.

Pharmaceutische dienst Het aantal particuliere apotheken (ongerekend 1 filiaal-apotheek) onderging gedurende 1895 geen verandering en bleef dus 38 bedragen, namelijk 34 op Java en 4 in de buitenbezittingen.

Akten van toelating werden in 1895 uitgereikt aan 3 apothekersbedienden (waaronder 1 vrouwelijke), die een hier te lande verworven diploma bezaten, en eveneens aan 3, die in Indië het voorgeschreven examen hadden afgelegd. Buiten deze laatsten werd het examen van apothekersbediende met voldoende uitslag afgelegd door een militair.

Europeesche vroedvrouwen. Met inbegrip van de 6 aan 's lands dienst verbonden stadsvroedvrouwen waren op ult. 1895 op Java 36 (d. i. 1 meer dan het jaar te voren) en in de buitenbezittingen (evenals op ult. 1894) 3 Europeesche vroedvrouwen toegelaten tot de uitoefening der verloskundige praktijk. Eén vroedvrouw, die vroeger in Indië de praktijk had uitgeoefend, keerde uit Europa terug, terwijl 3 andere het diploma behaalden na een in Indië afgelegd examen. Daarentegen overleden twee vroedvrouwen en keerde er één naar Europa terug. Van de 36 op Java telde men er 26 op de drie hoofdplaatsen, 3 te Buitenzorg, 2 op elke der hoofdplaatsen Djokjokarta en Soerakarta, terwijl de 3 overigen gevestigd waren te Meester-Cornelis, Bandung en Tagal. De 3 vroedvrouwen in de buitenbezittingen waren die te Padang, Medan en Makasser.

Aan het in 1895 in Indië gehouden examen voor vroedvrouw namen 4 kandidaten deel, waarvan 3 met goed gevolg. Als leerling-vroedvrouw werd 1 persoon ingeschreven.

Inlandsche geneeskundigen. Bij het einde van 1895 waren in gouvernementsdienst werkzaam 122 dokters-djawa, tegen 115 op ult. 1894. Terwijl er één, door eervol ontslag, aan den dienst ontviel, werden er in 1895 8 aangesteld, namelijk 7 die toen het diploma hadden behaald en 1 die vroeger den dienst vrijwillig had verlaten.

In de standplaatsen der dokters-djawa, waarvan er bij het einde van 1895 een paar onbezet waren, kwamen in den loop van het jaar eenige veranderingen. Te Bandjar (Preanger Regentschappen) werd een dokter-djawa aangesteld ten behoeve van de geneeskundige behandeling van het personeel, dienstdoende op de spoorweglijn Bandjar-Maos, onder genot van eene toelage ten laste van het betrokken departement, terwijl tot bijstand in den geneeskundigen dienst bij de groote waterstaatswerken in de Solovallei (Rembang) het aantal van 2 op 4 werd gebracht. Voorts werden dokters-djawa geplaatst: één te Tagal en één in elk der districten Soengeiliat, Pangkalpinang, Blinjoe en Toboali van het eiland Banka (verg. wat de indienststelling op Banka betreft, het medegedeelde op blz. 266 van het vorig verslag), zoomede 1 te Ternate en 2 op het eiland Lombok (van de beide laatstbedoelden was er echter bij het einde van 1895 slechts 1 in functie). Daarentegen kwam een dokter-djawa beschikbaar, doordien in de afdeling Grobogan der residentie Samarang de tweede, derwaarts tijdelijk gedetacheerd (zie blz. 149 van het vorig verslag), in den loop van 1895 weder kon worden gemist, terwijl ook te Poerwakarta (Krawang) het getal van 2 tot 1 verminderd werd nu aldaar de gouvernements-praktijk weder aan een Europeeschen geneesheer was opgedragen. Om dezelfde reden kwam ook de dokter-djawa van Bojolali beschikbaar.

Bij het einde van 1895 bedroeg het aantal standp'aatsen der van gouvernementswege werkzaam gestelde dokters-djawa (zie bijlage BB) op Java en Madura 68 (1 meer dan op ult. 1894), en in de buitenbezittingen 40 (6 meer dan op laatstgenoemden datum).

Bovendien zijn in Soerakarta nog eenige dokters-djawa werkzaam voor rekening van den soesoehoenan, op Billiton één voor rekening van de Billiton-maatschappij, en in Koetei (Zuideren Oosterafdeeling van Borneo) één voor rekening van de Steenkolen-maatschappij aldaar.

De gouvernements-inrichting tot opleiding van dokters-djawa te Weltevreden (Batavia) telde op 1 Januari 1895 75 leerlingen, waarvan 27 in de voorbereidende en 48 in de geneeskundige afdeling. In de eerste maanden van het jaar, dus kort vóór of bij het einde van den cursus 1894/95, werden uit de geneeskundige afdeling afgeschreven 9 leerlingen (7 die tot dokter-djawa konden worden benoemd en 2 wegens gebrek aan aanleg). Van de voorbereidende afdeling werden 14 leerlingen tot de lessen van de geneeskundige afdeling toegelaten. Aangenomen werden 19 nieuwe leerlingen, zoodat de cursus 1895/96 begon met 85 leerlingen, waarvan 32 in de voorbereidende afdeling (verdeeld in twee klassen) en 53 in de geneeskundige

afdeeling (bestaande uit vijf klassen). Gedurende den verderen loop van het jaar werden nog 9 leerlingen aangenomen en in de voorbereidende afdeeling geplaatst, terwijl uit laatstbedoelde afdeeling 12 en uit de geneeskundige afdeeling 2 leerlingen werden ontslagen, zoodat op ult. 1895 de voorbereidende afdeeling 29 en de geneeskundige 51 leerlingen telden. Onder dit 80-tal waren 69 Javanen, 1 Maleier, 1 Christen-inlander van Depok (Buitenzorg), 1 Amboinees, 7 Menadoneezen en 1 Indo-Afrikaan. Van de 7 leerlingen der hoogste klasse van de geneeskundige afdeeling slaagden er in Februari 1896 6, die tot dokter-djawa werden benoemd.

Over een onlangs genomen maatregel om te bevorderen dat in de toekomst ook de van Java en Madura afkomstige adspiranten bij hunne toelating tot de voorbereidende afdeeling der school beter zijn onderlegd, is reeds gehandeld op blz. 105 hiervóór.

Met betrekking tot het dirigeerend ¹⁾ en het overig onderwijzend personeel der school zij vermeld dat de onderdirecteur, wegens overlijden, en een der leeraren, als zijnde op non-activiteit gesteld, door anderen werden vervangen. Voorts moest aan de twee tot dusver als leeraren gefungeerd hebbende officieren van gezondheid, wier betrekking tijdelijk werd waargenomen wegens hunne toevoeging aan de expeditionnaire troepen naar Lombok, in verband met hunne overplaatsing, definitief ontslag worden verleend. De reeks van door de geneeskundige leeraren der school ten behoeve van de élèves en van de reeds in functie zijnde dokters-djawa opgestelde leerboeken werd in 1895 vermeerdert met het op blz. 150 van het vorig verslag bedoelde werk over de „Algemeene ziektekunde van den mensch”, zoomede met het eerste stuk van het 2de deel van dat over de „Bijzondere pathologie en therapie”.

De kosten der school bedroegen gedurende 1895 f 40 512 (tegen

f 39 923, volgens verbeterde opgaven, in 1894), waaronder f 19 662 (in 1894 f 18 934) wegens toelagen aan de leerlingen.

De polykliniek in de heelkunde en die voor inwendige ziekten werden ook in 1895 druk bezocht.

Inlandsche vroedvrouwen. In den loop van 1895 onderwierpen zich aan het examen 7 op 's lands kosten bij Europeesche geneesheeren opgeleide inlandsche vrouwen, waarvan er 5 slaagden, namelijk 2 die te Samarang, 2 die te Malang en 1 die te Menado de verloskunde beoefend hadden. De proef-opleiding had dus, met inbegrip van de vroeger geslaagden (1 in 1893 en 5 in 1894), tot ult. 1895 11 gediplomeerden opgeleverd, waarvan er zich 4 vast gevestigd hadden (respectievelijk te Fort de Kock, Padang Pandjang, Saparoea en Amboina), die dientengevolge in het genot gesteld waren van een onderstand uit 's lands kas, onder verplichting om aan minvermogensden kosteloos verloskundigen bijstand te verlenen. Van de nog in opleiding zijnde vrouwen, wier aantal in de ontvangen berichten niet wordt vermeld, werden er 2 op verzoek ontslagen, doch daarentegen werden 2 nieuwe kandidaten aangenomen.

Als nog in functie zijnde geëxamineerde vroedvrouwen, afkomstig van de in 1875 opgeheven opleidingsinrichting te Weltevreden, vermelden de bestuursopgaven een 16-tal, namelijk 2, die haar beroep uitoefenden in elke der residentien Preanger Regentschappen, Cheribon en Banjoemas, 1 in elk der gewesten Krawang, Bagelen, Sumatra's Westkust en Celebes en 6 in de Minahassa (residentie Menado). Deze allen genieten mede een onderstand uit 's lands kas.

Ziekengestichten. Nopens de uitkomsten der verpleging in de vijf groote burgerlijke ziekengestichten op de drie hoofdplaatsen van Java zijn over 1895 de volgende opgaven verstrekt.

ZIEKENINRICHTINGEN.	Aantal verpleegden op 1 Januari 1895.	Bijgekomen gedurende den loop van het jaar.	Afgevoerd gedurende den loop van het jaar:			Aantal verpleegden op 31 December 1895.	Percentsgewijze verhouding tot het aantal der behandelde en na aftrekking van de geëvacueerden		
			als geëvacueerd.	als hersteld.	als overleden.		van de herstelden	van de overlenen.	van de nog onder behandeling geblevenen.
Stadsverband te Batavia	456	3714	1112	2487	319	252	81.33	10.43	8.24
Idem „ Samarang	260	2138	..	1953	253	192	81.44	10.55	8.01
Idem „ Soerabaja	221	2036	55	1608	520	74	73.02	23.62	3.36
Chineesch hospitaal te Batavia	167	467	..	302	177	155	47.63	27.92	24.45
Idem „ Samarang	53	85	..	78	7	53	56.52	5.07	38.41
Totalen	1157	8440	1167	6428	1276	726	76.25	15.14	8.61

De nieuwe gebouwen ten dienste van de uitbreiding van het stadsverband te Batavia (zie het verslag van 1894, blz. 133) kwamen in het begin van 1896 gereed, waarop tot de ingebruikstelling werd overgegaan.

Op enkele plaatsen, waar in de verpleging van zieke gevangenen of behoeftigen, enz. niet op andere wijze kan worden voorzien, onderhoudt het Gouvernement kleinere ziekeninrichtingen. In 1895 is zoodanig inlandsch hospitaal, voorloopig op tijdelijken voet, ook in werking gekomen te Tjilatjap (Banjoemas), en zulks in verband met de ontruiming in December 1894 van het militair hospitaal ter plaatse (verg. vorig verslag, blz. 148, noot 2), waarvan de gebouwen aan het civiel bestuur werden overgedragen.

Op zendingsposten wordt de ziekenpraktijk onder inlanders vaak vanwege den zendeling of missionaris ter harte genomen, waartoe, op aanvraag, geneesmiddelen kosteloos uit 's lands voorraad kunnen verkregen. ²⁾ Te Modjowarno (Soerabaja) beschikt de zendeling zelfs in den laatsten tijd over eene aan de eischen beantwoordende ziekeninrichting, bestuurd door een van hier uitgezonden gediplomeerden arts (verg. het verslag van 1894, blz. 133, noot 1). Volgens eene opgave van Augustus 1895 beliep het aantal der in dit hospitaal ter verpleging opgenomen interne patiënten gemiddeld ongeveer 65 per dag. Daar

¹⁾ Dezelfde tularissen, die directeur en onderdirecteur zijn van het bacteriologisch laboratorium ter plaatse, vervullen die functien ook bij de dokters-djawa-school; zie, in verband daarmede, wat omtrent hunne tijdelijke verandering is gezegd op blz. 125 hiervóór.

²⁾ Sedert medio 1894 (verg. het verslag van dat jaar, blz. 72) is de directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid bevoegd om hieromtrent te beschikken.

deze inrichting, die geheel een liefdadig karakter bezit, grootelijks bezwaard werd door de kosten van aanschaffing van geneesmiddelen, zijn termen gevonden om aan het hooger bedoelde beginsel zoodanige uitbreiding te geven dat ook de voor bedoeld hospitaal benodigde geneesmiddelen voortaan gratis uit 's lands voorraad kunnen worden verstrekt. Overeenkomstig een Indisch voorstel is tot deze wijze van subsidieering in Juni jl. door het Opperbestuur machtiging verleend.

Omtrent enkele gouvernements-ziekengestichten, die eene speciale bestemming hebben, is het volgende gemeld.

Aan het gesticht voor beriberri-lijders te Buitenzorg ³⁾ werden in 1895 nog toegevoegd 2 loodsen, in semi-permanenten bouwtrant opgetrokken en elke voor 100 lijders ingericht, terwijl eene derde dergelijke loods in Januari 1896 gereed kwam. Ter verpleging van de wegens beriberri naar Buitenzorg geëvacueerde Chineesche mijnwerkers van het eiland Banka (verg. vorig verslag, blz. 266) werden voorts 3 — van het hoofdetablissement geïsoleerde — uit bamboe samengestelde lokalen met Portlandcementen vloer gebouwd en in April 1895 in gebruik gesteld. In elk dezer lokalen bestaat gelegenheid tot opnemng van 75 lijders.

In het gesticht voor lepra-lijders te Pelantoengan (Samarang) vertoefden in 1895 in het geheel 28 lijders (daaronder 17 Europeanen), van wie er 3 overleden en 2 op verzoek werden ontslagen. Te Loano (Djokjokarta) en Wangkoeng (Soerakarta) werden in genoemd jaar verpleegd respectievelijk 319 en 169 lepra-lijders, waarvan er op ult. December jl. nog aanwezig waren 50 en 100. Te Loano verlieten er namelijk 235 het gesticht na korter of langer verblijf en overleden er 34, terwijl

³⁾ Omtrent de verpleegsterkte in dit gesticht, zoomede in dat te Oeloe Limau Manis nabij Padang, vindt men opgaven in noot 1 op blz. 68 hiervóór.

te Wangkoeng 20 lijdens herstelden, 45 overleden en 4 werden geëvacueerd. In het leprozengesticht te Kemang Pampang (Palembang) bleef het aantal verpleegden, evenals in de beide voorafgegane jaren, 22 bedragen. Omtrent het te Medan (Oostkust van Sumatra) bestaande particuliere leprozen-asyl vindt men opgaven in bijlage AA hierachter.

Aan het medegedeelde op blz. 133/134 van het verslag van 1894 omtrent de voor betalende lijdens ingerichte particuliere gezondheids-etablissemten te Sindanglaja en Soekaboemi (Preanger Regentschappen) valt ook ditmaal niets toe te voegen. Het plan tot verpleging van gouvernementelijders te Tosari en te Poespo (Paseroean), op denzelfden voet als in de genoemde beide inrichtingen, kwam in 1895 nog niet tot uitvoering.

Krankzinnigenwezen. De afkondiging van het op blz. 150 van het vorig verslag bedoelde reglement op het krankzinnigenwezen in Nederlandsch-Indië had bij de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor deze rubriek nog niet plaats gehad.

In het centrale gesticht voor krankzinnigen te Buitenzorg en in de twee hulpgestichten te Samarang en Soerabaja was bij het einde der jaren 1894 en 1895 het volgende aantal patiënten opgenomen (mannen en vrouwen zijn daarbij te zamen gerekend, doch het aantal der laatsten is tusschen haakjes vermeld):

	Buitenzorg.	Samarang.	Soerabaja.	Totalen.
Uit. 1894.	a) 349 (114)	112 (30)	a) 126 (35)	587 (179)
Uit. 1895.	b) 375 (118)	112 (33)	b) 120 (31)	607 (182)

a) Van de 235 mannelijke patiënten in het gesticht te Buitenzorg werden verpleegd: in de 2de klasse 12, in de 3de klasse 87 en in de 4de klasse 136, terwijl, wat de 114 vrouwen aangaat, deze verdeling was 6, 29 en 79. In het gesticht te Soerabaja waren van de 91 verpleegde mannen respectievelijk 1, 27 en 63 in de 2de, 3de en 4de klasse en van de 35 verpleegde vrouwen 4 in de 3de en 31 in de 4de klasse opgenomen. Ten aanzien van de patiënten in het gesticht te Samarang is zoodanige verdeling niet in de ontvangsten opgaven bekend gesteld (ook niet in die over 1895).

b) Van de 257 mannen en 118 vrouwen, die in het gesticht te Buitenzorg werden verpleegd, waren in de 2de, 3de en 4de klasse respectievelijk opgenomen 13, 107 en 137 mannen en 7, 28 en 83 vrouwen. In het gesticht te Soerabaja werden van de 89 mannen in dezelfde klassen respectievelijk verpleegd 2, 25 en 62, terwijl van de 31 vrouwen 1 in de 3de en 30 in de 4de klasse waren opgenomen.

Door de in het vorig verslag (blz. 151) besproken vermeerdering van het getal beschikbare plaatsen voor Europeesche (mannelijke) krankzinnigen kon aan aanvragen tot opnemng van lijdens van bedoelden landaard steeds worden voldaan. Voor Europeesche lijdens bleef nog plaatsruimte ontbreken, waaraan evenwel zal worden tegemoet gekomen door den voorgenomen bouw van eene vrouwenafdeeling, waartoe bij gouvernementbesluit van 28 November 1895 n°. 19 machtiging is verleend, en welke uitbreiding, waarvan de kosten zijn geraamd op f 118 174, in April j.l., ingevolge den uitslag eener gehouden uitbesteding, aan een aannemer ter uitvoering is opgedragen voor eene som van f 117 800. In de verblijven der mannelijke inlandsche verpleegden waren alle plaatsen bijna zonder uitzondering steeds bezet; in die der vrouwen was zulks niet het geval, vermits zoolang de bedoelde vrouwenafdeeling (die zowel voor Europeesche als inlandsche lijdens zal dienen) nog niet gereed is, de verhouding tusschen het aantal plaatsen voor rustigen en onrustigen geen onbepaalde opnemng toelaat. In afwachting van de in Indië nog in behandeling zijnde voorstellen ter verdere tegemoetkoming in de behoefte aan opnemng van krankzinnigen ¹⁾ (welke voorstellen beoogen het bouwen van een nieuw gesticht in een gunstig gelegen oord van Oost-Java, met gelijktijdige opheffing der voor krankzinnigen-verpleging minder geëigende hulpgestichten te Samarang en Soerabaja), bestaat het voornemen om nog in 1896 ook over te gaan tot eene nieuwe uitbreiding van de aan het gesticht te Buitenzorg verbonden landbouwkolonie door den bouw van vier semi-permanente zalen, ruimte aanbiedende voor 40 mannelijke en even zooveel vrouwelijke rustige inlandsche patiënten.

De onder de patiënten in elk der hooger vermelde drie gestichten gedurende 1895 voorgekomen mutatiën, zoomede hun landaard, blijken uit bijlage EE hierachter. In totaal waren de cijfers per landaard als volgt (de vrouwelijke patiënten zijn weder tusschen haakjes vermeld):

¹⁾ Volgens de laatste opgaven en aantekeningen bedraagt het aantal in plaatsen van voorloopige opnemng op overbrenging naar de gestichten wachende inlandsche krankzinnigen omstreeks een 100-tal, namelijk 47 in het zoogenaamd Chineesche hospitaal en 48 elders.

	Euro-peanen.	Inlan-ders.	Chineezen, Arabieren en Indo-Afrikanen.	Totalen.
Aanwezig op ult. 1894	204 (42)	344 (134)	39 (6)	587 (179)
" " " 1895	223 (41)	348 (137)	36 (4)	607 (182)
In 1895				
bijgekomen	33 (3)	39 (17)	3 (..)	a) 75 (20)
ontslagen als hersteld of verbeterd	8 (2)	18 (6)	4 (2)	30 (10)
afgevoerd wegens opzending naar Keboemen (Bagelen) om voor de rechtbank van omgang te verschijnen	"	1 (..)	"	1 (..)
overleden	6 (2)	16 (5)	2 (..)	b) 24 (7)
	14 (4)	35 (11)	6 (2)	55 (17)
welke mutatiën beliepen in 1894:				
bijgekomen	27 (9)	55 (17)	"	c) 82 (26)
ontslagen als hersteld of verbeterd	9 (2)	33 (14)	2 (..)	44 (16)
ontslagen doch niet verbeterd	"	1 (1)	"	1 (1)
overleden	12 (4)	22 (8)	5 (2)	d) 39 (14)
	21 (6)	56 (23)	7 (2)	84 (31)

a) Hiervan werden er in het gesticht te Buitenzorg opgenomen 52, in dat te Samarang 10 en in dat te Soerabaja 13. Van de 52 in eerstgenoemd gesticht „bijgekomen“ lijdens waren er tijdens hunne opnemng 19 langer dan een jaar, 17 sedert 3 tot 12 maanden en 2 minder dan 3 maanden krankzinnig, terwijl van de 14 overigen de duur hunner krankzinnigheid vóór de opnemng niet bekend was. Van de 13 in laatstbedoeld gesticht opgenomen nieuwe lijdens waren er tijdens hunne opnemng 3 langer dan een jaar en de 10 overigen sedert 3 tot 12 maanden krankzinnig. Nopens het gesticht te Samarang zijn dergelijke opgaven niet verstrekt.

b) Hiervan 9 in het gesticht te Buitenzorg (waarvan 3 aan berriberri), 5 in het gesticht te Samarang, en 10 in het gesticht te Soerabaja (onder welke laatsten 4 aan berriberri).

c) Hiervan werden er in het gesticht te Buitenzorg opgenomen 40, waarbij niet gerekend is 1 patient, geëvacueerd uit het gesticht te Samarang. Van bedoelde 40 nieuwe lijdens waren er tijdens hunne opnemng 18 langer dan een jaar, 17 sedert 3 tot 12 maanden en 5 minder dan 3 maanden krankzinnig. Nopens de beide andere gestichten zijn dergelijke opgaven niet verstrekt.

d) Hiervan 25 in het gesticht te Buitenzorg (waarvan 12 aan berriberri), 6 in het gesticht te Samarang en 8 in het gesticht te Soerabaja (onder welke laatsten 2 aan berriberri).

De werkzaamheden, waarmede de daarvoor geschikte verpleegden ook in 1895 in de drie gestichten werden bezig gehouden, waren van gelijken aard als vroeger. Uit de daaromtrent met betrekking tot het Buitenzorgsche gesticht ontvangen opgaven blijkt, voor zooveel de mannelijke patiënten aangaat, dat, bij eene gemiddelde maandelijksche verpleegsterkte van 107 Euro-peanen en 135 niet-Europeanen, van eerstbedoelden gemiddeld 23 konden worden belast met houtzagen, huis- en schrijfwerk, terwijl van de niet-Europeesche lijdens gemiddeld 95 eenigen arbeid verrichtten, en wel meerendeels (61 van de 95) op het veld of in den tuin. Van de 35 Europeesche en 81 niet-Europeesche vrouwelijke patiënten, welke het gesticht gemiddeld per maand telde, waren er gemiddeld respectievelijk 17 en 54 werkzaam, waarvan 10 en 21 als naaisters. In de hulpgestichten te Samarang en Soerabaja, waar men niet over terrein beschikt voor uitoefening van veld- of tuinarbeid, worden de krankzinnigen uitsluitend met huiselijke werkzaamheden en bedrijven bezig gehouden.

De kosten der drie gestichten bedroegen over 1895 f 289 397 (namelijk wegens traktementen, enz. van het personeel f 129 751 en wegens kleding, voeding, enz. der krankzinnigen f 159 646). De ontvangsten wegens verpleeggelden van betalende patiënten beliepen f 38 809.

Vaccine. In den loop van 1895 kwamen onder het (inlandsche) vaccinatorepersoneel, met inbegrip van eenige hulpvaccinatoren en bezoldigde élèves ongeveer 380 personen sterk, 21 vacatures voor (4 door overlijden en 17 wegens hoogen ouderdom, ziekte of andere redenen), in al welke onpegevalen plaatsen, op slechts één na, nog in hetzelfde jaar kon worden voorzien.

Behalve de bedoelde van gouvernementewege aangestelde vaccinatoren waren, op kosten der betrokken inlandsche vorsten, enz., in de residentien Soerakarta en Djokjakarta 9 en 8 vaccinatoren in dienst.

Gedurende 1895 kwamen nieuwe vaccine-regelingen tot stand voor de afdeeling Tangerang der residentie Batavia, de Preanger Regentschappen, de afdeelingen Japara en Koedoes der residentie Japara, de districten Wonosobo en Sapoean van de afdeeling Ledok der residentie Bagelen, zoomede voor de residentie Benkoelen. Voor Japara bracht dit verandering in het aantal vaccinatoren, dat met 1 verminderd werd.

In de eerste maanden van 1896 (Indisch Staatsblad n°. 67 t/m 70 en n°. 14) werd ook overgegaan tot eene meer of min

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

belangrijke inkrimping in de residentien Pasoeroean, Probolinggo, Madioen en Bezoeki, waar dientengevolge in 't geheel 9 plaatsen van vaccinateur werden opgeheven, en in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, waar dit het geval was met 1 plaats van élève-vaccinateur. Daarentegen werd (Indisch Staatsblad 1896 n°s. 6 en 14) 1 vaccinateur meer toegestaan voor de residentie Palembang (ten einde in de uitgestrekte en moeilijk te bereizen onderafdeeling Lematang Ili het aantal van 2 op 3 te kunnen brengen), en (tijdelijk) 1 meer voor de residentie Timor en onderhoorigheden (ten einde op het eiland Rotti, zolang aldaar geen dokter-djawa zou zijn geplaatst, over 2 vaccinateurs kunne worden beschikt). Een en ander ging mede gepaard met wijziging der bestaande vaccine-regelingen.

De statistiek der verrichte vaccinatiën en revaccinatiën op Java en Madura en de buitenbezittingen wijst over de laatste vijf jaren de navolgende uitkomsten aan.

Jaren.	JAVA EN MADURA.				BUITENBEZITTINGEN.			
	Aantal vaccinatiën.	Waarvan geslaagd.	Aantal revaccinatiën.	Waarvan geslaagd.	Aantal vaccinatiën.	Waarvan geslaagd.	Aantal revaccinatiën.	Waarvan geslaagd.
1891 . . .	648 273	1:1.16	556 519	1:1.69	114 086	1:1.25	105 585	1:2.31
1892 a) . . .	649 857	1:1.11	611 968	1:1.48	106 601	1:2.50	84 503	1:2.84
1893 . . .	652 640	1:1.11	1 004 208	1:1.50	148 524	1:1.25	97 629	1:2.13
1894 b) . . .	694 574	1:1.10	881 220	1:1.58	120 938	1:2.25	176 948	1:1.94
1895 c) . . .	609 628	1:1.11	661 552	1:1.67	141 948	1:1.26	124 443	1:2.32

a) Uit de residentien Palembang en Sumatra's Oostkust ontbreken de opgaven.

b) Als voren wat de residentie Palembang betreft.

c) Als voren Sumatra's Oostkust.

Het pare-vaccinogène te Weltevreden bleef aan zijne bestemming beantwoorden. Het jaarverslag der inrichting over 1894 werd opgenomen in deel XXXV van het Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië (blz. 613-621); dat over 1895 is, voor zoover hier te lande bekend, nog niet gepubliceerd.

Bij het aan het pare-vaccinogène verbonden „Instituut Pasteur” werden — sedert de opening in Juli 1895 (verg. vorig verslag, blz. 152) tot ult. 1895 — 101 personen behandeld. Slechts in één geval volgde het overlijden van den behandelde, echter zonder dat tot dusver bleek of de dood wel een gevolg was van lyssa.

Aan den directeur dezer beide inrichtingen, den bij het Indisch leger voor memorie gevoerden officier van gezondheid der 2de klasse dr. L. J. EILERTS DE HAAN, werd, toen hem in Maart jl. tevens werd opgedragen de tijdelijke waarneming der functien van onderdirecteur van het bacteriologisch laboratorium ter plaatse (zie blz. 125 hiervóór), als bijstand in de uitoefening van zijn eerstgenoemden dienst, voor zolang een mede bij het leger voor memorie te voeren officier van gezondheid der 2de klasse toegevoegd.

L. Departement der burgerlijke openbare werken.

I. OPENBARE WERKEN IN HET ALGEMEEN.

Jaarverslag. De derde jaargang (1894) van het hier te lande uitgegeven wordende technisch „Verslag over de burgerlijke openbare werken in Nederlandsch-Indië”, omtrent den inhoud waarvan reeds het een en ander werd medegedeeld op blz. 152 van het vorig verslag, zag in Mei jl. het licht, met uitzondering evenwel van het t. a. p. vermeldde register der aan particulieren verleende vergunningen tot watergebruik uit aan den Staat toebehoorende rivieren, bronnen of leidingen, welke bijlage, ofschoon aan het manuscript van het Technisch Verslag toegevoegd, niet in druk is opgenomen, als zijnde voorshands van te gering belang geacht voor derden.

De minuut voor den jaargang 1895 is nog niet uit Indië ontvankelijk.

Beheer en toezicht. De in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, bij gelegenheid van de behandeling der Indische begrooting voor 1896, geopperde twijfel of in die gewesten der buitenbe-

zittingen, waar voor den gewestelijken waterstaatsdienst slechts valt te beschikken over personeel beneden den rang van ingenieur, op een richtig beheer der burgerlijke openbare werken niet in meerdere of mindere mate valt af te dingen, heeft van den directeur der burgerlijke openbare werken de verklaring uitgelokt dat de ondervinding der laatste jaren die veronderstelling weersprak. Immers op de uit bedoelde gewesten inkomende ontwerpen en verantwoordingstukken vielen weinig of geen aanmerkingen te maken wat betreft slechte of onvolledige toelichting, en evenmin viel te klagen over overschrijding van fondsen, welk laatste zich noodwendig openbaren moest als aan het bewuste beheer geldverspilling zou moeten worden ten laste gelegd. Voorts vestigde bedoelde departements-chef er de aandacht op dat de hoofden van gewestelijk bestuur, die, ingevolge art. 7 van het reglement op het beheer en toezicht over den waterstaat en 's lands burgerlijke openbare werken (Indisch Staatsblad 1889 n°. 39), voor het beheer en toezicht over den gewestelijken waterstaatsdienst verantwoordelijk zijn, niet in gebreke zouden blijven om, wanneer de hun toegevoegde waterstaatsambtenaren in de nauwgezette vervulling van hunne plichten tekortschoten, daaromtrent aan het departement der burgerlijke openbare werken te rapporteren. Dergelijke klachten waren in de laatste jaren niet vernomen.

Ofschoon de directeur zich derhalve gerechtigd achtte om de meening, als zou het beheer der burgerlijke openbare werken in verschillende gewesten der buitenbezittingen te wenschen overlaten, ten stelligste tegen te spreken, achtte de Gouverneur-Generaal het naar aanleiding van de dezerzijdsche aanschrijving toch wenschelijk door een drietal chefs van waterstaatsafdeelingen (op Java), ieder in eene groep der niet onder eene waterstaatsafdeeling ressorteerende gewesten buiten Java en Madura¹⁾ — uitgenomen Sumatra's Westkust en Oostkust van Sumatra, waar het beheer, onder de gewestelijke bestuurders, door ingenieurs gevoerd wordt, — eene inspectie van niet te langen duur te doen houden. Ten gevolge van de daartoe in Maart jl. aan drie hoofdinspecteurs gedane opdracht hebben in de maanden April t m Juni dergelijke inspectien plaats gehad in 9 van de betrokken 13 gewesten; alleen werden niet bezocht, om van Atjeh niet te spreken, de Westerafdeeling van Borneo, welke residentie eerst later aan de beurt zou komen, en de gewesten Billiton en Timor en onderhoorigheden, welke beide geacht werden op het gebied der burgerlijke openbare werken niet genoeg belangrijks op te leveren voor eene inspectie als de bedoelde.

In Juli zijn omtrent den uitslag der bedoelde inspectien uitvoerige rapporten uitgebracht. Terwijl die verslagen in het algemeen doen zien met welke moeilijkheden het beheer der burgerlijke openbare werken in de buitenbezittingen te kampen heeft, en hoe door de groote uitgestrektheid dier gewesten veel aan ambtenaren van het binnenlandsch bestuur moet worden overgelaten, kon desniettemin worden geconstateerd dat, daar waar het beheer en de uitvoering direct door of onder toezicht van het waterstaatspersoneel plaats hadden, geene belangrijke aanmerkingen vielen te maken, maar integendeel op vele plaatsen blijkbaar met geringe hulpmiddelen veel en goed werk was tot stand gebracht. Tekortkomingen in zake het bouwbeheer zijn in sommige gevallen slechts daar aan het licht gekomen, waar bestuursambtenaren met de leiding van werken belast waren (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3805), hetgeen dan ook aanleiding gegeven heeft dat de betrokken residentien door den directeur der burgerlijke openbare werken op de aan te brengen verbeteringen gewezen zijn.²⁾ Ook de Gouverneur-Generaal is van oordeel dat de ontvangen inspectie-rapporten den ter sprake gebrachten twijfel aangaande een richtig beheer der waterstaatszaken in de buitenbezittingen op afdoende wijze opheffen. Intusschen heeft de Landvoogd het nuttig geacht den directeur op te dragen om, afgescheiden van de den betrokken hoofden van gewestelijk bestuur reeds gemaakte opmerkingen, den uitslag van het gehouden onderzoek, voor zoover zulks geraden

¹⁾ De twee eenige gewesten buiten Java en Madura, die, wat het burgerlijk bouwbeheer betreft, onder controle staan van den chef eener waterstaatsafdeeling, zijn de Lampongsche Districten en Bali en Lombok.

²⁾ Uit de volgende opgaaft betreffende de in de jaren 1893 en 1894 op het gebied der burgerlijke openbare werken voor den gewestelijken dienst verwerkte bedragen, ontleend aan de twee jongste jaargangen van hooger bedoeld Technisch Verslag, kan blijken dat in de 9 gewesten der buitenbezittingen, waarvan sprake is, zijnde Benkoelen, Palembang, Riouw, Banka, Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo, Celebes en onderhoorigheden, Manado, Amboina en Ternate, aan werken, uitgevoerd onder toezicht van ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, besteed werd in 1893 ruim 21 pct. en in 1894

voorkomt, te hunner kennis te brengen, en voorts hetzij afzonderlijk, hetzij bij de behandeling van het nog aan de orde zijnde denkbeeld om in sommige buitenbezittingen den bouw- arbeid ten behoeve van het leger en dien voor civiele dienst- takken onder één beheer te brengen (zie vorig verslag, blz. 153), te berichten, tot welke voorstellen of maatregelen van meer algemeene strekking de bewuste rapporten hem aanleiding geven.

Technisch personeel. Aan de formatie van het technisch personeel der burgerlijke openbare werken in Nederlandsch-Indië, bestaande uit 62 hoofd- en verdere ingenieurs, 23 architecten, en 159 opzichters, ontbraken op ult. Maart jl., het tijdstip waarop ditmaal de opgaven betreffende de samenstelling en distributie van dat personeel werden afgesloten, 4 ingenieurs. Het boven de formatie gevoerd wordend personeel werd sedert ult. April 1895 (tot zoover liepen de opgaven in 't vorig verslag) uitgebreid met 4 ingenieurs en 7 opzichters ten behoeve van de werken en opnemingen ter verbetering van de bevoeiing en afwatering van de Solo-vallei, en met 1 ingenieur en 1 opzichter, die werden toegevoegd aan den chef van de proef-irrigatieafdeeling Brantas, terwijl overigens 2 opzichters boven de formatie werden in dienst gesteld in het belang der op het eiland Lombok uit te voeren civiele bouwwerken. Ten gevolge van een en ander waren op ult. Maart 1896 boven de formatie in dienst 22 ingenieurs en 41 architecten en opzichters, zijnde 5 ingenieurs en 10 opzichters meer dan op ult. April 1895.

Uit het volgend overzicht blijkt hoe en waar het technisch personeel op ult. Maart 1896 was tewerkgesteld.

INDEELING.	Hoofd- en verdere ingenieurs.	Architecten en opzichters.	Te zamen.
I. Algemeene dienst.			
A. Technisch personeel bij het departement	5	1	6
B. Waterstaats-afdeelingen { Chefs	5	a) 3	8
B. Waterstaats-afdeelingen { Toegevoegd personeel voor werken, behoorende tot den algemeenen dienst	34	26	60
C. Technisch waterbeheer in de residentieën Banjoemas en Bagelen (Irrigatieafdeeling Serajoe)	2	4	b) 6
Transporteeren.	46	34	80

ruim 28 pct., tegen respectievelijk 79 en 72 pct. voor werken onder technisch toezicht uitgevoerd.

Groepen van gewesten.	Verwerkt voor den gewestelijken waterstaatsdienst:		
	door personeel der burg. openb. werken.	door ambtenaren b/h binnenl. bestuur.	Totaal verwerkt.
1893.			
Java en Madura	f 4 010 247 (86.5 pct.)	f 621 537 (13.5 pct.)	f 4 631 784 (100 pct.)
Buitenbe-zittingen. { 9 gewesten hierboven bedoeld	433 701 (79 pct.)	117 713 (21 pct.)	551 414 (100 pct.)
Buitenbe-zittingen. { 8 overige gewesten	550 593 (78 pct.)	156 044 (22 pct.)	706 637 (100 pct.)
	f 4 994 541	f 895 294	f 5 889 835
1894.			
Java en Madura	f 4 429 305 (88 pct.)	f 608 596 (12 pct.)	f 5 037 901 (100 pct.)
Buitenbe-zittingen. { 9 gewesten als voren	424 330 (72 pct.)	161 867 (28 pct.)	586 197 (100 pct.)
Buitenbe-zittingen. { 8 overige gewesten	626 127 (83 pct.)	129 167 (17 pct.)	755 294 (100 pct.)
	f 5 479 762	f 899 630	f 6 379 392

INDEELING.	Hoofd- en verdere ingenieurs.	Architecten en opzichters.	Te zamen.
Per transport.	46	34	80
II Gewestelijke dienst.			
A. GEWESTEN DIE TOT EENE WATERSTAATSAPDEELING BEHOOREN.			
1ste afd. { Bantam	"	6	6
1ste afd. { Batavia	3	8	11
1ste afd. { Krawang	"	1	1
1ste afd. { Preanger Regentschappen	1	6	7
1ste afd. { Lampongsche Districten	"	1	1
2de afd. { Cheribon	"	6	6
2de afd. { Tagal	"	5	5
2de afd. { Pekalongan	"	5	5
2de afd. { Banjoemas	"	6	6
2de afd. { Bagelen	"	5	5
3de afd. { Samarang	2	8	10
3de afd. { Kadoe	"	4	4
3de afd. { Soerakarta	"	1	1
3de afd. { Djokjokarta	"	1	1
3de afd. { Japara	"	4	4
3de afd. { Rembang	"	5	5
4de afd. { Soerabaja	3	c) 10	c) 13
4de afd. { Kediri	"	4	4
4de afd. { Madioen	"	5	5
4de afd. { Madura	"	4	4
5de afd. { Pasoeroean	"	5	5
5de afd. { Probolinggo	"	4	4
5de afd. { Bezoeki	"	5	5
5de afd. { Bali en Lombok	"	1	1
B. GEWESTEN DIE NIET TOT EENE WATERSTAATSAPDEELING BEHOOREN.			
Sumatra's Westkust	2	11	13
Atjeh en onderhoorigheden	"	1	1
Benkoelen	"	2	2
Palembang	"	4	4
Oostkust van Sumatra	1	5	6
Riouw	"	1	1
Bangka	"	2	2
Billiton	"	1	1
Westerafdeeling van Borneo	"	1	1
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	"	2	2
Celebes en onderhoorigheden	"	3	3
Menado	"	2	2
Amboina	"	2	2
Ternate	"	1	1
Timor	"	1	1
Totaal van het personeel in vasten dienst	58	d) 182	240
Bovendien waren boven de formatie in dienst:			
voor het doen van opnemingen en het maken van ontwerpen ten behoeve van irrigatiën uit de Progo-rivier (residentie Djokjokarta)	2	"	2
voor werken en opnemingen ter verbetering van de bevoeiing en afwatering van de Solo-vallei (zie hiervóór)	14	21	35
proef-irrigatieafdeeling Serang	2	6	8
proef-irrigatieafdeeling Brantas (zie hiervóór).	4	11	e) 15
bij den aanleg van staatsspoorwegen	"	1	f) 1
werkzaamheden in het belang van het civiel bouwdepartement op Lombok (zie hiervóór)	"	2	2
Totaal boven de formatie in dienst.	22	41	63

a) In de 2de, 3de en 4de waterstaatsafdeeling is een opzichter aan den chef toegevoegd.
b) Dit personeel behoort mede tot den algemeenen dienst, doch wordt hier afzonderlijk vermeld, omdat het niet onder de rechtstreeksche bevelen van den afdeeling-chef staat.

c) Hieronder één opzichter, niet behoorende tot den gewestelijken waterstaatsdienst, maar onder de bevelen van den directeur van het marine-etablissement belast met het onderhoud en de herstelling van de gebouwen en werken der inrichting.

d) Namelijk 23 architecten en 159 opzichters.

e) De proef met de hierbedoelde twee irrigatie-afdelingen, omvattende verschillende stroomgebieden respectievelijk in de residentien Samarang, Rembang en Japara en in de residentien Kediri, Pasuruan en Soerabaja, zal voorloopig nog worden voortgezet.

f) Deze opzichter is geplaatst bij den aanleg van de spoorweglijn Probolinggo-Panaroean.

Gedurende het tijdvak van 1 Mei 1895 tot ult. Maart 1896 werden, ter aanvulling van vacatures onder het personeel der burgerlijke openbare werken, 3 ingenieurs in dienst genomen, die van hier waren uitgezonden ter voldoening aan de aanvraag voor 1896. De op laatstgenoemden datum onaangevulde 4 ingenieursplaatsen zouden door van buitenlandsch verlof terugverwachte ingenieurs worden ingenomen.

Met betrekking tot de vacatures in de rangen van architect en opzichter kan worden gemeld dat, behalve de reeds op ult. April 1895 aanwezige 17 kandidaten, die op eene plaatsing als opzichter wachtten (zie vorig verslag, blz. 153), in den loop van 1895 nog 17 personen voor plaatsing beschikbaar kwamen, namelijk 16 die in het voorjaar van 1895 slaagden in het in Indië gehouden opzichtersexamen, en 1 zich in 1895 in Indië voor plaatsing aangemeld hebbende kandidaat, die in het bezit was van het diploma voor opzichter bij den rijkswaterstaat in Nederland. Van die 34 kandidaten werden gedurende het thans besproken tijdvak 14 als opzichter geplaatst. (Over eene in Februari jl. in de bepalingen betreffende de inschrijving voor het opzichtersexamen gebrachte aanvulling is het noodige gezegd op blz. 103 hiervóór.)

Met de functiën van landmeter waren in 1895 13 waterstaatsambtenaren belast, zijnde 2 minder dan in 1894.

Als tijdelijke opzichters (werkbazen) waren in 1895 92 personen gedurende het geheele jaar in dienst (zijnde 20 minder dan in 1894) en bovendien een niet opgegeven aantal gedurende gezamenlijk 484 maanden, hetgeen neerkomt op 40 personen gedurende een vol jaar (over 1894 beliep dit laatste aantal 35).

Uitvoering van werken. Terwijl bijlage FF hierachter eene opgaaf bevat van de in 1895 op het gebied van burgerlijke openbare werken uitgevoerde vernieuwingen en nieuwe werken, volgt hieronder het gebruikelijke globaal overzicht van de verwerkte sommen, ook die voor gewoon onderhoud en herstelling, waarbij ter vergelijking tevens zijn opgenomen de gelijksoortige opgaven over 1894. Onder de „Toegestane sommen” (welke, wat het jaar 1894 betreft, verschillen met die in 't vorig verslag genoemd, als een gevolg van de wijzigingen, bedoeld bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 244 en 1896 n°. 38) zijn niet begrepen die, toegestaan voor hier te lande te doene uitgaven wegens aanschaffing en uitzending van benodigdheden voor de burgerlijke openbare werken, en evenmin het geraamd geldswaardig bedrag der in Indië uit 'slands voorraad te verstrekken materialen.

OMSCHRIJVING DER WERKEN.	1894 a).		1895 a).	
	Toegestane sommen.	Verwerkte sommen (verbeterde cijfers).	Toegestane sommen.	Verwerkte sommen (voorloopige cijfers).
I. Voor gewoon onderhoud en herstelling:				
Gebouwen onder burgerlijk beheer.	f 890 500	f 873 986	f 844 500	f 826 664
Bevloeings- en afwateringswerken.	442 600	442 552	418 000	429 680
Bruggen, wegen en andere waterstaatswerken	1 585 000	1 584 289	1 586 000	1 647 836
Te zamen	f 2 918 100	f 2 900 827	f 2 848 500	f 2 904 180
II. Voor vernieuwingen en nieuwe werken:				
Gebouwen onder burgerlijk beheer.	f 1 349 500	f 1 304 530	f 1 331 600	f 1 583 586
Bevloeings- en afwateringswerken.	2 597 800	2 596 713	3 777 500	3 297 934
Bruggen, wegen en andere waterstaatswerken	1 593 500	1 593 262	1 407 700	1 428 834
Te zamen	f 5 540 800	f 5 494 505	f 6 516 800	f 6 310 354

OMSCHRIJVING DER WERKEN.	1894 a).		1895 a).	
	Toegestane sommen.	Verwerkte sommen (verbeterde cijfers).	Toegestane sommen.	Verwerkte sommen (voorloopige cijfers).
Alzoo voor I en II te zamen:				
Gebouwen onder burgerlijk beheer.	f 2 240 000	f 2 178 516	f 2 176 100	f 2 410 250
Bevloeings- en afwateringswerken.	3 040 400	3 039 265	4 195 500	3 727 614
Bruggen, wegen en andere waterstaatswerken	3 178 500	3 177 551	2 993 700	3 076 670
Totalen	f 8 458 900	f 8 395 332	f 9 365 300	f 9 214 534
Voor de werken ten behoeve van inafzonderlijke begrotingsposten begrepen.				
Madura	f 833 000	b) f 815 120	f 1 306 000	b) f 1 154 060
het ineenzetten van het dok voor de haven te Tandjong Priok.	—	—	200 000	228 431
Te zamen	f 833 000	f 815 120	f 1 506 000	f 1 382 491
Totaal-generaal.	f 9 291 900	f 9 210 452	f 1 087 1300	f 1 057 025

a) In dit overzicht zijn niet begrepen de uit het excident van het hoofdgeld van heer- en dienstplichtigen bekostigde werken, ondernomen in het belang der inlandsche bevolking, waaromtrent bijlage P van dit verslag eenige opgaven bevat.

b) Aan de werken in het Westgat werd ten koste gelegd: in 1894 f 365 553 en in 1895 f 527 322, en aan de werken in het Oostgat achtereenvolgens f 449 567 en f 626 738.

c) Bovendien werd in 1894 f 574 529 (verbeterde opgaaf) en in 1895 f 543 530 uitbetaald wegens koellieonen ten behoeve van werken waarvoor over heer- en dienstplichtigen had kunnen worden beschikt. Deze loonen kwamen namelijk ten laste van het departement van binnenlandsch bestuur.

In 1895 waren in het geheel in uitvoering 1392 vernieuwingen en nieuwe werken, namelijk 848, die begrepen waren in het bij het departement der burgerlijke openbare werken in het voorjaar van 1894 ontworpen werkplan voor 1895, en 544, waarop bij dat werkplan niet of niet meer was gerekend (o. a. 246 die reeds in 1894 hadden moeten zijn voltooid en 82 die door hoofden van gewestelijk bestuur op eigen gezag waren bevolen meestal tot herstel van schade, veroorzaakt door rampen van hooger hand).

Gedurende 1895 werden 25 openbare aanbestedingen gehouden, waarvan er slechts 10 slaagden (verg. de halfjaarlijksche overzichten ter zake, gepubliceerd bij de n^o. van 9 Augustus 1895 en 28 Januari 1896 der Javasche Courant). De bij die 10 aanbestedingen bedoelde werken, begroot op f 235 438, werden aangenomen voor f 229 646, namelijk 4 door Europeanen voor f 63 581 en 6 door Chineezers voor f 166 065. Het eenige belangrijke der in 1895 aan aannemers toegewezen werken was de bouw van eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers met externenschool, logeerkamers voor 50 interne leerlingen en zes onderwijzerswoningen met aanhoorigheden ter hoofdplaats Djokjakarta. Dit werk, begroot op f 116 484, werd aangenomen voor f 115 600, een en ander ongerekend de kosten van eenige niet in den handel verkrijgbare en daarom uit 'slands voorraad te verstrekken materialen.

Het *ondershands* uitbesteden van onderdeelen van werken bleef over het algemeen goed voldoen.

Bij de uitvoering van werken in eigen beheer had men, uitgenomen bij de werken in de Solo-vallei (zie lager blz. 137), over de opkomst van het werkvolk niet te klagen.

Evenals in vorige jaren werd ook gedurende 1895 bij de uitvoering van openbare werken, waar dit mogelijk bleek, van de werkkrachten van veroordeelden tot dwangarbeid en van politieel gestraften gebruik gemaakt. Volgens eene raming, gegrond op de van de hoofden van gewestelijk bestuur ontvangen gegevens, zou de door de bedoelde veroordeelden en gestraften verrichte arbeid eene geldswaarde vertegenwoordigen van p. m.

f 463 000 (f 370 000 bij werken voor gewoon onderhoud en herstelling en f 93 000 bij vernieuwingen en nieuwe werken). Verdeeld naar de soort der landswerken, dat is naar gelang de gestraften dienst presteerden ten behoeve van de werken aan gebouwen (civiele), ten behoeve van bevoeiingswerken, dan wel ten behoeve van aanleg en onderhoud van bruggen, wegen, enz., was de raming respectievelijk f 62 000, f 110 000 en f 390 000.

De voor de werken benoodigde materialen van inlandsehen oorsprong werden zonder moeite aangeschaft.

II. BIJZONDERHEDEN NOPENS SOMMIGE WERKEN.

Gebouwen. Van de 3 assistent-residentwoningen (1 op Java en Madura en 2 in de buitenbezittingen) en de 6 controleurswoningen (alle in de buitenbezittingen), welke op ult. 1894 in aanbouw waren (zie vorig verslag, blz. 154), kwamen er in 1895

van de eerstbedoelde woningen 2 gereed (1 op Java en 1 in de buitenbezittingen) en van de controleurswoningen 3. Daar tevens een aanvang werd gemaakt met den bouw van 4 controleurswoningen in de buitenbezittingen, bleven op ult. 1895 in aanbouw 1 assistent-residentwoning en 7 controleurswoningen (alle in de buitenbezittingen). Bovendien was op gemeld tijdstip een begin gemaakt met de oprichting van eene tijdelijke assistent-residentwoning en 2 temporeire controleurswoningen op Lombok. Van de 6 op ult. 1894 onderhanden zijnde posthouderswoningen in de Molukken (zie vorig verslag, t. a. p.) werden er in 1895 3 opgeleverd. ¹⁾ Uit de hiervóór bedoelde bijlage FF kan blijken welke andere civiele landsgebouwen in 1895 in uitvoering waren.

De verwerkte sommen (ook die voor onderhoud en herstelling) worden hieronder opgegeven, gerangschikt naar de verschillende categorieën der gebouwen.

OMSCHRIJVING DER WERKEN.	Vernieuwing en nieuwe werken.		Onderhoud en herstelling.	
	1894.	1895.	1894.	1895.
Woningen voor burgerlijk personeel	f 287 980	f 340 065	f 305 366	f 306 075
Bureelen en andere gebouwen voor den algemeenen dienst (waaronder de algemeene p.k.kuizen)	400 677	381 097	215 569	177 930
Gevangenis	370 519	391 101	83 438	84 490
Kazerne en kampementen voor gewapente korpsen onder burgerlijk beheer	58 381	21 342	12 021	12 817
Gebouwen voor de koffie	43 174	93 181	46 164	46 713
Gebouwen voor de paarlensposterij	1 147	2 431	10 649	8 430
Gebouwen voor het zout	38 706	52 829	48 476	50 630
Schoolgebouwen voor Europeaanen	63 676	54 550	38 206	26 514
Schoolgebouwen voor inlanders	14 721	65 244	36 638	30 272
Burgerlijke hospitalen	48 762	170 022	22 207	33 642
Brandspuithuizen, wachthuizen en mijlpalen	13 048	7 216	28 462	28 370
Bazarloodsen	3 729	1 508	23 614	17 629
Militaire gebouwen en andere werken, tijdelijk onder burgerlijk beheer	"	"	3 176	3 152
T e z a m e n	f 1 304 530	f 1 583 586	f 873 986	f 826 664

Wegen, bruggen en duikers. Voor de hierbedoelde categorieën van werken werd ten laste van het departement der burgerlijke openbare werken — dus ongerekend de koelielooenen door het departement van binnenlandsch bestuur bestreden uit de fondsen die uit het hoofdgeld van heerdienstplichtigen als excedent beschikbaar waren — gedurende 1895 uitgegeven: voor het aanleggen van nieuwe wegen f 16 660, voor het verbeteren van bestaande wegen f 240 080, en voor het bouwen van nieuwe bruggen en duikers (daaronder ook vernieuwingen van dien aard) f 1 284 540, tegen respectievelijk f 35 129, f 236 926 en f 1 219 137 over 1894.

Ten vervolge van het op blz. 155 van het vorig verslag medegedeelde betreffende den onderhanden of voorgenomen aanleg van nieuwe, of de verbetering en herstelling van bestaande wegen, enz., kan over 1895, met verwijzing overigens naar bijlage FF hierachter, het volgende worden gemeld.

Voor het verbeteren van den grooten weg Pandeglang-Rangkas Betoeng en van den weg Sadjira-Tjipannas in de residentie Bantam waren voorstellen in behandeling, terwijl het voornemen bestond om in de wegen Pandeglang-Menes en Menes-Laboean-Anjer de bestaande noodbruggen en overvaarten door permanente bruggen te vervangen.

In de residentie Batavia werden weder eenige hoofdweegen ter hoofdplaats, door het opbrengen van eene grindlaag, in goeden staat gebracht (verg. het verslag van 1894, blz. 139). Voorts werd gewerkt aan de verbetering van de wegen Batavia - Krawang en Batavia - Meester Cornelis (Matraman), terwijl het tusschen de sluis bij Kampong Goesti en den post Pesing gelegen gedeelte van den ouden postweg Batavia - Tangerang werd verlegd.

De nieuwe weg in de residentie Praanger Regentschappen van Soemedang naar de grens van Cheribon, voer zoover reeds voltooid, vorderde nog veel onderhoud, doch werd gaandeweg beter. Met de werkzaamheden voor de tot dien weg behorende overbrugging van de Tjilotoeng en de Tjimanok, ook wat betreft eene wegsverlegging ter verkrijging van geschikte toegangswegen, werd een aanvang gemaakt. Voorts werden fondsen toegestaan (f 54 584) voor de verlegging van den transportweg Tjikalong-Pengalengan.

In de residentie Cheribon werden opnemingen gedaan tusschen Madja en Telaga in het belang der verkrijging van een goeden transportweg tusschen Madjalangka, Koenigan en Tjiamis.

Voor de verbetering van den weg Bandar Sidajoe - Batoer in de residentie Pekalongan werden gelden toegestaan.

In de residentie Samarang werden de opnemingen tot verbetering van den weg van Ambarawa naar Magelang (Kadoe) beëindigd, waarna tot het opmaken van het ontwerp werd overgegaan.

Het verbeteren van de toegangswegen naar de nog in aanbouw zijnde brug over de Ello in de residentie Kadoe werd onderhanden genomen.

In de residentie Japara werden opnemingen begonnen en voltooid voor de verbetering van den weg van Bandjara over Keleng naar de grens der afdeling Joana.

Ter hoofdplaats Soerabaya werd voortgegaan met het aanbrengen van verbeteringen aan de wegen.

De verbetering van den weg over den bergpas Radjegwesi in de afdeling Malang der residentie Pasoeroean, voor zooveel betreft het steilste gedeelte tusschen de dessa's Kloemoetan en Pandemas, werd nagenoeg voltooid, terwijl de opnemingen ten behoeve van voorzieningen aan de wegen in het district Tengger van dat gewest werden voortgezet.

De in 1894 begonnen aanleg in de residentie Probolinggo van een verbindingsweg tusschen Pekalen en den grooten weg Probolinggo-Loemadjang kwam gereed.

In de residentie Bezoeki werd de verbetering ter hand genomen van den weg Djember-Poeger, zoomede die van het gedeelte Soemberwaroe-Ketapang van den grooten postweg Sitoebondo-Banjoewangi.

Belangrijke verbeteringen werden aangebracht in de residentie Banjoemas aan den weg Bandjarnegara-Karangkoer, en in de residentie Madioen aan den weg Slahoeng-Patjitan.

In de residentie Kediri werd een klein gedeelte van den weg Wlingi-Semen omgelegd, waardoor de kosten van den bouw van twee bruggen werden uitgespaard.

In de Padangsche Bovenlanden (Sumatra's Westkust) werd voortgewerkt aan het verleggen van den weg tusschen Bondjol en Loeboe Sikaping, terwijl de nieuwe weg tusschen de hoofdplaats Fort de Kock en Si Pisang, op het verharderen van een

¹⁾ Gedurende 1895 waren niet in het bezit van eene landswoning, en dus in het genot van huishuurindemniteit, 1 resident, 20 assistent-residenten, 77 controleurs, 9 regenten en 256 districtshoofden.

klein gedeelte na, gereed kwam. Voor de verbetering van het weggedeelte Si Pisang-Bondjol werd eene nieuwe opnemingsverricht. Tusschen Moeara Laboe en Loeboe Galang werd de weg over 6 paal lengte verbreed.

In de residentie Tapanoli werd, ter verbetering van de gemeenschap tusschen de hoofdplaats Padang Sidempoean en Sipirok, hier en daar de weg verlegd, terwijl voor het verbreed en verhard van het gedeelte Loeboe Kabaro-Moeara Sama van den transportweg tusschen de afdelingen Natal en Groot-Mandheling fondsen werden beschikbaar gesteld. Eene voorloopige terreinverkenning werd verricht nopens het verkrijgen van eene goede verbinding per as van de residentie Tapanoli met Laboean Batoe (Oostkust van Sumatra).

De verbetering van den militairen weg van de hoofdplaats Benkoelen naar Kepahiang (residentie Palembang) bleef onderhanden.

In de residentie Sumatra's Oostkust kwamen in den weg van Tandjong Poera naar Stabat, welks verbetering in 1894 onderhanden was genomen, al de kunstwerken gereed. Ter verkrijging van eene goede verbinding over land van Deli over Batoebara naar Assahan werd een aanvang gemaakt met het verbeteren van bestaande en het maken van nieuwe wegen. In de onderafdeeling Tamiang werd de aanleg onderhanden genomen van den nieuwen weg tusschen Boekit Kramat en Kwala Simpang, waarvan ook sprake is in de noot op blz. 18 hiervóór.

In het gouvernement Celebes en onderhoorigheden werd begonnen met de verbetering van den weg Petoenang Assoer-Boeloe Makasser, terwijl een gedeelte van den postweg Makassar-Balangnipa werd verlegd.

De verbreding van het bergpad Kwandang-Limbotta in de afdeeling Gorontalo der residentie Menado werd voortgezet, doch bleef onvoltooid, aangezien ten gevolge van ziekten slechts over onvoldoende werkkrachten kon worden beschikt.

In de residentie Bali en Lombok werd in de afdeeling Boelileng op Bali de weg tusschen Pabean, Singaradja en Tedjakoela verbeterd, terwijl op Lombok in de onderafdeeling Oost-Lombok een rijweg werd gemaakt tusschen Laboean Hadji en Sisi. Ook werden andere wegen op Lombok in goeden staat gebracht.

Het totaal der bruggen en duikers, die in de verschillende gewesten gedurende 1895 gebouwd of vernieuwd werden, met inbegrip van die (ten getale van 130 à 140) waaraan reeds in 1894 begonnen was, beliep 834, zijnde 300 minder dan in 1894. Van de bedoelde 834 bruggen en duikers kwamen er 740 gereed, tegen 995 in 1894. Herstellingen werden in 1895 verricht aan 498 bruggen en duikers, zijnde 63 meer dan in 1894. Voor de behoefte van 1895 waren uit Europa geëischt de ijzerwerken voor den bovenbouw van 7 vakwerk-bruggen, die alle in dat jaar in Indië werden ontvangen.

Bevloeings- en afwateringswerken. Het door den daartoe aangewezen inspecteur der cultures, in overleg met een te dien einde gecommiteerden ingenieur van den waterstaat, ontworpen schema betreffende de voortaan te volgen methode voor het verzamelen van gegevens ter aantooning van de oeconomische en financieele uitkomsten met den aanleg van groote irrigatiewerken op Java verkregen of daarvan te verwachten (zie vorig verslag, blz. 155/156) is, na in November 1895 de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal te hebben verworven, bij circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 20 Januari jl. ter kennis gebracht van de verschillende residenten op Java (uitgezonderd die van Batavia, Soerakarta en Djokjokarta), opdat het verzamelen van de gewenschte vertrouwbare gegevens ter hand worde genomen niet alleen in al de streken ten behoeve van welke belangrijke irrigatiewerken reeds aangelegd of nog in uitvoering zijn, maar ook in zoodanige bebouwde streken waar, naar het inzien van het hoofd van het gewest, de behoefte aan het van gouvernementwege tot stand brengen van irrigatiewerken zich later zal doen gevoelen. Volgens het aangenomen schema zijn de te verzamelen gegevens verdeeld in twee hoofdrubrieken, voor zoover zij namelijk betrekking hebben 1°. op de stijging van de productie der bevoelde of te bevoelen velden, en 2°. op de veranderingen, door den aanleg der irrigatiewerken teweeggebracht in den geheelen oeconomischen toestand van de streken die er door gebaat worden. De invloed op het produceerend vermogen der velden zal zijn na te gaan door het houden van proefvelden van vaste proefvelden, onder leiding van de Europeesche ambtenaren van het binnenlandsch bestuur en onder hun toezicht, met medewerking van de districts- en onderdistrictshoofden. Ten einde langs dien weg tot vertrouwbare productie-bepalingen te geraken, bevat het schema verschillende wenken. Ook van het op- en neergaan der prijzen

van padi en rijst moet zooveel mogelijk voor bepaalde plaatsen aantekening worden gehouden. Voorts bevat de circulaire een leidraad voor een aan de resultaten der irrigatiewerken te wijden zoogenaamd oeconomisch verslag, bestemd ter opnemings van al zoodanige verdere gegevens als waarover te beschikken valt. Behoudens beperking of uitbreiding van de te behandelen vraagpunten naar gelang van plaatselijke toestanden en omstandigheden zullen in die — door de controleerende ambtenaren op te stellen, doch later, vóór de doorzending vanwege het hoofd van het gewest, afdelings- of residentie'gewijze samen te vatten — verslagen zijn te bespreken: de oude en de nieuwe toestand op irrigatiegebied, met beschrijving van de bebouwing en den agrarischen toestand in de betrokken streek, de lusten en lasten voor de bevolking uit den aanleg van het irrigatiewerk voortgesproken, de uitgaven en inkomsten van het Gouvernement in verband met den aanleg van het irrigatiewerk, de uitkomsten der particuliere ondernemingen van nijverheid binnen het irrigatiegebied en eindelijk de algemeene conclusiën die uit de voorafgaande beschouwingen ten aanzien van de resultaten van het irrigatiewerk kunnen worden getrokken.

Aan de residenten van een 10-tal gewesten, waar in den laatsten tijd groote bevoeiingswerken onderhanden genomen of voltooid waren (Rembang en Soerabaja uitgezonderd), werd in 1894 de vraag gesteld, of en tot welke bedragen, zonder daardoor een te zwaren druk op te leggen, de landrente in de betrokken irrigatiegebieden zou kunnen worden verhoogd als equivalent voor de voordeelen, welke de ontworpen of verkregen verbeterde irrigatie den inlandschen landbouwer beloofde te schenken. Met dit onderzoek werd voorshands beoogd eene bijdrage te leveren ter beoordeeling van de rentabiliteit der bewuste werken. Uit de ingekomen antwoorden bleek dat bij de verschillende residenten geen eenheid van opvatting had bestaan bij de door hen gevolgde berekeningen, en dat daaraan voor een deel de zoo uiteenloopende resultaten moesten worden toegeschreven wat betreft het bedrag gemiddeld per geïrrigeerden bouw, waartoe de landrente naar hunne meening zou kunnen worden verhoogd, in aanmerking nemende het te verkrijgen nuttig effect van den aanleg van een aan alle eischen voldoende bevoeiingsstelsel. Zoo liepen, naar de inzichten en berekeningen der betrokken residenten, de in het vooruitzicht gestelde gemiddelden van den aanslag per bouw tusschen f 3,42 (voor de werken in de afdeeling Grobogan der residentie Samarang) tot f 14,67 (voor de werken in de afdeeling Panaroean der residentie Bezoeki). Dat bij de vele factoren waarmede valt rekening te houden het te verkrijgen gemiddelde niet overal gelijk kon zijn, was te voorzien, maar waar de conclusiën zoo zeer afweken, rees twijfel, of voor sommige betrekkelijk laag opgegeven landrenteeijfers in streken met goede communicatie-middelen wel voldoende grond bestond, en scheen het aanbeveling te verdienen alsnog te doen nagaan of — en zoo ja welke — gegrunde bezwaren er tegen zouden zijn aan te voeren om den landrente-aanslag in streken als de bedoelde, na de uitvoering der werken, gaandeweg tot zoodanig peil op te voeren dat er voor de schatkist 6 pct. van het aanlegkapitaal der werken werd behaald (4 pct. wegens rente en aflossing en 2 pct. wegens kosten van onderhoud, bediening en bewaking). Nopens de wijze waarop aan dit denkbeeld gevolg zal zijn te geven, is in Juli jl. een voorstel gevraagd van den directeur der burgerlijke openbare werken, c. q. in overleg met den directeur van binnenlandsch bestuur.

Werd in het vorig verslag (blz. 156) melding gemaakt van eene met goed gevolg in het irrigatiegebied der in 1893 voltooid Pekalen-werken (Probolinggo), door onderlinge samenwerking van bestuurs- en technische ambtenaren, tot stand gebrachte voorloopige regeling (verg. ook den jaargang 1894 van het hooger bedoelde Technisch Verslag, blz. 27) voor eene billijke waterverdeling, ook waar het geldt de belangen der teelt van gewassen voor de wereldmarkt, — sedert is men tot soortgelijke proefregeling ook overgegaan in het tot de irrigatie-afdeeling Brantas behorende bevoeiingsgebied der Pategoean-werken in de afdeeling Bangil (residentie Pasoeroean). Het denkbeeld, dat aan de bewuste regelingen (sedert 1890 ook bij de Keningwerken in Rembang van toepassing) ten grondslag ligt, is dat het hoofd van plaatselijk bestuur, daarbij voorgelicht door het onder hem dienende Europeesche en inlandsche bestuurspersoneel en door het voor het onderhoud en beheer der aangelegde irrigatiewerken aangewezen technisch personeel, en na, voor zooveel dit mogelijk en noodig geacht wordt, de belanghebbenden zelve (zoowel de inlandsche bevolking als de beheerders van de in de betrokken streek gelegen particuliere ondernemingen)

te hebben gehoord, voor het irrigatiegebied van elke hoofdleiding jaarlijks en voor de bevloeiing in den oost- en voor die in den westmoesson een cultuurplan en eene daarmede samenhangende regeling der waterverstreking vaststelt en ter kennis van de verschillende belanghebbenden doet brengen, terwijl het toezicht op de geregelde uitvoering van dat cultuurplan aan de verschillende bestuursambtenaren en dat op de waterverstreking aan het betrokken technisch personeel wordt toevertrouwd.

Daar deze, met medeweten der Indische Regeering, bij huis-houdelijke maatregel in het leven geroepen proefregelingen wellicht den weg kunnen banen voor eene goede oplossing van het vraagstuk, in hoever het Gouvernement regelend zou kunnen optreden, opdat eene voor de bevolking en voor de particuliere ondernemers zoo belangrijke gelegenheid zoo min mogelijk van afwisselende inzichten en beginselen van bestuursambtenaren afhankelijk worde gelaten, is de Indische Regeering, naar aanleiding van een bij haar voorgebracht denkbeeld betreffende het organiseren, in daarvoor in aanmerking komende gewesten of gedeelten van gewesten, van zoogenaamde „waterschappen”, in October jl. te rade geworden om in het gebied der voormelde Pategoean-werken een uitvoerbaar geacht onderdeel van dit plan aan de praktijk te doen toetsen. Het ligt thans namelijk in de bedoeling om aan de overigens aldaar reeds werkende huis-houdelijke maatregelen in zake de waterverdeeling, waarvan zooveel sprake was, mede bij wijze van proef, te verbinden de vorming van „waterkringen”, elk onder een eigen, uitsluitend uit dessalieden samengesteld, „kringbestuur”. Onder „waterkringen” zijn te verstaan uitgestrektheden gronds, ter grootte van niet meer dan eenige honderden bouws, verdeeld over weinige dessa's, die in eenzelfde bevoeiingsvak ¹⁾ het irrigatiewater uit eenzelfde tertiaire leiding ontvangen, terwijl in die kringen de zorg voor de waterverdeeling uit de tertiaire leiding, het onderhoud en eventueel de noodige verbeteringen van die leiding en van de daarin gelegen kunstwerken, en verder, na overleg met het dessabestuur, de regeling van den voortgang en de soort der cultures binnen het bewuste gebied, worden opgedragen aan een „kringbestuur”, samengesteld uit vertegenwoordigers van de tot den kring behorende dessa's (één voor elke dessa, door het districtshoofd te kiezen uit een door het dessabestuur opgemaakt dubbeltal). Bij de met dit onderdeel van het waterschapsplan te nemen proef, die zal worden geleid door den resident en den chef der irrigatie-afdeeling Brantas, zal nader zijn na te gaan of de inrichting der waterkringen en kringbesturen geheel zal kunnen worden gevolgd, zooals de hierboven is omschreven, dan wel zich meer zal behooren aan te sluiten aan het op Bali heerschende stelsel van waterschappen (soebak's). Eindelijk is de resident uitgenoodigd om, nadat de proef een vol jaar zal hebben gewerkt, daaromtrent een omstandig verslag uit te brengen en e. q. een concept-reglement in te dienen voor het geheele waterbeheer en de exploitatie der Pategoean-werken.

Van de verschillende groote bevoeiingswerken, voorkomende op het bij de begrooting voor 1891 ontwikkelde algemeen plan, konden in 1895 — zooals lager bliken zal — die tot ruimere benutting van de Manggis-leiding in Kadoe worden in gebruik gesteld, terwijl de werken in het district Wedoeng (Samarang) hunne voltooiing naderden. Nieuwe plannen werden in 1895 niet aangevat. Echter werd in studie genomen een plan ter verbetering en uitbreiding van de Kedoengkandang-leiding in de afdeeling Malang (residentie Pasoeroean). Daarvoor werden opmetingen gedaan, terwijl ook opnemings- en projectwerk werd verricht voor een viertal reeds in vorige verslagen genoemde plannen, omtrent welke uitvoering mede nog valt te beslissen namelijk ten behoeve van bevloeiingen uit de Ramboet in het district Maribaja (residentie Tagal), in het Tangsi- en Mrawoegebied (residentie Kadoe), in Mataraman en Koelon Progo (residentie Djokjokarta), zoodat in de districten Waroedjaijeng en Kertosono (residentie Kediri). Voor vier der bedoelde vijf plannen (namelijk ongerekend het in de tweede plaats genoemde Ramboet-plan, waarvoor de opnemingen samenhangen met die ten behoeve van de Waloeh-irrigatie) werd wegens voorbereidend werk in 1895 uitgegeven f 56 284, terwijl voor reeds in uitvoering genomen groote werken tot aan- en (of) afvoer van irri-

gatiewater aan opnemings- en projectwerk in genoemd jaar werden ten koste gelegd f 73 613, in 't geheel derhalve wegens voorbereidend werk f 129 897, voor welk doel bij de begrooting gerekend was op f 75 000. Daarentegen werd aan aanleg en vernieuwing van bevoeiingswerken van kleinen omvang en aan onderhoud ²⁾ daarvan, waarvoor bij de begrooting was uitgetrokken f 225 000 en f 20 000 of in 't geheel f 245 000, besteed f 146 973. ⁴⁾

Wat de onderhanden zijnde groote bevoeiings- (en afwaterings-) werken betreft, beliep het in 1895 ter zake van eigenlijke uitvoering besteed bedrag: voor de werken in de Solo-vallei (residentiën Rembang en Soerabaja) f 2 402 130 (hieronder f 312 494 wegens aanschaffingen in Europa) en voor de werken in andere gewesten f 835 363. De begrotingsposten wezen daarvoor respectievelijk f 2 700 000 en f 1 400 000 aan.

Al de hiervóór bedoelde plannen en werken, uitgenomen de in noot 4 hieronder bedoelde werken van kleinen omvang (waaronder zie bijlage FF), worden hieronder, naar de volgorde der gewesten, nader besproken.

Preanger Regentschappen. Bevloeiing van de *Tjiheavlake* uit de Tjisokkan (ten nutte van p. m. 8000 bouws ⁵⁾ in het district Tjihea der afdeeling Bandung).

Geraamde kosten f 800 000 [f 759 000]. ⁶⁾ Tot ult. 1895 verwerkt ⁷⁾ f 393 090, waarvan in 1895 f 2820. Laatstbedoeld bedrag werd besteed voor het herstellen en bijbouwen van tijdelijke woningen voor het bedienend en toezicht hebbend personeel en ten behoeve van eenige voorzieningen tegen kwel in de 2de sectie van het hoofdkanaal. Overigens hadden de werkzaamheden in 1895 geen voortgang, in afwachting van de machtiging tot uitvoering van de 3de sectie, omvattende het doortrekken van de hoofdleiding van de aquaduct over de Soekarama af tot en met den overgang dier hoofdleiding over de Tjirandjang en het maken van de inlaatsluizen voor de secundaire leidingen, welke machtiging eerst onlangs (bij gouvernementsbesluit dd. 25 Juli 1896 n. 2) is verleend, nadat gebleken was dat de belanghebbende bevolking geen bezwaar had tegen eene geleidelijke verhooging van de landrente ten einde de rentabiliteit der werken te verzekeren. De kosten der 3de sectie, waarvan de uitvoering over drie jaren zal zijn te verdeelen en welke 2488 bouws bevoeibare velden omvat, zijn geraamd op f 143 050, daarbij, wat den koeliearbeid betreft, gerekend op 23 300 dagdiensten van heerdienstplichtigen per jaar, of voor de drie jaren op 69 900. Bedoelde uitgaaf betreft alleen de hoofdleiding in de nieuwe sectie en de secundaire leidingen voor de verschillende bevoeiingsvakken met de daarbij behorende kunstwerken. Het ligt namelijk in de bedoeling dat de noodige tertiaire leidingen, waardoor het water rechtstreeks op de velden moet worden gebracht, in navolging van wat ook in andere gewesten plaats vindt, door de bij het werk belanghebbende bevolking, onder deskundig toezicht, te zijner tijd in dessadienst worden gemaakt.

³⁾ Bovendien kostte het onderhoud van bevoeiings- en afwateringswerken in het algemeen f 367 030, terwijl daarvoor bij de begrooting was toegestaan f 390 000.

⁴⁾ Namelijk door de irrigatie-afdeelingen Serang, Brantas en Serajoe (in zes gewesten) f 80 167, door den algemeenen waterstaatsdienst f 14 199, en door den gewestelijken waterstaatsdienst f 52 607.

⁵⁾ Volgens in 1896 verkregen nadere gegevens 8700 bouws.

⁶⁾ De in vorige verslagen vermelde ramingen van de totale kosten der reeds vóór 1894 onderhanden genomen groote irrigatiewerken hadden het karakter van maxima, in dier voege dat daarbij gerekend was op volledige uitvoering in vrijen arbeid, zonder dat echter reeds was uitgemakd dat ook de nevenwerken steeds geheel voor rekening van den Staat zouden moeten worden aangelegd. In verband met het in Juni 1894 aangenomen beginsel om voortaan, waar het nieuw te autoriseeren plannen of nog in uitvoering te brengen onderdeelen van reeds onderhanden zijnde werken betreft, geen grooter deel ten laste van den lande te doen komen dan met eene billijke verdeling van lasten is overeen te brengen, en dus ook, waar dit zonder te grooten druk mogelijk is, de belanghebbende bevolking in heerdienst te doen deelnemen aan het tot stand brengen van de prise d'eau en (of) de hooftleidingen, zijn sedert de ramingen herzien (verg. vorig verslag, blz. 156). Naarmate nog een grooter of kleiner deel der werken te ondernemen bleef, is dientengevolge eene meer of minder aanzienlijke besparing van kosten mogelijk geoordeeld, zooals blijken kan uit de hier en bij de meeste der verder te vermelden groote irrigatiewerken tusschen [] vermelde gereduceerde ramingen.

⁷⁾ Hier en bij de verdere opgaven is onder het „verwerkt” bedrag te verstaan hetgeen aan eigenlijke uitvoering was ten koste gelegd, afgezien van dus van hetgeen aan voorbereidend werk was besteed. Omtrent dit laatste vindt men voor elk werk de bedragen vermeld in bijlage FF hierachter.

¹⁾ Een bevoeiingsvak is op zijne beurt de uitgestrektheid gronds, welke het irrigatiewater ontleent aan eenzelfde secundaire leiding.

²⁾ Dit stelsel is uitvoerig beschreven in de verhandeling van den heer F. A. LIEFRINCK over de rijstcultuur op Bali, voorkomende in de „Indische Gids”, 8ste jaargang, deel II, en 9de jaargang, deel I.

Cheribon. Verbetering van de bevoeiing uit de *Doetamati*- en de *Sindopradja-leiding* (ten nutte van p. m. 37 500 bouws in de afdeeling Indramajoe).

Geraamde kosten f 1 600 000 [f 1 397 400]. Tot ult. 1895 was verwerkt f 993 492, waarvan in 1895 f 122 674, en wel voor de verdere uitvoering van de werken tot voeding van de *Sindopradja-leiding* uit de *Tjimanok* f 121 250 en voor het doen van herstellingen aan de in vorige jaren uitgevoerde werken tot beveiliging van die leiding tegen beschadiging door de zoeven genoemde rivier f 1424. De afsluitdam voor de inlaatsluis te Rentang kwam in Augustus 1895 geheel en de sluis zelve (waaraan in 1895 1573 M³. metselwerk werd aangebracht) bij het einde des jaars bijna gereed.

De in 't vorig verslag (blz. 157) bedoelde twee bruggen op schroefpaaljukken kwamen gereed, en eene derde, met de daaraan verbonden wegverlegging, was ver gevorderd. Aan het kunstwerk in de *Tjikeroe* werd 4790 M³. metselwerk aangebracht. De syphon-duiker voor den afvoer van het water van de *Tjirangon* en de *Tjikemangi* kwam op weinig na gereed; de aan dat kunstwerk gekoppelde brug en de nieuwe weg werden in gebruik gesteld.

De buitengewoon natte weersgesteldheid gedurende de eerste helft van 1895 had een nadeeligen invloed op de opkomst van het werkvolk en dientengevolge ook op het grondverzet. hetwelk in het geheel slechts 196 858 M³. bedroeg, tegen 278 958 M³. in 1894.

De ontwerpen voor de verder noodige werken ter verbetering en zoo mogelijk ter uitbreiding van de bevoeiing uit de *Sindopradja*- en de *Doetamati-leiding* waren bij het einde van 1895 nog in bewerking.

Tagal. 1°. Verbetering van de bevoeiing en afwatering in *West-Brebes*, tusschen de *Lossari*- en de *Babakan*-rivier (ten nutte van p. m. 20 300 bouws).

Geraamde kosten f 1 100 000 [f 954 600]. Tot ult. 1895 was verwerkt f 771 842, waarvan in 1895 f 35 425. De in 1894 nog onderhanden zijnde voorzieningen bij de prise d'eau van de *Babakan-leiding* te *Tjisadap* kwamen op het einde van 1895 gereed.

Met behulp van den arbeid van heerendienstplichtigen werd de *Babakan*-hoofdleiding van opslibbing gezuiverd en onder profiel gebracht, terwijl in het belang van eene betere afwatering in het irrigatiegebied van het *Babakan*- en het *Kaboejoetan*-kanaal nog eenige werken van geringen omvang werden uitgevoerd.

Voor de verbetering van het eerste gedeelte van de *Kaboejoetan*-hoofdleiding, waarin nog voortdurend belangrijke taludafschuivingen voorkwamen, werd f 14 911 beschikbaar gesteld, waarvan in 1895 f 6498 werd verwerkt.

Tegen het einde des jaars werd machtiging verleend om de normalisatie van de *Kaboejoetan*-rivier, welke zich tot dusver slechts had uitgestrekt over het gedeelte van uit zee tot aan de samenvloeiing met de *Roekem*, tot aan de hooge zuidelijke gronden voort te zetten en te voltooien. Van het daarvoor beschikbaar gestelde bedrag van f 37 567 werd in 1895 f 9493 besteed. Ongeveer bij het zuidelijk uiteinde van het zoeven bedoelde reeds genormaliseerde gedeelte werd, ter voorziening in de gemeenschap tusschen de op beide oevers gelegen volkrijke streken, eene brug noodig geacht, waarvan de kosten op f 12 437 waren geraamd. Nadat de eigenaren van het particuliere land *Ketanggoengan*-West, die bij het tot stand komen van die brug mede groot belang hebben, eene bijdrage ad f 6000 in de kosten hadden aangeboden, werd machtiging tot de uitvoering verleend, in 1895 nog een bedrag van f 9791 aan die brug verwerkt.

Tagal. 2°. Aanleg van bevoeiingswerken in *Oost-Brebes* uit de *Pamali* (ten nutte van p. m. 37 000 bouws).

Geraamde kosten f 2 250 000 [f 1 680 500]. Tot ult. 1895 was verwerkt f 423 973, waarvan in 1895 f 230 714. Van de inlaatsluis met spuisluis bij de prise d'eau werden de sponningen afgewerkt, de windwerken gesteld, de deuren afgehangen en de afdaken aangebracht, terwijl het ontvangbed voor de spuisluis en de taludbeksleedingen beneden de inlaatsluis werden gemetseld. Met het heiwerk voor den stuwdam in de *Pamali* werd een aanvang gemaakt en de bandjirdijk op den linker-rivieroever aangelegd. Met het graven van het hoofdkanaal, ten behoeve waarvan op ult. 1895 reeds 958 771 M³. grond was verzet, werd voortgegaan en het eerste gedeelte van de inlaatsluis tot den syphonduiker *Karang*, lang p. m. 1.85 K.M. voltooid. Van de syphonduikers onder het bedoelde kanaal kwamen er twee (*Papassan* en *Karang*) geheel en een derde (*Ledoeng*) grootendeels gereed.

Tagal. 3°. Verbetering van de bevoeiing en afwatering in het gebied der *Waloeh*-rivier in de afdeeling *Pamalang* (ten nutte van p. m. 27 000 bouws); 4. Aanleg van werken tot bevoeiing uit de *kali Ramboet* (ten nutte van p. m. 12 500 bouws in het district *Maribajja* der afdeeling *Tagal*).

In het *Waloeh*-gebied, waar tot ult. 1891 f 192 277 was verwerkt, uitsluitend voor het maken van de toen in gebruik gestelde prise d'eau te *Soengapan*, kwamen ook in 1895 nog geen nieuwe onderdeelen van het oorspronkelijk plan in uitvoering. De kosten van dit plan, indertijd geraamd op f 810 000, zouden bij gebruikmaking zooveel mogelijk van den kosteloozen arbeid van heerendienstplichtigen, kunnen worden teruggebracht tot f 562 900. Daar de bevoeiing van het *Waloeh*-gebied ten nauwste samenhangt met die van een deel van het district *Maribajja* (het sub 4. bedoelde *Ramboet*-plan), omtrent de uitvoering van welk laatste werk in beginsel nog niet is beslist, moet, alvorens het werk sub 3. verder kan worden ter hand genomen, een voorloopig ontwerp met begrootingen van kosten voor de bevoeiing van het geheele *Waloeh*-en *Ramboet*-gebied zijn opgemaakt. Met dezen project-arbeid werd in 1895 geregeld voortgegaan. Geheel afgescheiden van eene beslissing omtrent de uitvoering van deze ontwerpen is bij een zeer hoogen bandjir de noodzakelijkheid gebleken om aan het hooger bedoelde kunstwerk te *Soengapan* eenige voorzieningen en wijzigingen aan te brengen, waarvan de kosten geraamd zijn op f 11 867. Tot uitvoering daarvan, waartoe in December 1895 machtiging is verleend, zou in den oostmoesson van 1896 worden overgegaan.

Tagal en Pekalongan. Verbetering van de bevoeiing in de streek tusschen de *Tjomal*- en de *Pekalongan*-rivier (ten nutte van p. m. 25 000 bouws ¹⁾), in de afdeelingen *Pamalang* en *Pekalongan* der genoemde gewesten.)

Geraamde kosten f 1 500 000 [f 1 075 900]. Tot ult. 1895 was verwerkt f 200 861, waarvan in 1895 f 20 589. Aan de reeds voltooide werken voor de prise d'eau in de *Genteng*-rivier werden nog eenige voorzieningen uitgevoerd, zonder dat daardoor de voor die werken toegestane fondsen overschreden werden.

Het in 't vorig verslag bedoelde voorloopig ontwerp tot verbetering van de bestaande bevoeiing en den waterafvoer in het gebied tusschen de *Tjomal*- en de *Sragi*-rivier beoogt o. a. de geregelde bevoeiing van p. m. 2500 bouws, thans geheel van regen afhankelijke, velden in de residentie *Pekalongan*. Ofschoon in 't geheel eene oppervlakte omvattende van 19 748 bouws, uitmakende een onderdeel van het hooger genoemde irrigatiegebied tusschen de *Tjomal*- en de *Pekalongan*-rivier, maakt het bewuste plan een afzonderlijk geheel uit, en kan dus worden behandeld geheel afgescheiden van de uit te voeren werken in het overig gedeelte van het irrigatiegebied tusschen de *Sragi*- en de *Pekalongan*-rivier. De ontworpen werken ten nutte van het bedoelde complex van 19 748 bouws, welke werken zich zullen aansluiten aan hetgeen reeds is tot stand gebracht, worden geraamd eene uitgaaf te zullen vorderen van f 1 060 750 bij uitvoering in vrijen arbeid, welk bedrag, bij uitvoering in heerendienst, te verminderen is tot f 636 650.

In afwachting van hetgeen omtrent dit plan beslist zou worden, werd in 1895 een aanvang gemaakt met een weinig omvangrijk werk, dat ook in het algemeen plan van verbetering past, het doortrekken namelijk over 785 M. lengte van de *Kesessi*-leiding, en de verbinding van het nieuwe gedeelte met de zoevenaamde *kali Gawé* (eene thans nog geheel onbetogelde aftapping op den rechteroever der *Genteng*), van welke *kali Gawé*, die zich lager in de *Tjomal*-en *Sragi*-leidingen splitst, de tegenwoordige monding zal worden gesloten. Men stelt zich voor dat op deze wijze al dadelijk een der vele oorzaken zal worden weggenomen van de in het vlakke noordelijk gedeelte van het irrigatiegebied veelvuldig voorkomende overstromingen. De kosten van het werk, bij de uitvoering waarvan van den arbeid van heerendienstplichtigen zal worden gebruik gemaakt, zijn geraamd op f 14 140, van welk bedrag in 1895 eene som van f 8157 werd verwerkt.

Gedurende 1895 werden overigens de onderzoekingen voortgezet in het overig gedeelte van het gebied tusschen de *Sragi*- en de *Pekalongan*-rivier. De daarbij te volgen weg werd in

¹⁾ In de vier voorgaande verslagen is telkens sprake van p. m. 30 000 bouws, terwijl in het verslag van 1891 werd opgegeven, op grond van de raming bij het algemeen irrigatieplan, p. m. 25 000. Ofschoon vooralsnog geen zekerheid bestaat of het eerste dan wel het laatste getal 't meest de werkelijkheid zal naderen, wordt het beter geacht zich aan het cijfer van 25 000 bouws te houden, omdat daarop ook berust de opgegeven (oorspronkelijke) raming van kosten ad f 1 500 000 (namelijk f 60 per bouw).

algemeene trekken vastgesteld, in verband waarmede een begin werd gemaakt met eenige aanvullingsmetingen en nieuwe waarnemingen omtrent waterstanden en afvoeren.

Samarang en Japara. Werken tot verbetering van de bedijking der beneden Serang-rivier en van de bevoeiing en afwatering in het district *Wedoeng* der afdeeling *Demak* (ten nutte van p. m. 8700 bouws).

Wat op ult. 1894 aan reeds vroeger onderhanden genomen werken nog ontbrak, kwam in 1895 tot stand. Ofschoon hiermede het oorspronkelijk plan (waarvan laatstelijk de kosten geraamd waren op f 800 000) kon geacht worden voltooid te zijn, bleken nochtans de volgende aanvullingswerken noodig, tot welker uitvoering in 1895 machtiging werd verleend, als: *a.* het bouwen van eene beweegbare stuw met schutsluis in de Serang-rivier bij kali Anjar; *b.* het maken van een ijzeren duiker bij Wonoredjo; *c.* het graven van een afvoerkanaal voor de Moeria-riviertjes en het maken van eene bedijking langs den rechteroever der kali Gelis in de Serang-rivier, en *d.* het verbeteren van de bevoeiing en de afwatering van het terrein gelegen tusschen de Serang- en de Lembon-rivier. Het eerstbedoelde werk dient om de bevoeiing van het district *Wedoeng* zooveel mogelijk onafhankelijk te maken van het voorkomen van hooge standen in de Serang nabij kali Anjar, ter plaatse van de aldaar in vorige jaren gebouwde inlaatsluis. Door het maken van eene naaldstuw aldaar zal in den aanvang van den westmoesson, ook wanneer eerstgenoemde rivier een nog betrekkelijk lagen stand heeft, het voor de bewerking der sawahvelden en voor het aanleggen der kweekbedden noodige water in de irrigatiekanalen kunnen worden gestuwd, terwijl de langzame stijging van de beneden-Serang het mogelijk zal maken de te maken naaldstuw vóór het doorkomen van de hooge bandjirs tijdig geheel te openen. Ten behoeve van de prauwvaart op de Serang-rivier zal aan de stuw eene schutsluis worden gekoppeld. De sub *b.*, *c.* en *d.* genoemde werken bleken eensdeels noodig in het belang van eene behoorlijke afwatering van de bouwvelden en het beteugelen van het uit het Moeria-gebergte door de kleine rivieren afstroomende bandjirwater, en anderdeels om, door het doortrekken van de in vorige jaren reeds gedeeltelijk tot stand gekomen irrigatieleidingen, ook het westelijk gedeelte van het tusschen de Serang- en de Lembon-rivier gelegen terrein van bevoeiingswater te kunnen voorzien. Van het voor de vier werken toegestaan bedrag ad f 121 880 (respectievelijk f 37 302, f 3656, f 28 562 en f 52 360) werd in 1895 verwerkt f 79 855 (respectievelijk f 29 889, f 3584, f 21 744 en f 24 638). In verband met hetgeen in 1895 aan vroeger onderhanden genomen werken tot stand kwam, was bij het einde van dat jaar in totaal verwerkt f 921 104, waarvan gedurende 1895 f 165 933.

Samarang. 1°. Verbetering van de bevoeiing en afwatering in de districten *Singenkidoel* en *Grogol* der afdeeling Samarang, (ten nutte van p. m. 16 000 bouws).

Omtrent de uitvoering van dit bevoeiingsplan, waarvoor in 1895 het ontwerp nog niet gereed kwam, moet in beginsel nog beslist worden. Intusschen werden bij gouvernementsbesluit dd. 30 Juli 1895 n°. 36 de noodige fondsen toegestaan (f 67 116) tot het maken met behulp van heerdienstplichtigen van de in 't vorig verslag (blz. 158) bedoelde bedijkingen, en wel aan den linkeroever van de Toentang- en aan beide oevers van de Grogol-rivier. Van het toegestaan bedrag werd in 1895 besteed f 41 775, enkel voor minnelijke onteigening van de noodige terreinstrooken en voor schadeloosstelling wegens te kappen geboomte en te verplaatsen woningen.

Met het eigenlijke grondverzet ten behoeve van de nieuwe dijken zou, op voorstel van den resident, eerst in 1896 worden begonnen, daar in 1895, in verband met de zeer ongunstige weersgesteldheid gedurende een deel van dat jaar, de betrokken bevolking grootelijks hare krachten had te wijden aan de verzorging van het te veld staand gewas.

Samarang. 2°. Verbetering van de bevoeiing en afwatering in *Oost-Samarang*: oostelijk deel der hoofdplaats en districten *Srondol* en *Singenkidoel* (ten nutte van p. m. 7000 bouws).

Geraamde kosten, vooralnog alleen wat betreft de verbetering van den waterafvoer, f 344 590, zijnde bij deze raming gerekend op uitvoering met behulp van heerdienstplichtigen. Blijkens het vorig verslag (blz. 158) wordt — wat de volgorde van uitvoering betreft — de voorrang toegekend aan werken in het belang van den waterafvoer. Aan de voor dit deel van het plan ontworpen werken zou in 1896 de hand worden gelegd, nu daarvoor bij de begroting voor dat jaar een eerste post

was toegestaan. Intusschen werd in 1895 voortgewerkt aan de in 1894 onderhanden genomen voorzieningen, welke de in de Penggaron-rivier gebouwde kunstwerken waren gebleken te behoeven, terwijl, met gebruikmaking van den arbeid van heerdienstplichtigen, een nieuw daarmede samenhangend werk van geringen omvang onderhanden werd genomen, het verbeteren namelijk van de westerleiding der Penggaron-werken en het bouwen van eene verdeelsluis aan het einde dier leiding, van welk werk de kosten geraamd zijn op f 8610. Gedurende 1895 werd in 't geheel verwerkt voor een bedrag van f 7480, makende, met het vroeger voor uitvoering bestede, een totaal bedrag van f 75 739.

Soerabaja en Rembang. Verbetering van de bevoeiing en afwatering in de *Solo-vallei* (ten nutte van p. m. 223 000 bouws).

Geraamde kosten f 18 930 000. Tot ult. 1895 was aan „werken” en — sedert September 1893 — *tevens aan opnemingen*¹⁾ besteed f 4 924 686, namelijk in 1893 en 1894 f 2 522 556 en in 1895 f 2 402 130, onder welke laatste sommen wegens hier te lande bekostigde aanschaffingen, enz. respectievelijk f 914 515 en f 312 494.

Omtrent den stand van de werkzaamheden bij het einde van 1895 in de reeds in uitvoering zijnde secties kan het volgende worden medegedeeld.

Iste kanaalsectie (omvattende het in de afdeeling *Bodjonegoro* der residentie *Rembang* te graven, p. m. 67 K.M. lange, *Iste gedeelte* van het hoofdkanaal, loopende dit gedeelte van de prise d'eau — zie lager onder „*6de kanaalsectie*” — tot aan de kali Patjal²⁾). In de tot dusver onderhanden genomen *Iste afdeeling*, ter lengte van 12.6 K.M. (van piket 10 tot piket 137), waarvoor bij gouvernementsbesluit dd. 24 October 1893 n°. 22, voor zooveel betreft de kosten van grondverzet en onteigening, f 1 164 000 was toegestaan³⁾, was bij het einde van 1895 2 281 599 M³. grond verzet, zoodat toen in bedoelde *Iste afdeeling* nog te verzetten overbleef 1 556 882 M³. Van het op 119 334 M³. berekend grondverzet voor berm-slooten en afwateringen was op ult. 1895 48 670 M³. gereed. De ontwerpen voor de volgende afdeelingen in de *Iste sectie* van het hoofdkanaal, die zich uitstreken van piket 137 tot aan piket 680⁴⁾, waren, evenals voor de daarin noodige kunstwerken, op het eind van 1895 nog in bewerking.

2de kanaalsectie (omvattende het 2de gedeelte van het hoofdkanaal, en wel van de reeds genoemde kali Patjal⁵⁾ af tot aan de kali *Moropelang* in de afdeeling *Lamongan* der residentie *Soerabaja*). Met de grondwerken voor de bij gouvernementsbesluit dd. 2 Februari 1895 n°. 2 geautoriseerde *Iste afdeeling* dezer *2de kanaalsectie* werd tegen einde Juni 1895 aangevangen. Bedoelde *Iste afdeeling* loopt van piket 0, overeenkomende met piket 680 hiervóór genoemd, tot piket 205, en heeft dus eene lengte van 20.5 K.M., terwijl daarvoor bij genoemd besluit is toegestaan f 1 343 228. Van het op 2 966 930 M³. geraamde grondverzet was bij het einde des jaars 926 072 M³. gereed. De ontwerpen voor het verdere gedeelte van deze kanaalsectie voorbij piket 205 waren bij het einde van 1895 nog in bewerking.

Met het graven van het „*Iste noorderkanaal*” naar den anderen oever der *Solo-rivier*, aanvang nemende bij piket 9 van de hier besproken *2de kanaalsectie*, werd in Augustus 1895 begonnen, en wel voor zooveel betreft het *Iste gedeelte* (of onverdeeld pand) ter lengte van 23.6 K.M., de kosten van welk gedeelte volgens het bij gouvernementsbesluit dd. 17 April 1895 n°. 2 goedgekeurde ontwerp geraamd zijn op f 242 260. Van de

¹⁾ Vóór September 1893 was aan opnemingswerk ten koste gelegd f 411 826 (verg. het verslag van 1894, blz. 142/143).

²⁾ In Mei 1896 is eene nieuwe (10de) kanaalsectie gevormd, loopende van de kali Tidoë tot de kali Patjal (met welk vak toen de *Iste kanaalsectie* is ingekrompen) en van de kali Patjal tot de kali Bezoeki of Poh Kendi, mede in de afdeeling *Bodjonegoro*.

³⁾ Bij gouvernementsbesluit dd. 3 Maart 1896 n°. 10 is machtiging verleend tot het maken van de kunstwerken voor de kruising van de *Iste sectie* van het hoofdkanaal met een viertal rivieren, van welke kunstwerken de kosten zijn geraamd op f 776 000.

⁴⁾ Bedoelde ontwerpen zijn goedgekeurd bij de gouvernementsbesluiten dd. 3 April en 12 Mei 1896 nos. 38 en 39, waarbij tevens machtiging is verleend tot de uitvoering (in daghuur). De kosten worden geraamd te zullen bedragen voor de *2de afdeeling* (van piket 135 tot piket 395) f 2 610 000, en voor de *3de of laatste afdeeling* (van piket 395 tot piket 665) f 1 946 000.

⁵⁾ Sedert Mei jl. van af de kali Bezoeki of Poh Kendi, doordien het gedeelte van af piket 0 tot piket 53 toen is overgegaan bij de nieuwe (10de) kanaalsectie (verg. noot 2 hierboven).

bij dit ontwerp op 675 517 M³. geschatte grondverzet was op ult. 1895 180 981 M³. verzet.

Bedoeld 1ste noorderkanaal, voor welks verdere gedeelte (verdeeld pand) de ontwerpen ult. 1895 in bewerking waren, zal moeten dienen voor de bevloeiing van 2550 bouws op den rechteren van 22 200 bouws op den linkeroever der Solo-rivier.

In Juli jl. is ook begonnen met het graven van het 2de noorderkanaal (scheepvaartkanaal), zijnde voor de 1ste afdeling daarvan, ter lengte van 19.7 K.M., bij gouvernementsbesluit dd. 24 Februari 1896 n°. 3 toegestaan f 243 000.

3de kanaalsectie. Nog niet in uitvoering. In Mei 1895 werd een aanvang gemaakt met het maken van de ontwerpen, doch in Februari jl. moest de bewerking gestaakt worden, omdat het bleek dat nog vele terreinopnemingen noodig waren.

4de en 5de kanaalsectie. Aan projectwerk werd nog niets gedaan. Voor voorbereidende werkzaamheden in deze secties werd intusschen bij gouvernementsbesluit dd. 13 April 1895 n°. 18 toegestaan respectievelijk f 48 200 en f 49 400.

6de kanaalsectie, omvattende de kunstwerken aan de prise d'eau van het hoofdkanaal te Ngloewak (westelijke grens van de Solo-vallei). Zoals in 't vorig verslag (blz. 158, noot 2) reeds werd medegedeeld, zijn bij de goedgekeurde ontwerpen voor deze kunstwerken de kosten, daaronder ook het graven van het gedeelte hoofdkanaal vóór piket 10, geraamd op f 1 673 000 (gouvernementsbesluit dd. 3 Februari 1894 n°. 12). Het grondverzet aan de uitgraving ten behoeve van de prise d'eau, dat op ult. 1894-35 000 M³. bedroeg, was bij het einde van 1895 vermeerderd tot 219 015 M³. Eene van de 8ste kanaalsectie overgebrachte zijwerker-graafmachine (excavateur) werd gemonteerd en in December in werking gebracht.

Met het verzamelen van kalksteen voor de kalkovens (waarvan er in den aanvang van 1896 één in de 1ste kanaalsectie — te Tjileboong — en één in de 6de sectie — te Ngloewak — gereed kwamen) en van bergsteen (bouwsteen) werd geregeld voortgegaan. Bij het einde van 1895 waren afgevoerd 3 000 M³. kalksteen en 11 513 M³. bergsteen. Onderscheidene weken achtereen moest in de tweede helft des jaars de afvoer gestaakt blijven wegens de lage waterstanden in de Solo-rivier. Twee locomotieven voor klein spoorwegmaterieel waren afwisselend in gebruik. Het bezigen van hout tot voeding der stoomwerktuigen bleek voordeliger uit te komen dan het gebruik van petroleum-residu, althans op de 6de sectie, waar het brandhout minder duur komt te staan dan op de 1ste sectie.

7de en 8ste kanaalsectie. Gedurende de eerste maanden van 1895 maakte de 7de sectie het zuidelijk en de 8ste sectie het noordelijk deel uit van de voor de verlegging van de Beneden-Solo-rivier noodige doorgraving in het district Pridjek der afdeling Sidajoe (residentie Soerabaya) van de heuvels tusschen genoemde rivier en de Java-zee in de richting van Pelangwot (nabij de districtschoolplaats Wringin-anom) naar de dessa Sidajoe Lawas (gelegen aan den niet ver van het strand loopenden postweg beoosten de grens met de residentie Rembang), doch toen in Mei verschillende hulpinrichtingen waren gereed gekomen, zooals die ter voorziening in de behoefte aan drinkwater en aan voedingswater voor de werktuigen, zoomede het verbindingsspoor tusschen Pelangwot en het door de 8ste sectie loopend gedeelte naar Sidajoe Lawas, ging het werk in de 7de sectie, voor zooveel de doorgraving betreft, in beheer over bij de 8ste sectie, en werd de 7de sectie voorloopig eene bevloeiingssectie. Dientengevolge werd in deze laatste sectie begonnen met het maken van ontwerpen voor de later te maken irrigatiekanalen, welke arbeid sedert geregeld werd voortgezet. Inmiddels was men in de 8ste sectie met het tot aan de Java-zee loopende gedeelte der spoorverbinding gereed gekomen, terwijl toen in die sectie tevens in meer of minder ver gevorderden staat van voltooiing verkeerden de verschillende verder benodigde hulpinrichtingen, als: een los- en laadhoofd aan de Java-zee, een bokhoofd voor het verwerken van zware lasten, een droogdok, een atelier te Sidajoe Lawas, monteeren kolenloodsen, enz. In Mei Juni, toen dus de 8ste sectie den geheelen arbeid aan de doorgraving omvatte, werden bezuiden den postweg bij Sidajoe Lawas eenige graafmachines in het werk gesteld, nadat de daartoe noodige sleuven gegraven en op de terrassen de grondsporen gelegd waren voor het zijdelings uitrijden van den ontgraven grond. Einde October waren 5 graafmachines in gebruik, doch met dit werktuigelijk grondverzet had men aanvankelijk veel tegenspoed, zoowel door telkens voorkomende gebreken aan de werktuigen, als (in December) door de plotseling ingevallen regens, welke ten gevolge hadden dat de zijwanden der door de graafmachines gemaakte gleuven instortten. Om beschadiging te voorkomen, moesten de machines

uit die gleuven worden gehaald, terwijl, zoolang de regens voortduurden, de „machines voorwerkers” buiten dienst moesten blijven en alleen nog iets kon worden uitgericht met de „machines-zijwerkers”. Tot ult. April 1896 was met de graafwerktuigen in 't geheel verzet 87 308 M³. In verband met de verkrege ondervinding zouden 3 der graafwerktuigen worden verbouwd. De verder benodigde nieuwe zouden worden vervaardigd volgens daartoe door den dienst der werken verstrekte speciale gegevens. Door den persbaggermolen, die van uit de Java-zee in de richting der in den postweg bij Sidajoe Lawas gemaakte coupure aan 't werk werd gezet, werd gedurende 1895 eene hoeveelheid van 92 029 M³. opgebaggerd en weggeperst.

Algemeene dienst der werken. Op het hoofdbureau te Bodjonegoro werd voortgegaan met het uitwerken van de opnemingen en met het maken van ontwerpen.

Voor het stroomopwaarts brengen langs de Solo-rivier van materieel en materialen bediende men zich met aanvankelijk goed gevolg van groote prauwen en van de sleepbooten der werken. Voor de eerste maal, voor zoover de geheugenis strekte, was men (in December) ongehinderd de rivier kunnen opstroomen tot voorbij Bodjonegoro. Omstreeks medio Maart jl. werd echter, wegens de te verwachten lage waterstanden op de Solo-rivier, de dienst der stoomsleepbooten voorloopig gestaakt. Ten behoeve van het vervoer van kalk- en breuksteen en andere materialen langs de verschillende secties der werken werd in October 1895 een begin gemaakt met den aanleg van eene transportbaan. Omstreeks medio 1896 waren over p. m. 15 K.M. zoowel de aardebaan als de duikers en hulpbruggen in dit werkspoor gereed of zoo goed als gereed.

In de centrale houtzagerij te Bodjonegoro was bij het einde van 1895 eene houtmassa van 31 414 M³. gezaagd.

De opkomst van werkvolk, voornamelijk voor het grondverzet, liet over het algemeen nog veel te wenschen over. Volgens eene opgave over Mei jl., toen trouwens de padi-oogst in gang was, waaronder natuurlijk de opkomst lijdt, waren op de werken in hun geheel onvvang, daaronder dus ook de lager onder „Rivier- en zee werken” te bespreken aanleg van den dam Oedjoeng Piring (Madura) — Djamoecan-rif, uitmakende de 9de sectie der werken, gemiddeld per dag in dienst 5213 koelies en 776 ambachtslieden.

De publicceering in de Javasche Courant van de maandelijksche verslagen omtrent den stand der werken, zoowel wat bedoelden dam als wat den arbeid in de Solo-vallei betreft, werd geregeld voortgezet.

Pasoeroean. 1°. Bevloeiing uit de *Pategoan* en andere rivieren in de afdeling Bangil (ten nutte van p.m. 9000 bouws).

Geraamde kosten f 900 000 [f 839 400]. Tot ult. 1895 was verwerkt f 775 334, waarvan in 1895 f 26 733, welk laatstbedoeld bedrag werd besteed ten behoeve van de — in 1896 voort te zetten — uitvoering van het zoogenaamde 2de gedeelte der werken tot waterverdeling uit de Bekatjak-leiding met inbegrip van de verbetering van de Kedoeng Larangan als afvoerweg van de bandjirs. Dit nieuwe onderdeel van het Pategoan-irrigatiestelsel wordt uitgevoerd met behulp van heerendienstplichtigen, en met het oog daarop zijn de kosten er van, zooals reeds in 't vorig verslag is vermeld, geraamd op f 66 429, waarbij is gerekend op 253 287 dagdiensten van heerendienstplichtigen. Gedurende 1895 werd reeds beschikt over 82 385 dagdiensten.

Pasoeroean. 2°. Bevloeiing uit de *Kedoengkandang*-leiding in de afdeling Malang.

Nadat uit voorloopige onderzoeken van den chef der irrigatieafdeeling Brantas was gebleken dat de hiergenoemde leiding, die het water aan de kali Amprong ontleent, slechts dient voor de bevloeiing van ongeveer 1800 bouws, doch dat, wanneer zij behoorlijk verruimd, doorgetrokken en van de noodige kunstwerken wordt voorzien, nog p.m. 4000 bouws thans geheel van regen afhankelijk velden daaruit bevoeid zullen kunnen worden, werd in 1895 door het personeel van den algemeenen dienst van den waterstaat een onderzoek begonnen naar de middelen tot verbetering en uitbreiding der bedoelde bevloeiing. Voor de noodige opmetingen en waarnemingen, die in 1896 zullen worden voortgezet, werd gedurende 1895 uitgegeven f 7202.

Bezoek i. Sampuan-werken (ten nutte van p.m. 15 000 bouws in de afdeling Panaroekaa).

Geraamde kosten f 1 000 000 [f 882 100]. Tot ult. 1895 was verwerkt f 555 996, waarvan in 1895 f 95 887. Behalve eene som van f 501, welke besteed werd voor de voltooiing van reeds in

vorige jaren onderhanden genomen werken, werd van het in 1895 verwerkte bedrag f 47 626 aangewend om een begin te maken met de uitvoering van de in dat jaar geautoriseerde 2de en 3de gedeelten van de werken voor de verbetering en uitbreiding der bevoeiing uit de Kapongan- en de Sitoebondoleiding (verg. vorig verslag, blz. 159). De uitvoering geschiedde met gebruikmaking van heerendienstplichtigen; van het in het geheel daarvoor noodig geraamd aantal van 732 420 dagdiensten werd gedurende 1895 over 60 082 dagdiensten beschikt. Overigens werd in 1895 nog f 47 760 uitgegeven en over 74 310 dagdiensten van heerendienstplichtigen beschikt voor het herstellen van door bandjirs ontstane beschadigingen en het aanbrengen van verbeteringen aan het vroeger gemaakte zuider-hoofdkanaal, van welke herstellingen en verbeteringen de totale kosten, wanneer wordt gebruik gemaakt van 95 400 dagdiensten van heerendienstplichtigen, zijn geraamd op f 55 556.

Banjoemas en Bagelen. Verbetering van de bevoeiing in het *Serajoe-stroomgebied* (ten nutte van p.m. 80 000 bouws), zoomede in het *zuidelijk deel der beide gewesten*, uitgenomen het gedeelte van Zuid-Bagelen beoosten de Loh Oeloe (ten nutte van p.m. 50 000 bouws).

Geraamde kosten in totaal f 9 300 000 [f 7 727 600]. Tot ult. 1895 was verwerkt f 1 442 994, waarvan in 1895 f 4843, welk laatste bedrag strekte om een begin te maken met de in genoemd jaar geautoriseerde verbetering van de bevoeiing uit de *kali Peloes* in de afdeeling *Poerwokerto* (residentie Banjoemas), waarvan de totale kosten zijn geraamd op f 32 448. Overigens bestonden de werkzaamheden van het in dit irrigatiegebied bescheiden waterstaatspersoneel nagenoeg uitsluitend in het verder uitwerken van projecten.

Bagelen. Verbetering van de bevoeiing en den waterafvoer in het *zuidelijk deel van het gewest*, beoosten de *Loh Oeloe* (ten nutte van p.m. 57 000 bouws).

Geraamde kosten f 2 850 000 [f 2 378 700]. Tot ult. 1895 was verwerkt f 237 571, waarvan in 1895 f 59 205, en wel ten behoeve van de voortzetting van de in 1893 aangevangen werkzaamheden tot verruiming van het *Wawar-* en het *Tjokrojasankanaal*, waartoe respectievelijk 70 096 en 144 427 M² grond werd verzet, makende met het grondverzet in de beide voorafgegane jaren een totaal van 413 335 en 607 938 M². De verruiming van laatstgenoemd kanaal werd, voor zoover daarop bij het betrekkelijk ontwerp gerekend was, d.w.z. over het 3700 M. lange benedengedeelte, bijna voltooid. De kosten voor de verruiming van het stroomopwaartsche, 8100 M. lange gedeelte van bedoeld kanaal, voor welk werk een ontwerp gereed kwam, zijn bij uitvoering in heerendienst geraamd op f 92 227.

Met het uitwerken van de in 't vorig verslag (blz. 159) bedoelde ontwerpen voor de verbetering van de bevoeiing uit de *Kedoengpoetri-* en de *Boro-leiding* werd voortgegaan. Als passende in het ontwerp met betrekking tot de *Boro-leiding* werd in 1895 nog machtiging verleend tot het verruimen van het bovengedeelte dier leiding, waaraan dringende behoefte bestond. De uitvoering geschiedde in heerendienst onder toezicht van het personeel der irrigatieafdeeling *Serajoe*, terwijl de kosten, ad f 881, bestreden zijn uit den post voor irrigatiewerken van geringe omvang.

Kadoe. 1°. Bevoeiing uit de *Manggis-leiding* in het district *Magelang* (ten nutte van p.m. 5000 bouws).

Dit bevoeiingsplan, waarvan de kosten laatstelijk (in 1891) geraamd waren op f 500 000, en dat op het werkplan voor 1895 niet meer voorkwam, omdat gerekend werd dat het nog in 1894 zou gereed komen, is in zijne verschillende onderdeelen eerst in den loop van 1895 opgeleverd, nadat nog op een paar punten van de hoofdleiding, die het water uit de *Progo* aanvoert, nader noodig gebleken voorzieningen waren aangebracht, waarvoor werd uitgegeven f 21 285, waardoor, het verwerkt totaal bedrag steeg tot f 530 465. Naar gelang de voltooiing vorderde, werd door de bevolking van het aangevoerde water gebruik gemaakt in het belang van haren landbouw. Het dagelijksch beheer en toezicht op de *Manggis*-werken, en op de waterverdeeling daaruit, blijft voorloopig berusten bij het personeel van den algemeenen dienst, dat in de residentie *Kadoe* is belast met de opnemingen en het projectwerk voor de — hieronder nader te bespreken — verbetering der bevoeiing in het gebied der *Tangsi* en *Mrawoe*.

Kadoe. 2°. Bevoeiing uit de *Tangsi-rivier* in het district *Menoreh* der afdeeling *Magelang*.

Zooals reeds in 't vorig verslag (blz. 159/160) is aangeteekend, hebben de opnemingen ten behoeve van dit nog niet geautori-

seerde plan doen zien dat het waarschijnlijk zal kunnen dienstbaar worden gemaakt aan een grooter complex dan de aanvankelijk beoogde uitgestrektheid van p. m. 3000 bouws op den rechteroever der *Tangsi*, namelijk ook aan bevoeiingen op den linkeroever dier rivier en in het gebied der *kali Mrawoe*. De daarvoor noodige onderzoekingen en opnemingen worden nog voortgezet. Intusschen is een ontwerp voor de 1ste afdeeling der werken gereed gekomen, omvattende de bevoeiing van 2867 bouws op den rechter *Tangsi*-oever, welke 1ste afdeeling vatbaar is om afzonderlijk te worden uitgevoerd. Zeer onlangs is echter door het Indisch Bestuur bericht dat ten aanzien van de van eene eventuele uitvoering verwachte oeconomische en financieele gevolgen nog nader overleg is wenschelijk gebleken. Van het aanvankelijk voornemen om reeds bij de begroting voor 1897 op het ter hand nemen van het werk te rekenen, is daarom afgezien. Volgens de bij het voorontwerp behoorende raming van kosten zou de bedoelde 1ste afdeeling van het *Tangsi-* en *Mrawoe*-plan bij uitvoering in heerendienst (638 000 dagdiensten) f 188 000, bij uitvoering geheel in vrijen arbeid f 315 000 kosten. Het aandeel, dat aan de bevolking in het tot stand brengen van het werk ware op te leggen, zou, blijkens de bestuursopgaven, 85 000 dagdiensten 's jaars kunnen bedragen.

Djokjokarta. Bevoeiing uit de *Progo-rivier*.

Dit plan, omtrent welks uitvoering mede nog valt te beslissen, verkeert tot hiertoe geheel in het stadium van onderzoek. Ten behoeve van de in 1895 voortgezette opnemingen, kaarteering en projectwerkzaamheden werd besteed f 35 500, makende met de tot ult. 1894 gedane uitgaven een totaal van f 175 400. De voorloopige ontwerpen voor de bevoeiing zoowel van de *Mataraman-streek* (rechteroever der *Progo-rivier*) als van de *Koelon Progo* (linkeroever), vergezeld van gedetailleerde ramingen van kosten, zouden waarschijnlijk in den loop van 1896 gereed komen.

Madioen. Verbetering van de bevoeiing in de afdeelingen *Magellan* en *Ngawi* (ten nutte van p. m. 50 000 bouws).

Geraamde kosten f 3 500 000, [f 2 100 000]. Gedurende 1895 bepaalden zich de werkzaamheden tot het voortzetten van de opnemingen en het maken van projecten, zoodat voor het eigenlijke werk (waarvoor tot ult. 1894 f 19 928 was besteed) niets werd uitgegeven.

Voor twee onderdeelen van het plan kwamen de ontwerpen gereed: het eene, waarvan reeds in 't vorig verslag (blz. 160) sprake was, betreft het maken van een vasten stuwdam met inlaatsluis in de *Gandong-rivier* bij de *dessa Djedjeroek* en van aansluitende leidingen tot voeding van de *Kalitengah-* en *Srambak-leidingen*; het andere betreft het maken van eene nieuwe prise d'eau in de rivier *Gandong-kidoel* bij de *dessa Nitikan* met daaraan sluitende leiding tot voeding van de *Doekoen-leiding*. Dit laatste ontwerp beoogt geene uitbreiding van het bevoeiingsgebied, doch de vervanging van 5 tijdelijke dammen door een permanenten dam, en het beteugelen van den toevoer van het uit de *Gandong-kidoel* afgetapte water voor bevoeiingsdoeleinden. Tot de uitvoering van beide ontwerpen, wat den koeliearbeid betreft in heerendienst en overigens in daghuur, is machtiging verleend bij gouvernementsbesluit dd. 11 Januari 1896 n°. 56. De kosten, bij uitvoering op dien voet, zijn geraamd op respectievelijk f 46 963 en f 11 760.

Kediri. Aanleg van bevoeiingswerken in de districten *Waroedjaijeng* en *Kertosono* der afdeeling *Berbek* (ten nutte van ruim 27 000 bouws)¹⁾.

Het volledig voorontwerp betreffende dit nog niet geautoriseerde bevoeiingsplan kwam in 1895 gereed, evenals de gedetailleerde raming van kosten, volgens welke de werken zouden te staan komen op f 2 414 400 bij uitvoering uitsluitend in vrijen arbeid en op f 1 015 100 wanneer de koeliearbeid, begroot op 6 miljoen dagdiensten, geheel in heerendienst werd verricht. In dit laatste geval zou het werk in 13 à 14 jaren zijn tot stand te brengen, daar volgens de door de bestuursambtenaren verstrekte gegevens jaarlijks niet meer dan 452 000 dagdiensten van heerendienstplichtigen voor het bewuste doeleinde zouden beschikbaar zijn. Uitvoering in 10 jaren, daarbij rekenende op 1 480 000 dagtaken in vrijen arbeid en 4 520 000 dagtaken in heerendienst, zou te staan komen op f 1 343 200. Volgens zeer onlangs ontvangen berichten zijn ten aanzien van de quaestie der rentabiliteit van het plan nader eenige vragen gerezen, welke het wenschelijk doen achten bij de ontwerp-begroting voor 1897 nog niet,

¹⁾ Tot dusver werd voor de uitgestrektheid van het te bevoeien gebied opgegeven p.m. 30 000 bouws. Na voltooiing van het voorloopig ontwerp bleek echter dat dit cijfer tot ruim 27 000 bouws moet worden teruggebracht.

zooals aanvankelijk het plan was, voor de uitvoering van het werk een eersten post uit te trekken.

Rivier- en zeewerken. De steenen dam van Oedjoeng Piring (op den Madura-wal) naar het Djamoean-rif, welke dam als eene aanvulling is te beschouwen van de werken in het Westgat van Soerabaja en welks aanleg, uitmakende de 9de sectie der op blz. 136/137 hiervóór besproken werken en opnemingen aan de Solo-rivier, in het voorjaar van 1893 werd aangevangen, was bij het einde van 1895 onderhanden over eene lengte van 11 625 M., waarvan 9760 M. tot ongeveer den hoogsten waterstand was opgetrokken. Er was toen eene hoeveelheid van 514 733 M³. steen gestort, waarvan 250 870 M³. in 1895. Van het ter verwerking in dat jaar bestemde bedrag van f 550 000 werd uitgegeven f 527 322, waardoor het tot ult. 1895 verwerkt bedrag krom tot f 1 344 576. Belangrijke inzinkingen van het damlichaam in den zeebodem werden niet meer waargenomen, terwijl de zware stormen, waaraan de dam op 19 en 21 December weerstand had te bieden, slechts geringe beschadigingen teweegbrachten, welke spoedig waren hersteld. De uitkomsten van de in September en October 1895 verrichte opnemingen in het vaarwater ten westen van den dam, vergeleken met die van in de voorafgegane jaren gedane waarnemingen, geven voorloopig reden tot tevredenheid, in zoover dat nabij en op de baar gaandeweg de waterdiepte een weinig blijkt te zijn toegenomen.

Omtrent de werken, die in de residentie Soerabaja sedert eenige jaren op het gebied van rivier-verbetering en waterkeering onderhanden zijn aan de Brantas-, Porrong- en Soerabaja-rivieren valt over 1895 het volgende aan te teekenen. Voor bedoelde werken, in algemeenen zin aangeduid wordende als „werken tot behoud van het vaarwater in het Oostgat van Soerabaja”, werd van het voor 1895 toegestaan bedrag van f 756 000, uitgegeven f 626 738.

Op het benedengedeelte der Brantas (tusschen Kedongsoro en Lengkong), waar door de vroeger verrichte afgravingen en achteruitlegging van dijkvakken de gewenschte verruiming van het hoogwaterprofiel verkregen was, hield men zich in 1895 in het bijzonder nog bezig met het maken van kribben en slibvangers, ten einde de belemmeringen op te heffen die bij lage waterstanden de scheepvaart aldaar ondervond, doch dit doel werd nog niet volledig bereikt. Ten gevolge van de groote bewegelijkheid van den bodem toch waren langs de koppen der meeste kribben smalle diepe geulen ontstaan, zonder dat de diepte over belangrijke breedte was toegenomen. Vooral tusschen Kedongsoro en Troesan hadden die geulen tot kronkelingen in het vaarwater geleid. Vermoedelijk zouden te dien opzichte nog nadere voorzieningen moeten worden getroffen.

Als aanvulling van de in 1894 voltooide werken op het benedengedeelte der Porrong-rivier was blijkens het vorig verslag (blz. 160/161) eene nadere voorziening noodig bevonden om een behoorlijken waterafvoer naar zee meer afdoende te verzekeren, en wel door het verlengen van de nieuwe Porrong-rivier beneden de reeds gemaakte coupure tusschen de kali Sogo en de kali Semamboeng. Die verlenging vorderde de onteigening van verschillende perceelen vischvijvers, welke bij minnelijke schikking verkregen werden, gezamenlijk voor eene som van f 38 536. Het plan is de verlenging tot stand te brengen door over eene lengte van 2900 M. met een persbaggermolen door bedoelde vischvijvers eene geul te baggeren van 50 à 60 M. breedte en met de opgeperste specie aan weerskanten dijken op te werpen. Die dijken zullen worden gevormd door de opgebaggerde specie te storten tusschen een uit de hand opgeworpen „persdijkje” en langs den ontworpen buitenvoet der dijken in de toekomstige rivierbedding te plaatsen paggerwerken van bamboe, die den ingebrachten modder tegenhouden, maar het water gelegenheid geven om af te vloeien. Genoegzaam uitgedroogd zijnde, kan de aldus verkregen laag tot een dijk worden vergraven. Voor het baggeren beschikte men over een door den dienst der werken in de Solo-vallei afgestane persbaggermolen, doch in November, kort nadat de eigenlijke baggerarbeid was begonnen, ontstond aan den molen een defect, dat men bij het einde des jaars nog bezig was te verhelpen. De paggers, welker plaatsing met het baggeren gelijken tred hield, waren toen aan de eene zijde der toekomstige rivierbedding over 500 en aan de andere zijde over 700 M. gesteld. Het opwerpen van de bedoelde „persdijkjes” was over 2600 M. gereed. De in 't vorig verslag (blz. 161) bedoelde oude steenen overlaat in den bovenmond van het verbrede overlaatkanaal, welk kunstwerk thans nog den sleutel van den toestand vormt, doch na de voltooiing van de verlengde Porrong-rivier

overbodig wordt, had veel te lijden van de langdurige hooge waterstanden in den westmoesson 1894/95. Door vrij belangrijke bestortingen en bemetselingen werd echter ontijdige vernieling voorkomen. Bij het einde van 1895 was aan bovengenoemde werken, met inbegrip van voormelde onteigeningskosten, besteed f 112 101.

De op ult. 1894 nog ontbrekende kribben en slibvangers ten behoeve van de normaliseering van de Soerabaja-rivier van af het verdeelpunt te Melirip tot aan Sepandjang (verg. vorig verslag, blz. 161) werden in 1895, op enkele na, voltooid. Ten gevolge van verzakking van de steenbekleding ontstonden ook hier geulen langs de koppen der kribben, doch in mindere mate dan in de Brantas. Bij laagwater was, met uitzondering van een enkel punt waar de scheepvaart nog belemmering ondervond, eene regelmatige vaargeul van voldoende breedte en diepte aanwezig. Gedurende 1895 werd voor dit werk uitgegeven f 99 965, makende met het vroeger besteed bedrag in 't geheel f 241 700.

Ten behoeve van den bij gouvernementsbesluit van 13 Maart 1895 n. 22 geautoriseerden bouw van twee stuwen met bijkomende werken beneden Sepandjang werden contracten voor de levering der heipalen en andere houtwerken gesloten en de noodige machines voor drooghouding, houtbewerking, enz. opgesteld. Hooge waterstanden waren oorzaak dat op ult. 1895 aan het eigenlijke werk nog slechts een begin van uitvoering was kunnen worden gegeven, terwijl in Januari d. a. v, met het oog op den westmoesson, de arbeid tijdelijk moest worden gestaakt. De uitgaven bedroegen in 1895: voor de stuwen f 235 648 (waaronder f 41 954 wegens onteigeningen), en voor de te maken kanalen tot voeding van de hoofdleidingen te Soerabaja met het opgestuwde water (waartoe bij het reeds vermelde gouvernementsbesluit eveneens machtiging was verleend) f 65 725, in hoofdzaak voor onteigeningen.

Daar de zoeven vermelde middelen om stroomend water in eenige leidingen te Soerabaja te brengen nog niet voldoende zullen zijn om aan den ongunstigen toestand, waarin die hoofdplaats ten opzichte van faecaliën-afvoer verkeert, een einde te maken, is een algemeen rioleeringsplan ontworpen. Het ter zake ingediend ontwerp was, bij de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor dit hoofdstuk, bij het departement der burgerlijke openbare werken in onderzoek. Deze aan gelegenheid kan echter niet meer geacht worden te behooren tot de werken, die in het belang van de verbetering van het Oostgat zijn ondernomen.

De rivier- of zeewerken in andere gewesten waren ook in 1895 van weinig omvangrijken aard en bepaalden zich in hoofdzaak tot het betengelen van eenige inscharingen van de Tjiliwong (residentie Batavia) en het voltooien van de oever-voorzieningen in eene inscharende bocht van de nabij Padang uitwaterende Batang Aran- of Padang-rivier, aan welk laatstbedoeld werk in 1895 nog werd besteed f 10 323, makende met het in 1894 verwerkt bedrag van f 12 738 een totaal van f 23 061. Voorts waren plannen in studie voor een verbeterden waterafvoer van de Bangkallan-rivier op Madura, en om de Bataviasche buurten Kebonsiri en Tanahbang in den westmoesson, beter dan tot dusver het geval is, te ontlasten van het waterbezwaar uit het zoogenaamde spruitje Menteng, dat bij hooge waterstanden van de Krokot niet voldoende kan afwateren.

Havenwerken. De in 1894 tot stand gebrachte afsluiting van de zuidergracht der haven van Tandjong Priok (Batavia), tot tegengang van de door de Tjiliwong veroorzaakte aanslibbing in de binnenhaven (zie vorig verslag, blz. 161), bleef in 1895 goed voldoen en had geene nadeelige gevolgen voor de westergracht, zoodat geen bezwaar meer bestond tegen de bestendiging van de afsluiting en het in verband daarmee opruimen van de draaibruggen over de afgedamde gracht. Intusschen bleek dat ook het in de binnenhaven uitmondende riviertje Tjilintjing bij regen belangrijke hoeveelheden vaste stoffen in de haven voert, welke aanslibbing zelfs eenmaal aanleiding gaf tot het vastraken van een stoomschip. Daar in de waterverversching voldoende wordt voorzien door de dagelijkse door eb en vloed teweeggebrachte strooming, bestaat het voornemen om ook het genoemde riviertje af te dammen om den slibaanvoer te keeren.

In het zuidelijk gedeelte van de binnenhaven, waar de bovenbedoelde sliabzetting het sterkst was geweest, werd door den baggermolen *Borneo* gewerkt van Januari tot Maart 1895, en daaruit 21 740 M³. sliab opgebracht. In Augustus werd deze molen van een langeren emmerladder voorzien, ten einde in staat te zijn de ligplaats voor het nieuwe, door de „Droogdokmaatschappij Tandjong Priok” in een te zetten en aan

haar tegen betaling in gebruik te geven gouvernementsdok (verg. vorig verslag, blz. 283) tot op eene diepte van 12 M. te kunnen uitbaggeren, waarmee in October een aanvang werd gemaakt. Hoewel dit werk slechts langzaam vorderde (tot ult. 1895 was 12 230 M³. opgebracht), omdat men te doen heeft met hoofdzakelijk uit koraal en vaste klei bestaande specie, welke moeielijk uit de emmers lost, terwijl het materieel niet voor de baggering op eene diepte van 12 M. is ingericht, bestond toch het vooruitzicht dat het dok op den daarvoor vastgestelden tijd in gebruik zou kunnen worden genomen (verg. overigens hoofdstuk O, afd IV, § 3). De baggermolen *Merak* werkte van April 1895 af in de buitenhaven aan een hulpdokput, waarheen het thans bij de Droogdokmaatschappij in gebruik zijnde marinedok verhaald moest worden, ten einde de oude ligplaats vrij te krijgen voor het verder uitdiepen door de *Borneo*. De *Merak* was in Juni met dit werk gereed, na 46 750 M³. opgebracht te hebben, en kwam, na reparatie, in November weder in de binnenhaven. In totaal werd door beide molens in 1895 149 905 M³. opgebaggerd, waarvan 17 450 M³. door middel van den elevator over de lage terreinen beoosten de binnenhaven werden verspreid.

De havendammen werden in 1895 niet noemenswaardig beschadigd, doch de oosterdam vereischte voortdurend ophooging. De oevers van het scheepvaartkanaal naar Batavia hadden veel te lijden van afslag wegens het bevaren met stoombootjes, waardoor eene afdoende vrij kostbare voorziening niet zal kunnen uitblijven.

De elektrische verlichting van het haven terrein, welke met 1 Augustus 1895 uit handen van de meergenoemde Droogdokmaatschappij overging in die van het Gouvernement (verg. vorig verslag, blz. 162), kwam op den bepaalden tijd in werking. Langs de wegen en in de hangars zijn thans 48 booglampen van 9, en 64 van 4½ Ampère geplaatst, terwijl bovendien 56 gloeilampen zijn aangebracht in het station, het machinegebouw en de hangars. De verlichting voldoet goed.

In 1895 vertoefden te Tandjong Priok, ongerekend de marineschepen en andere landsvaartuigen, 78 stoom- en 30 zeilschepen, metende respectievelijk 811 755 en 17 043 registertonen ¹⁾, tegen 825 stoom- en 65 zeilschepen, met eene inhoudsgrootte van 846 394 en 45 249 registertonen in 1894. De aanvoer van steenkolen, die in 1893 85 565 ton (in 34 ladingen) en in 1894 137 370 ton (in 44 ladingen) had bedragen, was in 1895 belangrijk minder en bepaalde zich tot 62 083 ton, aangebracht in 33 ladingen.

Aan de uitlooppippen te Priok werd in 1895 van gouvernementswege aan particuliere schepen tegen f 1 per M³. eene hoeveelheid van 4362 M³. artesisch water verkocht, tegen 3043 M³. met eene opbrengst van f 3067 in 1894, toen gedurende Januari en Februari het tarief f 1,50 had bedragen.

Ten einde het oude havenkanaal en de stadsgrachten te Batavia op diepte houden, werd daaruit in 1895 door twee stoombaggermolens 115 691 M³. specie opgebracht, tegen 109 926 M³. in 1894. Daar echter de bedoelde molens te groot zijn om de kleinere grachten te kunnen uitdiepen, is in Maart jl. een stoombaggermolen van geringere afmetingen van hier uitgezonden, met behulp waarvan beter een behoorlijke toestand van deze binnenwateren zal kunnen worden verkregen.

De verstreking aan den zoogenaamden Kleinen Boom te Batavia van artesisch water aan particulieren bedroeg in 1895 7240 M³., waarvoor f 3620 werd geïnd. ²⁾

Met betrekking tot andere havens in Nederlandsch-Indië valt over 1895 het volgende mede te deelen.

Ten einde het in 1894 aangelegde zeehoofd aan de noordzijde van de riviermonding bij Laboean (Bantam) zooveel mogelijk in goeden staat te houden, werd het kopeinde voorzien van eene bekleding met beton in zakken. De vraag op welke wijze met betrekkelijk weinig kosten deze door de golven uit den vollen oceaun steeds bedreigde haven zou kunnen worden verbeterd, kwam nog niet tot oplossing.

Te Cheribon neemt het strand bezijden de havenhoofden voortdurend toe, waardoor mettertijd verlenging van die hoofden zal noodig worden. Voor het op diepte houden van de havenmonding

¹⁾ Onder de bedoelde 784 bezoeken van particuliere stoomschepen telde men er 337 vanwege de Koninklijke Paketvaart Maatschappij, 72 en 61 vanwege de Stoomvaartmaatschappijen „Nederland” en „Rottensche Lloyd”, 39 vanwege de „Messageries Maritimes”, 28 vanwege de „Queensland Royal Mail” en 247 vanwege diverse andere maatschappijen.

²⁾ Tegenover de ontvangst te Batavia en Tandjong Priok wegens verkoop van water (f 7982) stond voor het Gouvernement eene uitgaaf van f 2599 wegens personeel en bediening.

werd in 1895 gebaggerd 76 176 M³. specie, tegen 73 584 M³. in 1894.

De te Tagal en Pekalongan voor hetzelfde doel opgebaggerde hoeveelheden bedroegen respectievelijk 78 638 en 80 216 M³. (in 1894 62 486 en 76 648 M³).

Te Samarang werd met de beide aldaar aanwezige baggermolens 145 334 M³. specie opgebracht, terwijl bovendien uit de Samarangsche rivier 5571 M³. door handbaggeren werd verwijderd. In 1894 waren de cijfers 151 447 en 7449 M³.

Te Soerabaja kon in de eerste maanden van 1895 niet geregeld worden gebaggerd, ten gevolge van moeielijkheden met den aannemer voor het vervoer der specie. Nadat in April 1895 een nieuwe aannemer was gevonden, werd het werk weder met kracht aangevat en was in September de voorgeschreven breedte van 20 M. en de diepte van 4.40 M. beneden Soerabajaasch havenvloedpeil overal aanwezig. De opgebrachte hoeveelheid specie — in 1894 77 510 M³. — bedroeg in 1895 101 000 M³., waarvan 10 053 M³. zand voor ophooging van terreinen werd gebruikt.

Van de twee nieuwe aanlegsteigers in de Emmahaven (Sumatra's Westkust), waarvan er in 1894 reeds één was voltooid (verg. vorig verslag, blz. 162), kwam in 1895 ook de andere gereed, hetgeen eveneens het geval was met de verbreding van den zeebreker. Voor beide werken te zamen werd f 36 769 besteed. De herstelling van eene aan bedoelden zeebreker door hevige deining op 28 en 29 October 1895 toegebrachte belangrijke beschadiging vorderde eene uitgaaf van f 2900.

Met den bouw van een los- en laadsteiger te Singkel (residentie Tapanoli), waarvoor f 8420 werd aangewezen, werd een aanvang gemaakt.

De aanlegsteiger te Tandjong Balei (Sumatra's Oostkust) en het ijzeren opslaglokaal aldaar kwamen geheel gereed.

De bouw van den steiger te Gorontalo (Menado) ondervond nog steeds vertraging in verband met den onvoldoenden aanvoer van hout.

Drinkwatervoorziening. Met verwijzing naar hetgeen in hoofdstuk O, afd II, wordt gemeld omtrent de verrichtingen van den dienst van het mijnwezen, voor zooveel betreft het door artesische boringen aan den dag brengen van drinkwater, valt te deze plaatse van het verslag, in aansluiting aan het vroeger medegedeelde, het volgende aan te teekenen.

In het artesische net voor de publieke watervoorziening van de hoofdplaats Batavia met Meester-Cornelis, waaromtrent eene kaart met verhandeling voorkomt in den jaargang 1893 van het Technisch Verslag over de burgerlijke openbare werken, werden gedurende 1895 eenige nieuwe aftappingen gemaakt. De laatstelijk (in 1893) geboorde put n°. 11 aan de Defensielijn van den Bosch, tot hiertoe nog slechts op tijdelijken voet aangesloten aan de leiding langs Goenoeng Sahari (verg. het Koloniaal Verslag van 1894, blz. 147), werd vanwege den dienst van het mijnwezen nader afgewerkt en voorgeod aan gemelde leiding aangesloten. Dientengevolge kan er o. a. het reservoir op Passar Lama (Senin) uit worden gevuld, waardoor het water van den put op Salemba (put n. 9), dat vroeger hiervoor diende, elders in ruimere mate aanwending kan vinden.

Te Samarang, waar de artesische putten, wat debiet en stijghoogte betreft, belangrijk bij die van Batavia achterstaan (verg. blz. 156/159 van het aangehaald Technisch Verslag), werd in 1895 f 26 710 besteed zoowel om de waterdistributie uit een vijftal putten te verbeteren door het leggen van leidingen naar de centra van verbruik als voor het aubringen van pompen en hijdranten.

Voor de hoofdplaats Soerabaja, waar in vroeger jaren herhaaldelijk aan den dienst van het mijnwezen gebleken is dat door artesische boringen geen goed drinkwater is aan den dag te brengen, maakt het vraagstuk hoe op de voor den lande en het publiek meest aannemelijke wijze in die behoefte is te voorzien, ook thans nog een punt van overleg uit. De laatstelijk van twee zijden ingekomen concessie-aanvragen betreffende den aanvoer en distributie van bronwater: *a.* uit de op 74 K.M. van de hoofdplaats Soerabaja gelegen Oemboelan-bron in de afdeling en residentie Pasoeroean (aanvraag F. H. EYDMAN c. s.), en *b.* uit de op 47.5 en 43.5 K.M. van Soerabaja gelegen bronnen Plintahan en Tojo Areng nabij Kasri in de afdeling Bangil van dezelfde residentie (aanvraag C. W. WEYS en J. HULLEN) waren blijkens het vorig verslag (blz. 162 163) in advies gehouden in afwachting van hetgeen zou blijken nopens de proefondervindelijk te beantwoorden vraag, waaromtrent in Mei 1894 aan den dienst van het mijnwezen het noodige was opgedragen, of niet door middel van putten of boringen langs de rivieroevers binnen en nabij meerbedoelde hoofdplaats in voldoende mate door natuurlijke zandfiltratie gezuiverd rivierwater ware te verkrijgen, dat zonder

gevaar voor drinkwater kon dienen. Terwijl de hiertoe noodige pompproeven en bacteriologische onderzoekingen nog in gang waren, werden van eene nieuwe zijde aanbiedingen gedaan betreffende eene bronwater-voorziening (Augustus/September 1895), waartoe in aanmerking werden gebracht de bronnen Soemberbalan en Djobel in de buurt van Patjet in de afdeling Modjokerto der residentie Soerabaja, gelegen op 52 en 60,5 K.M. van de hoofdplaats (aanvraag G. L. VERVER en mr. W. F. L. GERCKE).

Blijkens onlangs ontvangen mededeelingen zijn de onderzoekingen met betrekking tot het denkbeeld der benutting van langs natuurlijke weg gezuiverd rivierwater afgegaan, doch is de Indische Regeering, — ofschoon de verkregen uitkomsten op zich zelf niet onbevredigend waren, in zoover zij uitwezen dat inderdaad langs de oevers der Kalimas, bovenstrooms van de hoofdplaats Soerabaja, over eene uitgestrektheid van 11 K.M. eene voldoende hoeveelheid water kan worden opgepompt, hetwelk, ook na langdurig pompen, gebleken is van goede houdbaarheid te zijn, — toch tot de conclusie gekomen dat het geen aanbeveling verdient Soerabaja langs dezen weg van drinkbaar water te voorzien, niet alleen omdat het opgepompte rivierwater, vooral bij het heerschen van besmettelijke ziekten, waarschijnlijk spoedig gewantrouwd zou worden (waartoe wel reden zou bestaan waar volgens de deskundigen voortdurende controle door chemische en bacteriologische proeven niet achterwege zou mogen blijven), maar ook omdat het gebleken is dat bij voortgezet oppompen het debiet aan groote wijzigingen onderhevig is, waardoor eene constante productie tot voldoende hoeveelheid niet gewaarborgd is en dus eene voorziening met dit water slechts zou mogen worden aanbevolen onder het voorbehoud om, zoo noodig, nog tot beschikbaarstelling van bronwater over te gaan. Bovendien zou het natuurlijk gefiltreerd rivierwater, vóór het gebruik, nog van zijn aanzienlijk ijzergehalte moeten worden bevrijd. Het schijnt dus thans als uitgemaakt te mogen beschouwd worden dat Soerabaja alleen door aanvoer van bronwater aan goed drinkwater kan worden geholpen, en eene beslissing in dien zin mag eerlang worden tegemoet gezien.¹⁾

In 1895 werden vanwege den waterstaat de noodige werken onderhanden genomen om Poerwodadi, de hoofdplaats der afdeling Grobogan (residentie Samarang), van zuiver drinkwater te voorzien. Het water zal worden ontleend aan de op p. m. 10 K.M. van Poerwodadi gelegen bron Sinawah. Reeds kwam de hoofdleiding gereed. De totale kosten der werken zijn geraamd op f 82 000, waarvan bij het einde des jaars was besteed f 58 594 (hieronder f 44 259 in Nederland wegens aanschaffing en uitzending van buizen en andere ijzerwerken).

Het denkbeeld om van gouvernementswege ook in het district Tengger der afdeling en residentie Pasoeroean voorzieningen te nemen ter tegemoetkoming aan de gebrekkige wijze waarop aldaar sommige dessa's zich aan drinkwater moeten helpen, is afgestuit op de betrekkelijk groote kostbaarheid der daarvoor georderde werken (verg. vorig verslag, blz. 163).

III. SPOOR- EN TRAMWEGEN EN STOOMWEZEN.

§ 1. Spoor- en tramwegen.

Alvorens in het verdere gedeelte dezer afdeling in bijzonderheden den voortgang te bespreken, welke — ook in het eerste semester van 1896 — hetzij van staatswege, hetzij voor particuliere rekening, met de voorbereiding of den aanleg van spoor- en tramwegen op Java en Sumatra werd gemaakt, waardoor het in October 1893 (verg. het verslag van 1894, blz. 147) vastgestelde, algemeen spoorwegplan voor Java²⁾ zijne uitvoering weder meer nabijkwam, zij vooraf aangestipt:

1°. dat, ingevolge eene beslissing van de Indische Regeering van Mei jl., het noodige wordt voorbereid om ook met betrekking tot Sumatra te geraken tot de vaststelling van zoodanig algemeen plan, aangevende in hoofdtrekken de in beginsel doelmatigst te achten stoomverbindingen, welk plan, door den

directeur der burgerlijke openbare werken te ontwerpen na overleg met de betrokken hoofden van gewestelijk bestuur, aanvankelijk alleen Zuid-Sumatra zal behooren te omvatten, met de bedoeling het later uit te breiden tot Midden-Sumatra, in aansluiting met den staatsspoorweg ter Sumatra's Westkust;

2°. dat bij het einde van 1895 de lengte der in exploitatie zijnde spoorwegen bedroeg: op Java 1465³⁾ en op Sumatra 279³⁾ K.M., zijnde daaronder begr.: en respectievelijk 342³⁾ en 102³⁾ K.M. particuliere spoorwegen (in aanleg waren opgevoerd tijdstip geen andere dan staatslijnen, ter lengte van 302 K.M. op Java en 33 K.M. op Sumatra), en dat aan stoomtramwegen voor algemeen verkeer, uitsluitend voor particuliere rekening³⁾, bij het einde van 1895 in exploitatie was (op Java) eene lengte van 342 K.M. (de lijnen die in aanleg waren of waarvan de aanleg werd voorbereid, mede enkel op Java, besloegen in haar geheel eene lengte van 481 K.M.). Terwijl voor Sumatra de zoeven opgegeven lengte der in exploitatie zijnde spoorwegen dezelfde was als op ult. 1894, onderging gedurende 1895 de geëxploiteerde lengte op Java eene vermeerdering, wat de spoorwegen betreft, met 33³⁾ K.M. (staatslijn), en wat de stoomtramwegen aangaat met 34³⁾ K.M. (particuliere lijnen).

Volgens den jongst verschenen 6den jaargang van de te Batavia van regeeringswege uitgegeven wondende „Statistiek van het vervoer op de spoorwegen en stoomtramwegen in Nederlandsch-Indië“ beliep gedurende 1895 de netto opbrengst der exploitatie: voor de spoorwegen (staats- en particuliere gezamenlijk) f 7 462 513 (f 140 126 meer dan in 1894), zijnde 55.37 pct. van de bruto opbrengst, en 5.19³⁾ pct. van het (naar de gemiddeld geëxploiteerde lengte berekende) aanlegkapitaal, welke verhoudingen in 1894 beliepen respectievelijk 54.78 en 5.48 pct. En de stoomtramwegen (ongerekend dien in Groot-Atjeh, dus enkel de particuliere lijnen) wier en in 1895 netto af f 873 441 (f 121 965 meer dan in 1894), overeenkomende met 59.14 pct. van de bruto opbrengst en 9.23 pct. van het aanlegkapitaal, terwijl in 1894 de beide laatstgemelde verhoudingen bedroegen 57.79 en 9.13. (Voor een der tramwegen is in deze opgaven niet het kalenderjaar, maar het boekjaar — 1 Juli t m 30 Juni — tot grondslag genomen.)

Voor elke staats- of particuliere lijn vindt men omtrent de uitkomsten der exploitatie in 1895 verschillende hoofdeijfers vermeld in bijlage GG hierachter.

Terwijl eene herziening van het algemeen reglement voor den dienst en het vervoer op de secundaire spoorwegen (Indisch Staatsblad 1886 n°. 67) in Indië nog in behandeling bleef, is intusschen met 1 Maart jl. — zie Indisch Staatsblad 1896 n°. 19 — in werking getreden een gewijzigd algemeen reglement voor de spoorwegdiensten in Nederlandsch-Indië, afgekondigd bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 300, juncto 1896 n°. 33. De wijzigingen zijn van geen ingrijpenden aard en dienen in hoofdzaak slechts tot vereenvoudiging, verduidelijking en aanvulling.³⁾ Zoo werden o. m., waar zulks zonder bezwaar kon worden toegelaten, de aan den Gouverneur-Generaal verleende bevoegdheden op den directeur der burgerlijke openbare werken overgedragen. In het algemeen heeft bij de herziening het beginsel voorgezet om het tot dusver gegolden hebbende reglement van 1885, dat, behoudens af en toe noodig bevonden partieele wijzigingen, gedurende een 10-tal jaren op bevredigende wijze heeft gewerkt, zooveel mogelijk in vorm en

²⁾ De staatsstoomtramweg in Groot-Atjeh, hoofdzakelijk voor militaire doeleinden dienende, blijft hier buiten aanmerking.

³⁾ Eene wenschelijk gebleken wijziging van het in het herziene algemeen spoorwegreglement onveranderd overgenomen art. 12, betreffende het kosteloos vervoer in het belang van 's lands dienst (welk artikel ook voor de secundaire spoorwegen geldt; zie art. 2 van het reglement in Indisch Staatsblad 1886 n°. 67), maakt in Indië nog een punt van overweging uit. Het ligt namljk in de bedoeling aan gemeld art. 12 — en nml. nml. ook aan art. 7 van het algemeen stoomtramreglement (Indisch Staatsblad 1893 n°. 190) — eene ruimere strekking te geven, in dier voege dat ondernemers van spoor- en stoomtramdiensten o. a. ook justitie- en politieambten kosteloos zullen hebben te vervoeren, voor zoover bij de concessie- of vergunningsvoorwaarden niet anders is bepaald.

In verband daarmede wordt reeds van elke zich voordoende gelegenheid door de Regeering gebruik gemaakt om met opzicht tot die spoor- of stoomtramwegen, voor welke, krachtens bedoeld voorbehoud, de voorgenomen reglementswijziging niet zal gelden, de medewerking der ondernemers te verkrijgen tot verandering op dat punt van de betrekkelijke bepalingen der concessie of vergunningen.

De beoogde wijzigingen beloven voor 's lands kas tot eene niet onbelangrijke besparing van uitgaven te zullen leiden.

Door de Nederlandsch Indische Spoorweg-Maatschappij is voor al hare spoor- en tramlijnen in het bewuste kosteloos vervoer reeds toegestemd (verg. blz. 147 en 153 hierna).

¹⁾ Van nieuwe pogingen om nog in de nabijheid van Soerabaja te trachten artesisch water te vinden, met welke opsporings de Dordtsche Petroleum-Maatschappij zich in 1893 onder zekere voorwaarden had willen belasten, werd, na de vruchteloos gebleven vroegere boringen van wege den dienst van het mijnwezen, geen heil verwacht. In beschikking op het indertijd ontangen adres van gemelde Maatschappij werd dan ook alsnog te kennen gegeven (gouvernementsbesluit dd. 31 Augustus 1896 n°. 1) dat de Regeering van het aanbod geen gebruik wenschte te maken. Eenige aanvragen van Chinezen en anderen, om langs de rivieroevers opgepompt water door stoomgemalen en buisleidingen in de stad te verspreiden, waren reeds vroeger afgewezen (gouvernementsbesluiten dd. 24 Januari, 16 Juli en 7 November 1895 nos. 29,5 en 10).

inhoud te handhaven, doch het te zuiveren van al de kleine onvolkomenheden die bij de toepassing daarvan allengs zijn aan het licht gekomen. Zoo zijn o. a. de bepalingen, die in het oude reglement handelden over het vervoer van stoffen, vatbaar voor ontplofing of zelfontbranding, in dier voege geredigeerd dat zij geen beletsel meer opleveren om sommige soorten van de tot bedoelde categorieën van stoffen behoorende goederen, waar dit zonder overwegend bezwaar kon geschieden, ten vervoer toe te laten. In verband daarmee zal nu ook voor 's lands burgerlijken dienst, zooals tot dusver enkel voor militaire doeleinden was toegelaten, vervoer van buskruit in groote hoeveelheden en van sommige andere ontplofbare stoffen per spoorweg kunnen geschieden. Bij eene afzonderlijke ordonnantie, tegelijk met het algemeen reglement in werking getreden, is ter zake van bedoeld vervoer voor 's lands civielen dienst, eene regeling vastgesteld, mutatis mutandis overeenkomende met de reeds bestaande, bij deze gelegenheid nog voor zooveel noodig gewijzigde, bepalingen voor het vervoer per spoorweg van groote hoeveelheden buskruit en ammunitie ten behoeve van 's lands militairen dienst; zie Indisch Staatsblad 1895 n°. 301 en 302 en 1896 n°. 19. Overigens zij nog aangeteekend dat het herziene algemeen spoorwegreglement de gelegenheid opent om, na verkregen vergunning, op de hoofdspoorwegen, treinen voor lokaal verkeer in te leggen, welke slechts zullen hebben te voldoen aan de eischen voor secundaire spoorwegen.

A. Spoorwegen.

I. Staatsspoorwegen.

a. Aanleg en opening

Lijnen in aanleg (op ult. April 1896).

Lijn Probolinggo-Djember-Panaroekan (totale lengte ruim 221 K.M.). In de richting der lijn, waarvan de lengte volgens de jongste metingen bedraagt 221³⁷ K.M., kwam geen verandering. Nadat op 1 Juli 1895 het ruim 33⁵ K.M. lange lijnvak Probolinggo-Klakah, uitgemaakt hebbende drie van de vier werkafdelingen der 1ste sectie, aan de exploitatie overgegeven en voor het algemeen verkeer opengesteld was, werd de vierde werkafdeling dier sectie, zijnde het gedeelte Klakah-Grobogan, onder het beheer gebracht van den chef der 3de sectie, zoodat van toen af de werkzaamheden in 6 sectiën verdeeld waren. Op de aldus uitgebreide 3de sectie, omvattende den zijtak Klakah-Grobogan-Loemadjang-Pasirian, werden, krachtens speciale regeerings-machtiging, door den dienst van den aanleg reeds belangrijke hoeveelheden landbouwartikelen vervoerd, o. a. de geheele oogst van de suikeronderneming Soekodono, ad 82 000 pikol, en gedeeltelijk die van de suikeronderneming Tempeh, mitsgaders groote partijen plantriet. De werken op het eindgedeelte der bedoelde sectie, namelijk tusschen Loemadjang en Pasirian, ondervonden veel moeilijkheden ten gevolge van de zeer sterke verhooging van de bodems der rivieren Besoek, Moedjoer en Pantjing, veroorzaakt door van den Smeroe afkomend zand. Eerstgenoemde rivier slibte in den westmoesson 1895-96 circa 0.95 M. op; de tweede 3.50 M.; de derde 4.50 M. Wel werd bij de kali Pantjing kort daarop door de rivier zelve wederom 1 M. uitgeschuurd, doch in één enkelen nacht ging dit door een bandjir weer verloren, en hernam de rivier haar verhoogd bodempeil. Onder zulke omstandigheden levert het uit den aard der zaak groot bezwaar op om met juistheid de doorstromingsopeningen, zoowel als diepte en andere afmetingen der fundeeringen van landhoofden en pijlers der kunstwerken te bepalen. Aanhoudende waarneming, en zorg om steeds gereed te zijn tot het zoo noodig aanbrenge van voorzieningen, blijven dan ook op dit rondom een zoo machtigen vulkaan loopend lijngedeelte bij voortdoring noodig. Omstreeks medio Mei 1896 kon ook de 3de sectie worden opgeheven en de geheele zijtak Klakah-Pasirian, ter lengte van p. m. 36 K.M., den 16den dier maand aan den exploitatiedienst worden overgegeven.

Tot ult. April 1896 bedroeg in al de sectiën het gezamenlijk grondverzet 3 047 054 M³, en het metselwerk ten behoeve van de kunstwerken 52 718 M³.

In de richting van Klakah naar Djember, d. i. op het westelijk gedeelte der hoofdlijn, werd het spoor gelegd tot Djatiroto, de grens van Probolinggo en Bezoeki, en wel over 20 839 M., waarvan op ult. April 1896 geheel gereed was eene lengte van 14 889 M.

Aan de oostzijde werd met het spoorleggen van uit Panaroekan op ult. April 1896 de halte Pradjekan bereikt, zijnde een afstand van 20 067 M., waarvan toen geheel gereed was eene

lengte van 12 300 M.

Al de gebouwen, voor zoover de ontwerpen door de Regeering waren goedgekeurd, waren onderhanden.

Te Sitoebondo werd eene tijdelijke werkplaats opgericht, die ult. April 1896 in werking kwam.

Langs de geheele lijn bleef de geregelde opkomst van het werkvolk steeds onvoldoende. Aan de oostzijde is de gezeten bevolking over het algemeen te welvarend en te veel betrokken in tabaks- en suikercultuur om zich aangetrokken te gevoelen tot deelneming aan den spoorwegbouw, terwijl op het westelijk gedeelte der hoofdlijn, in de richting van Klakah naar Djember, schaarschte van bevolking en zeer slechte hygiënische toestanden het aanleggen van den spoorweg door de rawals ernstig bemoeielijkten. Ambachtslieden waren nogal te krijgen, doch steeds tegen hooge loonen.

De vooruitzichten waren op ult. Mei jl. dat nog in 1896 het gedeelte Klakah-Tanggol (p. m. 31⁷ K.M.) in exploitatie zal komen, en dat de werktrein van Klakah vermoedelijk in April 1897 Djember (30² K.M. voorbij Tanggol) zal bereiken. Aan de oostzijde zou de werktrein van het eindstation Panaroekan vermoedelijk Bondowosso reeds kunnen bereiken tegen einde Augustus 1896 (lengte ruim 44³ K.M.) en Djember (ruim 44³ K.M. verder) tegen einde Februari 1897. Van het in 't vorig verslag (blz. 164) te kennen gegeven voornemen om het lijnvak Panaroekan-Bondowosso in exploitatie te brengen vóórdat de aansluiting te Djember met het westelijk lijngedeelte zal verkregen zijn, zal denkelijk worden afgezien. De exploitatie toch van een zoodanig geïsoleerd lijngedeelte zou kostbaar en bezwarend zijn, terwijl de producten toch geregeld per werktrein zullen kunnen worden afgevoerd.

Tot einde 1895 wijst de aanlegrekening dezer lijn een eindcijfer aan van f 5 797 061, tegen f 2 236 203 (volgens verbeterde opgaven) op ult. 1894. De uitgaven ten behoeve van de onteigening bedroegen tot ult. 1895 in totaal f 277 298 of gemiddeld per strekkende meter baan f 1,25. Belangrijke moeilijkheden deden zich daarbij niet voor.

Lijn Malang-Blitar (ruim 73⁵ K.M.) Op dezen spoorweg, welke voor den aanleg in twee sectiën is verdeeld, werd in de 1ste sectie, omvattende de oostelijke helft der lijn, het baangedeelte Malang-Kepandjen (ruim 18⁷ K.M.) op 5 Januari 1896, en in de 2de sectie, uitmakende de westelijke helft der lijn, het baangedeelte Blitar-Wlingi (p. m. 19³ K.M.) op den 10den dier maand aan den exploitatiedienst overgegeven. Op het tusschenliggend gedeelte, Wlingi-Kepandjen, ter lengte van ruim 35 K.M., was op ult. April 1896 het spoor gelegd over 7096 M. Op laatstgenoemden datum was in het geheel 1 216 181 M³ grond verzet en 34 470 M³ metselwerk verricht.

Met vrij groote zekerheid meende men te mogen verwachten dat nog tegen het einde van 1896 de geheele lijn voor het publiek verkeer zou kunnen worden opengesteld.

Over het algemeen werd geen gebrek aan werkvolk ondervonden; slechts in de baanvakken tusschen Ngebroek en Wlingi bleef het bezwaarlijk Javaansch werkvolk in voldoende aantal aan het werk te houden; daardoor werd echter, dank zij de aanwezigheid der Chineesche koelies, het werk niet vertraagd.

De aanlegrekening wees bij het einde van 1895 een eindcijfer aan van f 3 220 985, tegen f 1 153 407 (verbeterd cijfer) op ult. 1894. Wegens onteigeningen werd in 't geheel uitgegeven f 123 940 of gemiddeld per strekkende meter baan f 1,68⁵.

Lijn Tarik-Soerabaja (p. m. 41 K.M.) Deze spoorweg, ter rechtstreeksche verbinding van de staatsspoorweghalte Tarik (in het gedeelte Modjokerto—Sidoarjo—Soerabaja—havenstation Kalimas der Oosterlijnen) met Soerabaja en Kalimas, tot welks aanleg, blijkens het vorig verslag (blz. 164), in Juli 1895 werd besloten, is voorshands slechts onderhanden kunnen worden genomen over de eerste 20 K.M. van het gedeelte Tarik-Sepandjang (p. m. 24 K.M.), zijnde bij de voorbereiding der werken voor het gedeelte Sepandjang-Soerabaja (p. m. 17 K.M.) onvoorziene bezwaren ondervonden wegens de hooge kosten, welke de onteigening zou vorderen indien de aanvankelijk beoogde richting werd gevolgd, om namelijk van Sepandjang af de baan den linkeroever der Soerabaja-rivier te doen volgen.

Dientengevolge is een gewijzigd plan voorgedragen, dat behalve besparing van aanlegkosten nog andere voordeelen belooft, namelijk om de lijn tot Soerabaja toe aan den rechteroever te doen blijven, met benutting, voor een gedeelte van het nieuwe tracé, van de gronden waarover de Staat reeds beschikt, als behoorende tot het baanvak Wonokromo—Goebeng—Soerabaja van den bestaanden spoorweg, op welk gedeelte van Wonokromo

kromo af dubbel en van Goebeng af drievoudig spoor zal zijn te leggen. Overigens zullen eenige nieuwe werken noodig zijn nabij de hoofdplaats Soerabaja om den ontworpen spoorweg te doen aansluiten aan de bestaande verbindingen met het havenstation Kalimas. In afwachting dat de Wetgevende Macht zich met deze afwijking van het oorspronkelijk tracé vereenigd zal hebben, moeten de werkzaamheden zich vooralsnog bepalen tot het gedeelte Tarik-Sepandjang.

Nadat nog in 't laatst van 1895 de benooidigde gronden tusschen Tarik en Sepandjang over eene lengte van 20 K.M. waren onteigend, waar voor werd uitgegeven f 37 194 of gemiddeld f 1,88⁵ per strekkende meter baan, en vervolgens het herziene lengteprofiel en de grondkaarten betreffende bedoeld gedeelte waren afgewerkt, nam in Maart 1896 het grondwerk een aanvang. In die maand en in April werd in 't geheel 67 060 M³ grond verzet. Voor de kunstwerken in de 1ste en 2de werfdeeling werden de materialen grootendeels verzameld. De ontwerpen voor die kunstwerken waren nagenoeg alle gereed.

Werkvolk was in voldoende mate te verkrijgen.

De aanlegrekening wees tot ult. 1895 een eindeijfer aan van f 57 779.

Lijn Fort de Kock-Pajakombo (p. m. 83 K.M.). Deze spoorweg, tot welks aanleg mede in Juli 1895 besloten is (zie vorig verslag, blz. 164), wordt volgens het voorontwerp uitgevoerd; zijne lengte bedraagt 33 300 M.

In October 1895 werd met de werkzaamheden begonnen en bij het einde van April 1896 waren verzet 156 269 M³ grond en was 3158 M³ metselwerk verricht. De aardebaan was toen voltooid over 30 050 M., de onderlaagballast aangebracht over 25 215 M. en het spoor gelegd over 13 350 M. Wegens onteigeningen werd voor de eerste 21 600 M. uitgegeven f 15 434 of gemiddeld f 0,71⁵ per strekkende meter baan.

Met het oprichten van het station Pajakombo en van de op vier plaatsen (Tandjong Alam, Baso, Padang Tarab en Piladang) noodige haltegebouwen werd begonnen.

Volgens het maandverslag over April jl. betreffende den voortgang der werken waren gemiddeld dagelijks te werk 1455 man (300 Chineezers en voorts 1040 Maleiers, 55 Niassers en 60 Javanen).

Uit latere berichten blijkt dat op 3 Augustus 1896 de eerste werktrein het station Pajakombo bereikte en dat op 15 September d. a. v. de geheele lijn voor het publiek verkeer is opengesteld.

De aanlegrekening tot ult. 1895 wees een bedrag aan van f 106 538.

Lijn tot welker aanleg besloten is na ult. April 1896.

Bij de wet van 15 Juli 1896 (Nederlandsch Staatsblad n°. 133, Indisch Staatsblad n°. 180) is besloten aan de staatslijnen in West-Java eene westelijke uitbreiding te geven tot de aan Straat Soenda gelegen kustplaats Anjer (Bantam), en wel door eene 147²²¹ K.M. lange hoofdlijn, haar aanvang nemende te Batavia in de benedenstad bij het station der Bataviasche Oosterspoorweg-Maatschappij, en aldaar in verbinding te brengen met de staatslijn naar Tandjong Priok. Van de benedenstad Batavia loopt de ontworpen lijn o. a. over Tanah Abang (afdeeling Stad en voorsteden van Batavia) zuidwestwaarts door de afdeelingen Meester-Cornelis, Tangerang en Buitenzorg der residentie Batavia naar Rangkasbetoeng (afdeeling Lebak der residentie Bantam) en van daar noordwestwaarts (door de afdeelingen Pandeglang, Serang en Anjer van laatstgenoemd gewest) over Tjiringin, Serang en Tjilegon naar Anjer. Tot voeding van het verkeer en ten deele ook uit een staatkundig oogpunt zijn twee zijtakken in het plan opgenomen, de eene lang 19²⁶⁶ K.M., uitgaande van Doeri, eene ontworpen halte niet ver van het station in de benedenstad (aanvangspunt der hoofdlijn), westwaarts over Pesing naar Tangerang, hoofdplaats der reeds vermelde afdeeling van dien naam, en de andere, lang 3⁵¹⁰ K.M., loopende van Tanah Abang oostwaarts naar Weltevreden (lijn Batavia—Buitenzorg der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij). De vraag of de hierbedoelde Bantam-lijn een stoomtramweg dan wel een secundaire spoorweg zou moeten zijn, is, in verband met de terreinsgesteldheid en de voorwaarde dat zij berijdbaar zou moeten zijn door het materieel der staatsspoorwegen, in laatstbedoelden zin beslist. De exploitatie zal echter in hoofdzaak met licht (tramweg-) materieel kunnen geschieden, zoodat de lijn het karakter zal dragen van een als tramweg geëxploiteerden secundairen spoorweg. De bouwtijd van hoofdlijn en zijtakken, in totaal p. m. 171 K.M., is gesteld op drie jaren, terwijl de kosten van aanleg en uitrusting ge-

raamd zijn op f 6 400 000 (waarvan f 1 950 000 wegens hier te lande te doene uitgaven).

Voorbereiding van nieuwe lijnen.

Zooals uit dit en uit de beide vorige verslagen blijken kan, is sedert de vaststelling in October 1893 van het „algemeen spoorwegplan voor Java”, houdende aanwijzing van de hoofdverbindingen die, bij verderen aanleg van spoor- of stoomtramwegen op genoemd eiland, in den eersten tijd 't meest urgent of het doelmatigst waren te achten, van de meeste dier lijnen de aanleg hetzij door den Staat, hetzij door particulieren reeds op zich genomen. De eenige bij het „spoorwegplan” bedoelde lijnen, omtrent welker totstandbrenging nog moet beslist worden, zijn: in West-Java de aansluiting van de hoofdplaats der residentie Cheribon aan den staatsspoorweg in de Preanger Regentschappen door eene lijn Cheribon-Karang Sambong-Melambong, en van het zooveen genoemde Karang Sambong aan den eerlang ter hoofdplaats Krawang eindigenden (particulieren) Bataviaschen Oosterspoorweg, en in Oost-Java de verlenging van den in de residentie Probolinggo en Bezoeki in aanleg zijnden (staats-) spoorweg door het oostelijk deel van laatstgenoemd gewest, namelijk van Kalisaüt (of Djember) naar de havenplaats Banjoewangi.

Nadat voorhands het uitzicht vervallen was om de bij het „spoorwegplan” bedoelde verbinding Krawang-Karang Sambong-Cheribon als particuliere lijn te doen tot stand komen (verg. vorig verslag, blz. 164), zijn, ter beoordeeling van de vraag of de Staat zich zal belasten met eene verbinding Melambong-Karang Sambong-Cheribon, de noodige terreinopnemingen gelast, welke geleid hebben tot de opmaking van een voorontwerp, dat thans hier te lande in onderzoek is.

Wat betreft de andere ter uitvoering van het „spoorwegplan” nog vereischte stoomverbinding, die in Oost-Bezoeki, daaromtrent zijn nadere terreinverkenningen en opnemingen noodig geacht, en zulks ter beoordeeling van de vraag of aan de richting door het dal van de Garahan, waarvan bij het in 1893 opgenaaakte voorontwerp was uitgegaan (verg. het verslag van genoemd jaar, blz. 149), dan wel aan een zuidelijker tracé, volgende het dal van de Merawan, zoowel uit een oogpunt van aanleg als van exploitatie de voorkeur moet worden gegeven. Met de beloofde verkenningen en opnemingen werd medio Maart 1896 een aanvang gemaakt.

Constructierekeningen.

In 1895 werd wegens uitbreiding van werken en materieel op de in exploitatie zijnde staatslijnen uitgegeven: voor de Westlijnen f 651 628, voor de Oostlijnen f 462 940 en voor den spoorweg ter Sumatra's Westkust f 168 507, van welke bedragen o. a. bestemd werd voor aankoop, aanmaak of ombouw van rollend materieel respectievelijk f 546 898, f 234 029 en f 167 665. Het overige werd hoofdzakelijk of uitsluitend besteed aan uitbreiding van emplacementen en gebouwen, o. a. bij de Oostlijnen f 162 486 voor verdere uitbreiding van de werkplaatsen te Madioen. Ten laste van de aanlegrekening der Westlijnen kwam voorts in 1895 nog f 673 432 voor de lijn Warong Bandreg-Tjilatjap, terwijl, wat de Oostlijnen betreft, voor het medio 1895 in exploitatie gekomen gedeelte Probolinggo-Klakah de aanlegkosten globaal berekend worden op f 1 550 400. In verband met een en ander en met inachtneming van eenige wijzigingen, die de verleden jaar opgegeven cijfers van ult. 1894 zijn gebleken te behoeven, wezen de constructie-rekeningen (kosten van opneming, aanleg en uitbreiding) op ult. 1895 een eindeijfer aan: voor de Westlijnen van f 53 830 749 (hierbij niet gerekend de kosten der havenwerken te Tjilatjap ad f 390 761), voor de Oostlijnen van f 38 397 633, en voor den spoorweg ter Sumatra's Westkust van f 18 563 613 (hierbij niet gerekend de aanlegkosten der havenwerken te Emmahaven met kolenstort en bijbehorende inrichtingen op ult. 1895 ad f 3 944 757). Berekend over de lengte van respectievelijk 604, 519 en 177 K.M. kwamen de opgegeven eindeijfers gemiddeld te staan op f 89 124, f 73 981 en f 104 879 per kilometer.

b. Exploitatie.

Bij de in exploitatie zijnde staatslijnen op Java waren (voor zoover van eene aanstelling voorzien) op ult. 1895 in dienst 741 Europeanen en 643 inlanders, en bij den staatsspoorweg ter Sumatra's Westkust respectievelijk 51 en 48.

Sedert het staatsspoorwegnet op Java, door de vereeniging van de lijn Djokjokarta-Tjilatjap met de Westerlijnen, waartoe reeds in November 1894 door de opening voor het publiek verkeer van het baanvak Tassikmalaja-Maös is kunnen worden overgegaan, twee groote deelen uitmaakt, is gelegenheid ontstaan het personeel der exploitatie met een aantal titularissen te verminderen. Echter heeft zich tevens de noodzakelijkheid doen gevoelen eener algeheele herziening van de samenstelling en ook van de bezoldigingen van het bedoelde personeel, daar voor sommige betrekkingen de bezoldigingen niet meer in overeenstemming waren met den omvang dien de daaraan verbonden werkkring, gaandeweg door de uitbreiding van het staatsspoorwegnet en laatstelijk door de nieuwe indeeling der lijnen, ondergaan had. Daar de tot dusver gebruikelijke toekenning aan de chefs der exploitatie en aan de afdelings-chefs van een aandeel in de netto opbrengst der lijnen, waarbij zij geplaatst waren, ongelijke verhoudingen schiep, werd het wenschelijk geacht die premieën af te schaffen, tegen verhooging van de traktementen der bedoelde ambtenaren. Nadat op de voorgedragen nieuwe traktementen der verschillende technische en administratieve ambtenaren en beambten bij den exploitatiedienst der staatsspoorwegen op Java en op de gewijzigde samenstelling van dit personeel bij de Indische begrooting voor 1896 gerekend was, zijn de nieuwe schaal der bezoldigingen en periodieke verhoogingen, zoomede de verder noodige bepalingen met opzicht tot het exploitatie-personeel vastgesteld bij gouvernementsbesluit dd. 14 December 1895 n°. 50 (Indisch Staatsblad n°. 268), en zulks met intrekking van de vroegere bepalingen die het onderwerp beheerschten. De nieuwe regeling, welke met 1 Januari 1896 is in werking getreden en een van welke bepalingen sedert bleken is nog eenige wijziging te behoeven (zie Indisch Staatsblad 1896 n°. 158), laat zich niet in met het aantal titularissen, daar het, wegens de gedurig zich wijzigende behoeften, beter is geacht dienaangaande telken jare bij de begrooting te laten uitspraak doen. In verband daarmede bepaalt o. a. de aangehaalde regeling in het algemeen dat van het aantal ambtenaren en beambten voor den exploitatiedienst, waarop jaarlijks bij de begrooting gerekend is, er niet meer worden aangesteld en in dienst gehouden dan noodzakelijk is.

Het ligt in de bedoeling om, wanneer de Indische begrooting voor 1897 daartoe gelegenheid geeft, met betrekking tot de samenstelling en bezoldiging van het personeel bij den exploitatiedienst van den staatsspoorweg ter Sumatra's Westkust, tot dusver nog slechts door voorloopige bepalingen beheerscht, eene definitieve regeling in het leven te roepen in den geest als de hiervoor besprokene aangaande het personeel op Java.

Ter vervanging van de met 1 November 1894, bij de toen tot stand gekomen spoorwegverbinding tusschen West- en Oost-Java, in werking getreden voorloopige dienstregeling van den loop der treinen op de verschillende lijnen der staatsspoorwegen op Java, werd bij gouvernementsbesluit dd. 6 November 1895 n°. 28 eene nieuwe dienstregeling vastgesteld, welke met 5 Januari 1896 is ingevoerd, tegelijk met eene daarmede verband houdende dienstregeling voor de beide aan de staatslijnen aansluitende spoorwegen der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij. Geschiedde de reis van Batavia naar Soerabaja, onder de werking der van 1 November 1894 af geldende hebbende regeling van den loop der treinen, in drie dagen, waarbij de reizigers te Tassikmalaja (Preanger Regentschappen) en te Djokjokarta moesten overnachten, de nieuwe dienstregeling maakt het mogelijk dien afstand in twee dagen af te leggen, met overnachting te Maös (Banjoemas). Op laatstgenoemde plaats is daartoe door den dienst der staatsspoorwegen een logeergebouw opgericht. De exploitatie van dit logeergebouw is bij eene in October 1895 gehouden openbare inschrijving gedurende de jaren 1895 en 1897 aan den hoogsten inschrijver gegund (voor eene som van f 5430 'sjaars) op de bij gouvernementsbesluit dd. 21 September 1895 n°. 7 goedgekeurde voorwaarden. Bij de bedoelde voorwaarden is o. a. bepaald dat door het recht van exploitatie van het logeergebouw geen monopolie wordt verzekerd, en dat, wanneer door anderen eene inrichting van gelijken aard te Maös mocht worden opgericht, in geen geval van het Gouvernement schadeloosstelling kan worden gevorderd.

Met de Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij werd overeenstemming verkregen aangaande een rechtstreeksch tarief voor het vervoer van reizigers in rechtstreeksch en doorgaand verkeer tusschen hare lijnen en die van den Staat (verg. vorig verslag, blz. 165). De ter zake gesloten overeenkomst dd. 18/22 Juni 1895 (gouvernementsbesluit van den 9den dier maand n°. 4) strekte ter vervanging van die dd. 14/22 Juni 1892. Dit tarief, dat met 1 October 1895 in werking trad, komt geheel overeen met het bij gou-

vernementsbesluit van 7 September 1893 n°. 3 goedgekeurde reizigerstarief in lokaal verkeer op de staatslijnen. De verschillende „relaties”, waartusschen plaatsbewijzen in doorgaand en rechtstreeksch verkeer worden afgegeven, zijn in onderling overleg tusschen de bestuurders der betrokken lijnen vastgesteld.

Sedert, en wel onder dagteekening van 20 Februari 2 Maart 1896 (gouvernementsbesluit dd. 8 Februari 1896 n°. 29), werd met genoemde Maatschappij ook eene regeling getroffen omtrent de invoering van een rechtstreeksch tarief voor het vervoer in rechtstreeksch en doorgaand verkeer van bagage en van bij reizigers behorende honden, welk tarief, op 1 Juni 1896 in werking getreden, geheel overeenkomt met dat in binnenverkeer op de staatslijnen geldende.

Over een dergelijk tarief voor het vervoer van bestelgoederen waren, volgens de tot medio Juni jl. te dezer zake ontvangen berichten, de onderhandelingen nog niet afgeloopen, terwijl die omtrent de invoering van een rechtstreeksch en doorgaand tarief voor vrachtgoederen niet nader werden hervat (verg. het verslag van 1894, blz. 151).

De met dezelfde Maatschappij bestaande overeenkomst dd. 7/12 September 1892 betreffende het tarief voor het rechtstreeksch vervoer van ijel- en vrachtgoederen tusschen hare lijn Samarang-Vorstenlanden-Willem I eenerzijds, en de staats-oosterlijnen zoomede de toenmaals zelfstandig geëxploiteerde staatslijn Djokjokarta-Tjilatjap anderzijds, werd onder dagteekening van 4/9 Maart 1895 (gouvernementsbesluit dd. 27 Februari 1895 n°. 2) alsnog in overeenstemming gebracht met den inmiddels veranderden toestand door de tot stand gekomen vereeniging van de lijn Djokjokarta-Tjilatjap met de Westerlijnen. De overeenkomst noemt nu, in plaats van de lijn Djokjokarta-Tjilatjap, het lijnvak Djokjokarta-Maös met de zijtakken Koetoardjo-Poerwedjo en Maös-Tjilatjap. Overigens werd bij bedoelde nadere overeenkomst van 4/9 Maart 1895 de provisie voor voorschotten en remboursmenten verhoogd van $\frac{1}{4}$ pct. tot 1 pct., evenals volgens de nieuwe tarieven in lokaal verkeer op de staatslijnen geheven wordt, een en ander met behoud van het vastgestelde minimum van f 0.25.

De algemeene tarieven voor de staatsspoorwegen op Java, zooals die laatstelijk bij het besluit van 25 September 1894 n°. 2 waren gewijzigd en op 15 November d. a. v. in werking traden, ondergingen gedurende 1895 geene wijziging. Hunne werking wordt over het algemeen bevredigend genoemd: klachten daaromtrent werden niet vernomen. Intusschen zijn in Indië voorstellen in bewerking genomen betreffende eene nadere wijziging van de klassificatie der vrachtgoederen voor enkele artikelen van inlandschen oorsprong, en tot herziening, in verband daarmede, van enkele bepalingen betreffende het vervoer. Ook het denkbeeld tot invoering van eenige nieuwe speciale tarieven was in Indië in overweging.

Een verzoek vanwege de Dordtsche Petroleum-Maatschappij om, ten behoeve van het vervoer per staatsspoorweg van petroleum-residu in ketelwagens, eigen materieel te mogen bezigen, gaf intusschen aanleiding dat bij gouvernementsbesluit van 10 December 1895 n°. 30 een speciaal tarief en verdere voorwaarden werden vastgesteld voor het vervoer langs de lijnen der staatsspoorwegen op Java van enkele goederen, als o. m. water, petroleum, petroleum-residu, enz., in daartoe ingerichte en door afzenders ter beschikking van den spoorwegdienst gestelde wagens.

Het krachtens de gouvernementsbesluiten van 31 December 1894 n°. 19 en 2 Mei 1895 n°. 2 (zie vorig verslag, blz. 165) voor 1895 geldende hebbende lage speciaal tarief betreffende voor den uitvoer bestemde suiker bij afvoer van geheele oogsten, ¹⁾ werd bij gouvernementsbesluit van 31 Januari 1896 n°. 15 ook voor 1896 van kracht verklaard. Niettegenstaande de bij het aangehaalde besluit van 2 Mei 1895 toegestane verlaging bij vervoer over afstanden boven 80 K.M. is de bruto opbrengst van het suikervervoer over 1895 hooger geweest dan dat over 1894, omdat de tariefsverlaging ten gevolge heeft gehad dat fabrieken die onder de werking van het hogere tarief hun product niet per spoorweg afvoerden, dit in 1895 wel hebben gedaan. In 1895 werden vervoerd 19493 wagenladingen, gevende eene bruto opbrengst van f 636 570, tegen 16 457 wagenladingen en eene bruto opbrengst van f 631 447 in 1894.

Het in 't vorig verslag bedoelde in 1895 geldende hebbende nieuwe speciaal tarief voor het vervoer van suikerrietstekken (gouvernementsbesluit dd. 15 December 1894 n°. 16) werd mede

¹⁾ Daartoe verbonden zich in 1895 en 1896 telkens 58 suikerondernemingen, zijnde 4 meer dan in 1894.

voor 1896 van kracht verklaard (gouvernementsbesluit dd. 5 Februari 1896 n. 25). In aanmerking genomen dat bedoeld tarief zeer laag is bij vervoer over groote afstanden, was de in 1895 daarvan verkregen uitkomst zeer bevredigend te noemen, in zover dat de zelfkosten van het vervoer geacht konden worden te zijn gedekt en op den gemiddelden afstand waarover het artikel vervoerd werd ¹⁾ zelfs nog eenige, zij het ook geringe, winst viel te berekenen.

De voor de jaren 1894 en 1895 tijdelijk toegestane tariefsverlaging voor het vervoer van kinabast werd insgelijks voor het jaar 1896 weder van kracht verklaard (gouvernementsbesluit dd. 19 November 1895 n. 10).

Ten einde voor den afvoer van producten het publiek reeds zooveel mogelijk partij te kunnen doen trekken van onderhanden zijnde verlengingen der staatspoorwegen op Java, werd bij gouvernementsbesluit dd. 1 Maart 1895 n. 35 de directeur der burgerlijke openbare werken gemachtigd om op de door werktrains bereden gedeelten van de op Java in aanleg zijnde of nader in aanleg komende staatspoorwegen goederen ten vervoer aan te nemen op door hem vast te stellen voorwaarden en tegen eene vrachtberekening naar denzelfden maatstaf als bij den dienst der exploitatie van toepassing is.

De in 't vorig verslag (blz. 165) bedoelde tijdelijke regeling betreffende het verlaagd vervoer op retourkaarten van werkvolk ten behoeve van landbouwondernemingen in Oost-Java bleek niet aan de verwachtingen te voldoen. In de jaren 1894 en 1895 werd daaryan slechts éénmaal op de Oosterlijnen gebruik gemaakt, en wel voor een transport van 50 man van Modjo Sragen naar Malang. Hoewel het tarief ($\frac{1}{2}$ cent per kilometer) zeker laag genoeg is, zijn blijkbaar aan het werven van werkvolk in andere gewesten, althans aan het gelijktijdig vervoer, nog te veel bezwaren verbonden. Daar er alzoo geen aanleiding kon bestaan om het tarief voor volgende jaren te verlengen, is het met ult. 1895 stilwijdend komen te vervallen.

In de tarieven voor den staatspoorweg op Sumatra werden geene belangrijke wijzigingen gebracht. Voor enkele artikelen, als gebakken steen, rijst, visch, petroleum, enz., in groote hoeveelheden of gedurende een bepaalden termijn, op een bepaald traject en aan eenzelfde geadresseerde verzonden, werden tijdelijk, deels voor het verdere gedeelte van 1895, deels voor 1895 en 1896, verlaagde tarieven toegestaan (gouvernementsbesluiten van 16 Juni en 16 Augustus 1895 n. 21 en 9), terwijl bij gouvernementsbesluit dd. 31 Januari 1896 n. 42 eenige wijzigingen in de „Bijzondere bepalingen en tarieven” werden goedgekeurd.

Ter vervanging van het bij wijze van tijdelijken maatregel ingevoerd verlaagd tarief bij abonnement voor het vervoer van zout van Emmahaven naar Padang Pandjang (zie vorig verslag, blz. 166) werd bij gouvernementsbesluit dd. 12 Februari 1896 n. 20 een speciaal tarief voor dat vervoer vastgesteld, waarbij de vracht van f 40 tot f 35 per wagenlading werd teruggebracht.

Vrij vervoer langs de lijnen der staatspoorwegen, zoo op Java als op Sumatra, werd verleend bij gouvernementsbesluit dd. 29 Maart 1895 n. 19 voor lijken van Europeesche ambtenaren en beambten van den dienst der exploitatie of van personen tot hun gezin behoorende, gevestigd op plaatsen waar geene begraafplaats voor Europeanen is, naar de naastbijgelegen plaats waar eene dergelijke begraafplaats wel bestaat, en bij gouvernementsbesluit dd. 1 Augustus 1895 n. 34 aan den hoofdagent van het Britsch en buitenlandsch Bijbelgenootschap en zijne Europeesche subagenten op Java bij reizen in dienst van genoemd Genootschap, welke vrijdom ook zal mogen gelden voor de door hen gecolporteede wordende geschriften, bijbels en andere drukwerken.

Zowel op Java als op Sumatra onderging het rollend materieel der staatspoorwegen in 1895 weder eene niet onbelangrijke uitbreiding. Bij het einde van dat jaar bestond het: op Java uit 207 ²⁾ locomotieven, 408 personen- en bagage-rijtuigen en 2273 wagens (zijnde 20 locomotieven, 29 rijtuigen en 157 wagens meer dan op ult. 1894), en ter Sumatra's Westkust uit 52 locomotieven, 56 rijtuigen en 311 wagens (zijnde 6 locomotieven, 3 rijtuigen en 50 wagens meer dan op ult. 1894).

¹⁾ Op de Westerlijnen bestond dit in korten tijd te bewerkstelligen vervoer, waaraan geen retourvracht is verbonden, uit 3824 ¹⁾ wagenladingen met een gemiddelden vervoersafstand van 249 K.M., tegen 16 607 wagenladingen met een gemiddelden vervoersafstand van 132 K.M. op de Oosterlijnen.

²⁾ Met inbegrip van de 19 stuks, die tijdelijk aan andere lijnen in bruikleen waren afgestaan.

Aan brandstof gebruikten in 1895 de staatspoorwegen op Java 29 700 ton steenkolen (21 481 ton Ombilien-kolen en 8219 ton van Europeesche of Australische herkomst), benevens 386 ton brandhout. In 1894 werden, behalve 757 ton brandhout, verbruikt 25 489 ton kolen, waaronder 10 074 ton van Europeeschen oorsprong. De verbruikte kolen werden den exploitatiedienst op Java in rekening gebracht tegen een gemiddelden prijs per ton van f 13,92 op de Westerlijnen en van f 13,96 ³⁾ op de Oosterlijnen, ³⁾ welke prijzen stijgen tot respectievelijk f 14,76 en f 14,33, wanneer ook in aanmerking worden genomen de uitgaven voor het brengen van de kolen in de depôts en van daar op de tenders. Op den spoorweg ter Sumatra's Westkust werden uitsluitend Ombilien-kolen gebruikt, ten bedrage van 11 852 ton (tegen 11 321 ton in 1894), welke aan de exploitatie in rekening werden gebracht tegen f 5 per ton.

De blijkens het vorig verslag (blz. 166) aan een particulier te Batavia verleende vergunning voor het leggen en gebruiken van Decauville-sporen op het spoorweg- en havenemplacement aan de Donan-rivier te Tjilatjap werd, na tijdig — op 22 Mei 1895 — aanvaard te zijn door storting van de gevorderde waarborgsom ad f 500, door den verkrijger overgedragen aan eene te Batavia gevestigde naamlooze vennootschap „Onderneming tot goederenvervoer te Tjilatjap”, op welke akte van oprichting bewilliging werd verleend bij gouvernementsbesluit dd. 13 Januari 1896 n. 6 (Javasche Courant van 3 Maart d. a. v.). Het maatschappelijk kapitaal, waarin bijna voor het volle bedrag door de Nederlandsche Handelmaatschappij is deelgenomen, bedraagt f 25 000.

De volgende opgaven omtrent de geldelijke uitkomsten van het verkeer gedurende 1895 op de verschillende staatslijnen, zomede eenige verdere bijzonderheden mogen hier nog eene plaats vinden.

Voor de eigenlijke statistiek van het verkeer wordt verwezen naar bijlage GG hierachter.

Oosterlijnen (geëxploiteerde lengte op ult. 1895 ruim 519 K.M.).

Als een gevolg van de openstelling voor het publiek verkeer op 1 Juli 1895 van het nieuwe baanvak Probolinggo—Klakah (waarin 1 station en 5 halten, namelijk het station Klakah en, gerekend van Probolinggo af, de halten Djati, Djongrang, Letjes, Malasan en Ranoeijoso) vermeerdeerde de geëxploiteerde lengte der Oosterlijnen van 485 ³⁷⁶ K.M. tot 519 ¹⁰⁹ K.M.

Gedurende 1895 bedroegen de bruto ontvangsten f 5 205 561, zijnde f 327 562 of 5,92 pct. minder dan in 1894. Leverde het personenverkeer, ondanks een kleiner aantal reizigers, f 12 409 meer op dan in 1894, en zulks als een gevolg van den gemiddeld doorloopen grooteren afstand, het vervoer van ijel- en vrachtgoederen wierp f 322 476 minder af dan toen, niettegenstaande toeneming der hoeveelheden (in totaal van 655 511 tot 687 322 ton), hoofdzakelijk wat betreft suiker ⁴⁾, petroleum, petroleum-residu, steenen, enz. Deze ongunstige uitkomst moet voor een groot deel worden toegeschreven aan de op 15 November 1894 ingevoerde tariefsverlaging, waardoor ter zake van de hooger bedoelde bij groote hoeveelheden vervoerde artikelen belangrijk minder werd ontvangen. Voor een ander deel werkte ook ongunstig dat minder koffie op den spoorweg kwam als een gevolg van den geringeren oogst.

Zondert men het jaar 1894 uit, toen — voornamelijk ten gevolge van de gedurende het tijdvak 15 December 1893 — 14 November 1894 gegolden hebbende hogere tarieven — het buitengewone opbrengstcijfer van f 31,32 per dag kilometer werd verkregen, dan blijft toch nog op eene regelmatige toeneming van de opbrengst der Oosterlijnen te wijzen, daar in 1892 per dag-kilometer ontvangen werd f 24,93, in 1893 f 25,82 en in 1895 f 28,38.

Tot de opgegeven totale bruto ontvangst van f 5 205 561 droeg o.a. het personenvervoer f 1 644 177 en het vervoer van ijel- en vrachtgoederen f 3 133 362 bij. Onder laatstgenoemde som was begrepen we-

³⁾ Voor de Ombilien-kolen, naar gelang ze geleverd werden te Tandjong Priok, Soerabaja, Tjilatjap of Probolinggo, had de spoorwegdienst te betalen (verg. vorig verslag blz. 272) respectievelijk f 13,25, f 13,75, f 14,25 en f 15,25 per ton.

⁴⁾ Het suikervervoer langs de Oosterlijnen, voor zooveel de oogsten der 47 fabrieken met verbintenis betreft, beliep 126 812 ton (15 851 wagenladingen), met eene opbrengst van f 573 851. In 1894 was de hoeveelheid (voor 43 fabrieken) 107 776 ton (13 472 wagenladingen) met eene opbrengst van f 574 223. De vermindering van ontvangst, voortvloeiende uit de voor dit contractvervoer in 1895 toegestane verlaging (zie de voorgaande blz.), werd dus op de Oosterlijnen bijna geheel goedge maakt door toeneming der hoeveelheden.

gens vervoer van 'slands vrachtgoederen (65 943 ton) f 347 417.

De exploitatierekening liet een overschot van f 3 151 042, zijnde 8,42 pct. van het over 1895 als *gemiddeld* cijfer der constructierekening te brengen bedrag van f 37 393 378.

Gedurende de eerste zes maanden van 1896 werd, volgens voorloopige opgaven, bruto ontvangen f 2 166 010, zijnde f 23 490 meer dan in hetzelfde tijdvak van 1895; deze vermeerdering stond echter niet in verhouding tot de geëxploiteerde grootere lengte, welke niet alleen sedert 1 Juli 1895 met 33⁵ K.M. was toegenomen door de opening van het baanvak Probolinggo-Klakah, maar waaraan achtereenvolgens op 5 en 10 Januari en 16 Mei 1896 ook werden toegevoegd de lijngedeelten Malang—Kepandjen in Pasoeroean, Blitar—Wlingi in Kediri en Klakah—Pasirian in Probolinggo, ter lengte van respectievelijk 18⁷, 19³ en 35⁹ K.M.

Bij den exploitatiedienst der Oosterlijnen waren op ult 1895 in betrekking, voor zooveel betreft het van eene aanstelling voorziene personeel, 395 Europeanen en 370 inlanders. In deze opgaaf zijn dus niet begrepen de werklieden in de algemeene werkplaatsen te Madioen en in de kleinere werkplaatsen te Soerabaja, wier gemiddeld aantal bedroeg 809 en 281. Deze 1090 werklieden bestonden uit 538 smeden, draaiers en bankwerkers, 68 koperslagers en gieters, 125 timmerlieden, 131 wagenmakers, 97 schilders, 8 zadelmakers en 123 wagenlichters.

Westerlijnen (p.m. 604 K.M.).

Was in 1894 — sedert 1 November — de lengte der Westerlijnen, door vereeniging daarmede van de lijn Djokjokarta—Tjilatjap (187⁵ K.M.) en door de openstelling van het 118 K.M. lange, nieuwe gedeelte Tassikmalaja—Kasoegihan (Maös), gebracht van 298⁵ op 604 K.M., gedurende 1895 bleef de lengte in exploitatie onveranderd.

Op de twee gescheiden gedeelten der Westerlijnen, het lijntje Tandjong Priok—Batavia (9 K.M.) en de lijn Buitenzorg—Djokjokarta, met de zijtakken Tjibatoe—Garoet, Maös—Tjilatjap en Koetoardjo—Poerworedjo (595 K.M.) beliepen de bruto ontvangsten gedurende 1895 respectievelijk f 232 827 en f 2 403 261, of in 't geheel f 2 636 088. Ter zake van personenvervoer werd ontvangen f 1 016 724, terwijl het vervoer van ijl- en vrachtgoederen f 1 418 117 opbracht, en uit anderen hoofde (vervoer van bagage, bestelgoed, enz.) ontvangen werd f 201 247. De uitkomsten van 1894, daaronder begrepen de lijn Djokjokarta—Tjilatjap, toen dit gedeelte in 1894 gedurende tien maanden afzonderlijk geëxploiteerd werd, wezen voor laatstbedoelde drie hoofdruibrieken van ontvangsten respectievelijk aan f 894 006, f 1 281 668 en f 1 70 988, in 't geheel derhalve f 2 346 662. In 1895 ging dus de opbrengst in totaal met f 289 426 vooruit. Toen echter waren gedurende het geheele jaar 604 K.M. in exploitatie, terwijl in 1894 de gemiddeld geëxploiteerde lengte slechts 506 K.M. beliep. Berekend per dag-kilometer kwam de ontvangst van 1895 dan ook neer op f 11,96, die over 1894 echter op f 12,70. Onder de opgegeven opbrengst van het ijl- en vrachtgoederenverkeer was begrepen wegens op afrekening vervoerde landgoederen in 1895 f 364 102 en in 1894 f 335 986.

De exploitatierekening liet over 1895 een overschot van f 1 025 639, zijnde 1,91⁷ pct. van het over gemeld jaar als *gemiddeld* cijfer der constructierekening in aanmerking te brengen bedrag van f 53 502 519.

Wezen de ontvangsten gedurende de eerste helft van 1896 op de Oosterlijnen, gerekend in verhouding tot de sedert 1 Juli 1895 in exploitatie gekomen grootere lengte, geen vermeerdering aan, op de Westerlijnen daarentegen, waar in het eerste semester 1896, evenmin als in 1895, nieuwe lijngedeelten in exploitatie kwamen, beliepen de bruto ontvangsten van 1 Januari tot 30 Juni jl., volgens voorloopige opgaven, f 1 310 565, tegenover dezelfde maanden van 1895 eene vermeerdering aanwijzende van f 69 641.

Baanafschuivingen en verzakkingen vonden in 1895 weder in meer of minder belangrijke mate op sommige vakken der Westerlijnen plaats. Ook werd het geregeld verkeer tijdelijk gestoord door het wegslaan, bij gelegenheid van een bandjir in den nacht van 1 op 2 December, van eene ijzeren brug. Reeds den tweeden dag echter konden rijtuigen en wagens langzaam over eene inmiddels gereed gemaakte hulpbrug passeeren. Het duurde echter tot 15 Januari 1896 eer het geregeld verkeer over een aangelegd hulpspoor met noodbrug kon worden hervat.

Het aan de Westerlijnen verbonden personeel bestond bij het einde van 1895 uit 346 Europeanen en 273 inlanders, onge-

rekend de ambachtslieden in de algemeene werkplaatsen, gemiddeld ten getale van 378 te Bandung (Preanger Regentschap) en 163 te Poerworedjo (Bagelen).

Sumatra-spoorweg (p.m. 177 K.M.).

Gedurende 1895 bleef de lengte in exploitatie onveranderd, maar in andere opzichten onderging de exploitatiedienst, gerekend van 1 Januari 1895, eenige uitbreiding, doordien hij, tegen bepaalde uitkeeringen ten laste van den dienst der kolenontginning, belast werd met zekere werkzaamheden, in verband staande met de aanbrenst der kolen uit het zeefhuis te Sawah Loento naar het station aldaar en het afleveren te Emmahaven. Ter zake van die werkzaamheden kwam ten bate van de spoorwegexploitatie f 63 307, waartegenover aan uitgaven stond f 52 078. Afgescheiden van gemelde som van f 63 307 ging de bruto opbrengst van den spoorwegdienst in 1895 nog met f 69 639 vooruit. Terwijl namelijk in 1894 de bruto ontvangsten beliepen f 756 106, werd in 1895 in 't geheel ontvangen f 889 052 (per dag-kilometer f 13,76⁵), waarvan ter zake van kolenvervoer (dus ongerekend de evengemelde som van f 63 307) alleen f 286 412 (f 92 624 meer dan in 1894). Het overig vrachtgoederenverkeer bracht op: landgoederen f 57 337 en particuliere goederen f 180 386 (respectievelijk f 4576 en f 12 803 meer dan in 1894). Daarentegen daalde de opbrengst van het reizigersverkeer van f 308 277 tot f 265 720, welke vermindering met f 42 557 wordt toegeschreven aan het gereed komen sedert het najaar van 1894 van alle aanlegwerken te Emmahaven en Sawah Loento, zonder dat het daardoor afgenomen personenvervoer werd opgewogen door ontwikkeling van het gewone reizigersverkeer.

De exploitatierekening over 1895 liet een overschot van f 356 259, zijnde 1,92⁸ pct. van het over gemeld jaar als *gemiddeld* cijfer der constructierekening in aanmerking te brengen bedrag van f 18 479 359.

Over de eerste zes maanden van 1896 beliepen de bruto ontvangsten, volgens voorloopige opgaven, f 515 921, tegen f 428 059 gedurende hetzelfde tijdvak van 1895.

Behalve de 99 aan den exploitatiedienst verbonden ambtenaren en beambten (zie blz. 143 hiervóór), waren in 1895 als ambachtslieden — in de spoorwegwerkplaatsen te Padang — dagelijks gemiddeld 149 man in dienst.

2°. Particuliere spoorwegen.

De uitvoering van de blijkens het vorig verslag, blz. 167, op 14 Januari 1895 hier te lande met de Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij gesloten overeenkomst (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 5053) betreffende het aanbrengen op kosten van den Staat van eene derde spoorstaaf tusschen Djokjokarta en Soerakarta, ter verkrijging van de noodige spoorversmalling om op dit gedeelte van de lijn Samarang—Vorstenlanden der Maatschappij tegen zekere vergoeding de smal-spoortreinen van den Staat te kunnen doen doorgaan, heeft vertraging ondervonden, doordien de projecten voor bedoeld werk, in 't laatst van 1895 vanwege de Maatschappij aan de Indische Regeering aangeboden, gebleken zijn, wegens de hooge daaraan gestelde eischen, de aanvankelijk globaal geraamde kosten belangrijk te zullen overschrijden. Dientengevolge was met de uitvoering nog niet begonnen. Sedert zijn, na wederzijdsch overleg, op zuiniger voet ingerichte definitieve projecten opgemaakt, tot welker uitvoering bij het ontwerp der Indische begrooting voor 1897 de noodige fondsen (f 493 000) zijn uitgetrokken.

Met het oog op de aan voornoemde Maatschappij in 1893 en 1895 verleende vergunningen tot aanleg en exploitatie van de stoomtramlijnen Djokjokarta—Brossot en Djokjokarta—Magelang en op haar voornemen om, na verkregen vergunning, nog eene derde aan haren spoorweg Samarang—Vorstenlanden aansluitende stoomtramverbinding tot stand te brengen, namelijk van Goendih naar Soerabaja, is onder dagteekening van 24 Januari 1896 hier te lande met de Maatschappij eene overeenkomst gesloten, waarbij, voor het geval laatstbedoelde vergunning haar verleend werd (zooals — zie lager blz. 153 — sedert geschied is), het aandeel bepaald is dat elke der vijf lijnen, welke dan den werkring der Maatschappij zullen uitmaken, zal hebben te dragen in de jaarlijksche kosten der hoofdadministratie zoo in Nederland als in Indië. Is bij deze overeenkomst het voor de tramlijn Djokjokarta—Brossot reeds in 1895 (zie vorig verslag, blz. 171) vastgesteld aandeel, ad f 5000 'sjaars, voorgoed behouden, voor de vier andere lijnen is het aandeel tweeledig bepaald,

in dier voege dat de overeengekomen tweede wijze van verdeling eerst intreedt zoodra de beoogde nieuwe tramlijn Goendih-Soerabaja als behoorlijk rentegevend kan worden aangemerkt, m. a. w. hare exploitatierekening een voordeelig saldo aantoon van f 350 000. Zoolang dit niet het geval is, draagt genoemde lijn per jaar f 10 000 in de algemeene kosten van beheer, en van hetgeen, na aftrekking van de bewuste sommen ad f 5000 en f 10 000, als kosten der hoofdadministratie overblijft, komt ten laste van de exploitatierekeningen der lijnen Djokjokarta—Magelang, Batavia—Buitenzorg en Samarang—Vorstenlanden respectievelijk $\frac{2}{60}$ (zie vorig verslag, blz. 173), $\frac{1}{60}$ en $\frac{4}{60}$. Wijst echter de exploitatierekening der ontworpen lijn Goendih—Soerabaja in eenig jaar het bovenbedoelde voordeelig saldo aan, dan worden de algemeene beheerskosten, na aftrekking van de f 5000 voor de lijn Djokjokarta—Brossot, omgeslagen als volgt: 6 pct. voor de lijn Djokjokarta—Magelang, 24 pct. voor de lijn Goendih—Soerabaja, 14 pct. voor de lijn Batavia—Buitenzorg en 56 pct. voor de lijn Samarang—Vorstenlanden.

Krachtens de daartoe bij Koninklijk besluit dd. 30 Maart 1896 n°. 44 verleende machtiging is vervolgens, onder dagteekening van 15 Mei d. a. v., hier te lande met genoemde spoorwegmaatschappij eene overeenkomst gesloten tot wijziging in sommige opzichten van de concessievoorwaarden voor hare beide spoorwegen (Samarang—Vorstenlanden en Batavia—Buitenzorg), welke wijzigingen hoofdzakelijk verband houden deels met het plan der Maatschappij tot oprichting van een pensioenfonds ten behoeve van hare Europeesche en met dezen gelijkgestelde beambten en hunne weduwen en weezen, en tot uitgifte, ook met het oog hierop, maar grootendeels ten behoeve van den aanleg van de stoomtramlijnen Djokjokarta—Magelang en Goendih—Soerabaja, van eene nieuwe obligatieleening, deels met haar ook vroeger gedaan verzoek om, met toepassing van het sedert 1886 in art. 8 van het algemeen spoorwegreglement opgenomen beginsel (zie Indisch Staatsblad 1886 n°. 176, sedert vervangen door Indisch Staatsblad 1895 n°. 300), vrijheid te erlangen in de vaststelling van hare tarieven, behoudens zekere in de concessievoorwaarden aan te geven maxima. Daar bij de exploitatie van den spoorweg Samarang—Vorstenlanden de Staat rechtstreeks geldelijk is betrokken wegens het hem toekomend aandeel in de winst, zijn in de concessievoorwaarden voor die lijn (echter zonder verandering te brengen in de door de wet bekrachtigde artikelen) bij voorschreven overeenkomst de noodige voorzieningen opgenomen, opdat die belangen door de geldelijke plannen der Maatschappij niet geschaad worden. Onder de overigen aangebrachte wijzigingen behooren o. a.: 1°. de intrekking van de bepaling, volgens welke voor het vervoer op beide spoorwegen van in dienst reizende beambten der justitie en politie slechts $\frac{2}{3}$ van het gewone tarief verschuldigd was, in plaats waarvan door de Maatschappij de verplichting is aanvaard tot kosteloos vervoer langs hare spoorwegen niet alleen van de bedoelde beambten, maar ook van personen onder geleide van het openbaar gezag vervoerd wordende en van hunne geleiders, een en ander, mits het vervoer niet geschiede in afzonderlijke rijtuigen, tenzij door den Staat zelf verstrekt, en 2°. de toevoeging alsnog aan de concessievoorwaarden voor de lijn Batavia—Buitenzorg van het in de concessievoorwaarden voor de lijn Samarang—Vorstenlanden reeds voorkomende beding, dat de Gouverneur-Generaal de bevoegdheid heeft om verlaging der goederentarieven te bevelen, wanneer het aan de aandeelhouders uitgekeerd dividend meer dan 10 pct. bedraagt, zonder dat dit dividend evenwel aanmerkelijk kan worden teruggebracht.

Door dezelfde Maatschappij werden eenige wijzigingen in hare statuten wenschelijk geacht, welke, nadat zij zich, met het oog op art. 65 der concessievoorwaarden voor de lijn Samarang—Vorstenlanden, vergewist had dat daartegen bij den Minister van Koloniën geen bedenkingen bestonden, sedert tot stand kwamen bij akte dd. 28 Maart 1896 en goedgekeurd zijn bij Koninklijk besluit dd. 17 April 1896 n°. 23 (Staatscourant dd. 5 Mei d. a. v.).

a. Aanleg en opneming.

Gedurende 1895 waren geen particuliere spoorwegen in aanleg. In het voorjaar van 1896 is echter vanwege de Bataviasche Oosterspoorweg-Maatschappij een aanvang gemaakt met de voorbereidende werkzaamheden voor den aanleg van een secundairen spoorweg van de halte Kedong Gedeh (in de residentie Batavia, nabij de grens met de residentie Krawang) naar de districts-hoofdplaats Krawang, welke verlenging met p. m. 6 K.M. van hare reeds in exploitatie zijnde lijn Batavia—Kedong Gedeh de Regeering, krachtens de concessie voor die lijn, anders na

1 Juli 1897 van de Maatschappij had kunnen vorderen. De in October 1895 gevraagde concessie voor dit nieuwe lijnvak werd verleend bij gouvernementsbesluit dd. 10 December 1895 n°. 19 en werd weinige maanden later (gouvernementsbesluit dd. 1 April 1896 n°. 21) aanvaard door de storting te Batavia van het vereischte waarborgkapitaal van f 5000. De concessie komt te eindigen tegelijk met die voor de reeds in exploitatie zijnde lijn. Tenzij gerechtelijke onteigening noodig is, moet het nieuwe gedeelte binnen twee jaren na de aanvaarding voltooid en in exploitatie zijn gebracht.

De eincijfers der constructierekeningen en andere gegevens omtrent de vijf voor particuliere rekening aangelegde en ge-exploiteerde spoorweglijnen (vier op Java en één op Sumatra) zijn te vinden in de hierachter gevoegde bijlage GG.

b. Exploitatie.

De gezamenlijke lengte der vijf particuliere spoorweglijnen op Java en Sumatra bleef, evenals in 1894, 445 K.M. bedragen.

Bij het einde van 1895 waren bij die spoorwegen in gebruik 69 locomotieven, 231 personen- en bagage-rijtuigen en 894 wagens, zijnde 50 wagens meer dan in 1894.

Het brandstof-verbruik bedroeg 8252 ton steenkolen (waaronder 528 ton afkomstig uit Nederlandsch-Indië, namelijk uit Koeti op Borneo) en 7625 ton hout (hiervan 7092 ton op den Deli-spoorweg, waar niet anders dan hout gestookt wordt). Voorts werd op den spoorweg Samarang—Vorstenlanden als brandstof nog gebruikt 31 800 liter petroleum-residu.

De hooger besproken invoering zoowel van de rechtstreeksche tarieven op de staatspoorwegen als van het nieuwe algemeen reglement op de spoorwegdiensten maakte enkele kleine wijzigingen noodzakelijk van de voor de spoorwegen Samarang—Vorstenlanden en Batavia—Buitenzorg geldende „Algemeene bepalingen en voorwaarden voor het vervoer”. De Indische Regeering gaf hierop hare goedkeuring bij besluit dd. 19 April 1896 n°. 14. Zoodanige goedkeuring werd ook verleend (gouvernementsbesluit dd. 3 April 1896 n°. 23) voor de invoering op de gemengde treinen van laatstgenoemden spoorweg van een goedkoop tarief voor inlanders (volwassenen en kinderen), berustende op den grondslag van één cent per kilometer voor elken afstand. Tevens werden op het traject Batavia—Depok van dien spoorweg abonnementskaarten verkrijgbaar gesteld voor alle klassen.

Voor den Bataviaschen Oosterspoorweg werd eene sedert Augustus 1893 geldende verlaging van de vrachtprijzen voor het vervoer bij abonnement van rijst op het traject Tamboen-Batavia ingetrokken, doch eene dergelijke verlaging ingevoerd op het traject Kedong Gedeh—Batavia.

Op den Deli-spoorweg onderging het tarief voor abonnementskaarten van Medan naar Belawan eene belangrijke verlaging, terwijl ook op het traject Medan—Kampong Besar abonnementskaarten verkrijgbaar werden gesteld.

Onder verwijzing naar het hiervóór aangeteekende omtrent verschillende regelingen ter zake van hare spoorweg- en tramlijnen getroffen met de Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij, laat men thans eenige algemeene mededeelingen volgen omtrent de geldelijke uitkomsten van het vervoer in 1895 op de particuliere spoorwegen, onder opmerking dat eene uitvoeriger statistiek wordt aangetroffen in bijlage GG hierachter.

Lijn Samarang—Vorstenlanden—Willem I (p. m. 205 K.M.).

De bruto ontvangsten over 1895 beliepen f 2 463 842, tegen f 2 659 206 in 1894, en — volgens voorloopige opgaven — over het eerste halfjaar 1896 f 1 038 021, tegen f 1 047 078 in hetzelfde tijdvak van 1895.

Alhoewel het reizigersverkeer, wat het aantal vervoerde personen betreft, in 1895 eenigen achteruitgang aanwees, nam de totale opbrengst zelfs nog iets toe door den grooteren afstand waarover de reizigers vervoerd werden. De ontvangsten uit dien hoofde bedroegen namelijk f 517 638, tegen f 511 152 in 1894. Wat betreft het goederenvervoer valt op te merken dat het vervoer in lokaal verkeer daalde van 206 098 ton in 1894 tot 185 767 ton in 1895, doch dat door toeneming van het rechtstreeksch, doorgaand en transit-verkeer het totale ij- en vrachtgoederenvervoer voor derden klom van 318 374 tot 324 122 ton, gevende eene opbrengst van f 1 736 070 of f 178 487 minder dan in 1894. Dit minder gunstige resultaat werd voor een deel veroorzaakt door het voor 1895 tijdelijk verlaagde tarief voor het vervoer van suiker, bij abonnement voor geheele oogsten,

welk goedkoop tarief ook voor het vervoer van suiker uit den oogst van 1896 zal gelden. Wanneer men het suikervervoer (dat 78 609 ton bedroeg, zijnde 10 763 ton meer dan in 1894) buiten rekening laat, blijkt dat in 1895 het overig vervoer voor derden in hoeveelheid met 5000 ton en in opbrengst met ongeveer f 76 000 was afgenomen. In bovengenoemd totaal van 324 122 ton met eene opbrengst van f 1 736 070 is niet begrepen het vervoer van dienstgoederen, noch dat van ballast en grond, dat in 't geheel 34 604 ton bedroeg (9699 ton minder dan in 1894).

De exploitatierekening liet een overschot van f 1 541 486, tegen f 1 724 022 in 1894. Terwijl het aandeel van den Staat in de winst, in laatstgemeld jaar bedragen hebbende f 1 63 631, thans beliep f 124 620, werd (ook uit de winst die de spoorweg Batavia-Buitenzorg en de tramlijn Djokjokarta-Brossot afwierp) als dividend voor aandeelhouders afgezonderd f 1 030 500, zijnde (over het aandelenkapitaal van f 11 450 000, waaronder f 4 000 000 voor de lijn Batavia-Buitenzorg) 9 pct., tegen 9.4 pct. in 1894. Voor aflossing van rentedragende schuld werd aangewezen f 876 272, daaronder f 42 367 ten gevolge van de voor de Maatschappij gunstige beslissing van scheidslieden in het tusschen haar en de Regeering gerezen geschil (zie het verslag van 1894, blz. 153) over de verdeling der winst over het boekjaar 1893.

Lijn Batavia-Buitenzorg (p. m. 56 K.M.).

De bruto ontvangsten over 1895 bedroegen f 776 875, tegen f 741 486 in 1894, en — volgens voorloopige opgaven — over het eerste halfjaar 1896 f 375 513, tegen f 365 557 in hetzelfde tijdvak van 1895.

Het reizigersverkeer steeg van 826 104 in 1894 tot 853 308 in 1895, en de opbrengst van f 315 905 tot f 325 274. Het gewone ijlen vrachtgoederenvervoer voor derden bedroeg 108 290 ton, met eene opbrengst van f 375 178, zijnde respectievelijk 8494 ton en f 22 006 meer dan in 1894. In lokaal verkeer werden 1805 ton minder voor derden vervoerd, doch in rechtstreeksch, doorgaand en transitverkeer 10 299 ton meer dan in 1894. Ook het overig vrachtgoederenvervoer nam over 't geheel toe, echter nitsluitend als een gevolg van meer vervoer van ballast en grond, en wel met 11 971 ton, namelijk van 9621 tot 21 592 ton, doch de opbrengst daalde van f 10 870 tot f 9414.

De exploitatierekening liet een overschot van f 433 711, tegen f 413 898 in 1894.

Over de uitkomsten voor aandeelhouders is reeds hiervoor gehandeld, waar sprake is van de lijn Samarang-Vorstenlanden.

Lijn Batavia-Kedong Gedeh (p. m. 57 K. M.).

Hoofdzakelijk ten gevolge van ontwikkeling van het reizigersverkeer, dat f 178 060 opbracht, tegen f 167 972 in 1894, namen in 1895 de bruto ontvangsten toe van f 307 607 tot f 316 785. Het ijlen- en vrachtgoederenverkeer, ofschoon in hoeveelheid iets vooruitgegaan, bleef echter in opbrengst (f 116 315) eenigermate beneden het cijfer van 1894 (f 118 921). Na aftrekking van de exploitatiekosten werd overgehouden in laatstgemeld jaar f 170 512, en in 1895 f 177 252, van welke bedragen ten bate van de vernieuwingsrekening werd afgeschreven respectievelijk f 30 760 en f 31 679, zoodat als saldo overbleef over 1894 f 139 752 en over 1895 f 145 573. Als dividend voor aandeelhouders kon worden bestemd f 68 000, zijnde 4 pct. over een kapitaal van f 1 700 000, tegen f 59 500 of 3½ pct. over 1894.

Gedurende de eerste zes maanden van 1896 werd, volgens voorloopige opgaven, ontvangen f 134 761. Over hetzelfde tijdvak van 1895 was de opbrengst f 141 257.

Lijn Tagal-Balapoelang (p. m. 24½ K. M.).

De bruto ontvangsten der exploitatie gingen in 1895 wederom een weinig vooruit en bedroegen in totaal f 72 463, tegen f 71 521 in 1894. Die uitkomsten zijn te splitsen in f 17 401 voor reizigers, f 51 550 voor goederen en f 3512 voor diversen. Omtrent het overschot der exploitatierekening kunnen geen opgaven worden verstrekt, aangezien deze secundaire spoorweg, vroeger behoord hebbende aan de Java-spoorweg-Maatschappij, van 16 September 1895 af wordt geëxploiteerd door dezelfde onderneming (de Samarang-Cheribon-Stoomtram-Maatschappij), die zich gevormd heeft voor den aanleg en de exploitatie van aansluitende stoomtramlijnen west- en oostwaarts van Tagal, en die den dienst der exploitatie (voorhands nog als spoorweg) van de lijn Tagal-Balapoelang gecombineerd heeft met

den dienst van den aanleg harer stoomtramverbindingen. Gedurende het eerste semester 1896 bracht de spoorweg, volgens voorloopige opgaven, bruto f 25 900 op, tegen f 26 799 in hetzelfde tijdvak van 1895. Het geheele personeel der Java-spoorweg-Maatschappij is in dienst overgegaan bij de nieuwe onderneming. Een verzoek van deze laatste om de lijn Tagal-Balapoelang als stoomtramweg te mogen exploiteeren, is nog in Indië in behandeling; verg. overigens wat lager (blz. 152) wordt medegedeeld omtrent de van diezelfde zijde ontvangen aanvraag betreffende eene zuidelijke verlenging — tot Poerwokerto in Banjoemas — van de lijn Tagal-Balapoelang.

Deli-spoorweg (p. m. 102½ K. M.).

De bloeiende toestand, waarin gedurende 1895 de tabakscultuur in Deli verkeerde, was aan het verkeer op den spoorweg bevorderlijk. Niet alleen dat het reizigersverkeer aanzienlijk grooter was, zoodat, ondanks de in 1894 als proef ingevoerde verlaging der personentarieven, de ontvangsten uit dien hoofde van f 313 269 tot f 354 699 toenamen, maar vooral ontwikkelde zich het vrachtgoederenvervoer, dat in 1895 opbracht f 710 955 (waaronder f 94 073 wegens tabaksvervoer), tegen f 551 824 (waaronder f 79 308 wegens tabaksvervoer) in 1894. De totale bruto ontvangsten, in laatstgenoemd jaar f 949 702, beliepen in 1895 f 1 189 590. Over de eerste zes maanden van 1896 werd, volgens voorloopige opgaven, bruto ontvangen f 649 000, tegen f 632 667 in hetzelfde tijdvak in 1895.

De exploitatierekening wees een voordeelig saldo aan van f 704 660 (tegen f 516 968 in 1894). Voor dividend aan de aandeelhouders werd bestemd f 234 000 (9 pct. over f 2 600 000), tegen f 169 000 (6½ pct.) over 1894.

In 't vorig verslag (blz. 167) werd vermeld dat vanwege de Deli-spoorweg-Maatschappij het tracé werd opgenomen voor eene eventuele verbinding van den spoorweg van af het station Selesseh met de Aroe-baai. Sedert zijn de plannen voor zoodanige lijn uitgewerkt. De geraamde bouwkosten zijn gebleken betrekkelijk hoog te zijn. Bij het einde van 1895 was nog onbeslist of door de Maatschappij stappen zouden worden gedaan tot verwezenlijking van het plan.

3°. Concessiën of aanvragen voor nieuwe lijnen.

Lijn van Balapoelang (Tagal) over Boemiaïjoe en Adjibarang naar Poerwokerto (Banjoemas). Blijkens het vorig verslag (blz. 168) was bij gouvernementsbesluit dd. 22 Januari 1895 n. 23 voor den tijd van één jaar aan de heeren R. H. EYSSONIUS DE WAAL en A. J. PRAGER voorwaardelijk voorrang van concessie verleend voor een secundaire spoorweg als de hierbedoelde, doch deze toezegging kwam te vervallen, daar de aanvragers niet voldeden aan de voorwaarde om vóór of op 22 Mei 1895 de vereischte waarborgsom te storten, terwijl een inmiddels hunnerzijds gedaan verzoek, om van de storting van het waarborgkapitaal voorloopig te worden vrijgesteld, bij gouvernementsbesluit dd. 7 Mei 1895 n. 27 was afgewezen. Hun nader verzoek dd. 's-Gravenhage 26 November 1895 betreffende diezelfde aangelegenheid kon niet in overweging worden genomen (gouvernementsbesluit dd. 8 Februari 1896 n. 27), daar inmiddels gebleken was (zie lager blz. 152) dat de Samarang-Cheribon-Stoomtram-Maatschappij, als eigenaresse van den spoorweg Tagal-Balapoelang, van het in art. 3 der concessievoorwaarden betreffende die lijn verzekerd recht van voorkeur op het aanleggen en exploiteeren van verlengingen of zijtakken wenschte gebruik te maken.

Lijn van Poerwokerto (Banjoemas) naar de hoofdplaats Cheribon, met zijtak naar Balapoelang. Bij adres dd. 25 Augustus 1896 is door den heer J. H. KANN te 's-Gravenhage voor den tijd van twee jaren voorrang van concessie gevraagd voor een hoofdspoorweg in de hierbedoelde richting. De lijn zou loopen van Poerwokerto langs Adjibarang door den bergpas Krangan of Getoegoeran over Boemiaïjoe, Bantarkawoeng, Karanganyar, Kedoengbokor, Doekoejdjeroek en Matempo naar de hoofdplaats Cheribon, met een zijtak van Karanganyar langs Margasari en Bandjarandjar naar Balapoelang. Omtrent de behandeling van dit adres in Indië is hier te lande nog niets gebleken.

Lijn in de residentie Bezoeki, van eenig punt aan den in aanleg zijnden staatspoorweg Probolinggo—Djember—Panaroekan naar de hoogvlakte van het Jang-gebergte, en een paar lijnen door het hoogland

aldaar. Als onderdeel van een door hem ontwikkeld plan betreffende de benutting van bedoelde hoogvlakte tot stichting van een sanatorium, enz., werd door den heer J. L. VAN GENNEP bij een adres dd. 8 Januari 1896 onder meer concessie dan wel prioriteit van concessie gevraagd voor de bovenbedoelde secundaire spoorwegen, een en ander met staats hulp hetzij door rentegarantie, hetzij in eenigen anderen vorm. Sedert bracht de adressant, wat de te maken verbindingen betreft, een ander plan onder de aandacht der Indische Regeering, namelijk de toepassing van LANGEN'S elektrische „Schwebbahnen”. Voor zoodanige verbindingen, welke een kleiner kapitaal zouden vorderen dan een gewone secundaire spoorweg, verzocht de heer VAN GENNEP bij een nader adres dd. 3 Maart 1896 prioriteit van concessie, afgescheiden van de beslissing der Indische Regeering ten opzichte van de overige onderdeelen van zijn plan, en met loslating van de aanvankelijk beoogde geldelijke staats hulp. De gevraagde voorrang is verleend bij gouvernementsbesluit dd. 10 Mei 1896 n°. 10 voor den tijd van twee jaren, terwijl het vóór of op 10 September d. a. v. te storten waarborgkapitaal werd bepaald op f 5000.

Lijnen in Zuid-Sumatra. Zonder het type van spoorwegen aan te geven verzocht de heer R. A. EKHOUT bij adres dd. 15 November 1895 voor den tijd van twee jaren voorrang van concessie voor p. m. 750 K.M. spoorweg, met electriciteit als beweegkracht, namelijk voor a. eene lijn van Palembang over Lahat naar Benkoelen, en b. eene lijn van Lahat over Menggala en Telok Betong naar Pegantongan aan Straat Soenda. Daar de Indische Regeering het niet raadzaam vond zich in deze reeds eenigermate te binden, alvorens ook voor Zuid-Sumatra een „algemeen spoorwegplan” zou zijn vastgesteld (verg. blz. 141 hiervóór), werd bij gouvernementsbesluit dd. 16 Mei 1896 n°. 2 de aanvraag afgewezen.

B. Stoomtramwegen.

1°. Staatsstoomtramweg in Atjeh (p. m. 39 K.M.).

Met deze stoomtram, die ten dienste van onze militaire vestiging in Groot-Atjeh geëxploiteerd wordt, werden in 1895 vervoerd 493 418 personen (14 080 in de 1ste, 25 373 in de 2de en 453 965 in de 3de klasse), tegen 557 438 in 1894, zoomede 37 919 ton vrachtgoederen (17 300 ton voor het Gouvernement, 1089 ton voor eigen dienst en 19 530 ton voor particulieren), tegen 30 879 ton in 1894.

De bruto ontvangsten, in 1894 bedragen hebbende f 130 562 (waaronder f 61 745 ter zake van voor rekening van den lande vervoerde personen en goederen), daalden in 1895 tot f 120 652 (waaronder f 52 125 ter zake van landsvervoer), derhalve eene vermindering der bruto ontvangsten met f 9910. Echter waren, niettegenstaande, ten gevolge van eene gewijzigde dienstregeling, materieel en personeel uitgebreid werden (gouvernementsbesluiten dd. 4 Juli 1894 n°. 3 en 6 April 1895 n°. 11), ook de exploitatiekosten geringer dan in 1894, zoodat netto ontvangen werd f 19 293, tegen f 21 877 in 1894.

2. Particuliere stoomtramwegen.

Ter wegneming van twijfel is bij gouvernementsbesluit dd. 2 December 1895 n°. 17 (Indisch Staatsblad n°. 260) eene nieuwe lezing vastgesteld van art. 13 der in Indisch Staatsblad 1893 n°. 191 opgenomen normaal-voorwaarden voor vergunningen tot aanleg en exploitatie van stoomtramwegen voor algemeen verkeer in Nederlandsch-Indië, en wel in dien zin dat nu uit het artikel uitdrukkelijk blijkt dat de bij art. 25 van het algemeen stoomtram-reglement (Indisch Staatsblad 1893 n°. 190)¹⁾ aan de hoofden van gewestelijk bestuur gegeven bevoegdheid om, met het oog op de veiligheid en de eischen van het openbaar verkeer, vermeerdering van het aantal uitwijkplaatsen of andere wijzigingen in de richting der sporen op den openbaren weg te bevelen, niet beperkt is tot werken van eersten aanleg, maar zich ook uitstrekt tot lijngedeelten in exploitatie.

a. Aanleg.

Uit het lager medegedeelde kan blijken dat de verschillende in den laatsten tijd tot stand gekomen nieuwe ondernemingen voor het aanleggen en exploiteeren van stoomtram-

wegen op Java, — voor zooveel omstreeks medio 1896 de vergunningen welke zij in handen hadden reeds waren aanvaard — gezamenlijk de uitvoering beoogen van eenige hoofd- en zijlijnen ter gezamenlijke lengte van 471 K.M., van welke lijnen voor een grooter of kleiner gedeelte de aanleg reeds was onderhanden genomen. Bovendien waren omstreeks medio 1896 in aanleg of werd de aanleg voorbereid voor drie kleine verlengingen (gezamenlijk p. m. 10 K.M.) van reeds in exploitatie zijnde stoomtramwegen, welke uitbreidingen onder b. Exploitatie besproken worden.

Lijn in de residentie Banjoemas (van Maös naar Bandjarnegara), ter lengte van p. m. 83 K.M., van de Serajoedal-Stoomtram-Maatschappij. Het eerste gedeelte Maös-Gambarsari, lang 14 K.M., werd in September 1895 voor algemeen goederenvervoer geopend, terwijl dit achtereenvolgens op 23 Mei en 16 Juni j. eveneens het geval is geweest met de overige twee gedeelten der 1ste tramsectie, zijnde de vakken Gambarsari-Patikradja en Patikradja-Poerwokerto, respectievelijk lang p. m. 8 en 7 K.M. De opening der geheele sectie Maös-Poerwokerto ook voor personenverkeer vond plaats op 16 Juli, terwijl de Maatschappij zich voorstelde nog vóór het einde des jaars gereed te komen met den aanleg der 2de tramsectie Poerwokerto-Poerworedjo, lang 25 K.M.

Een drietal overeenkomsten tusschen den Staat en de Maatschappij werden gesloten, betreffende namelijk: a. de aansluiting van hare lijn op het station Maös met de Westerlijnen der staatspoorwegen; b. het rechtstreeksch verkeer en het overgeven en overnemen van goederen, levende dieren, enz.; en c. het wederzijdsch gebruik van rollend materieel.

Lijn Samarang-Cheribon (p. m. 236 K.M.), van de Samarang-Cheribon-Stoomtram-Maatschappij. De ontwerpen voor de eerste 10 kilometer aan de Samarang-zijde in de richting van Kendal en van de eerste 8 kilometer aan de Cheribon-zijde in de richting van Lossari werden in September 1895 en Februari 1896 van regeeringswege goedgekeurd. Inmiddels werden voorbereidende werkzaamheden onderhanden genomen voor de noodige ombouw van het station te Tagal der vroegere Java-spoorweg-Maatschappij (zie de voorgaande blz.) en voor den aanleg van de trambaan van af dat station in de richting westwaarts naar Brebes en oostwaarts naar Pamalang. De werken op de gedeelten nabij de eindpunten Samarang en Cheribon werden onderhanden genomen zoodra de ontwerpen waren goedgekeurd, doch onvoorziene omstandigheden hebben den voortgang zeer tegengehouden; wellicht zouden echter nog in 1896 één of meer gedeelten der lijn voor goederenvervoer kunnen worden opengesteld.

Aanvragen tot aanleg van zijlijnen naar de haven te Samarang en naar die te Cheribon worden op blz. 151 besproken.

Lijn Pasoeroean-Warongdowo (p. m. 6 K.M.). De aanleg van dit lijntje, op welks overdracht op de in 't vorig verslag (blz. 170) bedoelde „Pasoeroean-Stoomtram-Maatschappij” goedkeuring werd verleend bij gouvernementsbesluit dd. 17 April 1896 n°. 10, kwam gereed. Na opneming door eene regeeringscommissie werd op 21 Mei 1896 overgegaan tot de openstelling voor het publiek verkeer.

De vergunning voor eene verlenging met 11 K.M., namelijk tot aan de suikerfabriek Bekassi-Oost, werd nog niet aanvaard (zie blz. 155).

Lijn in de residentie Probolinggo (Probolinggo-Kraksän-Paiton), ter lengte van p. m. 37 K.M. De vergunning voor deze lijn werd, door storting te Batavia van de vereischte waarborgsom, op 28 Augustus 1895 door den oorspronkelijken verkrijger, den heer C. S. F. VLEELANDER HEIN, aanvaard en sedert, met goedkeuring van de Indische Regeering, overgedragen op de in 't vorig verslag (blz. 172) bedoelde „Probolinggo-Stoomtram-Maatschappij” (gouvernementsbesluiten dd. 18 December 1895 n°. 16 en 17 April 1896 n°. 11).

Het ontwerp voor de geheele lijn kwam gereed en werd goedgekeurd, terwijl met de voorbereidende werkzaamheden voor den aanleg een begin werd gemaakt.

Lijn in de residentie Kediri en Soerabaja (Kediri-Pesantren-Paree-Ngoro-Blimbing-Djombang), met zijtakken: a. van Pesantren naar Wates, b. van Paree noordwestwaarts naar Papar, en c. van Paree zuidoostwaarts naar Peh Sentee, benevens d., ten einde de hoofdlijn op het gedeelte Paree-Djombang niet den

¹⁾ Zie met betrekking tot art. 7 van het reglement noot 4 op blz. 141 hiervóór.

omweg over Ngoro te doen maken, eene directe verbinding van Paree naar Blimbing. De aan den heer L. M. TIL voor de hoofdlijn met de sub *a*, *b* en *c* bedoelde zijtakken (gezamenlijk, volgens nadere opgaven, p. m. 93 K.M.) verleende vergunning werd, ingevolge een door hem in Mei 1895 gedaan verzoek, nog gevolgd door de bij gouvernementsbesluit dd. 5 November d. a. v. n°. 19, mede voor 99 jaren, verleende vergunning voor de sub *d* bedoelde verbinding, ter lengte van p. m. 16 K.M. De lijn Paree-Blimbing moet op beide eindpunten in verbinding worden gebracht met het hoofdnet en binnen drie jaren na de aanvaarding gereed en in exploitatie gebracht zijn. Werd op 27 December 1895 het voor de aanvaarding van eerstbedoelde vergunning vereischte waarborgkapitaal van f 20 000 hier te lande gestort, de tweede vergunning werd aanvaard op 17 Februari 1896 door de storting te Soerabaja van de gevorderde waarborgsom van f 5000. Van een en ander werd aantekening gehouden bij de gouvernementsbesluiten dd. 2 en 17 April 1896 n°. 27 en 7, terwijl de overdracht van beide vergunningen op de in 't vorig verslag (blz. 173/174) bedoelde „Kediri-Stoomtram-Maatschappij” door de Indische Regeering werd goedgekeurd bij besluit dd. 7 December 1895 n°. 1 en art. 2 van het reeds vermelde besluit van 17 April jl.

Met de werkzaamheden op het terrein werd in Januari 1896 met kracht begonnen. Van het gedeelte Djombang-Blimbing, lang 9.5 K.M., kwam de aanleg reeds in het 1ste semester grotendeels gereed, zoodat begin Juni vergunning kon worden verleend tot het vervoer aanvankelijk van goederen op dat gedeelte en ruim een paar maanden later is voor goederenvervoer ook geopend kunnen worden het baanvak Kediri-Pesantren (p. m. 5 K.M.).

b. Exploitatie.

Onder dit hoofd valt, wanneer men zich tot ult. 1895 bepaalt, nog van dezelfde lijnen gewag te maken als in 't vorig verslag, waarin de over hare geheele lengte van 24 K.M. op 21 Mei 1895 in exploitatie gekomen tramlijn Djokjokarta-Brossot der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij reeds niet meer onder de lijnen in aanleg werd behandeld. Door dezen nieuwen stoomtramweg en door het in de residentie Japara gereed komen, mede nog in de eerste helft van 1895, van de verlenging Majjong-Petjangain (10⁵ K.M.) van een der zijlijnen van het tramnet der Samarang-Joana Stoomtram-Maatschappij, was in 1895 de lengte der in exploitatie zijnde (particuliere) stoomtramwegen op Java toegenomen van 307⁵ tot 342 K.M.

Het rollend materieel daarbij behorende bestond op ult. 1895 gezamenlijk uit 84 locomotieven, 137 rijtuigen en 375 wagens, zijnde 12 locomotieven, 7 rijtuigen en 78 wagens meer dan bij het einde van 1894.

Als brandstofverbruik gedurende 1895 wordt, voor drie van de vier hieronder te bespreken tramlijnen, opgegeven 3516 ton steenkolen, 530 ton cokes en 4446 ton hout; ten opzichte van de andere lijn, waarop zoowel steenkolen als hout werd gestookt (gezamenlijk 1714 ton) is het houtverbruik niet afzonderlijk opgegeven.

Met betrekking tot de geldelijke uitkomsten der particuliere stoomtramdiesten volgen hieronder eenige mededeelingen, wordende verdere gegevens dienaangaande aangetroffen in bijlage GG hierachter.

Lijn Batavia—Meester Cornelis—Kampong Melajoe (p. m. 14 K.M.) van de Nederlandsch-Indische Tramweg-Maatschappij. Bij deze, uitsluitend voor personenvervoer dienende onderneming werd in 1895 de reeds op sommige gedeelten bestaande 10-minutendienst over de geheele lijn ingevoerd. Blijkens de op 30 Juni 1896 afgesloten exploitatierekening hadden gedurende het toen afgeloopen boekjaar 1895/96 de ontvangsten bedragen: bruto f 312 303 en netto f 149 772, tegen respectievelijk f 292 257 en f 135 017 over het boekjaar 1894/95. Na afzondeling van het benodigde voor rente en aflossing op de obligatieschuld en van bijdragen aan de verschillende fondsen (omtrent welke fondsen bij eene in 1896 plaats gehad hebbende statuten-wijziging andere bepalingen waren gemaakt) bleef voor aandeelhouders (over een kapitaal van f 1 241 000) beschikbaar f 85 629 of 6.9 pct., tegen f 68 255 of 5.5 pct. over 1894/95.

Lijnen der Samarang-Joana Stoomtram-Maatschappij (op ult. 1895 242.5 K.M.). Had het tramnet dezer onderneming in 1894 eene uitbreiding ondergaan met p. m. 25⁵ K.M., door de openstelling achtereenvolgens in Maart en September van nieuwe gedeelten, in verband waarmede de hoofd- en zijlijnen eene lengte ver-

kregen van p. m. 232 K.M. en de gemiddelde lengte in exploitatie gedurende 1894 bedroeg ruim 219 K.M., — in April 1895 werd daaraan toegevoegd de verlenging Majjong-Petjangain in Japara (p. m. 10⁵ K.M.), ten gevolge waarvan in 1895 de gemiddeld geëxploiteerde lengte 239 K.M. beliep.

De bruto ontvangsten der exploitatie over 1895 bedroegen wegens vervoer van reizigers f 236 598, van bagage f 4556 van ij- en vrachtgoederen f 564 522, en uit anderen hoofde f 6809, zijnde in 't geheel f 812 485 of per dag-kilometer f 9,31, tegen respectievelijk f 726 996 en f 9,09 in 1894.

De exploitatierekening liet een overschot; in laatstgemeld jaar van f 468 244 en in 1895 van f 526 897, waarvan voor dividend kon worden bestemd: in 1894 f 237 500 en in 1895 f 262 500, zijnde respectievelijk 9.5 en 10.5 pct. over het aandeelenkapitaal van f 2 500 000.

Gedurende de eerste zes maanden van 1896, toen gemiddeld in exploitatie waren 242⁵ K.M., beliepen de bruto ontvangsten p. m. f 368 900, tegen f 358 000 gedurende hetzelfde tijdvak van 1895. Daar toen de gemiddelde lengte in exploitatie 235 K.M. beliep, waren de ontvangsten per dag-kilometer in beide semesters gelijk, namelijk f 8,40.

De in 't vorig verslag (blz. 170) reeds vermelde vergunning voor een nieuw zijlijntje in de residentie Samarang, namelijk van Wirosari naar Koewoe, ter lengte van p. m. 5 K.M., werd onder dagteekening van 2 November 1895 (gouvernementsbesluit van den 30sten dier maand n°. 19) door de Maatschappij aanvaard. Eene nadere verlenging van dien zijtak, ter lengte van p. m. 3⁵ K.M., loopende van Koewoe naar Kradenan, wordt beoogd bij de vergunning, verleend bij gouvernementsbesluit van 22 Februari 1896 n°. 25. Deze vergunning, waardoor te zijner tijd aansluiting zal worden verkregen aan den door de Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij te bouwen stoomtramweg Goendih (Samarang)—Soerabaja (zie blz. 153), werd aanvaard den 1sten Juni 1896 (gouvernementsbesluit van den 20sten dier maand n°. 17). Evenmin als voor eerstgenoemde vergunning werd uitbreiding van het waarborgfonds noodig geacht, aangezien het voor de lijn Wirosari-Blora gestorte daartoe toereikend werd geacht. Beide verlengingen moeten binnen twee jaren na de aanvaarding gereed zijn.

Voor het transport van petroleum van Bora (Rembang) naar de verschillende langs hare lijn gelegen stations werd door de tram-onderneming eene overeenkomst gesloten met de Dordtsche Petroleum-Maatschappij.

Lijnen der Oost-Java Stoomtram-Maatschappij (lengte p. m. 61⁵ K.M.). De beide in de residentie Soerabaja gelegen tramlijnen dezer Maatschappij brachten in 1895 bruto f 295 799 op (f 19 419 meer dan in 1894), namelijk de enkel voor personenvervoer bestemde lijn van de Oedjoeng ter hoofdplaats Soerabaja naar de bovenstad en verder langs den linkeroever der Kalimas naar Sepandjang (20 K.M.) f 181 785 (tegen f 162 562 in 1894), en de zoowel voor goederen- als personenvervoer bestemde lijn Modjokerto—Ngoro met zijtak naar Dinojo (41⁵ K.M.) f 114 014 (tegen f 113 818 in 1894). De exploitatierekening liet een overschot van f 159 605 (f 14 333 meer dan in 1894). Voor uitkeering aan aandeelhouders werd bestemd: in 1894 f 88 500 en in 1895 f 97 500, zijnde respectievelijk 5.9 en 6.5 pct. over het aandeelenkapitaal van f 1 500 000.

Volgens voorloopige opgaven werd gedurende de eerste zes maanden van 1896 bruto ontvangen: op de lijn Oedjoeng—Sepandjang f 85 800, en op de lijn Modjokerto—Ngoro f 34 000, tegen respectievelijk f 87 700 en f 39 300 gedurende het overeenkomstige tijdvak van 1895.

De bezwaren, welke tot nog toe in den weg hebben gestaan aan de uitvoering der reeds in September 1893 aan de Maatschappij verleende vergunning tot het maken in de benedenstad Soerabaja van eene vertakking, ter lengte van 1⁵ K.M., van hare lijn Oedjoeng—Sepandjang werden in 't laatst van 1895 uit den weg geruimd, zoodat toen met de werken voor den aanleg een begin is kunnen worden gemaakt. Bedoelde zijlijn zou vermoedelijk nog vóór het einde van 1896 in exploitatie kunnen worden gebracht (de termijn, binnen welken zij gereed moest zijn, was inmiddels bij gouvernementsbesluit dd. 11 Januari 1896 n°. 50 voor de tweede maal met een jaar, d. i. tot 10 Februari 1897, verlengd).

Over de aanstaande doortrekking van de genoemde tramlijn Oedjoeng—Sepandjang van laatstgenoemde plaats tot Krian (p. m. 16 K.M.) wordt lager gehandeld sub 3°. (zie n°. XVII van het tabellarisch overzicht).

Lijn Djokjokarta—Brossot (24 K.M.) van de Nederlandsch-

Indische Spoorweg-Maatschappij. De juiste lengte van dezen op 21 Mei 1895 voor het publiek verkeer geopenden stoomtramweg bedraagt van het stations-emplacement Djokjo/Toegoe, zijnde het aansluitingspunt met den spoorweg Samarang—Vorstenlanden van dezelfde Maatschappij, tot aan het midden van het emplacement op het eindpunt Srandakan, 23^{1/2} K. M. Gedurende de 7^{1/3} maand van 1895, dat de lijn in geregelde exploitatie was (van 15 Januari t/m 20 Mei had over het eerst voltooide gedeelte Djokjokarta Paal Bapang reeds goederenvervoer plaats gehad), werd bruto ontvangen f 76 275, waaronder alleen wegens vervoer van ijel- en vrachtgoederen voor derden — in 't geheel 37 542 ton, waaronder 20 411 ton suiker van de drie aan den tramweg aangesloten fabrieken, — f 55 253. De exploitatiekosten bedroegen f 24 355, zijnde 31.9 pct. van de bruto ontvangst, zoodat een overschot bleef van f 51 920. Voor den bouw en de uitrusting van den stoomtramweg was tot ult. 1895 uitgegeven (het koersverschil inbegrepen) f 523 095, zijnde, gerekend over 24 kilometer baan, ongeveer f 21 796 per kilometer.

Volgens voorloopige opgaven werd gedurende het eerste semester van 1896 f 34 096 ontvangen.

3°. Vergunningen of aanvragen voor nieuwe stoomtramwegen.

De omstreeks medio 1896 nog niet aanvaarde vergunningen voor stoomtram-aanleg, zoomede de toen nog aanhangige aanvragen betreffende zoodanige verbindingen worden hieronder tabellarisch vermeld. (Voor zooveel omtrent die vergunningen of aanvragen mededeelingen van meer recenten datum konden worden verstrekt, is hiervan mede reeds gewag gemaakt.) In het onderstaand overzicht zal men echter niet aantreffen de vergunningen of aanvragen betreffende verschillende lijnen in de residentieën Batavia, Bantam en Preanger Regentschappen, waarop de aanvrager (de heer R. A. Еекноут), hetzij electriciteit, hetzij stoom als beweegkracht wenscht te bezigen. Over die lijnen wordt lager sub C gehandeld.

Volg-nummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvraag.	Datum van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning verleend is.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben om de vergunning te aanvaarden.	Lengte der lijn in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
BATAVIA.					
I.	Van de benedenstad Batavia naar Tangerang, met een zijtak van Djambatan Doea naar Paal Merah. V. W. VAN GOGH en L. H. C. COSTER; 21 Dec. 1892.	—	—	31 K.M.	Deze aanvraag, waarbij tevens werd uitgegaan van het denkbeeld eener eventueele latere verlenging van den tramweg tot Serang in de residentie Bantam (verg. het verslag van 1894, blz. 156), was in Maart 1893 voorloopig afgewezen, omdat aangaande de richting van een eventueelen staatsspoorweg van Batavia naar Bantam nog niets vaststond. Nu bij de wet van 15 Juli 1896 (zie blz. 143 hiervóór) besloten is tot aanleg van zoodanigen staatsspoorweg, welks hoofdlijn, aanvang nemende in de benedenstad Batavia, o. a. over Paal Merah loopt, terwijl een van Doeri uitgaande zijtak zich tot Tangerang uitstrekt, kan de aanvraag als vervallen worden beschouwd.
II.	Van Meester Cornelis langs den grooten postweg in de richting naar Buitenzorg. H. J. MEERTENS; 9 Sept. 1895.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Op deze aanvraag was medio 1896 nog niet beslist.
BATAVIA EN BANTAM.					
III.	Van een nader aan te wijzen uitgangspunt ter hoofdplaats Batavia over den grooten postweg langs Tangerang, Tjikandi, Koppo en Tjirocas naar de hoofdplaats Serang (residentie Bantam). P. C. HUIJSER en H. K. MIJER; 14 Oct. 1895.	—	—	(Id.)	Vermits de adressanten niet overlegden de gegevens, die ingevolge art. 3 van Indisch Staatsblad 1893 n ^o . 191 vereischt worden ter beoordeeling van aanvragen tot aanleg en exploitatie van stoomtramwegen, kon het verzoek niet in behandeling worden genomen. Hiervan werd hun mededeeling gedaan bij gouvernementsbesluit dd. 18 December 1895 n ^o . 23.
PREANGER REGENTSCHAPPEN.					
IV.	Van Bandung naar de halte Tjimahi (spoorwijdte 0.60 M.) a) Firma MEIJER en VAN GOGH; 26 Aug. en 6 Sept. 1893.	—	—	11 ^{1/4} K.M.	Zooals in Januari 1894 aan de aanvragers was te kennen gegeven, wenschte de Indische Regeering hun verzoek in advies te houden, totdat omtrent de bouwplannen betreffende het militair kampement te Tjimahi zou zijn beslist. Sedert was een nader adres ontvangen, waarbij verzoekt werd de vergunning te verleenen aan de firma MEIJER, VAN GOGH en CORES DE VRIES in liquidatie, als getreden in de rechten en verplichtingen van de sedert onthouden firma MEIJER en VAN GOGH, en daar inmiddels omtrent de militaire werken te Tjimahi definitief is beslist, is de aanvraag nader in behandeling genomen.
CHERIBON EN SAMARANG.					
V en VI.	Zijtakken van de in aanleg zijnde lijn Cheribon-Samarang, en wel van het ontworpen station van dien stoomtramweg: a. te Cheribon naar de haven aldaar en langs de kaden en pakhuizen, en b. te Samarang naar het westerboord van het havenkanaal aldaar en langs dat kanaal. SAMARANG-CHERIBON-STOOMTRAM-MAATSCHAPPIJ; 19 Maart 1896.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Daar de ontworpen havenlijntjes op de beide eindpunten van het tracé niet konden beschouwd worden als te behoren tot de bij gouvernementsbesluit dd. 7 December 1893 n ^o . 1 (zie n ^o . 4978 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) verleende vergunning voor de lijn Samarang-Cheribon werd voor elk der beide lijntjes eene afzonderlijke vergunning aangevraagd. Medio 1896 was de daartoe betrekkelijke aanvraag nog in behandeling. (Bij de gouvernementsbesluiten dd. 11 Augustus 1896 nos. 15 en 14

a) Waar geen spoorwijdte wordt genoemd, heeft men te denken aan het normaalspoor van 1.067 M.

Volg-nummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvraag.	Datum van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning verleend is.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben om de vergunning te aanvaarden.	Lengte der lijn in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
VII.	<p style="text-align: center;">TAGAL EN BANJOEMAS.</p> <p>Van Balapoelang (eindpunt in Tagal van de lijn der vroegere Java-spoorweg-Maatschappij) over Margasari, Boemiajoe en Adjibarang naar Poerwokerto (residentie Banjoemas), in aansluiting aldaar aan den stoomtramweg der Serajoedal-Stoomtram-Maatschappij.</p> <p>SAMARANG-CHERIBON-STOOMTRAM-MAATSCHAPPIJ: 15 Oct. en 26 Nov. 1895 en 4 Juli 1896.</p>	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	<p>zijn de vergunningen verleend, in hoofdzaak op de voorwaarden voor de hoofdlijn vastgesteld, maar tevens onder toevoeging van verschillende speciale voorwaarden, waarbij o. a., voor zooveel Cheribon betreft, rekening is gehouden met den eventueelen aanleg van eene staatslijn ter verbinding van den Preanger-spoorweg met Cheribon en met de haven aldaar. Het voor de hoofdlijn gestorte waarborgkapitaal strekt ook voor de besproken zijtakken, welke gereed moeten zijn binnen 5 jaren na 19 Februari 1895, zijnde op dien datum de vergunning voor de hoofdlijn aanvaard. De vergunningen voor de zijtakken vervallen gelijktijdig met die voor de hoofdlijn.)</p> <p>Toen de Samarang-Cheribon-Stoomtram-Maatschappij zich voor deze verbinding aanmeldde bij hare adressen dd. 15 October en 26 November 1895 vroeg zij concessie voor een secundairen spoorweg, en zulks met gebruikmaking van het haar als eigenares van den secundairen spoorweg Tagal-Balapoelang krachtens de concessie voor die lijn toekomend recht van voorkeur op het maken van verlengingen en zijtakken. Nadat in verband hiermede een van andere zijde bij vernieuwing gedaan verzoek om voorrang van concessie voor een secundairen spoorweg Balapoelang-Poerwokerto, was komen te vervallen (verg. blz. 148), is in Indië de vraag gerezen of het niet tot vereenvoudiging zou leiden wanneer, ook in verband met den wensch der Maatschappij om, na daartoe verkregen vergunning, den secundairen spoorweg Tagal-Balapoelang als stoomtram te exploiteeren, de gevraagde concessie niet als secundaire spoorweg maar als tramweg werd verleend. In verband hiermede is de Samarang-Cheribon-Stoomtram-Maatschappij in de gelegenheid gesteld om hare concessie-aanvraag dd. 15 October/26 November 1895 te vervangen door eene aanvraag om vergunning voor een stoomtramweg. Bij adres dd. 4 Juli 1896 is zoodanige aanvraag bij de Indische Regeering ahangig gemaakt. Omtrent dit adres en de wijzigingen die, in verband met de gewenschte exploitatie als tramweg van den spoorweg Tagal-Balapoelang, in de vergunningsvoorwaarden voor den stoomtramweg Samarang-Cheribon zullen noodig zijn, is voor zoover bekend, het overleg in Indië nog niet afgevoerd.</p>
VIII.	<p style="text-align: center;">BAGELAN EN KADOE.</p> <p>Lijnen: <i>a.</i> in Bagelen, van de gewestelijke hoofdplaats Poerwodjo naar de districtshoofdplaats Poerwodadi; <i>b.</i> in Kadoe, van de gewestelijke hoofdplaats Magelang over Senagoeng, Kemiredjo en Parakan naar Ngadiredjo.</p> <p>A. VERSTEEGH W.Z.N.: 3 Maart 1896.</p>	—	—	(Id.)	<p>Aangezien de aanvraag slechts prioriteit voor de opgegeven lijnen beoogde, werd zij bij gouvernementsbesluit dd. 17 April 1896 n°. 21 afgewezen, op grond dat voor stoomtramwegen geen voorrang boven anderen wordt verleend.</p>
IX.	<p>Lijnen: <i>a.</i> in Bagelen, van Bringkelan (afdeeling Poerwodjo) over Poerwodjo en Kedongkebo naar de districtshoofdplaats Poerwodadi; <i>b.</i> in Kadoe, van Magelang over Temunggoeng, Kemiredjo en Parakan naar Ngadiredjo.</p> <p>A. W. M. VERSTEEGH: 30 April 1896.</p>	—	—	(Id.)	<p>De aanvraag was niet voor behandeling vatbaar, vermits daarbij niet was inachtgenomen het bepaalde bij art. 2 en 3 van Indisch Staatsblad 1893 n°. 191 (gouvernementsbesluit dd. 21 Mei 1896 n°. 37).</p>
X.	<p style="text-align: center;">KADOE EN DJOKJOKARTA.</p> <p>Van de gewestelijke hoofdplaats Djokjokarta naar de gewestelijke hoofdplaats Magelang.</p> <p>NEDERLANDSCH-INDISCHE SPOORWEG-MAATSCHAPPIJ: 13 Febr. 1893.</p>	14 Oct. 1895. n ^o . 7.	14 Oct. 1896.	45 K.M. (f 20 000).	<p>De voorwaarden, waarop deze vergunning is verleend, zijn reeds in 't vorig verslag (blz. 172-173) vermeld.</p> <p>Nog in 1895 zijn de opnemingen ter voorbereiding van den aanleg aangevangen, zoowel van Djokjokarta als van Magelang uit. Ook de voorbereidende werkzaamheden voor de onteigeningen waren in 't laatst van 1895 reeds begonnen. De Maatschappij stelde zich voor om, zoodra de vergunning zou zijn aanvaard (hetgeen op 1 October 1896 heeft plaats gehad), onmiddellijk met den aanleg te beginnen.</p>
XI.	<p style="text-align: center;">SOERAKARTA.</p> <p>Van het station van den staatsspoorweg Solo/Djebres over de aan den spoorweg Samarang-Vorstenlanden gelegen halte Poerwodadi (Poerwosari), Kartasoera en Kebondalem naar Bojjolali,</p>	—	—	30 K.M.	<p>Dit verzoek, om den bestaanden en, voor zoover betreft het gedeelte Kartasoera-Bojjolali, gedeeltelijk nog in aanleg zijnden Soloschen paardentramweg (zie lager blz. 156) te mogen wijzigen in een stoomtramweg, was omstreeks medio 1896 in Indië nog in behandeling.</p>

Volg-nummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvraag.	Datum van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning verleend is.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben om de vergunning te aanvaarden.	Lengte der lijn in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
XII.	met zijtakken naar de suikerfabriek Kartasoera en naar de suikerfabriek Bangak. SOLOSCHÉ TRAMWEG-MAATSCHAPPIJ; 17 Oct. 1895. SAMARANG, REMBANG en SOERABAIJA. Van Goendih (aan de lijn Samarang-Vorstenlanden der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij) over Randoeblatoeng, Bodjonegoro, Lamongan en Tjermee naar de hoofdplaats Soerabaja. NEDERLANDSCH-INDISCHE SPOORWEG-MAATSCHAPPIJ; 22 Febr. 1896.	—	—	230 K.M.	Medio 1896 was deze aanvraag nog in behandeling. (Bij gouvernementsbesluit dd. 24 September 1896 n ^o . 1 is de gevraagde vergunning verleend, en wel tot ult. 1971, zijnde het tijdstip waarop de concessie voor den spoorweg Samarang-Vorstenlanden vervalt, met welken spoorweg de tramlijn, die zoowel voor personen- als goederenvervoer zal dienen, te Goendih zal moeten worden in aansluiting gebracht, zijnde de wijze, waarop te Soerabaja verbinding met den staatsspoorweg zal worden verkregen, aan latere regeling voorbehouden. Het waarborgkapitaal is bepaald op f 40 000 en de bouwtijd der lijn op hoogstens 8 jaren. Bij het bepalen van de richting van den tramweg moet rekening worden gehouden met de plannen tot aanleg van kanalen en leidingen ten behoeve van de bevoeiing en den waterafvoer in de Solovallei, en bij den aanleg van den tramweg moeten voor het doorlaten van bedoelde kanalen en leidingen de noodige kunstwerken van de zijde der tram-onderneming worden tot stand gebracht. Overigens is bij de vergunningsvoorwaarden gestipuleerd (eene verplichting die de Maatschappij ook voor hare spoorweg- en tramlijnen in 't algemeen wenscht op zich te nemen) dat in dienst zijnde beambten der justitie en politie, zoodat personen onder geleide van het openbaar gezag en hunne geleiders kosteloos vervoerd worden, mits de Maatschappij daartoe geen afzonderlijke rijtuigen behoeve te verstrekken. ¹⁾ Omtrent eene met de Maatschappij getroffen regeling betreffende het aandeel dat de hierbedoelde tram-onderneming jaarlijks zal hebben te dragen in de kosten zoo hier te lande als in Indië der hoofdadministratie, zie blz. 146/147 hiervóór.)
XIII.	REMBANG. Van de gewestelijke hoofdplaats Rembang over Bora naar Ploentoeran (hoofdplaats van het district Panolan). A. L. PETER; 7 Jan. 1896.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Medio 1896 was deze aanvraag nog in behandeling. (Bij gouvernementsbesluit dd. 26 Juli 1896 n ^o . 2 is echter de vergunning verleend: omtrent de vermoedelijke lengte dezer lijn, den toegestane bouwtijd, enz. zijn nog geen opgaven hier te lande bekend.)
XIV.	MADIOEN. Van de hoofdplaats Madioen naar Ponorogo. CH. VOÛTE; 17 Juli 1893.	4 Jan. 1894 n ^o . 7.	4 Jan. 1895, verlengd tot 4 Aug. 1895.	32 K.M. (f 10 000)	Deze vergunning is op 4 Augustus 1895 komen te vervallen. Wel had de aanvrager zich tijdig aangemeld om den termijn van aanvaarding met nog zes maanden verlengd te zien, echter tevens met verzoek om toekening van rentegarantie à 2½ pct. 'sjaars gedurende de eerste vijf jaren der exploitatie, maar dit tweeledig verzoek werd bij gouvernementsbesluit dd. 29 October 1895 n ^o . 25 afgewezen.
XV.	KEDIRI en MADIOEN. Van het station der staatsspoorwegen Toeloeng Agoeng via Trenggalek naar Ponorogo, en tevens — bijaldien de sub XIV bedoelde vergunning mocht zijn vervallen — van laatstgenoemde plaats naar de hoofdplaats Madioen, in aansluiting met den staatsspoorweg aldaar. P. C. HUIJSER en H. K. MIJER; 25 Oct. 1895.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Afgewezen, aangezien de aanvraag niet voldeed aan de bij Indisch Staatsblad 1893 n ^o . 191 gestelde voorwaarden (gouvernementsbesluit dd. 18 December 1895 n ^o . 17).
XVI.	SOERABAIJA. Van de hoofdplaats Soerabaja naar Grisseo. C. M. A. DE RIJK; 4 April 1895.	11 Juni 1895 n ^o . 32.	11 Juni 1896 (zie laatste kolom.)	18 K.M. (f 7000)	Een verzoek om uitsluiting van de aanvaarding was medio 1896 in behandeling. (Bij gouvernementsbesluit dd. 4 Juli 1896 n ^o . 8 is één jaar uitsluiting verleend, derhalve tot 11 Juni 1897.)

¹⁾ Eene aanvulling in dien zin van de voorwaarden betreffende de nieuwe tramlijnen Djokjokarta—Brossot en Djokjokarta—Magelang der Maatschappij is in Indië in behandeling; wat hare beide spoorweglijnen betreft zie blz. 147 hiervóór.

Volgnummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvraag.	Datum van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning verleend is.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben om de vergunning te aanvaarden.	Lengte der lijn in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
XVII.	Van Sepandjang naar Krian. OOST-JAVA STOOMTRAM-MAATSCHAPPIJ; 5 Maart 1895.	19 Oct. 1895 n°. 6.	19 Oct. 1896	16 K.M. (f 4500)	Over de aan het verleenen van deze vergunning voor afgezane onderhandelingen is reeds gehandeld in 't vorig verslag (blz. 171). De hier bedoelde tramweg, die eene verlenging uitmaakt van de reeds door de Maatschappij geëxploiteerde lijn Oedjoeng-Sepandjang, zal, evenals deze laatste, uitsluitend voor personenvervoer mogen dienen, en de duur der vergunning is zoodanig geregeld dat zij afloopt tegelijk met de vergunning Oedjoeng-Sepandjang. (Door de Oost Java Stoomtram-Maatschappij is onder dagteekening van 29 Augustus 1896 het vereischte waarborgkapitaal hier te lande gestort en de vergunning aanvaard. De tramweg, die te Krian aan den staatspoorweg moet aansluiten, behoort gereed en in exploitatie te zijn gebracht binnen twee jaren na de aanvaarding.)
XVIII	Lijnen in aansluiting aan de bestaande lijnen der Oost-Java Stoomtram-Maatschappij, als: a. van Modjoagoeng (aan hare lijn Modjokerto-Ngoro) over Peterongan (halte van den staatspoorweg naar Soerabaja) naar Djombang (eindpunt van de lijn der Kediri-Stoomtram-Maatschappij); b. van Krian (tot waar de lijn Oedjoeng-Sepandjang der Oost-Java Stoomtram-Maatschappij verlengd wordt) over Prambon (halte van den staatspoorweg naar Soerabaja), Modjosari (aan de nog te aanvaarden lijn bedoeld sub XXI hierna) en Koetoredjo naar Delanggoe (zijnde dit eindpunt niet ver verwijderd van Dinojjo, waarheen de zijtak loopt van de reeds genoemde tramlijn Modjokerto-Ngoro). OOST-JAVA STOOMTRAM-MAATSCHAPPIJ; 18 Jan. 1896.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Bij gouvernementsbesluit dd. 21 Mei 1896 n°. 42 werd de aanvraag voor beide lijnen afgewezen. Tot deze beschikking werd de Indische Regeering geleid door de overweging dat de beoogde nieuwe verbindingen niet in die mate aan het algemeen belang zouden ten goede komen, dat dit voordeel zou kunnen opwegen tegen de ernstige afbreuk, welke de beoogde lijnen, ook wegens hare aansluiting aan reeds toegestane tramverbindingen, het vervoer op de Oosterlijnen der staatspoorwegen dreigden aan te doen. De Maatschappij vroeg de beide lijnen aan met de bedoeling te zowel voor personen- als goederenvervoer te doen dienen.
XIX.	Van Djombang noordwaarts over Dolok, Kaboeh, Ngimbang en Bloeloch naar Babat aan de Solo-rivier. W. TH. GOL; 15 Sept. 1895.	14 Mei 1896 n°. 14.	14 Mei 1897	64 K.M. (f 20 000)	De tramweg is bestemd voor het vervoer van personen en goederen en moet binnen drie jaren na den dag van aanvaarding der vergunning in exploitatie zijn gebracht. Bij de voorwaarden der vergunning is er rekening mede gehouden dat in de trambaan bruggen en doorlaten kunnen noodig zijn, met het oog op de tot het plan der bevoeiings- en afwateringswerken in de Solo-vallei behorende leidingen of nieuw te vormen of te verbreden riviergedeelten, al zijn die werken tijdens den aanleg van de trambaan nog niet in uitvoering. Bij de goedkeuring der door den ondernemer aan te bieden definitieve lengteprofielen en plannen betreffende den tramweg zullen hem, met het oog daarop, omtrent de in de baan te maken bruggen en doorlaten de noodige aanwijzingen worden verstrekt.
XX.	KEDIRI. Van de dessa Wates naar de dessa Bentje, op eerstgenoemde plaats aansluitende aan den zijtak Pesantren-Wates van de Kediri-Stoomtram-Maatschappij. L. M. TILJ; 15 Nov. 1895.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Daar deze tramlijn weinig zou kunnen uitwerken tot ontwikkeling van de te doorsnijden streek, terwijl het zich laat aanzien dat zij, als in de ommiddellijke nabijheid van de halte Garoem van den staatspoorweg Blitar-Malang den spoorweg naderende, en daarmede nog over p. n. 2 K.M. tot het eindpunt Bentje evenwijdig loopende, in een belangrijk verkeersgebied der Oosterlijnen het spoorwegvervoer belangrijk zou benadeelen, niet het minst door hare aansluiting aan den in aanleg zijnden tramweg naar Djombang (zie blz. 149/150 hiervóór), werd de aanvraag afgewezen (gouvernementsbesluit dd. 18 Mei 1896 n°. 4).
XXI.	SOERABAJA EN PASOEROEAN. Van Kalianjer over Bangil, Pandaän, Malikan en Modjosari naar Modjokerto, met een zijtak van Malikan naar Porrong. J. F. COLINET; 26 Juni 1895.	31 Dec. 1895 n°. 1.	31 Dec. 1896	60 K.M. (f 18 000)	Deze tramweg, bestemd voor het vervoer van personen en goederen, moet te Bangil, Porrong en Modjokerto aansluiten aan den staatspoorweg, en binnen drie jaren na de aanvaarding gereed zijn. Daar der vergunning 99 jaren. (In November 1896 is de vergunning, onder voorbehoud van goedkeuring door de Indische Regeering, overgedragen op de toen opgerichte naamlooze vennootschap „Modjokerto-Stoomtram-Maatschappij” te 's-Gravenhage, welke statuten zijn opgenomen in de Staatscourant van 29/30 November.)
XXII.	Van Modjokerto over Modjosari naar Gempol, met een zijtak van Modjosari over Koetoredjo, Djatiredjo en Modjoagoeng naar Peterongan. P. C. HUIJSER en H. K. MIJER; 21 Oct. 1895.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Afgewezen om gelijke reden als hiervóór sub XV vermeld (gouvernementsbesluit dd. 31 December 1895 n°. 2).

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

Volg-nummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvraag.	Datum van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning verleend is.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben om de vergunning te aanvaarden.	Lengte der lijn in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
PASOEROEAN.					
XXIII.	Van Malang over Gondanglegi naar Dampit, met zijtakken: a. Gondanglegi-Senggoro-Kepandjen (laatstgenoemde plaats aan den staatsspoorweg Malang-Blitar); b. Malang-Pendem-Karangplasso-Singosari (laatstgenoemde plaats aan den staatsspoorweg Malang-Bangil), en c. Malang-Wendit-Toempang, dezen laatsten zijtak, door eene noordelijke verbinding, via de staatsspoorweghalte Toempang (wel te onderscheiden van het eerstgenoemde Toempang), in verbinding te brengen met den zijtak sub b. J. ANDRÉ DE LA PORTE en J. W. POST; 10 Jan. 1893.	28 Mei 1894 n ^o . 2.	28 Mei 1895, verlengd eerst tot 28 Mei 1896 en nader tot 28 Nov. 1896.	103 K.M. (f 30 000)	De hiernevens genoemde aanvragers der lijn droegen, met goedkeuring van de Indische Regeering (gouvernementsbesluit dd. 15 April 1896 n ^o . 15), de door hen verkregen, maar nog niet aanvaarde vergunning over op mr. C. W. BARON VAN HEECKEREN, die vervolgens de hieruit voor hem voortvloeiende rechten en verplichtingen inbracht in de hier te lande tot stand gekomen Malang-Stoomtram-Maatschappij (zie de statuten dier vennootschap in de Staatscourant van 25 Juni 1896). Een verzoek om goedkeuring op die overdracht was medio 1896 nog in behandeling. (Sedert is die goedkeuring verleend bij gouvernementsbesluit dd. 19 Juli 1896 n ^o . 4, waarna bij akte van 8 Augustus de vergunning aanvaard en den 4den September hier te lande het waarborgkapitaal gestort is.)
XXIV.	Van Warongdowo naar de suikerfabriek Bekassi-Oost. Vrouw W. A. H. VERLOOP, geb. FUCHTER; 8 Dec. 1894.	29 Aug. 1895 n ^o . 37.	29 Aug. 1896. (zie laatste kolom).	11 K.M. (f 3000)	De voorwaarden van vergunning zijn in overeenstemming met die voor den op blz. 149 hiervóór bedoelden stoomtramweg Pasoeroean-Warongdowo vastgesteld; verg. vorig verslag, blz. 172. (Bij gouvernementsbesluit dd. 15 September 1896 n ^o . 21 is voor de aanvaarding uitstel verleend tot 1 Maart 1897.)
XXV.	Van Warongdowo over Poerwosari naar de staatsspoorweghalte Sengon. M. C. VERLOOP; 24 Juni 1896.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Medio 1896 was deze aanvraag in behandeling. (Bij gouvernementsbesluit dd. 22 September 1896 n ^o . 18 is de vergunning — voor den tijd van 50 jaren — verleend, o. a. onder voorwaarde dat de lijn, die zoowel voor personen- als goederenvervoer zal dienen, te Warongdowo moet aansluiten aan den bestaanden stoomtramweg Pasoeroean-Warongdowo. De bouwtijd is op drie jaren en het te storten waarborgkapitaal op f 6000 bepaald.)
MADURA.					
XXVI.	Van Kamal over Bangkallan naar Tandjoeng (beoosten Bangkallan). C. M. A. DE RIJK; 24 Juni 1894.	12 Oct. 1894 n ^o . 1.	12 Oct. 1895.	23 K.M. (f 8000)	Deze vergunning, welke vroeger aan F. W. DE RIJK was verleend, maar toen verviel door niet tijdige aanvaarding, moest ook nu om dezelfde reden worden vervallen verklaard. Wel meldde de aanvrager zich alsnog in December 1895 aan om verlenging van den toen reeds verstreken termijn van aanvaarding, doch dit verzoek werd bij gouvernementsbesluit dd. 20 Maart 1896 n ^o . 37 afgewezen.
XXVII.	Van Kamal over Bangkallan, Balaga, Sampang en Pamakassan naar Sumanap. TH. J. VAN STOCKUM; 20 Nov. 1895.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Aangezien dit adres een verzoek om prioriteit bevatte, werd het bij gouvernementsbesluit van 2 Januari 1896 n ^o . 35 afgewezen, op grond dat voorrang op verzoeken van anderen voor stoomtramwegen niet wordt verleend.
SUMATRA'S WESTKUST.					
XXVIII.	Stoomtramweg ter hoofdplaats Padang (spoorwijdte 0.75 M.). K. H. H. VAN BENNEKOM en Jhr. E. C. SIBERG; 7 Juni 1893.	11 Oct. 1893 n ^o . 6.	11 Oct. 1894, verlengd eerst tot 11 Oct. 1895 en nader tot 11 Oct. 1896.	(Id.) (f 5000)	Bij gouvernementsbesluit dd. 13 December 1895 n ^o . 33 werd goedgekeurd dat de rechten op deze, hoofdzakelijk voor personenvervoer verleende, vergunning waren overgedragen op de aanvrager van de sub XXIX vermelde tramlijn, in verband waarmede, tegelijk met het verlenen van vergunning voor laatstbedoelde lijn (gouvernementsbesluit dd. 22 Januari 1896 n ^o . 12), enkele wijzigingen werden toegestaan in het tramnet zooals dit aanvankelijk voor de hoofdplaats Padang was ontworpen.
XXIX.	Van Padang naar Loeboe Kilangan (spoorwijdte 0.75 M.). H. FUCHTER, geb. BEREST; 4 Oct. 1895.	22 Jan. 1896 n ^o . 12.	22 Jan. 1897	10 K.M. (f 2500)	Evenals voor de sub XXVIII bedoelde lijnen te Padang is ook voor dezen tramweg, die zoowel voor personen- als voor goederenvervoer zal mogen dienen, de vergunning verleend voor 99 jaren. De aansluiting aan het tramnet te Padang moet plaats vinden bij het spoorwegstation aldaar. De lijn tot Loeboe Kilangan moet gereed zijn binnen drie jaren [na den dag van aanvaarding der vergunning.
XXX.	Van de afdeelingshoofdplaats Priaman naar de halte Sitjintjin van den staatsspoorweg (spoorwijdte 0.75 M.). J. H. TEN HOET; 10 Febr. 1896.	14 Mei 1896 n ^o . 13.	14 Mei 1897	23 K.M. (f 5000)	Deze stoomtramweg, bestemd voor personen- en goederenvervoer, moet nabij de spoorweghalte Sitjintjin in verbinding worden gebracht met de aldaar gelegen marktplaats van dien naam, terwijl bij Soengei Doerian (over eene lengte van 300 M.) eene zijlijn moet worden aangelegd op den ouden, niet meer gebruikten transportweg naar Kajoetanam. De vergunning is verleend voor 99 jaren en de bouwtijd van den tramweg bepaald op drie jaren.

Volg-nummer.	Richting der lijnen, namen der aanvragers en datum der aanvraag.	Datum van het gouvernementsbesluit waarbij de vergunning verleend is.	Tot hoelang de aanvragers tijd hadden of hebben om de vergunning te aanvaarden.	Lengte der lijn in K.M. (globaal) en bedrag van het gevorderde waarborgkapitaal.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
XXXI.	Stoomtramweg op het eiland Lombok. C. J. M. PLEISIER en C. J. R. KROESSEN; 21 Jan. 1895.	—	—	(Lengte niet opgegeven.)	Bij gouvernementsbesluit dd. 17 April 1895 n°. 19 werd het verzoek voor inwilliging niet vatbaar verklaard.
XXXII.	Tramverbindingen op het eiland Lombok. F. F. G. MUSCHTER; 1 Oct. 1895.	—	—	(Id.)	Als voren bij gouvernementsbesluit dd. 23 December 1895 n°. 22.

C. Electriche tramwegen.

Ten opzichte van de plannen van den heer R. A. EEKHOUT betreffende een uitgebreid electric tramweg in West-Java, ter lengte van globaal 600 K.M., bleek reeds uit het vorig verslag (blz. 174): 1°. dat genoemde aanvrager vergunning verkregen had voor de volgende electriche (dan wel stoom-) tramwegen: *a.* op de gewestelijke hoofdplaats Batavia; *b.* op de afdeelingshoofdplaats Buitenzorg; *c.* eene verbindingslijn van laatstgenoemde plaats met Sadjira in de afdeeling Lebak der residentie Bantam, loopende over Tjampea, Leuwiliang en Djasinga, met drie zijtakken, o. a. één over Semplak en Koeripan naar Tjampea, en *d.* eene lijn in de Preanger Regentschappen, van de gewestelijke hoofdplaats Bandung over Tjiparai en Madjalaja naar Tjitjalengka; 2°. dat afgewezen was *e.* zijne aanvraag voor eene lijn in de residentie Batavia, van Semplak over Paroeng, Kebajoran en Paal Merah naar de hoofdplaats Batavia, aansluitende aan den sub *a* bedoelden tramweg, en 3°. dat nog in advies was gehouden *f.* zijne aanvraag (tevens o. a. betrekking hebbende tot het maken van los- en laadinrichtingen aan de Wijnkoopsbaai ter zuidkust van de Preanger Regentschappen) voor eene lijn van de halte Tjibadak der Preanger-lijn van de staatsspoorwegen naar Plaboean aan gemelde baai, en van daar langs de kust naar Tjisolak (lees: Tjisolok), mede aan de Wijnkoopsbaai, met een zijtak van Bodjong naar Parakan-lima.

Ten vervolge hierop is thans aan te teekenen dat omtrent de aanvraag sub *f* het Indisch Bestuur met de Regeering hier te lande in overleg is getreden, welk overleg nog niet is afgelopen, en dat, krachtens voor 't eerst of bij vernieuwing verleend uitstel voor de aanvaarding, de heer EEKHOUT, voor zooveel tot dusver hier te lande gebleken is, de vergunningen nog in handen had of heeft: voor *a.* tot 31 October 1896 (gouvernementsbesluit dd. 21 October 1896 n°. 15), voor *b.* tot 30 Juni 1897 (gouvernementsbesluit dd. 9 Juni 1896 n°. 19), voor *c.* tot 20 September 1897 (gouvernementsbesluit dd. 22 Augustus 1896 n°. 18), en voor *d.* tot 31 Maart 1897 (gouvernementsbesluit dd. 21 October 1896 n°. 15); terwijl in beschikking op een nader verzoek betreffende de lijn *e.* door de Indische Regeering bij besluit dd. 20 November 1895 n°. 7 den aanvrager werd te kennen gegeven dat geen termen bestonden om terug te komen op hare vroegere weigering tot het verlenen van eene vergunning voor een tramweg in de bewuste richting. Het motief der afwijzing was hierin gelegen dat, waar de adressant reeds vergunning had voor een tramweg van Buitenzorg over Semplak naar Sadjira, door het toestaan ook van eene lijn Semplak-Batavia feitelijk eene tweede versnelde verbinding tusschen Batavia en Buitenzorg zou worden in het leven geroepen, waarvan de wenschelijkheid, met het oog op de tegenwoordige of in de naaste toekomst te verwachten verkeerstoestanden, door de Regeering niet kon erkend worden.

Tot compleeteering zijner plannen had de heer EEKHOUT verder nog vergunning gevraagd voor de volgende electriche (dan wel stoom-) tramwegen: *g.* van het reeds genoemde Tjisolok naar de Tjibareno op de grens der residentien Preanger Regentschappen en Bantam; *h.* van het station Soekaboemi van den Preanger-spoorweg (West-Preanger) over Leuwiliang (residentie Batavia) naar Sagranten, met een zijtak van Leuwiliang naar het reeds genoemde Parakan-lima; *i.* van Batavia over Tangerang, Tjikandi en Serang naar Anjer (residentie Bantam), met een zijtak Pesing-Weltevreden en eene verbindingslijn over Djambatan-lima tusschen beide richtingen, en *k.* van Noord- naar Zuid-Bantam, namelijk van Serang over Pandeglang, Rangkas-

betoeng, Lebak en Malemping naar de Tjibareno voornoemd, met een zijtak Lebak-Sadjira. Met betrekking tot deze aanvragen valt mede te deelen dat die sub *h*, betreffende eene lijn ter lengte van p. m. 50 K.M., is ingewilligd bij gouvernementsbesluit dd. 15 April 1896 n. 6, zoodat de vergunning te aanvaarden is vóór of op 15 April 1897, waartoe een waarborgkapitaal zal zijn te storten van f 15 000. Daarentegen werd op de aanvraag, sub *i* bedoeld, afwijzend beschikt bij gouvernementsbesluit dd. 11 December 1895 n°. 6, met het oog zoowel op de indertijd in advies gehouden aanvraag van andere zijde gedaan voor een stoomtramweg Batavia—Tangerang (zie sub *i* van het overzicht hiervóór), als op het ontworpen tracé voor een staatsspoorweg van Batavia naar Anjer (waartoe sedert — zie blz. 143 hiervóór — besloten is). Ten opzichte van de aanvragen sub *g* en *k*, waarvan de eerste geheel en de andere grotendeels verband houdt met de tevens door den heer EEKHOUT ontworpen (sub *f* genoemde) verbindingen naar en langs de Wijnkoopsbaai, waaromtrent een overleg met de Regeering hier te lande hangende is, werd bij gouvernementsbesluit dd. 18 Juni 1896 n°. 11 te kennen gegeven dat, voor zooveel de aanvraag sub *k* betrekking had tot de verbinding Serang—Pandeglang—Rangkasbetoeng—Lebak—Sadjira, daarop nader zou worden beschikt nadat omtrent den ontworpen staatsspoorweg Batavia—Anjer eene beslissing zou zijn gevallen, en dat op het overig deel dier aanvraag, namelijk de verbinding van Lebak met de Tjibareno, zoomede op de aanvraag sub *g* beschikt zou worden tegelijk met de te nemen beslissing omtrent de lijn sub *f*.

Aan den heer L. M. TIJL jr., die eveneens eene aanvraag deed voor een tramweg ter hoofdplaats Batavia, hetzij met electriciteit dan wel met stoom te exploiteeren, werd bij gouvernementsbesluit dd. 17 April 1896 n°. 13 medegedeeld dat, zoolang de hooger in de eerste plaats genoemde vergunning van den heer EEKHOUT niet is komen te vervallen, zijn verzoek niet in overweging kan worden genomen.

Over een plan van den heer J. L. VAN GENNEP betreffende eene electriche „Schwebbahn” naar en op de hoogvlakte van het Janggebergte in Bezoeki is reeds gehandeld op blz. 148/149 hiervóór.

D. Paardentramlijnen.

Solosche Tramweg-Maatschappij. De in het voorjaar van 1895 toegestane verlengingen van dezen paardentramweg (zie vorig verslag, blz. 174) waren op het einde des jaars gedeeltelijk nog in aanleg. Aangaande de uitkomsten der exploitatie op de reeds bestaande lijnen kwamen weder geen gegevens in.

Omtrent een van de zijde dezer onderneming gedaan verzoek om hare lijnen te mogen wijzigen in een stoomtramweg (zie blz. 152/153 hiervóór) is hier te lande van eene beslissing der Indische Regeering nog niet gebleken.

Vermits in de bij besluiten van den resident geregelde voorwaarden betreffende den aanleg en de exploitatie van dezen tramweg bepalingen voorkwamen, die hare plaats behoorden te vinden in eene politiekeur omtrent het gebruik van en het publiek verkeer op en langs den tramweg, werd door den resident onder dagteekening van 9 October 1895 zoodanige keur vastgesteld, terwijl vervolgens, in verband daarmee, verschillende bepalingen der vergunningsvoorwaarden door hem werden ingetrokken (zie de Javasche Courant dd. 14 Februari 1896). Ook werd bij besluit van den resident dd. 23 Januari 1896 nog eene wijziging in de bedoelde vergunningsvoorwaarden gebracht, voor zooveel betreft de bevoegdheid der tramwegonderneming om ten behoeve van haren dienst een eigen telegraaf- of tele-

phoonverbinding langs de trambaan te maken (zie de Javasche Courant dd. 31 Januari 1896).

Aanvragen voor paardentramlijnen. Voor het aanvaarden der blijkens het vorig verslag (blz. 174) aan den heer J. H. L. E. VAN MEEVERDEN verleende vergunning betreffende eene in de residentie Madioen aan te leggen paardentram van de staatspoorweghalte Paron naar de afdeelingshoofdplaats Ngawi werd zes maanden uitstel verleend, derhalve tot 29 Juli 1896 (gouvernementsbesluit dd. 22 Januari 1896 n°. 26).

Een verzoek van den heer F. E. KARTHAUS dd. 30 April 1895 om vergunning voor het aanleggen en exploiteeren van eene paardentram, dan wel van eene tramverbinding met petroleummotoren, van de hoofdplaats Probolinggo over Kraksaän naar Bezoeki, in aansluiting met het havenhoofd te Probolinggo en met alle in het gebied van dezen tramweg gelegen suikerfabrieken, kwam, zooals het was liggende, te vervallen, toen eene inmiddels verleende vergunning voor een stoomtramweg van Probolinggo over Kraksaän naar Paiton kort daarop werd aanvaard (verg. blz. 149 hiervóór).

§ 2. Stoomwezen.

Blijkens de gespecificeerde opgaven in bijlage HH hierachter strekte zich het ingevolge het reglement in Indisch Staatsblad 1892 n°. 42, 1893 n°. 130 en 1894 n°. 229 uit te oefenen regeeringstoezicht op de bij particulieren in Nederlandsch-Indië in gebruik zijnde stoomketels, uitgezonderd de aan gemeld toezicht onttrokken stoomketels voor huiselijk gebruik of voor wetenschappelijke doeleinden, op ult. 1895 uit tot 2026 ketels (waaronder 270 scheepsketels), met een gezamenlijk verwarmingsoppervlak van 142 152 M², zijnde 83 ketels (waaronder 19 scheepsketels) meer dan bij het einde van 1894, toen 1943 ketels aanwezig waren, met een gezamenlijk verwarmingsoppervlak van 137 422 M². Onder deze cijfers zijn niet begrepen de stoomketels behorende tot de locomotieven van spoor- of tramwegdiensten voor algemeen verkeer, welke, ook wat het toezicht betreft, onder de bepalingen vallen van de algemeene reglementen voor genoemde diensten.

Aan het gebruik werden in 1895 onttrokken 86 ketels (waaronder 23 scheepsketels) met een verwarmingsoppervlak van 2919 M². Daarentegen werden in dienst gesteld 169 stoomketels (waaronder 42 scheepsketels) met een verwarmingsoppervlak van 7649 M². Van deze 169 ketels waren er vroeger reeds 46 in gebruik geweest; de overige 123 ketels (waaronder 29 scheepsketels) met een verwarmingsoppervlak van 6126 M², waren nieuw. Uit de volgende opgave blijkt waar die nieuwe ketels vervaardigd waren.

VERVAARDIGD IN:	Ketels voor gebruik te land		Scheepsketels		Te zamen.	
	Aantal.	Verwarmingsoppervlak (in M ² .)	Aantal.	Verwarmingsoppervlak (in M ² .)	Aantal.	Verwarmingsoppervlak (in M ² .)
Nederland	7	760.28	4	303.10	11	1063.38
Nederlandsch-Indië	4	113.92	1	1.33	5	115.25
Groot-Britannië	56	2280.02	8	109.87	64	2389.89
Britsch-Indië	2	19.97	13	164.09	15	184.06
Duitschland	16	1866.04	16	1866.04
Frankrijk	3	375.40	3	375.40
Amerika	6	105.68	6	105.68
(Onbekend)	3	26.37	3	26.37
Totaal	94	5521.31	29	604.76	123	6126.07

Verreweg het meerendeel van de stoomketels voor gebruik te land was in suikerfabrieken geplaatst, namelijk 1028 van de 1756 (dus ruim 58½ pct.), waarvan het verwarmingsoppervlak beliep 116 944 M², of ruim 90 pct. van het 129 091 M² uitmakende verwarmingsoppervlak van de 1756 ketels gezamenlijk. Wegens vergoeding voor kosten van onderzoek en beproeving van ketels werd in 1895 ontvangen f 13 905, tegen f 18 100 in 1894.

IV. POST- EN TELEGRAAFDIENST EN TELEPHONIE. ¹⁾

§ 1. Vereenigde post- en telegraafdienst.

Het aantal der kantoren en hulpkantoren van den vereenigden dienst en dat der tot den dienst der staatspoorwegen behorende telegraafkantoren, die ten behoeve van het publiek voor het onderling verkeer en voor het verkeer met de kantoren van den post- en telegraafdienst zijn opengesteld, onderging in den loop van 1895 (zooals reeds gedeeltelijk op blz. 176 van het vorig verslag werd vermeld en zooals nog nader, voor zoo veel noodig, uit § 4 van deze afdeeling zal blijken) de volgende wijzigingen.

De postkantoren te Edi en Telok Semawé (Atjeh en onderhoorigheden) en dat te Koepang (Timor en onderhoorigheden) werden opgeheven en vervangen door hulppostkantoren; daarentegen werden de hulppost- tevens telefoonkantoren te Biora (Rembang) en Poerwokerto (Banjoemas) tot post- en telegraafkantoren verheven. Te Ampenan op Lombok werd, ter vervanging van het ingevolge gouvernementsbesluit dd. 26 Juni 1894 n°. 19 aan de militaire expeditie naar gemeld eiland toegevoegd geweest zijnde veldpostkantoor, een postkantoor opgericht. Hulppostkantoren werden geopend te Maos (Banjoemas) en Moeara Enim (Palembang), ter eerstgenoemde plaats tegen gelijktijdige opheffing van het tijdelijk hulppostkantoor te Krojja. Te Mangoenredja (Preanger Regentschappen), waar een hulppostkantoor gevestigd is, werd, in aansluiting met het spoorwegtelegraafkantoor te Tassikmalaja (in hetzelfde gewest), een telefoonkantoor geopend. Daarentegen werd het telefoonkantoor te Loeboe Selasi (Sumatra's Westkust) opgeheven. Voorts werden, zooals nader blijken zal uit § 4 hieronder, van gouvernementswege 6 spoorwegtelegraafkantoren (met bestelhuizen) en vanwege een drielatparticuliere maatschappijen (twee spoorwegmaatschappijen en eene stoomtram-maatschappij) 38 spoorwegtelegraaf- en 10 telefoonkantoren geopend. Het aantal der post-, telegraaf- of telefoonkantoren bedroeg dientengevolge op ult. 1895 393, zijnde 55 meer dan bij het einde van het voorafgegene jaar. Bedoelde 393 kantoren waren te verdeelen als volgt:

Omschrijving der kantoren.	Java en Madura.	Su-matra.	Bor-neo.	Ce-lesbes.	Andere eilanden.	Te zamen.
GOVERNEMENTSKANTOREN.						
Post- tevens telegraafkantoren a).	79	27	..	4	4	108
Postkantoren	1	1	2	2	7	13
	80	28	2	3	8	121
Hulppostkantoren : tevens telefoonkantoren	18	3	21
tevens spoorwegtelegraafkantoren b). zonder telefoon- of spoorwegtelegraafdienst	18	2	20
	11	14	8	5	2	40
Overige spoorwegtelegraafkantoren c) met bestelhuizen	121	121
zonder postdienst d)	2	2
Overige telefoonkantoren	1	1	2
Totaal der gouvernementkantoren	251	48	10	8	10	327
PARTICULIERE KANTOREN.						
Spoorwegtelegraafkantoren e)	43	13	56
Telefoonkantoren f).	10	10
Algemeen totaal der kantoren op ult. 1895	304	61	10	8	10	393
De algemeene totaalcijfers waren op ult. 1894	250	61	10	8	9	33

a) In deze opgaf is niet begrepen het telegraafkantoor te Tjipannas (Preanger Regentschappen), dat slechts geopend is tijdens het verblijf aldaar van den Gouverneur-Generaal; evenmin het hulpteleggraafkantoor te Batavia (in de benedenstad), hetwelk door personeel van het post- tevens telegraafkantoor te Weltevreden (bovenstad van Batavia) wordt bediend.

b) Ofschoon onder de stations en halten van den Sumatra-spoorweg ook Kaijoe-

¹⁾ Van het laatst verschenen afzonderlijk verslag van den Indischen post- en telegraafdienst, betreffende het jaar 1894, is in Januari 1896 een exemplaar aan de Staten-Generaal aangeboden.

Te beginnen met 1897 zal voorts jaarlijks vóór 1 Februari te Batavia van regeeringswege worden uitgegeven (zie Indisch Staatsblad 1896 n°. 110) een „Post- en telegraafgids voor Nederlandsch-Indië”, ingericht overeenkomstig de aanwijzingen van den hoofdinspecteur, chef van den vereenigden dienst.

tanam behoort, waar, evenals te Emmahaven en Solok, een hulppostkantoor gevestigd is, wordt dit niet bij de spoorwegtelegraafkantoren gerekend, omdat van de spoorwegtelegraaf op Sumatra slechts de stations te Emmahaven en Solok met het net van den post- en telegraafdienst in verbinding staan, en bij de overige stations en halten van dien spoorweg uitsluitend die telegrammen worden behandeld, welke haren bestemming geheel langs de spoorwegtelegraaf kunnen bereiken.

c) Als spoorwegtelegraafkantoren zijn hier niet medegerekend de stations of halten der staatsspoorwegen op Java op plaatsen waar telegraafkantoren van den post- en telegraafdienst gevestigd zijn, noch die op Sumatra, welke slechts voor het onderling verkeer langs de spoorwegtelegraaf (zie het slot van noot b) zijn aangewezen.

d) Namelijk de halten Kalimas (Soerabaja) en Tjilatjap-haven.

e) Van de 43 particuliere telegraafkantoren op Java zijn er 26 van de Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij, 12 van de Bataviasche Oosterspoorweg-Maatschappij en 5 van de Samarang-Cheribon Stoomtram-Maatschappij (vroeger van de Javaspoorweg-Maatschappij); de 13 op Sumatra zijn van de Deli-spoorweg-Maatschappij. Onder deze 39 kantoren zijn begrepen die te Batavia, Meester-Cornelis, Passar Senin (Weltevreden), Kemajoran (Weltevreden), Tagal, Samarang, Willem I (Ambarawa) Soerakarta, Klatten, Djokjokarta, Djokjokarta/Toegoev, Medan en Timbang Langkat Bidadjei, alwaar tevens *gouvernements*-telegraafkantoren gevestigd zijn.

f) Onder de 16 particuliere telefoonkantoren zijn begrepen die te Demak, Poerwoendi en Koedoës, waar *gouvernements*-telegraafkantoren gevestigd zijn.

Over de noodig geachte wijzigingen in de samenstelling en bezoldiging van het Europeesch personeel van den post- en telegraafdienst is uitvoerig gehandeld op blz. 9-11 der Memorie van Toelichting betreffende de Indische begroting voor 1896. Nadat in Februari 1896 (Indisch Staatsblad n° 23) tot eene partieele herziening was overgegaan, is de nieuwe organisatie in Augustus 1896 (Indisch Staatsblad n° 162) definitief vastgesteld.

Onder de werking der oude formatie, dat is bij den aanvang van 1896, was het in dienst zijnde *Europeesch* personeel samengesteld als volgt: 1 hoofdinspecteur, chef van den dienst, 9 inspecteerende ambtenaren, 121 kantoorchefs, 169 commiezen, 40 adjunct-commiezen, 81 hulppostcommiezen, 72 klerken en 2 aan de werkplaats van den post- en telegraafdienst verbonden technici (één als chef van het atelier en de ander als instrumentmaker), in 't geheel 495 ambtenaren, d. i. 2 minder dan bij het begin van 1895.

Daar bij de hooger bedoelde nieuwe formatie (ook bij de reeds in Februari 1896 vastgestelde partieele regeling) ingevoerd zijn

de betrekkingen van hoofdcommies en lijnopzichter (voor het lijntoezicht hadden de inspecteerende telegraafambtenaren tot nog toe enkel de beschikking over inlandsche lijnwachters), moesten omtrent de dienstverhouding, enz., van dit personeel de noodige voorschriften worden opgenomen in de bij *gouvernementsbesluit* vastgestelde „Algemeene bepalingen omtrent het beheer van den *gouvernements*-post- en telegraafdienst in Nederlandsch-Indië”. De hiertoe vereischte aanvulling der bewuste bepalingen kwam tot stand bij Indisch Staatsblad 1896 n° 24.

In 1895 hadden geen examens voor den rang van commies der 3de, noch voor dien der 2de klasse plaats. Van de 17 commiezen der 3de klasse, 4 adjunct-commiezen en 7 klerken, die wegens vóór 1895 afgelegd voldoende examen voor bevordering in aanmerking kwamen, werden in den loop van dat jaar 11 commiezen der 3de klasse, de 4 adjunct-commiezen en 6 klerken tot een hooger rang bevorderd.

Van de *inlandsche* klerken bij het hoofdbureau en de kantoren van den post- en telegraafdienst, wier aantal op ult. 1894 73 bedroeg (verdeeld over 32 kantoren), werden er in den loop van 1895 15 op verzoek of wegens ongeschiktheid ontslagen. Daarentegen werden er 12 — waaronder 4 zoons van districts-hoofden in de Minahassa — aangesteld, zoodat het totaal bij het einde des jaars was gedaald tot 70 (verdeeld over 35 kantoren). Het verdere *inlandsche* personeel van den vereenigden dienst bestond bij den aanvang van 1896 in het geheel uit 1070 personen (waaronder 50 postiljons met eigen paarden), tegen 1092 personen bij het begin van 1895.

Met betrekking tot de in de eerste maanden van 1896 tot stand gekomen uitbreidingen of wijzigingen van den dienst kan voorloopig worden gemeld dat het hulppostkantoor te Lawang (Paseroean) op 1 April 1896 tot post- tevens telegraafkantoor werd verheven (Indisch Staatsblad 1895 n° 224), en dat te Kepandjen (in hetzelfde gewest) een hulppostkantoor zou worden opgericht (Indisch Staatsblad 1896 n° 83).

De geldelijke uitkomsten van den post- en telegraafdienst (daaronder ook de ontvangsten en uitgaven van de in § 3 te bespreken paardenposterij) waren over de laatste drie jaren, waarvan de gegevens volledig bekend zijn (hetgeen over 1895 voorsnog niet het geval is), als volgt:

	1892.	1893. a)	1894.
ONTVANGSTEN.			
Brievenpost (zie overigens de specificatie op blz. 162)	f 1 016 639	f 1 044 967	f 1 124 906
Binnenlandsche paardenpost (zie als voren op blz. 163)	2 939	2 511	2 106
Telegraphie (zie als voren op blz. 165)	708 290	673 742	702 969
Toevallige baten (meerendeels opbrengst van verkocht materieel)	3 538	* 4 302	21 761
Aandeel in de opbrengst van particuliere telefoonverbindingen	14 792	15 953	17 604
	f 1 746 198	f 1 741 475	f 1 869 346
Memorieposten { Porten van dienstbrieven b)	f 273 590	f 325 896	f 341 638
{ Verstrekkingen van postpaarden aan dienstreizigers	236 581	* 153 356	111 750
{ Binnenlandsche regeringstelegrammen	107 070	88 293	138 926
	617 241	* 567 545	592 314
Totaal der ontvangsten	f 2 363 439	f 2 309 020	f 2 461 660
UITGAVEN.			
Traktementen, enz. van het personeel (daaronder ook huishuur-indemniteit der kantoorchefs).	f 1 170 970	f 1 197 300	f 1 198 742
Reis- en verblijfkosten, zoomede bureau- en lokaalbehoefden	67 577	69 924	73 273
Aanschaffing, onderhoud, enz. van materieel	144 348	* 110 735	79 701
Kosten vallende op de overbrenging van brievenmalen, zowel binnen als buiten Nederlandsch-Indië; verrekeningen met de Nederlandsche en vreemde postadministratiën	351 420	c) * 370 017	437 395 d)
Onderhoud, herstelling en uitbreiding van telegraaflijnen	862 967 e)	53 295	107 269 f)
Uitgaven voor de binnenlandsche paardenposterij	179 418	163 573	127 320
Onderhoud en vernieuwing van gebouwen voor den post- en telegraafdienst	13 331	14 119	11 796
Totaal der uitgaven	2 790 031	1 978 963	2 035 496
Nadeelig verschil	f g) 426 592		
Voordeelig verschil		f * 330 057	f 426 164

a) De sommen, waarbij een * geplaatst is, zijn ontleend aan verbeterde opgaven.

b) De porten van dienstbrieven zijn bij raming ingevuld, welke raming uit den aard der zaak slechts op globale berekeningen berust. Voor een gedeelte der dienstbrieven is daarbij een lager dan het gewone tarief (namelijk dat der documenten) tot grondslag genomen. De ingevulde bedragen zouden aanmerkelijk hooger zijn indien alle dienstbrieven voor het volle briefport waren in rekening gebracht, wat slechts voor $\frac{1}{3}$ deel van hun aantal en voor $\frac{1}{2}$ deel van het gezamenlijk gewicht geschied is.

c) Hieronder f 7415 voor den met 1 April 1893 ingevoerden pakketpostdienst.

d) Hieronder f 20 412 voor den pakketpostdienst.

e) Hieronder f 763 459 voor het leveren en leggen van een kabel met toebehooren voor de telegraphische verbinding tusschen Oelileh (Atjeh) en Laboan Deli (Oostkust van Sumatra), en f 31 924 wegens herstellingskosten van bedoelden kabel, zoomede van dien in Straat Soenda (zie blz. 170 van het verslag van 1893).

f) Hieronder f 49 750 voor de herstelling en verlegging van den Straat-Soenda-kabel.

g) Laat men de kosten ad f 763 459 der nieuwe kabelverbinding, in noot e bedoeld, buiten beschouwing, dan verandert het deficit ad f 426 592 in een voordelig verschil van f 336 867.

§ 2. Brievenpostverij.

Correspondentie met Nederland en vreemde landen. In 1895 werden door de stoomschepen der Maatschappij „Nederland” 52 reizen (26 uit- en 26 thuisreizen) en door die der „Rotterdamsche Lloyd” 51 reizen (26 uit- en 25 thuisreizen) volbracht, welke in aanmerking kwamen voor betaling volgens de in Juni 1893 in werking getreden postcontracten (Nederlandsch Staatsblad 1893 n. 59, Indisch Staatsblad n. 133). Van deze 103 reizen vielen er 25 van de „Nederland” (10 uit- en 15 thuisreizen) en eveneens 25 van de „Rotterdamsche Lloyd” (11 uit- en 14 thuisreizen) onder het bepaalde bij art. 11 der contracten (betaling van f 2400 per reis). De overige 53 reizen, in versnelden dienst volbracht, namelijk 16 uit- en 11 thuisreizen van de „Nederland” en 15 uit- en 11 thuisreizen van de „Rotterdamsche Lloyd”, vielen onder de bij art. 12 bepaalde verhoogde betaling van f 4000 per reis. Dienengevolge zou, voor het vervoer van brievenmalen in 1895, aan de Maatschappij „Nederland” te betalen zijn geweest f 168 000 en aan de „Rotterdamsche Lloyd” f 164 000, of te zamen f 332 000. Wegens boeten werd echter ingehouden respectievelijk f 6140 en f 1590, zoodat de eene Maatschappij f 161 860 en de andere f 162 410 ontving, of te zamen f 324 270, waarvan de helft ten laste kwam van de Indische postadministratie. Over 1894, in welk jaar elke der beide Maatschappijen 52 reizen deed (à f 2400 per reis), ontving de „Nederland” f 124 800 en de „Rotterdamsche Lloyd” (na afrekening van f 1337 boeten) f 123 463, zoodat toen in het geheel f 248 263 (of f 76 007 minder dan in 1895) betaald werd, waarvan eveneens de helft ten laste van de Indische postverij kwam.

Afgescheiden van deze betalingen werd nog aan de Nederlandsche administratie en — door hare tusschenkomst — aan vreemde postadministratiën, bij afrekening voor het brievenvervoer, per saldo uitgekeerd over 1894 f 94 607 en over 1895 f 68 028. Met inbegrip van de betalingen aan beide bovenbedoelde Maatschappijen, waren dus de uitgaven, welke voor de buitenlandse brievenmalen ten laste der Indische postadministratie kwamen, in 1894 f 218 738 en in 1895 f 230 163.

In de wijze van verzending door de Indische uitwisselingskantoren van de correspondentie voor het buitenland kwamen de volgende veranderingen. De in April 1894 ingevoerde postverzending van het kantoor te Tandjong Priok (Batavia) aan dat te Marseille met de stoomschepen der „Rotterdamsche Lloyd” (zie vorig verslag, blz. 177) werd veranderd in eene verzending aan het spoorwegpostkantoor Marseille-Lyon. In het verkeer met Duitsch Nieuw-Guinea door middel van de pakketbooten der „Nord-Deutsche Lloyd” trad, behalve het kantoor te Friedrich-Wilhelmshafen, ook dat te Stephansort als uitwisselingskantoor voor de brievenmalen van het kantoor te Weltevreden op. Aan het kantoor te Soerabaja werden dezelfde postverzendingen naar Australië per „Queensland Royal Mail Line” opgedragen als voor het kantoor te Weltevreden zijn voorgeschreven, terwijl, ingeval de stoomschepen der genoemde Maatschappij de haven van Samarang aandoen, ook het kantoor aldaar aan de bedoelde postsluitingen deelneemt.

De wijze, waarop de brievenmalen uit het buitenland in Indië werden aangebracht, onderging eveneens enkele veranderingen. Voor de kantoren te Weltevreden, Samarang en Soerabaja verviel de brievenmaal per Deutsche pakketbooten van het spoorwegpostkantoor Amsterdam-Antwerpen. Als uitwisselingskantoor voor de per „Queensland Royal Mail Line” aangebrachte brievenmalen werd het kantoor te Soerabaja vervangen door dat te Weltevreden. Voorts werd, in verband met het tot stand komen van de spoorverbinding tusschen Oost- en West-Java, het aantal der Nederlandsch-Indische uitwisselingskantoren met één (het spoorwegpostkantoor Batavia-Soerabaja) vermeerderd en de verdeling der correspondentie over de verschillende uitwisselingskantoren gewijzigd.

Algemeene Postvereeniging. Het gebied der Algemeene Postvereeniging onderging eenige uitbreiding door de toetreding op 1 December 1895 van het onder Britsch protectoraat staande sultanaat Zanzibar en van de Britsche bezittingen in Oost-Afrika. Het internationale reglement ter uitvoering van het Algemeene Postverdrag werd slechts gewijzigd ten aanzien van de maat-

staven voor de berekening der porto's in Perzië, Britsch Noord-Borneo, Laboan en Britsch-Honduras.

Het aandeel van Nederlandsch-Indië in de gemeenschappelijke kosten van het internationale bureel te Bern der Algemeene Postvereeniging bedroeg over 1895, met inbegrip van de kosten voor het leveren van eenige door dat bureel uitgegeven officieele bescheiden, frs. 3343 (tegen frs. 2190 in 1894).

Postwisselverkeer met Nederland en andere landen. Blijkens de uit Indië ontvangen opgaven (die voor 1895 nog van voorloopigen aard zijn) werd aldaar gestort, ter overmaking naar Nederland en andere landen, in 1894 f 1 550 827 en in 1895 f 1 513 121, terwijl in elk dier jaren in omgekeerde richting werd overgemaakt, volgens de in Indië uitbetaalde postwissels, respectievelijk f 185 204 en f 203 526.

Eene opgaaft van het aantal der postwissels en de daarmede uit en naar Indië overgemaakte geldswaardige bedragen over de laatste drie jaren volgt hieronder.

Jaren.	Aantal.	Bedrag.
1893	34 152	f 1 614 023
1894	37 515	1 736 031
1895	39 519	1 716 647
Totaal	111 186	f 5 063 701

Hiervan werden uit Indië verzonden :

naar Nederland	82 701	postwissels, ad f	3 788 738
„ andere landen	17 420	„	715 855
te zamen uit Indië	99 821	„	f 4 504 593

Daarentegen werden in omgekeerde richting slechts overgemaakt :

uit Nederland	9 364	postwissels, ad f	466 210
„ andere landen	2 001	„	92 898
te zamen naar Indië	11 365	„	f 559 108

Uit deze opgaven blijkt dat in gemeld drierjarig tijdvak f 3 945 485 (of gemiddeld f 1 315 162 per jaar) méér uit Indië dan naar Indië werd overgemaakt. Over de bedoelde jaren vindt men omtrent het buitenlandse postwisselverkeer van Indië gespecificeerde opgaven in de bijlage JJ hierachter.

Voor de opening van een postwisseldienst tusschen Nederlandsch-Indië en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika werden maatregelen getroffen bij gouvrenementsbesluit dd. 18 Augustus 1896 n. 13 (Indisch Staatsblad n. 154). Deze dienst, die door middel van advieslijsten transito Nederland plaats vindt, werd in Amerika op 1 September en in Indië op 1 October 1896 geopend. Het maximum-bedrag voor iederen postwissel is bepaald op f 125 voor de verzendingen naar Indië en op 50 dollar voor die naar Amerika. Het in Indië te heffen recht is op 1½ % (f 0,15 per f 10) bepaald, en de maatstaf van herleiding op f 2,54 = 1 dollar.

Voor de geldverzendingen uit Indië naar de overige landen waarmede een postwisseldienst onderhouden wordt, bleven de in 1893 aangenomen koersen en maatstaven van herleiding (zie Indisch Staatsblad 1893 n. 154, gewijzigd bij n. 289 van dat jaar) onveranderd.

Aan de Fransche buitenlandse postkantoren, met welke in Indië een postwisseldienst wordt onderhouden, werd in het begin van 1896 het kantoor aan de Dardanellen (Aziatisch-Turkije) toegevoegd.

Invordering van gelden in het buitenlandse postverkeer. Uit de volgende opgaaft van de ter invordering ontvangen quitanties blijkt in welke mate door de landen, die met Nederlandsch-Indië een incasseeringsdienst onderhouden — in welke aantal sedert 1893 (zie het verslag van 1894, blz. 162) geen verandering kwam — gedurende 1895 van dien dienst werd gebruik gemaakt. ¹⁾

¹⁾ In Indië nemen dezelfde kantoren aan dezen incasseringsdienst deel, die voor den binnenlandschen dienst der invordering van gelden zijn aangevozen. Van de uit Indië naar vreemde landen ter invordering gezonden quitanties kan geen aantekening worden gehouden, omdat die verzending rechtstreeks (onder aangeteekend couvert) door den afzender aan de kantoren van invordering plaats vindt.

LANDEN van waar quitanties ter invordering ontvangen werden.	Ter invordering aangeboden quitanties.		Betaalde quitanties.		Onbetaald gebleven quitanties.	
	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.
Nederland	1664	f 46 241	1100	f 25 511	564	f 20 730
België	24	751	18	360	6	391
Frankrijk	8	130	6	74	2	56
Duitschland	10	526	5	270	5	256
Totaal	1706	f 47 648	1129	f 26 215	577	f 21 433

Posterijen in Indië. De bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 110 aan de eigenaren of beheerders van particuliere landerijen en van landelijke ondernemingen in Nederlandsch-Indië, voor zoover zij op die landerijen of ondernemingen gevestigd zijn, toegekende vrijdom van briefpost voor hunne correspondentie met de betrokken hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur omtrent aangelegenheden 's lands dienst betreffende (zie vorig verslag, blz. 178) is, met intrekking van genoemd Staatsblad, bij dat van 1895 n°. 151 uitgestrekt tot de bedoelde correspondentie met al de betrokken ambtenaren van het binnenlandsch bestuur. Voorts werd bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 135, met uitbreiding van den bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 129 verleenden vrijdom van post voor de correspondentie tusschen den hoofdagent in Indië der Koninklijke Paketvaart-Maatschappij en alle civiele en militaire autoriteiten, dergelijke vrijdom ook toegestaan voor de briefwisseling tusschen de agenten der Maatschappij te Batavia en alle plaatselijke civiele en militaire autoriteiten aldaar, zoomede tusschen de agenten der Maatschappij te Samarang, Soerabaja, Padang, Oeléh en Makasser en de hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur, den marine-stationscommandant, de gewestelijke en plaatselijke militaire commandanten en intendanten en de beheerders van gouvernementmagazijnen op gemelde plaatsen.

Over de verandering, in 1895 en gedurende een deel van 1896 in het aantal en de categorieën der kantoren voor den postdienst, is reeds gehandeld op blz. 157 hiervóór. De bevoegdheid zoowel tot het behandelen van aangeteekende stukken als tot het afgeven en uitbetalen van binnenlandsche postwissels, welke reeds was uitgestrekt tot 54 hulppostkantoren, werd in 1895 nader verleend aan 6 bestaande hulppostkantoren (Porrong, Prambon, Sragen, Walikoekoen, Magettan en Trenggalek) en aan 5 nieuw geopende hulppostkantoren (Maos, Edi, Telok Semawé, Moeara Enim en Koepang). Door de verheffing van de hulppost- tevens telefoonkantoren Blora en Poerwokerto tot post- tevens telegraafkantoren en de opheffing van het tijdelijk hulppostkantoor te Kroija verviel echter die bevoegdheid voor 3 hulppostkantoren, zoodat bij het einde van 1895 62 van de 81 hulppostkantoren deze dubbele bevoegdheid bezaten. (Een van de 19 overige hulppostkantoren, dat te Soekoredjo in de residentie Samarang, bezit alleen de eerstgenoemde bevoegdheid.)

Gelegenheid om door middel van den postdienst gelden op quitanties in het binnenlandsch verkeer te doen invorderen, bestond bij het einde van 1895 bij 121 kantoren, namelijk bij die welke tot eene hoogere klasse dan de hulppostkantoren behooren, dat zijn de postkantoren en de post- tevens telegraafkantoren. Uit de volgende opgaaft blijkt in welke mate het publiek in de laatste drie jaren van deze gelegenheid gebruik maakte.

JAREN.	Ter invordering aangeboden quitanties.		Betaalde quitanties.		Onbetaald gebleven quitanties.	
	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.
1893	61 412	f 697 792	44 796	f 463 483	16 616	f 234 309
1894 a)	79 388	925 916	59 249	631 471	20 139	294 445
1895 a)	80 560	956 972	59 146	651 441	21 414	305 531
Totaal	221 360	f 2 580 680	163 191	f 1 746 395	58 169	f 834 285

a) De cijfers van 1894 zijn ontleend aan verbeterde opgaven; die over 1895 zijn van voorloopigen aard.

In de regeling van het brievenvervoer in en tusschen de ver-

schillende gewesten kwamen in 1895 eenige wijzigingen, doordien op Java enkele diensten, die per kar met postiljon met eigen paard of per postiljon met eigen paard werden verricht, werden vervangen door diensten per spoorwagent, per tram of per kar met één paard, en op Sumatra het vervoer te water werd uitgebreid, tegen inkrimping van dat over land.

Zondert men de over zee onderhouden wordende postlijnen ¹⁾ uit, en evenzeer de lager te bespreken districtspost op Java en Madura, dan bedraagt de totale lengte der voor het brievenvervoer met verschillende middelen — ten deele bij uitbesteding (verg. bijlage LL van den Indischen Regeeringsalmanak voor 1896, deel I) — bediende lijnen, volgens de opgaven van ult. 1895, 11 553 K.M. (3970 K.M. op Java en Madura en 7583 K.M. in de buitenbezittingen), welke lijnen bediend werden als volgt:

over	1480 en	295 K.M.	per spoorwagent;
"	257 "	5 "	" tramdienst;
"	350 "	— "	" kar met 2 paarden; { a)
"	1056 "	165 "	" " " 1 paard; { a)
"	185 "	— "	" " " postiljon met eigen paard;
"	426 "	— "	" " " postiljon met eigen paard;
"	216 "	4088 "	" postlooper;
"	— "	367 "	" pikolpaard; b)
"	— "	2042 "	" postvrouw; c)
"	— "	621 "	met heerdienstplichtigen (op Banka en Billiton).

Totaal 3970 en 7583 K.M. d)

a) Deze ritten zijn allen uitbesteed, uitgenomen slechts wat betreft 95 van de opgegeven 1056 K.M.

b) Dit vervoer is over 293 K.M. (op Sumatra) uitbesteed.

c) Ook dit vervoer is voor eenige trajecten uitbesteed, namelijk voor 472 K.M. op Sumatra en 479 K.M. op Borneo. Het totaal van 2042 K.M. is niet geheel volledig, daar van enkele trajecten de afstanden niet kunnen worden opgegeven.

d) De 7583 K.M. op de buitenbezittingen zijn verdeeld als volgt: Sumatra 4038, Banka en Billiton 621, Borneo 1854 en Celebes 1070 K.M.

De dienst op de hiervóór bedoelde lijnen werd respectievelijk op Java en Madura en op de buitenbezittingen uitgeoefend als volgt:

eens of meermalen daags over	2621 en	261 K.M.
zesmaal per week	1057	—
driemaal " "	292	563 "
tweemaal " "	—	2140 "
eens " "	—	2957 "
drie-, twee- of eenmaal 's maands	—	1662 "

Totaal als boven 3970 en 7583 K.M.

Evenals vroeger bleef het vervoer van de post op de gewestelijke hoofdplaatsen Samarang, Soerabaja, Soerakarta, Probolinggo en Padang, zoomede te Ambarawa (Samarang) aan aannemers opgedragen.

De op Java en Madura (uitgenomen de residentieën Soerakarta en Djokjakarta) bestaande zoogenaamde districtspost, aanvankelijk enkel bestemd geweest voor de geregelde uitwisseling van dienstbrieven tusschen de in het gewest bescheiden ambtenaren, is sedert 1892/1893 (zie het verslag van 1892, blz. 158, en n°. 4801 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) tevens dienstbaar gemaakt aan een geregeld postverkeer voor het publiek. In verband daarmee zijn op plaatsen, waar post- of hulppostkantoren zijn gevestigd, deze met het ontvangen en verzenden van de stukken der districtspost belast en op de overige stations der districtspost bestelhuizen opgesteld, onder beheer van plaatselijke (inlandsche) ambtenaren, aan wie de verzameling en doorzending zoowel van particuliere als van dienststukken ambtshalve is opgedragen, terwijl zij de ontvangen stukken ter beschikking van de geadresseerden houden en een kleinen voorraad der meest gebruikelijke frankeerzegels ten dienste van het publiek voorhanden hebben. Bij het einde van

¹⁾ In de bediening van eenige daarvan wordt afzonderlijk bij uitbesteding voorzien, zooals tusschen Soerabaja en Kamal (Madura) en tusschen Amboina, Saparoea en de zuid- en noordkust van Ceram. Overigens is bij het contract voor de bediening van de pakketvaart in den Nederlandsch-Indischen Archipel (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4569, art. XI), en bij dat met den aannemer voor het onderhouden van geregelde stoomvaartverbindingen in de Westerafdeeling van Borneo (verg. het verslag van 1894, bijlage T) kosteloos vervoer van de brievenpost bedongen.

1895 telde men op Java en Madura 1063 dergelijke bestelhuizen van de districtspost, zijnde 1 meer dan op ult. 1894. De uitgaven ten behoeve van de districtspost, welke bestreden worden uit de opbrengst van het hoofdgeld van heerdienstplichtigen (verg. bijlage P van dit verslag) en dan ook niet begrepen zijn in het op blz. 158 hiervóór opgenomen overzicht der uitgaven van den post- en telegraafdienst, beliepen in 1895 f 86 361, tegen f 92 372 (verbeterde opgaaf) in 1894.

Het aantal der door den ambulanten (of spoorweg-) postdienst op Java bediende bestelhuizen — op zoodanige stations en halten der staatsspoorwegen (uitgenomen de halten Kalimas en Tjilatjap-haven) waar geen post- of hulppostkantoor is gevestigd — vermeerde in 1895 van 115 tot 121 in verband met de openstelling voor het verkeer van het eerste gedeelte van den staatsspoorweg Probolinggo—Panaroekan (verg. lager blz. 163).

Definitieve voorstellen omtrent de invoering van eene Indische postspaarbank (zie vorig verslag, blz. 179) werden in het voorjaar van 1896 hier te lande ontvangen. Tot de verwezenlijking van die voorstellen zal eerst kunnen worden overgegaan nadat omtrent deze aangelegenheid door de Wetgevende Macht in beginsel zal zijn beslist door goedkeuring van de voor de oprichting der gouvernementsspaarbank bij de ontwerp-begroeting voor 1897 uitgetrokken memorieposten.

Pakketpost. (Binnenlandsch verkeer.) Met 1 April 1896 is deze dienst belangrijk uitgebreid. Blijkens Indisch Staatsblad 1896 n°. 30 zijn toen namelijk in het pakketpostverkeer opgenomen de verschillende trajecten in een tiental gewesten van Java en een zevental gewesten der buitenbezittingen, waarlangs de postdienst per postbode, per postiljon of per postpauw onderhouden wordt. Echter zijn ten opzichte van den pakketpostdienst per postbode of per postiljon, met wijziging voor zooveel noodig — zie Indisch Staatsblad 1896 n°. 29 — van het pakketpostreglement van 1892, de maxima van gewicht, inhoud en lengte der pakketten lager gesteld, en is, met het oog op de mogelijkheid dat niet alle pakketten in eens kunnen vervoerd worden, de beperking gemaakt dat het vervoer geschiedt voor zoover de beschikbare middelen daartoe voldoende zijn. Voor het pakkettenvervoer per postbode of per postiljon geldt hetzelfde tarief als bij verzending per postkar, en voor het pakkettenvervoer per postpauw het voor verzending per spoorweg of stoomtram aangenomen tarief.

In Juli 1896 (Indisch Staatsblad n°. 134) is in de regeling van het pakkettenvervoer nader wijziging gebracht, doordien op het tot dusver per postkar bediende traject Probolinggo—Loemadjang vervoer per staatsspoorweg daarvoor in de plaats is kunnen worden gesteld, en op den postiljonrit Soerabaja—Bojilali voortaan voor het pakkettenvervoer wordt gebruik gemaakt van de particuliere paardentram tusschen beide plaatsen.

Overigens werden in April 1896 (Indisch Staatsblad n°. 84) de algemeene bepalingen ter uitvoering van het reglement voor den pakketpostdienst nog in dier voege gewijzigd, dat daaruit

vervielen de modellen van adreskaarten en andere formulieren, en zulks met de bedoeling om de voorschriften dienaangaande voortaan te doen uitgaan van den hoofdinspecteur, chef van den post- en telegraafdienst.

Het aantal der voor den binnenlandschen pakketpostdienst opengestelde plaatsen werd in 1895 van 277 op 297 gebracht.

Uit het volgende overzicht blijkt in welke mate sedert de openstelling van dezen dienst (1 April 1893) tot ult. 1895 daarvan door het publiek werd gebruik gemaakt.

JAREN.	Aantal verzonden pakketten:				Bruto ontvangst:		Betaalde vervoer-kosten, schade-vergoeding, enz.	Netto opbrengst:	
	van hoogstens 1 K.G.	van meer dan 1 tot 3 K.G.	van meer dan 3 tot 5 K.G.	in 't geheel.	in 't geheel.	gemiddeld per pakket.		in 't geheel.	gemiddeld per pakket.
1893. (April/Dec.)	15 832	8 865	3 410	28 107	f 16 708	f 0,59	f 4 748	f 11 960	f 0,42 a)
1894.	33 400	21 730	8 944	64 074	37 361 b)	0,58	10 883	26 478	0,41
1895.	42 580	27 505	11 903	81 988	50 299	0,61	13 420	36 879	0,45

a) In het staatje op blz. 179 van het vorig verslag is hiervoor ten onrechte f 0,58 opgegeven.

b) Als voren f 0,42.

Pakketpost. (Buitenlandsch verkeer.) In het verdrag aangaande dezen dienst, noch in het uitvoeringsreglement werd sedert het vorige verslag wijziging gebracht.

Voor het vervoer van postpakketten in 1895 met de stoomschepen der Maatschappijen „Nederland” en „Rotterdamsche Lloyd”, op grond van de overeenkomsten van 1893 (bijlage LL van het verslag van 1894), werd aan eerstbedoelde Maatschappij betaald f 8800 en aan de andere f 7880, te zamen alzoo f 16 680, waarvan f 3120 ten laste van de Indische postadministratie. Daarentegen werd, bij de afrekeningen met de Nederlandsche en andere administratiën, ontvangen een bedrag van f 12 581, zoodat per saldo ten bate van de Indische posterij kwam eene som van f 9461. In 1894, toen aan beide Maatschappijen te zamen f 14 080 werd betaald, waarvan f 2790 ten laste van de Indische posterij, werd bij voormelde afrekeningen f 9806 ontvangen, zoodat over dat jaar het batig saldo f 7016 bedroeg.

Het aantal der voor den buitenlandschen pakketpostdienst aangewezen kantoren en hulpkantoren werd in 1895 van 145 op 160 gebracht.

Uit de volgende opgaaf, welke over 1893 en 1894 verbeterde cijfers bevat en over 1895 op voorloopige gegevens berust, blijkt welk gebruik van dezen dienst werd gemaakt.

JAREN.	Landen van bestemming of herkomst.	Aantal pakketten:				Van het totaal der in het opgegeven tijdvak behandelde pakketten werden:		Gegeven frankeerloon der verzonden en aandeel in het frankeerloon der ontvangen pakketten (bruto ontvangsten):		Betaalde vervoer-kosten. a)	Netto opbrengst:	
		van hoogstens 1 K.G.	van meer dan 1 tot 3 K.G.	van meer dan 3 tot 5 K.G.	in 't geheel.	uit Indië verzonden.	in Indië ontvangen.	in 't geheel.	per pakket.		in 't geheel.	per pakket.
1893. Oct./Dec.	naar Nederland b). . . .	208	197	124	529	660	5518	f 3 999	f 0,65	f 773	f 3226	f 0,52
	„ andere landen b). . . .				131							
	uit Nederland c). . . .	809	1348	2529	4686							
	„ andere landen c). . . .				832							
1894.	naar Nederland. . . .	1507	1647	1257	4411	5361	21 545	19 926	0,74	9521	10 405	0,39
	„ andere landen				950							
	uit Nederland	3156	5696	9273	18 125							
	„ andere landen. . . .				3520							
1895	naar Nederland. . . .	1946	1995	1661	5602	6829	27 666	26 436	0,77	10 676	15 760	0,46
	„ andere landen				1227							
	uit Nederland	3801	7306	11 931	23 038							
	„ andere landen. . . .				4628							

a) Onder de kosten van vervoer zijn begrepen de aandelen der Nederlandsche en vreemde postadministratiën in de in Indië gegeven porten.

b) Met de verzendingen uit Indië werd eerst op 1 November 1893 begonnen.

c) De verzendingen naar Indië namen reeds in October 1893 een aanvang.

Statistiek. In het volgend staatje (nader uitgewerkt in de reeds hiervóór aangehaalde bijlage JJ) vindt men een verkort overzicht, over de laatste drie jaren, van de voornaamste uitkomsten zoowel van het binnen- als van het buitenlandsch postverkeer in Nederlandsch-Indië.

OMSCHRIJVING.	1893.	1894. a)	1895. a)
1°. BRIEVEN, DRUKWERKEN, ENZ. b)			
a. Binnenlandsch verkeer.			
Portbetalende brieven	4 397 835	4 580 767	5 163 340
Dienstbrieven	1 629 481	1 708 190	1 922 024
Totaal der brieven	6 027 316	6 288 957	7 085 364
Drukwerken	4 601 587	5 059 476	5 421 130
Monsters	53 842	57 674	70 356
Documenten	26 124	32 375	33 176
Totaal der drukwerken, enz.	4 681 553	5 149 525	5 524 662
Totaal der brieven, drukwerken, enz.	10 708 869	11 438 482	12 610 026
b. Buitenlandsch verkeer.			
Ontvangen brieven	637 088	733 778	836 817
Verzonden brieven	592 456	641 804	639 660
Totaal der brieven.	1 229 548	1 375 582	1 476 477
Ontvangen en verzonden drukwerken	c) 1 569 208	c) 1 627 200	1 770 762
„ „ „ monsters	48 375	49 381	95 659
„ „ „ documenten	9 958	9 245	13 048
Totaal der drukwerken, enz.	1 627 541	1 685 796	1 879 469
Totaal der brieven, drukwerken, enz. d)	2 957 079	3 061 378	3 355 946
2°. VERKOCHTE BRIEFKAARTEN (zie noot b).			
Enkele briefkaarten	1 459 774	1 572 769	1 675 473
Dubbele „	12 308	10 633	10 633
Totaal der verkochte briefkaarten.	1 472 082	1 583 402	1 686 106
3°. AANGETEKENDE STUKKEN. (Reeds onder de voorgaande opgaven begrepen.)			
Binnenlandsch verkeer	473 311	507 559	619 268
Buitenlandsch „	136 007	149 597	158 083
Te zamen	609 318	657 156	777 351
4°. REBUTEN.			
Onbestelbare brieven	10 512	11 529	9 871
Geweigerde brieven en onafgehaalde post-restante-brieven	35 447	36 154	37 102
Totaal der rebuten	45 959	47 683	46 973
5°. POSTWISSELS EN QUITANTIES.			
Binnenlandsche postwissels	166 777	179 646	183 538
Buitenlandsche „	34 152	37 515	39 519
Totaal der postwissels	200 929	217 161	223 057
Quitanties ter invordering e)	61 412	79 388	80 560
Postwissels en quitanties te zamen.	262 341	296 549	303 617
	Bedrag.	Bedrag.	Bedrag.
Binnenlandsche postwissels	f 6 313 062	f 6 686 752	f 6 995 679
Buitenlandsche „	1 611 023	1 736 031	1 716 647
Postwissels	f 7 924 085	f 8 422 783	f 8 622 326
Quitanties	697 792	925 916	956 972
Postwissels en quitanties te zamen	f 8 621 877	f 9 348 699	f 9 579 298
6°. ONTVANGSTEN. f)			
Wegens verkochte frankerzegels	f 818 986	f 885 029	f 942 782
„ „ briefomslagen	21 476	18 322	16 033
„ „ briefkaarten	75 806	81 438	86 699
„ „ formulieren	910	1 392	1 581
Te zamen	f 917 238	f 986 191	f 1 047 095

OMSCHRIJVING.	1893.	1894. a)	1895. a)
Per transport.	f 917 238	f 986 191	f 1 047 095
Porten van ongefrankeerde en ontoereikend gefrankeerde brieven en verdere stukken g)	40 820	43 027	43 478
Recht op afgegeven binnen- en buitenlandsche postwissels.	86 480	92 213	96 035
Verschiedende ontvangsten h)	429	3 475	2 554
Totaal der ontvangsten.	f 1 044 967	f 1 124 906	f 1 189 162

a) De cijfers over 1894 zijn verbeterd; die over 1895 zijn nog van voorloopigen aard.

b) Van het aantal der in het binnen- en buitenlandsch verkeer verzonden en ontvangen briefkaarten wordt geen aantekening gehouden; het debiet wordt sub 2. en de opbrengst sub 6. vermeld.

c) De cijfers nopens het in 1893 en 1894 in het buitenlandsch verkeer ontvangen en verzonden aantal drukwerken zijn belangrijk lager dan daarvoor in 't vorig verslag is opgegeven, doordien bij de herleiding van gewicht tot vermoedelijk aantal (over 1895 niet meer noodig geweest omdat men toen tot telling is overgegaan) de tot dusver aangenomen fictie van gemiddeld 40 gram per drukwerk (= 25 stuks in één kilogram) te laag is gebleken. Het thans over 1893 en 1894 uitgetrokken (betieve) aantal is berekend naar den maatstaf van gemiddeld 125 gram per drukwerk (= 8 stuks in één kilogram).

d) Zie de voorgaande noot.

e) Enkel in het binnenlandsch verkeer. Over den incasseeringsdienst met Nederland en vreemde landen zie blz. 159/160 hiervóór.

f) Namelijk de gewone ontvangsten der brievenpost. De ontvangsten wegens opruiming van materieel en afgekeerde treklieden zijn hieronder niet begrepen. Deze ontvangsten leverden in 1893 f 3302, in 1894 f 21 761 en in 1895 f 1881 op.

g) Het geld-waardig bedrag der verbruikte portzegels is over 1893 met f 13 016, over 1894 met f 13 187 en over 1895 met f 13 454 vermindert wegens afgeschreven porten van onbestelbare, geweigerde en aan een nader adres verzonden niet- of ontoereikend gefrankeerde brieven en andere stukken.

h) Wegens „teruggegeven kosten“ is over 1893 in mindering gebracht f 390, over 1894 f 3 en over 1895 f 250.

Voor zooveel van de in het binnen- en buitenlandsch verkeer verzonden en ontvangen poststukken wordt aantekening gehouden (d. i. alleen uitgenomen de briefkaarten waarvan enkel het debiet en niet de verzending wordt geboekt), nam in 1895 de correspondentie weder toe; alleen maakten hierop eene uitzondering de in het buitenlandsch verkeer verzonden brieven, welke aantal eene geringe vermindering onderging. Ook de verkoop van briefkaarten nam weder toe. De statistiek betreffende den postwisseldienst wijst over 1895 mede hogere cijfers aan dan over 1894, uitgenomen alleen wat betreft het in het buitenlandsch verkeer overgemaakt bedrag: gemiddeld per postwissel f 43,44, tegen f 46,27 in 1894. In het binnenlandsch verkeer klom dit gemiddelde van f 37,22 (verbeterd cijfer) tot f 37,62. Eveneens was er vooruitgang, zoo in aantal als in bedrag, wat betreft de door den postdienst ter invordering ontvangen quitanties: het gemiddelde bedrag per quitantie, in 1894 volgens verbeterde opgaven f 11,66, kwam in 1895 op f 11,88 te staan.

Met de toeneming van het verkeer op postgebied houdt eene hogere opbrengst verband, en de ontvangsten te dier zake over 1895 toonen dan ook eene vermeerdering aan van ruim f 64 000 tegenover het cijfer van 1894 en van ruim f 144 000 tegenover dat van 1893.

§ 3. Paardenpost. *Postrij.*

* Langs de binnenwegen van sommige gewesten op Java onderhoudt het Gouvernement eene eigen paardenpost, waarover het toezicht bij de residenten berust, behoudens wat betreft de geldelijke administratie, welke onder contrôle staat van den post- en telegraafdienst. Komt het verstrekken van postpaarden vanzelf te vervallen op trajecten waar stoomverbindingen tot stand komen, bovendien tracht het Gouvernement dezen dienst van lieverlede in te krimpen door, waar mogelijk, in het leveren van bespanningen aan gouvernementsreizigers door particulieren te doen voorzien ingevolge contracten van aanbesteding. Evenals sedert medio 1894 in drie andere gewesten is daartoe met 1 Januari 1895 ook gelegenheid gevonden voor de residentieën Bantam en Pekalongan. Overigens werd in 't laatst van 1895 in de Preanger Regentschappen het traject Tassikmalajja—Manondjajja—Bandjar opgeheven en een nieuw traject ingesteld van Tjandjoer over Patjet naar Tjimatjan. De verschillende wegen, die door de binnenlandsche paardenpost bediend worden, vindt men opgegeven in bijlage KK van den Indischen Regeeringsalmanak voor 1896, deel I.

In verband met de inkrimping van den dienst werd in 1895 (volgens voorloopige gegevens) voor de binnenlandsche paardenpost-rij uitgegeven f 81 982, tegen (volgens verbeterde opgaven) f 163 573 in 1893 en f 127 320 in 1894, terwijl de ontvangsten (de verstrekkingen aan dienstreizigers in rekening brengende als gold het betalende reizigers) in de jaren 1893, 1894 en 1895 achtereenvolgens beliepen f 155 866, f 113 856, f 84 526. In 1895 liet dus deze dienst nog een klein overschot (f 2544), tegen een nadeelig verschil van f 7707 in 1893 (toen nog gedurende het 1ste kwartaal het oude, hoogere tarief gold; verg. Koloniaal Verslag van 1893, blz. 170) en van f 13 464 in 1894. De opgegeven ontvangsten zijn te specificeren als volgt:

JAREN.	Aantal verstrekkingen:			Ontvangsten:		
	aan dienst-reizigers.	aan andere reizigers.	Te samen.	wegens verstrekkingen aan dienstreizigers (betreffende ontvangsten).	wegens verstrekking aan andere reizigers.	Te samen.
1893.	8 040	106	8 146	f 153 355	f 2 511	f 155 866
1894.	6 961	119	7 080	111 750	2 106	113 856
1895.	5 039	87	5 126	82 950	1 576	84 526

Per gewest beliepen de uitgaven in 1895 als volgt:

	Voor onderhoud.	Voor voeding der paarden.	Te samen.
in Krawang	f 2 676	f 1 486	f 4 162
in de Preanger Regentschappen	7 904	3 603	11 507
Cheribon	13 066	5 136	18 202
" Samarang	6 174	3 273	9 447
" Japara	6 399	4 563	10 962
" Rembang	8 423	7 353	15 776
" Madoen	8 052	3 874	11 926
Totalen	f 52 694	f 29 288	f 81 982

De uitgaven voor de voeding der paarden (m. a. w. voor het leveren van gras) worden bestreden uit de opbrengst van het hoofdgeld van heerendienstplichtigen; verg. bijlage P hierachter, waarin echter voor een der zeven gewesten een lager cijfer wordt opgegeven.

§ 4. Telegrafen en telephonen.

Van de veranderingen gedurende 1895 en de eerste maanden van 1896 gebracht in het aantal der kantoren van de gouvernements-telegraaf en in dat der gouvernements-telefoonkantoren is reeds in algemeen zin mededeeling gedaan in § 1 van deze afdeeling (zie blz. 157 hiervóór). Daaruit blijkt, voor zooveel het jaar 1895 betreft, dat telegraafkantoren werden geopend te Blera in Rembang (20 Februari) en Poerwokerto in Banjoemas (1 December), zoodat het aantal der gouvernements-telegraafkantoren met 2 vermeerderde en in totaal van 106 tot 108 steeg (76 op Java, 3 op Madura, 27 op Sumatra, 1 op Celebes en 1 op Bali). Onder de 76 kantoren op Java zijn niet medegerekend het hulp-telegraafkantoor te Batavia (in de benedenstad), als behoorende tot het kantoor Weltevreden, noch ook het slechts af en toe in werking zijnde telegraafkantoor te Tjipanas (Preanger Regentschappen).

Het aantal der gouvernements-telefoonkantoren verminderde in 1895 op Java en Madura van 20 tot 19 en op Sumatra van 5 tot 4. De telephondienst werd namelijk opgeheven: behalve te Blera en Poerwokerto, waar — zooals gezegd — telegraafkantoren werden geopend, te Loeboe Selasi ter Sumatra's Westkust (1 Augustus), terwijl daartegenover slechts stond de opening van een telefoonkantoor te Mangoenredja in de Preanger Regentschappen (15 Januari).

Als een gevolg van het gereed komen van het gedeelte Probolinggo-Klakah der staatsspoorwegen op Java werden op 6 plaatsen in de residentie Probolinggo (te Djati, Djorongan, Klakah, Letjes, Malassan en Ranoejoso) spoorwegtelegraafkantoren geopend (1 Juli), terwijl, door de openstelling voor het publiek verkeer van de spoorwegtelegraaf der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij (lijn Samarang-Vorstenlanden-Willem I) op 1 Juni en van die der Bataviasche Oosterspoorweg-Maatschappij op 1 December, het aantal der *particuliere* spoorwegtelegraafkantoren op Java met 38 toenam. In 't geheel waren dientengevolge op ult. 1895 voor het publiek verkeer openge-

steld 199 spoorwegtelegraafkantoren, hierbij niet gerekend de stations en halten der staatsspoorwegen op Java op plaatsen waar kantoren van de gouvernements-telegraaf zijn gevestigd, noch die telegraafkantoren van den Sumatra-spoorweg, welke slechts voor het onderling verkeer langs de spoorwegtelegraaf zijn aangewezen (verg. noot b van het staatje op blz. 157 hiervóór). Van de bedoelde 199 spoorwegtelegraafkantoren telde men er op Java 184 en op Sumatra 15 (waaronder respectievelijk 43 en 13 voor het publiek verkeer opengestelde *particuliere* spoorwegtelegraafkantoren). Door de openstelling van de stations der Samarang-Joana-Stoomtram-Maatschappij als kantoren voor den publieken telephondienst werd het aantal der telephoonkantoren met 10 (8 in Januari, 1 in Augustus en 1 in September 1895) uitgebreid. Zoowel over deze particuliere telephoonkantoren als over de hiervóór bedoelde particuliere spoorwegtelegraafkantoren wordt nader gehandeld op blz. 165/166.

Ter verzending door tuschenkomst van de te Pinang en Singapore gevestigde kantoren der „Eastern Extension Australasia and China Telegraph Company” (verg. vorig verslag, blz. 181) werden in 1895 bij een viertal kantoren van den postdienst in de buitenbezittingen aangeboden 40 telegrammen (5 minder dan in 1894), namelijk te Tandjong Pinang (Riouw) 24, te Tandjong Pandan (Silliton) 3, te Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) 12 en te Menado 1.

Van de gelegenheid om telegrammen uit Sumatra naar andere eilanden van Nederlandsch-Indië, of omgekeerd van een dier eilanden naar Sumatra, over de buitenlandsche verbinding (d. i. via Pinang en Singapore) te verzenden, tegen een tarief van 50 cents per woord (zie het verslag van 1891, blz. 171-172), werd in 1895 voor slechts 78 telegrammen gebruik gemaakt. In 1893 beliep dit getal 410 en in 1894 1389.

Storingen op de telegraafkabels tusschen Java en Bali (van Landangau, nabij Sitoebondo in Bezoeki, naar Singaradja), tusschen Bali en Celebes (van Singaradja naar Makasser), tusschen Java en Madura (van Semamboeng, nabij Grissee, naar Tadjoenan, nabij Bangkallan) en tusschen Java en Sumatra (van Anjer door Straat Soenda naar Kalianda) hadden in 1895 niet plaats; langs den vijfden binnenlandschen kabel, namelijk dien tusschen Oehleh (Atjeh) en Belawan nabij Laboan Deli (Oostkust van Sumatra) was echter de gemeenschap van 23 tot 27 December verbroken. Het voornemen bestaat om de onderzeesche verbindingen in Nederlandsch-Indië uit te breiden door in het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden een kabel te leggen van de Sabang-baai op het eiland Weh (waar sedert kort een kolen-etablisement met aanlegsteigers is tot stand gekomen) naar Oehleh, en in de residentie Bali en Lombok een kabel van Singaradja op Bali naar Ampenan op Lombok. Zoowel Poeloe Weh als Ampenan zullen daardoor aan het wereldtelegraafnet worden aangesloten. Voor de verwezenlijking van deze plannen zijn bij het ontwerp der Indische begrooting voor 1897 fondsen uitgetrokken.

De opgaven van ult. 1895 omtrent de lengte van het gouvernements-telegraaf- (en telefoon-) net in Nederlandsch-Indië wijzen op 8344 K.M. lijn en 12 331 K.M. draad, zijnde 93 K.M. lijn minder en 20 K.M. draad meer dan op ult. 1894. Deze verschillen betroffen uitsluitend de lijnen te land, zooals nader blijkt uit het volgende overzicht en daarbij behorende aantekeningen.

	Lengte der lijnen (in K.M.).		Lengte der draden (in K.M.).	
	Ult. 1894.	Ult. 1895.	Ult. 1894.	Ult. 1895.
Landlijnen				
{ Java	3954.12	a) 3932.20	7523.08	c) 7625.02
{ Madura	168.08	168.08	231.38	231.38
{ Sumatra	2865.61	b) 2791.22	3065.58	d) 2983.24
Te samen	6984.81	6891.50	10 820.04	10 839.64
Kabels				
{ Java-Madura	4.33	4.33	4.33	4.33
{ Java-Sumatra	63.25	63.25	63.25	63.25
{ Java-Bali e)	151.13	151.13	181.16	181.16
{ Bali-Celebes e)	696.12	696.12	704.94	704.94
{ Be'awan-Oehleh e)	537.40	537.40	537.40	537.40
Te samen	1452.23	1452.23	1491.08	1491.08
Totalen	8437.04	8343.73	12 311.12	12 330.72

a) De vermindering met 22.92 K.M. is voor 3.91 K.M. het gevolg van het opruimen van den telephondraad tusschen Poerwokerto en Banjoemas en voor 19.01 K.M. van verbeterde afstandopgaven en kleine lijnverleggingen.

b) De vermindering met 74.39 K.M. is toe te schrijven aan het opruimen van den telephondraad tusschen Loeboe Selasi en Solok (27.52 K.M.) en aan verbeterde afstandopgaven (49.48 K.M.), waartegenover door enkele lijnverleggingen eene vermeerdering met 2.61 K.M. kwam.

c) De vermeerdering met 101.94 K.M. is ontstaan door het bijspannen van een telegraafdraad tusschen Buitenzorg en Bandung (152.93 K.M.) waartegenover 54.99

K.M. deel werd door het opruimen van den in noot *a* genoemen telephondraad tusschen Boerwoerto en Brijoenas (29 47 K.M.), enkele lijnverleggingen (130 K.M.) en verbeterde afstandsopgaven (24 52 K.M.).

d) De vermindering met 82.34 K.M. is het gevolg van het opruimen van den in noot *b* genoemen telephondraad tusschen Solok en Loebje Selass (27.52 K.M.), van enkele lijnverleggingen (4.29 K.M.) en van verbeterde afstandsopgaven (59.62 K.M.).

e) Met inbegrip van de ondergrondsgoedingen. Ten behoeve van de kabels Java-Bali en Bali-Celebes bestaan deze (respectievelijk te Landaugan en te Makasser) uit vier draaden.

Op de zes kabels der reeds genoemde Engelsche telegraafmaatschappij, die Java en Sumatra met Singapore, Pinang en Australië verbinden en eene gezamenlijke lengte hebben van 8856 K.M., werden in den loop van 1895 de volgende storingen ondervonden: op den kabel tusschen Batavia en Singapore van 16 tot 20 December; op den eenen kabel van Banjoewangi naar Port Darwin van 22 Februari tot 19 Maart, op den anderen van 27 Mei tot 19 Juni en van 21 Augustus tot 25 November, en op den kabel van Medan naar Pinang van 27 tot 28 Februari, van 20 tot 21 en van 23 tot 24 Augustus.

Het binnenlandsch telegraafverkeer (de regeringstelegrammen niet medegerekend) bracht f 549 231 en het buitenlandsch verkeer (netto) f 210 439 op, dat is respectievelijk f 9913 en f 46 789 meer dan in 1894, en respectievelijk f 41 775 en f 44 153 meer dan in 1893, zoodat het gezamenlijk verkeer in opbrengst f 56 702 vooruitging tegenover 1894, en f 85 928 tegenover 1893.

In het binnenlandsch verkeer nam het aantal der telegrammen af, maar in meerdere mate verminderde het aantal der woorden. Er werden namelijk verzonden 362 158 telegrammen, uitmakende 4 442 354 woorden, zijnde 27 893 telegrammen en 402 862 woorden minder dan in 1894 en 14 414 telegrammen en 143 994 woorden minder dan in 1893, zoodat het gemiddeld aantal der woorden van elk telegram, dat 12.18 in 1893 bedroeg en tot 12.42 in 1894 gestegen was, in 1895 tot 12.27 terugging. Evenwel bleef de gemiddelde opbrengst steeds stijgende. Zij bedroeg toch f 1.35 in 1893, f 1.38 in 1894 en f 1.51 in 1895 per telegram en achtereenvolgens f 0.11⁰⁶, f 0.11¹³ en f 0.12³⁶ per woord: hetgeen wijst op eene geleidelijke toeneming van het verkeer op grootere afstanden, waarvoor het tarief hoger is dan op korte afstanden.

Naar gelang van de telegraafkringen bedroeg in 1893 en 1894 (over 1895 is zoodanige specificatie nog niet ontvangen) het aantal der telegrammen en woorden als volgt:

	Telegrammen.		Woorden.	
	1893.	1894.	1893.	1894.
1ste kring.	115 636	115 053	1 297 049	1 302 410
2de "	157 750	166 554	1 898 566	1 986 355
3de "	90 360	95 538	1 237 548	1 400 905
4de "	12 800	13 071	152 920	155 177
5de "	26	35	265	369
Te zamen.	376 572	390 051	4 586 348	4 845 216

Wat het buitenlandsch verkeer betreft, bleef het aantal uit Nederlandsch-Indië afkomstige of daarheen bestemde telegrammen vrij wel stationnair: tegen 66 988 in 1893 en 70 990 in 1894, beliep het in 1895 70 154: doch het aantal doorgezonden (of transit-) telegrammen nam aanmerkelijk toe: van 89 742 in 1893 en 89 065 in 1894, klom het in 1895 tot 121 365. Het gemiddeld woordental was voor de eerstbedoelde telegrammen 8.01 in 1893, 7.84 in 1894 en 7.78 in 1895, terwijl dit gemiddelde voor de doorgezonden telegrammen achtereenvolgens 15.52, 14.76 en 16.23 bedroeg.

Van de gelegenheid om in het verkeer van Indië met Nederland, Groot-Britannië en de Straits-Settlements tegen verminderd tarief telegrammen voor de dagbladpers te verzenden (waartoe tot dusver in Indië voor verzendingen naar Nederland 5 vergunningen zijn verleend — 4 te Batavia en 1 te Samarang — en in Nederland voor verzendingen naar Indië 8 vergunningen: 2 te Amsterdam, 2 te Rotterdam en 4 te 's-Gravenhage), werd, wat de verzendingen uit Indië betreft, in 1895 gebruik gemaakt voor 51 telegrammen, bevattende 606 woorden, tegen 110 telegrammen met 2719 woorden in 1894, en, wat de verzendingen naar Indië aangaat, voor 1039 telegrammen met 20 783 woorden, tegen 790 telegrammen met 13 462 woorden in 1894.

Sedert de opgaven in 't vorig verslag, die reeds over een gedeelte van 1895 liepen, bleef het aantal der tot het internationale telegraafverdrag van St. Petersburg van 22 Juli 1875 (zie Nederlandsch Staatsblad 1875 n°. 112 en Indisch Staatsblad 1876 n°. 256) toegetreden telegraaf-administratiën onveranderd 45 bedragen, terwijl door de samensmelting van de „Compagnie française du Télégraphe de Paris à New-York” en de „Société

française des Télégraphes sous-marins” tot één maatschappij onder den naam van „Compagnie française des Câbles télégraphiques” ¹⁾ het aantal der almede toegetreden telegraafmaatschappijen van 14 tot 13 daalde. Het aantal der maatschappijen (waaronder de meergenoemde „Eastern Extension”-telegraafmaatschappij), welke, hoewel niet toegetreden, zich niettemin gedragen naar de bepalingen ter uitvoering van het bedoelde verdrag, onderging geen verandering. Echter had in het vorig verslag (blz. 182) het cijfer dezer groep van maatschappijen van 13 tot 12 moeten zijn teruggebracht, doordien daaruit verviel de tot de groep der toegetreden maatschappijen overgegaane (in het vorig verslag reeds onder het cijfer dezer laatste groep gerekende) „Halifax and Bermudas Cable Company.” Eene derde groep bleven 5 telegraafmaatschappijen vormen, die slechts door tusschenkomst van andere maatschappijen betrekkingen met het internationale telegraafbureau te Bern onderhouden. ²⁾

Het ter uitvoering van het hoogerbedoelde internationale telegraafverdrag strekkende dienstreglement, laatstelijk in Juni 1890 te Parijs herzien (verg. blz. 156 van het verslag van 1890 en blz. 171 van dat van 1891), onderging eene nadere herziening op de achtste internationale telegraafconferentie, van 16 Juni tot 22 Juli 1896 te Budapest gehouden, waarin een nieuw reglement (met bijbehorende tarieven) vastgesteld werd, dat met 1 Juli 1897 in werking zal treden. Ook op deze conferentie werd Nederlandsch-Indië, evenals voor het eerst op die te Parijs in 1890 geschied was, door een afzonderlijken gedelegeerde vertegenwoordigd, en van deze gelegenheid is gebruik gemaakt om, in overleg met de vertegenwoordigers der meerbedoelde „Eastern Extension”-telegraafmaatschappij, zoowel eene aanmerkelijke verlaging te verkrijgen van het tarief der telegrammen naar en uit Nederlandsch-Indië, als eene verhooving te bedingen van het aan Indië als zoogenaamde „eind-taks” toekomende aandeel in de opbrengst van dit verkeer ³⁾, tegenover welke voordeelen eene reductie van 2½ cent per woord aan de Maatschappij werd toegezegd op de door haar aan Indië te betalen „transit-taks” van 7½ cent per woord voor het verkeer via Java met Australië. Dientengevolge wordt o. a. het tarief voor het verkeer tusschen Europa en Java op 1 Januari 1897 met frs. 1,17½ en tusschen Europa en de eilanden Bali, Celebes, Madura en Sumatra op dien datum met frs. 1,17½ en op 1 Juli 1897 nog met fr. 0,15 per woord verminderd. ⁴⁾ Inmiddels is reeds op 1 Juli 1896 (zie Jav. Courant van 29 Mei t. v.) voor het verkeer met naburige landen en koloniën, namelijk China, Japan, Korea, Cochin-China, Annam, Tonkin, Macao, Siam, Philippijnsche eilanden, Laboean, Malakka en de Straits-Settlements, eene niet onbelangrijke tariefverlaging in werking getreden; o. a. werd het tarief voor de telegrammen uit Java naar Singapore van f 0,62½ tot f 0,47½ en naar Pinang van f 1,25 tot f 0,77½ per woord verlaagd. (De Maatschappij heeft zich tevens verbonden om,

¹⁾ Zie het gedeelte Suriname van het Koloniaal Verslag van 1895, blz. 31.

²⁾ Het aandeel van Nederlandsch-Indië in de gemeenschappelijke kosten van dat bureau, met inbegrip van de levering van boekwerken, bedroeg over 1895 frs. 1289 (tegen frs. 2629 in 1894).

³⁾ Werd op de conferentie te Parijs in 1890 eene verhooving van de aan Nederlandsch-Indië toekomende eind-taks voor het verkeer met de eilanden Bali, Celebes, Madura en Sumatra verkregen van 65 centimes (die daardoor van 15 op 80 centimes per woord gebracht werd), tegen eene verlaging o. a. met 80 centimes per woord van de transit-taksen van Britsch-Indië en der Maatschappij op het traject Java-Singapore-Madras-Bombay (wek een en ander sedert ook toegepast werd op de in December 1891 tot stand gekomen verbinding via Sumatra-Pinang), — op de conferentie te Budapest werd eene verhooving van de aan Indië toekomende eind-taks voor het verkeer met Java van 15 centimes verkregen (die daardoor van 15 op 30 centimes per woord gebracht werd), tegen eene nieuwe verlaging van de transit-taks der Maatschappij, o. a. met frs. 1,32½ per woord op de trajecten Java-Singapore-Madras en Sumatra-Pinang-Madras (die daardoor op 1 Januari 1897 van frs. 3,45 tot frs. 2,27½ en op 1 Juli 1897 tot frs. 2,12½ per woord teruggebracht wordt).

⁴⁾ Het tarief voor de telegrammen uit Nederlandsch-Indië naar Europa, langs de meest gebruikelijke wegen frs. 8,25 (f 4,12½) per woord bedragende, werd op 1 Juli 1891 verlaagd tot: frs. 7,45 (f 3,72½) voor Java, en frs. 8,10 (f 4,05) voor de andere eilanden, per woord. Het wordt nader verlaagd voor Java op 1 Januari 1897 tot frs. 6,27½ (f 3,14) en voor de andere eilanden op dien datum tot frs. 6,92½ (f 3,47) en op 1 Juli 1897 tot frs. 6,77½ (f 3,39) per woord.

Het verschil in het tarief, naar gelang de telegrammen uit Java of uit de andere eilanden verzonden worden, zal dan van 65 centimes (37½ cent) tot 50 centimes (25 cent) per woord dalen.

Als resultaat der beide telegraafconferentiën van 1890 en 1896 valt dus, niettegenstaande eene verhooving van de vroegere uniforme Indische eindtaks van 7½ cent tot 15 cent voor Java en tot 40 cent voor de overige eilanden, o. a. te wijzen op eene verlaging van het tarief tusschen Europa en Java met frs. 1,97½ (f 0,98½) en van dat tusschen Europa en de eilanden buiten Java met frs. 1,47½ (f 0,73½) per woord.

spoorweg-Maatschappij (welke kantoren thans zijn overgegaan bij de „Samarang-Cheribon-Stoomtram-Maatschappij”) en bij de 26 kantoren (in de residentieën Samarang, Soerakarta en Djokjokarta) der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij (welke laatste kantoren eerst van 1 Juni 1895 af voor het publiek verkeer zijn opengesteld) zijn geen gegevens ontvangen. Het betalend verkeer bij de 13 kantoren (in de residentie Oostkust van Sumatra) van de Deli-spoorweg-Maatschappij bracht in 1895 f 3050 op, tegen f 2156 in 1894.

Laatstgenoemde Maatschappij is tevens gerechtigd om zoowel langs haren spoorweg als daarbuiten in een groot deel der afdeeling Deli telephoon-geleidingen voor publiek verkeer te exploiteeren, terwijl, krachtens de in 't vorig verslag (blz. 184) vermelde vergunning (Bijblad n°. 5004), sedert 1 Januari 1895 ook aan het publiek verkeer wordt dienstbaar gemaakt de tusschen hare verschillende stations (in de residentieën Samarang, Japara en Rembang) bestaande telephonische verbinding der „Samarang-Joana-Stoomtram-Maatschappij”, welke Maatschappij in Augustus/September 1895 ook Goendih (Samarang) en Petjangan (Japara) in haar telephoonnet opnam, waardoor het getal harer telephoonkantoren tot 10 klom. Gegevens omtrent het verkeer bij die kantoren zijn niet ingekomen. Omtrent de telephoon-onderneming der Deli-spoorweg-Maatschappij blijkt dat het aantal aansluitingen — zoo van betalenden als niet-betalenden — in 1895 klom van 157 tot 163 en het totaal der gegeven verbindingen van 247 460 tot 282 820. De ontvangsten ter zake van dit verkeer (abonnementsgeld) bedroegen f 35 082, tegen f 32 462 in 1894.

Onder de verschillende eigenlijke telephoon-ondernemingen, die in bepaalde kringen dit middel van correspondentie ook ten dienste van geabonneerden exploiteeren (over de ondernemingen voor intercommunale telephoon-correspondentie wordt lager gehandeld) valt in de eerste plaats melding te maken van de Nederlandsch-Indische Telephoon-Maatschappij te Batavia, wier werkkring omvat de hoofdplaatsen Batavia (met Weltevreden, Meester-Cornelis en Tandjong Priok), Samarang en Soerabaja, zoomede, ingevolge eene bij gouvernementsbesluit dd. 5 October 1894 n°. 18 toegestane uitbreiding harer vergunning, ook het gedeelte der afdeeling Soerabaja buiten de hoofdplaats van dien naam. In 1895 klom het getal harer geabonneerden van 1209 tot 1275, namelijk te Batavia (met Weltevreden, enz.) van 563 tot 600, te Samarang van 239 tot 244 en in de afdeeling Soerabaja van 407 tot 431. Het totaal aantal malen, dat in 1895, door tuschenkomst van het centraal-bureau, van de telephoon werd gebruik gemaakt, bedroeg te Batavia (met Weltevreden, enz.) 979 603, te Samarang 217 3^o2 en in de afdeeling Soerabaja 527 306, tegen respectievelijk 977 462, 209 247 en 488 365 in 1894. Het gemiddeld aantal der aangevraagde verbindingen, dat in 1894 voor Batavia (met Weltevreden, enz.) 1736, voor Samarang 875 en voor Soerabaja 1385 bedroeg, daalde voor Batavia en Soerabaja respectievelijk tot 1636 en 1223, terwijl het voor Samarang tot 891 klom. De bruto ontvangsten, in 1893 en 1894 achtereenvolgens f 159 525 en f 165 465, stegen in 1895 tot f 168 335, namelijk voor Batavia (met Weltevreden, enz.) tot f 76 520, voor Samarang tot f 33 440 en voor Soerabaja tot f 58 375. Als cijns aan den lande (10 pct.) was dus verschuldigd f 16 833,50, tegen f 16 546 in 1894 en f 15 952 in 1893.

Het aantal der andere kringen, waar bij het einde van 1895 telephoonnetten in exploitatie waren, welke kringen deels bestonden uit geheele gewesten, deels uit afdeelingen of onderafdeelingen van gewesten, beliep 24, zijnde 9 meer dan op ult. 1894. De bijgekomen kringen waren: de afdeeling Buitenzorg (Batavia), de residentie Preanger Regentschappen, de residentie Cheribon, de residentie Japara, de afdeeling Kraksaän (Probolinggo), de afdeeling Bondowosso (Bezoeki), de afdeeling Banjoewangi (Bezoeki), de residentie Soerakarta en de onderafdeeling Beneden-Langkat (met Tamiang) der afdeeling Deli (Oostkust van Sumatra).

Onder de bedoelde 24 kringen waren er 9 — in Tagal de afdeeling Brobes, in Pasoeroean de afdeeling van dien naam, in Probolinggo de afdeelingen Probolinggo, Loemadjang en Kraksaän, in Bezoeki de afdeelingen Bondowosso en Banjoewangi, in Banjoemas de afdeeling Tjilatjap en in Madioen de afdeeling van dien naam — die bij het einde van 1895 elk vooralsnog minder dan 25 geabonneerden telden, zoodat door de concessionarissen niets aan den lande behoefde te worden uitgekeerd. In 12 kringen — namelijk in elke der residentieën Preanger Regentschappen, Cheribon, Pekalongan, Japara en Soerakarta, zoomede in elke der afdeelingen Buitenzorg (Batavia), Tagal en Pamalang (Tagal), Modjokerto en Djombang (Soerabaja), mitsgaders Kediri

(met Berbek) en Blitar (Kediri) — bedroeg het aantal der geabonneerden meer dan 25, doch minder dan 50, ten gevolge waarvan van de bruto ontvangsten, welke gezamenlijk f 46 634¹⁾ bedroegen, 5 pct. of f 2332 aan 's lands kas verschuldigd was. Twee kringen, zijnde de afdeeling Malang (Pasoeroean) en de residentie Djokjokarta, telden respectievelijk over het grootste gedeelte van het jaar en over het geheele jaar meer dan 50 geabonneerden, zoodat van de bruto ontvangsten ad f 19 143 (f 10 619 voor Malang²⁾ en f 8524 voor Djokjokarta), over f 18 656 10 pct. en over f 487 5 pct., of te zamen f 1890 als cijns aan den lande was te betalen, terwijl eindelijk door de onderneming in de onderafdeeling Beneden-Langkat (met Tamiang), voor welken kring, in afwijking van de gebruikelijke voorwaarden, de aan den Staat te betalen retributie aanstonds op het maximum is bepaald, aan den lande 10 pct. van f 1655, of f 165,50 moest worden voldaan. Met het reeds genoemde bedrag, ad f 16 833,50, door de Nederlandsch-Indische Telephoon-Maatschappij verschuldigd, kon dus over 1895 een totaal van f 21 221 als aandeel van den lande in de opbrengst van particuliere telephoonnetten worden geboekt.

Overigens waren nog een aantal van de in 1895 of vroeger verleende vergunningen van den hierbedoelden aard bij het einde van dat jaar of nog niet aanvaard, of, voor zoover dit wel reeds het geval was, nog niet in exploitatie gebracht; sommige van welke in de plaats waren gekomen van vergunningen, vroeger verleend aan anderen, die daarvan echter niet tijdig hadden gebruik gemaakt. Nadere opgaven omtrent een en ander worden aangetroffen sub I van bijlage KK hierachter. Uit dat overzicht, hetwelk is bijgewerkt tot medio 1896, blijkt overigens dat al de tot ult. 1895 verleende vergunningen, waaromtrent de verkrijgers zich tot op dien datum nog niet hadden verklaard, gedurende het eerste halfjaar 1896 door hen aanvaard werden, in welk tijdsverloop er nog één vergunning bijkwam, welke echter medio 1896 nog niet was aanvaard. Deze vergunning en sommige van de in 1895 verleende hadden betrekking tot kringen in de buitenbezittingen, namelijk de Padangsche Beneden- en Bovenlanden (gouvernement Sumatra's Westkust), de residentie Palembang, sommige gedeelten der residentie Oostkust van Sumatra, het gouvernement Celebes en onderhoorigheden en de hoofdplaats Menado der residentie van dien naam. In welke kringen gedurende het eerste halfjaar 1896 een telephoonnet in exploitatie kwam, is hier te lande nog niet gebleken.

Terwijl tot ult. 1895 slechts één concessie was verleend voor *intercommunale telephoonverbindingen*, en wel die aan den heer S. W. BAINS voor eene verbinding tusschen Batavia, Samarang en Soerabaja, welke concessie sedert werd overgedragen op de te Batavia gevestigde „Intercommunale Telephoon-Maatschappij” (zie vorig verslag, blz. 184/185), werden gedurende het 1ste halfjaar van 1896 9 vergunningen verleend voor dergelijke verbindingen (alle tusschen plaatsen op Java), waarvan één aan de reeds genoemde naamlooze vennootschap en de overige aan een 5-tal particulieren, die meerendeels reeds exploiteerden of althans in handen hadden vergunningen voor bepaalde kringen. Al deze vergunningen werden verleend op de bij gouvernementsbesluit dd. 10 Mei 1895 n°. 34 (Javasche Courant van den 21sten dier maand) vastgestelde normaal-voorwaarden tot het aanleggen en exploiteeren in Nederlandsch-Indië van intercommunale telephoonverbindingen voor publiek verkeer (verg. vorig verslag, blz. 185), zooals die voorwaarden zijn gewijzigd³⁾ bij gouvernementsbesluit dd. 13 Februari 1896 n°. 12 (Javasche Courant van den 25sten d. a. v.). Voor zoover hier te lande blijkt, waren er van de laatstbedoelde 9 vergunningen nog slechts 2 aanvaard

¹⁾ Voor de residentieën Preanger Regentschappen, Cheribon, Japara en Soerakarta respectievelijk f 452, f 7343, f 3358 en f 964, voor de residentie Pekalongan met de afdeeling Pamalang f 5191, voor de afdeelingen Modjokerto en Djombang gezamenlijk f 5983, en voor de afdeelingen Buitenzorg, Tagal, Kediri (met Berbek) en Blitar respectievelijk f 2458, f 14545, f 7305 en f 19035.

²⁾ Voor de afdeeling Malang was van de bruto ontvangsten over April, zijnde f 487, slechts 5 pct. of p. m. f 25 verschuldigd en van die over Mei t/m December, zijnde f 10 132, 10 pct. of f 1013. (Gedurende het eerste kwartaal 1895 schijnt de kring Malang minder dan 25 geabonneerden te hebben geteld, zoodat over de ontvangsten in die drie maanden geen cijns verschuldigd was.)

³⁾ Door deze wijziging is de in art. 11 der normaal-voorwaarden vervatte bepaling, welke den concessionaris verplichtte om door de geabonneerden, die over een centraal-kantoor met de intercommunale lijn worden verbonden, ter tegemoetkoming in de kosten van inrichting en bediening van het centraal-kantoor, eene — voor elke vergunning afzonderlijk vast te stellen — bijdrage te doen betalen, vervangen door eene andere, waarbij aan den concessionaris wordt vrijgelaten om voor de bedoelde kosten een dergelijke bijdrage van ten hoogste f 10 's maands te heffen.

en had de Intercommunale Telephoon-Maatschappij voor het in werking brengen van de door haar in 1895 aanvaarde vergunning voor de intercommunale verbinding tusschen de drie hoofdplaatsen van Java uitstel gekregen tot 26 Januari 1897. Eene volledige opgaaf van de besproken 10 vergunningen is opgenomen sub II van de reeds vermelde bijlage KK hierachter.

In vijf gevallen werd gedurende 1895 het aanleggen van telephoongeleidingen voor eigen gebruik vergund. Van de normaalvoorwaarden, waarop dergelijke vergunningen (tot wederopzeggens) sedert 1890 worden verleend (zie Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4559), werd in vier dezer gevallen in zoover afgeweken, dat de voorgeschreven afstand van 2 M., waarop de telephoondraad, bij kruising van een telegraafdraad, boven dezen moet gespannen worden, tot 1 M. werd teruggebracht, terwijl in twee gevallen de bepaling werd opgenomen, dat de vergunning zou komen te vervallen met den dag waarop eene door de Regeering verleende concessie tot het aanleggen van telephoonverbindingen voor het publiek verkeer in de betrokken afdelingen gereed en in exploitatie gebracht zou zijn.

V. GELEIDINGEN VOOR ELECTRICISCHE VERLICHTING, ENZ.

Sedert de afsluiting der opgaven in 't vorig verslag (blz. 185) is het aantal der op den voet van de algemeene bepalingen in Indisch Staatsblad 1890 n°. 190, juncto 1895 n°. 121, verleende vergunningen tot het aanleggen en exploiteeren van geleidingen voor elektrische verlichting vermeerderd met één, en wel voor de afdelingshoofdplaats Meester-Cornelis (residentie Batavia), bij gouvernementensbesluit dd. 21 October 1895 n°. 26 voor den tijd van 30 jaren en op de in de Javasche Courant van 8 November 1895 vermelde bijzondere voorwaarden verleend aan den heer J. POLLEMAN, wien tevens werd toegestaan de geleidingen in aansluiting te brengen met die te Batavia en op de afdelingshoofdplaats Buitenzorg, voor welke beide plaatsen de eveneens voor 30 jaren verkregen vergunningen van gelijken aard door hem respectievelijk op 14 en 18 Februari 1895 waren aanvaard en sedert, met goedkeuring van de Indische Regeering (zie vorig verslag), zijn overgenomen door de „Nederlandsch-Indische Electriciteit-Maatschappij” te Amsterdam (zie hare statuten in de Nederlandsche Staatscourant dd. 11 October 1895). Volgens de aangehaalde algemeene bepalingen moet binnen zes maanden na de aanvaarding van eene vergunning met den aanleg der geleidingen een ernstig begin zijn gemaakt; voor de hoofdplaats Batavia is daartoe slechts eenmaal — en wel tot 6 Februari 1896 — uitstel behoeven te worden verleend, voor Buitenzorg tweemaal, laatstelijk (bij gouvernementensbesluit dd. 6 Juni 1896 n°. 3) tot 18 Augustus 1897.

De heer R. A. EKKHOUT, die zich voorstelde o. a. op de beide laatstgenoemde plaatsen een tramweganet met electriciteit dan wel stoom als beweegkracht tot stand te brengen (verg. blz. 156 hiervóór), vroeg in Maart 1895 vergunning om, bijaldien door hem tot elektrische tramwegen werd overgegaan, de daarvoor aan te leggen geleidingen tevens te mogen aanwenden voor het verstrekken van electrisch licht aldaar. Daar het in de bedoeling der Indische Regeering ligt om, zoolang het algemeen belang afwijking van dien regel niet blijkt te vorderen, op hetzelfde terrein voorshands niet meer dan één onderneming van den hierbedoelden aard te concessioneer, werd het verzoek bij gouvernementensbesluit dd. 11 April 1895 n°. 13 afgewezen.¹⁾

Wat de hoofdplaatsen Soerabaja en Samarang betreft, waarvoor dergelijke vergunningen, doch slechts voor 10 jaren, waren verleend, is de duur bij de gouvernementensbesluiten dd. 9 Januari en 3 Augustus 1896 nos. 4 en 26 nader bepaald op respectievelijk 25 en 30 jaren. Bij eerstgenoemd besluit werd tevens in de reeds in 1893 door den oorspronkelijken aanvrager, dr. TH. VAN BUUREN, aanvaarde bijzondere voorwaarden eene wijziging gebracht (voor zooveel betreft het vermogen der te bezigen dynamo's) en overi-

gens goedgekeurd de overdracht van de vergunning op de te Hilversum gevestigde naamlooze vennootschap „Soerabaja'sche Machinehandel, voorheen BECKER & C.” De vergunning voor Samarang, evenals die voor Soerabaja reeds in 1892 door dr. VAN BUUREN verkregen, doch voor welke aanvaarding reeds een paar malen uitstel was gevraagd en verleend, laatstelijk tot 6 November 1895, werd door genoemden concessionaris op 25 October 1895 aanvaard (gouvernementensbesluit dd. 24 November 1895 n°. 12).

Eene in 't laatst van 1894 door den heer A. M. HARTHOORN gedane aanvraag om soortgelijke vergunning voor de hoofdplaats Samarang werd bij gouvernementensbesluit dd. 5 Januari 1895 n°. 13, met het oog op het nog van kracht zijn van de hiervóór bedoelde vergunning VAN BUUREN, niet voor inwilliging vatbaar verklaard.

Niet enkel voor elektrische verlichting, maar tevens tot overbrenging van elektrische beweegkracht was voorts den heer EKKHOUT voornoemd het aanleggen en exploiteeren van geleidingen, eveneens op den voet der voormelde algemeene bepalingen, doch voor een tijdvak van 40 jaren, geconcessioneerd voor de gewestelijke hoofdplaats Bandong en de afdelingshoofdplaats Soekaboemi (Preanger Regentschappen), zoomede voor de gewestelijke hoofdplaatsen Poerwodjo (Bagelen), Magelang (Kadoe), Soerakarta, Djokjokarta en Padang (Sumatra's Westkust). Deze vergunningen, alle met goedkeuring van de Indische Regeering overgegaan op de firma PALM & VAN AMSTEL, gezamenlijk met den heer S. J. W. VAN BUUREN, moesten, blijkens het vorig verslag, aanvaard zijn vóór of op 28 September 1895, doch bij gouvernementensbesluit dd. 17 October 1895 n°. 21 werd, ingevolge een tijdig ingediend verzoek, daartoe alsnog uitstel verleend tot 28 Mei 1896. Alleen voor de hoofdplaatsen Soerakarta en Djokjokarta heeft de aanvaarding binnen dien termijn, namelijk op 4 November 1895, plaats gehad (gouvernementensbesluit dd. 2 December 1895 n°. 20). Op 4 Mei 1896 zou derhalve op beide plaatsen een ernstig begin met den aanleg der geleidingen moeten zijn gemaakt, maar bij gouvernementensbesluit dd. 10 Juli 1896 n°. 1 is den ondernemers daarvoor alsnog tijd gelaten tot 4 Mei 1897. De vergunningen voor de vijf andere plaatsen zijn, wegens niet tijdige aanvaarding, komen te vervallen (gouvernementensbesluit dd. 21 Juli 1896 n°. 14).

Voor zooveel die termijnen niet verschoven zijn door het aan sommigen der ondernemers verleend uitstel voor het aanvatten van de uitvoering der werken, moesten of moeten de geleidingen, waarvan hiervóór sprake is, in gebruik zijn of worden gesteld: te Batavia, Meester-Cornelis, Soerakarta en Djokjokarta binnen twee jaren na de aanvaarding van de vergunning, en te Buitenzorg, Soerabaja en Samarang binnen één jaar.

Als niet voldoende aan de vereischten, gesteld in art. 2 van Indisch Staatsblad 1890 n°. 190, kon een verzoek van mevrouw L. VAN OS, geb. VAN DELBEN, betreffende het tot stand brengen van elektrische verlichting te Kotta Radja, Olehleh en te Sabang op het eiland Weh (gouvernement Atjeh en onderhoorigheden), zoolks die aanvraag liggende was, niet in overweging worden genomen (gouvernementensbesluit dd. 20 Maart 1896 n°. 10).

Op bijzondere voorwaarden werd bij gouvernementensbesluit dd. 20 Maart 1896 n°. 5 (zie de Javasche Courant van den 31sten dier maand) vergunning verleend tot het aanleggen en exploiteeren van geleidingen voor elektrische uurwerken op de hoofdplaatsen Batavia, Samarang en Soerabaja en wel aan de firma EYDER & JANSSEN te Samarang. Deze concessie, welke werd verleend voor een tijdvak van 25 jaren, werd op 28 Juni 1896 aanvaard (gouvernementensbesluit dd. 18 Augustus 1896 n°. 21) en de geleidingen zullen vóór of op 28 Juni 1897 gereed en in exploitatie moeten zijn gebracht. Voor elk aangesloten, bij de geabonneerden in het afgelopen kalenderjaar in gebruik geweest zijnd uurwerk zal de concessionaris aan den lande hebben uit te keeren eene retributie van f 0,10 per maand.

M. Departement van financiën.

I. FINANCIËN.

§ 1. Begrooting.

a. Begrooingswetten.

¹⁾ Een paar latere verzoeken van denzelfden aanvrager: 1°, om de geleidingen voor de hem reeds in concessie verleende of alsnog in concessie te verleen elektrische tramwegen tevens te mogen aanwenden voor het leveren van licht en beweegkracht aan de door die lijnen doorsneden of langs die lijnen gelegen steden, dorpen, fabrieken, particuliere woonhuizen en landbouw-ondernemingen (uitgezonderd de rajons waarbinnen de hoofdplaatsen Batavia, Buitenzorg, Bandong en Soekaboemi gelegen zijn); en 2°, de geleidingen voor de hem in concessie verleende elektrische tramwegen te Batavia, Buitenzorg, Bandong en Tjitalengka onderling met elkander in verbinding te mogen brengen over de bij het verzoek aangegeven openbare wegen en langs den staatspoorweg Soekaboemi-Tjandjoer, konden, met het oog op art. 2 van Indisch Staatsblad 1890 n°. 190, zoolks die verzoeken liggende waren, door de Indische Regeering niet in overweging worden genomen (gouvernementensbesluiten dd. 24 November en 31 December 1895 nos. 13 en 22).

Begrooting 1895. Ten aanzien van deze begrooting valt nog aan te teekenen dat zeer onlangs bij de Staten-Generaal twee wetsontwerpen zijn aanhangig gemaakt (zitting 1896—1897—128), strekkende om in de begrooting van uitgaven, reeds gewijzigd bij de in 't vorig verslag (blz. 186) besproken wetten van 13 en 20 Juli 1895, nog eenige nadere wijzigingen te brengen, waardoor het eindcijfer van het Iste hoofdstuk eene verhooging van f 1 589 200,

dat van het IIde hoofdstuk eene verhooging van f 233 000 zal ondergaan.

Begrooting 1896. De vier wetten van 2 December 1895 (Nederlandsch Staatsblad n°. 186 t/m 189), houdende vaststelling van de hier genoemde begrooting, werden in Indië afgekondigd den IIden December 1895. Tegelijk werden in het Indisch Staatsblad openbaar gemaakt de Koninklijke besluiten van 6 December 1895 n°. 24 en 25, houdende splitsing in artikelen van de beide hoofdstukken der begrooting van uitgaven. Zie nopens een en ander Indisch Staatsblad 1895 n°. 261 t/m 266.

De bedoelde vier begrootingswetten ramen de ontvangsten en uitgaven als volgt:

Middelen in Nederland (hoofdstuk I der Middelen)	f 20 757 755	
Middelen in Indië (hoofdstuk II der Middelen)	111 065 911	
		f 131 823 666
Uitgaven in Nederland (hoofdstuk I der Uitgaven)	f 25 093 500	
Uitgaven in Indië (hoofdstuk II der Uitgaven)	115 269 081	
		140 362 581
Nadeelig verschil		f 8 538 915

Met betrekking tot de dekking van het begrotings-tekort bepaalt art. 2 van de wet, houdende vaststelling van het Iste hoofdstuk der Middelen, dat daarin wordt voorzien door eene geldeening krachtens eene nader vast te stellen wet aan te gaan.

Ten behoeve van den aanleg van staatswege van een spoorweg van Batavia naar Anjer (Bantam) werd bij de op blz. 143 hiervóór reeds genoemde wet van 15 Juli 1896 (Nederlandsch Staatsblad n°. 133, Indisch Staatsblad n°. 180) het Iste hoofdstuk der begrooting van uitgaven verhoogd met f 206 000 en het IIde hoofdstuk met f 247 000.

b. Begrotingsrekeningen.

De blijkens het vorig verslag (blz. 186) bij de Staten-Generaal aanhangige wetsontwerpen tot vaststelling van het slot der algemeene rekeningen wegens de koloniale ontvangsten en uitgaven voor Nederlandsch-Indië over de dienstjaren 1888 t/m 1891 zijn sedert — respectievelijk onder dagteekening van 7 Augustus en 29 October 1896 (zie de stukken der zitting 1895—1896 — 184, en 1896—1897 — 115) — nog gevolgd door gelijke voorstellen van wet met betrekking tot de dienstjaren 1892 en 1893.

De eindcijfers over laatstgemeld dienstjaar zijn als volgt (die over 1892 vonden reeds hunne vermelding in 't vorig verslag):

Ontvangsten in Nederland	f 33 541 980,03 ⁵	
Id. id. (uit het voordeelig saldo van den dienst 1887 overgebracht)	450 000,00	
Ontvangsten in Indië	102 109 494,76 ⁵	f 136 101 474,80
Uitgaven in Nederland	f 25 005 263,23 ⁵	
" " Indië	102 944 266,04	127 949 529,27 ⁵
Voordeelig slot		f 8 151 945,52 ⁵

§ 2. Landskassen in Indië en kasbeheer in Nederland.

In het gouvernement Celebes en onderhoorigheden werd de

onder beheer van den assistent-resident der afdeeling Ooster-districten staande landskas in de tweede helft van 1895 overgebracht van Balangnipa naar Sindjai, welke overbrenging, gehomologeerd bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 61, verband hield met de reeds in 1893 (Indisch Staatsblad n°. 208) bevolen, doch wegens het ontbreken aanvankelijk van een geschikt bureau-lokaal geruimen tijd vertraagde verandering van standplaats van bedoelden besturenden ambtenaar. Bij 's lands kas te Padang werd de in 1857 ingestelde betrekking van commies met ingang van 1 Juli 1896 ingetrokken (gouvernementsbesluit dd. 15 Mei 1896 n°. 5).

Opgaven omtrent den stand van de gezamenlijke landskassen op Java en Madura en van die in de buitenbezittingen bij het einde van elke maand van 1895 zijn opgenomen in bijlage LL hierachter.

De op blz. 186 van het vorig verslag besproken nieuwe regeling van de belooning, aan gezagvoerders van vaartuigen der gouvernementsmarine of van andere in 's lands dienst zijnde vaartuigen (residentie- en loodsvaartuigen) toe te kennen voor het vervoer van gelden voor rekening van den lande (Indisch Staatsblad 1895 n°. 23), voldoet goed. Voor het vervoer onder de bedoelde regeling van sommen tot een gezamenlijk bedrag van f 1 516 173, waarvoor vroeger f 1516 zou hebben moeten worden betaald, behoefde thans slechts f 429 aan belooningen te worden uitgekeerd.

Evenals in vroegere jaren werd voor de kosteloze overmaking van gelden ten behoeve van den lande tusschen Batavia en Samarang, Soerabaja, Padang en Makasser, en tusschen deze laatste vier plaatsen onderling, weder gebruik gemaakt van de tusschenkomst der Javasche Bank. De uit dien hoofde overgemaakte sommen bedroegen over het op ult. Maart 1896 geëindigde boekjaar der Bank een totaal bedrag van f 13 525 000, tegen f 14 640 000 over 1894 95.

Ook in 1895 werd door houders van vendu-acceptatiën een ruim gebruik gemaakt van de sedert Maart 1893 opengestelde gelegenheid om die acceptatiën bij 's lands kassen op plaatsen, waar geene kantoren van de Javasche Bank of van de factorij der Nederlandsche Handelsmaatschappij gevestigd zijn, te disconteren. Aan disconto werd gedurende dat tijdvak ontvangen f 31 926, tegen f 30 763 in 1894.

Met betrekking tot de buitengewone aanvulling, welke de Indische kassen in 1895 behoefden, is reeds het noodige medegedeeld op blz. 187 van het vorig verslag. Ofschoon in den aanvang van 1896 geen aanleiding scheen te bestaan om op middelen bedacht te zijn tot verdere buitengewone aanvulling der kassen, ook in verband met de van hier aangekondigde uitzending van f 615 000 aan Indische zilveren pasmunt, verkregen door vermunting van de van Lombok atkomstige beschadigde Nederlandsche standpenningen (zie afd. II, § 1, van dit hoofdstuk), kwam weldra in dien toestand verandering, doordien de op Banka te doene betalingen grooter waren dan verwacht werd als een gevolg van de aanzienlijke tinproductie over 1895,96, en voorts met het oog op de te doene grotere uitgaven in verband met de ontwikkelingen in Atjeh. Het ter versterking van den geldvoorraad nog noodig geraamde bedrag van p.m. f 2 miljoen werd verkregen door afgifte van wissels op het Departement van Koloniën. De uitkomsten der te dien einde in Mei jl. gehouden drie inschrijvingen vindt men gedetailleerd vermeld in het volgende staatje.

Datum der gehouden inschrijving.	Bedrag waarvoor door het Gouvernement inschrijvingen waren geopend.	Limite koers. Pet.	Ingeschreven sommen.				Waarvan gegund:				
			Beneden den limite-koers.	Tegen den limite-koers.	Boven den limite-koers.	In 't geheel.	Tegen den limite-koers.	Tegen (voor het Gouvernement) voordeelijker koers.	Alzoo in 't geheel (Indisch Courant).	Gemiddelde koers der gegunde inschrijvingen of gedeelten van inschrijvingen. Pet.	Uitmakende derhalve in Nederlandsch Courant.
4 Mei 1896.	f 1 090 000	101	f 201 000	"	f 7 200 000	f 7 401 000	"	f a) 201 000	f 201 000	± 100 ⁹⁹⁹	f 202 807,00
11 " "	800 000	101.2	56 000	f 200 000	3 900 000	4 156 000	f 200 000	b) 56 000	256 000	± 101 ⁴³	258 925,00
18 " "	1 500 000	101.5	2 260 000	7 710 000	"	9 970 000	"	c) 1 500 400	1 500 400	± 101 ³⁸⁹	1 521 240,60
			f 2 517 000	f 7 910 000	f 11 100 000	f 21 527 000	f 200 000	f 1 757 400	f 1 957 400	± 101 ³⁰⁶	f 1 982 972,60

Namelijk 1 inschrijving van f 200 000 à 100.9 pct. en 4 inschrijvingen, gezamenlijk van f 1000, tegen 100.5, 100.6, 100.7 en 100.8 pct.

b) Twee inschrijvingen: 1 van f 35 000 tegen 100.9 en 1 van f 21 000 tegen 101.2.

c) Hiervan werd tegen 101.4 pet gegund f 1 350 400 (zijnde 64 pet. van het gezamenlijk bedrag der 8 inschrijvingen tegen dien koers). Overigens werden gegund 2 inschrijvingen, te zamen van f 15 000, tegen 101.2, en 3 inschrijvingen, gezamenlijk van f 135 000, tegen 101.3 pet.

Opgaven met betrekking tot den stand der rekening tusschen het Departement van Koloniën en dat van Financiën ter zake van het Indisch kasbeheer hier te lande over de eerste tien maanden van 1895 werden reeds verstrekt op blz. 187 van het vorig verslag. Bij het einde van elke der maanden November 1895 t/m October 1896 wees de bedoelde rekening de volgende nadeelige saldo's voor het Departement van Koloniën aan:

November 1895	f 9 095 018	Mei 1896	f 14 151 444
December „	11 316 068	Juni „	15 891 504
Januari 1896	12 812 109	Juli „	16 512 948
Februari „	14 037 065	Augustus „	15 439 063
Maart „	14 323 762	September „	16 374 331
April „	15 360 849	October „	19 026 358

De uit 's Rijks schatkist gedurende 1896 aan de Indische kas hier te lande te doene voorschotten zullen, ingevolge de wet van 30 December 1895 (Nederlandsch Staatsblad n°. 244), het bedrag van f 22 miljoen niet mogen overschrijden.

§ 3. Verkoop van producten.

Veilingen. Te dezer plaatse zullen, zooals gewoonlijk, enkel de hier te lande, door tusschenkomst van de Nederlandsche Handelmaatschappij, voor gouvernementsrekening te Amsterdam en te Rotterdam gehouden veilingen van koffie, tin en kinabast worden besproken, terwijl over de op Java en te Padang gehouden gouvernements-koffieveilingen in afd. I en over den verkoop van de gouvernements-Ombilien-kolen in afd. II van hoofdstuk 0 van dit verslag zal worden gehandeld. De gouvernements-veilingen hier te lande dan bestonden in 1895 uit 225 247 pikol Java- en Menado-koffie en 110 146 pikol Bankatinn, benevens 293 603 K.G. kinabast. Gespecificeerde opgaven omtrent een en ander vindt men in bijlage MM hierachter, uit welk overzicht o. a. blijkt dat de bedoelde veilingen bruto opbrachten f 20 170 460 en netto f 18 786 292, welke sommen respectievelijk klimmen tot f 20 181 863 en f 18 797 060, wanneer ook in aanmerking genomen wordt hetgeen door de Handelmaatschappij was te verantwoorden ter zake van te min uitgeleverde en vergoede producten. Aan onkosten, gerekend van de aflading in Indië, dus *zonder* de uitgaven vanwege de Indische

Regeering ter zake van de producten gedaan (waaromtrent, zooals gewoonlijk, gegevens worden verstrekt in hoofdstuk 0, welke gegevens echter alleen met het oogst- of productiejaar verband houden), drukte dus op de *in veiling* verkochte producten een bedrag van f 1 384 168, verdeeld als volgt: kosten van afschepping op Java en in Menado f 56 367; premien van zee-assurantie (over eene verzekerde waarde — op het tijdstip waarop de assurantien gesloten werden — van f 358 254) f 10 959; kosten van vervoer over zee (van Java en Menado herwaarts) en lossingskosten f 524 265; premien aan de gezagvoerders f 8 409; zoogenaamde „onspitsbare onkosten” hier te lande (nader gespecificeerd in de aangehaalde bijlage MM) f 155 002; makelaarscourtage f 176 362; registratiekosten en opcenten f 149 647, en commissieloon der Handelmaatschappij (1½ pet. van de bruto opbrengst) f 302 557.

Bevrachtingen. Behoudens de bevrachting van één zeilschip met te Menado, Amoenang en Batavia ingenomen koffie, en van één zeilschip met Bankatinn, vond gedurende 1895 het vervoer van gouvernementsproducten uit Nederlandsch-Indië herwaarts, zooals gewoonlijk, met stoomschepen der Maatschappijen „Nederland” en „Rotterdamsche Lloyd” plaats, en zulks ten deele op den voet van de nieuwe voor het tijdvak 1 Juni 1895 t/m ult. Mei 1900 met die stoomvaartondernemingen gesloten overeenkomsten (zie blz. 188 van het vorig verslag). Voor de in het bovenbedoelde geval per zeilschip afgescheepte gouvernementskoffie werden vrachtprijzen van respectievelijk f 45 en f 40 per last besteed, al naar gelang de inlading in de residentie Menado dan wel te Batavia plaats had; het overbrengen van gouvernementsstijn per zeilschip geschiedde tegen f 10 per last. Bijlage NN hierachter vermeldt de betaalde vracht voor elke in 1895 uit Indië verscheepte lading gouvernementsproducten afzonderlijk. Het getal der beladingen in stoomschepen van de beide genoemde Maatschappijen beliep in het geheel 64, waarvan 35 in stoomschepen van de Maatschappij „Nederland” en 29 in die van de „Rotterdamsche Lloyd”. Met betrekking tot den omvang der verscheppingen van gouvernementsproducten in 1895, in vergelijking met die van 1894, volgt een recapitulerend overzicht hieronder.

STOOM- EN ZEILSCHEPEN (alle onder Nederlandsche vlag).	Aantal bela- dingen.	Verscheepte hoeveelheden (in pikols en in lasten).				Percentsgewijze verhouding tot het totaal der verscheepte hoeveelheden, een en ander be- rekend naar het aantal lasten.	
		N.B. De tusschen () vermelde getallen wijzen het aantal lasten aan.					
		Koffie.	Tin.	Kinabast.	Te zamen.		
Stoomschepen van de Maatschappij „Nederland”.	a) 35	121 694 ⁰³ (4 056 ³⁵)	55 199 ⁸⁶ (1 683 ⁶⁰)	5 409 ²² (351 ⁶⁸)	182 303 ¹³ (6 091 ⁶³)	47.49	
Id. van de Maatschappij „Rotterdamsche Lloyd”	b) 29	127 140 ¹⁸ (4 238)	53 760 ⁸³ (1 639 ⁷¹)	„	180 901 ⁶¹ (5 877 ⁷¹)	45.82	
Te zamen in stoomschepen.	64	248 834 ²³ (8 294 ³⁵)	108 960 ⁶⁹ (3 323 ³¹)	5 409 ²² (351 ⁶⁸)	363 204 ¹⁴ (11 969 ³⁴)	93.31	
Zeilschepen	2	19 999 ⁹² (666 ⁰⁰)	6 291 ¹⁴ (191 ⁸⁷)	„	26 291 ⁰⁶ (858 ³³)	6.69	
Totalen.	66	268 834 ¹⁵ (8 961 ⁰¹)	115 251 ⁸³ (3 515 ¹⁸)	5 409 ²² (351)	389 495 ²⁰ (12 827 ⁶⁷)	100	
De verscheppingen van 1894 waren al- dus verdeeld:	in stoomschepen.	c) 66	170 090 ⁹⁷ (5 669 ⁷⁰)	112 300 ⁰⁵ (3 425 ¹⁴)	5 183 ⁹² (332 ⁸⁷)	287 574 ⁹⁴ (9 427 ⁷¹)	97.48
	in zeilschepen	2	„	8 003 ³⁷ (244 ¹¹)	„	8 003 ³⁷ (244 ¹¹)	2.52
Totalen	68	170 090 ⁹⁷ (5 669 ⁷⁰)	120 303 ⁰² (3 669 ²⁵)	5 183 ⁹² (332 ⁸⁷)	295 578 ³¹ (9 671 ⁸²)	100	

a) Namelijk 23 beladingen in stoomschepen die in den contractueelen maaldienst vertrokken en 12 beladingen in zoogenaamde tusschenbooten.

b) Als voren 24 en 5.

c) Hiervan 36 beladingen in stoomschepen der Maatschappij „Nederland” en 30 in stoomschepen van de „Rotterdamsche Lloyd”. Onder deze 36 en 30 stoomschepen vertrokken er respectievelijk 10 en 6 als zoogenaamde tusschenbooten.

Assurantiën. Onder de in 1895 per zeilschip uit Indië overgevoerde ladingen gouvernementsproducten bevond zich eene lading koffie, waarvan de waarde het voor gouvernementsrisico bepaald maximum van f 500 000 (voor stoomschepen bedraagt

dat maximum f 600 000) overschreed, zoodat het excedent, ad f 909 444, tegen zeeschade werd geassureerd, en wel tegen eene premie van 2¹⁵/₁₆ pet. voor zooveel het op Java en van 3¹¹/₁₆ pet. voor zooveel het in de residentie Menado ingeladen gedeelte betreft.

In het voorafgegane jaar waren dergelijke verzekeringen niet noodig geweest.

Van de in 1895 door de Nederlandsche Handelmaatschappij geldelijk verantwoorde producten (zie de hiervóór aangehaalde bijlage MM), die, berekend naar de prijzen op de tijdstippen waarop de assurantiën gesloten werden, eene waarde vertegenwoordigden van f 20 611 111, was tegen zeeschade verzekerd geweest eene waarde van f 358 254, zoodat voor gouvernementensrisico was gebleven eene waarde van f 20 252 857 (in stoomschepen f 19 615 142 en in zeilschepen f 637 715). Het Gouvernement leed op de eigen risico eene schade van f 19 849,33 (waarvan f 6 117,31 op eene lading per zeilschip), terwijl door assuradeuren (die aan premieën ontvangen hadden f 10 958,62) f 9208,48 werd vergoed.

§ 4. Andere bronnen van inkomst.

A. Verpachte middelen.

Zowel in het voor Java en Madura als in het voor de buitenbezittingen geldende algemeen reglement voor de verpachting van 'slands middelen (Indisch Staatsblad 1853 n°. 86 en 1854 n°. 75, beide aangevuld o. a. bij Indisch Staatsblad 1890 n°. 114) werden bij ordonnantie van 29 Augustus 1896 (Indisch Staatsblad n°. 165) eenige wijzigingen gebracht, hoofdzakelijk met het doel om, ter vereenvoudiging van de administratie, de beslissing omtrent het afstaan van de pachten in sommige gevallen te doen overgaan van den Gouverneur-Generaal op den directeur van financiën, en verder om uitzondering toe te laten op den regel dat de pachtovereenkomsten steeds bij notarieele akte moeten worden gesloten, voor welke laatste afwijking (welke geacht wordt, waar het financieel minder belangrijke pachtmiddelen geldt, van gunstigen invloed te kunnen zijn op de te bedingen pachtsom) als voorwaarde geldt dat aan het voornemen om met eene onderhandsche akte genoeg te nemen steeds bekendheid zij gegeven bij de aankondiging der verpachting. Tegelijkertijd werden voorts de in een paar artikelen der algemeene pachtreglementen ontdekte leemten aangevuld, door toevoeging daaraan van eene nieuwe alinea. Bij administratief voorschrift werden de grenzen bepaald, binnen welke de directeur van financiën van zijne nieuwe bevoegdheid zal hebben gebruik te maken ¹⁾ en tevens de gevallen aangewezen welke de toepassing wettigen van het aangenomen beginsel om uitzonderingen toe te laten op den regel dat de ter zake van eene pacht te sluiten overeenkomst bij notarieele akte wordt aangegaan.

Overigens werd de verordening in Indisch Staatsblad 1881 n°. 206, waarbij de gelegenheid is geopend om herverpachtingen van landsmiddelen te doen houden bij inschrijving, bij de aangehaalde ordonnantie van 29 Augustus 1896 tevens in dier voege gewijzigd dat de beslissing omtrent het houden van herverpachting op dien voet bij voornoemde departementschef berust in de gevallen waarin deze bevoegd is het staande de verpachting verkregen hoogste bod af te wijzen.

O p i u m p a c h t.

De blijkens het verslag van 1884 (blz. 145) voor den toenmaligen tijdelijken chef van de opiumpolitie ter zee vastgestelde instructie was, evenals de in 1886 (zie het verslag van dat jaar, blz. 139) vastgestelde bepalingen betreffende het door dienzelfden titularis te voeren beheer van de stoomschepen en andere vaartuigen tot bedoelden dienst behoorende, ook van kracht gebleven, toen in 't laatst van 1889 (verg. het verslag van 1890, blz. 161) werd overgegaan tot aanstelling van een hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden ²⁾, bij wien ook de leiding van de opiumrecherche ter zee en, in verband daarmee, bedoeld beheer kwamen te berusten. Thans is echter (gouvernementsbesluit dd. 8 Februari 1896 n°. 9) voor den hoofdinspecteur eene nieuwe instructie vastgesteld. Deze instructie — één van welke

artikelen sedert eene rectificatie heeft ondergaan (gouvernementsbesluit dd. 10 Juni 1896 n°. 18) — houdt eene nauwkeuriger omschrijving in van de verhouding van den hoofdinspecteur tot de residenten en andere (civiele of militaire) autoriteiten dan zulks mogelijk was bij de instructie van 1884, toen de speciale dienst der bestrijding van den sluikhandel ter zee nog slechts in een staat van wording verkeerde. De leiding der maatregelen ter zee tot tegengang van den sluikhandel blijft krachtens de nieuwe instructie aan den hoofdinspecteur opgedragen. Deze houdt voorts namens de Regeering toezicht over de maatregelen van gelijke strekking, die door de gewestelijke besturen te land en ter bewaking van de kusten worden genomen. Was reeds in 1893 (verg. het verslag van dat jaar blz. 178 179) aan den titularis die het ambt van hoofdinspecteur vervulde, bij wijze van persoonlijke opdracht, de leiding toevertrouwd van de proef met de exploitatie van het opiummiddel in eigen beheer, door de nieuwe instructie is deze bemoeienis, daaronder ook het toezicht namens de Regeering uit te oefenen op hetgeen in het belang der regie aan de gewestelijke besturen is opgedragen, tot de aan het ambt van hoofdinspecteur verbonden functiën gebracht. Bij het aangehaald besluit van 8 Februari 1896 zijn voorts de voormelde bepalingen van 1886 omtrent het beheer der voor de opiumpolitie ter zee toegestane middelen vervangen door nieuwe voorschriften, die den hoofdinspecteur grootere vrijheid laten ten opzichte van benoeming, ontslag, enz., van het Europeesch personeel der stoomschepen en van het verdere personeel, dat hem ten behoeve van de bestrijding van den sluikhandel — en ook ten behoeve van de proef met de regie — is toegevoegd, zoomede ten aanzien van de bepaling der getalsterkte en bezoldiging van de bemanning der inlandsche vaartuigen. Als standplaats werd den hoofdinspecteur Batavia aangewezen.

1°. Java.

In 1895 werden op Java geene nieuwe verpachtingen van het opiummiddel gehouden; die pacht toch was in alle gewesten van het eiland (op Madura — zie lager blz. 176 — is de pacht sedert 1 September 1894 bij wijze van proef door exploitatie in eigen beheer vervangen) afgestaan voor het driejarig tijdvak 1895 t/m 1897. Het totaal der als pachtsom te vorderen bedragen bleef derhalve voor de 18 pachtperceelen (onder één van welke perceelen de residentie Lampongsche Districten is begrepen) op f 11 644 440 'sjaars bepaald (zie vorig verslag, blz. 189). Voor het jaar 1896 heeft men echter aan pachtsom — voor 15 perceelen — op niet meer dan f 10 496 400 te rekenen, aangezien de residentieën Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki, waar de opiumpacht laatstelijk was afgestaan voor gezamenlijk f 1 148 040, na ult. 1895 zijn gaan behooren tot het proefgebied der regie, nadat het Gouvernement, gebruik makende van de bevoegdheid, welke het zich bij den afstand in pacht van elk dier perceelen had voorbehouden (Indisch Staatsblad 1894 n°. 139), de loopende pachtcontracten met ingang van 1 Januari 1896 had opgezegd.

Gedurende 1895 kwam ook geen verandering in de voor de verstreking aan de pachters als maxima toegestane hoeveelheden ruw opium (in totaal 171 780 katti). Er werd echter slechts beschikt over 107 441 katti, waarvan bij het einde des jaars door de pachters in de zoeven genoemde drie gewesten 255 katti werd teruggeleverd. Het restant, ad 107 186 katti, maakt 62,40 pet. uit van de toegestane hoeveelheid, welke verhouding iets meer bedraagt dan die in de twee voorafgegane jaren, zijnde het percentage in 1893 geweest 62,35 en in 1894 60,45. Hierbij valt er rekening mede te houden, dat de verhoudingscijfers in de laatstgemelde twee jaren betrekking hadden op de verstrekkingen na aftrekking der aan het einde van den pachttermijn door de pachters teruggeleverde hoeveelheden, terwijl op ult. 1895 slechts in drie perceelen opium aan den lande teruggeleverd werd. Laat men de hoeveelheden, die op ult. 1894 weder in 'slands voorraad werden overgebracht, buiten rekening, dan blijken de pachters gedurende 1895 in 12 van de 18 perceelen gezamenlijk 6890 katti minder en in de overige 6 perceelen (Batavia, Samarang, Rembang, Pasoeroean, Kadoe en Kediri) 5325 katti meer te hebben genomen dan in 1894.

Welke maxima van elke der beide soorten opium (Levantsch en Bengaalsch) de pachters in 1895 konden ontvangen, en hoeveel van elke dier soorten door hen werd genomen, vindt men opgegeven in bijlage OO hierachter. Alleen in het vereenigd pachtperceel Batavia, Krawang en de Lampongsche Districten en in het perceel Pasoeroean werd het verkrijgbare maximum ten volle verstrekt; daarentegen in de perceelen Rembang,

¹⁾ Welke maatstaf behoort te worden aangelegd om in het bedrag op zich zelf van het staande de verpachting verkregen hoogste bod eene reden te vinden voor toe- of afwijzing, blijkt uit Indisch Staatsblad 1896 no. 166.

²⁾ Bij de ordonnantie in Indisch Staatsblad 1884 n°. 42 was de noodige voorziening getroffen om de bevoegdheid tot het doen opsporen van opiumovertredingen ook bij de opiumpolitie ter zee te doen berusten. Regelmatigheidsvalve werd bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 25 bedoelde ordonnantie alsnog in dier voege gewijzigd dat zij niet meer spreekt van den „ambtenaar belast met de leiding der maatregelen ter zee tot bestrijding van den sluikhandel in opium“, maar van den „hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden“.

Samarang, Tagal en Madioen slechts 36, 41, 42 en 45 pct. van de verstrekke hoeveelheid. Voor de overige perceelen kwamen de verstrekkingen de maxima het meest nabij in Banjoemas en Cheribon (respectievelijk 83 en 91 pct.).

Berekend naar de verstrekte hoeveelheden en, voor zooveel Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki betreft, naar de verbruikte hoeveelheden, waren de laagste bedragen, waarop het opium uit 's lands voorraad den pachtters aan pachtson en verstrekkingsprijs (deze laatste à f 30 per katti) kwam te staan, f 80,40 en f 91,64 (in Banjoemas en Cheribon) en de hoogste (in Japara en Kediri) f 176,23 en f 185 per katti. Voor elk perceel vindt men dit kostende berekend in het volgend overzicht, tevens aanwijzende, behalve de gemiddelde debietprijzen van het bereid opium, hoeveel elke katti ruw opium den pachtters zou hebben opgebracht, voor de juistheid van welke laatste opgaf, als berustende op gegevens van de pachtters afkomstig, echter niet kan worden ingestaan.

PACHTPERCEELN.	Wegens pachtson en inkoopsprijs (deze laatste à f 30 de katti) is het in 1895 verstrekte) <i>ruw</i> opium den pachtters per katti te staan gekomen op:	Gemiddelde opbrengst welke door de pachtters gedurende 1895 zou zijn verkregen van één katti <i>ruw</i> opium.	Gemiddelde verkoopprijzen van <i>bereid</i> opium gedurende 1895 <i>b</i>)	
			per thail (1/16 katti).	per matta (1/100 thail).
Batavia			f 18.00	f 0.32
Krawang	f 141.47	f 192.59	18.00	0.32
Lampoenzche Districten			18.00	0.32
Cheribon	91.64	122.72	12.00	0.14 ^b
Tagal	139.79	160.21	13.00	0.16
Pekalongan	126.37 ^b	144.97	13.10	0.16
Samarang	113.72	124.90	13.00	0.17 ^b
Japara	176.23	189.19	13.50	0.18
Rembang	135.25	188.74	12.00	0.18 ^b
Soerabaja	141.43	179.15 ^b	13.50	0.18
Pasoeroean	133.13 ^b	183.41 ^b	16.00	0.23
Probolinggo	144.16	183.46	18.00	0.22 ^b
Bezoeki	140.39	167.00	c)	0.18
Banjoemas	80.40	135.00	14.00	0.20
Bagelen	132.84	136.93	12.22	0.17
Kadoe	148.98	210.29	15.50	0.20
Djokjokarta	136.53 ^b	200.05 ^b	12.25	0.19
Soerakarta	123.99	168.00	14.00	0.17
Madioen	152.26 ^b	241.02	13.66	0.17
Kediri	185.00	138.59	18.00	0.20

a) Voor zooveel de residentien Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki betreft, is van de verstrekte hoeveelheden afgetrokken hetgeen op 1.1. 1895 door de pachtters aan den lande is teruggeleverd (zie bijlage OO hierachter).

b) Naar gelang bij de bereiding andere bestanddeelen (glucosestroop, koolij-suiker, enz.) worden bijgevoegd, levert het ruw opium tusschen de 50 en 80 pct. aan bereid opium uit. (In 't vorig verslag werd door eene mistelling 50 a 60 pct. opgegeven.)

c) In Bezoeki had geen verkoop per thail plaats.

Aangaande den bijzonderen dienst ter zee tot bestrijding van den sluikvoer van opium, welke dienst nog steeds op den ouden voet geregeld bleef ¹⁾, is voor dit verslag het volgende gemeld.

Een der kruisers, de *Cycloop*, die ook na het eindigen van de expeditie tegen Lombok voorloopig voor koerierdiensten in de wateren van dat gewest gestationneerd bleef, kwam eerst in Januari 1896 weder ter beschikking van den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden. Van de drie andere stoomschepen moest dientengevolge gedurende 1895 voor den dienst van de opiumpolitie ter zee zooveel meer gevorderd worden. De kruiser *Argus* kon gedurende een deel van het jaar aan dien eisch niet voldoen wegens ziekte onder de Europeesche opvarenden en door herstellingen, welke aan verschillende machinedeelen moesten worden aangebracht. Ook de *Tagal* en de *Wachter* moesten verschillende reparatiën, hoewel van minder langdurigen aard, ondergaan. Intusschen werden in den loop van het jaar de schepen

¹⁾ Bij h't reeds op de vorige bladzijde besproken gouvernementsbesluit dd. 8 Februari 1896 n. 9 werd aan de gewestelijke bestuurders op Java en Madura, en in het bijzonder aan de residenten der strandgewesten langs Java's noordkust, opgedragen om den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden krachtig bij te staan, zoowel door het verstrekken van de inlichtingen, welke gevraagd worden of van nut kunnen zijn, als door ondersteuning en bescherming in de gevallen, waarin hunne hulp in het belang van de bestrijding van den opiumsluikhandel en van de daarmee belaste personen wordt ingeroepen.

herhaaldelijk uitgezonden naar de verschillende eilanden-groepen benoorden Bantam en Batavia, langs de noordkust van Java, naar de Karimon Djawa-groep, naar Madura en de oostelijk daarvan gelegen eilanden, ter bekruising van Straat Madura en Straat Bali, en naar de zuidkust van Java's Oosthoek, terwijl hunne tochten zich, op verzoek van den assistent-resident van Billiton, voorts nog tot de wateren van dat eiland en tot de Karimata-eilanden (Westerafdeeling van Borneo) uitstrekten, tot wering van den sluikhandel, die vermoed werd van Serawak uit gedreven te worden.

De Engelsch-Chineesche stoomschepen, die onder verdenking lagen van zich aan den sluikschen invoer schuldig te maken, werden meermalen langs de kust gevolgd om de afgifte van opium onderweg aan inlandsche vaartuigen te beletten. Tal van vaartuigen werden gevisiteerd, en in het bijzonder zooveel mogelijk de gangen van de kleinere inlandsche vaartuigen nagegaan. Om het toezicht op de laatste te vergemakkelijken, werd bij de met 1 Maart 1896 in werking getreden ordonnantie in Indisch Staatsblad 1895 n. 254 (zie vorig verslag, blz. 283) het registreeren en brandmerken voorgeschreven van alle op Java en Madura tehuis behoorende inlandsche vaartuigen, dat zijn hoofdzakelijk de visschersprauwen, die gemakkelijk overal kunnen landen en dus voor het aan den wal brengen van de smokkelwaar bijzonder geschikt zijn.

De inlandsche zeilvaartuigen voor de kustbewaking bleven in 1895 ter beschikking van de residenten van Bali en Lombok, Japara en Madura, terwijl een deel dier vloot op de kust van Rembang bleef gestationneerd onder het toezicht der recherche. Met het oog op de betrekkelijk geringe uitkomsten in de laatste jaren met deze vaartuigen verkregen, is de vraag gerezen of het nut van de prauwvloot — die vroeger in vereeniging met de daarvoor aangewezen stoomschepen heeft bijgedragen tot fuiking van den brutalen smokkelhandel zoals die toen op Java's noordkust gedreven werd — thans nog wel geëveurendig is aan de kosten, welke daarvoor gemaakt worden. Alvorens omtrent het lot dier vloot uitspraak te doen, wenschte de Indische Regeering op afdoende wijze te zien aangetoond, dat met minder geld hetzelfde nuttig effect, dan wel met dezelfde uitgaven eene betere en meer actieve bestrijding van den invoer over zee van sluikopium georganiseerd kan worden. Aan den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden is opgedragen dienaangaande uitgewerkte voorstellen te doen.

Smokkeluitvoeren van uit de Straits-Settlements naar Java werden in 1895 niet gesignaleerd. In de eerste maanden van 1896 kwamen echter berichten uit Singapore van plannen tot invoer in Nederlandsch-Indië op groote schaal van clandestien opium. Ondanks verscherping van het toezicht was tot Mei j.l. van pogingen van dien aard nog niets ontdekt.

In de van Singapore naar Bali uitgevoerde hoeveelheden viel eenige vermindering waar te nemen. Luidens de thans ingekomen opgaven, waaraan nochtans evenals vroeger slechts eene betrekkelijke waarde is toe te kennen, zouden in 1895 met de van Singapore op Bali varende schepen zijn verzonden 1195 kisten opium, welk cijfer niet veel verschil oplevert met het werkelijk op Bali ontscheept aantal van 1148 kisten. In 1894 waren die cijfers respectievelijk 1383 en 1196. Van sluikaanvoeren, van Bali uit, in Banjoewangi wordt ook thans wederom melding gemaakt. De omstandigheid, dat het sluikopium door handlangers-naar den wal vervoerd en, naar gelang de gelegenheid zich voordoet, bij kleine hoeveelheden aan den man gebracht wordt, maakt het betrappen van de hoofdaanleggers uiterst moeilijk. Door het kruisen met stoomschepen in Straat Bali en langs het oostelijk gedeelte van Java's zuidkust wordt getracht den invoer op Java tegen te houden. (Over den waarschijnlijk uitvoer der sluikwaar naar Madura zie blz. 177.) Naar Makasser werden in 1895 van Singapore uitgevoerd 495 kisten (tegen 293 in 1894), terwijl volgens ontvangen bericht 478 kisten te Makasser zouden zijn ontscheept.

Wat de bestrijding van den opiumsluikhandel te land aangaat, wordt aan de ontvangen verslag-bijdragen het volgende ontleend.

Animositeit tusschen de pachtters van Samarang en Japara, twee vijandige concurrenten bij de verpachting in 1894 van het opiummiddel voor het loopend driejarig tijdvak, werd als de oorzaak beschouwd van een belangrijken sluikhandel van Samarang naar Japara. Om dien tegen te gaan, werd de politiemacht in Japara tijdelijk met drie Europeesche ambtenaren en zes op-passers versterkt. Daarna bracht eene onderlinge schikking, waarbij den Samarangschen pachter een aandeel in de Japarasche pacht werd afgestaan, de belangen dier pachtters samen.

In Kediri werd één Europeesch ambtenaar vervangen door drie

inlandsche mantri's, en ter hoofdplaats Madioen werd de speciale opiumpolitie met twee mantri's versterkt, in het bijzonder voor het onderzoeken van per spoorweg aankomende en vertrekkende personen en voor het toezicht in het bereidingsgebouw van den pachter, waarvoor geen personeel beschikbaar was.

Terwijl in 1893 en 1894 in de verschillende gewesten van Java 1846 en 1735 aanhalingen werden gedaan, gemiddeld bestaan hebbende uit 3.79 en 4.08 thail ruw opium ¹⁾ per aanhaling, werden in 1895 2005 dergelijke overtredingen geconstateerd, elke gemiddeld 4.54 thail betreffende.

Zoals uit het volgende gewestelijk overzicht blijkt, kwam van bedoelde 2005 aanhalingen ruim de helft voor alleen in Japara (485), Bagelen (236), Soerakarta (221) en Madioen (149), en waren de hoeveelheden, die in totaal 569 katti bedroegen (tegen 437 en 442 in 1893 en 1894), het belangrijkste in Batavia, Preanger Regentschappen, Samarang en Japara, namelijk respectievelijk 228, 91, 82 en 48 katti.

GEWESTEN. ^{a)}	Getal aanhalingen in 1895.			Aangehaalde hoeveelheden opium (naar het gewicht in ruwen staat.) ^{b)}			
	Ruw opium.	Bereid opium.	Totaal	Katti's	Thail's	Tji's	Matta's
Bantam	13	13	2	11	7	..
Batavia	5	117	122	228	1	7	9 ¹ / ₂
Krawang	51	51	..	17	1	2 ¹ / ₂
Preanger Regentschappen .	..	83	83	91	14	5	6
Cheribon	15	15	27	14	7	6 ¹ / ₂
Tagal	40	40	12	2	3	1 ¹ / ₂
Pekalongan	25	25	2	9	2	6
Samarang	1	123	124	82	2	2	6 ¹ / ₂
Japara	485	485	48	6
Rembang	1	98	99	8	6	6	9
Soerabaija	1	74	75	3	5
Paseroean	30	30	3	9	1	1 ¹ / ₂
Probolinggo	22	22	1	1	2	6
Bezoeki	50	50	16	4	3	6
Banjoemas	85	85	7	7	..	6 ¹ / ₂
Bagelen	236	236	17	15	3	..
Kadoe	20	20	..	14	8	8
Djokjokarta	1	34	35	..	4	4	6
Soerakarta	71	150	221	4	13	..	9
Madioen	18	131	149	10	15	..	6
Kediri	25	25	..	6	9	7
Totaal	98	1907	2005	569	7
In 1894 waren de cijfers ^{c)}	85	1650	1735	442	6	..	7 ¹ / ₄
„ 1893 „ „ „ ^{c)}	419	1427	1846	437	8	4	9 ¹ / ₂

^{a)} De gewesten Bantam en Preanger Regentschappen vormen in hun geheel verboden kringen. Verder zijn voor een groot deel voor het opium gesloten Krawang, Cheribon, Banjoemas en Bagelen, en voorts enkele gedeeltes van de residentien Batavia, Tagal, Pekalongan, Paseroean, Probolinggo en Bezoeki, zoomede het tot de residentie Soerabaija behorende eiland Bawean.

^{b)} De in 1895 aangehaalde hoeveelheden bereid opium bedroegen gezamenlijk ongeveer 208¹/₂ katti. In de tabel zijn die partijen in rekening gebracht als 417 katti in ruwen staat.

^{c)} In de opgaven over 1893 en 1894 zijn thans de aanhalingen en de aangehaalde hoeveelheden in de residentie Madura niet meer medegegeld; zie daarover lager (blz. 177).

De overtreders waren voor het meerendeel Chineezzen en inlanders. In Soerakarta werd 1 Europeaan veroordeeld en in Soerabaija eene vervolging ingesteld tegen 2 Europeanen, wier zaken, tijdens de opgaaf, nog niet waren berecht.

Dat in de residentie Batavia de in 1895 aangehaalde hoeveelheden aanzienlijker waren dan in eenig ander gewest, was hoofdzakelijk hieraan toe te schrijven dat op het eiland Leiden (in de baai van Batavia) in den grond begraven werd gevonden eene partij ruw opium, wegende niet minder dan 134 katti. Voldoende aanwijzing omtrent de eigenaren of de bestemming

¹⁾ De aangehaalde hoeveelheden bereid opium zijn, bij deze en de verdere opgaven, herleid naar het gewicht in ruwen staat.

van dit opium werd niet verkregen. Voorts werden door de recherche te Tandjong Priok 20 blikken, inhoudende p. m. 10 katti bereid opium, aangehouden, welk opium verpakt was als gecondenseerde melk.

Van Tagal wordt melding gemaakt van de ontdekking van eene partij van 87 thail bereid opium, verpakt in eene brandkast, waarop bij den invoer de hand werd gelegd. De Chinees, aan wien de kast was geadresseerd, werd voorloopig in hechtenis genomen, doch de president van den landraad vond voor het instellen van eene vervolging geen termen aanwezig, daar uit het onderzoek niet bleek dat de verdachte last gegeven had tot den invoer of daarbij belanghebbende was. Intusschen wees het onderzoek uit, dat de bedoelde Chinees onder een valschen naam op Java verblijf hield en werd hem daarom het verder verblijf aldaar ontzegd.

In Soerabaija werd gedurende 1895 slechts op ruim 3 katti de hand gelegd, dus belangrijk minder dan de in 1893 en 1894 aangehaalde partijen, gezamenlijk bestaan hebbende uit respectievelijk 51 en 172 katti (ook al neemt men in aanmerking, dat onder laatstgemeld totaal één aanhaling begrepen was van niet minder dan 146 katti). De resident merkt hierbij op, dat het onbeduidende der aanhalingen van 1895 niet zoo zeer is toe te schrijven aan afnemering van den sluikhandel, dan wel aan de grootere omzichtigheid, welke de sluikers betrachten. In dit gewest werden 13 personen vervolgd wegens het (met toestemming van den pachter) houden van clandestiene verkooppplaatsen; tegen 11 van hen werd eene veroordeeling uitgesproken.

De gemachtigde van den pachter van Probolinggo voor de afdeelingen Probolinggo en Kraksaan werd er op betrappt, dat hij ruw opium, afkomstig van de gouvernementenverstrekkings, in Madioen invoerde en ten nadeele van den pachter van dit gewest deed verkoopen. Op eene partij van 10 katti werd beslag gelegd. Zoowel de gemachtigde als zijne handlangers werden door den landraad gestraft; de eerste kwam echter van het vonnis in hooger beroep, in welk appel, volgens de tot Mei 1896 loopende berichten, nog geen uitspraak was gedaan.

De met ult. 1894 afgetreden pachter van Bagelen trachtte zijn overgehouden opium in Djokjokarta van de hand te zetten, aan welk bedrijf een einde werd gemaakt door de veroordeeling van den Chinees, die met den verkoop belast was.

Hoewel in Soerakarta weder weinig opium werd aangehaald en volgens den resident nog andere omstandigheden reden geven om aan te nemen dat de sluikhandel thans op kleinere schaal gedreven wordt, wijst het bij voortduring groote getal aanhalingen in dit gewest er op, dat de smokkelaars niet stilzitten en elke gelegenheid te baat zullen blijven nemen om ook grotere hoeveelheden in te voeren, waartoe de kans, in verband met de weinige betrouwbaarheid der inlandsche politie aldaar, altijd schoon blijft.

Ruw opium werd, behalve de hoeveelheden van 134 en 10 katti welke de politie in Batavia en Madioen machtig werd (zie hooger), slechts zeer weinig achterhaald.

Voor zoover sommige der in het voorafgaande overzicht genoemde gewesten geheel dan wel voor een grooter of kleiner gedeelte zoogenaamde verboden kringen uitmaken (verg. noot a), is omtrent de aanhalingen gedurende 1895 het volgende gemeld.

Het opium, dat naar den verboden kring Bantam zijn weg vond, was uitsluitend uit Batavia afkomstig; het getal aanhalingen bleef er stationnair. Van de aanhalingen in Batavia, Krawang en Cheribon hadden er respectievelijk 7, 42 en 14 betrekking tot de verboden kringen, waarbij het in den regel slechts zeer geringe hoeveelheden opium of overblijfselen van opium gold. In de genoemde gewesten, zoomede in de Preanger Regentschappen, waren de overtreders bijna uitsluitend Chineezzen. In de enkele gevallen dat ook inlanders daarbij betrokken waren, bleken zij gewoonlijk slechts als handlangers te hebben dienst gedaan, daar de Soendanees, over 't algemeen genomen, niet schuift. Onder de in de Preanger Regentschappen geconstateerde opium-overtredingen waren er eenige, die tot vrij groote partijen sluikwaar betrekking hadden. Twee partijen bereid opium werden aangehaald, te zamen bedragende 261 thail, verpakt in blikken doosjes, waarop de stempel van den opiumpachter te Batavia was nagemaakt en die per spoor van Buitenzorg waren aangebracht. Bij eene andere gelegenheid werd er 215 thail bereid opium aangehaald, in darmen verpakt, welke hoeveelheid vermoed werd van de Cheribonsche pacht afkomstig te zijn. De sluikhandel in het tot verboden kring verklaarde gedeelte der residentie Tagal wordt gezegd van weinig beteekenis te zijn; slechts 4 aanhalingen van enkele matta werden gedaan. In de verboden kringen der residentien Pekalongan en Soerabaija

werd geen enkele overtreding geconstateerd. In de verboden kringen van Banjoemas en Bagelen nam het getal aanhalingen toe (respectievelijk 52 en 128, tegen 39 en 99 in 1894), doch bleven de aangehaalde hoeveelheden over het algemeen gering. Met opzicht tot de voor het opium gesloten gedeelten der residentie Probolinggo (de districten Kandangan, Tengger en Gading), waar zich op de landbouwondernemingen veel van elders afkomstig werkvolk bevindt, dat aan het gebruik van opium gewend is, luidden de berichten over 1895 omtrent de handhaving van het verbod niet gunstiger dan vroeger (verg. vorig verslag, blz. 191). In 3 van de 7 aan het licht gekomen overtredingen kon wegens onvoldoende bewijzen geen rechtsvervolgning worden ingesteld. In de verboden kringen van Pasoeroean en Bezoeki wordt slechts zeer weinig geschoven; in het eerste gewest werd eenmaal, in het laatste 6 malen eene overtreding berecht. Over de verboden kringen in de drie laatstgenoemde gewesten wordt overigens lager nog gehandeld (zie blz. 178).

Ter zake van de verschillende perceelen op Java was over 1895 aan pachtsom verschuldigd f 11 644 440, terwijl de winst voor den lande op het (tegen f 30 per katti) verstrekt opium, bestaan hebbende uit 49 856 katti Levantsche en 57 585 katti Bengaalsche soort, kon gesteld worden op f 2 320 708, daar het verstrekt Levantsch opium den lande op f 7,43 en het Bengaalsch opium op f 9,24 per katti kwam te staan (zie noot b van bijlage OO hierachter ¹⁾). Slechts in Bezoeki bleef de pachter op ult. 1895 een klein gedeelte van de pachtsom achterstallig (f 3586), dat echter in Januari 1896 werd aangezuiverd. Eveneens werd in zijn geheel afbetaald de achterstand over 1894 van het perceel Madioen, bedoeld op blz. 191 van het vorig verslag.

Aan boeten wegens niet tijdige betaling en aan achterstallige pachtpenningen over vorige jaren werd gedurende 1895 ontvangen f 86 741.

Op de vorderingen, die het Gouvernement nog heeft ten aanzien van den bekenden aanzienlijken achterstand over den pachttermijn 1887 t m 1889 in een aantal pachtperceelen zijn gedurende 1895 slechts geringe afbetalingen gedaan, waaromtrent nader gehandeld is sub II van de hiervoór aangehaalde bijlage OO.

In mindering van de schuld van f 24840 betreffende de pacht voor Djokjokarta over 1892 (zie het verslag van 1894, blz. 176) wordt sedert April 1895 f 500 's maands afgedragen, in afwachting van eene schikking, welke tot standkoming nog vertraagd was, daar zich eene moeielijkheid had voorgedaan, welke echter, naar verwacht werd, binnenkort zou zijn uit den weg geruimd. Intusschen is de vordering door de hypotheek, die de debiteur ten behoeve van het Gouvernement verleende, voldoende verzekerd. Van de achterstanden betreffende de pacht in Soerakarta (1875 t m 1877), Pasoeroean (1884 t m 1886) en Banjoemas (1877) kwam in 1895 niets binnen. Door den debiteur wegens laatstgenoemd perceel zou echter ten behoeve van den lande hypo-

theek worden gevestigd op eenige perceelen, die tot nogtoe voor andere schulden verbonden waren, terwijl een zoon van dien gewezen pachter in het begin van 1896 aanbodt maandelijks f 50 op de schuld af te betalen.

2°. Buitenbezittingen.

Omtrent de opiumpacht in de vier gewesten der buitenbezittingen, waar het Javasche pachtstelsel werkt, is het volgende te melden.

Terwijl ter Sumatra's Westkust, in Benkoelen en in Palembang de voor den driejarigen termijn 1895 t m 1897 gesloten pachtcontracten van kracht bleven, was voor de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo eene nieuwe verpachting noodig. Ook nu werd het middel wederom tweeledig, namelijk voor 1896 alleen en voor het driejarig tijdvak 1896 t m 1898 opgeveild (Indisch Staatsblad 1895 n°. 150). Voor het eenjarig tijdvak werd geen hooger bod verkregen dan f 15 000 en voor drie jaren niet meer dan f 13 320 's jaars. Hoewel het eerstbedoeld bod f 780 minder bedroeg dan de reeds vrij lage pachtsom over 1895, werd het toch aangenomen, aangezien van eene herverpachting geen beter resultaat kon worden verwacht, gelet op de moeite die het had gekost voor 1895 het (onderhandsche) bod van f 15 780 te verkrijgen. Naar de oorzaken der daling in de laatste jaren van de waarde der pacht in dit gewest (voor 1893 was nog verkregen f 25 248 en voor 1894 f 20 460) werd in 1895 een onderzoek ingesteld, waaruit bleek dat die daling in de eerste plaats was toe te schrijven aan vertrek van honderden Chineesche koelies ten gevolge van het staken der werkzaamheden van eenige tabaks-ondernemingen. Neemt men in aanmerking dat in het besproken pachtgebied de Chineezen verreweg het grootste contingent van de opiumschuivers leveren en dat het aantal Chineesche aangeslagenen in de bedrijfsbelasting (en dus, globaal genomen, het aantal volwassen Chineezen) 1651 bedraagt, waarvan de niet-schuivers nog moeten worden afgetrokken, dan is begrijpelijk dat de genoemde omstandigheid op het debiet van grooten invloed moet zijn geweest. Bovendien wordt het verminderd debiet nog toegeschreven aan toeneming van den sluikhandel uit de oostelijk van ons rechtstreeksch gebied gelegen zelfbesturende rijken, waar de invoer van opium, tegen betaling van een betrekkelijk laag recht, en de verkoop zijn vrijgelaten. Het is te verwachten dat deze sluikhandel met beteren uitslag zal kunnen worden tegengegaan, wanneer eventueel het denkbeeld wordt verwezenlijkt om ter Oostkust van het gewest de tolheffing en pachten, tegen schadeloosstelling, uit handen der inlandsche bestuurders in die van het Gouvernement te doen overgaan, waaromtrent, sedert het medegedeelde op blz. 27 hiervoór, dezerzijds bij de Indische Regeering een nader overleg is aanhangig gemaakt.

Over hoeveel van de hun toegestane maxima de pachters in genoemde vier gewesten gedurende 1894 en 1895 beschikten, kan uit het volgende staatje blijken.

GEWESTEN.	Hoogste verstrekbare hoeveelheid ruw opium (in katti's) gedurende onderstaande jaren.		Hoeveelheid katti's ruw opium, waarover de pachters uit 's lands voorraad beschikten:			Percentsgewijze verhouding der in de beide voorgaande kolommen opgegeven hoeveelheden tot de maxima waarop de pachters recht hadden gedurende onderstaande jaren.	
	1894.	1895.	zonder aftrekking van het bij het einde van den pachttermijn aan den lande teruggeleverde.		na aftrekking van het teruggeleverde aan den lande. a)	1894.	1895.
			1894.	1895.			
Sumatra's Westkust b)	11 363	11 360	7 521	5 411	7 482	65.86	47.62
Benkoelen	720	540	504	496	461	64.02	91.85
Palembang	2 700	2 700	2 410	2 449	1 875	69.44	90.70
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	840	840	269	343	252	30.00	40.83
Totalen	c) 15 620	c) 15 440	d) 10 704	a) 8 699	10 070	64.46	56.33

a) Voor 1895 blijven de cijfers dezelfde of nagenoeg dezelfde als in de vorige kolom is opgegeven. In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo toch (het eenige gewest waar de pachttermijn met ult. 1895 verstrekt) werd slechts 1.10 thail bereid opium aan den lande teruggeleverd.

b) Onder de opgegeven maxima en de in 1894 verstrekte hoeveelheden zijn ook begrepen de hoeveelheden toegestaan en verstrekt voor den invoer in het landschap Troemon, waarvoor een maximum van 2000 katti (1000 Levantsch en 1000 Bengaalsch) per jaar is bepaald. In 1895 werd geen opium voor den invoer in Troemon verstrekt.

c) Door bemiddeling van het Departement van Koloniën werden aangeschaft en naar Indië verzonden in 1894 354 en in 1895 662½ kisten Levantsch opium (respectievelijk 35 761 en 67 169 katti). De in gemelde jaren aangebrachte partijen kwamen (de kosten van transport medegerekend) gemiddeld op f 1103,90 en op f 740,50 per pikol (100 katti) te staan. Vanwege onzen

leverancier te Calcutta (met wien het op blz. 175 van het verslag van 1894 bedoeld contract alsnog ook voor 1896 is verlengd) werden in 1894 690 en in 1895 700 kisten Bengaalsch opium aangebracht, welk opium (mede met inbegrip van transportkosten) gemiddeld kwam te staan op f 892,52 en f 967,46 per kist.

c) Hiervan was in elk der jaren 1894 en 1895 aan Levantsch opium verstrekbaar een maximum van 5560 katti, uitsluitend voor de pacht ter Sumatra's Westkust (daaronder 1000 katti voor Troemon). Al het andere was toegestaan in Bengaalsche soort.

d) Al dit opium was Bengaalsch opium, uitgenomen een deel der verstrekkingen ter Sumatra's Westkust. Aldaar werd aan Levantsch opium verstrekt: 4773 katti in 1894 en 2829 katti in 1895.

De prijzen, waarvoor het bereid opium in de vier gewesten werd gesleten, verschilden weinig met die in vorige jaren. In Palembang en de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo bleven zij dezelfde, namelijk in het eerste gewest f 8 à f 16 bij den verkoop per thail en f 0,09 à f 0,18 bij den verkoop per matta; in het laatste gewest f 15,33 per thail en f 0,16 per matta. Ter Sumatra's Westkust werd in 1895 per thail betaald f 7,61 à f 16 (in 1894 f 6,72⁵ à f 16) en per matta f 0,07⁵ à f 0,16 (in 1894 f 0,07 à f 0,16). Voor Benkoelen was de middenprijs iets lager dan in 1894; het bereid opium werd daar in 1895 verkocht voor f 8 à f 15 per thail en f 0,08 à f 0,15 per matta, tegen f 10 à f 15 per thail en f 0,10⁵ à f 0,20 per matta in 1894. Ruw opium, dat alleen gedebiteerd wordt in de residentie Tapanoli en in de afdeeling Tebing Tinggi der residentie Palembang, was in Tapanoli verkrijgbaar tegen f 3,07⁵ à f 3,75 per thail (in 1894 tegen f 2,87⁵ à f 3,50) en in Tebing Tinggi, evenals in vorige jaren, tegen f 5,50 per thail en f 0,08 per matta.

In 68 gevallen werd in de vier gewesten aangehaald eene gezamenlijke hoeveelheid (het bereid opium herleid naar het gewicht in ruwen staat) van 216 katti en 11 thail, dus belangrijk meer dan in 1894, toen 21 aanhalingen werden gedaan ter gezamenlijke hoeveelheid van 41 katti en 10 thail. Tot die toewijding droeg uitsluitend het gouvernement Sumatra's Westkust bij, waar 50 overtredingen werden geconstateerd met 181 katti en 6 thail, tegen 11 overtredingen met 18 thail in 1894. In Palembang werden 12 aanhalingen gedaan van 31 katti en 5 thail (dus slechts 4 thail meer dan in 1894); de grootste hoeveelheid werd aldaar aangehaald op de tot het pachtgebied behorende gouvernementnederzettingen in Djambi (ter hoofdplaats en te Moeara Saba), waar het opium over land uit Indragiri wordt ingevoerd en het sultansbestuur niet bij machte schijnt hier-tegen iets te doen. In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo kwamen 5 overtredingen aan het licht en werd 3 katti en 15 thail aangehaald, terwijl in Benkoelen één aanhaling plaats had van 1 thail.

Aan pachtsom over 1895 was in de vier genoemde gewesten door de pachters verschuldigd f 391 980 en wegens koopprijs van opium (à f 30 per katti) f 260 970, in welke laatste som, naar denzelfden maatstaf berekend als waarop de kosten voor den lande van het op Java verstrekt opium te becijferen waren (zie de voorgaande bladzijde), eene winst voor den lande verscholen was van f 185 712.

Achterstand op het door de pachters in de vier vaak gemelde gewesten over 1895 verschuldigde deed zich alleen voor ter Sumatra's Westkust, waar de pachter zijn debet (f 10 300 pachtsom) echter reeds in Januari 1896 aanzuiverde.

In mindering van oude achterstanden (over 1884 t/m 1886), ter zake van de pacht ter Sumatra's Westkust en van die in Palembang, werden in 1895 geen afbetalingen gedaan. Naar aanleiding van aangeteekend verzet van de zijde der debiteuren tegen de inbeslagneming van de goederen van bij die pachten betrokkenen waren bij het einde des jaars nog procedures aanhangig.

In de twaalf gewesten der buitenbezittingen, waar het Java'sche pachtstelsel niet werkt, ontvangen alleen de pachters in Menado en Ternate opium uit 'slands voorraad. De hun verstrekte hoeveelheden bedroegen respectievelijk 103 en 21 katti Bengaalsch opium, tegen 100 en 30 katti in 1894. ¹⁾

Blijkens bijlage PP hierachter bracht het opiummiddel in de twaalf gewesten, zoeven bedoeld, over 1895 aan pachtsom op f 2 901 486 (ter Oostkust van Sumatra alleen f 1 320 000 en in de elf andere gewesten te zamen f 1 581 486). Hiervan was op ult. 1895 slechts f 1500 nietaangezuiverd, ter zake van de pacht in de Westerafdeeling van Borneo, doch dit bedrag werd in de eerste maanden van 1896 geheel afbetaald.

In negen van de laatstelijk bedoelde twaalf gewesten liepen de bestaande hetzij slechts voor één jaar, hetzij voor drie jaren gesloten pachtcontracten met ult. 1895 ten einde. (De gewesten, waar de pachttermijnen toen bleven doorloopen, waren Oostkust

van Sumatra, Atjeh en Billiton.) De nieuwe verpachtingen werden tweeledig gehouden, d. i. zoowel voor het jaar 1896 als voor den driejarigen termijn 1896 t/m 1898, en in de meeste gevallen werd de pacht voor drie jaren gegund, uitgenomen de pacht-perceelen Westerafdeeling van Borneo, Minahassa (Menado) en Timor, welke voor één jaar werden afgestaan. In totaal bedroegen de nieuwe pachtsommen in de betrokken negen gewesten f 1 136 987 's jaars, tegen f 1 137 486 volgens de op ult. 1895 aflopende overeenkomsten. Slechts voor zooveel Banka, Ternate en Timor betreft, kon de pacht dadelijk na de eerste verpachting worden afgestaan; in de beide laatstgenoemde gewesten toch, waar de pacht niet van veel beteekenis is, bestond geen bezwaar met de hoogste biedingen (respectievelijk per jaar f 3640 en f 3600) genoeg te nemen, terwijl voor Banka, als gevolg deels van bestaande concurrentie, deels van de ontwikkeling van het tinbedrijf, een niet onbelangrijk hooger bod werd verkregen (f 279 003 voor elk der jaren 1896 t/m 1898) dan bij de verpachting voor 1893 t/m 1895, toen het middel was afgestaan tegen f 252 120 's jaars. In de overige gewesten moest tot eene herverpachting bij inschrijving, ter Westerafdeeling van Borneo zelfs tot eene tweede inschrijving, worden overgegaan, alvorens aannemelijke aanbiedingen werden verkregen. Het voor laatstbedoeld gewest bij de tweede inschrijving (alleen voor 1896) verkregen bod van f 73 200 stak nog belangrijk af bij de pachtsom van f 108 000 's jaars voor 1893 t/m 1895, hetgeen toegeschreven wordt aan den sluikhandel uit het naburige Serawak, die vergemakkelijkt wordt door de lange, voor een groot deel onbewaakte, kuststrook van het gewest en de eilanden-groepen in de nabijheid. Er wordt onderzocht of eene uitbreiding van het personeel der kustbewaking doeltreffend kan zijn. Voor Celebes werd bij inschrijving geen hooger bod verkregen dan f 103 248 's jaars, afkomstig van den aftredenden pachter (voor 1893 t/m 1895). Tegen dezen laatste, die de pacht reeds sinds 1886 in handen had, scheen, zooals het hoofd van gewestelijk bestuur berichtte, niemand te hebben durven opbieden. Nochtans gelukte het van eene andere kongsi voor den driejarigen termijn een onderhandsch bod te verkrijgen van f 118 000 's jaars, welk bod, ofschoon f 14 360 lager dan de jaarlijksche pachtsom over den aflopenden pachttermijn, werd aangenomen, ten einde de macht van de oude kongsi te breken. De pacht ondervindt in bijzondere mate den invloed van het nabijgelegen Gowasche rijk, alwaar het opiummiddel, vroeger tegen eene bepaalde huursom afgestaan aan den pachter van Makassar, sedert 1895 door anderen wordt beheerd, terwijl de debietprijzen er lager zijn dan in het naburig gouvernementspachtgebied. Evenals in Celebes, was ook in Riouw aanvankelijk niemand, die bij de openbare verpachting durfde opbieden tegen de invloedrijke pachtkongsi, welke, behalve tot hiertoe te Riouw, ook de pacht te Singapore, in Atjeh en ter Oostkust van Sumatra (in de twee laatstgenoemde gewesten respectievelijk tot ult. 1897 en tot ult. 1896) in handen had. Bedoelde kongsi meende blijkbaar hiervan partij te kunnen trekken, daar het hoogste bod, harerzijds bij de inschrijving gedaan, slechts f 409 200 's jaars bedroeg, terwijl de jaarlijksche pachtsom voor 1893 t/m 1895 f 456 000 had beloopen. Deze toelag evenwel kon worden verijdeld, doordien de Batavia'sche opiumpachtkongsi een onderhandsch bod deed voor den driejarigen termijn van f 487 200 's jaars of nog f 31 200 meer dan de jaarlijksche pachtsom voor den aflopenden termijn. In de residentie Menado werd de pacht, voor zooveel de Minahassa betreft, weder voor één jaar afgestaan, doch geen hooger bod kon bedongen worden dan f 4800, terwijl voor 1894 verkregen was f 12 189 en voor 1895 f 9180. Naar de pachter beweerde, zou hij meer dan vroeger door clandestienen invoer benadeeld worden. In het overig pachtgebied van het gewest, zijnde de afdeeling Gorontalo, waar de pachtsom voor 1894 bedragen had f 1140 en die voor 1895 f 1572, werd voor den driejarigen termijn 1896 t/m 1898 verkregen f 1992 's jaars. De opiumverpachtingen en herverpachtingen in de residentie Amboina hadden tot resultaat dat voor het pachtperceel, uitmakende de hoofdplaats Amboina met Kajeli op Boeroe, verkregen werd, mede voor genoemden driejarigen termijn, f 20 808 's jaars, zijnde ongeveer het middencijfer der voor 1894 en voor 1895 bedongen pachtsommen. Voor het overig pachtgebied van het gewest, namelijk voor de afdeeling Banda, kon, ook na inschrijving, geen hooger bod verkregen worden dan van f 46 500 's jaars, en wel bij gunning eveneens voor drie jaren, derhalve f 7140

¹⁾ Volgens de voor Menado geldende pachtvoorwaarden bedraagt de verstrekkingsprijs f 83,33⁵ per bol van 2½ katti of f 33,33⁵ per katti, terwijl voor Ternate de verstrekkingsprijs in de pachtsom opgaat; aldaar wordt namelijk als hoogste bieder aangemerkt hij, die aanneemt de grootste hoeveelheid opium uit 'slands voorraad te ontvangen tegen f 130 per katti, in welken prijs dan tevens de pachtsom begrepen is.

minder dan voor 1895 en f 5700 minder dan voor 1894; als oorzaak hiervoor wordt opgegeven de daling van de prijzen der specerijen, waarin voor de naaste toekomst geen verbetering werd voorzien. Wat eindelijk de pachtperceelen der residentie Bali en Lombok betreft, had de gunning weder voor drie jaren plaats zoowel in Boeleleng als in Djembrana tegen respectievelijk f 93 324 en f 4920 's jaars, welke sommen voor den aflopenden driejarigen termijn hadden bedragen f 91 200 en f 6720 's jaars.

Als gevolg van den uitslag der nieuwe verpachtingen was voor 1896 voor de gezamenlijke buitenbezittingen (ongerekend de residentie Lampongsche Districten, als behoorende tot een der pachtperceelen van Java) aan pachtsummen te rekenen op f 3 292 187, daaronder f 391 200 voor de onder het Javasche pachtstelsel vallende gedeelten van Sumatra en Borneo, waar bovendien (zie de voorgaande bladzijde) een niet onbelangrijk bedrag als winst op het verstrekt opium te boeken valt. Over 1895 was gemeld totaal f 3 293 466, daaronder f 391 980 als voren.

Ten vervolge op hetgeen in 't vorig verslag (blz. 193) is gezegd omtrent de schikking met een der borgen van den gewezen pachter voor de jaren 1889 t m 1891 van het pachtperceel Bengkalis (Oostkust van Sumatra) tot geleidelijke afbetaling van hetgeen te dier zake nog te voldoen bleef, is thans aan te tekenen dat over 1895 de overeengekomen halfjaarlijksche betaling van f 3500 tweemaal plaats had, waardoor de schuld met f 70 0 verminderde en dus op f 247 203,72 was teruggebracht (daaronder echter niet begrepen de door den pachter en zijne borgen ingevolge gerechtelijke uitspraak te betalen wettelijke rente over het in 't vorig verslag reeds genoemd bedrag van f 157 350,20). Aangaande het bedrag der door het Gouvernement aan den anderen borg uit te keeren schadevergoeding wegens onrechtmatig gelegd beslag op diens goederen was door den raad van justitie te Batavia, voor zoover uit de voor dit verslag ontvangen berichten blijkt, nog geen einduitspraak gedaan, daar een getuigenverhoor werd noodig geacht ten aanzien van eenige door bedoelden borg in rekening gebrachte posten.

Andere verpachte middelen.

Zooals uit het vorig verslag blijken kan, waren bij de in 't laatst van 1894 gehouden veilingen de pacht der pandhuizen op Java, die der vogelnestklippen (in een viertal gewesten of afdelingen van gewesten, waar dit middel slechts tot ult. 1894 was afgestaan) en de alleen in Batavia, Bantam en Krawang werkende tabakspacht, zoome de eenige middelen in de buitenbezittingen, voor den driejarigen termijn 1895 t m 1897 in pacht afgestaan¹⁾, doch de zoutpacht ter Oostkust van Sumatra slechts voor de jaren 1895 en 1896.

Wat betreft de middelen, ten aanzien waarvan de pachtovereenkomsten met 1895 afliepen, werden in 't laatst van dat jaar nieuwe verpachtingen uitgeschreven. Behoudens wat met betrekking tot de drankenpacht op Timor reeds in 't vorig verslag (blz. 195) werd vermeld, kwamen in de pachtvoorwaarden geen wijzigingen. Echter werd thans in ruimere mate dan tot dusver het beginsel in toepassing gebracht om ook gunning voor een meerjarigen termijn mogelijk te maken. Te dien einde had nu in de meeste gevallen veiling voor één jaar en voor drie jaren plaats, tenzij er bijzondere redenen bestonden om daarop eene uitzondering te maken. Zoo werden de pacht der rundslacht in de verschillende gewesten van Java en Madura en de pacht der tot de residentie Batavia behoorende Duizend-eilanden voor één dan wel voor twee jaren aangeboden, daar het wenschelijk werd geacht de daarvoor te sluiten overeenkomsten te doen eindigen uiterlijk ult. 1897, omdat dan ook de opiumpacht voor het perceel Batavia—Krawang—Lampongsche Districten afloopt, tot welke laatste, zooals in 't vorig verslag (blz. 193) werd medegedeeld, de pacht der Duizend-eilanden in nauw verband staat, terwijl ten aanzien van de rundslachtpacht vooral den doorslag gaf het aan de orde gestelde (ook thans in Indië nog in overweging zijnde) denkbeeld om daarvoor eene rechtstreeksche heffing in de plaats te stellen. Ook de enkele pandhuizen, welke niet reeds tot ult. 1897 waren afgestaan, werden, om de contracten daarvoor te gelijk te doen eindigen met den loopenden pachtermijn van de overige pandhuizen, voor één en voor twee jaren aangeboden.

¹⁾ Evenwel, wat de evengenoemde tabakspacht betreft, onder voorbehoud van de bevoegdheid der Regering om de pachtovereenkomst vroeger te doen afloopen (zie Indisch Staatsblad 1894 n°. 201), bijaldien namelijk tusschen mocht worden besloten tot intrekking van de pacht. Thans bestaat het plan om in 1897 zoowel de tabakspacht als den daarmee samenhangenden tabaksaccijnz (zie lager blz. 182) uit de rij der landsmiddelen te doen verdwijnen.

In het gouvernement Sumatra's Westkust kwamen ditmaal alleen de gezamenlijke kleine middelen op de Batoe-eilanden voor verpachting in aanmerking en werden deze middelen slechts voor het jaar 1896 opgeveild, daar voor de overige middelen in die residentie de pachtermijn met dat jaar eindigde.

Zooals de hierachter gevoegde bijlagen QQ en RR doen zien, zijn verreweg de meeste middelen, ook in de buitenbezittingen, voor den meerjarigen termijn gegund. Onder de op Java en Madura slechts voor één jaar afgestane middelen behoort o. a. de pacht der Krawangsche houthosschen, hetgeen de gelegenheid zal openen om, nadat daarop bij de Indische begroeting voor 1897 zal zijn gerekend, dit pachtmiddel na afloop van 1896 te doen vervallen en voormelde bosschen, overeenkomstig het in 't vorig verslag (blz. 19-194) besproken denkbeeld, onder beheer te brengen van den dienst van het boschwezen.

Over het algemeen waren de uitkomsten der nieuwe verpachtingen bevredigend. Valt voor Java en Madura, vergeleken met de pachtsummen over 1895, op eene vermindering te wijzen van f 27 728 (tegenover de cijfers over 1894 was er een voordeelig verschil van f 4 13 679), voor de buitenbezittingen was het eindcijfer f 60 631 hooger dan voor 1895, zoodat over het geheel eene meerdere opbrengst werd verkregen van f 32 903.

De vermindering der opbrengst op Java en Madura — van f 3 274 232 tot f 3 246 504 — wordt hierdoor veroorzaakt dat de pachtsummen voor de rundslacht en voor de dobbelspelen over 't geheel een teruggang aanwezen van f 35 928 en f 13 020. In de residentien Batavia, Banjoemas, Bagelen, Kadoe en Djokjokarta werd de rundslachtpacht niet, zooals in de andere gewesten van Java en Madura, voor twee jaren, maar alleen voor 1896 afgestaan, omdat voor den tweejarigen termijn geen of geen voldoende aanbiedingen werden gedaan. In Banjoemas en Bagelen werd niet minder dan voor 1895 verkregen, doch in de drie andere gewesten gaf de pacht som voor 1896 tegenover die van 1895 een nadeelig verschil van respectievelijk f 6000, f 2016 en f 9240. In Djokjokarta kon zelfs bij drie herverpachtingen geen aannemelijk bod verkregen worden, en ten laatste werd een onderhandsch bod aangenomen, afkomstig van de kongsi, welke de opiumpacht in handen had. Voor Batavia wordt gewezen op daling van de waarde der pacht als een gevolg van den teegenomen invoer van Australische runderen, voor het slachten van welke dieren den pachter wel dezelfde heffing toekomt als voor inheemsche runderen, maar welke in kleineren getale worden geslacht omdat zij grooter van stuk zijn. Onder de gewesten, waar het Gouvernement zich met lagere biedingen voor de rundslachtpacht moest tevreden stellen, behoorden vooral Keliri en Japara, waar de pacht som respectievelijk met f 10 680 en f 9600 terugging, hetgeen, wat laatstgenoemd gewest betreft, moest worden beschouwd als de reactie na het onevenredig hoog bod voor 1895. In zes gewesten moesten voor dit middel één of meer herverpachtingen, hetzij bij opbod, hetzij bij inschrijving, plaats hebben. Ook voor andere pachten, zoowel op als buiten Java, moest in sommige gewesten nu en dan eene herverpachting op de eerste veiling volgen. Wat de pacht der dobbelspelen op Java betreft, wordt aangetekend dat dit middel, hetwelk slechts in drie gewesten wordt verpacht, in de residentie Samarang na drie herverpachtingen ondershands werd afgestaan, alleen voor 1896, tegen f 13 200 of f 16 800 minder dan de pacht som over 1895. De verminderde opbrengst wordt door den resident geweten aan het verscherpt politietoezicht op het bedrijf des pachters. Met uitzondering van de genoemde twee pachten brachten op Java en Madura de overige kleine middelen voor 1896 meer op dan voor 1895, welke voordeelige verschillen beliepen: voor de varkensslacht f 5262, de overvaarten f 6835, de pandhuizen f 77-7, en de „andere verpachte kleine middelen” f 1356. De hoogere opbrengst van de varkenspacht was hoofdzakelijk te danken aan de stijging van de pacht som in de residentien Batavia, Kadoe en Soerabaja. De stijging, wat de pacht der overvaarten betreft, deed zich vooral voor in laatstgenoemd gewest, in Cheribon en in Bantam. De in 1894 genomen proef om bij de verpachting der overvaarten aanbiedingen van inlanders uit te lokken, o. a. door zooveel doenlijk elke overvaart afzonderlijk in pacht aan te bieden, werd bij de verpachtingen in 't laatst van 1895 herhaald. Het resultaat daarvan was, dat voor den pachtermijn 1896 of 1896 t m 1898 van de 282 in pacht afgestane overvaarten er 72²⁾ in handen kwamen van inlanders. Voor 1895 waren 79

²⁾ Daaronder 3 (in de Preanger Regentschappen), welke ter bediening werden afgestaan zonder betaling van pacht som. De 69 andere (in de Preanger Regentschappen en zes andere gewesten), alle behoornde tot de middelen der grijke overvaarten, werden gezund gezamenlijk tegen f 12 975, d. i. gemiddeld tegen f 188 per overvaart. Voor de resteerende 210, die aan Chineezzen

overvaarten aan inlanders afgestaan, van wie er één de pacht aanvaardde gezamenlijk voor 9 overvaarten, alle in de residentie Madura. Bij de jongste verpachting der overvaarten in dat gewest deed zich geen enkel inlandsch gegadigde op.

Tot de meerdere opbrengst, ad f 60 631, van de kleine middelen in de buitenbezittingen — het gezamenlijk totaal der pacht-sommen krom aldaar van f 1 362 144 tot f 1 422 775 — droegen voornamelijk bij de drankenpacht en de pacht van de dobbel-spielen, respectievelijk met f 23 773 en f 22 012, en in geringere mate de pachten der varkenslacht en der pandhuizen (met f 13 209 en f 5734). Vooral in Riouw en in de Westerafdeeling van Borneo was de uitslag der verpachtingen gunstig. Er werd daar meer geboden f 30 276 en f 14 361 (f 167 688 en f 137 364, tegen f 137 412 en f 123 000 voor 1895). Nieuwe gegadigden (o. a. uit Singapore voor de peperpacht) braken den invloed van de pacht-kongsi's, die sedert langen tijd in de pachten van Riouw be-trokken waren.

Over behoorlijke aanzuivering van de pacht-sommen viel in 1895 over 't algemeen weinig te klagen. In 't geheel was bij het einde van het jaar zoo op als buiten Java slechts achterstallig f 7015, welke achterstand, verschuldigd door 24 pachters, reeds in April 1896 geheel was aangezuiverd.

In mindering van het nog verschuldigde betreffende de rund-slachtpacht in Kediri over 1894, met de beloopen boeten in 't geheel uitmakende f 23 941,86, kon uit den faillieten boedel van een der borgen niet meer worden verhaald dan f 169,93⁵. De achterstand over 1894 op dezelfde pacht in de residentie Madura werd van f 16 592 teruggebracht tot f 15 810, terwijl volgens berichten van Meijl. binnenkort de geheele aflossing van het debet mocht worden tegemoetgezien. Ter zake van den achterstand op de middelen „gedistilleerd” en „saguweer” in Menado werden sedert de opgaaf in 't vorig verslag geene nadere afbetalingen verkregen; omtrent de executie van de onroerende goederen der borgen kwam nog geen bericht in.

Op de achterstanden van vóór 1894 hadden weder geregeld maandelijksche afbetalingen plaats, namelijk ten aanzien van de speelpacht in Batavia (1888), van de rundslachtpacht in Soerakarta (1888) en van de in 1893 ontbonden pachten van de overvaarten en het gedistilleerd in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Eveneens werden geringe afbetalingen ont-vangen op den achterstand van de in 1893 mede ontbonden pacht der kleine middelen in Indragiri (Riouw), terwijl de in het vorig verslag bedoelde achterstand op het gedistilleerd in Amboina (1890) sedert geheel werd aangezuiverd. Voorts werd in Maart 1895 met een der borgen voor de in 1892 ont-bonden pacht der varkenslacht in Riouw (zie het verslag van 1894, blz. 180) eene schikking getroffen, waardoor voor het ver-volg kan worden gerekend op eene afbetaling van f 100 's maands.

Ten slotte laat men hier als naar gewoonte eenige mededeel-ingen volgen aangaande de gereglementeerde pandhuizen, hetzij waar deze door pachters, hetzij — op den voet van Indisch Staatsblad 1869 n°. 85 en de daarin later gebrachte wijzigingen — krachtens licentie gehouden worden. ¹⁾ Ter zake van beweerde overtreding door de pachters van het rentetarief werden — in twaalf gewesten van Java en Madura — 47 klachten berecht, waarvan alleen 25 in Pasoeroean, aldaar meerendeels door den afgetreden pachter ingebracht, die met den overgang van de pacht in nieuwe handen niet ingenomen was. In 33 gevallen werden de klachten gegrond bevonden en de schuldigen veroordeeld, meestal tot geldboete, doch in 2 gevallen tot dwang-arbeid. In 14 gevallen leidde het ingesteld gerechtelijk onderzoek tot vrijpraak. Overtredingen van de bepalingen, regelende de bijhouding der boeken, werden in twee gewesten op Java en in één der gewesten der buitenbezittingen geconstateerd en met geldboeten gestraft. Voorts volgde in 1895 veroordeeling tot geldboete in de op ult. 1894 nog hangende gebleven zaak in Bagelen. Wegens verlies of beschadiging van panden werden (in Tagal, Pasoeroean, Probolinggo, Madioen en Kediri) in 5

gevallen klachten ingebracht, welke er toe leidden dat de waarde van de panden of de geleden schade werd vergoed. In Samarang gaf het verloren raken van een pand aanleiding tot de opleg-ging van eene geldboete, terwijl eene in Soerabaja ingebrachte klacht ongegrond werd bevonden. Voorts werden te Tjiandjoer (Preanger Regentschappen) eens 22 panden verduisterd, waar-door echter de beleeners, daar hun de waarde der panden ver-goed werd, geen schade leden. Een in het pandhuis te Krawang plaats gehad hebbende diefstal van 100 panden was in den aanvang van 1896 bij de politie nog in onderzoek. Wegens overtreding van de voorschriften betreffende den verkoop van niet tijdig geloste panden wordt slechts van één geval mel-ding gemaakt, en wel uit Cheribon, welke klacht tot be-boeting van den pachter leidde. Ter zake van het houden van clandestiene pandhuizen werden geene overtredingen geconsta-teerd, waarmede echter niet gezegd is — zooals o. a. door den resident van Rembang wordt opgemerkt — dat zij in 't geheel niet zouden bestaan. In Soerakarta bleek de vrouw van een opiumkithouder goederen in pand te hebben genomen, ter zake waarvan zij tot geldboete veroordeeld werd. Zoowel in Batavia als in Soerabaja werd voorts aan pachters eene geldboete opge-legd wegens het niet uitreiken van de gequiteerde strook welke, bij de inlossing van het pandbriefje, aan den beleener moet worden teruggegeven.

In de zeven gewesten der buitenbezittingen, waar de pand-huizen niet worden verpacht, maar het hooger bedoelde licentie-stelsel werkt, werden voor 1895 uitgereikt 18 vergunningen (elke voor de daarin genoemde plaats, van welke vergunningen (2 meer dan in 1894) er verleend werden 2 in elke der residentien Ternate, Timor en Bali en Lombok ²⁾, 3 in de Lampongsche Districten, 4 in de residentie Riouw en 5 in de residentie Menado, terwijl in Amboina geen enkele vergunning werd aangevraagd. De rentevoet, waartegen de licentiehouders de panden beleenden, bleef onveranderd: per maand werd namelijk berekend: in Menado en Timor 4 pct., Boeleleng/Djembrana (Bali) 5 pct. en in de Lampongsche Districten, Ternate en Riouw, al naarmate de panden voor langere of kortere termijnen werden beleend, respectieve-lijk 3 à 7½, 3 à 4 en 5 à 10 pct. Het aantal beleeningen bedroeg in 1894 en 1895 in de bedoelde zeven gewesten als volgt:

	1894.		1895.	
	Aantal be-leeningen.	Beleend bedrag.	Aantal be-leeningen.	Beleend bedrag.
Lampongsche Districten	9 188	f 34 279	11 435	f 37 965
Riouw	30 037	49 257	31 606	59 070
Menado	19 883	87 351	20 887	84 425
Amboina
Ternate	7 486	12 737	7 221	13 336
Timor	16 580	47 815	15 428	40 836
Boeleleng (Djembrana)	2 739	10 321	2 054	5 572
Totalen	85 913	f 241 760	88 631	f 241 204

B. Onverpachte middelen en inkomsten.

Proef met de opiumregie. Omtrent de met 1 September 1894 aangevangen exploitatie van het opiummiddel in eigen beheer in de residentie Madura liepen de mededeelingen in 't vorig verslag (blz. 193/199) reeds over het geheele eerste proefjaar. Verder — tot ult. 1895 — deed zich in zake de proef op Madura niets bijzonders voor (ook de verkoopprijzen bleven onveranderd). Het debiet der regie gedurende het kalenderjaar 1895 gaf, in ver-gelijking met hetgeen over de drie voorafgegane jaren, dus meerendeels onder de werking der pacht, aangaande den verkoop blijkt, bevredigende uitkomsten. Werd namelijk volgens de pacht-boeken in 1892 gedebiteerd 14 903 en in 1893 16 581 thail, met eene opbrengst van f 225 621 en f 254 337, de cijfers over 1894 (waaronder voor de laatste vier maanden de uitkomsten der regie) wezen op een debiet van 16 106 thail en eene opbrengst van f 253 245, terwijl gedurende 1895, toen dus de regie gedurende de volle twaalf maanden gewerkt had, de verkoop beliep 16 223 thail en de opbrengst f 271 224. Per maand waren de cijfers over 1895 ook wat betreft de gewichtseenheden welke de koopers ver-langden, als volgt:

en Arabieren werden afgestaan, beliep het totaal der belonen pacht-sommen f 114 468 of do reeng nomen p. m. f 545 per o. v. vaart. In 't geheel beliep het aantal der verpachting bestende overvaarten op Java en Madura 31, doch voor 23 in Bantam en 6 in de Preanger Regentschappen konden geen gegadigden worden gevonden.

¹⁾ In 't geheel zijn — buiten de onder het licentiestelsel vallende gewesten der buitenbezittingen — op Java en Madura 363 en in de buit-bezittingen 102 pandhuizen toegestaan, van welke er evenwel 16 en 32 wegens het ontbreken van gegadigden laatstelijk onverpacht waren gebleven (zie bijlagen QQ en RR).

²⁾ Het voornemen bestaat om in 1897 ook de afdeling Lombok van dit gewest onder de toepassing der bepalingen van het licentiestelsel te brengen.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

MAANDEN.	Aantal verkochte tubes tjao-loe (bereid opium), ter grootte van:							Totaal gewicht, berekend in thails	Opbrengst in geld.
	50 matta.	25 matta.	12½ matta.	5 matta.	2 matta.	1 matta.	½ matta.		
1895.									
Januari	517	337	580	333	4386	86 886	353	1390.24 ^b	f 23 301.53 ^b
Februari	466	279	546	173	4092	78 896	320	1252.05	21 002.56 ^b
Maart	509	333	554	175	4626	83 194	300	1341.71	22 431.10 ^b
April	508	354	432	104	3873	82 981	459	1311.26 ^b	21 883.05 ^b
Mei	496	312	495	77	3627	84 100	306	1306.79 ^b	21 858.69
Juni	493	299	538	51	3483	86 140	225	1323.23 ^b	22 155.61
1ste halfjaar	2989	1914	3145	913	24 087	502 197	1963	7 925.30	f 132 632.56
Juli	597	304	553	76	3970	84 127	189	1369.04	f 22 719.72 ^b
Augustus	540	369	576	49	3549	86 547	175	1374.02 ^b	22 878.82
September	512	348	545	48	3604	88 715	172	1369.86 ^b	22 868.10
October	530	299	553	31	4056	95 897	127	1451.15	24 315.87
November	494	340	447	27	3865	91 922	101	1386.25	23 209.16 ^b
December	463	312	491	26	3513	90 478	76	1347.59 ^b	22 690.26 ^b
2de halfjaar	3136	1972	3135	257	22 557	537 686	840	8 297.92 ^b	138 591.94 ^b
Totaal	6125	3886	6280	1170	46 644	1 039 883	2803	16 223.22 ^b	f 271 224.50 ^b

Aan ditting (overblijfselen van gerookt opium) werd gedurende 1895 ingeleverd ruim 790 thail, waarvoor vanwege de regie f 5140,86 werd betaald.

Gedurende 1895 werden in Madura 81 aanhalingen gedaan, tegen 96 in 1894, en de hoeveelheid aangehaald opium, herleid tot het gewicht in ruwen staat, bedroeg 13 katti en 15.51 thail (namelijk 6 katti 15.32 thail bereid en 0.87 thail ruw opium), tegen 9 katti en 5.89 thail opium (mede tot ruw opium herleid) in 1894. Bij die 81 aanhalingen waren 89 beklaagden betrokken, waarvan door den politierechter 72 veroordeeld en 13 vrijgesproken zijn, terwijl omtrent 4 hunner op ult. 1895 nog geen uitspraak was gedaan. Voorts werden door den politierechter nog 23 personen veroordeeld wegens andere opiumovertredingen, als: het bezit van gereedschappen voor opiumbereiding of van meer dan een halve thail overblijfselen van opium, het vervreemden van die overblijfselen aan anderen dan de regie en het gelegenheid geven aan anderen tot schuiven.

Over de eerste zes maanden van 1896, toen — zooals lager bliken zal — de regie-proef ook in drie naburige gewesten van Java werkte, waren de uitkomsten in de residentie Madura ¹⁾ als volgt:

Januari 1896 debiet	1334.33 ^b	thail; opbrengst	f 22 479.17 ^b
Februari	1232.38 ^b	20 669.69
Maart	1289.06	21 626.01 ^b
April	1132.38 ^b	19 097.91
Mei	1205.36 ^b	20 313.10
Juni	1170.37	19 774.71
regie { 1ste halfjaar 1896 debiet	7364.80	f 123 960.69
.. .. .	18.5	132 632.56
pacht	1894	119 562.63

Hoewel bij een uit den aard der zaak afwisselend debiet niet dadelijk, ingeval van eenige daling, aan eene bepaalde oorzaak moet worden gedacht, is het, volgens de Indische mededeelingen, toch niet onwaarschijnlijk, dat op het mindere debiet der regie op Madura gedurende de eerste zes maanden van 1896, vergeleken bij de uitkomsten gedurende het eerste halfjaar 1895, van invloed zal zijn geweest eene groote smokkelbeweging uit Soerabaja. De politie aldaar had bericht ontvangen van eene belangrijke partij ruw opium, die van Bali zou worden aangevoerd, en kort daarna werden ook eenige aanzienlijke aanhalingen bewerkstelligd tot eene gezamenlijke hoeveelheid van ruim 230 katti ruw opium. Dat een gedeelte van de sluikwaar zijn weg naar Madura heeft gevonden, mog opgemaakt worden uit het feit, dat door visschers onder den Madura-wal eenige blikjes door zeewater beschadigd opium werden opgehaald. Aanteekening verdient hierbij, als een voordeel der exploitatie van het opium-middel in eigen beheer, dat nu, o. a. ook door het aanhouden van statistieken, de nitwerking van den sluikhandel, en daarmee de omvang er van, meer aan het licht komt dan onder de pacht.

In 't vorig verslag (blz. 196) kon reeds worden aangestipt dat besloten was om met 1 Januari 1896 het proefgebied der regie uit te breiden tot de drie oostelijkste gewesten van Java, met

¹⁾ Ter gelegenheid van de bedoelde uitbreiding van het regie-gebied ondergingen, zooals straks bliken zal, de bepalingen voor Madura alsnog eenige wijziging.

Over de voorgenomen invoering van de regie ook in de gouvernementsafdeeling Lombok zie blz. 180.

namen Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki. Nadat van het voornemen hiertoe, overeenkomstig het recht dat de Regeering zich bij de opiumverpachtingen voor het driejarig tijdvak 1895 t m 1897 bedongen had (zie Indisch Staatsblad 1894 n. 139) om de pacht tusschentijds te doen afloopen, aan de betrokken pachters en hunne borgen tijdig aanzegging was gedaan, werd bij eene ordonnantie van 20 November 1895 (Indisch Staatsblad n. 241) de verordening, regelende de regie op Madura (Indisch Staatsblad 1894 n. 161), met ingang van 1 Januari 1896 voor de bedoelde drie gewesten van toepassing verklaard, met gelijktijdige wijziging en aanvulling van die regeling, deels voor zooveel dit noodig was waar in enkele bepalingen uitdrukkelijk van de residentie Madura sprake was, deels echter om op een paar punten eene nadere of eene nieuwe voorziening aan te brengen. De nadere voorziening betrof het opnemen van een voorbehoud ter voorkoming van eene te ruime toelating van openbare localiteiten tot schuiven, waartoe onder de pacht de verkooplokale openstonden. Het kwam namelijk bedenkelijk voor, openbare verkooplokale (kitten) toe te staan op plaatsen, hetzij eene stad of een dorp, waar geene verkoopplaatsen zijn, daar in dat geval de verkoopplaats licht in eene geheime verkoopplaats ontaardt, terwijl ook in het algemeen de wenschelijkheid werd ingezien om het getal verbruikplaatsen tot een minimum te beperken, vermits bij eenige uitbreiding van het getal kitten het toezicht daarop bezwaarlijk zou worden. In verband daarmee werd aan art. 3 der toepasselijk verklaarde ordonnantie eene bepaling toegevoegd, welke den residenten overleg met den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden voorschrijft, indien zij het in bijzondere gevallen noodig achten vergunning te verleenen tot het openen van meer dan één kit, daar waar eene verkoopplaats gevestigd is, dan wel tot het openen van één of meer kitten, daar waar geen verkoopplaats is gevestigd. Leidt zoodanig overleg niet tot overeenstemming, dan beslist de Gouverneur-Generaal. De nieuwe voorziening, waarop zooveel bedoeld werd, gold eene aanvulling van art. 6, in het bijzonder met het oog op de talrijke erfpachtsondernemingen in het nieuwe regie-gebied. Terwijl men op Madura 32 verkoopplaatsen aantrof voor een maandelijksch debiet van gemiddeld 1490 thail, had de pacht in de residentien Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki, met een gemiddeld maandelijksch debiet dat in 1894 gestegen was tot 4140, 2250 en 2050 thail, slechts te beschikken over respectievelijk 23, 14 en 20 verkoopplaatsen. Men had in de laatstbedoelde drie gewesten niet kunnen beletten dat opium verkocht werd buiten de daarvoor aangewezen plaatsen. Om dit onder de werking der regie te voorkomen, was niet alleen eene uitbreiding van het getal verkoopplaatsen noodig, maar scheen daarmede, om de bevolking der erfpachtsondernemingen van het smokkelen af te houden (kunnende bezwaarlijk op elke onderneming eene verkoopplaats gevestigd worden), eene regeling wenschelijk ten opzichte van het ook tot dusver niet verboden titip-stelsel (kopen voor anderen). Van het verbod om meer dan één thail regie-opium in de verpakking der regie te bezitten of te vervoeren, is te dien einde eene afwijking toegestaan voor personen, die, voorzien van eene schriftelijke vergunning van het hoofd van gewestelijk bestuur, koopen ten behoeve van derden. In de vergunningen wordt de maximum-hoeveelheid (welke vijf thail niet mag tebovengaan) vermeld, die van eene verkoopplaats naar eene andere plaats mag vervoerd en op laatstbedoelde plaats bezeten worden, en worden verder de voorwaarden opgesomd, die de resident

noodig acht ter wering van misbruiken. De vergunningen worden ten hoogste voor één jaar verleend en kunnen te allen tijde worden ingetrokken. Het afgeven aan derden van regie-opium in de regie-verpakking tegen de prijzen in de naastbij zijnde verkooppplaats daarvoor vastge-teld, door de houders der vergunningen, wordt niet als verkoop beschouwd.

De in het nieuwe regie-gebied bestaande verboden kringen¹⁾ zijn gehandhaafd. Wel heeft het een punt van overweging uitgemaakt, of, waar het een feit is gebleken dat in het district Kandangan (residentie Probolinggo) op enkele erfpachtsondernemingen het van elders afkomstige werkvolk onder de werking der pacht toch aan opium wist te komen, bedoeld district, dat reeds van 1 Januari 1864 af voor het opium gesloten was verklaard, nog wel in zijn geheel als verboden kring zou behooren gehandhaafd te blijven, maar van dit denkbeeld is afgezien, ook uit aanmerking dat het verbod reeds gold lang vóór de vestiging der bedoelde erfpachtsondernemingen.

Bij eene tweede ordonnantie van 20 November 1895 (Indisch Staatsblad n°. 242) werden in de drie nieuwe regie-gewesten en, met intrekking van het te dezer zake bij Indisch Staatsblad 1894 n°. 162 voor Madura bepaalde, tevens voor dat gewest de controleurs bij het binnenlandsch bestuur en de mantri's-politie mede belast met het opsporen van overtredingen der regie-bepalingen en werd hun het recht van huiszoeking toegekend.

Waren bij de regelingen, die met betrekking tot de regie-proef in de residentie Madura zijn opgenomen in Indisch Staatsblad 1894 n°. 163, niet enkel het aantal der verkooppplaatsen, maar ook die plaatsen zelve aangewezen en was toen evenzeer het bedrag der verkoopprijzen door den Gouverneur-Generaal vastgesteld. — onder de wijzigingen thans in het aangehaald Staatsblad gebracht om de bepalingen voor al de vier gewesten der regie toepasselijk te doen zijn — zie het gouvernementsbesluit in Indisch Staatsblad 1895 n°. 243 — werd enkel het aantal verkooppplaatsen geregeld, doch de aanwijzing der plaatsen zelve overgelaten aan de betrokken residenten in overleg met den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden, terwijl de prijzen, waartegen de verkoop geschiedt, voortaan mede aan de betrokken bestuurshoofden ter vaststelling zijn overgelaten, behoudens dat de vaststelling voor de eerste maal de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal vereischt. Bleven voor de residentie Madura 32 verkooppplaatsen toegestaan (de pachter mocht er even zooveel exploiteeren), voor het overig regie-gebied werd het onder de pacht toegestaan aantal verkooppplaatsen niet onbelangrijk verhoogd, namelijk voor Pasoeroean van 23 tot 36 (later 38)²⁾, voor Probolinggo van 14 tot 18 en voor Bezoeki van 20 tot 39. Over de verschillende afdelingen der drie gewesten was het tot dusver bestaande en het onder de regie toegestane aantal verkooppplaatsen verdeeld als volgt (in den regel bleven de bestaande verkooppplaatsen gehandhaafd op de plaatsen waar zij gevestigd waren en slechts in een paar gevallen werd tot verlegging overgegaan):

Pasoeroean.		Probolinggo.		Bezoeki.	
Afd.	tot dus-voort- ver. aan.	Afd.	tot dus-voort- ver. aan.	Afd.	tot dus-voort- ver. aan.
Pasoeroean	4 6	Probolinggo	4 4	Bezoeki	3 3
Bangil	3 8	Kraksaan	6 6	Panaroekan	5 10
Malang	16 24	Loemadjang	4 8	Bondowosso	2 2
				Djember	7 18
				Banjoewangi	3 6
	23 38		14 18		20 39

1) Deze verboden kringen zijn: in de residentie Pasoeroean het district Tengzer der afdeling Pasoeroean (Indisch Staatsblad 1889 n°. 157); in de residentie Probolinggo het district Kandangan der afdeling Loemadjang (Indisch Staatsblad 1863 n°. 127) het district Tengzer der afdeling Probolinggo (Indisch Staatsblad 1864 n°. 158) en het district Gading der afd. eling Kraksaan (Indisch Staatsblad 1889 n°. 157); in de residentie Bezoeki het district Wonosari der afdeling Bondowosso (Indisch Staatsblad 1889 n°. 157) en het district Wringin der afdeling Bezoeki (Indisch Staatsblad 1890 n°. 121).

Volledigheidshalve verdient nog aanteekening dat bij de hooger besproten ordonnantie van 20 November 1895 tevens gewijzigd werd art. 4 der tot de verboden kringen in 't algemeen betrekkelijke straf- en andere bepalingen (Indisch Staatsblad 1890 n°. 254), in zoover daarbij was voorgeschreven dat het in een verboden kring aangehaald opium, enz. moest worden afgegeven aan den pachter of diens gemachtigde in hetzelfde of in het naburige gewest, waarvoor nu, voor zooveel betreft de verboden kringen in het nieuwe regie-gebied, opzending naar de opiumfabriek is in de plaats gesteld.

2) Ter voorziening in de werkelijke behoefte der afdeling Malang, waar het getal verkooppplaatsen wat te karig bepaald bleek, werden bij gouvernementsbesluit dd. 17 Juni 1896 n°. 11 nog twee verkooppplaatsen — te

De door de residenten met goedkeuring van den Gouverneur-Generaal vastgestelde verkoopprijzen komen overeen met die welke onder de werking der pacht in zwang waren. Die prijzen loopen in hetzelfde gewest bij verschillende verkooppplaatsen soms zeer uiteen. In Bezoeki bijv. zijn zij voor de atdeeling Banjoewangi (met het oog op den sluikhandel uit Bali) ongeveer 40 pct. lager dan in de overige afdelingen van het gewest.³⁾ (In navolging van hetgeen aanvankelijk voor Madura ook reeds was bepaald, zijn de residenten bevoegd verklaard om, in overleg met den hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden, de voor de eerste maal vastgestelde prijzen met hoogstens 20 pct. te verlagen of te verhoogen.)

Zooals in het vorig verslag is vermeld, verkocht de pachter in Pasoeroean ook het onder den naam van tikee bekende opium-paerparaat (opium in dier voege vermengd met gekorven awar-awar-bladeren, dat uit één thail bereid opium ongeveer 300 geleng tikee verkregen wordt). Daar de regie, om zooveel mogelijk aan de pacht aan te sluiten, dientengevolge ook de bereiding en verpakking van tikee moest ter hand nemen, werd bij het laatst aangehaald Staatsblad al verder bepaald dat in Pasoeroean de regie het bereid opium ook verkooft in hoeveelheden van 1/3 matta, zijnde elke hoeveelheid van 1/3 matta door vermenging met gekorven awar-awar-bladeren tot één geleng tikee verwerkt. De verpakking der tikee geschiedt niet in tubes, doch in metalen capsules, die langs de naden hermetisch dicht gesoldeerd zijn.

Het personeel voor het nieuwe regie-gebied — in verband met het karakter van proef, dat de exploitatie van het opiummiddel in eigen beheer nog bezit, bij wijze van tijdelijken maatregel toegestaan — werd met 1 December 1895 in dienst gesteld en had dus eene maand tijd om zich voor de nieuwe taak voor te bereiden. Het is op gelijken voet georganiseerd en heeft dezelfde functiën te vervullen als dat der regie op Madura (zie blz. 181 van het verslag van 1894). Het bestaat uit 4 Europeesche depôt-houders (één op elke der drie gewestelijke hoofdplaatsen en één op de afdelingshoofdplaats Malang der residentie Pasoeroean), die binnen de afdelingen, waarin zij zijn geplaatst, tevens als assistent-collecteur fungeeren, en verder uit inlandsch personeel, namelijk 6 assistent-collecteurs (2 in Probolinggo en 4 in Bezoeki, van welke laatsten die te Banjoewangi tevens het daar gevestigde depôt beheert) en 94 mantri's voor den verkoop⁴⁾, namelijk 37 in Pasoeroean, 18 in Probolinggo en 39 in Bezoeki, d. i. één voor elke verkooppplaats, behalve te Malang, waar twee mantri's-verkoopers bescheiden zijn. In Probolinggo en Bezoeki zijn de mantri's naar hunne bezoldiging (f 50, f 40 en f 30 's maands) in drie klassen verdeeld; in Pasoeroean zijn zij allen aangesteld op f 50 's maands.

De toepassing der regie in de vaak genoemde drie gewesten is gepaard gegaan met eene versterking der politiemiddelen: in Pasoeroean met 22 mantri's en 180 oppassers, in Probolinggo met 14 mantri's en 28 oppassers, en in Bezoeki met 9 mantri's en 118 oppassers, die niet alleen belast zijn met het opsporen van opiumovertredingen, maar tevens bestemd zijn voor de uitoefening van de politie in het algemeen. In Pasoeroean zijn de nieuwe oppassers bezoldigd met f 15 's maands, in Probolinggo met f 12,50 's maands, en in Bezoeki met f 12,50 's maands voor de eene en f 17,50 's maands voor de andere helft. Daar deze bezoldigingen hooger waren dan die van de reeds in dienst zijnde politieoppassers, is het billijk geacht den residenten de gelegenheid te geven de laatsten te verhoogen door middel van toelagen. Met de indienststelling van de nieuwe mantri's en oppassers is de tot dusver bestaande speciale opiumpolitie, waarvan de formatie voor de genoemde residentiën was vastgesteld op 6 Euro-

Pakisidji en Poedjon — toegestaan. Daarentegen is met 1 October 1896 in Bezoeki het aantal verkooppplaatsen met één verminderd, door opheffing van die te Ardjasa in de afdeling Panaroekan.

3) De tarieven der debietprijzen, zooals zij in December 1895 voor elke verkooppplaats werden vastgesteld, vindt men voor Pasoeroean en Probolinggo in de Javasche Courant van den 10den, en voor Bezoeki in het n°. van den 20sten dier maand. Over eene wijziging in een paar opzichten van het tarief voor sommige verkooppplaatsen in Pasoeroean (Javasche Courant dd. 7 April 1896) wordt in het vervolg dezer mededeelingen gehandeld. Voor de in de voorgaande noot bedoelde twee nieuwe verkooppplaatsen aldaar is het tarief der debietprijzen gelijkgesteld met dat van de meeste andere verkooppplaatsen in de afdeling Malang (verg. de Javasche Courant van 4 Augustus 1896).

Wat de grotere verpakkingseenheden betreft, zijn met 1 October 1896 voor de meeste verkooppplaatsen in laatstgenoemde afdeling de debietprijzen verhoogd (Javasche Courant dd. 25 September 1896).

4) Dit getal heeft in den loop van 1896 eene kleine wijziging ondergaan (verg. noot 2 hiervóór).

peesche ambtenaren, 11 mantri's en 35 oppassers, ingetrokken, en zijn tevens met 1 Januari 1896 buiten dienst gesteld 4 mantri's en 58 oppassers, die in Pasoeroean werkzaam waren tot tegengang van den sluikhandel in koffie. De ter beschikking van de residenten gestelde fondsen tot bestrijding van den opiumsluikhandel, in 1895 voor Pasoeroean f 2000 en voor Probolinggo en Bezoeki elk f 1000 'sjaars bedragen hebbende, werden respectievelijk op f 18 000, f 12 000 en f 18 000 'sjaars gebracht. Voorts zijn aan de residenten van Pasoeroean en Bezoeki nog fondsen toegestaan ter tegemoetkoming in noodwendig gebleken buitengewoon hooge uitgaven voor levensonderhoud, zoomede voor vergoeding van transportkosten of voor het houden van een rijpaard, aan op afgelegen plaatsen gestationeerde mantri's-verkoopters en politiebeambten (mantri's en oppassers) en wat laatstgenoemden resident betreft ook voor het huren van bemanning voor eene politieprauw te Poeger.

De overgang van pacht tot regie ging in Java's Oosthoek al met even weinig bezwaren gepaard als op Madura. Voor de inrichting der verkoopplaatsen was tijdig gezorgd en door het stationneeren van de mantri's-verkoopters bij verschillende kitten van de pacht waren zij in de gelegenheid zich reeds vooraf op de hoogte te stellen van het debiet, de voornaamste schuivers, de titipan's, enz. Het regie-opium bleek ook in de drie nieuwe regie-gewesten van betere kwaliteit te zijn dan wat de pachters hadden gesleten.

Evenals onder de pacht kunnen de koopers betalen met duiten. In Pasoeroean en Bezoeki is daarvan weinig gebruik gemaakt, en konden de duiten zonder verlies worden ingewisseld tegen wettige munt; daarentegen werd in Probolinggo veel oud kopergeld ontvangen, dat echter almede voor een groot deel à pari werd ingewisseld; alleen in de afdelingen Probolinggo en Kraksaän moest voorloopig 1,25 à 1,40 pct. agio worden betaald.

Verbruikplaatsen (kitten) werden in Bezoeki vooralsnog alleen op de afdelingshoofdplaatsen opgericht: in Probolinggo (utgenomen de afdeling Kraksaän) overal waar eene verkoopplaats is (ter hoofdplaats Probolinggo en te Loemadjang twee), terwijl voorloopig ook eene verbruikplaats werd gevestigd te Jossowilangon, waar geen verkoopplaats is. Voor de afdeling Kraksaän kwamen wel aanvragen in, doch daaraan kon tot dusver geen gevolg worden gegeven, wijl geen der aanvragers voldoende betrouwbaar was. In Pasoeroean werden 35 vergunningen tot het oprichten van kitten verleend.

Licentiën voor het vervoer en het bezit van opium tot eene hoeveelheid van meer dan één thail werden aan verschillende personen op erfpachtsondernemingen uitgereikt.

Aangaande het debiet in de vaak genoemde drie gewesten gedurende de eerste zes maanden sedert de invoering der regie, in vergelijking met het debiet der pachters in het overeenkomstige tijdvak van 1895, vindt men maandopgaven in het volgende overzicht.

MAANDEN.	Debiet van bereid opium (in thails). a)				Opbrengst. a)			
	Pasoeroean.	Probolinggo.	Bezoeki.	Gezamenlijk.	Pasoeroean.	Probolinggo.	Bezoeki.	Gezamenlijk.
R E G I E.								
1896.								
Januari	2 608	1 460	1 809	5 877	f 53 216	f 32 176	f 34 359	f 119 751
Februari b)	3 418	1 498	1 784	6 700	68 695	32 987	34 852	135 534
Maart	4 129	1 612	1 965	7 706	82 154	31 391	36 790	154 335
April	3 728	1 353	1 778	6 859	78 340	29 753	32 893	140 986
Mei	3 792	1 483	1 923	7 198	82 340	32 601	35 572	150 513
Juni	4 172	1 559	1 919	7 650	89 654	34 257	35 389	159 300
	21 847	8 965	11 178	41 990	f 454 399	f 197 165	f 208 855	f 860 419
P A C H T.								
1895.								
Januari	3 665	1 832	1 721	7 218	f 78 669	f 40 795	f 31 826	f 151 290
Februari	3 537	1 736	1 691	6 964	76 454	38 676	30 130	145 260
Maart	4 025	1 897	1 693	7 615	87 425	42 262	31 663	161 350
April	4 129	1 718	1 553	7 400	90 860	38 224	28 999	158 083
Mei	4 359	1 761	1 644	7 764	95 920	39 173	30 384	165 477
Juni	4 233	1 723	1 616	7 572	93 024	38 241	30 065	161 330
	23 948	10 667	9 918	44 533	f 522 352	f 237 371	f 183 067	f 942 790

a) Aangezien het hier nog geen opgaaf geldt over het geheele jaar zijn de hoeveelheden en ontvangsten afgerond, door verwaarloozing van o. derdeelen van thails en guldens voor zooveel die beneden 50/100 b'even. Waar de onderdeelen meer beliepen, zijn ze als geheele thails en volle guldens in rekening gebracht.

b) Hierbij is in aanmerking te nemen dat de cijfers wegens het schrikkeljaar over één dag meerloopen dan in Februari 1895.

De hiervóór opgenomen vergelijking tusschen hetzelfde tijdvak van 1896 en van 1895 doet zien dat, terwijl in Pasoeroean en Probolinggo (in Pasoeroean evenwel met uitzondering van de maand Maart) het debiet der regie in elke maand geringer was dan in diezelfde maanden van 1895 onder het pachtstelsel, in Bezoeki gestadig het omgekeerde viel waar te nemen. In de beide eerstgenoemde gewesten werd de regie-verkoop aanvankelijk gedrukt doordien de pachters tegen het einde van 1895, door verlaging van hunne prijzen, betrekkelijk veel opium hadden weten te slijten. In Bezoeki werd die invloed niet ondervonden, omdat de pachter aldaar niet tot verlaging van prijzen was overgegaan. Daarbij zal tot het groote debiet in Bezoeki, vergeleken tegenover de eerste maanden van 1895, vermeerdering van werkvolk bij den aanleg der spoorlijn Klakah-Panaroekan hebben bijgedragen. Het sterkst nam in dat gewest het debiet toe in de afdee-

ling Banjoewangi, hetgeen toegeschreven wordt aan de bekruising van Straat Bali door de stoomschepen van den opiumdienst en het aanhoudend visiteeren der van Bali komende prauwen. Deze maatregel kwam mede ten voordeele van de overige afdelingen van Bezoeki, aangezien het sluikopium van Banjoewangi ook daarheen zijn weg vond. Ofschoon in Pasoeroean en Probolinggo, ook nadat de hooger bedoelde invloed van het tegen den afloop van de pacht goedkoop verkochte opium geweken was, het debiet der regie minder bleef dan in de overeenkomstige maanden van het voorafgegane jaar blijkens de pachtboeken gesleten was, kon deze uitkomst toch niet in het nadeel van de nieuwe wijze van exploitatie worden uitgelegd, daar ook in vele pachtperceelen gedurende het tweede kwartaal van 1896 minder werd gedebiteerd dan in dezelfde periode van 1895. En, zooals bijv. voor de maand Juni 1896 wordt opgegeven, was dit deficit in de vier dichtst bij het regie-gebied gelegen pachtperceelen zelfs grooter dan in Pasoeroean en Probolinggo. In de aan Pasoeroean grenzende pachtperceelen Soerabaja en Kediri toch beliep het debiet in die maand respectievelijk 16.7 en 16.4 pct. minder dan in Juni 1895, en in Madioen en Rembang beliep die teruggang respectievelijk 15 en 12.2 pct., terwijl voor de regie-gewesten Pasoeroean en Probolinggo het nadeelig verschil tegenover Juni 1895 neerkwam op slechts 1.4

1) Het gunstig verschil spiegelde zich echter niet af in de ontvangsten, welke integendeel f 5271 lager waren dan de opbrengst van het pachtopium in Maart 1895. Daar dit een gevolg was van den te lagen tikeeprijs, in verhouding tot dien van het opium in tubes, werd de prijs der tikee, behalve voor de verkoopplaatsen nabij de grens van pachtperceelen, met ingang van 11 April van 6 op 7 cent per geleng gebracht. Tevens werd, met dezelfde uitzondering, in de afdeling Malang de prijs der tubes van 1/2 matta met 1/2 cent verhoogd en op één verkoopplaats (te Soembertjoeding), waar de prijs veel te laag bleek, met 1 1/2 cent.

en 9.5 pct. Bovendien was in Probolinggo in den loop van 1895, vooral in de tweede helft des jaars, de koopkracht der bevolking oogenblikkelijk geringer geworden door mislukking van den tabaksoogst in Loemadjang, voorts door eene slechte opbrengst der tweede gewassen, onfortuinlijke vischvangst en dergelijke, welke omstandigheden ook in de eerste maanden van 1896 nog bleven nawerken, zoodat voor eene juistere vergelijking het debiet der regie eigenlijk behoorde gesteld te worden naast dat van de laatste maanden van 1895. (In November 1895 werd door den pachter 1632 thail verkocht, in November 1894 daarentegen 1956 thail.)

Uit het depôt te Malang (Pasoeroean) werd in Maart 1896 een kistje met 1000 tubes van 1 matta onvreemd, vermoedelijk door een arbeider die in het gebouw gewerkt had. Hoewel een gedeelte van het onvreemde opium werd achterhaald, was het niet gelukt den dief op het spoor te komen.

Ten aanzien van de nabij de hoofdplaats Batavia gevestigde gouvernementfabriek voor de bereiding van opium tot tjandoe en tikee en de verpakking van een en ander zijn de volgende mededeelingen ontvangen.

Het tot fabriek ingerichte landhuis Struiswijk (tusschen Weltevreden en Meester-Cornelis) werd met het bijbehorende terrein in Augustus 1895 door het Gouvernement aangekocht voor f 60 000, waardoor de betaling eener huursom van f 500 's maands kwam te vervallen, en een uitgebreid waardeboudend terrein werd aangewonnen, dat meer dan voldoende plaats aanbiedt voor den bouw van de nieuwe fabriek, wanneer eventueel besloten wordt om ook in het overig deel van Java de pacht door de regie te vervangen.

De tegenwoordige fabriek werd in den loop van 1895 ingericht ter voorziening in de behoefte van de vier gewesten, en tevens werd er in opgesteld en in werking gebracht de installatie voor de verpakking van tikee (verg. blz. 178 hiervóór). Het ondergeschikte personeel der fabriek moest uitgebreid worden, waartoe eene som van f 4512 's jaars werd toegestaan (gouvernementsbesluit dd. 19 Augustus 1895 n°. 15). Tal van verbeteringen werden in de werkwijze aangebracht en andere in studie genomen. Modellen werden aangegeven voor nieuwe machinerieën, die thans in Europa worden aangemaakt.

In de wijze van bereiding der tjandoe kwam geen verandering. Uit 's lands voorraad werd gedurende 1895 door de fabriek ontvangen en verwerkt 4585 katti Bengaalsch en 683 katti Levantsch opium, zoodat circa 85 katti djitjing (overblijfselen van geroookt opium), alzoo in het geheel 5353 katti ruwe grondstof. In gemeld jaar werden geproduceerd 117 886 tubes van de grootste soorten (50, 25, 12⁵ en 5 matta), 1 926 292 kleinere tubes (van 2, 1 en 1/2 matta) en 148 000 gelengs tikee (van 1/3 matta), aan bereid opium inhoudende 15 484.90 thail van de 1ste soort (tengko) en 21 831.40 thail van de tweede soort (hoanko), terwijl op ult. 1895 nog 13 636 thail bereid opium onverpakt in voorraad was, hetgeen te zamen uitmaakt eene hoeveelheid van 50 952.30 thail of circa 3184 1/2 katti bereid opium. Hierin is begrepen het restant, ad 301 katti bereid opium, dat op ult. 1894 nog onverpakt aanwezig was, zoodat eene hoeveelheid van ongeveer 50 katti bereid opium, dat op het proefterrein was aangehaald of wegens het lekspringen van de tubes bij de fabriek moest worden overgewerkt. Uit de hooger bedoelde 5353 katti ruwe grondstof werd dus in werkelijkheid verkregen 2833 1/2 katti bereid opium of bijna 53 pct., d. i. ongeveer evenveel als in 1894.

De kwaliteit van het opium gaf nergens aanleiding tot klachten. Het lekspringen van de tubes kwam nog slechts eene hoogst enkele maal voor; de vulling en sluiting lieten weinig te wenschen over. Ook de tikee werd van goede kwaliteit bevonden en kan in de hermetische sluiting der regie langer bewaard blijven dan in de primitieve verpakking der pachters, die vaak groote partijen moesten afschrijven wegens uitdroging en bederf. Echter blijft de tikee ook in de regie-verpakking niet langer dan drie weken goed. Eene enkele maal kwam het voor, dat twee tikeeplaten in het midden niet voldoende op elkander waren gesoldeerd, waardoor bederf intrad. Dit euvel, te wijten aan ontzetting van de persmachine, is intusschen verholpen. Over onregelmatige vulling der capsules werden eenige klachten vernomen, waaraan zou worden tegemoetgekomen. Daar in de drie oostelijke residentiën van Java het debiet der verschillende tubesoorten in de eerste maanden nog weinig constant was, bleken nu en dan voor sommige soorten tusschentydsche versterkingen noodig, en daarentegen van andere types de voorraden te groot. Men streefde er zooveel mogelijk naar om dit laatste tot een minimum te beperken, ten einde te voor-

komen dat de tjandoe te oud wordt en de tubes gaan lekken.

De reeds aanstonds na de invoering van ons rechtstreeksch bestuur op Lombok (residentie Bali en Lombok), aan de orde gestelde vraag (zie vorig verslag, blz. 196), of in het belang van den tegangang van het opiumverbruik in die nieuwe gouvernementafdeeling het aanvankelijk onzerzijds aangenomen stelsel, om den invoer van het artikel indirect te beperken door de heffing van een hoog inkomend recht, met handhaving van het ook reeds tijdens het vorstenbestuur geldend verbod tegen verbruik door de inheemsche Balische en Sassaksche bevolking, niet door eene betere regeling ware te vervangen, heeft tot de conclusie geleid dat het aanbeveling verdient het proefgebied der regie ook tot Lombok uit te strekken, gepaard met zoodanige beperkende maatregelen omtrent verkoop en bezit als aan de bereiking van het bovenomschreven doel bevorderlijk zullen worden geacht. Wanneer de Indische begroting voor 1897 daartoe de gelegenheid opent, zal reeds in dat jaar aan het plan uitvoering zijn te geven. De opbrengst der regie op Lombok wordt geschat op f 46 000 's jaars, waartegenover een gelijk bedrag aan uitgaven wordt geraamd. Voor zoover bij een ter zake ingesteld speciaal onderzoek is kunnen worden nagegaan, wordt het er voor gehouden dat het opiumverbruik op Lombok grooter is dan men, op grond van het aan de Lombok-Baliërs en de Sassaks verboden verbruik, zou mogen verwachten. Moge daartoe al hebben bijgedragen dat de behoefte der erkende consumenten (vreemde oosterlingen en niet-inheemsche inlanders) individueel grooter is dan op Java (wellicht als gevolg van de goedkope prijzen — f 2,50 per thail — waartegen onder het vorstenbestuur de pachter debiteerde ¹⁾), voor een deel schijnt ook als verklaring te moeten gelden dat de Lombok-Baliërs en de op en nabij Ampenan gevestigde Sassaks van het opiumschuiven niet geheel vrij zijn gebleven, in welk opzicht de in de laatste jaren van het vorstenbestuur door den opstand der Sassaks ontstane verwarde staat van zaken op het eiland van ongunstigen invloed moet zijn geweest.

In- en uitvoerrechten. Na hetgeen reeds in 't vorig verslag (blz. 199) is aangeteekend omtrent de schorsing voor den tijd van één jaar (1 Juni 1895 t/m 31 Mei 1896) van het bij de algemeene tarieven geregelde uitvoerrecht op suiker ²⁾ en omtrent de opneming, te rekenen van 6 October 1895, van de nieuwe gouvernementafdeeling Lombok der residentie Bali en Lombok onder de streken waar het Gouvernement in- en uitvoerrechten heft volgens speciale tarieven, is thans aan te teekenen dat de verleden jaar in uitzicht gestelde herziening van het speciaal tarief van in- en uitvoerrechten voor de residentie Oostkust van Sumatra tot stand is gekomen bij de op 1 Januari 1896 in werking getreden ordonnantie van 14 December 1895 (Indisch Staatsblad n°. 273).

Zooals reeds blijkt uit het medegedeelde in hoofdst. C §§ 10 en 14 hiervóór wordt er naar gestreefd om, tegen schadeloosstelling van de betrokken inlandische zelfbesturen, in eenige Riouwsehe landschappen ter oostkust van Sumatra, zoodat in Koetei en andere streken ter oostkust van Borneo de tolueffing in handen van het Gouvernement te doen overgaan. Deze aan gelegenheid is echter nog niet in staat van wijzen (verg. ook wat met betrekking tot de landschappen van Borneo's oostkust ter zake is gezegd op blz. 173 hiervóór). De opheffing der vrijhavens in het oostelijk deel van den Archipel maakt in Indië mede nog een punt van onderzoek uit, uitgenomen wat betreft Menado, voor welk gewest het onderzoek is afgelopen. Omtrent eene eventuele inlijving van dat gewest (uitgezonderd de afdeeling Gorontalo) bij 's Gouvernements tolgebied kunnen echter voorhands geen voorstellen worden gedaan, omdat nog niet is uitgemaakt onder welke voorwaarden het recht van belastingheffing, tot overdracht waarvan de betrokken zelfbesturende landschappen zich reeds hebben bereid verklaard, door het Gouvernement zal worden overgenomen.

In verband met de vestiging van een particulier kolenstation op het nabij Atjeh's noordkust gelegen eiland Weh, voornamelijk in het belang van den afzet der Ombilien-kolen ten behoeve van

¹⁾ Niettegenstaande sedert October 1895 het opium bij den invoer op Lombok zwaar is belast, heeft die maatregel het heulsap aldaar niet dunder doen worden. Volgens opgaven van medio 1896 was toen het opium op Lombok zelfs verkrijgbaar tegen f 2 per thail; per matta (1/100 thail) kostte het echter f 0,02⁵.

²⁾ Over eene betere regeling van dit met 1 Juni 1896 herleeftde uitvoerrecht en van dat op koffie wordt met de Indische Regeering nog overleg gepleegd.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

de groote scheepvaart, werd bij de reeds op blz. 4 hiervóór vermelde ordonnantie van 11 April 1896 (Indisch Staatsblad n°. 64) de Sabang-baai op gemeld eiland opengesteld als haven voor den algemeenen handel. Daar deze maatregel noodzakelijk ook ten gevolge moest hebben de openstelling van de Sabang-baai met betrekking tot de voor Atjeh's noord- en westkust geldende scheepvaartregeling (Indisch Staatsblad 1893 n°. 83) werd dien-aangaande het noodige bepaald bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 65. Tot openstelling met 1 Januari 1897 als haven voor den algemeenen handel ook van Amoerang in de Minahassa (residentie Menado) is besloten bij ordonnantie van 22 October 1896 (Indisch Staatsblad n°. 208). Door dien maatregel zullen vooral de afladers van uitvoerproducten (voorshands hoofdzakelijk copra) gebaat worden.

In 1895 werd bij de verschillende gouvernements-tolkantoren (bij dat te Pontianak ter Westkust van Borneo werd blijkens Indisch Staatsblad 1895 n°. 240 het personeel gereorganiseerd) ontvangen aan in- en uitvoerrechten benevens pakhuishuur f 10 064 911. De perceptie van elk kantoor in het bijzonder vindt men opgegeven in bijlage SS hierachter. Vergeleken met 1894 bedroeg deze ontvangst f 1 012 615 minder, van welk nadeelig verschil f 523 537 voor rekening komt van de invoerrechten en f 492 873 van de uitvoerrechten (aan pakhuishuur werd in 1895 f 3795 méér ontvangen dan in 1894). Deze verschillen golden hoofdzakelijk de heffing op Java en Madura, daar in de buitenbezzittingen aan invoerrecht slechts f 5559 minder, aan uitvoerrecht f 32 534 meer dan in 1894 ontvangen werd.

Eene vergelijking tegenover de uitkomsten ook in 1891, 1892 en 1893 vindt men in het volgende overzicht.

Jaren.	Invoerrech.	Uitvoerrecht.	Pakhuis-huur.	Te zamen.
JAVA EN MADURA.				
1891	f 6 978 379	f 715 757	f 39 652	f 7 733 788
1892	7 166 045	760 428	52 865	7 979 338
1893	7 501 238	604 048	41 949	8 147 235
1894	7 764 477	a) 1 452 462	72 594	9 289 533
1895	7 246 499	a) 927 055	76 470	8 250 024
BUITENBEZITTINGEN.				
1891	f 1 617 089	f 360 511	f 4 796	f 1 982 396
1892	1 456 911	378 129	5 395	1 840 435
1893	1 395 691	301 226	3 068	1 699 895
1894	1 480 138	302 940	4 915	1 787 993
1895	1 474 579	335 474	4 834	1 814 887
TOTALEN VOOR HET GOVERNEMENTSTOLGEBIED.				
1891	f 8 595 468	f 1 076 268	f 44 448	f 9 716 184
1892	8 622 956	1 138 557	58 260	9 819 773
1893	8 896 839	905 274	45 017	9 847 130
1894	9 244 615	1 755 402	77 509	11 077 526
1895	8 721 078	1 262 529	81 304	10 064 911

a) Na aftrekking van het uitvoerrecht op suiker (waarvan de heffing, na van 1 Juni 1887 af geschorst te zijn geweest, met 1 Januari 1894 herleeft, doch van 1 Juni 1895 af voor één jaar weder geschorst werd) beliep het op Java en Madura aan uitvoerrecht gehevene: over 1894 f 821 837 en over 1895 f 705 909.

Naar gelang de heffing volgens de algemeene tarieven, dan wel volgens speciale tarieven plaats had, waren de opgegeven totalen verdeeld als volgt:

Jaren	Algemeene tarieven.		Speciale tarieven.			Totalen
	Java en Madura.	Acht gewesten der buitenbezzittingen. a)	Land-schap Djambi (residentie Palembang).	Residentie Oost-kust van Sumatra.	Land-schap Indragiri (residentie Riouw).	
1891	f 7 733 788	f 1 136 982	f 45 545	f 799 869	„	f 9 716 184
1892	7 979 338	1 105 307	50 024	680 470	f b) 4634	9 819 773
1893	8 147 236	1 038 913	40 677	606 816	13 488	9 847 130
1894	9 289 533	1 065 138	43 846	664 771	14 238	11 077 526
1895	8 250 024	1 015 498	53 967	717 734	f c) 12 110	10 064 911

a) Te weten: Sumatra's Westkust, Benkoelen, Lampoengsche Districten, Palembang (behalve Djambi), Banka, Billiton, Westerafdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

b) Over de laatste vijf maanden van 1892; zie Indisch Staatsblad 1892 n°. 139.

c) Over nagenoeg de laatste drie maanden van 1895; zie Indisch Staatsblad 1895 n°. 188.

Over de laatste drie jaren wordt hieronder vermeld hoeveel de voornaamste der aan in- en uitvoerrecht onderworpen artikelen elk in het bijzonder tot de ontvangsten bijdroegen.

Omschrijving der goederen.	1893	1894.	1895.
INVOERRECHT.			
Manufacturen	f 2 416 921	f 2 401 339	f 2 311 598
Gambier	756 753	739 363	684 216
Gedistilleerd	854 731	1 068 790	1 006 267
Petroleum	393 168	245 340	248 851
Tabak en sigaren	395 912	390 469	374 244
Eetwaren (voor zooveel in de handelsverslagen onder dit hoofd genoemd, doch Visch en Boter uitgezonderd)	638 810	792 122	738 708
Visch	688 873	798 250	593 276
Kramerij	176 503	175 184	173 863
Lucifers	181 395	106 554	131 029
Wijn	168 247	178 176	167 017
Garens	148 776	170 087	189 574
Thee	238 890	257 317	288 324
Kleederen en modewaren	226 260	229 267	219 566
Papier, schrijf- en teekenbehoef-tan	161 671	158 624	158 600
Boter	101 932	145 715	131 260
Aardewerk (gebakken) en porse-lein	117 011	123 924	101 460
Meel	151 621	154 958	166 455
Was	103 782	92 125	56 029
Bier	73 808	71 331	68 695
Leder en lederwerk	55 843	51 258	40 926
Drogerijen en medicijnen	72 271	73 390	73 413
IJzer en staal en dito werk	89 747	89 482	86 854
Glas en glaswerk	60 448	75 303	57 122
Meubelen	61 610	71 205	63 669
Mineraalwater	55 649	55 310	47 770
Zout	86 803	98 970	99 354
Vuurwerk	40 473	51 529	52 403
Andere artikelen (die in de be-handelde drie jaren elk minder dan f 50 000 per jaar aan in-voerrecht oprachten)	376 862	388 217	399 110
Bovendien ontvangen aan „nagere-vorderd invoerrecht“, niet per artikel gespecificeerd	43	4	51
Af: terugbetalingen	f 8 905 816 8 977	f 9 253 603 8 988	f 8 729 414 8 336
Zuiver ontvangen	f 8 896 839	f 9 244 615	f 8 721 078
UITVOERRECHT.			
Suiker a)	„	f 630 859	f 221 199
Koffie	f 220 011	408 670	354 498
Tabak b)	290 982	301 549	317 918
Tin	159 584	203 872	154 591
Indigo	60 734	51 800	58 501
Andere artikelen (die in de be-handelde drie jaren elk minder dan f 50 000 per jaar aan uitvoer-recht oprachten)	180 000	167 157	172 511
Bovendien ontvangen aan „nagere-vorderd uitvoerrecht“, niet per artikel gespecificeerd	„	„	16
Af: terugbetalingen	f 911 311 6 037	f 1 763 907 8 505	f 1 279 234 16 705
Zuiver ontvangen	f 905 274	f 1 755 402	f 1 262 529

a) Nadat de heffing van het uitvoerrecht op suiker van 1 Juni 1887 t/m ult. 1893 was geschorst geweest en op 1 Januari 1894 weder in werking was getreden, werd dat uitvoerrecht, gerekend van 1 Juni 1895, voor den tijd van 1 jaar wederom niet geheven, zoodat voor dit artikel de ontvangsten over 1895 loopen over de eerste vijf maanden van dat jaar.

b) Aan uitvoerrecht wegens ter Oostkust van Sumatra geteelde tabak voor de Europeesche markt (f 1 per 100 K.G.) was onder de opgegeven sommen begrepen: in 1893 f 116 862, in 1894 f 136 696 en in 1895 f 156 116.

Zooals de voorafgaande tabel doet zien, bracht in 1895 alleen het artikel „visch“ ruim 2 ton minder aan invoerrecht op dan in 1894, toen trouwens de aanvoeren van dat voedingsmiddel buitengemeen aanzienlijk waren geweest. Wegens afgenomen invoer van manufacturen, gedistilleerd en gambier werd respectievelijk (in rond cijfer) f 89 700, f 62 500 en f 55 100 of gezamenlijk mede ruim 2 ton minder dan in 1894 ontvangen. De geringere invoeren van manufacturen worden toegeschreven aan de voor de bevolking minder gunstige tijdsomstandigheden, als gevolg deels van den gedruken toestand der suikerindustrie, deels van lage

rijstprijzen. Dat de perceptie op gambier terugliep, stond in verband met de uitbreiding der cultuur op Banka en andere plaatsen binnen het tolgebied en met den achteruitgang dier cultuur op Riouw. Kleinere verschillen in de rechtenopbrengst bij invoer gaven o. a. aarde- en glaswerk, omtrent welke artikelen de marktberichten reeds geruimen tijd meldden dat de markt daarvan overvoerd was, zelfs dat de voorraad voor jaren voldoende kon heeten. Met opzicht tot het nadeelig verschil dat zich opnieuw voordeed in de opbrengst van het invoerrecht op „tabak en sigaren” bestonden aanwijzingen dat daaraan niet vreemd was een smokkelhandel in „Manilla-sigaren”. De waakzaamheid der douane is daartegen herhaaldelijk ingeroepen en berichtgevers uit Singapore zijn met premieën beloofd. Verschillende aanhalingen werden dan ook gedaan.

Het terugloopen van de uitvoerrechten is in hoofdzaak hierdoor te verklaren dat het uitvoerrecht op suiker slechts gedurende de eerste vijf maanden van 1895 geheven werd (zie de vorige bladzijde), zoodat ter zake op Java en Madura slechts ontvangen werd f 221 146, tegen f 630 625 gedurende het geheele jaar 1894. Bovendien hadden de uitvoeren van koffie en tin in 1895 niet dien omvang als in 1894, in verband waarmee het uitvoerrecht op die voortbrengselen met ruim 1 ton afnam.

Hoe de opbrengst der invoerrechten, der uitvoerrechten en van pakhuisuur op Java en Madura en in de buitenbezittingen gedurende de eerste zes maanden van 1896 zich voordoet tegenover de ontvangsten over het eerste halfjaar 1895, blijkt uit het volgend overzicht.

	Java en Madura.		Buitenbezittingen.	
	1895	1896	1895	1896
	1ste halfjaar.		1ste halfjaar.	
Invoerrecht	f 3 763 797	f 3 311 335	f 710 312	f 886 418
Uitvoerrecht	577 695	a) 334 226	239 047	237 511
Pakhuisuur	50 611	34 260	3 271	2 392
	<u>f 4 392 103</u>	<u>f 3 679 821</u>	<u>f 952 630</u>	<u>f 1 126 321</u>

a) De mindere ontvangst, vergeleken met het 1ste semester 1895, betreft hoofdzakelijk het uitvoerrecht op suiker, dat gedurende laatstbedoeld tijdvak tot alt. Mei geheven werd, doch in 1896 eerst van 1 Juni af weder verschuldigd is.

In 1895 werden wegens overtreding van de bepalingen op de tolrechten 104 bekeuringen ingesteld, tegen 121 in 1894 en 92 in 1893. Van die 104 bekeuringen werden er 97 bij onderhandsche schikking beëindigd, en 3 aan de beslissing van den rechter onderworpen, die tot veroordeeling van de overtreders termen vond, terwijl ter zake van de 4 andere bekeuringen in het voorjaar van 1896 nog over eene schikking onderhandeld werd.

Accijnzen. De in den laatsten tijd met betrekking tot de accijnzen ingevoerde nieuwe regelingen, die van invloed zijn op de opbrengst van dit middel, bestonden, wat het jaar 1894 betreft, in de verhooging van den petroleum-accijns van f 1,75 tot f 2 per hectoliter, en in de invoering van den lucifer-accijns, een en ander zoowel op Java en Madura als in de acht gewesten der buitenbezittingen, waar het algemeen tarief van in- en uitvoerrechten van kracht is, terwijl voor 1895 nieuw was de opnemng in het accijnsgebied, voor zooveel petroleum en lucifers aangaat, ook van de residentie Oostkust van Sumatra. Moest in het vorig verslag (zie aldaar noot d op blz. 201, zoomede blz. 202) er op gewezen worden dat de geldelijke uitkomsten der beide maatregelen van 1894 gedurende het eerste jaar hunner werking ver beneden de verwachting waren gebleven, hoofdzakelijk als een gevolg van de overgroote voorraden die kort te voren door den handel waren ingeslagen, — over het tweede jaar (1895) kwamen de verhooging van den accijns op petroleum en de opbrengst van dien op lucifers meer tot haar recht, waartoe voor ruim 1 ton bijdroeg dat toen ook de residentie Oostkust van Sumatra onder de werking van beide heffingen viel. Met inbegrip van hetgeen de drank-accijns en de tabaks-accijns opbracht (welke beide middelen in rond cijfer te zamen f 46 500 minder afwierpen dan in 1894) werd namelijk in 1895 aan accijnzen ontvangen f 3 949 188, of, zonder de residentie Oostkust van Sumatra mede te rekenen, f 3 847 458, tegen f 3 269 943 in 1894.

Hoe deze totalen over elk der vier accijnzen verdeeld waren, ook tegenover de ontvangsten in 1893, blijkt uit het volgende overzicht, dat tevens reeds de uitkomsten over het eerste semester 1896 vermeldt.

ACCIJNZEN.	1893.	1894.	1895.	1ste halfjaar 1896.	In het 1ste halfjaar 1895 waren de cijfers:
Accijns op inlandsch gedistilleerd (alleen op Java en Madura)	f 467 245	f 479 667	f 464 942	f 71 824	f 74 499
Accijns op { Java en Madura a)	f 84 832	f 89 384	f 64 430	f 20 982	f 31 362
tabak { Borneo	27 823	29 378	22 569	9 223	12 746
	<u>f 112 655</u>	<u>f 118 762</u>	<u>f 86 999</u>	<u>f 30 205</u>	<u>f 44 108</u>
Accijns op { Java en Madura	f 2 713 471	f 2 080 507	f 2 474 882	f 1 242 977	f 1 034 082
petroleum { Buitenbezittingen	175 415	163 139	b) 254 389	112 622	121 325
	<u>f 2 888 886</u>	<u>f 2 243 646</u>	<u>f 2 729 271</u>	<u>f 1 355 599</u>	<u>f 1 155 407</u>
Accijns op { Java en Madura		f 633 084	f 861 483	f 424 323	f 444 671
lucifers { Buitenbezittingen		94 784	c) 103 493	81 739	43 279
		<u>f 727 868</u>	<u>f 967 976</u>	<u>f 506 062</u>	<u>f 487 950</u>

a) Van de voorgenomen afschaffing van den tabaks-accijns op Java en Madura is reeds gewag gemaakt in noot 1 op blz. 175 hiervóór.

b) Hieronder voor het eerst ook het geinde in de residentie Oostkust van Sumatra, waar in 1895 aan petroleum-accijns werd ontvangen f 84 564, zijnde f 14 564 meer dan geraamd was.

c) Bij de invoering in Januari 1895 van den lucifer-accijns in de residentie Oostkust van Sumatra schatte men de opbrengst op f 45 000 's jaars. De ontvangst in dat eerste jaar bedroeg echter slechts f 17 166 (zie daarover lager). In het overig accijns-gebied werd dus ontvangen f 950 810, vrij wel overeenstemmende met de aanvankelijk geschatte jaarlijksche opbrengst ad f 940 000.

Kantoorsgewijze vindt men de accijnsheffing van 1895 opgegeven in bijlage SS hierachter.

De accijns op het inlandsch gedistilleerd gaf in 1895 weder eene mindere opbrengst dan in 1893 en 1894, niettegenstaande toen reeds de perceptie ver beneden de verwachting was gebleven, daar over 1892 ontvangen was f 202 107, en voor 1893 op eene stijging met f 45 000 gerekend was, als gevolg van de met dat jaar ingevoerde verhooging dezer belasting van f 40 tot f 50 per hectoliter van 50 pct. sterkte. De ongunstige uitkomsten in 1893 en 1894 schenen volgens het vorig verslag (blz. 201) te moeten worden verklaard door het in verbruik komen van meer onveraccijnsd gedistilleerd dan vóór de verhooging het geval was. Die meening heeft in 1895 steun gevonden

o. a. door het ontdekken van onwettige arakstokerijen in de Preanger Regentschappen. De directeur van financiën voegt hieraan de mededeeling toe, dat de geringe middelen, die noodig zijn om in het geheim arak te stoken, de ontdekking van overtredingen op dat gebied zeer moeilijk maken. Zonder directe aanleiding om het toezichthoudend personeel te beschuldigen van onvertrouwbaarheid of gebrek aan activiteit, is het toch wenschelijk voorgekomen in dat personeel enige mutatie te brengen, wat echter niet dadelijk van gunstigen invloed is geweest. In de laatste maanden van 1895 evenwel begon zich een gunstige keer te openbaren.

De tabaks-accijns ging in 1895 zoowel op Java en Madura als op Borneo achteruit, voornamelijk bij de tolkantoren Pe-

kalongan, Samarang en Bandjermasin. Redenen daarvan worden niet vermeld gevonden.

In tegenstelling met de opbrengst van den petroleum-accijns aldaar, welke de raming aanzienlijk overtrof, bleven in de residentie Oostkust van Sumatra de ontvangsten ter zake van den accijns op lucifers ver beneden de verwachting (verg. de noten b en c onder het staatje hiervóór), hetgeen — zoo wordt bericht — toegeschreven zal moeten worden deels aan de zwa- righeden, welke ondervonden zijn bij de toepassing van de over- gangs-bepalingen in Indisch Staatsblad 1894 n°. 262, deels aan eene gemakkelijke wijze om bij den invoer van het belaste artikel aan het oog der douane te ontsnappen. In 1894 toch werden ter Oostkust van Sumatra ruim 200 duizend gros doosjes lucifers ingevoerd, terwijl in 1895 de door de douane geconsta- teerde invoer slechts 1/3 van die hoeveelheid beliep. Een onder- zoek naar dit verschijnsel wordt ingesteld. Intusschen werd ver- wacht dat in 1896 de opbrengst stijgen zou.

Met betrekking tot de lucifer-fabricage binnen het tolgebied (zie vorig verslag, blz. 202) valt te vermelden, dat door eene naamlooze vennootschap het voornemen was te kennen gegeven om in den loop van 1896 ter hoofdplaats Kediri eene fabriek van lucifers in werking te brengen, zijnde ingevolgt art. 28 van de accijns-ordonnantie (Indisch Staatsblad 1893 n°. 301) de voor- waarden ter naleving bij de exploitatie van die fabriek door den directeur van financiën vastgesteld, op welke regeling de goed- keuring der Regeering gevolgd is.

In 1895 werden 239 overtredingen van de bepalingen omtrent den drank-accijns geconstateerd. Van deze 239 overtredingen werd 1 buiten gevolg gelaten, terwijl in 210 gevallen de rechter ver- oordeeling uitsprak, en ten aanzien van 28 overtredingen in schikking werd getreden. Met betrekking tot de andere accijnzen valt enkel een 3-tal overtredingen van de petroleum-ordonnantie te vermelden, welke alle bij schikking werden afgedaan.

Haven- en ankeragegelden, zoomede — alleen in de haven Tan- djong Priok (Batavia) ¹⁾ — loods- en kaai- en vergoeding voor het gebruik der electriche verlichting in de gouvernements-opslag- lokalen. Aan haven- en ankeragegelden werd over 1895 iets minder dan in 1892, doch meer dan in elk der jaren 1893 en 1894 geïnd, namelijk f 289 972, waarvan f 242 537 in de havens

op Java en Madura (op de drie hoofdplaatsen alleen f 193 228), en f 47 435 in de overige tolhavens der buitenbezittingen (te Padang alleen f 24 401). En ook over de eerste zes maanden van 1896 vloeiden de ontvangsten uit dezen hoofde ruimer dan in het eerste halfjaar 1895. Zij bedroegen namelijk in eerstgenoemd tijdvak: op Java en Madura f 105 530 en in de buitenbezittingen f 25 028, terwijl de overeenkomstige sommen in het eerste se- mester 1895 waren geweest f 97 871 en f 21 547.

De voormelde loods- en kaai- en vergoedingen brachten in 1895 op f 96 246, tegen f 96 015 in 1894. In het eerste halfjaar 1896 werd ontvangen f 49 682, tegen f 46 070 in de eerste helft van 1895.

Aan retributie ter zake van in de opslaglokalen te Tandjong Priok verstrekte electriche verlichting (zie over deze met 1 Augustus 1895 ingevoerde heffing het vorig verslag, blz. 200) was tot ult. 1895 ontvangen f 284.

Personeele belasting. Tot dusver was het gebruikelijk dat elk jaar opnieuw de schaal werd vastgesteld van de huurwaarden van laag bedrag, welke aanspraak geven op geheele of gedeel- telijke vrijstelling der belasting naar de eerste twee grond- slagen (huurwaarde der gebouwen en waarde van mobilair en rijtuigen). Aangezien in de laatste jaren daarin, eene enkele maal uitgezonderd, geen verandering was gekomen, scheen het te passen in het streven naar vereenvoudiging in de administratie om niet telken jare ter zake eene beschikking te nemen, maar de schaal voor onbepaalden tijd vast te stellen. Aan bedoeld denkbeeld werd uitvoering gegeven bij het gouvernementsbesluit dd. 9 Januari 1896 n°. 5 (Indisch Staatsblad n°. 5), nadat vooraf de gewestelijke bestuurders en de inspecteurs van financiën nog waren gehoord over de limite van vrijstelling, welke dientenge- volge voor enkele plaatsen werd herzien.

Zoowel op Java en Madura als in de buitenbezittingen vielen in 1895 meer personen (Europeanen en vreemde oosterlingen) in de personeele belasting dan in 1894. Afscheiden daarvan ging ook het te heffen bedrag vooruit, daar bij doorslag over alle gewesten en over alle aangeslagenen gemiddeld per hoofd te betalen was f 20,73⁵, tegen f 20,51 in 1894.

In het volgende staatje vindt men dienaangaande meer ge- detailleerde cijfers.

G E W E S T E N.	Aantal aangeslagenen.			Werkelijk te heffen bedrag over 1895 (aanslag na aftrekking van de verminderingen).			In verhouding tot het aantal aangeslagenen was, volgens de vorenstaande cijfers, verschuldigd gemiddeld per hoofd:	
	Europeanen en met hen gelijkge- stellen.	Vreemde ooster- lingen.	Te zamen.	Europeanen en met hen gelijkge- stelden.	Vreemde ooster- lingen.	Te zamen.	Wat de aangeslagenen van Europeeschen of daarmede gelijkgestelden landaard betreft.	Wat de belasting-schuldige vreemde oosterlingen betreft.
Java en Madura.								
Batavia	2 435	5 421	7 856	f 139 960	f 60 976	f 200 936	f 57,48	f 11,25
Samarang	1 244	1 870	3 114	45 204	36 056	81 260	30,33 ⁵	19,28
Soerabaja	1 826	2 844	4 670	78 396	66 604	145 000	42,93	23,42
Overige gewesten	6 233	12 253	18 486	158 623	147 548	306 171	25,45	12,04
Te zamen	11 738	22 388	34 126	f 422 183	f 311 184	f 733 367	f 35,96 ⁵	f 13,90
Buitenbezittingen.								
Sumatra's Westkust	648	748	1 396	f 19 403	f 7 257	f 26 660	f 29,94	f 9,70
Oostkust van Sumatra	940	1 151	2 091	35 292	16 776	52 068	37,54	14,57 ⁵
Celebes en on-terhoorigheden	300	799	1 099	9 108	11 845	20 953	30,36	14,82 ⁵
Overige gewesten	1 240	3 142	4 382	33 631	26 924	60 555	27,12	8,57
Te zamen	3 128	5 840	8 968	f 97 434	f 62 802	f 160 236	f 31,15	f 10,75
Totalen voor geheel Ned.-Indië	14 866	28 228	43 094	f 519 617	f 373 986	f 893 603	f 34,95	f 13,24
Over 1894 waren de cijfers (volgens verbeterde opgaven).								
Java en Madura	11 411	21 930	33 341	f 406 782	f 304 767	f 711 549	f 35,65	f 13,89
Buitenbezittingen	3 090	5 722	8 812	92 151	60 839	152 990	29,82	10,63
Totalen	14 501	27 652	42 153	f 498 933	f 365 606	f 864 539	f 34,11	f 13,22

Hoe de oorspronkelijke aanslag, dat is zonder aftrekking van de toegestane verminderingen (over 1895 in totaal f 54 379), verdeeld was naar gelang de belastingschuldigen wegens huur- waarde, wegens mobilair en rijtuigen (voor vreemde oosterlin-

gen maakt elk dezer objecten een afzonderlijke grondslag van heffing uit) en wegens paarden waren aangeslagen, kan voor elk gewest blijken uit bijlage SS hierachter. (De specificatie naar elken der drie of vier grondslagen is echter, even als vroeger, slechts kunnen worden doorgevoerd voor zooveel daartoe bij het departement van financiën gegevens voorhanden zijn.)

Hieronder volgt een vergelijkend overzicht over de laatste twee jaren, aanwijzende het ter zake van personeele belasting, van

¹⁾ Van het voornemen om ook te Emmahaven (de nieuwe haven van Padang) loods- en steigergelden te heffen, is reeds gewag gemaakt op blz. 60 hiervóór.

schuldigd en het betaald bedrag.

	1894.		1895.	
	(Verbeterde opgaven.) Java en Madura zittingen.	(Voorloopige opgaven.) Buitenbe- zittingen.	(Verbeterde opgaven.) Java en Madura zittingen.	(Voorloopige opgaven.) Buitenbe- zittingen.
Aanslag	f 757 126	f 164 690	f 777 554	f 170 427
Af: wegens toegestane verminderingen	45 577	11 700	44 187	10 191
Alzoo werkelijk te heffen	f 711 549	f 152 990	f 733 367	f 160 236
Bovendien verschuldigd aan schattingskosten, voor zooveel zij aan de aangeslagenen in rekening waren te brengen	7 679	366	8 254	303
Derhalve in het geheel door de aangeslagenen verschuldigd	f 719 228	f 153 356	f 741 621	f 160 539
Geind bedrag a)	f 725 535	f 155 862	f 751 748	f 161 125

a) Onder het geind bedrag is hier en bij andere lager te vermelden belastingen niet alleen begrepen wat op den aanslag van hetzelfde jaar is ontvangen, maar ook wat van den achterstand over vorige jaren is aangezuiverd, en wat de personeele belasting betreft ook hetgeen gestort is wegens te verhalen kosten van schatting. Voorts zijn onder de geïnde sommen bij deze en bij andere in dit hoofdstuk te vermelden belastingen begrepen de boeten wegens te late betaling, terwijl daarentegen, ingevolge art. 20 der comptabiliteitswet (Indisch Staatsblad 1895 n°. 225), in mindering is gebracht hetgeen, ten gevolge van verkeerde aanslag over het behandelde of over enig vorig jaar, dan wel uit anderen hoofde, aan belastingsschuldigen is terugbetaald.

Gedurende 1895 werden 24 doleantiën ingediend, tegen 20 in 1894.

Patentrecht. Bij het reeds in de voorgaande rubriek vermelde gouvernementsbesluit dd. 9 Januari 1896 n°. 5 is, mede tot vermindering van ambtelijken omslag, de verhouding tusschen het getal aangiffen voor het patentrecht en het getal, dat daarvan beëdigd moet worden, in welke verhouding sedert 1879 geen verandering was gekomen, in plaats van als tot dusver telkens voor een jaar, voor onbepaalden tijd vastgesteld. In verband hiermede werd bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 4 uit art. 22, al. 3, der patentverordening (Indisch Staatsblad 1878 n°. 350) gelicht het woord „jaarlijks”.

Ofschoon in sommige gewesten op Java en Madura over 1895 aan patentrecht meer was te heffen dan in 1894, ging daarentegen voor enkele andere residentieën, inzonderheid voor Soerabaja¹⁾, Djokjokarta en Probolinggo, de patentbelasting aanzienlijk terug en wel met respectievelijk f 14 664, f 9827 en f 5959. Vandaar dan ook dat, terwijl in 1894 op Java en Madura (volgens verbeterde opgaven) f 812 788 aan patentrecht was op te brengen, in 1895 aldaar viel te rekenen op f 781 704 of f 31 084 minder. In de buitenbezittingen klom het te innen bedrag van f 158 229 in 1894 (mede volgens verbeterde gegevens) tot f 189 590 in 1895. In die gewesten, ondanks sommige daarvan mede een lager cijfer dan in 1894 aanwezig, werd derhalve eene stijging met f 31 361 verkregen, waarop hoofdzakelijk de uitkomsten in de residentie Oostkust van Sumatra van invloed waren, waar aan patentrecht te heffen viel f 32 779 méér dan in 1894.

Eene vergelijking van aanslag en inning over beide jaren volgt hieronder:

	1894.		1895.	
	(Verbeterde opgaven.) Java en Madura zittingen.	(Voorloopige opgaven.) Buitenbe- zittingen.	(Verbeterde opgaven.) Java en Madura zittingen.	(Voorloopige opgaven.) Buitenbe- zittingen.
Aanslag	f 854 781	f 164 777	f 811 923	f 194 074
Af: wegens toegestane verminderingen	41 993	6 548	30 219	4 484
Alzoo werkelijk te heffen	f 812 788	f 158 229	f 781 704	f 189 590
Geïnd bedrag (zie noot a hiervóór).	f 876 577	f 155 505	f 739 556	f 191 956

Het aantal in 1895 ingekomen doleantiën bedroeg 38, tegen 43 in 1894.

¹⁾ Teruggang van mindere beteekenis deed zich o. a. voor met betrekking tot de residentieën Batavia, Samarang, Bezoeki en Soerakarta. Wat het minder ruim vloeien van de patentbelasting in Batavia, Samarang en Soerabaja betreft, dient opgemerkt dat op de hoofdplaatsen dier gewesten de aanslagen geschieden van de ondernemingen, welke elders gelegen zijn, en aan maatschappijen of vennootschappen toebehooren, welke haren hoofdzetel hebben in eene dier drie steden, zoodat mindere winsten, door die ondernemingen gemaakt, op het eindcijfer van gemelde hoofdplaatsen drukken.

Omtrent de in 't vorig verslag (blz. 203) in uitzicht gestelde nadere voorziening, ten einde op het stuk van patentrechtelijkheid in Indië van aldaar werkende, doch hier te lande zetelende naamlooze vennootschappen en andere zedelijke lichamen eene behoorlijke aansluiting te verkrijgen tusschen de bedrijfsbelasting welke op 1 Mei 1894 hier te lande het patentrecht verving en de in Indië werkende patentbelasting, is nog geen definitieve beslissing mede te deelen. Inmiddels is de toestand, zooals die met betrekking tot de Indische patentrechtelijkheid der bedoelde lichamen vóór 1 Mei 1894 bestond, voorloopig nog gehandhaafd gebleven. Voor zooveel het jaar 1896 betreft, is daaromtrent het noodige bepaald bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 75.

Verponding (op Java en Madura en in sommige buitenbezittingen), zoomede *belasting op de specerijperken* (op de Banda-eilanden). Ter wegneming van in de practijk gebleken bezwaren zijn bij ordonnantie van 26 Februari 1896 (Indisch Staatsblad n°. 42), welke op dit punt gerekend is te zijn ingegaan met 1 Januari 1895 (met welken datum, voor zooveel Java en Madura betreft, het tweede vijfjarig tijdvak voor de vaststelling der verpondingswaarde een aanvang had genomen), de artikelen 20 en 22 der verpondingsverordening (Indisch Staatsblad 1886 n°. 78, juncto 1891 n°. 169 en 1893 n°. 157) in dier voege gewijzigd, dat de verordening geen beletsel meer oplevert tegen afzonderlijke vaststelling van de verpondingswaarde van in den loop van een vijfjarig tijdvak aan reeds aangeslagen perceelen toegevoegde perceelen of van in den loop van dat tijdvak verpondingsplichtig geworden deelen van overigens reeds aangeslagen perceelen. Tegelijk met de hiertoe noodige nieuwe lezing der aangehaalde twee artikelen werd tevens art. 17 gewijzigd en aangevuld, ten einde het bepaalde omtrent de herstelling van abuizen in de kohieren in een paar opzichten beter aan de gebleken behoefte te doen beantwoorden. Aan deze laatste voorziening is mede terugwerkende kracht gegeven in dier voege dat zij voor de buitenbezittingen geldt van den aanvang van het vijfjarig tijdvak 1892 t/m 1896 af en voor Java en Madura te rekenen van het vijfjarig tijdvak 1895 t/m 1899.

Met het oog op den aanstaanden nieuwen aanslag voor het vijfjarig tijdvak 1897 t/m 1901 in de buitenbezittingen (aldaar werkt de verponding vooralsnog enkel in de gewesten Sumatra's Westkust, Oostkust van Sumatra, Celebes en onderhoorigheden, Menado, Amboina en Ternate) is bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 206 eene regeling vastgesteld betreffende de wijze waarop en den tijd waarbinnen in de genoemde zes gewesten tegen den bestaanden aanslag kan worden gedoleerd, opdat met de ingebrachte bezwaren rekening kunne worden gehouden bij de vaststelling van den aanslag voor den nieuwen termijn.

Zooals hooger is gezegd, ving met 1 Januari 1895 voor Java en Madura de tweede vijfjarige termijn aan voor den aanslag in de verponding. Volgens de aanslagen, zooals zij in den aanvang van het nieuwe belastingtijdvak door den directeur van financiën waren vastgesteld, was de feitelijke toestand met betrekking tot deze belasting, voor zooveel Java en Madura betreft, vergeleken bij de voor het tijdvak 1890 t/m 1894 vastgestelde oorspronkelijke kohieren, als volgt:

	Aantal aangeslagenen.		Bedrag van den aanslag.	
	1 Jan. 1890.	1 Jan. 1895.	1 Jan. 1890.	1 Jan. 1895.
Europeanen	7 722	7 879	f 791 651	f 1 053 383
Chineezen	20 445	21 178	598 341	629 986
Andere vr. oosterlingen	3 078	3 330	87 485	106 864
Inlanders	5 849	8 270	83 107	90 121
	37 094	40 657	f 1 560 584	f 1 880 357

Naar gelang van het zakelijk recht, op de verpondingsplichtige perceelen uitgeoefend, waren de totaalcijfers van den aanslag op beide genoemde tijdstippen te verdeelen aldus:

	1 Jan. 1890.		1 Jan. 1895.	
	Aanslag	f 1 383 772	f 1 490 717	
wegens: { eigendomsperceelen	48 780	48 728		
{ opstalperceelen				
{ perceelen bezeten in erfpacht of met recht van vruchtgebruik	128 032	340 912		
	f 1 560 584	f 1 880 357		

Door in den loop van 1895 ontstane verminderingen en opheffingen van aanslagen was laatstgenoemd totaal bij het einde van het jaar teruggeslagen tot f 1 876 519, welke opgaaf echter nog slechts als voorloopig is aan te merken, daar nog viel rekening te houden met de eerst in den loop van 1896 vastgesteld wordende supplettoire aanslagen. Zoo was, als gevolg van soortgelijke

wijzigingen, de in 't vorig verslag voor Java en Madura gedane opgaaf met betrekking tot den aanslag van 1894, in plaats van op f 1 732 904, te stellen op f 1 772 134.

Voor de zes gewesten der buitenbezittingen, waar de verpondingsbelasting werkt, en waar in 1895 nog golden de voor het tijdvak 1892 t m 1896 vastgestelde taxatiën, bedroeg het over 1895 ter zake van deze belasting verschuldigde (mede nog volgens voorloopige opgaven) f 148 185, tegen f 148 192 (vol-

gens verkregen nadere gegevens) over 1894.

Voor gewestelijke opgaven over beide jaren verwijzende naar bijlage SS hierachter, laat men hieronder een overzicht volgen, aansluitende aan dat op blz. 204 van 't vorig verslag, en waaruit tevens blijkt hoeveel ter zake van verponding en van de met deze heffing in vele opzichten overeenkomende belasting op de specerijperken der Banda-eilanden in elk der jaren 1893, 1894 en 1895 in 's lands kas vloiede.

	1893.	1894.	1895.	
Te heffen bedrag:				
Verponding op Java en Madura wegens:	1 ^o . eigendomsperceelen	f 1 404 475	(Verbeterde opgaven.) f 1 407 464	(Voorloopige opgaven.) f 1 486 217
	2 ^o . perceelen bezeten in agrarischen eigendom	1 180	373	735
	3 ^o . erfpachtsperceelen	282 928	321 466	338 461
	4 ^o . opstalperceelen	41 605	42 422	48 668
	5 ^o . perceelen bezeten met recht van vruchtgebruik, gebruik of bewoning	314	409	2 438
	f 1 730 502	f 1 772 134	f 1 876 519	
Verponding, waar zij in de buitenbezittingen reeds werkt, wegens:	1 ^o . eigendomsperceelen	f 130 790	f 131 241	f 131 211
	2 ^o . erfpachtsperceelen	16 800	16 872	16 895
	3 ^o . opstalperceelen	35	52	52
	4 ^o . perceelen bezeten met recht van vruchtgebruik, gebruik of bewoning	20	27	27
	f 147 735	f 148 192	f 148 185	
Belasting op de Bandasche specerijperken	88 828	83 839	79 967	
	236 563	232 031	228 152	
Totaal van den aanslag	f 1 967 065	f 2 004 165	f 2 104 671	
Geïnd bedrag (zie noot a { Java en Madura f 1 664 040				
op de voorgaande blz.): { Buitenbezittingen f 256 429				
	f 1 920 469	f 1 848 890	f 1 477 700	
		233 081	226 413	
		f 2 081 971	f 1 704 113	

Bedrijfsbelasting. In schier alle gewesten overtrof het totaal van den aanslag over 1895 het over 1894 verkregen bedrag. Uitzondering maakten slechts een vijftal gewesten op Java en een zevental gewesten der buitenbezittingen, waar trouwens de na-deelige verschillen over 't algemeen van weinig beteekenis waren, daar zij gezamenlijk slechts bedroegen respectievelijk f 7952 en f 2599. Ten gevolge van de stijging in al de overige gewesten was de aanslag op geheel Java en Madura f 45 873 en die in de gezamenlijke buitenbezittingen f 35 825 hooger dan over 1894. Dit resultaat was — over 't geheel genomen — uitsluitend hieraan toe te schrijven dat het aantal belastingschuldigen (zoo inlanders als vreemde oosterlingen) grooter was dan in 1894, zonder welke omstandigheid de totaalcijfers van den aanslag en op Java en Madura en in de gezamenlijke buitenbezittingen beneden de uitkomsten van 1894 zouden zijn gebleven, daar voor beide groepen van gewesten de gemiddelde aanslag per hoofd, berekend over het totaal aangeslagen inlanders, Chineezen en andere vreemde oosterlingen, voor elke dezer drie categorieën lager was dan over 1894. In welke mate het totaal belastingschuldigen en het gezamenlijk bedrag van hun aanslag steeg, blijkt uit onderstaande opgaaf (de gebruikelijke gewestelijke opgaven vindt men in bijlage SS hierachter):

	Aanslag			
	1894.		1895.	
	Getal aangeslagenen.	(Verbeterde opgaven)	(Voorloopige opgaven.)	
Java en Madura	928 954	981 281	f 2 251 459	f 2 297 332
Buitenbezittingen	106 759	115 212	523 674	562 499
Ten samen	1 035 713	1 096 493	f 2 775 133	f 2 859 831

Onder de gewesten, waar in 1895 meer dan in het voorafgegane jaar aan bedrijfsbelasting viel te heffen, welke gunstige verschillen gezamenlijk bedroegen op Java en Madura f 53 825 en daarbuiten f 38 424, was de stijging het belangrijkste (het bedrag daarvan wordt hier tussehen haakjes vermeld): op Java en Madura, in Japara (f 10 362), Rembang (f 5758), Kediri (f 4724), Batavia (f 4486), Bezoeki (f 4274) en Soerabaja (f 3678), en in de buitenbezittingen, in de gewesten Oostkust van Sumatra (f 31 284), Celebes en onderhoorigheden (f 1290) en Palembang (f 1172). In Japara werd de stijging bijna uitsluitend verkregen, doordien thans een groot aantal inlanders werden aangeslagen, die van het suikerriet-transport hun bedrijf maken en die in vorige jaren ten onrechte waren geacht te vallen onder de vrijstelling, bij art. 2 der belastingregeling (Indisch Staatsblad 1878 n°. 12) voor landbouwers verleend. Ook in Soerabaja steeg het aantal aangeslagenen beduidend, deels als een gevolg van vollediger toepassing der bepalingen, waardoor minder personen aan de belasting ontkwamen dan vroeger, deels ook ten gevolge van het toenemend aantal werklieden in dienst bij de werken ten behoeve van de Solo-vallei. Dat niettemin voor dit gewest de hoogere opbrengst der belasting slechts f 3678

bedroeg, moet geweten worden aan de met de suiker geleden verliezen, die hun terugslag vonden in verminderden import (vooral merkbaar in den aanslag der Chineezen, welke in het besproken gewest gemiddeld per hoofd terugging van f 17,03 in 1894 tot f 13,68³ in 1895). De stijging in de residentie Oostkust van Sumatra verkregen hing geheel samen met toeneming van het aantal aangeslagenen, daar de gemiddelde aanslag per hoofd op iets minder dan in 1894 kwam te staan.

Het volgende staatje geeft een overzicht van de in 1895 aan bedrijfsbelasting over dat jaar en over vroeger geïnde bedragen.

	Java en Madura.	Buitenbezittingen.	Totaal.
Aanslag voor 1895	f 2 297 332	f 562 499	f 2 859 831
Op dien aanslag werd nog in 1895 betaald	f 2 237 661	f 327 423	f 2 565 084
Aan achterstand over vorige jaren en boeten werd bovendien betaald	64 533	209 832	274 365
Totaal in 1895 geïnd (zie noot a op de voorgaande blz.)	f 2 302 194	f 537 255	f 2 839 449
In 1894 werd geïnd (volgens verbeterde opgaven)	f 2 287 575	f 521 046	f 2 808 621

De geregelde aanzuivering der bedrijfsbelasting gaf ook in 1895 op Java en Madura geen reden tot klagen, allermiinst wat de inlanders betreft. Op ult. 1895 bleef aldaar van deze categorie van belastingschuldigen aan bedrijfsbelasting over genoemd jaar slechts in te vorderen f 9349, tegen een achterstand van f 50 322 op den aanslag der vreemde oosterlingen. (Over 1894 waren de sommen geweest f 13 342 en f 51 165.) In de buitenbezittingen bleef op ult. 1895 wederom het meest (namelijk f 189 733) verschuldigd ter Oostkust van Sumatra, een natuurlijk gevolg hiervan dat aldaar de belasting voor het grootste deel der aangeslagenen eerst op 1 Maart na afloop van het belastingjaar behoort voldaan te zijn. In 't laatst van Maart 1896 was dan ook de aanslag in genoemd gewest, op een bedrag van f 5511 na, geheel aangezuiverd. In de overige gewesten der buitenbezittingen bleef bij het einde van 1895 op den aanslag f 45 343 achterstallig, welke som niet noemenswaardig verschilde van hetgeen op ult. 1894 in dezelfde gewesten op den toenmaligen aanslag nog te innen was geweest.

Krachtens de ordonnantiën in Indisch Staatsblad 1895 n°s. 290 en 291 is met 1 Januari 1896 de bedrijfsbelasting ook ingevoerd in de nieuwe afdeeling Lombok der residentie Bali en Lombok, en wel, evenals in de meeste andere gewesten der buitenbezittingen, ten aanzien van de vreemde oosterlingen, zoomede,

in navolging in hoofdzaak van hetgeen voor zekere categorieën van inlanders in de onder ons rechtstreeksch bestuur staande gedeelten van Bali is bepaald, ten aanzien van de niet tot de inheemsche (Balische of Sassaksche) bevolking behorende inlanders. Voorts ligt het in het voornemen om, als de Indische begrooting voor 1897 daartoe de gelegenheid opent, eerlang ook in de residentieën Oostkust van Sumatra en Menado aan deze belasting eene ruimere werking te geven door daaronder voortaan te begrijpen: *a.* in eerstgemeld gewest (waar tot hiertoe op het eiland Bengkalis alle vreemde oosterlingen en daarbuiten enkel Chineezen bedrijfsbelasting hadden te betalen) alle niet tot de inheemsche bevolking behorende gouvernementsonderdanen, voor zooveel zij vreemde oosterlingen en inlanders zijn, en *b.* in de residentie Menado tevens de zogenaamde inlandsche burgers (afstammelingen van oorspronkelijk niet in het gewest tehuis behorende personen van inlandsche of oostersche afkomst), welke ingezetenen, slechts gevestigd te Menado, Kema, Tanawangko en Amoerang (verg. het verslag van 1890, blz. 41, en dat van 1892, blz. 68), tot dusver geen belasting betaalden en in dit opzicht zonder reden bevoorrecht waren boven de inheemsche bevolking der Minahassa, welke aan de hoofdelijke belasting is onderworpen. Volgens globale schatting zal door het drietal maatregelen eene vermeerdering der belasting worden verkregen, gerekend per jaar: in de residentie Bali en Lombok van f 6000, ter Oostkust van Sumatra van f 60 000, en in de Minahassa van f 1500.

Belasting op rijtuigen voor inlanders. Blijkens de gewestelijke opgaven in bijlage SS hierachter bedroeg de aanslag voor 1895 f 279 573, tegen f 262 286 in 1894, terwijl in eerstgenoemd jaar werd geind (zie noot *a* op blz. 184 hiervóór) f 280 724 en in 1894 f 254 030 (verbeterde opgaaf).

Zegelrecht. Kon in 1893 en 1894, toen aan zegelrecht achter-eenvolgens ontvangen werd f 1 162 504 en (volgens verbeterde opgaven) f 1 195 584, telkens op eene hoogere opbrengst van dit middel worden gewezen, evenals dit reeds in 1891 en 1892 het geval was geweest, over 1895 waren de zegelontvangsten lager dan in de twee eerstgenoemde jaren, zij het ook dat in de buitenbezittingen de opbrengst hooger was. Over 1893, 1894 en 1895 toch vloeide wegens zegelrecht in 's lands kas:

	op Java en Madura.	in de buiten- bezittingen.	Totaal.
1893	f 912 439	250 065	f 1 162 504
1894	974 516	222 038	1 195 584
1895	896 309	254 846	1 151 155

Vergeleken met 1894, viel dus voor Java en Madura te wijzen op een teruggang met f 77 237. Deze vermindering vond onder meer haren grond in de omstandigheid dat in 1895 geene pachtcontracten vielen te sluiten voor het opiummiddel, de pandhuizen (uitgenomen die op Madura) en de tabakspacht, daar deze middelen in 1894 voor den driejarigen termijn 1895 t/m 1897 waren afgestaan. Voorts zijn de mindere ontvangsten voor een deel te wijten aan de gedurende 1895 (en vermoedelijk ook reeds in het laatst van 1894) met het zegeldebiet te Batavia gepleegde grove onregelmatigheden door het in de wandeling brengen van zegels, die niet in verantwoording waren, ter zake waarvan o. a. de administrateur van het zegel aldaar in voorloopige hechtenis gesteld en, in afwachting van den uitslag van het gerechtelijk onderzoek, uit zijne betrekking ontslagen was. Eene door die praktijken, met misleiding van de commissie voor de stempelning

van zegels, verworven som van f 17 730 werd door de justitie ten kantore van den administrateur nog aangetroffen en aan den officier van justitie afgegeven. Sedert zijn door den directeur van financiën (beschikking van 28 Januari 1896) nieuwe regelen gesteld voor het toezicht op de stempelning, bewaring, enz. van het zegelpapier.

In de bedoelde betrekking van administrateur van het zegel te Batavia (zie Indisch Staatsblad 1885 n°. 135) werd niet definitief voorzien, zijnde een ambtenaar op non-activiteit tijdelijk met de waarneming belast (gouvernementsbesluit dd. 19 December 1895 n°. 24), en zulks in afwachting van eene beslissing nopens het geopperde denkbeeld om de bedoelde administratie van het departement van financiën te doen overgaan bij het departement der burgerlijke openbare werken en daarmede dan niet langer een afzonderlijken ambtenaar, maar, tegen toekening van eene jaarlijksche toelage, een ambtenaar van den post- en telegraafdienst te belasten. Volgens latere berichten stelt de Indische Regeering zich voor om met 1 Januari 1897 bedoeld denkbeeld te verwezenlijken en dan tevens over te gaan tot afschaffing van de door de chefs der post- en hulppostkantoren genoten wordende percentsgewijze belooning voor het zegeldebiet en hen daarvoor schadeloos te stellen met eene toelage, die voor de in functie zijnde titularissen gelijk zal zijn aan het gemiddeld bedrag van het in de laatste drie jaren uitgekeerde collecteloon, maar bij hunne vervanging een vierde lager zal gesteld worden. Eerstbedoelde maatregel zal alaanstonds eene bezuiniging geven van f 4200 'sjaars; de tweede zal, wanneer het overgangstijdvak eenmaal voorbij is, p. m. f 6000 'sjaars besparing geven.

Recht op de openbare verkooping. Ingevolge art. 17 van het vendureglement in Indisch Staatsblad 1889 n°. 190 is het zogenaamd minimum-salaris o. a. niet verschuldigd voor verkooping van „sterfboedels”. Meermalen was de vraag gerezen, of, indien een boedel niet dadelijk in zijn geheel, maar met tusschenruimten bij gedeelten, bijv. eerst de roerende, daarna de onroerende goederen werden verkocht, men bij elke dier verkooping, voor de toepassing van art. 17, mocht spreken van de verkooping van een sterfboedel. In algemeen zin heeft de Indische Regeering die vraag bevestigend beantwoord, maar aangezien het moeielijk viel om te voorzien in de verschillende gevallen, die zich te dien opzichte kunnen voordoen, is het wenschelijk geoordeeld zich te bepalen tot de toevoeging van eene nieuwe alinea aan het bewuste artikel — zie de ordonantie in Indisch Staatsblad 1895 n°. 250 — houdende dat, ingeval van verschil over de vraag of eene aangegeven verkooping als die van een sterfboedel is te beschouwen, de beslissing is overgelaten aan den superintendent.

Niettegenstaande bij de landsvendukantoren de omzet gedurende 1895 hooger was dan in 1894, uitsluitend doordien de gouvernements-koffieveilingen te Padang weder van meer normalen omvang waren dan in laatstgenoemd jaar, bedroeg hetgeen die kantoren (kantoren der 1ste klasse) zuiver aan 's lands kas afwierpen toch minder dan toen, namelijk f 254 371, tegen f 300 029 over 1894. Ook de bijzondere kantoren (kantoren der 2de klasse) brachten den lande minder op, doch bij deze was het verschil van weinig beteekenis: die kantoren leverden in 1894 den lande f 182 220 op, in 1895 f 179 383. De gebruikelijke opgaven nopens de beide categorieën van kantoren vindt men in het volgende overzicht.

V E N D U K A N T O R E N .			Inkomsten voor het Gouverne- ment (onzuiver bedrag) <i>a</i>).	Traktemen- ten, bureau- en andere kosten. <i>b</i>).	Zuivere winst aan vendu- procenten en andere inkom- sten voor het Gouvernement.	Omzet.	Onder den omzet zijn begrepen de voorgoverne- mentsrekening verkochte goederen ter waarde van:	Achterstallige debetposten, bij het einde van het dienstjaar meer dan 12 maanden oud waren.
1894.								
Landskantoren	f <i>c</i>) 479 232	f 179 203	f <i>c</i>) 300 029	f 17 853 468	f 7 786 904	f 49 819		
Bijzondere } beheerd door ambtenaren als bijbetrekking			93 819	2 966 145	102 900			
kantoren } beheerd door notarissen.			88 401	2 898 873	77 356			
Totaal	f 479 232	f 179 203	f 482 249	f 23 718 486	f 7 967 160	f 49 819		
1895.								
Landskantoren	f 432 531	f 178 160	f 254 371	f 18 306 620	f 9 491 690	f 52 103		
Bijzondere } beheerd door ambtenaren als bijbetrekking			91 161	2 755 640	150 715			
kantoren } beheerd door notarissen.			88 222	2 896 642	74 055			
Totaal	f 432 531	f 178 160	f 433 754	f 23 958 902	f 9 716 460	f 52 103		

a) Hieronder begrepen voor 1894 f 18 465 en voor 1895 f 14 129, wegens boeten, kosten van afschriften, enz., die door de landskantoren worden ver-

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

antwoord, doch bij de bijzondere kantoren ten voordele van den vendumeester komen.

- b) Hieronder begrepen wegens praktizijns- en gerechtskosten, niet ten laste van een bepaald kantoor uitgetrokken, in 1894 f 120,80 en in 1895 f 245.
c) Verbeterde opgaaf.

Ten slotte zij hier nog aangeteekend: met betrekking tot de landvendukantoren dat bij dat te Samarang het personeel op zuiniger voet werd ingericht (Indisch Staatsblad 1896 n°. 48), en met opzicht tot de bijzondere vendukantoren dat in de residentie Japara met 1 Januari 1896 het kantoor te Japara werd ingesmolten bij dat onder beheer van den te Koedoes gevestigden notaris (verg. blz. 73 hiervóór), terwijl dat in de afdeeling Oosterdistricten van het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, onder beheer staande van den assistent-resident, verlegd werd van Balangnipa naar diens nieuwe standplaats Sindjai (verg. het verslag van 1894, blz. 74, zoomede Indisch Staatsblad 1896 n°. 61).

Overschrijvings-, benevens *successie- en overgangsrecht*. Van deze uit den aard der zaak wisselvallige belastingen bracht in 1895 de eerstgenoemde ruim een ton minder op dan in 1894, toen aan overschrijvingsrecht reeds belangrijk minder werd ontvangen dan in een der vier voorafgegane jaren, terwijl daarentegen het *successie- en overgangsrecht* weder eene even hooge opbrengst gaf als in 1894. In de twee genoemde jaren wierpen beide belastingen de volgende sommen af (wat 1894 betreft, volgens verbeterde

opgaven):

	1894	Java en Madura	Buitenbe- zittingen.	Totaal.
Overschrijvings- recht.	1894 f 512 379	f 42 219	f 554 598	
	1895 396 592	51 728	454 320	
Successie- en overgangsrecht.	1894 f 73 105	f 19 506	f 92 611	
	1895 88 364	4 499	92 863	

Over eene betere regeling van laatstgenoemde belasting zijn de overwegingen in Indië nog niet afgecloopen.

Licentiën aan Chineezee voor het houden van dobbelspelen op Java en Madura. Deze licentiën brachten (buiten de afdeelingen Stad en Voorsteden, Meester-Cornelis en Bekassi der residentie Batavia en buiten de residentieën Samarang en Soerabaja, waar het recht tot het houden van Chineesche spelen wordt verpacht) in 1895 f 10 100 op, tegen f 7500 in 1894 en f 9250 in 1893.

Belastingen van verschillende aard die slechts in het een of ander gewest worden geheven. In navolging van vroeger worden aangaande de onder dit hoofd bedoelde belastingen de geldelijke uitkomsten over de twee laatst bekende jaren tabellarisch vermeld.

O M S C H R I J V I N G.

(De met een * aangeduide belastingen gelden uitsluitend inlanders.)

	1894. (Verbeterde opgaven.)		1895. (Voorloopige opgaven.)	
	Aanslag.	Geïnd bedrag (zie noot a op blz. 184 hiervóór).	Aanslag.	Geïnd bedrag (zie noot a op blz. 184 hiervóór).
1. Belasting op het slachten van buffels, rundvee, paarden en veulens in de residentie Preanger Regentschappen en in het district Gandasoli van de residentie Krawang	f a) 72 887,00	f 72 888,00	f a) 74 372,00	f 74 292,00
2. * Hoofdelijke belasting in Benkoelen	140 536,00	138 842,69 ^b	142 553,00	142 474,25 ^b
3. Belasting voor het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen ter hoofdplaats Benkoelen	2 514,00	1 839,80	2 584,00	3 871,20
4. * Hoofdelijke belasting in de Lampongsche Districten	176 869,00	156 028,55	170 362,50	180 469,66 ^b
5. * Hoofdelijke belasting in Palembang (buiten de hoofdplaats)	989 467,75	996 834,90	1 001 771,00	993 386,36 ^b
6. Belasting voor het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen ter hoofdplaats Palembang	36 945,00	37 988,00	38 076,00	41 796,30
7. * Hassilbelasting in Atjeh en onderhoorigheden (zie het verslag van 1880, blz. 6)		b) 153 333,62		c) 79 420,19 ^b
8. Belasting op den invoer van opium in de Atjehsche onderhoorigheden		33 150,00		42 600,00
9. * Hoofdelijke belasting in het gewest Billiton	21 641,20	22 128,00	21 953,70	18 157,47 ^b
10. Belasting op het rijstgewas in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	184 597,17	117 623,90 ^b	179 634,09	200 986,05
11. * Hoofdelijke belasting in het rechtstreeksch gouvernementsgebied van het gewest Celebes en onderhoorigheden	241 269,00	229 668,52 ^b	247 350,40	250 642,20
12. Recht voor de afgifte van licentiën tot het graven van diamant in sommige gedeelten van dezelfde residentie (zie o. a. het verslag van 1879, blz. 169, en dat van 1887, blz. 204)		1 277,00		834,00
13. * Hoofdelijke belasting in het rechtstreeksch gouvernementsgebied van het gewest Celebes en onderhoorigheden	162 905,99	139 750,02	155 826,29	135 275,40
14. Belasting van hoerendienstpflichtigen ter hoofdplaats Makassar	20 450,00	14 832,85 ^b	18 815,00	21 303,60 ^b
15 en 16. * Hoofdelijke belasting in de residentie Manado	181 992,00	184 851,16 ^b	186 175,53	163 878,04
17. * Hoofdelijke belasting in de residentie Amboina	84 425,00	81 504,55 ^b	84 615,00	69 261,03 ^b
18. * Hoofdelijke belasting van de inlandische gouvernements-onderdanen in de residentie Ternate	64 870,50	50 944,91	63 730,00	98 870,66 ^b
	4 416,00	2 480,00	4 975,00	2 991,35

a) De hier opgegeven som is eigenlijk niet het cijfer van aanslag, maar betreft het door de dessa-hoofden te verantwoorden bedrag wegens uitgereikte vergunningen tot slachten. In 1895 werden uitgereikt 23 048 slachtbriefjes à f 3 (voor het slachten van 21 945 buffels en 1103 runderen) en 1307 slachtbriefjes à f 4 (voor het slachten van 1307 paarden).

b) Onder het hier opgegeven bedrag was begrepen f 60 475,95^b aan hassil over 1892 en f 30 999,53^b aan hassil over 1893.

c) Als voren aan hassil over 1894 f 34 593,85^b.

De hiervóór genoemde belastingen zijn dezelfde als die in 't vorig verslag vermeld, daar de bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 295 en 296 bedoelde hoofdelijke belasting, voortaan in het rechtstreeksch gouvernementsgebied der residentie Westerafdeeling van Borneo te heffen van de inlandische en Arabische bevolking aldaar (zie blz. 20/21 hiervóór), eerst met 1 Januari 1896 in werking is getreden, terwijl aangaande de ter Sumatra's Westkust (uitgenomen in die streken waar de toestanden daarvoor nog niet rijp zijn te achten) in te voeren hoofdelijke belasting onder de niet bij de gouvernementskoffiecultuur ingedeelde of daarvan — ook wat de verplichte levering betreft — te ontheffen bevolking de te treffen regelingen nog bespreking vereischen met de betrokken hoofden en bevolking.

Terwijl met betrekking tot de in het voorafgaande overzicht sub 15 vermelde belasting in de Minahassa (residentie Manado) eene herziening wordt voorbereid, hoofdzakelijk met het doel de belastingplichtigheid, in stede van met het 18de, eerst met het 20ste levensjaar te doen aanvangen (waardoor, naar berekening, de opbrengst over een geheel jaar met f 20 000 zal verminderen), is intusschen in de overige voorschriften betref-

fende deze belasting eene wijziging gebracht (Indisch Staatsblad 1896 n°. 22), welke niet van invloed is op hare opbrengst, doch slechts ten doel heeft om, ten gerieve van de aangeslagenen, de verplichting te doen vervallen om de helft der belasting reeds in Juni van het aanslagjaar te voldoen, zoodat voortaan eerst boete zal belopen worden wanneer de belasting niet op ult. December (en dan ten volle) is betaald. Ook met betrekking tot de sub 16 vermelde belasting is tot soortgelijke wijziging besloten; zie Indisch Staatsblad 1896 n°. 159.

Wat de sub 10 en 11 bedoelde belastingen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo betreft, werden bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 174 en 175 eenige nadere bepalingen uitgevaardigd, hoofdzakelijk ten doel hebbende om de voorschriften omtrent het uitreiken van aanslagbiljetten en het opleggen van boeten bij niet tijdige betaling zóó te doen luiden dat zij de noodige uitzonderingen behelzen voor streken waar de aanslag niet individueel kan geschieden, maar kampongs- of districts-gewijze moet plaats hebben. Tot regeling in algemeen verbindenden vorm van de tot dusver op een gewoon gouvernementsbesluit berustende belasting, in het overzicht sub 12 genoemd,

was door den resident der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo eene concept-ordonnantie aangeboden, waaromtrent de directeur van financiën met den resident in nadere gedachtenwisseling was getreden. Nopens het verder beloop dezer aangelegenheid is hier te lande tot nogtoe geen bericht ontvangen.

II. MUNTSTELSEL; GELDMARKT.

§ 1. Muntwezen.

Hoewel een in den loop van 1894 vanwege de Indische Regeering ingesteld onderzoek reeds aan het licht had gebracht dat de indertijd vernomen klachten over het niet in voldoende mate in omloop zijn van zilveren pasmunt in verschillende gewesten van Java overdreden waren te achten (verg. vorig verslag, blz. 206), heeft de directeur van financiën sedert nog eenige nadere gegevens doen verzamelen met betrekking tot de werkelijke behoefte aan pasmunt op verschillende plaatsen en de wijze van voorziening in die behoefte, zoomede omtrent den invloed van de nog in omloop zijnde oude koperen munt (duiten) op de circulatie van wettig koper. De antwoorden, door de beheerders van verschillende landelijke ondernemingen, door enkele inlandsche hoofden en ambtenaren, zoomede door met de uitvoering van belangrijke landswerken belaste ambtenaren of aannemers ingezonden op het hun te dien einde met betrekking tot het bedoelde onderwerp voorgelegde stel vragen hebben echter geen aanleiding gegeven om op de verleden jaar medegedeelde zienswijze omtrent het schijnbaar gebrek aan pasmunt en de oorzaak daarvan terug te komen. Terwijl, zooals reeds werd gereleveerd op blz. 206/207 van het vorig verslag, blijkens de maandelijksche opgaven van den stand van 's lands kassen op Java en Madura, gedurende het eerste halfjaar 1895 een bedrag van bijna 2½ ton aan zilveren pasmunt in circulatie werd gebracht¹⁾, wijzen de cijfers van het saldo aan die munt bij het einde van elke der volgende zes maanden uit (zie bijlage LL hierachter) dat in de tweede helft des jaars een bedrag van ruim 3 ton in de kassen op Java en Madura terugvloeiende, waarvan echter ongeveer f 23 000 werd bestemd ter verzending naar de buitenbezittingen, zoodat, tegen f 943 178 op ult. Juni 1895, op 31 December in de landskassen op Java en Madura aan zilveren pasmunt voorhanden was f 1 232 541. Het is trouwens een gewoon verschijnsel, dat in de eerste helft van het jaar, o. a. bij den koffie-inkoop, veel pasmunt uit de kassen gaat, welke in het laatst van het jaar, wanneer de inlandsche bevolking hare belastingen betaalt, daarin weder terugkeert.²⁾ De aanvulling van 's lands geldvoorraad in het begin van 1896 met een bedrag van f 615 000 aan Indische zilveren pasmunt (voor de helft aan ¼-guldenstukken en voor de wederhelft aan 1/10-guldenstukken), verkregen door vermunting van de van Lombok afkomstige beschadigde Nederlandsche standpenningen, heeft intusschen vrijheid doen vinden om, voor zooveel 's lands eigen behoefte (voor den inkoop van koffie) het zou toelaten, bij de landskassen met opzicht tot de verstrekking van klein zilver eenigszins ruimer te doen te werk gaan.

De van de gewestelijke bestuurders over 1895 ontvangen rapporten betreffende de maatregelen tot wering van den aanmaak of van het in omloop brengen van valsehe duiten toonen aan dat het op verscheidene plaatsen was gelukt, zoowel door het geven van bekendheid aan veroordeelingen wegens de bedoelde delicten als door andere middelen, bij de bevolking een heilzaam wantrouwen te wekken tegen duiten, die den schijn hebben van nieuw te zijn en nog niet veel te hebben gecirculeerd. Dat het bewuste kwaad nog niet geheel gefnuikt was, bleek intusschen o. a. in Pasoeroean en Banjoemas, zoomede in Rembang, in elk van welke gewesten een Chinees werd betrappt op het maken van valsehe duiten, en bij welke gelegenheden tevens de hand werd gelegd op de materialen en werktuigen die voor den aanmaak werden gebezigd. De beide Chineezen in Banjoemas en Rembang werden, met toepassing van art. 328 van het strafwetboek voor inlanders, veroordeeld tot drie maanden ten arbeidstelling aan de publieke werken, terwijl omtrent den afloop van het gerechtelijk onderzoek in Pasoeroean, tijdens de

afsluiting in Indië van de mededeelingen voor deze paragraaf, nog geen bericht was ontvangen, hetgeen eveneens het geval was met betrekking tot het onderzoek in zake de aanhalingen van valsehe duiten, respectievelijk ter nominale waarde van f 248 en f 446, bij een inlander en drie Chineezen in hetzelfde gewest. Een inlander in de afdeeling Buitenzorg der residentie Batavia, in wiens bezit nagemaakte duiten werden gevonden, werd veroordeeld tot drie maanden ten arbeidstelling aan de publieke werken. Overigens hadden nog aanhalingen van valsehe duiten, doch meestal tot zeer geringe bedragen, en zonder dat er veroordeelingen op volgden, plaats in de residentien Rembang, Probolinggo, Bagelen, Madioen en Madura. De aanhaling in December 1894 van valsehe duiten ter nominale waarde van f 300 in Probolinggo, waarvan sprake was op blz. 207 van het vorig verslag, leidde tot de veroordeeling van den bezitter, een Chinees, tot eene geldboete van f 1200.³⁾

Invoer van zilveren specie uit Nederland vond in 1895 niet plaats, noch voor rekening van het Gouvernement, noch voor die van particulieren. Evenmin viel te wijzen op uitvoer van specie herwaarts. Daarentegen werden door eenige geldinstellingen op Java belangrijke partijen sovereigns en dukaten uit Europa ontvangen.

Verminkt geld kwam, zooals gewoonlijk, ook in 1895 af en toe in de circulatie voor, doch slechts in geringe mate. Terwijl toch in 1894 173 stuks van dergelijk geld werden aangetroffen, bedroeg het aantal in 1895 slechts 26. Veroordeelingen ter zake werden niet uitgesproken.

In 1895 werden 1486 rijksdaalders, 2433 gulden, 1763 halve en 12 kwart-guldenstukken met een doffen of ongewonen klank, eene waarde vertegenwoordigende van f 7032,50, aan de circulatie onttrokken en herwaarts gezonden. Deze speciën werden, evenals vroeger, door het Rijk overgenomen om te worden vermolten.

Ook gedurende 1895 bleven zich in verschillende gewesten nagemaakte zilveren standpenningen van gelijk of nagenoeg gelijk gehalte als de muntwet voorschrijft vertoonen. Aangezien het reeds op blz. 207 van het vorig verslag uitgesproken sterke vermoeden dat de bedoelde valsehe munt niet in Indië, maar in Zuid-China werd vervaardigd, om van daaruit over Singapore in onze bezittingen te worden ingevoerd, sedert, in de eerste plaats door de ijverige bemoeiingen van onzen consul-generaal te Hongkong, tot zekerheid was geworden, zijn in Januari jl. door onze vertegenwoordiging in China te dezer zake vertoogen gericht tot de Regeering van dat rijk, bij welken stap zich de Britsche en Japansche vertegenwoordigers, in verband met de ook in Britsch-Indië en Japan gerezen klachten over uit China afkomstige valsehe munt, hebben aangesloten. Overigens wordt in Indië zelf de meest mogelijke waakzaamheid met betrekking tot den invoer en de circulatie van nagemaakte muntspeciën in acht genomen. Kon in het vorig verslag reeds worden medegedeeld dat onze consul-generaal te Hongkong door den Gouverneur-Generaal was gemachtigd om belooningen uit te loven voor het verstrekken van tot veroordeeling of inbeslagneming leidende inlichtingen nopens pogingen tot uitvoer naar Nederlandsch-Indië van nagemaakte zilveren munt, sedert en wel in den aanvang van 1896 heeft de Indische Regeering de gewestelijke bestuurders op en buiten Java bij eene aanschrijving van den procureur-generaal doen uitnoodigen om, door middel van de dagbladen, periodiek belooningen uit te loven aan hen, wier mededeelingen leiden tot de inbeslagneming van de bedoelde munt, een maatregel waaraan, door middel van onze consulaten te Singapore en Pinang, ook op die plaatsen bekendheid is gegeven. Voorts werd bij circulaire van den directeur van financiën aan de algemeene ontvangers van 's lands kassen opgedragen om, wanneer hun geldstukken worden aangeboden, welke hun toeschijnen eenig kenmerk van valsheid te dragen, die stukken (evenals dit reeds door de Javase Bank, de Factory der Nederlandsche Handelsmaatschappij en bij enkele landskassen geschiedde), alvorens ze aan den rechthebbende terug te geven, van een duidelijk herkenningsteeken — eene flinke inkapping bijv. — te voorzien, en indien de aanbieder zich daartegen verzet, van die weigering dadelijk kennis te geven aan de politie of justitie. Tegelijkertijd werden de hoofden van gewestelijk bestuur uitgenoodigd, de

¹⁾ De hoeveelheid zilveren pasmunt, gedurende dat tijdvak van Java en Madura naar kassen in debuitenbezittingen verzonden, beliep slechts f 7000.

²⁾ De saldo's aan koperen pasmunt, bij het einde van elke maand van 1895 in 's lands kassen op Java en Madura aanwezig, bleven zich gedurende Januari t/m October bewegen tusschen f 1505/m (ult. Augustus) als laagste en f 1627/m (ult. Mei) als hoogste bedrag, doch beliepen op ult. November en ult. December achtereenvolgens f 1715/m en f 1713/m.

³⁾ In Juli jl. werd, op aanwijzing van de zijde van ons consulaat-generaal te Singapore, doot de politie aldaar beslag gelegd op eene uit 24 kisten en 11 zakken bestaande partij valsehe Indische duiten, aanwezig in den winkel van een Chinees. Deze heeft zich echter door de vlucht aan gerechtelijke vervolging weten te onttrekken.

andere ambtenaren in hun gewest, voor zoover zij met de ontvangst van gelden zijn belast, van instructiën te voorzien, opdat verdachte muntstukken aangehouden en ten onderzoek aan de algemeene ontvangers opgezonden worden. Dientengevolge hadden dan ook tal van aanhalingen plaats, in het bijzonder in de gewesten, welke met de Straits-Settlements in betrekking staan, al bepaalden die aanhalingen zich voor het meerendeel tot geringe hoeveelheden. In de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo evenwel werd meermalen de hand gelegd op vrij aanzienlijke partijen verdachte rijksdaalders, terwijl in Februarij l. ook eene belangrijke aanhaling, namelijk van 1000 stuks valsche rijksdaalders, plaats had bij den invoer te Tandjong Priok. Die hoeveelheid was verpakt in een tusschen kistjes gecondenseerde melk zich bevindend kistje van gelijk uiterlijk. Dank zij waarschijnlijk de hooger bedoelde bekendmakingen omtrent de op het verstrekken van aanvragingen gestelde premien, geschiedde de aanhaling ten gevolge van uit Singapore van Chineesche zijde verkregen inlichtingen.

Over het algemeen hebben de kashouders spoedig de noodige geoefendheid verkregen om bij het ontvangen van zilveren muntstukken de onechte van de echte te onderscheiden, zoodat het binnensluipen van valsche munt in eenigszins noemenswaardigen getale in 's lands kassen tot dusver kon worden voorkomen. Eene uitzondering kwam aan het licht, voor zooveel betreft 's lands kas te Tagal, waar, hoofdzakelijk ten gevolge van de achteloosheid van den sedert uit 's lands dienst ontslagen algemeenen ontvanger, bij eene in Maart 1896 gehouden inspectie bleek dat circa 5 pct. van de aanwezige 45 476 rijksdaalders valsche waren. Het gerucht van het voorkomen van valsche geld in 's lands kas op genoemde hoofdplaats liet niet na het vertrouwen in onze munt plaatselijk te schokken, en zooals gewoonlijk ontbrak het niet aan alarmisten, die den toestand nog meer verwickelden. 1) Het voorgevallene te Tagal — waar het vertrouwen intusschen, blijkens berichten van Augustus j., sedert is teruggekeerd — scheen als 'tware het sein voor verschillende corporatiën om zich tot de Regeering te wenden om maatregelen ter voorziening in de door den omloop van valsche munt ondervonden wordende moeielijkheden. Dat echter de geuite klachten niet van overdrijving waren vrij te pleiten, blijkt genoegzaam uit de over 't algemeen geruststellende rapporten van de hoofden van gewestelijk bestuur, terwijl ook naar het oordeel van de directie der Javasche Bank nog op geen verschijnselen viel te wijzen, waaruit zou moeten worden afgeleid dat het euvel onrustbarende proportiën heeft aangenomen. Men vleit zich nog steeds dat de aanhoudende waakzaamheid der ambtenaren, en in het bijzonder een omzichtig beleid, den toestand zal weten te beheerschen.

Wegens muntvervalsching, welke echter geen betrekking had op volwichtige bedriegelijke namaaksels als waarvan hiervóór sprake was, werden in 1895 12 personen tot dwangarbeid in den ketting veroordeeld, namelijk 2 Chineezen in de Preanger Regentschappen en 8 Chineezen en 2 inlanders in Soerabaja. Ter zake van het uitgeven van valsche geld had in 177 gevallen veroordeeling plaats en in 224 gevallen vrijspraak, terwijl 83

te dezer zake aangeklaagden van rechtsvervolging werden ontslagen, en ten aanzien van 18 verdachten, waaronder 2 Europeanen, geen termen gevonden werden om hen in rechten te betrekken. In al deze gevallen, met uitzondering van de twee laatstbedoelde, waren inlanders en vreemde oosterlingen betrokken.

De wegens valsheid of vermoedelijke valsheid aangehouden muntstukken werden weder geregeld herwaarts gezonden, ten einde te worden onderzocht door het Muntscollege te Utrecht, van welks bevindingen en opmerkingen aan het Indisch Bestuur mededeeling werd gedaan.

Wat de in vorige verslagen besproken omstandigheid betreft, dat zich af en toe namaaksels van biljetten der Javasche Bank in de wandeling vertoonden, waaronder sommige die technisch goed afgewerkt waren en welke men vermoedde dat buiten Nederlandsch-Indië waren vervaardigd, is thans mede te deelen dat in 't laatst van 1895 de justitie tot de ontdekking kwam dat van het vervaardigen van dergelijke biljetten van f 1000 en f 500 een complot Chineezen te Soerabaja werk maakte. Het gelukte de hand te leggen niet alleen op de vermoedelijke schulden en hunne handlangers (waaronder enkele van zekere maatschappelijke positie), maar tevens op de persen en andere gereedschappen, welke voor de vervaardiging der biljetten geëind hadden, benevens op 241 stuks biljetten van f 1000, welke reeds kant en klaar en geschikt voor de uitgifte waren, en op ongeveer 750 stuks nog onafgewerkte biljetten van f 500. Tevens werd voldoende aanwijzing verkregen, dat ook de vroeger ontdekte valsche biljetten van de bedoelde coupures van dezelfde falsarissen afkomstig waren. De instructie in deze zaak heeft geleid tot een strafgeding voor het omgaand gerecht, ten gevolge waarvan 3 der beklaagden veroordeeld werden, en wel 1 tot 20 jaren, 1 tot 15 jaren en 1 tot 10 jaren dwangarbeid in den ketting, benevens tot geldboeten voor ieder ten gezamenlijke bedrage van respectievelijk f 142 125, f 81 875 en f 71 062,50, invorderbaar bij lijfswang.

Als verdacht van het in omloop brengen van een valsche bankbiljet van f 1000 werd in 1895 een Chinees ter hoofdplaats Soerakarta aangehouden, die beweerde het te hebben ontvangen van een landgenoot te Soerabaja, te wiens huize nog vijf andere valsche biljetten werden gevonden. 2) Bedoelde Chineezen werden respectievelijk veroordeeld tot 8 en 10 jaren dwangarbeid in den ketting. Het onderzoek in zake de aanhaling van valsche bankbiljetten op Bali (zie vorig verslag, blz. 207) heeft geleid tot de veroordeeling van den betrokkene tot 10 jaren dwangarbeid in den ketting.

§ 2. Geldmarkt.

Zoals gewoonlijk vindt men hierachter afgedrukt (zie bijlage TT) een door den president der Javasche Bank, den heer D. GROENEVELD, ten behoeve van het Koloniaal Verslag samengesteld „Overzicht van de geldmarkt in Nederlandsch-Indië in 1895”.

Het volgende staatje vermeldt eenige door de Handelsvereniging te Batavia verstrekte opgaven omtrent den loop der wisselkoersen te dier plaatse gedurende 1895.

Maanden van 1895.	Op Amsterdam (op 6 maanden dato).		Op Londen (op 6 maanden zicht).		Op Singapore (op zicht). Bankwissels. Een dollar kost gulden Indisch Courant.	Op China (op zicht). — Een dollar kost gulden Indisch Courant.
	Bankwissels.	Particuliere wissels.	Bankwissels.	Particuliere wissels.		
	f 100 Indiëch Courant geeft guldens Nederlandsch Courant.		Een pond sterling kost guldens Indisch Courant.			
Januari . . .	f 100 ¹ / ₄ à f 100 ¹ / ₂	f 101 ¹ / ₄ à f 102	f 12.02 ¹ / ₂ à f 12.05	f 11.82 ¹ / ₂ à f 11.97 ¹ / ₂	f 1.22 à f 1.23 ¹ / ₂	f 1.22 à f 1.24 ¹ / ₂
Februari . . .	100 ¹ / ₄	101 ¹ / ₄ .. 102	12.05 .. 12.07 ¹ / ₂	11.83 ¹ / ₂ .. 11.97 ¹ / ₂	1.20 .. 1.21 ¹ / ₂	1.20 .. 1.21 ¹ / ₂
Maart . . .	100 .. 100 ¹ / ₄	101 .. 102	12.07 ¹ / ₂ .. 12.10	11.85 .. 12	1.21 ¹ / ₂ .. 1.20	1.21 ¹ / ₂ .. 1.28
April . . .	100 .. 100 ¹ / ₄	101 .. 101 ³ / ₄	12.07 ¹ / ₂ .. 12.10	11.87 ¹ / ₂ .. 12.02 ¹ / ₂	1.31 .. 1.33 ¹ / ₂	1.30 .. 1.33 ¹ / ₂
Mei . . .	100 .. 100 ¹ / ₈	101 .. 101 ³ / ₄	12.05 .. 12.10	11.85 .. 12.02 ¹ / ₂	1.31 ¹ / ₂ .. 1.34	1.31 .. 1.34
Juni . . .	100 .. 100 ¹ / ₄	101 ¹ / ₈ .. 102	12.05	11.85 .. 11.95	1.31 .. 1.32 ¹ / ₂	1.31 .. 1.32 ¹ / ₂
Juli . . .	100 ¹ / ₈ .. 100 ¹ / ₂	101 ¹ / ₄ .. 102	12.05	11.85 .. 11.97 ¹ / ₂	1.31 .. 1.32	1.31 ¹ / ₂ .. 1.32 ¹ / ₂
Augustus . . .	100 ¹ / ₄ .. 100 ³ / ₈	101 ¹ / ₄ .. 102	12.03 ³ / ₄ .. 12.05	11.85 .. 11.97 ¹ / ₂	1.31 .. 1.33	1.31 .. 1.33 ¹ / ₂
September . . .	100 ¹ / ₄ .. 100 ³ / ₈	101 ¹ / ₂ .. 102	12.03 ³ / ₄ .. 12.05	11.85 .. 11.90	1.34 .. 1.34 ¹ / ₂	1.31 ¹ / ₂ .. 1.35
October . . .	100 ¹ / ₄ .. 100 ³ / ₈	101 ¹ / ₈ .. 102	12.05 .. 12.08 ³ / ₄	11.85 .. 12.01 ¹ / ₄	1.36 .. 1.38	1.36 ¹ / ₂ .. 1.38
November . . .	100 .. 100 ¹ / ₄	101 .. 101 ³ / ₄	12.05 .. 12.08 ³ / ₄	11.86 ¹ / ₄ .. 12.01 ¹ / ₄	1.35 .. 1.37 ¹ / ₂	1.35 ¹ / ₄ .. 1.38
December . . .	100 .. 100 ¹ / ₄	100 ³ / ₄ .. 101 ³ / ₄	12.07 ¹ / ₂ .. 12.15	11.86 ¹ / ₄ .. 12.01 ¹ / ₄	1.32 .. 1.31 ¹ / ₂	1.32 .. 1.35

1) Blijkens bij de Indische Regeering ingekomen berichten zouden sommige personen, vooral Chineezen, van den toestand partij trachten te trekken om den rijksdaalder bij den inlander te depreciëren, ten einde die munt met groot voordeel in hunne handen te doen overgaan. Maatregelen waren in overweging om aan die praktijken, welke den eenvoudigen inlander de dupe zouden doen

worden van den sluwen wisselaar, paal en perk te stellen.

2) Volgens het verslag der Javasche Bank over het op 31 Maart 1896 geëindigde boekjaar waren gedurende die periode nog enkele valsche biljetten van f 200 vorgekomen, alle van gelijken slechten namaak als vroeger.

De koers zoowel van de Engelsche als van de Australische sovereigns was te Batavia gedurende 1895 dezelfde als in het voorafgegangene jaar, namelijk f 12 à f 12,50.

Gouvernementwissels op het Departement van Koloniën werden door de Indische Regeering in 1895 slechts eenmaal aangeboden (bij de inschrijving van 11 Juni) en bij die gelegenheid gegund tegen den koers van 100,7 pct. (verg. vorig verslag, blz. 187). Over de in Mei 1896 gehouden inschrijvingen voor gouvernementwissels zie blz. 168/169 hiervóór.

§ 3. Javasche Bank.

Viel reeds in het boekjaar 1894/95 der Javasche Bank een aanmerkelijke teruggang in verschillende onderdeelen van het bedrijf dier instelling te constateeren, gedurende het op ult. Maart 1896 geëindigde 68ste boekjaar (1895/96) was dit in nog sterkere mate het geval. Moet in de eerste plaats de oorzaak daarvan aan de voortdurend ruime geldmarkt toegeschreven worden, waardoor uit den aard der zaak de crediethulp der Bank in mindere mate behoefde ingeroepen te worden, de omstandigheid dat verschillende instellingen in 1895 de voorkeur gaven aan het betrekken van de benooidigde fondsen uit Europa, in stede van over de haar bij de Bank geopende credieten te beschikken, bracht niet minder bij tot den slappen gang van zaken, terwijl bovendien van den gedruken toestand, waarin nog altijd de importhandel, ten gevolge van de weinige vertrouwbaarheid der Chineesche tweede-hand verkeert, de weerslag op het disconto-gebied werd gevoeld.

Uit onderstaand driejarig overzicht, aanwijzende hoeveel, gemiddeld het geheele jaar door, rentegevend heeft uitgestaan (daaronder ook de vaste beleggingen in hypotheeken en effecten), blijkt in welke takken der operatiën teruggang viel op te merken:

	1893/94.	1894/95.	1895/96.
Discontoeering van handelspapier	f 6 874/m	f 5 373/m	f 3 518/m
" " vendupapier	943/m	684 m	433/m
Beleeningen	884/m	449/m	651/m
Voorschotten in rekening-courant	7 078 m	6 100/m	3 479/m
Totaal der eigenlijke bankoperatiën (in Indië)	f 15 779/m	f 12 606/m	f 8 081/m
Handel in buiten Nederlandsch-Indië betaalbare wissels	3 439/m	4 282/m	4 460/m
Prolongatiën in Nederland	767/m	1 386/m	2 380/m
Hypotheeken en effecten	6 428/m	6 623/m	6 791/m
Totaal van alle rentegevende uitzettingen	f 26 413/m	f 24 897/m	f 21 712/m

Het totaal bedrag der in disconto genomen en der beleende waarden kan in de bedoelde drie boekjaren, wat betreft het Indisch bankbedrijf, gesplitst worden als volgt:

	1893/94.	1894/95.	1895/96.	
Discontoeeringen	promessen	f 61 175/m	f 43 037/m	f 20 659/m
	wissels	21 762/m	18 559/m	7 991/m
	bankkredietwissels	3 515/m	3 352/m	3 703/m
	vendupapier	8 425/m	6 545/m	5 967/m
	f 94 877/m	f 71 493/m	f 38 320/m	
Beleeningen en rekeningcourant-voorschotten.	effecten	f 51 622/m	f 21 439/m	f 12 813/m
	invoergoederen	5 239/m	2 662/m	1 862/m
	uitvoerproducten	15 287/m	14 394/m	12 345/m
	f 72 148/m	f 38 495/m	f 27 020/m	

Nadat het rentetarief der Bank, zooals reeds in de noot op blz. 208 van het vorig verslag werd aangeteekend, op 3 Mei 1895 voor het meerendeel der bankoperatiën met $\frac{1}{2}$ pct was verlaagd, had op 8 Augustus d. a. v. eene disconto-verlaging plaats van $\frac{1}{2}$ pct. voor op het buitenland en op het Departement van Koloniën getrokken wissels. Op 3 October 1895 werd de rente voor beleenings-voorschotten op sommige categorieën van effecten opnieuw met $\frac{1}{2}$ pct. verminderd, terwijl eindelijk op 13 Februari 1896 de rente voor voorschotten op petroleum, rijst en edele metalen met 1 pct. werd verminderd.

Bij het einde van het boekjaar 1895/96 was van het kapitaal der Bank, ad f 6 miljoen, en van haar reservefonds, dat, ondanks lagere taxatie van effecten, door statuaire toevoegingen toen geklommen was van f 1 041 567 tot f 1 165 321, belegd: in hypotheeken f 2672/m (op woon- en pakhuizen f 668 m, op particuliere landerijen f 1724 m en op suikerfabrieken f 280 m) en in effecten f 4055/m, te zamen dus f 6727 m of f 20/m meer

dan bij het einde van het 67ste boekjaar. Voor hare nieuwe hypotheaire uitzettingen gedurende 1895/96, ten bedrage van f 524/m, liep de door de Bank bedongen rentevoet, evenals in 1894/95, van 5 tot 6 pct. 's jaars.

De handel der Bank in vreemde gouden speciën ondervond in 1895/96 nog meer concurrentie dan in vorige jaren. Niettemin steeg het aantal verkochte sovereigns, hetwelk in het voorafgegangene boekjaar 64 068 stuks had bedragen, tot 68 138 stuks, terwijl het debiet van dukaten en twintigfrancsstukken van respectievelijk 17 505 en 3473 stuks in 1894/95, terugliep tot 13 961 en 2786 stuks. De verkoopprijs van sovereigns liep uiteen van f 12,35 tot f 12,50 en die van dukaten van f 6,25 tot f 6,40. Voor rekening der Bank werden uit Europa aangevoerd 90 000 sovereigns en 50 000 dukaten.

De metaalvoorraad der Bank bedroeg bij de afsluiting van het boekjaar f 35 848 m (f 3415/m aan gouden tienguldenstukken, f 31 112 m aan zilveren standpenningen, f 9/m aan pasmunt en f 1312/m aan vreemde gouden speciën), tegen f 36 682/m op 31 Maart 1895. De vermindering van den metaalvoorraad (met f 834/m) zou grooter geweest zijn indien niet in den loop van het boekjaar een bedrag van p. m. f 2771/m door de Bank in circulatie gebracht zilvergeld via de Straits-Settlements in hare kassen was teruggekeerd. De metaalvoorraad was gemiddeld over het geheele boekjaar f 35 195 m, en daar de verplichte metaaldekking der Bank is bepaald op $\frac{2}{3}$ van hare dadelijk opeisbare schulden, welke gemiddeld f 50 016/m bedroegen (waarvan $\frac{2}{3}$ = f 20 007/m), bleef dus als beschikbaar metaalsaldo gemiddeld f 15 188/m over. Over 1894/95 was dat saldo, in verhouding tot een bedrag van f 50 896/m aan obligo's, gemiddeld geweest f 12 480/m.

Aan het op blz. 208 van het vorig verslag aangekondigd voornemen der Bank om, met het oog op de circulatie van nage maakte volwichtige zilveren standpenningen, het sedert 1882/83 door haar niet meer uitgegeven bankbiljet van f 5 weer in omloop te brengen, werd sedert gevolg gegeven. Naar die coupeur viel voortdurende vraag op te merken, zoodat bij het einde van het boekjaar 71 053 stuks in omloop waren. Op ult. Maart 1895 waren (van de vóór 1882/83 in circulatie gebrachte) slechts 2877 stuks in de wandeling. De geheele biljetten-omloop, op laatstgenoemden datum f 43 534/m, bedroeg op ult. Maart 1896 f 44 521/m, namelijk f 26 047 m in biljetten van f 1000, f 500, f 300, f 200 en f 100, en f 18 474 m in biljetten van f 50, f 25, f 10 en f 5. Omtrent het denkbeeld om ook biljetten van f 2,50 uit te geven, werd nog geene beslissing genomen; daarentegen kwamen, terwijl de aanmaak van nieuwe biljetten der hoogere waarden vertraging ondervond, respectievelijk 1000 en 10 000 stuks biljetten van f 25 en f 10 van een nieuw type gereed, tot de uitgifte waarvan zou worden overgegaan zoodra eene genoegzame hoeveelheid beschikbaar zou zijn om de thans in circulatie zijnde biljetten dier waarden te kunnen intrekken.

Tegen f 1 157 719 over 1894/95, beliepen de bruto-winsten der Bank over 1895/96 f 879 764, namelijk aan rente over de gewone bankoperatiën f 428 303 (d. i. over het daarin gemiddeld uitgestaan hebbend bedrag van f 10 461 m dooreengenomen 4.1 pct.), aan rente op hypotheeken en effecten f 271 406, aan koersverschillen (winst met den handel in buiten Nederlandsch-Indië betaalbare wisselbrieven) f 63 916, aan provisiën f 48 279, aan winst op den goudhandel f 26 095 en uit anderen hoofde f 41 765. Tegenover deze baten stond aan lasten een bedrag van f 450 889 (gewone kosten der instelling f 382 924, aanmaak van bankbiljetten f 23 325, onderhoud, verponding en assurance van gebouwen f 7628, afschrijving op gebouwen en inventaris f 17 198, verliezen f 1972 en uit anderen hoofde f 17 842), zoodat als zuivere winst beschikbaar bleef f 428 875, tegen f 707 791 over 1894/95, toen de gewone lasten der Bank f 448 367 en de verliezen f 1561 hadden bedragen. Het genoemde voordeelig saldo van f 428 875 werd verdeeld als volgt: voor het reservefonds werd bestemd f 10 331, voor tantièmes f 8954 en voor aandeelhouders f 409 590, of zuiver — na aftrekking van een evenredig aandeel in het verschuldigde aan patentbelasting, ad f 14 534 — respectievelijk f 9981, f 8651 en f 395 709. Het reservefonds krom daardoor tot f 1 175 302, terwijl aan aandeelhouders werd uitgekeerd, naar reden van een dividend van 6.6 pct. (over 1894/95 8.7 pct.), f 396 000, dat is de reeds vermelde som van f 395 709, vermeerderd met een deel (f 291) van het den aandeelhouders aankomend, in vorige jaren onverdeeld gebleven winstsaldo van f 609.

De bij het einde van het 68ste boekjaar (ult. Maart 1896) afgesloten balans der Bank luidt als volgt:

Debet.			Credit.		
Disconto-rekening:			Kapitaal f 6 000 000,00		
Handelspapier	f 2 430 056,65		Reservefonds		1 165 321,35
Vendupapier	507 038,77	f 2 937 095,42	Pensioen- en onderstandsfonds		63 055,48
Wissels buiten Nederlandsch-Indië betaalbaar					44 521 237,50
					691 149 85
Beleeningen (inclusief voorschotten in rekening-courant op onderpand):			Rekening-courant saldo's:		
Goederen	1 609 720,35		van het Gouvernement	f 3 228 256,10	3 228 256,10
Effecten	f 1 444 205,49		van anderen		
Prolongaties in Nederland.	3 585 427,13	5 029 632,62	Onafgehaalde dividenden		10 227,25
					16 083,32
					30 372,00
					608,75
					428 874,52
Belegd kapitaal:			Winst en verlies		
Effecten	f 4 055 217,50	6 639 352,97			
Hypotheken	1 614 000,00	5 669 217,50			
Belegd reservefonds:					
Hypotheken		1 058 500,00			
Specie in de kassen:					
Gouden munt	f 3 415 450,00	34 536 034,68			
Zilveren munt	31 141 865,00				
Pasmunt	8 719,68				
Munt en muntmateriaal:					
Goud		1 312 413,04			
Belegd pensioen- en onderstandsfonds					63 250,00
					327 614,06
Gebouwen en meubelen der Bark					14 534,00
Patentbelasting					374 733,30
Diverse rekeningen					
			f 56 155 186,21		f 56 155 186,21

N. Burgerlijke en militaire landsdienaren.

Groot-ambtenaarsexamen. Nadat in 1894 en 1895 van dit bij Koninklijk besluit dd. 20 Juli 1893 n°. 29 (Nederlandsch Staatsblad n°. 117, Indisch Staatsblad n°. 257) op nieuwen voet geregeld examen nog alleen het eerste gedeelte was afgenomen, terwijl overigens ook het examen op den voet der regeling van 1883 kon worden afgelegd, traden in 1896 de nieuwe bepalingen volledig in werking en bestond dus voor het eerst ook gelegenheid om zich aan het tweede gedeelte van het examen te onderwerpen. Omtrent den uitslag van de bedoelde tweeledige examens, in Juni/Juli 1896 hier te lande en in Juli/Augustus 1896 te Batavia afgenomen, kan het volgende worden medegedeeld.

Voor het *tweede* gedeelte meldden zich hier te lande 43 en in Indië 19 candidates aan ¹⁾, waarvan er zich respectievelijk 5

en 2 terugtrokken. Van hen die zich aan het examen onderwerpen slaagden er hier te lande 25, dat is bijna 66 pct. (tegen achtereenvolgens 54, 62 en 70 pct. in 1893, 1894 en 1895), en in Indië 8 of ruim 47 pct. (tegen in de drie zoeven genoemde jaren achtereenvolgens 66, 84 en 90 pct.) Terwijl de uitslag van het hier te lande gehouden examen door de examen-commissie „beslist gunstig” wordt genoemd (zie haar rapport in de Staatscourant van 25 Augustus 1896), luidt het oordeel der examen-commissie te Batavia (wier rapport is geplubliceerd in de Javasche Courant van 29 September 1896 en tevens in de Staatscourant van 12 November d. a. v.) „zeer onbevredigend”, en zulks niet alleen met het oog op het ongunstige percentage der geslaagden, maar vooral ook op het gering aantal malen dat werkelijk goede beoordeelingscijfers konden worden toegekend.

De volgende staat bevat een overzicht van de hier te lande en van de in Indië toegekende beoordeelingscijfers.

EXAMEN-VAKEN.	Aantal malen dat is toegekend het cijfer: a)											Aantal		AANMERKINGEN
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	vol- doende exa- mens.	onvol- doende exa- mens.	
	EXAMEN IN NEDERLAND.													
Geschiedenis van Ned.-Indië	1	1	3	5	10	8	5	3	2	..	28	10	<i>a)</i> Door het cijfer 0 wordt volslagen onkunde aangeduid, terwijl de cijfers 1 en 2 „slecht”, 3 en 4 „onvoldoende”, 5 en 6 „voldoende”, 7 en 8 „goed” en 9 en 10 „uitmuntend” betekekenen. <i>b)</i> Van de 87 examens in de taalvakken werden er 58 afgelegd door de 25 geslaagden en 29 door de 13 afgewezenen. Van de geslaagden hadden zich namelijk aangemeld 1 voor vier talen (Maleisch, Javaansch, Soendaesch en Madureesch), 6 voor drie talen (5 voor Maleisch, Javaansch en Soendaesch en 1 voor Maleisch, Javaansch en Madureesch) en 18 alleen voor de twee verplichte talen (Maleisch en Javaansch). Met uitzondering van twee candidates van laatsbedoelde categorie, die enkel in Maleisch voldeden, werden door al de geslaagden in alle taalvakken voldoende of meer dan voldoende cijfers behaald. Van de 13 afgewezenen hadden zich aangemeld 3 voor drie talen (1 voor Maleisch, Javaansch en Soendaesch en 2 voor
Land- en volkenkunde van Ned.-Indië	6	3	8	9	8	3	1	..	29	9	
Godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken van Ned.-Indië	2	6	6	13	3	3	3	2	..	24	14	
Staatsinstellingen van Ned.-Indië	1	2	4	10	7	7	4	3	..	31	7	
Maleische taal	3	1	12	11	9	2	34	4	
Javaansche taal	3	4	3	7	14	3	3	1	..	28	10	
Soendasche taal	2	3	2	2	7	..	
Madureesche taal	1	1	2	..	
Battaksche taal	2	2	..	
Totalen	4	7	24	22	65	56	37	18	9	..	185	54	

¹⁾ Van de 62 candidates ontleenden er 48 (waarvan 17 in Indië) hunne bevoegdheid tot deelneming aan het examen aan het diploma van welgeslaagd eerste gedeelte, terwijl de overige 14 (waarvan 2 in Indië) het bewijs over-

legden dat zij zich reeds voor het examen hadden voorbereid vóórdat in 1893 de gelegenheid werd gegeven om het af te leggen (zie het in 't vorig verslag, blz. 209, besproken Koninklijk besluit dd. 29 Augustus 1895 n°. 51, opgenomen in Nederlandsch Staatsblad n°. 153 en Indisch Staatsblad n°. 238).

EXAMEN-VAKKEN.	Aantal malen dat is toegekend het cijfer: a)										Aantal		AANMERKINGEN.	
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	vol- doende exa- mens.		onvol- doende exa- mens.
EXAMEN IN INDIË.													Maleisch, Javaansch en Battaksch) en 10 enkel voor de twee verplichte talen. Daarvan voldeden er 4 in Maleisch en Javaansch, 2 in Maleisch en Battaksch en 5 in één taal (3 in Maleisch, 1 in Javaansch en 1 in Soendaasch), terwijl 2 candidaten in geen enkele taal een voldoende cijfer behaalden. c) Van de 34 examens in de taalvakken werden er 16 afgelegd door de 8 geslaagden en 18 door de 9 afgewezenen. Van de eerstbedoelden voldeden er 5 in beide talen, 2 in één taal (1 in Maleisch en 1 in Javaansch) en 1 in geen der beide talen. Van de afgewezenen legden er 1 een voldoende examen af in beide talen, 1 enkel in Maleisch en 2 alleen in Javaansch, terwijl er 5 onvoldoende kennis in beide talen bleken te bezitten.	
Geschiedenis van Ned.-Indië.	"	"	"	1	5	6	5	"	"	"	"	11		6
Land- en volkenkunde van Ned.-Indië	"	"	"	1	5	3	2	5	1	"	"	11		6
Godsdienstige wetten, enz. van Ned.-Indië Staatsinstellingen van Ned.-Indië.	"	"	"	3	4	5	3	"	2	"	"	10		7
Maleische taal . . . (c)	"	"	3	2	4	4	1	1	2	"	"	8		9
Javaansche taal . . (c)	"	"	2	2	4	2	5	1	1	"	"	9		8
Totalen	"	"	5	13	27	23	18	8	8	"	"	57		45

Door de candidaten hier te lande was te dingen naar 16 plaatsen en door die in Indië naar 8. Terwijl dus in Indië al de geslaagden voor plaatsing in aanmerking kwamen, kon dit hier te lande slechts geschieden met hen die in de ranglijst de nos. 1-16 hadden behaald.

Aan het eerste gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen onderwierpen zich hier te lande 81 van de 92 zich aangemeld hebbende candidaten en in Indië 22 van de 29¹⁾, waarvan er respectievelijk 52 en 10, of ruim 64 en circa 45.5 pct. slaagden. Liet het hier te lande gehouden examen, meer nog dan dat van 1895 (toen 55 pct. van het cijfer der geëxamineerden het getuigschrift verwerf), een beteren indruk na dan toen het in 1894 voor de eerste maal werd afgenomen en slechts 43 pct. der geëxamineerden aan de vereischten voldeed, zoo mag hierbij toch niet onopgemerkt blijven dat in 1896 on-

der de 52 geslaagden er niet minder dan 27 waren, die zich reeds voor de tweede maal aan het examen hadden onderworpen. Bepaald ongunstig evenwel was de uitslag van het Indische examen met slechts ruim 45 pct. geslaagden, daar toch in 1894 die verhouding was geweest 70 en in 1895 zelfs 80 pct. De Indische examen-commissie moest dan ook tot de uitspraak komen dat de meeste candidaten zich geen voldoende rekenschap schenen te hebben gegeven van de eischen voor het examen gesteld, althans bleken zich niet met de noodige inspanning op de studie der verschillende vakken te hebben toegelegd. Verdere bijzonderheden vermelden de examen-verslagen, gepubliceerd tegelijk met die waarvan hiévoor sprake was. Intusschen laat men hier nog een overzicht volgen, aanwijzende de uitkomsten, zoo hier te lande als in Indië verkregen in elk der tot het eerste gedeelte van het examen behoorende vakken.

EXAMEN-VAKKEN.	Aantal malen dat is toegekend het cijfer: a)										Aantal		AANMERKINGEN.	
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	vol- doende exa- mens.		onvol- doende exa- mens.
EXAMEN IN NEDERLAND.													a) Zie noot a in het voorgaande overzicht. b) Van de 52 geslaagden voldeden er 41 in beide taalvakken, 9 alleen in het Maleisch en 2 alleen in het Javaansch. Onder de 29 afgewezenen candidaten legden er 4 een voldoende examen af in beide talen, 15 alleen in het Maleisch en 1 enkel in het Javaansch, terwijl de 9 anderen in geen enkel taalvak voldeden. Eerst bij het tweede gedeelte van het groot-ambtenaarsexamen bestaat gelegenheid om desverkiezende in één of meer andere in Nederlandsch-Indië inheemsche talen examen af te leggen. c) Van de 10 geslaagden voldeden er 5 in beide talen, 3 alleen in het Maleisch en 2 enkel in het Javaansch. Wat de 12 afgewezenen betreft, voldeden er 2 in het Maleisch en 2 in het Javaansch en de overige 8 in geen enkele taal.	
Aardrijkskunde van Ned.-Indië	"	3	5	10	9	14	12	10	10	6	2	54		27
Wetboeken van Ned.-Indië	"	4	7	9	9	10	21	13	5	3	"	52		29
Inleiding tot de godsdienstige wetten, enz. van Ned.-Indië	"	1	10	4	13	17	13	9	8	5	1	53		28
Beginselen van de Maleische taal	"	"	1	3	8	13	23	23	10	"	"	69		12
Beginselen van de Javaansche taal	"	6	5	6	16	15	13	12	7	1	"	48		33
Totalen	"	14	28	32	55	69	82	67	40	15	3	276		129
EXAMEN IN INDIË.														
Aardrijkskunde van Ned.-Indië	"	1	"	2	3	7	2	5	2	"	"	16	6	
Wetboeken van Ned.-Indië	"	"	1	2	5	7	3	"	2	2	"	14	8	
Inleiding tot de godsdienstige wetten, enz. van Ned.-Indië	"	"	2	1	6	5	5	1	2	"	"	13	9	
Beginselen van de Maleische taal	"	3	4	2	3	5	2	3	"	"	"	10	12	
Beginselen van de Javaansche taal	1	3	4	1	4	4	1	1	2	1	"	9	13	
Totalen	1	7	11	8	21	28	13	10	8	3	"	62	48	

De omstandigheid dat sedert de inwerkingtreding van het Koninklijk besluit van 20 Juli 1893 n°. 29, waarbij het groot-ambtenaarsexamen in twee gedeelten werd gesplitst, de toevloed

van candidaten belangrijk gestegen is en dientengevolge de kosten van het examen belangrijk zijn vermeerderd, heeft de wenschelijkheid doen inzien om die kosten eenigermate te be-

¹⁾ Van de 121 candidaten bezaten er 93 een hier te lande verkregen diploma van goed volbracht eindexamen eener hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus, terwijl 25 een dergelijk diploma in Indië verworven hadden. (Alleen

voor de Indische candidaten waren deze getallen 4 en 22.) De overige 3 candidaten (1 hier te lande en 2 in Indië) hadden met goed gevolg een gymnasium met zesjarigen cursus doorlopen.

perken door de heffing van een examengeld, welke heffing wellicht tevens zal kunnen strekken tot tegengang van het misbruik, hetwelk zich, meer bepaaldelijk bij het eerste gedeelte van het examen, heeft voorgedaan, dat namelijk vele kandidaten zoo onvoorbereid bleken dat zij zich moesten terugtrekken of een zeer slecht examen aflegden. Om die reden zijn bij Koninklijk besluit van 19 October 1896 n°. 46 (Nederlandsch Staatsblad n°. 164) de bepalingen betreffende het groot-ambtenaars-examen, behoorende bij het aangehaalde besluit van 1893, aangevuld in dien zin dat voor elke maal dat een candidaat hetzij hier te lande, hetzij in Indië zich voor een der beide gedeelten van het examen aanmeldt, hij een examengeld van f 25 in 's lands kas behoort te storten, welk bedrag alleen dan wordt teruggegeven wanneer de candidaat op grond van de vigeerende bepalingen niet tot het afleggen van het examen wordt toegelaten.

Faculteitsexamen. Aan dit door de commissie uit de faculteiten der rechtsgeleerdheid en der letteren en wijsbegeerte aan de hoogeschool te Leiden afgenomen examen onderwierpen zich gedurende het academiejaar 1895/96 16 doctoren in de rechts-wetenschap, waarvan 14 met goed gevolg, tegen 13 in 1894/95, welke laatsten toen allen slaagden. Thans werd door 7 van de geslaagden examen gedaan in het Maleisch en in het Javaansch, door 3 enkel in het Maleisch en door de overigen alleen in het Javaansch ¹⁾, en zulks door allen met voldoende of meer dan voldoende uitslag. Voor de vervulling van de opengestelde 5 plaatsen bij de rechterlijke macht in Nederlandsch-Indië werden bestemd de 5 geslaagden, die op de ranglijst het hoogst waren geplaatst.

Klein-ambtenaars-examen. Aan dit examen, dat in 1895 weder op verschillende tijdstippen en plaatsen in Indië werd afgenomen, onderwierpen zich in gemeld jaar 1556 kandidaten (706 op Java en Madura en 850 op de buitenbezittingen), waarvan 978 (445 op Java en Madura en 533 op de buitenbezittingen), of ruim 62 pet., aan de eischen voldeden, een iets grooter percentage dus dan in 1894, toen van de 924 kandidaten 549 (of ruim 59 pet.) slaagden.

Verloven. De bij Indisch Staatsblad 1893 n°. 229 vastgestelde lijst van civiele betrekkingen, welke bij verlof voor niet langer dan één jaar tijdelijk worden waargenomen, welke lijst reeds was aangevuld bij Indisch Staatsblad 1894 n°. 287 en 1895 n°. 69 en 109, onderging eene nieuwe uitbreiding bij Indisch Staatsblad 1896 n°. 31.

Gedurende 1895 werd in Indië buitenlandsch verlof verleend wegens langdurigen dienst aan 116, en wegens ziekte aan 82 Europeesche ambtenaren, welke cijfers in 1894 bedroegen respectievelijk 110 en 88.

Wat de officieren betreft, beliep het aantal der in 1895 in Indië verleende buitenlandsche verloven wegens langdurigen dienst 57, en wegens ziekte 73, tegen respectievelijk 76 en 70 in 1894.

Overtocht. Van de noodzakelijkheid om het bij Koninklijk besluit van 19 Februari 1882 n°. 14 (Indisch Staatsblad n°. 125) vastgesteld, doch sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld reglement op de toekenning van vrijen overtocht van Nederland naar Nederlandsch-Indië en omgekeerd ten laste van de Indische begrooting ²⁾ opnieuw aan te vullen, is gebruik gemaakt om sommige gedeelten van het reglement, met behoud van den zakelijken inhoud, ter bevordering van de duidelijkheid aan eene omwerking te onderwerpen en voorts om alles in één geheel samen te brengen. De voornaamste punten, waarin het nieuwe, bij Koninklijk besluit van 23 November 1896 n°. 74 vastgestelde reglement afwijkt van het tot dusver vigeerende, bestaan hierin, dat onder hen die aanspraak hebben op vrijen overtocht billijkheidshalve of ter vermindering van telkens te nemen speciale voorzieningen eenige nieuwe categorieën van personen zijn opgenomen, en dat in de rangschikking der gouvernementspassagiers in klassen eenige wijzigingen zijn gebracht, voornamelijk in verband met de sedert 1882 bij sommige diensttakken tot stand

gekomen organisatie en reorganisatie, terwijl voorts den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid is verleend om, wanneer kan worden aangetoond dat er bijzondere belangen bij betrokken zijn om de reis van Nederlandsch-Indië herwaarts te maken langs eene andere route dan gevolgd wordt door de bepaaldelijk in het reglement aangewezen reisgelegenheden, daartoe vergunning te geven. Wat de tarieven betreft, volgens welke de Regeering overtochtsgelden betaalt — welke tarieven gegrond zijn in en, voor zooveel aangaat de in sommige gevallen toegelaten reizen per Fransche of Engelsche mail, zich regelen naar hetgeen ter zake is bepaald in de met de stoomvaartmaatschappijen „Nederland” en „Rotterdamsche Lloyd” betreffende het gouvernementspassagiers-vervoer gesloten contracten (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4887), — luidt het nieuwe overtochtsreglement thans zoodanig dat de betrekkelijke bepalingen bruikbaar blijven ook wanneer de bedoelde contracten op gezegd punt mochten worden herzien. Ook bevat het reglement niet meer een afzonderlijk tarief voor vervoer per zeilschip, zijnde het stelselmatig geacht de overtochtsgelden voor de uiterst zeldzame gevallen dat gouvernementspassagiers de reis uit of naar Indië per zeilschip doen, gelijk te stellen aan hetgeen de Regeering voor overtocht per vreemde mail betaalt. Het gevolg dezer gelijkstelling is dat het tarief voor vervoer per zeilschip voortaan iets lager zal zijn dan het tot dusver bestaande. Lindelijk is, om een eind te maken aan een meermaals voorgekomen misbruik — dat namelijk personen die recht op vrijen overtocht van Indië naar Europa hadden, dat recht gebruikten om zich op 's lands kosten van de eene plaats in Indië naar eene andere, op de route naar Europa gelegen, te begeven, waarop zij volgens de te dier zake geldende bepalingen geen recht hadden, terwijl bovendien de Staat voor de geheele reis had te betalen, niettegenstaande er slechts voor een klein deel gebruik van werd gemaakt, — eene bepaling opgenomen, die aan het gebruik maken van de opdracht of vergunning tot den overtocht de voorwaarde verbindt, dat de van regeeringswege betaalde of verschuldigde overtochtsgelden moeten worden vergoed wanneer de reis zonder vergunning der Regeering wordt afgebroken of niet binnen den bepaalden tijd wordt aanvaard. Intusschen ligt het in de bedoeling — door eene dienovereenkomstige aanvulling van het reglement op het reizen binnen Nederlandsch-Indië — voor hen die wel vrij transport naar Nederland, doch niet van de eene plaats in Indië naar eene andere op de route naar Nederland gelegene kunnen verkrijgen, de gelegenheid te openen om in het genot van het laatstbedoelde vrij transport te worden gesteld, wanneer zij van het in de eerste plaats genoemde afstand doen.

Reis- en verblijfkosten. Met betrekking tot dit onderwerp werden een paar op zich zelf staande beschikkingen genomen, welke zijn opgenomen in Indisch Staatsblad 1895 n°. 246 en 1896 n°. 168.

Pensioenen en gagements. Bij Koninklijk besluit dd. 28 Februari 1896 n°. 9 (Indisch Staatsblad n°. 90) werd, o. a. met aanvulling van het gagementsreglement voor de Europeesche militairen van het leger in Indië (Indisch Staatsblad 1876 n°. 44), eene voorziening getroffen, ten doel hebbende voor militairen beneden den rang van officier van bedoeld leger het beletsel weg te nemen, dat sedert het in werking treden van punt V sub d der bij Koninklijk besluit dd. 13 Mei 1892 n°. 20 (Indisch Staatsblad n°. 175) in het pensioen-reglement voor Europeesche burgerlijke ambtenaren in Nederlandsch-Indië gebrachte wijzigingen ³⁾, voor hen in sommige gevallen was ontstaan om, bij overgang in eenigen anderen tak van 's Rijks dienst in Nederland of zijne koloniën of bezittingen, hun militairen dienst voor burgerlijk pensioen te kunnen doen medetellen.

Over een hier te lande ontworpen nieuw gagements-(pensioen-)reglement als bovenbedoeld en eenige daarmede in verband staande punten is in het voorjaar van 1896 het oordeel der Indische Regeering gevraagd.

Weduwen- en weezenfonds voor burgerlijke (Europeesche) ambtenaren. Het door den hoogleeraar dr. P. VAN GEER ingesteld wetenschappelijk onderzoek naar den toestand van het fonds werd in

¹⁾ De bij Koninklijk besluit van 28 Juli 1894 n°. 18 (Nederlandsch Staatsblad n°. 140) in het programma van het faculteitsexamen gebrachte wijzigingen (zie het verslag van 1894, blz. 193) behooven eerst toepassing te vinden, te beginnen met het academiejaar 1896/97.

²⁾ Het bedoelde reglement, zoo als dit laatstelijk luidde, is opgenomen als bijlage K in deel I van den Indischen Regeeringsalmanak voor 1896.

³⁾ Het in 't vorig verslag (blz. 213) bedoelde Koninklijk besluit dd. 24 December 1895 n°. 5, houdende nadere wijzigingen en aanvullingen op eenige punten die alsnog met betrekking tot de civiele pensioenstellingen voorziening vorderden, is in Februari 1896 (Indisch Staatsblad n°. 36) in Indië afgekondigd.

het voorjaar van 1896 beëindigd. 1) Vermits daarbij gebleken is dat het fonds, wil het op den duur aan zijne verplichtingen kunnen voldoen, dringend versterking van kapitaal heeft, is, in afwachting van eene aan de orde gestelde herziening der overige grondslagen van het fonds, al aanstonds de gewone of doorlopende contributie, laatstelijk bij Indisch Staatsblad 1892 n°. 108 bepaald op het vaste cijfer van 6 pct. der daaraan onderworpen inkomsten, te beginnen met het jaar 1897 verhoogd tot 7 pct. (Indisch Staatsblad 1896 n°. 215).

Ook over 1895 wees de door het bestuur over het fonds opge maakte jaarrekening (gedrukt als bijvoegsel van de Javasche Courant dd. 18 December 1896) weder, zooals aanstonds blijken zal, een voordeelig saldo aan, doch het heeft geen betoog dat deze uitkomst geen genoegzame maatstaf oplevert ter beoordeeling van den werkelijken financiëelen toestand van het fonds tegenover de waarde zijner lasten in de toekomst, met welke waarde bij de wetenschappelijke balans is rekening gehouden. Over 1895 dan vermeldt de jaarrekening aan ontvangsten f 1 691 711, en aan uitgaven f 1 550 348, zoodat de bezittingen van het fonds met f 1 41 363 vermeerderden en dus van f 3 778 928 (herziene opgaaf) op ult. 1894, bij het einde van 1895 geklommen waren tot f 3 920 291 (hypotheken f 576 823, inschrijvingen op het Grootboek f 3 018 287, vaste goederen f 1708 en disponibile gelden f 323 473). Over 1894, toen volgens verbeterde opgaven de ontvangsten f 1 720 923 en de uitgaven f 1 548 854 waren geweest, was het fonds f 172 069 in kapitaal vooruitgegaan. 2) Onder de ontvangsten van 1895, ad f 1 691 711, was o. a. begrepen aan doorlopende contributiën f 1 351 625, aan andere contributiën f 214 141 en aan rente van op het Grootboek en op hypotheek uitgezette kapitalen f 125 237, welke ontvangsten over 1894, ten deele volgens verbeterde opgaven, respectievelijk hadden bedragen f 1 336 186, f 223 607 en f 126 907. De betalingen wegens pensioenen aan weduwen en onderstandenen aan kinderen van overleden deelgerechtigden beliepen f 1 509 669, tegen f 1 492 646 (verbeterde opgaaf) in 1894.

Het aantal uit het fonds gebeneficeerde weduwen bedroeg op ult. 1895 2077 en dat der onderstand genietende kinderen 2140, tegen respectievelijk 2019 en 2059 bij het einde van 1894. Op 1 Juli 1894 (tijdstip waarop de wetenschappelijke balans is afgesloten) beliep het aantal aan het fonds contribueerende in dienst of met verlof zijnde Europeesche ambtenaren 5832 (daar onder 163 vrouwelijke ambtenaren, meerendeels onderwijzeressen), met een gezamenlijk jaarlijksch inkomen van f 18 302 712, en dat der gepensioneerde Europeesche ambtenaren 1492 (daar onder 12 vrouwelijke gepensioneerden), met een gezamenlijk jaarlijksch pensioen van f 2 342 712.

Widuen- en wezenfonds der officieren van de landmacht. Ook in 1895 bleven de lasten van dit fonds stijgende, en ware het niet dat in den loop van dat jaar de tot verbetering van den toestand van het fonds, gerekend van 1894 af en voor zoolang dit noodig zal blijken, toegestane jaarlijkse bijdrage uit 's lands kas van 3 ton over 1894 en 1895 had kunnen worden geïnd, dan zou het kapitaal van het fonds met een bedrag van f 54 767 zijn teruggegaan, terwijl het thans van f 2 614 691 op ult. 1894 tot f 3 159 924 bij het einde van 1895 was gestegen. Aan contributiën werd in 1895 ontvangen f 722 659 (tegen f 727 649 in 1894) en aan rente van uitgezette kapitalen f 112 465 (tegen f 117 731 in 1894), terwijl aan pensioenen, gratificatiën, onderstandenen en begrafeniskosten f 881 205 moest worden uitgekeerd, of f 22 839 meer dan in het voorafgegane jaar, toen de bedoelde uitgaven f 858 366 vorderden. Van het reeds vermelde bedrag van f 3 159 924, uitmakende het kapitaal van het fonds op ult. 1895, was belegd in hypotheken f 1 871 921, in inschrijvingen op het Grootboek f 884 004, terwijl het overig deel van het kapitaal bestond uit vaste goederen ter boekwaarde van f 9431, uit aandelen in eene cultuurmaatschappij en eene schuldbekentenis, ter gezamenlijke waarde van f 15 187, en onbelegde gelden, beschikbaar in 's lands kas, f 379 381.

Het aantal uit het fonds trekkende weduwen bedroeg op ult.

1) 's Hoogel. raars "rapport en advies" ter zake is tot een beperkt aantal exemplaren ter perse gelegd (October 1896). Echter zijn eenige exemplaren aan de Staten-Generaal aangeboden, terwijl ook een zeker getal in den handel is verkrijgbaar gesteld.

2) In de jaarrekening over 1894 waren eenige extra-posten die niet voorkomen in die over 1895, namelijk onder de ontvangsten f 32 940 „wegens terugontvangst van bij de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij gdeponeerde gelden", en onder de uitgaven f 22 286, wegens afgeschreven verliezen op vaste goederen en hypotheken.

1895 860 en dat der kinderen 756, tegen respectievelijk 847 en 768 bij het einde van 1894. Meer uitvoerige opgaven met betrekking tot het fonds zijn verstrekt in het jaarverslag der directie over 1895, gedrukt als bijvoegsel van de Javasche Courant dd. 21 Augustus 1896.

O. Nijverheid.

I. LANDBOUW, BOSCHWEZEN EN VEETEELT.

§ 1. Java en Madura.

A. Landbouw.

1°. Inlandsche landbouw.

a. Eenjarige gewassen.

Uit de hierachter in bijlage UU verzamelde gewestelijke opgaven van de voor geregelde cultuur ontgonnen bouwgronden der bevolking op Java en Madura (de Vorstenlanden en de particuliere landerijen uitgezonderd) blijkt, dat die gronden in 1895 eene totale uitgestrektheid besloegen van 3 708 993 bouws, tegen 3 667 194 bouws in 1894, of in 't geheel (niettegenstaande de opgaven voor zes gewesten de voor bouwgrond ontgonnen oppervlakte thans 3118 bouws lager stellen dan over 1894) 41 799 bouws meer dan in laatstgenoemd jaar. Wat meer bijzonder de bewaterbare gronden, met andere woorden, de van levend water voorziene sawahs betreft, wijzen de ontvangen opgaven in totaal op eene vermeering met 7276 bouws, daar de statistiek over 1894 1 745 925 3) en die over 1895 1 753 201 bouws natte sawahs vermeldt. Terwijl namelijk van slechts twee gewesten (Bantam en Kediri) de cijfers over 1895 voor deze soort van bouwvelden lager zijn dan over 1894 (respectievelijk 306 en 9797 bouws minder), wijzen de cijfers voor de achttien overige gewesten op eenige uitbreiding der natte sawahs, welke uitbreidingen gezamenlijk 17 379 bouws bedragen.

De hooger vermelde totalen van 3 667 194 en 3 708 993 bouws zijn als volgt te specificeren:

	1894.	1895.
Aantal sawahs van levend water voorzien	1 745 925	1 753 201
„ „ „ regen afhankelijk	1 001 817	1 018 517
bouws { moeras-sawahs	49 151	49 060
„ { geregeld beplante tegelvelden	870 301	888 215
Totale uitgestrektheid (in bouws) der voor geregelde cultuur ontgonnen bouwvelden	3 667 194	3 708 993

3) Dit totaal aan welks juistheid in 't vorig verslag (blz. 214) werd getwijfeld, wordt hier onveranderd overgenomen, aangezien de thans uit Samarang en Rembang verkregen inlichtingen nopens de groote afwijkingen, welke voor die gewesten de opgaven over 1894 betreffende de aanwezige oppervlakte aan sawahs van levend water voorzien en aan van den regen afhankelijke sawahs tegenover de cijfers der laatst voorafgegane jaren vertoonden, doen zien dat de oorzaak schuilt in foutieve opgaven over een of meer der aan 1894 voorafgegane jaren. De uit Rembang geleverde cijfers toch waren al sedert eenige jaren achtereen, door eene foutieve rangschikking in de uit de contrôle-afdeeling Djatirogo der afdeeling Toeban ontvangen tabellen, voor de natte sawahs p. m. 18 000 bouws te laag en voor de droge sawahs even zooveel te hoog, welke misstelling echter in den jaarstaat over 1894 was verbeterd. Deze herziening bracht geen verandering in het voor Rembang te boek staand totaal velden. Wel is dit het geval wat Samarang betreft, waar, zooals nu gemeld is, in de jaarstatistiek over 1892 de cijfers der afdeeling Ambarawa dubbel waren geteld, waardoor o. a. allen voor de natte sawahs 12 687 bouws te veel waren uitgetrokken. De opgaven voorkomende in bijlage XX van het verslag van 1893 moeten dientengevolge veranderd worden als volgt:

velden { sawahs van levend water voorzien	132 863	(in plaats van 145 550) bouws.
in geregelde { id. van regen afhankelijk	119 900	„ „ „ 122 120) „
cultuur { id. op ravahgronden	4 080	„ „ „ 4 330) „
„ { tegelvelden	37 542	„ „ „ 40 075) „
	294 385	„ „ „ 312 075) „
wisselvallig bebouwde tegelvelden	7 344	„ „ „ 8 872) „
Totalen over 1892 voor de residentie Samarang	301 729	„ „ „ 320 947) „

Met betrekking tot dit laatste gewest blijft nu nog de vraag over of er eene aannemelijke reden is dat, terwijl de opgaven over 1893 (133 798 bouws natte en 120 101 bouws droge sawahs) geheel verband houden met de zooveel medegedeelde verbeterde cijfers over 1892, de jaarstaat over 1894 (met 148 906 bouws natte en 105 234 bouws droge sawahs) zoo aanmerklijk verschilt met dien over het voorafgegane jaar. Te dien aanzien is geen andere toelichting verstrekt dan dat de plaatselijke ambtenaren in 1894 (en ook in 1895) een groot aantal velden, tot dusver niet als bewaterbare sawahste boek staande, gemeend hebben te moeten rangschikken onder de bewaterbare sawahs.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

Van de hierbedoelde velden bleven in 1894 66 846, doch in 1895 niet meer dan 56 823 bouws onbeplant.

Echter werden van de gronden bovendien aanwezig — de niet geregeld bebouwbare tegelvelden — in 1894 154 564 en in 1895 154 120 bouws beplant. In 1895 werden derhalve door de inlandsche bevolking in de gouvernementlanden van Java en Madura in cultuur genomen 3 806 290 bouws (tegen 3 754 912

bouws in 1894), en daarvan werden voor twee oogsten gebezigd 1 594 874 (in 1894 1 677 870) bouws, zoodat — laatstbedoelde velden tweemaal in rekening brengende — het totaal der beplantingen voor eigen rekening der bevolking zou hebben bedragen 5 401 164 bouws, zijnde 31 618 bouws minder dan in 1894. In het volgende staatje vindt men de opgaven over 1894 en 1895 nader uitgewerkt.

SOORTEN VAN BOUWLAND.

1.	Aantal bouws						
	beplant geweest (voor 1ste gewas)		beplant geweest (voor 2de gewas)		alzo in het geheel beplant geweest.	onbeplant gebleven	
	met padi.	met andere eenjarige gewassen.	met padi.	met andere eenjarige gewassen.			
2.	3.	4.	5.	6.	7.		
1894.							
Voor geregelde cultuur ontgonnen velden.	Bewaterbare sawahs	1 594 708	140 944	150 680	769 810	2 656 142	10 273
	Sawahs van den regen afhankelijk	938 915	33 067	28 202	268 458	1 268 642	29 835
	Moeras-sawahs	44 048	1 385	1 845	1 523	48 801	3 718
	Tegelvelden (geregeld beplante).	119 545	727 736	4 753	418 612	1 270 652	23 020
		2 697 216	903 132	185 486	1 458 403	5 244 237	66 846
Velden niet in geregelde cultuur (voor zoover beplant geweest)		71 035	83 529	204	33 777	188 545	...
Totalen		2 768 251	986 661	185 690	1 492 180	5 432 782	66 846
1895.							
Voor geregelde cultuur ontgonnen velden.	Bewaterbare sawahs	1 602 377	144 912	177 451	665 104	2 589 844	5 912
	Sawahs van den regen afhankelijk	962 085	31 482	36 077	233 263	1 262 907	24 950
	Moeras-sawahs	43 654	1 770	2 627	1 156	48 607	3 636
	Tegelvelden (geregeld beplante).	123 721	742 169	3 518	426 807	1 396 215	22 325
		2 731 837	920 333	219 673	1 336 330	5 207 573	56 823
Velden niet in geregelde cultuur (voor zoover beplant geweest)		70 419	83 701	6 179	33 292	193 591	...
Totalen		2 802 256	1 004 034	225 852	1 369 622	5 401 164	56 823

Als gebruikelijk vindt men voorts hierachter als bijlagen VV en WW de gewone jaarstaten, respectievelijk betreffende de rijstcultuur en de teelt van andere eenjarige gewassen. Daarin wordt aangegeven dat van de 3 027 508 bouws grond, die met padi beplant werden, 2 940 286 bouws geslaagd en 87 222 bouws mislukt zijn, uitmakende respectievelijk 97.1 en 2.9 pct. (in 1894 was dit respectievelijk 97.9 en 2.1 pct.), terwijl van de 2 373 656

bouws grond, beplant geweest met andere eenjarige gewassen 2 306 207 bouws of 97.1 pct. slaagden (in 1894 99.3 pct.) en 67 449 bouws mislukten.

Over de laatste vijf jaren zijn de verkregen opgaven nopens den omvang van den eigen landbouw der inlandsche bevolking als volgt (men houde echter in het oog dat de daarin vervatte opgaven meerendeels op schattingen berusten):

JAREN.	Van de bouwgronden der inlandsche bevolking werden door haar het volgend aantal bouws beplant:						
	met padi		met eenig ander éénjarig gewas		Totalen (1sten en 2den aanplant te zamen genomen).		
	als 1ste gewas.	als 2de gewas.	als 1ste gewas.	als 2de gewas.	Padi.	Andere éénjarige gewassen.	Te zamen.
1891	2 685 595	185 548	893 307	1 275 380	2 871 143	2 168 687	5 039 830
1892	2 694 012	218 882	927 401	1 438 337	2 912 894	2 365 738	5 278 632
1893	2 727 085	195 019	950 607	1 459 780	2 922 101	2 410 387	5 332 491
1894	2 768 251	185 690	986 661	1 492 180	2 953 941	2 478 841	5 432 782
1895	2 802 256	225 252	1 004 034	1 369 622	3 027 508	2 373 656	5 401 164

Uit de voorafgaande mededeelingen blijkt, dat in 1895 door de bevolking op Java en Madura (de Vorstenlanden en de particuliere landerijen uitgezonderd) voor eigen rekening in het geheel 3 027 508 bouws grond met padi werden beplant of 73 567 bouws méér dan volgens de opgaven over 1894. Als eerste aanplant kwam dat gewas op 31 005 bouws meer voor dan in 1894, terwijl het op 39 562 bouws meer dan toen geteeld werd als tweede aanplant.

Gaat men de gewestelijke opgaven na, vervat in bijlage VV, dan blijkt dat, in vergelijking met de opgaven over 1894, de padi-beplantingen in vijftien gewesten zouden zijn toegenomen met 82 835 bouws (hieronder Madioen en Banjoemas met de grootste cijfers, namelijk 24 194 en 10 771 bouws), terwijl in de residentie Batavia, Cheribon, Rembang, Pasoeroean en Kediri de paditeelt zou zijn ingekrompen met gezamenlijk 9268 bouws, daaronder alleen voor Rembang wegens ongunstige weersgesteldheid (langdurig wegblijven van den regen, gevolgd door onregelmatigen regenval) 6141 bouws.

Terwijl, zooals gezegd, 73 567 bouws meer dan in 1894 met padi waren beplant, bleef echter de toeneming der oppervlakte waarvan een oogst viel in te zamelen, beperkt tot 46 505 bouws, doordien, in verhouding, in 1895 meer velden mislukten dan in 1894, zij het ook dat in vele der laatste jaren de misluk-

kingen vrij talrijker waren geweest.

In verreweg de meeste gewesten werd meer ingezameld dan in 1894 en de gunstige verschillen waren het aanzienlijkst wat West-Java betreft, in Bantam, wat Midden-Java betreft in Samarang, Pekalongan, Banjoemas en Japara, en wat Oost-Java aangaat in Madioen. In genoemde 6 gewesten zou de oogst van 1895 dien van 1894 hebben overtroffen gezamenlijk met 3 444 400 pikol padi, in 8 andere gewesten gezamenlijk met 814 400 pikol. In de residentie Batavia, voor zooveel in de opgaven begrepen, namelijk alleen wat betreft de beplantingen in Bloeboer, en ook in Pasoeroean leverde, volgens de verstrekte opgaven, de in beide jaren ge oogste hoeveelheid padi geen noemenswaardig verschil op, doch in Rembang, Bezoeki, Kediri en op Madura zou ruim 900 000 pikol minder verkregen zijn dan in 1894.

Te oordeelen naar de opgegeven productiecijfers (die echter beschouwd moeten worden als slechts bij benadering den oogst uit te drukken) en naar de beplante oppervlakte, schijnt de oogst over 't algemeen een eenigszins ruimer beschoot te hebben opgeleverd dan in sommige der laatste jaren. De algemeene uitkomst wijst eene gemiddelde productie aan van 24.97 pikol per geslaagden bouw. Voor de gezamenlijke gewesten van West-Java verkrijgt men als middencijfer 25.11, voor Oost-Java en Madura daarentegen 28.15 pikol per bouw.

De verschillende gewesten aldus naar hunne ligging groepeerende, doen zich de uitkomsten der paditeelt over de laatste vijf jaren als volgt voor:

JAREN.	Met padi beplante uitgestrektheid (in bouws).		Geschatte padiproductie (in pikols).		
	In 't geheel.	Geslaagde beplantingen.	In 't geheel.	Gemiddeld per bouw, berekend over:	
				het geheel der beplantingen.	de geslaagde beplantingen.
WEST-JAVA. a)					
1891	643 858	619 671	15 836 000	24.60	25.55
1892	666 266	629 604	15 412 400	23.13	24.41
1893	673 739	651 514	15 709 800	23.31	24.11
1894	688 545	680 593	16 843 100	24.46	24.75
1895	700 285	688 219	17 232 500	24.67	25.11
MIDDEN-JAVA. (Noordelijke gewesten) b)					
1891	838 011	724 964	15 176 000	18.11	20.93
1892	838 211	800 241	18 398 400	21.95	22.99
1893	847 209	769 461	16 886 700	19.93	21.94
1894	816 294	823 929	17 394 300	20.55	21.11
1895	858 068	820 551	19 019 900	22.16	23.17
MIDDEN-JAVA. (Zuidelijke gewesten) c)					
1891	790 267	626 664	15 343 000	19.41	24.48
1892	791 183	749 779	18 262 850	23.08	24.35
1893	785 942	717 279	17 272 500	21.99	24.08
1894	792 483	774 391	18 470 100	23.57	23.85
1895	832 837	814 185	19 721 100	23.68	24.22
OOST-JAVA en MADURA. d)					
1891	599 007	546 739	15 037 000	25.10	27.50
1892	617 234	592 693	17 065 100	27.64	28.79
1893	615 214	579 590	16 694 300	27.13	28.80
1894	626 619	614 868	17 351 500	27.69	28.21
1895	636 318	617 331	17 381 400	27.31	28.15
TOTALEN. e)					
1891	2 871 143	2 518 038	61 392 000	21.38	24.38
1892	2 912 894	2 772 317	69 138 750	23.73	24.94
1893	2 922 104	2 717 844	66 563 300	22.77	24.49
1894	2 953 941	2 893 781	70 059 000	23.72	24.21
1895	3 027 508	2 940 286	73 404 900	24.24	24.97

a) De residentien Bantam, Krawang en Cheribon (alle zonder de particuliere landerijen), de niet uit particuliere landerijen bestaande tot de afdeling Buitenzorg behoorende onderdistricten Pledan en Bondongan der residentie Batavia (vroeger gewoonlijk als domein Bloeber aangeduid), zoomede de residentie Preanger Regentschappen.

b) De residentien Tagal, Pekalongan, Samarang, Japara en Rembang (de in sommige dezer gewesten gelegen particuliere landerijen uitgezonderd).

c) De residentien Banjoemas, Bagelen, Kadoe, Madioen en Keliri, maar niet de residentien Soerakarta en Djokjakarta, omtrent welke beide laatste eenigszins vertrouwbare gegevens betreffende den eigen landbouw der bevolking niet waren te leveren.

d) De residentien Soerabaja en Pasoeroean (beide zonder de particuliere landerijen), zoomede de residentien Probolinggo en Bezoeki.

e) Aan padi, als tweede gewas geteeld, is onder de opgegeven productie begrepen: in de laatste vijf jaren achtereenvolgens 3 314 000, 4 598 200, 3 957 700, 4 102 600 en 4 548 000 pikol.

Ook in 1895 liet het bestuur het over 't algemeen niet aan pogingen ontbreken om den inlander tot eene betere cultuurwijze te brengen. Met het nemen van proeven volgens de plantmethode HOLLE werd in verschillende gewesten voortgegaan. Over het algemeen gaf echter de bevolking, al waren de resultaten gunstig, weinig blijken dat zij wil breken met haar systeem van grondbewerking. De vraag op welke andere wijze dan door het nemen van cultuurproeven in de cultuurwijze der bevolking verbetering kan worden gebracht, maakt nog een punt van overweging bij de Indische Regeering uit. Door de ziekte en het in het voorjaar van 1896 daarop gevolgd overlijden van den adviseur-honoraire voor inlandsche zaken, den heer K. F. HOLLE, werd de uitgave van de serie inlandsche leesboekjes „De vriend van den landman” tijdelijk gestaakt. Het ligt echter in het voornemen der Indische Regeering met die uitgave voort te gaan en daarmede een geschikt controleur bij het binnenlandsch bestuur te belasten.

Aangaande ziekten in het padigewas behelzen de gewestelijke jaarberichten geen bijzonderheden. Over een door een der afdeling-chefs van 'slands plantentuin gewijd onderzoek aan de „omo mentek”, eene der belangrijkste ziekten in het padigewas, is gehandeld op blz. 113 hiervóór. Misgewas in sommige gewesten was te wijten aan de gewone oorzaken, als overstromingen, gebrek aan water, verwoestingen door ratten en muizen en walangsangit. Van de muizenplaag hadden vooral te lijden het gewest Kadoe en de afdeling Limbangan der residentie Preanger Regentschappen.

Van schaarschte aan voedingsmiddelen vindt men in de gewestelijke jaarverslagen over 1895 nergens gewag gemaakt. Nog steeds heeft belangrijke invoer in Nederlandsch-Indië plaats van rijst uit den vreemde, voornamelijk van Singapore, Saigon en Siam¹⁾, terwijl van Java en Madura uitgevoerd werd naar de buitenbezittingen, voornamelijk naar Banka, Borneo, Celebes en de Molukken, nopens welke uitvoeren echter geen cijfers bekend zijn.²⁾

Omtrent de prijzen der rijst in de verschillende gewesten van Java en Madura vindt men, als gewoonlijk, maandelijksche opgaven in een der hiervóór aangehaalde bijlagen (zie blz. 4 van bijlage UU). Over het geheel zijn de noteeringen over 1895 weder lager dan die over 1894.

Waren voor de paditeelt der inlandsche bevolking in 1895 73 567 bouws meer in cultuur geweest dan in 1894, voor andere eenjarige gewassen werd door haar voor eigen rekening daarentegen eene kleinere oppervlakte bebouwd dan toen, en wel — ook hier de voor een tweeden oogst gebezigde velden tweemaal in rekening brengende — 2 373 656 bouws, zijnde 105 185 bouws minder dan in 1894. Van die beplantingen mislukten 67 449 bouws, zoodat geoogst werd van 2 306 207 bouws, en wel andere voedingsgewassen dan padi van 2 030 610 bouws en zogenaamde nijverheidsgewassen van 275 597 bouws (in 1894 waren deze getallen 2 151 011 en 311 286). Gerangschikt naar groepen van gewesten, waren de geslaagde beplantingen voor elke soort van cultuur verdeeld zooals wordt aangegeven in het volgende overzicht, dat tevens het percentage doet kennen tot het totaal der geslaagde beplantingen zoowel van de oppervlakte waarvan padi, als van die waarvan andere eenjarige gewassen werden geoogst.

1) Volgens de algemeene handelsstatistiek waren de invoeren van bedoeld voedingsmiddel in 1895 niet van zoo grooten omvang geweest als in 1894, toen zij bedragen hadden (de aanvoeren van padi herleid tot hoeveelheden rijst): op Java en Madura 2 116 000 en in de havens der buitenbezittingen (voor zoo veel zij in bedoelde statistiek behandeld worden) 1 282 000 pikol rijst, terwijl over 1895 de opgaven neerkomen op respectievelijk 1 257 000 en 1 187 000 pikol.

2) Naar den vreemde werd van Java en Madura uitgevoerd (de padi herleid tot hoeveelheden rijst): in 1894 490 000 en in 1895 505 000 pikol rijst, bijna uitsluitend product der particuliere landerijen. Als van de buitenbezittingen naar buiten Nederlandsch-Indië uitgevoerd, vindt men voor 1894 en 1895 teikens niet meer dan 25 000 à 26 000 pikol opgeteekend.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

AARD DER GEWASSEN.	WEST-JAVA.		MIDDEN-JAVA.				OOST-JAVA.		MADURA.		Totalen voor de gouvernementslanden van Java en voor Madura.		
	Bantam, Bloember in Batavia, Krawang, Preanger Regent schappen en Cheribon.		Noordelijke gewesten: Tagal, Pekalongan, Samarang, Japara en Rembang		Zuidelijke gewesten: Banjoesoeran, Probolinggo en Kediri.		Soerabaja, Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki.						
	Bouws a).	Pct b).	Bouws a)	Pct. b).	Bouws a.	Pct. b).	Bouws a).	Pct. b).	Bouws a).	Pct. b).	Bouws a).	Pct. c).	
Padi	688 219	81.18	820 551	62.72	814 185	56.77	520 766	45.08	96 565	19.26	2 910 286	56.04	
Andere éénjarige gewassen	159 632	18.82	487 639	37.28	619 724	43.23	634 516	54.92	404 696	80.74	2 306 207	43.96	
Totaal geslaagd.	847 851	100	1 308 190	100	1 433 909	100	1 155 282	100	501 261	100	5 246 493	100	
Voor de „Andere éénjarige gewassen" waren de cijfers:													
Voedingsgewassen (andere dan padi).	djagong	16 307	1.92	213 392	16.31	208 888	14.56	329 990	28.56	321 920	64.22	1 090 497	20.78
	katjang	38 368	4.52	40 769	3.11	72 093	5.02	84 359	7.30	45 575	9.09	281 164	5.35
	diversen	80 949	9.54	163 983	12.53	257 969	17.99	123 299	10.67	32 740	6.53	658 949	12.55
	Te zamen.	135 624	15.98	418 144	31.95	538 950	37.57	537 648	46.53	400 244	79.84	2 030 610	38.68
Nijverheidsgewassen.	tabak	7 014	0.82	18 913	1.44	43 047	3.00	29 562	2.55	2 629	0.52	101 165	1.92
	suikerriet	12 028	1.41	34 383	2.62	26 267	1.83	54 642	4.72	654	0.13	127 974	2.43
	katoen	2 326	0.27	6 445	0.49	2 160	0.15	780	0.06	329	0.06	12 040	0.22
	indigo	2 640	0.31	9 754	0.74	9 300	0.64	11 884	1.02	840	0.16	34 418	0.65
	Te zamen.	24 008	2.81	69 495	5.29	80 774	5.92	96 868	8.35	4 452	0.87	275 597	5.22

a) Uitgestrektheid waarvan is geoogst (dus zonder de mislukte velden).

b) Verhouding tot het totaal der geslaagde beplantingen (padi en andere éénjarige gewassen) in de betrokken groep van gewesten.

c) Verhouding als voren over alle gewesten gezamenlijk.

In welke mate voor de andere voedingsgewassen dan padi en voor de zoogenaamde nijverheidsgewassen sawahs dan wel tegalvelden werden gebezigd, en welke dier gewassen meer als 2de dan als 1ste aanplant werden geteeld of omgekeerd, kan voor elk gewest in het bijzonder blijken uit de meer aangehaalde bijlage WW.

Omtrent de teelt van djagong, na padi het voornaamste voedingsgewas vooral in Oost-Java en op Madura, is niets bijzonders gemeld.

In de residentieën Preanger Regent schappen en Samarang verdient de teelt van katjang soeök of waspada bijzondere vermelding. Ook kedelë en bruine boonen worden in eerstgenoemd gewest met goed gevolg geteeld. In de afdeeling Bandong zijn proeven genomen met de cultuur van de „Virginia-peanut" (een groot soort van katjang soeök) en van uit Ternate afkomstige djagong. De teelt van kedelë is mede vrij belangrijk in de residentieën Japara en Soerabaja.

De cultuur van Europeesche groenten en aardappelen levert aan de bevolking in het Tenggersche hooggebergte (residentie Probolinggo) een goed middel van bestaan op.

Aangaande de teelt van tabak voor de inlandsche markt zijn, met terugzigt op de in vorige verslagen opgenomen berichten, geen nieuwe mededeelingen verstrekt.

Zoals bovenstaand overzicht kan doen zien, besloegen de suikerriet-aanplantingen der bevolking in 1895 eene grootere uitgestrektheid dan hare tabaksaanplantingen. Ook op woonerven wordt suikerriet geteeld. In enkele afdeelingen van de residentie Preanger Regent schappen en in Malang (Pasoeroean) legt men zich vooral toe op de teelt van suikerriet, uitsluitend voor het verkrijgen van stekken (zoogenaamde bibietaanplantingen); zie daarover ook bijlage DDD.

b. Overjarige gewassen.

Hetgeen in de Indische mededeelingen onder dit hoofd is aangeteekend, komt bijna geheel neder op het in 't vorig verslag gezegde. Slechts maken daarop eene uitzondering de volgende berichten omtrent de inlandsche koffieteelt in de vier gewesten: Bantam, Japara, Rembang en Krawang, waar sedert 1 Januari 1894 (in Krawang eerst sedert 1 Januari 1895) de teelt en de levering van dit product aan de inlandsche bevolking geheel zijn vrijgelaten.

Bantam. Moest kort na de opheffing van de verplichte teelt en levering worden geconstateerd (zie het verslag van 1894, blz. 208) dat de bevolking niet genegen was de bestaande aanplantingen in de afdeeling Pandeglang (elders in het gewest bestond, tijdens de opheffing van het monopolie, de verplichte teelt niet meer) te blijven onderhouden, doch die veeleer geheel

wenschte prijs te geven, hierin viel sedert eene gunstige verandering op te merken, daar van lieverlede alle eenigszins loonende plantsoenen door de bevolking waren overgenomen. Wel is waar hadden slechts enkele dessa's hare indertijd in verplichte cultuur tot stand gebrachte aanplantingen aangehouden en hadden de meeste die plantsoenen losgelaten wegens te ver verwijderde ligging, doch die verlaten tuinen waren voor het grootste deel door andere inlanders overgenomen, zoodat nog slechts beschikbaar bleven plantsoenen die te weinig productief waren om daarvan eenig voordeel te mogen verwachten. De in 1895 uit de overgenomen gewezen gouvernementstuinen verkregen productie wordt gesteld op p. m. 600 pikol. *) In bereiden staat werd deze (Java-) koffie verhandeld tegen f 35 à f 50 per pikol naar gelang van qualiteit, terwijl voor koffie in de hoornschild f 2 à f 2,50 per gantang werd bedongen. Voor schotgevers op het product betaalden f 2 à f 3 per pikol minder. Het grootste gedeelte van den oogst werd aan Chineezzen te Pandeglang en Serang verkocht, voornamelijk voor uitvoer naar Batavia. Slechts enkele ondernemende inlanders brachten hunne koffie rechtstreeks naar Batavia om ze daar van de hand te zetten.

Eene uitgestrektheid van 929 bouws produceerende tuinen werd in de landrente over 1895 aangeslagen voor een totaal bedrag van f 2363.30, zijnde 10 pct. van de getaxeerde bruto opbrengst. Over 1894 was de aanslag te staan gekomen op f 2011.50.

Van bestuurswege werd voortgegaan om bij de bevolking den lust op te wekken tot het ondernemen van nieuwe aanplantingen, voornamelijk door haar kosteloos te helpen aan jonge Liberia-plantjes, verkregen van te dien einde in vrijen arbeid aangelegde kweekbedden. Wat de reeds genoemde afdeeling Pandeglang betreft, aldaar werden in 1895, ten gevolge van bedoelde verstrekkingen, door de bevolking in den grond gebracht op erven en in paggers 54 076 en in afzonderlijke tuinen 10 388 plantjes. Bovendien werden in dezelfde afdeeling, met benutting van opslag uit de voormalige gouvernementstuinen, aangeplant 56 649 Java-koffieboompjes (29 519 op erven en in paggers en 27 130 in afzonderlijke tuinen). Soms kwam het in Pandeglang voor dat meer plantmateriaal aangevraagd werd dan de voorraad toeliet en zelfs moesten een paar malen inlanders op de politierol gestraft worden, omdat zij zich eigenmachtig van plantjes uit de van gouvernementswege aangelegde kweekbedden voorzien hadden. Uit het in 1895 vanwege den directeur van 's lands plantentuin ontvangen en op de kweekbedden in Pandeglang uitgelegd Liberia-zaad, afkomstig van den cultuurtuin te Tjikeumeuh (Buitenzorg), zouden ter verstrekking in den west-

*) Over 1894 is ter zake geen opgaaf verstrekt. In de laatste drie jaren der verplichte levering (1891, 1892 en 1893) was in Bantam in de inkoopkassen ingeleverd achtereenvolgens 1066, 5914 en 228 pikol.

moesson 1896/97 naar schatting omstreeks 130 000 plantjes beschikbaar zijn.

Voor de afdeeling Tjiringin werd de eerste hoeveelheid Liberia-zaad in December 1894 verkregen. Niettegenstaande dit zaad, dat vanwege 's lands plantentuin bij particulieren was ingekocht, van minder goede kwaliteit bleek te zijn, leverde het toch 18 030 plantjes op, die sedert in dessa's waren overgeplant, bijna uitsluitend op erven en in paggers (slechts 545 in afzonderlijke tuinen). Zij hadden over het algemeen een frisch en gezond aanzien en de bevolking droeg er goed zorg voor. Omstreeks medio 1895 werd eene tweede bezending Liberia-zaad ontvangen, uit genoemde cultuurtuin afkomstig en van veel betere hoedanigheid. Op verschillende kweekbedden uitgelegd, kwam daarvan ongeveer 75 pct. op, zoodat tegen den westmoesson 1896/97, naar berekening, ruim 37 000 plantjes opnieuw ter uitdeeling aan verschillende dessa's gereed zouden staan.

In 1895 zijn de maatregelen tot aanmoediging van de vrije volkcultuur van koffie ook tot de drie andere afdeelingen van het gewest uitgestrekt. Ook daar tracht nu het bestuur bij de bevolking den lust op te wekken om, in eigen bedrijf, de teelt van Liberia-koffie te gaan ondernemen. Zoowel in de afdeeling Lebak als, zij het ook op kleinere schaal, in de afdeelingen Serang en Anjer, welke beide laatste afdeelingen gezegd worden mede niet geheel van voor koffieteelt geschikte terreinen te zijn ontbloeit, liet namelijk het bestuur (in eigen beheer) het uit den cultuurtuin te Tjikeumeuh ontvangen Liberia-zaad op daartoe gunstig gelegen plekken te kiemen leggen. Volgens opgaven van April 1896 waren respectievelijk 58 625, 17 555 en 5148 plantjes opgekomen, die er over 't algemeen frisch en gezond uitzagen, zoodat tegen den westmoesson 1896/97 ook in genoemde drie afdeelingen aanvankelijk over eene gewenschte hoeveelheid plantmateriaal zou kunnen worden beschikt. Hieraan was onder de dessalieden bekendheid gegeven, en reeds hadden sommige gepensioneerde inlandse ambtenaren en eenige hadji's verklaard gaarne plantjes te zullen ontvangen. In het onderdistrict Taktakan van het district Serang had de bevolking uit eigen beweging Liberia-koffie op tegallans geplaat, waartoe gebezigd was opslag uit tuinen van het district Tjomias der afdeeling Pandeglang. En in de afdeeling Lebak waren in verschillende dessa's sommige inlanders tot eigen aanleg van kweekbedden overgegaan of hadden zich door aankoop jonge plantjes verschaft om die op erven en in tuinen uit te planten.

Over 't algemeen — zoo bericht de resident van Bantam — kan gezegd worden dat de belangstelling der bevolking in dit gewest voor de vrijwillige koffiecultuur toenemende is. Zij ziet in, welke voordeelen die teelt haar kan opleveren, en de lust om dat product aan de markt te brengen is bij haar opgewekt. Wanneer dan ook nog eenigen tijd wordt voortgegaan met de kosteloze uitdeeling van jonge koffieplantjes ter overplanting in de dessa's¹⁾, kan worden verwacht dat de bevolking zich verder zonder steun op de teelt van dit gewas zal toeleggen en deze in vele streken van Bantam nieuwe cultuur zich zonder pressie eene baan zal kunnen breken.

Van de ook voor 1895 ter beschikking van den resident gestelde som van f 1000 ter verkrijging van zaadkoffie en ten behoeve van den aanleg in vrijen arbeid van kweekbedden, werd in genoemd jaar circa f 800 besteed.

Japara. De vooruitzichten omtrent de ontwikkeling van eene vrije inlandse koffieteelt in dit gewest lieten zich niet zoo bevredigend aanzien als in Bantam. Blijkens het vorig verslag, blz. 217, waren ook in Japara van bestuurswege kweekbedden aangelegd, en wel in al de vier afdeelingen van het gewest, en waren van het daarop te kiemen gelegd Liberia- en Java-koffie-zaad opgekomen, althans op 1 Mei 1895 nog in leven, respectievelijk 77 608 en 83 773 plantjes. Van de op die wijze in het district Mergotoehoe (het eenige vroegere koffiedistrict der afdeeling Joana) verkregen kweekplantjes waren die der Java-soort (39 195 stuks) toen reeds door de bevolking van een 6-tal dessa's in ontvangst genomen ter uitplanting in kapoken in afgeschreven koffietuinen, doch reeds binnen een halfjaar waren al deze plantjes gestorven. Als oorzaak van deze mislukking wordt opgegeven dat de bibiet nog niet genoeg uitgegroeid was. Van de in de overige afdeelingen verkregen Java- en Liberia-kweekplantjes had de uitdeeling aan de bevolking eerst plaats

¹⁾ Omtrent het daarvoor gedurende de eerstvolgende jaren, naar raming, weder benodigde bedrag zijn in den loop van 1896 zoowel met betrekking tot Bantam en als tot de drie andere gewesten voorstellen van de residenten gevraagd.

in 't laatst van 1895 en het begin van 1896. Zij zagen er krachtig uit, ofschoon die der gewone (Java-) soort, met het oog op de terreinen waarvoor zij bestemd waren en de eenvoudige cultuurwijze der bevolking, blijkbaar reeds te oud waren om zonder nadeel overgeplant te worden. De Liberia-kweekplantjes lieten zich, niettegenstaande hun vergevorderden staat van wasdom, beter overplanten, en indien er maar meer zorg aan het onderhoud besteed werd, zouden zij beter staan dan het geval was. Aan lust om Liberia-koffie te telen ontbreekt het niet daar waar in voldoende mate voor die soort geschikte gronden worden aangetroffen, zooals in het district Selowessi (het eenige vroegere koffiedistrict der afdeeling Patti), waar verscheidene personen 100 en meer plantjes hebben uitgepoot.

Bladziekte vertoonde zich overal in hevigen graad in de pepinières der Java-koffie. Door bespuiting met tabakswater werd men de kwaal eenigszins meester, en herstelden de plantjes zich min of meer, maar zij werden weder aangetast na overbrenging in den vollen grond. De kweekbedden van Liberia-koffie hadden in minderen graad van de bladziekte te lijden.

Verreweg het grootste gedeelte der plantjes werd op de ruime erven der bergdessa's overgebracht. Veel zorg werd daarbij niet besteed, zoodat het sterftecijfer belangrijk was. Ook werden de kweekplantjes overgebracht op tegelvelden der bevolking, en in de afdeeling Koedoes (waar tijdens het bestaan der verplichte cultuur alleen het district Tjendono daarbij was ingedeeld) bovendien op voor dat doel aan inlanders ter ontginning afgestane woeste gronden. In deze afdeeling is de bevolking alleen op Java-koffie gesteld. Wat de afdeeling Japara betreft, waar drie districten bij de verplichte teelt waren ingedeeld, schijnt de koffieteelt in eigen bedrijf alleen ingang te zullen vinden in het district Bandjaran, wijl aldaar bij uitzondering nog geschikte gronden tusschen de djatibosschen aangetroffen worden. Aldaar bleken de lieden liever de Liberia-teelt te willen beproeven.

Over het algemeen heeft de bevolking in dit gewest nog niet veel voor de koffieteelt over. Waar het bestuur aan dessahoofden of andere inlanders zaad verstrekke, wenschte schier niemand zich de moeite van den eigen aanleg van kweekbedden te getroosten. Ook het onderhoud der jonge aanplantingen liet veel te wenschen over. Dat voor de indertijd onder het monopolie door de bevolking aangelegde tuinen over het algemeen weinig zorg wordt gedragen, moet voornamelijk geweten worden aan hunne geringe productiviteit. Alleen een der tuinen in de afdeeling Patti, genaamd Batoe Agoeng, ter grootte van p. m. 90 bouws, bevatte nog goed vruchtdragende gedeelten. Dit is dan ook de eenige tuin, welke geregeld ingeboet wordt en wel uit opslag ter plaatse verkregen. De bezitters gunden zich echter veelal den tijd niet om het rijk worden der bessen af te wachten, en oogstten dan het product in groenen staat, deels om spoedig geld in handen te krijgen, deels uit vrees dat anderen zich de vruchten zouden toeëigenen.

De uit laatstgemelde afdeeling in 1895 verkregen productie wordt geschat op 300 pikol, terwijl in de nog produceerende tuinen der afdeelingen Japara, Koedoes en Joana zou geoogst zijn respectievelijk 150, 100 en 20 pikol, dus in 't geheel 570 pikol.²⁾ Het product werd door vreemde oosterlingen opgekocht tegen f 20 à f 26 per pikol in de hoornschil en tegen f 40 à f 45 per pikol in bereiden staat. Gedeeltelijk ging de Japara-koffie naar Samarang, gedeeltelijk diende zij voor plaatselijk gebruik.

De produceerende tuinen werden over 1895 in de landrente aangeslagen voor f 1955.51. Over 1894 was dit bedrag f 1882.33.

Rembang. Omtrent den stand der in het voorjaar van 1895 in de districten Ngoempak en Padangan (in de afdeeling Bodjonegoro) en Ngawen (in de afdeeling Blora) op erven en tegallans uitgepote kweekplantjes van Java- en Liberia-koffie luiden de berichten (Mei 1896) niet gunstig. Behalve de in Bodjonegoro aan dessalieden verstrekke 20 585 plantjes (waaronder 4825 van de Liberia-soort) waren aldaar door inlandse hoofden nog 564 Liberia-plantjes in den grond gebracht. In laatstgemelde afdeeling had vooral de Java-koffie veel van bladziekte te lijden, en in Blora, waar 10 060 plantjes van Java-koffie waren uitgepoot, waren deze of gestorven of vertoonden een kwijnend aanzien. Echter valt op te merken dat de plantjes, toen zij uitgepoot moesten worden, nog wel wat klein waren, een gevolg hiervan dat het op de van bestuurswege aangelegde kweekbedden in 1894 te kiemen gelegde zaad te laat ontvangen was,

²⁾ Nopens het in 1894 geoogste is geen cijfer gemeld. Tijdens de laatste drie jaren der verplichte levering had de gouvernements-inkoop in Japara bedragen: in 1891 1310, in 1892 1466 en in 1893 36 pikol.

terwijl over het algemeen ook gemis aan ondervinding zich deed gevoelen bij hen, die de proeven namen, daar in Rembang onder de werking van het monopolie de koffiecultuur reeds sinds jaren niet meer was gedreven.

Ook in 1895 werd van bestuurswege voortgegaan met het te kiemen leggen van zaad, doch de kweekbedden kregen, wat de Java-koffie betreft, van bladziekte, en wat de Liberia-soort aangaat, van te groote vochtigheid te lijden. Voor verstrekking waren dan ook slechts beschikbaar 422 Liberia-plantjes, die op erven in Bodjonegoro werden uitgepoot, hetgeen aldaar ook het geval was met 1481 plantjes, gewonnen uit op de kweekbedden uitgelegden zoogenaamden opslag van Java-koffie, afkomstig uit Poeloeng (Madioen). De kweekbedden in Blora leverden ruim 20 000 plantjes Java-koffie uit, welke verdeeld werden onder de bevolking van de hoog gelegen dessa's in de districten Ngawen en Djepon, ter uitpoting op erven en tegallans. De stand van dit jonge plantsoen was redelijk. Tot het aanleggen van kweekbedden was in 1895 ook overgegaan in de afdeeling Rembang, en wel in de districten Pamottan, Soelang en Sedan. Behalve in Sedan, was het hier uitgelegde Liberia-zaad zeer goed opgekomen. Een aantal van 2500 plantjes waren op erven overgeplant, terwijl met de overige moest worden gewacht, omdat de goede tijd voor het overplanten voorbij was.

Tegen den aanvang van het plantjaar 1896/97 zouden pogingen worden aangewend om lieden te vinden, die afzonderlijk of gezamenlijk genegen waren kleine tuintjes van een paar honderd Liberia-boomen aan te leggen. Met het oog daarop waren in Februari 1896 in de afdeeling Bodjonegoro 20 300 Liberia-zaden te kiemen gelegd.

Krawang. Van de voorbereidende maatregelen, in 1894 genomen om niet alleen in de laatstelijk bij de gouvernementen-koffiecultuur ingedeeld geweest zijnde districten Wanajassa en Gandasoli, maar ook in andere streken van het gewest de bevolking aan te moedigen tot- en behulpzaam te zijn in het ondernemen van eene eigene vrije koffië-industrie, nu het monopolie sedert 1 Januari 1895 is opgeheven, werd reeds mededeeling gedaan in het vorig verslag (blz. 218). Het dientengevolge in beide genoemde districten, zoomede in het district Sindangkasih, van gouvernementenwege verstrekte plantmateriaal, hoofdzakelijk van de Liberia-soort, was in Januari en Februari 1895 in den vollen grond gebracht en stond bij het einde van 1895 zeer goed. Niet al het in de gouvernementen-kweekbedden voorhandene kon echter in 1895 overgeplant worden, omdat, toen de tijd daartoe gekomen was, de plantjes nog niet voldoende ontwikkeld waren.

Ter uitlegging in 1895 op de kweekbedden werd van bestuurswege bij naburige particuliere ondernemingen Liberia-zaad aangekocht tegen p. m. f 84 per pikol, hetwelk voor 72 pct. slaagde, zoodat verkregen werden 110 683 plantjes (24 794 op de kweekbedden in Wanajassa, 27 392 op die in Gandasoli en 58 497 op die in Sindangkasih). Java-koffie-zaad werd niet meer van bestuurswege aangekocht, omdat de bevolking gemakkelijker aan kweekplantjes van die soort kan komen in de hoogere streken van het gewest, waar de teelt van Java-koffie als geheel vrije cultuur met goed gevolg gedreven kan worden.

Had de bevolking zich aanvankelijk ten opzichte van het overgaan tot de koffiëteelt in eigen bedrijf nog wantrouwend en weifelend betoond, na afloop van 1895 bleek zij ten zeerste belust om van bestuurswege aan bibiet te worden geholpen, zoodat de pepiniëres op lange na niet genoegzaam van kweekplantjes waren voorzien om aan de groote vraag te kunnen voldoen.

Tot dusver heeft de resident niet bericht hoeveel koffië in 1895 door de bezitters der onder het monopolie aangelegde koffiëplantsoenen ¹⁾ vermoedelijk geoogst is geworden, noch ook op welke wijze en tegen welke prijzen zij dit product van de hand hebben gezet. In 't laatst van 1895 is aan het bestuur in Krawang opgedragen te trachten zich zooveel mogelijk op de hoogte te stellen of de op de passars in de zuidelijke, aan de residentie Preanger Regentschappen grenzende helft van het gewest ter markt gebrachte koffië hooger dan in 1894 betaald werd, ten einde daaruit en uit de fluctuatien in den omzet, eenigermate te kunnen opmaken of de in Mei 1895 gelaste verscherping der maatregelen tegen het clandestien vervoer van

koffië uit de Preanger Regentschappen naar Krawang (zie lager blz. 205) de gewenschte uitwerking had.

De produceerende plantsoenen (118 bouws) werden in 1895 voor 't eerst in de landrente aangeslagen, en wel voor f 192.56.

2°. Koffiëcultuur aan de verplichte teelt onderworpen

De wetenschappelijke adviseur voor de koffiëcultuur, dr. W. BURCK, hield zich in 1895 voornamelijk bezig met de voortzetting van de hem in het najaar van 1894 (verg. vorig verslag, blz. 220) opgedragen plaatselijke onderzoekingen in het belang eener herziening van de een 10-tal jaren geleden voor de verschillende koffiëstreken vastgestelde „cultuurplannen”, welke omvangrijke taak niet alleen omvat het aan de hand doen van de voor elk koffiëterrein meest wenschelijke cultuurwijze, maar ook het nagaan waar nog voor beplanting met Java- of met Liberia-koffië geschikte terreinen voorhanden zijn, die in aanmerking komen om voor de gouvernementen-cultuur hetzij als nieuwe reserve-terreinen te worden aangewezen, hetzij onder de indertijd gereserveerde terreinen, voor zooveel daarover nog niet beschikt is, — hetgeen echter meerendeels reeds het geval is, — te worden behouden. Volgens berichten van Februari 1896 had toen het onderzoek plaats gehad in een grooter of kleiner getal koffiëdistricten van 8 gewesten, in 3 van welke, met namen Madioen, Soerabaja en Probolinggo, het voltooid of zoo goed als voltooid was, terwijl in één van de 5 andere der bedoelde 8 gewesten de adviseur nog slechts aan een deel van het werk de hand had kunnen slaan, voor zooveel dit namelijk in verband staat met de te volgen cultuurmethode. Dit was het geval met betrekking tot de residentie Preanger Regentschappen, en wel wat betreft de afdeelingen Bandung en Tjiandjoer en een paar districten der afdeeling Soekaboemi. De 4 nog niet genoemde gewesten of gedeelten van gewesten, waar het onderzoek heeft plaats gehad, waren: Bezoeki (alleen de afdeelingen Bondowosso en Djember), Samarang (alleen de afdeelingen Ambarawa en Salatiga), Cheribon (alleen een paar districten der afdeeling Galoeh) en Kediri (alleen de afdeelingen Blitar, Ngrowo en Trenggalek en het district Soekoredjo der afdeeling Kediri). Ten einde de onderzoekingen vlugger te kunnen doen vorderen, is in Mei 1896 de directeur van binnenlandsch bestuur gemachtigd om den wetenschappelijke adviseur, tot bijstand in dit gedeelte zijner taak, tijdelijk een controleur toe te voegen, waartoe eene keuze zou worden gedaan uit hen die eene landbouwkundige opleiding hebben genoten. Voor zoover de adviseur reeds nieuwe cultuurplannen betreffende een aantal districten had ingediend, waren zij, volgens de tot ult. Augustus jl. loopende berichten, nog niet van regeeringswege goedgekeurd, omdat de hoofden van enkele gewesten zich niet in allen deelen met de voorgestelde cultuurwijze konden vereenigen en nader overleg dientengevolge noodig werd geacht.

Omtrent de geschiktheid voor beplanting met koffië van de indertijd voor de verplichte teelt gereserveerde gronden luidt het oordeel van den wetenschappelijke adviseur over 't geheel gunstig. Ook blijkt dr. BURCK de meening te zijn toegedaan dat men in veel streken van Java in het vervolg eene rationeële koffiëcultuur zal kunnen drijven zonder genoodzaakt te zijn de toevlucht te nemen tot nieuwe boschtereinen of tot kunstmatige herbewouding van vroeger gebruikte gronden; in veel gevallen zullen z. i., bij toepassing van eene meer intensieve cultuurwijze dan de in de laatste jaren gevolgde, met goeden uitslag oude cultuurterreinen weder voor de koffiëteelt zijn in gebruik te nemen. Van belang is, met het oog hierop, het tot de taak van de 3de afdeeling van 's lands plantentuin te Buitenzorg behorende landbouw-chemisch onderzoek naar den invloed, dien de teelt van koffië op den bodem uitoefent (verg. blz. 113 hiervóór). De resultaten van dit onderzoek toch zullen leeren welke gronden wel, en welke niet voor eene tweede of derde beplanting in aanmerking kunnen komen.

Onder de algemeene oorzaken van den achteruitgang der gouvernementen-koffiëcultuur op Java in de laatste jaren kent de wetenschappelijke adviseur, ook blijkens eene verhandeling van zijne hand, opgenomen in het Tijdschrift voor het binnenlandsch bestuur, 12de deel, afl. V, eene groote plaats toe aan de toepassing van de voorschriften der in 1887 van gouvernementenwege in het licht gegeven, door den toenmaligen hoofdinspecteur voor de koffiëcultuur samengestelde „Handleiding” en „Gids”, in zoover dientengevolge bij de teelt op hoog gezag eene te eenvoudige cultuurwijze zou zijn in zwang gekomen. Omtrent deze opvatting van dr. BURCK, zoomede omtrent het in zijne

¹⁾ In de jaren 1892, 1893 en 1894 hadden deze, volgens de bij 's lands inkoopkuis ingeleverde hoeveelheden, achtereenvolgens 708, 34 en 214 pikol afgeworpen.

voormelde verhandeling mede geleverd betoog betreffende de aanwezigheid alsnog van eene voldoende uitgestrektheid voor beplanting met Java-koffie geschikten grond, is, maar aanleiding van dezercijds gevraagde inlichtingen, in de eerste helft van 1896 door den directeur van binnenlandsch bestuur het gevoelen gevraagd van de hoofden der koffie-produceerende gewesten van Java. De kennisneming van de ingekomen antwoorden, waaronder ook de door sommige residenten ingewonnen adviezen van de hun toegevoegde plaatselijke ambtenaren, heeft, blijkens een in het najaar van 1896 ingekomen brief, bij den Gouverneur-Generaal den einddruk achtergelaten, dat de conclusiën van den wetenschappelijken adviseur voor gegronde tegenspraak vatbaar zijn. In den bedoelden Indischen brief wordt hierbij op den voorgrond gesteld dat dr. BURCK bij het schrijven van zijn opstel niet genoeg rekening schijnt te hebben gehouden met het belangrijk onderscheid tusschen gouvernementen- en particuliere koffiecultuur. Wat bijv. de mening betreft omtrent het voor den aanleg van loonend plantsoen van Java-koffie nog beschikbaar areaal, wijst de Landvoogd er op, dat dit areaal zeker nog groot genoeg is als men aanneemt dat alle gronden, dus ook betrekkelijk inferieure, waarop eene, door aanwending van de kracht van het kapitaal en van goed betaalden en gecontroleerden arbeid, vanwege particulieren gedreven koffieteel levensvatbaar is, ook voor de op primitieven leest geschoede gouvernementcultuur bruikbaar zijn en dezelfde resultaten kunnen afwerpen, maar dat, aangezien voor de teelt op hoog gezag van Java-koffie noodwendig over gronden van beter gehalte moet kunnen beschikt worden dan waarmede de particuliere cultuur zich tevreden kan stellen, het geen twijfel lijdt dat de voorraad daarvan meer en meer is ingekrompen, hetgeen heeft teweeggebracht dat men geleidelijk is moeten overgaan tot het planten van Java-koffie op minder goede terreinen. En dat de achteruitgang der aan de verplichte levering onderworpen koffiecultuur, althans voor een deel, ook daaraan is toe te schrijven, werd niet alleen door de betrokken plaatselijke ambtenaren reeds vroeger meermalen geconstateerd, maar wordt, blijkens de nu laatstelijk ingewonnen ambtsberichten, ook na het betoog van den wetenschappelijken adviseur door verschillende residenten volgehouden. Ten opzichte van dr. BURCK's bezwaar tegen de cultuurvoorschriften van 1887 moet, naar het oordeel van den Gouverneur-Generaal, wel in het oog worden gehouden: 1. dat de eenvoudige cultuurwijze, door den toenmaligen adviseur der Regeering voorgestaan, alleen is voorgeschreven voor boschgronden, zoodat het bezwaar in elk geval niet kan gelden voor die gewesten of gedeelten van gewesten, waar op andere dan boschgronden wordt geplant, voor welke andere gronden trouwens de indertijd aangegevene werkwijze niet anders dan „zeer intensief” kan worden genoemd, en 2. dat het bezwaar ook niet kan wegen voor zoodanige streken, waar op boschgronden met het drijven van eene eenvoudige cultuur betere resultaten zijn verkregen dan met eene intensieve werkwijze, zooals algemeen verzekerd wordt van de uitgestrekte, tot het totaal der op Java ingeleverde hoeveelheden 't meest bijdragende, monosoeko-aanplantingen in Pasoeroean. Verreweg de meeste residenten en plaatselijke ambtenaren zijn dan ook van oordeel, en op grond van de aangevoerde argumenten meent de Gouverneur-Generaal zich bij dit oordeel geheel te kunnen aansluiten, dat de achteruitgang der gouvernementen-koffiecultuur in de laatste jaren niet aan de werking der in de „Handleiding” of in de bestaande „cultuurplannen” nedergelegde voorschriften is toe te schrijven, doch aan verschillende andere oorzaken, en dat daarbij in de eerste plaats aan de koffiëbladziekte te denken valt. schijnt ook hierin zijne bevestiging te vinden dat op verschillende particuliere koffieperceelen (erfpachtgronden), waar intensief gewerkt werd, na het optreden van de bladziekte de productie even sterk is achteruitgegaan als in de gouvernementstuinen, waar de eenvoudige cultuurmethode werd toegepast, terwijl in de Vorstenlanden, waar de cultuurvoorschriften van 1887 nimmer zijn gevolgd, de productie na het optreden van genoemde kwaal evenzeer belangrijk is verminderd.

De vraag, welke cultuurwijze, in verband met de ten dienste staande middelen, voor de op hoog gezag gedreven koffiecultuur het meest aanbeveling verdient, wordt, zooals de Gouverneur-Generaal opmerkt, geheel beheerscht door de plaatselijke toestanden. En dan is het niet genoeg alleen op de eischen van den bodem te letten, maar valt in de eerste plaats ook rekening te houden met den oeconomischen toestand van de bevolking, met den druk door de te volgen cultuurwijze op haar gelegd. Van deze beginselen werd dan ook uitgegaan bij de in 't vorig verslag (blz. 220 221) medegedeelde beslissing van Maart

1895, toen aan den wetenschappelijken adviseur werd opgedragen voor elk terrein de daarvoor passende cultuurwijze aan te geven. De uitkomsten van deze opdracht zullen hare belichaming vinden in de nog te arresteeren herziene cultuurplannen, over welke samenstelling hiervóór is gehandeld. Mocht het blijken — aldus bericht de Gouverneur-Generaal — dat voor sommige terreinen meer intensieve grondbewerking in beginsel aanbeveling verdient, dan zal toch steeds op den voorgrond dienen te blijven staan de zorg dat de koffiëplantende bevolking niet te zwaar worde belast, een eisch die zonder twijfel voor een deel de aanleidende oorzaak was tot het samenstellen van de cultuurvoorschriften van 1887. Of, zonder aan deze voorwaarde tekort te doen, van de toepassing van eene andere meer intensieve methode bij eene cultuur als de op hoog gezag gedreven koffieteel inderdaad betere resultaten te wachten zijn, zal bovendien de ondervinding nog moeten leeren (verg. wat zoo aanstonds omtrent Trenggalek zal worden gezegd). Ook daarom bestaat er, naar de overtuiging van den Gouverneur-Generaal, geen aanleiding om eene intrekking of wijziging van de „Handleiding” van 1887 in overweging te nemen, welke voorschriften trouwens, zooals in de Inleiding van dat geschrift is te kennen gegeven, door de met het beheer der gouvernementstuinen belaste personen niet blindelings te volgen, maar aan eigen nadenken en oordeel te toetsen waren.

Met de door dr. BURCK voorgestane cultuurmethode (meer intensieve grondbewerking met verlichting van de planttaak) wordt nu, ingevolge eene reeds in November 1895 verleende machtiging, eene proef genomen in een 3-tal districten der afdeling Trenggalek (residentie Kediri), waar, naar het oordeel der bestuursambtenaren, de verplichte cultuur geen toekomst meer had, een oordeel dat de wetenschappelijke adviseur, op grond van zijne bevindingen bij een in Augustus 1895 daar omtrent ingesteld plaatselijk onderzoek, niet kon onderschrijven. De geringe uitkomsten, door de gouvernementen-koffiëtuinen in Trenggalek in de laatste jaren afgeworpen, meende dr. BURCK niet aan gebrek aan goeden koffiëgrond, maar veel eer aan slecht planten, onvoldoend toezicht en vooral aan gebrekkige grondbewerking te moeten toeschrijven. In de bewuste drie districten, met namen Panggoel, Ngrajoen en Kampak, wordt dan ook de verplichte koffiëteelt voorloopig gehandhaafd, maar, in afwachting van hetgeen de meer intensieve cultuur, naar de wenken van den wetenschappelijken adviseur, zal uitwerken, zou aan de cultuurdienstplichtigen, tot zolang dat eventueel betere uitkomsten in genoegzame mate zouden verkregen zijn, eene zoodanige tegemoetkoming voor aanleg en onderhoud van nog niet vruchtdragende tuinen moeten worden toegeleid, dat de gepresteerde arbeid voldoende beloofd werd. Overeenkomstig het voorstel van den resident werd, met het oog op de te bewerkstelligen diepe grondbewerking, de tegemoetkoming voor den aanleg van nieuwe koffiëtuinen in den westmoesson 1895/96 en voor het onderhoud in 1896 zoowel van dit plantsoen als van de in 1893/94 en 1894/95 tot stand gebrachte aanplantingen bepaald op f 4 per hoofd, zijnde voor de betrokken 4359 cultuurdienstplichtigen in totaal eene som van f 17 436. Vermits echter aan de bedoelde cultuurdienstplichtigen wegens bijslag op den gewonen voet (zie lager) bij gouvernementenbesluit dd. 31 December 1895 n. 49 voor 1895/96 reeds was toegedacht f 3854, bleef nader f 13 582 toe te staan, welk bedrag bij gouvernementenbesluit dd. 20 Maart 1896 n. 34 werd beschikbaar gesteld. Daar het hier een bijzonder geval geldt — het erlangen van zekerheid aangaande het hiervóór bedoelde meeningsverschil tusschen de plaatselijke ambtenaren en den wetenschappelijken adviseur — bezit de bevolen proef geheel het karakter van uitzondering, zonder dat daaruit eenige gevolgtrekking is te maken nopens de wenschelijkheid e. g. van eene meer algemeene toepassing van het denkbeeld om een deel der werkzaamheden bij de gouvernementen-koffiëcultuur in betaalden arbeid te doen uitvoeren. Uit aanmerking van de plaatselijke gesteldheid in de afdeling Trenggalek, waar de vele kleine koffiëaanplantingen zeer verspreid liggen en dientengevolge de inlandsche ambtenaren nevens hun andere werk moeielijk behoorlijke controle en toezicht bij de koffiëcultuur kunnen uitoefenen, werd bij het aangehaald besluit van 20 Maart 1896 tevens eene som van f 3000 bestemd voor de bezoldiging gedurende 1896 van tijdelijk personeel, belast met het toezicht over de op hoog gezag aangelegde koffiëaanplantingen in gemelde drie districten.

De sedert een aantal jaren (zie o. a. het verslag van 1887, blz. 159) in sommige gewesten gevolgde regel, om voor koffiëcultuur bestemde terreinen vooraf met schaduwboomen te beplanten, zal, ingevolge eene met goedkeuring van de Indische Regeering aan de betrokken residenten gerichte

aanschrijving van den directeur van binnenlandsch bestuur, dd. 18 November 1895, niet meer worden toegepast. Ook volgens het oordeel van den wetenschappelijken adviseur werden daarvan weinig bevredigende uitkomsten verkregen en was het verkieslijker om, zooals eertijds gebruikelijk was, de dadap-boompjes tegelijk met de koffieplantjes in den grond te brengen. Bij de regeling der in den westmoesson 1895/96 tot stand te brengen bijplantingen was intusschen voor drie gewesten nog gerekend op voorafgaande dadap-aanplanting ten behoeve van 123 650 later in den grond te brengen koffieboomen (dit gold gezamenlijk voor 187 bij de cultuur ingedeelde dessa's met 10 029 gezinnen).

Met betrekking tot de teelt van Liberia-koffie als verplichte cultuur werd, op initiatief van den wetenschappelijken adviseur, blijkens eene gouvernementscirculaire van 18 Juli 1896, van regeeringswege eene beslissing genomen, afwijkende van een der beginselen, nedergelegd in de over de Liberia-tee¹⁾ handelende, in het vorig verslag (blz. 220) besproken, gouvernementscirculaire dd. 24 September 1894 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n. 5003). Deze laatste aanschrijving behelsde in § 5 het voorschrift dat dessa's, die *tijdelijk* van koffiebijplant waren vrijgesteld, in 't geheel niet meer met den gedwongen aanplant van Liberia-koffie belast mochten worden. Hangende het nog in gang zijnde onderzoek van voormelden adviseur omtrent de geschiktheid van verschillende terreinen voor beplanting met Liberia-koffie waren in sommige gewesten door de plaatselijke ambtenaren, bij de indiening van hunne „voorstelstaten" voor het plantjaar 1895/96, dergelijke terreinen voor vrijstelling van verplichte bijplanting *gedurende dien westmoesson* in aanmerking gebracht, en daar de Indische Regeering aan de „voorstelstaten" voor gemeld plantjaar reeds hare goedkeuring had gehecht, volgde daaruit dat de bij die terreinen ingedeelde dessa's, voor zooveel de cultuur van Liberia-koffie betreft, uit kracht van voormelde § 5 voor altijd van gedwongen bijplanting waren vrijgesteld. Bij de hooger bedoelde circulaire van 18 Juli jl. is nu aan de bestuurders der 14 nog onder het koffiemonopolie vallende gouvernementsresidentiën medegedeeld, — opdat zij daarmede in 't vervolg bij de opmaking van de jaarlijksche voorstelstaten rekening zouden houden — dat de Regeering voorstellen tot *definitieve* vrijstelling van verplichte bijplanting van Liberia-koffie niet meer gedaan wenscht te zien, zolang de wetenschappelijke adviseur de betrekkelijke gronden niet bezocht of omtrent de geschiktheid van die gronden voor beplanting met Liberia-koffie gerapporteerd heeft. De krachtens eenmaal goedgekeurde voorstelstaten genoten definitieve vrijstellingen als hierbedoeld zouden intusschen gehandhaafd moeten blijven.

Bij de verdere behandeling van de in 't vorig verslag (blz. 225) reeds besproken vraag, of het groote belang der verkrijging van deugdzzaam plantmateriaal voor de gouvernements-koffietuinen de Regeering niet tot speciale maatregelen zou behooren te nopen, bijv. ruimere benutting als Liberia-proeftuin van den aan 's lands plantentuin te Buitenzorg verbonden „cultuurtuin" (te Tjikeumeuh) en het op verschillende plaatsen in het leven roepen van zaadplantsoenen van Java-koffie, werd door den wetenschappelijken adviseur, als een meer afdoend middel, nader het denkbeeld voorgestaan (November 1895) om op een daartoe in de Preanger Regentschappen aanbevolen terrein van flinken omvang een onder zijne leiding te stellen en door een ervaren koffieplanter te beheeren speciaal cultuurtuin voor de gouvernements-koffiecultuur te vestigen, in de eerste plaats om aldaar de beste der thans bekende variëteiten van Java- en Liberia-koffieboomen te kweken, ter verkrijging van moederboomen van steeds hogere waarde, en verder om gelegenheid te geven tot het doen van talrijke onderzoeken omtrent hybridisatie, bodemverbetering door bemesting, bestrijding van ziekten, schaduwboomen, in het kort tot het doen van allerlei onderzoeken in het direct belang van de koffiecultuur. Waar de maatregel in de eerste plaats zou moeten dienen om in de thans gebruikelijke wijze van zaadwinning verbetering te brengen, meende de Regeering de urgentie van een proefstation als het aanbevolene niet te kunnen inzien, daar toch geenszins vaststond dat hetzelfde doel niet gaurdweg zou kunnen worden bereikt langs den in den laatsten tijd van bestuurswege reeds gevolgden weg (zie lager), dewijl toch ook de particuliere ondernemers het door hen gebedigde zaad niet uit een afzonderlijken cultuurtuin betrekken, maar, evenals het Gouvernement, dit of aan eigen tuinen ontleenen, of daartoe ter markt gaan bij andere om haar deugdlijk zaad bekende ondernemingen. Maar bovendien werd het gerekend tot een verdedeld plantsoen, zooals de wetenschappelijke adviseur als desideratum stelde, bij de omstandigheden waaronder de gouvernements-koffiecultuur wordt gedreven, een onbereikbaar streven.

geacht, omdat niet enkel waardevol zaad, maar tal van andere zorgen voor de verschillende onderdeelen der cultuur daartoe noodig zijn, waarvoor bij de gouvernementscultuur geen plaats is. Bij de geheel verschillende eischen, die aan de op hoog gezag en aan de door particulieren gedreven teelt van koffie behooren te worden gesteld, zou de oprichting van een particulier proefstation¹⁾, naar de meening van de Regeering, beter te verdedigen zijn dan die van een gouvernements-proefstation.

De adjunct-adviseur, S. VAN HAMEL, hield zich voortdurend bezig met de verwerking, of juist met de plaatselijke herziening, volgens eene bepaalde methode, van de door de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur verstrekte gegevens, welke tot grondslag moesten dienen voor de regeling van den „bijslag", die in sommige gevallen aan bij de verplichte koffieteelt ingedeelde huisgezinnen is toe te leggen, en wel overeenkomstig de bedoelingen der gouvernementscirculaire van 9 Maart 1894²⁾, dat is met strengere inachtneming van de verschillende in aanmerking komende factoren dan bij de voor de plantjaren 1893/94 en 1894/95 plaats gevonden hebbende tusschenvoorzieningen moge'lijk was geweest. Op dien definitieven voet is de bijslag voor het plantjaar 1895/96 bij verschillende gouvernementsbesluiten van November en December 1895 geregeld kunnen worden voor 7 gewesten: Cheribon, Tagal, Pekalongan, Samarang, Soerabaja, Banjoemas en Kadoe, gezamenlijk met betrekking tot 748 bij de verplichte cultuur ingedeelde dessa's, behoorende tot 27 districten. Dientengevolge zou aldaar aan 51 984 cultuurdienstplichtigen, die in genoemd plantjaar nieuwe koffieaanplantingen aan te leggen of nog niet vruchtdragende (één- à tweejarige) koffieplantsoenen te onderhouden hadden, aan bijslag zijn uit te keeren in totaal f 98 738,93. Bij de opmaking van de voorstellen betreffende de laatstvermelde twee gewesten had de adjunct-adviseur voor zooveel noodig ook rekening kunnen houden met de opmerkingen, waartoe zijne voorstellen betreffende de eerstvermelde drie gewesten den Gouverneur-Generaal aanleiding hadden gegeven. Bij de hiertoe betrekkelijke aanschrijving van den Isten gouvernements-secretaris dd. 24 October 1895 werd o. a. toekenning van bijslag en aandhaving van de verplichte cultuur ook toegelaten in streken waar de teelt van Liberia-koffie eene goede toekomst belooft, zij he ook dat de uitkomsten van de cultuur van Java-koffie uitwijzen dat deze laatste er niet loonend is en dus eigenlijk gestaakt zou moeten worden. Waar echter de teelt van Java-koffie, zoo werd in die aanschrijving verder gezegd, aan de bevolking op verre na niet geeft wat haar volgens art. 56 Regeeringsreglement toekomt, en waar niet blijkt dat van de teelt van Liberia-koffie resultaten van eenig belang te wachten zijn, daar eischen de bij het toekennen van bijslag op den voorgrond gestelde beginselen dat de koffiecultuur al dadelijk gestaakt worde.

Behoefte voor Bagelen, waar alleen nog de bij de cultuur ingedeelden in het district Leksono der afdeling Ledok met verplichte bijplanting belast zijn gebleven, geen bijslag te worden toegekend, omdat de uitkomsten der verplichte teelt, volgens de becijferingen en mededeelingen van den adjunct-adviseur, voor de betrokken dessa's voldoende loonend waren te achten, — voor de 6 overige gewesten: Preanger Regentschappen, Paseroean, Probolinggo, Bezoeki, Madioen en Kediri moest bedoelde tegemoetkoming voor het plantjaar 1895/96 nog op den bij de gouvernements-circulaire van 13 Augustus 1894³⁾ bedoelden voorloopigen voet geregeld worden (December 1895). Dientengevolge zullen, in 47 districten van bedoelde 6 gewesten, 66 876 cultuurdienstplichtigen (tot hoeveel dessa's deze behoorden, blijkt niet) aan bijslag ontvangen f 100 664,20.

Met afwijking van de voor de toekenning van laatstgemeld bedrag gevolgde regelen werd voorts, om bijzondere redenen, nog f 17 664,93 aan bijslag toegestaan. Het gold namelijk de toekenning van f 5661 en f 360 respectievelijk aan al de 91 na 1894/95 niet meer met verplichte bijplanting belaste dessa's van

¹⁾ Hier zij herinnerd aan het medegedeelde in noot 4 op blz. 112 hiervoor, waargat blijkt dat zeer onlangs het particulier initiatief de oprichting van een „proefstation voor koffie" heeft tot hand genomen, hetwelk, in 't goedkeuring van de Regeering, doch buiten bezwaar van den lande, aan 's lands plantentuin te Buitenzorg als tijdelijke afdeling zal worden verbonden. Gelegenheid voor laboratorium-werkzaamheden zal echter van gouvernementswege worden verschaffd. Ingevolge gouvernementsbesluit dd. 26 Augustus 1896 n. 2 zal namelijk aan de Vereniging zwelkebeleg-proefstation voor de particuliere koffieteelt bekostigt, in brackken van een aangestaan een deel van het voor de afdeling der 2te afdeling van 's lands plantentuin op te richten nieuw-werkstation te Buitenzorg.

²⁾ Gedrukt in der de bijlagen der Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begrooting voor 1895 (Zitting 1894—1895 — I — n. 13).

³⁾ Gedrukt sub n. 15 van de in de voorgaande noot bedoelde stukken.

de afdeling Poerbolinggo der residentie Banjoemas¹⁾, en aan 2 dessa's van het district Watoekoempoel der residentie Tagal, die in 1895 96 voor 't laatst nog op hoog gezag zouden planten; voorts van f 5383,33 en f 4469,35 voor het aanleggen en onderhouden meerendeels of uitsluitend van *vrijwillige* aanplantingen door de koffieplantende bevolking van het district Kwali der residentie Cheribon en door eenige bezitters van koffietuinen in een drietal districten der residentie Probolinggo (aan deze laatste in verband met vroeger van bestuurswege gedane beloften), en eindelijk van f 967,59 en f 825,75, namelijk eerstgemeld bedrag ten behoeve van eenige cultuurdienstplichtigen in de districten Wonosari en Penanggoengan van de afdeling Bondowosso der residentie Bezoeki, welke voor de toekenning van bijslag in bijzondere omstandigheden verkeerden, en laatstgemeld bedrag van f 825,75 ten behoeve van de bezitters van eenige *vrijwillig* aangelegde tuinen in 3 dessa's der afdeling Djember, mede in Bezoeki.

Telt men bij de voormelde bedragen van f 98 738,93, f 100 664,20 en f 17 669,93, nog de hooger genoemde som van f 13 582, waarmede, ter zake van de bovenbedoelde proefneming in een 3-tal districten der afdeling Trenggalek (Kediri), de aldaar als bijslag toegelegde tegemoetkoming in Maart 1896 is verhoogd, dan blijkt dat ten laste van het voor bijslag, enz. bij de begroting toegestaan krediet van f 500 000 's jaars voor het plantjaar 1895 96 werd aangewezen f 230 655,06²⁾.

Omtrent het bedrag van den bijslag, berekend per bouw en per cultuurdienstplichtige, is een uitgewerkt overzicht, afzonderlijk behandelende de 7 gewesten waar de bijslag definitief, en de 6 gewesten waar deze nog voorloopig is geregeld, reeds bij eene vorige gelegenheid aan de Staten-Generaal medegedeeld.³⁾ Ten aanzien van de 7 eerstbedoelde gewesten blijkt uit bedoeld overzicht dat voor de kleinste helft der op die wijze tegemoet gekomen dessa's, namelijk voor 323 van de 748 (met 21 890 van de 51 984 cultuurdienstplichtigen) het als bijslag te verleenen bedrag zeer hoog zou moeten zijn om, naar de aangenomen beginselen, de cultuur er loonend te maken. Waar het bij de becijferingen bleek dat de daartoe gevorderde betaling (inkoopsprijs, ad f 15, + bijslag) f 30 per pikol zou overschrijden, en de bijslag dus meer dan f 15 per pikol zou moeten bedragen, werd het bedrag van den bijslag per cultuurdienstplichtige verminderd naar de verhouding van den als maximum toe te kennen bijslag van f 15 per pikol (verg. het vorig verslag, blz. 220).⁴⁾

Ten einde de praktische resultaten van den bijslag, zooals die thans op den voet van de gouvernementscirculaire van 9 Maart 1894 voor het plantjaar 1895 96 in de zoeven bedoelde 7 gewesten definitief is geregeld, aanvankelijk eenigermate te kunnen beoordeelen, is in October 1895 aan de residenten aldaar opgedragen om binnen een jaar te berichten omtrent den bij de bevolking waargenomen indruk, en omtrent de gevolgen die

daarvan voor de verdere ontwikkeling van de koffiecultuur verwacht mogen worden.

Wat betreft de aanstaande definitieve regeling van den bijslag in de gewesten waar de onder dien naam verleende tegemoetkoming nog slechts op voorloopigen grondslag berust, kan worden aangetekend dat de adjunct-adviseur met de bewerking en voor zooveel noodig plaatselijke controleering der door de bestuursambtenaren geleverde omstandige gegevens nog vóór het einde van 1896 dacht gereed te komen. Betreffende Bezoeki, Probolinggo en Pasoeroean waren in Maart/Mei van genoemd jaar voorstellen door hem ingediend, zoodat nog ter behandeling overbleven Madioen, Kediri en de Preanger Regentschappen, uit welk laatste gewest toen nog niet van alle contróle-afdeelingen de gegevens waren ingekomen. Volgens berichten van Juli jl. waren de evenbedoelde voorstellen, alvorens door den directeur van binnenlandsch bestuur te zijn in behandeling genomen, op aanvraag van den wetenschappelijken adviseur, in diens handen gesteld.

Zal alzoo, naar het zich laat aanzien, nog in 1896 de bijslag voor de *verplichte* bijplantingen voor alle gewesten geregeld zijn op den in Maart 1894 voorgeschreven voet, daarna komt een tweede gedeelte van dien bijslag ter regeling aan de beurt, namelijk de tegemoetkoming aan inlanders te verleenen voor den *vrijwilligen* aanleg van koffieplantsoenen in die streken, waar nog voldoende gronden zijn buiten het rayon van de verplichte cultuur, geschikt voor beplanting met Java- of met Liberia-koffie. Eetlijke terreinen waren met dat doel, hetzij door den wetenschappelijken adviseur, hetzij door zijn adjunct reeds opgenomen en onderzocht, waarop met een bijslag van f 75 à f 100 per bouw voor ontginning en eersten aanleg, zoomede voor onderhoud der plantsoenen gedurende de eerste twee jaren, naar alle waarschijnlijkheid eene loonende koffiecultuur zal kunnen worden gedreven. Vermoedelijk zal reeds voor 1896 97 hier en daar tot het toekennen van bijslag ter aanmoediging van de hierbedoelde vrijwillige teelt kunnen worden overgegaan.

Thans laat men, met verwijzing overigens naar de uitvoerige tabellen, hierachter overgelegd als bijlagen XX, YY en ZZ, eenige cijferopgaven volgen betreffende den omvang der aan de verplichte levering onderworpen koffiecultuur in de betrokken 14 gouvernementsresidentiën van Java. De opgaven zijn ontleend aan de jongste jaarstatistiek en betreffen dus het op 31 October 1895 afgesloten cultuurjaar 1894 95. (Om vergelijking met de gelijksoortige gegevens over 1893 94 gemakkelijk te maken, worden deze tevens opgenomen.) Weder zij herinnerd dat, voor zooveel hieronder sprake is van andere plantsoenen dan de aanplantingen in op hoog gezag aangelegde geredelde tuinen, inzonderheid van de plantsoenen van zogenaamde bosch-, paggeren kampongkoffie, de cijfers op globale schattingen berusten.

Ingedeeld bij de gouvernements-koffiecultuur (nog in de cultuurplannen begrepen) achtereenvolgens op 31 October 1894 en 31 October 1895 (einde der plantjaren 1893/94 en 1894/95):	aantal dessa's	1893/94. 3 646	1894/95. 3 475
	aantal huisgezinnen	306 655	301 098

Wat betreft de ingedeelden, aan wie (voor het volgende plantjaar) de verplichting werd opgelegd tot bijplanting van koffieboomen en (of) het ontginnen van gronden voor één of meer latere plantjaren, waren de cijfers:	aantal dessa's	1 789	1 722
	aantal huisgezinnen	153 261	141 896

Aantal dessa's niet meer in de cultuurplannen opgenomen, maar verplicht tot het onderhoud van indertijd door haar aangelegde nog niet uit de leggers afgeschreven plantsoenen	1 126	1 053
---	-------	-------

Op hoog gezag aangelegde nog in onderhoud zijnde plantsoenen.	Aantal boomen die in het betrokken plantjaar werden afgeschreven	10 560 700	9 310 500
	Dientengevolge was bij het einde van het plantjaar (31 October) nog aanwezig nevenstaand aantal boomen	5 060 500	5 733 900
	Uitgestrektheid van die plantsoenen (in bouws)	b) 71 474 300	b) 67 897 800
		53 178	50 625

Vrijwillige of onder dien naam bekend staande plantsoenen naar schatting.	Aantal boomen bij het einde van het plantjaar (31 October) aanwezig	c) 181 222 700	c) 172 208 000
	Uitgestrektheid van die plantsoenen (in bouws)	c) 127 430	c) 126 281

¹⁾ De staking aldaar van de teelt op hoog gezag werd ook voorgestaan door den wetenschappelijken adviseur.

²⁾ Voor andere doeleinden dan voor de toekenning van bijslag zou, volgens verschillende regeeringsbeschikkingen, uit bedoeld krediet nog geput mogen worden een bedrag van p. m. f 16 400, namelijk: f 5000 voor het opmeten en blijvend afbakenen, zoomede met houtgewas beplanten, van eenige terreinen, bestemd voor koffiereserve in de afdeling Bandjarnegara der residentie Banjoemas; f 5000 voor het opmeten en in kaart brengen van de reserve-terreinen in de residentie Probolinggo; f 800 voor het bestrijden van verschillende kleine uitgaven ten dienste van wetenschappelijke onderzoekingen in het belang der koffiecultuur, en het aanschaffen van wetenschappelijke standaardwerken; zoomede ongeveer f 5600 voor traktement, toelage en reis-declaratiën van den sedert het laatst van 1893 (verg. het verslag van 1894, blz. 294) aan den wetenschappelijken adviseur toegevoegden aspirant-contrôleur. In hoever bij het beschikken over deze sommen, en over die voor bijslag toegestaan, de uitgaven ten laste van de begroting voor 1895 dan wel ten laste van die voor 1896 zijn gebracht, blijkt niet uit de hier te

lande voorhanden gegevens.

³⁾ Zie den staat, gedrukt als n°. 40 bij de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begrooting voor 1897 (Zitting 1896—1897—4).

⁴⁾ Deze reductie, noodzakelijk omdat de schatkist door de toekenning van een bijslag van meer dan f 15 per pikol nadeel zou kunnen lijden, brengt echter te weeg dat cultuurdienstplichtigen, die op goede terreinen planten en een vrij goed product oogsten, in vele gevallen zich een hooger bijslag zien toegelegd dan anderen die bijna geen product krijgen. Dit verschijnsel doet zich veel voor in die streken, welke, met het oog op de in de laatste jaren met de teelt van Java-koffie verkregen resultaten, voor staking of intrekking van de verplichte cultuur zouden in aanmerking komen, doch waar het wenschelijk schijnt den toestand nog eenigen tijd aan te zien in afwachting van de kansen op verbetering hetzij door het aanplanten van Liberia-koffie, hetzij door het beproeven van eene andere cultuurwijze dan de in de laatste jaren gevolgde, gepaard met meer afdoend toezicht zowel op de cultuur en den pluk, als om te beter onttrekking aan de verplichte levering te kunnen tegengaan.

	1893/94.	1894/95.
Aantal personen in het bezit van als vrijwillig { bij de cultuurplannen aangewezen gronden	d) 49 119	d) 158 544
bekend staande plantsoenen, aangelegd op: { niet bij de cultuurplannen aangewezen gronden	109 425	110 129
		e) 161 629

a) De verplichte bijplantingen in de twee opgegeven plantjaren besloegen achtereenvolgens 3949 en 4644 bouws.

b) Bij het einde der plantjaren beliep het aantal Liberia-koffieboomen in de gouvernementstuinen achtereenvolgens 1 701 654 en 2 447 126.

c) Van de 181 miljoen boomen volgens de schattingen van 1893/94, en van de 172 miljoen volgens die van 1894/95 aanwezig, zouden geplant zijn op bij de cultuurplannen aangewezen gronden respectievelijk 48³ en 46⁹ miljoen boomen, bestaande (naar berekening) 28 469 en 28 206 bouws, terwijl wordt aangenomen dat door de overige hierbedoelde ongeregelde plantsoenen — achtereenvolgens voor 133 en 125² miljoen boomen uitgetrokken — eene oppervlakte zou worden ingenomen van respectievelijk 98 961 en 98 075 bouws. (Het hier aangeduid verschil in bouws loutd geen verband met het verschil in het aantal boomen, maar gegevens ter toelichting of verbetering ontbreken.)

Bij gelegenheid der overwegingen aangaande de op blz. 90 hiervóór besproken nieuwe ontginningsordonnantie (Indisch Staatblad 1896 n°. 44) is aan den directeur van binnenlandsch bestuur de opdracht gedaan om ter zake van het bestemmen voor de vrijwillige koffieteelt der bevolking van in de cultuurplannen aangewezen reserve-terreinen eene regeling te ontwerpen betreffende het afstaan van dergelijke gronden blootelijk in gebruik.

d) Verbeterde opzaf. Het in 't vorig verslag (blz. 222) vermelde cijfer was, naar sedert gebleken is, 10 129 te hoog, o. a. doordien in de opzaf bij vergissing nog waren medegerekend de bezitters van vrijwillige aanplantingen in de niet meer onder het monopolie vallende gewesten, en verder doordien bij eene nieuwe opneming in de Preanger Regentschappen aan den dag kwam dat het voor dat gewest tot dusver aangenomen getal van 68 179 zoodanige bezitters te hoog was. Eene volledige gewestelijke specificatie van het nieuwe totaal van 158 544 wordt in de verstrekte Indische gegevens niet aangetroffen.

e) Voor zooveel dit getal per gewest gespecificeerd is, was de verdeling als volgt: Preanger Regentschappen 32 277 bezitters van monsoeko-aanplantingen, aangelegd op gronden bij de cultuurplannen aangewezen, en 33 610 bezitters van andere monsoeko-aanplantingen; Pasoeroean respectievelijk 3734 en 19 281; Samarang 4271 en 11 867; Cheribon 3864 en 10 400; Madioen 2646 en 3129; overige gewesten 4708 en 31 842. (In het samengevat cijfer der in de laatste plaats bedoelde „overige gewesten”, ad 36 550, zijn o. a. de gewesten Tagal en Probolinggo begrepen voor respectievelijk 9351 en 6980 bezitters van vrijwillige aanplantingen.)

De voorafgaande cijfers doen zien dat de gouvernementss-koffiecultuur ook in 1894/95 weder in beteekenis afnam. Het aantal boomen in de op hoog gezag aangelegde geregelde tuinen ging namelijk terug van ongeveer 71⁵ miljoen (beslaande p. m. 53 200 bouws) tot ongeveer 67⁹ miljoen (beslaande p. m. 50 600 bouws): er werden namelijk in geregelde tuinen afgeschreven 9³ miljoen boomen, terwijl in zoodanige tuinen werden bijgeplant 5⁷ miljoen boomen (verg. de gewestelijke opgaven in bijlage YY hierachter). En de schattingen betreffende de overige koffieplantsoenen, namelijk de aanplantingen van zoogenaamde bosch-, pagger- en kampongekoffie, zoomede de als equivalent voor verplichte bijplantingen vrijwillig aangelegde plantsoenen, wijzen in totaal op ruim 172 miljoen boomen (met eene berekende oppervlakte van ruim 126 000 bouws), terwijl de opgaven over 1893/94 nog aanwezen ruim 181 miljoen boomen; derhalve voor deze categorie van plantsoenen thans 9 miljoen boomen minder, zonder dat voor dit belangrijk verschil bepaalde redenen zijn opgegeven. Slechts voor 5 van de 14 gewesten komen de schattingen thans iets hooger te staan dan die over 1893/94 (gezamenlijk ongeveer 1^{1/2} miljoen boomen meer, voornamelijk in Cheribon, Probolinggo en Madioen); lager dan over 1893/94 zijn thans inzonderheid de opgaven betreffende de gewesten Preanger Regentschappen, Pasoeroean, Tagal, Banjoemas en Kediri, welke in het nadeelig verschil (gezamenlijk 10⁵ miljoen) deelen voor respectievelijk 5⁸, 2⁷, 1, 0⁵ en 0³ miljoen boomen.

Rekende men in den aanvang van 1895, blijkens de toen door de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur opgemaakte zoogenaamde voorstelstaten betreffende de in den westmoesson 1895/96 te bewerkstelligen aanplantingen (verg. vorig verslag, bijlage AAA, blz. 16, kolom 4), dat gedurende genoemd plantjaar bij de cultuur ingedeeld zouden zijn (in 125 districten) 303 368 huisgezinnen, verdeeld over 3610 dessa's, uit de thans ontvangen opgaven betreffende het cultuurjaar 1894/95 (zie bijlage XX hierachter) blijkt dat in den loop van 1895, tot 31 October, het getal ingedeelde gezinnen verminderde tot 301 098, verdeeld over 3475 dessa's, en ook dit totaal is niet behouden kunnen worden. Immers de in den aanvang van 1896 opgemaakte „voorstelstaten” voor het plantjaar 1896/97 (zie kolom 4 der recapitulatie aan het slot van bijlage ZZ hierachter) stellen het totaal ingedeelde gezinnen op niet meer dan 285 892, verdeeld over 3330 dessa's¹⁾. De inkrimping van het cijfer der ingedeelde gezinnen sedert 31 October 1895 bedraagt derhalve 15 206, en volgens de ontvangen tabellen deelden daarin hoofdzakelijk de residentien Kediri, Samarang en Bezoeki, namelijk met respectievelijk 7537, 7097 en 2861 gezinnen, en drie andere gewesten met gezamenlijk 1443 gezinnen, tegenover welke verminderingen — in 't geheel van 18 938 ingedeelde gezinnen — evenwel in Pasoeroean, Soerabaja, Tagal, Madioen en in drie andere gewesten eene vermeerdering stond van respectievelijk 1569, 788, 514, 453 en 408 of in 't geheel van 3732 ingedeelde gezinnen.

Van het bovengenoemd aantal van 301 098 cultuurdienstplichtige huisgezinnen, gezamenlijk tot 3475 dessa's behorende, op ult. October 1895 (einde van het plantjaar 1894/95) nog in de

„cultuurplannen” begrepen, werd voor het plantjaar 1895/96 ruim de helft (159 202 gezinnen, behoorende tot 1753 dessa's) van verplichte werkzaamheden voor het aanleggen of in den grond brengen van koffieplantsoen ontheven, hetgeen uit den aard der zaak niet wegnam dat zij belast bleven met het onderhoud van bestaande aanplantingen. Voor 1038 van de bedoelde 1753 dessa's werd, op grond van de adviezen der bestuursambtenaren, nedergelegd in de jaarlijks ter vaststelling aan de Regering aangeboden zoogenaamde „voorstelstaten”,²⁾ bedoelde vrijstelling verleend wegens gebrek aan voor de cultuur geschikte gronden binnen den ontrek van zes palen. Als reeds eene voldoende productie inleverende, in dier voege dat de gemiddelde inlevering gedurende de laatste drie jaren het daarvoor vastgestelde minimum had bereikt, genoten 435 dessa's (46 226 cultuurdienstplichtige gezinnen) de vorenbedoelde vrijstelling (o. a. 188 dessa's in de Preanger Regentschappen, 128 in Pasoeroean en 36 in Tagal). Voor de overige 280 gedurende 1895/96 vrijgestelde dessa's golden de volgende redenen: het aanleggen en onderhouden uit vrijen wil van grootere plantsoenen dan gelast was (voor de afdelingen Soekaboemi en Soekapoera-Kolot der Preanger Regentschappen), — het onderhouden van goed geslaagde vrijwillige aanplantingen (in bijna alle gewesten), — en eindelijk de wenschelijkheid om de bevolking van eenige dessa's in de gelegenheid te stellen om de tuinen, waar de boomen veel van bladziekte of door overgrote vruchtdracht geleden hadden, door bemesting en diepe grondbewerking weder op verhaal te doen komen (districten Bodja, Selokaton, Ambarawa en Salatiga van Samarang, zoomede Ngasinan, Soemowono en Lempeojang van Kadoe).

Aan de overige 141 896 cultuurdienstplichtige (in de cultuurplannen begrepen) gezinnen, behoorende tot 1722 dessa's, was voor 1895/96, buiten het ontginningswerk voor één of meer latere plantjaren, als planttaak opgelegd het in den grond brengen van 4 616 107 koffieboomen (3 568 395 Java- en 1 047 712 Liberia-soort).

Telde men bij het einde van het plantjaar 1894/95 in de gouvernementstuinen (zie noot b onder het overzicht hiervóór) circa 2^{1/2} miljoen Liberia-koffieboomen, het aantal, door de bevolking tot dusver vrijwillig geplant, wordt gezegd „stellig reeds eenige miljoenen te belopen”. Ook in 1894/95 was de Liberia-teelt als volkscultuur weder toegenomen; vooral in de afdelingen Koeningan en Galoeh der residentie Cheribon en in de gewesten Banjoemas en Bagelen kwamen weder vele kleine aanplantingen op erven en op lege plekken in de dessa's tot stand, en verscheidene van die tuintjes deden wel wat verwachten. In sommige streken, waar men zoodanige tuintjes aantrof, bleek echter aan den wetenschappelijken adviseur of diens adjunct, dat te veel in de nabijheid en onder de schaduw van hooge boomen geplant was, waardoor de Liberia-boomen zich spichtig en schraal ontwikkelden. De gewestelijke bestuurders zijn dientengevolge opmerkzaam gemaakt op de wenschelijkheid, dat er vanwege de plaatselijke ambtenaren beter op gelet worde, dat de Liberia-plantjes gepoot worden op goed gekozen plekken der erven.

¹⁾ Door de genoemde totalen van achtereenvolgens 303 368, 301 098 en 285 892 worden alleen aangeduid de nog in de cultuurplannen begrepen gezinnen, dus ongerekend die, welke, ofschoon uit de cultuurplannen afgevoerd, enkel belast bleven met het onderhoud van nog aanwezige plantsoenen.

²⁾ In eene der bijlagen van de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begroting voor 1896 (Zitting 1895—1896—4—n°. 41) vindt men het aantal der in de voorstelstaten voor 1895/96 begrepen dessa's districts-gewijze vermeld, welke opgaven echter, te oordeelen naar de thans dienaangaande verstrekte gegevens, hier en daar wijziging schijnen te hebben ondergaan.

waar zij zich meer in de breedte kunnen ontwikkelen. Bij eene andere gelegenheid is van regeeringswege aan de betrokken ambtenaren opgedragen (October 1895) in Liberia-tuinen van verschillende leeftijd telkens nauwkeurige plukproeven te nemen, ten einde op die wijze voor elke streek te kunnen geraken tot eene bepaling van de gemiddelde productie dier koffiesoort en alzoo beter over hare uitkomsten te kunnen oordeelen.¹⁾ In verscheidene gouvernementplantsoenen van de Liberia-soort werden de boomen — op 8 à 10 voet — met goed gevolg getopt; met flinke stammen ontwikkelden zij zich dientengevolge in de breedte, terwijl ook het plukken der vruchten door dit „toppen” zeer vergemakkelijkt werd.

Ten behoeve van de bijplantingen gedurende den westmoesson van 1896/97 werden voor de plaatselijke inzameling van goede zaadkoffie (Java- en Liberia-soort) de noodige gelden (in het geheel f 3460) ter beschikking gesteld van de residenten der gewesten Preanger Regentschappen, Pekalongan, Samarang, Probolinggo, Kadoe en Kediri. Voorts werd door tusschenkomst van den gouverneur van Sumatra's Westkust 88 pikol zaad van op Sumatra geteelde Java-koffie bij goede plantsoenen bezittende particuliere ondernemingen in de Padangsche Bovenlanden ingekocht tegen f 90 per pikol, geleverd te Padang; deze zaadkoffie werd vervolgens over de verschillende gewesten verdeeld al naar gelang van de aanvragen. De berichten omtrent het ontkiemen van het zoogenaamd Padang-zaad en omtrent den stand van de daaruit verkregen aanplantingen luiden algemeen gunstig, zij het ook dat de plantjes in de kweekbedden en de boomen in de tuinen in dezelfde mate worden aangetast door de bladziekte als die, verkregen uit op Java ingezameld zaad van gewone koffie.

In de hooge bergstreken van de Preanger Regentschappen, Pasoeroean, Probolinggo en Tagal wordt echter door de monsoeko-tuinbezitters nog steeds boven bibiet, uit zaadkoffie gekweekt, de voorkeur gegeven aan opslag uit de bosschen of tuinen, dan wel aan op kweekbedden gespeenden opslag (soengengan).

Liberia-zaadkoffie, zoowel voor de verplichte bijplantingen als voor de vrijwillige teelt der bevolking op erven en tegelvelden, werd voorts ingekocht, respectievelijk tegen f 75 en f 85 per pikol: bij een paar ondernemingen in de Preanger Regentschappen (Tjisalak en Tjirohani) 19 pikol voor Bagelen, Banjoemas en Tjanis (Cheribon), en bij de onderneming Gemampir (in Soerakarta) ruim 18 pikol voor Bagelen, Kediri, Madioen en Modjokerto (Soerabaja), terwijl tegen f 65 per pikol werd ingekocht bij ondernemingen in Bodja en Selokaton (Samarang) 16½ pikol voor Bezoeki en Kadoe, en bij ondernemingen in Pekalongan 9 pikol voor Tagal en Cheribon. Uit de gouvernement-proefaanplantingen in Loemadjang (Probolinggo) werd 1½ pikol voor Pasoeroean verkregen.

De berichten omtrent het in het begin van 1895 verstrekte Liberia-zaad luiden over 't algemeen gunstig. Waren niet alle partijen van het ingeachte zaad gelijkelijk kiemkrachtig, de te dien aanzien bij 's lands plantentuin verkregen percentages (verg. blz. 225 van het vorig verslag en blz. 113 hiervóór) waren zeer bevredigend.

De in vorige jaren genomen maatregelen om de inlandsche tuinbezitters in groote koffiecentra door gouvernementvoorschotten uit de handen te houden van geldschieters van minder goed gehalte bleven in 1895 bestendig. Van de in December 1894 en in het begin van 1895 voor dat doel door het Gouvernement beschikbaar gestelde credieten werd uitgegeven f 217 240 in 9 districten van Pasoeroean en f 20 580 in het district Tengger van Probolinggo, welke gelden vóór den afloop van den oogst zonder moeielijkheden, in twee of drie termijnen, bij de inlevering van het bereide product aan de pakhuisen, door de aldus geholpen tuinbezitters aangezuiverd waren. Onder eerstgenoemd bedrag van f 217 240 was f 52 000 begrepen voor de districten Penanggoengan en Ngantang, waar in 1893 en vooral in 1894 dergelijke voorschotten verleend waren door den voor dat rayon (waartoe ook het district Kotta Malang behoort) aangewezen licentiehouders voor den opkoop, ter fabriekmatige bereiding, van de aan den lande te leveren koffie, waarvan de bevolking zich in onbereiden staat wenscht te ontdoen.

Vermits aan het voortbestaan van zoodanige particuliere bereidings-etablissemten, — zooals er tot dusver voor andere kringen nog slechts drie, mede in Malang, waren tot stand

gekomen²⁾, — ook algemeene belangen verbonden waren, werd, toen het bleek dat de eigenaars moeite hadden om zich het benodigde werkkapitaal te verschaffen, in April 1895 besloten aan bedoelde industrie, zonder risico voor 's lands schatkist, van gouvernementwege eenigen geldelijken steun te verleenen, mits de licentiehouders toetraden tot de toen tegelijkertijd uitgevaardigde regeling in Indisch Staatsblad 1895 n°. 72, met andere woorden zich zouden verbinden om het hun toekomende prijsverschil boven f 6 per pikol met het Gouvernement te deelen (verg. voor het een en ander het vorig verslag blz. 223). Bedoelde steun, bestaande in de vooruitbetaling van f 2,50 voor elken pikol natte koffie, door de toetreden of alsnog toe te treden licentiehouders blijkens bevinding van een te hunnen koste van landswege te bezoldigen gouvernement-gecommitteerde ingekocht, had in 1895 nog weinig uitwerking. Slechts twee van de vier licentiehouders, die voor het district Pakis en die voor het district Senggoro, verklaarden zich genegen hunne licentiën op den nieuwen voet te doen inrichten. Bovendien was, toen aan de verschillende formaliteiten voldaan was, het product reeds voor een groot gedeelte geplukt, zoodat de bedoelde twee ondernemers de bewuste vooruitbetaling slechts genoten over respectievelijk 9100 en 521 pikol natte koffie (naar de gemiddelde verhouding van 5¼: 1 te stellen op respectievelijk 1733 en 99 pikol in afgewerkten staat). In de praktijk bleek overigens dat de vooruitbetaling, wilde men de ondernemers door den maatregel werkelijk gebaat zien, van f 2,50 tot f 2,85 per pikol diende te worden verhoogd, en op dien voet is, onder de noodige voorzorgen dat 's lands kas dientengevolge geen schade lijde, bij gouvernementbesluit dd. 7 Mei 1896 n°. 8 de tegemoetkoming ook voor 1896 toegestaan. Leert de ondervinding gedurende 1896 dat de regeling goed werkt, dan zal zij een meer stabiel karakter kunnen krijgen, door haar voor den nog overigen duur der licentiën te bestendigen.

Van kwade praktijken onder de werking van het licentiestelsel werd weder niets vernomen; wel werden door twee licentiehouders een paar geëmployeerden wegens vermeende knoeierijen ontslagen.

Daar de indertijd (zie n°. 4577 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad, punt V) aan de licentiehouders voorgeschreven weegtoestellen (springbalansen die in cijfers het uit te betalen bedrag weergeven) in het gebruik niet voldeden, is het beter geacht (Mei 1896) de keuze van de te bezigen weegtoestellen voortaan aan de licentiehouders over te laten, doch de toestellen zelve door de plaatselijke ambtenaren nu en dan op onregelde tijden te doen controleren.

Gedurende 1895 werden door de vier licentiehouders de volgende hoeveelheden koffie in 's lands inkoopkhuizen ingeleverd.

Licentiehouders.		Hoeveelheden koffie (in pikols):			
Naam.	Voor de districten.	bereid op de etablissementen te	ingeleverd in 's lands pakhuisen te	1ste soort.	2de soort.
H. C. M. J. HUBER.	Kotta Malang	Bedali.	Wagir.	336,96	2,80
	Penanggoengan,	Batoe-Sisir,	Batoe,	3 317,81½	49,23½
	Ngantang.				
F. GODIN.	Karanglo,	Ngroto.	Poedjon,	965,72½	19,85½
E. NIJGH.	Pakis,	Karangang,	Karangplossa	1 693,34½	36,67½
G. A. VAN DELDEN	Senggoro,	Toempang,	Toempang,	2 586,61½	125 13½
		Magoewan,	Magoewan,	433,50½	3,01
Totaal voor de vier licentiën				9 334,06½	236,71½

De afloop van de in 1895 te Batavia gehouden veilingen, waar bijna al het door de licentiehouders geleverde product werd verkocht, is reeds vermeld in 't vorig verslag (blz. 227).³⁾ Daar het, in verband met het bij Indisch Staatsblad 1895 n°. 42

²⁾ Blijkens het vorig verslag, blz. 223, waren nog wel voor andere streken licentiën aangevraagd en verkregen (behalve voor een deel van het district Taeren in dezelfde afdeling Malang tevens voor eenige districten in de Preanger Regentschappen), maar ook in 1895 hadden de houders daarvan nog geen gebruik gemaakt. Evenmin kwamen in dat jaar nieuwe aanvragen in. Naar aanleiding van de door eenige belanghebbenden gedane verzoeken om de licentie te mogen inbrengen in eene daartoe op te richten naamloze vennootschap werd onlangs (gouvernementbesluit dd. 20 Mei 1896 n°. 9) aan de residenten van Pasoeroean en der Preanger Regentschappen medegedeeld, dat naar het gevoelen van den Gouverneur-Generaal tegen overdracht aan eene naamloze vennootschap geen bezwaar bestaat, mits de op te richten Maatschappij beschikke over een genoegzaam, volgefoorneerd kapitaal om het bedrijf behoorlijk te kunnen uitvoeren en voorts de statuten de noodige waarborgen opleveren voor een ordelijk beheer, zoodat voorzien in de oprichting van een toereikend reservefonds.

³⁾ De t. a. p. genoemde bereidingsplaats Wonorejo was slechts eene hulpdrooginrichting; zij behoort tot het eigenlijke bereidings-etablisement Toempang

¹⁾ De to' dusver door de bevolking geooogste hoeveelheden Liberia-koffie zijn over 't geheel nog van weinig beteekenis. In het zeer slechte oogstjaar 1893 werd ingeleverd ruim 622 pikol (uit 7 gewesten) en in de vrij normale oogstjaren 1894 en 1895 achtereenvolgens 1671 en 2184 pikol (uit respectievelijk 13 en 12 gewesten).

bepaalde omtrent de verdeling van het prijsverschil, wanneer dit meer dan f 6 per pikol bedraagt, voor beide partijen van belang is dat de van de bereidings-etablissemten afkomstige koffie een zoo hoog mogelijken prijs behaalt, is den resident van Pasoeroean er op gewezen (Mei 1896) dat het aanbeveling verdient bij de opmaking van de notitiën voor de te Batavia te houden veilingen der bedoelde koffie met de licentiehouders te rade te gaan, die, als directe belanghebbenden en omdat zij in betrekking staan met handelsfirma's, beter dan de bestuurs-ambtenaren op de hoogte kunnen zijn van den stand der markt, zoodat zij geacht mogen worden goede inlichtingen te kunnen geven ter zake van de grootte der te verkoopen partijen en het tijdstip waarop die het voordeeligst kunnen worden geveild.

In de bereidingswijze, door de bevolking toegepast, kwam gedurende 1895 geen verandering. Er werd weder voor gewaakt dat zooveel mogelijk rijpe bessen werden geplukt, o. a. door het inzamelen te doen geschieden op vastgestelde dagen en onder toezicht van dessa's en inlandsche ambtenaren, terwijl ook hier en daar, zooals in sommige streken van Pasoeroean en Probolinggo, daartoe werd gebruik gemaakt van tijdelijk in dienst gestelde mantri's, die het ingezameld product in de tuinen door weging of meting nagingen, om later de inleveringen van het bereide product in de pakhuisen te kunnen controleren.

Hulpplukkers van elders waren alleen noodig in sommige streken van de afdeelingen Bandong (Preanger Regentschappen), Malang (Pasoeroean), zoodeme in de controle-afdeeling Tengger (mede in Pasoeroean). Deze tijdelijke arbeiders kwamen in voldoende aantal opdagen.

De door de bevolking ingeleverde Liberia-koffie was weder voor het grootste gedeelte op de half-West-Indische, voor een klein deel op de gewone wijze bereid. Daar tot nu toe slechts kleine hoeveelheden van deze soort worden ingezameld, ontvindt men moeielijkheden met de fermentatie en kan het zilvervlies dientengevolge niet gemakkelijk verwijderd worden. Voor het ontpulpen van de bessen maakt men hier en daar — in Soekaboemi (Preanger Regentschappen), Kadjen (Pekalongan), Selokaton (Samarang) — gebruik van eigengemaakte of verstrekte handpulpers; elders worden andere methoden toegepast om de Liberia-bessen van de roode schil te ontdoen, als stampen hetzij in een gevlochten mandje, dat in een rijstblok is bevestigd, hetzij eenvoudig in een kuil in den grond, kraken in eene soort van notenkraaker, enz. Hoewel hier en daar, bijv. in Bodja (Samarang), het ingeleverd product, voornamelijk wat kleur betreft, nog wel wat te werschen overliet, was toch over 't algemeen de qualiteit zeer bevredigend, vooral in de Preanger Regentschappen, in Kadjen (Pekalongan), Selokaton (Samarang) en Loemadjang (Probolinggo).

Hieronder volgt een overzicht van de prijzen, welke de verschillende partijen Liberia-koffie behaalden, welke in de hier te laude in 1896 gehouden gouvernementveilingen waren opgenomen. Soms liepen de prijzen niet onbelangrijk boven de *algemeene* notieering der in dezelfde veilingen verkochte „goed ordinaire” Java-koffie, soms echter bedong de Liberia-koffie veel minder.

Dagteekening der veilingen.	Gewesten.	Verkochte hoeveelheden (in „balen”).	Veilingprijs per 1/2 K.G.	Algemeene notieering voor „goed ordinaire” Java-koffie per 1/2 K.G.
1896.				
4 Februari.	Preanger Reg.	548	f 0.52 ^{3/4} à f 0.50 ^{3/4}	f 0.50 ^{1/2}
	Cheribon	13	0.53	
	Pekalongan	25	0.51 ^{3/4}	
14 April.	Preanger Reg.	428	0.55 ^{1/4} - 0.57 ^{1/4}	0.52
	Bagelen	16	0.52 ^{3/4}	
23 Juni.	Preanger Reg.	180	0.53 ^{3/4} - 0.54 ^{1/4}	0.50
	Tagal	29	0.32 ^{1/4} - 0.55 ^{1/2}	
	Samarang	119	0.46 ^{1/4} - 0.46 ^{1/2}	
	Pasoeroean	2	0.42 ^{3/4}	
	Probolinggo	219	0.45 ^{3/4} - 0.52 ^{1/2}	
4 Augustus.	Preanger Reg.	230	0.48 - 0.52 ^{1/4}	0.50
	Cheribon	26	0.44	
	Tagal	4	0.44 ^{1/4}	
	Pekalongan	26	0.43	
	Samarang	62	0.43 ^{1/2}	
13 October.	Preanger Reg.	704	0.47 ^{3/4} - 0.50 ^{1/2}	0.50
	Cheribon	15	0.53	
	Soerabaja	154	0.41 - 0.42 ^{1/4}	
	Banjoemas	5	0.40 ^{1/2}	
	Bagelen	8	0.44 ^{1/2}	
17 November.	Djokjokarta	15	0.43 ^{3/4}	0.52

De van 1892 af in Pasoeroean en Madioen werkende en sedert achtereenvolgens tot de gewesten Preanger Regentschappen, **Handelingen der Staten-Generaal. Bijlagen 1896—1897.**

Tagal, Probolinggo en Bagelen uitgestrekte maatregel om door buitengewoon, op tijdelijken voet aangesteld, politiepersoneel te doen waken tegen onttrekking van koffie aan de verplichte levering, in streken waar vermoed werd dat dit kwaad bestond of dreigde te ontstaan, werd niet zonder goed gevolg ook in 1895 voortgezet en kwam toen voor 't eerst in werking in Pekalongan en Kediri, terwijl er in 1896 in Bezoeki toe zou worden overgegaan en vermoedelijk ook in Banjoemas. Omtrent de in 1895 van dit bijzonder toezicht verkregen resultaten is het volgende gemeld. In de Preanger Regentschappen werd in de meeste der voor het bewuste doel bewaakt wordende districten, speciaal in die welke grenzen aan Krawang, in welk gewest het monopolie is opgeheven, de taxatie van den oogst bereikt; tal van aanhalingen van in die richting vervoerde koffie werden gedaan. Afdoende bleef de noodzakelijkheid om die grenzen goed te bewaken, daar herhaaldelijk lieden uit Krawang zich op Bandong's gebied vertoonden, met het doel om koffie op te koop, welke zij, met winst, tegen f 50 à f 55 per pikol weder van de hand konden zetten. Toch wordt vermoed dat de in Mei 1895 bevolen belangrijke uitbreiding van het bewakingspersoneel in de grensdistricten nog niet geheel zal hebben belet dat een deel der uit de Preanger Regentschappen afkomstige koffie zijn weg heeft kunnen vinden naar Krawang en alzoo begrepen zal zijn geweest onder de p. m. 3200 pikol, in 1895 uit Krawang met passen naar Batavia uitgevoerd. De in Preanger Regentschappen gedane aanhalingen waren aanzienlijker dan in de laatste jaren; zij bestonden in 't geheel uit 93 pikol ¹⁾, tegen achtereenvolgens p. m. 50, ruim 26 en ruim 25 pikol in 1892, 1893 en 1894, welke laatste hoeveelheden bijna uitsluitend 2de soort koffie uitmaakten, terwijl onder de in 1895 benaderde partijen de grootste helft 1ste soort was. In Tagal en Bagelen hadden de maatregelen eveneens ten gevolge dat de taxatie in de meeste streken bereikt, hier en daar overschreden werd; hetzelfde was het geval in Pasoeroean, Probolinggo en Madioen, waar de inleveringen van eenige dessa's, gelegen op de grenzen van niet-koffieproducerende districten of grenzende aan erfpachtsperceelen, in den laatsten tijd weer geleidelijk toenamen. Ook in Pekalongan en Kediri, waar in 1895 voor het eerst buitengewoon personeel in dienst werd gesteld, meende men daarvan reeds eene gewenschte uitwerking te bespeuren, vooral in Kediri. Niet alleen toch dat aldaar de taxatie van den oogst (1850 pikol) verre werd overschreden — in 's lands pakhuisen toch kwam 3095 pikol — maar uit vele dessa's van de afdeelingen Kediri en Blitar, gelegen te midden van erfpachtsperceelen, was in 1895 de inlevering veel aanzienlijker dan zelfs in het buitengewoon gunstige jaar 1892. Uit het feit — zoo wordt verder in de verslagbijdrage van den directeur van binnenlandsch bestuur bericht — dat op menige plaats (o. a. Bandong, Tagal, Malang, Probolinggo, Madioen, Kediri), waar vroeger, vóór de aanstelling van het buitengewoon politiepersoneel, gemakkelijk en tegen lage prijzen koffie kon worden gekocht, in 1894 en 1895 algemeen geklaagd werd over de moeielijkheid om aan koffie te komen, en dan nog alleen tegen zeer hooge prijzen, kan wel eenigszins worden afgeleid dat het toezicht tegen het clandestien vervoer en de onttrekking scherper is geworden, al zal het natuurlijk moeielijk blijven, zoo niet onmogelijk zijn, het nuttig effect der maatregelen met cijfers aan te toonen of juist in geld te berekenen. De reeds in 't vorig verslag vermelde overwegingen omtrent eene verscherping der bepalingen op het vervoer en bezit van koffie (Indisch Staatsblad 1879 n°. 286, 1890 n°. 116 en 1892 n°. 223) hebben nog niet tot eene beslissing geleid, doordien inmiddels eene andere daarmede samenhangende aangelegenheid aan de orde is gesteld.

Tot de indienststelling van eene eigenlijke koffiëpolitie ook in Bezoeki, waartoe — zooals gezegd — in 1896 is overgegaan (ten behoeve van de afdeelingen Banjoewangi en Bondowosso), werd besloten nadat het, blijkens rapporten van den adjunctadviseur betreffende zijne jongste reizen in die streken, de aandacht had getrokken dat de taxatie's omtrent de te verwachten productie niet in verhouding stonden tot de vruchttracht, en de inleveringen van de laatste jaren te gering waren in verhouding tot den stand en de uitgestrektheid der aanplantingen, zoodat er aanleiding was voor het vermoeden dat een deel van

¹⁾ In al de 14 onder het monopolie valende koffiegewesten beliepen de gezamenlijke aanhalingen van 1895 p. m. 356 pikol (daaronder p. m. 81 pikol 1ste soort), tegen in 1892 t/m 1894 achtereenvolgens (in afgeronde cijfers) 384, 244 en 303 pikol (waaronder aan 1ste soort 94, 41 en 59 pikol).

Het aantal wegens onttrekking van koffie aan de verplichte levering op de politierol of door den landraal in 1895 gestraften (inlanders en Chinesezen) wordt in de van de residenten ontvangen opgaven ditmaal slechts voor drie gewesten gemeld: Cheribon, Banjoemas en Kadoe, waar het aantal respectievelijk beliep 85 453 en 78, tegen 132, 653 en 127 in 1894.

het product heimelijk zijn weg vond naar elders, o. a. naar de vlakke van Panareokan en naar Madura, tegen welke onttrekking aan de verplichte levering met de bestaande politiemiddelen niet voldoende kon worden gemaakt.

Aangaande de bladziekte wordt in de ontvangen berichten over 1895 vermeld, dat zij overal in meerdere of mindere mate werd waargenomen zoowel in de aanplantingen van Java-koffie als in de Liberia-aanplantingen (Preanger Regentschappen, Pekalongan, Samarang, Kadoe), en niet alleen in vrucht dragende, maar ook in één- en tweejarige tuinen. In hevige mate, zoodanig dat in die streken de oogst er onder geleden had, trad de ziekte op in de lagere tuinen van de afdelingen Bandong (Preanger Regentschappen), Brebes en Pamalang (Tagal), in vele tuinen van de afdelingen Kendal en Ambarawa (Samarang), in de afdeling Malang (Pasoeroean) voor zooveel de zuidelijke streken betreft, in het district Ranoelemongan van de afdeling Loemadjang (Probolinggo), zoomede in de afdelingen Temanggoeng (Kadoe) en Ngawi (Madioen). Over het algemeen hadden echter in de Liberia-aanplantingen de boomen minder van de ziekte te lijden dan waar men met Java-koffie te doen had en herstelden zij zich gemakkelijker.

Ook ondervonden in het voorjaar van 1895 de Liberia- zoowel als de Java-koffieboomen nogal nadeel van eene ziekte, — in West-Java „hama wedang”, in Midden- en Oost-Java „djamoer oepas”, in Bandjarnegara (Banjoemas) „hama lembing”, en in Blitar (Kediri) „hama porong” genaamd, — welke de takken zwart doet worden en sterven en tevens de jonge vruchten in onrijpen staat doet afvallen. Een groot deel van het product — in de Preanger Regentschappen o. a. in de afdeling Soekaboemi en in het district Radjamandala der afdeling Bandong, en verder in Galoeh (Cheribon), in Tagal, Pekalongan, Kendal (Samarang), Malang (Pasoeroean), Karangobar (Banjoemas) en Blitar (Kediri) — is daardoor weer verloren gegaan of kon alleen als inferieure kwaliteit worden ingeleverd.

Eene in Maart 1896 in de koffiaanplantingen van enkele erfpachtsperceelen der controle-afdeeling Parea (Kediri) waargenomen rups, die aldaar veel kwaad deed aan boom en vrucht, vertoonde zich ook, doch niet in hevige mate, in een paar tuinen van het onderdistrict Kasembon (district Ngantang der afdeling Malang in Pasoeroean), grenzende aan Parea, maar daarvan door eene rivier gescheiden.

De over geheel Java verspreide ziekte in de dadapboomen

breidde zich in 1895 en in de eerste maanden van 1896 in sommige streken van Cheribon (district Kadoegedeh), Probolinggo (districten Tengger en Loemadjang) en Pasoeroean (districten Poerwodjo, Ngantang, Toeren en Gondanglegi) nog voortdurend uit. Voorts had de dadapboom nog te lijden van de rupsenplaag, van larven en boorkevers (in Kediri „wowolan” genaamd), en hier en daar ook van apen (loetoeng boeding).

In de Preanger Regentschappen, doch alleen in het reeds genoemde district Radjamandala, vertoonde zich eene nieuwe plaag, eene soort luis, door den inlander „kapipitri” geheeten, welk insect, waar het zich op de takken tot eieren-leggen neezette, veroorzaakte dat de takken stierven. De verwoestingen, daardoor aangericht in gouvernementsstuinen en op erfpachtsperceelen, waren niet onbelangrijk; de plaag bleef echter plaatselijk.

Had de gouvernements-koffieoogst in de drie aan 1895 voorafgegane jaren in zeer bijzondere mate afgewisseld, daar in 1892, dank zij een samenloop van gunstige omstandigheden, ingeleverd was 692 146 pikol, doch in 1893 slechts 69 037 en in 1894 363 835 pikol (een en ander met inbegrip van het verkregene uit de Vorstenlanden), — de inlevering van 1895 week van laatstgenoemde hoeveelheid niet aanmerkelijk af. In 't vorig verslag (blz. 226) kon reeds worden medegedeeld dat op ult. November 1895 de levering in de 14 onder het monopolie gebleven gouvernements-residentiën en in Soerakarta (uit Djokjokarta¹⁾) werd weder niets ontvangen) geraamd werd te zullen bedragen 322 800 pikol, en dat daarvan gedurende de eerste tien maanden des jaars reeds bij 's lands pakhuizen ontvangen was 317 887 pikol. Bij de afsluiting nu van de opgaven over het geheele jaar 1895 bleek de bij 's lands pakhuizen ontvangen totale hoeveelheid te hebben bedragen 319 642 pikol, derhalve circa 4 200 pikol minder dan in 1894. In zeven gewesten werd wel is waar p. m. 17 600 pikol meer ingeleverd dan het jaar te voren (tot welk totaal alleen de residentiën Tagalen Preanger Regentschappen bijdroegen p. m. 9300 en 3100 pikol), doch daartegenover stond dat de levering in de overige gewesten — waartoe in 1894 nog Krawang behoorde (echter met niet meer dan ruim 200 pikol) — gezamenlijk circa 61 600 pikol beneden het quantum van 1894 bleef, in welk nadeelig verschil o. a. Pasoeroean, Bezoeki en Samarang deelden voor p. m. 48 000, 5100 en 3100 pikol.

Als gebruikelijk laat men hier volgen een vijfjarig overzicht betreffende de op Java door den lande ingebracht hoeveelheden koffie en de daarop gevallen kosten, gerekend tot aan de opschuring in de afscheeppakhuizen.

Jaren.	Hoeveelheid koffie (in pikols) bij de pakhuizen ingekocht (daaronder ook de aangehaalde en verbeurd verklaarde hoeveelheden). a)					Totaal der uitgeleverde hoeveelheid (in pikols), d. i. na bijtelling van overwichten en na aftrekking van mindere bevindingen.	Inkoopsprijs aan de inleveraars betaald. c)	Andere kosten op het product gevallen, gerekend tot in de strandpakhuizen op Java.	Totale kosten in Indië, op het product gevallen.	Gemiddelde prijs waarop de pikol koffie aan het Gouvernement te staan kwam, gerekend tot aan de opschuring in de afscheeppakhuizen.	Opbrengst van de in Nederland geveilde gouvernementskoffie van Java per pikol.	
	Gouvernementsresidentiën.			Soerakarta en Djokjokarta. b)	Algemeen totaal.						Bruto.	Netto. d)
	Preanger Regentschappen.	Pasoeroean.	Overige gewesten.									
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1891	64 860	177 242	125 817	13 066	380 985	381 048	f 5 777 256	f 785 900	f 6 563 156	f 17 22	f 60,34 ⁹⁷	f 63,44 ⁶⁰
1892	200 892	268 784	219 893	2 877	692 446	692 784	10 303 276	1 395 621	11 698 897	16 89	66,51 ⁰⁶	60,91 ⁷⁰
1893	21 441	22 283	19 124	3 189	69 037	69 066	1 031 506	355 222	1 386 728	20,08	61,03 ²⁹	58,59 ⁹⁹
1894	77 648	184 082	96 901	5 204	363 835	364 009	5 446 697	809 587	6 256 284	17,18	63,75 ⁹²	58,53 ²²
1895	80 787	135 989	99 046	3 820	319 642	319 839	4 736 331	940 454	5 676 785	17,75	65,75 ⁷⁶	60,86 ¹⁸

a) De e laatste hoeveelheden bedroegen in de behandelde vijf jaren achtereenvolgens 397, 384, 244, 303 en 356 pikol, meestal inferieure soort. Het ingekocht product beliep derhalve: in 1891 380 588, in 1892 692 062, in 1893 68 793, in 1894 363 532 en in 1895 319 286 pikol, waaronder aan inferieure soort achtereenvolgens 9552, 16 123, 1482, 11 161 en 13 105 pikol (in Soerakarta kwam onder de ingeleverde hoeveelheden in die jaren achtereenvolgens 2673, 143, 486, 670 en 285 pikol inferieure koffie voor).

b) Alleen uit Soerakarta afkomstig (verg. het aangeeteekende hiervóór).

c) In al de opgegeven jaren bedroeg de normale inkoopsprijs f 15 per pikol (voor inferieure soort de helft), behalve (zie hierra) in de Vorstenlanden.

d) Na aftrekking van de kosten van afschepping, vervoer en verkoop, dus ongerekend de in Indië op het product gevallen kosten, waaromtrent alleen opgaven per oostjaar bekend zijn; z. e. de kolommen 10 en 11 van het staatje.

Twee voornaam oorzaken werkten in 1895 er toe mede dat voor 1896 slechts een middelmatige oogst kon worden verwacht. In de eerste plaats werkte ongunstig de regenachtige weersgesteldheid gedurende Juli en de eerste helft van Augustus van eerstgenoemd jaar; de boomen toch misten daardoor het noodige tijdperk van rust gedurende den oostmoesson, waaraan zij zoo zeer behoefte hadden, vooral in streken waar de vruchtvrucht

nogal groot was; de regens toch hielden bijna overal aan tot medio Augustus, zoodat de oostmoesson slechts zeer kort duurde (2 à 2½ maand); de bloei was dientengevolge in de hogere streken zeer gering. In de tweede plaats was ook een nadeelige factor de in het begin van 1895 in menige streek hevig geheerscht hebbende bladziekte, van welke gevolgen de boomen zich nog niet hersteld hadden (Tagal, Samarang, Pakis in Pasoeroean,

¹⁾ De in de koffiestreken van Djokjokarta (de regentschappen Kalibawang en Nanggoelan) bestaande aanplantingen van Java-koffie zijn door de bladziekte zoo goed als geheel tenietgegaan en worden, ingevolge het van gouvernementswege den sultan verstrekte advies, geleidelijk, vooralsnog bij

wijze van proef, vervangen door Liberia-plantsoen. Hetgeen van de nog of van de reeds vrucht dragende boomen wordt geoogst, schijnt, met het oog op het benodigde voor eigen gebruik des sultans, nog niet toereikend om de levering aan het Gouvernement te kunnen hervatten.

enz.). Toch meende men in de eerste drie maanden van 1896 de oogstraming op 290 000 pikol te mogen stellen, doch in Maart en April traden de bladziekte en hama wedang (djamoe oepas) opnieuw hier en daar vrij hevig op (Samarang, Loemadjang in Probolinggo, Malang in Pasoeroean en meer andere streken), waardoor mede een deel van de vruchtdracht verloren ging. Bij hertaxatie in Juni jl. wezen de schattingen dan ook slechts een totaal van 251 000 pikol aan, doch die van einde Augustus, einde September en einde October kwamen achtereenvolgens te staan op 264 000, 263 000 en 265 000 pikol. In de raming van 265 000 pikol waren de belangrijkste koffiegewesten met de volgende vermoedelijke oogsteijfers begrepen: Preanger Regentschappen 72 000 pikol (regentschap Bandung 49 700 pikol), Pasoeroean 118 700 (afdeeling Malang 108 000), Probolinggo 18 975, Tagal 17 600, Bezoeki 9160, Madioen 5750, Soerakarta 4500 en Samarang 5050 pikol.

De kwaliteit van de koffie uit den oogst van 1895 was over het algemeen goed, in Tagal zelfs zeer goed, hetgeen voor een deel te danken is aan het in sommige streken — Pasoeroean, Probolinggo, Bezoeki, Tagal en Poeloeng (Madioen) — door de plukmantri's en het andere in dienst gesteld personeel uitgeoefend toezicht. Onder de te Batavia aangebrachte partijen van den Preanger-oogst werden echter, behalve snuitkever (zie lager), herhaaldelijk witte of drijfboonen ontdekt, waartegen volgens de inlichtingen der bestuursambtenaren weinig of niets te doen valt, aangezien tijdens den inkoop diezelfde boonen egaal van kleur zijn, doch tijdens den opslag in de pakhuizen verkleuren en dan van mindere kwaliteit blijken te zijn dan de andere. Opmerking verdient dat ook in sommige pakhuizen elders, zooals in enkele streken van Samarang, in één pakhuys (Tjepoko) van het district Tengger (Probolinggo), in Bandjarnegara (Banjoemas), in Wonosobo (Bagelen), in Kadoe, in Ngawi en Magettan (Madioen) en in Ngrowo en Blitar (Kediri), dit verschijnsel van verkleuren na de inlevering, en het voorkomen van witte of drijfboonen meer dan in andere jaren, eveneens viel waar te nemen; een en ander werd toegeschreven aan de natte, althans vochtige weersgesteldheid tijdens den inkoop en de opschuring van het product. Door herhaald omwerken en een sneller afvoer trachtte men de nadeelige gevolgen daarvan tot een minimum te beperken. In de afdeelingen Kediri en Ngrowo (Kediri) moesten zelfs respectievelijk ruim 13 en 28 pikol, die als 1ste soort koffie bij de pakhuizen waren ingenomen, worden uitgeleverd als 2de soort. Uit Tagal wordt gemeld, dat ruim 6 pct. inferieure soort werd ingeleverd, voornamelijk als een gevolg van de bladziekte, ten gevolge van de regenachtige weersgesteldheid in Juni, Juli en Augustus, de bevolking in de hoogere streken niet in staat hare koffie geregeld te drogen en werkte dit hier en daar mede schadelijk op kwaliteit en kleur. Onder het in Pasoeroean ingekocht product was thans bijna 5¹/₂ pct. inferieure soort, tegen nog geen 4 pct. in 1894, een gevolg eendeels van de bladziekte en de vochtige weersgesteldheid, anderdeels van de maatregelen tot tegengang van den smokkelhandel, waardoor eene niet onbelangrijke hoeveelheid inferieure koffie, die anders aan de verplichte levering zou zijn onttrokken, werd ingeleverd. In de hooge vochtige streken van de districten Bawang en Bandar Sidajoe (Pekalongan) ging door de regens een deel van den oogst verloren, terwijl men daar moest overgaan tot kunstmatige droging boven houtvuren binnenshuis, waardoor de koffie, in enkele pakhuizen ingeleverd, naar de rook riekte.

In sommige inkooppakhuizen in de Preanger Regentschappen en Banjoemas, zoomede in dat te Wadaslantang in Ledok (Bagelen), werd snuitkever geconstateerd; ter laatstgenoemde plaats hoofdzakelijk in de 2de soort. Uit spreiden van lagoonbladeren, omwerken van de koffie, vernieuwen van den bamboe (kepeng-) vloer en andere ter bestrijding aangegeven middelen werden in toepassing gebracht, maar zonder afdoend resultaat.

Had de snuitkever-plaag zich in het voorjaar van 1895 in hevige mate ook vertoond in 's lands groote afvoerpakhuizen te Batavia zoodat het wenschelijk werd geacht ten spoedigste over te gaan tot geleidelijke verschepping van den daarin aanwezigen voorraad koffie (uit den oogst van 1894), en dus ook van de partijen, die men voor het eerst weder voor één-, twee- en driejarige opschuring dacht te bestemmen ter latere verschepping als zogenoemde legkoffie (verg. vorig verslag, blz. 228), — de omstandigheid dat de aangevoerde Preanger-koffie uit den oogst van 1895 bij de opschuring te Batavia in buitengewone mate met het insect bezwangerd was, deed ook in het laatst van dat jaar de noodzakelijkheid gevoelen om de bewuste afvoerpakhuizen ten spoedigste geheel te ledigen, waardoor dus de gelegenheid om een deel van het Preanger-product van 1895 te doen dienen als overjarige (leg-) koffie opnieuw is komen te

vervallen. Het gedurende eene geruime poos doen ledig blijven van de verschillende zolders in de op korten afstand van elkaar gelegen koffie-afscheppakhuizen te Batavia wordt het eenige middel geacht om aldaar den snuitkever te doen verdwijnen. (In April 1896 was al de in bedoelde bergplaatsen voorhanden gouvernementskoffie herwaarts verscheept.) Met de aanbrenst te Batavia van den Preanger-oogst 1896 zou dan ook zoolang mogelijk gewacht worden; trouwens zal die aanbrenst veel geringer zijn dan vroeger, nu van 1896 af het grootste deel der gouvernements-Preanger-koffie naar Tjilatjap (Java's zuidkust) zal worden afgevoerd (verg. blz. 99 hiervoor). Het aangetast zijn door snuitkever is overigens, volgens mededeeling van de Nederlandsche Handelmaatschappij, geen reden dat zoodanige koffie minderen prijs opbrengt, wat vooral hieraan wordt toegeschreven dat de snuitkever meest die koffie aantast, welke de gezochte gele of geelbruine kleur vertoont.

Over het geheel had in 1895 de afvoer van de gouvernementskoffie uit de inkoop- naar de strandpakhuizen geregeld plaats; slechts in enkele gewesten waren hier en daar op ultimo December 1895 nog kleine partijen uit den oogst van dat jaar aanwezig.

Het aantal gelegenheden tot inbreng van koffie werd in 1895 vermeerderd door de opening van inkooppakhuizen in de residentien Pasoeroean (te Bambang, district Toeren, afdeeling Malang) en Madioen (te Tojomerto en Gondosari, district Poeloeng, afdeeling Ponorogo). Daarentegen werd in de afdeeling Madioen van laatstgenoemd gewest 1 inkooppakhuys ingetrokken; ook geschiedde dit met 1 in de afdeeling Djember (Bezoeki) en met 2 in Cheribon. In de 14 nog onder het monopolie gebleven gouvernementsresidentien ging dus het totaal inkooppakhuizen van 384 tot 383 terug, gezamenlijk — ten deele door verkleining bij gelegenheden van herstellingen — ruimte aanbiedende voor den opslag van 870 000 pikol.

In den loop van 1896 zijn, voor zooveel reeds gebleken is, nog 7 inkooppakhuizen ingetrokken, namelijk 2 in Bezoeki, 2 in Madioen, 1 in Tagal, 1 in Soerabaja (vroeger reeds tijdelijk gesloten) en 1 in Banjoemas, terwijl ingevolge dezelfde beschikking (gouvernementsbesluit dd. 1 Juli 1896 n°. 24), met het oog op de waarschijnlijkheid dat veranderde omstandigheden de latere heropening wenschelijk konden doen achten, tijdelijk gesloten werden 1 inkooppakhuys in laatstgenoemd gewest en 2 in Cheribon. Voor een groot aantal andere plaatsen, waar gelegenheden tot inbrengst van koffie bestaat, doch waar in de laatste jaren de inlevering zeer was gedaald, is overigens krachtens datzelfde besluit in toepassing gekomen de reeds in het verslag van 1894 (blz. 211) ter sprake gebrachte regeling om het inkoopbeheer op zuiniger voet te regelen. Op 54 dergelijke plaatsen (26 in de genoemde zes gewesten en 28 in de residentien Preanger Regentschappen, Pekalongan, Samarang, Bagelen, Kadoe en Kediri), zijnde de zoodanige waar de inlevering gedurende het tijdvak 1890 t/m 1894 gemiddeld per jaar het cijfer van 200 pikol niet had bereikt, is namelijk de betrekking van (vasten) koffie-inkoopkhuysmeester ingetrokken. Op 3 van deze plaatsen werd de inkoop opgedragen aan den aldaar met den zoutverkoop belasten Europeeschen of inlandschen pakhuysmeester, en met betrekking tot de 51 andere plaatsen, zoomede tot een te heropenen, tijdelijk gesloten geweest, inkooppakhuys in Probolinggo, werden de betrokken residenten gemachtigd om telken jare slechts gedurende de maanden van den koffie-inkoop tijdelijk een hulpmantri in dienst te stellen, te bezoldigen, voor den duur zijner functien, met f 15 's maands, en voorts onder genot van eene toelage ad f 0.50 voor elken in te koop pikol koffie¹⁾, welke laatste remuneratie, overeenkomstig den in Maart 1895 aangenomen regel (zie vorig verslag, blz. 227), daar waar de inkoop als bijbetrekking wordt waargenomen, bedraagt f 0.80 per pikol. Hulpmantri's als de zooeven bedoelde, bij wier aanstelling door de residenten in de eerste plaats eene keuze zou zijn te doen uit de inkoopkhuysmeesters die hunne betrekking kwamen te verliezen, terwijl overigens in aanmerking verdienden te komen de bij inlandsche hoofden (meestal zonder enig loon) in dienst zijnde magangs, zoudende verder, ingevolge het aangehaald besluit van 1 Juli jl., nog zijn aan te stellen, mede voor zooveel maanden als de inlevering duurt, op 32 plaatsen (in negen van de voormelde dertien gewesten), waar tot hiertoe andere inlandsche ambtenaren, meestal assistent-wedono's of districtschrijvers,

1) De vaste pakhuysmeesters bij den koffie-inkoop worden bezoldigd met f 30 's maands en genieten bovendien, wanneer de inkoop meer dan 200 pikol bedraagt, eene toelage van f 0.30 per pikol voor de eerste 800 pikol, die boven de 200 pikol in eenig jaar door hen worden ingekocht, en van f 0.10 voor elken pikol meer; zie Indisch Staatsblad 1880 n°. 20.

hetzij doorlopend met den koffie-inkoop belast waren, en dus die functiën als bijbetrekking vervulden, hetzij slechts tijdelijk als inkoopkhuismeester fungeerden. Wijders werd op 3 plaatsen, waar de koffie-inkoop tot dusver als bijbetrekking werd waargenomen, voor twee daarvan die waarneming uit handen van andere inlandsche titularissen overgedragen op den zoutverkoopkhuismeester, en op de derde plaats weder overgegaan tot de aanstelling van een vasten inkoopkhuismeester. Voor zooveel betreft de meeste categorieën van inlandsche ambtenaren (uitgenomen zoutverkoopkhuismeesters), die tot dusver nevens hunne eigenlijke functiën met de administratie van een koffie-inkoopkhuis waren belast, werd het wenschelijk geacht met die cumulatie, waaronder noodzakelijk de eene of de andere functie moest lijden, te breken. De verschillende hier opgesomde wijzigingen in het beheer van tal van inkoopkhuizen leiden tot eene niet onbelangrijke bezuiniging, vooral na verloop van een drietal jaren, als wanneer men kan aannemen dat de op wachtgeld komende inkoopkhuismeesters zullen zijn herplaatst.)

Voor de in de Vorstenlanden aan den lande geleverd wordende koffie is, te rekenen van 1896, een nieuw betalingstarief ingevoerd op den voet der reeds in 't vorig verslag (blz. 244) vermelde regeling. Tot dusver (zie Indisch Staatsblad 1889 n° 22 en 57) werd voor die koffie door het Gouvernement betaald f 26,66 per pikol (voor 2de soort de helft), waarvan als gewone inkoopsprijs aan de bevolking f 15 en als belasting respectievelijk aan den soesoehoenan van Soerakarta en aan den sultan van Djokjokarta f 11,66 per pikol, terwijl het hoofd van het Mangkoe Negorische huis (Soerakarta) en dat van het Pakoe Alamse huis (Djokjokarta), welke zelfstandige prinsen het product, voor zooveel het in hun gebied geteeld wordt (in de Pakoe Alam-tanden is zulks niet het geval), zelf inleveren, op het volle bedrag van f 26,66 aanspraak konden maken. Volgens de nieuwe regeling wordt voortaan bij de aan de bedoelde vorsten en prinsen toe te kennen koffiebetaling een nieuwe factor in aanmerking genomen, namelijk eene tegemoetkoming in de vaste uitgaven voor hen aan de koffiecultuur in hun gebied verbonden. In verband daarmee is nu bij gouvernementsbesluit dd. 26 Mei 1896 n° 15 (Indisch Staatsblad n° 99) bepaald, met wijziging in zoover van Indisch Staatsblad 1889 n° 57, dat aan den soesoehoenan en aan den sultan voornoemd, gedurende 1896 en volgende jaren, voor de in 's lands pakhuizen in de residentieën Soerakarta en Djokjokarta door de bevolking aangebrachte (en haar bij voortdurende met f 15 per pikol te betalen) koffie zal worden uitgekeerd, zoo wegens belasting als wegens de zoeven bedoelde tegemoetkoming, voor de eerste duizend pikol f 20, voor de tweede duizend pikol f 15 en voor het overige f 11,66 per pikol, en aan de gemelde prinsen die zelf het product leveren, voor aanbrenge, belasting en tegemoetkoming als voren, voor de eerste duizend pikol f 35, voor de tweede duizend pikol f 30 en voor het overige f 26,66 per pikol.

Na hetgeen in 't vorig verslag (blz. 227) reeds is aangetekend omtrent de hoeveelheden en de prijzen der in 1895 hier te lande en in Indië voor gouvernementsrekening geveilde koffie van Java, waarbij, wat de Indische veilingen betreft, slechts sprake was van de vier gewone (grootte) veilingen te Batavia, dus ongerekend de op verschillende plaatsen van Java en Madura, waar de handel niet of niet voldoende in de plaatselijke behoefte aan koffie voorziet, van gouvernementswege bij kleine partijen geveilde hoeveelheden, blijft thans met betrekking tot den verkoop in 1895 nog enkel te vermelden dat de bedoelde kleine vendutiën toen op 34 plaatsen werden gehouden (verg. de opgaaf daaromtrent in de hooger aangehaalde bijlage XX) en dat zij gezamenlijk bestonden uit 2700 pikol, namelijk 174 pikol 1ste en 2526 pikol 2de soort, welke koffie dooreengenomen (de voor 1ste en voor 2de soort bestede sommen zijn niet afzonderlijk opgegeven) opracht f 39,82⁵ per pikol. De aangaande deze kleine veilingen in December 1894 vastgestelde nieuwe regelen (zie vorig verslag, blz. 227) hadden in zoover nog niet volledig toepassing kunnen vinden dat niet elke drie maanden, maar alleen in het laatste kwartaal veiling was gehouden, een gevolg hiervan dat het vaststellen van de minimum-prijzen, waarbenen niet zou mogen worden verkocht (voor 1ste soort f 50 en voor 2de soort f 25 per pikol), verdragging had ondervonden. Dientengevolge was aan 1ste soort koffie (vroeger niet in de hierbedoelde veilingen opgenomen) slechts de opgegeven geringe hoeveelheid van 174 pikol verkocht, of-

schon voor de plaatselijke consumtie van die soort veronderstelde behoefte voor 1895 geraamd was op 1604 pikol. Over 't algemeen vonden de aangeboden partijtjes van ¹/₁₀ pikol gretig koopers en werden hoogere dan de minimum-prijzen besteed. (Ware alles tegen f 50 en f 25 per pikol verkocht, dan zou de doorslagprijs, te zamen voor 1ste en 2de soort, slechts zijn te staan gekomen op f 26,61 per pikol.) In 1893 en 1894, toen enkel 2de soort koffie in deze veilingen werd aangeboden, was voor de verkochte 2870 en 2376 pikol gemiddeld per pikol verkregen respectievelijk f 36,77 en f 31,02.

Over 1896 zijn aangaande de voor de plaatselijke consumtie op Java en Madura van gouvernementswege in veiling gebrachte hoeveelheden nog geen opgaven hier te lande ontvangen. Met betrekking tot de 13 groote veilingen van dat jaar (9 te Amsterdam en te Rotterdam en 4 te Batavia) kunnen echter reeds de volgende gegevens worden verstrekt, waarbij ten overvloede wordt herinnerd dat het eerstvolgend overzicht niet omvat de in enkele der bedoelde veilingen tevens aan de markt gebrachte gouvernements Menado-koffie.

VEILINGEN IN NEDERLAND.

Dagteekening der veilingen.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Aan de koop- pers in reke- ning ge- brachte netto hoeveelheid (in K.G.).	Gemiddelde op- brengst per ¹ / ₂ K.G. (berekend over de ver- kochte netto hoeveelheid)	
			Bruto. a)	Netto. b)
4 Februari 1896 . .	24 991	1 503 787	f 0,527 ⁶	f 0,488 ¹
10 Maart " . .	26 001 ⁸⁹	1 564 582 ⁵	0,53 ⁵⁰	0,49 ⁵⁵
14 April " . .	25 989 ⁷⁰	1 563 914 ⁵	0,54	0,50 ²⁹
19 Mei " . .	24 601	1 481 420	0,53 ¹⁶	0,49 ⁵⁵
23 Juni " . .	26 018 ⁴⁵	1 562 814	0,50 ⁸⁴	0,47 ⁴²
4 Augustus " . .	21 837 ⁷⁴	1 312 693	0,48 ¹⁸	0,45 ⁰²
8 September " . .	20 644 ⁵⁵	1 240 052	0,48 ⁸³	0,45 ⁵⁴
13 October " . .	21 585 ⁶³	1 298 176 ⁵	0,50 ²¹	0,46 ⁹²
17 November " . .	22 448 ³³	1 364 984	0,51 ²¹	0,47 ⁸⁸
Gezamenlijk . . .	c) 214 118 ²⁹	12 892 223 ⁵	d) f 0,51 ³⁵	d) f 0,48 ⁹¹
Over 1895 waren de cijfers	224 253 ⁴¹	13 520 552	0,54 ³³	0,50 ⁵⁶

a) Veilingsprijs, verhoogd met de aan de koopers in rekening gebrachte 1 pct. veilingkosten, doch verminderd met ¹/₂ pct. korting voor contante betaling.

b) Na aftrekking alleen van de kosten van afschepping, vervoer en verkoop, dus ongerekend den inkoopsprijs en de verder in Indië op het product gevallen kosten, waaromtrent over het oogstjaar 1895 gespecificeerde opgaven te vinden zijn in bijlage XX hierachter (zie ook de kolommen 10 en 11 van het staatje op blz. 206 hiervóór).

c) Naar de oogstjaren was deze hoeveelheid (waaronder p. m. 2850 pikol Liberia) verdeeld als volgt: oogst 1894 23 498 pikol; oogst 1895 182 916²⁹ en oogst 1896 7704 pikol.

d) Dit gemiddelde, berustende op voorloopige gegevens, zal wellicht later blijken nog eenige verandering te moeten ondergaan.

VEILINGEN TE BATAVIA.

Dag- teekening.	Gewesten waaruit de verkochte koffie afkomstig was.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Gemiddelde opbrengst per pikol.
1896.			
16 Sept.	Preanger Regentschappen (ge- wone bereiding)	6 000	f 52,62 ⁵
	Pasoeroean (gewone bereiding) .	17 800	52,19
	Id. (West-Ind. bereiding)	1 200 a)	65,12 ⁵
		25 000	f 52,91 ⁸
15 Oct.	Preanger Regentschappen (ge- wone bereiding)	6 000	f 53,16 ⁵
	Pasoeroean (gewone bereiding) .	17 468	52,14
	Id. (West-Ind. bereiding)	1 532 a)	65,06
		25 000	f 53,17 ⁸
20 Nov.	Preanger Regentschappen (ge- wone bereiding)	5 400	f 58,49
	Id. (West-Ind. bereiding)	600	59,08
	Pasoeroean (gewone bereiding) .	16 785	55,98
	Id. (West-Ind. bereiding)	2 215 a)	65,87
		25 000	f 57,47 ²
18 Dec.	Preanger Regentschappen (ge- wone bereiding)	7 000	f 56,72
	Pasoeroean (gewone bereiding) .	13 899	54,27
	Id. (West-Ind. bereiding)	2 282 a)	64,09
		23 181	f 55,97 ⁵
	Gezamenlijk	b) 98 181	f 54,86 ⁵
	Over 1895 was het cijfer.	98 356	60,60 ²⁷

a) Dit door licentiehouders ingeleverd product was te verdeelen aldus:

¹) Ook voor onderscheidene inkoopkhuizen ter Sumatra's Westkust en in de Minahassa (Menado) werd tegelijkertijd tot zoodanige vereenvoudiging besloten. De daar en op Java door een en ander te verkrijgen besparing van uitgaven wordt gerekend na het derde jaar gezamenlijk ruim f 12 000's jaars te zullen bedragen.

BEREIDINGS- PLAATSSEN.	Op onderstaande data van 1896 verkochte hoeveelheden (in pikols).				Gemiddelde opbrengst per pikol			
	16 Sept.	15 Oct.	20 Nov.	18 Dec.	16 Sept.	15 Oct.	20 Nov.	18 Dec.
Sisir	1000	750	1000	456	f 64,87	f 65,79	f 67,04	f 66,07
Karangan	200	423	448	1018	66,40	65,75	67,10	64,19
Magoewan	109	98	"	..	58,22	57,30	"
Wagir.	250	549	453	..	64,70	64,83	62,29
Gezamenlijk	1200	1532	2215	2282	f 65,12⁵	f 65,06	f 65,87	f 64,09

b) Van de voor de veilingen te Batavia te bestemmen 100 000 pikol koffie (1ste soort), alles uit den oogst van 1896, werd gereserveerd voor den verkoop elders op Java, ter voorziening in de plaatselijke consumtie, eene hoeveelheid van 1819 pikol.

3°. Gouvernements-kin-a-onderneming.

Ten vervolge op hetgeen in 't vorig verslag (blz. 228) dien-aangaande is gezegd, kan thans worden aangeteekend dat de van de Indische Regeering verwachte definitieve voorstellen over het aan de orde gestelde denkbeeld eener inkrimping van de gouvernements-kin-a-onderneming tot een proefstation sedert kort ontvangen en thans hier te lande in behandeling zijn. Inmiddels is reeds sedert den aanvang van 1896 op tijdelijken voet als planten-physioloog aan de onderneming verbonden dr. J. P. LORSY, van wiens uitzending van hier mede reeds in 't vorig verslag sprake was, en die bij gouvernementsbesluit dd. 30 Januari 1896 n°. 1 tijdelijk is toegevoegd aan den waarnemenden directeur, als hoedanig nog altijd fungeert de scheikundige adjunct-directeur, de heer P. VAN LEERSUM. Terwijl deze laatste op het etablissement Lembang woont, waar ook het chemisch laboratorium der onderneming gevestigd is, houdt de botanist verblijf op het etablissement Tirtasari, waar de noodige localiteit voor woning en voor botanisch laboratorium beschikbaar was. Volgens de bij gouvernementsbesluit dd. 29 September 1896 n°. 4 voor den botanist vastgestelde instructie heeft deze deskundige, staande onder den directeur der onderneming, tot speciale taak: het instellen van botanisch-physiologische onderzoekingen — micro-chemisch en experimenteel — over de wijzen waarop en de voorwaarden waaronder de alcaloïden in de kinaplanten ontstaan, worden getransporteerd, zich ophoopen en toe-ofafnemen. Bij de onderzoekingen zal steeds rekening zijn te houden dat zij, hoewel volgens deugdelijke wetenschappelijke methode moe-tende geschieden, uitsluitend een practisch doel beoogen. Daarom is den botanist tevens opgedragen zoo ruim mogelijk gebruik te maken van de in zijne onmiddellijke omgeving geboden ge-legenheid om zich op de hoogte te stellen van hetgeen in de practijk bij de kinacultuur geschiedt.

Volgens de laatste kadastrale opmetingen in 1895 bedraagt de totale oppervlakte der gouvernements-kinatuinen ruim 1460^{1/2} bouws, waarvan circa 197 bouws waren ingenomen door wegen, waterleidingen, kampongs, kweekbedden, enz., zoodat de aan-plantingen zelve besloegen ruim 1263^{1/2} bouws. Bijna 3/4 dier uitgestrektheid (929 bouws) bestond uit fabrieksbast leverende tuinen (ledgeriana's en hybriden van ledgeriana's en succirubra's) en de rest (334^{1/2} bouws) uit succirubra's- of pharmaceutischen bast leverende plantsoenen. Voor elk der 8 etablissementen afzonderlijk vindt men opgaven als de voorafgegane in bijlage AAA hierachter, uit welk overzicht tevens blijkt van de soort en het aantal boomen waaruit de plantsoenen bestonden, zoo-mede van den voorraad jonge planten in de kweekerijen. Terwijl bij het einde van 1894 het aantal in den vollen grond staande boomen en planten bedroeg 2180 000 ledgeriana's en hybriden van ledgeriana's en succirubra's¹⁾, 146 900 officinales en 605 000 succirubra's, gezamenlijk derhalve 2 931 900²⁾, beliepen deze getallen bij het einde van 1895 respectievelijk 2 463 000, 147 900 en 510 000, in totaal dus 3 120 900, of 189 000 stuks meer. Deze vermeerdering was voor een deel hieraan toe te schrijven dat van de daartoe reeds in 1890 gekapte ravijnen binnen de grenzen van het etablissement Tirtasari de laatste nog ter be-planting overgebleven gedeelten met kina werden bezet, en dat bij verschillende andere etablissementen ledgeriana's en hybriden moesten worden in den grond gebracht om voor inboetingen

1) Deze hybriden zijn thans voor 't eerst afzonderlijk opgegeven; bij het einde van 1895 bedroeg hun aantal 288 000 stuks.

2) Hierbij niet gerekend de 2300 stuks cinch. pitayensis en c. calisaya hasskarliana, omdat deze soorten ook in de over 1895 ontvangen opgaven niet meer zijn medegemeld.

gereserveerd te worden. Een groot aantal succirubra's, welke oorspronkelijk te dicht open geplaat en hierdoor in hun groei en ontwikkeling belemmerd waren geworden, met het gevolg dat de bast niet alleen te dun was om als pijpbast te worden verzonden, doch bovendien de zoo zeer gewenschte zilverwitte kleur ontbrak, werd in 1895 geroid, zonder er van te oogsten, daar de bast voor het meerendeel waardeloos was. Zoo werden o. a. te Lembang p. m. 15 000 boomen van deze soort, na be-komen speciale machtiging der Regeering, op publieke veiling als brandhout aangeboden en voor een deel verkocht.

In de kweekerijen bevonden zich bij het einde van 1895 naar schatting 115 000 ledgeriana's en een gelijk aantal succirubra's, waarvan een groot gedeelte nog in het Iste kwartaal 1896 voor overplanting in den vollen grond zouden in aanmerking komen. Op ult. 1894 werd het getal der bedoelde planten geschat op respectievelijk 252 300 en 345 000. De groote vermindering, welke de voorraad succirubra's in de kweekerijen gedurende 1895 onderging, was een gevolg van de verenting dezer soort planten met entrijs van de bekende hybride n°. 23³. Het enten van c. ledgeriana op c. succirubra werd voortgezet. Tot entrijs werden gebruikt twijgjes van een van de particuliere kin-a-onderneming Boemikasso afkomstigen krachtig groeienden ledgeriana lit. A, met een gehalte van 11 pct. chininum purum, en dus van rijker gehalte dan de vroeger voor inboetingen gebezigde ledgeriana n°. 38a der gouvernements-onderneming. Daarentegen werd (te Kawah Tjwidae) niet meer voortgegaan met het enten van c. officinalis op c. succirubra. Te Nagrak werd het inboeten gestaakt.

Aan grondbewerking en groene bemesting (humusvorming) werd weder zeer veel zorg besteed, met behoud van de sedert 1892 toegepaste werkwijzen (verg. o. a. vorig verslag, blz. 228), welke gunstige uitkomsten aanleiding hebben gegeven dat deze manier van onderhoud der tuinen ook op vele naburige parti-culiere ondernemingen in toepassing is gebracht, en wel met even goed gevolg. Niet alleen de ledgeriana- en succirubra-tuinen werden in 1895 bewerkt, maar ook alle ravijnen, beplant met hybriden-enten en c. succirubra's. In vorige jaren bepaalde het onderhoud dezer laatste zich eenvoudig tot het kort houden van het onkruid (babad), zoodra dit noodig bleek te zijn, maar in 1895 werden bedoelde grondstukken allen geterrasseerd, waardoor de toe te passen grondbewerking geen vrees voor afspoeling behoeft op te leveren.

Aan bemesting van gedeelten van verschillende tuinen, waar het plantsoen minder gunstig stond, werd veel zorg besteed. In verscheidene tuinen werden strooken gronds afwisselend be-mest. dan wel onbemest gelaten, ten einde den invloed op groei en later ook op het alcaloïd-gehalte te kunnen nagaan. Dit alles geschiedde met mest, afkomstig van eigen vee.

Van ziekten en plagen had de onderneming in het verslag-jaar nogal te lijden. Door de veelvuldige en lang aanhoudende regens kwamen in enkele plantsoenen te Tirtasari stam- en tak-kanker voor, en was de sterfte der boomen in de oude aan-plantingen vrij belangrijk. Maar ook in de jonge tuinen bezweken veel planten, en zulks door de omstreeks medio Augustus plotseling ingevallen droogte, gepaard met eene verschroeiende hitte en sterk uitdrogende oostewinden. Van de rupsenplaag werd hier meer, daar weder minder, schade ondervonden.

De omstandigheden noopten in 1895 tot het oogsten van eene grootere productie dan met het oog op den abnormalen stand der kinamarkt, ook door de steeds grooter wordende aanvoeren van particuliere ondernemers (verg. noote op blz. 217 hierna), wenschelijk was. Belangrijk meer boomen dan gewoonlijk toch moesten geogst worden, hetzij omdat de natte weersgesteldheid gedurende de eerste helft des jaars er zoo vele deed ziek worden en sterven, hetzij dat hunne wegruiming, bij wijze van uitdunningsmaatregel, geboden was wegens de sterke ontwikkeling van vele plantsoenen, als gevolg van de toegepaste grondbewerking. Niet al wat oogstbaar was, werd echter ingezameld (een belangrijk deel van het pro-duct werd, als onder de bestaande omstandigheden waardeloos, ook nu weder in de plantsoenen achtergelaten), maar bovendien werd ook niet al het ingezamelde verzonden. Zoo werd, om de aanvoeren niet al te zeer op te voeren, ruim 25 000 K.G. bast op de verschillende etablissementen achtergehouden. Tegen gemiddeld 291 596 K.G. in elk der vier voorafgegane jaren, werd in 1895 ten verkoop herwaarts gezonden 317 387 K.G., en wel aan ledgeriana-bast 293 240, aan succirubra-bast 21 491⁵ en aan officinalis-bast 2655⁶ K.G. (hoe deze hoeveelheden over de ver-schillende etablissementen verdeeld waren, is opgegeven in de aangehaalde bijlage AAA).³⁾ Het ledgeriana-product bestond

3) In berichten van medio October 1896 wordt de oogst van 1896, voor zoover toen reeds verkregen, gesteld op p. m. 300 000 K.G. bast.

uit bast, waarvan de oogst niet langer uitgesteld mocht worden. Bedoelde bast was namelijk meerendeels afkomstig van zieke, dan wel van onderdrukte boomen, en voor het overige van de in 1891 geschraapte takken, waarvan de meeste slechts een kwijnend bestaan voortslepten, en welke geleidelijke wegruiming de kruin- en bladvorming der boomen zeer bevorderlijk blijkt. De hoeveelheid (vernieuwde) bast, van deze takken geogst, bedroeg in 1895 37 159^b K.G., met een gemiddeld gehalte van 6.31 pct. chinine-sulphaat. Over alle verzonden partijen ledgeriana-bast dooreengenomen was het gemiddeld gehalte 6.43 pct., tegen 6.55 pct. over den oogst van 1894.

Het succiruba-product werd grotendeels verkregen door eene noodzakelijke uitdunning van 20- à 30-jarige tuinen te Rioeng Goenoeng, die sedert 1888 geen noemenswaardig product hadden opgeleverd. Ook hier had de in de laatste jaren toegepaste degelijke grondbewerking het plantsoen zoo gesloten doen worden dat uitdunning niet langer mocht achterwege blijven. Het bleek nu dat de gevolgde methode van onderhoud ook aan de

qualiteit van het product was ten goede gekomen. Door de betere grondbewerking n. l. liet de bast beter van het hout los (hetgeen vroeger steeds veel te wenschen had overgelaten) en kreeg men dientengevolge meer product in den zoo gewenschten waardevollen pijpvorm, en minder gebroken stukken. ¹⁾ De in 1895 geogste kleine partij officinalis-product werd verkregen door ontgraving van eenige honderden te Rioeng Goenoeng nog aanwezige boomen, welke, als staande op een zeer schralen bodem, in kwijnenden toestand verkeerden.

Nadere opgaven omtrent de samenstelling der productie van 1895 en omtrent de daarvoor — bij de in 1896 hier te lande gehouden tien veilingen — verkregen prijzen worden aangegeven in bijlage BBB hierachter.

Hoe de netto opbrengst dezer veilingen en de in Indië gedane ontvangsten wegens aldaar verkochte kinazaden zich voordoen tegenover de kosten der gouvernements-kina-onderneming over 1895, kan blijken uit het volgende overzicht, dat tevens soortgelijke opgaven bevat over de vier voorafgegangene oogstjaren.

OOGST-JAREN	Oogst (in K.G.).			De ten verkoop herwaarts verscheepte oogst woog bij uitlevering hier te lande netto (in K.G.):	Kosten op het product gevallen.			Opbrengst bij te gelde making hier te lande (in het jaar volgende op het oogst-jaar), waaronder ook de opbrengst der vóór de veilingen verstrekte monsters.	Met inbegrip van de opbrengst der in Indië gehouden veilingen van zaden en enten <i>a)</i> en van de waarde der in Indië voor den geneeskundigen dienst terug gehouden hoeveelheden bast <i>b)</i> . is het in kolom 9 genoemde bedrag te verhoogen tot onderstaande sommen:	Voordeelig vershil van de berekende jaarlijksche baten (kolom 10) tegenover de jaarlijksche uitgaven (kolom 8). <i>c)</i>	Bij de beoordeeling van het in kolom 11 opgegeven saldo houde men in het oog, dat over al de in elk der jaren 1892 t/m 1896 (zie het hoofd van kolom 2) gehouden veilingen	
	Ledge-riana-bast.	Andere soorten van bast.	Te zamen.		Totaal der in Indië gedane uitgaven voor de gouvernements-kina-onderneming (waaronder ook de kosten voor den afvoer van het product naar de haven van afscheep).	Verdere kosten op het product gevallen, namelijk die van inlading, vervoer over zee en verkoop, zoodat mede uitgaven hier te lande gedaan voor aanschaffing en uitzending van benodigdheden ten dienste der kina-cultuur.	Te zamen				de voor den verkochten gouvernements-oogst verkregen algemeen prijs per 1/2 K.G. bast beliep:	de unitprijs (berekend per procent chinine sulphaat en per 1/2 K.G. bast) afwiesse als volgt:
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
1891 . . .	215 334 ^d	70 766 ^b	286 101	289 053 ⁰⁰	f 109 650	f 38 078	f 147 728	f 232 706	f 234 576	f 86 848	f 0.40 ²⁴	f 0.05 ² af 0.06 ⁷⁵
1892 . . .	268 496 ^b	41 131 ^b	309 628	310 861	98 610	32 411	131 051	134 011	137 909	6 858	0.21 ²⁵	0.02 ²⁵ , 0.05 ⁸
1893 . . .	230 014 ^b	49 934	279 978 ^b	282 530	91 304	23 409	114 713	134 201	134 826	20 113	0.23 ⁷²	0.02 ²⁵ , 0.04 ⁵
1894 . . .	261 025 ^b	34 081 ^b	295 107	298 334	d) 85 644	d) 17 774	d) 103 418	113 520	114 837	d) 11 419	0.19 ⁰²	0.02 ⁵ , 0.03
1895 . . .	293 240	24 147	317 387	322 068	e) *86 468	*12 700	*99 168	117 677	117 952	*18 784	0.18 ²⁵	0.02 ²⁵ , 0.03

a) De opbrengst der te Bandong gehouden veilingen van kinazaden en enten, of van zaden alleen, bedroeg in de jaren 1891 t/m 1895 achtereenvolgens f 1870, f 3207, nihil, f 745 en f 275.

b) Alleen uit de oogsten van 1892, 1893 en 1894 werden eenige partijen kinabast afgestaan aan den geneeskundigen dienst te Batavia en wel achtereenvolgens 46², 1317 en 1504 K.G., waarvoor, naar den in kolom 12 van het staatsje vermelden algemeen middenprijs, in kolom 10 eene waarde is in rekening gebracht van f 694, f 625 en f 572.

c) Onder de uitgaven in kolom 6 zijn, wat de kosten van personeel betreft, alleen in rekening gebracht de uitgaven ten behoeve van de bij de onderneming actief dienende ambtenaren, enz., niet dus uitgaven wegens pensioenen, verlofs- of nonactiviteits-traktementen, wachtgelden of overtochtskosten uit of naar Indië.

d) In 't vorig verslag kon nog slechts van voorloopige gegevens worden gebruik gemaakt. Thans zijn definitieve cijfers ingevuld.

e) De opgaven, waarbij een * is geplaatst, zijn van voorloopigen aard en zullen wellicht later blijken nog eenige verandering te moeten ondergaan. Het totaal der in 1895 in Indië gedane uitgaven was verdeeld als volgt: traktementen van het Europeesch personeel (met inbegrip van f 4380 wegens reis- en verblijfskosten, schrijfbehoeften en bezoldiging van een laboratorium-bediende) f 24 930; kosten van aanplant, inzameling, vervoer van het product tot aan de haven van afscheeping (Tandjong Priok) f 53 856; en uitgaven voor vernieuwing en herstelling van gebouwen en drooginrichtingen, enz. f 7682.

In verband met de sedert het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 240-241) tot meer rijpheid gekomen plannen van de zijde van sommige particuliere kina-ondernemers op Java, om den door hen geogsten kinabast op Java zelf tot zwavelzure chinine en andere kinazouten te verwerken of te doen verwerken, is ter zake van twee zijden nader een beroep gedaan op de medewerking van het Indisch Bestuur, deels als mede-producent van kinabast, deels als groot consument van chinine (wegens het gebruik in 's lands hospitalen, enz.). ²⁾ Op de aanvragen van den ondernemer van Langenhardjo (Samarang), die opnieuw monsters zwavelzure chinine aanbod, verkregen van zijne voorloopige installatie aldaar, waarvan er één bevonden werd geheel te beantwoorden aan de eischen der Nederlandsche Pharmacopoea, 3de uitgave (1889) ³⁾, werd bij gouvernementsbesluit dd. 16 Juli 1896 n°. 24 te kennen gegeven, dat, zoodra hij getoond zou hebben aan voormelde eischen beantwoordende zwavelzure chinine in het groot te kunnen bereiden, de Indische Regeering — mits zulks voor haar voordeliger zou blijken dan de nu gebruikelijke wijze van afzet der gouvernements-kinabasten — genegen was om, bij wijze van proef en onder nader aan te

¹⁾ Bedoelde uitdunning leverde 7167^b K.G. pijpbast en 5610^b K.G. gebroken pijpen, en onder de eerstbedoelde hoeveelheid bevond zich 1327 K.G. aan pijpbast van 1 M. lengte en 994 K.G. aan pijpbast van 0.75 M. lengte.

²⁾ Voor de behoefte van den Indischen dienst werd gedurende de vier jaren 1892 t/m 1895 eene totale hoeveelheid van 8300 K.G. zwavelzure chinine uit Europa naar Indië verzonden, derhalve gemiddeld 2075 K.G. per jaar.

³⁾ Ook later is gebleken dat de door bedoelden ondernemer gevolgde bereidingsmethode in staat stelde tot het verkrijgen van zwavelzure chinine in de gewenschte zuiverheid.

geven voorwaarden, een zeker gedeelte van den gouvernements-oogst aan hem af te staan ter verwerking tot zwavelzure chinine, en wel hoogstens zoo veel bast als noodig is voor de bereiding van 500 K.G. zwavelzure chinine. Deze beschikking hing samen met het plan van bedoelden ondernemer om ook met particuliere bastproducenten contracten te sluiten tot levering van hun oogst ter verwerking in eene door hem of door eene op te richten naamlooze vennootschap ter hoofdplaats Bandong (Preanger Regentschappen) te stichten chininefabriek. ⁴⁾ Gelijke steun, doch in anderen vorm, werd bij hetzelfde besluit van 16 Juli jl., mede voorwaardelijk, toegezegd aan de Cultuurmaatschappij Pandan Aroem. Deze adressante stelde zich voor de door haar op de onderneming Pandan Aroem in de afdeeling Soekaboemi der Preanger Regentschappen op te richten chininefabriek voorloopig enkel dienstbaar te maken aan de verwerking der van hare eigen kinaplantsoenen afkomstige basten, zonder over te gaan tot contracten met — of opkoop bij — andere bastproducenten. In verband hiermede verklaarde de Indische Regeering zich bereid om — mits zulks voor het Gouvernement voordeliger blijke dan de tot hertoe gevolgde wijze van aan-

⁴⁾ Op de statuten der zich inmiddels voor deze zaak te Samarang gevormd hebbende naamlooze vennootschap: „Bandongsche Chininefabriek“ is goedkeuring verleend bij gouvernementsbesluit dd. 7 September 1896 n°. 17 (Javasehe Courant van 16 October 1896). In de statuten is bepaald dat de op te richten fabriek eene capaciteit moet hebben om jaarlijks 20 000 K.G. chinine te leveren en dat zij zoo tijdig moet gereed zijn dat uiterlijk op 1 Maart 1897 met de werkzaamheden, ook in het laboratorium, een begin kan worden gemaakt. Het maatschappelijk kapitaal is bepaald op f 400 000, waarin bij de oprichting der vennootschap voor f 100 000 was deelgenomen, welke aandelen 1ste serie nog in 1896 zouden moeten worden volgestort.

schaffing der voor 's lands dienst benodigde hoeveelheid zwavelzure chinine — bij wijze van proef een nader te bepalen gedeelte van het voor den Indischen dienst benodigde quantum, tot een maximum van 500 K.G., bij de fabriek te Pandan Aroem in te koop, zoodra het bewijs geleverd zou zijn dat de inrichting in staat is zwavelzure chinine, beantwoordende aan alle eischen van de Nederlandsche Pharmacopoea, in het groot te kunnen produceeren.

De door den waarnemend directeur der gouvernements-kina-onderneming als scheikundige verrichte onderzoekingen betroffen niet alleen de zoogenamde veulings-analyses, maar hadden ook ten doel door alcaloïd-bepalingen licht te doen opgaan over vraagpunten van agronomisch belang. Zoo moest een groot deel der analyses dienen om de verhouding na te gaan van het alcaloïd-gehalte van den boom tot dat zijner takken. De voorloopige slotsom schein er op te wijzen dat bij oude boomen het chininegehalte van den bast der takken, met een omtrek van 3 à 4 c.M., in den regel lager is dan bij jongere boompjes. Ook werden eenige analyses verricht om na te gaan, hoeveel tijd er noodig is om den vernieuwden bast (in zijn geheel, dus tot het cambium, en niet alleen het 2de schraapsel) tot zijn oorspronkelijk gehalte terug te voeren, en daaruit bleek dat zelfs een tijdperk van nagenoeg 12 jaren daartoe nog niet voldoende is. De analyses, welke gedaan werden ter bepaling van de al- of niet-toeneming in alcaloïd-gehalte met den leeftijd van den boom, leerden dat tot het 7de jaar (verder liepen de onderzoekingen nog niet) geen noemenswaardige achteruitgang in chininegehalte (bij gezonde boomen) valt waar te nemen. Weer andere onderzoekingen eindelijk — die echter nog aanvulling behoeften — deden zien dat bast van hooger geplaatste stamdeelen meer chinine bevat dan lager gegroeide bast.

Zowel omtrent de onderzoekingen op scheikundig gebied als omtrent het verrichte in het belang der cultuur wordt uitvoerig gehandeld in het door den waarnemend directeur uitgebrachte jaarverslag, dat gewoonlijk wordt gepubliceerd in het te Batavia verschijnende „Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië”. Laatstelijk is daarin (deel LV) het jaarverslag over 1894 opgenomen.

4. Landbouwondernemingen uitsluitend op contracten met de bevolking berustende, en ondernemingen tot opkoop en bereiding van landbouwproducten.

Aangaande de ordonnantie van 26 November 1895 (Indisch Staatsblad n. 247), houdende herziening der regelen omtrent de verhuring van grond door inlanders aan niet-inlanders op Java en Madura, komen reeds uitvoerige mededeelingen voor in het vorige verslag (blz. 230 234). Omtrent de werking van de nieuwe bepalingen, welke, behoudens het reeds dadelijk van kracht geworden art. 17 (zie lager), eerst van 1 Maart 1896 af toepassing hebben gevonden, zijn voor het tegenwoordig verslag nog geen mededeelingen ontvangen. ¹⁾ Om den gedachtengang, die de samenstelling van de nieuwe verhuurordonnantie en van de bij gouvernementsbesluit dd. 5 December 1895 n. 14 vastgestelde „voorschriften tot uitvoering” heeft beheerscht, voor ambtenaren en belanghebbenden duidelijk te maken, heeft de Indische Regeering eene „Toelichting” doen samenstellen en in het licht gegeven, welke onder de ambtenaren verspreid en — zoo in Indië als hier te lande — ook voor het publiek verkrijgbaar gesteld is.

Terwijl nog in het stadium van onderzoek verkeerden de in 't vorig verslag (blz. 234) bedoelde aangelegenheden betreffende de wetgeving op het stuk der werk- en leverings-contracten ten behoeve van de landbouwnijverheid, en betreffende de vraag wat op den weg der Regeering zou kunnen liggen om — afgescheiden van de zorg voor eene oordeelkundige verdeling van het irrigatiewater (verg. wat daarvoor voorkomt op blz. 133 134 hiervóór en zoo aanstonds sub c.) — de irrigatiebelangen van den eigen landbouw der bevolking, vooral bij toenemende uitbreiding van de voor rekening van particulieren gedreven cultures voor de Europeesche markt, voldoende te verzekeren, zijn als nieuwe voorzieningen, voor de cultuurcentra of voor sommige daarvan van belang, te noemen:

a. de ordonnantie van 10 Juni 1896 (Indisch Staatsblad n. 104), strekkende om, wegens het veelvuldig voorkomen van opzettelijke beschadiging van cultuurgewassen, voornamelijk brandstichting in suikerrietaanplantingen, de eigenaren of beheerders van cul-

tuurondernemingen in de bewaking en beveiliging van den aanplant tegemoet te komen, zijnde te dien einde de hoofden van gewestelijk bestuur (ook die buiten Java en Madura) bevoegd verklaard om, op verzoek en in het belang van eigenaren of beheerders als bovenbedoeld, door dezen bezoldigde beambten als tijdelijke politieoppassers aan te stellen (en des noodig weder te ontslaan), bestemd om van bestuurswege den aanplant en het product te bewaken en te beveiligen:

b. de ordonnantie van 30 October 1896 (Indisch Staatsblad n. 217), houdende, met betrekking tot Java en Madura, voor zoo veel door de gewestelijke bestuurders bij besluit zal worden bepaald waar en in hoever het bij de ordonnantie verordende toepassing zal vinden, scherpere maatregelen tegen het onttrekken van tabakspianten of bladeren aan de rechthebbers, strekkende deze regeling ter vervanging van de reeds bij Indisch Staatsblad 1893 n. 279 getroffen voorzieningen van dien aard, welke enkel verboden het zonder vergunning vervoeren, enz., bij nacht van groene tabakspianten of bladeren, terwijl thans het verbod nog werd uitgestrekt, met verzwaring van de strafbepalingen, tot droge bladtabak, niet op de voor verscheping gebruikelijke wijze verpakt. Voorts werd thans ook aan speciale vergunningen gebonden het bezigen, op gronden bij inlanders in gebruik, van loodsen, schuren of andere opstallen tot het in ontvangst of in bewaring nemen, opschuren of bereiden van tabakspianten en bladeren voor de Europeesche markt. Was reeds bij het hiervóór aangehaald art. 17 (1ste lid) der nieuwe verhuurordonnantie het hebben van opstallen, dienende tot berging of verwerking van door ondernemingen van landbouw of nijverheid verbouwd of beoogd product, absoluut en in algemeenen zin verboden waar het geldt gronden door niet-inlanders van inlanders gehuurd, dat thans — zij het in meer beperkte mate — eene voorziening werd getroffen ten opzichte van onverhuurde gronden van inlanders, vond zijne aanleiding hierin dat in de tabakstreken der residentie Bezoeki speculanten, als waartegen het aangehaalde art. 17 voornamelijk was gericht, ter ontduiking van die bepaling, het middel bedacht hadden om inlanders te doen overgaan tot het oprichten van schuren, enz., op eigen grond, en dan van dezen die gebouwen te huren om daarin tabak te doen inbrengen, die zij, speculanten, hadden opgekocht zonder zich te bekommeren of het productie-gebrek was voor rekening van derden;

en c. de in November 1896 door het Opperbestuur aan den Gouverneur-Generaal verleende machtiging om daar, waar in Nederlandsch-Indië de belangen van ondernemingen van landbouw en nijverheid betrokken zijn bij de irrigatie eener landstreek, en van regeeringswege door aanstelling van toezicht houdende personen uitgaven worden gedaan ter verzekering van eene billijke en regelmatige verdeling van het water tusschen de verschillende belanghebbenden, aan de bedoelde ondernemingen, tot goedmaking van die uitgaven, bij algemeene verordening eene retributie op te leggen, waarvan het door elke der ondernemingen jaarlijks te betalen bedrag zal worden bepaald naar een bij de verordening aan te geven maatstaf. Het ligt in de bedoeling deze regeling al dadelijk in toepassing te brengen in het stroomgebied der Goeng- en Koemisik-rivieren in de residentie Tagal.

De ordonnantie van 9 April 1894 (Indisch Staatsblad n. 87), krachtens welke nieuwe suikerondernemingen, berustende op overeenkomsten met de bevolking, voortaan alleen daar worden toegelaten, waar bij onderzoek gebleken is dat geen gevaar bestaat voor verstoring of bedreiging van de economische belangen der bevolking — en welke ordonnantie, blijkens eene regeeringsbeslissing van 1895, geacht moet worden ook te gelden waar eene fabriek uitsluitend zou dienen voor de verwerking van riet dat van de bevolking is opgekocht — gaf voorts aanleiding tot de vraag, welke rechtsgevolgen sedert 11 April 1894 (datum van inwerkingtreding der ordonnantie) in de lager te vermelden twee gevallen geboren waren voor den houder van eene op den voet van Indisch Staatsblad 1836 n. 10 verkregen vergunning tot oprichting van eene suikerfabriek: a. in het geval de houder vóór 11 April 1894 aan de vergunning nog geene uitvoering gegeven, dan wel de fabriek gebouwd, doch de onderneming nog niet in werking had gebracht, d. i. nog geen aanvang had gemaakt met zijn bedrijf; en b. in het geval de onderneming wel in werking gebracht, doch vóór 11 April 1894 het bedrijf wederom gestaakt was. Te dien aanzien besliste de Gouverneur-Generaal dat de bewoordingen der ordonnantie geen andere uitlegging toelaten dan dat zij toepasselijk is op alle daarbij omschreven ondernemingen, die op 11 April 1894 nog niet in werking waren gebracht, terwijl wanneer uit de omstandigheden, door de Regeering te beoordeelen, is op te maken dat de stakijg

¹⁾ Over de inlandse grondverhuringen in 1895 is gehandeld op blz. 89, 90 hiervóór.

van het bedrijf van eene onderneming *definitief* was, ook bij het opnieuw *in werking brengen* van die onderneming, onverschillig of de oorspronkelijke vergunning volgens de oude of de nieuwe bepalingen was verleend, wederom de bij de meeraangehaalde ordonnantie voorgeschreven vergunning noodig is.

Sedert het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 238) tot ult. Juni 1896 werd, ingevolge de nieuwe bepalingen en verder onder de noodige bijzondere bedingen, de oprichting en het in werking brengen vergund van vier suikerfabrieken in Bezoeki, Pasoe-roean, Probolinggo en Kediri, en wel: *a.* in de dessa Lateng (district en afdeeling Banjoewangi), voorshands met een aanplant van hoogstens 325 bouws ¹⁾; *b.* in de dessa Mondoroko (district Karanglo der afdeeling Malang), met 600 bouws aanplant als maximum; *c.* in de dessa Tandjoeng (district Ranoelemongan der afdeeling Loemadjang), onder bepaling dat de rietaanplant op van de bevolking gehuurde gronden 200 bouws niet zal mogen te boven gaan; en *d.* in de dessa Djoewono (district Kertosono der afdeeling Berbek), voorshands met niet meer dan 550 bouws aanplant (gouvernementsbesluiten dd. 4 October 1895 n°. 3 en 20 Maart 1896 n°. 6, 7 en 8).

Ten aanzien van de overigens ingekomen aanvragen, welke voor zooveel daaromtrent tot ult. Juni 1896 reeds eene beslissing was genomen, betrekking hadden tot de oprichting van 2 suikerfabrieken in Bezoeki, 1 in Banjoemas en 2 in Soerabaja, werd in één geval — betreffende een der beoogde fabrieken in Bezoeki (in de dessa Sletring der afdeeling Panaroekan) — het verzoek door de Indische Regeering voorloopig in advies gehouden (April 1896), en werd aan de andere aanvragers te kennen gegeven dat zij op hun verzoek zouden kunnen terugkomen na het tot stand komen van onderhanden of nog te autoriseeren bevoorruingwerken, zijnde respectievelijk de irrigatie uit de Sapean-rivier (Bezoeki), de bevoeiing van het district Djamboe (Banjoemas) en de bevloeiing van de Solo-vallei in Soerabaja (gouvernementsbesluiten dd. 16 December 1895 n°. 22, 28 Januari 1896 n°. 33 en 1 Maart 1896 n°. 25). Als plaats van vestiging der laatstbedoelde 4 fabrieken hadden de aanvragers op het oog: in Bezoeki de dessa Kendit (afdeeling Panaroekan), in Banjoemas de dessa Djatilawang (afdeeling

ling Poerwokerto) en in Soerabaja de dessa's Kebalanpelang en Doeriwetan (afdeeling Sidajoe).

De uitkomsten nagaannde, in 1895 verkregen door de particuliere landbouwendernemers wier bedrijf uitsluitend berust op overeenkomsten met de inlandsche bevolking, valt het volgende aan te teekenen.

Suikerondernemingen. Van de onder de bovenbedoelde categorie vallende suikerondernemingen namen er aan de suikercampagne van 1895 152 deel, zijnde 2 minder dan in 1894. Terwijl in Bezoeki de in noot 1 hieronder reeds genoemde nieuwe onderneming Soekowidi (met 230 bouws beplante velden en eene productie van 13 426 pikol hoofdsuiker) in werking kwam, werden er, ten gevolge van de lage suikerprijzen, 3 tijdelijk gesloten, met namen Glagamidang in Cheribon, Dankbaarheid in Pasoe-roean en Kalimanah in Banjoemas (welke drie ondernemingen voor den oogst van 1894 gezamenlijk verwerkt hadden 1176 bouws riet en daarvan verkregen hadden 56 081 pikol hoofdsuiker).

De in bijlage CCC hierachter opgenomen cijfers omtrent de uitgestrektheid der beplantingen waarover de ondernemingen hadden te beschikken, de verkregen suikerproductie, enz., zijn ontleend aan opgaven der betrokken administrateurs. Echter heeft bedoeld overzicht slechts betrekking tot 151 van de 152 ondernemingen ²⁾, zijnde van Krebet in Pasoe-roean geen opgaven ingekomen. Bij deze fabriek werd trouwens, evenals in 1894, alleen eenig opgekocht riet vermalen, en de productie zal dan ook niet van belang zijn geweest.

Uitgenomen in West-Java, was in al de overige gouvernements-residentien van het eiland (met 124 van de 151 fabrieken, omtrent welke voldoende gegevens zijn ingekomen) het algemeene cijfer der gemiddelde productie per bouw niet onbelangrijk hooger dan in 1894, en daar bovendien, ondanks de vermindering van het aantal der in werking geweest zijnde ondernemingen, in totaal ruim 3100 bouws riet meer waren verwerkt dan in 1894, namelijk in 't geheel 80 847 bouws, beliep de totale productie (buiten stroop- en zaksuiker) 7 475 597 pikol, tegen 6 682 952 pikol (bij 154 fabrieken) in 1894. Hoe deze totalen per gewest verdeeld waren, blijkt uit het volgende overzicht.

G E W E S T E N .	1 8 9 4 .				1 8 9 5 .			
	Aantal suikerfabrieken die gewerkt hadden, en waarvan de gebruikelijke gegevens ontvangen zijn.	Totale suikerproductie (buiten stroop- en zaksuiker). a)	Gemiddelde productie per bouw.		Aantal suikerfabrieken die gewerkt hebben, en waarvan de gebruikelijke gegevens ontvangen zijn.	Totale suikerproductie (buiten stroop- en zaksuiker). b)	Gemiddelde productie per bouw.	
			Laagste en hoogste cijfer der verschillende ondernemingen.	Bij doorslag over al de ondernemingen.			Laagste en hoogste cijfer der verschillende ondernemingen.	Bij doorslag over al de ondernemingen.
Cheribon	13	433 650	33.66 à 121.00	79.45	12	506 361	39.91 à 131.88	79.48
Tagal	10	624 601	64.43 „ 154.10	104.66	10	638 271	80.77 „ 134.98	102.92
Pekalongan	5	255 397	87.66 „ 114.90	99.49	5	244 233	83.69 „ 113.29	97.81
Samarang	4	215 615	74.72 „ 80.26	76.60	4	249 625	80.57 „ 100.88	88.45
Japara	12	553 042	62.44 „ 108.79	89.58	12	613 699	66.01 „ 119.72	96.87
Rembang	3	44 892	18.33 „ 56.18	33.20	3	63 000	25.42 „ 74.95	43.99
Soerabaja	33	1 957 435	13.69 „ 124.09	95.87	39	2 125 164	57.78 „ 141.43	99.48
Pasoe-roean	18	590 826	34.86 „ 92.16	c) 69.81	d) 16	541 165	61.70 „ 96.00	78.15
Probolinggo	14	671 537	52.43 „ 108.00	88.72	14	747 330	43.09 „ 126.06	95.57
Bezoeki	11	475 606	56.42 „ 123.97	81.71	12	551 144	58.37 „ 114.07	84.83
Banjoemas	5	144 762	42.25 „ 73.35	57.28	4	231 024	81.29 „ 103.07	90.97
Bagelen	2	73 164	56.03 „ 87.63	71.37	2	74 401	70.55 „ 80.94	75.00
Madicoen	4	246 315	46.01 „ 102.99	85.36	6	279 844	59.26 „ 117.24	96.65
Kediri	12	486 650	41.03 „ 116.16	81.68	12	610 336	44.06 „ 126.44	99.12
Totalen	154	6 682 952	18.33 à 154.10	c) 86.05	d) 151	7 475 597	25.42 à 141.43	92.47

a) Buiten de geproduceerde hoofdsuiker werd, voor zooveel te dien aanzien opgaven ontvangen zijn, in 1894 verkregen door 71 fabrieken 169 081 pikol stroop- en 293 164 pikol zaksuiker.

b) Als voren in 1895 door 66 fabrieken 119 548 pikol stroop- en 256 987 pikol zaksuiker.

c) Betreft 1 onderneming minder dan het cijfer, genoemd in kolom 2, zijnde voor de fabriek Krebet in Pasoe-roean, in de productieopgaven begrepen met 3400 pikol, de gemiddelde productie per bouw niet bekend.

d) Zonder de in de voorgaande noot bedoelde fabriek Krebet, welke in 1895 wel gewerkt had, maar waarvan over dat jaar geenerlei opgaaf inkwam.

Zooals het overzicht doet zien, was het algemeene middencijfer der productie (92.47 pikol per bouw, zonder stroop- en zaksuiker te rekenen) niet onbelangrijk hooger dan in 1894 (86.05 pikol per bouw), maar ook in vergelijking met de opgaven over 1891, 1892 en 1893 (achtereenvolgens 84.48, 83.88 en 88.61 pikol per bouw), getuigden de uitkomsten van 1895 van vooruitgang. Evenals in 1893 telde men 50 fabrieken met eene gemiddelde

productie van 100 en meer pikol per bouw; in 1892 was dit het geval bij 30 en in 1894 bij 34 fabrieken. Bovenaan stond ditmaal de onderneming Gempolkerep in Soerabaja met 141.43 pikol per bouw, terwijl achtereenvolgens in 1892, 1893 en 1894 de ondernemingen Wonopringgo in Pekalongan, Watoetoelies in Soerabaja en Tjomal in Tagal het hoogste productiecijfer vertoonden met respectievelijk 131.76, 138.83 en 154.10 pikol per bouw.

¹⁾ Deze fabriek, Soekowidi genaamd, werd reeds in 1895 in werking gebracht. Bij gouvernementsbesluit dd. 23 April 1896 n°. 11 werd aan de eigenaren vergund de beplantingen op te voeren tot 650 bouws.

²⁾ Hiervan behoorden er 81 aan naamlooze vennootschappen, en van de 71 ten name van particulieren staande ondernemingen waren 47 het eigendom van Europeanen, 22 van Chinezen en 2 van Europeanen en Chinezen gezamenlijk.

Gerangschikt naar den omvang harer beplantingen waren de ondernemingen te verdeelen als volgt: 22 ondernemingen beschikten over 102 tot 387 bouws, — 80 over 400 tot 597 bouws, — en 49 over 600 tot 898 bouws. De gebezigde gronden waren, vooral in Oost-Java, voor het meerendeel communaal bezeten sawahvelden. Bij uitzondering werd ook gebruik gemaakt van tegallan's, welker ligging gelegenheid bood ze te doen bevroeien.

De voor sawahs betaalde huursommen liepen zeer uiteen; de middensom kon op f 40 per bouw gesteld worden; in enkele gewesten betaalde men veel minder; in Madioen bijv. werden in Ngawi en een gedeelte van Magettan, waar de grondbezitters groote aandeelen hebben en weinig vraag voor suikerrietteelt is, ongeveer 225 bouws ingehuurd zelfs voor f 7,50 per bouw. In Pasoeroean, Probolinggo en Bezoeki werd daarentegen tot f 60 en f 80 per bouw besteed. De landrente wordt gewoonlijk door den verhuurder betaald. Door het ophouden der felle concurrentie van eenige fabrieken onderling, die vooral in Pasoeroean in 1894 gaande was, daalden in 1895 de huurprijzen aanmerkelijk; ook werden hier en daar de voor grondhuur bestede bedragen, zoo wel als de loonen, gedrukt door de nog altijd lage suikerprijzen.

Gewoonlijk wordt er op gelet dat op dezelfde gronden geen twee keer achtereem suikerriet geplant wordt; dikwijls ziet de fabrikant er zelfs op toe, dat hij geen gronden krijgt, welke in de laatste twee jaren met suikerriet beplant zijn geweest. In verband met de hier en daar in Soerabaja heerschende schaarschte van gronden werd aldaar bij circulaire van den resident het planten van suikerriet op gronden, waarvan in het onmiddellijk voorafgegaane jaar dit gewas was geoogst, verboden, omdat dit nadeelig werd geacht.

De bewerking der velden heeft over het algemeen door daglooners plaats. Bij graafwerk in de volgens het Reijnos-systeem aangelegde tuinen wordt veel op taak gewerkt, hetgeen gezegd wordt voor beide partijen voordelig te zijn.

In sommige gewesten (thans worden als zoodanig genoemd Cheribon, Japara, Rembang, Pasoeroean en Probolinggo) werkten de ondernemers ook opgekocht riet; in zeer enkele gevallen was met de planters nopens de teelt overeengekomen en hadden zij voorschot genoten.

Contracten voor grondbewerking werden vooral in Oost-Java

¹⁾ In verband met het voorafgegaane schijnt het niet zonder belang hier, in aansluiting aan het vorig verslag (blz. 235/236, noot 1), weder eenige gemiddelden omtrent riet- en suikerproductie te doen volgen, ontleend aan van de kundige zijde verzamelde gegevens (zie Archief voor de Java-suikerindustrie,

gesloten. Van die werkwijze komen echter de ondernemers van lieverlede terug, omdat zij inzien, zoo wordt gezegd, dat ook langs anderen weg voor denzelfden prijs beter werk geleverd kan worden. De kosten der bewerking ingevolge contract, de huur inbegrepen, loopen gewoonlijk uiteen van f 100 tot f 200 per bouw. Blijkt het dat de inlandsche contractanten nalatig zijn in het naleven van de overeenkomsten, door slechte of onvoldoende bewerking, dan gebeurt het nu en dan dat de ondernemers de verdere bewerking door daglooners doen plaats hebben, in welk geval het aan die daglooners betaalde bedrag van de contractueel bedongen sommen wordt afgetrokken. Gewoonlijk wordt op het bedongene de helft als voorschot uitbetaald, terwijl de verdere termijnen gekweten worden op aanvraag der belanghebbenden en na het snijden van het riet. Ook worden in enkele gewesten contracten voor ploegarbeid gesloten; in Soerabaja wordt door de administrateurs der fabrieken de bevolking voorzien van Europeesche ploegen. In Bezoeki worden bijna uitsluitend broedjoelan-tuinen aangelegd, omdat de bevolking aldaar niet gewend is aan eene andere wijze van bewerking. Elders is een gewijzigd Reijnos-systeem het meest in zwang. Voor het graafwerk volgens dit laatste systeem wordt veel gebruik gemaakt van den patjol; in enkele gewesten in Oost-Java, vooral bij bewerking van vette kleigronden, meer van de spa (lempak).

Bemesting der aanplantingen had overal plaats. Als meststoffen worden gebruikt: asch, boengkil, stalmest, het residu der filterpersen, guano en kunstmest (zwavelzure ammonia).

Wat de weersgesteldheid aangaat, was deze over het algemeen gunstig voor den groei van het riet, doch nadeelig voor het sappehalte en de fabricage. Door de langdurige regens, die in de meeste gewesten tot ult. Juni aanhielden, werd wel eene groote rietproductie (ten gevolge van eene bijzonder welige uitstoeling) verkregen, doch viel het sappehalte niet meê, en werd de fabrieksarbeid hier en daar belemmerd doordien de drassigheid van vele wegen moeilijkheden bij het rietvervoer deed ondervinden, en door de noodzakelijkheid, voor eenige fabrieken die niet van kunstmatige ampas-drogers voorzien zijn, om tijdelijk het malen te staken. Toch bereikte de suikerproductie, zooals hooger gezegd, een vrij hoog gemiddelde.¹⁾

1896, blz. 632/633), waarbij op te merken valt dat die gegevens betrekking hebben tot 90 pct. der beplantingen ten behoeve van al de op Java (dus ook op erfpachts- en particuliere landen, zoomede in de Vorstenlanden) gewerkt hebbende suikerfabrieken.

GEWESTEN.	Totaal der gewerkte onder-nemingen.	Aantal ondernemingen waartoe de opgaven in de vier volgende kolommen betrekking hebben.	Per bouw netto aanplant werd in 1895 gemiddeld verkr-gen:			Rendement (2 pikol zaksuiker gelijkstellende met 1 pikol hoofdsuiker).	
			pikols riet.	pikols hoofdsuiker.	pikols zaksuiker.		
West-Java	Cheribon	14	9	953	94.1	3.3	10.65 pct.
	Tagal	11	8	1079	103.7	11.7	10.15 "
	Pekalongan	5	5	1016	97.3	8.7	10.00 "
	Samarang	4	4	906	87.8	1.2	9.76 "
Midden-Java	Japara	12	10	974	96	6.5	10.19 "
	Soerakarta	16	16	924	84	5.7	9.40 "
	Djokjokarta	16	15	1084	102.9	6.5	9.79 "
	Banjoemas	4	4	983	87.6	10.5	9.45 "
	Bagelen	2	2	656	56.9	10.9	9.50 "
Oost-Java	Rembang	3	3	1011	96.4	9.5	10.00 "
	Soerabaja	42	38	797	82.2	10	10.94 "
	Pasoeroean	18	16	992	94.5	7.3	9.89 "
	Probolinggo	14	14	992	87.3	9.2	9.26 "
	Bezoeki	12	11	919	95.6	10.9	11.60 "
Madioen	6	6	1151	91.4	13	8.51 "	
Kediri	16	16	1018	98.73	7.92	10.09 "	
West-Java	30	22	978	92.35	6.24	9.76 "	
Midden-Java	54	51	993	91.87	9.74	9.74 "	
Oost-Java	111	104	992	92.84	8.53	9.79 "	
Totalen over 1895	195	177	992	92.84	8.53	9.79 "	
Over 1894 waren de cijfers:	West-Java	31	24	899	92.5	10.6	10.88 "
	Midden-Java	54	44	803	81.5	6.8	10.58 "
	Oost-Java	111	98	901	86.2	10.8	10.13 "
Totalen	196	166	875	85.8	9.7	10.36 "	

Deze tabel doet zien dat, terwijl in 1895 117 pikol riet gemiddeld per bouw méér werd geoogst dan in 1894, de suikerproductie niet in evenredigheid verminderde. Toch werd (zaksuiker herleid tot hoofdsuiker in de verhouding van 2:1) 6.46 pikol suiker per bouw méér verkregen, hoewel het gemiddeld rendement slechts 9.79 pct. was, in plaats van 10.36 pct. in 1894. Ook verdient opmerking dat in 1895 minder zaksuiker werd afgeleverd: in 1894 toch kwam op 8.85

deelen hoofdsuiker 1 deel zaksuiker, in 1895 evenwel slechts 1 deel op 10.88 deelen. In voornemd orgaan der Java-suikerindustrie vindt men ook reeds opgaven (voor een klein deel bij benadering verkregen) omtrent de uitkomsten der suikercampagne van 1896, waaraan door 10 der in 1895 gewerkt hebbende fabrieken niet werd deelgenomen, terwijl in Java's Oosthoek 1 nieuwe onderneming (Nangkaan) toen voor 't eerst maalde. De 10 eerstbedoelde fabrieken

Door de ondernemingen, welke nog recht op het gebruik van water voor beweegkracht hadden, werd niet geklaagd over onvoldoende verstrekking.

Gebrek aan irrigatiewater ontstond hier en daar na het invallen van de felle droogte, die op den zeer langdurigen westmoesson van 1894/95 volgde. In de afdeelingen Koedoes (Japara) en Ngawi (Madioen) werd daarover geklaagd; de in laatstgenoemde afdeeling te dier zake gezeten quæsties konden in der minne worden geschikt. In de afdeeling Djombang (Soerabaja) moest op een tweetal fabrieken gestopt worden door gebrek aan injeetwater ten gevolge van de droogte.

Brandstichting in de riettuinen kwam veelvuldig voor in de residentieën Probolinggo en Bezoeki (verg. blz. 34 hiervóór). Uit andere gewesten, uitgenomen Soerabaja, werd daarover weinig geklaagd. Op blz. 211 hiervóór is reeds gewag gemaakt van de ordonnantie van 10 Juni 1896 (Indisch Staatsblad n°. 104), ten doel hebbende de ondernemers in het bewaken en beveiligen van de riet- (en andere) plantsoenen tegemoet te komen.

Om de suikerindustrie behulpzaam te zijn in hare — sedert ook langs anderen weg vrij wel geslaagde — pogingen tot het verkrijgen van tegen de serehziekte bestand blijvende rietsoorten, waren in 1890/91 te Toboali op Banka voor gouvernementssrekening 18 Britsch-Indische rietsoorten aangekweekt, welke proefaanplanting, om te trachten bevrijd te raken van eene zich daarin vertoond hebbende andere ziekte (cercospora-bladziekte), in 1894/95 naar Pangkalpinang was overgebracht, echter beperkt tot 5 serehrij gebleken variëteiten (verg. vorig verslag, blz. 216, noot 2). Toen de plantkundige, die reeds van den aanvang af met de algemeene leiding dezer proef is belast geweest, zich in October 1895 andermaal naar Banka begeven had, bleek op het nieuwe terrein (ter grootte van 19 bouws) ook de genoemde bladziekte verdwenen, en bestond dus geen hinderpaal meer om, met dispensatie voor zooveel noodig van de verbodsbepalingen tegen den in- en doorvoer in sommige deelen van Java van suikerriet en suikerrietstekken, de te Pangkalpinang te winnen rietstekken naar Java te doen overbrengen, opdat aldaar kunne worden nagegaan of uit de bedoelde variëteiten met voordeel suiker kan worden geproduceerd, met andere woorden of de verwerking financieel betere uitkomsten kan geven dan de thans op Java verbouwd wordende rietsoorten, waaronder er zijn (afkomstig van de door verenigingen van suikerfabrikanten gestichte proefstations¹⁾), die mede immuniteit tegen de serehziekte schijnen te bezitten. Ten einde op dit punt zekerheid te verkrijgen, heeft het „Algemeen syndicaat van suikerfabrikanten op Java” zijne medewerking toegezegd. In verband daarmee bestond het voornemen (gouvernementsbesluit dd. 13 Mei 1896 n°. 13) de van Pangkalpinang (Banka) afkomstige rietstekken kosteloos ter beschikking te stellen van voormeld syndicaat, mits zijnerzijds ook kosteloze verstrekking zou plaats hebben bijaldien niet tot bedoelde vereeniging toegetreden suikerfabrikanten zich daartoe bij het syndicaat aanmelden. Eerlang zou nu waarschijnlijk de opheffing der gouvernementssrekening op Banka

ken waren: Bandjaran in Japara, Tegalweroe in Djokjakarta, Keben en Wringin Agoeng in Rembang, Ngoro en Tawangari in Soerabaja, Kloerahan en Yossowilangoen (of Kaliteloe) in Pasoeroean, zoomede Koewarassan (of Brenggolo) en Soetjen in Kediri. Toch zou het totaal der beplantingen slechts met ruim 3.5 pct., namelijk van 97 160 tot 93 740 bouws netto zijn teruggegaan, en de productie met ruim 7.5 pct., namelijk van 9 416 398 pikol (581 569 ton) tot 8 699 295 pikol (537 280 ton), hierbij de zaksuiker tot hoofdsuiker herleid in de gebruikelijke verhouding.

Blijkens de officieele maandstaten van den uitvoer van Java en Madura werden gedurende het afscheepjaar 1 Juli 1895 tot 30 Juni 1896 van daar verscheept naar buitenlandsche markten 569 873 ton suiker, tegen 492 099 ton in dezelde periode van 1894/95. Bij de aflading werden de volgende landen en plaatsen als bestemming opgegeven (over de eindbestemming der in 1895 uit Indië verscheepte Java-suiker zie een der noten van afd. IV, § 1, van dit hoofdstuk):

Bestemming.	1894/95	1895/96	Bestemming.	1894/95	1895/96
Nederland	2 107	1 459	Per transport	162 900	292 433
Engelsch Kanaal v/o	45 726	151 870	Britsch-Indië	9 405	4 209
Engeland	19 798	17 049	Port Saïd v/o	104 141	109 651
Frankrijk	7 390	5 478	Singapore	32 363	18 146
Spanje	10 186	"	Hongkong	139 323	126 811
Id. v/o	5 189	2 156	China	9 649	4 266
Overig Europa	18 575	16 495	Australië	34 301	14 346
Amerika	53 929	97 926	Naar elders	17	11
Transporteeren	162 900	292 433	Totaal (tonnen)	492 099	569 873

¹⁾ Aanvankelijk waren deze proefstations drie in getal. Blijkens het verslag van 1887 (blz. 167, noot 1) was dat voor Midden-Java toen gevestigd te Samarang, dat voor West-Java te Kagok (Tagal) en dat voor Oost-Java te Pasoeroean. De beide laatstbedoelde proefstations zijn tot dusver op gemelde plaatsen in stand gebleven, doch dat voor Midden-Java, hetwelk in 1891 verplaatst was naar Klatten (Soerakarta), is in 1893 opgeheven. (Te Klatten bestaat nu een particulier proefstation voor indigo; verg. vorig verslag, blz. 239.)

in overweging kunnen worden genomen.

Omtrent de serehziekte is, na hetgeen ter zake over 1895 reeds in 't vorig verslag (blz. 237) werd aangeteekend (namelijk dat in het najaar van 1895 op Java alleen nog als serehrij streken waren aan te merken de residentie Preanger Regentschappen en de aangrenzende afdeelingen Buitenzorg en Galoeh der residentieën Batavia en Cheribon), in de bijdragen voor dit verslag slechts vermeld gevonden dat, volgens berichten van den aanvang van 1896, sporen van sereh ook zouden zijn aangetroffen in bibietaanplantingen in de afdeeling Limbangan van eerstgenoemde residentie, blijkens de bevindingen van een scheikundige, in dienst van eene bij de suikerindustrie betrokken handelsfirma te Soerabaja.

Dat het kweken van plantriet, hetzij als afzonderlijk bedrijf, hetzij vanwege suikerfabrikanten die er eigen bibietaanplantingen in bergstreken op nahouden, in sommige gewesten een belangrijke omvang heeft bereikt, kan worden opgemaakt uit het als bijlage DDD hierachter overgelegde overzicht, waarin eenige van de gewestelijke bestuurders op Java ontvangen min of meer volledige gegevens met betrekking tot de suikerbibiet-ondernemingen zijn bijeengebracht. In de Preanger Regentschappen inzonderheid nam dit bedrijf in bloei toe. Daarentegen ondervonden de bibiet-ondernemers in de afdeeling Malang der residentie Pasoeroean, die vroeger goede zaken maakten, dat sedert het voorkomen van sereh in veler aanplantingen, het vertrouwen in de kwaliteit der Malang-bibiet zeer geschokt was.

Over de aanzuivering van hetgeen aan 's lands kas over 1895 tegoed kwam wegens het toen ter zake van de vroeger op contract met het Gouvernement gewerkt hebbende suikerfabrieken verschuldigde vierde $\frac{1}{5}$ gedeelte van den uitgestelden cijns over de laatste vijf contractsjaren 1887 t/m 1891, viel niet te klagen. Voor al de bedoelde ondernemingen werd het verschuldigde in het najaar van 1895 bij termijnen gekweten. Boete wegens te late betaling behoefde niet te worden opgelegd. Zoodanige boete, in 1894 of vroeger door twee ondernemingen in Kediri beloopt, kwam gedeeltelijk en sedert — in Juli 1896 — volledig binnen.

Ten aanzien van het in 1896 verschuldigde laatste $\frac{1}{5}$ gedeelte van den uitgestelden cijns blijkt uit de tot dusver hier te lande ontvangen berichten dat drie van de vier termijnen reeds volledig voldaan zijn; evenzeer de boeten, door de eigenaren van een zestal ondernemingen beloopt wegens te late aanzuivering van den eersten termijn.

Wat de achterstallige schuld wegens plantloos en cijns over jaren vóór 1887 betreft, nog rustende op de eigenaren der in één hand zijnde vier gewezen contractsfabrieken in Cheribon, met namen Ardjowinangon, Glagamidang, Paroengdjaja en Gempol, valt aan te teekenen dat in mindering van het op ult. 1893 nog verschuldigde, ad f 79 543,20 (verg. het verslag van 1894, blz. 217), in November 1895 werd afbetaald f 30 000, terwijl — nadat inmiddels bij notariële akte de in 't verslag van 1888 (blz. 204) bedoelde overeenkomst tusschen de Indische Regeering en een der crediteuren, welke mede hypotheekrechten op de bedoelde fabrieken uitoefende, nader met drie jaren (tot 21 April 1899) was verlengd — de afbetaling van de rest, ad f 49 543,20, reeds volgde in Augustus 1896. Het op twee dier fabrieken ten behoeve van het Gouvernement gevestigd hypothecair verband is dan ook geroyeerd.

Tabaksondernemingen. De tabaksindustrie op Java, voor zooveel zij op overeenkomsten met de bevolking berust, had in 1895 weder een kleiner arbeidsveld dan in 1894. Dienaangaande zijn over beide jaren onderstaande opgaven ontvangen (zie nader bijlage EEE), waarin alleen op gevestigde ondernemingen geëind wordt, niet dus op die industrieelen, meestal Chineezeren, maar nu en dan ook Europeanen, die zich bepalen tot het opkopen van tabak, door inlanders uit eigen beweging geplant.

GEWESTEN.	1894.		1895.	
	Aantal ondernemingen in werking geweest.	Verkregen hoeveelheid tabak (in K.G.). Blad-tabak. Krossok (kerf-tabak).	Aantal ondernemingen in werking geweest.	Verkregen hoeveelheid tabak (in K.G.). Blad-tabak. Krossok (kerf-tabak).
Tagal	4	2 221 816	a) 1	3 500 1 500
Probolinggo	20	1 479 888 697 103	b) 18	639 473 635 067
Bezoeki	20	2 207 500 3 565 000	a) 20	2 486 500 3 062 000
Benjoemas	3	225 500 221 500	c) 2	82 500 135 000
Kediri	4	15 000 196 730	d) 4	35 000 20 625
Totalen	48	3 930 109 4 681 155	45	3 246 973 3 854 192

a) Dezelfde onderneming of ondernemingen, welke in 1894 gewerkt hadden.

b) Zonder de drie in één hand zijnde ondernemingen Titroliwangsan, Tempoh en Pasirian, welke in 1895 gesloten waren. Daarentegen telde nu weder de onderneming Moedjoer mede, welke, bij geëis aan gegevens, in de opgaven over 1894 buiten aanmerking bleef.

c) De in 1894 gewerkt hebbende onderneming Poerwordjo verkreeg in 1895 geen product en is hier derhalve niet medegerekend.

d) De uitgetrokken productiecijfers voor Kediri hebben slechts betrekking tot 3 van de 4 ondernemingen. Van Tjangkring toch is niets anders gemeld dan dat eene geringe hoeveelheid krossok verkregen was. Een der onder 1894 genoemde ondernemingen — Dandangan — werkte in 1895 niet. Daarentegen werd in Blitar de onderneming Tales geopend.

Het door de gevestigde ondernemingen verkregen product is meestal afkomstig van gronden door de ondernemers van de bevolking gehuurd; sommige ondernemers doen ook tabak planten op gronden, die zij van het Gouvernement in erfpacht hebben verkregen. Hoewel vele der bedoelde industrieelen zich genoeg moeite geven om, door kosteloze verstreking van superieure zaden en door aansporing van den inlandschen planter tot goede verzorging van het gewas, het product in hoedanigheid te doen vooruitgaan, blijven die pogingen maar al te vaak schipbreuk lijden op de gemakzucht van den dessaman, die liever groote aanplantingen slecht, dan kleine uitgestrektheden goed onderhoudt. Daarbij maakt de scherpe concurrentie het dezen laatste gemakkelijk om van eene z. i. te veel eischende onderneming naar eene voor hem gemakkelijkere over te gaan (zie ook wat over deze zich hoofdzakelijk in Bezoeki voordoende concurrentie gezegd is op blz. 211).

Schuurbranden kwamen in grooten getale in Bezoeki voor, en moesten vermoedelijk, even als één geval in Probolinggo, aan kwaadwilligheid worden toegeschreven.

De streken, waar de hooger bedoelde opkoop van door den inlander uit eigen beweging geteelde tabak van betekenis is, welk product voornamelijk voor de inlandsche markt bestemd wordt, zijn o. a. in Pekalongan de afdeeling Batang, in Bagelen de afdeeling Ledok, in Pasoeroean de afdeeling Malang en verder de residentien Rembang, Kadoe en Preanger Regentschappen.

Volgens handelsberichten zou de geheele in 1896 hier te lande verkochte Java-tabaksoogst van 1895 (waaronder dus ook begrepen het product van huurlanden in de Vorstenlanden, van erfpachtgronden in de gouvernementresidentien en van een paar particuliere landerijen) hebben bestaan uit 86 208 „pakken” bladtabak en 67 139 pakken krossok („scrubs”), waarvoor dooreengenomen zou zijn verkregen respectievelijk ongeveer f 0,51 en ongeveer f 0,20 per $\frac{1}{2}$ K.G., welke gemiddelden over de in 1895 verkochte partijen van het gewas 1894 (84 611 pakken bladtabak en 68 733 pakken krossok) respectievelijk waren geweest p. m. f 0,36^s en p. m. f 0,21. In verband met de gunstigere marktprijzen in 1896 voor Java-bladtabak bedongen, was de totale opbrengst van het gewas 1895 te stellen op omstreeks f 10 miljoen, terwijl die van het gewas 1894 had bedragen p. m. f 8 miljoen. Bladtabak en krossok dooreengerekend, kwam de algemeene middenprijs neer: in 1896 op p. m. f 0,37^s per $\frac{1}{2}$ K.G., tegen in 1895 op p. m. f 0,30^s.

Ondernemingen voor het pellen van rijst en voor het bereiden van cassave. In West-Java vindt men een vrij groot aantal inrichtingen, meestal aan Chineezzen, doch enkele ook aan Europeanen of zelfs aan inlanders toebehoorende, voor den opkoop van padi van de bevolking ter verwerking tot rijst voor den uitvoer. Dit bedrijf nam in 1895 geen hoogere vlucht. In de Preanger Regentschappen werd een dier rijstpelmolens gesloten en ging er bij de 37, waar gewerkt werd, minder om dan in 1893 en 1894, daar zij slechts afleverden 109 098 pikol rijst; terwijl in 1893 en 1894, toen telkens 38 molens aan den gang waren geweest, deze achter-eenvolgens 131 595 en 169 696 pikol rijst aan de markt brachten. Voor de padi werd aan de inlandsche verbouwers betaald f 15 à f 22 per 10 pikol, terwijl voor het afgewerkte product tusschen f 3,50 à f 5 per pikol werd bedongen. Het aantal dergelijke ondernemingen in Krawang beliep 40 (met 141 molens), waanneer ook medegemeld worden 2 (met 12 molens) op de particuliere landen Tegalwaroe en 1 (met 5 molens) op het erfpachtland Kalangsari. De laatstbedoelde 17 molens verkregen gezamenlijk uit 67 445 pikol padi 38 450 pikol rijst; en de 124 andere werkten 179 708 pikol padi tot 84 600 pikol rijst. In 1893 was in Krawang afgeleverd, door 104 molens, 105 297, en in 1894, door 129 molens, 119 335 pikol rijst. Nopens den omvang van dit bedrijf in Bantam zijn weder geen cijfers genoemd. Alleen is gemeld dat de in den laatsten tijd gesloten geweest zijnde rijstpelinrichting Tembong (afdeeling Serang) werd gehuurd door een European, die haar in 1895 weder in werking bracht, dat Sempoe (mede in Serang) werd geëxploiteerd door een Chineeschen huurder, en dat Tjiomas (afdeeling Pandeglang) slechts enkele

maanden werkte. Wat de residentie Cheribon betreft, waar twee Europeesche firma's en een aantal Chineezzen mede rijstpelmolens exploiteeren, worden voor 1895 voor de beide eerstbedoelde ondernemers hoeveelheden opgegeven van 30 000 en 124 361 en voor de Chineesche pelmolenaars gezamenlijk 180 000 pikol, doch het is niet duidelijk of zulks geldt het opgekochte, dan wel het afgeleverde product. In 1894 hadden de opgaven betrekking tot het verwerkte product, ad respectievelijk 26 500, 89 800 en 195 000 pikol padi.

Uitgenomen eene dergelijke (Europeesche) onderneming in Kediri, waaromtrent echter ook over 1895 niets vernomen werd schijnt van den opkoop van cassave ter bereiding tot meel (tapioca) mede enkel in West-Java eenig werk te worden gemaakt, doch alleen in de Preanger Regentschappen en Cheribon. De in laatstgenoemd gewest gevestigde cassavemeel-fabriek Poelasari, in handen van een Chinees, leverde in 1895 iets meer op dan in 1894; zij verkreeg in 't geheel 1561 pikol meel uit 4872 pikol cassave, tegen 1200 pikol meel uit 4000 pikol cassave in 1894. In de Preanger Regentschappen werkten in 1895 drie dergelijke ondernemingen, mede door Chineezzen gedreven. Gezamenlijk produceerden zij 27 000 piko. tapioca, tegen 39 350 pikol in 1894.

Indigo-ondernemingen. De indigo-industrie, voor zooveel zij op overeenkomsten met de bevolking berust, dus ongerekend de in een verder gedeelte van dit verslag te bespreken indigo-ondernemingen in de Vorstenlanden en op sommige particuliere landerijen. ¹⁾ bleef in 1895 over 't geheel van gelijken omvang als in 1894. Het aantal gewerkt hebbende ondernemingen beliep, evenals toen, 25, waarvan alleen 15 in Kediri. Slechts van 19 kwamen opgaven over beide jaren in. Beschikten sommige in 1895 over minder aanplant dan het jaar tevoren, andere breidden hun arbeidsveld uit. Vrij algemeen werd echter in 1895 eene hoogere productie gemaakt. Bedoelde 19 ondernemingen toch hadden in 1894 gezamenlijk een aanplant van 4453 en in 1895 van 4585 bouws, terwijl zij daarvan verkregen respectievelijk 114 808 en 143 824 K.G. indigo, d. i. gemiddeld per bouw: in 1894 ruim 25 $\frac{1}{2}$, doch in 1895 ruim 31 K.G. Bij Soembernilo in Pasoeroean werd zelfs 40 K.G. per bouw gemaakt.

In het volgende overzicht vindt men al de 25 ondernemingen genoemd, dus ook de 6 waarvan alleen hetzij over 1894, hetzij over 1895 opgaven inkwamen.

Gewesten en afdeelingen.	Ondernemingen	1894.		1895.	
		Bepalte uitge- strekt- heid (in bouws).	Pro- ductie (in K G.)	Bepalte uitge- strekt- heid (in bouws).	Pro- ductie (in K G.)
PEKALONGAN.					
	Pekalongan . . .	370	5 250	187	5 950
	Batang . . .	233	5 491	220	6 499
	Id.	344	7 081	307	8 700
	Id.	307	7 000	a) †	†
SAMARANG.					
	Kendal . . .	241	4 743	222	7 457
REMBANG.					
	Soeban . . .	86	2 586	†	†
PASOEROEAN.					
	Bangil . . .	89	3 337	100	4 000
	Id.	55	1 500	68	2 500
MADJIEH.					
	Madioen . . .	283	5 600	152	5 978
	Id.	166	6 251	208	7 140
KEDIRI.					
	Kediri . . .	250	6 365	†	†
	Id.	175	6 000	230	7 250
	Id.	†	†	100	2 150
	Id.	275	7 000	400	10 150
	Id.	125	1 750	†	†
	Id.	200	3 500	350	6 000
	Id.	500	16 000	500	18 500
	Id.	250	7 300	280	7 800
	Id.	†	†	150	2 500
	Id.	190	5 390	241	7 400
	Id.	500	16 000	500	17 000
	Id.	177	4 180	210	7 75
	Id.	250	7 100	170	7 250
	Id.	65	1 260	60	1 000
	Id.	90	2 425	150	5 506
	TOTALEN . . .	5221	132503	4835	148474

a) Waar aanplant of productie niet is opgegeven, is zulks door een † aangeduid.

¹⁾ Op erfpachtlanden werd in 1895, voor zooveel blijkt, de indigo-cultuur alleen nog gedreven op Bagendoel in Kediri, doch de productie bleef onbekend.

De meeste der hiervóór genoemde indigo-ondernemingen behooren aan naamloze vennootschappen, en waar bijzondere personen ze exploiteerden, waren het doorgaans Europeanen. Alleen de onderneming Soemhernilo in Pasoeroean was het eigendom van een Chinees. In de wijze van werken der verschillende ondernemingen is over het algemeen weinig verschil.

De prijzen, waarvoor de sawahs van de bevolking gehuurd worden, liepen, naar gelang ze ook voor een vierden of vijfden snit worden aangehouden, van f 15 tot f 40 per bouw. Wordt viermalen gesneden, dan blijven de gronden 14 à 16 maanden, en als vijf snitten geoogst worden, 18 maanden met indigo beplant. De beide ondernemingen in Pasoeroean plantten bijna bij uitzondering op gronden, welke te voren met suikerriet beplant waren.

Opkoop van thee. In de buurt van sommige der op erfpachtgronden gevestigde thee-ondernemingen in de Preanger Regentschappen gaat de bevolking er meer en meer toe over, daarin geholpen door zaadverstrekking vanwege de theeabrikanten, om op hare eigen gronden theeplantsoenen tot stand te brengen. In den omtrek der onderneming Parakansalak (afdeeling Soekaboemi) besloegen bedoelde theeplantsoenen bij het einde van 1895 reeds 302 bouws, waarvan 237 bouws vruchtdragende tuinen. Het product hiervan (275 768 K.G. nat blad) werd bij Parakansalak opgekocht. In de afdeeling Soemedang verkreeg de onderneming Tjinangran van dergelijke plantsoenen der bevolking (waarvan echter de uitgestrektheid niet blijkt) 69 768 K.G. nat product. Van vier andere erfpachtondernemingen in hetzelfde gewest, met namen Tendjo Aijoe, Sindangsari, Waspada en Pasir Telagawarna, waar de bevolking voor dit haar bedrijf in 1895 mede afzet vond, zijn nopens dien opkoop geen cijfers gemeld.

De drie kleine inlandsche ondernemingen in de afdeeling Limbangan, van welke in 't vorig verslag sprake was, gingen voort thee voor den binnenlandschen handel te leveren. Tjigosong en Pasir Tjitjoeroek, beide aan denzelfden eigenaar toebehoorende, leverden 5125 K.G. thee op, en Tjigedoeg 475 K.G., gezamenlijk dus 5600 K.G., tegen 2657 K.G. in 1894. Een klein deel van deze thee werd uitgevoerd naar Singapore.

Opkoop van cacao. Hier en daar, althans in de Preanger Regentschappen, vindt de bevolking ook gelegenheid om de door haar van eigen aanplantingen op erven of in tuinen geoorste cacaovruchten ter bereiding te verkoopen aan naburige landbouwondernemingen, als wanneer zij betere prijzen bedingt dan bij verkoop aan Chinezen, die in den regel voorschot geven reeds lang vóórdat de cacaovruchten rijp zijn. Omtrent de verhandelde hoeveelheden zijn geen cijfers bekend.

Andere ondernemingen. De koffiepellerijen en sorteerinrichtingen te Kraton en Pasoeroean, beide in de residentie Pasoeroean, waarin koffie, afkomstig van eenige erfpachtlanden in het Malangsche, machinaal werd gepeld (van de hoornschild ontfaan) en gesorteerd, verwerkten in 1895 respectievelijk 32000 en 19 596 pikol koffie, tegen 27 453 en 50 000 pikol in 1894. Over de op licentiën werkende ondernemingen voor den opkoop en de bereiding van aan de verplichte levering onderworpen koffie is reeds gehandeld op blz. 204 205 hiervóór.

Enkele eigenaren van ondernemingen, werkende op overeenkomsten met de bevolking, maken als nevenbedrijf ook werk van het opkopen en bereiden van kapok, katjang en djarak van de bevolking; zoo bijv. in Tagal, Japara en Kediri. In laatstgemeld gewest doen deze ondernemers veelal ook in tabak. In Tagal werd bij de tabaksonderneming Lebaksioe of Jomani in 1895 25 000 K.G. kapok opgekocht, tegen 11 000 K.G. in 1894. In Japara werd bij de onderneming Wedari, welke in nieuwe handen overging, de bereiding van olie en boengkil uit katjang voorloopig gestaakt, doch met het opkopen en bereiden van kapok voortgegaan. Cijfers nopens den omvang van het bedrijf kwamen niet in.

5°. Landbouw op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestaan.

Volgens de opgaven in hoofdstuk J, afl. IV, hiervóór (zie blz. 91 en 93) beliep de uitgestrektheid gronds in de verschillende gewesten van Java (buiten de Vorstenlanden) door het Gouvernement aan particulieren in erfpacht afgestaan op 1 Januari 1896 (daaronder ook die gronden, welke, toen daarop erfpacht werd gevestigd, krachtens een huurtitel bezeten werden) 459 369 bouws (1650 perceelen), en waren overigens nog 1638 bouws (3 perceelen) in huur afgestaan. Wat de exploitatie van deze 1653 perceelen betreft, doen de voor dit hoofdstuk ontvangen gegevens de volgende verdeling aan de hand:

a.	1424 perc.	=	381 377 bouws,	uitmakende 636 geheel of ten deele reeds in exploitatie zijnde landbouwondernemingen;
b.	30 "	=	9 770 "	uitmakende 20 ondernemingen, niet voor eigenlijken landbouw bestemd, of vroeger voor cultures gebezigd, maar tijdelijk of voorgoed verlaten; en
c.	199 "	=	69 860 "	nog onontgonnen en waarvan vooralsnog niet blijkt dat zij deel uitmaken van bestaande ondernemingen.

Sam. 1653 perc. = 461 007 bouws, zijnde 95 perc. = 37 424 bouws méér dan het jaar te voren.

Uit de gewestelijke specificatie in bijlage FFF hierachter kan worden gezien dat van de sub a genoemde uitgestrektheid van 381 377 bouws reeds in cultuur was eene oppervlakte van 175 265 bouws, zijnde p.m. 46 pct. Het groote meerendeel der hooger bedoelde 636 ondernemingen wordt hetzij uitsluitend, hetzij in vereeniging met andere cultures, dienstbaar gemaakt aan de teelt van Java- en Liberia-koffie. Dit was namelijk het geval bij 463 ondernemingen. Niet al deze koffieondernemingen hadden echter reeds vruchtdragend plantsoen, en ook van vele kwamen geen opgaven nopens hare exploitatie in, zoodat de opgegeven koffieoogst der erfpachtsperceelen (in rond cijfer 330 000 pikol, waaronder ruim 10 000 pikol Liberia-soort) betrekking had tot 358 ondernemingen.¹⁾

De voor den landbouw in exploitatie zijnde erfpachtsondernemingen, waar geen koffie werd geteeld, ten getale van 173, produceerden voor het meerendeel (ongeveer twee derden) uitsluitend of hoofdzakelijk één of meer andere gewassen voor de Europeesche markt (kinabast, thee, cacao, suikerriet, peper, enz.), terwijl op de overige inlandsche landbouwproducten werden verbouwd, als: padi, djagong, katjang, enz.

Ofschoon de koffieplantsoenen in 1895 minder van de bladziekte te lijden hadden dan in vorige jaren bleef de productie, ten gevolge van de aanhoudende regens gedurende de eerste helft van het jaar, in bijna alle gewesten, doch vooral in de residentien Preanger Regentschappen, Pasoeroean, Madioen en Kediri, beneden de raming. De voormelde totale productie van p.m. 330 000 pikol koffie beliep dan ook, zooals lager blijken zal, nog geen 80 pct. der productie van 1894.

Aan kinabast leverden de erfpachtlanden in 1895 eene belangrijk grootere productie dan in 1894 (zie het staatje op blz. 217), waartoe vooral bijdroeg dat eenige ondernemers, die besloten waren tot eene andere cultuur over te gaan, al hunne plantsoenen rooiden. De nog met kinaboomen bezette oppervlakte der erfpachtsperceelen is niet volledig opgegeven. Slechts is dit het geval voor 62 van de 97 kina-ondernemingen; aldaar besloegen de kinatuinen laatstelijk nog 10 254 bouws, zijnde p. m. 1200 bouws minder dan in 1894 voor 71 ondernemingen werd opgegeven. Over de vooruitzichten op eene geregelde fabriekmatige verwerking van den bast op Java zelf, waarvan door velen eene betere toekomst voor de kina-ondernemers wordt verwacht, is reeds gehandeld op blz. 210 211 hiervóór.

De op erfpachtgronden gedreven theecultuur, welke haren hoofdzetel in de Preanger Regentschappen heeft (aldaar vindt men 51 van de 54 theeplantsoenen bezittende ondernemingen), nam in 1895 weder in omvang toe. Vooral in de afdeeling Tjiandjoer werden tal van kinatuinen in theeplantsoenen herschapen. Hoe langer zoo meer legde men zich toe op het invoeren van betere theesoorten, voornamelijk uit Britsch-Indië en Ceylon, terwijl ook de cultuur en de bereiding steeds verbeteringen ondergingen, waarvoor de sedert eenige jaren voor rekening van de theeplanters in de Preanger Regentschappen bij het agricultuur-chemisch laboratorium van 's lands plantentuin te Buitenzorg in gang zijnde onderzoeken over thee (verg. blz. 113 hiervóór) belangrijke gegevens verschafften. Aangaande de uitgestrektheid der theeplantsoenen op erfpachtgronden zijn slechts voor 45 van de 54 thee-ondernemingen opgaven ontvangen, gezamenlijk een totaal aanwijzende van 10 748 bouws, waarvoor in 1894 met betrekking tot 43 ondernemingen werd opgegeven 10 263 bouws. Door een zestal ondernemingen werd ook thee verwerkt, welke in natten staat van de omwonende bevolking was opgekocht (zie hooger).

De tabaksteelt neemt onder de cultures op de erfpachtsperceelen geen belangrijke plaats in, en het daarmede in 1895 verkregen resultaat was gering uit het oogpunt der productie,

¹⁾ Hierbij komt nog de eenige op huurgronden gevestigde koffieonderneming Bonoati-Goeloewoeloch-Simbarwangi in Kediri (2 perceelen), waar in 1895 150 pikol koffie werd geoogst.

Het andere huurperceel, waarvan hiervóór sprake is, met name Tanah Lajapan in Cheribon, dient alleen voor de paddicultuur (productie p. m. 11 500 pikol).

uithoofde van de langdurige regens, doch van de qualiteit koesterde men op sommige ondernemingen goede verwachtingen.

Van de 17 erfpachtsondernemingen, waar suikerriet werd geteeld, geschiedde dit in vele gevallen — en dan vaak als nevencultuur — om het geoogste elders te doen vernalen of als plantriet te doen dienen, en in één of twee gevallen werd het riet wel plaatselijk verwerkt, maar slechts ter verkrijging van suiker voor de inlandsche markt; zoo werd op de aan een Chinees toebehoorende onderneming Soedimoro-Pasirian (in Probolinggo) uit 7 bouws riet 100 pikol z. g. Javaansche suiker vervaardigd, terwijl de erfpachters van Sarikerto (in Soerabaja), mede Chineezen, uit 50 bouws riet 3000 pikol suiker maakten, vermoedelijk mede voor de inlandsche markt bestemd. Suiker voor den uitvoer leverden 7 erfpachtsondernemingen, die echter het riet voor een kleiner of grooter gedeelte verkregen van aanplantingen buiten de erfpachtsperceelen. Bedoelde 7 fabrieken (2 in Cheribon, 1 in Pasoeroean en 4 in Kediri) produceerden in 1895 p. m. 298 000 pikol suiker, tegen 226 000 pikol (volgens verbeterde opgaven) in 1894.

Op een vrij groot aantal erfpachtsondernemingen wordt ook werk gemaakt van de teelt van cacao, vooral in de gewesten Samarang en Preanger Regentschappen. Naarmate meer aanplantingen vrucht dragend worden, neemt de productie toe: in 1895 werd, voor zooveel ter zake opgaven zijn ontvangen (nopens 47 van de circa 80 ondernemingen waar cacaotuinen worden aangetroffen), p. m. 475 000 K.G. verkregen, tegen ruim 387 000 K.G. (bij 38 ondernemingen) in 1894. Hoeveel onder die hoeveelheden begrepen is ter zake van opgekocht product afkomstig van erven en tuinen der bevolking (verg. blz. 216 hiervóór), is niet opgegeven.

Aan andere bijproducten werd, luidens de verstrekte opgaven, verkregen: bij 23 ondernemingen 4348 pikol peper, bij 13 ondernemingen 487 pikol cubebe (staartpeper), bij 8 ondernemingen 41 pikol notemuskaat en foelie en bij 15 ondernemingen 963 pikol kapok.

Terwijl zoowel voor de hoofd-als voor de bijcultures de opgegeven productie voor elke onderneming in het bijzonder is gepubliceerd in eene als bijvoegsel van de Javasche Courant dd. 18 December 1896 gedrukte statistiek, wordt eene samentrekking dier opgaven per gewest aangetroffen in bijlage FFF hierachter, welk laatste overzicht, wat de suikerproductie van enkele erfpachtsondernemingen betreft, nog is aangevuld met eenige elders gepubliceerde gegevens.

Over de laatste drie jaren volgt hieronder een verkort overzicht der productie voor zooveel de voornaamste cultures betreft, tevens aanwijzende van hoeveel ondernemingen opgaven ontbreken.

Producten en oogstjaren.	Verkregen hoeveelheden.	Van onderstaand aantal onderne- mingen (waar dezelfde cultuur werd gedreven) werd of nopens de productie niets gemeld, of nog niet geoogst.
Koffie	1893 a) 121 492 pikol (299 ondern.)	128 (74) <i>β</i>
	1894 c) 425 048 „ (345 „)	126 (75)
	1895 d) 332 457 „ (359 „)	104 (72)
Kinabast	1893 e) 2 856 138 K.G. (67 „)	33 (27)
	1894 e) 2 890 630 „ (5 „)	38 (18)
	1895 e) 3 573 260 „ (6 „)	36 (28)
Thee	1893 f) 3 405 042 „ (35 „)	12 (8)
	1894 f) 3 421 013 „ (32 „)	18 (10)
	1895 f) 3 960 263 „ (36 „)	18 (10)
Tabak	1893 g) 223 234 „ (10 „)	1 („)
	1894 g) 77 000 „ (8 „)	3 („)
	1895 g) 89 944 „ (3 „)	5 (1)
Suiker <i>h</i>)	1893 209 273 pikol (7 „)	i) 11 („)
	1894 j) *226 000 „ (*7 „)	j) *10 („)
	1895 k) 300 795 „ (8 „)	i) 9 („)
Cacao	1893 367 958 K.G. (45 „)	44 (39)
	1894 387 210 „ (38 „)	40 (28)
	1895 474 801 „ (47 „)	29 (21)

a) Hieronder voor 17 ondernemingen 5528 pikol (Java-)koffie in de hoornschild (gelijk te stellen met 4588 pikol bereide koffie), en voor 44 ondernemingen 5850 pikol Liberia-koffie.

b) De tusschen () vermelde cijfers wijzen het aantal ondernemingen aan, waar in het opgegeven jaar niet of nog niet geoogst werd.

c) Hieronder voor 10 ondernemingen 2964 pikol (bijna alles Java-)koffie in de hoornschild (gelijk te stellen met 2460 pikol bereide koffie), en voor 30 onder-

nemingen 6344 pikol Liberia-koffie. Bovendien is van 1 onderneming, die voor 500 pikol in het totaal meetelt, de productie aan Liberia-koffie niet afzonderlijk opgegeven.

d) Hieronder voor 5 ondernemingen 3827 pikol (Java-)koffie in de hoornschild (gelijk te stellen met 3662 pikol bereide koffie) en voor 41 ondernemingen 10 388 pikol Liberia-koffie. Bovendien is van 2 ondernemingen, die respectievelijk voor 189 pikol hoornschil- en 250 pikol bereide koffie in het totaal meetellen (daarvoor ook Liberia-koffie), de hoeveelheid dezer laatste soort niet afzonderlijk opgegeven.

e) De totale hoeveelheden Java-kinabast, in de jaren 1894, 1895 en 1896 hier te lande (te Amsterdam) in en buiten de veilingen verkocht (daarvoor dus ook de in die jaren gevelde 282 530, 298 334 en 322 068 K.G. gouvernements-kinabast), waren, volgens makelaarsberichten, te verdeelen als volgt (de tusschen haakjes opgegeven getallen vertegenwoordigen het aantal K.G. zwavelzure chinine, dat de verkochte basten volgens de gepubliceerde analyses inhielden):

	1894.	1895.	1896.
Fabrieksbast (in K.G.)	3 097 431 (152 781)	4 302 299 (221 117)	4 771 840 (257 654)
Pharmaceutische bast (id.)	218 908 (5 039)	182 139 (4 021)	205 342 (5 770)

Te samen 3 316 339 (157 820)

Brengt men de zooveel opgegeven partijen gouvernements-kinabast in mindering, dan blijkt dat voor particuliere rekening verkocht werd (in rond cijfer): in 1894 3 033/m, in 1895 4 186/m en in 1896 4 655/m K.G., welke hoeveelheden vermoedelijk, evenals met het gouvernementsproduct het geval was, afkomstig waren uit de oogsten van 1893, 1894 en 1895, en wel hoofdzakelijk van erfpachtsondernemingen, meerendeels in West-Java, en voor een klein deel ook van particuliere landerijen aldaar. De kinaplantsoenen op sommige huurlanden in de Vorstenlanden schijnen in de laatste jaren niet meer geëxploiteerd te worden.

Luidens dezelfde makelaarsberichten beliep het gehalte aan zwavelzure chinine der in 1894, 1895 en 1896 verkochte fabrieksbasten (gouvernements- en particuliere oogsten te zamen) dooreengenomen achtereenvolgens 4,93, 5,13 en 5,44 pct. en was de unit-prijs (berkend per procent zwavelzure chinine en per ½ K.G. bast) in dezelfde jaren achtereenvolgens in doorslag te stellen op: f 0,04, f 0,02² en f 0,02⁶⁸⁷.

f) Bij sommige thee-ondernemingen in de Preanger Regentschappen is een klein gedeelte van het product afkomstig van eigen aanplantingen der bevolking.

Gedurende het afscheepjaar 1895/96 (1 Juli t/m 30 Juni) werden, volgens de officieele maandstaten betreffende den uitvoer van Java en Madura, van daar verzonden 3 766/m K.G. thee, waarvan 2 714/m (of ruim 72 pct.) werd gedeclareerd als bestemd naar Nederland, terwijl van de in 1894/95 verscheepte hoeveelheden (4 550/m K.G.) bijna 70 pct. (3 109/m K.G.) met laatstgenoemde bestemming was aangegeven.

g) Onder de opgegeven productie is begrepen aan krossok (kerftabak) in 1893 53 950, in 1894 28 375 en in 1895 47 500 K.G.

h) De opgegeven suikerproductie is niet uitsluitend van de erfpachtgronden afkomstig.

i) Voor zoover het bij de hier bedoelde ondernemingen geteelde suikerriet niet als plantriet diende, is de daaruit verkregen productie begrepen in de opgaven der suikerfabrieken uitsluitend werkende op overeenkomsten met de bevolking, bedoeld in bijlage CCC hierachter. Wat 1895 betreft, geldt een en ander slechts voor 8 van de hier bedoelde 9 ondernemingen, daar het bij de erfpachtsonderneming Soedimoro-Pasirian (in Probolinggo) geteelde riet aldaar verwerkt schijnt, echter niet voor de Europeesche, maar voor de inlandsche markt.

j) De opgaven, waarbij een * is geplaatst, zijn ontleend aan verbeterde gegevens.

k) Hieronder voor 't eerst ook de onderneming Sarikerto (in Soerabaja), met eene productie van 3000 pikol suiker. Uit de voorhanden opgaven is echter niet met zekerheid na te gaan of deze suiker wel voor de Europeesche markt bestemd was.

Gebrek aan werklieden deed zich in 1895 op de erfpachtsondernemingen niet gevoelen. Zooals gewoonlijk werd het werkvolk meestal uit de omliggende dessa's betrokken, en in den Oosthoek ook uit de Vorstenlanden en Madura. Van de sedert medio 1894 den landbouwondernemers in Oost-Java, voorloopig tot ult. 1895, geboden gelegenheid om, onder zekere voorwaarden, ten behoeve van het werkvolk dat door hen, voor den duur van den pluiktijd, in Midden-Java in dienst wordt genomen tegen verlaagde prijzen retourkaarten voor het vervoer per staatsspoorweg transit de lijn Samarang-Vorstenlanden, te erlangen, werd weinig of geen gebruik gemaakt. Zooals reeds gezegd is op blz. 145 hiervóór, is dan ook geen reden gevonden den maatregel te vernieuwen.

De dagloonen voor mannen liepen van f 0,10 (in de Preanger Regentschappen) tot f 0,60 (in Bezoeki), welke betalingen echter gedurende den oogsttijd gewoonlijk hooger zijn en in laatstgenoemd gewest zelfs tot f 1 stegen. De loonen voor vrouwen waren lager. Door op taak te werken, werd in den regel iets meer verdiend.

Alleen in Kediri en op de padi-ondernemingen in de afdeeling Kendal der residentie Samarang werden met de ontginners der sawahs overeenkomsten gesloten.

6°. Landbouw op land-n aan particulieren in eigendom afgestaan.

De in 1895 plaats gehad hebbende veranderingen in het aantal der respectievelijk door Europeanen en door niet-Europeanen in eigendom bezeten landerijen hadden alleen betrekking op landen, gelegen in de residentie Batavia. In dat gewest gingen namelijk 5 aan vreemde oosterlingen toebehoorende particuliere landerijen over in handen van Europeanen, waartegenover de in handen van andere vreemde oosterlingen dan Chineezen zijnde landen vermeerderden met 1, hetwelk te voren aan een Chinees toebehoorde. Bovendien werden een 30-tal landerijen, gezamenlijk beslaande 69 469 bouws, waarvan Chineezen eigenaren waren,

ten name van naamlooze vennootschappen overgeschreven, in verband waarmede het aantal op ult. 1895 aan dergelijke lichamen toebehoorende landerijen tot 60 klom, waarvan 52 alleen in de residentie Batavia.

In het volgende overzicht, bevattende de bij het bestuur bekende gegevens omtrent het particulier landbezit op Java, zijn de bedoelde 60 landerijen in eene afzonderlijke rubriek vereenigd.

GEWESTEN.	Aantal landerijen.	Uitgestrektheid der landerijen (in bouws). a)	Aantal opgezetenen bij het einde van 1895.	Geschatte waarde naar welke de aanslag der particuliere landerijen in de verponding is berekend.
Bantam	1	26 785	32 339	f 300 000
Batavia	52	279 202	339 847	11 256 340
Krawang	1	300 000	157 956	2 700 000
Tagal	1	3 749	13 966	424 000
Samarang	4	11 967	29 091	974 000
Soerabaja	1	125	4 055	9 179
Te zamen	60	621 828	577 254	f15 663 519
B. LANDERIJEN VAN EUROPEANEN.				
Bantam	1	16 010	25 218	f 500 000
Batavia	87	283 026	315 046	12 040 124
Cheribon	2	257 240	148 730	2 948 750
Samarang	7	1 388	2 459	297 020
Japara	1	1 900	3 971	95 000
Soerabaja	6	462	2 539	237 630
Paseroean	1	851	3 470	b) 255 000
Te zamen	105	560 877	501 433	f 16 373 524
C. LANDERIJEN VAN CHINEEZEN.				
Batavia	135	268 013	361 995	f 12 402 923
Krawang	1	86 080	31 685	900 000
Samarang	25	5 730	19 240	1 957 508
Japara	1	108	241	38 000
Soerabaja	30	5 783	35 132	2 862 136
Te zamen	192	365 714	448 293	f 18 160 567
D. LANDERIJEN VAN ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN OF VAN INLANDERS.				
Batavia	65	17 994	52 543	f 1 708 751
Samarang	4	1 421	6 734	461 300
Soerabaja	8	503	5 642	277 535
Te zamen	77	19 918	64 919	f 2 447 586
RECAPITULATIE.				
Bantam	2	42 795	57 557	f 800 000
Batavia	339	848 235	1 069 431	37 408 138
Krawang	2	386 080	189 641	3 600 000
Cheribon	2	257 240	148 730	2 948 750
Tagal	1	3 749	13 966	424 000
Samarang	40	20 506	57 524	3 689 828
Japara	2	2 008	4 212	133 000
Soerabaja	45	6 873	47 368	3 386 480
Paseroean	1	851	3 470	b) 255 000
Algemeene totalen over 1895	434	1 568 337	1 591 899	f 52 645 196
Over 1894 waren de cijfers	435	1 568 849	1 525 369	53 636 307

a) Voor enkele gewesten leveren de opgaven in deze kolom kleine verschillen op met de cijfers in 't vorig verslag, veelal ten gevolge van juiste gegevens.

b) De verpondingswaarde van het land Kedawoeng bleek van f 700 000 tot f 255 000 verminderd te moeten worden.

Wat de productie der particuliere landerijen betreft, moet weder herinnerd worden dat de meeste landen uitsluitend worden dienstbaar gemaakt aan de teelt van inlandsche gewassen, als: padi, katjang, djagong, ketella, enz. Ook bestaan sommige geheel uit graslanden, dan wel klappertuinen, terwijl — in Soerabaja en Samarang — enkele landen geheel worden ingenomen door Chineesche begraafplaatsen en kampongs, en op enkele andere in genoemde twee gewesten vischvijvers worden aangetroffen, welke vijvers worden geëxploiteerd door de bevolking, die de geheele opbrengst geniet, doch aan den eigenaar huur of geldelijke belasting opbrengt.

Van de padi, het hoofdproduct van het meerendeel der lande-

rijen, werd in 1895 naar schatting eene productie verkregen van ruim 5½ miljoen pikol, tegen ruim 6 miljoen pikol in 1894. Volgens benaderende opgaven was gemelde productie en de beplante uitgestrektheid, waarvan zij verkregen was, over de verschillende gewesten verdeeld als volgt:

Particuliere landerijen, gelegen in:	Met padi beplante uitgestrektheid (in bouws).		Naar schatting verkregen padi-productie (in pikols).	
	1894.	1895.	1894.	1895.
Bantam	15 271	a) 19 000	324 900	265 000
Batavia	191 676	b) 189 313	3 873 100	c) 3 445 000
Krawang	45 795	47 426	638 600	657 000
Cheribon	50 127	d) 56 105	1 019 200	1 008 500
Tagal	1 900	1 834	30 000	27 500
Samarang	13 890	13 968	120 200	e) 120 200
Japara	230	400	2 200	7 400
Soerabaja	2 343	2 386	39 100	40 200
Paseroean	579	556	15 600	15 000
Totalen	321 811	330 988	6 062 900	5 585 800

a) Nopens de belangrijke toeneming in 1895 van het cijfer der beplantingen terwijl desniettemin een veel lager productiecijfer dan over 1894 wordt opgegeven, is geen toelichting verstrekt.

b) Bij gemis aan gegevens is ditmaal niet kunnen worden opgegeven de met padi beplante uitgestrektheid der landerijen in de afdeeling Stad en Voorsteden.

c) Uit de hier te lande ontvangen opgaven is niet na te gaan of dit totaal al dan niet de padiproductie der in de voorgaande noot bedoelde landerijen omvat.

d) Hiervan mislukten 6000 bouws door de walangangit.

e) Bij gemis aan volledige opgaven over 1895 is hier het cijfer van 1894 behouden.

De productie voor de Europeesche markt blijft op de particuliere landerijen betrekkelijk van weinig beteekenis. De productie-cijfers over 1895 bepalen zich (verg. bijlage GGG hieracht r) tot de volgende hoeveelheden:

27 438 pikol koffie, geoogst op 57 landerijen, gezamenlijk met 16 303 bouws koffieplantsoen. Alleen de Pamanoean- en Tjiassemlanden in Krawang leverden 10847 pikol op, en een 52-tal landen in de residentie Batavia 16 082 pikol, waartoe de landen in de afdeeling Buitenzorg alleen bijdroegen 15 695 pikol, voor een groot deel Liberia-soort ¹⁾ (volgens makelaarsopgaven zou de residentie Batavia in 1895 10 416 pikol Liberia-koffie hebben geproduceerd, aan welk cijfer nog de oogst van enkele ondernemingen ontbrak);

83 627 pikol suiker (voor 20 landen, waar de rietaanplantingen gezamenlijk 2032 bouws besloegen). Slechts 5 landen leverden suiker op, geschikt voor den uitvoer, en wel Ketanggoengan-West in Tagal 40 500 pikol (van 396 bouws aanplant), Kedawoeng in Paseroean 8351 pikol (van 109 bouws ²⁾), en Djagir of Ngagel, Karah en Ketintang in Soerabaja gezamenlijk 19 149 pikol (van 420 bouws). De hoeveelheid (grootendeels voor de binnenlandsche consumtie bestemde) suiker, afkomstig van de overige 15 landerijen, wordt opgegeven 15 627 pikol te hebben bedragen en zou verkregen zijn van 1107 bouws riet, hetgeen dus zou neerkomen op slechts 14 pikol per bouw ³⁾);

786 325 K.G. thee (voor 17 landerijen in de afdeeling Buitenzorg, het land Tjikoja in de afdeeling Tangerang en het land

1) In het jaarverslag over 1895 der Bataviasche Landbouwvereniging, opgenomen in deel LII van het „Tijdschrift voor nijverheid en landbouw in Nederlandsch-Indië“, wordt bericht dat de teelt van Liberia-koffie in de afdeeling Buitenzorg aan de verwachtingen blijft voldoen, en dat die teelt ook in de benedenlanden van het gewest eene goede toekomst belooft, zij het ook dat daar de productie geringer zal zijn. De Buitenzorgsche Liberia-koffie bedong in 1895 op de Indische markt f 55 à f 61 per pikol.

2) Bovendien beschikte de eigenaar van Kedawoeng nog over 138 bouws riet, door opgezetenen ingevolge vrijwillige overeenkomst aangeplant buiten de grenzen van genoemd land. Uit dit riet schijnt ruim 4100 pikol suiker te zijn verkregen; althans volgens andere gegevens was bij Kedawoeng in 1895 in 't geheel 12 453 pikol suiker gemaakt, tegen 15 530 pikol in 1894.

3) Omtrent de teelt van plantriet ten behoeve van suikerondernemingen in Midden- en Oost-Java, eene industrie blijkens het vorig verslag (blz. 243) op sommige landen in de afdeelingen Tangerang en Buitenzorg van veel belang, vindt men thans slechts aangeteekend dat op het land Tjiawi in laatstgemelde afdeeling in 1895 verkregen werd eene hoeveelheid van 54 000 pikol rietstekken.

Tjikandi Oedik in de residentie Bantam, respectievelijk met p. m. 3500, 125 en 90 bouws theetuin):

en eindelijk 60 020 K.G. kinabast, waarvan 53 916 K.G. afkomstig van de Pamanoeakan- en Tjiassemlanden (residentie Krawang). De overige 6104 K.G. waren geoogst op de landen Tjitrap en Tjitjadas in de afdeeling Buitenzorg.

Voorts werden op eenige landerijen aanplantingen van tabak, cacao, indigo, muskaatnoten, kruidnagelen en peper aangetroffen, doch van veel belang zijn deze cultuurs niet. Voor 1 land in Krawang en voor 1 in Samarang wordt eene productie van gezamenlijk 750 K.G. tabak gemeld. Op 4 landen in Buitenzorg en op het land Ketangoengan-West in Tagal leverden de cacao-aanplantingen 3562 K.G. op, terwijl de indigo-productie voor 8 landerijen in de afdeeling Tangerang en voor 1 in Soerabaja 42 482 K.G. bedroeg. De noten-aanplantingen op 11 landen in Batavia en 1 in Krawang gaven eene productie van 14 796 K.G. notemuskaat en 1035 K.G. foelie, terwijl men voor de kruidnagelen- en de peper-productie respectievelijk 8650 en 1233 K.G. vindt opgegeven. Op Tjikandi Oedik in Bantam werd 40 pikol palmolie geproduceerd.

Voorstellen betreffende een nieuw reglement op de particuliere landerijen in West-Java, ter vervanging van dat in Indisch Staatsblad 1836 n°. 19, worden van de met het ontwerpen van zoodanige herziening belaste commissie (zie het verslag van 1890, blz. 205) nog tegemoetgezien. Kon in het verslag van 1892 worden vermeld dat in Mei van dat jaar de door de Indische Regeering aan een der commissieleden opgedragen voorloopige onderzoekingen (betreffende de toepassing van het bestaande reglement en de jurisprudentie van den politierechter ter zake) zoo goed als geëindigd konden worden beschouwd, sedert is in den boezem der commissie de wenschelijkheid gebleken om door bedoeld lid nog anderen omvangrijken voorbereidenden arbeid te doen verrichten, en wel 1°. de samenstelling van een historisch-juridisch overzicht betreffende het ontstaan en de ontwikkeling van het particulier landbezit in West-Java, en 2°. (toen medio 1893 het 1ste deel der sub 1°. bedoelde „Geschiedenis” was voltooid) 1) het bewerken, naar vooraf aangegeven hoofdbeginselen, van een concept nieuw reglement, geschikt om als grondslag te dienen bij de verdere beraadslagingen der commissie. Omstreeks medio 1896 was de proeve van een nieuw reglement met memorie van toelichting — een en ander voor zooveel de fundamentele artikelen betrof — gereed 2) en door de commissie tot een onderwerp van behandeling gemaakt. Inmiddels waren ook twee vervolgstukken der hooger bedoelde „Geschiedenis” ter perse gelegd, terwijl met de samenstelling der overige gedeelten, zoo wel van den geschiedkundigen als van den voorbereidenden wetgevenden arbeid, door het meerbedoelde lid werd voortgegaan.

7°. Landbouw op verhuurde landen in Soerakarta en Djokjokarta.

In 1895 werd het aantal landbouwondernemingen in de Vorstlanden slechts met één vermeerderd, nl. met de koffieonderneming Tegalombo in Soerakarta. Bij het einde van 1895 beliep dus het aantal ondernemingen, als bedoeld bij het reglement op de landverhuur in Soerakarta en Djokjokarta (Indisch Staatsblad 1884 n°. 9, juncto 1891 n°. 255), in 't geheel 187, namelijk 138 3) in Soerakarta en 49 in Djokjokarta. In beide gewesten werden weder gronden bijgehuurd, namelijk in Soerakarta 3534 en in Djokjokarta 218 bouws. Daarentegen werden, wegens afloop van de huur, aan de inlandsche rechthebbenden teruggegeven, 2476 bouws. Dit laatste was in 1895 alleen het geval in Soerakarta 4).

Productie-opgaven over 1894 en 1895 voor elke onderneming in het bijzonder, voor zooveel betreft suiker, indigo, tabak, koffie en cacao, zijn vermeld in bijlage GGG van dit verslag.

1) Met toestemming van de Indische Regeering in 1894 in druk uitgegeven.

2) De „algemeene beschouwingen” der bedoelde memorie van toelichting werden, met 's Gouvernements machtiging, gepubliceerd in deel XLIX van het „Tijdschrift voor nijverheid en landbouw in Nederlandsch-Indië”.

3) In 't vorig verslag moet voor dit getal niet 136, maar 137 gelezen worden. Thans blijkt namelijk dat Masaran-kidoel ten onrechte niet was medegedeld voor zooveel het aantal ondernemingen in Soerakarta betreft, doch wel wat aangaat de tot die onderneming behorende gronden. Het verleden jaar genoemde totaal van 272 264 bouws behoeft dus geen herziening.

4) De ingevolge de aangehaalde Staatsbladen vereischte voorafgaande vergunning van den Gouverneur-Generaal, om toegelaten te worden tot het huren van gronden voor den landbouw in de hierbedoelde gewesten, werd in 1895 verleend in 9 gevallen.

Eenige andere opgaven, tot alle ondernemingen gezamenlijk betrekking hebbende, volgen hieronder.

Jaren.	Aantal ondernemingen volgens de registers.	Uitgestrektheid (in bouws) van de aan Europeanen verhuurde gronden, voor zooveel de huurvereenkomsten door het bestuur bekrachtigd waren.	Totaal der door de inlandsche verhuurders bedongen jaarlijksche pacht-sommen (met inbegrip van de overeengekomen geldswaarde van eenige leveringen van de zijde der ondernemers, welke opbrengst in natura facultatief is) a)	Uitgestrektheid (in bouws) der aanplantingen, voor zooveel betreft de voor de Europeesche markt geleide producten.
Soerakarta.				
1894 . .	b) 137	272 264	f 1 207 217	43 195 (bij 133 ondernemingen).
1895 . .	138	273 322	1 219 254	40 708 (bij 134 ondernemingen).
Djokjokarta.				
1894 . .	49	92 806	f 681 643	17 853 (bij al de ondernemingen).
1895 . .	49	93 024	685 219	18 370 (id.)

a) Dit laatste was nog het geval bij 4 ondernemingen in Soerakarta. Overigens waren, boven de huursom in geld, leveringen in natura aan de inlandsche verhuurders verschuldigd bij 15 ondernemingen aldaar en bij 31 in Djokjokarta (zie daarover meer in 't vorig verslag, blz. 243, noot a).

b) Thans is Masaran-kidoel medegedeld (verg. noot 3 aan den voet dezer bladzijde).

Eene vergelijking van den oogst van 1895 met de in de vier voorafgeane jaren verkregen uitkomsten vindt men, voor zooveel de voornaamste producten betreft, in het volgende overzicht.

JAREN.	Suiker (pikols).	Indigo (K.G.).	Tabak (K.G.).	Koffie (pikols).	Cacao (K.G.).
Soerakarta.					
1891	397 546	320 914	1 184 653	27 569	34 187
1892	392 996	279 480	1 385 592	12 895	64 852
1893	427 185	223 139	1 254 272	8 903	214 954
1894	403 375	a) 180 508	1 485 343	22 694	287 562
1895	496 189	216 524	2 550 863	17 938	487 545
Djokjokarta.					
1891	605 551	272 198	17 250	61	„
1892	644 677	213 614	35 750	92	„
1893	699 280	210 233	31 000	71	„
1894	717 938	195 788	96 242	108	„
1895	773 399	192 723	64 500	268	„

a) Verbeterde opgaaf, met inbegrip nl. van de productie van Masaran-kidoel.

De suiker-industrie blijft op de huurlanden in Soerakarta en Djokjokarta eene eerste plaats innemen. Op bedoelde landen (dus ongerekend de 2 in eerstgemelde residentie aan het hoofd van het Mangkoe Negorosche Huis toebehoorende fabrieken) waren in 1895 30 suikerfabrieken in werking: 14 in Soerakarta (1 meer dan in 1894 door de wederopening van de fabriek Modjo Sragen) en 16 in Djokjokarta, welke fabrieken, met inbegrip van respectievelijk 31 en 261 bouws riet, verkregen van aanplantingen elders 5), beschikten over 5932 en 7747 bouws aanplant. De fabrieken in Soerakarta maakten in 1895 gemiddeld 83.65 pikol per bouw, terwijl voor die in Djokjokarta dit gemiddelde 99.83 pikol bedroeg. (In 1894 was dooreengenomen respectievelijk 73.7 en 95.5 pikol per bouw verkregen.) Zeven fabrieken, alle in laatstgemeld gewest, maakten meer dan 100 pikol suiker per bouw, één (Bantool) zelfs ruim 131 pikol. Op de meeste ondernemingen bleef zich in de rietaanplantingen nog de serehziekte vertoonen. En hoewel stekken van elders werden ingevoerd, niet alleen van Oost-Java, maar sedert het tot stand komen van de spoorwegverbinding met West-Java ook uit de

5) Namelijk van kleine aanplantingen op 5 huurlanden (1 in Soerakarta en 4 in Djokjokarta), niet tot de hierbedoelde 30 ondernemingen behoorende. Overigens werd nog op 7 huurlanden in Soerakarta, meestal mede op kleine schaal, suikerriet geteeld (in 't geheel 396 bouws), hetzij om als plantriet te dienen, hetzij ter verwerking op de twee hooger bedoelde Mangkoe Negorosche fabrieken. Op Tegalroekmi eindelijk werd een aanplant van 57 bouws aangetroffen, welk riet tot suiker voor de inlandsche markt werd verwerkt, en wel tot eene hoeveelheid van 300 pikol.

Praeger Regentschappen, bleek echter de ingevoerde bibiet niet altijd sereh vrij te zijn, hetgeen sommige landhuurders in hunne meening versterkte, dat men, zonder gevaar voor eene uitbreiding der ziekte en met belangrijke besparing van uitgaven, zou kunnen terugkeeren tot de vroegere methode van het planten met eigen materiaal. Verbeteringen in de fabricage werden op vele ondernemingen wel is waar ingevoerd, doch bleven, in verband met de lage suikerprijzen, tot het hoogst noodige beperkt.

De uitgestrektheid der indigo-beplantingen bedroeg voor de huurlanden in Soerakarta 10 220 bouws, voor die in Djokjokarta 10 143 bouws. Ook de indigoproductie was bevredigend, hoewel in Djokjokarta de rupsplaag zich opnieuw deed gevoelen en groote schade toebreacht aan de aanplantingen. In Soerakarta vertoonde de rups zich vooral in de afdeeling Wonogiri, en vreesde men dat de indigo-oogst van 1896 daardoor zou tegenvallen. De meeste ondernemers gebruiken uitsluitend Guatamala-zaad; zelden dat van Natal-indigo. Aan bemesting der velden werd, uit aanmerking van de kosten, over het algemeen niet veel gedaan. Proeven met eene bijzondere geheime bereidingswijze van de indigo werden nog steeds genomen; de uitkomsten daarvan waren in het voorjaar van 1896 nog niet met juistheid bekend.

De tabak leverde in Soerakarta een zeer goeden oogst op; de teelt daarvan breidde zich in die residentie dan ook meer en meer uit, vooral in de afdeeling Klatten, waar met deze cultuur de beste uitkomsten verkregen zijn. De straks aangehaalde bijlage GGG doet zien dat in 1895 in Soerakarta 29, in Djokjokarta 2 huurlanden tot de productie bijdroegen.

Ook de koffie oogst viel zeer me te: de koffieaanplantingen¹⁾ zijn echter alleen van beteekenis voor de huurlanden in Soerakarta.

Naarmate meer cacao-plantsoenen vrucht dragend worden, neemt de productie toe. De hiervoor opgegeven oogstcijfers van 1894 en 1895 hadden betrekking respectievelijk tot 19 en 26 ondernemingen.

Voorts vindt men voor enkele huurlanden in Soerakarta nog productiecijfers opgegeven van peper en kapok (respectievelijk 1758 en 1100 pikol), en van een ander huurland aldaar 2542 K.G. notemuskaat en foelie. De op sommige huurlanden bestaande kina plantsoenen werden in 1895 weder niet geëxploiteerd.

De ter uitvoering van de artt. 22 en 23 van het hooger bedoelde reglement op de landverhuur in de Vorstenlanden vereischte regelingen omtrent de verplichte diensten der opgezeten ten behoeve van de landhuurders en omtrent de exploitatie der op de huurlanden gevestigde ondernemingen, welke regelingen voor de residentie Djokjokarta reeds sedert lang zijn vastgesteld lieten zich voor de residentie Soerakarta nog wachten. Wat laatstelijk de tot standkoming verstraagd had, blijkt uit het verslag van 1894, blz. 223/224. De t. a. p. bedoelde nadere onderzoekingen werden echter in den loop van 1895 ten einde gebracht, waarna door den resident eene ontwerp-regeling was aangeboden, welke in het voorjaar van 1896 bij de Indische Regeering in behandeling was. Nadere berichten ter zake werden nog niet ontvangen.

Onder de voor de Europeesche markt werkende landbouw-ondernemingen in de Vorstenlanden zijn, nevens de 2 Mangkoe Negorose suikerfabrieken in Soerakarta, waarvan reeds hiervóór sprake was, verder te rangschikken de voor rekening van de Mangkoe Negorose geldmiddelen en van inlandse grooten in Djokjokarta gedreven 4 indigofabrieken, zijnde in Soerakarta Modjoretno (of Metesih), welke onderneming van 430 bouws aanplant 8101 K.G. indigo verkreeg, en in Djokjokarta: Pakem, Pengasih en Wonotjatoer, welke respectievelijk over 350, 605 en 118 bouws aanplant beschikten en daarvan eene productie maakten van 3783, 6536 en 3043 K.G. indigo. De twee voormelde suikerfabrieken, met namen Tjalamadoe (of Malang Djiwan) en Tasikmadoe-Madoerenggo (of Karang Anjar), produceerden hoofdzakelijk van eigen aanplantingen (respectievelijk 450 en 500 bouws), maar ten deele ook van riet dat op aan Europeanen verhuurde gronden was geteeld, waarvan echter de hoeveelheid niet volledig is opgegeven, respectievelijk 38 911 en 52 407 pikol suiker. Al de bedoelde zes voor inlandse rekening gedreven ondernemingen staan onder Europeesch beheer.

B. Boschwezen.

De richting, in de laatste jaren bij dezen diensttak ingeslagen

om, door een intensiever beheer van 's lands bosschen op Java en Madura, tot een behoorlijk boschbedrijf te geraken, werd ook in 1895 gevolgd. En dat doel zal in de toekomst zekerder en vollediger bereikt kunnen worden nu de Indische begroting voor 1897 eene reorganisatie van het technische en verdere boschpersoneel heeft mogelijk gemaakt, verband houdende met de beginselen, met opzicht tot de instandhouding van het bosch-areaal en tot eene rationeele exploitatie der djatibosschen nedergelegd in een, krachtens machtiging van het Opperbestuur, door de Indische Regeering vast te stellen nieuw reglement op het beheer en de exploitatie van 's lands bosschen op Java en Madura, ter vervanging van dat in Indisch Staatsblad 1874 n. 110, welke laatste regeling niet meer aan de behoefte voldeed.

Op de voor eene betere regeling van het boschbedrijf gevorderde uitbreiding van personeel was in den laatsten tijd voor een gedeelte reeds moeten worden vooruitgelopen, ten einde de van lieverlede in toepassing gekomen intensievere wijze van beheer te kunnen gaande houden. Het ligt in de bedoeling thans geen nieuwe formatie meer vast te stellen, maar de sterkte van het benodigde personeel jaarlijks bij de begroting te doen bepalen. Van de op ult. 1895 in functie zijnde 25 technische boschambtenaren¹⁾ waren er, evenals bij het einde van 1894, 4 met bijzondere opdrachten belast, namelijk respectievelijk met de leiding van- en het toezicht op de werkzaamheden voor de boschinrichting op Java, met de leiding der reboisatie-proef in West-Bagelen, met het onderzoek naar de boschboomflora van Java en met de voorbereiding van een geregeld boschbeheer in de gewesten Lampongse Districten, Palembang en Banka. Bovendien zou, ingevolge een gouvernementsbesluit van December 1895 - zie vorig verslag, blz. 245, noot 1, een der met het beheer van een boschdistrict belaste houtvesters mede aan zijne gewone taak onttrokken worden, daar het in de bedoeling lag hem aan den inspecteur van dezen diensttak toe te voegen, hoofdzakelijk om dien chef in de contróle over het werk behulpzaam te zijn. Bij het einde van 1895 was echter bedoelde houtvester, hoewel reeds in dien bijzonderen werkkring opgetreden, voorloopig nog met het beheer van een gedeelte van zijn boschdistrict belast gebleven.

Djatibosch-areaal. Ter berekening van de uitgestrektheid, welke de djatibosschen beslaan, moet, met uitzondering van die gedeelten, waarvan de nieuwe kaarten zijn voltooid, nog steeds worden gebruik gemaakt van de oude boschkaarten, welke nauwkeurigheid en inrichting, zooals reeds vroeger werd medegedeeld, onvoldoende zijn. Belangrijke aanhechtingen of afschrijvingen van djatibosch-areaal hadden in 1895 niet plaats, zoodat voor de totale uitgestrektheid op het einde van dat jaar hetzelfde cijfer moet worden opgegeven als in het vorige verslag, namelijk (eenigszins afgerond) 654 500 hectaren of 922 200 bouws.

De voor sommige complexen in de residentien Samarang, Rembang, Bezoeki en Probolinggo vervaardigde nieuwe kaarten werden met de oorspronkelijke vergeleken, waarbij het bleek dat de laatste over het algemeen eene te geringe uitgestrektheid bosch aangeven. Ofschoon men vermoedt dat dit steeds het geval zal zijn, zoo kan toch niet met zekerheid worden voorspeld dat de werkelijk aanwezige uitgestrektheid djatibosch grooter zal blijken te zijn dan het bovenaangegeven cijfer, omdat men niet weet hoeveel bosch sedert de oude kaarten vervaardigd werden, d. i. gedurende de laatste 30 jaar, door clandestiene ontginningen is verdwenen. Niet waarschijnlijk is het echter dat hetgeen op die wijze verloren is gegaan zulk eene aanmerkelijke uitgestrektheid zou beslaan dat bij de regeling van het bedrijf niet op het voorhanden zijn van eene djatibosch-oppervlakte van circa 650 000 hectaren zou mogen worden gerekend.

Het volgend staattie geeft een overzicht van de in de verschillende boschdistricten aanwezige uitgestrektheden jong bosch (meerdereels gecultiveerd plantsoen), ontstaan na exploitatie van het oorspronkelijke.

¹⁾ Hieronder (als adspirant-houtvesters) slechts 2 van de 3 jongelieden, die in 1895 hunne opleiding voor technisch ambtenaar bij het boschwezen voltooid hadden, zijnde de derde eerst in den aanvang van 1896 in Indië in functie getreden. Bovendien bevonden 3 houtvesters zich op ult. 1895 met verlof buiten Indië, van wie er in het najaar van 1896 één den Indischen dienst heeft verlaten en één naar Java is teruggekeerd. Daar echter in het tweede en vierde kwartaal 1896 weder 2 houtvesters met verlof herwaarts kwamen, bedraagt het aantal verlofgangers thans weder 3. Ter versterking van het korps zijn in de tweede helft van 1896 4 voor den Indischen boschdienst opgeliede kandidaten ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld. Een gelijk getal bleef toen nog hunne studiën voortzetten, doch daar een vijftal nieuwe kandidaten als kweekeling werden aangenomen, zijn er thans 9 in opleiding.

¹⁾ Daar koffie, cacao en peper op de huurlanden algemeen door elkaar worden geplant, terwijl men aldaar somtijds langs de wegen en voetpaden kapok- en notemuskaatboomen vindt aangeplant, is niet wel op te geven hoe groot de oppervlakte is, die voor elke van die cultures in gebruik is.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

Boschdistricten.	Uitgestrektheid (in hectaren).
Preanger Regentschappen-Krawang	4 489
Tagal-Cheribon	2 894
Pekalongan-Kendal	4 593
Samarang-Vorstenlanden	13 253
Kadoe-Bagelen-Banjoemas	4 540
Japara	7 100
Rembang-Blora	5 572
Toeban-Bodjonegoro	6 505
Zuidwest Rembang-Ngawi	1 653
Soerabaja	3 252
Madioen	4 153
Kediri	4 439
Probolinggo-Bezoeki	3 580
Totaal	59 933

Hoewel over het algemeen valt te wijzen op eene gestadige, zij het ook langzame, verbetering van de gesteldheid der djatibosschen, mag niet worden verzwegen dat in sommige, vooral de meer bevolkte, streken die verbetering wordt tegengehouden door de vele boschdiefstallen, waaraan de bevolking zich schuldig maakt. Vooral de jonge bosschen, die houtwerken bevatten van door den inlander zeer gewilde afmetingen, hebben door diefstallen te lijden. Om die ontvreemdingen in den vervolge beter te kunnen tegengaan en in het algemeen het politietoezicht in de bosschen, inzonderheid in die welke djati bevatten, te verbeteren, ligt het in de bedoeling — en daarop is bij het ontworpen nieuwe boschreglement, waarvan hiervóór sprake is, gerekend — de boschpolitiebeamten niet meer onder de algemeene politie, dus onder het districtsbestuur, maar — zooals vóór 1882 (verg. het verslag van dat jaar, blz. 67) het geval was — onder de Europeesche boschambtenaren te doen ressorteeren. Het is namelijk gebleken dat de in 1882 getroffen regeling niet aan de verwachting heeft beantwoord. Voorts zal worden beproefd de diefstallen te voorkomen door het dunnen van de jonge bosschen krachtiger ter hand te nemen dan tot dusver mogelijk was, en het gewonnen materiaal onder het bereik der bevolking te brengen.

Djaticultuur. De gedurende het cultuurjaar 1894 1895 aangelegde djatiplantsoenen besloegen 2764 hectaren, zijnde 1054 hectaren minder dan de gedurende 1895 leeggekapte oppervlakte, welk verschil voor het grootste deel daaraan was toe te schrijven dat van een 11-tal in 1894 en 1895 aan particulieren ter velling afgestane boschcomplexen de eerste jaarperceelen, ter gezamenlijke grootte van 997 hectaren, vóór den aanvang van het plantseizoen 1894 95 nog niet schoon waren afgeleverd omdat de daarvoor vastgestelde uiterste tijdstippen nog niet verschenen waren. Buitendien slaagde men er niet in om de leeggekapte terreinen, behorende tot een 3-tal andere boschperceelen in het district Randoeblatoeng (afdeeling Blora der residentie Rembang) en in het district Sinee (afdeeling Ngawi der residentie Madioen), weder beplant te krijgen, deels „wegens gemis aan geschikt personeel”, deels ook omdat de trouwens schaarsche bevolking zich voor de boschwerkzaamheden niet beschikbaar stelde. Ook in de afdeeling Bodjonegoro (mede in Rembang), waar de bevolking volop werk kon krijgen bij de voor haar aanlokkelijker waterstaatswerken ten behoeve van de Solo-vallei, ondervond men groote moeilijkheden in het doen bewerkstelligen van de beoogde djatiplantsoenen.

Voor het tot stand brengen van bovenbedoelde nieuwe djatiplantsoenen en voor de verzorging van 4384 hectaren nog onderhoud behoevende aanplantingen van vroegeren datum werd in 1895 uitgegeven f 132 238. Verg. overigens tabel I van bijlage HHH hierachter.

Andere beplantingen vanwege het boschwezen. Aan herbosching met niet-djati houtsoorten, in verband met klimatologische en hydrologische belangen, werd gedurende 1894/95, behalve op meer uitgebreide schaal in Bagelen, ook in de gewesten Preanger Regentschappen, Tagal, Kadoe, Banjoemas en Pasoeroean de hand gehouden.

In het belang van spontane reboisatie van bergtoppen en afgeschreven koffietuinen werden gelden beschikbaar gesteld tot afpaggering van het terrein. Dit geschiedde onder andere met de toppen van het Moeria-gebergte in Japara en met eenige afgeschreven koffietuinen op de uitloopers van den Slamati in Tagal. In Rembang werd boschplantsoen aangelegd op eenige terreinen, in welke nabijheid zich bronnen bevonden, terwijl van het aankweken van nuttige houtsoorten o. a. werk werd gemaakt in het boschdistrict Probolinggo-Bezoeki. Voor de gedurende het cultuurjaar 1894/95 tot stand gebrachte aanplantingen van andere

houtsoorten dan djati (gezamenlijk 1992 hectaren) werd uitgegeven f 33 233; zie nader tabel I van bijlage HHH hierachter. Overigens bepaalde de zogenaamde wildhout-cultuur vanwege den dienst van het boschwezen zich algemeen op Java tot de beplanting van wegen, doch slechts gedurende een gedeelte des jaars, zijnde in het tweede semester daarmede de bestuursambtenaren belast. Met inbegrip van hetgeen door deze lasten voor dit doel werd besteed (f 2469), werd voor de wildhout-beplantingen in 't algemeen, met inbegrip van de verzorging van 2614 hectaren nog in onderhoud zijnde plantsoenen, gedurende 1895 uitgegeven f 90 197, daaronder f 3635 ter zake van de al sedert eenige jaren onder den dienst van het boschwezen gebrachte getahpertiaanplanting te Tjipetir (Preanger Regentschappen). Aan deze cultuur, oorspronkelijk vanwege 's lands plantentuin ondernomen, kon ook in 1895 slechts in beperkte mate uitbreiding worden gegeven. Ten einde den gesloten stand der oude tuinen zooveel mogelijk te verbeteren en daardoor ook de kosten van onderhoud te beperken, werden eenige tuinen, zoover de voorraad plantmateriaal strekte, ingeboet met eenjarige planten van payena Leerii, die alle uitstekend slaagden, waarom het in de bedoeling lag daarmede telken jare voort te gaan. De stand van de tot dusver door de boschambtenaren aangelegde getahpertiaanplantsoenen kon gunstig worden genoemd; zij ontwikkelden zich bijzonder goed. Van het in Februari 1895 gerijpt, eigen gewonnen zaad van palaquium gutta waren planten gekweekt, die op een in gereedheid gebracht terrein (ter grootte van 2 bouws) zouden worden uitgeplant. Op het eind van 1895 bloeiden wederom een achttal der oude boomen van palaquium gutta, en met het daarvan te kweken plantmateriaal zouden circa 2 à 3 bouws nieuw terrein kunnen worden beplant. Op die wijze moet langzamerhand uitbreiding worden gegeven aan de plantsoenen van de kostbaarste getahpertiaan-soorten. Van andere soorten werden planten en zaden uit Buitenzorg en Banjoemas te Tjipetir ontvangen, die aldaar deels in den vollen grond, deels in de kweekerij werden uitgepoot.

Boschinrichting. Het in 't vorig verslag (blz. 245) bedoelde definitieve bedrijfsplan, betrekking hebbende op het djatibosch-complex Noord-Kradenan e. a. in de afdeeling Grobogan der residentie Samarang, aan de samenstelling waarvan niet onafgebroken kon worden gewerkt, kwam in 1895 nog niet gereed, ook doordien het den met de leiding der boschinrichtingswerkzaamheden belasten houtvester bleek dat nog een aantal gegevens, die voor de duurzame regeling van het bedrijf onmisbaar waren te achten, ontbraken of althans niet met voldoende nauwkeurigheid waren bepaald.

De grensregeling en de afbakening der djatibosschen werden, in verband met de beschikbare werkkrachten, alom voortgezet. Op groote schaal kon dit echter slechts in enkele boschdistricten geschieden. In Samarang was de duurzame afbakening der djatibosschen afgevoerd, uitgenomen wat betreft die in Kendal; in Soerakarta was men daarmede gereed voor al de djatibosschen waarover het Gouvernement de vrije beschikking heeft, en in Rembang voor zooveel betreft het grootste deel der bosschen in de districten Ngawen, Karangdjati, Soelang, Pamottan en Sedan. In 1896 dacht men ook gereed te komen in Bezoeki en Probolinggo. Overigens waren in bijna alle andere gewesten eveneens aanmerkelijke uitgestrektheden djatibosch op min of meer duurzame wijze afgebakend. In aansluiting aan het diens-aangaande reeds in 1889 bepaalde (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4498) werden in 1895 nadere voorschriften gegeven omtrent de wijze, waarop de verschillende met de grensregeling en afbakening in verband staande werkzaamheden in het vervolg behooren te worden uitgevoerd. Voorts is als regel aangenomen dat de grensregeling en de afbakening geheel worden afgescheiden van de, bij voorkeur door afzonderlijk personeel uit te voeren, opmeting der bosschen.

Wat de opmetingswerkzaamheden betreft, is het volgende oppervlakte van p. m. 27 200 en in Rembang van p. m. 8000 hectaren, terwijl bovendien in eerstgenoemd gewest over p. m. 28 000 en in het andere over p. m. 12 000 hectaren de opmeting nagenoeg voltooid was, zoodat enkel nog eenige details gemeten en de processen-verbaal, welke de voltooiing der afbakening constateeren, opgemaakt moesten worden. Buitendien waren in Samarang van het aan den linkeroever der Toentang-rivier gelegen complex, ter grootte van p. m. 12 000 hectaren in de districten Singen-kidoel, Singen-lor, Salatiga en Oengaran, alle hoofdpolygonen, waaronder ook de grenzen, reeds gemeten en in kaart gebracht. Overal waar het mogelijk is de opmeting

door het speciaal daartoe in dienst genomen tijdelijk personeel te doen verrichten, wordt tegenwoordig aangesloten aan de indertijd door den geographischen dienst geplaatste signalen, van welke de geographische breedte en lengte bekend zijn en alzoo de projectie op het platte vlak kan worden berekend. In de bosschen en in hunne naaste omgeving worden zooveel doenlijk alle details, als: rivieren, bekende ravijnen, toppen en ruggen van bergen en heuvels, wegen, paden, kerkhoven, heilige plaatsen en grotten gemeten. Voor de inrichting der kaarten zijn onlangs de legenda vastgesteld, zooveel mogelijk in overeenstemming met de bij den topographischen dienst gebruikelijke. Intusschen behoort in het oog te worden gehouden dat de boschkaarten aan geheel andere eischen moeten voldoen dan de door den topographischen dienst vervaardigde. De volgens de schaal 1:10000 geteekende bedrijfskaarten worden zoo ingericht, dat alle veranderingen, die in den loop der jaren het boschareaal en de gesteldheid der bosschen ondergaan, kunnen worden bijgehouden, waartoe de oude boschkaarten geen gelegenheid aanbieden.

In de laatste jaren heeft zich meer en meer de wenschelijkheid doen gevoelen om ook de opziens van het boschwezen, meer dan tot dusver het geval was, in het centrum der bosschen te doen wonen. Daarbij deed zich echter het bezwaar gevoelen dat in de oorden, welke als standplaats dier ambtenaren 't meest aanbeveling verdienden, veelal geen gelegenheid bestond om onder dak te komen. Om aan deze moeielijkheid tegemoet te komen, is in beginsel aangenomen om, daar waar zulks in 's lands belang noodig wordt geoordeeld, de houten werkketen van het boschpersoneel zoodanig in te richten dat tevens gelegenheid bestaat tot huisvesting, en dan van den bewoner eene billijke vergoeding a's huur te vorderen. Bij gouvernementsbesluiten dd. 28 October 1895 n°. 27 en 17 April 1896 n°. 4 werd machtiging verleend tot de oprichting van respectievelijk 7 en 6 zulke woningen, alle bestemd voor opziens van het boschwezen. Voor elke woning is toegestaan f 2290.

Ofschoon algemeen de meening gedeeld werd dat het geregeld en doelmatig uitdunnen aan de voorspoedige ontwikkeling van djatiplantsoenen zeer bevorderlijk is, zoo deed zich toch vaak verschil van opvatting voor aangaande de wijze van uitvoering van dezen cultuurmaatregel. Met het oog hierop is in den loop van 1895 een onderzoek begonnen, waarvan men mag verwachten dat het de noodige gegevens zal verschaffen ter beoordeeling van de beste methode van „dunnen” en vooral ter bepaling van de ruimte, welke de djatiboom op verschillende leeftijden en op verschillende gronden noodig heeft, niet alleen om zich zoo snel mogelijk te ontwikkelen, maar ook om stammen van de grootst mogelijke handelswaarde te leveren. De resultaten van dit onderzoek, dat uit den aard der zaak jaren zal duren, zullen geregeld worden gepubliceerd. Intusschen wordt gezorgd dat de djatiplantsoenen, die daaraan de meeste behoefte hebben, op zoodanige wijze worden uitgedund als thans reeds geacht kan worden het meest met de natuur der boomen overeen te stemmen.

In de verschillende boschdistricten werd gedurende 1895 ter zake van werkzaamheden op het gebied der boschinrichting (bijlage HHH bevat daaromtrent bijzonderheden) uitgegeven f 110 914.

Exploitatie der djati- en wildhoutbosschen. Gedurende 1895 werden in het geheel 18 nieuwe boschperceelen aan verschillende ondernemers na gehouden openbare aanbesteding afgestaan, en wel 12 zoogenaamde leegkapperceelen (waarvan 11 bestemd om weder met djati te worden beplant, doch 1, als bij de afbakening der bosschen gebleken daarbuiten te moeten vallen, niet weder in bosch te herscheppen), benevens 6 zoogenaamde zuiveringsperceelen (waarvan 5 enkel bestemd om van dood hout gezuiverd te worden en 1 ter wegruiming ook van de levende stammen, daar bedoeld bosch niet anders dan door leegkapping en herbeplanting weder in goeden staat was te brengen).

Daarentegen liepen in 1895 voor 8 houtkapondernemingen de contracten af, namelijk voor 7 op den gewonen voet werkende, d. i. met vrije beschikking over het verkregen hout (3 leegkapperceelen, 3 afbakingsperceelen en 1 zuiveringsperceel), en voor Ngleboer (Rembang), het eenige perceel dat tot dusver nog geëxploiteerd werd op den voet van levering van hout aan den lande.

Het aantal op overeenkomst met het Gouvernement werkende houtkapondernemingen op Java en Madura, buiten die op huurlanden in Soerakarta, was dientengevolge bij het einde van 1895 met 10 vermeerderd en dus tot 77 geklommen, waarvan 3 ven-

nootschappen er respectievelijk bezaten 25, 12 en 10, en de 30 andere zich in handen bevonden van bijzondere personen, ten getale van 13 Europeanen en 11 Chineezers. De bedoelde 77 ondernemingen betroffen 52 gewone (weder met djati te beplanten) leegkapperceelen, 4 afbakingsperceelen (wel leeg te kappen, maar niet weder met djati te beplanten) en 21 zuiveringsperceelen.

Sedert in den laatsten tijd bij aanbesteding van boschperceelen het verschijnsel zich voordeed (in het bijzonder in Samarang en Rembang, waar de voormelde drie vennootschappen bijna al de houtcontracten in handen hebben), dat in den regel telkens slechts door één gegadigde werd ingeschreven, zoodat de onderlinge mededinging ontbrak die anders als leidraad kon strekken ter bepaling van de waarde der aangeboden perceelen, was er in 's lands financieel belang veel aan gelegen dat de houtvesters met de noodige zorg te werk gingen bij hunne berekeningen omtrent de minimum-som, waarbeneden een in uitbesteding te brengen perceel niet zou behooren te worden gegund. Omtrent de bij die berekening te volgen methode werden eenige voorschriften gegeven. Voorts werden voor de verschillende houtsorteeringen prijzen aan de hand gedaan ter berekening van de brutohoutwaarde. Verder is bepaald welke rentestandaard bij de disconterering en de prolongatie der in aanmerking komende inkomsten en uitgaven moet worden gebezigd, en eindelijk welk quantum van de netto-houtwaarde mag worden in rekening gebracht als winst voor de eventueele ondernemers.

Al de 18 perceelen, die in 1895 werden aanbesteed, konden worden gegund, aangezien het gedane bod hooger was dan de berekende minimum-inschrijving. Tegen welke sommen de gunning plaats had, benevens verdere opgaven nopens de gegunde perceelen, die in handen kwamen van 11 verschillende lichamen of personen (zijnde de meervermelde 3 vennootschappen en voorts 5 Europeesche en 3 Chineesche ondernemers), vindt men in onderstaand overzicht.

Gewesten.	Naam van het boschperceel.	Uitgestrekteheid van het contractsgebied (in hectaren).	Duur van het contract.	Aan den lande verschuldigde		
				jaarlijksche pacht-som.	retributie per te verkrijgen M ³ . timmerhout van 5 M lengte en daarboven.	stapel-meter brandhout.
LEEGKAPPERCEELLEN.						
Preanger Regentsch.	Sampora (afbakingsperceel) . . .	94	2 jaar		f 40,00	f 0,30
Tegal	Bantarbolang . . .	327½	6 „	f 14 500		
Rembang	Metstal . . .	627½	10 „	27 132		
Id.	Wonosemi . . .	885	10 „	35 000		
Id.	Karang-anjar . . .	1120	8 „	10 663		
Soerabaija	Mangenan . . .	453	6 „	23 333		
Id.	Kedek . . .	416¼	8 „	12 531		
Bezoeki	Kepeleroet . . .	117	5 „	13 600		
Soerakarta	Kemoesoer-Tegal-sari . . .	381	6 „	9 449		
Id.	Kepoh-Woelohgedeh . . .	445½	6 „	46 148		
Id.	Karaban-Tirip . . .	805	4 „	a) 12 000		
Kediri	Kedongglagah . . .	317¾	4 „	22 675		
ZUIVERINGSPERCEELLEN.						
Samarang en Rembang	Ploempoeng . . .	615	10 jaar		f 15,00	f 0,20
Samarang	Noordwest-Wirosari . . .	3252	3 „		15,55	0,02
Rembang	Tawaran . . .	774½	10 „		12,85	0,05
Id.	Poeta'sewoe . . .	1762	10 „		17,00	0,15
Madroen	Bandjarsari . . .	595	1 „		20,00	0,03
Id.	Beloeck . . .	3120	4 „		13,10	0,10

a) Voor dit perceel moest de pacht-som voor de geheele houtmassa niet in jaartermijnen, maar bij uitzondering in eens voldaan worden. Vanwaar dat hier dan ook de volle som is genoemd.

De productie van deze en van de reeds vroeger in werking getreden houtkapondernemingen vindt men vermeld in bijlage HHH hierachter, omtrent welke gegevens, ontleend aan opgaven der betrokken ondernemers, echter slechts voldoende controle bestaat voor zoover die boschperceelen betreft waarvoor de retributie per M³. is verschuldigd en deze zich dus regelt naar de verkregen houtmassa. Volgens de verstrekte opgaven zou in 1895 door de houtcontractanten aan timmerhout (djati) minder zijn gekapt dan in de twee voorafgegane jaren en aan brandhout (djati) iets meer dan in 1894, doch minder dan

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

in 1893. De totalen over de laatste drie jaren waren namelijk als volgt:

	Djati-timmerhout (in M ³).		Djati-brandhout (in stapel-meters).	
	Gouvernements-landen.	Soerakarta	Gouvernements-landen.	Soerakarta.
1893	116 520	4 638	306 766	36 305
1894	127 070	9 932	263 463	48 968
1895	112 088	niet opgegeven	269 520	niet opgegeven

Wat de door ongeregelde aankoppingen verkregen hoeveelheden hout betreft, zijn over de laatste drie jaren, afzonderlijk voor djati- en voor ander hout, de volgende opgaven ontvangen.

	Djatihout:		Zoogenaamd wildhout:		
	timmer-hout (in M ³).	brandhout (in stapel-meters).	timmer-hout (in M ³).	brandhout (in stapel-meters).	sadeng palmen (stuk).
1893.					
in eigen beheer bij wijze van cultuurmaatregel	120	2938	1215
in eigen beheer voor 's lands dienst	5953	350	731
krachtens licentie (door de bevolking en door particulieren) .	972	..	1457	1507	820
	7054	3288	3403	1507	820
1894.					
in eigen beheer bij wijze van cultuurmaatregel	100	6 753	1046
in eigen beheer voor 's lands dienst	6789	43 821	2034	434	3099
krachtens licentie (door de bevolking en door particulieren) .	315
	7204	50 574	3980	434	3099
1895.					
in eigen beheer bij wijze van cultuurmaatregel	1005	9 918	1630
in eigen beheer voor 's lands dienst	6710	2 893	1301
krachtens licentie (door de bevolking en door particulieren) .	282	4	1298	1000	700
	7997	12 815	4229	1000	700

Bepaalde redenen waarom in 1895 de geregelde exploitaties, aannemende dat de ontvangen opgaven voldoende juist zijn, niet onbelangrijk minder djatihout zouden hebben opgeleverd dan in 1894, zijn niet bekend. Onmogelijk is het trouwen niet dat de in 1895 aan de beurt gekomen jaarperceelen toevallig minder hout hebben bevat dan die, welke in 1894 werden geveld. Opmerking verdient ook dat de bijgekomen 18 nieuwe perceelen naar verhouding nog niet veel hout opleverden, daar de eigenlijke velling eerst in 1896 zou beginnen (bij twee der perceelen was op ult. 1895 nog in 't geheel niet aangeapt).

Ernstige klachten over moeilijke verkoopbaarheid van het verkregen hout werden niet vernomen. Integendeel hadden sommige houtkapondernemers, die leveranties ten behoeve van dezen dienstak hadden op zich genomen, wegens gebrek aan hout, groote moeite om aan die leveringscontracten behoorlijk te voldoen. Daarmede zou, naar vermoed werd, dan ook wel verband hebben gehouden dat in 1895 alle in aanbesteding gebrachte boschperceelen grif van de hand gingen.

Met de, ingevolge speciale machtiging van het Opperbestuur, door het boschpersoneel — voor zoolang nodig — in eigen beheer te ondernemen exploitatie van de in 't vorig verslag (blz. 247) bedoelde drie boschperceelen of gedeelten van boschperceelen in de residentien Samarang en Soerakarta kon, wegens gebrek aan personeel, eerst in April 1896 worden begonnen. Dienaangaande zijn dus thans nog geen mededeelingen te doen.

Echter werd, krachtens eene gouvernementsmachtiging van 18 Juni 1895, begonnen met het leegkappen in eigen beheer van eene uitgestrektheid van ongeveer 50 hectaren slecht bosch in het regentschap Goenoeng Kidoel der residentie Djokjokarta, en zulks ter uitvoering van eene met den sultan getroffen regeling, ten doel hebbende de in verwaarloosden toestand verkeerende, grootendeels vernielde djatibossen in zijn gebied, door geleidelijke velling, gepaard met wederbeplanting van de leeggekapte terreinen, in de toekomst verbetering te doen ondergaan. Deze regeling komt op het volgende neer. De in ontredender staat geraakte bosschen worden, onder toezicht van een gouvernements-boschopziener, langzamerhand door nieuw djatiantsoen vervangen en de kosten dezer herbosching en van de aanstelling van mandours, naarmate de jonge aanplantingen zich uitbreiden, worden gevonden uit den verkoop van het te verkrijgen hout. (De begonnen aankap had bij het einde van 1895 p. m. 140 M³. kleine houtwerken opgeleverd.) Voor zoover de opbrengst in den eersten tijd wellicht niet voldoende mocht zijn, nemen het Gouvernement en de sultan die kosten voor

gezamenlijke rekening. Voor het geval er een voordeel saldo overblijft, valt de helft daarvan aan den sultan toe. Tegenover de voorziening door het Gouvernement in het technisch personeel, stelt de sultan, voor zooveel noodig, inlandsche politieambtenaren aan, in overleg met den resident.

's Lands djatibossen in de residentie Soerakarta werden (gouvernementsbesluit dd. 15 October 1895 n°. 20), ingaande met 1 Januari 1897, gesloten voor de aankoppingen, die daarin, telkens na bekomen gouvernementsvergunning, vanwege den soesoehoenan plaats vonden ter verkrijging van de benooidge houtwerken voor de vernieuwing en herstelling van bruggen en openbare gebouwen binnen zijn rijk, voor welk hout, ingevolge eene tot hiertoe van kracht gebleven voorloopige regeling van 1873 (verg. het verslag van 1874, blz. 5) de soesoehoenan geen vergoeding verschuldigd was, zoodat alleen de kap- en sleeplooën voor zijne rekening kwamen. Deze ongeregelde aankappen, waardoor bovendien slechts op hoogst onvoldoende en gebrekkige wijze in de behoefte kon worden voorzien, waren gebleken tot groot nadeel van de bosschen te strekken. Het djatihout, benooidgd voor de permanente bruggen in de groote verkeerswegen binnen het gewest zal nu, na ult. 1896, voor rekening van den lande op de vrije markt bij aanbesteding worden aangeschaft, terwijl den soesoehoenan daarvoor slechts zal worden in rekening gebracht f 12,50 per M³. welke vergoeding overeenkomt met het gemiddeld bedrag der vroeger te zijnen laste komende kap- en sleeplooën. De aanschaffing van het voor de openbare gebouwen (van den kraton) en de kleinere bruggen benooidge hout zal nu echter geheel voor rekening van den soesoehoenan komen.

Baten en lasten. De gunstige verhouding tusschen „baten” en „lasten”, welke in de laatste jaren bij dezen dienstak in klimmende mate viel op te merken, openbaarde zich ook over 1895. Het door den inspecteur van het boschwezen in den gewonen trant ten behoeve van zijne verslag-bijdrage samengestelde geldelijk jaaroverzicht — ofschoon, wat het personeel betreft, slechts met de kosten der actieve sterkte rekening houdende, niet dus met pensioenen, verlofs- en nonactiviteitstraktementen, opleidings- en uitzendingskosten — stelt toch in andere opzichten de geldelijke uitkomsten van dezen dienstak vollediger in het licht dan zulks is op te maken uit de dienstjaarlijkse boekingen ten bate en ten laste van de onderafdeeling „Boschwezen” der Indische begrooting. Zoo wijst het overzicht, behoorende tot de Indische bijdrage voor dit verslag en voor de drie voorafgegaane jaargangen, als voordeelich verschil tusschen „baten” en „lasten” van den dienst van het boschwezen de volgende sommen aan: over 1892 f 595 832, over 1893 f 1 028 388, over 1894 f 1 199 493 en over 1895 f 1 222 223 (d. i. gemiddeld per jaar f 1 011 484), terwijl de bedoelde boekingen ten dienste der begrotingsrekeningen over diezelfde jaren, voor zooveel namelijk de posten betreft behoorende tot de onderafdeeling 49 „Boschwezen”, een surplus van de „ontvangsten” boven de „uitgaven” ¹⁾ aantonen ten bedrage van achtereenvolgens f 480 811, f 886 140, f 912 880 en f 758 517, derhalve gemiddeld per jaar slechts f 759 589 of ruim 2¹/₂ ton (f 251 895) 's jaars minder. Ten opzichte van de laatstbedoelde saldo's is echter op te merken dat de gegevens omtrent de begrotingsuitkomsten over 1894 en vooral over 1895 nog van voorloopigen aard zijn, welke laatste omstandigheid voor een deel ook de oorzaak kan zijn dat de sommen, ten bate van het dienstjaar 1895 verantwoord als ontvangsten wegens pachtson en retributiën van houtcontractanten, aanzienlijk lager zijn dan het speciaal overzicht ten dienste van het Koloniaal Verslag opgeeft als in of over 1895 aan dergelijke ontvangsten geind. ²⁾

¹⁾ Zie de stukken der Indische begrooting voor 1897 (Zitting 1896—1897—4), en wel wat de „ontvangsten” betreft, den staat gedrukt als n° 30, en wat de „uitgaven” aangaat, den staat gedrukt als n°. 24.

²⁾ Uit anderen hoofde zijn de voordeeliche saldo's volgens de in de voorgaande noot aangehaalde staten, over de vier jaren 1892 t/m 1895 gemiddeld per jaar 2 ton lager dan de voordeelige saldo's volgens de speciale overzichten opgemaakt ten dienste van het Koloniaal Verslag. Dit verschil vindt zijne verklaring hoofdzakelijk hierin: 1°. dat laatstbedoelde overzichten onder de „Baten” ook rangschikken de tariefs-waarde (over genoemde vier jaren gemiddeld f 96 800 's jaars) van het ten behoeve van het departement van binnenlandsch bestuur op last gekapte hout, welke post niet onder de begrotings-ontvangsten voorkomt, omdat de waarde van bedoeld hout niet wordt „regulariseerd”, en 2°. dat de post „Kap- en sleeploon voor in eigen beheer te kappen houtwerken”, enz. onder de ten laste van de begrotingsonderafdeeling „Boschwezen” geboekte uitgaven voorkomt tot een gemiddeld bedrag van f 128 200 's jaars, terwijl meerbedoelde speciale overzichten, blijkbaar ten gevolge van eene andere methode van verantwoordig, over elk der jaren 1892 t/m 1895 dooreengenomen daarvoor slechts f 27 000 vermelden.

Voormeld speciaal overzicht bevat over 1895 de volgende posten:

Baten.

10. Gestort door contractanten met vrije beschikking over het gekapte hout :		
a. wegens de hun ter leegkapping afgestane djabatiboschperceelen (zoowel te herboschen perceelen als bij de grensregeling der bosschen afgesneden boschterreinen, zoogenaamde afbakingsperceelen)	hetzij aan jaarlijksche vaste pacht som, hetzij aan retributie in vennen, houding tot de gekapte houtmassa	f a) 1 178 634
b. wegens het zuiveren van djabatiboschperceelen (aan retributie als voren)		a) 506 457
20. retributie voor krachtens vergunning gekapte houtwerken door niet-inlanders		30 497
30. idem door inlanders		2 678
40. zuiver rendement van op vendutie verkocht hout		b) 59 302
50. geregulariseerde waarde van aan het departement der marine verstrekt djatihout, afkomstig van de boschexploitatie Ngleboer.		54 255
60. idem van het aan de departementen der burgerlijke openbare werken en van oorlog verstrekt hout, verkregen door aankap op last of op andere wijze.		37 181
70. tariefswaarde van ten behoeve van het departement van binnenlandsch bestuur op last gekapt hout, doch niet geregulariseerd		88 615
80. andere ontvangsten, meerendeels retributie voor het afstaan van hout op erfpachtsperceelen.		c) 16 789
Totaal der baten		f 1 974 408

Lasten.

10. Kosten van nieuwe djati- en wildhoutplantsoenen (met inbegrip der kosten van onderhoud der beplantingen van vorige jaren):		
a. djaticultuur		f 132 238
b. wildhoutcultuur		d) 90 197
20. uitgaven voor de inrichting der bosschen :		
a. grensregeling, afbakening, kaartteering, enz. der djati-boschperceelen en taxatie van nieuwe boschperceelen		70 657
b. inrichting, aanleg en onderhoud van wegen, paden, bruggen en indeelingsleuven		40 257
30. uitgaven voor het kappen en sleepen van hout :		
a. voor het in eigen beheer kappen en sleepen van hout		30 899
b. uitbetaald aan den contractant voor den aankap van houtwerken ten dienste der marine in het boschperceel Ngleboer		13 422
40. uitgaven voor personeel en diversen :		
a. traktementen van den inspecteur, de houtvesters en de aspirant-houtvesters		112 350
b. idem van de opzieters		37 125
c. reis-, verblijf- en transportkosten van het personeel		73 165
d. kosten der boschpolitie en van verder inlandsch personeel (schrijvers, roeiers, oppassers)		79 024
e. kosten van tijdelijk personeel		71 201
f. schrijfbehoeften en bureauhuur		1 650
Totaal der lasten		f 752 185
Totaal der baten (zie hiervoor)		1 974 408
Voordeelig verschil		f 1 222 223

a) Onder de posten 1^a a en b (te zamen f 1 685 094) zijn tevens de volgende ontvangsten begrepen: f 19 717 gestort door landhuurders in Soerakarta, wien het op hunne landen aanwezige djatihout is afgestaan; f 3400 aan retributie voor het ter beschikking van den ondernemer van Ngleboer (Rembang) verbleven hout; f 4793,66 wegens boete; f 10 514,48^b wegens restitutie (door een 17-tal contractanten voor pas uitgegeven perceelen) van door den dienst van het boschwezen gedane uitgaven voor het ringen van de eerste jaarperceelen en (of) het

vellen en bekappen van stammen of houtwerken, gediend hebbende bij de taxatie der houtmassa, zoomede f 2060 wegens door één contractant betaalde vergoeding ter zake van het niet schoon afleveren van de leeggekapte jaarperceelen.

b) Hieronder is begrepen de zuivere opbrengst van de publiek verkochte, door de politie achterhaalde houtwerken.

c) Ofschoon eene ontvangst uitmakende van het departement van financiën telt in dezen post ook mede de jaarlijksche pacht som (voor 1895 f 3036), waarvoor bij de periodeke verpachting van s lands zoogenaamde kleine middelen op Java en Madura de pacht der Krawangsche strandbosschen pacht te worden afgestaan. Na afloop van 1896 zullen deze bosschen niet meer verpacht, maar onder beheer van den dienst van het boschwezen gebracht worden (verg. blz. 175 hiervóór).

d) Ten laste van dezen post is weder gebracht hetgeen is uitgegeven (in 1895 f 16 871) voor het planten van schaduwboomen langs de wegen; hetgeen vroeger in onbetaalden heerdienst door de bevolking geschiedde.

C. Veeteelt.

De gezondheidstoestand van paarden en vee op Java en Madura was ook gedurende 1895 over het algemeen bevredigend. Gevallen van miltvuur, mond- en klauwzeer kwamen dan ook in mindere mate voor dan in 1894. zooals reeds werd gezegd in hoofdstuk J, afd. VIII. hiervóór, alwaar tevens gehandeld is over de voor genomen verbetering van het algemeen toezicht op den veestapel.

Over gebrek aan voedsel viel in sommige streken alleen te klagen gedurende het droge jaargetijde; men drijft het vee dan naar het gebergte of naar de woeste gronden; ook komt het voor dat de bevolking zich dan ontdoet van het vee om na afloop van den oostmoesson zich weder vee aan te schaffen. In de residentie Samarang is men tot de ervaring gekomen (zie vorig verslag, blz. 248) dat het loof van katjang waspada als een gewild veevoeder is aan te merken.

Voor zooveel op de ontvangen opgaven nopens het in elk gewest van Java en op Madura aanwezig aantal buffels, runderen en paarden is af te gaan, welke opgaven nog niet verder reiken dan ult. 1894, viel slechts voor Krawang, Japara, Pasoeroean en Bagelen zoowel voor hoornvee als voor paarden op vermeerdering te wijzen; in andere gewesten was dit slechts hetzij alleen voor buffels en (of) runderen, hetzij alleen voor paarden het geval, terwijl er omgekeerd ook gewesten waren waar voor één of twee derzer drie categorieën van vermindering blijkt. Evenals in 1893 woog ten opzichte van buffels en paarden het totaal cijfer der vermeerderingen niet op tegen dat der verminderingen: over alle gewesten bijeen genomen zou namelijk in 1894 het aantal buffels van 2 677 100 zijn teruggedaan tot 2 649 600, en dat der paarden van 528 800 tot 520 500. Opmerking verdient echter dat deze teruggang met respectievelijk 27 500 en 8300 stuks, ruim werd goedge maakt door toeneming van den rundstapel, waarvoor de opgaven van ult. 1893 een totaal van 2 459 400, doch die van 1894 een totaal van 2 513 100 stuks aanwijzen, derhalve 53 700 meer. In het volgend overzicht, bevattende de opgaven per gewest, is tevens vermeld het aantal voertuigen bestemd voor personen- en dat voor goederenvervoer.

GEWESTEN.	Buffels.	Runderen.	Paarden.	Te zamen.	Aantal beesten gemiddeld per 1000 zielen. b)				Aantal voertuigen voor:					
					Buffels.	Runderen.	Paarden.	Te zamen.	personenvervoer.	goederenvervoer.				
Bantam	95 300	1 400	7 100	103 800	144	2	11	157	628	1 962				
Batavia	188 700	14 400	23 100	226 200	160	12	20	192	4 317	4 863				
Krawang	65 300	2 806	5 700	73 800	159	7	14	180	362	1 220				
Preanger Regentschappen	219 800	10 000	47 100	276 900	103	4	22	129	1 831	1 953				
Cheribon	175 200	2 300	18 400	195 900	115	1	12	128	1 401	6 618				
Tagal	151 700	2 100	17 300	171 100	134	2	15	151	1 077	5 372				
Pekalongan	73 200	8 000	8 600	89 800	129	14	15	158	661	3 440				
Samarang	216 100	100 400	19 600	336 100	147	68	13	228	1 794	3 994				
Japara	132 700	3 000	9 100	144 800	140	3	9	152	2 436	4 566				
Rembang	241 300	150 300	29 500	421 100	183	114	23	320	1 479	1 764				
Soerabaja	136 600	224 200	36 000	396 800	64	104	17	185	4 809	13 459				
Pasoeroean	10 200	213 300	54 200	307 700	10	239	53	302	3 456	17 838				
Probolinggo	5 100	156 800	35 800	197 700	9	283	64	356	2 027	16 456				
Bezoeki	15 500	273 100	61 600	350 200	22	379	85	486	2 064	11 247				
Banjoemas	108 200	74 700	14 300	194 200	88	61	9	158	618	2 096				
Bagelen	86 500	112 300	10 600	209 400	62	80	8	150	1 163	2 383				
Kadoe	46 400	95 500	8 500	150 400	62	123	11	201	366	93				
Djokjakarta	93 400	130 900	8 300	232 600	115	162	10	287	463	5 325				
Soerakarta	188 600	120 100	21 400	330 100	157	100	18	275	839	3 955				
Madioen	159 800	138 400	27 700	325 900	146	126	25	297	704	1 403				
Kediri	214 200	110 300	27 300	351 800	178	91	23	292	1 702	6 593				
Madura	25 800	538 800	32 300	596 900	16	338	20	374	1 935	475				
Totalen op ult. 1894					2 649 600	2 513 100	520 500	5 683 200	106	100	21	227	36 132	117 084
" " " 1893					2 677 100	2 459 400	528 800	5 665 300	109	100	21	230	34 361	106 592

a) De verschillen tusschen de thans gedane opgaven en de in 't vorig verslag (blz. 248) medegeleede cijfers van ult. 1893 moeten worden toegeschreven deels aan

grooteren in- of uitvoer van of naar andere gewesten gedurende 1894, deels aan meerdere of mindere sterfte in verhouding tot het aantal geboorten.

b) Het vee, dat aan Europeanen en andere niet-inlanders toebehoort, is niet afzonderlijk opgegeven. Daarom is de berekening gemaakt over het totaal ziental. Op ult. 1894 bedroeg dit (verg. bijlage A hierachter) 25 067 500, namelijk 24 746 300 inlanders en 321 200 niet-inlanders.

Met betrekking tot den paardenstapel op Java en Madura valt niet slechts op numerieke vermindering te wijzen, maar ook op afnemende in gehalte. De tot dusver van regeeringswege aangewende pogingen om dien achteruitgang te stuiten, hebben over 't geheel nog weinig uitgewerkt. De zaak is echter opnieuw tot een punt van gezet overleg gemaakt, ook wat betreft de vraag of in de toekomst, ter voorziening in de behoefte niet alleen op Java en Madura, maar tevens in de Padangsche Boven- en Benedenlanden, in voldoende mate ware te rekenen op toevoer van goede dekhengsten uit Celebes en Soemba of Sandelbout-eiland. Daar deze vraag ontkennend scheen te moeten worden beantwoord, op grond dat de Makassaarsche en Soembasche (Sandelhout-) paardenrassen zelve sterk achteruitgaan en aan hunne verbetering ter plaatse waar zij inheemsch zijn, d. i. voornamelijk buiten 's Gouvernements rechtstreeksch gebied, onzerzijds niets kan worden gedaan, is door den directeur van binnenlandsch bestuur, onder meer, aanbevolen in eene met zorg te kiezen streek, bijv. op de Kleine Soenda-eilanden, onder een in alle opzichten voor die taak berekend beheerder eene gouvernementstoeterij op te richten, echter niet eene zoogenaamd tamme stoeterij, waarvan geen heil verwacht wordt, maar eene zoogenaamd half-wilde stoeterij, d. w. z. dat op eene groote (lieft voor uitbreiding vatbare) oppervlakte troepen merries van een bepaald ras, elk met een hengst, worden vereenigd, die geen bijzondere zorg vereischen, doch in hoofdzaak aan zich zelven kunnen overgelaten worden. Nadat de Indische Regeering met dit denkbeeld (dat ook bij het legerbestuur bijval had gevonden) in beginsel had ingestemd, behoudens zekere wenken, o. a. betreffende de noodzakelijkheid dat de stoeterij, ter voorkoming van rasvermenging, uit twee goed afgescheiden gedeelten zou moeten bestaan (het eene voor Makassaarsche, het andere voor Sandelhout-paarden), is bij gouvernementsbesluit dd. 6 November 1896 n°. 4 de uitwerking van het plan opgedragen aan eene commissie, bestaande uit een hoofdofficier der cavalerie, een militairen paardenarts en een gouvernements-veearts, van welke deskundigen de beide eersten bij het remondepôt in de Preanger Regentschappen (zie blz. 47 hiervóór) en de laatste bij de proefstations ter verbetering van de inheemsche paardenrassen ter Sumatra's Westkust (zie lager blz. 238) veel ervaring hadden opgedaan. De commissie heeft verder tot taak gekregen het zoeken van een geschikt terrein of van geschikte terreinen op een der eilanden in het zuidoosten van den Archipel. Tevens heeft de Indische Regeering, tot het erlangen zoo mogelijk van nuttige wenken naar aanleiding van de ondervinding bij half-wilde paardenfokkerijen in Zuid-Amerika en Australië opgedaan, zich te dezer zake in betrekking gesteld met onzen zaakgelastigde in Argentinië en onze consulaten-generaal in Brazilië en Australië.

Naar aanleiding van een ander deel der voorstellen van den directeur van binnenlandsch bestuur is intusschen (gouvernementsbesluit dd. 26 Juli 1896 n°. 20) reeds een proefmaatregel op bescheiden schaal bevolen, waarvan de kosten bestreden kunnen worden uit het voor aanmoediging van de paarden- en veeteelt op en buiten Java en Madura bij de begroting toegestaan crediet (in de laatste jaren ten bedrage van f 38 000). Bedoelde maatregel strekt om voorloopig in de Preanger Regentschappen, waar de voortgezette castratie van voor de voortteling weinig belovende hengsten der bevolking de behoefte aan goede fokdieren inzonderheid doet gevoelen, van gouvernementswege een 15-tal als dekhengsten bij uitstek geschikt geoordeelde paarden der militaire remonte beschikbaar te stellen om, onder nader te regelen voorwaarden, door het bestuur te worden verkocht — met recht van wederinkoop — aan te goeder naam en faam bekend staande inlanders, die lust en geschiktheid voor het aanhouden van dekhengsten toonen te bezitten. Voor zooveel het 15-tal paarden (door het legerbestuur aan het departement van binnenlandsch bestuur tegen regularisatie te verstrekken) niet op de aangeduide wijze zal kunnen worden geplaatst, zullen de beesten, onder zekere voorwaarden, door den resident in verzorging zijn te geven aan door hem aan te wijzen personen (die daarvoor vergoeding kunnen vinden door het heffen van dekgeden). Op deze laatste wijze zullen voorts, voor zooveel noodig, ten nutte van de paardenfokkerij der Preanger-bevolking ook mogen dienen de door het departement van binnenlandsch bestuur van het legerbestuur tegen regularisatie over te nemen troepenpaarden, die als zoodanig voor afkeuring in aanmerking komen, doch waarvan met grond mag worden

verwacht dat zij als dekhengst nog geschikt zijn.

Eene voornaam oorzaak van het verval van den paardenstapel op Java is hierin gelegen dat de inlander over 't algemeen te zwaren arbeid vordert van dieren die nog niet volwassen zijn, een euvel, dat, zooals de ondervinding leert, met de bestaande strafbepalingen, op welke nog in 't vorig verslag, blz. 248, gedoeld werd, niet in voldoende mate kan worden tegengegaan. Het uitvaardigen van doeltreffender bepalingen maakt daarom een punt van overweging uit. Meer nog dan van repressieve maatregelen echter zou verbetering van den toestand te verwachten zijn, wanneer men den eigenaar van veulens kon doen gevoelen dat zij, door van deze dieren te veel te vergen, zich economisch benadeelen. Uit dit oogpunt scheen het nuttig — en in dien zin is aan de remonte-commissiën voor het leger en, in Juli j., ook aan de gewestelijke bestuurders op Java en Madura, zoomede aan sommige van die in de buitenbezittingen, het noodige aanbevolen — bij den aankoop van paarden voor 's lands dienst er ten strengste op te letten of te doen letten dat geen dieren worden aangeschaft, die kenmerken vertoonen van door gebruik op te jeugdigen leeftijd te hebben geleden. Tevens zouden zij, die met den aankoop belast worden, moeten worden uitgenoodigd om in hunne aanrakingen met de paardenbezitters deze laatsten te wijzen op de nadeelige gevolgen van een vroegtijdig gebruik van veulens.

Om voorts nog langs anderen weg onder de bevolking gezonde kennis en belangstelling aangaande het paard en zijne behandeling en verzorging te verspreiden, bestaat het voornemen eene prijsvraag uit te schrijven voor eene handleiding ten nutte van inlandsche paardenfokkers en paardenbezitters. Ook is besloten op dezelfde wijze te trachten eene handleiding voor inlandsche veefokkers en veebezitters te verkrijgen.

Wat betreft de aanwending gedurende 1895 van het hiervóór bedoelde crediet van f 38 000 (waarbij o. a. is gerekend op f 18 000 voor de terloops reeds vermelde proefstations ter Sumatra's Westkust) valt aan te teekenen dat daaruit, voor zooveel Java betreft, subsidies, tot een gezamenlijk bedrag van f 10 500, werden bestreden ten behoeve van vereenigingen die zich de verbetering van het paardenras ten doel stellen, namelijk f 5000 en f 2000 aan de Buitenzorgsche en Preanger-wedloopsociëteiten, f 1000 aan de Japarasche raceclub, f 1000 aan de Malangsche harddraverij- en renvereeniging, f 500 aan de Sidoardjoseche wedloopsociëteit en, voor 't eerst, f 1000 aan de te Bandung gevestigde vereeniging „Het Sandelhout-stamboek”, welke zich ten doel stelt het fokken van Sandelhout-paarden op Java te bevorderen, dit ras te verbeteren en de zuiverheid daarvan te beschermen door het aanhouden van een stamboek. Aan de subsidies der wedloopsociëteiten werd de gebruikelijke voorwaarde verbonden dat minstens de helft der uit 's lands kas verleende bijdrage moet worden besteed voor prijzen en premiën, en dat zoo mogelijk een deskundige zitting moet hebben in de jury's, terwijl daaraan nog werd toegevoegd dat aan de te houden wedlopen geen deel zou mogen worden genomen door ponies, die nog melktanden hebben.

Voor het uitloven van prijzen bij de op Madura onder de bevolking in zwang zijnde stieren-wedrennen (kereppan) werd weder f 1500 toegestaan. Als eerste prijzen werden, evenals in 1894, jonge stieren toegekend, onder voorwaarde dat de winners die gedurende drie jaren als dekstieren ter beschikking van de bevolking zouden stellen.

Ten behoeve van door inlanders te houden paardenwedrennen werd in 1895 van gouvernementswege geen geld beschikbaar gesteld, omdat van dergelijke races geenerlei nut werd verwacht. Van particuliere zijde evenwel werd in 1895 ter hoofdplaats Rembang eene proefrace gehouden met paarden, uitsluitend aan dessahoofden toebehoorende.

Aan sommige der gewestelijke verslagen over 1895 valt met betrekking tot de rubriek „veeteelt” nog het volgende te ontleenen.

In Samarang trachten enkele inlanders, die van het kartransport een bedrijf maken, krachtige trekossen te verkrijgen, door hunne sapi's niet aan eene wilde voortteling over te laten. De bevolking van het district Tengger (residentie Pasoeroean) laat hare koeien of vaste dagen bespringen door speciaal daarvoor aangekochte springstieren van gecroiseerd Madureesch en Europeesch ras. Uit Bezoeki wordt gemeld dat aldaar zoogenaamde vechtsapi's, gekozen uit de krachtigste stieren, zeer weinig meer

worden aangetroffen sinds de stierengevechten (adoean sapi), om de daarbij geregeld voorkomende vechtpartijen, niet meer worden toegelaten. In het district Karang Kobar (residentie Banjoemas) legt de bevolking zich toe op de paardenfokkerij, waartoe de uitgestrekte grasvlakten aldaar eene gunstige gelegenheid aanbieden. In Kediri heeft het bestuur, ten einde het aantal veediefstallen te beperken (zie eene gewestelijke statistiek omtrent deze diefstallen in bijlage L hierachter), de bevolking langzamerhand weten over te halen om runderen en buffels in gemeenschappelijke goed omheinde kralen te plaatsen. Sedert zijn echter in Kediri diefstallen van paarden veelvuldiger geworden, hoofdzakelijk met het doel ze te slahten. De gewoonte om paardenvleesch te eten komt dan ook in genoemd gewest meer in zwang zóó dat de resident hieraan de afnemng van het aantal paarden toeschrijft.

Opgaven betreffende het aantal in 1895 geslachte buffels, runderen en paarden werden slechts uit de volgende vier gewesten ontvangen.

	Buffels.	Runderen.	Paarden.
Batavia	45 075	7 522	-
Pasoeroean	766	34 169	67
Bagelen	9 807	13 734	87
Madioen	11 375	7 612	123

In de residentie Madioen werden, behalve op de hoofdplaats van het gewest en op de afdeelingshoofdplaats Ponorogo, ook de sedert op de andere afdeelingshoofdplaatsen tot stand gekomen abattoirs in gebruik genomen.

Cijfers omtrent den binnenlandischen handel in vee en paarden zijn alleen met betrekking tot de residentie Pasoeroean verstrekt. Voor dit gewest wordt een invoer gemeld van 492 buffels, 45 742 runderen (voornamelijk van Madura, Soerabaja, Kediri en Bali) en 3723 paarden, tegenover een uitvoer van 2129 buffels, 27 485 runderen en 6929 paarden. In Japara werden op de passier kliwon te Koedoës, de eenige veemarkt in het gewest, p. n. 19 000 buffels verkocht; het aantal ter markt gebrachte buffels bedroeg echter veel meer.

De uitvoer van Java en Madura naar plaatsen daarbuiten is alleen belangrijk voor het gewest Madura, vanwaar jaarlijks een groot aantal stuks hoornvee, hoofdzakelijk naar Oost-Java, de Molukken en de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo verscheept wordt.

Omtrent den invoer op Java en Madura van vee en paarden uit de buitenbezittingen bepalen de ontvangende mededeelingen zich tot het volgende. Te Batavia werden ingevoerd 4815 ossen en runderen (2413 van Singapore, 1031 van Australië¹⁾, 1331 van Bali en 40 van de Molukken), 996 paarden (64 van Australië, 39 van Bali, 715 van Soembawa, 68 van Flores, 55 van Makassar en even zooveel van Soemba), 4 buffels van Bali en 3 schapen van Australië. Ter hoofdplaats Pekalongan worden jaarlijks vrij geregeld paarden uit het oosten van den Archipel aangevoerd en verkocht. Te Samarang bedroeg het aantal van de in 1895 uit Soembawa, Soemba, Savoe, Rotti en Australië aangevoerde paarden 1464, waarvan (op 26 paardenvenduties) 1218 stuks werden verkocht. In de residentie Rembang worden ter hoofdplaats, te Toeban en soms ook te Bodjonegoro elk jaar 3 à 4 venduties van overwalsche paarden gehouden. Tal van overwalsche paarden werden ook in Soerabaja ingevoerd, die, voornamelijk ter hoofdplaats geveild, goed van de hand gingen. Ook op Madura worden geregeld overwalsche paarden ingevoerd. De residentie Bezoeki wordt van runderen voorzien door invoer van Madura en Bali en van paarden door invoer van laatstgenoemd eiland, doch ook wel van de eilanden beoosten Lombok.

Omtrent de particuliere vee- en paardenfokkerijen zijn in de gewestelijke verslagen weinige gegevens aangetroffen. Alleen is gemeld dat de Chineesche erfpachter van de onderneming Pasir Pogor in de residentie Krawang eene kudde van 100 runderen als fokvee aanhoudt; dat de in hetzelfde gewest op de Pamanoeakan- en Tjiassemlanden aanwezige kudde runderen ook gedeeltelijk moet dienen voor slachtvee, en dat eene kleine kudde karbouwen wordt aangetroffen op het erfpachtsperceel Sigandoe in het regentschap Batang der residentie Pekalongan, welke deels voor de voortteling, deels voor den landbouw gebruikt wordt.

¹⁾ Sedert 20 October 1896 (Indisch Staatsblad n°. 201) is de invoer van vee, inclusief paarden, uit bepaalde gedeelten der Australische koloniën Zuid-Australië en Queensland in Nederlandsch Indië tijdelijk geheel verboden en is de invoer van vandaar afkomstige huiden slechts onder zekere voorzorgen toegestaan, een en ander in verband met het uitbreken in genoemde koloniën van eene veenziekte, ter wering waarvan de gewone quarantaine-maatregelen door de deskundigen onvoldoende worden geacht.

§ 2. Buitenbezittingen.

A. Landbouw.

1°. Inlandsche andbouw. ²⁾

a. Eenjarige gewassen.

Rijst. Na hetgeen in hoofdstuk C hiervóór onder de algemeene mededeelingen betreffende de verschillende gewesten reeds met enkele woorden is gezegd omtrent de uitkomsten van den rijstbouw in de buitenbezittingen gedurende 1895, kan nog worden medegedeeld dat in de meeste streken het padigewas een goed of redelijk beschot opleverde en dat schaarschte aan rijst zich hoofdzakelijk weder voordeed in de afdeeling Doessoenlanden der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, hoewel in geringere mate dan in vroegere jaren, een gevolg van de door het bestuur genomen maatregelen om er bij de hoofden en bevolking op aan te dringen grootere uitgestrektheden te beplanten dan zij gewoon was, zoodat in 1895 iedere landbouwer 2 à 3 ladangs had. Verder viel ook van rijstschaaarschte gewag te maken voor sommige doessoens van de afdeelingen Kauer en Kroë (residentie Benkoelen), voor de Ranau-streken (residentie Palembang), voor Boven-Indragiri (residentie Riouw), zoomede met betrekking tot de residentie Menado, voor zooveel betrof eenige strandnegorijen der afdeeling Tondano en het district Bone der afdeeling Gorontalo. Buitengewone maatregelen van bestuurswege waren echter niet noodig, daar door het telen van tweede gewassen en door handelaanvoeren van rijst in het tekort aan dit voedingsmiddel kon worden voorzien en de bevolking door inzameling van boschproducten als anderszins genoeg geld kon verdienen om rijst te koopen.

Productiecijfers zijn omtrent de meeste gewesten niet of niet volledig te leveren. Bij uitzondering vindt men dienaangaande eenige gegevens in de gewestelijke verslagen van Banka en Biliton, volgens welke aldaar in 1895 zou geoogst zijn respectievelijk 116 700 en 38 400 pikol rijst, tegen 110 680 en 40 360 pikol in 1894.

Het verbouwen van rijst op sawahs nam, voor zooveel blijkt, eenigermate toe in Palembang, op Banka en in de Minahassa (residentie Menado), terwijl ook door de Dajaks in de Westerafdeeling van Borneo de natte rijstcultuur gaandeweg meer werd beoefend. Wat de Minahassa betreft, vleit het bestuur zich dat de van Java teruggekeerde districtshoofden (zie blz. 249 van het vorig verslag en blz. 31 hiervóór) ten deze een invloed ten goede op de bevolking zullen uitoefenen.

Voor de aanschaffing op Java van zaadpadi en van zaden en stekken van tweede gewassen, en de verzending van een en ander naar de residentie Menado, tot het nemen van proeven, werd in Januari 1896 door de Indische Regeering f 500 beschikbaar gesteld. In de districten Kwandang en Limbotto der afdeeling Gorontalo van hetzelfde gewest werden proeven genomen met ijle uitzaaiing van padi volgens de methode HOLLE. De aldaar genomen proef met Java-(Cheribon-)zaadpadi gelukte slechts gedeeltelijk. Een deel van het geoogste werd bewaard ten einde in 1896 voor bibiet gebruikt te worden. De in het landschap Sambas (residentie Westerafdeeling van Borneo) mede met Java-padizaad genomen proeven (zie vorig verslag, blz. 249) moeten als mislukt beschouwd worden.

Omtrent den in- en uitvoer van rijst en padi zijn de verstrekte cijfers te onzeker om te worden medegedeeld. De invoer toch in het eene gewest uit het andere en eveneens die van Java en Madura naar de buitenbezittingen zijn niet te controleren. De in de buitenbezittingen rechtstreeks uit den vreemde ingevoerde hoeveelheden beliepen gedurende 1895 (de hoeveelheden padi herleid tot rijst) 1 187 000 pikol (verg. noot 1 op blz. 196 hiervóór). Onder de gewesten, waar deze invoeren het belangrijkste waren, zijn te noemen de Oostkust van Sumatra (570 000 pikol), Sumatra's Westkust (92 500 pikol) en Riouw en onderhoorigheden (89 500 pikol).

Hieronder laat men een overzicht volgen van de in 1895 voorgekomen hoogste en laagste marktprijzen per pikol rijst in de verschillende buitenbezittingen, uitgenomen de Lampongsche

²⁾ In atwijking van de in vorige verslagen ten aanzien van de cultuurmededeelingen uit de buitenbezittingen gevolgde indeeling wordt thans eerst gehandeld enkel over den landbouw der inlandsche bevolking en vervolgens afzonderlijk over het landbouwbedrijf van particulieren, daarbij voor beide hoofddeelen zooveel mogelijk de voor Java en Madura aangenomen onderverdeling volgende.

Districten, Palembang, Oostkust van Sumatra, Atjeh en onderhoorigheden, Menado en Ternate, uit welke gewesten de prijzen niet zijn opgegeven.

	Marktprijzen per pikol rijst.	
	Hoogste.	Laagste.
Sumatra's		
Padangsche Benedenlanden	f 6.00	f 4.50
Padangsche Bovenlanden	6.75	3.00
Westkust		
Tapanoli	8.75	2.00
Benkoelen	10.50	3.50
Riouw en onderhoorigheden	3.50	2.75
Banka	8.50	3.50
Billiton	7.50	4.00
Westerafdeeling van Borneo	6.90	2.70
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	14.00	2.00
Celebes en onderhoorigheden	7.50	2.00
Amboina	8.00	6.50
Timor en onderhoorigheden	9.00	5.00
Bali en Lombok	7.00	5.00

Overige éénjarige gewassen (andere dan rijst). Djagong werd vooral verbouwd in de gewesten Menado en Amboina, in het eerste meer bepaaldelijk in de afdeeling Gorontalo, en in het andere meer bijzonder op de Aroe-, Key-, Tenimber- en Zuidwester-eilanden; voorts op Ternate, waar dit gewas op den vulcanischen bodem uitstekend gedijt, zoomede in de residentie Timor en in de oostelijke districten van de afdeeling Boeleleng der residentie Bali en Lombok. Op Timor en Flores viel de oogst, ten gevolge van te weinig regen na het uitplanten van de bibiet, nog minder bevredigend uit dan in 1894, en moest door aanvoer van rijst uit Makasser en Soerabaja en van djagong van de eilanden Allor en Solor in de behoefte aan voedingsmiddelen worden voorzien. Op de eilanden Rotti en Savoe was de oogst daarentegen niet ongunstig.

Op de hoogvlakte van Tondano (residentie Menado) teelde de bevolking kleine hoeveelheden Preangerboonen, die tegen f 8 per pikol afzet vonden ten behoeve van de militaire menages.

Uit Amboina is gemeld dat het niet gelukt is aldaar de teelt van katjang kedeleh in zwang te brengen.

Omtrent de teelt van cassave op Billiton en den uitvoer van tapioca zijn ditmaal geen bijzonderheden bericht.

In de afdeeling L Kotta der Padangsche Bovenlanden, meer speciaal in de vlakke van Soeliki, legt de bevolking zich meer en meer toe op de teelt van tabak. In Groot-Mandheling (Tapanoli) werden proeven genomen met Deli-zaad, die echter geen gunstige uitkomsten opleverden. Uitgevoerd werden naar Pinang 3985 en naar Singapore 2726 pikol.

In de Ranau-streken der residentie Palembang was het geogste product van goede qualiteit en de opbrengst bevredigend. Evenals in 1894 kon de Ranau-tabak f 100 per pikol bedingen. In de Redjang- en Lebongstreek, mede in Palembang, was de oogst ruim, doch voor de daar geteelde tabak liepen de prijzen niet hooger dan f 25 à f 35 per pikol. Door de uitbreiding der koffiecultuur begint de teelt van tabak in deze streek minder gewild te worden.

Ook in Benkoelen wordt de tabakscultuur meer en meer door de koffiecultuur verdrongen. In de afdeeling Manna bedroeg de oogst 49 pikol, tegen 30 in 1894, en dit product werd per tapang ($\frac{1}{30}$ pikol) verkocht tegen f 1. Invoer had plaats uit Korintji, uit de Lebong- en Moesi-streken en uit Java. Van uit Korintji bedroeg de invoer p. m. 50 pikol.

In de Lampongsche Districten zou naar schatting aan tabak p. m. 500 pikol door de inlandsche bevolking zijn geogst; dit product gold f 0,25 à f 0,30 per katti ($\frac{1}{100}$ pikol).

In de residentie Riouw bleef de inlandsche tabaksteelt stationnair; uitvoer had alleen plaats uit Kwantan, welke tabaksoort zeer gewild is en verhandeld werd tegen \$ 0,30 per katti.

In de Westerafdeeling van Borneo werd in 1895 van Java en Singapore 1600 pikol tabak ingevoerd.

In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo begint, onder den invloed der Europeesche tabaksondernemers, de lust der bevolking om tabak voor de Europeesche markt te verbouwen toe te nemen. Dit heeft vooral plaats in het gebied van de kampong Moerong (district Laboan Amas), te Berajang (district Batang Alai), te Lampihong (district Balangan) en in de districten Kloewa, Tabalong en Amandit. Door de ondernemers werden namelijk jonge plantjes aan de bevolking verstrekt, die ze voor eigen risico, doch op aanwijzing van de ondernemers op hare eigene gronden uitplant. Slaagt het gewas, dan wordt een zeker getal bladeren tegen vooraf overeengekomen prijs verkocht aan den ondernemer die de plantjes heeft verstrekt. De resultaten waren echter, ten gevolge van de wisselvallige weersgesteldheid in 1895 (eerst langdurige droogte en daarna aanhoudende regens), beneden de verwachting gebleven. De teelt van tabak voor de inlandsche markt gaat daarentegen in het

besproken gewest langzamerhand achteruit. In de afdeeling Amoenthai bleef echter de bevolking der Dajaksche kampong Bintoe (district Tabalong) zich op de teelt van deze tabak toeleggen, en hoewel het product van geringe qualiteit was, vond het toch veel aftrek voor inlandsch verbruik.

In de residentie Menado wordt het meeste werk van de teelt van tabak gemaakt in de districten Bantik (Minahassa) en Attingola (Gorontalo). In eerstgenoemd district gaat de cultuur echter al meer en meer achteruit door de concurrentie met Java en Bali-tabak. In Gorontalo wordt veel tabak van Tinombo (Tomini-bocht) ingevoerd.

Uit Ternate is gemeld dat ook op Halmaheira, althans te Tobello en Kau, de bevolking zich op de tabakscultuur is gaan toeleggen. Het product werd grootendeels naar de hoofdplaats Ternate verscheept en aldaar verkocht.

In de residentie Timor is de tabakscultuur alleen op Noord-Flores van eenige beteekenis, en ook de qualiteit van het daar geogste moet vrij goed zijn. Uitvoer had plaats naar Makasser Koepang en Timor Dilly.

Uit de gouvernementlandschappen Boeleleng en Djembrana (eiland Bali) werd in 1895 aan tabak uitgevoerd voor eene waarde van respectievelijk f 51 783 en f 5260, welke sommen over 1894 hadden bedragen f 18 195 en f 13 623. Volgens de opgaven onzer tolambtenaren op Lombok werd in de laatste drie maanden van 1895 van daar 2000 K.G. tabak uitgevoerd, echter van inferieure hoedanigheid, waarschijnlijk als gevolg van slechte sorteering en bereiding.

Omtrent de uitkomsten van andere door de inlandsche bevolking voor eigen rekening geteelde nijverheidsgewassen, als suikerriet, kapas en indigo, behelzen de over 1895 ontvangen mededeelingen weinig bijzonders.

In de afdeeling Lematang Oeloe (Palembang) werd de oogst van kapas (katoen) op 275 pikol geschat. Uit de afdeeling Toelang Bawang (Lampongsche Districten) had eenige uitvoer van kapas naar Singapore plaats. In de gouvernementafdeelingen van Bali wordt kapas slechts voor plaatselijk gebruik geteeld. In de afdeeling Lombok, waar deze teelt onder het voormalig vorstenbestuur aan eene belasting onderworpen was (per tjoetak moesten 's jaars 2 manden kapasvruchten worden opgebracht of anders 1200 kepengs in geld), wordt de kapas in de geheele afdeeling, doch voornamelijk in de districten Bajan en Tandjoeng, op droge gronden aangeplant.

Omtrent suikerriet en indigo is in het cultuurverslag betreffende Lombok nog gemeld dat de teelt van laatstgemeld gewas, als te veel den grond uitputtende, onder het vorstenbestuur, naar beweerd wordt, verboden was, en dat om gelijke reden suikerriet, althans op sawahs, slechts in beperkte mate mocht verbouwd worden: op elken tenah van 800 petjeraken's ($1\frac{1}{2}$ vadem in het vierkant) zouden namelijk niet meer dan hoogstens 2 „sawahvakken" aan deze cultuur mogen zijn dienstbaar gemaakt. Per sawahvak werd 2000 kepengs belasting geheven. Op droge velden was de aanplant van suikerriet niet beperkt en ook niet belast.

b. Overjarige gewassen.

Koffie. Uitgenomen ter Sumatra's Westkust en in de Minahassa (residentie Menado), waar deze cultuur aan de verplichte levering is onderworpen (zie lager blz. 230-232), kan elders in de buitenbezittingen de koffieteelt door den inlander als geheel vrije cultuur worden gedreven, en uit verschillende streken wordt gemeld dat de lust daarvoor toeneemt, waartoe veel bijdraagt het meer en meer in zwang komen van de Liberia-soort.

Zoals uit vorige verslagen blijken kan, heeft de vrije inlandsche koffieteelt de meeste beteekenis in de gewesten Benkoelen, Palembang, Celebes en onderhoorigheden en Bali en Lombok. Aan de gewestelijke verslagen over 1895 valt te dier zake het volgende te ontleenen.

In Benkoelen nam de teelt van gewone koffie meer bijzonder toe in de afdeeling Kroë, terwijl van uitbreiding der Liberia-plantsoenen wordt bericht uit de afdeelingen Manna en Seloea: in laatstgemelde afdeeling besloegen de Liberia-bijplantingen eene uitgestrektheid van 200 bouws en in Manna werden 46000 boomen in den grond gebracht. Opgaven nopens de koffieproductie in het gewest zijn niet bekend; de uitvoer wordt gezegd te hebben bedragen 8838 pikol, en wel naar Batavia, Padang en een paar plaatsen in Palembang. Voor gewone koffie werd bedongen in Kroë f 50 à f 56, in Manna f 40 à f 50 en in Kauer f 35 à f 45 per pikol, terwijl (in Seloea) Liberia-koffie van de hand werd gezet gemiddeld tegen f 30 per pikol (als hoogste prijs werd f 37 betaald). Omtrent de beproeving van

den door de Regeering als model verstreken pulper voor Liberia-koffie (zie vorig verslag, blz. 253) is nog niets gemeld.¹⁾ Overigens komt in Benkoelen, hoofdzakelijk te Mokko Mokko, koffie ter markt uit de onafhankelijke landschappen Korintji, Serampas en Soengei Tenang. De meeste Korintji-koffie wordt echter te Tapan (Padangsch Benedenlanden) aangebracht en vindt dan haren weg naar Padang, waar die soort met f 60 à f 65 per pikol betaald werd (te Mokko Mokko was de prijs f 40 à f 45).

Evenals in Benkoelen breidt ook in Palembang de koffieteelt zich nog steeds uit, en kan zij zelfs in de Redjang- en Lebongstreek, waar ieder huisgezin een koffietuin heeft, als eene volkscultuur beschouwd worden. Zoowel in die streek als in de Pasoemahlanden, Ampat Lawang en de Sindangstreken kiest de bevolking daarvoor maagdelijken boschgrond; elders plant zij koffie op ladangs, hetzij tusschen de padi in, hetzij na den rijstooft; in de Ranau-streken op gronden, waarop vroeger tabak is verbouwd. De zorg voor aanplant en bereiding laat over 't algemeen — en ook in Benkoelen is dit het geval — steeds veel te wenschen over; toch werd voor Palembang-koffie f 45 à f 55 per pikol bedongen. De uitvoer ter hoofdplaats wordt opgegeven in 1895 20 196 pikol te hebben bedragen, tegen 23 376 pikol in 1894. Hier en daar onderging ook in Palembang de teelt van Liberia-koffie uitbreiding.

In Zuid-Celebes, met namen in de afdeelingen Zuider- en Oosterdistricten, is de koffiecultuur in de laatste jaren achteruitgaande, als een gevolg van de onoordeelkundige wijze van planten waarop reeds in vorige verslagen gewezen is, en van de weinige lust die de bevolking betoont om nieuwe tuinen aan te leggen, ondanks raadgevingen en aansporingen van bestuurswege. Waar bijplanting plaats vond, geschiedde dat meestal in oude tuinen. Verbetering in de toekomst wordt verwacht wanneer de Liberia-koffie in de lagere en meer bevolkte streken wil gelukken, waartoe thans proeven worden genomen. De prijzen, waartegen het product verhandeld werd, beliepen in de afdeeling Oosterdistricten (van andere streken is zulks niet gemeld) f 45 à f 51 per pikol. De oogst wordt gezegd in 1895 vrijwel mislukt te zijn. De kamer van koophandel te Makassar schatte den geheelen Zuid-Celebes oogst (dus met inbegrip van dien in het vorstengebied), die eertijds gemiddeld 90 000 à 100 000 pikol opbracht, welke hoeveelheid in de laatste vijf jaren steeds kleiner was geworden en zelfs in 1894 reeds tot 50 000 pikol was geslonken, op niet meer dan p. m. 25 000 pikol, waarvan uit het gouvernementsgebied p. m. 15 000 pikol. Met inbegrip van de koffie die uit de vorstenrijken en uit Timor Dilly te Makassar kwam, zou in 1895 van daar zijn uitgevoerd, volgens het gewestelijk verslag, 42 017 pikol (hiervan 30 860 pikol naar plaatsen in Nederlandsch-Indië), tegen 55 520 pikol in 1894.

Op Bali werden alleen in de afdeeling Djembrana nieuwe gronden voor de koffieteelt ontgonnen. In de afdeeling Boeleleng werd aan de cultuur geen uitbreiding meer gegeven, daar de voor koffie geschikte gronden (die men aantreft op de noordelijke hellingen van het gebergte tusschen deze afdeeling en de rijkjes Tabanan en Bangli) reeds bijna geheel tot koffietuinen zijn gebezigd. Uit vrees voor diefstal wordt veelal reeds geoogst voordat de koffievruucht geheel rijp is. Desniettemin bedingt de Bali-koffie nog flinke prijzen; in 1895 werd het product op de plaats van uitvoer verhandeld tegen f 52 per pikol. Ter hoofdplaats Singaradja werd in 1895 uitgevoerd 29 912 pikol, tegen 34 000 pikol in 1894. Op Lombok worden mede, echter alleen in het oostelijk gedeelte van het eiland, namelijk in Batoe Klian en Sakra, koffieplantsoenen aangetroffen, doch in zeer verwaarloosden staat. Tijdens het vorstenbestuur moest het product tegen een vasten prijs van 5000 kepengs per pikol aan den vorst worden geleverd.

Uit andere gewesten der buitenbezittingen is met betrekking tot de koffieteelt der bevolking nog het volgende medegedeeld. In de Lampongsche Districten bestaan hier en daar aanplantingen van gewone koffie, welke opbrengst over 1895 geschat wordt op 550 pikol (tegen 500 pikol in 1894); opkoopters besteedden daarvoor f 30 à f 40 per pikol. Nu de peperprijzen zoo laag blijven, houdt de neiging om tot de teelt van koffie, vooral van Liberia-soort, over te gaan, aan, en van bestuurswege wordt daartoe de behulpzame hand geboden door kosteloze verstrekking van zaad of plantjes. Ofschoon daarbij de raad gegeven werd om niet overal kleine aanplantingen aan te leggen, maar de aanplantingen voor elke kampong, of voor eenige niet te ver van elkander gelegen kampons, in complexen te vereenigen, en zulks om het onderhoud der plantsoenen en de pluk en bereiding van het product te vergemakkelijken, vonden deze wen-

ken geen bijval, en gaven de planters er de voorkeur aan om ieder voor zich tuintjes aan te leggen, terwijl zij zich ook niet veel moeite voor het onderhoud wenschen te getroosten. Daar de bodem voor de teelt van de Liberia-soort uitermate geschikt schijnt, worden desniettemin vrij goede resultaten verwacht. De reeds in vorige jaren tot stand gebrachte Liberia-plantsoenen waren in 1895 nog te jong om vrucht af te werpen.

In de residentie Oostkust van Sumatra wordt reeds hier en daar door de bevolking geteelde Liberia-koffie op de passars verhandeld en in het landschap Serdang aldaar lieten de sultan en zijne rijks grooten voor eigen rekening koffie planten of sloten daartoe overeenkomsten met Battaks, Maleiers en Javanen (verg. blz. 18/19 hiervóór).

De gouverneur van Atjeh en onderhoorigheden meldt in zijn verslag, dat nu de pepercultuur door de lage prijzen geen voordeel meer afwerpt, sommigen er toe overgaan hunne peper tuinen voor de teelt van koffie in te richten; kosteloze verstrekking van zaadkoffie van bestuurswege bleef ook hier niet achterwege. Vooralsnog is in Atjeh de koffieteelt van luttel belang.

Luidens het gewestelijk verslag van Riouw en onderhoorigheden worden de in Indragiri en in Kwantan aanwezige Liberia-plantsoenen geschat op p. m. 40 000 en 50 000 meereudeels nog niet vruchtdragende boomen. Bij een door den resident aan de in de Chineesche Zee gelegen eilanden van dit gewest gebracht bezoek schenen sommige daarvan hem toe een voor cultuur geschikt bodem te bezitten, en aangezien door de afgezondeerde ligging der bedoelde onderhoorigheden de middelen van bestaan der bewoners vrij beperkt zijn, zal beproefd worden ook daar de teelt van Liberia-koffie (en tevens die van cacao) te doen ondernemen. In Januari 1896 is machtiging verleend om te dien einde van bestuurswege zaden beschikbaar te stellen.

Aangezien de op Banka in de districten Muntok, Merawang en Soengeiliat genomen proeven met Liberia-koffie vrij goed slaagden, is men daartoe ook in de overige districten van het eiland overgegaan.

Op Billiton kwamen de van bestuurswege uit de kweekbedden aan de bevolking verstrekte Liberia-plantjes over het algemeen vrij goed op. De gezamenlijke aanplantingen tellen reeds p. m. 20 000 planten.

Ook op Borneo is de bevolking hier en daar tot het aanleggen van Liberia-aanplantingen overgegaan en schijnen die proeven meer navolging te zullen vinden. De voor rekening van den sultan en van inlandsche grooten in Koetei aangelegde tuinen leverden in 1895 reeds 227 pikol Liberia-koffie op.

Op het voorbeeld van eenige particuliere landbouwondernemers hebben in de residentie Amboina ook inlandsche doesoenbezitters zich op bedoelde teelt toegelegd.

Klappernoten. Ook in 1895 werden weder in vele gewesten de klapperaanplantingen uitgebreid. De ontvangen berichten komen overigens in hoofdzaak neer op het in vorige verslagen medegedeelde, daar cijfers nopens den omvang der aanplantingen, behoudens voor een paar der ten deze 't minst belangrijkste gewesten, zelfs bij schatting niet te verstrekken zijn. Omtrent de streken, waar de uitvoer van klappers in gedroogden staat (copra) het belangrijkste is, teekent men hier slechts aan dat, volgens de gewestelijke verslagen, in 1895 zouden zijn uitgevoerd: uit Sumatra's Westkust 78 369 pikol copra, vertegenwoordigende tegen den marktprijs te Padang (f 6 per pikol) eene waarde van ruim f 470 000; uit de afdeeling Poeloe Toedjoe der residentie Riouw en onderhoorigheden 80 465 pikol, ter waarde van \$ 440 000; uit de Westerafdeeling van Borneo 83 300 pikol; van de Sangi- en de Talaut-eilanden (residentie Menado) 41 392 pikol, en uit Bali, voor zooveel de verscheppingen ter hoofdplaats Singaradja betreft, p. m. 34 800 pikol ter waarde van f 241 000. Van de mede in vrij belangrijke hoeveelheden copra leverende gewesten Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en Celebes en onderhoorigheden zijn omtrent de uitvoeren van dat artikel in de gewestelijke verslagen ditmaal geen cijfers verstrekt. (Volgens de jaarlijksche algemeene handelsstatistiek zouden in 1895 uit die gewesten rechtstreeks naar buiten Nederlandsch-Indië zijn uitgevoerd respectievelijk 8100 en 50 100 pikol copra, ter waarde van f 53 700 en f 330 600.) Ook in versche klappernoten is in vele streken de omzet aanzienlijk, terwijl hier en daar de bereiding van klapperolie voor den uitvoer mede niet zonder betekenis is. Wat deze laatste industrie betreft, schijnt de residentie Westerafdeeling van Borneo bovenaan te staan; van daar zouden namelijk in 1895 zijn uitgevoerd 986 930 liter klapperolie.

Sago. Onder de gewesten, waar van de sagocultuur, niet slechts voor eigen behoefte, maar in het bijzonder voor uitvoer

¹⁾ Zoodanig werktuig is van regeeringswege al verder gezonden naar de Lampongsche Districten, Palembang en Menado, om het ook onder de koffieplantende bevolking van die gewesten bekend te doen worden.

wordt werk gemaakt, is in de eerste plaats Riouw en onderhoorigheden te noemen, vanwaar in 1895 zou zijn uitgevoerd ruim 176 000 pikol sago. Over maatregelen tegen den onwettigen alleenhandel in sago, waar deze in sommige gedeelten van het Lingga-Riouwsche rijk bestond, zij verwezen naar blz. 19 hiervóór. In het soetanaat Indragiri namen de sago-aanplantingen toe. Ook op Billiton was dit het geval, doch het product is aldaar nog geen belangrijk artikel van uitvoer. Van de Westerafdeeling van Borneo werden in 1895 25 000 pikol verscheept, tegen 20 600 pikol in 1894. Op de eilanden van de Sangi-groep (residentie Menado) maakt de sago, naast rijst en bataten, het hoofdvoedsel der bevolking uit. Ook in de Minahassa en Gorontalo komt de sagopalm veelvuldig voor, doch doet de sago alleen bij gebrek aan rijst en djagong als voedsel dienst. In de Molukken zijn vooral de eilanden Ceram en Boeroe de voorraadschuren van dit voedingsmiddel, en ook op Halmaheira, de Batjan- en de Obi-eilanden komt de sagopalm veelvuldig voor. Een deel van de Alfoersche bevolking van Halmaheira brengt hare schatting aan den vorst in sago op. De meeste sago-doesoens op de Batjan-eilanden behooren als apanages aan de prinsen, welke aan ieder, die daartoe het verzoek doet, vergunning verlenen om sago te kloppen, mits $\frac{1}{3}$ van het gewonnen product als retributie worde geleverd.

Peper. Ook de over 1895 ontvangen berichten gewagen van verwaarloozing der pepercultuur in vele streken, als een gevolg van het lage peil der voor het product te behalen prijzen. Vele bezitters van pepertuinen gaan dan ook over tot de teelt van koffie of andere gewassen. Slechts zeer schaars werden nog nieuwe peperaanplantingen aangelegd.

Volgens het gewestelijk verslag van Atjeh en onderhoorigheden waren de peperuitvoeren uit de staatjes ter Oost- en ter Noordkust (omtrent de uitvoeren ter Westkust ontbreken weder de opgaven) in 1895 p. m. 105 600 pikol (tegen 8429 kojang ¹⁾ in 1894), en wel uit de Oostkust-landschappen 70 100 pikol, uit het niet gesloten gedeelte der Noordkust (met Poeloe Weh) 7800, en uit Pedir (met Aijer Laboe, Endjoeng en Pantei Radja), behorende tot het gesloten kustgedeelte, — krachtens licentien — 27 700 pikol. De Atjeh-peper wordt hoofdzakelijk naar Pinang uitgevoerd. ²⁾ De voor het product bedongen prijzen liepen uiteen van \$ 7.80 tot \$ 9.60 per pikol; 't meest werd voor de Pedir-peper besteed, als zijnde van betere kwaliteit dan het product van de andere landschappen, waar vele holle korrels worden geoogst.

De eertijds zoo bloeiende peperteelt op de eilanden van den Lingga-Riouw-archipel leverde in 1895 voor den uitvoer slechts 29 296 pikol, tegen 41 425 in 1894. Voor de gewone of zwarte peper werd aldaar \$ 6 à \$ 7.50 per pikol bedongen, voor de witte \$ 14 à \$ 14.80.

In de Lampongsche Districten gaat de teelt mede achteruit. Als van daar verscheept, worden opgegeven p. m. 55 000 pikol, waaronder vermoedelijk veel product uit den oogst van 1894 (verg. vorig verslag, blz. 256). Op de plaatsen van productie kon niet meer worden bedongen dan f 5 à 6 per pikol voor zwarte- en f 15 à f 20 voor witte peper.

Op Banka zouden de pepertuinen in 1895 hebben afgeworpen 2082 pikol of nagenoeg evenveel als in 1894.

Overigen is in de ontvangen berichten nog melding gemaakt van een uitvoer van 936 pikol peper uit Benkoelen en van 1070 pikol uit de Westerafdeeling van Borneo.

Muskatnoten en kruidnagelen. Ten aanzien van de slechts in sommige gewesten, meerendeels in kleine aanplantingen, door de bevolking gedreven teelt van muskatnoten bepalen de ontvangen berichten zich ditmaal in hoofdzaak tot eenige cijfers van uitvoer. Zoo worden voor Sumatra's Westkust, als in 1895 uitgevoerd, opgegeven 3309 pikol noten en 715 pikol foelie, voor Benkoelen respectievelijk 87 en 7, voor Edi (Oostkust van

¹⁾ De kojang op 30 pikol stellende, zou dus in 1894 252 870 pikol zijn uitgevoerd. Onder de toen uitgevoerde hoeveelheden (meer dan in enig jaar te voren) bevond zich, om de in 't vorig verslag (blz. 256) vermelde reden, veel product uit vorige oogstjaren.

²⁾ De bij ons consulaat-generaal aldaar gehouden aantekeningen over 1895 omtrent de invoeren uit Atjeh wijzen, met inbegrip van 2136 pikol uit de aan Atjeh grenzende landschappen Tamiang en Troemon, op een totaal van 131 597 pikol peper, namelijk 236 pikol witte en 131 361 pikol zwarte peper, welke laatste hoeveelheid, naar gelang van de herkomst, was verdeeld als volgt: van de Oostkust (met inbegrip van Tamiang) 92 839, van de Noordkust (met inbegrip van Poeloe Weh) 29 969 en van de Westkust (met inbegrip van Troemon) 8553 pikol.

Atjeh) 114 en 17, voor Menado 3814 en 478 en voor Amboina 2312 en 215 pikol. Nopens de residentie Oostkust van Sumatra, waar in sommige landschappen mede van de notencultuur werk wordt gemaakt, zijn in het gewestelijk verslag geen uitvoercijfers vermeld. (Volgens de jaarlijksche algemeene handelsstatistiek zou in 1895 uit genoemd gewest naar Pinang en voor een klein deel naar Singapore zijn uitgevoerd 2400 pikol noten en 350 pikol foelie.) De resident van Menado bericht dat op de Sangien- en Talaut-eilanden de notenaanplantingen toenemen, doch dat zij in de Minahassa dreigen teniet te gaan door de nog voortwoekerende schimmelziekte, nopens welke bestrijding maatregelen bij de Indische Regeering in overweging waren. Onder de bovenbedoelde verschepingen van de hoofdplaats Menado is ook product van genoemde eilanden begrepen, waar in 1895 door de producenten bedongen werd f 46 à f 63 per pikol noten en f 65 à f 85 per pikol foelie. In Amboina waren de marktprijzen respectievelijk f 40 à f 50 en f 80 à f 90 per pikol. Naar schatting telden de notentuinen der bevolking aldaar p. m. 214 000 boomen. In de Ommelanden van Ternate bestaan eenige geregeld aangelegde perken, waar de jonge aanplant zeer voordelig staat, doch nog weinig of geen product oplevert. Van Patani (Halmaheira) werden ruim 300 pikol wilde noten te Ternate aangevoerd, die echter in doorslag geen hooger prijs dan f 23 per pikol konden bedingen.

De kruidnagelteelt blijft, voor zoover uit de ontvangen berichten blijkt, die weder enkel tot Benkoelen en Amboina betrekking hebben, in kwijnenden toestand verkeeren, als gevolg van het voortduren der lage prijzen. In de Ommelanden van Benkoelen werd op kleine schaal bijgeplant, doch slechts in een drietal marga's. In andere afdelingen van Benkoelen kwam de in de plantsoenen heerschende ziekte nog niet tot staan. Uit Benkoelen en Bintoehan werden verscheept 154 pikol kruidnagelen, en uit de residentie Amboina 418 pikol, welke hoeveelheden over 1894 hadden bedragen 84 en 512 pikol.

Cacao. Ook met deze cultuur laat de bevolking in de buitenzittingen zich over 't geheel zeer weinig in, en in de residentien Menado en Ternate, waar vroeger daarvan nogal werk placht te worden gemaakt, worden de cacao-aanplantingen nog altijd door eene ziekte geteisterd, die in de Minahassa de cultuur bijna geheel heeft doen opgeven, terwijl dit ook in de residentie Ternate het geval dreigt te worden. Op het tot laatstgemeld gewest behorende Banggausche eiland Peling, waar de teelt van cacao eene volkscultuur mag heeten, schijnt evenwel de bedoelde ziekte zich minder hevig dan elders te vertoonen. Materiaal van aangestaste boomen was uit de Minahassa naar Buitenzorg ontboden, opdat bij 's lands plantentuin de aard der ziekte zou kunnen worden nagegaan, om te trachten afdoende middelen van bestrijding te vinden. Het belangrijkste is nog de teelt op Amboina, waar weder was bijgeplant, zoodat bij het einde van 1895 het aantal cacao-boomen aldaar geschat werd op 55 000. Gedurende gemeld jaar werd van Amboina uitgevoerd 355 pikol cacao, ter waarde van f 14 200. Uit de afdeling Djembrana (eiland Bali) werd in 1895 aan cacao uitgevoerd voor eene waarde van f 4868, tegen f 2746 in 1894. In de gewesten Benkoelen en Lampongsche Districten wordt de cacao-boom mede aangetroffen, doch het aantal is luttel. In 1896 zouden van bestuurswege cacaoaden worden gezonden naar de afdeling Poeloe Toedjoer der residentie Riouw en onderhoorigheden (verg. de voorgaande blz.).

Gambier. Slechts voor enkele gewesten, waar deze cultuur het belangrijkste is, zijn de volgende opgaven ontvangen. De gambier-plantages in den Lingga-Riouw-archipel leverden in 1895 voor den uitvoer 122 683 pikol gambier, tegen 103 116 in 1894. Naar gelang van de kwaliteit liepen de prijzen van \$ 8.25 tot \$ 14.80 per pikol. Op Banka kregen de gambier-aanplantingen weder groote uitbreiding; volgens het gewestelijk verslag zou het aantal heesters van 10 245 200 gestegen zijn tot 16 854 300, dat der kokerijen van 44 tot 51, en de productie van 4911 tot 8456 pikol. Uitgevoerd werd, hoofdzakelijk weder naar Java en Palembang, 5260 pikol, tegen 2842 pikol in 1894. De prijzen, in 1893 en 1894 achtereenvolgens gemiddeld f 30 en f 23 per pikol, liepen in 1895 terug tot f 22 per pikol. Te Padang (Sumatra's Westkust) bedroeg de uitvoer p. m. 9000 pikol, tegen 5904 pikol in 1894. Op Billiton waren de door het bestuur verstrekte zaden bij vele kampongs door de bevolking uitgeplant, maar daarbij schijnt niet met genoeg zorg te zijn tewerk gegaan; althans de zaden waren niet opgekomen. Op het tot dat gewest behorende eiland Mendanau kan daarentegen de proef als geslaagd worden

beschouwd. Een tuin van p. m. 60 000 plantjes stond gunstig en beloofde goede uitkomsten. In Sambas (Westerafdeeling van Borneo) wordt de teelt van gambier gaandeweg belangrijker. Naar Singapore werden van daar verscheept 1660 pikol, tegen 60 in 1894.

Kapok. In algemeenen zin is de teelt van kapokboomen van weinig beteekenis. Alleen vindt men in Palembang uitgestrekte aanplantingen langs de oevers der Moesi in Moesi Iir en de Rawas-streken. Het product is aldaar een belangrijk uitvoerartikel, dat hoofdzakelijk via de hoofdplaats van het gewest naar elders wordt verscheept. De hoeveelheid is echter niet opgegeven. De op Billiton uitgezaaide, uit 's lands plantentuin ontvangen kapokzaden kwamen goed op en de daarvan verkregen plantjes stonden allerwegen gunstig. In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo verkrijgt de cultuur langzamerhand uitbreiding. De marktprijzen bedroegen in 1895 f 1,25 à f 1,75 de 1000 vruchten. In het gouvernement Celebes en onderhoorigheden heeft slechts op Salejjer en in Binamoe de cultuur eenige beteekenis. Het product is echter bestemd voor eigen gebruik. Uitvoer had niet plaats. In de residentie Menado maakt men alleen in de afdeeling Gorontalo eenig werk van de cultuur. Het product van daar wordt, in den vorm van matrassen, in de Molukken verkocht. Uit de Westerafdeeling van Borneo werd naar Singapore uitgevoerd 740 pikol kapok.

Koffo en rameh. De vroeger in de Minahassa (residentie Menado) zeer bloeiende cultuur van koffo of vezelpisang (*musa textilis*) wordt gezegd, door de veranderde wijze van kleding en het steeds goedkooper worden van de Europeesche katoenen stoffen, geheel in verval te zijn geraakt, en ook op de Sangi- en de Talaut-eilanden sterk te zijn achteruitgegaan. Daar de uitvoer van bedoelde vezelstof echter op de Philippijnsche eilanden eene hooge vlucht heeft genomen, is de aandacht weder op deze cultuur gevallen, zoodat pogingen zullen worden aangewend om de teelt van koffo in de Minahassa weder ingang te doen vinden. Met onzen consul te Manilla is dan ook reeds in overleg getreden omtrent de uitzending van een zestal ervaren hennepplanters en bereiders ten einde de op de Philippijnen gebruikelijke cultuur en bereiding aan de bevolking te leeren. Dit overleg heeft echter nog tot geen resultaat geleid.

Met het aankweken van rameh is in Deli (Oostkust van Sumatra) reeds in 1894 eene proef genomen. Omtrent de uitkomsten van deze proef valt echter nog niets mede te deelen.

Pinangnoten. De pinangpalm komt vooral veel voor in het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden. Niettegenstaande de sluiting van een gedeelte der Noordkust werden in 1895 vandaar — op licentie — weder belangrijke hoeveelheden pinangnoten uitgevoerd: alleen uit de Pedir-landschappen 11 774 pikol pinang boelat en 10 744 pikol pinang tjang, tegen respectievelijk 16 022 en 3159 pikol in 1894 (deze benamingen houden verband met den vorm waarin de noot in den handel komt). De toegenomen uitvoer van pinang tjang (de duurst betaalde soort) moet hoofdzakelijk daaraan worden toegeschreven, dat daaronder ook begrepen is het van vorige jaren opgestapeld product. De totale uitvoer te Telok Semawé (Atjeh's Oostkust) bedroeg 52 458 pikol, tegen 81 518 in 1894, welke teruggang geweten wordt aan de lage marktprijzen van pinang tjang. Elders op de Oostkust is de cultuur van pinang voornamelijk van belang in de staatjes Edi Besar en Simpang Olim.¹⁾ De prijzen van pinangnoten waren over het geheel laag en bewogen zich tusschen § 3 en § 6 per bara van 3 pikol voor pinang boelat, en tusschen § 5 en § 13 voor pinang tjang.

In de afdeeling Beneden-Langkát (residentie Oostkust van Sumatra) is de cultuur van den pinangpalm vooruitgegaan. Het product wordt door Chineezzen opgekocht, die het te Pinang verhandelen.

Op Billiton werden, volgens het gewestelijk verslag, bijgeplant 31 800 pinangboomen. Uitgevoerd werden 400 pikol, tegen 450 in 1894.

De verschepingen uit de Westerafdeeling van Borneo bestonden uit 6200 pikol, tegen 5130 in 1894.

Uitvoer van pinang had mede plaats uit het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, hoofdzakelijk naar de Kleine Soenda-eilanden.

Arènpalmen. De arèncultuur onderging eenige uitbreiding in de afdeeling Manna der residentie Benkoelen, maar vooral op Billiton,

waar p. m. 80 000 boomen werden bijgeplant. In groote hoeveelheid werd arènsuiker gemaakt in de afdeeling Ogan en Kommering Iir en Blidah der residentie Palembang, welk artikel zijn weg vond naar de gewestelijke hoofdplaats. In de Westerafdeeling van Borneo, voornamelijk in de afdeeling Tajan, breidt de cultuur zich uit. De suiker vindt overal in het gewest eene goede markt. Eenige uitvoer had plaats naar Serawak. Ook in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo ging de cultuur eenigszins vooruit. Op Celebes en in de Molukken treft men vele arènpalmen in het wild aan.

Oliepalmen. Omtrent den oliepalm vindt men alleen aangeteekend dat die in Palembang hier en daar geteeld wordt, voornamelijk in de afdeeling Ogan en Kommering Iir en Blidah, doch dat de bevolking aan de klapperolie over het algemeen de voorkeur geeft. Ook op Billiton tiert deze ingevoerde palmsoort vrij goed, maar de bevolking geeft zich geene moeite om er eenigszins belangrijke aanplantingen van te maken.

Bamboe. Op Billiton bleef het bestuur aandringen op uitbreiding van bamboe-aanplantingen. Ook in Benkoelen en in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werd hier en daar bamboe bijgeplant. Op de Sangi- en de Talaut-eilanden (residentie Menado) doet zich gebrek aan bamboe gevoelen, daar door de uitbarsting van den vulkaan Awoe veel van de weinige bamboe, die er nog was, verloren is gegaan. Van bestuurswege was daarom aan de rijksbesturen in overweging gegeven hun invloed aan te wenden opdat hunne onderhoorigen geregeld eenige bamboestoelen zouden aanplanten.

2°. Koffiecultuur aan de verplichte levering onderworpen.

Sumatra's Westkust. De voorbereiding voor de invoering in sommige streken van dit gewest van eene hoofdelijke belasting, gepaard met opheffing in die streken van de verplichte teelt en levering van koffie, is ook thans nog niet beëindigd (verg. blz. 187 hiervóór). In afwachting daarvan kwam er in de regelingen met betrekking tot deze cultuur, welke blijkens het vorig verslag, blz. 252, hare voornaamste beteekenis heeft in een groot deel der residentie Padangsche Bovenlanden en in de afdeeling Mandheling en Angkola der residentie Tapanoli, geen verandering. Nopens den omvang der plantsoenen zijn geen cijfers bekend. De tabel, vermeldende de uitkomsten der cultuur over 1895 (zie bijlage JJJ hierachter), bevat echter eene gewestelijke opgaaf van het aantal vruchtdragende boomen op 1 Januari van dat jaar, voor de betrouwbaarheid van welke opgaaf echter — zooals uitdrukkelijk gemeld wordt — niet kan worden ingestaan. Vergelijkt men die schattingen met die van 1 Januari 1894, dan blijkt dat het aantal oogstbare boomen in de Padangsche Bovenlanden zou teruggedaan zijn van 69⁷ tot 57⁷ millioen, in de Padangsche Benedenlanden van 1⁶ tot 1⁵ millioen en in Tapanoli van 3⁵ tot 3⁷ millioen, in totaal derhalve van 74⁸ tot 62⁴ millioen, nopens welken teruggang in het gewestelijk verslag de oorzaken niet verklaard worden.

Bijplantingen hadden als gewoonlijk plaats in die streken waar dit voor de bevolking niet te bezwaren was en waar de grond en het klimaat voor de koffiecultuur gunstig zijn. Oude en niet meer vruchtdragende tuinen werden afgeschreven en zoo mogelijk door nieuwe vervangen. In den westmoesson 1894 1895 zouden zijn bijgeplant 7 281 540 boomen (o. a. 5 950 150 in de Padangsche Bovenlanden en 1 257 400 in Tapanoli), tegen 6 489 390 boomen in den westmoesson 1893/1894. Algemeen wordt ter Sumatra's Westkust voor de bijplantingen gebruik gemaakt van opslag uit de oude tuinen, welke echter niet vooraf op kweekbedden overgebracht, doch onmiddellijk in de tuinen overgeplant wordt; alleen voor Liberia-koffie worden kweekbedden aangelegd. Waar of de grond, of het klimaat niet voor de gewone koffie geschikt is, als bijv. in Bondjol, Boea en Sidjoendjoeng (Padangsche Bovenlanden), en een deel van Angkola, Mandheling en Siboga (Tapanoli), wordt de bevolking aangespoord tot het telen van Liberia-koffie, welke soort hier en daar wel toekomst heeft. Ter uitbreiding van de aanplantingen werd weder Liberia-zaadkoffie verstrekt, afkomstig uit 's lands plantentuin te Buitenzorg en uit Soekaboemi (Preanger Regentschappen).

Het onderhoud der aanplantingen wordt gezegd algemeen vrij wat te wenschen over te laten, vooral daar waar de tuinen te uitgebreid zijn in verhouding tot het aantal handen. Het toezicht daarop van inlandsche ambtenaren en hoofden is niet altijd voldoende, inzonderheid in die streken, waar hoofden en bevolking weinig ingenomenheid met de koffiecultuur betoonen en de gronden naar hun gevoelen beter voor andere cultuurs waren te gebruiken.

¹⁾ Volgens het jaarverslag over 1895 van onzen consul-generaal te Pinang zouden in dat jaar aldaar uit Atjeh zijn ingevoerd 85 273 pikol pinangnoten, tegen 104 759 pikol in 1894. Uit welke streken van Atjeh dit product afkomstig was, wordt daarbij niet vermeld.

Wat den pluk betreft, deze laat in eenigszins verafgelegen tuinen gedurende de meeste maanden van het jaar te wensen over. De zoogenaamde groote koffiepluk toch valt ter Sumatra's Westkust ongeveer in de middenmaanden der eerste helft van het jaar. Dan is er in goede tuinen genoeg rijpe en bijna rijpe koffie aan de boomen ten einde den planters daarin een prikkel te doen vinden om het inzamelen niet te verzuimen. Maar in den overigen tijd van het jaar komt ook steeds voortdurend koffie tot rijpheid. Aan alle gezonde boomen vindt men namelijk het geheele jaar door de vrucht in alle phasen harer ontwikkeling van af bloesemknop tot rijpe bes. Buiten den grooten pluktijd is echter de hoeveelheid rijpe koffie betrekkelijk gering. Dit nu schaadt niet aan den pluk waar het plantsoen onder het dagelijksch bereik van den planter en zijn gezin in de nabijheid zijner woning ligt, maar waar het eenigszins verafgelegen tuinen betreft, blijft het tusschentijds rijpende voor een goed deel ongeplukt, omdat de verre afstand de moeite van het inzamelen niet loont.

Ten gevolge van de aanhoudende regens gedurende de laatste maanden van 1894, die nadeelig voor de vruchtzetting waren geweest, was de oogst van 1895, hoewel beter dan in 1894, toen slechts 26 038 pikol was ingeleverd, toch weder niet gunstig te noemen, daar niet meer dan 40 895 pikol in 's lands pakhuizen kwam, terwijl gedurende het 30-jarig tijdvak 1864 t/m 1893 het laagste cijfer der jaarlijksche levering nog had bedragen 44 834 pikol, namelijk in 1891. Voor elke der drie groote afdeelingen van het gewest hadden gedurende de jaren 1891 t/m 1895 de ingeleverde hoeveelheden afgewisseld als volgt:

Onderdeelen van het gouvernement Sumatra's Westkust.	Ingeleverde hoeveelheden koffie (in pikols).				
	1891.	1892.	1893.	1894.	1895.
Padangsche Benedenlanden . . .	1 888	2 258	3 562	912	2 016
Padangsche Bovenlanden . . .	35 619	49 026	45 088	19 934	30 980
Tapanoli	7 327	8 482	8 074	5 192	7 899
Totalen . . .	44 834	59 766	56 724	26 038	40 895
Onder deze totalen was begrepen aan koffie 2de soort	445	1 667	1 250	459	648

Wat den oogst van 1896 betreft, deze werd ult. October jl. geraamd op 47 430 pikol (waaronder voor de Padangsche Bovenlanden 40 000), terwijl tot genoemen datum reeds bij de inkoop-pakhuizen was ontvangen 43 618 pikol (waaronder bij die in de Padangsche Bovenlanden 37 423). Van deze 43 618 pikol was alleen in de maanden Maart, April en Mei ingeleverd 30 143 pikol.

Volgens den resident der Padangsche Bovenlanden zou het vrij zeker zijn dat veel koffie ter sluk naar de Padangsche Benedenlanden wordt afgevoerd; zoo zou ook vrij veel uit de streken, grenzende aan de onafhankelijke Korintji-landschappen, eenvoudig als Korintji-koffie worden uitgevoerd. Verg. ook wat in 't vorig verslag, blz. 252, noot 1, is gezegd omtrent den vermoedelijk slukuitvoer van koffie uit Sipirok naar Toba en Silindong, waar het monopolie niet werkt. De gevallen, dat ontteking van koffie aan de verplichte levering kon geconstateerd worden, waren in 1895 zeldzaam. In het geheel toch werd slechts eene hoeveelheid van 5,65 pikol koffie 1ste en 1,38 pikol 2de soort aangehaald. In 1893 en 1894 werd op 128 en 40 pikol de hand gelegd.

De op het in 1895 ingeleverd product gevallen kosten wegens inkoop als anderszins, gerekend tot aan de opschuring in de pakhuizen te Padang, beliepen (verg. de reeds aangehaalde bijlage JJJ) f 796 641, d. i. e., berekend per ingeleverden pikol, dus zonder rekening te houden met overwichten en minder-bevindingen, noch ook met aangehaalde en verbeurd verklaarde koffie, gemiddeld f 19,48 per pikol, tegen f 21,02^s in 1894 en f 18,84 in 1893.

In de afdeeling Loeboe Sikaping (residentie Padangsche Bovenlanden) werd in het belang der bevolking het inkoop-pakhuis te Loeboe Sarik verplaatst naar Kadjei. Ook werd, ter gemakkelijking van de inlevering, in hetzelfde gewest een inkoop-pakhuis gevestigd in een der gebouwen van de spoorweghalte Koeboe Krambil (afdeeling Batipoe en X Kotta). Op de kosten der inkoop-administratie werd echter bezuinigd door op een 9-tal inleveringsplaatsen, waar in de laatste jaren weinig was omgegaan en waar, gelet ook op de vooruitzichten van de Liberia-cultuur in de betrokken streek, geen toeneming van inlevering zich liet verwachten, den vasten inkoop-pakhuismeester te ver-

vangen door een slechts gedurende de drukste maanden van den inkoop te bezoldigen tijdelijken hulpmantri (op een dier plaatsen werd echter de schrijver van den controleur met den inkoop belast). Zoodanige slechts gedurende een zekeren tijd van het jaar te bezoldigen hulpmantri's zouden voorts optreden bij een 14-tal inkoop-pakhuizen (deels ook in Tapanoli), waarvan het beheer tot dusver als bijbetrekking door andere inland-sche functionarissen werd waargenomen. Daarentegen werd te Aik Latong (residentie Tapanoli), in verband met de toegenomen inlevering, het kamponghoofd van het beheer ontheven en tot de aanstelling van een vasten pakhuismeester overgegaan. Een reeds vroeger tijdelijk gesloten inkoop-pakhuus werd bij deze gelegenheid voorgoed ingetrokken (gouvernementsbesluiten dd. 4 October 1895 n. 29 en 1 Juli 1896 n. 24).

Het in 1895 ingeleverd product was van goede kwaliteit; de beste koffie, afgaande op de prijzen, die ze op de gouvernementsveilingen te Padang behaalde, was die afkomstig uit de Ophirdistricten en Rau (Padangsche Bovenlanden) en uit Angkola (Tapanoli). In 1895 werd in 't geheel (in de telken drie maanden te Padang gehouden veilingen) verkocht (verg. vorig verslag, blz. 252) 43 138 pikol koffie 1ste soort, waarvoor dooreengeno-men f 74,31³ per pikol kon worden bedongen. Voor de toen ver-kochte 690 pikol 2de soort en voor de 22²⁰ pikol Liberia-koffie werd in de bedoelde veilingen gemiddeld f 35,94⁴ en f 31,93³ per pikol verkregen. Omtrent de uitkomsten der eerste drie veilingen van 1896 vindt men eenige opgaven in het volgende overzicht.

Dagteekening der veilingen.	Soort der koffie.	Hoeveel-heden (in pikols).	Opbrengst	
			in 't geheel.	gemiddeld per pikol.
1896.				
31 Maart	1ste	a) 6 389 ⁵	f 446 683,95	f 69,90 ⁹
	2de	180	5 904,00	32,80
30 Juni	1ste	a) 26 284	1 601 658,10	60,93 ⁶
	2de	770	20 720,00	26,90 ⁹
30 September	1ste	a) 7 937	470 170,25	59,23 ⁷
	2de	170	4 437,00	26,10

a) Onder de in de drie veilingen verkochte koffie 1ste soort was aan Liberia-koffie begrepen achtereenvolgens 9^{1/2}, 10 en 52 pikol, welke opracht respectie-velijk f 49,10, f 50,15 en f 44 per pikol.

Menado. Omtrent het denkbeeld der loslating van de ver-plichte teelt en levering van koffie in dit gewest, of juist in de vijf afdeelingen daarvan, gezamenlijk bekend als de Minahassa-streken, zijn bij de Indische begrooting voor 1897 nog geen voorstellen kunnen worden gedaan, omdat de daarmede samen-hangende inlijving van een gedeelte van het gewest bij het gou-vernementstolgebied nog niet rijp is voor beslissing (verg. wat dienaangaande is gezegd op blz. 180 hiervóór). Ten aanzien van de, bij eene eventuele nieuwe orde van zaken met betrekking tot de door de Minahassa-bevolking te telen koffie, aan haar toe te kennen rechten op de bestaande gouvernementstuinen, naar ge-lang die op domeingrond, dan wel op reeds ontgonnen (djoeramei-) grond zijn aangelegd, en ten aanzien van de alsdan verder te treffen maatregelen ter bevordering van eene vrije inlandsehe koffie-industrie heeft de resident in Mei 1896 zijne inzichten doen kennen, naar aanleiding waarvan hem sedert is opgedragen zijne denkbeelden, met inachtneming van eenige hem daarbij mede-gedeelde wenken, in één of meer concept-regelingen te belichamen.

Ook nu wordt in de ontvangen berichten de mededeeling aangetroffen dat tot hiertoe over 't algemeen weinig of geen uitwerking valt te bespeuren van de in de laatste jaren van bestuurswege aangewende pogingen om, door vrijstelling van verplichte bijplanting en verhooging van den inkoopsprijs (van f 15 tot f 25 per pikol), de cultuur onder het thans nog werkende stelsel van verplichte levering op te beuren.

Te oordeelen naar de verstrekte (trouwens als altijd niet geheel vertrouwde) opgaven omtrent den omvang der plantsoenen bij het einde van het plantjaar 1894/95 (31 October 1895) zou in de 15 nog bij de cultuur betrokken districten (verg. bijlage JJJ hierachter) het gezamenlijk aantal boomen sedert 1893/94 in de op hoog gezag aangelegde tuinen zijn teruggedaan van 6 006 500 tot 5 343 700, doch zouden de vrijwillige aanplantingen over 't geheel zijn toegenomen met p. m. 690 000 boomen, en dus op genoemen datum bestaan hebben uit 11 749 500 boomen. In 10 districten zouden laatstbedoelde aanplantingen afgenomen of hoogstens stationnair gebleven zijn, doch voor de 5 andere, op 31 October 1894 met een totaal van 6 112 400 vrijwillig geplante boomen, wijst het overzicht van 31 October 1895 als totaal der vrijwillig aangelegde plantsoenen een totaal van 7 332 200 boo-

men aan, derhalve 1219 800 méér, in welke vermeerdering het district Kakas-Rembokken (afdeeling Tondano) alleen zou deelen voor 1084900 boomen.

Het aantal vruchtdragende boomen zou geklommen zijn in de gouvernementeelsteden van 3630 800 tot 3715 900 en in de overige aanplantingen van 5 199 400 tot 6078 400.

De mindere inneming van bestuurswege en de onbelangrijkeheid der productie van de laatste jaren worden gezegd van ongunstigen invloed te zijn geweest op het onderhoud der tuinen. Ofschoon niet zoo onbeteekenend als in 1890 en 1894, toen slechts 960 en 725 pikol waren ingekoekt, was toch ook in 1895 de oogst weder gering, daar slechts werd ingeleverd 1685 pikol (waaronder p. m. 3 pikol 2de soort); in de jaren 1891, 1892 en 1893 was verkregen achtereenvolgens 4114, 7257 en 3703 pikol. Als oorzaken dat in 1895 de oogst tegenviel, worden genoemd de zware regens tijdens de vruchtzetting en de in vele plantsoenen heerschende bladziekte. Voor 1896 rekende men, volgens de oogstramingen van de tweede helft des jaars, op eene productie van 6000 pikol. Tot ult. October 1896 was ingeleverd 5186 pikol.

De gedurende 1895 ingeleverde koffie bleef slechts kort in de inkoopakhuisen. Over- of onderwichten kwamen aldaar dan ook bijna niet voor. Bij den afsheep uit de strandpakhuisen van product uit de oogsten van 1892, 1893 en 1894 werden echter vrij belangrijke tekorten bevonden, namelijk te Menado bijna 93 en te Amoerang ruim 82 pikol, hetgeen wordt toegeschreven aan den vernielenden invloed van massa's smitkevers en aan het droge weder; alle pogingen, aangewend om den smitkever te verdrijven, bleven zonder resultaat.

Aan de opgaven betreffende de in Menado op het product gevallen kosten (zie de voormelde bijlage JJJ) ontbreken weder de kosten van afpakking en die van afvoer uit de inkoopnaar de strandpakhuisen. Ongerekend deze, kwam het product uit den oogst van 1895 te staan op gemiddeld f 31,42 per pikol (dat van 1894 op f 40,64).

Voor de in datzelfde jaar hier te lande verkochte hoeveelheid van 994 pikol Menado-koffie kwamen de kosten van afsheeping in Menado, zeevervoer en verkoop gemiddeld te staan op f 7,80 per pikol. De bruto opbrengst beliep gemiddeld f 96,61⁵ per pikol of f 0,81⁸² per 1/2 K.G.

Omtrent de hoeveelheid en de opbrengst van de in 1896 hier te lande verkochte Menado-koffie behelst het volgende staatje de gewone opgaven.

Dagteekening der veilingen.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Aan de koopers in rekening gebrachte netto hoeveelheid (in K.G.).	Gemiddelde opbrengst per 1/2 K.G.	
			Bruto. a)	Netto. b)
1896.				
4 Februari . . .	1009	59 133 ⁸	f 0,772 ⁸	f 0,765 ⁸
19 Mei	1303	82 104 ⁵	0,797 ⁰	0,733 ⁴
4 September . . .	926 ⁸	55 296 ⁵	0,739 ⁷	0,679 ⁶
c)	3328 ⁸	196 534 ⁵	f 0,774 ¹	f 0,709 ⁷

a) Veilingsprijs, verhoogd met de aan de koopers in rekening gebrachte 1 per. veilingskosten, doch verminderd met 1/2 per. korting voor contante betaling.

b) De hier in mindering gebrachte onkosten zijn alleen die van afslading uit de afscheppakhuisen in Menado, zeevervoer en verdere uitgaven hier te lande op den verkoop gevallen.

c) Hiervan 2632³ pikol uit den oogst van 1895 en 695⁵ pikol uit dien van 1894.

In navolging van gelijke maatregelen bij een aantal inkoopakhuisen op Java en ter Sumatra's Westkust is in den loop van 1896 ook in de Minalhassa overgegaan tot bezuiniging op de inkoop-administratie. Op 3 inleveringsplaatsen werden de van landswege bezoldigde bedienden bij het inkoopakhuis buiten dienst gesteld en op een 6-tal andere werd de vaste inkoopakhuismeester vervangen door een slechts gedurende een zeker aantal maanden te bezoldigen tijdelijken hulpmantri (gouvernementsbesluit dd. 1 Juli 1896 n°. 24).

5°. Landbouwnedernemingen op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestaan.

Het aantal landelijke ondernemingen in de buitenbezittingen, gevestigd op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestaan, hetwelk op ult. 1894 75 bedroeg, gezamenlijk beschikkende over 199 547 bouws, afgestaan in 102 perceelen, vermeerderde in 1895 tot 80, ter gezamenlijke grootte van 225 141

bouws, afgestaan in 110 perceelen. Onder deze 80 ondernemingen (79 beschikkende over erfpachts- en 1 over huurgronden) bevonden er zich 8 (33 880 bouws in 8 perceelen), waarvan de exploitatie tijdelijk of definitief was gestaakt (op ult. 1894 bedroeg het aantal der tot deze categorie behorende ondernemingen eveneens 8, doch toen ter gezamenlijke grootte van 29 143 bouws). Bij vergelijking van bovenstaande cijfers met de in hoofdstuk J (blz. 95 en 96 hiervóór) verstrekte omtrent de op ult. 1895 onder de bedoelde titels uitgegeven gronden (174 perceelen, te zamen groot 429 730 bouws), blijkt dat op genoemden datum aan 64 perceelen, groot 204 589 bouws, nog geene bestemming was gegeven (op ult. 1894 was dit het geval met een even groot aantal perceelen, doch met eene totale oppervlakte van 205 044 bouws). Gewestelijke opgaven omtrent een en ander, zoomede omtrent de productie der in exploitatie geweest zijnde ondernemingen (voor zooveel dienaangaande gegevens zijn ingekomen) zijn over 1895 verzameld in bijlage KKK, sub A, hierachter. Voor elke onderneming in het bijzonder kan de productie blijken uit het overzicht, gepubliceerd als bijvoegsel van de Javasche Courant dd. 18 December 1896.

Bij het meerendeel der ondernemingen wijdde men zich aan de koffie-cultuur, namelijk bij 45 van de 72 die in 1895 in exploitatie waren. Werd in 1894 van 25 ondernemingen eene productie verkregen van 8570 pikol, in 1895 leverden 31 ondernemingen (omtrent de productie der overige 14 werden geene opgaven ontvangen) 13 540 pikol, waaronder 177 1/2 pikol Liberia-koffie, zoodat op eene vermeerderde opbrengst valt te wijzen, hetgeen in de eerste plaats hieraan is toe te schrijven, dat bij enkele der van de laatste jaren dagteekenende ondernemingen in 1895 voor 't eerst werd geogst. Waarschijnlijk zou de opbrengst grooter zijn geweest wanneer niet, zoodals uit de Padangsche Bovenlanden, Tapanoli en de Minalhassa (residentie Menado) wordt gemeld, de weersgesteldheid ongunstigen invloed had uitgeoefend. In eerstgenoemd gewest brachten daarenboven zoodat op bladziekte als wilde varkens, ratten en insecten veel schade aan de plantsoenen toe, waartegen met slechts zeer weinig succes kon worden opgetreden. Van de weinige koffie-ondernemingen in de Padangsche Bovenlanden wordt gemeld dat de plantsoenen in verwaarloosden toestand verkeerden, zoodat zoo goed als geen product meer werd verkregen, of dat zij nog te jong waren om vrucht af te werpen. Daarentegen gingen de ondernemingen in Palembang eenigszins vooruit; vooral Soeban Ajam en Pagur Alam verkregen bevredigende resultaten met haar product, dat op de Amsterdamsche markt respectievelijk 61 1/2 en 51 à 60 cent per half K.G. opracht. De ondernemingen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo waren ook in 1895 nog van weinig beteekenis, terwijl de eenige onderneming in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden (Bakoengan) een zeer geringen oogst opleverde (slechts 72 pikol, tegen 451 in 1894).

Met betrekking tot de tabaks-ondernemingen op erf-pachtgronden wordt gemeld dat van de twee ondernemingen in de residentie Palembang er één (Tanah Priok) een bevredigenden oogst verkreeg van 65 100 K.G., afkomstig van 113 bouws aanplant, onder welke hoeveelheid echter 360 K.G. begrepen was, afkomstig van aanplantingen door de bevolking in de nabijheid der onderneming aangelegd, welke tabak zij tegen f 35 per pikol aan de onderneming verkocht. De andere onderneming in genoemd gewest, namelijk Helijannaland, waar nevens tabak ook koffie wordt geteeld, schijnt in 1895 niets te hebben opgeleverd. Ook in elke der residentien Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en Menado werd slechts op één onderneming tabak geogst (respectievelijk op Swargo Poero 18 600 en op Kalimaeng 27 900 K.G.), terwijl op de in één hand vereenigde erf-pacht-perceelen Oejah en Kinaroem in eerstgenoemd gewest slechts kleine aanplantingen waren aangelegd, ten einde te beproeven of op die terreinen de tabaks-cultuur resultaten oplevert, die de kosten kunnen dekken.

Eenzaar was het aantal erf-pacht-ondernemingen gering, waar andere voor de wereldmarkt bestemde gewassen werden aangetroffen. Voor zooveel met betrekking tot de reeds producerende ondernemingen te dien aanzien opgaven zijn verstrekt, vindt men vermeld: voor 3 ondernemingen 271 pikol peper en voor 3 andere 618 pikol notemuskat en foelie.

De eenige huuronderneming, zijnde de landen Lajjang en Totaka in Zuid-Celebes, werd slechts dienstbaar gemaakt aan de teelt van gewassen voor de inlandsche markt (padi, klappers en bamboe). Op enkele kleine erf-pachtlanden wordt uitsluitend padi verbouwd, of tref men hetzij klapper-, hetzij rottan-aanplantingen aan (één dier erf-pachtlanden produceerde in 1895 1430 pikol copra en een ander 18 pikol rottan).

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

4°. Landbouwendernemingen welke (in de rechtstreeks onder Europeesch bestuur staande streken) uitsluitend berusten op overeenkomsten met de bevolking.

Het aantal ondernemingen van den hierbedoelden aard bleef in 1895, evenals in het voorafgegane jaar, 10 bedragen, waarvan er 7 (5 in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en 2 in Menado) bestemd waren voor de teelt van tabak, 1 (in de Lampongsche Districten) voor die van Liberia-koffie en peper, 1 (eveneens in laatstgenoemd gewest) voor de klapperteelt en verschillende bij-cultures, welke onderneming evenwel in 1895 niet werd geëxploiteerd, en 1 (in Amboina) voor de cultuur van koffie, cacao, muskaatnoten en klappers. Van laatstgenoemde onderneming, op Ceram gevestigd, waren geen opgaven verkregen, hetgeen evenzeer het geval was met 2 van de 7 tabaksondernemingen. Als productie wordt opgegeven: voor de onderneming in de Lampongsche Districten 12 pikol Liberia-koffie en 500 pikol peper, voor 4 van de 5 tabaksondernemingen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en voor 1 van de 2 in Menado respectievelijk 105 500 en 27 900 K.G. tabak. De tabaksondernemingen verkrijgen meest alle haar product door opkoop van de bevolking; ook die ondernemers die tevens over door het Gouvernement in erfpacht afgestane woeste gronden beschikken. Naar uit de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo wordt gemeld, gaf de teelt van tabak op gronden der bevolking over het algemeen betere uitkomsten dan die op de erfpachtgronden. Meer en meer gaan aldaar de erfpachters er dan ook toe over voor deze cultuur overeenkomsten met de bevolking te sluiten. Gewoonlijk worden aan de bevolking jonge plantjes verstrekt, onder voorwaarde dat de verkregen tabak tegen vooraf overeengekomen prijzen (naarmate van de qualiteit f 2 à f 15 per pikol voor bladtabak en f 5 à f 7,50 per 1000 planten voor krossok) aan de ondernemers moet worden geleverd. Intusschen komt het ook wel voor, dat de ondernemer zich rechtstreeks met de teelt inlaat, door op van de bevolking (tegen f 4 à f 4,50 's jaars per bouw) gehuurde gronden in eigen beheer te planten. De ondernemers in Menado betaalden voor het ingekochte product f 5 en f 15 per 1000 planten. Verdere opgaven met betrekking tot de hiervóór bedoelde 10 ondernemingen zijn te vinden sub B in bijlage KKK hierachter.

5°. Landbouwendernemingen op gronden door het Gouvernement in eigendom afgestaan.

De 34 specerijperken op de Banda-eilanden (residentie Amboina), welke onder de hierbedoelde rubriek de eerste plaats innemen, produceerden in 1895 8335 pikol noten in- en 4856 pikol noten uit den dop, dat is, de eerst opgegeven hoeveelheid herleid tot noten uit den dop, in 't geheel 10 412 pikol noten (tegen 8701 pikol in 1894), zoodat 2616 pikol foelie (tegen 2162 pikol in 1894). Een 29-tal kleine perken in de residentie Menado leverden 409 pikol noten in den dop en 59 pikol foelie, en een 8-tal dergelijke in de residentie Ternate 60 pikol noten in- en 169 pikol noten uit den dop, zoodat 26 pikol foelie. Voorts werd door enkele noten-produceerende perken in de genoemde gewesten tevens vanille geogost, en wel door 1 perk op Banda-Neira 5, door 3 perken in Menado 96 en door 1 perk in Ternate 25 Amst. ponden. Laatstbedoelde onderneming leverde ook 600 pikol kapok. Overigens werd op de ondernemingen in Menado op vrij uitgebreide schaal de klapperteelt gedreven (verkregen werden 179 233 klappers in verschen en 399 pikol in gedroogder staat), welke cultuur op Banda bij slechts 1, en in Ternate bij 2 ondernemingen werd aangetroffen. De zoogenaamde particuliere landerijen in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden werden hoofdzakelijk benuttigd voor de teelt van padi en klappers, hetgeen eveneens het geval was met de kleine op eigenomgronden gevestigde ondernemingen ter Sumatra's Westkust en in Benkoelen. Bij die in laatstgenoemd gewest werd ook enig werk gemaakt van het aankweken van karethboomen, welke echter nog geen product afwierpen, terwijl ter Sumatra's Westkust de eigenaars van een drietal particuliere landen zich respectievelijk op de cultuur van muskaatnoten, kruidnagelen en indigo toelegden. Het land Tjandi Koesoema in de afdeeling Djembrana der residentie Bali en Lombok, dat, hoewel niet beschikkende over gronden met eenig zakelijk recht, toch onder de ondernemingen van deze rubriek gerangschikt wordt, verkreeg in 1895 6250 K.G. cacao (van p. m. 80 bouws aanplant), zoodat 35 000 klappers. Voornamelijk wordt dit land echter aan den houtaankap dienstbaar gemaakt, waartoe het in verschillende perceelen verpacht wordt.

6°. Landbouwendernemingen gevestigd op gronden, bij contract verkregen van vorsten of hoofden van in het genot van zelfbestuur gelaten inlandsche rijken of landschappen.

Omtrent de in 1895 tot stand gekomen nieuwe en in dat jaar vervallen concessie-contracten van den hierbedoelden aard is reeds gehandeld op blz. 96 hiervóór. Hier mogen thans eenige mededeelingen volgen omtrent de voor Europeesche rekening op de krachtens concessie-contract bezeten gronden gedreven landbouwindustrie, welke bijna uitsluitend betrekking heeft op de teelt van tabak. Ter Sumatra's Oostkust waren in 1895, evenals in het voorafgegane jaar, 111 tabaksondernemingen in exploitatie, welke (naar berekening) beschikten over eene beplante uitgestrektheid van 28 178 bouws (tegen 27 571 bouws in 1894), waarvan 292 680 pikol tabak verkregen werden, derhalve, evenals in 1894, toen 284 477 pikol werd geogost, dooreengenomen ruim 10 pikol per bouw. Over de verschillende landschappen waren de cijfers van 1895 verdeeld als volgt (voor elke onderneming in het bijzonder zie sub C van bijlage KKK hierachter).

Afdeelingen.	Aantal ondernemingen, waar in 1895 tabak werd geogost.	Bepiante uitgestrektheid (in bouws) naar schatting.	Verkregen productie van tabak (in pikols.)
Deli	46	13 630	147 207
Rijk van Deli			
Delische landschappen Padang en Badagrei	12	2 241	23 213
Rijk van Langkat	31	7 859	75 665
Rijk van Serdang	13	2 410	23 603
Batoe Bara	3	414	4 935
Assahan	6	1 630	18 057
Totaal.	111	28 178	292 680
Over 1894 waren de totalen	111	27 571	284 477

Hoewel het zich eerst liet aanzien dat de oogst van 1895 belangrijk grooter zou zijn dan die van 1894, bleek dit echter ten slotte niet het geval ten gevolge van de weersgesteldheid, die gedurende de eerste drie maanden van het tabakseizoen zeer gunstig, maar in het laatst van Mei en in Juni zeer ongestadig en droog was. De bibietziekte kwam bijna overal voor, hoewel nergens in onrustbarende mate; door het aanleggen van een zeer groot aantal zaadbedden (verg. vorig verslag, blz. 250) was men bovendien op alle eventualiteiten voorbereid. Zoodat reeds op blz. 114 hiervóór werd medegedeeld, kon door de heeren drs. J. VAN BREDA DE HAAN en A. VAN BIJLERT, respectievelijk chef en scheikundige van de voor rekening van de Deli-plantersvereniging te Medan aan 's lands plantentuin te Buitenzorg toegevoegde (tijdelijke) 8ste afdeeling (Laboratorium voor botanische en chemische onderzoekingen betreffende de tabakscultuur in Deli), na een door hen aan Deli gebracht bezoek, met hunne onderzoekingen betreffende de bibiet- en andere ziekten in de tabak in 1895 een aanvang worden gemaakt.

Eene door de zoeven genoemde vereniging benoemde commissie tot het beramen van de middelen, welke, om overproductie te voorkomen, zouden kunnen leiden tot inkrimping van de oogsten, is het over een bepaald voorstel in dien geest niet eens kunnen worden; intusschen is besloten tot zoodanige maatregelen, waarvan indirecte vermindering van de oogsten verwacht kan worden. Tevens werd door de vereniging in Augustus 1895 een uniform tarief vastgesteld voor het plukken en aanrijgen van bladeren.

Over het algemeen is in 1895 duurder gewerkt dan in het voorafgegane jaar. De dollarkoers bleef echter gedurende het geheele jaar in het voordeel van de planters.

De verscheping van de Sumatra-tabak naar Europa geschiedde ook in 1895 weder bijna uitsluitend via Singapore, en wel tot eene hoeveelheid van 190 237 pakken, van welke er op gemelde havenplaats 62 211 (of bijna 33 pet.) door stoomschepen van de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij naar Batavia werden ingenomen, om van daar met de booten der Maatschappijen „Nederland” en „Rotterdamse Llojd” herwaarts te worden vervoerd. (In 1894 was dit laatste het geval met 40 034 — of ruim 25 pet. — van de toen via Singapore verscheepte 158 789 pakken). Aan het rechtstreeksch vervoer van Singapore herwaarts werd ook deel genomen door de onder Nederlandsche vlag varende stoomschepen der Maatschappij „Oceaan”.

Volgens handelsberichten werd van den Sumatra-tabaksoogst van 1895 gedurende 1896 hier te lande aangevoerd en verkocht eene hoeveelheid van 204 347 pakken, welke in totaal opbrachten p. m. f 28 $\frac{1}{2}$ millioen, zijnde dooreengenomen omstreeks f 0,90 per $\frac{1}{2}$ K.G. Voor de in 1895 hier te lande verkochte hoeveelheid van 190 222 pakken, alles oogst 1894, was verkregen (zie vorig verslag, blz. 250) ruim f 34 $\frac{1}{2}$ millioen, zijnde in doorsnee f 1,19 $\frac{1}{2}$ per $\frac{1}{2}$ K.G.

Naast die van tabak werd op een drietal ondernemingen (1 in Langkat en 2 in Serdang) ook de cultuur van koffie gedreven. Bovendien trof men ter Sumatra's Oostkust nog 12 ondernemingen (1 in Padang en Bedagei, 9 in Serdang en 2 in Batoe Bara) aan, waar uitsluitend koffie, zoomede 2 ondernemingen (in Langkat en Labocan Batoe) waar alleen peper werd geteeld. Van de bedoelde koffieondernemingen werden er 7 in 1895 geopend. Productie-opgaven werden slechts ontvangen van de onderneming Tawalabang in Serdang, welke 170 pikol koffie, en van de onderneming Lau Boentoe in Langkat, welke 2382 pikol peper verkreeg.

Nopens de landbouwconcessiën in de overige buitenbezittingen valt het volgende mede te deelen.

In de residentie Riouw en onderhoorigheden waren 2 ondernemingen in exploitatie, namelijk Victoria in de afdeeling Battam en Gading in de afdeeling Indragiri. Eerstgenoemde produceerde 700 000 ananassen en 150 pikol Liberia-koffie, terwijl Gading, welke onderneming in 1894 van 80 bouws aanplant 248 pikol tabak oogstte, thans slechts 208 pikol van 170 bouws aanplant verkreeg, welk product niet meer dan f 0,15 per Amst. pond kon bedingen. Deze uitkomsten hebben er toe geleid om de teelt van tabak te staken en tot die van gambier en Liberia-koffie over te gaan.

Van de eenige jaren geleden in het landschap Sambas der residentie Westerafdeeling van Borneo uitgegeven talrijke landbouwconcessiën — doch welke contracten reeds voor het meeren-deel weder ontbonden zijn (verg. blz. 96 hiervóór) — hebben er slechts weinige tot de vestiging van ondernemingen geleid. De tabak-ondernemingen aldaar waren bijna alle gesloten, zoodat er voor die teelt nog slechts 1 in exploitatie was, met name Tanggi, welke 50 pikol produceerde. Overigens werkten er in 1895 de ondernemingen Sakkong en Lembang, waar respectievelijk 16 en 200 pikol peper (op laatstgenoemde onderneming bovendien 40 pikol koffie) geoogst werd, terwijl de onderneming Sophia (Lorong) 225 pikol gambier opleverde.

In het rijk Koetei der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werd in 1895 eene koffie-onderneming geopend, nadat den belanghebbende door proeven gebleken was dat de teelt van Liberia-koffie op de door hem in concessie verkregen gronden eenige kans van slagen aanbiedt.

De in 1894 geopende koffie-onderneming Tambora in het rijk Sanggar op het eiland Soembawa (gouvernement Celebes en onderhoorigheden), waarvan melding werd gemaakt op blz. 255 van het vorig verslag, schijnt in 1895 reeds eenig product te hebben verkregen: volgens het gewestelijk verslag was door den administrateur p. m. 16 pikol verscheept.

Voor 't eerst wordt thans ook gewag gemaakt van eene, in 1895 145 pikol notemuskaat geproduceerd hebbende landbouw-onderneming op het eiland Groot-Sangi (residentie Menado), toebehoorende aan een Europeeschen ingezetene te Manganitoe aldaar en bestaande uit twee geruimen tijd zonder wettigen titel door dezen geoccupeerd geweest zijnde perceelen, ter grootte van ruim 72 en 27 bouws. In 1895 zijn ter zake alsnog de vereischte concessiecontracten tusschen het betrokken inlandsch bestuur en den ondernemer tot stand gekomen (verg. het verslag van 1891, blz. 98), welke contracten, voor 75 jaren gesloten, onder dagteekening van 3 October 1895 door den resident zijn goedgekeurd.

De Batjan-exploitatie-Maatschappij verkreeg van hare onderneming op het eiland Batjan (residentie Ternate) een oogst van 600 pikol koffie, of 200 pikol meer dan in 1894. Het eiland Groot-Tawali of Kasiroeta, behoorende tot het aan genoemde Maatschappij door het inlandsch bestuur van Batjan afgestaan gedeelte van dat rijk, werd door haar ingebracht in de in 1895 te Rotterdam opgerichte naamlooze vennootschap „Kasiroeta-cultuurmaatschappij”, welke vennootschap nog vóór het einde des jaars met hare werkzaamheden aanving.

Ter zake van de voorwaarden, waarop de Batjan-exploitatie-Maatschappij bevoegd is om gedeelten der gronden, waarover zij de beschikking heeft, aan anderen in onderpacht af te staan, en de rechten der onderpachters bij eventuele ontbinding van het oorspronkelijk concessiecontract, in 1881 met het Batjansch

rijsbestuur gesloten (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3726), was eene nadere overeenkomst tusschen de Maatschappij en genoemd inlandsch bestuur in wording. Bij besluit dd. 17 October 1896 n°. 6 had de Gouverneur-Generaal zich bereid verklaard eene suppletoire overeenkomst van die strekking goed te keuren, mits ingericht volgens het daarbij aangegeven model, in de plaats tredende van het concept, waartoe betrekking had het in 't verslag van 1891, blz. 242, vermelde gouvernementsbesluit dd. 2 Mei 1891 n°. 14.

7°. Arbeiders op ondernemingen van landbouw.

Omtrent de werking gedurende 1895 der voor een twaalfstal gewesten buiten Java en Madura van kracht zijnde ordonnantiën, regerende de onderlinge rechten en verplichtingen der werkgevers en der van elders afkomstige werklieden op ondernemingen van land- (of mijn-) bouw¹⁾ zijn in de voor dit verslag ontvangen berichten in hoofdzak geen andere bijzonderheden aangetroffen dan dat het aantal der bedoelde werklieden, waartoe de in genoemd jaar bij het bestuur ter registratie aangeboden werkovereenkomsten betrekking hadden, beliep 61 262, tegen 51 136 in 1894. Uit onderstaand overzicht, vermeldende het bedrag van het te dier zake van de werkgevers geheven registratierecht (f 1 per werkmán), kan blijken hoe gemelde getallen over de betrokken tien of negen gewesten waren verdeeld (in Benkoelen en Celebes en onderhoorigheden werden in geen der beide jaren werkovereenkomsten ter registratie aangeboden, terwijl in Menado dergelijke registratie alleen in 1894 voorkwam):

	1894.	1895.
Sumatra's Westkust	f 215	f 137
Lampongsche Districten	292	485
Palembang	375	333
Oostkust van Sumatra	47 764	57 583
Riouw en onderhoorigheden	1 328	1 985
Westerafdeeling van Borneo	14	42
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	272	67
Menado	72	—
Amboina	572	494
Ternate	232	136
Totalen	f 51 136	f 61 262

Het belangrijkste is de koelie-werving voor de landbouw-ondernemingen in de residentie Oostkust van Sumatra. Over den aanvoer door het Immigranten bureau aldaar van nieuwe werkrachten gedurende 1895, voor zooveel het Chineseesche element betreft, is, aan de hand der door onzen consul-generaal te Singapore verstrekte gegevens (zie zijn jaarverslag o. a. gedrukt als bijvoegsel tot de Javasche Courant van 9 Juni 1896), het volgende aan te teekenen. Tegen 7254 in 1894, werden in 1895 in genoemd gewest aangebracht (met inbegrip van 477 op eigen gelegenheid — in Chineseesche zeilvaartuigen — naar Deli gekomen) 10 364 reeds tot arbeid verbonden of nog werkzoekende Chineseesche koelies, onder wie 850 terugkeerende „laukeh’s” (reeds vroeger op Sumatra in dienst geweest zijnde koelies). Het cijfer der nieuwelingen („singkeh’s”) beliep dus 9514 (7393 rechtstreeks uit China, 1062 uit China via de Straits-Settlements en 1059 rechtstreeks uit de Straits). De laatstbedoelde 1059 hadden te Singapore en Pinang werkcontracten gesloten ten overstaan van het daar bestaande „protectoraat”. Uitgenomen 90 ongeschikt bevonden of overledenen en verder uitgenomen 217 aangekomenen, die zich als handelaars en groentenplanters vestigden of als begeleiders overgekomen waren en reeds na korten tijd Sumatra weder verlieten, sloten van de 8148 overigen er 2963 werkovereenkomsten op het Immigranten-bureau (ter gewestelijke hoofdplaats Medan) en 5185 op de ondernemingen zelve.

Met door voormeld Immigranten-bureau gecharterde stoomschepen keerden in 1895 rechtstreeks naar China terug 2140 koelies, waarvan er 1364 een bedrag van \$ 125 854 aan spaarpenningen medenamen, terwijl 250 man via de Straits-Settlements terugkeerden, die \$ 69 919 hadden overgegaard, voor welke bedragen door het Immigranten-bureau weder niet-endorseerbare en alleen in China betaalbare chèques waren afgegeven. Bovendien werd door in Deli verblijvende koelies nog \$ 5876 in wissels naar hun vaderland gezonden, zoodat het totaal der door meer-gemeld bureau naar China overgemaakte sommen \$ 201 649 bedroeg, tegen \$ 123 130 in 1894.

Het aantal door de ondernemingen ter Oostkust van Sumatra

¹⁾ Bij ordonnantie van 20 November 1896 (Indisch Staatsblad n°. 233) is, hoofdzakelijk met het oog op de tinontginning aldaar, zoodanige regeling ook uitgevaardigd voor de assistent-residentie Billiton (zie lager afd. II, § 2, van dit hoofdstuk).

in 1895 uit Java en Zuid-Borneo betrokken Nederlandsch-Indische werklieden bedroeg respectievelijk 2118 en 1454, tegen 2757 en 400 in 1894. Soms ook werden ten behoeve van bedoelde ondernemingen Nederlandsch-Indische inboorlingen te Singapore in dienst genomen (verg. blz. 81 hiervóór).

Volgens bij het gewestelijk bestuur ter Oostkust van Sumatra ingekomen opgaven werden in 1895 op de landbouwondernemingen in de verschillende landschappen aldaar de volgende werkkrachten bevestigd (Nederlandsch-Indische inboorlingen kunnen worden in dienst genomen zonder schriftelijke overeenkomst).

Afdeelingen.	Chineezen.	Javanen.	Klimgaleezen.	Baanweaners.	Bandjareezen.	Maleiers.	Battaks.	Gajoes.	Totaal.
Contract-koelies.									
Del. Rijk van Deli	23 388	7 084	1404	506	75	32 457
Padang en Bedagei . . .	3 686	1 253	178	5 119
Rijk van Langkat	13 484	4 022	845	165	337	25	18 878
Rijk van Serdang	3 664	1 717	25	191	5 597
Batoe Bara	874	200	40	1 114
Assahan	3 108	842	78	..	50	4 078
Laboan Batoe	48	48
Totaal in 1895	48 204	15 168	2570	772	462	25	67 201
Id. in 1894	42 876	12 653	2272	728	497	23	59 049
Daglooners.									
Del. Rijk van Deli	265	..	21	507	529	724	..	2037
Padang en Bedagei	97	270	25	512	..	904
Rijk van Langkat	131	..	40	993	318	1268	156	2816
Rijk van Serdang	175	207	98	530	..	1010
Batoe Bara	47	218	68	79	..	412
Assahan	25	469	80	119	..	693
Laboan Batoe
Totaal in 1895	740	..	61	2574	1109	3232	156	7872
Id. in 1894	790	..	97	2658	1127	2860	780	8312

Nopens de werkkrachten op de koffie-ondernemingen ter Sumatra's Westkust viel over 1895 te berichten dat op de meeste daarvan het aanbod van daglooners voor de gewone werkzaamheden voldoende was. Slechts eenige weinige ondernemingen hadden contract-koelies in dienst, en wel Niassers, welke landaard ook onder de daglooners nogal sterk vertegenwoordigd was. Overigens bestonden de gebezigde werklieden bijna geheel uit Maleiers, waarvan er echter slechts weinigen thuis behoorden in de omgeving van de ondernemingen waarop zij werkten, hetgeen blijkbaar veelal hierin zijne oorzaak vond, dat zij op die wijze gelegenheid vinden zich een tijdlang aan hunne verplichtingen tegenover de negri, waartoe zij behooren, te onttrekken. Men kan het aantal Maleiers, die jaarlijks gedurende langeren of korteren tijd op de bedoelde ondernemingen komen werken, op p. m. 4000 stellen. Sommigen blijven soms maanden achter-een op dezelfde onderneming; velen echter trekken van de eene naar de andere onderneming. Het normaal dagloon bedraagt f 0.40; op een paar ondernemingen echter slechts f 0.25 à f 0.35. Alle daarvoor vatbare werkzaamheden trachten de ondernemers op taak te doen verrichten. Op die wijze kunnen de arbeiders met weinig inspanning hetzelfde loon behalen, en wanneer zij iets meer vlijt betoonen allicht f 0.50 à f 0.60 en vaak nog meer per dag verdienen. In den regel echter stelt de Maleische arbeider zich tevreden als hij per maand op f 6 à f 7 kan rekenen, daar hij veelal niet meer werkt dan om zich het noodige voor voeding te verschaffen, waartoe f 0.15 à f 0.20 daags toereikend is. Velen hunner hebben mede te zorgen voor het op hunne woonplaats achtergebleven gezin, maar slechts weinigen brengen daarvoor iets thuis. Volgens het getuigenis der hoofden is het geen zeldzaamheid dat de op eene onderneming gewerkt hebbende Maleier, na maanden lange afwezigheid, op zijne woonplaats terugkeert nog armer dan toen hij vertrok, terwijl, zooals enkele gunstige uitzonderingen leeren, het voor een arbeidzamen koelie zeer goed mogelijk is om, na een 8-tal maanden volstrekt niet te zwaren arbeid op eene onderneming, f 50 à f 60 over te garen.

Omtrent de arbeidskrachten op de ondernemingen in Benkoelen geldt het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 260).

Uit de Lampongsche Districten wordt gemeld dat, terwijl op de onderneming in de afdeeling Toelang Bawang met de weinige aldaar van buiten het gewest afkomstige Nederlandsch-Indische

koelies geen moeilijkheden werden ondervonden, daarentegen bij de ondernemingen in de Ommelanden van Telok Batoe, waar de loonen lager waren, weder veel te klagen viel over desertie onder het meerendeels uit West-Java aangebrachte werkvolk. Van de 244 gedroste contract-koelies aldaar werden er 215 gevat en gestraft. Veelal beweerden de achterhaalden dat zij bij hunne aanwerving niet voldoende zonden zijn ingelicht ten aanzien van de door hen aangegane verplichtingen. Ook bij de registratie van werkcontracten bleek het in de Lampongsche Districten meermalen dat de aangeworvenen onbekendheid toonden of voorwenden met de bepalingen der werkovereenkomst, en ontkenden voor den daarbij vermelden duur zich te hebben verbonden dan wel het in de overeenkomst genoemde voorschot te hebben ontvangen, de waarheid van welk een en ander bezwaarlijk is na te gaan ter plaatse waar het contract geregistreerd wordt. Ten einde dergelijke moeilijkheden in den vervolge te voorkomen, zijn de residenten van Batavia, Soerabaja en Samarang (op welke hoofdplaatsen de aangeworvenen voor ondernemingen in de buitenbezittingen zich inschepen) bij eene gouvernementscirculaire van 4 Mei 1896 uitgenoodigd er voor te zorgen, dat telkens bij het vertrek van contract-koelies een ambtenaar van het binnenlandsch bestuur door ondervraging zich vergewist of de contractanten bekend zijn met den duur der overeenkomst en met het bedrag van het loon, zoodat of zij het in het contract gestipuleerd voorschot ontvangen hebben. Van de bevinding zal dan aan den voet van het contract door bedoelden ambtenaar melding moeten gemaakt worden. Wat de besproken desertie in de Lampongsche Districten bovendien in de hand werkt, is de gemakkelijke gelegenheid voor de wegloopers om in de aangrenzende residentie Benkoelen meer in hun smaak vallend en goed betaald werk bij den koffiëpluk te vinden.

Op de ondernemingen in Palembang bedient men zich in hoofdzaak mede met van buiten het gewest afkomstig werkvolk, meestal op Java aangeworven, welke lieden (waaronder ook vrouwen) zich over het algemeen goed gedroegen. Op de eenige aldaar in werking geweest zijnde tabak-onderneming bestond echter de grootste helft der 345 arbeiders uit Chineezen; slechts 12 Palembangers werkten aldaar buiten contract. Bij eene der koffie-ondernemingen waren in 1895, bij wijze van proef, 95 Chineesche contract-koelies van Batavia in dienst genomen, hoofdzakelijk zoogenaamde peranakan's, die echter voor hunne taak niet berekend bleken, terwijl velen behept waren met besmettelijke en slepende ziekten, zoodat de gesloten contracten voor het meerendeel weer moesten worden ontbonden. Ook bleken de meesten de beteekenis van het contract niet te begrijpen, zoodat openlijk verzet meermalen de tusschenkomst van het bestuur noodzakelijk maakte en desertie in den aanvang aan de orde van den dag waren. De proef moet dan ook vrijwel als mislukt worden beschouwd. Voor het boschkappen bezigde men bij dezelfde onderneming lieden uit het gewest zelf, namelijk uit de Kommering-streken, terwijl getracht zou worden voor dit werk ook in de Rawas koelies te vinden. Evenals reeds het geval was op voormelde tabak-onderneming (Tanah Priok) was men in 1895 ook bij een der koffie-ondernemingen (Soeban Ajam) er in geslaagd een inlandsch geneeskundige (dokter djawa) aan de onderneming te verbinden.

Het aantal bij contract aangenomen koelies bij de eenige in het landschap Indragiri (residentie Riouw en onderhoorigheden) werkende onderneming vermeerderde in het eerste kwartaal van 1895 met 42 Chineezen van Singapore, doch verminderde in den loop van het jaar, ten gevolge van overlijden of desertie, tot 82 Chineezen, 9 Bandjareezen, 29 Javanen en 19 Javaansche vrouwen. Desertie kwam niet zoo veelvuldig voor als in 1894. In het geheel drosten 23 contract-koelies (waaronder 2 vrouwen), waarvan er 17 gevat en gestraft werden.

In de Westerafdeeling van Borneo werden gedurende 1895 slechts 42 contract-koelies van Java aangebracht. Overigens boden zich uit Singapore gekomen werkzoekende Chineezen aan.

De weinige koffie- en tabak-ondernemingen in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werken over 't geheel slechts op kleine schaal. Werkvolk van buiten het gewest hebben de ondernemers, op een luttel getal Chineezen na, niet meer in dienst.

In de residentie Menado werkte weder alleen de onderneming Karoa met van Java aangevoerde contract-koelies, waarvan er, wegens dienstweigering, slechts één door den magistraat behoefde te worden gestraft. De weinige overige ondernemingen verkregen het noodige werkvolk, behalve uit de omwonende bevolking, uit de Sangi- en de Talaut-eilanden, Gorontalo en Bolang-Mongondo. De Gorontaloezen werden meestal als vee-

houders gebruikt. Aan de koelies werd, behalve rijst en zout, f 6 à f 8 's maands loon toegelegd.

De Batjan exploitatie-Maatschappij op Batjan (residentie Ternate) werkte in 1895 met 500 contract koelies van Java, terwijl de Kasiroeta-cultuurmaatschappij, welke zich de exploitatie van het bij Batjan gelegen eiland Kasiroeta ten doel stelt, hare werkzaamheden in December van genoemd jaar met 30 contractanten van Java aanving. Desertie en andere overtredingen van de koelie-ordonnantie kwamen slechts weinig voor. Ter controleering van de behandeling, welke de koelies op de bedoelde ondernemingen ondergingen, werden deze door den besturende ambtenaar geregeld bezocht.

Uit de gewesten Celebes en onderhoorigheden en Amboina zijn nopens het hierbedoelde onderwerp ditmaal geene bijzonderheden gemeld.

B. Boschwezen.

Omtrent de bemoeiingen van den tijdelijk met de voorbereiding van een geregeld boschbeheer in de gewesten Palembang, Lampongsche Districten en Banka belasten houtvester 1ste klasse valt, in aansluiting aan het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 261), het volgende aan te teekenen.

In Palembang werd het onderzoek naar het voorkomen van ongen-bosschen in 1895 door bedoelden ambtenaar voortgezet, die te dien einde een tocht ondernam naar de soengei Kapas (afteeling Moesilir), waar volgens bekomen inlichtingen uitgestrekte complexen aanwezig zouden zijn. Het onderzoek gaf echter geen aanleiding om de geschatte uitgestrektheid van het ongen-areaal in Palembang hooger te stellen dan aanvankelijk was opgegeven (1500 à 1600 bouws), daar in de Kapas-streek slechts eenige weinige complexen van geringe betekenis werden aangetroffen. De in 1894 in het Mendis-complex begonnen proef-aankap van ongenhout werd van 100 tot 158 M³ opgevoerd, waaronder 260 dekplanken (ruim 18 M³) voor Banka bestemd. Aan vierkant bekapte balken konden, ten gevolge van de moeielijkheden die het transport ondervond, niet meer dan 354 stuks (71³ M³) ter hoofdplaats Palembang worden aangevoerd, welke houtmassa — in October 1895 aldaar in het openbaar verkocht — f 4008 opbracht, of p. m. f 55.50 per M³. Hoewel het tijdstip der tweedaagsche veiling niet gunstig was daar op dat oogenblik de markt met hout uit de Kapas overvoerd en nog kort te voren een schip met ijzerhout van Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) aangekomen was, meende men de behaalde prijzen toch vrij bevredigend te mogen noemen. Dientengevolge werd besloten de proef-exploitatie ook nog gedurende 1896 voort te zetten, waartoe voor dat jaar werd toegestaan f 8000 (ook ter bestrijding van de kosten van uitsleep naar- en verkoop op de hoofdplaats). Voor 1894 en 1895 was achtereenvolgens voor een en ander den directeur van binnenlandsch bestuur een credit geopend van f 3000 en f 4300. Was, om de in 't vorig verslag vermelde reden, aan voormelden houtvester de hoofdplaats Muntok op Banka als standplaats aangewezen, in het belang der afdoening van de vele aanhangige aanvragen om in de residentie Lampongsche Districten domeingrond in erfpacht te erlangen, kwam het wenschelijk voor hem tijdelijk in laatstgenoemd gewest verblijf te doen houden, met Telok Betong als standplaats.

De te Sawah Loento in de nabijheid van het Ombilien-kolen-veld (afdeeling Tanah Datar der residentie Padangsche Bovenlanden) van bestuurswege ondernomen proefaanplantingen van soerian- en djoear-hout, ter latere verkrijging van timmerhout ten gebruike in de mijnen, doen weinig verwachten, waarom besloten is nieuwe aanplantingen te Rimboe Gambo te doen aanleggen. ¹⁾

Ten aanzien van het in 1894 1895 ingesteld technisch onderzoek naar den toestand der bosschen in de Minahassa (residentie Menado) kan worden medegedeeld, dat het eerste gedeelte van het door den daarmede belasten houtvester ingediend rapport aan den betrokken resident is toegezonden. Het tweede gedeelte van het rapport, dat eene beschrijving zal bevatten van de voor-

naamste der aangetroffen boomsoorten (waaronder er sommige moeten zijn die uitmuntend timmerhout opleveren en vele die tot dusver voor de wetenschap als nieuw of althans als nog zeer weinig bekend kunnen worden aangemerkt) was bij het einde van 1895 nog niet gereed, daar andere dringende bezigheden bij zijne terugkomst op Java dien houtvester hadden belet zijne talrijke aantekeningen uit te werken.

Bijplanting van houtsoorten of van boschproducten leverende gewassen heeft over het algemeen in de buitenbezittingen niet plaats. Alleen bleek daarvan in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, waar in de districten Sampit, Mendoemai en Pemboeang in de laatste jaren ongeveer 272, 395 en 20 bouws met rottan zouden zijn beplant; het aantal jonge rottanplanten in die drie districten wordt gezegd 105 000, 125 000 en 5600 stuks te bedragen. In de Doesoenlanden van hetzelfde gewest waren enkele personen begonnen getahboomen aan te kweeken. Ook in de afdeeling Indragiri (residentie Rionw en onderhoorigheden) leggen velen zich op de rottancultuur toe. Melding wordt toch gemaakt van het in den grond brengen aldaar van 15 000 plantjes. Rottanzaden werden in Indragiri verhandeld tegen § 0.40 per gangang, terwijl de plantjes, naar gelang van de grootte, § 2 à § 5 per 1000 stuks golden.

Wat in de over 1895 ontvangen gewestelijke verslagen der buitenbezittingen voorkomt nopens de voorziening in de behoefte aan hout aldaar of nopens de uitvoeren van dit artikel bepaalt zich tot het volgende.

Uit Atjeh wordt bericht dat in de afdeeling Groot-Atjeh, uithoofde van de uitroeiing der bosschen, goed timmerhout schaarsch is, evenals in de kustlandschappen, hoewel in de bovenstroken uitgestrekte bosschen voorkomen. Voor den bouw van woningen wordt hout (meranti en giam) aangevoerd uit de Straits-Settlements. Alleen in de rijkjes Langsar en Perlak wordt een vrij levendige handel in hout gedreven met de noordelijke landschappen van de residentie Oostkust van Sumatra.

Op de strandplaatsen in Benkoelen werd in mindere hoeveelheid dan vroeger hout uit de binnenlanden aangevoerd, als een gevolg hiervan dat de karbouwenstapel zich van de in 1889 en 1890 door ziekten geleden verliezen nog niet had kunnen herstellen. Ter hoofdplaats werd slechts voor eene waarde van f 995 aan hout en f 604 aan planken ter markt gebracht, terwijl uit Mokko Mokko 300 stuks planken en 100 vademem boomschors werden uitgevoerd.

In de residentie Lampongsche Districten werd voor de behoefte ter hoofdplaats en omstreken hout uit Palembang betrokken, daar dit goedkoper uitkwam dan wanneer het uit het gewest zelf werd verkregen. Uit de afdeeling Toelang Bawang werden een 100-tal balken en 2114 stuks planken uitgevoerd.

Ter hoofdplaats Makassar (gouvernement Celebes en onderhoorigheden) werd in 1895 aan houtwerken ingevoerd voor eene waarde van f 7135, doch uitgevoerd voor eene waarde van f 12 886.

De uit de residentie Menado af en toe uitgevoerde kleine partijen ebenhout, ijzerhout, verfhout, nanni- en lassi-hout zijn grootendeels afkomstig van de landschappen om de Tomini-bocht en uit de statjes aan de noordkust van het gewest.

Het gewestelijk verslag van Amboina vermeldt dat de bevolking der Key-eilanden aan balken en planken p. m. 150 M³ naar Amboina, Banda en Saproea uitvoerde ter waarde van omstreeks f 3000.

Op de tot de residentie Ternate behorende eilanden bepaalt zich de aankap van hout tot hetgeen voor de behoefte noodig is. Alleen wordt nu en dan van Zuid-Halmaheira eene kleine lading ijzerhouten balken naar Ternate verscheept, welke daar gretig koopers vinden. De hooge kosten, aan het transport verbonden, schijnen de afschepers te weêrhouden van op uitgebreider schaal dien aankap te exploiteeren. Op de Soela-eilanden wordt de witte varieteit der vitex cofassus voor den bouw van groote pranwen gebezigd, welke houtsoort lung van draad en buigzaam genoemd wordt, terwijl zij niet door witte mieren wordt aangetast.

Voor zooveel omtrent de uitvoeren van andere boschproducten dan hout over 1895 opgaven zijn verstrekt, vindt men die in het volgende overzicht opgenomen, waarbij tevens gevoegd zijn de gegevens die de jaarlijksche algemeene handelsstatistiek doet kennen nopens de uitvoeren der bedoelde artikelen naar plaatsen buiten Nederlandsch-Indië.

¹⁾ Om voor mijnhout te dienen, was bij wijze van proef p. m. 100 M³ rond en bekapt ijzerhout uit de Westerafdeeling van Borneo onthouden. Hoewel die hoeveelheid bij het einde des jaars reeds bijeen was, had de verscheeping, die door allerlei omstandigheden vertraagd was, toen nog niet plaats gehad.

Kloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

GEWESTEN der buitenbezittingen, van waar de hiernevens vermelde hoeveelheden boschproducten in 1895 werden verscheept/uitgevoerd	Verscheepte hoeveelheden (in pikols) <i>a)</i> zonder rekening te houden met de plaatsen van bestemming (volgens de gewestelijke jaarverslagen).								Hoeveelheden (in pikols) en waarde der uitvoeren naar buiten Nederlandsch-Indië (volgens de algemeene handelsstatistiek van Nederlandsch-Indië over 1895).								
	Gombenzoim.	Gomdammar.	Gomelastiek.	Gomkopal.	Getahpertja.	Andere getahsoorten.	Rottan-soorten.	Was.	Gombenzoin.	Gomdammar.	Gomelastiek.	Gomkopal.	Getahpertja.	Andere getahsoorten.	Rottan-soorten.	Was.	Gezamenlijke geldwaarde volgens de handelsstatistiek.
Sumatra's Westkust	b) 3 412	+	+		+	+	+	+	3 854	9 009	816	"	6 137	807	15 709	31	f 1 243 261
Benkoelen <i>d)</i>	" 11 875	+	234	"	114 1/2	"	c)	3	"	"	30	"	"	9	"	"	f 4 164
Lampongsche Districten <i>f)</i>	g) 1 405	h) 463			i) 1 204	j) 5 318	49		"	"	8	"	"	39	219	"	f 4 845
Palembang.	17 436	467	20	"	1 441	k) 14 719	+	81	17 440	577	361	"	3 896	1 091	28 008	7	f 1 700 914
Oostkust van Sumatra <i>m)</i>	"	+	"	"	n) 3 265	10 556			"	97	"	"	4 289	2 187	27 037	271	f 647 854
Atjeh en onderhoorigheden <i>o).</i>	"	"	"	"	p) 394	q) 2 666	r) 3		"	"	"	"	"	19	153	s)	f 2 325
Riouw en onderhoorigheden.	"	r)	"	"	u) 338	v)	w) 11		"	64	"	"	463	"	3 948	37	f 71 288
Banka <i>y)</i>	z) 1 055	"	"	"	5	aa)	bb) 118		"	225	1	"	"	"	"	"	f 8 531
Billiton.	"	+	"	"	+	"	"		"	6 902	"	"	1	"	"	"	f 256 809
Westerafdeeling van Borneo <i>c)</i>	"	740	"	"	18 460	+	dd) 49 120	44	"	740	"	"	79	18 385	49 120	44	f 1 348 307
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo <i>e)</i>	ff) 10	"	"	"	gg)	hh) 10 269	ii) 21		"	8	"	"	6 869	"	10 269	"	f 521 718
Celebes en onderhoorigheden <i>j)</i>	kk) 402	"	57 610	"	ll)	mm) 19 240	nn) 825		"	140	"	57 283	"	18 351	1	f 1 596 008	
Menado.	+	+	+	+	+	+	+		"	28 205	"	"	"	17 387	"	"	f 861 187
Ternate <i>l).</i>	+	+	6 430	"	"	"	"		"	703	"	6 745	1	"	"	"	f 193 456
Ambonia <i>n)</i>	1878 1/2	"	"	"	"	oo)	185	"	"	1 161	"	"	"	"	"	"	f 43 200
Over 1895: (Hoeveelheden)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	21 294	49 626	1 216	92 233	21 735	22 537	170 201	391
Over 1894: (Hoeveelheden)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	f 1320 263	f 730 110	f 150 812	f 2 287 387	f 1 347 609	f 1 047 977	f 1 582 910	f 36 391	f 8 503 459
Over 1894: (Hoeveelheden)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	18 059	13 544	553	76 960	20 597	13 493	181 557	201
Over 1894: (Waarde)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	f 1 119 641	f 467 996	f 68 594	f 1 908 609	f 1 277 134	f 627 524	f 1 688 514	f 18 785	f 7 176 797

a) Waar de opgaven zijn gedaan in K.G., zijn deze herleid tot pikols naar den maatstaf van 62 K.G. per pikol.

b) Naar Nederland werden verscheept 2114, naar Rusland 64 en naar Singapore 234 pikol.

c) Waar een + is ingevuld, ontbreken de gegevens.

d) De uitvoeren van boschproducten uit Benkoelen hadden bijna uitsluitend plaats naar Batavia en Padang. Vandaar dat de handelsstatistiek, die alleen de uitvoeren naar buiten Nederlandsch-Indië vermeldt, voor Benkoelen slechts onbeduidende hoeveelheden vermeldt. De prijzen, waartegen in 1895 de boschproducten in Benkoelen verhandeld werden, worden opgegeven te hebben bedragen (per pikol): gomdammar f 27 a f 32, gomelastiek f 68 a f 70, getahpertja f 125 a f 130, rottan segar f 9 a f 9.50, bindrottan f 3.50 a f 5 en was f 78 a f 80. Voorts werden nog uitgevoerd 106 pikol poearlaka, 58 1/2 pikol vogelnestjes, 3 stuks ivoor en 4 stuks rhinoceroshoorn.

e) De hoeveelheden beliep 4668 bossen à 100 stuks

f) De inzameling van boschproducten geschiedde alleen wanneer de bevolking behoefte had aan contanten; zij trok er dus niet zooveel voordeel van als wel mogelijk was. De arbeid, voor de inzameling vereischt, is zwaar en wordt daarom niet dan noode door den Lamponger verricht. Behalve de opgegeven hoeveelheden eigenlijke boschproducten (die meest alle naar Nederlandsch-Indische havens verscheept werden, werd van Telok Betong nog uitgevoerd 57 K.G. ivoor. De prijs bedroeg f 4 a f 20 per katti (0,62 K.G.).

g) Hieronder (van Menggala) 385 pikol dammarato en 742 pikol dammar katja, respectievelijk ter waarde van f 20 a f 25 en van f 15 a f 20 per pikol. De van andere riviermondingen aan de oostkust en van Semangka aan de zuidkust uitgevoerde gomdammar (250 en 28 pikol) gold f 7 a f 20 per pikol.

h) De uitvoer bedroeg te Telok Betong 8, te Menggala 93, te Semangka 302 en uit de overige riviermondingen 60 pikol. De prijzen liepen uiteen van f 30 tot f 60 per pikol.

i) Namelijk 795 pikol getah tahooi, ter waarde van f 60 à f 70 per pikol, en 409 pikol getah balam, ter waarde van f 20 à f 28 per pikol. Laatstgemelde hoeveelheden werd uitsluitend van Menggala verscheept, van waar bovendien de meeste getah tahooi (447 pikol) werd uitgevoerd. Vroeger beschouwde de Lamponger de getah tahooi als bijna waardeloos, doch sedert er door den administrateur der onderneming Tandjong Pinang flinke prijzen voor geboden werden, is meer lust voor de inzameling ontstaan.

j) Hiervan 94 pikol uit Telok Betong en 5224 uit Menggala verscheept. Bovendien werden nog uitgevoerd van de riviermondingen aan de oostkust 6168 bossen rottan en 89 000 stuks semamboe. Voor de rottan werd bedongen f 3 a f 12 per pikol, voor semamboe f 0,60 per stuk.

k) Tevens werd voor eene waarde van f 10 918 aan rottanstoffen uitgevoerd.

l) In de voor Palembang aan de handelsstatistiek ontleende opgaven zijn ook de cijfers van Djambi begrepen.

m) Vermoedelijk zijn alleen de uitvoeren uit Siak bedoeld. Bovendien werd nog uitgevoerd 1988 pikol balamvruchten.

n) Welke getahsoorten bedoeld zijn, is in het gewestelijk verslag niet vermeld.

o) Behalve de in den staat vermelde boschproducten werden nog uitgevoerd hars, drakenbloed, ivoor, rhinoceroshoorn, reukhout en vogelnestjes. De door de opkoopters bestede prijzen bedroegen o. a. (per pikol): voor hars (witte soort) f 18 a f 20 (de zwarte soort dient alleen voor huishoudelijk gebruik en kon niet meer dan f 6 a f 7 per pikol bedingen), voor drakenbloed f 175 a f 200 en voor reukhout f 6 a f 8.

p) De verschillende soorten vindt men niet opgegeven. De uitvoer geschiedde veel naar Pinang. De waarde liep uiteen van f 75 tot f 100 per pikol.

q) Van Poeloe Raja (Atjeh's westkust) naar Pinang. Van de noord- en de oostkust werden nog uitgevoerd 45 000 bossen. De waarde kan gemiddeld op f 8 worden geschat.

r) De prijs was f 50 à f 60 per pikol.

s) De algemeene handelsstatistiek vermeldt slechts een zeer klein gedeelte der uitvoeren van Atjeh, namelijk alleen die van Olehleh (Groot-Atjeh). Volgens het jaarverslag van ons consulaat-generaal te Pinang werd in 1895 aldaar uit Atjeh en onderhoorigheden o. a. aangevoerd (daaronder ook kleine hoeveelheden uit de aangrenzende, maar administratief niet tot Atjeh behorende landschappen Tamiang en Troemon): 1201 pikol getahpertja, 16 pikol India-rubber, 8582 pikol rottan en 5 pikol bijenwas.

t) De uitvoer van dammar was onbeduidend en vertegenwoordigde slechts eene waarde van f 952.

u) De prijzen bewogen zich tusschen \$ 30 en \$ 90 per pikol.

v) Van de uitgevoerde rottan is alleen de waarde opgegeven, namelijk f 17 167.

w) Voor het artikel was werd \$ 50 à \$ 80 per pikol besteed.

x) In de voor Riouw en onderhoorigheden aan de handelsstatistiek ontleende opgaven zijn ook de cijfers van Indragiri begrepen.

houders gebruikt. Aan de koelies werd, behalve rijst en zout, f 6 à f 8 's maands loon toegelegd.

De Batjan exploitatie-Maatschappij op Batjan (residentie Ternate) werkte in 1895 met 500 contract koelies van Java, terwijl de Kasiroeta-cultuurmaatschappij, welke zich de exploitatie van het bij Batjan gelegen eiland Kasiroeta ten doel stelt, hare werkzaamheden in December van genoemd jaar met 30 contractanten van Java aanving. Desertie en andere overtredingen van de koelie-ordonnantie kwamen slechts weinig voor. Ter controleering van de behandeling, welke de koelies op de bedoelde ondernemingen ondergingen, werden deze door den besturenden ambtenaar geregeld bezocht.

Uit de gewesten Celebes en onderhoorigheden en Amboina zijn nopens het hierbedoelde onderwerp ditmaal geene bijzonderheden gemeld.

B. Boschwezen.

Omtrent de bemoeiingen van den tijdelijk met de voorbereiding van een geregeld boschbeheer in de gewesten Palembang. Lampongsche Districten en Banka belasten houtvester 1ste klasse valt, in aansluiting aan het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 261), het volgende aan te teekenen.

In Palembang werd het onderzoek naar het voorkomen van onghlen-boschen in 1895 door bedoelden ambtenaar voortgezet, die te dien einde een tocht ondernam naar de soengei Kapas (afteeling Moesi Ibir), waar volgens bekomen inlichtingen uitgestrekte complexen aanwezig zouden zijn. Het onderzoek gaf echter geen aanleiding om de geschatte uitgestrektheid van het onghlen-areaal in Palembang hooger te stellen dan aanvankelijk was opgegeven (1500 à 1600 bouws), daar in de Kapas-streek slechts eenige weinig complexen van geringe beteekenis werden aangetroffen. De in 1894 in het Mendis-complex begonnen proef-aankop van onghlenhout werd van 100 tot 158 M³ opgevoerd, waaronder 260 dekplanken (ruim 18 M³) voor Banka bestemd. Aan vierkant bekapte balken konden, ten gevolge van de moeilijkheden die het transport ondervond, niet meer dan 354 stuks (71¹/₂ M³) ter hoofdplaats Palembang worden aangevoerd, welke houtmassa — in October 1895 aldaar in het openbaar verkocht — f 4008 opracht, of p. m. f 55,50 per M³. Hoewel het tijdstip der tweedaagsche veiling niet gunstig was daar op dat oogenblik de markt met hout uit de Kapas overvoerd en nog kort te voren een schip met ijzerhout van Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) aangekomen was, meende men de behaalde prijzen toch vrij bevredigend te mogen noemen. Dientengevolge werd besloten de proef-exploitatie ook nog gedurende 1896 voort te zetten, waartoe voor dat jaar werd toegestaan f 8000 (ook ter bestrijding van de kosten van uitsleep naar- en verkoop op de hoofdplaats). Voor 1894 en 1895 was achtereenvolgens voor een en ander den directeur van binnenlandsch bestuur een crediet geopend van f 3000 en f 4300. Was, om de in 't vorig verslag vermelde reden, aan voormelden houtvester de hoofdplaats Muntok op Banka als standplaats aangewezen, in het belang der afdoening van de vele aanhangige aanvragen om in de residentie Lampongsche Districten domeingrond in erfpacht te erlangen, kwam het wenschelijk voor hem tijdelijk in laatstgenoemd gewest verblijf te doen houden, met Telok Betong als standplaats.

De te Sawah Loento in de nabijheid van het Ombilien-kolenveld (afdeeling Tanah Datar der residentie Padangsche Bovenlanden) van bestuurswege ondernomen proefaanplantingen van soerian- en djoear-hout, ter latere verkrijging van timmerhout ten gebruike in de mijnen, doen weinig verwachten, waarom besloten is nieuwe aanplantingen te Rimboe Gambo te doen aanleggen.¹⁾

Ten aanzien van het in 1894-1895 ingesteld technisch onderzoek naar den toestand der boschen in de Minahassa (residentie Manado) kan worden medegedeeld, dat het eerste gedeelte van het door den daarmede belasten houtvester ingediend rapport aan den betrokken resident is toegezonden. Het tweede gedeelte van het rapport, dat eene beschrijving zal bevatten van de voor-

naamste der aangetroffen boomsoorten (waaronder er sommige moeten zijn die uitmuntend timmerhout opleveren en vele die tot dusver voor de wetenschap als nieuw of althans als nog zeer weinig bekend kunnen worden aangemerkt) was bij het einde van 1895 nog niet gereed, daar andere dringende bezigheden bij zijne terugkomst op Java dien houtvester hadden belet zijne talrijke aantekeningen uit te werken.

Bijplanting van houtsoorten of van boschproducten leverende gewassen heeft over het algemeen in de buitenbezittingen niet plaats. Alleen bleek daarvan in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, waar in de districten Sampit, Mendoemaï en Pemboeng in de laatste jaren ongeveer 272, 395 en 20 bouws met rottan zouden zijn beplant; het aantal jonge rottanplanten in die drie districten wordt gezegd 105 000, 125 000 en 5600 stuks te bedragen. In de Doesoenlanden van hetzelfde gewest waren enkele personen begonnen getahboomen aan te kweken. Ook in de afdeeling Indragiri (residentie Riouw en onderhoorigheden) leggen velen zich op de rottancultuur toe. Melding wordt toch gemaakt van het in den grond brengen aldaar van 15 000 plantjes. Rottanzaden werden in Indragiri verhandeld tegen s 0,40 per gantang, terwijl de plantjes, naar gelang van de grootte, s 2 à s 5 per 1000 stuks golden.

Wat in de over 1895 ontvangen gewestelijke verslagen der buitenbezittingen voorkomt nopens de voorziening in de behoefte aan hout aldaar of nopens de uitvoeren van dit artikel bepaalt zich tot het volgende.

Uit Atjeh wordt bericht dat in de afdeeling Groot-Atjeh, uithoofde van de nitroeiing der boschen, goed timmerhout schaarsch is, evenals in de kustlandschappen, hoewel in de bovenstreken uitgestrekte boschen voorkomen. Voor den bouw van woningen wordt hout (meranti en giam) aangevoerd uit de Straits-Settlements. Alleen in de rijkjes Langsar en Perlak wordt een vrij levendige handel in hout gedreven met de noordelijke landschappen van de residentie Oostkust van Sumatra.

Op de strandplaatsen in Benkoelen werd in mindere hoeveelheid dan vroeger hout uit de binnenlanden aangevoerd, als een gevolg hiervan dat de karbouwenstapel zich van de in 1889 en 1890 door ziekten geleden verliezen nog niet had kunnen herstellen. Ter hoofdplaats werd slechts voor eene waarde van f 995 aan hout en f 604 aan planken ter markt gebracht, terwijl uit Mokko Mokko 300 stuks planken en 100 vademmen boomschors werden uitgevoerd.

In de residentie Lampongsche Districten werd voor de behoefte ter hoofdplaats en omstreken hout uit Palembang betrokken, daar dit goedkoop uitkwam dan wanneer het uit het gewest zelf werd verkregen. Uit de afdeeling Toelang Bawang werden een 100-tal balken en 2114 stuks planken uitgevoerd.

Ter hoofdplaats Makasser (gouvernement Celebes en onderhoorigheden) werd in 1895 aan houtwerken ingevoerd voor eene waarde van f 7135, doch uitgevoerd voor eene waarde van f 12 886.

De uit de residentie Manado af en toe uitgevoerde kleine partijen ebbenhout, ijzerhout, verfhout, nanni- en lassi-hout zijn grootendeels afkomstig van de landschappen om de Tomini-bocht en uit de staatjes aan de noordkust van het gewest.

Het gewestelijk verslag van Amboina vermeldt dat de bevolking der Key-eilanden aan balken en planken p. m. 150 M³ naar Amboina, Banda en Saparoea uitvoerde ter waarde van omstreeks f 3000.

Op de tot de residentie Ternate behoorende eilanden bepaalt zich de aankop van hout tot hetgeen voor de behoefte noodig is. Alleen wordt nu en dan van Zuid-Halmaheira eene kleine lading ijzerhouten balken naar Ternate verscheept, welke daar gretig koopers vinden. De hooge kosten, aan het transport verbonden, schijnen de afschepers te weêrhouden van op uitbreider schaal dien aankop te exploiteeren. Op de Soela-eilanden wordt de witte variëteit der vitéx cofassus voor den bouw van groote prauwen gebezigd, welke houtsoort lang van draad en buigzaam genoemd wordt, terwijl zij niet door witte mieren wordt aangetast.

Voor zooveel omtrent de uitvoeren van andere boschproducten dan hout over 1895 opgaven zijn verstrekt, vindt men die in het volgende overzicht opgenomen, waarbij tevens gevoegd zijn de gegevens die de jaarlijksche algemeene handelsstatistiek doet kennen nopens de uitvoeren der bedoelde artikelen naar plaatsen buiten Nederlandsch-Indië.

¹⁾ Om voor mijnhout te dienen, was bij wijze van proef p. m. 100 M³ rond en bekapt ijzerhout uit de Westerafdeeling van Borneo ontboden. Hoewel die hoeveelheid bij het einde des jaars reeds bijeen was, had de verscheping, die door allerlei omstandigheden vertraagd was, toen nog niet plaats gehad.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

GEWESTEN der buitenbezittingen, van waar de hiernevens vermelde hoeveelheden boschproducten in 1895 verscheept/uitgevoerd	Verscheepte hoeveelheden (in pikols) <i>a)</i> zonder rekening te houden met de plaatsen van bestemming (volgens de gewestelijke jaarverslagen).								Hoeveelheden (in pikols) en waarde der uitvoeren naar buiten Nederlandsch-Indië (volgens de algemeene handelsstatistiek van Nederlandsch-Indië over 1895).								
	Gom-benzoin.	Gom-danmar.	Gom-elastiek.	Gom-kopal.	Getah-pertja.	Andere getah-soorten.	Rottan-soorten.	Was.	Gom-benzoin.	Gom-danmar.	Gom-elastiek.	Gom-kopal.	Getah-pertja.	Andere getah-soorten.	Rottan-soorten.	Was.	Gezamenlijke geldwaarde volgens de handelsstatistiek.
Sumatra's Westkust	b) 3 412	+ c)	+ "	+ "	+ "	+ "	+ "	3 854	9 009	816	"	6 137	807	15 709	31	f 1 242 261	
Benkoelen d)	"	11 875	234	"	114 1/2	"	c)	"	"	30	"	"	"	9	"	f 4 164	
Lampongsche Districten f)	"	g) 1 405	h) 463	"	"	i) 1 204	j) 5 318	49	"	8	"	"	"	39	219	"	4 845
Palembang	17 436	467	20	"	1 441	+	k) 14 719	+	17 440	377	361	"	3 896	1 091	28 008	"	1 700 914
Oostkust van Sumatra	"	+	"	"	+	l) 3 265	10 556	81	"	97	"	"	4 289	2 187	27 037	271	647 854
Atjeh en onderhoorigheden o)	"	"	"	"	"	p) 394	q) 2 666	r) 3	"	"	"	"	"	19	153	"	s) 2 325
Riouw en onderhoorigheden u)	"	t)	"	"	+	v) 338	w) 5	aa) bb) 148	"	64	"	"	463	"	3 948	37	x) 71 288
Banka ij)	"	z) 1 055	"	"	"	"	"	"	"	225	1	"	"	"	"	"	8 531
Billiton	"	+	"	"	+	"	"	"	"	6 902	"	"	"	"	"	"	256 809
Westerafdeeling van Borneo cc)	"	740	"	"	18 460	+	dd) 49 120	44	"	740	"	"	79	18 385	49 120	44	1 348 307
Zuider- en Oostafdeeling van Borneo ee)	"	ff) 10	"	"	"	gg) 6 960	hh) 10 269	ii) 21	"	8	"	"	6 869	"	10 269	"	521 713
Celebes en onderhoorigheden jj)	"	kk) 402	"	57 610	"	"	kk) 19 240	ll) 825	"	440	"	57 283	"	"	18 351	1	1 596 608
Menado	+	+	+	+	+	+	+	+	"	"	"	28 205	"	"	17 387	"	861 187
Ternate ll)	"	+	"	6 430	"	"	"	"	"	703	"	6 745	4	"	"	"	493 456
Amboina mm)	"	18 781 1/2	"	"	"	"	oo) 185	"	"	1 161	"	"	"	"	"	"	43 200
Over 1895: {	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	21 294	49 626	1 216	92 233	21 735	22 537	170 201	391
Hoeveelheden {									f 1 320 263	f 730 110	f 150 812	f 2 287 387	f 1 347 609	f 1 047 977	f 1 582 910	f 36 391	f 8 503 459
Waarde .. {									18 059	13 544	553	76 960	20 597	43 493	181 557	201
Over 1894 {	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	pp)	f 1 119 641	f 467 996	f 68 594	f 1 908 609	f 1 277 134	f 627 524	f 1 688 514	f 18 785	f 7 176 797
Hoeveelheden {																
Waarde .. {																

- a) Waar de opgaven zijn gedaan in K.G., zijn deze herleid tot pikols naar den maatstaf van 62 K.G. per pikol.
- b) Naar Nederland werden verscheept 2114, naar Rusland 64 en naar Singapore 234 pikol.
- c) Waar een + is ingevuld, ontbreken de gegevens.
- d) De uitvoeren van boschproducten uit Benkoelen hadden bijna uitsluitend plaats naar Batavia en Padang. Vandaar dat de handelsstatistiek, die alleen de uitvoeren naar buiten Nederlandsch-Indië vermeldt, voor Benkoelen slechts onbeduidende hoeveelheden vermeldt. De prijzen, waartegen in 1895 de boschproducten in Benkoelen verhandeld werden, worden opgegeven te hebben bedragen (per pikol): gomdammar f 27 a f 32, gomelastiek f 68 a f 70, getahpertja f 125 a f 130, rottansegah f 9 a f 9,50, bindrottan f 3,50 a f 5 en was f 78 a f 80. Voorts werden nog uitgevoerd 106 pikol poear laka, 58 1/2 pikol vogelnestjes, 3 stuks ivoor en 4 stuks rhinoceroshoorn.
- e) De hoeveelheid beliep 4668 bossen à 100 stuks.
- f) De inzameling van boschproducten geschiedde alleen wanneer de bevolking behoefte had aan contanten: zij trok er dus niet zooveel voordeel van als wel mogelijk was. De arbeid, voor de inzameling vereischt, is zwaar en wordt daarom niet dan noodde door den Lamponger verricht. Behalve de opgegeven hoeveelheden eigenlijke boschproducten (die meest alle naar Nederlandsch-Indische havens verscheept werden) werd van Telok Betong nog uitgevoerd 57 K.G. ivoor. De prijs bedroeg f 4 a f 20 per katti (0,62 K.G.).
- g) Hieronder (van Menggala) 385 pikol dammarato en 742 pikol dammar katja, respectievelijk ter waarde van f 20 a f 25 en van f 15 a f 20 per pikol. De van andere riviermondingen aan de oostkust en van Semangka aan de zuidkust uitgevoerde gomdammar (250 en 28 pikol) gold f 7 a f 20 per pikol.
- h) De uitvoer beliep te Telok Betong 8, te Menggala 93, te Semangka 302 en uit de overige riviermondingen 60 pikol. De prijzen liepen uiteen van f 30 tot f 60 per pikol.
- i) Namelijk 795 pikol getah tahooi, ter waarde van f 60 a f 70 per pikol, en 409 pikol getah balam, ter waarde van f 20 a f 28 per pikol. Laatstgemelde hoeveelheden werd uitsluitend van Menggala verscheept, van waar bovendien de meeste getah tahooi (447 pikol) werd uitgevoerd. Vroeger beschouwde de Lamponger de getah tahooi als bijna waardeloos, doch sedert er door den administrateur der onderneming Tandjong Pinang flinke prijzen voor geboden werden, is meer lust voor de inzameling ontstaan.
- j) Hiervan 94 pikol uit Telok Betong en 5224 uit Menggala verscheept. Bovendien werden nog uitgevoerd van de riviermondingen aan de oostkust 8168 bossen rottan en 89 000 stuks semamboe. Voor de rottan werd bedongen f 3 a f 12 per pikol, voor semamboe f 0,60 per stuk.
- k) Tevens werd voor eene waarde van f 10 918 aan rottanstokken uitgevoerd.
- l) In de voor Palembang aan de handelsstatistiek ontleende opgaven zijn ook de cijfers van Djambi begrepen.
- m) Vermoedelijk zijn alleen de uitvoeren uit Siak bedoeld. Bovendien werd nog uitgevoerd 1988 pikol balamvruchten.
- n) Welke getahsoorten bedoeld zijn, is in het gewestelijk verslag niet vermeld.
- o) Behalve de in den staat vermelde boschproducten werden nog uitgevoerd hars, drakenbloed, ivoor, rhinoceroshoorn, reukhout en vogelnestjes. De door de opkoopters bestede prijzen bedroegen o. a. (per pikol): voor hars (witte soort) f 18 a f 20 (de zwarte soort dient alleen voor huishoudelijk gebruik en kon niet meer dan f 6 a f 7 per pikol bedingen), voor drakenbloed f 175 a f 200 en voor reukhout f 6 a f 8.
- p) De verschillende soorten vindt men niet opgegeven. De uitvoer geschiedde veel naar Pinang. De waarde liep uiteen van f 75 tot f 100 per pikol.
- q) Van Poeloe Raja (Atjeh's westkust) naar Pinang. Van de noord- en de oostkust werden nog uitgevoerd 15 000 bossen. De waarde kan gemiddeld op f 8 worden geschat.
- r) De prijs was f 50 a f 60 per pikol.
- s) De algemeene handelsstatistiek vermeldt slechts een zeer klein gedeelte der uitvoeren van Atjeh, namelijk alleen die van Olehleh (Groot-Atjeh). Volgens het jaarverslag van ons consulaat-generaal te Pinang werd in 1895 aldaar uit Atjeh en onderhoorigheden o. a. aangevoerd (daaronder ook kleine hoeveelheden uit de aangrenzende, maar administratief niet tot Atjeh behoorende landschappen Tamiang en Troemon): 1201 pikol getahpertja, 16 pikol India-rubber, 8582 pikol rottan en 5 pikol bijenwas.
- t) De uitvoer van dammar was onbeduidend en vertegenwoordigde slechts eene waarde van f 952.
- u) De prijzen bewogen zich tusschen \$ 30 en \$ 90 per pikol.
- v) Van de uitgevoerde rottan is alleen de waarde opgegeven, namelijk f 17 167.
- w) Voor het artikel was werd \$ 50 a \$ 80 per pikol besteed.
- x) In de voor Riouw en onderhoorigheden aan de handelsstatistiek ontleende opgaven zijn ook de cijfers van Indragiri begrepen.

- ij) Als uitgevoerde boschproducten worden nog genoemd akar poelosari 3004 K.G. en stroommatten ter waarde van f 14 015. In het district Djeboes werd voorts nog ingezameld p. m. 73 pikol kroeing-olie (prijs f 3,50 a f 5 per pikol), waarvan werd uitgevoerd 51 pikol naar Palembang en 15 pikol naar Singapore.
- k) Hiervan werd uitgevoerd 830 pikol naar plaatsen binnen, en 225 pikol naar plaatsen buiten het tolgebied.
- aa) Uitvoer van rottan had niet plaats. De inzameling strekt voornamelijk ter voorziening in eigen behoefte en in die der tinwinning.
- bb) Voorts werd van Banka nog uitgevoerd 181 pikol honig. Volgens het gewestelijk verslag werden in 1895 geëxploiteerd 17 352 bijennesten, waarvan 386 pikol honig en 150 pikol was verkregen werd. De prijzen per pikol liepen uiteen van f 5 tot f 20 voor honig en van f 75 tot f 95 voor was.
- cc) Bovendien werd uit de Westerafdeeling van Borneo nog uitgevoerd 30 892 K.G. tengkawang-vel, 8680 K.G. tengkawang-pitten en 98 820 K.G. laka-hout.
- dd) Uitsluitend bindrotting. Bovendien werden nog uitgevoerd 196 772 stuks rottan-semamboe.
- ee) Omtrent de uit de landschappen ter oostkust uitgevoerde boschproducten zijn geen opgaven ontvangen. Behalve de in het overzicht vermelde artikelen werden nog uitgevoerd van Bandjermasin voor eene waarde van f 13 043 aan vogelnestjes en uit Sampit 143 500 stuks sirappen.
- ff) Uit Bandjermasin 8 en uit Sampit 2 pikol.
- gg) Welke getahsoorten hier bedoeld worden, vindt men niet opgegeven. Uit Bandjermasin bedroeg de uitvoer 6869 pikol (6557 naar Singapore en 312 naar Nederland) en uit Sampit 91 pikol (alles naar Singapore).
- hh) Uitsluitend uit Bandjermasin (op 11 pikol na, alles naar Singapore). Bovendien werd naar Singapore nog uitgevoerd voor eene waarde van f 8743 aan rottan-stokken en uit Sampit 355 792 bossen rottan en 19 300 stuks rottan-stokken.
- ii) Uitsluitend uit Sampit.
- jj) Volgens het gewestelijk verslag zouden in 1895 te Makassar zijn ingevoerd 48 376 pikol gondamar, 8230 pikol gomkopal, 44 138 pikol rottan en 1010 pikol was, ter waarde van respectievelijk f 854 609, f 91 388, f 69 059 en f 65 895.
- kk) De waarde der in het overzicht als uitgevoerd vermelde hoeveelheden gondamar, gonkopal, rottansoorten en was wordt opgegeven respectievelijk te hebben bedragen f 8716, f 881 071, f 117 708 en f 80 895.
- ll) Aan massooi (boomschors) werd in 1895 naar Java uitgevoerd eene hoeveelheid van 8554 K.G. en aan vogelhuizen voor eene waarde van f 182 000.
- mm) Naar het schijnt vertegenwoordigt deze hoeveelheid alleen het uitgevoerde ter hoofdplaats Ternate (waarde f 75 000). Als waarde der kopal-uitvoeren van Batjan wordt opgegeven f 175 800, waarvan met bestemming naar Nederland voor een waarde van f 104 544.
- nn) Van Boeroe werd o. a. uitgevoerd 123 180 liter kajoepoetih-olie; waarde f 408 585.
- oo) De als uitgevoerd opgegeven hoeveelheden gondamar en rottan vertegenwoordigden eene waarde van respectievelijk f 11 402 en f 4625.
- pp) De specificatie is of was te onvolledig om te worden getotaliseerd.
- qq) De hierbedoelde uitvoeren uit de buitenbezittingen geschieden hoofdzakelijk naar Singapore (f 6 397 555) en overigens naar Nederland (f 1 662 096). naar Pinang (f 320 340) en naar andere landen of plaatsen (f 123 468). Als van (of over) Java en Madura naar Nederland en den vreemde verscheept, vermeldt de Nederlandsch-Indische handelsstatistiek ter zake van boschproducten, als de in het overzicht bedoelde, nog eene waarde van f 958 681, waarvan naar Nederland f 379 407, naar Singapore f 99 260, naar Pinang nihil en naar elders f 480 014.
- rr) Hiervan o. a. naar Singapore voor eene waarde van f 5 724 527 en naar Nederland voor eene waarde van f 935 043. Boven het opgegeven bedrag van f 7 176 797 als waarde der in het overzicht vermelde uitvoeren uit de buitenbezittingen rechtstreeks naar buiten Nederlandsch-Indië, werd van (of over) Java en Madura aan boschproducten als de bedoelde naar Nederland en den vreemde nog uitgevoerd voor eene waarde van f 947 597.

Nopens de in exploitatie zijnde houtzagerijen ter Oostkust van Sumatra zijn voor dit verslag geene mededeelingen ontvangen. De concessionaris der bosschen op het eiland Tanah Djampea (gouvernement Celebes en onderhoorigheden) voerde in 1895 geen hout af. Voor rekening van den ondernemer, die op het eiland Klein-Key (residentie Amboina) eene houtzagerij bezit, werd in 1895 p. m. 100 M³ ijzerhout verscheept naar de hoofdplaats van het gewest, naar de Banda-eilanden en naar Saparoea, doch ten gevolge van de hooge vrachten was de winst zeer middelmatig.

C. Veeteelt.

Voor zoover bekend, was in de buitenbezittingen de gezondheidstoestand van het vee gedurende 1895 over het algemeen zeer bevredigend (verg. ook blz. 100 hiervóór).
Uit sommige der bedoelde gewesten zijn nopens de getalsterkte der aanwezige buffels, runderen en paarden eenige vrij benaderende opgaven verstrekt, welke in het volgende staatje zijn bijeengebracht.

Gewesten.	Buffels.	Runderen.	Paarden.	Gezamenlijk.
Sumatra's { Padangsche Benedenlanden	40 100	54 800	2 970	97 670
West- } Padangsche Bovenlanden	191 800	29 900	14 800	207 500
kust δ) Tapanoli	42 900	21 060	14 100	78 000
Benkoelen	6 950	4 400	725	12 075
Lampongsche Districten	15 800	2 500	750	19 050
Palembang (zonder het rijk Djambi)	15 400	6 000	820	22 220
Riouw en onderhoorigheden e)	1 400	200	14	1 614
Banka	77	446	424	947
Billiton	"	"	32	32
Westerafdeeling van Borneo	450	12 000	40	12 490
Zuider- en Oosterafd. van Borneo d)	11 600	1 300	677	13 577
Menado (alleen v/d Minahassa en Gorontalo) e) f)	4 300	23 100	15 400	42 800
Amboina e)	9 700	2 100	135	11 935

a) Uitgenomen wat betreft Sumatra's Westkust en Riouw en onderhoorigheden zijn nog de volgende cijfers gemeld nopens het naar schatting aanwezig aantal schapen, geiten en varkens.

Schapen. Geiten. Varkens.		Schapen. Geiten. Varkens.	
Benkoelen	850 13 650 "	Zuider- en Ooster-	
Lamp. Districten	2500 8 900 "	afd. v Borneo (zie	
Palembang (zonder		noot d)	1 800 " 75
Djambi)	2400 36 250 3 400	Menado, voor zoo-	
Banka	27 350 11 850	veel betreft de	
Billiton	" 90 3 000	Minahassa (zie	
Westerafd. v. Borneo	9 100 31 000	noot e)	1 500 64 200
		Amboina (zie noot e)	15 700 29 300 43 100

b) Bij vergelijking met de opgaven in 't vorig verslag zijn de cijfers voor de Padangsche Bovenlanden belangrijk lager, die voor Tapanoli veel hooger. Of daarvoor eene aannemelijke reden bestaat, wordt in de hier te lande ontvangen verslag-bijdrage niet aangegeven.

c) Of de opgaven ook de onderhoorigheden en op Sumatra's vasten wal omvatten is niet gemeld.

d) De opgaven betreffen alleen de afdelingen Martapoera, Doesoelanden en Amoenthal.

e) Bij gemis aan latere gegevens zijn de in 't vorig verslag opgenomen cijfers behouden.

f) Het cijfer der buffels geldt alleen voor Gorontalo.

Tot verbetering van den veestapel en het paardenras wordt ook op de buitenbezittingen door de bevolking zoo goed als niets gedaan. Omtrent nieuwe of voortgezette bemoeiingen ten deze van de Regeering valt, gedeeltelijk in aansluiting aan het in vorige verslagen medegedeelde, het volgende aan te teekenen.

Ter Sumatra's Westkust tracht het bestuur in het bijzonder den paardenstapel te verbeteren. Laatstelijk (verg. o. a. het verslag van 1889, blz. 234, en dat van 1893, blz. 253) meende de Regeering dit doel te zullen kunnen bereiken door op een drietal plaatsen (te Taroetoeng in de residentie Tapanoli, zoomede te Pajakombo en te Loeboe Sikaping in de residentie Padangsche Bovenlanden) een zeker aantal met zorg gekozen hengsten en merries der inheemsche (Battaksche en Agamsche) rassen te vereenigen, op welke zoogenaamde proefstations de bevolking hare merries ter dekking kon aanbrengen, of van waar ook wel hengsten elders werden gestationneerd ten einde deze fokdieren meer onder het bereik der paardenbezitters te brengen. Overigens werden de proefstations ook benuttigd als kleine stoeterijen, ter verkrijging en opkweeking van raspaarden om zoo aan de bevolking als prikkel en voorbeeld te dienen om zich mede op eene rationeele paardenfokkerij toe te leggen. De maatregel moest dienen om het Battaksche en het Agamsche ras zoowel elk op

zich zelf als door kruising te verbeteren. De resultaten zijn echter, blijkens eene ruim vierjarige ondervinding, ver beneden de verwachting gebleven. Van de op de proefstations verkregen hengst- en merrieveulens bleken er slechts weinige, wat bouw en hoogte betreft, voor de voortteling verbetering te beloven, en ook als hengstendepôts leverde de vrij kostbare proef (de jaarlijksche uitgaven van elk proefstation waren berekend op f 6000) niet veel op, wegens de groote moeielijkheid om onder de inheemsche paarden een ook maar eenigszins voldoende aantal geschikte dekhengsten voor de merries in de kampongs te vinden, terwijl tevens bleek dat de eigenaars der merries voor hunne fokkerij de voorkeur gaven aan overwalsche dekhengsten.

Thans is besloten (gouvernementsbesluit dd. 3 September 1896 n. 42) de proefstations te Tarotoeng en Loeboe Sikaping op te heffen en de proef met de verbetering der Sumatra'sche paardenrassen voorloopig te beperken tot slechts één afdeeling, namelijk tot de afdeeling L Kotta der Padangsche Bovenlanden, waar de kans van slagen het gunstigst wordt geacht, niet alleen omdat de paardenstapel der bevolking en hare liefhebberij voor paarden er grooter is dan elders ter Sumatra's Westkust, maar ook omdat de in 1892 (verg. het verslag van dat jaar, blz. 229) ter Sumatra's Westkust aangevangen castratie van die hengsten en hengstveulens, die als min deugdelijk fokmateriaal moeten beschouwd worden, in die afdeeling t' volledigst scheen doorgevoerd te kunnen worden.

In het tot een hengstendepôt terug te brengen proefstation op de hoofdplaats der afdeeling L Kotta (Pajakombo) zullen alsnu worden vereenigd hoogstens 24 zoodanige fokdieren, ten deele bestaande uit die enkele der op de tot dusver bestaan hebbende drie proefstations aanwezige hengsten, welke voor het thans beoogde doel bruikbaar worden gekeurd, maar overigens uitsluitend uit aan te koopen of van het legerbestuur over te nemen Sandelhout-hengsten, ten einde door kruising met het Agamsche paard dit laatste in grootte en algemeene bruikbaarheid te doen toenemen. De niet bruikbare hengsten der drie proefstations, zoodmede de aldaar aanwezige merries en veulens zullen door publieken verkoop worden opgeruimd, evenals — te Tarotoeng en Loeboe Sikaping — de gebouwen, stallen, enz. De hengsten uit het gouvernements-depôt zullen periodiek op verschillende plaatsen binnen de afdeeling gestationneerd en ook dan op kosten van den lande gevoed en verzorgd worden. Aanyankelijk is nog overwogen of een gouvernements-depôt niet gemist zou kunnen worden, door de in te voeren overwalsche dekhengsten, in navolging van hetgeen waartoe kort te voren voor de Preanger Regentschappen besloten is (verg. blz. 225 hiervóór), door inlandsche paardenfokkers te doen overnemen, dan wel aan hen in bruikleen te geven, doch volgens het eenparig advies der hoogere en lagere bestuursambtenaren ter Sumatra's Westkust moest aldaar de verwezenlijking van dit denkbeeld ontraden worden. Voor den aankoop en het transport der overwalsche hengsten zou in 't geheel besteed mogen worden f 9000, waarvan echter in 1896 voorloopig niet meer dan de helft. Voor de hooger besproken doorvoering van de castratie in het proefgebied werd, mede voor eens, toegestaan f 5400, daaronder niet alleen het loon voor hen die de operatie verrichten, gerekend voor 2000 hengsten, maar ook de schade-loosstelling aan de bezitters, gerekend op f 40 per hengst, wanneer hunne hengsten ten gevolge van de operatie mochten bezwijken. Ook ten einde daardoor ten slotte eene zoo algemeen mogelijke castratie te bereiken, is de aandacht van den gewestelijken gouverneur nader gevestigd op de wenschelijkheid om, voorloopig voor die streken waar de dekhengsten gestationneerd zullen worden, het laten losloopen van de hengsten der bevolking alsnog bij keur te verbieden, opdat de teeltkenis zoomin mogelijk aan het toeval zij overgelaten. Met het beheer van het hengstendepôt en de leiding der proef zal, onder toezicht van den assistent-resident der afdeeling L Kotta, belast worden de van Fort de Kock naar Pajakombo over te plaatsen, doch overigens met zijne gewone werkzaamheden belast blijvende gouvernements-veerarts voor de Padangsche Bovenlanden. De jaarlijksche kosten van het depôt zijn globaal geraamd op een maximum van f 8000 (6. a. voor 1 mandsor en 18 stalknechts f 3540; voor voeding van 24 paarden f 2016; voor aanvulling van verliezen onder de paarden, door sterfte als anderszins, f 1350; voor premiiën uit te loven voor de best verzorgde veulens afkomstig van gouvernementshengsten f 450¹⁾, en voor stalbenoodigheden, huur van

weiland en verdere kleine uitgaven f 644). Al de voormelde uitgaven zullen zijn te bestrijden uit den bij de begroting uitgetrokken globalen post van f 38 000 voor „aanmoediging van de paarden- en veeteelt” op en buiten Java en Madura. Uit dienzelfden post wordt ook gekwet een jaarlijksche subsidie van f 1000, welke laatstelijk onder de op blz. 225 hiervóór vermelde voorwaarden, wordt toegekend aan de „Fort de Kock'sche wedloopsociëteit”, welke vereeniging, door het houden van tentoonstellingen en races, de belangstelling in paarden en vee tracht op te wekken²⁾.

Omtrent den in 't verslag van 1894 (blz. 244) aangekondigden maatregel om in de residentie Benkoelen inlanders die zich fokvee wenschen aan te schaffen, daarin van bestuurswege behulpzaam te zijn door het ontbieden van runderen en buffels van buitenlandsch en Javaansch ras en deze, tegen betaling in termijnen, voor aanvragers verkrijgbaar te stellen, wordt bericht dat met het invoeren van Siamsche koeien en den verkoop daarvan aan de bevolking ter hoofdplaats Benkoelen en in de Ommelanden goede resultaten waren verkregen. Eene dergelijke proef met karbouwen, afkomstig uit de Preanger Regentschappen, had echter, door plaatselijke omstandigheden, tot een minder gunstigen uitslag geleid.

Als gevolg van eene in 1895 door de Indische Regeering verleende machtiging om tot een zeker bedrag aan eenige inlandsche hooffden in Groot-Atjeh voorschotten te verlenen tot aankoop van ploegvee voor hunne onderhoorigen (verg. blz. 4 hiervóór), werden in 't laatst van het jaar 66 runderen van Pinang en 15 karbouwen van Atjeh's Westkust te Oeloh ingevoerd.

Over de beste wijze waarop op Lombok (residentie Bali en Lombok) de door den opstand gedunde veestapel der Saksasche bevolking zou kunnen worden gebeurd, was, bij de afsluiting der Indische mededeelingen voor dit verslag, nog een overleg met den resident aanhangig.

Het voor de vleeschleverantie aan de verschillende garnizoenen en de marine in de buitenbezittingen benooidigde vee werd door de aannemers voor een groot deel betrokken, behalve uit Siam, uit Java en Madura en uit Bali.

Wat in sommige der gewestelijke verslagen over 1895 betreffende den in- en uitvoer van vee is opgeteekend, komt op het volgende neder. In de Lampungche Districten werden van Java ingevoerd 142 paarden, 40 runderen, 17 karbouwen en 182 geiten. Ter hoofdplaats Palembang bedroeg de invoer 1723 ossen, 39 paarden, 17 karbouwen, 937 geiten en 27 varkens. Van Singapore werd in de Westerafdeeling van Borneo aan slachtossen voor eene waarde van f 34 200 ingevoerd; de uitvoer van varkens naar Singapore en Serawak besomde f 8050. In het gouvernement Celebes en onderhoorigheden werden ter hoofdplaats Makassar 961 runderen aangebracht van Java, Bali en Singapore; verder werden nog ingevoerd 14 buffels, 18 paarden en 1018 varkens; uitgevoerd werden 39 paarden. Naar Amboina werden van Java 216 runderen uitgevoerd. De verscheping van runderen van Bali bestonden op de havenplaatsen Singaradja en Djembrana uit respectievelijk 7535 en 7110 stuks. Uit de residentie Timor worden voornamelijk paarden uitgevoerd, en wel hoofdzakelijk van de eilanden Soemba (of Sandelhout), Savoe en Rotti. Cijfers dienaangaande zijn echter ditmaal niet ontvangen.

H. MIJNBOUW.

Nadat eene in Januari 1893 voorgedragen wettelijke regeling

veulens de noodige moeite gaven. Bij de in de tweede helft van 1894 op een 5-tal plaatsen in de Padangsche Bovenlanden gehouden tentoonstellingen van zoodanige veulens werden er in 't geheel 123 aangebracht van 3 tot 18 maanden oud. Dit was toen zoo ongeveer de progenituur over 15 maanden van de tot de proefstations te Pajakombo en Loeboe Sikaping behoorende 6 hengsten. (Compleet telde elk der drie stations 3 hengsten en 12 merries.) Volgens bevinding van den gouvernementsveerarts waren onder bedoelde 123 veulens slechts enkele zeer goede, was een grooter deel vrij goed, doch waren zeer vele slechts middelmatig te noemen. Hoeveel veulens de bevolking in Tapanoli verkregen had bij hare doorhengsten van het proefstation te Tarotoeng gedeekte merries is niet opgegeven. Het door de Battaksche bevolking van het gouvernements-fokmateriaal gemaakt gebruik is echter nog geringer geweest dan in de Padangsche Bovenlanden. Nopens de op de proefstations zelve geboren veulens zijn in de ontvangende mededeelingen geen latere volledige opgaven aangetroffen dan van het najaar van 1893. Het proefstation te Tarotoeng telde toen 13, dat te Pajakombo 22 en dat te Loeboe Sikaping 7 veulens (waarvoor respectievelijk 7, 11 en 6 hengstveulens). Van deze 42 veulens waren er, tijdens de opgaat, 7 boven de 2 jaar en de overige 35 van ½ tot 1½ jaar oud.

²⁾ De Indische Regeering vond echter geen termen om hare subsidieering ook uit te strekken tot de met soortgelijk doel ter hoofdplaats van de residentie Menado bestaande vereeniging „Sportclub Vooruit”.

¹⁾ Dergelijke premiiën werden tot dusver reeds uitgelooft om ook langs dien weg de inlandsche paardenfokkers er toe brengen dat zij hunne merries voor de gouvernementshengsten lieten dekken en zich voor de opkweeking der

der mijnontginningen in Nederlandsch-Indië, waaromtrent in Juni d. a. v. van de zijde der Tweede Kamer van de Staten-Generaal een voorloopig verslag was uitgebracht, ten gevolge van de in Maart 1894 plaats gehad hebbende ontbinding der Kamer was komen te vervallen, is in Maart 1896 andermaal een wetsontwerp van die strekking aangeboden (Zitting 1895—1896 — 143), dat thans nog bij de Staten-Generaal aanhangig is.

§ 1. Dienst van het mijnwezen.

Personeel. Op 1 Juli 1895 beschikte de Indische Regeering, blijkens de opgaven in 't vorig verslag (blz. 264), voor den dienst van het mijnwezen over 12 hoofd- en verdere ingenieurs, terwijl bovendien bij den zelfstandigen dienst der gouvernements-kolenwinning ter Sumatra's Westkust een boven de formatie van zijn korps gevoerde mijningenieur was gedetacheerd. In het begin van 1896 keerde de hoofdingenieur, wien in 1895 een eenjarig verlof was verleend wegens langdurigen dienst, naar Indië terug, terwijl de in Januari 1896 ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gestelde candidaat-mijningenieur (zie vorig verslag, t. a. f.) in het korps werd opgenomen. Daar echter in het voorjaar van 1896 twee ingenieurs tijdelijk naar Europa vertrokken, respectievelijk met een tweejarig verlof wegens ziekte en met een éénjarig verlof wegens langdurigen dienst, bedroeg dien tengevolge op 1 Juli 1896 het aantal der in Indië bij het mijnwezen dienstdoende hoofd- en verdere ingenieurs, zonder den boven de formatie gevoerden ingenieur, wederom 12. De met eene bijzondere opdracht in de eerste helft van 1895 herwaarts gekomen hoofdingenieur had op 1 Juli 1896 die taak nog niet beëindigd (zie daarover lager onder *Geschriften*).

Bedoeld personeel van 12 hoofd- en verdere ingenieurs was omstreeks medio 1896 werkzaam gesteld als volgt: de hoofd-ingenieur, chef van het korps, met één hoofdingenieur ¹⁾ en één ingenieur, hem beide tijdelijk toegevoegd, te Batavia aan het hoofdbureau van het mijnwezen; drie ingenieurs waren belast met den dienst der grondpeilingen: vier ingenieurs waren werkzaam op Banka, terwijl aan één van de overige twee ingenieurs de geologische en mijnbouwkundige onderzoekingen ter Westerafdeeling van Borneo waren opgedragen, en de ander sedert April te voren voor een zeker aantal maanden in de gelegenheid was gesteld om op kosten van een particulier in de afdeelingen Ommelanden van Telok Betong en Semangka der residentie Lampongsche Districten een onderzoek in te stellen naar de aanwezigheid van steenkolen (zie § 6 hierna). Ook voor een voorloopig onderzoek naar petroleum in een gedeelte der residentie Pekalongan was in het voorjaar van 1896 voor eene korte poos, krachtens regeeringsmachtiging, een gouvernements-mijningenieur werkzaam ten behoeve en op kosten van den houder eener opsporingsvergunning, doch deze ingenieur was op 1 Juli 1896 reeds weder met zijn gewonen dienst belast.

Van de 7 candidaat-mijningenieurs voor den Indischen dienst, die op ult. 1895 in Europa in opleiding waren, slaagden er in Juni 1896 drie in het eindexamen voor mijningenieur, waarna zij in Juli d. a. v. zijn gemachtigd tot het maken van de gebruikelijke wetenschappelijke en technische reis van hoogstens 12 maanden, welke ter voltooiing van hunne opleiding noodig wordt geacht. Drie andere zijn, na een éénjarig verblijf aan de Polytechnische school te Delft, in October 1896 hunne studiën gaan voortzetten aan eene buitenlandsche mijn-academie, terwijl de zevende zijne theoretische en praktische studiën voleindigde en in September jl. ter beschikking van den Gouverneur-Generaal is gesteld. Het lag in de bedoeling in 1896 weder een kweekeling in opleiding te nemen, maar die plaats kon niet worden vervuld, aangezien toen te Delft geen candidaat voor de mijnen in het examen B slaagde en eene oproeping van vroeger gediplomeerden van dat examen zonder gevolg bleef.

De plaats van scheikundige bij het te Batavia gevestigde chemisch laboratorium van het mijnwezen bleef onvervuld; de onderzoekingen van monsters artesisch water geschieden door militaire apothekers, terwijl de andere analyses weder werden verricht door de bij het hoofdbureau van genoemden tak van dienst en bij den dienst der grondpeilingen geplaatste mijn-ingenieurs.

Op ult. Juni 1896 waren verder bij den dienst van het mijnwezen in functie: 3 topographen, 32 opziensers (waaronder 8 tijdelijke), 10 boommeesters (waaronder 5 tijdelijke), 4 machinisten (waaronder 2 tijdelijke) en 1 tijdelijk aangesteld werktuigkundige

bij den dienst der grondpeilingen.

Bij de exploitatie van het Ombilien-koleenveld, waarvan de leiding is opgedragen aan een niet tot het korps van het mijnwezen behorenden hoofdingenieur, die tevens is chef van den dienst der staatsspoorwegen ter Sumatra's Westkust, waren op genoemden datum in dienst: 1 ingenieur van het mijnwezen, tijdelijk aldaar gedetacheerd (zie hiervoor), 1 buitengewoon mijnopziener, 3 tijdelijke onderopzichters der staatsspoorwegen, 1 tijdelijk machinist, benevens 9 beambten op maand- en 1 beambte op daggeld.

Geschriften. De in 1891 voor rekening der Indische geldmiddelen begonnen publicatie van het werk, getiteld: „Die Fossilien von Java“, waarin door den Leidschen hoogleraar dr. K. MARTIN de resultaten worden neergelegd van zijn onderzoek der tijdens de geologische opneming van Java en Madura verzamelde versteeningen (verg. het Koloniaal Verslag van 1891, blz. 244), werd in 1895 voortgezet door de uitgaaf van de afleveringen 2 t.m. 5. Het werk, waarin de uitkomsten van de bedoelde opneming zijn beschreven door de hoofdingenieurs bij het mijnwezen in Nederlandsch-Indië dr. R. D. M. VERBEEK en R. FENNEMA, hetwelk in 1896, onder toezicht van eerstgenoemde, die zich voor dat doel, ingevolge eene hem verstrekte opdracht, in commissie naar Nederland had begeven (verg. vorig verslag, blz. 265) werd gedrukt. In den aanvang van 1897 zal het zoowel in de Hollandsche als in de Fransche taal het licht zien in 2 deelen tekst en eene portefeuille met kaarten (waaronder eene groote geologische kaart van Java en Madura op de schaal 1:200 000. in 26 bladen) ²⁾.

Het door dr. VERBEEK inmiddels hier te lande samengesteld rapport omtrent het door hem in 1894/1895 verrichte geologisch onderzoek van Billiton en Banka e. a. kwam onlangs gereed en zal worden uitgegeven als jaargang 1897 van het „Jaarboek van het mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië“. Ook deze uitgave zal geschieden onder persoonlijk toezicht van den schrijver, wiens verblijf hier te lande te dien einde, met ingang van 1 Februari 1897, alsnog met een jaar is verlengd.

Van het zoeven genoemd „Jaarboek“ verschenen sedert de opgaaf in het vorig verslag (blz. 264) het 2de gedeelte van den jaargang 1895 en het 1ste van den jaargang 1896. In eerstbedoeld deel is opgenomen eene beschrijving van de uitbarsting van den vulkaan Galoenggoeng (Preanger Regentschappen) op 18 19 October 1894, van de hand van den hiervoor reeds vermelden hoofdingenieur FENNEMA, en in het andere een ontwerp van eene nieuwe inrichting voor de toepassing der spoelende dril-methode bij diepe grondpeilingen, door den oud-hoofdingenieur bij het mijnwezen in Nederlandsch-Indië P. VAN DIJK. Behalve de gewone technische en administratieve mededeelingen bevatten de bedoelde deelen overigens overdrukken van de op Nederlandsch-Indië betrekking hebbende verhandelingen uit het tijdschrift „Beiträge zur Geologie Ost-Asiens und Australiens“ (waarvan laatstelijk de 22ste aflevering — de 3de van het Vde deel — verscheen), zoodat van een gedeelte der tot dusver verschenen afleveringen van het reeds vermelde werk „Die Fossilien von Java“.

Met machtiging van de Indische Regeering werd overigens in het Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië (deel LVI, eerste aflevering) opgenomen eene verhandeling van meergenoemden hoofdingenieur FENNEMA „Over de oorzaken van aardbevingen“.

De door het hoofdbureau van het mijnwezen bewerkte periodieke „Verslagen van het mijnwezen“ over de laatste twee kwartalen van 1895 en de eerste twee van 1896 verschenen als extra-bijvoegsels van de Javasche Courant dd. 11 Februari, 5 Juni, 22 September en 29 December 1896.

Palaeontologische, geologische en mijnbouwkundige onderzoekingen van gouvernementswege. Omtrent hetgeen door den thans in Europa verblijf houdenden, bij zijn korps à la suite gevoerden officier van gezondheid der 2de klasse van het Indische leger dr. M. E. F. T. DEBOIS tot dusver kon worden verricht in het belang van de beschrijving van het door hem in Indië verzamelde palaeontologisch materiaal moge verwezen worden naar blz. 112 hiervoor. De in 1895 ter beschikking van den chef der irrigatiewerken in de Solo-vallei (Midden-Java) gestelde twee werklie-

¹⁾ In het najaar van 1896 is deze hoofdingenieur opgetreden als eerste-afgeveend mijningenieur in de residentie Manado (verg. lager § 6 dezer afdeeling).

²⁾ Tijdens dit gedeelte van het Koloniaal Verslag ter perse was, is het werk verschenen. Van regeeringswege is het in ruimen kring verspreid, zoo onder Nederlandsche als onder buitenlandsche geleerden en wetenschappelijke instellingen, aan wie het onderwerp belang kan inboezemen.

den der genie (verg. vorig verslag, blz. 265) bleven werkzaam tot het ontgraven van fossiele gebeenten, waarvan eene vrij belangrijke hoeveelheid werd gevonden en, na opzending herwaarts, in handen gesteld van dr. Durois, ten einde door dien geleerde nader te worden onderzocht.

Bij het booronderzoek op Banka werden vooral in de districten Djeboes, Blinjoe en Tobaali zeer goede uitkomsten verkregen, zoodat aldaar nieuwe ontginningen zullen kunnen worden geopend. Voorts konden, zooals gewoonlijk, aan verschillende mijnen op het eiland terreinen worden aangewezen tot voortzetting van bestaande ontginningen.

De voortzetting van de geologisch-mijnbouwkundige opnemingen der residentie Westerafdeeling van Borneo leidde o. a. tot het vinden in Boven-Landak van enkele kleine diamanten en van een, wegende $9\frac{1}{2}$ karaat. ofschoon in den aanvang werd vermeend dat hier maagdelijk terrein aanwezig was, bleek bij het nagaan van de omliggende streek dat deze vroeger gedeeltelijk was uitgewerkt. Het onderzoek naar diamant in Landak werd echter gestaakt, nadat de ervaring was opgedaan dat de diamantvoerende lagen niet doorloopen onder de bazaltstroomden, waardoor zij voor een deel waren overdekt. Wat de verkregen geologische resultaten betreft, valt te melden dat niet alleen in Landak, maar ook in Sambas verschillende goed of vrij goed bewaard gebleven fossielen werden gevonden, waarvan er sommige geheel afwijken van de reeds bekende. Met behulp van die versteeningen zal de ouderdom der verschillende lagen weldra definitief kunnen worden vastgesteld. Bij het einde van 1895 werden de geologische werkzaamheden op het terrein beëindigd voor zooveel de landschappen Sambas, Landak, Mampawa en Pontianak betreft. Sedert hield het personeel der opnemingen zich ter hoofdplaats bezig met het maken van gesteente-praeparaten en het aanvullen en verbeteren der topographische en geologische kaarten. Voorts werd een uitvoerig verslag over de genoemde landschappen in bewerking genomen.

In verband met de verwoestingen, in den laatsten tijd aangericht door de overstromingen der rivieren van den Smeroe, werd door den hoofdingenieur bij den dienst van het mijnwezen R. FENNEMA in Mei 1896 in de streek langs de zuidelijke helling van gemelden vulkaan een onderzoek ingesteld naar de veranderingen, welke aldaar sedert 1885 hebben plaats gehad, ten einde daaromtrent rapport te kunnen uitbrengen. Op de terugreis naar zijne standplaats Batavia bezocht genoemde hoofd-ingenieur ook den Tangkoeban Prahoe, naar aanleiding van een van den resident der Preanger Regentschappen ontvangen bericht omtrent verschijnselen van vernieuwde werking van dien vulkaan.

Over den uitslag der vanwege den dienst van het mijnwezen genomen proeven, ten einde na te gaan of de waterrijke zandafzettingen langs de oevers der Kalimas bovenstrooms van Soerabaja in staat zouden zijn om die hoofdplaats blijvend van eene voldoende hoeveelheid drinkwater te voorzien (zie vorig verslag, blz. 265), is reeds gehandeld op blz. 140-141 hiervóór.

Diepe grondpeilingen. Omtrent de in het tijdvak van 1 Juli 1895 tot ult. Juni 1896 verrichte putboringen tot het aan den dag brengen van drinkwater valt het volgende te vermelden.

De voltooide artesische put te Kemajoran (hoofdplaats Batavia) werd aan den dienst van den waterstaat in gebruik gegeven. Het debiet bedroeg: op 1 M. boven den beganen grond 2160 en op 4.65 M. boven den beganen grond 1200 L. per minuut. Bij de in September 1895 aangevangen boringen te Mank (afdeeling Tangerang) was men omstreeks medio 1896 tot 139 M. diepte gevorderd, na eenige waterhoudende lagen van min of meer betekenis te hebben aangetroffen; de boring zou echter nog worden voortgezet.

In de residentie Krawang werd de in 't vorig verslag vermelde boring te Djatiragas zoodanig afgewerkt, dat eene diepwelpomp tot 12 M. diepte kon worden ingelaten, die alstoen ter beschikking van de bevolking werd gesteld. Het debiet bedroeg 35 à 40 L. per minuut. Daarna (omstreeks medio 1895) werd de boorinstallatie naar de dessa Dongkal overgebracht, waar in het najaar van 1895 de boring van een eersten put op 189 M. diepte en in Februari 1896 die van een tweeden put op ruim 121 M. diepte gestaakt werd. Goed water was aangeboord in put I op 87 en 90 M. en in put II op 65 en 73 M. diepte. De eerste leverde eenige dagen na de afwerking 33 L. per minuut op 0.50 M. boven den beganen grond; het debiet van den anderen put, waarop eene pomp werd geplaatst, beliep bij matig pompen 30 L. per minuut. Vervolgens werd in het voorjaar van 1896 te Tjimara een put geboord ter diepte van 130 M., waarbij van de aange- troffen watervoerende lagen alleen die op 71 M. voor benutti-

ging in aanmerking kwam. Het debiet van dezen put bedroeg na de afwerking, waarbij eene eenvoudige pompinrichting werd aangebracht, bij eene aftaphoogte van 0.60 M. boven den beganen grond, 20 L. en, matig pompende, 57 L. per minuut.

Een van de drie, blijkens het vorig verslag, als mislukt te beschouwen ondiepe boringen op de districtshoofdplaats Batang (residentie Pekalongan) was die in de wijk Klidang. Aldaar werd sedert — in het tweede kwartaal 1895 — met behulp van zwaarder materieel eene stampende boring verricht, welke door zware rolsteenlagen heen eene diepte van p. m. 50 M. moest bereiken om de aftapping mogelijk te maken van eene waterhoudende laag, die bij eene vroegere diepe boring te Batang was aangetroffen. Dit doel werd vrij spoedig bereikt, met dit resultaat dat de put, na afwerking, een debiet bleek te hebben van 23 L. per minuut op 0.34 M. boven den beganen grond, welke hoeveelheid, door het aanbrenge van eene eenvoudige pompinrichting, nog belangrijk zal kunnen worden vermeerderd. Eene tweede boring in dezelfde wijk had in het begin te kampen met moeilijkheden, veroorzaakt zoowel door aanhoudende ma- stortingten als door de groote hardheid der te doorboren rol- steenlagen. Zij bereikte eene diepte van ruim 57 M., nadat op p. m. 52 M. mede eene bronlaag was aangeboord. Deze put werd al dadelijk van eene eenvoudige pompinrichting voorzien. Het debiet zonder oppompen bedroeg 10 L. per minuut op 0.32 M. boven den beganen grond. Door pompen kon echter gemakkelijk vier- maal zooveel worden verkregen. Ter hoofdplaats Pekalongan, waar in 1889 drie putten waren gereed gekomen, die toen res- pectievelijk 40, 18 en 20 L. per minuut opleverden, werden deze in het tweede kwartaal 1896 schoongespoeld en hun debiet daardoor gebracht op respectievelijk 75, 75 en 22 L. per minuut, bij aftaphoogten van 0.43, 0.31 en 0.64 M. boven den beganen grond.

Ter hoofdplaats Soerakarta werd het maximum-debiet van den voor rekening van het inlandsch bestuur geboorden put (n°. IX) in kampong Bandengan (zie vorig verslag, blz. 265), van 300 L. per minuut op 0.79 M. boven den beganen grond beperkt tot 200 L., ten einde waterverspilling te voorkomen. In den verderen loop van 1895 werd in de wijk Balappan nabij het station der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij eene nieuwe boring aangevangen, welke in 't laatst van het jaar, na vele moeilijkheden te hebben opgeleverd, op 148 M. diepte gestaakt werd, toen twee bronlagen waren aangeboord, gevende respectievelijk 60 en 77 L. per minuut, de eerste op 1.30 M. beneden en de tweede op 0.50 M. boven den beganen grond. De onderste laag werd benuttigd en de put (n^o. X) verder afge- werkt. Het debiet was bij open kraan en op 0.40 M. aftaphoogte 66 L. per minuut. De nieuwe put en drie van de vroeger ge- boorde (n°s. II, III en VI) werden aan het civiel bestuur over- gegeven, waarna de boorinstallatie naar Sragen in hetzelfde gewest werd overgebracht, alwaar in Maart 1896 de eerste boring kon aangevangen. Niettegenstaande het werk door het breken van de boorwerktuigen herhaaldelijk werd gestoord, was men op ult. Juni 1896 tot eene diepte van 205 M. gekomen, en waren inmiddels op 92, 113 en 154 M. diepte een drietal watervoerende lagen ontmoet, welke respectievelijk 40, 50 en 79 L. per minuut opleverden bij aftaphoogten van 1.87, 2.30 en 1 M. beneden den beganen grond.

Te Solok (residentie Padangsche Bovenlanden) werd, met de installatie welke in de Lampongsche Districten had dienst ge- daan (verg. vorig verslag, blz. 265), in het derde kwartaal 1895 eene boring aangevangen, welke echter spoedig met moeilijk- heden te kampen had, aangezien reeds op 17 M. diepte eene uiterst harde conglomeraat-laag werd ontmoet, die stampende moest worden doorgedreven. Hierbij werden met ontfladingen van „geheleniet” goede resultaten verkregen. Op 40 M. diepte was deze harde laag doorboord, waarna eene waterhoudende fijnzandlaag werd aangetroffen en tot spoelend boren kon wor- den overgegaan. Het debiet was 15 L. per minuut op den be- ganen grond. Bij verdere boring werd op 148 M. weder eene bronlaag aangeboord, welke op 0.69 M. boven den beganen grond een debiet had van 72 L. per minuut. Aangezien dit water een hoog zoutgehalte bleek te bezitten, werd besloten de boring voort te zetten. Ten gevolge van de hardheid van het gesteente vorderde men echter zeer langzaam en was in 't laatst van Juni 1896 nog niet verder dan tot 173 M. gekomen.

In de residentie Sumatra's Oostkust was, blijkens het vorig verslag (blz. 265), eene boring onderhanden op het eiland Beng- kalis, welke, omstreeks medio 1895 gevorderd tot 209 M., wel een paar bronnen had aangesneden, maar zonder gewenscht resultaat, daar het water wegens zijne chemische eigenschappen onbruikbaar was. Verder borende, had men veel last van het op-

dringen van zand, dat klemmingen deed ontstaan, die veel verdringing gaven. Van 295 M. diepte af werd geboord in eene blauwe kleilaag, doch uit vrees voor het opnieuw vastraken van de bekleedingsbuisen werd in bedoelde laag de boring op 350 M. diepte gestaakt. Het boorgat werd afgewerkt en ingericht op het aftappen van de op 202 M. aangetroffen bronlaag. Het debiet van den put bedroeg daarna, bij eene aftaphoogte van 0.57 M. boven den beganen grond, tusschen 25 en 50 L. per minuut, afhankelijk van eb en vloed.

De verwachting, dat te Segli (Atjeh's noordkust) bij dieper boren beter water zou worden aangetroffen dan uit de reeds aangeboorde bronnen kon worden aan den dag gebracht (zie vorig verslag, blz. 266), werd niet verwezenlijkt. Op 300 M. was eene zachte kalkhoudende kleilaag aangeboord, waarschijnlijk van gelijke vorming als die te Bengkalis (zie hiervoor), doch toen in die kleilaag geen verandering te bespeuren viel, ondanks reeds de aanmerkelijke diepte was bereikt van 450 M. (de grootste waartoe men in Indië tot dusver met spoelend boren was gekomen), werd van verdere pogingen om op grootere diepte nog water op te sporen afgezien en in 'tlaatst van 1895 de boring gestaakt.

Vergunningen aan particulieren tot het boren van artesische putten ter verkrijging van water van eene grootere diepte dan 15 M. (zie Indisch Staatsblad 1884 n°. 50) werden gedurende het behandelde tijdvak (1 Juli 1895 t/m ult. Juni 1896) niet verleend. Slechts één verzoek van dien aard werd ontvangen, betreffende eene boring op particulier terrein te Tagal, doch daarop werd afwijzend beschikt (gouvernementsbesluit dd. 29 Augustus 1895 n°. 45), met het oog op de belangen der gouvernements artesische watervoorziening op gemelde hoofdplaats.

Tot het aftappen van eene maximum-hoeveelheid water (25 M³. per etmaal) uit de artesische leiding ter hoofdplaats Batavia ten behoeve van eene ijs- en mineraalwaterfabriek werd aan een particulier vergunning verleend (gouvernementsbesluit dd. 26 Juni 1896 n°. 10), mits daarvoor betalende f 0,20 per M³. afgetapt water en verder onder de noodig geachte voorwaarden betreffende den aanleg en het gebruik van de aftapping, zoomede an het toezicht daarop.

§ 2. Tin.

Banka.

Het exploitatiejaar 1895/96 der gouvernements-tinwinning op Banka liep van het Chineesch nieuwjaar op 26 Januari 1895 tot dat op 13 Februari 1896 en omvatte dus, evenals 1892/93, ongeveer 12½ maand, zijnde één maand meer dan de werkjaren 1893/94 en 1894/95. Het graafwerk ten behoeve van de exploitatie 1895/96 werd aangevangen op 2 Februari 1895 en op 10 Februari 1896 gestaakt.

Ofschoon er in het geheel minder regen viel dan in de voorafgegane drie jaren (de gemiddelde maandelijksche regenval, volgens de op 9 punten van het eiland verrichte waarnemingen, bedroeg toch ditmaal 229 m.M., tegen achtereenvolgens 265, 242 en 245 m.M. in de jaren 1892/93, 1893/94 en 1894/95), was toch overigens de weersgesteldheid gunstig voor de ontginning, vooral omdat de regenval vrij regelmatig over het werkjaar verdeeld was. Alleen in de laatste dagen van September, in welke maand slechts 68 m.M. regen viel, begon zich op vele punten gebrek aan werkwater te doen gevoelen, doch dit ongerief duurde slechts kort, daar October weder meer regen gaf. Ook na 10 Januari 1896 begon de regenval sterk te verminderen (van 11 Januari tot 10 Februari viel 116 m.M.), zoodat het te voorzien was dat al het gewonnen erts niet vóór het einde van het exploitatiejaar kon worden afgesmolten, waarom, overeenkomstig art. 9 van het reglement voor de betaling van den arbeid bij de tinwinning op Banka (Indisch Staatsblad 1891 n°. 135), de uiterste termijn tot inlevering van het product aanvankelijk tot ult. Februari en later tot 12 Maart werd verlengd. In het laatst van Februari en het begin van Maart viel er echter bijna in het geheel geen regen (de regenval bedroeg van 19 Februari tot 10 Maart slechts 16 m.M.), ten gevolge waarvan op 12 Maart 1896 nog erts voor circa 840 pikol tin onversmolten bleef.

De gezondheidstoestand der mijnwerkers was in 1895/96 over

het algemeen gunstiger dan gedurende het voorafgegane exploitatiejaar. Sedert de systematische toepassing van den bij gouvernementsbesluit van 9 Maart 1895 n°. 6 genomen tijdelijken maatregel (ook voor 1896 weder van kracht verklaard) tot evacuatie van de door beriberri aangetaste lijders naar Buitenzorg of China (zie vorig verslag, blz. 266), werd de in 1894/95 onder de mijnbevolking geheerscht hebbende beriberri-epidemie tot staan gebracht, en bedroeg het aantal aan genoemde ziekte op Banka overleden mijnwerkers, dat gedurende 1894/95 wel op p. m. 600 man was te stellen geweest, in het tijdvak van 1 Maart 1895 tot ult. Maart 1896 slechts 84 (46 in de mijnen en 38 in de beriberri-loodsen). De bedoelde sterfgevallen in de mijnen deden zich vooral voor van Maart t m Juni 1895, terwijl gedurende de tweede helft van dat jaar in alle mijnen te zamen slechts 2 mijnwerkers aan beriberri overleden. Sedert den aanvang van 1896 was echter in de districten Muntok en Blinjoe weder eene verheffing van de ziekte te bespeuren, doch niet in verontrustende mate, terwijl er alle reden b stond om te verwachten dat bij voortgezette evacuatie der lijders de kracht der epidemie voorgoed zou gebroken blijven¹⁾. Ook met de in 't vorig verslag besproken tijdelijke voorzieningen in het belang van de ziekenverpleging op Banka zelf (gouvernementsbesluit dd. 4 April 1895 n°. 7) werden gunstige resultaten verkregen. Ongeveer te zelfder tijd toch dat de beriberri in de mijnen begon af te nemen, verbeterde ook de algemeene gezondheidstoestand, waardoor het arbeidsverlies, vooral in de tweede helft van het werkjaar, vrij belangrijk afnam. De kosten van voeding der verpleegden, welke, overeenkomstig het bepaalde bij het zoeven aangehaalde gouvernementsbesluit, voor rekening der mijnkongsi's moesten worden genomen, werden door de belanghebbenden zonder eenig bezwaar voldaan.

Terwijl dus, blijkens de voorafgaande mededeelingen, de exploitatie in 1895/96 weinig of niet werd gedrukt door ongunstige weersgesteldheid of ziekten onder de mijnwerkers en dienengevolge de uitkomsten der tinwinning met vertrouwen konden worden tegemoetgezien, overtrof het eindresultaat toch nog alle verwachtingen. De tinlevering toch steeg tot 169 198 pikol, of 39 247 pikol meer dan in 1894/95, toen reeds een vóór dien tijd nimmer behaalde oogst van 129 951 pikol was bereikt.

De ontginningen der 1ste klasse (bij het einde van het werkjaar ten getale van 101 of 1 meer dan het jaar te voren), welke in de laatste jaren alleen ruim ¼ tot de levering bijdroegen, werkten dan ook in 1895/96 met gemiddeld 10 349 man (deelhebbers, jaarlooners en kolenbranders), terwijl, zooals uit het volgend vijfjarig overzicht blijkt, het aantal werkkrachten in 1894/95 gemiddeld had bedragen 10 148 man en in de drie voorafgegane jaren belangrijk minder. Bedoelde ontginningen leverden thans 140 721 pikol, zijnde per hoofd gemiddeld 13.60 pikol of nog ruim 1³/₄ pikol per hoofd meer dan het hoogste gemiddelde dat tot dusver, namelijk in 1892/93, was bereikt, ad 11.83⁷/₁₀₀ pikol per hoofd. Ook de ontginningen der 2de klasse (wier aantal steeg van 159 tot 167) waren, gelijk bedoeld overzicht aantoon, in 1895/96 sterker bezet dan in een der vier voorafgegane jaren. Dienengevolge leverden deze ontginningen (van die der 1ste klasse hierin onderscheiden, dat zij niet, zooals deze, in hoofdzaak werken volgens door of namens den resident gegeven aanwijzingen) niet onbelangrijk meer in dan gedurende de meeste der laatste jaren, maar de gemiddelde levering per hoofd (10.45 pikol) bereikte bijv. niet het cijfer van 1892/93 of 1893/94 (respectievelijk 11.59 en 11.93 pikol), ofschoon deze beide laatste jaren nog niet eens het hoogste gemiddelde aanwezen.

Voor elke der drie klassen van ontginningen zijn de ontvangen gegevens nopens de levering zoowel in het geheel als gemiddeld per hoofd over 1895/96 en de vier voorafgegane werkjaren vermeld in het volgende staatje (voor elk der negen mijn-districten afzonderlijk worden dergelijke gegevens, doch alleen over 1895/96, aangetroffen in tabel I van bijlage LLL hierachter).

¹⁾ Van Maart 1895 af tot ult. April 1896 werden in 't geheel 591 man van Banka geëvacueerd, waarvan 220 naar het beriberri-gesticht te Buitenzorg en 371 naar China. Op laatstgemeld tijdsip waren in de beriberri-loodsen ter hoofdplaats Muntok en in de districten nog p. m. 40 lijders aanwezig, die eveneens voor evacuatie in aanmerking kwamen.

Werk- jaar.	Duur van het werkjaar.	Gemiddeld aantal werklieden der ontginningen 1ste en 2de klasse en gemiddeld aantal inlevertaars ^a wat be- treft de ontginningen 3de klasse.			Ingeleverde hoeveelheid tin (in pikols):			Totaal der levering (in piko's).	In verhouding tot het getal arbeiders werd het navolgend aantal pikols <i>gemiddeld per 100 C.</i> ingeleverd:		
		Ontgin- ningen 1ste klasse.	Ontgin- ningen 2de klasse.	Ontgin- ningen 3de klasse. ^a .	door de ontgin- ningen der 1ste klasse.	door de ontgin- ningen der 2de klasse.	door de ontgin- ningen der 3de klasse.		door de ontgin- ningen der 1ste klasse.	door de ontgin- ningen der 2de klasse.	door de ontgin- ningen der 3de klasse. ^b .
1891—92	9 Febr. 1891 — 30 Jan. 1892	7 682	1563	125	73 098 = 78.08 pct.	15 218 = 16.25 pct.	5307 = 5.67 pct.	93 623	9.52	9.74	42.45
1892—93	30 Jan. 1892 — 17 Febr. 1893	8 381	1353	128	99 194 = 81.48 ..	15 680 = 12.89 ..	6862 = 5.63 ..	121 736	11.83 ^b	11.59	53.61
1893—94	17 Febr. 1893 — 6 Febr. 1894	9 114	1231	83	99 521 = 83.27 ..	14 683 = 12.29 ..	5309 = 4.44 ..	119 513	10.93	11.93	63.96
1894—95	6 Febr. 1894 — 26 Jan. 1895	10 148	1647	104	108 555 = 83.54 ..	15 738 = 12.44 ..	5658 = 4.35 ..	129 951	10.69	9.56	54.41
1895—96	26 Jan. 1895 — 13 Febr. 1896	10 319	2010	91	140 721 = 83.17 ..	21 008 = 12.41 ..	7469 = 4.42 ..	169 198	13.60	10.15	79.46

^a) Over de eerste vier jaren, in het staatje vermeld, is nopens de ontginningen der 3de klasse alleen het aantal inlevertaars bekend, doch niet het aantal personen die tot het verkrijgen der ingeleverde hoeveelheden hebben medegewerkt. Over 1895/96 is echter voor het eerst opgegeven dat toen in behoeve ontginningen in het geheel ongeveer 450 man zijn werkzaam geweest.

^b) Berekend per inlevertaar, niet per werkmán (verg. de voorgaande noot).

Van de aan den resident bij art. 5 § c van het hiervoór reeds aangehaalde betalingsreglement (Indisch Staatsblad 1891 n°. 135) toegekende bevoegdheid, om de ontginningen der 1ste klasse te doen werken tegen eene vaste betaling van hoogstens f 21 per pikol tin, onder beding dat alle verstrekkingen en voorschotten bij de afrekening door de mijnen moeten worden afbetaald, werd gebruik gemaakt voor 66 van de 101 mijnen dier klasse (in 1894/95 voor 60 van de 100), van welke er 1 werd betaald met f 14, 5 met f 15, 7 met f 16, 7 met f 17, 1 met f 17,50, 13 met f 18, 3 met f 18,50, 3 met f 19 en 8 met f 20, terwijl er 18 het maximum van f 21 genoten. Bijna zonder uitzondering werden ditmaal door de bedoelde mijnen goede, door enkele zelfs buitengewone winsten behaald; slechts aan een 4-tal ontginningen moesten, ingevolge het bepaalde bij art. 7, al. 2, van het reglement, „tegemoetkomingen” worden verleend ten einde de kosten der exploitatie te kunnen dekken, trouwens tot weinig belangrijke bedragen (verg. tabel II der reeds gemelde bijlage LLL). De oude schulden van de op vaste betaling per pikol tin werkende mijnen werden bij de afrekening weder voor memorie gevoerd.

Aan een 4-tal der overige ontginningen 1ste klasse (3 minder dan in 1894/95) werd, overeenkomstig art. 5 § a van het betalingsreglement, bij den aanvang van het exploitatiejaar eene verhoogde minimum-uitkeering per pikol tin toegezegd. Bij de afrekening bleken de toegezegde bedragen (f 12,50 per pikol voor 2 en respectievelijk f 10,50 en f 12 voor de beide andere der bedoelde 4 mijnen) voor 3 der betrokken kongsi's voldoende, doch die, aan welke f 10,50 per pikol was toegezegd, kon daarmee niet toekomen, zoodat aan deze mijn nog eene buitengewone hulp (ad f 866) moest worden toegekend, als „tegemoetkoming” volgens afd. III, § B. 1ste klasse, b, 2°. van het bij het betalingsreglement behorende tarief.

Van de overige 31 ontginningen der 1ste klasse, aan welke bij den aanvang of in den loop van het exploitatiejaar geenerlei toezeggingen in den zin van art. 5 van meergemeld reglement waren gedaan, hadden er 21 (dus evenveel als in 1894/95) bij de afrekening nog tegemoetkoming noodig als zooeven bedoeld, en wel tot een gezamenlijk bedrag van f 93 330 (verg. de gespecificeerde opgaven in tabel III van bijlage LLL hierachter). In 1894/95 was uit dien hoofde aan 21 van de 33 op den voet van het gewone tarief gewerkt hebbende mijnen 1ste klasse f 73 464 uitbetaald.

In de van Banka ontvangen opgaven wordt het genotene door al de ontginningen der 1ste klasse voor het gedurende het exploitatiejaar 1895/96 door haar ingeleverd tin (circa 140 721 pikol of 83.17 pct. van de totale inlevering) gesteld op f 2 549 054, zijnde gemiddeld f 18,11 per pikol en f 246,30 per ingeschreven werkmán, welke sommen over het exploitatiejaar 1894/95 (toen de productie der mijnen 1ste klasse 108 555 pikol, of ruim 83,5 pct. van het totaal had bedragen) neerkwamen op respectievelijk f 2 014 912, f 18,56 en f 198,55. Bij de opgegeven bedragen van f 2 549 054 en f 2 014 912 zijn evenwel buiten rekening gelaten voor 1895/96 eene som van f 128 560 en voor 1894/95 eene van f 150 639 (verbeterde opgave), aan bedoelde ontginningen nitgekeerd als premie voor betoonden ijver, als vergoeding voor niet in natura genoten rijst, en als het door den lande te dragen aandeel in de wervingskosten van Chineseche nieuwelingen. De aan de ontginningen der 1ste klasse in natura verstrekte rijst (in 1895/96 103 944 en in 1894/95 93 700 pikol) werd in rekening

gebracht tegen f 5 per pikol ¹).

In den loop van het exploitatiejaar werden, krachtens daartoe bij gouvernementbesluit dd. 25 September 1895 n°. 6 in overeenstemming met de comptabiliteitsbepalingen (Indisch Staatsblad 1875 n°. 23 en 1890 n°. 3) verleende machtiging, de nog op de ontginningen der 1ste klasse rustende oude schulden grootendeels afgeschreven. De totale oude schuld dier mijnen (ook van eenige die reeds ingetrokken waren), bij de sluiting van 1894/95 bedragen hebbende f 1 235 589, verminderde door die afschrijving met een totaal bedrag van f 1 202 714, namelijk met f 288 646, tot dusver nog ten laste gebleven van 13 ingetrokken mijnen, en met f 914 068 als oude schuld van 54 nog in exploitatie zijnde mijnen. Derhalve bleef als oude schuld bij het einde van het exploitatiejaar 1894/95 nog f 32 875 over. Bij de sluiting van het exploitatiejaar 1895/96 was dit laatste bedrag echter weder aangegroeid tot f 52 515 (daarom begrepen een nader af te schrijven schuldeijfer ad f 3777 van drie in laatstgemeld exploitatiejaar ingetrokken mijnen). De schuldvermeerdering in 1895/96 is overigens niet van bedenkelijken aard en wordt hoofdzakelijk verklaard door de opening van eene nieuwe groote mijn in Blinjoe, waaruit nog geen tin ingeleverd was, zomede door tegengevallen productie van enkele andere mijnen, die naar een nieuw terrein werden verplaatst of op andere wijze in 1895/96 onder minder gunstige omstandigheden verkeerd hadden.

In het belang eener rationeële ontginning werd het wenschelijk geacht de werving van nieuwelingen voor de mijnen gedurende het met ult. April 1896 geëindigde exploitatiejaar 1895/96, welke aanvankelijk op 2500 man was bepaald, eenigszins op te voeren ²). Dientengevolge werden gedurende het tijdvak 1 Mei 1895 t/m ult. April 1896 aangenomen 3180 singkeh's (35 nog in 't laatste van 1895 en 3145 in de eerste vier maanden van 1896). Daar de directe aanvoer uit China buitengewoon gering was, zoodat van de per wang-kang aangekomenen slechts 1563 Haynam- en andere zoogenaamde wang-kang-Chineezzen konden worden aangenomen (tegen de gebruikelijke premie van § 30 per hoofd), zag men zich genoopt de verder benoodigde werkkrachten te doen bestaan uit via Singapore aangebrachte Hakka-Chineezzen (voor wie de premie § 40 bedraagt). In verband hiermede en ook door den iets hoogerem dollarkoers, die gedurende het werf-

¹) De ontginningen der 2de klasse beschikten slechts over 281 pikol rijst (in 1894/95 over 681 pikol), mede à f 5 per pikol. Overigens werd door het Gouvernement nog gratis rijst verstrekt aan oude en gebrekkige mijnwerkers (2519 pikol, tegen 2587 pikol in 1894/95), terwijl ook de werklieden bij het mijnbouwkundig onderzoek rijst uit 's lands voorraad kregen. Omtrent den prijs, waarop de rijst den lande kwam te staan, gerekend tot in de pakhuizen op Banka, zie tabel IV van bijlage LLL hierachter.

De levering in 's lands pakhuizen te Batavia van de voor 1896/97 benoodigde hoeveelheid, geraamd op 113 660 pikol, is in Mei 1896 aanbesteed en toegevoerd aan den laagsten inschrijver (een Chinese) tegen f 4,76 per pikol, alzo f 0,34 per pikol meer dan de aanbestedingsprijs voor 1895/96.

Het transport van Batavia naar Banka kost f 19,97 per kojang van 30 pikol (zie het verslag van 1894, blz. 249, noot 1).

²) In verband met de opening van nieuwe ontginningen in de vallei Boeboes (district Blinjoe) is in Februari 1896 besloten tot het maken van eene stoomtramverbinding tusschen die vallei en de districtshoofdplaats Blinjoe tot het vervoeren van tin, zomede van rijst en andere voor de mijnen benoodigde goederen.

jaar te Muntok afwisselde tusschen f 1,29 en f 1,35, kwamen de kosten der werving te staan op f 148 083, zijnde gemiddeld f 46,60 per hoofd. Daar aan de mijnen slechts f 35 per hoofd wordt in rekening gebracht, zijnde over de 3178 ingedeelden (2 overleden vóórdat zij bij de mijnen werden ingeschreven) f 111 230, kwam aan wervingskosten ten laste van den lande f 36 853. Voor de nog in 't laatst van 1895 aangenomen 35 singkels werd het door de mijnen verschuldigde (f 1225) reeds bij de afrekening over 1895/96 gekort: het overige zou worden aangehouden bij de afrekening over 1896/97.

Door deze aanvulling der werkkrachten telden de ontginningen der 1ste klasse in Juni 1896 ongeveer 12 250 man, zijnde p. m. 1550 meer dan bij het begin van het voorafgegaane exploitatiejaar 1895/96. De verliezen toch gedurende den loop of bij het einde van laatstgenoemd werkjaar onder de ingeschrevenen bij bedoelde ontginningen beliepen 1630 man (door overlijden 264, door vrijwilligen terugkeer naar China 895, door evacuatie wegens berriberri en terugzending naar China van wegens ouderdomsgebreken ontslagenen 341¹⁾) en door uittreding van lieten lie op Banka bleven, vermoedelijk om bij ontginningen der 2de of 3de klasse over te gaan, dan wel bij particulieren in dienst te treden, met 130 man). Bij de zoeven bedoelde ontginningen, die der 2de en 3de klasse, waren in Juni 1896 ingeschreven ongeveer 2300 werklieden, welk totaal wordt opgegeven ongeveer 100 man minder te hebben bedragen dan het gemiddelde over 1895/96.

De totale kosten in Indië gevallen op het in 1895/96 gewonnen Banka-tin, gerekend tot in de pakhuizen op Java, kunnen volgens de berekening in tabel IV van bijlage LLL hierachter²⁾, geacht worden gemiddeld te hebben bedragen f 22,23⁵⁷ per pikol, welk gemiddelde voor de levering van 1894/95, volgens verbeterde opgaven, op f 23,87³² kan worden gesteld. Voegt men hierbij de verdere kosten, gerekend tot den verkoop hier te lande, de kosten dus wegens aflading van Java, vervoer herwaarts, veilingskosten, enz. (daartoe als maatstaf aannemende hetgeen voor deze kosten is verantwoord in de verkooprekeningen betreffende het in 1895 hier te lande geveilde Banka-tin) ad f 2,36⁷⁷ per pikol, dan verkrijgt men, voor het vereenigd bedrag der kosten in Indië en in Nederland, over 1895/96 gemiddeld per pikol f 24,60⁶², tegen f 26,36²³ (verbeterde opgaaf) over 1894/95. Zooals gewoonlijk, zijn echter bij deze berekeningen, wat de kosten van het bij de tinwinning betrokken Europeesch personeel betreft, alleen in aanmerking genomen de uitgaven voor de op Banka tewerkgestelde ingenieurs, enz., en dus niet de kosten van opleiding, uitzending, verlofstraktementen, pensioenen, enz. Volgens de zoeven bedoelde verkooprekeningen heeft het in 1895 hier te lande geveilde Banka-tin (110 145 pikol) gemiddeld per pikol bruto opgebracht f 47,34¹ (in 1894 f 51,81¹²), hetgeen dus tegenover de genoemde som van f 24,60⁶² nog een voordelig verschil overlaat van f 22,73³³, tegen f 25,44³³ (f 51,81¹² — f 26,36²³) over het voorafgegaane veilingen- en leveringsjaar.

Bij het einde van 1895 waren van de door het Gouvernement herwaarts geconsigneerde hoeveelheden Banka-tin nog onverkocht onder berusting van de Nederlandsche Handelmaatschappij 106 005 pikol en van Batavia herwaarts onderweeg 18 339 pikol. Bovendien beliepen op genoemden datum de voorraad in

¹⁾ Bovendien werden nog ongeveer een 400-tal gewezen mijnwerkers om dezelfde redenen van Banka verwijderd, die niet tot de ingeschrevenen voor het werkjaar 1895/96 behoorden, omdat zij geen reëngement hadden kunnen sluiten.

²⁾ Daar deze berekening, evenals die bij vorige verslagen, niet over het kalenderjaar loopt, maar over het exploitatiejaar, dat zich naar de Chineseche tijdrekening richt, behoeft het geen verwondering te baren dat de berekende kosten niet overeenstemmen met de begrootingsopgaven, m. a. w. met de uitgaven die uit de onderafdeeling „Tin“ ten laste van eenig dienstjaar worden gekweten. Te rekenen van het thans behandelde exploitatiejaar af zullen die verschillen echter minder gaan worden, in verband met de bij de wet van 13 Juli 1895 (Nederlandsch Staatsblad n. 126, Indisch Staatsblad n. 191) in art. 13 van de comptabiliteitswet opgenomen bepaling dat voor de afrekeningen met de mijnkongsis op Banka de dienst voortaan open blijft tot en met 31 Maart van het jaar volgende op het dienstjaar. Evenwel zullen in de kostenberekening, zooals die ten behoeve van het Koloniaal Verslag wordt opgemaakt, posten blijven voorkomen, als: uitgaven voor gebouwen, huishuurindemiteiten, traktementen van de ingenieurs en opziensers bij het mijnwezen op Banka en dergelijke, die niet uit de onderafdeeling „Tin“ worden gekweten. Bovendien zal steeds eene oorzaak van verschil blijven dat de kosten der verstrekkingen in natura aan de mijnen, vooral van rijst, in de begrootingsrekeningen anders geboekt worden dan zulkz vereischt wordt voor de bij het Koloniaal Verslag opgenomen kostenberekening van het tin, die tot een zuiverder resultaat leidt dan uit de begrootingsrekeningen te putten is.

de pakhuizen op Banka, de partijen die van Banka onderweeg waren naar Batavia en de voorraad in de pakhuizen ter laatstgenoemde plaats respectievelijk 113 304, 15 274 en 20 149 pikol, gezamenlijk dus in Indië 148 727 pikol, makende met de van daar reeds verscheepte en nog onverkochte hoeveelheden (als boven respectievelijk 18 339 en 106 005 pikol) een totalen voorraad gouvernementstijn op ult. 1895 van 273 071 pikol.

Van het in de pakhuizen op Banka voorhanden tin ad 113 304 pikol was op ult. 1895 verscheepbaar 86 476 pikol en nog om te smelten, als verdacht van mindere zuiverheid, 26 828 pikol. Wat bedoelde omsmelting betreft, valt nog aan te teekenen dat gedurende het exploitatiejaar 1895/96 aan die nadere bewerking werden onderworpen 31 877,95 pikol van het product der districten Djeboes, Blinjoe, Soengeiliat en Merawang, zoomede nog eene hoeveelheid ongewogen afval afkomstig van de laatst voorafgegaane omsmelting. Uit een en ander werd nader verkregen 30 814,11 pikol fraai handelstijn, benevens aan residu, in hoofdzaak tinijzer, eene hoeveelheid bedragende naar schatting 800 pikol. De ten laste der exploitatierekening over 1895/96 gebrachte kosten der omsmelting bedroegen f 7590,88 of bijna f 0,25 per pikol zuiver tin. Met de omsmelting zou in 1896 en volgende jaren regelmatig worden voortgegaan, waartoe op elke der districtshoofdplaatsen eene permanente omsmelt-inrichting zou worden tot stand gebracht.

Gedurende 1896 zijn hier te lande voor gouvernementstrekening te gelde gemaakt 120 022 pikol Banka-tin, gemiddeld per pikol tegen f 44,31, zijnde f 3,03 minder dan in 1895. Hoe de opbrengst per veiling uiteenliep, berekend per 50 K.G., kan blijken uit het volgende overzicht.

Dagteekening der veilingen.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Aan de koopers in rekening gebrachte netto hoeveelheid (in K.G.).	Gemiddelde opbrengst per 50 K.G.	
			Bruto. a)	Netto. b)
1896.				
30 Januari	20 030 ⁶¹	1 229 544	f 36,32	f 34,41
25 Maart	20 030 ⁷⁵	1 229 874	36,45	34,56
28 Mei	19 959 ⁷⁷	1 226 611	36,78	34,88
30 Juli	19 957 ⁴⁷	1 226 207	36,35	34,54
24 September	20 288 ⁷⁷	1 246 922	34,98	33,20
26 November	19 756 ⁴⁵	1 213 442	35,54	33,74
Totalen	120 022 ⁵⁶	7 372 600	f 36,97	f 34,22
Over 1895 waren de totalen	110 144 ⁷¹	6 764 867	38,54	36,55

a) Veilingprijs, verhoogd met de aan de koopers in rekening gebrachte 1 pct. veilingskosten, doch verminderd met 1½ pct. korting voor contante betaling.

b) De hier in mindering gebrachte onkosten zijn alleen die wegens aflading op Java, vervoer herwaarts en verkoop hier te lande.

Billiton.

Blijkens het jongste door de Billiton-Maatschappij uitgebracht en reeds afzonderlijk aan de Staten-Generaal medegedeeld jaarverslag waren de omstandigheden voor de tinwinning op Billiton gedurende het boekjaar 1895/96 over het algemeen gunstig. De „werkelijke“ productie, d. i. de hoeveelheid tin op ult. April 1896 reeds verkregen of naar schatting nog te verkrijgen uit het sedert ult. April 1895 uitgegraven erts, beliep dan ook, bij eene toeneming van de gemiddelde sterkte der gebezigde mijnwerkers met slechts 250 man, 93 521 pikol, tegen 83 809 pikol in 1894/95, terwijl de „administratieve“ productie (d. i. hetgeen de gedurende het boekjaar uitgesmolten hoeveelheden erts aan tin uitleverden) 94 923 pikol bedroeg, tegen 82 425 pikol als resultaat der smelting gedurende 1894/95. Op het einde van 1895/96 bleef nog onversmolten eene hoeveelheid erts, welke naar schatting 14 052 pikol tin bevatte. (Het onversmolten restant erts op ult. April 1895, dat blijkens het vorig verslag geraamd was op ruim 16 000 pikol tin, leverde 15 454 pikol uit.)

Ofschoon de ongewenschte toeloop van Chineseche immigranten (zie vorig verslag, blz. 268, noot 2) gedurende de eerste maanden van het boekjaar nog bleef aanhouden, kon deze door de daartegen getroffen maatregelen gaandeweg worden gestuit en kwamen dientengevolge slechts weinig niet geregistreerde immigranten in de mijnen terecht. De sterkte aan mijnwerkers ging

in 1895/96 terug van 9306 (waaronder 250 met verlof) bij het einde van het boekjaar 1894/95 tot 8897 (waaronder 48 verlof-gangers) op ult. April 1896. Terwijl het totaal verlies aan mijnwerkers bedroeg 1240 man ¹⁾ (in 1894/95 917), werden niet meer dan 831 man, ten deele „naamverwisselaars”, bijgeschreven, allen als „vrijwilligers” (in 1894/95 daarentegen 107 „singkeh's” en 1329 „vrijwilligers”, onder welke laatsten mede „naamverwisselaars”). Ofschoon de gemiddelde presentie sterkte over het geheele boekjaar 1895/96 volgens de boeken zou zijn geweest 8690 man, tegen 8390 in 1894/95, scheen, volgens de ontvangen opgaven, het werkelijke cijfer niet hoger te moeten worden aangeslagen dan respectievelijk 8550 en 8300 man.

Eene districtsgewijze specificatie van eenige der vorenstaande opgaven vindt men in het volgende staatje.

Namen der mijndistricten.	Aantal mijnen in oewerking geweest.	Aantal inge- schreven mijnwerkers (daaronder zoowel die, welke buiten de mijnploeg- gen werkten, als de verlof- gangers) op ult. April 1896.	Gemiddelde presentie sterkte aan mijn- werkers over het geheele boek- jaar.	Verkregen hoeveelheid, tin (in pikols) voor zoover gedurende het boekjaar inge- leverd (admini- stratieve productie).			
					Aantal ingedeel- den.	Werkelijke productie (in pikols).	Aantal ingedeel- den.
				Totaal.	Gemiddeld per hoofd.	Totaal.	Gemiddeld per hoofd.
Tandjong Pandan	a) 17	792	760	5 517,37			
Manggar	21	2 836	2 820	38 040,88			
Lenggang	18	3 200	3 120	31 478,03			
Boeding	b) 21	1 486	1 470	13 803,25			
Dindang	c) 12	568	520	6 083,46			
Totalen.	d) 89	e) 8 882	f) 8 690	94 922,99			
Over 1894/95 waren de totalen	g) 90	h) 9 296	f) 8 390	82 424,62			

a) Eén minder dan in 1894/95, zijnde in den loop van het boekjaar één mijn wegens de moeielijke ontginning van de magere erts-lagen ingetrokken.

b) In den loop van 1895/96 werden 3 van deze mijnen ingetrokken wegens uitputting der ertsvelden.

c) Als voren één mijn wegens de moeielijke ontginning van de arme erts-lagen.

d) Bovendien werkten 7 zelfstandige „noempangs”.

e) Namelijk 7349 bij de mijnploegen ingedeelden, 1485 buiten de mijnploegen werkenden (zoogenaamde werkzoekenden) en 48 verlof-gangers. Bovendien waren nog 15 man bij het hoofdbureau tewerkgesteld.

1) Het aantal Chineesche en inlandsche vrouwen in de mijnen bedroeg 444 en 83 (in 1894/95 408 en 97) en dat der kinderen 882 (in 1894/95 880).

f) Volgens de registers. In werkelijkheid moet echter de presente sterkte iets kleiner zijn geweest (zie hooger).

g) Bovendien werkten 8 zelfstandige „noempangs”.

h) Namelijk 7306 bij de mijnploegen, 1740 buiten de mijnploegen en 250 met verlof. Bovendien waren nog 10 man bij het hoofdbureau tewerkgesteld.

In verhouding tot het cijfer van 8550 man, dat, zooals hier-voor is gezegd, moet aangenomen worden als de in 1895/96 aanwezig geweest zijnde gemiddelde sterkte aan mijnwerkers (niet enkel aan ingedeelden bij de werkploegen, maar ook aan zoogenaamde werkzoekenden buiten die ploegen) kwam de „werkelijke” productie (93 521 pikol) te staan op gemiddeld 10.94 pikol per hoofd, tegen 10.10 pikol over 1894/95. Volgens deze algemeene gemiddelden, welke echter, in verband met den zeer uiteenlopenden ertsrijkdom van de in ontginning zijnde lagen in de verschillende districten, geen juist beeld kunnen geven van de ontginnings-intensiteit, zou deze dus in doorslag onge-

veer 9 pct. gestegen zijn. Bedoelde stijging was dan ook enkel een gevolg van de omstandigheid dat de Maatschappij, uit aanmerking van de lage tinprijzen, vele magere ertsterreinen, met name die getaxeed op de quanta 5, 6 en 7 per man en per jaar, buiten ontginning moest laten en op quantum 8 slechts onder gunstige omstandigheden liet werken. (Voor het exploitatiejaar 1896/97 is nochtans, in het belang van een regelmatigen gang der ontginningen, weder tot het in bewerking nemen van terreinen op quanta 8 en 7 teruggekeerd.)

Wanneer alleen rekening wordt gehouden met de bij de mijnploegen ingedeelden, met andere woorden, wanneer de „werkzoekenden” buiten aanmerking worden gelaten, wijst de „werkelijke” productie van 1894/95 gemiddeld per hoofd op 11.80, en die van 1895/96 op 12.71 pikol. Afzonderlijk voor de onder toeslag gewerkt hebbende en voor de overige ploegen was de „werkelijke” productie in beide boekjaren aldus:

Werkploegen onder toeslag gewerkt heb- bende	1894/95.		1895/96.			
	Aantal ingedeel- den.	Werkelijke productie (in pikols).	Aantal ingedeel- den.	Werkelijke productie (in pikols.)		
		Totaal.	Gemiddeld per hoofd.	Totaal.	Gemiddeld per hoofd.	
Overige werkploegen	5 158	52 451	10.16	4 711	49 244	10.45
	1 939	31 358	16.17	2 643	44 277	16.74
	7 097	83 809	11.80	7 354	93 521	12.71

De stijging van de hoofdelijke productie der toeslag- of quantum-ploegen van 10.16 tot 10.45 pikol ging algemeen gepaard met eene daling van den toeslag per man en per pikol. Die toeslag bedroeg gemiddeld f 56,35 per man en f 5,40 per pikol, tegen f 66,56 en f 6,92 in 1894/95.

De verdienste per ingedeelden mijnwerker — te wiens laste intusschen de „werkzoekenden” grootendeels komen — bedroeg in 1895/96 aan tinbetaling en toeslag, gerekend over de werkelijke productie, gemiddeld ruim f 290, tegen f 285 in het voorafgegane boekjaar. Dooreengenomen over de gewone- en de quantum-werkploegen werd namelijk de „werkelijke” productie van 1895/96 met de mijnen verrekend tegen gemiddeld f 22,79²⁾ per pikol, die van 1894/95 gemiddeld tegen f 24,19.

Voor verkoop gedurende het in behandeling zijnde boekjaar had de Maatschappij beschikbaar, na bijtelling van bij de eindweging te Batavia bevonden overwichten, 82 420 pikol tin, zijnde de bij de sluiting van het voorafgegane boekjaar 1894/95 voorhanden voorraad, uitmakende den oogst 1894/95, op ruim 53 pikol na, welke kleine hoeveelheid reeds vóór den afloop van dat boekjaar was verkocht. Van dezen voorraad (volgens de weging op Billiton, buiten bedoelde 53 pikol, bedragen hebbende 82 371 pikol, en op de balans over 1894/95 onder het actief uitgetrokken voor eene waarde van f 1 992 455, d. i. tegen f 24,19 per pikol, zijnde de gemiddelde prijs waartegen bedoeld tin met de mijnen was verrekend) werd gedurende 1895/96 te Batavia in zes veilingen te gelde gemaakt eene hoeveelheid van p. m. 78 060 pikol en op Billiton zelf aan tinnegieters verkocht of aldaar geldelijk aan de Maatschappij vergoed ruim 7 pikol, zoodat op ult. April 1896 nog onverkocht voorhanden bleef een restant van 4353 pikol uit den oogst 1894/95, uitmakende met den nieuwen oogst (levering over 1895/96) ad 94 923 pikol, of eigenlijk, daar 1 pikol in geld aan de Maatschappij vergoed was, 94 922 pikol, een totaal van 99 275 pikol. De zes veilingen van 1895/96 (de eerste gehouden in Juni 1895 en de vijf andere — t m April 1896 — achtereenvolgens om de twee maanden) brachten respectievelijk op f 42,74, f 44,06, f 45,42, f 42,78, f 41,77 en f 41,04 gemiddeld per pikol, gevende in doorslag over al de veilingen — bij eene totale opbrengst van f 3 350 210,82³⁾ — een algemeenen middenprijs van f 42,97, tegen f 44,59 in 1894/95 en f 52,56 in 1893/94.

Deze verdere daling der opbrengst van het product had ten gevolge dat de in 1895/96 behaalde geldelijke resultaten nog minder bevredigend waren dan in het voorafgegane boekjaar. Was toen het winstcijfer reeds niet hooger dan f 577 432,84 (waarvan het aan den Staat toekomende 5/8 of f 360 895,52³⁾ in Maart 1896 door de Maatschappij werd afgedragen), het boekjaar 1895/96 liet een

¹⁾ Hieronder o. a. 91 wegens overlijden, 165 geëvacueerd wegens ziekte, en 49 afgeschreven wegens gedwongen verwijdering, welke getallen in 1894/95 waren geweest 94, 168 en 72.

²⁾ Aan venda-salaris werd door de Maatschappij over deze zes veilingen te Batavia gestort f 41 906,06. Ter zake van in 1895 van Batavia uitgevoerd Billiton-tin werd aan uitvoerrecht geind f 154 570,62.

nog geringer bedrag ter verdeeling over, namelijk f 534 257,23⁵, waarvan aan den Staat is uit te keeren f 333 910,77.

Het tusschen de Maatschappij en de Regeering gerezen geschil over de vraag in hoever het zoogenaamd centraal-archief der Maatschappij (zijnde de verzameling kaarten, rapporten en boorlijsten, waarin zijn nedergelegd de resultaten van het in vorige jaren verrichte terreinonderzoek) als eene bezitting der Maatschappij in den zin van art. 5 van het concessie-contract moest worden aangemerkt (verg. vorig verslag, blz. 269), is sedert bij arbitrale uitspraak ten gunste van de Maatschappij beslist. Dientengevolge is de bij proces-verbaal van 22 December 1894 voorloopig op f 2 565 468,61 vastgestelde waarde van de bedoelde bezittingen alsnog vermeerderd met eene som van f 572 000, als waarde van het centraal-archief, en alzoo gebracht op f 3 137 468,61. ¹⁾ Voorts werd een geschil over de verdeeling der kosten van de gerechtelijke taxatie der meerbedoelde bezittingen in der minne verreffend en wel in dien zin, dat die kosten geheel behooren te worden gebracht ten laste van de algemeene winst- en verliesrekening. In verband daarmee is door de Maatschappij in Augustus 1896 aan de Regeering gerestitueerd de reeds door het Departement van Koloniën gestorte helft dier kosten, ad f 9111,32, en eene gelijke som alsnog gebracht ten laste van de winst- en verliesrekening over 1895-96. ²⁾

Vanwege de Maatschappij werd eene weg- en voetpad-kaart van Billiton op de schaal 1:200 000 vervaardigd, terwijl voorts weder het aanvullingsteekenwerk, aangevende den voortgang der ontginningen, werd verricht. Ten behoeve van het hoofdbureau van het mijnwezen te Batavia werd door den vertegenwoordiger der Maatschappij in Indië ingeleverd een tot 1894-95 bijgewerkt exemplaar der mijnkaarten van het eiland.

Bij het gedurende 1895-96 verrichte grondonderzoek, dat zich, behalve in het mijn-district Lenggang, weder bijna uitsluitend bepaalde tot aanvullingsonderzoek in de mijnen op terreinen welke in vroegere jaren reeds ontgonnen of vluchtig onderzocht waren, zoomede tot onderzoekingen op terreinen en in benedenrivieren, die door den hoofdingenieur bij den dienst van het mijnwezen dr. R. D. M. VERBEEK, als gevolg van het door hem verrichte geologisch onderzoek van Billiton (zie het verslag van 1894, blz. 246), als vermoedelijk nog loonend ertshoudend waren aangeduid, bleken de meeste van de gevonden ertslagen in de eerstbedoelde terreinen alleen onder lage quanta ontginbaar te zijn, terwijl de uitkomsten op de door dr. VERBEEK aangewezen terreinen over 't algemeen geheel negatief waren.

Ten einde tot de uiterste grens te gaan, waarop, in verband met de bestaande en te verwachten tinprijzen en met de voorwaarden van het concessie-contract, de exploitatie van de armere ertsvelden (die welke slechts onder quanta 8 — 5 ontginbaar zijn) nog loonend kan worden geacht, heeft de Maatschappij gedurende het loopende boekjaar van bedoelde terreinen der 3de categorie, zooals reeds hooger gezegd, in het belang van een regelmatig gang der ontginningen, weder eenige van die onder quanta 8 en 7 doen in bewerking nemen, doch tevens heeft zij er op gewezen dat, bij het langer voortduren van de tegenwoordige lage tinprijzen, eene ongewijzigde handhaving van het bestaande concessie-contract (Nederlandsch Staatsblad 1892 n°. 139, Indisch Staatsblad n°. 182) ten nadeele zou kunnen strekken van de stelselmatige algeheele ontginning van het nog op Billiton aanwezige tinerts. In verband hiermede heeft de Maatschappij eene wijziging van de 1ste alinea van art. 3 van het concessie-contract in overweging gegeven. De hierover tusschen de Regeering en de Maatschappij gevoerde voorloopige onderhandelingen hebben echter niet tot overeenstemming kunnen leiden.

Reeds sedert eenigen tijd was door de Maatschappij de aandacht der Regeering gevestigd op de wenschelijkheid om, nu door de vaststelling van een nieuw reglement op het rechtswezen in de assistent-residentie Billiton (Indisch Staatsblad 1892 n°. 183) de vroeger, ingevolge Indisch Staatsblad 1858 n°. 101a, door de administrateurs der Maatschappij uitgeoefende politie- en rechtsmacht was komen te vervallen, de onderlinge rechten

en verplichtingen der Maatschappij en der door haar van buiten het gewest ingevoerde werklieden door bijzondere bepalingen te regelen. Tevens meende de Maatschappij er op te moeten wijzen dat wanneer — zooals in den laatsten tijd als gevolg van eene gevorderde strengere naleving van Indisch Staatsblad 1868 n°. 8 het geval was — hare van elders aangevoerde werklieden ten volle werden onderworpen aan de algemeene bepalingen op de toelating in Nederlandsch-Indië van Oostersche vreemdelingen (Indisch Staatsblad 1872 n°. 40 en 1890 n°. 187), zij te dezen opzichte in minder gunstige omstandigheden was geplaatst dan de mede grootendeels met van buiten Nederlandsch-Indië afkomstige koelies werkende ondernemingen ter Sumatra's Oostkust, voor welke laatste ondernemingen bij art. 5 van Indisch Staatsblad 1892 n°. 138 uitdrukkelijk is bepaald dat het werkcontract voor den Chineeschen werkmans als toelating geldt voor den tijd gedurende welke het wordt nageleefd. Aan de geopperde bezwaren is tegemoetgekomen door de vaststelling bij ordonnantie van 20 November 1896 (Indisch Staatsblad n°. 233) van eene koelie-ordonnantie voor Billiton, in hoofdzaak van gelijken inhoud als die voor Sumatra's Oostkust (Indisch Staatsblad 1889 n°. 138 en 1891 n°. 72), behoudens de noodige aanvullingen om te voorzien in de praktische eischen van den mijnbouw op Billiton. Ook bevat de ordonnantie (zie art. 15) eene bepaling, als waarop hiervóór werd bedoeld, betreffende de niet-toepasselijkheid op de vreemde koelies, zoolang de werkcontracten worden nageleefd, van art. 1, 2de lid, en art. 4 der verordening van 1872 (Indisch Staatsblad n°. 40) op de toelating in Nederlandsch-Indië van Oostersche vreemdelingen. Voor het bij deze koelie-ordonnantie behoorende model-werkcontract en model-register van inschrijving zie Indisch Staatsblad 1896 n°. 234.

Riouwen en onderhoorigheden.

^{* 3)} *Mijnconcessie Singkep* (betreffende het tot den Lingga-archipel behorende eiland Singkep, ter grootte — naar berekening — van 116 650 bouws). Gedurende het op ult. Juni 1896 geëindigde werkjaar breidde de Singkep-Tin-Maatschappij hare ontginningen niet uit, doch werd in dezelfde groeven gewerkt als in 1894-95, namelijk in 8 in het binnenland (in het Rajastroomgebied) en in 4 aan de zuidoostkust van het eiland (hoofdzakelijk in de Dabo-vallei). Echter was de gemiddelde sterkte van de eigenlijke mijnwerkers, ongerekend de zieken, 950 man, tegen 849 man in 1894-95, toen het werkjaar, dat bij wijze van overgangmaatregel, in stede van op 1 Juli 1894, reeds op 1 Juni te voren was aangevangen, over 13 maanden had gelopen. Was toen, volgens nadere opgaven omtrent de uitkomsten der nasmelting, eene „werkelijke” productie verkregen van 13 012 pikol (23 294 blokken), d. i. gemiddeld per „mijnwerker” 15.32 pikol of — over 12 maanden berekend — 14.15 pikol, gedurende 1895-96 beliep de „werkelijke” productie, d. i. de hoeveelheid tin verkregen uit het in hetzelfde boekjaar uitgegraven erts (dat ditmaal alles nog vóór het einde daarvan volledig kon worden afgesmolten) 15 826 pikol (27 539 blokken) of gemiddeld 16.66 pikol per mijnwerker. Het mijnwerk vond in 1895-96 dan ook onder gunstige omstandigheden plaats. Gemiddeld waren er onder de dooreen gebezigde 1265 Chineezzen (hieronder voor het smeltwerk, het kolenbranden, verschillende ambachten en den transportdienst 226) 89 zieken daags, tegen 101 onder de in 1894-95 gebezigde 1108 Chineezzen (hieronder 158 voor de genoemde andere diensten dan het eigenlijke mijnwerk). Ten behoeve van het grondonderzoek, voor het bemannen van de laadprauwen en het stoomschip der Maatschappij, zoomede voor het werk aan de wegen waren bij de onderneming overigens in dienst gemiddeld 148 Maleiers en 12 Klingaleezen, en als wachtvolk 51 Bengaleezen. Over 1894-95 besliste de onderneming, buiten de 1108 Chineezzen, over 135 Maleiers en 45 Klingaleezen. Ten deele ook als gevolg van eene meer rationeele behandeling en verpleging in de hospitalen der onderneming kwamen in 1895-96 onder het werkvolk slechts 44 sterfgevallen voor, terwijl in 1894-95 de sterfte 277 man had bedragen. Tegen

¹⁾ Het betrekkelijk proces-verbaal is door partij-n op 15 September 1896 onderteekend.

²⁾ De hierbedoelde winst- en verliesrekening, zoomede de balans over 1895-96 zijn door den Minister van Koloniën goedgekeurd onder dagteekening van 13 October 1896. Onder dagteekening van 15 September te voren was dit ook geschied met de overeenkomstige stukken over 1894-95, de goedkeuring van welke laatste was voorbehouden in afwachting van de besissing in vorenbedoeld geschil over het aandeel van het Gouvernement in de taxatiekosten.

³⁾ De met een * aangeduide mijnconcessiën zijn met 's Gouvernements goedkeuring verleend door de hoofden van inlandsche rijken of landschappen, aan wie in meerdere of mindere mate het recht van zelfbestuur is gelaten.

Over een paar in Februari 1896 gebrachte wijzigingen in het in 1889 Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4769 voorgeschreven model-contract voor mijnontginning in inlandsche staten wordt gehandeld in § 4 hierna; zie aldaar het medegedeelde onder „Mijnconcessie Boeloe Telang.”

683 in 1894/95, werden in 1895/96 aangevoerd 637 koelies voor de mijnen, namelijk 588 door werving verkregen en 49 vrijwilligers. Daarentegen vertrokken of werden weggezonden 128 en deserteerden 72 Chineezers (in 1894/95 248 en 94).

Zooals reeds gezegd, leverde het in 1895/96 uitgegraven erts 15 826 pikol (27 539 blokken) tin uit (daaronder 207 pikol of 358 blokken verkregen uit tinslakken, enz.)¹⁾, doch bleef erts, noch tinslakken ter nasmelting in 1896/97 over. Uit de in 1895/96 plaats gehad hebbende nasmelting (wegens overgebleven tinslakken uit den oogst 1894/95) werd bovendien verkregen, in plaats van de geraamde 100 pikol tin (180 blokken), eene hoeveelheid van 284 pikol (501 blokken), zoodat in het geheel in 1895/96 ingeleverd werd (de zogenaamde „administratieve” productie) 16 110 pikol (28 040 blokken) tin.

Bedoelde administratieve productie kwam te staan op gemiddeld \$ 13.77 per pikol, betaald aan de mijnen, tegen \$ 13.82 in 1894/95. De normale betaling aan de mijnwerkers bleef bepaald op \$ 13 per pikol, doch voor het in Dabo gewonnen tin, in 1895/96 bedragen hebbende 1931 pikol, werd bovendien een toeslag tegoeft gedaan, die in genoemd werkjaar gemiddeld beliep \$ 6.42 per pikol, zijnde \$ 0.22 meer dan in 1894/95. (De gemiddelde dollarkoers was over beide werkjaren dezelfde, namelijk f 1.35.)

De met rails belegde transportweg van het binnenland (Rajja-gebied), waar de voornaamste ontginningen worden aangetroffen (aldaar werd in 1895/96 13 895 pikol tin gewonnen of bijna 88 pct. van het totaal), naar de noordkust van het eiland kwam gereed en het tramspoor (duwtram), ter lengte van 9 K.M. en met eene spoorwijdte van 50 c.M., werd in gebruik genomen. Ook kwam gereed de weg van de hoofdplaats Dabo naar de mijn Rajja, welke weg geschikt is om te paard of per rijwiel te worden bereden.

De veiligheid liet gedurende 1895/96 op Singkep niets te wenschen over; rooverijen ten nadeele van de Maatschappij door Chineesche landbouwers, zooals vroeger wel plaats hadden, kwamen niet voor. Deze lieden gedroegen zich over 't algemeen zeer ordelijk. Slechts een enkele werd schuldig bevonden aan aanmoediging tot niet-naleving van de werkcontracten, door het verlenen van huisvesting aan weggelopen contract-koelies.

Het booronderzoek had in 1895/96 voornamelijk ten doel de terreinen af te boren, waaruit de productie van 1896/97 zou moeten verkregen worden. Over het algemeen waren de resultaten der boringen gunstig, zoodat aan het bestaande twaalfstal ontginningen twee nieuwe zouden kunnen worden toegevoegd. Met de verkenningen van het eiland werden betere uitkomsten verkregen dan in het voorafgegangene jaar, daar vele nieuwe terreinen werden gevonden, waarvan er twee met groote boren werden onderzocht en vermoedelijk ontginbaar zullen blijken.

In de hier te lande om de twee maanden gehouden veilingen werden door de Maatschappij te gelde gemaakt 9720 blokken als restant der productie van 1894/95, benevens 10 280 blokken uit den oogst 1895/96, te zamen dus 20 000 blokken, welke opbrachten f 499 191, namelijk per 50 K.G. achtereenvolgens f 38.32 (September 1895), f 38.55 (November), f 35.47 (Januari 1896), f 35.84 (Maart) en f 36.19 (Mei). makende een algemeen middenprijs van f 36.73, tegen f 38.60 in 1894/95. Op ult. Juni 1896 bleven derhalve van de inlevering gedurende het toen geëindigde boekjaar nog 17 760 blokken (p. m. 10 222 pikol) beschikbaar voor den verkoop in 1896/97.

De winst- en verliesrekening der Maatschappij wees over 1895/96 een winstsaldo aan van f 124 220, welk bedrag voor een deel werd aangewend tot het doen van afschrijvingen en voor het overige tot het voor 't eerst uitkeeren van een dividend (à 5 pct.) over het maatschappelijk kapitaal van f 1 500 000.

§ 3. Steenkolen.

J a v a.

Mijnconcessie Sedan (betreffende een mijnveld ter grootte van 2747 bouws, in het district Sedan der afdeling en residentie Rembang). Evenals in het voorafgegangene jaar was gedurende 1895

in dit concessie terrein (in 1893 overgeschreven ten name van de „Soerabaijische Bank- en Handelsvereniging” te Amsterdam) nog slechts één kolenlaag in exploitatie, waaruit, door niet voor vast aan de onderneming verbonden werklieden (Javanen uit de omliggende dessa's), eene hoeveelheid van 798 ton kolen werd gewonnen. Daarvan werd 628 ton tot briquetten verwerkt, welke werden gefabriceerd van het kolengruis en de stukken kleiner dan 5 c.M.²; de overige 170 ton waren stukkolens. Van de briquetten werd 273 ton aan de suikerfabriek Wonopringgo (residentie Pekalongan) verkocht, terwijl aan den waterstaat te Koedoes (residentie Japara) en aan de suikerfabriek Tanggoelangan in de residentie Soerabaya respectievelijk 25 en 14 ton stukkolens geleverd werd. De rest werd, zooals gewoonlijk, van het ontginningsterrein eerst per kar naar de strandplaats Lassem of Dassoen en van daar per prauw naar Soerabaya vervoerd. In verband met de nog steeds ruim voorziene kolenmarkt op Java werd besloten tot verdere inkrimping van de werkzaamheden. In 1895 (het vijfde jaar der ontginning) werd weder met verlies gewerkt, zoodat ook toen cijns niet verschuldigd was. Het over het tijdvak van 1 November 1894 t m 31 October 1895 op te brengen vast recht, ad f 686,75, werd medio 1895 gestort.

S u m a t r a.

a. Gouvernementsontginning.

Ombilien-kolenveld (Sumatra's Westkust). Terwijl over de met de kolenontginning samenhangende spoorwegexploitatie reeds gehandeld is op blz. 146 hiervóór, zijn te dezer plaatse alleen de uitkomsten der mijnonderneming te bespreken.

Blijkens de reeds aan de Staten-Generaal medegedeelde „Aanleg- en exploitatierekening der ontginning van het Ombilien-kolenveld over 1892—1895”²⁾ beliepen in 1895 de bruto ontvangsten der ontginning (wegens verstrekking tegen regularisatieprijzen van 75 025 ton stuk- en gruis-kolen aan andere dienststakken en wegens verkoop aan particulieren van 28 075 ton) f 1 250 878, en de bruto uitgaven (waaronder o. a. f 40 082 voor oprichting van gebouwen, daar op ult. 1894 feitelijk de aanleg nog niet was afgelopen) f 1 101 270. Van het overschot, ten bedrage van f 149 608, werd f 48 846 bestemd voor afschrijvingen, voornamelijk op oprichtingskosten, en het overige, ad f 100 762, op de exploitatierekening van het kolenveld als winst geboekt. Laatsbedoelde rekening werd namelijk over 1895, met inbegrip van gemeld bedrag van f 48 846, belast met f 1 151 916, en wegens de opbrengst der verkochte kolen (vermeerderd met f 1800 voor hetgeen de voorraad kolen in het magazijn te Emmahaven op ult. 1895 meer bedroeg dan op ult. 1894) goedgeschreven met f 1 252 678, derhalve een voordelig verschil als voren van f 100 762 (tegen f 5570, volgens verbeterde opgaven, over 1894). In verband met voormelde afschrijving wees de aanlegrekening van het kolenveld, welke op ult. 1894, met inbegrip van den voorraad verbruiksgoederen, bedroeg f 1 287 208, op ult. 1895, met inbegrip als voren, een eindeijfer aan van f 1 238 362.

Tegenover het totaal der tot ult. 1895 voor de kolenonderneming gedane uitgaven, ad f 3 690 809 (namelijk f 1 238 362 waarmede de aanlegrekening nog belast bleef en f 2 452 447³⁾ ten laste der exploitatierekening geboekt), was tot ult. 1895 ontvangen f 2 490 366, zoodat gezegd kon worden dat op genoemden datum in de kolenonderneming nog stak (zonder rente te rekenen) een kapitaal van f 1 200 443.

De aanlegrekening betreffende de ten dienste der kolenonderneming te Emmahaven gemaakte werken (kolenstort, kolenmagazijn, enz.) verminderde in 1895 van f 530 693 tot f 521 137 door inlevering van overcomplete bij den bouw gebruikte materialen.

Gaandeweg werd in het kolenveld onder gunstiger omstandigheden gewerkt. De productie, met andere woorden de afvoer van het kolenetablisement van stuk- en gruis-kolen, toch steeg, van 47 833 en 72 451 ton achtereenvolgens in 1892/93 en 1894, tot 107 942 ton in 1895, zijnde gemiddeld per maand 8996 ton, terwijl dit gemiddelde in de eerste helft van 1896 bedroeg 9923 of over

²⁾ Gedrukt als bijlage C der Memorie van Toelichting bij de ontwerp Indische begrooting voor 1897 (Zitting 1896-1897-4 n°. 6).

³⁾ Ongerekend de bovenbedoelde f 1800 wegens meerdere waarde der op ult. 1895 te Emmahaven voorhanden kolen dan op ult. 1894.

¹⁾ In 1894/95 werd ook een klein gedeelte product verkregen uit erts dat van Maleiers was opgekocht. In 1895/96 werd echter van de zijde der onderneming aan de zoodanigen geen vergunning meer verleend tot ontginning van tinerts.

bedeelde zes maanden 59 540 ton, niettegenstaande sedert April de gebeurtenissen in Atjeh een vrij groot aantal veroordeelden tot dwangarbeid aan de ontginning deden onttrekken. De gang der werkzaamheden liet namelijk in 1896 een voordeelerig gebruik der werkkrachten toe, ook door het bezigen van dierlijke trekkracht (karbouwen) voor den afvoer der kolen naar het zeehuis.¹⁾ In verband met een en ander steeg de hoeveelheid, die door de in het kolenveld werkende veroordeelden (wier aantal per werkdag dooreen genomen bedroeg in 1895 1373, doch in het

1ste halfjaar 1896 daalde tot 1279) werd aan den dag gebracht, van gemiddeld 0.20 en bijna 0.25 ton kolen per man en per dagdienst achtereenvolgens in 1894 en van 1895, tot gemiddeld bijna 0.30 ton in de eerste zes maanden van 1896.

Hoe de productie van 1895 en van het eerste halfjaar 1896 verdeeld was over de verschillende punten waarop in het kolenveld gewerkt werd, kan — althans van Mei 1895 af — blijken uit het volgende overzicht, tevens aangevende de gemiddelde sterkte van het arbeidend personeel.

Maanden.	Gemiddelde sterkte per werkdag van het arbeidend personeel (voor zooveel voor het werk beschikbaar).		Verdeeling der productie (in tonnen kolen en gruis) over de verschillende mijnen.						Productie (afgevoerde hoeveelheden) in tonnen.					
	Dwang-arbeiders.	Vrije arbeiders.	Mijn Loento I.	Mijn Loento III. a)	Mijn Pandjang.	Mijn Doerian I.	Mijn Waringin I. b)	Mijnen Doerian II en III en Waringin III (later Doerian IV). c)	Kolen.	Gruis.	Te zamen.			
1895.														
Januari	1058	232										6 467 ^s	779 ^s	7 247
Februari	1105	214										6 992 ^s	286	7 278 ^s
Maart	1218	202										8 291	61 ^s	8 352 ^s
April	1367	193										8 032	81	8 113
Mei	1580	149	d) 1050	5549	390	2 152	365					8 853 ^s	652 ^s	9 506
Juni	1659	110	d) 1040	5750	920	1810	1 029					9 407	1 142	10 549
1ste halfjaar . . .	1332	183										48 043 ^s	3 002 ^s	51 046
(Over de maanden vóór Mei 1895 is van de productie niet voor elke mijn afzonderlijk aanteekening gehouden.)														
Juli	1587	91	670	5 750	920	1 430	1 328	8 842	1 256	10 098				
Augustus	1464	89	400	4 800	944	850	1 700	8 513 ^s	1 030 ^s	9 544				
September e)	1342	98	200	4 800	900	550	1 304	8 947	134	9 081				
October	1378	71	140	5 150	880	1 270	750	8 31	1 759	9 021				
November	1325	68	„	4 320	910	2 300	750	8 998	637	9 635				
December	1391	51	167	3 840	1 540	3 140	„	8 575	942	9 517				
2de halfjaar . . .	1415	f) 78	1577	28 660	6 094	13 194	7 394	51 137 ^s	5 758 ^s	56 896				
									1ste halfjaar 1895 als boven . . .			48 043 ^s	3 002 ^s	51 046
									Totaal 1895 . . .			99 181	8 761	107 942
1896.														
Januari	1444	92	102	2 620	2 030	3 900	1 230					9 882		
Februari	1353	84	„	2 720	2 480	3 200	„					10 120		
Maart	1374	69	150	2 750	2 900	3 300	„					10 947		
April	1257	84	520	2 420	2 300	3 430	„					10 479		
Mei	1147	78	570	1 200	1 930	g) 3 600	„					9 603		
Juni	1104	95	720	„	2 460	h) 3 000	„					8 509		
1ste halfjaar . . .	1279	83	2062	11 710	14 100	20 430	„	11 238	(De splitsing in stuk- en gruis kolen is over dit tijdvak nog niet opgegeven.)			59 540		

a) De mijn Loento III, die van den beginne af ontgonnen werd en in het tweede halfjaar 1895 ruim 50 pct. der toen verkregen totale productie opleverde, droeg in de eerste vijf maanden van 1896 nog ruim 24 pct. tot de productie bij en werd toen verlaten. Inmiddels was er naar gestreefd om, tegen dien tijd, aan de mijn Doerian I zodanige uitbreiding te geven dat deze gedurende verscheidene jaren de voornaamste zal kunnen zijn. Reeds gedurende het 1ste halfjaar 1896 werd dan ook uit de Doerian-mijnen ruim de helft der productie gewonnen.

b) De afbouw van mijn Waringin I liep in December 1895 ten einde.

c) De mijnen Doerian II en III. — aangezet, zoals later is gebleken, op eene plaatselijke opheffing — leverden betrekkelijk weinig kolen. De afbouw van de resten dezer beide mijnen werd, wegens groote onreinheid van de gewonnen kolen, respectievelijk in November 1895 en Mei 1896 gestaakt. In Januari 1896 werd in Waringin III verbinding verkregen met een gedeelte van Doerian I. Vereenigd met dit gedeelte werd Waringin III sedert aangeleid als Doerian IV.

d) Hieronder ook productie van mijn Loento II (boven). De galerij, waaruit deze kolen werden gewonnen, werd niet verder gedreven. Sedert werden bij de werkzaamheden veel moeilijkheden ondervonden. Ten gevolge van de vermindering van werkkrachten in April 1896 werd besloten het voortzetten van de toen onderhanden galerij tijdelijk te staken.

e) De per mijn opgegeven hoeveelheden over September 1895 wijzen gezamenlijk 9104 ton aan, derhalve 23 ton meer dan de opgaaf in de laatste kolom van het staattie.

f) De vermindering sedert Januari 1895 van het aantal vrije arbeiders was een gevolg van het afloopen der aanlegwerken. Hiervóór werd reeds bedoeld op eene in 1896 gebrachte verbetering in het transport der kolen buiten de mijn door het gebruik van karbouwen. De daarbij behulpzame vrije lieden van den transport-aannemer zijn niet in de hier opgegeven cijfers der werkkrachten begrepen.

g) Naamelijk 1200 ton pijler- of afbouw kolen en 2400 ton galerij- of voorbereiding-kolen.

h) Als voren 1100 en 1900.

Volgens het in Juli/Augustus 1896 ingediende halfjaarlijksch verslag zoewel van den bij de kolenonderneming gedetacheerden mijningenieur als van den — sedert afgetreden²⁾ — hoofd-ingenieur, chef van den spoorwegdienst en tevens van den dienst

der kolenontginning, den heer J. W. IJZERMAN, was de toestand van den arbeid in het kolenveld over het algemeen gunstig te noemen. Zonder daaromtrent in verdere bijzonderheden te treden, zij hier slechts gewezen op de voorloopig zeer gunstige resultaten van het bewesten Doerian gelegen gedeelte, waar de groote regelmatigheid der in vorige verslagen meermalen besproken laag A reeds over eene lengte van 435 M. geconstateerd werd, terwijl verwacht mocht worden dat deze nog belangrijk verder zal doorloopen om naar het westen tegen eene niet veel beteekenende storting te stuiten. De reeds jaren geleden uitgesproken verwachting — zoo besluit de hoofd-ingenieur zijne mededeelingen — dat het westelijk deel van het kolenveld veel minder verworpen zou zijn dan het oostelijk wordt hierdoor gelukkig verwezenlijkt. De voorraad af te bouwen kool is nu reeds voldoende voor drie jaren exploitatie, terwijl hij bij

¹⁾ Het gebruik van karbouwen voldeed zoo goed, dat het voornemen bestond om te trachten deze dieren ook te benutten voor het ondergrondsch transport der kolen, waardoor het groote bezwaar, dat lange galerijen in dit opzicht opleverden, zou kunnen worden weggenomen.

²⁾ Den heer IJZERMAN werd op zijn verzoek, met ingang van 18 September 1896, een eervol ontslag uit 's lands dienst verleend onder toekenning van pensioen. Met de tweeledige functiën van den aftredenden titularis werd alstoen belast de tijdelijke chef der exploitatie van den dienst der staats-spoorwegen ter Sumatra's Westkust, tevens chef der tweede afdeeling van dien spoorwegdienst, de heer TH. A. M. RUIJS.

het voortzetten van de voorbereidingswerken steeds zal vermeerderen. Behoeft dus voor de quantiteit aan kolen geen zorg te bestaan, de met de dagelijksche leiding der ontginning belaste mijnengenieur wijst er ook op dat de qualiteit niet te wenschen zal overlaten, omdat de thans voorbereide gedeelten geacht moeten worden beter te zijn dan vele vroeger ontgonnen gedeelten, terwijl ook de toeneming van den afbouw in de laag C, waaraan spoedig uitbreiding zou worden gegeven, nog betere kolen zal doen aantreffen.

Ondanks het in de mijnen aan den arbeid zijnde personeel in het eerste halfjaar 1896 kleiner was, daalden de kosten van het winnen der kolen weder niet onbelangrijk. Kwamen in 1895 die uitgaven te staan op gemiddeld f 3,10 per ton aan exploitatie (wegens traktementen en arbeidsloonen, verlichting, schietmiddelen, hout, gereedschappen en diversen) en f 0,96 per ton aan aanlegkosten, dus te zamen op f 4,06, in het eerste semester van 1896 was dit laatste cijfer f 2,86 (f 2,38 + f 0,48).

Aan de boekhouding over 1895 is omtrent de verder op de kolen vallende uitgaven nog het volgende te ontleenen.

Bij aflevering op den spoorweg te Sawah Loento kwamen de productiekosten te staan op f 4,50 per ton, daar het evengenoemd bedrag van f 4,06 nog moet vermeerderd worden met f 0,07⁵ aan premie voor het personeel ¹⁾, f 0,30 aan uitgaven der directie en f 0,06⁵ aan spillage (1.6 pct.). Voor het spoorwegvervoer werd betaald, met inbegrip van f 0,10 voor het rangereen te Sawah Loento, netto f 3,25 per ton. Bij aanbrengrst te Emmahaven kostten de kolen dus f 7,75. Geladen in de vrachtschepen, kwamen de kolen te staan op f 8,15 (het kostende bij aanbrengrst te Emmahaven vermeerderd met f 0,40 per ton voor het door de stortinrichting storten en „trimmen“ in de schepen); geleverd in de bunkers der schepen op f 8,75 (de kosten bij aanbrengrst te Emmahaven vermeerderd met f 1 per ton voor kosten van opslag in het magazijn en het dragen in de bunkers) en geleverd op Java en in de buitenbezittingen gemiddeld op f 12,37 (f 8,15 vermeerderd met f 4,22 als gemiddeld bedrag per ton — zie lager noot *a* — van de kosten van het zeevervoer). Vergeleken met de opbrengst der aan de marine en andere dienststakken op Java en aan de marine te Olehleh en Makasser geleverde kolen, waarvoor gemiddeld verkregen werd (zie mede noot *a*) f 14,29⁵ per ton, niettegenstaande de regularisatieprijzen voor elke plaats van aanbrengrst f 1,25 per ton lager gesteld waren dan voor 1894 ²⁾, zoomede met de door particulieren betaalde prijzen, welke voor de langs den spoorweg ge-

leverde kolen gemiddeld f 5,50 en voor leveringen te Emmahaven gemiddeld f 11,35 per ton bedroegen, blijkt dat in 1895 op alle leveringen gewonnen werd.

Van de verschillende leveringen gedurende 1895 en hare opbrengst geeft de volgende specificatie een overzicht.

Rechtstreeks uit het kolenveld verzonden:	Aantal tonnen (meerendeels afgeronde cijfers).			TOTALE OPBRENGST.
	Kolen.	Gruis.	Tezamen.	
aan het magazijn der staatsspoorwegen verstrekt	11 870 ⁵	2 257	14 133 ⁵	f 70 667
aan het departement van oorlog, aan dat der burgerlijke openbare werken en aan dat van onderwijs, eeredienst en nijverheid op één of meer aan den spoorweg gelegen plaatsen <i>aan particulieren</i> op plaatsen aan den spoorweg gelegen	57	18	75	947
Uit het magazijn te Emmahaven verstrekt: vervoerd naar en geleverd op verschillende plaatsen van Java: aan de marine 8238 ton kolen, en aan het departement der burgerlijke openbare werken ten behoeve van de staats spoorwegen 37 265 ⁵ en ten behoeve van den waterstaat 5296 ⁵ ton kolen, gezamenlijk	50 821	*	50 821	718 048
vervoerd naar Olehleh en Makasser en verkocht aan de marine	9 678 ⁵	*	9 678 ⁵	148 801
te Emmahaven zelf aan de marine	317	*	317	4 759
te Emmahaven <i>aan particulieren</i> : aan de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij	15 316	2 520 ⁵	17 845 ⁵	197 787
aan de Maatschappij „Nederland“	6 962 ⁵	*	6 962 ⁵	83 547
aan andere stoomschepen en particulieren	1 475	266	1 741	19 948
	96 868	6 232	103 100	f 1 250 878
als brandstof verstrekt aan het voor het zeevervoer der kolen gebezigde (gehauerde) stoomschip <i>Celebes</i>	769	2 292	3 061	
Totaal der in 1895 verkochte en verstrekte hoeveelheden kolen en gruis (in tonnen).	97 637	8 524	106 161	
Daar de productie van 1895 beliep (met inbegrip van het restant in het magazijn te Emmahaven op ult. 1894, ad 4341 ton) 112 283 ton (102 456 ton stukkolen en 9827 ton gruis-kolen), voor welk laatste totaal echter om de in noot <i>b</i> hieronder vermelde reden te lezen is <i>b</i>)	102 632	9 792	112 424	
zou dus op ult. 1895 in het magazijn te Emmahaven nog moeten zijn voorhanden gebleven	4 995	1 268	6 263	
De spillage bleek echter bedragen te hebben	1 492	250	1 742	
daar de opneming van het restant in het magazijn op ult. 1895 slechts uitwees	3 503	4 018	4 521	

1) Het bedrag der aan de verschillende amtenaren en beambten van de onderneming uit te keeren premie (zie noot 4 op blz. 272 van het vorig verslag) werd voor 1896 in gelijker voege geregeld als voor 1895, met dien verstande evenwel dat de limite voor de zelfkosten der kolen werd bepaald op f 3 per ton (gouvernementsbesluit dd. 5 Februari 1896 n°. 10).

2) In verband met de daling der marktwaarde van Engelsche kolen zijn voor 1896 de hierbedoelde regularisatieprijzen opnieuw lager gesteld, namelijk f 0,75 per ton minder dan voor 1895 (gouvernementsbesluit dd. 19 April 1896 n°. 7). Ook in de tot dusver bestaande voorloopige regelingen van Juni 1893 en Maart 1894 (zie het verslag van 1894, blz. 254) omtrent den verkoopprijs aan particulieren te Emmahaven en op plaatsen, langs den Sumatra-spoorweg gelegen, werd in 1896 eenige wijziging gebracht, door namelijk den minimum-prijs voor den verkoop van stukkolen op den wal te Emmahaven van f 10 tot f 9 per ton te verlagen (gouvernementsbesluit dd. 20 Mei 1896 n°. 8).

Onder de plaatsen, waarheen de Omбилen-kolen vanwege den dienst der ontginning over zee zijn te verzenden, werd thans ook opgenomen de haven Sabang op het eiland Weh nabij Atjeh's noordkust, waar in het voorjaar van 1896 het in vorige verslagen besproken particuliere koln-etablissement met aanlegsteigers en sedert ook een kust- en een oeverlicht gereed kwamen (verg. blz. 4 en 59 hiervóór), terwijl de haven Sabang eerlang ook aan het wereldtelegraafnet wordt aangesloten (verg. blz. 163 hiervóór).

Hieronder laat men eene volledige opgaaf volgen van de voor de jaren 1895 en 1896 vastgestelde regularisatieprijzen:

	voor 1895.	voor 1896.
voor den dienst der staatsspoorwegen en der kolenontginning ter Sumatra's Westkust: geleverd op den spoorwegwagten te Sawah Loento	f 5,00	f 5,00
voor alle andere diensten:		
geleverd op 'en spoorwegwagten op een der stations of halten van den Sumatra-spoorweg, zoomede te Emmahaven in de bunkers der schepen	15,00	14,25
geleverd op eene der volgende plaatsen van Nederlandsch-Indië, waar daartoe geschikte steigers zijn op den steiger, of op reeden in de prauwen:		
te Tandjong Priok	13,25	12,50
„ Tjilatjap	14,25	13,50
„ Sorabajas op de reede	13,75	13,00
„ id. in het bassin van het marine-etablissement	14,25	13,50
„ Probolinggo	15,25	14,50
„ Sidatjoe Lawas (zie blz. 137 hiervóór)	15,75	15,00
„ Tagal, Cheribon, Pekalongan en Samarang	17,75	17,00
„ Panaroekan	15,75	15,00

a) Deze vanwege den dienst der kolenontginning over zee vervoerde kolen brachten dus op f 861 849, d. i. gemiddeld per ton f 14,29⁵, terwijl de kosten, met inbegrip van de vracht tot de plaatsen van aflevering, berekend worden te hebben bedroegen f 12,37 per ton, namelijk f 8,15 tot Emmahaven + f 4,22 voor kosten van zeevervoer. Voor het vervoer dezer 60 499⁵ ton kolen naar andere havens werd namelijk uitgegeven f 291 780 per ton, te verminderen met eene som van f 63 307, welke aan den exploitatiehienst van den spoorweg ten goede kwam wegens de vanwege dien dienst verrichte werkzaamheden met de aflevering der kolen in verband staande, doch te vermeerderen met de kosten der voor den overvoer verbruikte brandstof ad f 26 784 (3061 ton kolen en gruis gemiddeld *a* f 8,75 per ton), zoodat de vervoerkosten ten slotte kwamen te staan op f 255 257.

b) Namelijk in aanmerking nemende het verschil tusschen de weging bij afzending uit het kolenveld en de weging bij aflevering hetzij op langs den spoorweg gelegen plaatsen, hetzij in het magazijn te Emmahaven. De weging bij uitlevering gaf namelijk, in plaats van 167 942 ton, 108 083 ton, dat is 141 ton meer (aan stukkolen 176 ton meer, doch aan gruis-kolen 35 ton minder).

Met betrekking tot de verschillende inrichtingen en gebouwen buiten de mijnen zij vermeld dat, ten gevolge van de toeneming der productie, de zee- en laadinrichting eenige uitbreiding vereischte, welke in Mei 1896 gereed kwam. In de huisvesting van personeel en werkvolk werd door herstellingen aan bestaande en oprichting van eenige nieuwe gebouwen verbetering aangebracht, zoodat de werkzaamheden daaraan zich in de eerste jaren zullen kunnen bepalen tot een gering onderhoud. Ter voorziening in het gebrek aan water op het etablissement Doerian werd eene leiding aangelegd uit de Boven-Soempahan. Deze leiding, welke voldoende capaciteit zal bezitten om ook de etablissementen Waringin en Pandjang van drink- en badwater te voorzien, zou waarschijnlijk tegen het einde van Augustus

te Olehleh (Atjeh)	} <i>a</i> . bij aanbrengrst <i>buiten tussehenkomst</i> van den aanemer voor de levering der in Atjeh door het Gouvernement benooidigde kolen	f 14,75	f 14,00
		} <i>b</i> . bij aanbrengrst <i>door</i> bedoelden aannemer	9,25
„ Sabang (Poeloe Weh)	} als bij <i>a</i>		—
„ „ „		„ „ <i>b</i>	—
„ Telok Betong (Lampongsche Districten)		23,75	23,00
„ Makasser		17,25	16,50
„ Amboina		20,25	19,50

1896 zijn voltooid.

De gezondheidstoestand onder de bij de ontginning te werk gestelde dwangarbeiders, welke zich gedurende 1895 eenigszins ongunstig liet aanzien, werd in het eerste halfjaar 1896 veel beter, hetgeen schijnt te moeten worden toegeschreven aan het ophouden van het grondverzet bij het etablissement Doerian. Overigens werd verwacht dat de ingebruikstelling van de hiervoor bedoelde waterleiding nog veel tot verbetering van den gezondheidstoestand zou bijdragen.

Wat het gebruik van de Ombilien-kolen als brandstof voor stoomschepen en locomotieven betreft, blijft het oordeel gunstig luiden (verg. blz. 55/56 hiervoor).

De laatstelijk, tegen eene huursom van f 8500 's maands, voor het jaar 1896 vernieuwde huur van het particuliere stoomschip *Celebes*, ten behoeve van het kolenvoer uit Emmahaven naar andere deelen van den Archipel (zie vorig verslag, blz. 271, noot 4), werd bij gouvernementsbesluit van 22 Augustus 1896 n. 23 nader verlengd tot ult. Juni 1897, doch thans tegen eene huursom van f 9000 per maand, zooals ook gedurende de tweede helft van 1895 was betaald. Intusschen was reeds bij gouvernementsbesluit van 7 Maart 1896 n. 3 machtiging verleend om, na tijdige aankondiging ook hier te lande, voor het bedoelde vervoer te Batavia eene openbare aanbesteding te houden, en wel voor een tijdvak van 2 $\frac{1}{2}$, dan wel van 7 $\frac{1}{2}$ jaren (later veranderd in 8 $\frac{1}{2}$ jaren), aanvangende 1 Juli 1897. Was bij de oorspronkelijke aanbesteding-voorwaarden gerekend op het vervoer ook naar plaatsen beoosten Soerabaja, welke voorziening het 3de perceel der aanbesteding uitmaakte, sedert vond de Indische Regeering aanleiding om de levering der in het oostelijk deel van den Archipel voor 's lands dienst benodigde kolen gedurende een vijftal jaren te gunnen aan de „Steenkolen-Maatschappij Oost-Borneo" (zie de volgende blz.). In verband daarmee werd later bekend gemaakt dat bij de op 7 September 1896 te houden aanbesteding voor het transport van Ombilien-kolen uit Emmahaven naar de van gouvernementswege aan te wijzen havens en reeden in Nederlandsch-Indië voor het tijdvak van 1 Juli 1897 t m ult. 1899, dan wel t m ult. 1905, alleen toewijzing zou plaats hebben van het 1ste en 2de perceel van het transport, hetzij gezamenlijk, hetzij elk afzonderlijk. Voor laatstgenoemd tijdvak zijn de beide perceelen van het transport voorloopig — en sedert (ingevolge gouvernementsbesluit dd. 14 September 1896 n. 4) definitief — toegewezen aan de Koninklijke Paketvaart-Maatschappij als minste inschrijfster. Het transport der kolen van Emmahaven naar onderstaande plaatsen zal nu van 1 Juli 1897 af geschieden tegen de volgende prijzen per ton:

1ste perceel.		naar Telok Betong f 2.83	
naar Tandjong Priok (kolendepôt		- Poatjan Ketjil (Siboga) . .	2.83
der marne	f 2.83	- Oehleh	4.08
• id. (andere diensten)	2.83	- Sabang Poeloe Weh	3.50
• Anjer	2.83		
• Soeratinja (reede)	3.54		
• id. (bassin)	3.79		
• Cheribon, Tagal, Pekalongan		• Laboan Deli	9.48
en Samarang	3.53	- Poeloe Bagres (Riouw) . .	9.83
• Sidajoe Lawas	3.61	- Pjambi	8.84
• Tjilatjap	3.40	- Palembang	7.33
		- Muntok	7.33

Berekend over de bekend gemaakte raming der te transporteren hoeveelheden gedurende den geheelen loop van het contract, zijnde gedurende de eerste 2 $\frac{1}{2}$ jaar (tot zoolang worden nog aanvoeren te Sidajoe Lawas noodig geacht) 78700 ton per jaar, en gedurende de overige 6 jaren 73900 ton per jaar, zal de totale aannemings-som f 2413959 bedragen. Het Gouvernement heeft zich bij het contract de bevoegdheid bedongen om door de Maatschappij op den voet der aannemingsvoorwaarden Ombilien-kolen ook naar andere dan de hiervoor genoemde plaatsen te doen vervoeren, zullende de prijs voor het transport derwaarts in onderling overleg en anders door scheidsliden worden bepaald.

b. Ontginningen krachtens concessie.

Mijnconcessie Bahang (betreffende een mijnveld ter grootte van ruim 15 bouws in de marga Lawang Kideel, behoorende tot de onderafdeeling Lematang Ilir der residentie Palembang). Met uitzondering van een mandoor, die het toezicht op het uitgraven van de steenkolen houdt en tegen een loon van f 15 's maands is aangesteld, waren gedurende 1895 geene vaste koelies op deze van Januari 1894 dagtekenende onderneming werkzaam. De ontginning geschiedde door de omwonende bevolking, aan welke voor elke naar Moeara Enim afgevoerde ton kolen f 4.80 en voor elke naar Palembang getransporteerde f 6 werd uitbetaald. Geproduceerd werd 435 ton kolen (136 ton ging naar Moeara Enim en 299 ton naar Palembang). Het vervoer geschiedt

per prauw of vlot. De aannemer der gouvernementstransporten en de concessionaris zelf (de heer J. MOLDENHAUER) waren de voornaamste afnemers, de eerste ten behoeve van zijne tusschen Palembang en Moeara Enim varende stoomvaartuigen, de laatste voor zijne ter hoofdplaats Palembang gevestigde fabriek van ijs en minerale wateren. Het verschuldigd vast recht over het jaar 1895, ten bedrage van f 3.75, werd door den concessionaris voldaan. Cijns was nog niet verschuldigd.

Mijnconcessie Tjinako (betreffende een mijnveld ter grootte van circa 25 000 bouws, gelegen in het tot de residentie Riouw en onderhoorigheden behorende landschap Indragiri op den vasten wal van Sumatra). Op het terrein dezer concessie, in handen van den heer J. M. H. VAN OOSTERZEE, werd gedurende een zestal maanden het onderzoek naar kolen met kracht voortgezet. Medio November 1895 werden de onderzoekingen voorloopig gestaakt, ten einde een aanvang te maken met de voorbereidende werkzaamheden aan eene exploitatie verbonden. De resultaten van het onderzoek moeten, volgens bekomen inlichtingen, zeer gunstig zijn, zoodat eene definitieve exploitatie niet lang op zich zou laten wachten.

Borneo.

a. Ontginningen krachtens concessie.

Mijnconcessie Kotta Baroe (betreffende een mijnveld ter grootte van circa 2677 bouws, gelegen op het tot de residentie Zuideren Oosterafdeeling van Borneo behorende eiland Laut). Van deze in April 1892 door de heeren P. VAN DERK en M. J. BOISSEVAIN aanvaardde concessie, welke de houders aan het Gouvernement wenschen terug te geven (verg. het verslag van 1894, blz. 256), werd ook in 1895 door hen geen gebruik gemaakt. De verschuldigde minimum-retributie van f 2000 's jaars ten behoeve van het inlandsch bestuur op Poeloe Laut over 1895 (en deels ook over 1894) was, tijdens de afsluiting te Batavia van de mededeelingen voor deze paragraaf, nog evenmin voldaan als de laatstelijk opgelegde boete wegens het niet tijdig plaatsen van de voorgeschreven merkteekenen tot begrenzing van het ontginningsterrein. In afwachting van eene beslissing over de aangeboden teruggave der concessie werd met het verder opleggen van boete ter zake voorschreven alsnog verwijld.

**Mijnconcessie aan de Mahakkam* (betreffende een mijnveld ter grootte van circa 50 000 bouws, gelegen in het landschap Koetei der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Deze aan eene naamlooze vennootschap (in 1895 de „Steenkolen-Maatschappij Oost-Borneo") toebehoorende kolenwinning ondervond gedurende genoemd jaar niet alleen den nadeeligen invloed van de lage prijzen der Europeesche, Australische en Japansche steenkolen, doch werd tevens gedrukt door geleidelijke afneming van het aantal werkkrachten, grootendeels ten gevolge van het verstrijken van den diensttijd van contract-koelies, wier plaatsen om financiële redenen niet door aanvoer van nieuwe koelies konden worden aangevuld¹⁾, en verder door eene tijdelijke stagnatie van den afscheep. De productie bedroeg 19 559 ton, zijnde 1877 ton minder dan in 1894. Met inbegrip van den voorraad bij het begin van het jaar had de Maatschappij dientengevolge in 1895 te beschikken over 25 949 ton, waarvan werd verkocht 20 012 ton, zoodat bij het einde des jaars 5937 ton voorhanden bleef. Hoewel dus het debiet der kolen steeg (in 1894 werd 15 729 ton verkocht), terwijl de productiekosten verminderden en de bruto-opbrengst gemiddeld per ton f 0.23 hooger was (f 11.29 tegen f 11.06), leverde toch de exploitatie ook in 1895 weder verlies op.

De Maatschappij acht echter het voortbestaan harer onderneming mogelijk wanneer — met gelijktijdig uitzicht op groot-

1) Volgens opgaven van het gewestelijk bestuur had de Maatschappij in 1895 688 werkliden in dienst gehad, waaronder 215 contract koelies, welk laatste aantal in 1894 had bedragen 349 op een totaal van 740 werkliden. Van de bedoelde 215 contractanten waren er 72, na expiratie van hun contract, naar Java teruggezonden. Alle contract koelies (de gehuuden met hun gezin) genieten vrije woning en vrije geneeskundige behandeling. Vrouwen van contract koelies kunnen tegen een daggeld van f 0.40 werk erlangen bij het wasschen der onzuivere kolen. Alleen de gezonde koelies werden in de mijnen te werk gesteld, terwijl de zwakke of van ziekte pas herstelde personen belast werden met het aanleggen en onderhouden van wegen, bruggen en plantsoenen. Over het algemeen was de gezondheidstoestand der koelies bevredigend en gaf ook de wijze van behandeling, huisvesting en voeding geen aanleiding tot aanmerkingen. Desertie kwam niet voor; slechts twee personen werden wegens verzet en bedreiging tegen den werkgever gestraft. Negen klachten tegen den werkgever werden bij het bestuur ingediend wegens beweerd inbreuk op het contract, doch bij onderzoek werden die klachten ongegrond bevonden.

ren afzet van haar product — hare ontginningswijze (o. a. door toepassing van diepbouw) zoodanig wordt ingericht dat, zonder vermeerdere van werkkrachten, eene hoogere en daardoor goedkooper productie kan worden verkregen, gepaard met eene betere regeling van het zeevervoer der kolen. De reorganisatie-plannen der Maatschappij hebben ook steun gevonden bij het inlandsch bestuur van Koetei, dat zich namelijk bereid heeft verklaard om, ingaande met het tijdstip, waarop de voor den diepbouw vereischte werken gereed zullen zijn, vrijstelling van den door de onderneming verschuldigten eijns (f 0,50 per afzeladen ton kolen) te verleenen voor den tijd van vier achtereenvolgende jaren, terwijl de Maatschappij zich verbonden heeft om, van hetzelfde tijdstip af, de door den sultan voor zijne stoomvaartuigen en fabrieken benodigde kolen, met behoud van het vroeger bepaalde maximum van 1000 ton 's jaars, in stede van tegen vergoeding der ontginningskosten, te leveren tegen den vasten prijs van f 5 per ton. De ter zake van een en ander tussehen het Koeteisch bestuur en de Maatschappij gesloten suppletoire overeenkomst is, na bekomen regeringsmachtiging, in Juni 1896 door den resident goedgekeurd.

Doch ook de Indische Regeering heeft, ingevolge een daartoe door de Maatschappij gedaan verzoek, aanleiding gevonden om de pogingen tot instandhouding van de kolenontginning in het oostelijk gedeelte van den Nederlandsch-Indischen Archipel te steunen door aan de Maatschappij de levering te gunnen van een gedeelte der voor 's lands dienst benodigde steenkolen, voor zoover dit, ook in verband met 's Gouvernements-eigen kolenontginning in het westen van den Archipel, kon geschieden zonder benadeeling van 's lands financiën. Bij gouvèrnementsbesluit van 23 November 1896 n°. 13 is namelijk de commandant der zeemacht en chef van het departement der marine gemachtigd om met de Maatschappij eene overeenkomst aan te gaan voor de levering, gedurende het tijdvak 1 Juli 1897 t m ult. Juni 1902, van 15 000 ton 1ste kwaliteit Koetei-kolen per jaar in verschillende havens of kolendepôts, namelijk: 1°. ten behoeve van de marine, te Soerabaja (voor werfgebruik bij het marine-etablisement), te Banjoewangi, Makassar, Bima, Kema, Amboina, Dobo, Ternate, Doreh en Hansisi (Koepang), zoomede 2°. ten behoeve van het departement der burgerlijke openbare werken, te Probolinggo en Panaroekan, een en ander volgens de uiterlijk twee maanden vóór den aanvang van elk contractjaar vast te stellen verdeeling, tevens vermeldende de tijdstippen waarop de aanvoeren (die zooveel mogelijk gelijkmatig over het geheele jaar zijn te verdeelen) op de leveringsplaatsen moeten ontvangen worden. Voorts zal de Maatschappij, wanneer dit noodig wordt geacht, gedurende de vijf contractjaren, boven en behalve de jaarlijksche hoeveelheid van 15 000 ton, ook kolen moeten leveren te Bandjermasin en op andere nader aan te geven plaatsen, gezamenlijk tot eene hoeveelheid van hoogstens 1500 ton 's jaars, terwijl zij tevens de schepen der oorlogs- of gouvèrnementsmarine of andere door het Gouvernament gebezigd wordende schepen, welke Koetei aandoen, des verlangd, van kolen zal hebben te voorzien. Het Gouvernament heeft zich het recht voorbehouden om in de behoefte aan steenkolen te Bandjermasin en in hetgeen op andere plaatsen (elders dan te Koetei) jaarlijks boven de 15 000 ton noodig is, buiten tussehenkomst van de Maatschappij te voorzien. In de voor elk jaar vastgestelde verdeeling der levering van 15 000 ton zal te allen tijde wijziging kunnen worden gebracht, ook wat betreft de aanwijzing van andere plaatsen van levering, aan welke wijzigingen de Maatschappij gehoudend is te voldoen, mits zij daarvan minstens drie maanden vóór het tijdstip van levering kennis hebbe gekregen. Bij levering op andere plaatsen dan de hiervoor genoemde zal omtrent den prijs afzonderlijk worden overeengekomen, daarbij de voor de vaste leveringsplaatsen aangenomen prijzen tot maatstaf nemende. Voor elke der laatstbedoelde plaatsen is in het contract bepaald hoeveel ton kolen gemiddeld per dag van gouvèrnementswege minstens moet worden in ontvangst genomen. De Maatschappij zal geen mindere leveringen behoeven uit te voeren dan van 1000, 500 of 250 ton, naar gelang voor elke der hooger genoemde plaatsen een dezer minima is aangenomen. Ook heeft zij het recht, naar gelang het voor het transport der kolen te bezigen schip kan laden, 10 pct. meer of minder te leveren dan haar was aangewezzen, terwijl haar ook, mits in overleg en met goedkeuring van den chef van den ontvangenden dienst, kan worden toegestaan de haar opgedragen leveringen te combineren of te splitsen in meer dan één vervoer. De kolen moeten vrachtvrij langs zijde van het schip (te Bandjermasin, Makassar en Amboina op den steiger en te Doreh op den wal in de kolenloods) geleverd worden tegen de volgende prijzen per ton: te Soerabaja bassin) f 11,75, Probolinggo f 12, Pa-

naroekan f 12,50, Banjoewangi f 15,45 of f 16,05 ¹⁾, Makassar f 13,25, Bandjermasin f 14, Hansisi (Koepang) f 15, Amboina f 15,50, Bima f 16 of f 17 ¹⁾, Ternate f 16,45, Kema f 17,15, Dobo f 18,85 of f 22,35 ¹⁾ en Doreh f 27. Voor de te Koetei in de bunkers der schepen geleverde kolen is de prijs op f 11 per ton bepaald.

Omtrent stukrijkheid der te leveren kolen, toereikend verdampingsvermogen en het vrij zijn van broeiing bij lossing, een en ander ter bepaling van de qualiteit, behelst het contract de noodige bedingen. Ook zijn positieve bepalingen gemaakt omtrent prijsvermindering bij te groot gruishalte en onvoldoend verdampingsvermogen. Overigens is in het contract eene bepaling opgenomen, welke het Gouvernament het recht geeft om het aantal leveringsplaatsen te beperken, dan wel de overeenkomst tusschentijds te doen eindigen, indien zich in de geleverde kolen (te delven uit de onder technisch toezicht in ontginning zijnde of met instemming van den chef van het departement der marine in ontginning te brengen mijnen, gelegen binnen het concessie-terrein der Maatschappij), ter plaatse waar zij zijn in ontvangst genomen en opgeschuurd, bij herhaling, d. i. minstens drie maal, broeiing of zelfontbranding voordoet, en door eene deskundige commissie bij meerderheid van stemmen mocht worden uitgemaakt, dat de bedoelde Koetei-kolen niet geschikt zijn om op de voormelde leveringsplaatsen, onder de omstandigheden waarop aldaar de opstapeling van steenkolen plaats heeft als depôt-kolen te worden opgeschuurd.

Met betrekking tot het voornemen der Maatschappij om haren werkkring in Koetei uit te breiden tot de ontginning van petroleum en deteelt van Liberia-koffie (zie vorig verslag, blz. 275) kan voorschied slechts worden medegedeeld dat met de eerste proefboring naar petroleum in Februari 1896 een aanvang is gemaakt, terwijl ten behoeve van de koffieteeft door den sultan van Koetei aan de Maatschappij, op voordeelige voorwaarden eene van regeringswege goedgekeurde landbouw-concessie te eene uitgestrektheid van 4000 bouws is verleend.

* *Mijnconcessie Mathilde* (betreffende een mijnveld, naar berekening groot 15 000 bouws, aan de Balik Papan-baai, mede in Koetei). Ook in 1895 werd met de ontginning (waarvoor, zooals werd medegedeeld op blz. 275 van het vorig verslag, door het inlandsch bestuur van Koetei tot 1 December 1898 uitstel is verleend) vanwege den concessionario, den heer J. H. MENTEN nog geen aanvang gemaakt.

b. Inlandsche ontginningen.

In de voor dit verslag ontvangen berichten vindt men alleen gewag gemaakt van inlandsche kolenontginningen in de afdeeling Sintang der residentie Westerafdeeling van Borneo, en dan nog enkel van de delving in het landschap Salimbon, waar de kolen van betere hoedanigheid schijnen te zijn dan die van andere Sintangsche ontginningen. De verminderde behoefte bij de gouvèrnements-steenkolendepôts te Pontianak en Sintang, welke omstandigheid reeds in 1894 van invloed was geweest op de productie der Sintangsche ontginningen (verg. vorig verslag, blz. 275), deed zich in 1895 in nog sterkere mate gelden door de opheffing, bij wijze van proef, van de stationneering van het eenige nog in de Westerafdeeling overgebleven gouvèrnements-stoomschip (zie blz. 56 hiervoor). De productie aan Salimbon-kolen bedroeg dan ook slechts 550 ton (tegen 730 ton in 1894 en 2050 ton in 1893), waarvan bij het gouvèrnementsdepôt te Pontianak werd ingenomen 217 ton (tegen 290 ton in 1894 en 393 ¹⁾ ton in 1893).

Ten behoeve van 's lands dienst zullen de West-Borneo-kolen in den vervolge waarschijnlijk alleen afzet kunnen vinden voor het verbruik op het residentiejacht *Karimata* en op de stoombarkas ter beschikking van den controleur der Boven-Kapoëas

§ 4. Petroleum.

Java.

Mijnconcessieën Djabakotta en De Twaalf Dessa's (beide in de residentie Soerabaja, de eerste betreffende een mijnveld, ter grootte van 21 800 bouws, gelegen in de districten Djabakotta, Djenggolo I en Djenggolo IV der afdeelingen Soerabaja en Sidoardjo, de tweede betreffende een mijnveld ter grootte van 2412 bouws in het district Goenoeng Kendeng der afdeeling Soerabaja).

De uit beide concessie-terreinen (in handen van de Dordtsche

¹⁾ Voor Banjoewangi, Bima en Dobo is de prijs tweeledig bepaald, namelijk het lagere bedrag indien de aanvoer ingevolge aanvraag 500 ton of meer in eens bedraagt; de hoogere, ingeval de aanvoer ingevolge aanvraag minder dan 500 ton ineens bedraagt.

Petroleum-Maatschappij) verkregen ruwe olie, zoomede die uit een naburig onderzoeksterrein, hetwelk in Januari 1896 is overgegaan in hare hierna te vermelden mijnconcessie Lidah Koelon, werd verwerkt in de raffineerfabriek, welke de Maatschappij te Wonokromo bezit, en welke met 6 à 8 ketels werkte. De productie aan geraffineerde petroleum bedroeg in 1895 18 890 820 L., of 524 745 kisten, houdende 2 blikken à 18 L. De gemiddelde dageliksche productie beliep 51 756 L., tegen 42 982 L. in 1894. Van de uit de ruwe olie verkregen bijproducten vond de gasoline weder geregeld afnemers. Verkocht werden 4526 kisten gasoline, tegen 7474 in 1894. Het debiet van smeerolie nam toe van 3058 tot 6473 kisten. Bovendien werden verkocht 137 040 K.G. asphalt, tegen p.m. 56 000 K.G. in 1894. De proeven, ter hoofdplaats Soerabaja met het laatste artikel door den waterstaat genomen voor de bestrating der groote wegen, gaven goede resultaten, zoodat in het vervolg eene belangrijke toeneming der consumtie van asphalt werd verwacht. Lucigen-olie, waarvan werden verkocht 198 vaten of nagenoeg evenveel als in 1894, werd geleverd aan de staatspoorwegen voor de verlichting der stationsemplacements en aan de te Soerabaja gevestigde machinefabriek „de Nederlandsch-Indische Industrie” voor de verlichting van hare werkplaatsen. De verkoop van residu nam weer aanmerkelijk toe en steeg van 2 346 415 L. tot 9 507 300 L. Meer en meer begint dit artikel als brandstof in trek te komen.

Het Europeesch personeel der Maatschappij (ook voor het uitvoeren van boringen naar petroleum, in opsporingsterrein in de residentie Soerabaja, dat in 1895 nog niet in concessie was afgestaan) bestond uit: 1 directeur, 1 adjunct-directeur en 2 procuratiehouders als besturend personeel, en verder uit 3 hoofdemployés, 9 boormeesters, 2 machinisten en 5 opzieners in de raffinaderij. Nopens het aantal inlandsche werklieden is ditmaal geen opgaf ontvangen.

Binnen het gebied der concessie Djabakotta werd in 1895 gewerkt met 3 boorstellingen, waarmede 15 boringen werden voltooid en wel in de dessa's Koeti, Setoeri, Roengkoet en Kroekah, alle gelegen in de afdeeling Soerabaja, en in de dessa Berbek der afdeeling Sidoardjo. Een dezer boringen leverde een matig resultaat op, terwijl de andere als mislukt waren te beschouwen. Voor zooveel alleen het terrein der concessie Djabakotta betrof, werd daaruit in 1895 12 275 000 L. ruwe olie gewonnen. De belastbare netto-opbrengst dezer concessie bedroeg over 1895 f 346 701,02, zoodat de cijns à 3 pct. op f 10 401,03 werd vastgesteld (gouvernementsbesluit dd. 16 Juni 1896 n. 23). Het jaarlijks verschuldigde vast recht, ten bedrage van f 5450, werd over 1895 nog vóór het einde van dat jaar in 's lands kas te Soerabaja gestort.

Op het terrein der concessie „De Twaalf Dessa's” werden met 2 boorstellingen 10 putten geboord. Vier daarvan waren mislukt, doch de overige konden goed geslaagd heeten. Ter zake van deze concessie zal eerst over 1896 cijns verschuldigd zijn. Het jaarlijks verschuldigde vast recht, ten bedrage van f 603, werd over 1895 in December van dat jaar afgedragen (dat over 1894, waarvan in 't vorig verslag gezwezen werd, blijkt mede tijdig te zijn voldaan).

Mijnconcessie Goenoeng Sari (betreffende een aan de concessie „De Twaalf Dessa's” grenzend mijnveld ter grootte van 200 bouws in de afdeeling en residentie Soerabaja, in welke concessie mede zijn begrepen de op de grens van het district Goenoeng Kendeng gelegen bronnen, toebehoorende aan opgezeten van het particuliere land Goenoeng Sari). In het terrein dezer aan Chinezen toebehoorende concessie, welke gerekend wordt op 21 Maart 1894 een aanvang te hebben genomen, werden in 1895 4 putten geboord, waarvan 2 mislukten, doch de beide andere p. m. 1500 L. olie per dag gaven. Later zouden echter betere uitkomsten zijn verkregen. De ruwe olie wordt geraffineerd. Tegen het einde van 1895 werd met één ketel gewerkt en werden 307 kisten petroleum per dag afgeleverd. Nevenproducten werden nog niet gemaakt. Aan het hoofd der fabriek staat een Europeesch directeur, bijgestaan door twee opzieners, eveneens Europeanen. Het jaarlijks verschuldigd vast recht ad f 50 werd tijdig in 's lands kas te Soerabaja gestort.

Mijnconcessie Lidah Koelon (betreffende twee, mede aan het mijnveld „De Twaalf Dessa's” grenzende, terreinen ter gezamenlijke grootte van 1251 bouws in het district Goenoeng Kendeng der afdeeling en residentie Soerabaja). Deze concessie voor het winnen van petroleum en aanverwante delfstoffen, op welke reeds in den aanhef dezer paragraaf is bedoeld, is bij gouvernementsbesluit dd. 29 Januari 1896 n. 12 voor den tijd van 75 jaren verleend aan voormelde Dordtsche Petroleum-Maatschappij, en zulks met dispensatie van de bij Indisch Staatsblad 1874

n. 128 voorgeschreven verplichting tot overlegging van eene plattegrondteekening van het ontginningssterrein (schaal 1:3000). De concessie zou, door inschrijving van het zakelijk recht, aanvaard moeten zijn vóór 29 Juli 1896. Het van den aanvang der mijnontginning (welke wordt geacht te zijn ingegaan met den dag van aanvaarding der concessie) verschuldigd vast recht van f 0,25 per bouw moet jaarlijks vóór ult. December in 's lands kas te Soerabaja worden gestort, terwijl de te zijner tijd op te brengen cijns is bepaald op 10 pct. van de netto-opbrengst der ontginning. Ingevolge het bepaalde bij Indisch Staatsblad 1889 n. 242 (zie art. 5) en daar de proefwinning van petroleum uit het in de concessie begrepen terrein op 23 Januari 1893 is aangevangen, wordt de concessie, in verband met de op te brengen cijns, geacht te zijn verleend in 1893. Van den binnen de begrenzing van het concessiegebied gelegen bovengrond zal nimmer over meer dan 25 bouws tegelijk door den concessionaris mogen worden beschikt. Ten behoeve van de rechthebbenden op de gronden Lidah Koelon moet voorts bij vooruitbetaling jaarlijks vóór 1 Februari eene som van f 550 in 's lands kas te Soerabaja worden gestort, als schadeloosstelling voor het derven van de inkomsten, welke genoemde rechthebbenden uit het winnen van ruwe petroleum trokken. De overige bijzondere voorwaarden dezer concessie, in haar geheel gepubliceerd in het als bijvoegsel tot de Javasche Courant dd. 22 September 1896 uitgegeven 1ste kwartaalrapport van het mijnwezen over genoemd jaar, komen in hoofdzaak overeen met die, gesteld voor de lager te bespreken concessiën Klantoeng-Sodjomerto en Grobogan-Petroleumconcessie (verg. het verslag van 1894, blz. 257, en vorig verslag, blz. 276).

Mijnconcessie Dadoengan (betreffende een mijnveld, waarvan de grenzen overeenkomen met die van het particuliere land Karang Poh en Dadoengan, ter grootte van 276 bouws, gelegen in het district Djabakotta der afdeeling en residentie Soerabaja). Deze concessie voor het winnen van petroleum en aanverwante delfstoffen is bij gouvernementsbesluit dd. 19 Mei 1896 n. 19 verleend aan de twee Chinezen, aan wie bedoeld land in eigendom toebehoort, en wel mede voor den tijd van 75 jaren, in te gaan binnen zes maanden na genoemden datum, dan wel zooveel eerder als een aanvang met de ontginning mocht worden gemaakt. Tenzij in het laatste geval, wordt de mijnontginning en dus ook het jaarlijksch vast recht (f 69) geacht een aanvang te nemen op 19 November 1896. De te zijner tijd op te brengen cijns is bepaald op 10 pct. van de netto-opbrengst der ontginning. De verdere bijzondere voorwaarden zijn, zooals blijken kan uit het verslag van het mijnwezen over het 2de kwartaal van 1896 (bijvoegsel van de Javasche Courant dd. 29 December 1896), in hoofdzaak dezelfde als die voor de hiervoor reeds vermelde concessie Goenoeng Sari, waarbij het mede mijnontginning geldt in gronden door de concessionarissen in eigendom bezeten.

Mijnconcessie Klantoeug-Sodjomerto (betreffende een mijnveld ter grootte van 277 bouws in het district Troeko der afdeeling Kendal, residentie Samarang). Nadat over 1895 omtrent de werkzaamheden op het terrein dezer op 18 September 1894 ingegane concessie niets naders vernomen was, is sedert gebleken dat de houders (Chinezen) hunne rechten hebben ingebracht in eene te Amsterdam opgerichte en aldaar gevestigde naamlooze vennootschap: „Java-Petroleum-Maatschappij”, welke zich onder meer de uitvoering dezer concessie ten doel stelt. De statuten dezer vennootschap zijn goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 23 Mei 1896 n. 45 (zie bijvoegsel van de Staatscourant dd. 15 Juli 1896). Het aan 's lands kas verschuldigde vast recht, ad f 69,25 's jaars, werd door de concessionarissen over 1894 en 1895 achtereenvolgens in Februari en December 1895 voldaan.

Mijnconcessie Grobogan-Petroleumconcessie (betreffende een mijnveld ter grootte van 338 bouws in het district Poerwodadi der afdeeling Grobogan, residentie Samarang). Voordat deze in November 1895 aan de firma MAC NELL & C. te Samarang verleende concessie nog was aanvaard, is bij gouvernementsbesluit dd. 18 April 1896 n. 2 de duur, in plaats van op 15 jaren, op 75 jaren bepaald. In verband daarmede werd uitstel voor de aanvaarding verleend tot ult. Juni 1896. Inmiddels is de concessie ingebracht in eene in Maart 1896 te Amsterdam opgerichte en aldaar gevestigde naamlooze vennootschap „Nederlandsch-Indische Petroleum-maatschappij”, welke onder meer reeds aanstonds de uitvoering van deze mijnontginning in haren werkring heeft opgenomen. De statuten der vennootschap, goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 11 Mei 1896 n. 56, zijn gepubliceerd in een bijvoegsel tot de Staatscourant dd. 6 Juni 1896.

Mijnconcessie Tinawoen (betreffende een mijnveld ter grootte van 39 232 bouws, waarvan de begrenzing aan de oppervlakte overeenkomt met die van het district Tinawoen der afdeling Bodjonegoro, residentie Rembang). Deze concessie is door de verkrijgers (de heer C. G. Riesz en de firma ANEMAET & Co.) aanvaard op 21 Januari 1895. Op het terrein werd met boren voortgegaan. Vlak bij de dessa Kedewan werd petroleum aangeboord, terwijl deze delfstof ook reeds vroeger bij de dessa's Dandang-Ilo en Wouotjolo was gevonden. Bij den aanvang van 1896 was, op van inlanders gehuurden grond, een reservoir in aanbouw, als vergaderbak voor de te verkrijgen ruwe olie, die door middel van eene ijzeren pijpleiding naar het etablissement van de Dordtsche Petroleum-Maatschappij te Ngareng, in het district Panolan der afdeling Bora (zie het verslag van 1894, blz. 269), zal worden vervoerd om aldaar te worden verwerkt. De concessionarissen hebben voor de exploitatie van deze en c. q. van andere mijnconcessiën in Rembang, en ook voor het doen van verdere mijnbouwkundige opsporingen binnen dat gewest, opgericht de naamlooze vennootschap „Maatschappij tot exploitatie der petroleumconcessie Tinawoen”, gevestigd te Soerabaja, waarvan de statuten zijn goedgekeurd bij gouvernementsbesluit dd. 7 Mei 1896 n°. 27 (bijvoegsel der Javasche Courant dd. 5 Juni d. a. v.). De overdracht van de concessie op gemelde vennootschap is goedgekeurd bij gouvernementsbesluit dd. 12 Juli 1896 n°. 16. Het over 1895 verschuldigd vast recht, ten bedrage van f 7558 's jaars, alsmede f 360 ten behoeve van de rechthebbenden op den grond, als schadeloosstelling over het jaar 1895 voor het derven van de inkomsten die deze uit het winnen van ruwe petroleum trokken, werden in 't laatst van 1895 in 's lands kas te Rembang gestort.

Mijnconcessie Panolan (betreffende een mijnveld, ter grootte van 11 977 bouws, in het district Panolan der afdeling Bora, mede in de residentie Rembang en ten deele grenzende aan voormeld concessieveld Tinawoen). Deze concessie is, daar het hier mede geldt een mijnveld waarop zich bosschen van den lande bevinden, op voorwaarden die voor een groot deel overeenkomen met die voor de concessie Tinawoen (verg. het verslag van 1894, blz. 257) bij gouvernementsbesluit dd. 30 September 1896 n°. 6 voor den tijd van 75 jaren verleend aan de meervermelde Dordtsche Petroleum-Maatschappij, en zulks insgelijks met dispensatie wat betreft de verplichting tot overlegging van eene plattegrondteekening van het ontginningsterrein. De concessie strekt tot het winnen van petroleum en aanverwante delfstoffen, en zou, door inschrijving van het zakelijk recht, moeten aanvaard worden vóór 30 Maart 1897. De mijnontginning wordt geacht een aanvang te nemen met den dag van aanvaarding der concessie, doch voor de berekening van het tijdstip, waarop de betaling van cijns ingaat (zie art. 5 van Indisch Staatsblad 1889 n°. 242) wordt de concessie geacht in 1894 te zijn verleend. Bedoelde cijns bedraagt 10 pet. van de netto opbrengst, terwijl jaarlijks als vast recht verschuldigd is f 2994.25 en bovendien, ten behoeve van de rechthebbenden die op de gronden van de binnen het concessiegebied gelegen dessa Ledok en een daartoe behoorend gehucht voordeelen trokken uit het winnen van ruwe petroleum, eene schadeloosstelling van f 1500 's jaars.

Gedurende 1895, toen de genoemde Maatschappij over het hierbedoelde terrein nog slechts voor onderzoekingen beschikte, werden van harentwege verschillende boringen verricht nabij de voormelde dessa Ledok, zoodat, toen het jaar ten einde liep, 7 vrij overvloeiende putten waren verkregen, die gezamenlijk eene hoeveelheid ruwe olie leverden, overeenkomende met ongeveer 1200 kisten geraffineerde petroleum per dag. De opgerichte raffineerfabriek ondergaat steeds uitbreiding. De gezuiverde petroleum vond in 1895 voornamelijk afzet in de residentiën Rembang, Japara en Samarang. De olie voor de oostelijk van de fabriek gelegen afdelingen Toeban en Bodjonegoro werd langs de Solo-rivier vervoerd; die voor de westelijk gelegen streken werd aanvankelijk in karren naar de hoofdplaats Bora vervoerd, doch gedurende de tweede helft des jaars door middel van eene buisleiding, ter lengte van 21 paal, overgepompt naar twee groote ijzeren vergaarbakken van het etablissement Bangle nabij Bora, alwaar het product wordt afgetapt en verpakt om per kar naar de afdeling Rembang of per stoomtram naar de afdelingen Grobogan en Demak, zoodat mede naar de residentie Japara te worden vervoerd. Eene later tot stand gekomen verlenging der bovengenoemde buisleiding tot het stoomtramstation te Bora brengt de olie direct daarheen, van waar zij met twee ketelwagens, ieder van eene capaciteit van 269 kisten, naar de hoofdplaats Samarang wordt vervoerd.

Ook hier was inmiddels een etablissement verzezen, van waar sedert den laatsten tijd de westelijk gelegen hoofdplaatsen op Java's noordkust worden voorzien.

Sumatra.

* *Mijnconcessie aan de Lepan* (betreffende een mijnveld ter grootte van 500 bouws in het landschap Langkat der residentie Oostkust van Sumatra). Dit mijnveld is, met eenige lager te vermelden grootere concessie-terreinen, in handen van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot exploitatie van petroleumbronnen in Nederland-eh-Indië. Blijkens het in Mei 1896 door haar uitgebrachte jaarverslag waren de resultaten der exploitatie van de Lepan-concessie over 1895 uiterst gunstig. De productie aan gezuiverde petroleum bedroeg 1334249 kisten à 36 L., tegen 1042943 in 1894, alzoó eene vermeerdering van 291306 kisten. De productie aan ruwe olie der 4 bestaande putten, die in productiviteit niet verminderden, was daarvoor ruim voldoende. Ter voorziening in de behoefte aan ruwe olie voor de uitbreiding, in 1896 tot stand te brengen, werd in het laatst van 1895 het boren van den put, welke in 1894 reeds tot eene diepte van 349 voet was gebracht, voortgezet met het gevolg dat den 27sten December 1895, op eene diepte van 471 voet, eene spuitende bron werd aangeboord met een rendement van 80000 L. per dag, dus van gelijke capaciteit als die der vorige putten. In den loop van 1895 werd het gebied van den afzet der olie wederom uitgebreid, ten einde het product zooveel mogelijk over een groot aantal markten te verdeelen. Van de bijproducten konden nog geen inkomsten van eenig belang verkregen worden. Het gebruik van gasoline op de Oostkust van Sumatra nam wel gestadig toe; echter zijn het de groote bezwaren, verbonden aan het transport ter zee van gasoline, en de hooge prijs van de verpakking der teer vergeloken bij hare waarde) die aan den verkoop van die producten op groote schaal in den weg staan. Men denkt, door uitbreiding der installatiën, uit de residu's paraffine en smeerolie te winnen, voor welke beide producten een ruim veld van afzet in het verre Oosten wordt verwacht. Pogingen door de Maatschappij in het werk gesteld om in Nederland een brander te doen samenstellen, waarbij speciaal met de van de andere oliesoorten afwijkende eigenschappen der Langkat-petroleum werd rekening gehouden, werden volgens genoemd jaarverslag met gunstigen uitslag bekroond. De Langkat-petroleum wordt gezege, bij aanwending van dezen brander, de „crown oil burner” genoemd, wat lichtsterkte, kleur en oliegebruik betreft, beter te zijn dan de Amerikaanse en de Russische olie, beide gebrand zoowel in den speciaal voor Langkat-petroleum ontworpen brander, als in de branders, welke voor deze soorten reeds in den handel voorkomen. De voor de petroleum verkregen prijzen waren gedurende 1895 voor den producent zeer gunstig. De dollarkoers was eenigszins hooger dan in 1894, wat der Maatschappij mede ten goede kwam. Het gevolg van een en ander was dat het netto provendu van de Langkat-petroleum aanzienlijk hooger was dan in 1894, waardoor de gemiddelde netto winst per kist ongeveer f 1 bedroeg. De geldelijke uitkomsten der onderneming over 1895 wezen dan ook eene netto winst aan van f 1 260 740, waarvan voor aandeelhouders kon worden bestemd f 814 000, uitmakende over een kapitaal van f 1 850 000, een dividend van 44 pet. Op ult. 1895 had de Maatschappij aan geraffineerde petroleum nog onverkocht voorhanden 215 211 kisten en 109 463 blikken of te zamen 269 942½ kisten, vertegenwoordigende, berekend à f 1,20 per kist, eene balanswaarde van f 323 931.

In mindering van de door de Maatschappij in tien jaarlijksche termijnen aan den lande terug te betalen som van f 116 113.34, ter zake van indertijd voor rekening van den oorspronkelijken concessionaris door den dienst van het mijnwezen verrichte onderzoekingen (zie vorig verslag, blz. 277), werd door haar op 1 Juli 1896, als eerste termijn, hier te lande f 11 611.33 afgedragen.

* *Mijnconcessiën Besitang en Aroebauti* (betreffende een tweetal mijnvelden, groot naar berekening respectievelijk ongeveer 11 836 en 62 960 bouws, mede in het landschap Langkat). Omtrent de werkzaamheden op deze mede aan de zooveel genoemde Maatschappij toebehoorende concessievelden werd nog niets naders vernomen.

* *Mijnconcessie Boekit Mas* (betreffende een mijnveld, volgens nadere opgaven naar berekening groot 53 124 bouws, mede in het landschap Langkat). Op het terrein dezer concessie, aan

dezelfde Maatschappij toebehoorende, werden in 1895 aanstalten gemaakt om het in den loop van 1896 in exploitatie te brengen. Van de verrichte werkzaamheden was echter bij den aanvang van 1896 niets naders vernomen.

**Mijnconcessie Boeloe Telang* (betreffende een mijnveld, mede in Langkat). Het hierbedoelde mijnveld (waarvan de grootte of berekende grootte niet is opgegeven) is, voor het winnen van aardolie en andere delfstoffen, bij een onder dagteekening van 11 April 1896 door den Gouverneur-Generaal goedgekeurd concessiecontract dd. 15 Januari te voren, voor den tijd van 75 jaren, gerekend van eerstgenoemden datum af, afgestaan aan de in 1894 opgerichte, te Tandjong Poera (Langkat) gevestigde naamlooze vennootschap „Maatschappij tot mijn- en bosch-exploitatie in Langkat.“ Bedoelde goedkeuring had eerst plaats nadat de vennootschap bij notarieele akte dd. 20 Januari 1896 de ook van andere concessionarissen in inlandsehe staten geëischtte verbintenissen jegens het Gouvernement had aangegaan, betreffende de eventuele terugbetaling aan 's lands kas van bijzondere beschermingskosten, enz., ten behoeve van de te vestigen onderneming en de geringe daarbij van Chinesehe mijnwerkers van Banka. De bepalingen van het concessiecontract komen, ook wat betreft den aan het inlandsch bestuur op te brengen cijns per eenheid te verkrijgen product (verg. bijv. vorig verslag, blz. 277)¹, overeen met de overige sedert 1889 (toen voor dergelijke concessiën in inlandsehe staten van regeeringswege een model is vastgesteld) in Langkat uitgegeven mijnconcessiën, behoudens eene aanvulling van art. 4, laatste alinea, handelende over de bevoegdheid van den mijnconcessionaris om, tegen schadeloosstelling, ten behoeve van zijne onderneming binnen de grenzen van zijn concessie terrein gronden in gebruik te nemen waarvan de rechthebbenden, krachtens den aard hunner rechten (bijv. houders van concessiecontracten voor landbouwondernemingen), verplicht zijn ten behoeve van mijnontginning afstand te doen. Bedoelde aanvulling nu heeft ten doel het bepaalde omtrent de wijze, waarop eventuele geschillen nopens de noodzakelijkheid van zoodanige in gebruikneming en nopens het bedrag der schadeloosstelling beslist worden, alsnog in overeenstemming te brengen met hetgeen nopens hetzelfde punt is bepaald in art. 16, al. 3 en 4, van het modelconcessiecontract voor landbouwondernemingen in zelfbesturende inlandsehe staten (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4770).²

Borneo.

**Mijnconcessie Louise* (betreffende een mijnveld nabij de Mahakkam in het landschap Koetei der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Gedurende 1895 werd met de exploitatie van dit mijnveld, dat vóór 1 December 1897 in ontginning moet zijn genomen (verg. vorig verslag, blz. 277), nog geen aanvang gemaakt.³

¹ Evena's voor de hiervóór genoemde concessiën Arabadj en Boekit Mas is bepaald dat de cijns over een vol jaar in geen geval minder bedraagt dan f. 6000. Was tot dusver voorgeschreven (zie noot 4 ad art. 11 van het modelconcessiecontract in n°. 4769 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) dat het minimum van den te betalen cijns wordt veregeld naar de geschatte nitgestrektheid der concessie „volgens den maatstaf van f. 0.10 per bouw“, sedert is, blijkens eene aan de verschillende gewestelijke bestuurders, tot wier ressort rijken of landschappen behooren, die in meerdere of mindere mate in het genot van zelfbestuur zijn gelaten, gerichte circulaire van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid dd. 7 Februari 1896, aangenomen dat bedoeld bedrag van f. 0.10 per bouw in zoover niet als bindend is te beschouwen, dat er van de zijde van het Europeesch bestuur geen bezwaar behoeft te worden gemaakt wanneer tusschen partijen een hooger minimum-cijns wordt overeengekomen. In verband daarmee moet voor de zoeven aangehaalde worden in bedoelde noot 4 gelezen worden „volgens den maatstaf van minstens f. 0.10 per bouw.“ Vermoedelijk is dus uit het ten aanzien van de besproken concessie Boeloe Telang als minimum cijns bedongen bedrag van f. 6000 geen gevolgtrekking te maken ten opzichte van hare nitgestrektheid.

² Ingevolge de in de voorgaande noot aangehaalde circulaire van 7 Februari 1896 is bedoelde aanvulling ook op te nemen in voortaan te sluiten concessiecontracten van den hierbedoelden aard.

³ In 't vorig verslag (bladz. 277, noot 2) was tevens sprake van eene overeenkomst door den verkrijger der concessie Louise (den heer J. H. MENTEN) met het Koeteisch bestuur gesloten, waarbij aan hem tot het jaar 1906 het monopolie voor de winning van petroleum en aanverwante stoffen in het landschap Koetei was verleend. De Indische Regeering heeft in Januari 1896 te kennen gegeven dat deze overeenkomst van geene waarde is en niet van invloed mag zijn op te verleenen concessiën aan andere onderzoekers aldaar.

§ 5. Andere delfstoffen

a. Ontginningen krachtens concessie of vergunning.

Java.

**Mijnconcessie Genoek Wator* (betreffende een mijnveld ter grootte van 9² bouws in het district Goenoeng Kendeng der afdeling en residentie Soerabaja). Deze concessie behoort aan eene te Soerabaja opgerichte naamlooze vennootschap (zie vorig verslag, blz. 277). De onderneming, ten doel hebbende het winnen van jodium en jodiumverbindingen, is van zeer eenvoudigen aard. Het aantal werklieden bedraagt 13 vaste koelies daags, die onder toezicht van een Europeeschen opzichter staan. In 1895 werd 2436 K.G. ruw joodkoper verkregen, tegen 2395 K.G. in 1894. De waarde van het product wordt berekend op f. 400 per 100 K.G., zoodat de totale opbrengst f. 9744 bedroeg. De belastbare netto opbrengst was f. 4795 en werd de cijns (3 pct.) diensvolgens bepaald op f. 143.85. Het jaarlijks verschuldigd vast recht, ten bedrage van f. 2,50, werd voor 1894 en 1895 voldaan respectievelijk in April en December 1895.

**Mijnconcessie Kedoeng Waroe* (betreffende een mijnveld ter grootte van ruim 7 bouws, mede in het zoeven genoemde district Goenoeng Kendeng gelegen). Met de ontginning van deze in 1889 door de inlandsehe rechthebbenden op den grond der dessa Kedoeng Waroe aanvaarde concessie voor het winnen van jodium en jodiumverbindingen was nog altijd geen aanvang gemaakt. In het voorjaar van 1896 was eene aanvraag van een Europeeschen ondernemer in behandeling om, nadat de concessie zou zijn ingetrokken, haar aan hem te verleen.

**Mijnconcessie Goenoeng Woengkal* (betreffende een mijnveld ter grootte van 12 bouws in het district Toeren, afdeling Malang, residentie Pasoeroean). Met het winnen van zandsteen, krachtens de daartoe in 1889 door den heer C. ZWEERUS aanvaarde concessie, werd ook in 1895 nog geen aanvang gemaakt.

**Mijnconcessie Wadjak* (betreffende een mijnveld ter grootte van 1243 bouws, gelegen in het district Wadjak, afdeling Ngrowo der residentie Kediri). Gedurende 1895 werd op het concessie terrein, dat zou moeten dienen voor het winnen van marmer en kiezelgesteente, niet gewerkt. De pogingen van den concessionaris, den heer B. D. VAN RIETSCHOTEN, om voor deze ontginning eene vennootschap tot stand te brengen, hadden nog niet tot een gewenscht resultaat geleid. Met de kwijting van het jaarlijks verschuldigde vast recht, ad f. 310,75, werd geregeld voortgegaan.

**Mijnconcessie Panggoel* (betreffende een mijnveld voor het winnen van marmer en kalksteen, ter grootte van ongeveer 77 bouws, in het district Panggoel der afdeling Trenggalek, residentie Kediri). Sedert de reeds in 't vorig verslag (blz. 278) vermelde beslissing der Indische Regeering, waarbij den voorloopigen concessionaris, den heer I. J. DERMOUT, voor het erlangen van eene definitieve concessie, e. g. op gewijzigde voorwaarden, alsnog tijd was gelaten tot 30 Juni 1896, mits aangetoond zij dat het vereischte kapitaal (f. 50 000) voor de uitvoering beschikbaar was, was (tot Mei 1896) noch van hem, noch van den medeaanvrager, in vereeniging met wien hij zich laatstelijk had aangemeld, iets naders vernomen.

**Mijnconcessie Kliripan* (betreffende een mijnveld, ter grootte van 395 bouws, gelegen in de regentschappen Pengasih en Nanggoelan der residentie Djokjokarta). De exploitatie der bruinsteengroef Kliripan werd gedurende 1895 nog steeds belemmerd door het aanhouden van de lage prijzen van bruinsteen in Europa. De concessionaris, de heer H. W. VAN DALFSEN, ondervond bovendien moeielijkheden bij het verschepen van zijne ertsen, wat van Tjilatjap uit moet geschieden, daar de stoomvaartmaatschappijen zich niet meer genegen betoonden om tegen den vroeger in rekening gebrachten vrachtprijs erts naar Europa mede te nemen. Eene proef om het erts eerst als ballast van Tjilatjap naar Batavia te verschepen en vervolgens naar Europa te verzenden voldeed evenmin, daar de kosten te hoog liepen. Tegen het einde van 1895 echter werd weder eene partij erts door eene der Nederlandsche stoomvaartmaatschappijen vervoerd. De toekomst liet zich overigens iets beter aanzien, ten eerste door eene stijging van den marktprijs van het product, en in

de tweede plaats, daar waarschijnlijk de gelegenheid voor verscheping tegen matigen vrachtprijs gunstiger zal worden wanneer meer stoomschepen Tjilatjap zullen aandoen, ten gevolge van het verschepen van daar van een deel der gouvernementsskoffie uit de Preanger Regentschappen (verg. blz. 99 hiervóór). In het laatst van 1895 begon de concessionaris het erts wederom van de groeve naar zijne opslagplaats te Tjilatjap af te voeren, ofschoon de ontginning, ook in verband met den vrij grooten voorraad erts aan de groeve (op ult. 1895 circa 300 ton), toen nog tijdelijk was gestaakt. In het geheel werd in 1895 bijna 600 ton erts afgevoerd.

Vergunning tot het winnen van kalksteen (in het gebied der dessa Tjono van het district Menoreh, afdeeling Magelang, residentie Kadoe). Van de hierbedoelde „vergunning” om kalksteen te winnen zoowel voor bouw materiaal als tot het branden van kalk werd ook gedurende 1895 nog geen gebruik gemaakt. De aan den lande verschuldigde retributie, ten bedrage van f 50 'sjaars, werd intusschen over 1894 in Januari 1895 en over 1895 in December van dat jaar voldaan. Voor zooveel uit de voor dit verslag ontvangen berichten blijkt, waren door den houder der vergunning, den heer V. LEVYSSOHN, nog geen stappen gedaan om, op den in 't vorig verslag (blz. 278) in uitzicht gestelden voet, te geraken tot het erlangen van eene mijnconcessie, vereischt om de ontginning door middel van mijngangen te kunnen drijven.

Sumatra.

De reeds in 1888 aan den heer R. D. VERBEEK in uitzicht gestelde gouvernementconcessie tot het winnen van edele en andere metalen in een uitgestrekt mijnveld der afdeeling XIII en IX Kotta (residentie Padangsche Bovenlanden) is tot nog toe niet verleend kunnen worden, aangezien hij nog niet had aangetoond te kunnen beschikken over het voor de uitvoering der onderneming noodig geacht kapitaal van f 300 000. Bij gouvernementbesluit dd. 25 Juni 1896 n°. 44 is hem, onder gelijk voorbehoud als vroeger ten opzichte van de e. q. aan eene definitieve concessie te verbinden nieuwe voorwaarden, voor het voldoen aan deze verplichting bij vernieuwing een nader uitstel van één jaar verleend, derhalve thans tot 2 Juli 1897.

Banka.

Vergunning tot het winnen van kaolin op Banka. Nopens het van deze in October 1894 verleende „vergunning” gedurende 1895 gemaakt gebruik zijn voor dit verslag nog geen mededeelingen ontvangen. Alleen blijkt dat, overeenkomstig een verzoek van de firma P. LANDBERG & ZN. te Batavia, op welke, zooals reeds in 't vorig verslag (blz. 278) werd aangegeekend, de vergunning is overgegaan, door de Regeering er in bewilligd is, dat het kaolin niet op Banka zelf tot het vervaardigen van aardewerk gebezigd worde, maar daartoe naar Batavia worde overgebracht (gouvernementbesluit dd. 21 December 1895 n°. 35).

Borneo.

Mijnconcessie Goenoeng Lawak (betreffende een mijnveld ter grootte van ruim 3000 bouws in het district en de afdeeling Martapoera der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Op het terrein dezer aan de te Amsterdam gevestigde „Borneo-Mijnmaatschappij” behorende concessie voor het winnen van diamant, goud, platina en steenkolen werd gedurende 1895 niet gewerkt. Het jaarlijksch vast recht ten bedrage van f 750 werd tijdig in 's lands kas te Bandjermasin gestort.

**Mijnconcessiën „Sambas Gold Mines” en „West-Borneo Gold Field”* (in het landschap Sambas der residentie Westerafdeeling van Borneo). Deze concessiën (voor het winnen van goud, zilver, platina, enz.) zijn in handen van de „West-Borneo Goudmijnmaatschappij” te Amsterdam. Het schijnt dat in 1895 van harentwege geen werkzaamheden op het terrein werden verricht.

**Mijnconcessie Ban Pin San* (betreffende twee mijnvelden, te zamen vermoedelijk groot 2230 bouws, mede in Sambas). Ook nopens het van deze concessie gemaakt gebruik, van gelijken aard als de twee zooveen genoemd, doch toebehoorende aan de

„Onderzoekingsmaatschappij van mijngronden ter Westerafdeeling van Borneo”, gevestigd te Amsterdam, werd niets vernomen.

**Mijnconcessie Kalindjau* (betreffende een mijnveld ter grootte van circa 10 000 bouws, gelegen in de Dajakstreken van het landschap Koetei der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Van de zijde der erven van wijlen den concessionaris G. MURRAY is niets verricht naar aanleiding van de beslissing der Indische Regeering van 20 September 1894 n°. 6, waarbij de toen reeds lang verstreken termijn voor de indiening van eene kaart der begrenzing van het concessie terrein alsnog was verlengd tot ult. 1895, en waarbij tevens de betrokken resident was gemachtigd om namens den Gouverneur-Generaal goed te keuren eene eventueel tusschen het Koeteisch bestuur en de erven MURRAY te sluiten suppletoire overeenkomst, betreffende eene verlenging tot 27 Maart 1896 van den termijn, binnen welken met de werkzaamheden had moeten zijn aangevangen (zie het verslag van 1894, blz. 259). Omstreeks medio 1896 was te Batavia een voorstel in overweging om de indertijd door de Regeering verleende goedkeuring op het concessiecontract Kalindjau als niet verleend te beschouwen.

**Mijnconcessie Melak* (betreffende een mijnveld, groot circa 13 000 bouws, zich uitstrekkende aan weerzijden van de Mahakkam van af Moeara Pahoe tot Tandjong Batoe over eene breedte van 1500 M.) Deze aan den heer L. W. H. DE MUNNICK SR. toebehoorende concessie, verleend voor het winnen zoowel van erts als van steenkolen, petroleum en edelgesteenten, bleef ook in 1895 buiten uitvoering.

**Mijnconcessie Charlotte* (in het landschap Goenoeng Taboer der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo). Ook deze concessie, voor het winnen van lood- en antimoonglans en aanverwante ertsen, welke aan den heer J. H. MENTEN is verleend, kwam gedurende 1895 nog niet in exploitatie.

Celebes.

Mijnconcessie Soemalata (betreffende een mijnveld ter grootte van ruim 2680 bouws in het district Kwandang der afdeeling Gorontalo, residentie Menado). Deze op 1 December 1894 door de te Gorontalo gevestigde handelsvennootschap onder de firma GERROEDERS BAERMANN & PARMENTIER aanvaarde gouvernementconcessie voor het winnen van goud-, zilver-, koper- en loodertsen, is in Januari 1896, onder voorbehoud der goedkeuring van de Indische Regeering (sedert verleend bij gouvernementbesluit dd. 10 November 1896 n°. 22), ingebracht in eene te Amsterdam opgerichte naamlooze vennootschap „Mijnbouwmaatschappij Soemalata”, welke statuten zijn goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 12 Maart 1896 n°. 14 (zie het bijvoegsel tot de Staatcourant van 18 April d. a. v.). Uit de voor dit verslag ontvangen berichten blijkt dat in het laatst van 1894 op het concessie terrein eene ontginning was aangevangen door het aanleggen van twee mijngangen. Het gewonnen erts bevatte goud in voldoende hoeveelheid om eene exploitatie op groote schaal te wettigen.

b. Inlandsche ontginningen.

Aangaande de in enkele streken van Sumatra op kleine schaal door inlanders gedreven goudindustrie (goudgraverijen en wasscherijen) zijn aan het bestuur over 1895 geen bijzonderheden bekend geworden. Alleen wordt in de uit de residentie Riouw ontvangen berichten de mededeeling aangetroffen dat in Boven-Indragiri (op Sumatra's vasten wal), zoomede in de aangrenzende Kwantan-streken de bevolking in sommige tijden des jaars zich bezig houdt met het zoeken en verwasschen van goud, dat te Singapore tegen \$ 0.70 à \$ 0.80 per gram van de hand wordt gezet.

Ten aanzien van de inlandsche goudontginningen op Borneo is het volgende gemeld. In de residentie Westerafdeeling van Borneo zou gedurende 1895 uit dergelijke ontginningen verkregen zijn nagenoeg evenveel als in 1894, namelijk 2059½ thail, en wel in de afdeeling Sambas, zooals zij thans is samengesteld sedert daarbij de afdeeling Montrado is ingesmolten (Indisch Staatsblad 1895, n°. 75), 1500, in Mampawa 32, in Landak 150, in Tajan 100, in Sanggou (met Sekadou) 210 en in Sintang 67½ thail. Alleen uit Sambas en Tajan is gemeld hoevele personen in 1895 aan deze industrie deelnamen (res-

pectievelijk 1352 en 44). Naar gelang van de hoedanigheid werd voor het goud f 68 à f 78 per thail betaald.

Voor diamantwinning is in de Westerafdeeling van Borneo voornamelijk het landschap Landak van beteekenis (verg. ook blz. 241 hiervóór). Aldaar vindt men inlandsche ontginningen te Moeng-goe, Ombok, Moeara Béhé, Marintoe, Singgang, Pantek en Djamboe. De Ombok-exploitatie leverde een goed bestaan aan den ontginner, een Chinees, die 10 à 12 koelies in dienst had. Naar Pontianak werden, volgens de te Ngabang in 1895 afgegeven passen, vervoerd 1243 karaat aan diamanten. Echter wordt deze opgave geacht de uitgevoerde hoeveelheid niet juist weer te geven en wordt deze voor 1895 geschat op p. m. 2500 karaat, waarvan 1600 karaat aan diamanten beneden $\frac{1}{2}$ karaat gewicht, 700 aan diamanten van $\frac{1}{2}$ tot 1 karaat, 180 aan diamanten van 1 tot $1\frac{1}{2}$ karaat en 20 aan diamanten boven $1\frac{1}{2}$ karaat wegende.

Het door het Gouvernement in genoemd gewest verpachte recht tot afgifte van licentiën voor de uitoefening van de inheemsche goud- en diamant-industrie (Indisch Staatsblad 1862 n. 134 en 1886 n. 16) bracht, voor zooveel dit recht niet vereenigd met andere pachtmiddelen wordt afgestaan, voor 1895 f 4824 op (f 132 minder dan in 1894), namelijk in de twee onderafdeelingen Lara en Loemar en Montrado der afdeeling Sambas f 2664 en f 2088 en in Mandhor (afdeeling Pontianak en ommelanden) f 72. (Voor 1896 is slechts te rekenen op f 4584, waaronder f 2052 voor Montrado.) Aan ongemunt goud werd in 1895, volgens de opgaven der tolkantoren, uit de Westerafdeeling van Borneo naar Singapore uitgevoerd voor eene waarde van f 28240, tegen f 26500 in 1894.

Eene gelijksoortige pacht als de bovengenoemde bestaat in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, voor zooveel betreft de onderafdeeling Tanah Laut der afdeeling Martapoera. Aldaar is bedoeld pachtmiddel — onlangs (zie Indisch Staatsblad 1896 n. 95) op nieuwen voet geregeld — voor 1896 afgestaan aan den vertegenwoordiger der naamlooze vennootschap „Mijnbouwmaatschappij Martapoera”, en wel tegen eene pacht som van 17 thail Pleiarisch stofgoud of $6\frac{1}{2}$ thail meer dan voor 1895. De productie aan goud in Tanah Laut verschilde in 1895 weinig met die van het voorafgegane jaar. Niet onwaarschijnlijk was dan ook het voor 1896 verkregen hooge bod alleen hieraan toe te schrijven dat de voornoemde Maatschappij, met het oog op hare mijnbouwkundige opsporingen in bedoelde streken (zie lager), geen vreemden pachter naast zich wenschte. Ook reeds voor 1895 had zij (voor 15 thail goud) het recht van den toenmaligen pachter overgenomen. De prijs van het Pleiarisch stofgoud varieerde tusschen f 70 en f 75 per thail.

Het debiet der licentiën voor het winnen van diamanten in dezelfde afdeeling Martapoera bracht voor 1895 f 834 op. De achteruitgang der opbrengst tegenover die van 1894 (ad f 1277) was te wijten aan het weinig bevredigende van de resultaten der ontginningen. Slechts zelden werden steenen van eenige waarde gevonden.

De inlandsche goudwinning in de residentie Menado wordt gezegd van zeer weinig belang te zijn. In de Minahassa ziet men in eene oude mijn van het district Ponosakan, alsmede op den berg Totok, sporen van ontginning door inlanders, doch van de daarmede verkregen opbrengst is niets bekend. In Gorontalo wordt in de rivieren op enkele plaatsen en op onregelige tijden eenig stofgoud gewasschen. De hoeveelheden zijn echter van geen belang. Ook in de landschappen Bolang Mongondo en Bwool langs de noordkust van Celebes wordt door inlanders nog eenig goud gewonnen, echter op zeer geringe schaal. Deze ontginning gaat steeds achteruit, wat zijne oorzaak daarin vindt dat de ontginning van het erts bij het dieper worden van de mijnen steeds moeilijker wordt en het verkregen materiaal minder vrij goud bevat dan het vroeger meer aan de oppervlakte gewonnen erts.

§ 6. Vergunningen en overeenkomsten tot mijnbouwkundige opsporingen.

Ten einde met betrekking tot het door de gewestelijke bestuurders te geven gevolg aan bij hen inkomende aanvragen om vergunning tot mijnbouwkundige opsporingen, ook wat betreft de beoordeeling van het recht van voorrang, bedoelden autoriteiten tot algemeen richtsnoer te dienen, behoudens eventueel noodig geachte afwijkingen in bijzondere omstandigheden, zijn bij eene circulaire van den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid dd. 7 December 1896 te dezer zake verschillende wenken gegeven, ten deele neerkomende op wat tot dusver reeds gebruikelijk was. Aan bedoelde circulaire, gericht

aan de residenten op Java en Madura, uitgenomen die van Soerakarta en Djokjakarta, zoomede aan de gewestelijke bestuurders in de buitenbezittingen, uitgezonderd die van Banka, Billiton, Atjeh en onderhoorigheden en Westerafdeeling van Borneo, is door middel van de Javasche Courant (zie het nummer van 11 December 1896) algemeene bekendheid gegeven.

In het tijdvak 1 Juli 1895 t/m 30 Juni 1896, dat zich aansluit aan de opgaven in 't vorig verslag, werden weder voor een aantal terreinen in onder rechtstreeksch Europeesch bestuur staande gedeelten van Nederlandsch-Indië, inzonderheid op Java, Sumatra en Borneo, aan bijzondere personen of aan naamlooze vennootschappen vergunningen tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen verleend, meestal voor drie of voor vijf jaren, doch soms ook voor kortere termijnen, terwijl een vijftal overeenkomsten om in het gebied van inlandsche vorsten dergelijke opsporingen te doen, namelijk in Soerakarta, Djokjakarta, Tamiang (Oostkust van Sumatra) en Bwool (Noordkust van Celebes), door het betrokken hoofd van gewestelijk bestuur werden goedgekeurd, en voor een terrein in het sultanaat Boeloengan (residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo), in verband met het in 1893 met dat landschap gesloten supplementair politiek contract, de vergunning door den resident werd verleend. Eene opsomming van de bedoelde vergunningen en goedgekeurde vergunningcontracten wordt aangetroffen in tabel V van bijlage L.L.L. hierachter, welke tabel tevens vermeldt de in het behandelde tijdvak ingetrokken en door tijdsverloop vervallen opsporingvergunningen.

Omtrent de uitkomsten van de opsporingen, voor zoover daarentrent bij den dienst van het mijnwezen berichten inkwamen, kan het volgende worden gemeld.

Op Java gold het schier uitsluitend de opsporing van petroleum en werden de onderzoekingen met kracht voortgezet. In het district Goenoeng Kendeng (residentie Soerabaja) en in het district Panolan (residentie Rembang) leidden de boringen vanwege de Dordtsche Petroleum-Maatschappij reeds tot het verkrijgen van de concessiën Lidah Koelon en Panolan (zie blz. 252 en 253 hiervóór). De onderzoekingen van diezelfde zijde in de afdeeling Grisseed der residentie Soerabaja leverden tot nu toe geene noemenswaardige resultaten op. Eene vroegere boring op het vergunningsterrein in het district Gempol der residentie Pasoeroean werd, na tijdelijk gestaakt te zijn geweest, in 1895 hervat en daarbij de aanwezigheid van petroleum aangetoond, echter van onvoldoende hoedanigheid. De onderzoekingen zouden echter worden voortgezet. Van een verder onderzoek op het vergunningsterrein in de residentie Samarang van den heer H. E. DORREPAAL (zie vorig verslag, blz. 279) werd, na eenige vruchteloze boringen, door de genoemde Maatschappij afgezien. Omtrent de voorgenomen onderzoekingen harerzijds (zie mede vorig verslag) in een terrein in het landschap Koetei (Oostkust van Borneo), waarvoor den heer W. DE JONGH DZ. recht van opsporing is verleend, is tot nogtoe alleen vernomen dat in Februari 1896 met eene eerste proefboring een aanvang was gemaakt.

In de residentie Samarang leidde het verdere onderzoek op het terrein der vergunning, oorspronkelijk toegewezen aan den heer CH. W. AVELING qq. de firma MAC NEILL & C., tot het verleenen nog in 't laatst van 1895 van de „Grobogan-Petroleum-concessie”, sedert — zooals reeds op blz. 252 hiervóór is vermeld — overgedragen op de Nederlandsch-Indische Petroleum-maatschappij te Amsterdam. Eene te Samarang gevestigde burgerlijke maatschap tot het doen van boringen naar petroleum in Midden-Java heeft tevens in genoemde vennootschap een aantal in 1892 en 1893 aan particulieren verleende opsporingvergunningen ingebracht betreffende terreinen in Samarang en Soerakarta.

Behalve de hiervóór reeds vermelde opsporingen in Soerabaja werd in 1895 aldaar naar het aanwezen van petroleum ook onderzoek gedaan in het reeds genoemde district Goenoeng Kendeng der afdeeling Soerabaja, namelijk vanwege de eigenaren der jodium-concessie Genoek Watoe voor zooveel hun concessieterrein betreft, zoomede in de tot gemelde afdeeling behoorende districten Djabakotta en Soerabaja, en wel in het terrein waarvoor den heer J. H. W. DEERNS recht van opsporing is verleend. Dit laatste onderzoek vorderde in 1895 slechts weinig, terwijl de boringen op Genoek Watoe bij het einde des jaars nog niets hadden opgeleverd.

In de residentie Banjoemas schijnen de onderzoekingen bevredigend te zijn uitgevallen. Van die in de residentie Kadoe wordt gemeld dat zij in 1895 niet werden voortgezet.

In het district Paninggaran der afdeeling en residentie Peka-

longan, waarvoor eene in October 1895 aan den heer D. W. F. MAXWELL verleende opsporingsvergunning kort daarna op de Nederlandsche Handelmaatschappij was overgegaan, werd met boringen naar het voorkomen van petroleum aangevangen. Voor het voorloopig onderzoek was op bij gouvernementsbesluit dd. 19 Maart 1896 n°. 24 geregelde voorwaarden van gouvernementswege eenig boommaterieel in gebruik afgestaan, zoomede voor den tijd van hoogstens één maand een gouvernements-mijnningeener ter beschikking gesteld van de factorij der voormelde Maatschappij, welke ingenieur, voor zoover de belangen van den dienst het zouden toelaten, ook daarna het terrein van het onderzoek enkele malen zou mogen bezoeken en de factorij van advies dienen. Resultaten der onderzoekingen waren omstreeks medio 1896 nog niet bekend.

Van verschillende zijden, o. a. vanwege syndicaten en naamlooze vennootschappen, wordt, vooral sedert de eerste maanden van 1896, ook in de residentie Palembang een ernstig gebruik gemaakt van sommige der talrijke aldaar verleende opsporingsvergunningen. Van de onderzoekingen, die alle op het vinden van petroleum schijnen te zijn gericht, beloofde men zich loonnende resultaten. ⁴⁾

Met de onderzoekingen naar het voorkomen van steenkolen in het in 't vorig verslag (blz. 279) nader aangeduide terrein in de Lampongsche Districten, waarvoor de heer E. G. TAYLOR recht van opsporing bezit, werd in het voorjaar van 1896 een aanvang gemaakt. De werkzaamheden, die geleid worden door een daartoe op kosten van den belanghebbende voor een zeker aantal maanden beschikbaar gestelden gouvernements-mijnningeener (zie blz. 240 hiervóór), waren op ult. Juni nog niet beëindigd. Omtrent de uitkomsten daarvan was toen te Batavia nog niets vernomen. Het verblijf van bedoelden ingenieur in de Lampongsche Districten was sedert verlengd uiterlijk tot ult. November 1896.

De in Augustus 1894 te Soerabaja opgerichte naamlooze vennootschap „Mijnbouwmaatschappij Martapoera”, terloops reeds op de voorgaande blz. vermeld, op welke zijn overgegaan een paar aan anderen verleende vergunningen tot het opsporen van goudhoudende gronden in een gedeelte der afdeling Martapoera (residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo), heeft in Maart 1895 hare werkzaamheden op het terrein begonnen. Hoewel de aanvankelijk verkregen resultaten uit een oogpunt van exploitatie niet gunstig waren, werd toch de zekerheid opgedaan dat er in het vergunningsgebied goudhoudende gesteenten voorkomen. De vraag, waarop een verder onderzoek het antwoord moet geven, is nu of op meer diepte de goudrijkdom voldoende is voor eene winstgevende exploitatie. De Maatschappij hoopte, blijkens berichten van het najaar van 1896, door verdere plaatsing van aandeelen de middelen te vinden het onderzoek te voltooien.

De opsporingen naar gouderts in de residentie Menado werden voortgezet en hebben reeds geleid tot eene concessie voor een mijnveld in het rechtstreeksch gouvernementsgebied (de op blz.

⁴⁾ Voor zooveel tot dusver hier te lande gebleken is, gaan deze onderzoekingen voor een deel uit van een syndicaat te Amsterdam, dat verschillende opsporingsvergunningen voor terreinen in Langkat (residentie Oostkust van Sumatra) en in de residentie Palembang in handen had, zoomede van de in December 1895 opgerichte naamlooze vennootschap „Nederlandsch-Indische Exploratie-Maatschappij”, mede te Amsterdam gevestigd. Ingevolge hare statuten, goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 6 Februari 1896 n°. 29 (zie de Staatscourant van 27 Maart d. a. v.), zal deze Maatschappij zich voor den verkoop van het door haar of hare rechtverkrigenden te winnen product te zijner tijd in betrekking stellen met de Maatschappij die de Lapan-concessie in Langkat exploiteert (verg. blz. 253 hiervóór).

Van de in 1895, meerendeels voor den tijd van twee jaren, verleende opsporingsvergunningen in Palembang waren er niet minder dan 54, gezamenlijk een terrein omvattende van naar schatting $1\frac{1}{2}$ millioen bouws, door onderhandsche akten van overdracht, in handen van voormelde Exploratie-Maatschappij gekomen, doch de resident had, op een paar uitzonderingen na, deze overdrachten niet kunnen goedkeuren omdat de oorspronkelijke houders van hunne rechten geen afsand hadden gedaan tegenover het Gouvernement. In beschikking op een verzoek van de Maatschappij om, nadat de termijn van twee jaren zou zijn verstrekken, en nadat de bij art. 2 der mijnverordening in Indisch Staatsblad 1873 n°. 217a voorgeschreven formaliteiten zouden zijn in acht genomen, aan haar, en dan voor den tijd van vijf jaren, het opsporingsrecht voor dezelfde terreinen te verleen, werd bij gouvernementsbesluit dd. 4 October 1896 n°. 9, uit aanmerking van hetgeen vanwege de adressante reeds aan de opsporingen op sommige dier terreinen was ten koste gelegd, te kennen gegeven, dat haar verzoek in beraad werd gehouden, en dat, wanneer inderdaad ten gevolge van de overeenkomsten, welke volgens hare opgaaf door de Maatschappij zijn gesloten, de houders der door haar bedoelde nog op naam van de oorspronkelijke aanvragers staande vergunningen niet de rechten doen gelden welke zij aan die vergunningen kunnen ontlenen, na het vervallen van die vergunningen de Nederlandsch-Indische Exploratie-Maatschappij voorrang zal hebben boven anderen tot het erlangen, op den voet der bestaande bepalingen, van vergunning voor mijnbouwkundige opsporingen in de betreffende terreinen.

255 hiervóór besproken concessie Soemalata in het Gorontalosehe district Kwandang) en tot een paar concessie-aanvragen voor terreinen, waarvoor door het inlandsch bestuur van Bwool (Noordkust van Celebes), met goedkeuring van het Europeesch bestuur, recht van opsporing is toegestaan, namelijk in 1892 aan de firma P. LANDBERG & ZOON (in wier rechten ten deze sedert getreden was de „Nederlandsch-Indische Mijnbouwmaatschappij” te Batavia) ²⁾ en in 1894 aan den heer W. F. BURLAGE. Beide concessie-aanvragen, welke volgens recente berichten in Indië nog in behandeling zijn, beoogen mede het verkrijgen van eene gouvernements-concessie, aangezien ten gevolge van het in Juli 1896 van kracht geworden nieuw politiek contract met Bwool (zie lager) het recht tot uitgifte van mijnconcessiën in bedoeld landschap op het Gouvernement is overgegaan. Nopens de twee op ult. 1895 nog van kracht zijnde opsporingsvergunningen in 's Gouvernements rechtstreeksch gebied, namelijk in het westelijk deel der Minahassa, beide in October 1893 verleend, respectievelijk aan de reeds genoemde firma LANDBERG & ZOON en aan den heer G. H. G. J. L. M. RUEMPOE, is nog aan te teekenen, dat laatstgenoemde, onder nadere goedkeuring van bestuurswege, in Januari 1896 zijne rechten heeft overgedragen aan de toen te Batavia opgerichte „Mijnbouwmaatschappij Belang” (zie hare statuten in een der bijvoegsels van de Javasche Courant dd. 21 Februari 1896) ³⁾.

Evenals reeds vroeger met betrekking tot Bwool ⁴⁾, is de Indische Regeering onlangs ook ten opzichte van de overige staatjes ter Noordkust van Celebes en van die aan de Tomini-bocht teruggekomen van hare tot dusver gevolgde gedragslijn (zie het verslag van 1891, blz. 252) om bedoeld indirect gebied voorsnog niet open te stellen voor de particuliere mijnindustrie. Bij gouvernementsbesluit dd. 7 November 1896 n°. 11 is namelijk den resident van Menado te kennen gegeven dat in beginsel geen bezwaar bestaat tegen toelating van mijnbouwkundige opsporingen door particulieren in Noordelijk Celebes en de streken aan de bocht van Tomini, wat ons niet rechtstreeksch bestuursgebied betreft echter onder voorbehoud dat de politieke toestand, naar het oordeel van hem resident, zich niet tegen bedoelde toelating verzet, en dat de bestuurders der betrokken landschappen, bij de met hen reeds aangegane of nog aan te gane nieuwe politieke contracten, aan het Gouvernement, op den in het verslag van 1894 (blz. 27) vermelden voet, d. i. tegen verzekering aan het inlandsch zelfbestuur van de helft der door mijnconcessionarissen op te brengen sommen wegens cijns en vast recht, hebben overgedragen het recht om in hun gebied zoowel vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen als mijnconcessiën uit te geven. Tevens is bij gemeld gouvernementsbesluit bepaald dat de, met inachtneming van het vorenstaande, door den resident uit te geven opsporingsvergunningen voor terreinen in zelfbesturende landschappen moeten worden verleend op den voet der mijnverordeningen, doch voor geen langeren termijn dan drie jaren, en voorts eerst na door hem ontvangen bericht omtrent de examinatie der ingekomen aanvragen bij het departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid (zie ook n°. 4479 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad).

Tot het wijzigen in den hiervóór aangeduiden zin van de bestaande politieke contracten, voor zooveel zulks nog niet had plaats gehad, zou ten spoedigste met de betrokken inlandsche bestuurders door den resident moeten worden onderhandeld. Daar de met Bwool en met de verder oostwaarts gelegen landschappen ter Noordkust van Celebes, met namen Kaidipang, Bolang Itam, Bintaona, Bolang Oeki en Bolang Mongondo, laatstelijk (in 1895) gesloten politieke contracten (bekrachtigd bij gouvernements-

²⁾ Nadat ook gebleken was van de vereischte instemming van het Bwoolsch bestuur is deze overdracht van het vergunningscontract van 1892 door de Indische Regeering goedgekeurd bij besluit dd. 6 October 1896 n°. 2. Met betrekking tot de suppletore overeenkomst, in Januari 1893 tusschen het Bwoolsch bestuur en den houder der vergunning tot stand gekomen, moet hier ter verbetering van het dienaangaande gezegde in 't vorig verslag (blz. 280) nog worden aangeteekend dat zij enkel de strekking had om den opspoorder onder zekere voorwaarden de gelegenheid te geven de tijdens het onderzoek gevonden ertsen uit te voeren voor volledig onderzoek in het belang eener eventuele exploitatie.

³⁾ Mede voor het doen uitvoeren van mijnbouwkundige opsporingen in de residentie Menado en tevens in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden, en verder voor mijnontginning en daarmede in verband staande doeleinden, is in 1896 te Batavia ook opgericht en aldaar gevestigd de „Algemeene Exploratie-Maatschappij”, welker statuten zijn opgenomen in een der bijvoegsels van de Javasche Courant dd. 2 October 1896.

⁴⁾ In Februari 1896 werd nog een derde contract voor mijnbouwkundige opsporingen in Bwool door den resident goedgekeurd (verg. het slot van bijlage LLL hierachter).

besluit dd. 8 Juli 1896 n°. 4) reeds op den nieuwen voet waren ingericht, en dus o. a. het recht om particulieren aldaar tot mijnbouwkundige opsporingen toe te laten reeds op het Gouvernement is overgegaan, is de Indische Regeering te rade geworden om alle indertijd hetzij bij haar, hetzij bij den resident van Menado ingekomen en tot dusver in beraad gehouden verzoeken om met de inlandsche zelfbesturen aldaar overeenkomsten voor dergelijke opsporingen te mogen sluiten, verder buiten beschikking te doen blijven, doch bij de bekendmaking hiervan aan belanghebbenden (zie het bericht vanwege den dienst van het mijnwezen in de Javasche Courant dd. 11 December 1896) tevens mede te deelen dat ieder, die vergunning tot mijnbouwkundig onderzoek in de bedoelde landschappen wenscht aan te vragen, zich bij adres te wenden heeft tot den resident van Menado, onder duidelijke omschrijving van het terrein waarvoor de vergunning wordt verlangd, welk terrein in den regel geen grootere oppervlakte mag hebben dan ongeveer 35 000 bouws.

Van de plaatsing sedert kort van een eerstaanwezend mijn-ingenieur in de residentie Menado werd reeds gewag gemaakt in noot 1 op blz. 240 hiervóór. Aan den in September 1896 voor deze bestemming aangewezen hoofd-ingenieur is toegevoegd een mijnopziener 1ste klasse benevens een inlandsche mantri van het mijnwezen. Door hem zal eene geologische en mijnbouwkundige verkenning van het gewest worden ondernomen. Zooals o. a. uit het verslag van 1887, blz. 196, blijken kan, is ook in 1886/1887 een gouvernements-mijn-ingenieur in genoemd gewest werkzaam geweest, doch had deze zijne werkzaamheden aldaar slechts voor een klein deel kunnen volbrengen, omdat na weinige maanden verblijf in Gorontalo over zijne diensten elders in den Archipel was moeten worden beschikt.

III. ZOUT.

Was in 1894 het gouvernements-zoutdebiet kleiner geweest dan in het daaraan voorafgegane jaar, de cijfers van den verkoop in 1895 wijzen weder op eene vermeerdering. In het geheel werd namelijk gedurende laatstgenoemd jaar in de gouvernements-residentiën van Java en Madura, zoomede bij de twee gouvernements-verkoop-pakhuisen in Soerakarta, aan gouvernementszout gesleten 1 093 856 pikol, zijnde 26 206 pikol meer dan in 1894 en 12 869 pikol meer dan in 1893, welk laatste jaar tot dusver het hoogste cijfer had aangewezen. Bij de verkoop-pakhuisen ter Sumatra's Westkust¹⁾ en in de zes andere onder het monopolie vallende gewesten der buitenbezittingen, met namen Benkoelen, Lampongsche Districten, Palembang²⁾, Banka, Westerafdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, beliep de verkoop, na in 1893, met 220 623 pikol, mede zeer aanzienlijk te zijn geweest en na in 1894 201 444 pikol te hebben bedragen, in 1895 202 680 pikol³⁾. Van de 28 gewesten op en buiten Java, waartoe de opgaven betrekking hebben, waren er 11 waar de verkoop gedurende 1895 was afgenomen (in 't geheel met 12 358 pikol); daarentegen beliep de toeneming in de 17 andere gezamenlijk 39 800 pikol. Op de vermeerdering van het debiet heeft vermoedelijk ook invloed gehad de omstandigheid dat de weersgesteldheid in 1895 niet bijzonder gunstig was voor den clandestienen aanmaak van zout. De invoer van zout met Siamische visch (volgens onvolledige opgaven 14 841 pikol bedragen hebbende) deed slechts hier en daar, o. a. in de afdeelingen Limbangan en Tassikmalaja (residentie Preanger Regentschappen), merkbaar afbreuk aan het monopolie. Toch behoorde laatstgenoemd gewest niet tot de 11, waar het debiet in 1895 was afgenomen. Op Java, waar 7 gewesten gezamenlijk 8358 pikol teruggang aanwezen, was zulks voornamelijk het geval in Krawang. In dit laatste gewest viel slechts voor 3 van de 7 verkoopplaatsen op eene vermeerdering van debiet te wijzen (met 1550 pikol), doch werd bij de 4 andere 5228 pikol minder dan in 1894 gesleten. Op een dezer verkoopplaatsen, namelijk te Tjabangboengin, waar in 1894 de verkoop bij het gewicht was ingevoerd, ging het debiet zelfs met 3860

pikol terug, zijnde eene vermindering met ruim 85 pct. Was namelijk reeds in 1894 het debiet te Tjabangboengin, door het ophouden van de speculatieve inkoop voor den afzet ter hoofdplaats Batavia (verg. het verslag van 1894, blz. 260/261), gedaald van 12 231 tot 4503 pikol, in 1895 beliep de omzet bij genoemd verkoop-pakhuis slechts 643 pikol. In verband daarmee werd echter ter hoofdplaats Batavia, waar het gouvernementsdebiet in 1893 van 24 973 tot 16 016 pikol was teruggegaan, weder aanmerkelijk meer van gouvernementswege verkocht, namelijk 27 702 pikol, tegen 18 946 pikol in 1894. Wat de 7 verkoopplaatsen nabij Java's zuidkust betreft, waar in Januari 1894 de verkoopprijs van f 5,92 per pikol tot het normale bedrag van f 6,72 was verhoogd, en, niet onwaarschijnlijk in verband daarmee, het debiet in 1894 algemeen belangrijk was achteruitgegaan (voor de bedoelde zeven plaatsen gezamenlijk var. 54 984 tot 28 607 pikol), verliep in 1895 het debiet nog verder, doch slechts op vier der bedoelde plaatsen, daar bij de drie overige in 1895 eenigszins meer dan in 1894 werd gesleten; toch kwam het totaal van 1895, voor al de bedoelde zeven verkoopplaatsen gezamenlijk, op niet meer dan 24 970 pikol te staan.

In bijlage MMM hierachter vindt men als gewoonlijk een staat, aangevende het debiet (ook dat in 1893 en 1894) op elke verkoopplaats in het bijzonder. Daaruit blijkt dat het aantal verkoopplaatsen onder ult. 1895 op Java en Madura 183 bedroeg, dus één meer dan bij het einde van 1894, omdat in Februari 1895 het debiet werd geopend te Paninggagan (residentie Pekalongan), alwaar het koffie-inkoop-pakhuis tevens tot zoutverkoop-pakhuis is ingericht. In de residentie Benkoelen viel het pakhuis te Ketaun in Maart 1895 ledig, waarna het, ingevolge eene vroeger verleende machtiging (zie het verslag van 1893, blz. 268), gesloten werd. Bij het einde van 1895 bedroeg dientengevolge het aantal verkoopplaatsen in de buitenbezittingen 42, tegen 43 op ult. 1894.

In de Lampongsche Districten, waar in het voorjaar van 1892 door de opening, bij wijze van proef, van verkoop-pakhuisen te Menggala, Kotta Boemi, Soekadana en Kotta Agoeng, ook zout in het binnenland verkrijgbaar was gesteld, bleek die maatregel, welke ten doel had de bevolking, wat de voorziening in hare zoutbehoefte betreft, onafhankelijk te maken van tusschenpersonen, niet aan de verwachting te beantwoorden, daar sedert eer afnemende dan toeneming van de bij de gezamenlijke pakhuisen in het gewest (ter hoofdplaats en op de vier genoemde plaatsen) verkochte hoeveelheden viel op te merken. In October 1895 is dan ook door de Indische Regeering besloten om na ult. 1896 de proef, voor zooveel betreft de verkrijgbaarstelling van gouvernementszout te Kotta Boemi, Soekadana en Kotta Agoeng, te staken, doch Menggala, waar het debiet vrij belangrijk was te noemen, als verkoopplaats voorgoed te handhaven onder een voor vast aan te stellen inlandschen verkoop-pakhuismeester. Daar nu echter in de binnenlanden van het gewest het gouvernementszout weder meer door den particulieren handel onder het bereik der bevolking is te brengen, scheen het aanbeveling te verdienen den verkoopprijs bij de twee alsdan overgebleven verkoopplaatsen Telok Betong en Menggala te verlagen van f 6,72 tot f 6 per pikol. Deze verlaging, waartoe met 1 Januari 1897 is overgegaan (zie Indisch Staatsblad 1896 n°. 253), is geheel in overeenstemming met het beginsel, waarop berust de in 1893 (Indisch Staatsblad n°. 302) plaats gehad hebbende meer uniforme regeling der debietprijzen in de verschillende onder het monopolie vallende buitenbezittingen, namelijk dat in gewesten, waar het Gouvernement slechts enkele pakhuisen geopend heeft en dus de consumenten zich bij de aanschaffing van het gouvernementszout meer van tusschenpersonen moeten bedienen, het tarief op het laagste bedrag wordt gesteld. Hetgeen in de Lampongsche Districten ten gevolge van de besproken prijsverlaging bij de twee nog overgebleven pakhuisen aldaar aan inkomsten voor 's lands kas zal worden verloren, zal ruimschoots worden opgewogen door vermindering van uitgaven (voor transport van zout naar de opgeheven pakhuisen, zoomede voor beheer en onderhoud daarvan).

De geldelijke opbrengst van het zoutdebiet in 1895 wordt, blijkens de hooger genoemde bijlage MMM, voor Java en Madura berekend op f 7 334 903 en voor de buitenbezittingen op f 1 284 503, te zamen f 8 619 406, tegen f 8 433 657 (volgens verbeterde opgaven) in 1894 en f 8 478 463 in 1893.

De gouvernements-zoutwinning (op Madura) gedurende 1895 viel op de aanmaakplaatsen in de afdeelingen Pamakassan en Sumanap gunstiger uit dan in 1894, doch bij die in de afdeeling Sampang was de aanmaak veel geringer dan toen. In 't geheel werd in 1895 door de zoutmakers ingeleverd 1 362 510 pikol (45 417 kojang), tegen 1 490 250 pikol (49 675 kojang) in

¹⁾ In de noordelijke havens (Siboga, Baros en Singkel) van het gouvernement Sumatra's Westkust en te Moeara Kompeh in Djambi (residentie Palembang) is de invoer van ander dan gouvernementszout toegelaten, mits tegen betaling van invoerrecht (zie Indisch Staatsblad 1882 n°. 73).

²⁾ Dit laatste cijfer en dat betreffende het debiet in 1895 op Java en Madura berusten nog op voorloopige gegevens, evenals verleden jaar het geval was met de toen vermelde uitkomsten over 1894, in welk jaar op Java en Madura, zoomede in de genoemde gewesten der buitenbezittingen, in stede van respectievelijk 1 059 668 en 201 460 pikol, in werkelijkheid blijkt gedebiteerd te zijn 1 067 650 en 201 444 pikol.

Koloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

het voorafgegaane jaar.¹⁾ Een en ander blijkt nader uit het volgende staatje, dat tevens de op den aanmaak, enz., gevallen

kosten en den in de depôts op Madura voorhanden voorraa vermeldt.

Zoutaanmaakplaatsen in de onderstaande afdeelingen der residentie Madura.	Aantal zoutpannen in bewerking geweest.		Ingeleverde hoeveelheid zout (in kojangs van 30 pikolmaten).		Betaling door de zoutmakers gemiddeld per hoofd genoten (à f 10 per kojang).		Kosten waarop de kojang zout aan het Gouvernement te staan kwam a).		Aanwezige zoutvoorraad in de depôts (in kojangs) bij het einde van het jaar b).	
	1894.	1895.	1894.	1895.	1894.	1895.	1894.	1895.	1894.	1895.
Sampang	920	920	16 804	10 207	f 181.56	f 142.95	f 11.74	f 12.51	38 708	38 830
Pamakassan	1084	1084	12 100	13 109	112.56	95.00	11.00	11.00	42 743	41 663
Sumanap	1568	1577	20 771	22 401	140.02	147.54 ^{c)}	12.22 ^{c)}	12.50	82 406	83 821
Te zamen . . .	3569	3578	49 675	45 417	f 144.71	f 128.50	f 11.76	f 12.07	163 857	164 314

a) Met inbegrip van de kosten van administratie, toezicht, opschuring en daarmede in verband staande uitgaven, alsmede die voor den bouw van nieuwe pakhuizen, welke kosten niet afzonderlijk zijn opgegeven.

b) Bovendien lagen opgeschuurd in de doorvoerpakhuizen op Java en waren in de verschillende verkooppakhuizen voorhanden op ult. 1894 22 253 en op ult. 1895 22 097 kojang. Op laatstgemeld tijdstip waren op Madura voor de opschuring van het ingeleverde zout 177 depôt-pakhuizen beschikbaar, namelijk 38 te Sampang, 40 te Boender (bij Pamakassan) en 99 te Sumanap, verdeeld over respectievelijk 2, 2 en 7 etablissementen.

c) Verbeterde opgasf.

De goede werking der vooreerst nog gehandhaafd gebleven tijdelijke maatregelen tot verscherping van het politietoezicht bij de zoutaanmaakplaatsen op Madura (zie vorig verslag, blz. 281) bleek ook in 1895 weder uit de hoogere debietcijfers in die residentie: 64 128 pikol, tegen 58 841 pikol in 1894.

Het sedert geruimen tijd aan de orde zijnde denkbeeld om tot eene belangrijke hervorming in de praktijk van het zoutmonopolie te geraken, zoowel ten voordeele van de consumenten als in het belang van 's lands schatkist, door namelijk het zout, dat thans schier algemeen bij de maat (sedert langeren of korteren tijd op een zevental plaatsen, als proef, bij het gewicht) wordt gesleten, voortaan in afgepaste verpakking te doen afleveren, is, ten gevolge van de nadere proefnemingen te Ischl (in Oostenrijk) en de verdere onderzoekingen, ook in Duitschland, van den daartoe aangewezen, in het voorjaar van 1895 uit Indië met verlof herwaarts gekomen deskundige (verg. vorig verslag blz. 280 281), zijne oplossing zoover nabij gekomen dat de Regeering zich voorstelt — nu de Indische begroeting daartoe de gelegenheid heeft verschaft — reeds in 1897 eene proefinstallatie op Madura in het leven te roepen voor de persing van een deel van het aldaar aangemaakte zout tot briquettes, en wel in zoodanige hoeveelheid dat met het debiet, den opslag en het vervoer daarvan, in eene nader vast te stellen verpakking, in 1898 op groote schaal eene proef zal kunnen worden genomen. Over het plan is uitvoerig gehandeld op blz. 14—16 der Memorie van Toelichting op de Indische begrooting voor 1897 en in de daarbij behorende bijlagen D en E (Gedrukte stukken der zitting 1896—1897—4—n°. 6, 6d en 6e). In verband met het voornemen om van de diensten van bedoelden deskundige (den gewezen ingenieur der burgerlijke openbare werken in Nederlandsch-Indië, laatstelijk directeur van een der hoogere burgerscholen aldaar, dr. Th. J. VAN BUUREN) ook gebruik te maken voor de aanschaffing en keuring der voor de proefinstallatie uit te zenden machinerieën, is diens verlof laatstelijk verlengd tot medio 1897 of tot zoodanig vroeger tijdstip als nader mogelijk zal blijken.

Onafhankelijk van de hiervóór bedoelde onderzoekingen, die harerzijds in Europa plaats vonden, had de Indische Regeering geen bezwaar (gouvernementsbesluit dd. 14 Juni 1896 n°. 9) om aan een tweetal in Indië gevestigde of aanwezige gegadigden, die zich daartoe in December 1895 aangemeld hadden en zich voorstelden te zijner tijd te trachten nopens eene „betere en meer doelmatige bereiding“, hetzij op Madura, hetzij op Java's zuidkust van het voor het gouvernementsmonopolie bestemde zout, zoomede nopens de verpakking daarvan eene overeenkomst met de Regeering te sluiten, de gelegenheid te geven

om, op hunne kosten, eene hoeveelheid van 35 pikol zout — hun tegen verminderde betaling (echter genoeg tot dekking van den kostprijs) uit 's lands voorraad te Batavia te verstrekken — ten behoeve van 's lands dienst, bij wijze van proef, in Europa te doen verwerken tot briquettes, voorzien van eene geschikte verpakking. Aan de beschikbaarstelling van dit zout werd de voorwaarde verbonden dat de geheele hoeveelheid, behoudens onvermijdelijk verlies wegens spillage, gebriquetteerd en in verpakking staat uiterlijk vóór 14 Juni 1897 zonder eenige kosten van vracht als anderszins te Tandjong Priok zou moeten worden teruggeleverd, als wanneer het voor het losse zout door hen betaalde hun zou gerestitueerd worden. Ten einde de Regeering in niets te binden, werd bij het aangehaald besluit den adressanten tevens uitdrukkelijk voorgehouden dat, ook al mochten de door hen in te leveren briquettes en de verpakking daarvan blijken te voldoen aan alle eischen, welke voor het debiet van gouvernementswege moeten worden gesteld, de Regeering zich volle vrijheid voorbehield om zonder hunne tusschenkomst of medewerking briquetteering en verpakking van het gouvernementszout in Indië in te voeren, dan wel van toepassing dier bewerkingen af te zien. Onder de gestelde voorwaarden is in Augustus 1896 voormelde partij zout namens de aanvragers in ontvangst genomen, die, ook nadat hun van het voornemen om voor eene proef in eigen beheer een post op de Indische begrooting voor 1897 uit te trekken was kennis gegeven, verklaard hebben voorloopig bij hun eenmaal opgevat plan te willen blijven.

IV. KOOPVAART EN SCHEEPSBOUW.

§ 1. Koopvaart. 2)

Officieele gegevens nopens hetgeen er in 1895 in de gouvernements-tollhavens (waaronder thans voor het eerst ook de havens op het eiland Lombok behooren, zijnde aldaar op 6 October 1895 de rechtenheffing voor rekening van het Gouvernement ingevoerd), zoomede in de vrijhavens van Nederlandsch-Indië, op handelsgebied omgving in het verkeer met Nederland en den vreemde zijn als naar gewoonte gepubliceerd in de bij het departement van financiën te Batavia samengestelde „Statistiek van den handel, de scheepvaart en de in- en uitvoerrechten in Nederlandsch-Indië“, waarvan de jaargang 1895 in het najaar van 1896 te Batavia het licht zag en reeds afzonderlijk aan de Staten-Generaal is aangeboden.

Omtrent de handelsbeweging (in- en uitvoeren voor particuliere rekening) tusschen de bedoelde havens en de buiten Nederlandsch-Indië gelegen landen of plaatsen is aan de bedoelde statistiek het volgende verkorte overzicht te ontleenen, waarbij ter vergelijking alsnog ook de cijfers van 1894 worden genoemd.³⁾

¹⁾ Ook in de afdeeling Grobogan (residentie Samarang), waar aan de bevolking van een zevental dessa's in het district Kradenan bij uitzondering is vrijgelaten uit de aldaar aanwezige zoutwater- en modderwellen zout te winnen, ten gebuik binnende afdeeling of ten vervoer naar de residentie Soerakarta, leverde die industrie minder op dan in 1894. Terwijl toen in Grobogan 16 354 pikol waren gewonnen, verkregen in 1895 bedoelde zoutmakers slechts 11 715 pikol. Aan cijns hadden de producenten te betalen (zie Indisch Staatsblad 1876 n°. 258) f 6034,70, tegen f 8259,50 in 1894.

²⁾ Zie ook wat op blz. 180—182 hiervóór onder „In- en uitvoerrechten“ is medegedeeld.

³⁾ De hooger bedoelde opneming van de nieuwe gouvernements-afdeeling

Herkomst of bestemming.	Waarde van de goederen a) voor particuliere rekening	
	ingevoerd van (of over)	uitgevoerd naar
	de nevens de cijfers vermelde landen of plaatsen.	
1894.		
Nederland	f 50 266 831	f 65 013 011
Engelsch Kanaal (voor orders)		8 651 453
Andere landen (buiten den Oosterschen archipel)	43 028 337	b) { 62 989 415
Oostersche archipel { Singapore	50 362 563	42 250 438
Andere gedeelten (buiten Nederlandsch-Indië)	14 889 501	3 247 712
Totaal	f 158 547 232	f 182 152 029
	c) (f 46 430 099)	(f 45 094 665)
1895.		
Nederland	f 44 112 820	f 50 611 084
Engelsch Kanaal voor orders		25 908 302
Andere landen (buiten den Oosterschen archipel)	37 093 935	b) { 70 793 863
Oostersche archipel { Singapore	47 783 897	41 272 257
Andere gedeelten (buiten Nederlandsch-Indië)	16 035 341	4 032 413
Totaal	f 145 045 993	f 201 617 919
	c) (f 46 645 712)	(f 49 920 114)

a) Bovendien werd door particulieren ingevoerd aan ongemunt goud en zilver: in 1894 voor eene waarde van f 10 665, in 1895 voor eene waarde van f 5052, en uitgevoerd aan ongemunt edelmetaal (enkel goud) voor eene waarde van f 32 650 in 1894 en van f 34 320 in 1895.

De invoer van specien voor rekening van particulieren, mede niet in deze tabel begrepen, beliep in 1894 en 1895 achtereenvolgens f 8 945 735 en f 8 294 158 (waaronder aan gouden munt f 716 175 en f 1 339 845), terwijl de particuliere uitvoer van specien bedroeg in 1894 f 878 777 alles aan zilveren munt en in 1895 f 1 154 565 (waaronder aan gouden munt f 15 000).

b) Onder de uitvoeren naar het Engelsch Kanaal (voor orders) zijn ook de uitvoeren naar Engeland begrepen.

c) De tusschen () geplaatste totalen wijzen aan tot welk bedrag de buitenbezittingen in het algemeen totaal deelen.

Kon in het vorig verslag (blz. 281) er op gewezen worden dat de waarde der voor particuliere rekening ingevoerde goederen, niet-tegenstaande voor sommige artikelen lagere eenheidsprijzen waren aangenomen, toch in totaal niet noemenswaardig verschilde met de uitkomsten van 1893. voor 1895, toen in de waardeberekening zoo goed als geen verandering kwam, vertegenwoordigden de in de handelsstatistiek vermelde goederen-invoeren voor rekening van particulieren eene waarde, welke ruim f 13 miljoen (of ruim 8 pct.) kleiner was dan in 1894. Het grootste aandeel in dit nadeelig verschil had het artikel „rijst”, waarvan in 1895 voor eene waarde van f 5³ miljoen minder dan in 1894 werd aangebracht. Aan gezouten of gedroogde visch werd, ten deele als gevolg van de ongunstige vangst in Siam, voor f 1² miljoen minder ingevoerd. Van het artikel „vleesch” was de invoer met ongeveer f 600 000 achteruitgegaan, van het gedistilleerd met ruim f 400 000, terwijl ook de andere dranken (bier, wijn, enz.) een nadeelig verschil opleverden van bijna 2 ton gouds. Belangrijk is mede het verschil in den invoer van fabriek- en stoomwerktuigen, machinerieën voor suikerfabrieken, mest, steenkolen en onbewerkt ijzer, welke artikelen achtereenvolgens voor 1895, vergeleken met 1894, voor ongeveer f 1³, ruim f 1² bijna f 1 miljoen, ruim 6 ton en circa 4 ton in het nadeel zijn. Voorts beliep de waarde der invoeren aan aardewerk (daaronder metselsteenen, enz.), aan glas en glaswerk, zoomede aan lampen en aan de meeste andere soorten van kramerij gezamenlijk bijna f 1¹ miljoen minder dan in 1894, terwijl voor petroleum het nadeelig verschil beliep ruim 3 ton en voor was bijna 5 ton. Ook de invoeren van katoenen manufacturen, die in 1893 eene waarde van f 37⁴ miljoen hadden besond, namen weder af, en wel van f 36⁶ tot f 35 miljoen, derhalve tegenover 1894 een

teruggang met f 1⁶ miljoen. De wollen en zijden manufacturen gingen ook met ruim f 1 miljoen achteruit. De beide laatste verschillen werden echter in belangrijke mate goedge maakt door den grooteren invoer van andere manufacturen, waarvan in 1894 voor eene waarde van f 2 420 755, doch in 1895 van f 4 436 318 werd ingevoerd.

Van een aantal artikelen daarentegen waren de invoeren van meer omvang dan in 1894 (o. a. veel voor tabak en sigaren op eene meerdere waarde te wijzen van ruim 8¹/₂ ton, voor garens op eene meerdere waarde van circa 4 ton), doch de som van deze en andere voordeelige verschillen woog niet op tegen den teruggang op de andere bovengenoemde artikelen.

Gunstiger voor 1895 vertoont zich de uitvoer. Hoewel de uitvoeren voor particuliere rekening van koffie, tin en copra, bij die van 1894 vergeleken, met f 7⁶, f 1 en f 1⁷ miljoen teruglieden, bedraagt de waarde van den totalen particulieren uitvoer van 1895 ruim f 19 miljoen meer, wat hoofdzakelijk voor rekening komt van de suiker. Daarvan toch werd in 1895 voor eene waarde van circa f 22¹ miljoen meer verscheept, en, trekt men daarvan af de in 1894 uitgestelde uitvoeren (zie vorig verslag, blz. 282), zoo blijft er voor 1895 toch nog een gunstig verschil over, dat wel op f 10 miljoen te stellen is.¹⁾ Behalve de suiker droeg tot het gunstige eindeijfer vooral bij de vermeerderde uitvoer van tabak voor de Europeesche markt, visch, thee en petroleum, van welke artikelen meer werd uitgevoerd voor eene waarde van respectievelijk f 1⁷ miljoen, f 1¹ miljoen, f 1 miljoen en 7² ton. De Langkat-petroleum handhaafde ook in 1895 haar naam als uitvoerartikel. In dat jaar toch werden 363 041 H.L., ter waarde van f 2 904 328, uit de residentie Oostkust van Sumatra naar verschillende havens in Zuid-oostelijk Azië en op Malakka, zoomede naar Singapore afgescheept, tegen 265 730 H.L., met eene waarde van f 2 125 847, in 1894.

De invoeren van verschillende goederen voor rekening van het Gouvernement, ter voorziening in de onderscheidene behoeften van den dienst, in 1894 ter waarde van f 6 711 597, vertegenwoordigden in 1895 een bedrag van f 8 185 091 of f 1⁴ miljoen meer, voornamelijk door grootere aanvoeren van spoorwagemateriaal en opium (invoer van specien voor rekening van het Gouvernement — in 1894 f 1 miljoen aan zilveren munt — had gedurende 1895 niet plaats). Aan gouvernementen-producten (koffie, tin en kinabast) werd naar Nederland geconsigneerd voor eene waarde van f 22 281 009, tegen f 17 022 361 in 1894.

Nadere bijzonderheden, de handelsbeweging tusschen Nederlandsch-Indië en de daarbuiten gelegen landen of plaatsen betreffende, bevat bijlage NNN hierachter. Behalve de waarde van de in- en uitgevoerde goederen, gespecificeerd naar hunnen aard, doet die bijlage ook — doch alleen van de particuliere in- en uitvoeren — de hoeveelheden kennen, voor zoover deze in de handelsstatistiek worden opgegeven.

Evenals in 1894 nam ook in 1895 de zeilvaart voor slechts een gering percentage aan de bovenbedoelde handelsbeweging deel, en wel, wat den invoer betreft, voor 5.7 pct., en wat den uit-

¹⁾ In 't geheel werd in 1895 van Java aan suiker verscheept eene hoeveelheid van 575 658 ton, ter waarde van f 80⁶ miljoen, tegen 415 860 ton in 1894, ter waarde van f 58⁷ miljoen. Met betrekking tot de suikeruitvoeren van 1895 vindt men thans in de voormelde handelsstatistiek voor 't eerst opgenomen — en wel in het „voorbericht” — een overzicht, aanwyzende, voor zooveel dit met behulp van officieuze gegevens is kunnen worden nagegaan, de eindbestemming der verscheepte Java-suiker, en zulks bij wijze van aanvulling van de gewone gegevens der handelsstatistiek, die, als berustende op bij de afscheping gedane aangiffen, in vele gevallen niet de werkelijke bestemming doen kennen. Uit bedoeld „toevoegsel” blijkt dan ook dat voor ruim 63 pct. der uitvoeren, namelijk voor 366 265 van de 575 658 ton, de eindbestemming der Java-suiker zich geheel anders voordoet dan bij de afluiging op Java als voorloopige of vermoedelijke bestemming kon worden opgegeven. Het volgende staatje vermeldt de tweërlei opgaaf.

Bestemming voor zooveel bij de afscheping was kunnen worden opgegeven.		Eindbestemming (volgens officieuze gegevens).	
Frankrijk	8 243 ton.	Frankrijk	34 069 ton.
Engeland	30 869 „	Engeland	70 765 „
Port Saïd (voor orders)	86 885 „	Rusland	3 295 „
Portugal (id.)	21 494 „	Noord-Amerika (Oostkust)	247 191 „
Spanje (id.)	2 156 „	Id. (Westkust)	5 271 „
Eng. Kanaal (id.)	140 594 „	Zuid-Amerika (Chili) . . .	5 674 „
Amerika	76 024 „		366 265 „
	366 265 „		

De overige uitvoeren van Java-suiker in 1895, ten bedrage van 209 393 ton, behielden derhalve de bestemming, die bij de afluiging was opgegeven, als: naar Nederland of Nederland v/o 2732, België 1032, Italië 85, Singapore 24 127, Britsch-Indië 8840, Hongkong 153 740, China 3791, Australië 15 030, Timor Dilly 12, zoomede Arabië, Kokos-eilanden en Duitsch Nieuw-Guinea gezamenlijk 4 ton.

Lombok (residentie Bali en Lombok) in het gouvernementstolgebied heeft op de in de handelsstatistiek over 1895 vermelde cijfers nog slechts luttel invloed gehad. Vermits in het tijdvak van 6 October t/m 31 December 1895 op Lombok voor particuliere rekening van of naar buiten Nederlandsch-Indië slechts werd ingevoerd voor eene waarde van f 65 812 en uitgevoerd voor eene waarde van f 3510.

Kloniaal verslag van 1896. [Nederl. (Oost-) Indië.]

voer aangaat voor 10.2 pct. Van de geheele goederenbeweging (zoowel voor gouvernementen- als voor particuliere rekening), ter waarde van f 152² miljoen bij invoer en van f 223³ miljoen bij uitvoer, werd toch met zeilschepen slechts aangebracht voor eene waarde van f 8⁷ miljoen en op die wijze uitgevoerd voor eene waarde van f 22³ miljoen. In 1894 bedroeg het aandeel dat de zeilvaart aan de handelsbeweging nam, wat den invoer betreft

ruim 7.5 pct. (f 12⁷ miljoen op eene totale invoerwaarde van f 165² miljoen), en wat den uitvoer aangaat ruim 6.5 pct. (f 13 miljoen op eene totale uitvoerwaarde van f 199² miljoen).

Een vergelijkend overzicht over 1894 en 1895 van de scheepvaartbeweging met plaatsen buiten Nederlandsch-Indië en van de kustvaart wordt aangetroffen in onderstaande tabel.

IN- EN UITKLARINGEN. Table with columns for years 1894 and 1895, and sub-columns for 'Aantal zeilschepen' (Aantal stoomschepen, getuigd op Europeesche wijze, getuigd op inland-sche wijze) and 'Te zamen'.

SCHEEPPVAARTBEWEGING MET PLAATSEN BUITEN NEDERLANDSCH-INDIË.

Main table for shipping movement with columns: Aantal, getuigd op Europeesche wijze, getuigd op inland-sche wijze, Te zamen. Rows include 'Ingeklaard bij aankomst van buiten Nederlandsch-Indië', 'Uitgeklaard bij vertrek naar buiten Nederlandsch-Indië', 'Van de aangekomen schepen, hiervóór bedoeld, behoorden thuis', and 'Inhoud-grootte (in M³)'.

KUSTVAART. a)

Table for coastal shipping with columns: Aantal, getuigd op Europeesche wijze, getuigd op inland-sche wijze, Te zamen. Rows include 'Aangekomen', 'Inhoudsgrootte (in M³)', 'Vertrokken', and 'Inhoudsgrootte (in M³)'.

a) In de kustvaart-opgaven is niet opgenomen het scheepvaartverkeer tusschen de verschillende havens van Java en Madura onderling, noch ook, wat de buitenbezittingen betreft, het verkeer tusschen de havens van eenzelfde gewest aldaar. Stoomschepen, die op bepaalde lijnen dienst doen, zijn slechts geteld op de plaatsen van aanvang en einde der reizen; van de aankomst en vertrek op de tusschenstations is dus geen gewag gemaakt.

b) Deze schepen behoorden voor verreweg het groote merendeel in Nederlandsch-Indië thuis.

§ 2. Nederlandsch-Indische koopvaardijvloot.

Blijkens de van de gewestelijke bestuurders ontvangen opgaven, gespecificeerd in bijlage 000 hierachter, zou het aantal in Nederlandsch-Indië tehuis behorende hetzij op Europeesche, hetzij op inlandsche wijze getuigde zee- en rivierschepen en vaartuigen, ongetrekkend die van minder dan 30 M³. (10.6 registerton) inhoudsgrootte, bij het einde van 1895 hebben bedragen als volgt:

Table comparing Java en Madura vs Buitenbezittingen with columns for Aantal and Inhoudsgrootte (in bodems, register-tonnen).

Het totaal beliep derhalve op ult. 1895 2002 schepen en vaartuigen, gezamenlijk metende 86 339 registerton, tegen 1933 bodems en 83 919 registerton op ult. 1894. De vermeerdering in 1895 met 69 bodems en 2420 registerton bestond, op 1 stoomschip na, uitsluitend uit zeilschepen, waarvan de grootere in aantal met 16 en de kleinere in aantal met 52 zouden zijn toegenomen, gevende eene vermeerdering aan inhoudsgrootte van respectievelijk 1290 en 568 registerton, welke vermeerdering voor de stoomschepen 562 registerton bedroeg.

Het aantal der in de verschillende gewesten te huis behorende zeeschepen, welke op Europeesche wijze getuigd en dus moeten voorzien zijn van een Nederlandsch-Indischen zeebrief, bedroeg, blijkens de reeds aangehaalde bijlage, bij het einde van 1895 57 stoomschepen, metende 27 032 registerton, en 185 zeilschepen, metende 27 124 registerton.

Ten behoeve van 2 stoomschepen en van 11 zeilschepen, metende respectievelijk 508 en 1170 registerton, werden gedurende 1895 voor de eerste maal Nederlandsch-Indische zeebrieven uitgereikt. De beide stoomschepen en 4 van de zeilschepen (1 bark, 2

schoeners en 1 „peniche”schip) waren in den vreemde gebouwd; overigens was in Nederland 1 bark en waren in Indië zelf 6 schoeners gebouwd. Naar gelang van den landaard der eigenaren waren de 13 schepen en hunne inhoudsgrootte te verdeelen als volgt: 5 behoorden toe aan Europeanen, 6 aan vreemde oosterlingen en 2 aan inlanders (inhoudsgrootte respectievelijk 1004, 552 en 122 registerton).

Het in Februari 1894 (Indisch Staatsblad n°. 49) vastgestelde voorschrift, regelende de eischen van bekwaamheid voor op Nederlandsch-Indische stoomschepen, bestemd voor passagiersvervoer, dienende schippers, stuurlieden, machinisten en machinedrijvers, welk voorschrift blijkens Indisch Staatsblad 1894 n°. 279 ook gehandhaafd is gebleven onder de werking der ordonnantie van 22 December 1894 (Indisch Staatsblad n°. 278), waarbij het regeeringstoezicht op het zeevervoer opnieuw geregeld, doch beperkt is tot het personenvervoer met stoomschepen, stelde — in een der overgangsbepalingen — van het bezit van het voorgeschreven diploma o. a. vrij — voor zooveel betreft den rang waarin zij dienden — hen die vóór de inwerkingtreding van het voorschrift aan boord van een Nederlandsch-Indisch stoomschip de betrekking van schipper, eersten- of tweeden stuurman, dan wel van eersten, tweeden of eenigen machinist vervulden. Ter wille van de op verschillende plaatsen in den Nederlandsch-Indischen Archipel door kleine stoomschepen, welke de kosten van Europeesch personeel niet kunnen dragen, uitgeoefende locaalvaart was in bedoelde overgangsbepaling geen verschil van landaard gemaakt. Deze laatste omstandigheid bleek echter aanleiding te geven dat enkele reeders, in strijd met de bedoeling, inlandsche en Chineesche scheepsofficieren van de bedoelde locaalvaart ook als zoodanig bezigten voor de zoogenaamde kleine vaart. Om de aangehaalde ordonnantie van 22 December 1894 in dit opzicht beter tot haar recht te doen komen, is bij ordonnantie van 26 September 1896 (Indisch Staatsblad n°. 187), door eene aanvulling van de artt. 2 en 3, met ingang van 1 Januari 1897 de noodige voorziening getroffen om duidelijk te maken dat inlanders en vreemde oosterlingen alleen bevoegd zijn om als scheepsofficieren te dienen op voor passagiersvervoer bestemde stoomschepen die de locaalvaart uitoefenen, zullende de zoodanigen, voor zooveel zij de betrekkingen van schipper en stuurman uitoefenen, geen diploma behoeven. Voor inlandsche of met dien landaard gelijkgestelde machinisten op passagiersschepen, ook wanneer deze enkel de locaalvaart uitoefenen, zijn echter de examens gehandhaafd gebleven, en zulks uit overweging dat eerst schepen van meer dan 100 M³ netto inhoud een machinist moeten voeren, zijnde het geraden voorgekomen op zulke schepen aan den machinist bepaalde eischen van bekwaamheid te stellen, ook al zal daarvan het gevolg zijn dat op passagiersschepen inlanders of vreemde oosterlingen als machinist zullen verdwijnen.

Ten einde aan de voorschriften omtrent het meten van schepen en vaartuigen in Nederlandsch-Indië (Indisch Staatsblad 1881 nrs. 66 en 217) ook in de nieuwe gouvernements-afdeeling Lombok (residentie Bali en Lombok) eene behoorlijke toepassing te verzekeren, werd bij besluit van den resident dd. 5 October 1895, in opvolging van art. 34 der bedoelde voorschriften, het noodige geregeld omtrent de uitoefening der functiën van scheepsmeter aldaar, en wel te Ampenan (West-Lombok) en te Pidjoe (Oost-Lombok).

§ 3. Scheepsbouw.

De aan de „Droogdok-maatschappij Tandjong Priok” toebehoorende scheepsreparatie-inrichting met dokgelegenheden in de nieuwe haven van Batavia had gedurende 1895 bijna doorlopend voldoende werk. Bijzonder groote opdrachten kwamen echter niet voor. Terwijl in 1894 de inrichting werkte met een personeel van gemiddeld 320 man en aan arbeidsloonen uitbetaald was f 140 982, bedroeg in 1895 het gemiddeld aantal werklieden ruim 500, die aan arbeidsloon genoten f 228 321. Deze toename hield verband met de voortzetting van de in October 1894 aangevangen ineenzetting van het in 't vorig verslag (blz. 283) bedoelde nieuwe dok. Het tijdelijk aan de Maatschappij in gebruik afgestane 3000-tons marinedok was in 1895 bijna onafgebroken bezet; het aantal dokkingen bedroeg 83 met 385 dokdagen; verschillende zeilschepen maakten van het dok gebruik om, alvorens de terugreis naar Europa te aanvaarden, den bodem schoon te maken en te schilderen. ¹⁾

¹⁾ Het hooger bedoelde nieuwe (4000-tons) dok is in September/October 1896 gereed gekomen en overgebracht naar de daarvoor bestemde ligplaats (zie

In het dok van de Soerabajasche Droogdok-maatschappij werden 1 stoomschepen opgenomen. ²⁾

Op eenige andere ondernemingen van scheepsbouw, voor zooveel zij door Europeanen werden gedreven, zouden, volgens de bij de gewestelijke verslagen ontvangen opgaven, in 1895, behalve een paar kleinere vaartuigen, 29 op inlandsche wijze getuigde zeilschepen zijn gebouwd, waarvan er 14 werden afgeleverd door de firma P. LANDBERG & ZONN te Soerabaja (welke op hare werf dagelijks gemiddeld 100 man in dienst had) en 10 door de werven te Joana (Japara) van het Nieuw Samarangsch Prauwvervoer, P. BERENDSEN, en de firma DIJKMAN & C.

De door inlanders en vreemde oosterlingen in verschillende afmetingen gebouwde vaartuigen bereikten in aantal de hoogste cijfers in de volgende gewesten: Soerabaja 79, Sumatra's Westkust 162 (voor zoover bekend), Oostkust van Sumatra 135, Celebes en onderhoorigheden 287 (waarvan in de afdeeling Oosterdistricten alleen 269) en Amboina 135. De opgaven uit de overige gewesten duiden op eene geringere ontwikkeling van het scheepsbouwbedrijf; echter moet niet worden uit het oog verloren dat volledige gegevens veelal ontbreken, aangezien niet altijd dat bedrijf door bepaalde personen wordt uitgeoefend, en speciaal kleinere vaartuigen, o. a. die bestemd voor vischvangst, dikwijls door de toekomstige gebruikers zelve worden aangemaakt.

Eene opsomming van de scheepsrampen, gedurende 1895 in den Nederlandsch-Indischen Archipel overkomen aan op Europeesche wijze getuigde schepen, is, ten vervolge op vroegere gegevens van dien aard, opgenomen in bijlage PPP hierachter.

V. ANDERE ONDERWERPEN.

Binnenlandsche handel. De van de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura over 1895 ontvangen berichten omtrent den binnenlandschen handel luidden over het algemeen niet ongunstig, niettegenstaande de inlandsche bevolking in verschillende streken, ten gevolge van de lage suiker- en rijst-prijzen, minder geld in handen kreeg. In het bijzonder wordt gewag gemaakt van een levendigen omzet in rijst in de residentiën Pekalongan, Banjoemas en Madioen, in lijnwaden in de residentie Bantam en ter hoofdplaats Soerakarta, en in copra in Banjoemas en Bagelen. Volgens het gewestelijk verslag van Probolinggo nam het vertier vooral in de afdeeling Loemadjang toe. Minder goed luidden de berichten uit Pasoeroean, Soerabaja en Cheribon; in eerstgenoemd gewest ging, ten gevolge van de ongunstige koffieoogsten, de koopkracht der bevolking achteruit, terwijl in Cheribon de afvoer van producten uit de Preanger Regentschappen, nu die, ten gevolge van de openstelling van de spoorweglijn naar Midden-Java, voor een deel naar de Vorstenlanden gingen of te Tjilatjap werden verscheept, afnam.

Gedurende 1895 kwamen op Java 17 nieuwe passars tot stand, waarvan 7 in Probolinggo, 2 in elke der residentiën Soerakarta, Pasoeroean en Bezoeki, en 1 in elke der residentiën Bantam, Krawang, Samarang en Soerabaja. Te Koedoes (Japara) werd de belangrijke passar kliwon uitgebreid, terwijl men te Japara bezig was met het overbrengen van de passarloosden naar een ruimer terrein aan den Boom, voor welke beide doeleinden fondsen uit 's lands kas waren toegestaan. Opgeheven werden 4 passars in Probolinggo en 1 in Bezoeki. Meer bijzonderheden betreffende den binnenlandschen handel in de verschillende gewesten van Java en Madura zijn opgeteekend in bijlage QQQ hierachter.

Ter aanvulling van hetgeen in vorige gedeelten van dit verslag is aangeeteekend omtrent het vertier in landbouw- en boschproducten in de verschillende buitenbezittingen volgen hier nog enkele mededeelingen betreffende den binnenlandschen handel in die streken.

Met uitzondering van den veehandel te Fort de Kock viel van

blz. 139/140 hiervóór), terwijl daarin op den 7den en 8sten van laatstgenoemde maand met goed gevolg als proef is opgenomen het oorlogstregat *Tromp*. In verband daarmee is het 3000-tons dok eenige dagen later van de Maatschappij teruggenomen en vervolgens door de zorg van het departement der marine weder overgebracht naar het marine-etablisement te Soerabaja.

²⁾ Blijkens het verslag van 1894 (blz. 263/264) was in den aanvang van dat jaar het vroeger op het eiland Amsterdam (in de baai van Batavia) gebezigde particuliere ijzeren droogdok naar Soerabaja overgebracht, doch toen het op zijne nieuwe ligplaats in gebruik zou worden genomen, gezorcken en verloren gegaan. Sedert is de „Maatschappij tot exploitatie van droogdokken en reparatiewerven in Nederlandsch-Indië”, gevestigd te Batavia (aan welke bedoeld dok toebehoorde) in liquidatie getreden en in Januari 1896 ontbonden.

eene toeneming van den binnenlandschen handel ter Sumatra's Westkust niet veel waar te nemen. Echter mag nog steeds belangrijk worden genoemd de handel in zout en copra te Priaman. In rijst, evenals in lijnwaden, was de omzet als altijd niet zonder beteekenis. De kledjes van inlandsch maaksel werden in Toba en Silindong hoe langer zoo meer door Europeesch fabrikaat verdrongen. De omzet in andere artikelen bleef stationnair. Tegen één passar, die ingetrokken werd, kwam elders een nieuwe tot stand.

In Benkoelen was in 1895 de binnenlandsche handel levendiger dan in het voorafgegane jaar. Er werden twee nieuwe passars geopend. In bijna het geheele gewest nam de omzet in lijnwaden merkbaar toe, zoowel ten gevolge van de ruime opbrengst der rijst- en koffieoogsten als door den directen aanvoer van manufacturen uit Europa. Deze kunnen echter in de bovenstreken van Manna, Kauer en Kroë de door Palembangers aangevoerde kledjes niet verdringen. Van uit de afdeling Laïs werden andere gedeelten van het gewest, waar de rijstoogst niet voldoende was voor de behoefte, van dit voedingsmiddel voorzien, terwijl ook rijst van uit Batavia en Padang werd ingevoerd. Wederom vermeerderde overal in het gewest de invoer van petroleum.

Ten gevolge van de lage peperprijzen was de binnenlandsche handel in de Lampongsche Districten gedrukt: de omzet in lijnwaden en andere artikelen bepaalde zich tot het meest noodige.

De binnenlandsche handel in Palembang was wederom vrij levendig. Palembangers en Chineezzen kochten de voornaamste artikelen, boschproducten en koffie, op, welke ter hoofdplaats verder werden omgezet. Naar de binnenlanden werden vervoerd lijnwaden, laken- en zijdenstoffen, zout, petroleum, ijzerwerk, kramerijen en luxeartikelen. De omzet in Ranau-tabak nam niet toe, daar vele producenten er meer voordeel in begonnen te zien de teelt van tabak door de koffiecultuur te vervangen.

Wat betreft de handelsbeweging in 1895 in de residentie Oostkust van Sumatra wordt verwezen naar de mededeelingen in hoofdstuk C § 9 van dit verslag.

In Groot-Atjeh viel in 1895 toeneming van het vertier op te merken; voor het vervoer van goederen naar binnenlands werden te Olehleh 8415 passen voor ossenkarren afgegeven, tegen 7085 in 1894. De in laatstgemeld jaar in Groot-Atjeh aangelegde wegen, toen bijna uitsluitend gebruikt voor vervoer van goederen naar onze militaire posten, werden in 1895 door de inheemsche bevolking gebezigt voor vervoer per ossenkar van hare eigene goederen. In den loop van 1895 werden weder een paar wegen voor karrenvervoer geschikt gemaakt. De handel in lijnwaden was slap door de geringe verdiensten op de peper. De rijsthandel bleef ongeveer stationnair. Van andere artikelen, als petroleum, tabak en gedroogde visch, nam de omzet toe. Aangaande den binnenlandschen handel in de onderhoorigheden is weinig bekend. Eene nieuwe bron van welvaart voor de Oostkust zullen wellicht de in de landschappen Perlak, Pedawa Besar en Edi Besar aangetroffen petroleumbronnen blijken te zijn.

Het handelsverkeer in de residentie Riouw en onderhoorigheden wees op vooruitgang. In de afdeling Indragiri was het debiet van lijnwaden groofter dan in 1894, terwijl de omzet in andere invoerartikelen niet minder levendig was.

De binnenlandsche handel op Banka bleef stationnair; de handel in rijst, voornamelijk gedreven door Chineezzen, was levendig. Een druk passarverkeer viel waar te nemen te Muntok, Pangkalpinang, Batoe Roesa (district Merawang) en Soengeislan.

Ook de passars op Billiton werden wederom vrij druk bezocht. De handel in lijnwaden, die nagenoeg uitsluitend in handen is van Chineezzen, was tamelijk levendig. Ofschoon ook in Indië vervaardigde lijnwaden verhandeld worden, bestaat er toch veel meer vraag naar lijnwaden van Europeesch fabrikaat, omdat deze veel goedkooper zijn en beter aan de behoefte van den inlander voldoen. Kledjes van eenigszins kostbare soort worden onder de inheemsche bevolking in het binnenland niet verhandeld.

In de Westerafdeling van Borneo was, zooals reeds op blz. 25 hiervóór is aangegeekend, in 1895 de binnenlandsche handel weinig levendig; wel nam de invoer van manufacturen over het geheel genomen iets toe, doch die van petroleum bleef ver ten achter bij den invoer in 1894.

De binnenlandsche handel in de Zuider- en Oosterafdeling van Borneo wordt voornamelijk gedreven door inlanders. Boschproducten en kadjangmatten worden meestal door Chineezzen en ook wel door Europeanen opgekocht en verscheept. Onder de ingevoerde lijnwaden, waarin de handel stationnair bleef, waren vele van Japanischen oorsprong. Daar de rijstoogst in dit gewest over het algemeen zeer bevredigend was, werden in dat artikel minder goede zaken gedaan dan in 1894, toen de ongunstige

oogsten in sommige streken aanvoer van elders noodig maakten.

Door de mindere opbrengst van den koffieoogst was de binnenlandsche handel in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden niet zeer levendig, met name die in lijnwaden, garen en kramerijen. In den rijsthandel ging niet veel minder om dan gewoonlijk; het meerendeel van de uit Bali, Java en Singapore aangevoerde rijst was bestemd voor de Molukken en Timor. In de afdeling Oosterdistricten verliepen een drietal passars en kwamen er twee bij; in de Noorderdistricten vermeerderde het aantal passars met één.

Niettegenstaande, ten gevolge van den slechten koffieoogst in de Minahassa en de geringe opbrengst der klapperaanplantingen op de Sangi- en de Talaut-eilanden, de koopkracht der bevolking in de residentie Manado gering was, bleven de passars druk bezocht en werd een levendige handel in artikelen van dagelijksch gebruik en vooral in lijnwaden gedreven.

In Ternate klaagden vooral de handelaren in manufacturen over geringen omzet, hetgeen hieraan was toe te schrijven dat de bevolking zich voor hare gom-kopal met lage prijzen moest tevreden stellen; alleen op Batjan was de toestand in dit opzicht beter.

Omtrent den binnenlandschen handel in de residentien Amboina en Timor valt niets bijzonders te melden. Voor de residentie Bali en Lombok is het wetenswaardige reeds aangeteekend in hoofdstuk C § 20 hiervóór.

Visscherijen. Omtrent de uitkomsten van het visschersbedrijf in 1895 bepalen de ontvangsten berichten zich tot het volgende.

In de residentie Krawang scheen de vischvangst in de uitgestrekte rawa's (moerassen) der districten Krawang, Tjabangboengin en Adiarsa bij voortdoring goede resultaten op te leveren. De teelt van zeevisch in langs de kust aangelegde vijvers onderging wederom uitbreiding, vooral in de residentien Batavia, Krawang, Samarang, Soerabaja en Japara. In laatstgenoemd gewest besloegen deze vischvijvers bij het einde van 1895 reeds eene uitgestrektheid van ruim 571 bouws, tegen 524 bouws in 1894. Over hetgeen 's lands kas van de bovenbedoelde rawa's en vischvijvers aan huursom of belasting trekt, zijn opgaven te vinden op blz. 86 hiervóór.

Wat de visscherij ter zee betreft, wijzen de bestuursberichten voor het eene gewest op vooruitgang en voor het andere op vermindering van het bedrijf. In Bagelen leverde de larongvangst in 1895 wederom zeer gunstige uitkomsten op. De opbrengst van het inzamelen van zeeproducten, als tripang, agar-agar, schildpad, zeewier en schelpen, door de visschersbevolking van Billiton, welke artikelen door Chineesche handelaren opgekocht en naar Singapore worden uitgevoerd, wordt voor 1895 op eene waarde gesteld van slechts f 15 150, tegen f 43 253 in 1894. Men meende de oorzaak van deze vermindering te moeten toeschrijven aan de gevolgen van het veelal ongunstige weder gedurende 1895. In de afdeling Karimon der residentie Riouw en onderhoorigheden was de steeds afnemende vischrijktom oorzaak dat de Chineesche visschers zich naar Sumatra's vasten wal verplaatsten. In het overig deel van dit gewest bleven daarentegen de uitkomsten der zeevischvangst over het geheel bevredigend, daar belangrijke hoeveelheden gezouten en gedroogde visch naar Singapore werden uitgevoerd. De uitvoer van zeeproducten uit de afdeling Indragiri vertegenwoordigde over elf maanden van 1895 eene waarde van f 10 368, tegen f 10 557 gedurende het geheele jaar 1894.

Uit de afdeling Aroe-, Key-, Tenimber- en Zuidwestereilanden der residentie Amboina, met uitzondering van de onderafdeling Aroe-eilanden, werden in 1895 2939 pikol tripang en 50 pikol agar-agar uitgevoerd, ter waarde van respectievelijk f 20 677 en f 300. Op de Aroe-eilanden bedroeg de uitvoer van tripang 1250 pikol en die van parelmoerschelpen 893 pikol, ter waarde van f 37 500 en f 58 045.

Uit andere gewesten is nopens de parelvisscherij der bevolking niets gemeld. Evenmin blijkt welk gebruik tot ult. 1895 was gemaakt van de talrijke vergunningen (8 in 1892 en 1893, 18 in 1894 en 8 in de eerste helft van 1895) voor dit doel aan particulieren verleend, welke vergunningen in de tweede helft van 1895 (de opgaven in 't vorig verslag liepen tot ult. Juni 1895) nog met een 22-tal werden vermeerderd; verg. bijlage RRR hierachter. ¹⁾ Ook deze laatste vergunningen, evenals de vorige, zijn weder verleend tot wederopzeggen en zonder toe-

¹⁾ Twee verzoeken werden afgewezen omdat de vergunning in het eene geval voor een bepaald aantal jaren, en in het andere geval bij wijze van uitsluitend recht gevraagd werd.

kenning van eenig uitsluitend recht, en zulks in afwachting dat op het stuk der uitoefening van bedoeld bedrijf in de territoriale wateren van Nederlandsch-Indië zoowel voor het rechtstreeksch gouvernementgebied als voor de zelfbesturende landschappen eene vaste regeling tot stand komt, met de noodige overgangsbepalingen ten aanzien van de reeds verleende vergunningen. De uitvaardiging der beoogde regeling is vertraagd, doordien de concept-ordonnantie, van welke in 't vorig verslag (blz. 285) sprake is, hier te lande aanleiding heeft gegeven om ter zake in nadere gedachtenwisseling met de Indische Regeering te treden, wier eindvoorstel nog wordt tegemoetgezien.

Onder de laatstbedoelde 22 vergunningen zijn er 5, die aan één aanvrager zijn verleend, betreffende een grooter of kleiner zeegebied in de gewesten Banka, Celebes, Amboina en Ternate. Deze en de houder van eene andere in Augustus 1895, mede voor een deel der residentie Amboina, verleende vergunning hebben hunne rechten, ook die betreffende eene der in 1893 verleende vergunningen, omvattende een groot zeegebied van het gouvernement Sumatra's Westkust, onder nadere goedkeuring van de Indische Regeering, ingebracht in eene in Mei 1896 te Amsterdam opgerichte en aldaar gevestigde naamloze vennootschap: „Nederlandsch-Indische Paarschelpvisserij”, welke statuten (zie de Staatscourant van 23 24 Augustus 1896) zijn goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 16 Juli 1896 n°. 43. De vloot dezer Maatschappij, waarvan zij zich bij eene te Londen gevestigde Oostersche en Australische handelsvennootschap den eigendom verzekerd heeft, zal aanvankelijk bestaan uit 8 vaartuigen (de schoener *Oamaru* en 7 loggers), welke vaartuigen, alvorens daarmede het bedrijf kunne worden begonnen, onder Nederlandsche vlag zullen moeten worden gebracht.

Fabrieks- en handwerksnijverheid. De als bijlage SSS hierachter gevoegde lijst der volgens de gewestelijke verslagen over 1895 op en buiten Java aanwezige industriële inrichtingen, voor zooveel zij niet te rangschikken zijn onder die, welke de verwerking van landbouwproducten beoogen en reeds besproken zijn in afdeeling I van dit hoofdstuk, vermeldt, hoofdzakelijk door meer volledigheid, een grooter aantal dan in 1894. Gedurende 1895 werden, naar het schijnt, opgeheven of althans niet meer in de gewestelijke opgaven vermeld: 38 industriële inrichtingen (daaronder 7 drukkerijen), terwijl er daarentegen voor 't eerst vermeld worden 47 (daaronder 3 drukkerijen). Van die 47 treft men er in het gewestelijk verslag van Soerabaja alleen 27 voor 't eerst aan, meerendeels meubelfabrieken, rijtuigfabrieken en wagenmakerijen, welke categorieën in de opgaven, uit de overige gewesten ontvangen, niet of slechts bij uitzondering zijn opgenomen. Voor de verschillende gewesten gezamenlijk noemt de aangehaalde bijlage nu een totaal van 189 aan particulieren toebehoorende fabrieken, ambachtsinrichtingen, enz. (daaronder 40 drukkerijen), zijnde 9 meer dan over 1894 waren opgegeven. Werd toen ten opzichte van 8 van de 180 inrichtingen aangegevend dat zij gedurende 1894 of bij het einde van dat jaar buiten werking waren, voor 1895 worden een 5-tal als tijdelijk gesloten aangeduid.

Omtrent de uitkomsten der drukkerijen en van 37 der overige in de lijst vermelde industriële inrichtingen (voor zoover in werking) zijn geen mededeelingen ontvangen; van de 107 fabrieken, enz., waarvan in dit opzicht wel iets wordt gezegd, worden de resultaten bij een 80-tal in meerdere of mindere mate gunstig, doch bij de 27 andere niet bevredigend genoemd.

Over de inlandsche handwerksnijverheid, en meer speciaal de door de inheemsche bevolking beoefende takken van kunstnijverheid, zijn over 1895 geen mededeelingen van enig belang ontvangen, zoodat aan het in vorige verslagen hieromtrent medegedeelde niets valt toe te voegen.

Loonen van ambachtslieden en koelies. De nopens dit punt uit de meeste gewesten op en buiten Java ontvangen opgaven leveren over 't algemeen weinig verschil op met het medegedeelde in 't vorig verslag. Slechts voor drie gewesten is bij de verstreking der in den volgenden staat opgenomen gegevens tevens de vraag beantwoord, of de daling van de suikerprijzen van invloed was op de betalingen, welke in den een of anderen vorm aan de bij de suikerfabrieken betrokken bevolking ten goede komen. Voor Pasoeroean en Banjoemas werd die vraag bevestigend, voor Samarang ontkennend beantwoord.

Gewesten.	Gemiddeld dagloon	
	voor ambachtslieden.	voor koelies.
Bantam	f 0.50 à f 1.50	f 0.20 à f 0.30
Batavia	0.75 .. 1.50 a)	0.40 .. 0.60
Krawang	0.40 .. 1.50	f 0.25
Preanger Regentschappen	0.25 .. 1.25 b)	f 0.20 à f 0.30 b)
Cheribon	0.30 .. 1.00	0.15 .. 0.25 c)
Tagal	0.40 .. 2.00	0.20 .. 0.40
Pekalongan	0.40 .. 0.75 d)	0.20 .. 0.40 e)
Samarang	0.50 .. 2.00	0.15 .. 0.40
Jajara	0.50 .. 1.00 f)	0.20 .. 0.30
Rembang	0.50 .. 1.00 g)	niet opgegeven.
Soerabaja	0.40 .. 1.50 h)	f 0.15 à f 0.50 i)
Pasoeroean	niet opgegeven.	niet opgegeven
Probolingro	f 0.70 à f 1.50	gemiddeld f 0.40 j)
Bezoeki	gemiddeld 0.75 k)	f 0.30 à 0.50 l)
Banjoemas	f 0.60 à 1.50	0.20 .. 0.30 m)
Bagelen	0.50 .. 1.00	0.20 .. 0.30
Kadoe	0.40 .. 1.00 n)	0.25 .. 0.35
Djokjakarta	niet opgegeven.	niet opgegeven.
Soerakarta	f 0.50 à f 1.00	f 0.25 à f 0.35
Madioen	0.50 .. 1.50	0.20 .. 0.30
Kediri o)	0.50 .. 1.50	0.25 .. 0.45
Madura	0.75 .. 1.50	0.25 .. 0.30
Sumatra's Westkust	niet opgegeven.	niet opgegeven.
Benkoelen	f 0.75 à f 2.00 p)	f 0.40 à f 0.50 q)
Lamongsche Districten r)	1.25 .. 2.50	0.40 .. 0.60 r)
Palembang	1.50 .. 2.00	0.50 .. 0.60
Oostkust van Sumatra	\$ 0.70 .. \$ 2.00 s)	niet opgegeven.
Atjeh en onderhoorigheden	gemiddeld \$ 1.00 t)	gemiddeld \$ 0.40 u)
Riouw v)	\$ 0.40 à \$ 1.00	\$ 0.40 à \$ 0.50 v)
Banka w)	f 1.00 .. f 2.25	f 0.60 .. f 0.75
Billiton	0.75 .. 1.75	f 0.50
Westerafdeeling van Borneo	0.75 .. 2.00	f 0.50 à f 1.50
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	0.50 .. 3.00	0.30 .. 0.50
Celebes x)	1.00 .. 3.00	0.60 .. 1.00
Menado	0.70 .. 1.75 y)	0.30 .. 0.60
Amboina z)	0.75 .. 1.50	0.40 .. 0.50
Ternate	niet opgegeven.	niet opgegeven.
Timor aa)	f 2.00 à f 2.50	gemiddeld f 0.50
Bali en Lombok	1.00 .. 2.00 ab)	f 0.50 ac)

a) Chineesche ambachtslieden verdienen in fabrieken tot f 3 en f 4 per dag.

b) De inlander als werkgever betaalt minder: een koelie krijgt van hem f 0.10 tot f 0.15 met eten, terwijl ambachtslieden, bij inlandsche werkgevers in dienst, f 0.25 tot f 0.40 per dag ontvangen, eveneens met den kost. Sedert de spoorwegaanleg gereed is gekomen, zijn de loonen, die ten gevolge daarvan in de omstreken der werken gestegen waren, weder tot het normaal bedrag gedaald.

c) In den tijd van het afschepen der suiker werd van f 0.50 tot f 0.80 daags verdiend.

d) Helpers van ambachtslieden verdienen f 0.25 tot f 0.50 per dag.

e) Het dagloon voor vrouwen en kinderen bedroeg f 0.10 à f 0.15.

f) Ambachtslieden bij fabrieken verdienen soms f 2 à f 2.50 per dag.

g) Terwijl houtkappers vroeger f 0.60 à f 0.70 per dag verdienden, wordt thans, ten gevolge van de toeneming der houtkapondernemingen, tot f 1 daags betaald. Behalve in de afdeeling Bodjonegoro, waar de uitvoering der werken aan de Solovier de loonen iets heeft doen stijgen, bleven deze overigens stationnair.

h) Ter hoofdplaats Soerabaja konden ambachtslieden soms tot f 3 per dag verdienen, terwijl ook bij de werken in de Solo-vallei hun arbeid ruim werd betaald.

i) Op de afdelingshoofdplaatsen waren de koelielooenen over het algemeen hooger dan daarbuiten; op de hoofdplaats Soerabaja bedroegen zij in den oostmoesson soms wel f 0.70 en bij taakwerk f 1 daags. In de noorderafdeelingen daarentegen waren zij dooreen genomen lager dan elders in het gewest.

j) Op de erfplaatsperceelen kunnen koelies vaak f 0.60 per dag en, op taak werkende, meer verdienen. Taakwerk op de suikerrievelden werd gemiddeld betaald met f 0.50 daags. De werkmeters in de tabaksschuren verdienen f 0.20 tot f 0.30 per dag.

k) Bekwame ambachtslieden, die van elders betrokken worden, verdienen gemiddeld f 2 per dag.

l) Ten gevolge van de vlucht, die de particuliere industrie in korten tijd in de afdeeling Djember had genomen, waren de koelielooenen daar gestegen.

m) In tijden van drukken afvoer van producten aan de Donan-haven (Tjilatjap) werd door koelies soms f 0.50 en meer per dag verdiend.

n) Bazen en mandoors konden f 1 tot f 2.50 per dag bedingen.

o) De loonen bleven stationnair; bepaalde cijfers over 1895 zijn echter niet genoemd. De ingevulde bedragen zijn ontleend aan vroegere opgaven.

p) In de afdeeling Kroë daalden de loonen der timmerlieden en metselaars door de concurrentie van werklieden uit Padang.

q) Bij verstreking van voeding was het koelieloon gemiddeld f 0.25 daags.

r) Deze cijfers gelden alleen voor de hoofdplaats; daarbuiten bedroegen de koelielooenen per dag f 1 en hooger.

s) Deze bedragen gelden alleen voor Chineesche werklieden; voor anderen zijn zij niet opgegeven.

t) De opgegeven loonen zijn die welke in de Atjehsche onderhoorigheden worden betaald. Zie overigens vorig verslag, biz. 286, noot o.

u) Als maandloon werd aan Chineseesche koelies § 7 à § 10 betaald.

v) Chineseesche ambachtlieden lieten zich in daghuur met f 2,50 betalen.

w) De opgraaf geldt alleen voor de afdeelingen Boeieleng en Djembrana op Bali, waar echter bij het lossen en laden van stoomschepen het koelieloon dikwijls tot het dubbele van het uitgetrokken bedrag stijgt. Ook te Ampenan op Lombok verdienen koelies, door de groote vraag naar werkkrachten, tot f 0,50 en soms zelfs tot f 1 per dag. Aan timmerlieden werd aldaar tot f 3 en aan metselaars tot f 1,50 per dag betaald.

Maten en gewichten. Op de verschillende plaatsen, waar in 1895 de ambtenaar voor het ijkwezen in Nederlandsch-Indië zich opield tot het controleren van de gouvernementismaten, gewichten en weegwerktuigen — ditmaal in de gewesten Batavia, Krawang, Preanger Regentschappen, Cheribon (voor zooveel de afdeeling Galoeh betreft), Pasoeroean, Bagelen en Kadoe — werd tevens voor particulieren de gelegenheid tot den ijk opengesteld. Van de onderzochte weeg- en meetoestellen, ten getale van 31 216 (waaronder 15 773 van 6227 particulieren) moesten er 3602 (waaronder 2418 van particulieren) afgekeurd worden. De overige 27 614 stuks (waaronder 13 355 van particulieren) konden, voor een deel na voorafgegane justering, het goedkeuringsmerk ontvangen. Bedoelde justering had plaats ten opzichte van 5998 stuks van den lande en 991 stuks van particulieren. Onder de ter goedkeuring aangeboden eigenlijke maten en gewichten, ten getale van 22 602 (de overige voorwerpen waren „strijkers” en „weegwerktuigen”), waren er 8054 volgens het metrieke stelsel; de overige hielden Rijnländsche of Amsterdamsche, doch meerendeels inlandsche maat of gewicht. De door particulieren betaalde ijkgeden beliepen f 3 335,72, tegen f 3 285,25 in 1894.

Nopens de verrichtingen der op sommige plaatsen door het gewestelijk bestuur als waarnemende ijkers aangewezen personen zijn opgaven ingekomen van Makasser, Menado en Amboina. Op eerstgemelde plaats werden goedgekeurd 885 maten, gewichten en weegwerktuigen (waarvan 91 na voorafgegane justering) en afgekeurd 169 stuks; op de twee laatstgenoemde plaatsen werden respectievelijk 208 en 118 dergelijke voorwerpen goedgekeurd. Of daarvan ook gejusteerd zijn, is niet opgegeven; evenmin hoeveel stuks werden afgekeurd. De op de drie plaatsen geheven ijkgeden beliepen respectievelijk f 697,50, f 65,40 en f 71,97.

Nadere voorzieningen op het stuk van het ijkwezen zijn in Indië nog in behandeling.

Kamers van koophandel en nijverheid. Dergelijke instellingen bestaan, zooals bekend is, op de drie hoofdplaatsen van Java, zoomede te Padang en Makasser. Zoowel de kamer te Samarang als die te Makasser gaven een verslag harer werkzaamheden over 1895 in het licht, waarbij voor Samarang tevens soortgelijke verslagen over 1893 en 1894 gevoegd waren.

Tentoonstellingen. In Mei 1895 werd ter hoofdplaats Patti (Japara), ter gelegenheid van het 60-jarig ambtsjubilé van den toenmaligen (kort daarop overleden) regent van Patti, door de onder hem dienende inlandsche hoofden eene tentoonstelling van de voortbrengselen van genoemd regentschap gehouden. Ook had op genoemde hoofdplaats, evenals te Malang (Pasoeroean), eene door de Regeering gesubsidieerde paarden- en vee-tentoonstelling plaats. De „Sportclub Vooruit” te Menado schreef in Augustus 1895 eene tentoonstelling uit van voorwerpen van landbouw, nijverheid en huisvljt, van kunstvoorwerpen en ouden, benevens van paarden, vee en pluimgedierte, welke tentoonstelling in alle

opzichten als geslaagd werd beschouwd. In November daarop organiseerde het bestuur van den „Planten- en dierentuin” te Batavia in die inrichting eene tentoonstelling van decoratieve kunst. Van de tentoongestelde voorwerpen werden er eenige, tot eene gezamenlijke waarde van f 1500, aangekocht om te dienen als prijzen bij eene na den afloop van die tentoonstelling gehouden tombola.

Loterijen. Gedurende 1895 werden uitgespeeld al de in het daaraan voorafgegane jaar geautoriseerde geldloterijen, voor zover die niet reeds vóór 1895 waren afgeloopen.

Van de in de eerste helft van genoemd jaar door den Gouverneur-Generaal op den voet van Indisch Staatsblad 1886 n°. 12 verleende vergunningen tot het houden van geldloterijen werd reeds in het vorig verslag gewag gemaakt. In één geval betrof het toen een in loten te splitsen bedrag van 4 ton, welke loterij uiterlijk vóór 26 Februari 1896 moest zijn uitgespeeld, terwijl de vier overige in bedoeld tijdvak geautoriseerde geldloterijen (één in Maart, twee in April en één in Juni 1895) elke een bedrag van f 10 000 in geld betroffen, welke kleine loterijen elke binnen zes maanden na den datum der vergunning of na het tijdstip van ingang der vergunning moesten zijn uitgespeeld. (Deze vier liepen alle nog in 1895 af.) Onder hetzelfde beding en tot gelijk bedrag werden in de tweede helft van 1895 twee en in het eerste semester 1896 negen kleine geldloterijen toegestaan, meerendeels ten behoeve van plaatselijke instellingen van weldadigheid of openbaar nut, als: in Juli 1895 aan het Rooms-katholiek kerk- en armbestuur te Padang, ten behoeve van de Fröbelschool voor niet-betalende kinderen van alle gezindten aldaar; in November aan het bestuur der vrijmetselaarsloge „Excelsior” te Buitenzorg, ten behoeve van het „Tehuis voor kinderen” aldaar; in Januari 1896 ten behoeve a. van de aan eene vereeniging toebehoorende Fröbelschool te Probolinggo; b. van eene schietvereeniging te Kendal (Samarang); c. van de vereeniging „Solosche Schouwburg” te Soerakarta, bepaaldelijk ter bestrijding van de kosten van herstelling van het comediègebouw; in Februari 1896 ten behoeve d. van het aan de vrijmetselaarsloge te Batavia verbonden studiefonds; e. van den kerkeraad der Protestantsche gemeente te Bandung, om dezen de voor voltooiing van het kerkgebouw te dier plaatse benodigde fondsen te verschaffen; f. van de stichting en instandhouding eener door eene vereeniging te Cheribon beoogde Fröbelschool aldaar (voor dit laatste doel had ook eene der in 't vorig verslag bedoelde kleine geldloterijen gediend); in Maart 1896 ten behoeve g. van den kerkeraad der Protestantsche gemeente te Serang (Bantam), om dezen de middelen te verschaffen tot herstelling van het kerkgebouw ter plaatse; h. van het muziekgenootschap St. Caecilia te Soerabaja; en i. van de door eene vereeniging onderhouden wordende „Samarangsche ambachtsschool”. De eenige in het behandelde tijdvak van 1 Juli 1895 tot 30 Juni 1896 toegestane groote geldloterij, namelijk tot een bedrag van 4 ton, was die, gezamenlijk te houden door de besturen van den schouwburg te Samarang en van de vrijmetselaarsvereeniging te Soerakarta, welke lichamen de uit deze loterij te verkrijgen winsten elk voor de helft zouden moeten deelen om te worden aangewend respectievelijk ten behoeve van bedoelden schouwburg en van het aan gemelde loge verbonden „verzorgingsgesticht” te Soerakarta. Deze laatste loterij zou uiterlijk binnen een jaar na den datum der vergunning, d. i. vóór of op 4 Januari 1897, moeten zijn uitgespeeld.

De Minister van Koloniën,
BERGSMA.